© Академик Васил Гюзелев, член-кор. проф. дмн Дамян Дамянов, проф. дин Иван Божилов, проф. дин Иван Йорданов, ст.н.с. д-р Илия Илиев, ст.н.с. д-р Христо Харитонов, д-р Тодор Тодоров, Мария Георгиева, съставители, 2009
© Борислав Ангелов, компютърен дизайн на корицата, 2009
© Издателство "Абагар", Велико Търново, 2009
ISBN 978-954-427-860-1

ПЪТУВАНИЯТА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

МАТЕРИАЛИ ОТ ПЪРВАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ
„ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ. ПЪТУВАНИЯТА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ И СЪВРЕМЕННИЯТ ТУРИЗЪМ"
ШУМЕН, 8-11.05.2008 г.

СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ
ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ"
НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ЦЕНТЪР ПО ВИЗАНТИНИСТИКА

Издателство АБАГАР
Велико Търново

Редакционна колегия:
Академик Васил Гюзелев
чл.-кор. проф. дмн Дамян Дамянов
проф. дин Иван Божилов
проф. дин Иван Йорданов – отговорен редактор
ст.н.с. д-р Илия Илиев
ст.н.с. д-р Христо Харитонов
д-р Тодор Тодоров
Мария Георгиева

ПЪТУВАНИЯТА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ. МАТЕРИАЛИ ОТ ПЪРВАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ***„ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ. ПЪТУВАНИЯТА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ И СЪВРЕМЕННИЯТ ТУРИЗЪМ"*** – ШУМЕН, 8-11.05. 2008 г. Отговорен редактор проф. дин *Иван Йорданов*, редактор *Иван Петров*, компютърен дизайн на корицата *Борислав Ангелов*, коректор *Златина Бончева*, предпечатна подготовка *издателство "Абагар"*. Формат 60/84/8. Печатни коли 74. Печат "Абагар" АД, Велико Търново, издателство "Абагар", Велико Търново, ул. "Никола Габровски" 98. Главен редактор 62/64-78-14, редактори 62/64-26-86, организатор продажби 62/64-27-79, e-mail: abagar@dir.bg, www.abagar.net

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод 9

Обръщение към участниците и гостите от член-кор. проф. дмн Дамян Дамянов – председател на Съюза на учените в България 10

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

Ани Данчева-Василева
Пътят и пътуването към средновековна България – метафора на свободата 11

Васил Гюзелев
Югоизточна Европа в описанието на Жил льо Бувие, наречен Бери, от 1451 г. 24

Иван Божилов
***Homo viator* в средновековна България: монахът 29**

Иван Йорданов
България и Византия (864–971). Приноси на сфрагистиката 38

ПЪТИЩА И ПЪТНА МРЕЖА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Павел Георгиев
Главният път Византия – България до края на VIII в. 84

Лиляна Симеонова
Пътуване по Дунава (IX – XI в.). 104

Toni Filiposki
Praшaweto za proodnosta na zapadniot del od patot VIA EGNATIA (Drač-Solun) vo vtorata polovina na IX vek 110

Константин Константинов, Маргарита Бонева
Каменният път към Голямата базилика в Плиска (историко-химически анализ) 120

Георги Атанасов, Снежана Генчева
Народна песен за построяването на път към Дръстър (Трестеник) от Симеон Велики – мит и действителност 130

Женя Добрева
Пътната мрежа между Плиска и Ришкия проход VII–IX век 151

13.01.2010

Елена Койчева
Някои балкански крепости по пътя на първите кръстоносци към Константинопол 159

ГРАДОВЕ И КРЕПОСТИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Валерий Степаненко
«Города на Дунае» в контексте русско - византийских отношений X - XII вв. 169

Гергана Шейлева
Късноантичната крепост край село Главан, Гълъбовско 176

Борис Борисов
"Кастра Рубра" през античността и средновековието 185

Димчо Момчилов
Средновековният град Маркели (обзор по археологически данни) 199

Иван Иванов
Опит за идейна възстановка на някои детайли от релефа Мадарски конник 214

Снежана Горянова
Мостовото съоръжение в крепостта Проват/Овеч 230

Ангел Конаклиев
Непознатият Миснонис 239

Веселин Станков
Моливдовули от родопската крепост Цепина при с. Дорково, Пазарджишко 246

Мария Долмова-Лукановска
Търново 1259/1260 г. през погледа на великия логотет Георги Акрополит 254

Владимир Ангелов
Българските земи в представите на византийските историци от XV в. 265

Иван Карайотов
Пиргос – Бургас и районът на Бургаския залив в средновековните писмени
и картографски извори, съпоставени с най-ранните карти от XVII – XVIII век 273

ПЪТУВАНЕ (ДВИЖЕНИЕ) НА ХОРА, СТОКИ И ИДЕИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Илия Илиев
Предизвикателствата пред пътуващия човек в средновековна България 289

Зарко Ждраков
Куберовото съкровище в контекста на хуно-българската традиция 295

Филипос Филипу
Българо-византийският мирен договор от 716 г. 302

Ивелина Кючукова
"Пътуващите" тъкани и византийската дипломация 310

Галя Атанасова
Монетите на Никифор I Геник (802 – 811) намерени в България 323

Тихомир Тихов
Някои аспекти от външната търговия на България с Византия в периода VII-X век 328

Камен Андонов
**Сфрагистични приноси за византийско-руските отношения през първата половина
на IX век 339**

Янко Димитров, Диян Йосифов
За един елемент от бита на Изтока и неговото "пътуване" до ранносредновековна България 359

Стоян Витлянов
**Характер и локализация на производствените структури в първите столични
центрове на българската държава Плиска и Велики Преслав 373**

Стойчо Бонев, Стела Дончева
**Центърът за производство на художествен метал при Новосел, Шуменско – общ вид,
влияния и комуникации 382**

Тодор Тодоров
За мотивацията на българската делегация в Константинопол през есента на 927 година 390

Женя Жекова
Бронзов калъп за производство на оловни ядра (X в.) от Североизточна България 397

Георги Майсторски
Пътят на Йоан Цимисхи към Преслав 403

Люба Илиева
Духовното пътуване в българските земи от края на XI – XII в. 411

Йото Йотов, Николай Николов
Походът на Алексий I Комнин към Дръстър (1087 г.) – нови данни и интерпретация 432

Мариана Минкова
**Колективна монетна находка от хиперперони и билонови скифати
на Алексий I Комнин и Йоан II Комнин от с. Съединение, Чирпанско 448**

Romain Bail
De l'heraldique a Boyana 464

Илка Петкова
**Проблеми на византинизма в средновековна България в трудовете
на академик Димитър Ангелов 472**

13.01.2010

Василка Герасимова
Скитането на една плащаница и нейните ктитори 480

Цветана Чолова
Късноантичният итинерарий и периплус в съчинението по космография
и география на Константин Костенечки 489

Бисера Томова
Отпътуването на едно съкровище........ 509

Димо Чешмеджиев
Старата църква "Св. Петка" в Пловдив в сведенията на пътешествениците 520

Cyril Pavlikianov
Unknown documents concerning the Archbishopric of Ochrid in the archive of the Athonite
monastery of Vatopedi 531

Христо Харитонов
Класификация на мерките за дължина (разстояние)
в България VII – XIX век 543

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЯТ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ – РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

Живка Тонева
Тенденции и възможности за развитие на културния туризъм в Шумен 557

Иван Джамбов
Археологическите проучвания в контекста на междууниверситетския обмен и ролята
на общините в културния туризъм (Из опита на ПУ "Паисий Хилендарски") 563

Даниел Руменов
Средновековните обекти в Шуменска област като ресурс за образователен туризъм 570

Милчо Скумов
Музеят на солта в Поморие като пазител на древния соларски занаят........ 575

Светлозар Вацов
Регионалният маркетинг като фактор за развитие на културно-историческия туризъм 586

СЪКРАЩЕНИЯ........ 591

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ 592

УВОД

Настоящият сборник представя докладите, изнесени на Първата национална конференция *„Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм"*, проведена на 9 и 10 май 2008 г. в град Шумен. Този научен форум беше под патронажа на президента на република България г-н Георги Първанов, а идеята за неговото организиране е на председателя на Съюза на учените в България член-кор. проф. дмн Дамян Дамянов и директора на Научноизследователския център по византинистика към ШУ „Епископ Константин Преславски" проф. дин Иван Йорданов. Организацията за провеждането на конференцията беше реализирана основно от СУБ и НИЦ по византинистика към ШУ, а нейното финансиране – от община Шумен.

Специализираната тема на форума „Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм" имаше две главни цели.

Първата – от една страна да бъдат представени основните български средновековни центрове (културни, търговски, занаятчийски), пътищата между тях, видовете пътувания, пътни станции, митници, пропускателни пунктове и свързани с тях археологически находки и исторически документи. От друга страна, да се изтъкне разнообразието на пътуванията в Средновековна България: военни експедиции и придвижване на военни части; служебни пътувания на куриери, държавни служители и държавна поща; търговски пътувания в и извън страната; частни пътувания с цел поклонничество, лечение и т.н.

Втората цел на научния форум бе с представянето на тези данни да се популяризира България и нейната история; да се свърже академичната наука в областта на историята и археологията с потребителите на археологически и исторически находки, например туристически фирми, които предлагат специализирани дестинации в България; да се поощри разработката на обекти за широката публика; да се предложат възстановки на събития и нови достоверни и атрактивни беседи; да се включат специалисти – археолози и историци в представянето им. Именно в тази насока беше приета от всички участници специална резолюция, адресирана до Министерски съвет, медиите и други заинтересовани институции.

Искрено се надяваме, че отпечатването на този сборник не само ще илюстрира постигането на първата от горните цели, но ще допринесе за пълната реализация и на втората цел, т.е. поставянето на основните на ползотворно сътрудничество между българската научната общност, туроператорските гилдии и държавната администрация (централна и общинска) – трите основни клона, върху чиито плещи лежи задачата да превърнат България в привлекателна туристическа дестинация.

От Редколегията

13.01.2010

ОБРЪЩЕНИЕ
към участниците и гостите
от член-кор. проф. дмн Дамян Дамянов –
председател на Съюза на учените в България

Уважаеми госпожи и господа,

Добре дошли в Шумен!

Шуменска област е единствената, в която има две стари столици на българската държава – Плиска и Преслав. Тук са закърмени българската вяра, българското слово, българската нация и култура. Има основание Мадарският конник да се превърне в национален държавен символ (това вече е факт – *бел.ред.*). Наред с тях, с Шуменската крепост, с други археологически и исторически паметници, Шумен трябва да бъде горд, но и да бъде в предните редици на популяризацията на нашата история, за пример на нашите съвременници, на гости и приятели от цял свят.

Пътуване към България – това е необходим процес в днешното сложно време. Пътуване към историята, към миналото, към нашите предшественици. Но и пътуване към себе си, към обединяващото чувство за национална гордост и национална принадлежност. Обръщайки се към корените, нашата цел е, че трябва да помогнем на съвременниците – българи и чужденци – при пътуването към това, което прави страната ни древна, културно издигната, родоначалник на език, равностоен на европейските, страна с красива природа и хора.

Бих се радвал, ако историческата конференция „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременният туризъм" бъде нов успешен тласък на такива процеси и емоции. Тя трябва да бъде не само поредната научна проява, потънала в сухата научна книжнина. Успех би било ако тя провокира по-активна среща и сътрудничество между учените и администрацията на града и областта, между популяризаторите на научни постижения и исторически ценности с туристически фирми, правещи опити за активизиране и развитие на културно-историческия туризъм. Защото страната ни има и история, и настояще, с които не само трябва да се гордеем, но да представяме и популяризираме. Дано да успеем!

Използвам случая да благодаря на домакините и спонсорите, с чието съдействие стана възможно организирането и провеждането на този форум.

Дамян Дамянов

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

ПЪТЯТ И ПЪТУВАНЕТО КЪМ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ – МЕТАФОРА НА СВОБОДАТА

Ани Данчева-Василева

Средновековното минало на Европейския континент е изключително богата на материални и духовни ценности епоха, в която се зараждат и правят своите първи стъпки съвременните европейските нации. Средновековието е и ежедневно преживяване, спътник на гражданите на Западна и Централна Европа, за които цитаделата, катедралата, градската курия, площадът са част от осезаема веществена и ментална градска атмосфера, в която те съпреживяват миналото, отново и отново, дори и да не си дават реална равносметка за това. Българското средновековие е било винаги част от Европейското средновековие, независимо от това колко различия има между тях. То също има своите значими, дори емблематични топоси, своето веществено присъствие, но далеч по-оскъдно и по-трудно откриваемо от присъствието на Западноевропейското средновековие поради пределно ясни причини. Преди всичко България е в сферата на влияние на Византия, до която е в непосредствено съседство през цялото Средновековие; от 80-те години на VII в. до средата на IX в. – като езическа държава, а след това – като християнизирана, принадлежи към византийското ойкумени до края на извървения път през средновековната епоха (1396 г.). Българското средновековие има специфичен път на развитие най-вече по време на езическия период, а също така и след приемането на християнството като държавна религия. И тук използвам първата метафора като под път имам предвид развитие, процес, осъществяване. В този смисъл българската средновековна държава и общество с всички свои параметри, във всички свои проявления и измерения изминават своя път, пътувайки към себе си в рамките на Средновековието от изходното си начало, от сътворяването на Стара голяма България до прекъсване на Българското собствено средновековие. Защото и Стара Велика България, и Дунавското ханство на Аспарух, и цялата езическа битност на продължението на същата тази държава, и християнска България на княз Борис I-Михаил, и на цар Симеон, и на цар Самуил, и България на Асеневци, на Тертеровци, на Шишмановци, това е все средновековна България. Затова средновековна България пътува винаги към себе си, разкривайки все поразлични и при всички случаи по-богати на съдържание измерения. Паденията и крушенията по пътя на нейното развитие не са дефинитивен exitus, exitus vitae, не са без алтернатива, не са окончателни и завинаги. Самият факт на днешната реалност – българи в българска държава, на географските ширини на средновековната е необоримо доказателство за това, че средновековна България заема фундаментална основополагаща и определяща част от пътя на развитието ни изобщо. Средновековието е в нас като унаследена материална и ментална действителност и само с неговото максимално адекватно разбиране ще разберем и себе си днес. След появата на българската държава и българската народност в последователните етапи на тяхното развитие през Средновековието те преминават през различни фази и придобиват нови качествени характеристики с фундаментално значение, които могат да бъдат както в материалната, така и в духовната сфера, но те определят яркото качество на даден определен етап, те са белег за ново стъпало, за преодоляване и за акумулиране на преживяното на по-висока степен.

Няма друга епоха в европейската история, диаметрално противоположните оценки за която да предизвикват толкова спорове. Още от епохата на Ренесанса писатели, поети, творци на изкуството, философи, горди от епохалното преоткриване на античните ценности, определят Средните векове като „тъмни векове”. Тази характеристика за първи път през 1330 г. формулира Франческо Петрарка за времето от 476 до 1000 г., наричайки тези векове „Seccoli bui”. На френски език те са „Ages sombres”, а на английски – „Dark Ages”. Епохата на Просвещението също дава оценка на средновековието чрез унищожителната метафора на Волтер, изказана през 1756 г. Той пише, че преминавайки от историята на Рим към историята на държавите на варварските народи се изпитва „чувството на пътешественик, който напуснал великолепен град, се озовава в пустиня, покрита с тръни. Вместо прекрасния латински език – 20 варварски диалекта, вместо култура и закони – варварски обичаи. Големите пътища, толкова красиви и здрави, положени от Капитолия до планините на Тавр (Кримския полуостров – б. а.) се покрили със застояли води. Такъв обрат станал и в умовете. Човешкият разум загрубял сред най-безчувствените суеверия”[1]. След тази крайна и неоправдано негативна преценка, представителите на романтизма виждат в Средновековието „Златния век”, света на социалната хармония, осветена от „гения на Християнството”, според думите на Франсоа Шатобриан, времето на здравите традиции, в които се построяват основите на обществото. В края на XIX в. коригират своето отрицателно виждане по отношение на Средновековието и либерално настроените романтици като О. Тиери, Ф. Гизо, В. Шелинг и Г. Хегел. Именно по това време се заражда историзмът в мисленето на учените, което явление се счита за най-голямото постижение през втората половина на XIX в.[2] Своя принос във философското разбиране на средновековната епоха внасят и руските медиевисти. Един от големите руски историци на Средновековието е Тимотей Николаевич Грановский (1813–1855), чиито „Лекции по история на Средновековието” са ярък пример за историзъм в мисленето на интелектуалците в средата на XIX в. Една от многото негови мисли в този дух гласи: „... всеки момент от съвременността, мислен или разбиран от човека в исторически смисъл, оказва влияние за разбирането на миналия живот на човечеството, защото историята е нещо живо, свързано, органично[3]. Според френския историк Жул Мишле „този, който е обвързан само с настоящето, съвременното, той няма да разбере съвременното[4], а Марк Блок в „Апология на историята” изказва почти същата мисъл: „настоящето може да се разбере с помощта на миналото, а да се разбере миналото може само с помощта на настоящето”[5].

Не е възможно, а и не е необходимо да проследя основните тенденции в разбирането на Средновековието във всички европейски медиевистични и византоложки школи, но не мога да подмина едно явление във френската историческа школа, появило се през 50-те години на XX в., което внася нов, неординерен, много свеж и много плодоносен подход в изследванията на историческите явления, в изследване на живия живот на човека. Органът на историците единомишленици на това ново виждане, виждане под друг ъгъл и на елита, и на народа, и на природната, и на менталната, религиозна и магическа среда, е списание „Анали”, създадено от Марк Блок и Люсиен Февр. В областта на медиевистиката нови теми, които предлагат ново знание за европейския средновековен човек и неговия свят, са широко и задълбочено разработени в трудовете на Жак льо Гоф чрез интердисциплинарния подход, в който основно място заемат етнологията и антропологията. Изследването на фактите, датите, процесите, събитийността става спомагателна зона, докато увеличителното стъкло на медиевиста се насочва към малко изследвани феномени, пренебрегвани дотогава или маргинално засягани. Това е менталният свят на средновековния човек, проектиран в материалната тогавашна действителност, симбиозата на които очертават „интелектуалния пейзаж” на Средновековието[6]. Изследванията, в които основни големи обобщаващи теми са „Другото Средновековие”, „Дългото Средновековие”, „Въображаемият свят на Средновековието”, са големите магистрали, метафорично казано, по които ни повежда Жак Льо Гоф и ние с удивление и възхита виждаме невидимото в онази далечна епоха и онова, на което не сме обръщали внимание в менталния свят на средновековния човек[7].

Този друг поглед, тази друга гледна точка се постига, като се интерпретират знаковите системи на средновековните текстове в тяхната всеобхватна цялост. Както казват семиотиците: „всичко е знак”. Използват се методите на етнологията и антропологията, на фолклористиката и изкуствознанието и други. Много европейски медиевисти работят по този начин по малко проучени теми, и то в областта на духовността. Представители и на българската изследователска мисъл също изучават необятните светове на многопластовото Средновековие, откривайки типологично сходство между структурите, изследвани от Жак льо Гоф, и съответните феномени на средновековния Изток и в частност на българския средновековен свят.

Ярък съвременен представител на руската медиевистична школа е Арон Гуревич, който още от 70-те години на XX в. изучава задълбочено категориите на културата и обществото на средновековна Европа през погледа на съвременниците, т.е. културата на мълчаливото мнозинство. Според него историческата наука принадлежи към нравствените науки и историкът не е в състояние да елиминира собствената си оценка, търсейки материалните и духовни измерения на обществото, което изследва. Историкът изучава човека във всички възможни негови позиции. Субектът и обектът се покриват в онтологичен смисъл, макар и разделени от огромното разстояние на времето. Поради това колосална е отговорността на историка, в частност на медиевиста, тъй като се налага първият да изтълкува менталния универсум на хората от Средновековието. Историкът на Средните векове се явява не само в ролята на медиатор, но и тълкувател на мислите и чувствата на средновековния човек в резултат на провеждащият се между тях диалог. Животът на този човек е загадка и трябва правилно да се задават въпросите и с много внимание да се чуват отговорите на човека от другата, отдалечена по време култура. По този начин ние ще разберем по-ясно собствената си духовност, ще научим повече за самите себе си[8].

Когато отбелязваме появата и развитието на новото течение във френската медиевистиката, трябва да споменем, че още през 20-те години на XX в. в България работи върху проблемите на Българското средновековие и върху необятната тема Изток и Запад в Европейското средновековие проф. Петър Мутафчиев. Академичните му трудове, в много отношения образци в научното дирене, са качествено ново явление за времето си в българската медиевистика. Най-вече в „Книга за българите” той засяга теми и проблеми от етнологията и антропологията, коментира природо-географските условия, разглежда характера на българското битие и светоусещане като последица от азиатското и европейското културно присъствие, занимава се с расово-биологичните дадености на българската народност. В неговите лекции, четени през 20-те години на XX в., които са в основата на „Книга за българите”, присъстват темите: „Ние и Византия, „Народ и водачи”, „Балканът в нашата история”, „България и морето”, „Що бе Византия”, „Цариград”, „Планините в делото за съхранение на българската независимост”,

„Расата като фактор", „Що е култура ?"[9]. В книгата „Изток и Запад в Европейското средновековие"[10] също можем да видим възлови идейни обобщения. Като органичен историк отношението му към основната историческа категория – времето, не е лимитирано от индивида и събитийността, а в анализите му няма минало, сегашно и бъдеще, всичко е съприсъствие, съпреживяване[11]. Без да има пълна идентичност в проблематиката и начина на разработване, можем да видим близост между изследванията от П. Мутафчиев теми и тези на съвременната европейска медиевистика.

Българските историци от 60-те, 70-те и 80-те години на XX в. дадоха според свободата на изказ, която им бе позволена, своите приноси в опознаването на средновековния българин на неговия вътрешен мисловен свят, на заобикалящата го природна среда и създадената от него материалната култура. Акад. Иван Дуйчев, акад. Димитър Ангелов, проф. Станчо Ваклинов и други учени със значим потенциал работеха в този дял на българската история и разработиха проблеми на икономическите, демографските, религиозните, интелектуалните, художествените явления и реалности в българското Средновековие. И все пак основните акценти си останаха в сферата на политическата история, на събитийността, на уточняване на дати и самоличности от Средновековието. В последните десетилетия на XIX в. и началото на XX в. особено ярко присъствие в медиевистичната наука имат акад. Васил Гюзелев, и проф. Иван Божилов. Те разчупиха създадените стереотипи на фактологичното изследване и подириха в много други измерения, бих казала от позициите на философия на историята, нови интерпретации на много явления, подириха и откриха нови полета от средновековната действителност, дадоха нов оригинален прочит на привидно вече познатото, но в което взрем ли се дълбоко, ще видим и невидяното от нас досега.

Археологията е история, говореща със свой специфичен език и също така неизчерпаем източник на текстове, които непосредствено правят живи мислите и въображението на средновековния човек. Тя е изключително богато поле, което е разкривало, разкрива и може да разкрие в бъдеще в голяма пълнота духовността на средновековния човек, отразена в материалните артефакти. Не са малцина учените археолози, които посветиха професионалното си развитие на ранната българска култура, която е и най-репрезентативна в рамките на цялата българска средновековна археология. Изследователите от Шуменския филиал на Националния археологически институт с музей при БАН, които се отличават с високата си професионална квалификация, повече от три десетилетия проучват богатата на находки земя на Североизточна България и по-точно обектите в обсега на Плиска, Преслав, Мадара, Равна, Варна и други. Тук работи и тук създаде многобройните си изследвания и своя фундаментален труд „Българската езическа култура VII–IX в." проф. Рашо Рашев, тук създаде своите корпуси на българските и на византийските печати проф. Иван Йорданов, тук изследва архитектурата на Първото българско доц. Павел Георгиев.

Този твърде кратък преглед е далеч от цялостно обобщение и няма претенции за изчерпателност на проблема за същността и интерпретирането на Средновековието като историческа епоха. Такова представяне на проблема е направено във великолепния обзор на средновековната епоха и постиженията на европейската и българската медиевистика от акад. В. Гюзелев в неговия труд „Апология на Средновековието". С., 2004. С изказаните мисли искам да обърна внимание на неизброимите гледни точки, от които може да се интерпретира средновековната действителност и най-вече на възможностите да се разкрие менталността на средновековния човек във всички негови измерения и съпоставянето му с околния свят. Също така използвайки

философските категории и постиженията в областта на философията като наука, разкриваща същността на човешкото битие и менталност, бих искала да погледна към средновековното минало, конкретно на българите и България, от по-различен ъгъл.

Темата на настоящата конференция, „Пътуването в Средновековна България", е истинско интелектуално предизвикателство за съвременните български историци медиевисти и археолози. Тя дава възможност да бъдат разгледани и осмислени две важни и много богато смислово натоварени понятия: пътят и пътуването в условията на Българското средновековие във възможно най-разнообразни аспекти и съотнесени към множество други категории и понятия в многопластовите структури на Българското и Балканско средновековие както в пространствено, така и във времево отношение. Разнообразието от теми, които могат да бъдат дискутирани, може да включва например: Пътищата на Балканския полуостров през Средновековието като унаследена инфраструктура от римската епоха; Геополитическо значение и състояние на пътната мрежа през Средновековието; Измерване на разстоянията през епохата, кръстопътища, главни кръстопътни градове на Балканите; Пътища, пътувания и кой може свободно да пътува; Пътуването като изпитание; Социална и съсловна стратиграфия на пътуващите; Разнообразие в пътуванията с оглед на целите и участниците в тях – търговски, дипломатически, мисионерски пътувания, военни експедиции.

Тези разнообразни теми не изчерпват според мен всички възможни аспекти на полисемните понятия „път" и „пътуване", т. е. съдържащи в себе си множество значения. Бих искала да коментирам именно една страна от многото смислови стойности на понятията „път" и „пътуване", а именно пътят и пътуването като процес, като път на развитие, като натрупване на качествени характеристики във времето и в пространството. Разкриването на събитийната история на раждането на българската държава с всички етапи и характеристики отдавна е постигнато в своята завършеност в задълбочени научни изследвания, към които едва ли би могло да се прибавят нови оригинални тълкувания[12], поради това тази страна на въпроса няма да бъде засягана. Ще се опитам да открия къде, как и кога по пътя в развитието на Средновековна България или пътуването на Средновековна България към себе си, може да се прозре проявлението на големия философски проблем, който по същество има онтологичен, изначален характер; той е фундаментален както по отношение на индивидуалното, така и по отношение на общественото човешкото битие и съзнание, а това е проблемът за свободата.

В многобройните и труднообозрими философски учения и школи, от античността до съвремието, свободата е възприемана като първоначало, като основа на всички ценности. Ще се опитам да набележа експлицитно определено разбиране за свободата, приемайки го за основа, от която бих тръгнала, за да обясня съпоставянето на „процес" и „развитие" с път и пътуване и свободата като метафора на този път. И така битието на свободата е изборът. Човек винаги избира и винаги е свободен да избира. В своя постоянен избор ние сме неизбежно свободни. Човекът е свободен и чрез всеки свой избор прави самия себе си, осмисля себе си, изгражда себе си, осъществява себе си и в този смисъл всеки избор влече след себе си присъщата му отговорност за човека. Така човекът е осъден да бъде свободен[13]. Свободата не е лекота, свободата е трудна и тежка. Свободата не е право, а задължение[14]. Свободата е тясно обвързана с творчеството, което е смисълът на човешкия живот. Творчеството неминуемо предполага свобода и активност. Активността става творчество, когато, основана на свободата, отприщва енергия за създаване на нещо ново, на нови ценности[15]. В творчеството, основано на свободата, огромна роля играе човешката личност. Личността в човека е свидетелство, че светът не е даденост, сама по себе си, а той, светът, може да бъде преодолян и превъзмогнат. Личността също не е даденост, тя се самоизгражда, тя не се намира в застинало състояние, тя е разгръщаща се, развиваща се, обогатяваща се, плод на неимоверни усилия. Тя твори себе си и осъществява своята съдба, черпейки сили от битието, което я превишава. Проявява се в духовния свят, в света на свободата. Личността има аксиоматична същност, т.е. тя е оценъчна категория[16]. И да завърша с разсъжденията за свободата от философска гледна точка, ще приведа едно съвременно виждане за нея. Свободата е атрибут на разумния човек, тя се разбира като постижение на разума в организирането на познанието и на живота така, че роденият свободен човек да е свободен в познанието, действието и обществото. И още нещо, знанието е онази сила, която прави човека свободен, самостоятелен, независим, суверенен[17]. Незнаещият човек дори и формално да е свободен, не може да оползотвори свободата си. Той няма какво да прави със свободата си, дори няма нужда от нея, защото не може да направи избор, а това показва, че той не е духовно свободен. И виждаме, че степента на свободата на личността зависи от степента на познанието и отговорността, която ще понесе. В исторически план, наред с всички други необходими условия, именно личността и оползотворената от нея свобода, дават облик на епохата.

И така нека започнем от началото на пътя, довел до раждането на българската държавност, а след това и на българската средновековна държава. Въз основа на задълбочено изучаване на изворите съвременната медиевистична наука у нас изгради ясна концепция за началния период, в който се появяват българите на историческата сцена, и първите стъпки, довели до формирането на българската средновековна държава. Историческият момент, който бележи началото на българската държавност, а според един от най-вещите изследователи на ранната средновековна българска история и върхът в развитието на българското държавно-политическо обединение, това е създаването на Стара голяма България, за появата на която личността на хан Кубрат (632–665) има изключително важно значение[18]. Четвъртата позиция в „Именника на българските владетели” съдържа летописното сведение за този български хан[19]. Тази първа България се ражда по пътя към освобождението на българските племена от натиска на западните тюрки. Оттук тръгва пътят, оттук започва пътуването на Средновековна България към различните свои образи и проявления и всъщност към себе си. На лице са всички важни предпоставки, обективни и субективни, които довеждат до първото българско държавно обединение, в което се съдържа онзи мощен потенциал, необходим и достатъчен, със съвкупност от държавообразуващи елементи, с които България ще продължи пътуването си в бъдеще, в нови пространствени и времеви измерения. Хан Кубрат прави своя избор, поема отговорността и избира пътя, осигуряващ свобода и бъдеще на обединените български племена. Голямата първоначална стъпка към свободата е осъществена.

Появата на Хазарския хаганат през 651 г. върху земите на западните тюрки и засилената му агресия срещу обединението на българските племена довежда до разпадане на държавата на хан Кубрат. Ударът е много силен и с много тежки последици за българите, които под водачеството на Кубратовите синове поемат в различни посоки. От петимата синове само един, Баян (Батбаян), остава на мястото на Стара голяма България, но като подвластен на хазарите. От другите четирима, тръгнали в западна посока, само Аспарух успява да продължи живота на първата България, но в други територии, която просъществува през вековете[20]. Шестата позиция на „Именника на българските владетели” представя княз Исперих (Аспарух) заедно с 5 предидущи владетели, а седмата позиция го извежда като самостоятелен владетел[21]. С подвластните си българи, които още в рамките на първородината били управлявани от него,

Аспарух поема на югозапад и преминавайки устията на реките Днепър и Днестър се отправя към делтата на Дунав. В Оглоса (Онгъла) предвожданите от него българи устройват укрепен лагер в южния ъгъл на междуречието при реките Серет, Прут и Дунав, идентифициран днес с Галацкия укрепен лагер. След успешното настъпление на Аспарух на юг от Дунав в Малка Скития и Долна Мизия и победата над византийските войски през 681 г. Византия започва да плаща данък на българите, начело с владетеля им хан Аспарух (667–700)[22]. Това е най-кратката събитийна последователност. Появява се българското ханство на Долни Дунав, но не като новосъздадена държавна организация, а безспорно като продължение на вече просъществувалата в степите на Приазовието Стара голяма България на хан Кубрат. Новата земя дава свобода и обещава бъдеще за българите. И ще си позволя метафоричния израз: вратата на Стара голяма България се затваря, но друга врата се отваря и пътят продължава. Вратата на Малка Скития и Долна Мизия за тези българи и техния предводител Аспарух, които се натоварили с отговорността да поемат риска и тежкото бреме да бъдат свободни, е врата към новата им земя, към новата им родина. Предводителят им повежда по пътят на свободата съплеменниците си и не позволява те да потънат в забвение в многоликата етническа среда на Източна и Югоизточна Европа, така както става с хората на другите му трима братя, които остават данъкоплатци и постепенно се инфилтрират – едните сред аварите, другите всред етноса на Северна Италия, а третите всред племената по р. Волга и Кама.

Аспарух е личност, която осъзнава мисията си на водач, можещ да продължи историята на своя народ. Много сила, много самочувствие и мъдрост се иска, за да поведеш един народ и чрез унаследените традиции на държавност и институционална и идеологическа система да осигуриш свободата му. Рискът е голям, но Аспарух поема пътя на свободата с увереността на победител. Но той извежда народа си не на сенчесто и спокойно място, безметежно и тихо, а всред самите ветрове и метежни бури, които на това място никога не стихват. Затова в своето повествование, имащо есеистичен характер, ще си позволя още няколко пъти да употребя фразата: една врата се затваря, а друга се отваря и пътят продължава за още такива съдбоносни мигове в историята на българския народ и държава.

Хан Аспарух и неговите съратници повеждат по пътя към свободата своя народ, но и го натоварват с огромното бреме да понесе свободата, изпълнена с изпитания и сътресения. Продължавайки държавността чрез Дунавска България, хан Аспарух залага най-съществената черта в облика на българина, която той не загубва и никога няма да загуби. Българинът в Долна Мизия, Тракия, Македония, Албанон, Тесалия, Епир, българинът в сърцето на Балканския полуостров става кръстопътният човек[23]. Като че ли няма друг етнос, друга народност, друга нация като българската в целия европейски континент натоварен с всички възможни предизвикателства и с цялата тежест на риска от този съдбоносен избор – кръстопътя.

Повече от 170 години България върви по своя път на развитие в себе си, с възкачвания и спадове, с неуспехи, но и с повече успехи и победи в пространствените измерения на Балканския полуостров. България доказва своите сили и възможности и респектира съседите си и преди всичко Византия. Но България е капсулирана в себе си, в своя езически универсум, с който тръгва от началото, с който се утвърждава, с който добива могъщество и авторитет, става фактор на Полуострова, с който всички сили и на запад, и на изток от нея трябва да се съобразяват. Тя става и желан съюзник на Империята по времето на хан Тервел (701–721), и смъртен враг за византийците при хан Крум (796–814), и мирен съсед и партньор при хан Омуртаг (814–831), и отново опасен и силен северен противник, нап[illegible]а юг [illegible]ан Ма[illegible] (8[illegible]6) и хан

Персиян (836–852)[24]. И отново в своя път България достига до дилемата на следващия съдбоносен избор. През 60-те години на IX в. отново назряват условията да бъде поета голямата и тежка отговорност на кръстопътната съдба – България приема християнството[25]. В пътуването си към бъдещето България и българите трябва да се разделят с част от себе си, с един огромен и титаничен по сила таксис, с реда преди всичко в съзнанието, в микрокосмоса на отделния човек и макрокосмоса на държавата, с духовността и традициите, унаследени от столетия. България трябва да остави по пътя и да забрави в миналото цялата сила, която я довежда до новия избор. България и българите, няма значение по убеждение или със сила, трябва да прекрачат и този праг и да влязат в друг свят, да приемат други ценности, за да просъществуват в бъдещето, избирайки отново отговорния и тежък път на свободата. Езичеството, което дало толкова много на България и българите, чиито корени са далеч в Предна Азия, е познато, удобно, безпроблемно, но раздялата с него не може да ги подмине, така както не подминава всички останали варварски държави и народи, дръзнали да градят бъдещето и свободата си в Европейския континент – в източните му предели, в съседство с Византия, а в западните – пред трона на римския папа. През 864 г., с ултиматума на княжеската воля, с грохот се затваря следващата врата по пътя на България, оплискана с кръв и с дълбоки процепи по нея. Но друга врата се отваря и пътят продължава. Съдбоносният избор и поетата отговорност по новия път са съизмерими със свободния и съдбовен избор на хан Аспарух. Отново много сила е нужна на кръстопътния българин и на неговия владетел, хан Борис I-Михаил, Покръстителя (852–889), за да се преодолее мъката и страданието, защото душевността е многократно по-уязвима от плътта, по-ранима, по-безпомощна, когато от нея се изтръгва вярата, та дори и да е заменена с друга, по-силна и по-човешка. Християнството е новият път, по който предстои следващото пътуване във времето и в пространството и на държавата, и на нейните поданици, новото измерение, в което владетел, държава и народ трябва да живеят и което ги прави съизмерими с останалия свят. В новия свят България заема своето място, от което тя може да води диалог, да приема, но и да изисква и да настоява да бъде приета като равноправна. Належащият избор намира и своята личност, която да го извърши, личността на Борис I-Михаил. Той избира христовия кръст вместо Тангра и понася своя житейски кръст на огромното страдание в името на свободата и бъдещето. „С акта на покръстването българинът бил освободен, престанал да бъде „затворник на своето минало”. Влязъл в историята”[26].

Но нека се спрем за малко и поведем диалог със средновековния българин, нека му зададем точните въпроси и изслушаме отговорите му. Тези отговори вече са дадени и идват до нас в десетките изследователски страници на историци медиевисти, етнолози, фолклористи, езиковеди и литературоведи старобългаристи. Дълбоко под горния слой на християнската менталност, като тиха, но непресъхваща река текат водите на някои от силните езически традиции на българина, носени от изначалието. Те не пречат на новата религия, те се издигат и на повърхността ѝ се втъкават в нея. Тези традиции се материализират, осъществяват своята битност в обичаите, които и днес ние, съвременните българи християни носим, почитаме, пазим ги като ценности от миналото. Тук виждаме онази скрита свобода, която институционализираното християнство най-напред не допуска, но която с годините и вековете си извоюва право да съществува. Така тази непълна, некатегорична раздяла е била дори в полза на християнството. И така това Средновековие, което историята поставя в определени хронологически граници, използвайки събития, кардинално променящи хода на история, се оказва темпорално неадекватно със Средновековието в духовната сфера, което продължава далеч след традиционно определените рамки. Точно това Средновековие, като се оказва много по-дълго от регламентираното, Жак Льо Гоф нарича „дългото Средновековие”. Много са примерите, особено в менталната сфера, които илюстрират тази страна на средновековната епоха.

България влиза във византийския свят, приемайки неговите норми, „тя става част от византийското идеологическо пространство”[27] и възможността тя да загуби напълно своята идентичност е въпрос на непродължително време. Много добре знаем изблика на защитните имунни реакции на езическата идеология на новопокръстеното българско общество и владетел, изразени в три фази: бунтът на боилите, връзката с папа Николай I на ниво владетел и опитът на княз Владимир да отклони България от орбитата на Византия. Реакцията срещу Византия е силна и разтърсва драматично устоите на България. Онази личност, която успява да осъществи разграничаването, откъсването от водовъртежа, който би могъл да погълне България в дълбините на византийския свят и така да я обезличи, владетелят, който не допуска държавата да загуби своя облик, който я превръща в сила, равнопоставена на империята, е цар Симеон Велики (893–927). И това той успява да осъществи вътре в Христовия път и чрез християнството, а не с връщане към миналото. Онова мощно средство, с което Византия по всяка вероятност преследва да превземе отвътре България, служи на цар Симеон да я направи, макар и за кратко време, страната на уникалната Преславска цивилизация[28]. Цар Симеон успява да даде такъв пример, такъв тон, да постави такива изисквания пред новопокръстеното общество и творческия елит, че изтръгва от него небивали съзидателни възможности. Пред Средновековна България се отворят не само вратите на равнопоставеността и диалога, но се разкриват врати към нови пространства за действие, за плодотворна работа във всички области на духовността и художественото творчество: книжовен живот, монументална архитектура, декоративна пластика, рисувана керамика и др. Една невероятна творческа свобода, вдъхновена от християнството и от личността Симеон Велики, изпълва със смисъл и съдържание „Златният век на българската култура”.

За да се достигне този възход, това безспорно високо признание на духовната култура на България и от съвременници на княз Борис I-Михаил и на цар Симеон, и от историците на модерния свят, определяща роля изиграва един феномен от общочовешко значение. За нуждите на византийската конфесионална политика във Великоморавия високообразованите византийски духовници, братята Кирил и Методий, създават през 855 г. славянската азбука (глаголицата), която през 862–863 г. добива завършен вид. Мощният натиск на немското духовенство срещу това дело изгонва Кирило-Методиевите ученици от Моравия и обрича едва ли не на гибел и забвение епохалното дело – другостта, чрез която част от славянството ще сподели духовното си съпричастие в християнството с другите народи и другостта в писаното Божие слово. И отново историята ни разкрива съдбоносна страница. Петима от най-добрите ученици на Кирил и Методий, измъчвани и гонени, пристигат в България[29]. Във Великоморавия една врата се затваря пред великото дело, но друга врата се отваря; това е българската врата и пътят продължава. Българският път е свобода и бъдеще, българският път е живот и тържество на славянобългарската писменост и култура.

Пътят на Средновековна България след Симеоновата епоха е път на изпитания, големи загуби и удари за българската държавност, кулминацията на които идва най-напред в 971 г. с покоряване на Североизточна България от Византия. След този крах животът на България продължава в Югозападните земи на Полуострова с централно ядро географската област Македония, където в продължение на 47 години в условия на почти перманентна война с Византия, с изключение на кратки затишия, свободният път на държавата е осигурен. И тук сме свидетели на свободата и спасението, когато след една затворена врата българският народ, оглавен от личността – цар Самуил (986–1014), намира друг изход и не прекъсва своя път[30]. И след това идва следващото голямо изпитание, следващият тежък удар, нанесен през 1018 г. от Византия, след който за 167 години българската държавност е прекършена. Византийското владичество се разпростира върху всички българи на Полуострова[31]. Не случайно не употребих думата „унищожена", за да определя състоянието на идеята за българската държавност след 1018 г. Да, няма български владетел, няма български институции, няма българска войска и българска администрация, няма я държавата. Но унаследената идея за българската държавна традиция, за българското минало в съзнанието на някои оцелели представители на българския дворцов елит е гаранция за бъдеще. България е сломена, поданиците ѝ стават поданици на византийския император в Константинопол, но остават българи, съществува Българска охридска архиепископия. Западните хронисти на първите три кръстоносни похода говорят за Българската гора, за Българската клисура, за Българското царство и в него град Ниш, а Стерниц (Сердика, Средец) и Филипопол определят като български градове[32]. Скоро след падането на Самуилова България под ударите на Византия започват и усилията на българите да възстановят свободата си. През 1040 г. избухва въстанието на Петър Делян, през 1066 г. на Никулица Делфин, през 1072 г. на Георги Войтех и Константин Бодин и все в югозападните предели на Балканския полуостров, там, където държавността на българите спира, там където са последните български дворци, символ на българската суверенност[33].

Поредният опит да се отхвърли византийското господство е направен от братята Асеневци, български благородници, които се отцепват в началото на 1186 г. от императора, разбунтуват се, повеждат войските си по пътищата на Мизия и Тракия и без да претърпят нито едно поражение, отблъскват походите на византийския император Исак II Ангел (1185–1195). Още в самото начало, от първите стъпки по пътя на осъществяването на освободителната идея през ранната пролет на 1186 г. е извършена коронацията на по-големия брат Петър – акт, който символизира възобновяването на държавата. С този акт се извършва епохално събитие в българската история. Извършва се възобновяване на вече съществувалото в миналото Българско царство. От тържествения акт в Търново започва процесът на възстановяване на модела на Българското царство, такъв, какъвто го изгражда цар Симеон[34]. В продължилата близо 10 години война на Асеневци срещу Византия, голямата тяхна цел е да обединят трите географски области Мизия, Тракия и Македония, населени с българи, и така да завършат освободителния процес. Асенева България продължава пътя на българската държавност, който спира временно, но никога не е заличаван завинаги. В цялата българска средновековна история този епохален момент се определя, от всички докоснали се до него, като възстановяване, освобождение, нов път на възобновената държава, а Асеневци са личностите водачи, освободители, осъществили свободния съдбоносен избор, поели големия риск, голямата отговорност да постигнат свобода и бъдеще за българския народ.

И накрая не може да не погледнем с нужния респект към съдбата на Средновековна България през последните десетилетия на XIV в., когато заедно с европейските територии на Византия и тя върви своя път на обреченост и разорение, разруха и унищожение. Нашествията и ударите на османските турци през втората половина на XIV в. съсипват и прекъсват пътя и живота на Средновековна България в края на същия век. Европейският Запад има по това време своите средновековни градове – едно от най-забележителните творения на западноевропейската цивилизация. Те се развиват, обогатяват се. Към техния център с катедралата, градската курия, площада, пазара, цитаделата с дворцовия комплекс на феодала, се присъединяват университетът и болницата. Тези градове са изградени от камък и мрамор, по плановете на блестящи архитекти и строители и се развиват по принципите на богатата европейска цивилизация на Ренесанса, трупаща и материални, и духовни ценности, необезпокоявани от вечно тегнещата заплаха от Изток. Тази заплаха е почти непрекъснат спътник на населението на Балканския полуостров, включително и най-вече на българите. Без опустошителните вълни на нашествията великолепните готически катедрали – тази „каменна книга" на европейския западен средновековен свят, извисяват своите върхове и кули във всеки град, във всяко населено място; европейските замъци обогатяват своята архитектура и вътрешен разкош, спокойствието на манастирските обители осигуряват благотворната среда, в която множество високообразовани духовници създават огромно литературно творчество с религиозно и светско съдържание. За да се запази тази култура, тези непреходни ценности, рожба на човешкия творчески дух, балканските народи, в това число и българският, имат, макар и малка заслуга. Тяхната историческа мисия е – разрушителните нашествия да бъдат спрени, тези народи да поемат удара, да изживеят участта на жертви, за да оцелее друго стойностно богатство. Свободата и бъдещето на европейските народи минават през пътя голгота на българския и другите балкански народи.

Вратата на Българското средновековие е затворена. Държавата е ликвидирана, но народът не. Той тръгва по пътя на изпитанието, траяло столетия. И този кръстопътен български народ изживява достойно страданията, той носи кръста си и след петстотинлетното пътуване в неизвестното, без водачи, без крепители и бъдеще накрая заслужва свободата си. Кръстопътният българин пропуща Ренесанса, Просвещението, Класицизма и Романтизма, такава е участта му, но най-важното е, че не пропуща живота си. Какъвто и да е този живот, той е негов и изминатият път също е негов – на българския народ, на нашия народ, на нас самите.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Voltaire, F.** *Oeuvres completes*. Vol. II, p. 235.

[2] **Гутнова, Е. В.** Средневековье: Место в европейской цивилизации. – *Средние века*, вып. 53, 1990, 22–23.

[3] **Грановский, Т. Н.** *Лекции по истории Средневековья*. М., 1987, с. 30.

[4] **Мишле, Ж.** *Народ*. М., 1965, с.10.

[5] **Блок, М.** *Апология истории*. М., 1973, 25–26.

[6] **Ле Гоф, Ж.** *Цивилизация средневекового Запада*. М., 1992, с. 5; **Бакалова, Е.** *„За едно друго Средновековие"*. – В: **Льо Гоф, Ж.** *Въображаемият свят на Средновековието*. С., 1998, 7–14.

[7] **Льо Гоф, Жак.** *Въображаемият свят...*, 15–45.

[8] **Гуревич, А.** *Средновековният свят: Културата на мълчаливото мнозинство*. С., 12005, с.15, 18–21.

[9] **Мутафчиев, П.** *Книга за българите*. С., 1987.

[10] **Мутафчиев, П.** *Изток и Запад в европейското Средновековие*. С., 1993.

[11] **Мутафчиева, В.** *Предговор*. – В: **Мутафчиев, П.** *Изток и Запад в европейското Средновековие*. С., 1993, с. 9.

[12] **Божилов, Ив.** *Седем етюда по Средновековна история.* С., 1995, 11–72; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История на средновековна България (VII–XIV век.) С., 1999. – История на България в три тома. Издателска къща „Анубис", 1999,* 27–103.

[13] **Сартр, Жан-Пол.** Екзистенциализмът е хуманизъм. – В: *Философия*, год. 5, кн.1, 1992, с. 24.

[14] **Бердяев, Н.** *Царството на духа и царството на кесаря.* С., 2002, с. 86.

[15] **Паси, Исак.** Персоналистката философия на Бердяев. – В: **Бердяев, Н.** *За робството и свободата на човека.* С., 1992, с. 17.

[16] **Бердяев, Н.** *За робството и свободата на човека.* С., 1992, 48–54.

[17] **Кючуков, Л.** Ново време. Разум. – В: **Кючуков, Л., Л. Сивилов, Д. Денков.** *Философия.* С., 1991, с. 110; **Герджиков, С.** *Философия.* С., 2000, с. 86.

[18] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История...*, 74–79.

[19] **Каймакамова, М.** „Именникът на българските ханове" – начало на българското летописно творчество. – *Родина.* Списание за българска историческа култура. С., 1997, с. 13.

[20] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История*, 79–82.

[21] **Каймакамова, М.** Цит. съч., с. 13.

[22] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История*, 84–103.

[23] **Стойнев, Ан.** Генезис на кръстопътния човек – културата на траки, прабългари и славяни. – В: *Философският образ на кръстопътния човек в българската култура. Рационалност, духовност, религиозност. Сборник научни трудове.* Изд. „Рива". С., 1996, 97–119.

[24] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История*, 104–166.

[25] **Гюзелев, В.** *Княз Борис I. България през втората половина на IX век.* С., 1969; **Божилов, Ив.** *Седем етюда...*, 73–129; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История*, 169–195.

[26] **Божилов, Ив.** *Седем етюда*, с. 91.

[27] Пак там, с. 97.

[28] Пак там, 94–124.

[29] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История*, 212–228.

[30] Пак там, 308–326.

[31] Пак там, 326–394.

[32] Грамоти на Василий II. – В: *Христоматия по история на България.* Т. I. *Ранно Средновековие VII–XII в.* Съставители П. Петров, В. Гюзелев. С., 1978, 144–148; *Hstoria de expeditione Friderici imperatoris.* Ed. A. Chroust, MGH SS, Nova series, t. V, p. 36, 40; *Annales Colonenses Maximi.* Ed. K. Pertz, MGH SS, XVII, p. 797; **Alberti Aquensis** *Historia Hierosolymitana.* – Recueil des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux, t. IV. Paris, 1881, p. 309.

[33] Пак там, 395–418.

[34] **Божилов, Ив.** *Седем етюда*, 131–215.

THE ROAD AND THE JOURNEY TO MEDIEVAL BULGARIA – A METAPHOR OF FREEDOM

Annie Dancheva-Vassileva

Abstract

The author looks at the "process" and "development" meanings of the polysemous concepts "road" and "journey". The philosophical category of "freedom" is interpreted as a metaphor of "road" and "development" and also as a result of a past historical process. The author aims at outlining the efforts of emblematic historical figures from the Bulgarian Middle Ages to achieve freedom and sovereignty in the development of both state and society, to safeguard the state traditions and the identity of the Bulgarian nation. The author underscores that the road towards freedom and freedom itself are a conscious necessity that the Medieval Bulgarian rulers and intellectual elite strived for. The author pays attention to a crucial characteristics of the Bulgarian people's fate – namely that they have been a crossroads nation since the Early Middle Ages. On multiple occasions this nation had to face difficult fateful choices so that it could be able to continue on its historic journey in freedom and also in a conscious responsibility for its own future.

ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА В ОПИСАНИЕТО НА ЖИЛ ЛЬО БУВИЕ, НАРЕЧЕН БЕРИ, ОТ 1451 г.

Васил Гюзелев

През XV в. европейската географска и пътеписна книжнина бележи изключителен напредък и обновление. Това се дължи на засилените взаимоотношения между Запада и Изтока, търсенето на нови пътища към Азия, множеството нови проекти за кръстоносен поход, пилигримството, обогатяването на познанията за света и на необходимостта от намиране на изход от кризата, в която потъва християнска Европа[1].

Интересът на френската монархия към земите и събитията в европейския Югоизток през XIV в. не секва през XV в.[2] Особено той се засилва в Бургундското княжество през управлението на Филип III Добрия (1419–1467), когато то активно се вплита в събитията на Балканския полуостров, свързани с неговото завладяване от турците[3]. Двама от близките сътрудници на бургундския княз отразяват своите впечатления и наблюдения от Леванта, балканските страни и обитаващите ги народи в забележителни с проницателността си доклади: Жилбер дьо Ланоа в „Пътешествия и посланичества" през 1421–1423 г.[4] и Бертрандон дьо ла Брокиер в „Задморско пътешествие" от 1432–1433 г.[5] Техните изключително интересни свидетелства за българските земи и българите отдавна са влезли в научно обращение.

Все още неизползван източник на информация за българския XV в.[6] е „Книгата-описание на страните" на френския благородник Жил льо Бувие. Той е роден през 1386 г. в Бери. Бидейки приближен на кралския двор, е изпращан на важни дипломатически мисии в европейските владетелски дворове. Това му дава възможност да натрупа богата информация и познания. Своето историко-географско описание започва да пише през 1439–1440 г. и го завършва през 1451 г., дарявайки го лично на крал Шарл VII (1403–1461). Жил дьо Бувие, наречен Бери, умира на 71-годишна възраст през 1457 г.[7] Неговият ръкопис се намира в Националната библиотека – Париж (Bibliothèque Nationale – Paris, Ms. 5873). При публикуването на текста на трактата издателят добавя като приложения Брюжкия итинерар (Itinerarium de Brugis)[8], итинерара на немския рицар Арнолд фон Нафт от XV в. и планисферата от средата на XV в.[9] на Велетри[10] с някои твърде интересни надписи към нея[11].

Като представител на европейския хуманизъм от XV в. Жил дьо Бувие успешно съчетава личните си наблюдения с географските и с историческите си познания и дава интересна информация за съвременното му състояние на Европа. Описанието си на Югоизточна Европа започва с Константинопол и остатъците от империята Романия (Византия). След това се спира на Морея (Пелопонес), Албания, Есклавония, Сърбия, Алмаси (Македония), Горна Австрия (Словения), Архипелага и Кефалония, Далмация, Крузия (Хърватия) и др. Особено място отделя на описанието на Унгарското кралство, което познава сравнително най-добре, поради извършеното пратеничество до неговата столица Буда. Сравнително кратко на две места са упоменати Влахия и България като най-източни страни в европейския Югоизток. Силно подчертава, че хората на тези две страни постоянно воюват срещу турците и се отличават с храброст и войнственост. Очевидно е, че не е посетил двете страни, поради което и информацията му за тях е от твърде общ характер. Независимо от това, краткото сведение на Жил дьо

Бувие заслужава вниманието на съвременната българска медиевистика като част от оскъдната информация за нашата история през XV в., в която е съхранен споменът за България като държавно-политическо понятие.

Превод на откъса от трактата на Жил дьо Бувие от 1451 г. „Le Livre de la destiption des pays" (p. 93–99) за европейския Югоизток

От онази страна [Турция] до Константинопол има само четири лиьо (левги)[12] ширина по морето и проливът се нарича пролив на Романия[13]. А в тази Турция[14] има град, който е на генуезците и се нарича Енпере[15], и отстои на две левги от великата Троя. Тук живеят генуезци и други търговци, които купуват и изнасят подправки, смокини, вино от Романия, грозде, златотъкани и копринени платове, скъпоценни камъни, дърво за направа на лъкове и арбалети, които те откарват по море в Англия и Фландрия.

Отвъд морето е страната Гърция, чиято столица е Константинопол, който е построен от благородния император Константин[16] и на чието име после е бил наречен. Той е разположен край морето и тук идват търговци от всички страни да купуват и да продават. И в този град има една много хубава църква, наречена "Св. София Константинополска", която цялата е от мрамор. Всички хора от тази страна говорят гръцки и приличат на сарацините по одежди, обувки и оръжие, но вместо кадифени шапки носят качулки. Великият турчин[17] владее по-голямата част от територията, заключена между реката Дунав и Средиземно море, а венецианците и генуезците владеят гръцките острови. В тази континентална Гърция има и други християнски страни – Морея и Албания, които са хубави и богати на всички блага. Страната Морея се владее от сегашния император на Константинопол[18], който преди да стане император се наричаше деспот на Морея. В тази страна има две морски пристанища, които са на венецианците – едното се нарича Модон, а другото Корон. В Албания има два града – единият се нарича Андурес[19], а другият Патра. Те целите са обградени с мрамор. Онзи Турчин им отвори голяма война, но те се защищаваха храбро, защото страната е силно планинска, и между планините е разположена областта Морея; тази област е защитена със стена откъм морето, подобно на Константинопол, който е обграден със стени и кули. И казват, че тази стена построил Помпей, за да се защитава срещу Юлий Цезар[20]. Страната Гърция е хубава и богата на всякакви блага и животни, но тя е много разорена от войните, които християните водят срещу сарацините[21]. Те вярват в Бога като християни, но за тях няма никакви грехове във вярата. Те нямат никакви камбани, но бият с дървени чукчета върху парче от дърво, което държат на рамото, за да призоват [вярващите] да отидат на молитва.

На запад [от тях] е кралят на Босна, на изток откъм морето – Турция, на юг откъм Средиземно море е остров Курфок[22], а между запад и изток – земята на България и Влахия. Тези четири тъй назовани страни не са нито християни, нито сарацини заради войните, които водиха срещу Турчина някога, а също и християните унгарци, поляци и горнонемци; поради това те са между двете страни. След това следва кралството Босна, което е между Гърция и Есклавония[23] откъм запад, а на юг е кралството Алмаси[24] и между изток и запад е страната Горна Австрия; тази страна е много лоша и там много лоши са хората. И това е поради големите войни, които водят. Тези хора живеят само от дивеч, речна риба, смокини и мед, които имат в изобилие; и вървят по пътеки от гора към гора, за да ограбват хо[illegible] коит[illegible]ват от[illegible]ст[illegible] към друга; те носят за прехрана торба брашно, от което пекат питки на огън, когато са в гората. Съседна на тази страна откъм Влахия е страната на сръбския деспот и тази на деспота на Арседук и Кифлония[25]. Тази страна на сръбския деспот е много богата на жито, вино и добитък поради мира, който те имат за това, че са отдалечени от войната с турците, защото кралството Босна е между двете страни, които водят войната. А хората на тази страна са облечени по подобие на гърците и подобно на тези на деспота на Арседук. И страната Арседук се намира в подчинение на Турчина, но княжеството Кифлония е християнско и се владее от краля на Далмация. Този владетел е наполовина сарацин и наполовина християнин[26] и живее в мир както с едните, така и с другите. Подир това следва кралството Далмация, което се простира от Средиземно чак до кралството Крузия[27], в което принадлежи към Унгария. Кралят на Унгария се титулува крал на тези две кралства, които са много големи и хубави страни. От кралствата Далмация и страните Есклавония и Кифлония и една част от Албания и графството Есдине[28], което е между Истрия и Авмстрия се намират тези два вида хора латински християни.

В това кралство Далмация има един град, който се нарича Синкабре[29], и друг, който се нарича Рагосе[30]; той е на Средиземно море и там има много други градове, и там е градът Рагосе, и в този град е тялото на св. Матей Евангелиста, и там има много хубаво морско пристанище. И те никога не дават в техните пристанища да влизат венецианците, защото се боят, че тези венецианци не ще им пощадят града и ще го присъединят към себе си. Това кралство е добра и хубава страна и тук се съчетават много добре онези неща, които са между топлите и студените страни на юга и на запада, както са германците, които са в земята на Европа. Тези люде са големи католици и големи пилигрими, които пътуват до Рим и до св. Жак[31]. И в техните земи има много коне и големи пасбища. Оттатък Унгария и кралството Крузия, което е голямо кралство, се намира Влахия и България (Valaquie et Bourguerie) и техните люде непрекъснато воюват срещу турците, които владеят Гърция[32]; понякога те завоюват земя от турците, а друг път турците завоюват земя от тях и заради това и други люде воюват постоянно срещу турците неверници. Тези люде са храбри и войнствени като гърците и имат хубава земя, що се отнася до земята им. И имат добри коне и едър добитък, а също така много жито и вина. По-нататък е Унгарската земя, която е голямо кралство, цялото равнинно, с изключение на областта откъм Полша, където има планини; и хората пътуват през тази равнинна страна с талиги. В това кралство има 16 града; неговата столица се нарича Буда, където живее кралят. И покрай този град минава реката Дунав, която извира от високите планини близо до един град, който се нарича Пасо[33]. В това кралство има изобилие от всичко и е много евтино. Всички негови люде носят големи брадви и са уредни хора. И те често ходят на поклонение в Рим в голямо множество, повече от хората, на която и да е страна на света. И като пътуват, продават много коне в земите на венецианците, Булон[34] и Тоскана. Тяхната страна често води голяма война срещу сарацините[35]. Имат малки лъкове от рог и жили и арбалети, с които обстрелват. Имат и хубави коне и са слабо и леко въоръжени и не слизат никога доброволно пеша, за да се сражават. Сегашният им крал[36] е крал на Унгария, Бохемия, Крузия, Далмация, дук на Австрия, маркиз на Моравия и владее град Виена на Дунава, който е най-големият град на немците. Съседно на неговата страна е кралството Полша…

БЕЛЕЖКИ

[1] Travel and Travellers of the Middle Ages, edited by A. P. Newton. London 1926, p. 2 sq.

[2] **Delaville le Roulx, J.** La France en Orient au XVe siècle, I–II. Paris 1886.

[3] **Paviot, J.** La politique navale des ducs de Bourgogne, 1384–1482. Lille 1995.

[4] Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в., съставителство и редакция Б. А. Цветкова. София 1975, с. 46–48.

[5] **Бертрандон де ла Брокиер**. Задморско пътешествие, превод от оригинала Н. Колев. София 1968.

[6] Вж. някои посочвания у **Гюзелев, В.** България и Европа през XV век (Обзор на западно-средноевропейските извори). – В: Българският XV век. София 1993, с. 13–25.

[7] Le Livre de la description des pays de Gilles le Bouvier, dit Berry, premier Roid'Armes de Charles VII, roi de France, publié pour la première fois avec une introduction et notes et suivi de l'Itiberaires Brugeois, de la Table de Velletri et de plusieurs autres documents géographiques inédits ou mal connus du XVe siècle, recueillis et commentés par E.-T. Hamy. Paris 1908, p. 4–28.

[8] Ibidem, p. 157–216.

[9] Ibidem, p. 217–240.

[10] Ibidem, p. 241–246.

[11] Ibidem, p. 245: Austria, Patavia, viana, danubius, fluvius, buda, Slavonia, ungaria, septem castra, magna valachia, **Bulgaria**, mare ponticum, grecia, constantinopoli, thessalia, candia… Внимание заслужава: Nicopoli in quo basac debellavit christianos M CCC LXXXXV ex quibus multi nobiles francie decapitat) Никопол, в който Баязид победи християните през 1395, сред които обезглави много благородници на Франция).

[12] Lieu – френска мярка за дължина, равна на около 4800 метра.

[13] Под Романия се разбира Византия, а „проливът на Романия" е идентичен с Босфора.

[14] През XV в. западните автори с Турция обозначават Мала Азия.

[15] Има се предвид генуезката колония Пера в Константинопол. Сведението е твърде интересно от гледна точка на мястото на Пера в европейската търговия.

[16] Римско-византийският император Константин I Велики (324–337), на името на когото през 330 г. е наречен Константинопол.

[17] Турският султан; в дадения случай султан Мехмед II Завоевател (1451–1481).

[18] Византийският император Константин Драгаш XI Палеолог (1449–1453).

[19] Дн. гр. Дуръс (Драч) в Албания.

[20] Римските пълководци Гней Помпей (106–48 г. пр. Хр.) и Гай Юлий Цезар (100–44 г. пр. Хр.), които воюват помежду си. Помпей е победен в битката при Фарсала (Гърция) през 48 г. пр. Хр.

[21] С наименованието сарацини обикновено се обозначават арабите, но в дадения случай то е употребено за турците.

[22] Остров Корфу (Керкира).

[23] С това понятие е обозначена Сърбия.

[24] Трудно е да се определи точно какво има предвид авторът при употребата на това понятие; най-вероятно – Македония.

[25] Така е обозначен владетелят на Архипелага и Кефалония.

[26] Не е твърде ясно кой владетел се има предвид в дадения случай.

[27] Хърватия.

[28] Вероятно се има предвид Удине в Италия.

13.01.2010

[29] Не е ясно кой от двата града се има предвид – Бар или Скадар в Далмация.

[30] Рагуза (Дубровник).

[31] Има се предвид църквата „Св. Яков” в Компостела (Испания) – място за свято поклонение.

[32] С наименованието Гърция се обозначава в дадения случай Балканския полуостров, тогава частично завладян от турците.

[33] Пасау в Германия.

[34] Болоня в Италия.

[35] Имат се предвид войните на Унгарското кралство срещу турците.

[36] Унгарският крал Ладислав V Постум (1440–1457).

HOMO VIATOR В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ: МОНАХЪТ

Иван Божилов

Homo viator, т. е. човекът пътник (пътуващият човек, пътешественикът), е онзи латински изказ, който най-добре – буквално и метафорично – представя темата на нашата конференция. И ни напомня, не само че се намираме по пътищата, но преди всичко по пътищата на Средните векове. Тази асоциация поражда веднага питането: пътувал ли е *homo medievalis* (?), т. е. дали пътуването е било елемент от идейната среда на онази епоха и още повече – част от нейната действителност? Първата ни реакция, може би импулсивна, е: средновековието едва ли е било най-подходящото време за пътувания. На индивида или на обществото като цяло. Защото популярната представа за него е, че това е един затворен, трудноподвижен, за да не кажа неподвижен свят; една съвкупност от институции и структури, в които всеки си има място. И го пази! Дали наистина е било така?

*

Отговора на това питане ще започна, като се обърна към Средновековния Запад. Не заради друго, а защото изворите са неимоверно повече. А това означава, че представата, която може да се изгради, би могла да бъде много по-впечатляваща от представата ни за Византийския свят. И така: „И все пак ако за повечето хора от Средновековния Запад хоризонтът се е свеждал, понякога за цял живот, само до крайчеца на някоя гора, не би трябвало да си представяме средновековното общество като свят на уседнали, на неподвижни, на обвързани със своето парче земя хора, заобиколено от гората. Подвижността на човека от средновековието е изключителна, смайваща”[1]. Твърдение, на което можем да се доверим без колебание, тъй като Жак Льо Гоф е сред учените, които познават този свят много добре. *Terra aliêna* (чужда земя) не е проблем за *homo medievalis*. По пътищата на Западна Европа биха могли да се срещнат рицари и селяни, ученици и студенти, монаси и поклонници, бандити и бегълци от закона, просяци и прокажени... Всички те се движат постоянно в различни посоки и по различни причини. Селската миграция (несигурността на собствеността е сред основните причини) е един от големите феномени на средновековното общество и демографските му процеси; аристокрацията е още по-мобилна: норманите завладяват Южна Италия и Англия, французите от Ил дьо Франс са чести гости в Лангедок и особено в Испания (активни участници в Реконкистата!), а кръстоносците поне две столетия бродят по пътищата на Изтока. Или, за да припомня още веднъж Жак Льо Гоф: „Всички те с лекота се изселват от родината, защото надали имат такава”[2].

Пътуват всички и навсякъде. Само два примера, които мотивират подобно твърдение. Пътят, който води от Франция през Пиренеите на запад към Сантяго де Ком постела (Галисия), постепенно се превръща в своеобразна институция. По него са разположени многобройни гостоприемници и църкви – за тях се грижат монасите от Клюни. А поклонниците с тояга на рамо, на която са закачени торбичка с хляб и кратунка за вода, се превръщат в основната фигура на този път (да припомням ли *Дневникът на един маг* на Паулу Куелю?)[3]. А юбилеят, който папа Бонифаций VIII организира от 22 февруари до 25 декември 1300 г., довежда в Рим два милиона души[4]!

13.01.2010

Една от най-често срещаните фигури по пътищата на Запада е фигурата на монаха. На първо място са монасите от Клюни и Сито, последвани от всички останали. Светът на монасите, независимо от законите и решенията на съборите, е в непрекъснато движение. Защото с немалко основание духовните лица следват новозаветната традиция: „Вървете след мене" (Матей, 4:19; Марко, 1:17) или „Вървете! Ето, аз ви пращам” (Лука, 10:3). И въпреки идеологическата основа, „поклонничеството, зад което често пъти се крие обикновено скитничество и празно любопитство, е средновековната форма на туризма”!

*

А в европейския Изток? Във Византия и в света, наричан византийски? Друг свят, друга цивилизация, друго общество[5]. И очевидно друго отношение към пътуването. Дали изворите не достигат – в това няма никакво съмнение, или положението е по-различно, но образът на пътуващия *homo byzantinus* и още повече на неговия събрат от славянската периферия се различава от пътуващия *homo medievalis*. И преди всичко количествено, но, разбира се, и качествено. Защо? Дали ромеите нямат вкус към пътуванията? Или пък различната политическа система – силно централизирана и строго йерархизирана, което е основен белег на византийската държавност, а и на свързаните с нея страни, не създават необходимите условия за масови движения в този пространен свят? Дали пък опозицията *свой-чужд*, която има без съмнение различни измерения (най-малко до IX – X век поне в европейското пространство), влияе върху изграждането на представата за света отвъд националната граница? Дали пък ромеят не се страхува от далечни страни и се въздържа от пътувания до тях? Ако се доверим на византийските пословици и поговорки, ромеят изпитва страх от морето: „Три са злините и три са добрините на света – вятър, жена и море." Или пък триадите море, глад и смърт: „Морето е символ на пирати, буря и пожар”. Като не пропускаме народната мъдрост и традиция[6], не бива да забравяме, че Средиземно море дълго време е разглеждано като *византийско езеро* (mare nostrum!), а флотата е една от големите гордости на византийските василевси[7]. Защото таласофобията на Ираклий I е едно изключение и не е типична за ромеите! В същото време не бива да забравяме, че началото на поклонничеството – една от основните форми на пътуване в средновековния свят – е свързано с Византия: Елена, майката на император Константин I, посещава Йерусалим и там открива кръста, на който е разпнат Христос.

Дали информацията е достатъчна или тя е тематично еднообразна, но основната фигура сред пътуващите в империята, а и извън нея, е монахът (липсата на поклонника, рицаря, студента е забележима). И то само една категория: бъдещият светец, т. е. идеалната личност в средновековния свят. Защото житията на светците са нашият основен извор за пътуващия монах във византийския свят.

Фигурата на пътуващия византийски монах е добре позната благодарение на великолепното изследване на Елизабет Маламю. Макар и ограничено хронологически (до края на XII в.)[8], това изследване изгражда един модел, траен модел, който ще остане почти непроменен до края на империята.

Къде и защо пътува византийският монах? На първо място, това са редовните пътувания, които са ограничени като разстояние или местни пътувания. Монасите пътуват по служба на манастира, предприемат необходимите посещения до близкия град – снабдяване с хранителни провизии, добросъседски посещения, посещения на бани... Далечните пътувания са предприемани от същите хора или почти същите, но техните цели са по-различни. Те посещават по една или друга причина далечни манастири, като често преминават от Азия в Европа и/или обратно (тези пътувания са много различни от постоянното движение на западните монаси, например на тези от Клюни и Сито), събиране на средства, посещение на родните места, изпълняване на различни мисии[9]. В единия и в другия случай пътуващите използват два вида пътища – местен път (λεωφώρος) и голям обществен път (δημοσία ὅδος). Особено място сред пътуванията заема поклонничеството, което има, както вече видяхме, своите корени в Изтока. Какви и/или кои места посещава византийският монах? Преди всички тези, които са свързани с ранната история на християнството: Йерусалим, Кесария, Ефес, Евхаита, Тивериада, Халкидон, Никея, разбира се, Константинопол и Солун, а в Италия – Рим[10], но твърде рядко. Посещенията в Света гора от X в. нататък са от друг тип. Примери едва ли са необходими, но все пак ще отбележа няколко известни имена: Григорий Декаполит, Никола Студит, Евтимий Млади, Власий Аморийски, Никола Метаниот[11]. Особено впечатление прави св. Йоаникий (733/34 или 762–846) от рода на Боиладите (Воплите) (той не е сред монасите, посочени от Е. Маламю, а тъкмо заради него С. Манго предложи понятието *bougeotte).* Той е войник в корпуса на екскувитите и участва в битката срещу българите при Маркели (792 г.) и сетне става монах във Витиния, в планината Олимп. Там в продължение на няколко десетилетия той обикаля тамошните манастири – Агаврос, Антидион, Валеос, „Св. Георги" (метох на Агаврос), Еристи, Лизос, Таскос, Трихаликс, Аррос[12]... Разбира се, не може да бъде пропусната и една друга категория монаси – скитащите монаси (скитниците!). Те бягат от местните власти или пък са прогонени от своите манастири, крият се от врагове, търсят промяна. Границата между монаха „гироват" или „bougeotte" и този, който би могъл да бъде наречен скитник, понякога е много тънка, често остава незабележима, но все пак съществува.

*

Византийският монашески модел след 864 г. се разпространява извън границите на империята: в България, Сърбия, Русия. Сръбската монашеска общност ни предлага един изключителен пример. Малцина са византийските пътуващи монаси, които биха могли да се сравнят със св. Сава Сръбски. Растко, най-малкият син на великия жупан Стефан Неман (1166–1196), от малък проявява стремеж към монашеския живот и най-сетне успява „да избяга" в Света гора, където става монах под името Сава. След като заедно с баща си, който абдикира и приема като монах името Симеон, се събират във Ватопед, Сава се отправя на първото си голямо пътуване. В Константинопол той успява да издейства от император Алексий III Ангел сърбите да получат западналия манастир Хилендар. Завърнал се в Света гора, той пребивава в манастирите Каракала, Ксиропотаму, Филотей и, разбира се, в Хилендар. В Солун получава сана архимандрит и наскоро след това придружава мощите на покойния си баща до Студеница. След няколко години се завръща в Света гора и оттам заминава за Никея, където е хиротонисан за първи сръбски архиепископ (1219). През Света гора и Солун се завръща в Сърбия и се установява в Жича. След смъртта на брат си, великия жупан и след това крал Стефан Първовенчани (1228), той предприема първото си голямо пътуване на Изток. Започва последният период от живота му, който преминава в дълги и уморителни пътешествия (междувременно се отказва от управлението на сръбската църква). От Будва (на Далматинското крайбрежие) той отива в Бриндизи и оттам отплава за Палестина. Посещава за първи път Йерусалим, след това Сен Жан д'Акр, Велика Кесария. Впоследствие се отправя към Египет – Александрия и след това прави голяма обиколка на Близкия изток: Йерихон – Йорданската пустиня – Велики Вавилон (Багдад) –

Синай – отново Йерусалим – Велика Антиохия, посещава манастира на св. Симеон Стълпник Млади или Дивногорец. И отпътува на Запад: през Армения стига до Константинопол, откъдето отплава за Месемврия (Несебър). Озовал се в България, той предприема последното си пътуване до Търново. Вече изнемощял, Сава умира в българската столица на 14 януари 1236 г. и е погребан в църквата „Св. Четиридесет мъченици". Последното пътуване предприемат мощите на св. Сава, които крал Стефан Владислав отнася в Милешева[13].

Руските монаси също демонстрират пристрастеност към далечните пътувания. Особено впечатление правят онези от тях, които упорито следват един мотив – поклонничеството в Светите места и Константинопол. В 1104 г. Даниил (бъдещ епископ на Юриев, 1113–1122) потегля към Близкия изток и остава там до 1106 г., като прекарва в Йерусалим шестнадесет месеца. Оставя едно великолепно и много подробно описание на своето пътешествие. Разказът започва с отплаването от Константинопол (Даниил пропуща пътя до и от Константинопол към Русия) и отбелязва островите и градовете, които посещава: Галиполи – Абидос – Хиос – Ефес – Патмос – Кипър и накрая пристига в Яфа. В Йерусалим, наскоро освободен от кръстоносците от Първия поход (1099), Даниил прекарва, както казах, 16 месеца. Той не само посещава и описва най-светите места, но и свещеният град на християните му служи като отправна точка за пътуванията му до Йордан, Йерихон, Великата Лавра „Св. Сава", Витлеем, Назарет, Кана Галилейска. Завръщайки се, той следва пътя от Яфа, Сен Жан д'Акр, Бейрут и Антиохия на устието на река Оронт, откъдето отплава към Константинопол[14].

От началото на XIII до първите десетилетия на XV в. серия руски монаси посещават Константинопол и оставят много добри описания за византийския престолен град[15]. Първи е Антоний (сетне архиепископ на Новгород), който посещава византийската столица между 1200 и 1204 г. Той е последван от Стефан от Новгород (1349), Игнатий от Смоленск (1389), анонимен монах, дяк Александър (между 1391 и 1397, вероятно 1395) и дякон Зосим (1419). Някои от тях описват подробно само Константинопол (Стефан от Новгород и дяк Александър), докато други (Игнатий, Зосим) описват подробно и пътя до византийската столица.

Пътува ли българският монах? Пътува ли българинът през Средновековието? Първият ни отговор е положителен, тъй като средновековният българин едва ли е изключението в един свят твърде обширен, но, общо взето, устроен еднакво. Вероятно от подобна презумпция се ръководят някои изследвачи, които не се колебаят да твърдят: „Всеки, който повече или по-малко се е занимавал с културната история на българското общество, е бивал изненадан от многобройните данни за пътувания на българи още в първите столетия от създаването на българската държава"[16]. Но дали тази увереност е оправдана? Наистина Козма Презвитер, критикувайки живота на българските монаси (около средата на X в.), отбелязва, че не са малко онези, които не се постригват, а отиват в Йерусалим, Рим или други градове[17]. Едно интересно твърдение, което за съжаление не се подкрепя от други извори както през ранната епоха, така и в по-късно време. Съмнението (или подозрението?) идва тъкмо от тази липса на достоверни и убедителни свидетелства.

Би могло да се възрази, че в българската средновековна книжнина има малка група творби, които обикновено се определят като *Пътеписи*. Тук влизат Блинският сборник (Ghent – Univ. bibl. Ms 408), или по-точно включеното на последно място в него кратко съчинение, онасловено Слово ѡ мѣстѣх светъıх иаже въ иероусалимѣ *(De lotis sacris Hierosolymitanis)*, т.е. Слово за светите места в Йерусалим[18], пътепис на Арсений Солунски[19] и един подобен текст, който дължим на Константин Костенечки[20]. За съжаление нито едно от трите съчинения не е резултат от непосредствени впечатления; те не са написани след *de visu* запознаване с местата или паметниците, които се описват, а се използват известни или неизвестни текстове, посветени на Йерусалим. Следователно те не биха могли да бъдат използвани като исторически извори, освен в една посока: възможния интерес на средновековния българин към Светите места. Все пак нека надникнем в живота на българското монашество през Средновековието.

В България монашеството се появява веднага след кръщението на българите в 864 г. Животът на българските монаси, поне през първите столетия след приобщаването на българите към християнската вяра (864), е слабо познат. И нещо друго. Най-изявените сред тях са по-скоро монаси дейци на младата българска църква, монаси книжовници и писатели, монаси строители на българската християнска цивилизация. Това са хората, които създават старата българска литература с нейната жанрова система, пишат важни произведения, творят българския литературен език – всичко, което ще тръгне към обширното славянско православно пространство. Това са св. Климент, св. Наум, Йоан Екзарх, Константин Преславски... Те са публични личности, не се скриват в манастир и не скитат анонимни по пътищата на страната. По този популярен за Симеоновата епоха модел са формирани вероятно и живелите малко по-късно Козма Презвитер, Петър Черноризец[21].

Първият монах светец от класическия византийски тип – ако мога да се изразя така – е Иван Рилски. Изграден като опозиция на своите предходници, до известна степен дори съвременници, следващ традиционния модел – бягство сред природата и основаване на манастир, той не остава чужд на тази особена изява на монасите от съседна Византия – пътуването. Но той все още е ограничен; тази ограниченост му я налага самата действителност и преди всичко липсата на добре развитата мрежа от манастири; това състояние възпира неговите стремежи, може би не му позволява да разчупи традицията. По принуда той е затворен в националното пространство. Очевидно неговите цели не са далечните пътешествия. Въпреки всичко той пътува толкова, колкото може да задоволи своите желания. Но си остава в своята област – Средецката. Напуска село Скрино, но скоро се завръща в родното си място. И център на неговия живот, на неговите подвизи става „Рилската пустиня". Не пътуванията му, а неговата слава на отшелник го прави прочут. Светецът не отива до Велики Преслав – визуално той е непознат там и затова цар Петър идва в Рила. Основаният от него манастир работи за неговата популярност и го прави светец от национален мащаб[22]. Подобен тип монаси светци, чието движение има регионално звучене, са следовниците на св. Иван Рилски – св. Прохор Пшчински, св. Гавриил Лесновски и св. Йоаким Осоговски (Сарандапорски). Но без да постигнат неговата национална значимост[23].

Първият български монах, чиито пътувания надхвърлят пределите на царството, е Йоаким. За съжаление краткото житие, което му е посветено, съдържа много ограничени сведения за неговите пътувания. Знае се, че той посещава Света гора и прекарва там известно време. Вероятно в края на XII – началото на XIII в. Къде, в кой манастир и колко време са въпроси, които не могат да получат отговори. След като се завръща в България, Йоаким се установява в скалистата местност край Иваново и основава свой манастир с щедрата подкрепа на цар Иван II Асен. През 1234 г. откриваме монаха Йоаким на път за Никея. Но това дълго пътуване вече не е отклик на обичайния стремеж към движение, а е резултат от държавната политика. Българският цар прекъсва унията с Рим и възстановява каноническото и йерархическото общение на българската църква с православния Изток. За целта Йоаким – негов безспорен фаворит – отива в столицата на Никейската империя и получава от патриарх Герман сана архиепископ на българската църква. През следващата 1235 г. Йоаким отново се озовава в Никея, където със специално синодално решение на българската църква е възстановен рангът на патриаршия, а самият Йоаким се завръща в Търново като патриарх[24].

Времето на българските монаси „бужоти" и „гироваки" настъпва през XIV в. Първият е Теодосий Търновски. Бъдещият исихаст и светец е роден във Видин и става монах в манастира „Св. Никола", който се намира в близкото селище Арчар. Наскоро след това, както може да се очаква, се отправя към столицата Търново и се настанява в тамошния манастир „Св. Богородица". Но страстта към пътуване скоро го кара да напусне престолния град и да се отправи към Червен. Там той не се задържа много и потегля на път, за да стигне до т. нар. Епикерниев манастир, близо до Сливен. Оттам се отправя към Парория (някъде из планината Странджа), където вече е изградено средище на исихазма, ръководено от Еригорий Синаит. Теодосий бързо се приобщава към монашеското братство и дори се отличава сред останалите иноци. Два пъти пътува до Търново, за да измоли помощта на цар Иван Александър, мисия, която се оказва резултатна, и исихасткият манастир укрепва. След смъртта на Еригорий Синаит исихастката общност бързо се разпада и Теодосий отново поема на път; сега вече на юг, към Византия. След като посещава отново „Сливенската планина" и тамошния Епикерниев манастир, т. е. „Св. Богородица", Теодосий се отправя към Солун и се установява за известно време в скита на Антоний Нови край Верия (пропуща Света гора!). Но и там не се задържа и с кораб пристигна в Константинопол. Колко време прекарва във Византийската столица и кой манастир го е приютява, житието не казва. Откриваме го отново в Сливен, сетне в Емона (на Черно море) и накрая в Търново. С финансовата подкрепа на Иван Александър той основава своя обител в „Кефаларево" (дн. Килифарево), която бързо се превръща в известно международно монашеско средище. И въпреки всичко страстта му към пътуване не изчезва. Около 1361 г. той се отзовава на поканата на своя събрат от Парория, вселенския патриарх Калист и пристига в Константинопол. Това е последното пътуване на Теодосий, който умира в манастира Студиос през 1362 г.[25]

Събрат и по-млад съвременник на св. Теодосий е св. Ромил Видински. Роден във Видин, като дете от смесен брак – баща „грък" и майка българка – със светското име Руско (сред исихастите – Добророман), той отрано изявява своя стремеж към монашеството, въпреки нежеланието на родителите си. Ето защо, той тайно напуска родния си град и се отправя към Търново, където встъпва в братството на манастира „Св. Богородица Одигитрия". Изглежда е обикалял обителите, разположени в местността Устие и особено в търновската Света гора. По всяка вероятност оттам започва неговото пътуване: в началото към „Парорийската пустиня" при Григорий Синаит. След известно време с още двама монаси той се установява в местността Монкре (Мокре), на един ден път от Търновград, но малко по-късно Ромил се отправя към Парория. Заплахата от мюсюлмани го принуждава да се завърне в Мокре. Наскоро след това той предприема най-продължителното си пътуване и се установява в Света гора. Там той „се местеше често от място на място" и „промени едновременно много места", докато накрая се установява близо до Великата Лавра „Св. Атанасий", където си построява килия. Ромил не се задържа и в Атон. Този път причината е извън него. На 26 септември 1371 г. турците разбиват войските на двамата братя крал Вукашин и деспота Йоан Углеша в битката при долното течение на Марица. Тази катастрофа на християнските сили отваря пътя на турците към Източна Македония и, разбира се, към Света гора. Това предизвиква паника сред атонските монаси и те започват да напускат Светата планина. Ромил е сред бегълците и се установява в град Валона-Авлона (дн. албански град Вльора). Това не го задоволява и подтикван от Божия глас, той се отправя към „сръбската земя" и се установява в манастира Раваница, където най-сетне намира покой[26].

Сякаш, за да подчертае, че „бужотите" и „гироваките" не са единственият тип монаси, нещо повече, че те имат подобно поведение, понеже следват естествените си стремежи и непрекъснати и чести пътувания (извън пределите на родината си, но в рамките на византийския свят), българската действителност от втората половина на XIV в. отглежда личността на Евтимий. Макар и ученик на Теодосий, негов близък сподвижник и следовник, Евтимий си изгражда друго житейско поведение (или неговото житие иска да ни убеди в това). Неговите пътувания, доколкото предприема такива, не са отговор на необходимостта да напусне родното място, не задоволяват страстта към далечните градове и манастири. Те имат една цел – духовно усъвършенстване. И тъкмо тази цел определя местата, които той трябва да посети. Тръгва от Килифарево, където прекарва известно време край Теодосий. Последва своя учител в Константинопол, където се установява в един от най-прочутите столични манастири – Студиос. Следващият етап от пътуването му го отвежда в Света гора, във Великата Лавра „Св. Атанасий". Встрани от неговия път е остров Лимнос, но той е изпратен там по нареждане на византийския василевс Йоан V Палеолог. Завръща се в Търново и остава там. Вярно, като български патриарх. Последното му пътуване отново е принудително – към Бачковския манастир (?), където след известно време преминава в небитието[27].

*

Българските монаси не правят изключение от обичайната практика във византийския свят и преди всичко в самата Византия, там, където се появява homo viator. Разбира се, тяхното поведение едва ли има същата мяра и няма същото значение за живота на обществото. В действителност знаем малко за пътуванията на българите и фигурата на пътуващия монах ни се изплъзва. Остава неясна, недоизградена (св. Теодосий и св. Ромил едва ли са достатъчни). По-ясно би могло да се каже какво липсва в живота на българската монашеска общност, отколкото какво присъства трайно в него. Това са фактите. А оправданието е традиционно и добре познато: няма извори!

И така, как изглежда българският монах „бужот"? Не познава (или не посещава) Изтока – нито Палестина, нито Египет (българските ръкописи в „Св. Екатерина" са само косвено доказателство за пътувания на български монаси в Синай. И то без хронологически ориентир). Единствен, който стигна до западното крайбрежие на Мала Азия (Никея?), е Йоаким, монах и сетне архиепископ. Но той изпълнява църковна и държавна мисия. Не го тласка желанието, не го ръководи влечението към далечни земи. Монахът не обръща поглед на Запад. Логично, но не напълно. В продължение на тридесетина години България поддържа близки връзки с Рим, по-интензивни или по-слаби. Но дори и български монаси да стигат до Светия престол, те са там като държавни пратеници, а не като частни лица, водени от своята любознателност. Българските монаси почти не напускат пределите на Балканския полуостров. Дали това е липса на желание, т. е. ограничен кръгозор, страх от пътуване или традиция? Не предприемат опасни пътувания по море (само Теодосий плава от Солун до Константинопол); не проявяват интерес към Константинопол и неговите чудеса. И което е още по-учудващо, рядко посещават Зограф. За съжаление нито един пътуващ български монах не оставя описание на своите скитания (те следват стриктно византийското монашество и са много далече от руските си събратя). Ако българинът има необходимост да прочете за Светите [illegible] [illegible] [illegible]но по обем, следователно и по информация четиво, преведено предимно от гръцки. И той трябва да се задоволи с него. Защото България няма своя Козма Индикоплевст (чете съчинението му в превод!), своя Афанасий Никитин, своя Марко Поло.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Le Goff, J.** *La civilisation de l'Occident médiéval*. Paris. 1964 (1977⁵), p. 172 = **Льо Гоф, Ж.** *Цивилизацията на Средновековния Запад*. С.. 1998, с. 156. На другия полюс е Питър Бърк: „Днес решението за пътуване или даже да работим в чужбина може да бъде относително леко, но тогава [Ренесанса – *И. Б.*] трудностите и опасностите на пътуването, както и болката от изгнанието би трябвало в повечето случаи да правят решението мъчно."

[2] **Le Goff, J.**, 172-173 = **Льо Гоф, Ж.**, 156-157.

[3] **Vasquez de Parga, L., J. M. Lacarra, J. Uria Riu.** *Las Peregrinaciones a Santiago de Compostella*. 1-3. Madrid, 1948-1949; **Lambert, E.** *Le Pèlerinage de Compostelle. Toulouse*, 1959; **Bottineau, Y.** *Les chemins de Saint Jacques*. Paris, 1964; **Veillard, J.** *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques-de-Compostelle*. Mâcon, 1963².

[4] **Homo, L.** *Rome médiévale, 476-1420. Histoire - civilisation - vestiges*. Paris, 1956, 173-175 ; **Frugoni, A.** Il Giubileo di Bonifacio VIII. - *Bolletino dell' Istituto storico italiano per il Medioevo e Archivio Muratoriano*, 1950, 1-121 = **Frugoni, A.** *Incontri nel Medio Evo*. Bologna, 1979, 73-177; **Le Goff, J.** *La naissance du Purgatoire*. Paris, 1981, 442-443.

[5] Някои наблюдения: **Божилов, Ив.** *Византийският свят*. С., 2008, 426–428 (литература).

[6] **Радић, Р.** *Страх у позноj Византиjи 1180–1453*. 1. Београд, 2000, 264–266.

[7] **Ahrweiler, H.** *Byzance et la mer*. Paris, 1966.

[8] **Malamut, E.** *Sur les routes des saints byzantins*. Paris, CNRS Editions, 1993.

[9] Пак там, 130–135, 136–138.

[10] Пак там, 311–318.

[11] Пак там, 244–265.

[12] **Божилов, Ив**. *Българите във Византийската империя*. С., 1995 – Просопографски каталог, № 198; **Mango, C.** The Two Lives of St. Ioannikios and thé Bulgarians. – In: *Okeanos. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. Ukrainian Studies*, VII, 1973, 393-404.

[13] **Теодосиje.** Житиje светог Саве. Превео Л. Мирковић; превод редиговао Д. Богдановић. Београд, 1984; **Божилов, Ив.** *Византийският свят*, 433–434.

[14] Хождение игумена Данила. Подготовка текста, перевод и комментарии Г. М. Прохорова. – В: *Памятники литература Древней Руси, XII в.* Москва, 1980, 24–115.

[15] С изключение на *Хожденията* на Антоний, останалите описания са издадени критично у **Majeska, G.** *Russian Travelers to Constantinople*. Washington, 1984, 29-195, коментар: 199-436.

[16] *Книга за българските хаджии*. Съставили Св. Гюрова и Н. Данова. С., 1985, с. 7.

[17] **Бегунов, Ю. К.** *Козма Пресвитер в славянских литературах*. С., 1973, с. 351; *Стара българска литература*. Т. 2. Ораторска проза. Съставителство и редакция Л. Грашева. С., 1982, с. 55 (превод В. Киселков). За Козма: **Божилов, Ив.** *Византийският свят*, 498–508.

[18] Bdinski zbornik. An Old Slavonic Menologium of Women Saints (Ghent University Library Ms 408, AD 1360). Edited and annotated by J. L. Scharpé and F. Vyncke. With an Introduction by B. Voordeckers. Bruges, 1973, XIV, p. 235-241. Според Мартинов-Хитрово при съставянето на този текст е използван руски модел, според М. Сирку – западен модел, докато Н. Данова-Св. Гюрова приемат, че българският текст е свързан с латинската традиция, но и изпитва влияние на „византийските поклоннически описания" (Книга за българските хаджии, с. 405).

[19] **Ангелов, Б. Ст.** *Из старата българска, руска и сръбска литература*. II. С., 1967, 237-241 (текст: 239–241). За Арсений Солунски сведения няма. Според текста той е дякон от Солун, но за твърдението, че той е „македонски българин" (Ив. Дуйчев) основанието е ръкописната традиция (13 ръкописа от XVI–XVII в.), сред които най-стар препис е южнославянски ръкопис от XVI в. с редица българизми. А това пък дава аргумент на неколцина изследвачи да твърдят, че той е българска редакция. Както се вижда, твърде малко доказателства за българския произход на Арсений и за мнението, че неговият текст е „самостоятелен паметник на българската литература".

[20] **Ангелов, Б. Ст.** *Цит съч.*, 190-196; **Куев, К., Г. Петков.** *Събрани съчинения на Константин Костенечки*. Изследвания и текст. С., 1986, 516–523 (текстове: 518-523). С името на българския книжовник са свързани три различни текста (според някои – „фрагменти"), които се намират в три сборника от XVI в.: Богишичев, Ловчански и Висарионов. Наличието на гръцки модел е доказано отдавна (Ч. Джанели, Ив. Дуйчев), а фактът, че Константин Костенечки е пътувал до Йерусалим с подкрепата на деспот Стефан Лазаревич, не увеличава нашите познания за българските пътувания до Светите места.

[21] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История на Средновековна България VII-XIV* (История на България в три тома – т. I). С., 1999 (2006²), 234–238, 277–283.

[22] **Дуйчев, Ив.** *Рилският светец и неговата обител*. С., 1947; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История*, 283–286.

[23] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История*, 374–376.

[24] **Кодов, Хр.** *Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките*. С., 1969, 45–46 (№ 23. Празничен миней от началото на XV в.); *Стара българска литература*. Т. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Кл. Иванова. С., 1986, 87–88 (превод).

[25] **Златарски, В. Н.** Житие и жизнь преподобнаго отца нашего Теодосия... – *Сб. НУНК*, XX, 1904, 1–41; СБЛ, 4, 443–468 (превод М. Спасова и Кл. Иванова).

[26] **Сърку, П. А.** Монаха Григория житие преподобного Ромила. – *ПДПИ*, т. CXXXVI (СПб.), 1900; СБЛ, 4, 468–491 (превод).

[27] **Kałužniacki, E.** *Aus der panegyrischen Litteratur der Südslaven*. Wien, 1901 (Variorum Reprints – London, 1971), 28–60; **Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.** *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*. С., 1971, 112–233 (текст и превод); СБЛ, 1,3, 215–235 (превод).

БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ (864–971). ПРИНОСИ НА СФРАГИСТИКАТА

Иван Йорданов

През 681 г. на Балканите върху територията на Византия възниква една нова държава – българската. Нейното установяване тук е единствено по силата на меча. Предстоят ѝ повече от седем столетия отношения със Византия. Отношения, които са многоаспектни, но най-общо могат да се дефинират в две направления: конфронтация и интеграция. Като двата процеса протичат едновременно с превес на единия или другия.

От седемвековните отношения между България и Византия аз съм избрал периода 864–971 г., в който интеграционните процеси преобладават. Той започва с интегрирането на българската държава в семейството на християнските народи и завършва със завладяването на Източна България от Византия в 971 г. или по думите на хрониста, когато Цимисхий върнал Мизия на ромеите.

Този период от българската история е разглеждан от мнозина български медиевисти. Аз ще се опитам да разнообразя проблематиката чрез акцента – върху данните от сфрагистиката.

Сфрагистиката или нейният предмет печатите, имат специфична роля в живота на българската държава или която и да е средновековна държава. Всеки документ излизащ от владетелската канцелария е скрепяван с висящ от него печат и го придружава в неговото пътуване до адресата на документа. За съжаление времето не е пощадило тези документи. До нас достигнат единствено печатите, тъй като те са изработвани от метал. Сега чрез тяхното наличие ние се опитваме да надникнем в миналото, да реконструираме събития, да съживим личности, за да си отговорим на въпроса от кого и до кого е изпратена кореспонденцията и какво съдържа. Разбира се, това е един изключително труден процес, повече свързан с белетристика, но понякога имаме резултати, което учудва и самите нас.

Печатите в Средновековна България са част от държавническия живот. Оттук и значението им днес като извори за историята на България, като на достигнали до нас свидетели от вековете е многопосочно. Тяхната информация е обективна, неподправена и точно датирана. С тях се скрепява документацията в точно определен момент, когато съществува институцията, страната или владетелят. Това е от особено значение за нашата история, изворите за която са пословично оскъдни и най-вече от чужд произход, което означава субективни.

Въобще печатите, изцяло се вписват в темата на нашата конференция – пътувания в България. Някога те пътуват до адресата си, придружавайки документ или послания, следващото им пътуване е през вековете, за да достигнат до нас в цял и непокътнат вид (и това е безспорното предимство пред останалите артефакти, поради своята специфика) и ни въздействат така, както са въздействали на нашите прадеди, съвременници на печата. Чрез тях, при желание, ние можем да докоснем лика на владетелите ни, за които сме чували, чели и т.н.

Преди да премина конкретно към темата, позволете ми да започна с няколко положителни констатации: След повече от век усилия на няколко поколения български учени – археолози и медиевисти, вече може да бъде формулирано подобно заглавие. Следваща положителна констатация е фактът, че българската медиевистика разполага с Корпус на печатите на Средновековна България[1]. Нещо повече българската наука има на свое разположение и корпуса на

всички средновековни печати, намерени на територията на днешна България[2], което позволява данните от тези корпуси да бъдат привличани като пълноценни и обективни извори за българската история и да бъдат ползвани в едно или друго направление.

И така България и Византия 864–971. Приноса на сфрагистиката.

Разбира се, нито е възможно, нито е необходимо да проследяваме подробно събитията, а само ще маркираме тенденциите и по-точно тяхното отражение в сфрагистиката. Хронологически би трябвало да започнем с:

България и Византия при Борис-Михаил (864–889)

Ще се опитаме да въведем на сцената действащите лица на тези отношения. Владетелите на двете страни, светски и духовни. Като домакини ще започнем от Византия:

Във Византия през това време се изреждат трима императори: Михаил III (842–867), Василий I (867–889) и отчасти Лъв VI (886–912).

Печат на император Михаил III (856–867)[3]. Обр.1.

Лице: Бюст на Христос с кръстат нимб, облечен в хитон и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Кръгов надпис: + IhSЧSX - RISTЧS *

Опако: Бюст на императора със стема, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи лабарум.

Кръгов надпис: MIXAHL IMPЄR'bASIL'

Печат на император Василий I Македонец (867–869)[4]. Обр.2.

Лице: Бюст на Христос с кръстат нимб, облечен в хитон и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Кръгов надпис: + IhSЧSX – RISTЧS*.

Опако: Бюст на императора със стема, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи лабарум, а в лявата акакия. Кръгов надпис: bASIL' IMPЄRA'

Тези личности безспорно имат отношение към темата. При първия (Михаил III) България приема християнството от Византия и именно този византийски император е кръстник на българския владетел. Печатите на другите двама са намерени в България, в Плиска и Преслав, и следователно с тях някога са били скрепени послания или някакви други документи до българския владетел или някоя друга институция.

А сега да се концентрираме върху печатите на Средновековна България.

Една подобна тема изисква преглед на следните групи печати:

Най-напред печатите на самия Борис-Михаил, печатите на българската църква и печати на други институции на Средновековна България в разглеждания период. Картината би била непълна, ако не добавим и чуждите печати от периода на управлението на Борис-Михаил, намерени на територията на тогавашна България.

И така ще започнем с печатите на самия Борис-Михаил. Той е не само първият български християнски владетел, но и въобще първият български владетел, при когото печатите навлизат в държавническия живот. От другите владетели преди него печати не са известни и навярно не са били използвани. Изглежда печатите са [illegible] христия[illegible] тях се илюстрира властта, която небесният владика повер[illegible] него [illegible] земен н[illegible]

Печатите на Борис I, който след светото кръщение приема името Михаил, се разпределят на две основни групи:

При първата е в качеството си на архонт на България, датират се най-общо (864–889), а при втората той е монах и от бога поставен архонт на България. Те се е датират след 889 г.

I. Борис-Михаил, архонт на България (864–889) Обр. 3.

Лице. Между два зрънчести кръга е изписано:
+ ΧЄRΟΗΘΗΜΗΧΑΗΛΑΡΧΟΝΤΑRΟVΛΓΑΡΙΑC
+ Χ(ριστ)ὲ βοήθη Μηχαὴλ ἆρχοντα Βουλγαρίας.
+ Х(ριστ)ὲ βοήθη Μηχαὴλ ἆρχοντα Βουλγαρίας.

В превод: "Христе, помагай на Михаил, архонт на България."

В средата на изображението е представен бюст на Христос във фас, вписан в равнораменен кръст. Той е с нимб, има дълга коса и брада, облечен е в хитон и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие.

Опако. Между два зрънчести кръга е изписано:
+ ΘΚЄRΟΗΘΗΜΗΧΑΗΛΑΡΧΟΝΤΑRΟVΛΓΑΡΙΑC
+ Θ(εοτό)κε βοήθη Μηχαὴλ ἆρχοντα Βουλγαρίας.

В превод: "Богородице, помагай на Михаил, архонт на България."

В средата е представен бюст на Богородица с нимб, мантия и мафорий във фас. Ръцете ѝ са представени пред гърдите в оранс.

Този тип печати се разделят на две подгрупи, според това дали инвокацията към Христос започва с + Χ(ριστ)ὲ или + Κ(ύρι)ε:

Известни са вече 32 екземпляра, отпечатани с повече от два булотириона (**Йорданов**, *Корпус*, 31–34).

Какъв е приносът на тези печати за изясняване събитията в България и въобще за българската история.

Те илюстрират промяната в България свързана с покръстването. Съобщават ни името на българския владетел след покръстването, неговия титул и въобще мястото, което българският владетел получава в семейството на християнските владетели. Намирането на 32 екземпляра в различни селища илюстрират активната дейност на българския владетел в държавата му. И накрая те ни поднасят една загадка – свързана с отсъствието на образа на българския владетел върху тях.

II. Борис-Михаил, монах и от бога поставен архонт на България (889–893) Обр. 4.

Лице. Между два зрънчести кръга е изписано:
+ ΘΚЄRΟΗΘΤϢCϢ . . . . :
+Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ [δούλῳ]

В средата бюстово изображение на Богородица с нимб, химатион и мафорион, държаща пред гърдите си медальон с лика на Младенеца.

Опако. Четириредов надпис:
+ ΜΙΧΑΗΛ | ΜΟΝΑΧϢΓ | ЄΓΟΝΟΤΟC | ЄΚΘVΑΡΧΟΝ | . . . ΛΓΑΡ
+ Μιχαὴλ μοναχῷ γεγονοτος ἐκ Θ(εο)ῦ ἄρχον [Βου]λγαρ(ίας)

В превод: "Богородице, помагай на твоя раб Михаил монах, от Бога поставен архонт на България".

Засвидетелстван е чрез три екземпляра отпечатани чрез един и същ булотирион (**Йорданов,** *Корпус*, № 26–27; **Йорданов,** Корпус [Addenda], 82–86)[5].

От тази група печати, при които Борис-Михаил се афишира като монах и от бога поставен архонт на България, ние научаваме нови и неизвестни факти за събитията и процесите в българската държава след замонашването на Борис-Михаил. За пръв път върху държавните знаци е засвидетелствано съчетание между монашески сан и владетелско достойнство. Интересен е и фактът, че след замонашването си Борис-Михаил приема закрилата на Божията майка, а не на Христос, чиито земен наместник е той. Разбира се, на първо място възниква въпросът кога точно могат да се датират печатите от тази група. Както бе посочено по-горе, печатите отразяват реалностите в точно определен период от време. Те биха могли да се датират през целия период, когато Борис-Михаил е монах 889–907, през времето от 889–893 или само в 893 г., когато Борис Михаил излиза от манастира и се намесва в политическите събития на държавата, извършвайки промените – не само със смяната на владетеля, но и с преместването на столицата. Трудно е да направим своя избор и той да е еднозначен и категоричен. Като че ли по-добре е да степенуваме нещата. Най-голяма е вероятността, с тези печати Борис-Михаил да е скрепявал своите послания по време на преврата и чрез тях да се е афиширал като от Бога поставен архонт на България. Също така е възможно да отразяват периода от 889–893 г., за който нямаме особена информация, и да свидетелстват за някаква условна форма на управлението на Владимир-Расате. Разбира се, не е изключено тези печати да отразяват и целия монашески период от живота на Борис-Михаил, когато, след като Симеон е поел в ръцете си управлението, Борис-Михаил да е съхранил ранга си на държавен глава и като едно евентуално предупреждение и гаранция за продължаване на поетия от България път.

III. Печати на българската църква (864–893):

Преди това обаче за пълнота ще представим печатите на византийските патриарси от този период, които са играли важна роля в българо-византийските отношения:

Игнатий (847–858, 867–877)[6]. Обр. 5–6.

А.

Лице: Христос, прав върху супендиум с дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни вертикален надпис: Ο-Θ- Є-Ο-C || Η-Γ-Ο-V

Опако: Петредов надпис:
+ ΙΓΝΑΤΙȣ |ΑΡΧΙЄΠΙCΚΟΠ | ΚϢΝCΤΑΝΤΙΝȣ | ΠΟΛЄϢCΝЄΑC | ΡϢΜΗC
Ὁ Θεός, ἡγοῦ Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεος Νέας Ῥώμης

Б.

Лице: Бюст на Христос с дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни вертикален надпис: ΙV'ΧЄ'ΚЄ || Η-Γ-Ο-V

Опако: Петредов надпис:
+ ΙΓΝΑΤΙ | ΟVΑΡΧΙЄΠΙCΚ | Κ▪ΝCΤΑΝΤΙΝȣ | ΠΟΛЄ▪CΝЄΑC | Ρ▪ΜΗC +
+ Ἰησοῦ Χριστὲ Κύριε ἡγοῦ Ἰγνατίου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεος Νέας Ῥώμης

Фотий (858-867)[7]. Обр.7–8.

А.

Лице: Богородица Одигитрия права държаща Младенеца наляво. Около изображението кръгов надпис: +VΠЄΡΑΓΙΑ ΘЄ || ΟΤΟΚЄRΟΗΘЄΙ

Опако: Петредов надпис:

+ ΦⲰΤΙ | ΙⲰΑΡΧΙЄΠΙϹ | ΚΟΠⲰΚⲰΝϹ | ΤΑΝΤΙΝȢΠΟ | ΛЄⲰϹΝЄΑϹ | ΡⲰΜΗϹ

+ Ὑπεργία Θεοτόκε βοήθει Φωτίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεος Νέας Ῥώμης

Фотий (858-867).

В.

Лице: Бюст на Богородица държаща пред себе си медальон с лика на Младенеца. Около изображението между два зрънчести кръга е изписано: +ΘЄΚЄRΟΗΘЄΙΤⲰϹⲰΔȢΛⲰ

Опако: Петредов надпис:

+ ΦⲰΤΙ | ΙⲰΑΡΧΙЄΠΙϹ | ΚΟΠⲰΚⲰΝϹ | ΤΑΝΤΙΝȢΠΟ | ΛЄⲰϹΝЄΑϹ | ΡⲰΜΗϹ

+ Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Φωτίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεος Νέας Ῥώμης

Стефан (886–893)[8]. Обр. 9.

Лице: Богородица Одигитрия права държаща Младенеца наляво. Около изображението кръгов надпис: +ΘЄΚЄRΟΗΘЄΙΤⲰϹⲰΔȢΛⲰ

Опако: Петредов надпис:

+ ϹΤЄΦΑ | ΝⲰΑΡΧΙЄΠΙ | ϹΚΟΠⲰΚⲰΝ | ϹΤΑΝΤΙΝΟV | ΠΟΛЄⲰϹΝЄ | ΑϹΡⲰΜΗ'

+ Θ(εοτό)κε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Στεφάνῳ ἀρχιεπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεος Νέας Ῥώμης

Но да се върнем към печатите на българската църква. С разглеждания период могат да се свържат най-малко три групи печати. Тъй като те се отнасят към началния период в изграждането на българската църква, за който период сведенията са доста оскъдни, то относно тяхната датировка и прочит е съвсем естествено да има различия и дискусии.

В рамките на моето изложение аз няма да навлизам в тези дискусии, а ще изложа една от версиите, т.е. моята.

Чрез печатите вече е известен първият епископ на България.

1. Исая, епископ на България (IX в.) Обр. 10.

Съхранява се в частна колекция (Ст. Билик, София). Собственикът го е закупил в клуба на Софийското нумизматично дружество. Продавачът е заявил, че екземплярът е от Шумен. Допълнителните проучвания изясниха, че е намерен от Васил Василев, жител на град Шумен. В проведен разговор той ме информира, че печатът е открит в землището на гр. Смядово, в близост до средновековно селище с базилика и некропол от IX–X в., заедно с печата на Михаил, багатур и канартикин (за него вж. **Йорданов** *Корпус*, № 127). Размери: 23–26 (16) 2 мм. Тегло: 8,45 г. Добър и пълен отпечатък, обрамчен с двоен зрънчест кръг. Монограмът на лицевата страна е съставен от доста неугледни и груби по форма букви. Изписаната в средата Θ е с ромбовидна форма и в нея се виждат пресичането на двете рамене на кръстообразния монограм. Текстът на опаката страна, както констатира и първоиздателят му, е съставен от правилни по форма и графика букви. Последните две букви от първия ред са повредени, но все пак видими.

Лице. Кръстообразен инвокативен монограм, който съдържа обръщението Κύριε βοήθη.

Опако. Четириредов надпис. След последната буква от последния ред е гравиран знак наподобяващ растителен орнамент, който се среща върху някои печати от IX–X в.

+ ΗϹΑΙΑ | ЄΠΙϹΚΟΠ | ΟRΟVΡΓΑ | ΡΗΑϹ

+ Ἠσαΐα επισκόπο Βουργαρήας

В превод: Господи, помагай на Исая, епископ на България.

От него ние научаваме не само името му Исая, но установяваме и ранга, който има българската църква непосредствено след покръстването – епископия в диоцеза на Константинополската патриаршия. Това състояние на нещата не е устройвало българския владетел и той предприема добре познатия демарш и лавиране между Рим и Константинопол (**Йорданов** *Корпус*, № 132).

Отново чрез печатите е засвидетелствана за пръв път непозната от другите извори епископия – Θεοβουλείας.

2. Николай, епископ на Θεοβουλείας. (IX в.) Обр. 11.

Лице. Кръгов надпис, започващ отдясно на изображението:

+ ΑΓ'ΝΙΚⲰΛ'Β'Τ'ΔΟ =

+ Ἅγ(ιε) Νικώλ(αιε) β(οήθει) τ(ῷ σῷ) δο(ύλῳ).

В средата е представен бюст на св. Никола във фас с нимб, къса коса и брада, облечен в литургическо одеяние. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие.

Опако. Четириредов надпис:

ΝΙΚΟΛΑⲰ | ЄΠΙϹΚΟΠⲰ | ΘЄΟΒΟΥ| ΛЄΙΑϹ

Νικόλαῳ ἐπισκόπῳ Θεοβουλείας

В превод: Св. Никола, помагай на своя раб Никола, епископ на Θεοβουλεία.

Отгоре и отдолу в полето са гравирани повлеци като допълнителни знаци.

Необичайността на името незасвидетелствано в други източници прави несигурна неговата интерпретация. Дали се отнася до името на някоя от епископиите в България или това е главата на българската църква в един ранен период след покръстването, времето и новите находки ще потвърдят или отрекат това (**Йорданов** *Корпус*, № 149–150).

3. Георги, архиепископ на България (886–893 г.) Обр. 12–13.

И при тази група печати също се дискутира вече близо седем десетилетия. Новите находки категорично потвърждават, че печатите на Георги архиепископ на България го свързват с Плисковския период на Българската държава и че той е главата на българската църква след признаването на нейната автокефалност и се датират ориентировъчно между 877–893 г.

От показаните илюстрации на печати на византийските патриарси от това време може да се констатира, че българският църковен глава следва иконографията на печатите на константинополските патриарси.

С името на Георги архиепископ на България са известни две групи негови печати:

При първата на лицевата им страна е представено бюстово изображение на Богородица с нимб, химатион и мафорион. Пред гърдите си държи Младенеца. От двете ѝ страни вместо титули е гравиран по един кръст, а около изображението е изписано на гръцки:

+ ΘΚЄRΟΗΘ' ΤѠCѠΔȣΛѠ

На опаката им страна е изписан петредов надпис:

+ ΓЄѠ | ΡΓΙѠΑΡΧ | ΙЄΠΙCΚΟΠ | ѠROVΛΓΑ | ΡΙΑC

Съединени текстовете от двете страни на печата предлагат следният прочит:

+ Θεοτóκε βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλῳ Γεωργίῳ ἀρχιεπισκόπῳ Βουλγαρίας.

В превод: Богородице, помагай на своя раб Георги, архиепископ на България.

Тази първа група е засвидетелствана чрез 12 екземпляра, намерени в различни селища на днешна България, Истанбул, Атина и др. (**Йорданов** *Корпус,* № 133–140; **Йорданов,** *Корпус,*[Addenda], № 140а-с)

При втората група на лицевата страна е представена права фигура на Богородица с нимб, химатион и мафорион, полуобърната надясно. Държи Младенеца на лявото си рамо. Той е с хитон и химатион и благославя с десница. Около изображението е изписано: +ΘΚЄRΟΗΘ'ΤѠCѠΔȣΛѠ.

На опаката страна имаме същия петредов надпис, както по-горе:

+ ΓЄѠ | ΡΓΙѠΑΡΧ | ΙЄΠΙCΚΟΠ | ѠROVΛΓΑ | ΡΙΑC

+ Θεοτóκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γεωργίῳ ἀρχηεπισκόπῳ Βουλγαρίας.

Засвидетелстван е чрез 3 екземпляра, намерени в Плиска, с. Овчарово, Търговищко и г. Залавар, Унгария[9].

В публикувания от мен Корпус на средновековните български печати аз приех: че архиепископът на България, стоящ зад тези печати, би могъл да се идентифицира с неколкократно споменавания в писмата на папа Йоан VIII български епископ Георги, ръкоположил за епископ на Белград някой си Сергий. Датировката им е, както следва: на първата група печати е 877–886, а на втората 886–889 г.(**Йорданов** *Корпус*, 81-84).

IV. Печати на различни институции в Средновековна България (864–889).

Какви други български печати могат да се отнесат към царуването на Борис-Михаил (852–889) ? Към светската администрация се отнася печатът на:

1. Петър, велик куратор на архонта на България (последна четвърт на IX в.).

Обр. 14.

Съхранява се в колекцията на Регионален исторически музей – Шумен, инв. № 14862. Собственикът му (Н. Николов от Разград), който го предложи за изкупуване, е посредник и го е закупил заедно с други оловни печати, за които информацията на намиране е Плиска или Преслав. Представлява правоъгълна или ромбовидна плочка с размери: 20-22 мм и дебелина 2 мм. Върху нея е нанесен отпечатък с диаметър 23-23 мм. Тегло 5.62 г. Какво е функционалното предназначение на този отпечатък, не можем да сме категорични. В никакъв случай той не е придружавал кореспонденция, защото няма канал за шнура. Навярно това е пробен отпечатък или знак на собственика на печата, нещо като съвременна визитна картичка[10].

На лицевата му страна е представен двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. Около изображението между два зрънчести кръга е изписана инвокацията, започвайки от основата на кръста:

+KЄRO……ΔȣΛѠ : + Κ(ύρι)ε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ

На опаката страна е изписан четири редов надпис:

ΠЄΤΡΟΜ | .ΓΑΛѠΚȣ | ΡΑΤΟΡΙΑΡ | Χ'RȣΛΓΑΡ'

Πέτρο μεγάλῳ κουράτορι αρχ(οντα) Βουλγαρ(ίας)

В превод: Господи, помагай на Петър, велик куратор на архонт на България.

Печатът е на гръцки език, неговата форма, иконография, стил и текст по нищо не го различават от останалите византийски печати, при което с основание възниква въпросът – български ли е печатът или на византийски служител ?

Кой е този Петър – византийски или български служител.

Вероятността да е византийски куратор на някаква административно-териториална единица (архонтия), в която са заселени българи в качеството им на федерати, е малка. Ако случаят беше такъв, то той не би бил велик куратор а най-обикновен куратор на конкретната административна единица.

По-приемливо изглежда, той да е велик куратор на българския владетел. Към този извод насочва и самото му намиране, най-вероятно в Плиска. След като достигаме до извода, че това е печат на български служител, веднага възниква въпросът – има ли такава длъжност в България. На мен специално не ми е известна, но очевидно има някой сановник, служител на българския владетел, до покръстването и след това, който се грижи за изправността и сигурността на Двореца на българските владетели. Как точно се нарича той не знаем, но очевидно при среща с византийски пратеници или пък ако той е изпращан по заповед на своя владетел във Византия в изпълнение на една или друга мисия, то там се титлува с длъжност, позната или равностойна на функциите му във Византия.

Също така следва да се има предвид, че след покръстването на България и възприемането на византийския модел в държавното управление различни византийски титули и длъжности също навлизат в България, така че не е изключено в последната четвърт на IX в. в България да е учредена длъжността или службата на велик куратор.

Биха могли да се намерят и сведения за подобна личност:

През месец август 866 г. в Рим пристигат пратеници от българския владетел начело с болярите Петър (сродник на Борис), Иван и Мартин – Legatos vestros Petrum scilicet cognatum vestrum, et Ioanem atque Martinum[11]. Те носят със себе си много дарове за светите места и за самия първосвещеник.

Вероятно същото лице, тъй като е наречен отново Петър, е изпратено и в Константинопол през 870 г., по време на заседанията на VII Вселенския събор, без да се посочва в какво точно качество, но при всички случаи е пратеник на българския архонт Михаил[12].

До нас е достигнало писмо на папа Йоан VIII от 879 г., адресирано до Петър Цербула (Petro Cerbule – *ЛИБИ,* 1960, 161). Според И. Венедиков това е същият Петър, който след 869 г. е назначен за ичиргубоил, на мястото на Стазис[13].

Не е изключено преди 870 и конкретно в 866 г. Петър, родственик на българския владетел, в качеството си на велик куратор (отговарящ за състоянието и сигурността на Двореца в Плиска) да е изпратен в Рим. По-късно същият да е назначен за ичиргубоил. Обърнахме повече внимание на печата на този сановник, защото неговата дейност е пряко свързана с пътувания в страната и извън нея.

Следващата група печати е трудно да се определи дали принадлежи към светската или църковна власт. Отнася се до анонимен печат, засвидетелстван вече в два екземпляра.

2. Неидентифициран печат със знак |Y| и кръст. Обр. 14–15.

Вече разполагаме с два екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион, единият е намерен в Плиска, а за другия сведенията не са уточнени, но най-общо между Плиска и Преслав[14].

На лицевата им страна е представена птица (патица) в ход наляво с разперени криле държи в човката стилизирана клонка и както е прието в такива случаи, изразява благопожелания. Друга подобна клонка е представена зад гърба ѝ. Цялата композиция е обрамчена със зърнчест кръг.

На опаката страна се вижда сложна композиция от няколко елемента: Централно място заема изображението на знака или съчетанието |Y|. В основата му, подобно на т.н. разцъфнал кръст, е представен растителен орнамент. Върху вилката на ипсилона е представен орнаментиран кръст. Удълженото му рамо е в обратна на ипсилона посока. Би могло да се приеме, че ипсилонът и кръстът са един срещу друг. От двете страни на кръста е гравирано по едно стилизирано палмово клонче. И тук цялата композиция е обрамчена със зрънчест кръг.

Стилът на печата, цялостният му вид и изработка, сравнени с останалите средновековни български печати от IX–X в., свидетелства за качествена изработка, поръчана и изработена от човек или институция с възможности и художествен вкус.

Основният въпрос, който възниква, е, каква институция стои зад този печат. С него определено се скрепяват документи, изхождащи от тази институция. Вече видяхме владетелските печати и тези на техни служители. Той е различен от тях. Различен е и от печатите на българската църква. Тогава кой стои зад тях. Нямам отговор на този директен въпрос. Изображенията най-общо биха могли да илюстрират именно историческите промени в българската държава, когато един символ е заменен с друг или едновременното съществуване и на двата като еквивалентни, символизиращи християнския бог. Също така ми хрумва идеята – не е ли възможно това да са печати на някаква религиозна институция преди покръстването, която е адаптирана и продължава своята дейност и след това. Все въпроси!

Към същата група и проблематика се отнасят и други два печата, при които имаме само |Y|[15]. Обр. 16.

Двата екземпляра са отпечатани чрез един и същи булотирион.

Лице. Знакът |Y| заема цялото изображение, което е оградено със зрънчест кръг.

Опако. Както на лицето знакът |Y| заема цялото изображение. Зрънчестият кръг остава извън ядрото.

Византийски печати от територията на България (864–889)

Основният проблем идва от невъзможността те да бъдат датирани точно и да се свържат пряко с периода на управлението на Борис-Михаил. За съжаление византийската сфрагистика все още не е изработила критерии за едно по-конкретно датиране на печатите. За разглеждания период при отсъствието на датиращи индикации те се датират най-общо в IX в., първа или втора половина, последна четвърт или IX–X в. В анкетата са включени всички печати, които

имат относителна датировка във втората половина на IX в. Разбира се, тя не претендира за изчерпателност, а за представителна извадка.

Императорски:

1. Василий I и Константин (869–879). Преслав, **Jordanov,** *Corpus*, III, no. 59.
2. Василий I и Константин и Лъв (870–879). Плиска или Преслав, **Jordanov,** *Corpus*, III, no. 60.

Служители в централната и провинциална администрации
(гражданска и църковна):

Подредени са съгласно азбучния ред на имената на притежателите на отделните печати. След имената и останалите характеристики е посочено мястото на намиране и публикация:

3. Ἀναστάσιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἀνθύπατος. Неизвестно, **Jordanov,** *Corpus*, III, no. 364.
4. Ἀντώνιος μοναχὸς καὶ πρεσβύτερος. Североизточна България и с по-голяма вероятност от Плиска[16].
5. Βαάνης β'πρωτοσπαθάριος. Созопол, **Йорданов**, Созопол, № 1[17].
6. Βαάνης ὕπατος καὶ νοτάριος τοῦ β'βεστιαρίου. Созопол. **Jordanov**, Fiscal, no.7[18].
7. Βαλάντιος β'πρωτοσπαθάριοςκαὶ στρατηγὸς τῶν 'Ανατολικῶν.
Силистра, **Jordanov** *G. Names*, no.8.1.
8. Βάρδας κουροπαλάτης καὶ δομέστικος (859-862). Североизточна България[19].
9. Βαρβάρας σπαθάρισσα. Силистра[20].
10. Βαρδάνης πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῆς Θράκης.
Неизвестно, **Jordanov** *G. Names*, no. 35.2.
11. Βασίλεος κουβουκλήσιος καὶ καθηγούμενος. Мелница, **Jordanov**, Melnitsa, no.6[21].
12. Βασίλειος β'ὀστιάριος, Неизвестно, **Jordanov,** *Corpus*, III, no. 247.
13.-16. Βασίλειος β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης.
13. Плиска, **Jordanov**, Fiscal, no. 8; **Jordanov, Zhekova**, no.198.
14. Мараш, **Jordanov**, Fiscal, no. 9; **Jordanov, Zhekova**, no.199.
15. Плиска, **Jordanov, Zhekova**, no.200.
16. Плиска , **Jordanov, Zhekova**, no.201.
17. Βασίλειος ῥαίκτωρ. Мелница, **Jordanov, Zhekova**, no.171.
18. Βασίλειος ῥαίκτωρ καὶ οἰκονόμος τῆς Νέας. Пловдивско, **Jordanov, Zhekova**, no.346.
19. Γαβριὴλ μονοαμαρτολός. Силистра, **Laurent**, Sceaux inedits, *EO,* 32, 1933, 35-53, no. 9; **Barnea**, Noii sigilii, no. 10[22].
20. Γερμανὸς ἐπίσκοπος Σωζοπόλεος. Созопол. **Йорданов**, Созопол (II), 118, № 12[23].
21. Γρηγορᾶς ? β'σπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θράκης. Мелница, **Jordanov**, *G. Names*, no.35.7.
22-23. Δαμιανός β'βεστίτωρ καὶ ξενοδόχος τῶν Πυλῶν.
22. Плиска, **Jordanov**, *G. Names*, no.64.1a.

13.01.2010

23. Преслав ? **Jordanov**, *G. Names*, no. 64.1b; **Jordanov, Zhekova**, no. 319.

24. Δαυὶδ β'μανδάτωρ καὶ ἐκ προσώπου τῆς Θράκης, Мелница, **Jordanov, Zhekova**, no. 299.

25. Δαυὶδ β'σπαθάριος καὶ κομμερκιάριος Δεβελτοῦ. Голямата базилика, Плиска, **Jordanov**, *G. Names*, no. 22.4).

26 Δαυὶδ β'πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν. Девелт, **Йорданов**, *Девелт*, № VII.8[24].

27-28. Δρόσος πρωτονοτάριος

27. Поморие, **Jordanov, Zhekova**, no. 193.

28. Плиска. **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 747.

29. Ἠλίας β'πρωτοσπαθάριος καὶ δρουγγάριος τοῦ πλοΐμων. Девелт, **Йорданов**, *Девелт*, № 50.

30-36.Θεόδωρος β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης

30-31. Девелт, **Jordanov**, Fiscal, nos.12-18.

32. Девелт, **Jordanov**, Fiscal, no.19.

33. Девелт, **Jordanov**, Fiscal, no. 20.

34. Девелт, **Jordanov**, Fiscal, no. 21.

35. Девелт, **Jordanov**, Fiscal, no. 22.

36. Девелт, **Jordanov**, Fiscal, no. 23.

37. Θεόδωρος πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης. Плиска, Преслав или Девелт, **Jordanov**, Fiscal, no. 24.

38. Θεόδωρος β' πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ εἰδικου λόγου. Девелт, **Jordanov**, Fiscal, no.74.

39. Θεόδωρος ὕπατος καὶ ἀσηκρῆτις. Несебър. **Jordanov,***Corpus*, III, no. 723.

40. Θεοδόσιος β'πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν. Плиска, Голяма базилика **Йорданов**, Плиска, № 17[25].

41. Θεόδοτος ἡγούμενος. Неизвестно. **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1655.

42. Θεόκτιστος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας. Неизвестно **Jordanov**, *G. Names*, no. 46.2).

43. Θεοφύλακτος στράτωρ. Плиска, **Jordanov, Zhekova**, no.150.

44. Θεόφιλος νοτάριος Μακεδονίας. Перприкон, **Jordanov**, *G. Names*, no. 46.15.

45-46.Ἰάκωβος β'σπαθαροκανδιδᾶτος.

45. Мелница, **Jordanov**, Melnitsa, no. 28.

46. Преслав, **Jordanov**, Corpus, III, no. 695.

47.Ἱμέριος β'πρωτοσπαθάριος καὶ χαρτουλάριος τοῦ β'βεστιαρίου. Девелт **Jordanov**, Fiscal, no.5.

48. Ἰωάννης β'κουβικουλάριος.Крепостта при с. Левка, Хасковско. **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 241.

49.Ἰωάννης β'πρωτοσπαθάριος, πρωτοασηκρῆτης καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου. Девелт, **Йорданов**, *Девелт*, № VII.14.

50. Ἰωάννης πατρίκιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ β'σακελλάριος, **Йорданов**, *Девелт*, № VII. 49.

51.Ἰωάννης πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῆς Θράκης. Девелт **Jordanov,***G. Names*, no. 35.3.

52. Ἰωάννης πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῆς Θράκης. Девелт **Jordanov,***G. Names*, no. 35.4.

53. Ἰωάννης β'σπαθάριος. Марица или Симеоновград, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 671.

54. 'Ιωάννης β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐκ προσώπου Μακεδονίας. Девелт **Йорданов**, *Девелт*, № 57; **Jordanov**, *G. Names*, no.46.14.

55. Κωνσταντῖνος β'σκευοφύλακος καὶ ξενοδόχος τῶν Σάμψων. Девелт, **Йорданов**, *Девелт*, № VII.52.

56. Λέων ἀρχιεπίσκοπος Νικοπόλεως. Неизвестно **Jordanov**, *G. Names*, no.54.1).

57-58. Λέων β'πρωτοσπαθάριος- πατρίκιος. Девелт, **Йорданов**, Девелт [Addenda], № 4-5)[26].

59-60. Λέων β'κανδιδᾶτος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν

59. Плиска, **Jordanov**, *Corpus*, no. 426.

60. Созопол, **Jordanov**, *Corpus*, no.427

61. Λέων β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης. Девелт, **Jordanov**, *G. Names*, no. 35.5.

62. Λέων πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος καὶ β'σακελλάριος. Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no. 69.

63. Λέων β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας. Девелт, **Jordanov**, *G. Names*, no. 46.4.

64. Λέων στράτωρ. Силистра, **Barnea**, Deux gouverneurs, 239-245[27].

65. Μαρινα Βαάνισσα, Неизвестно, **Jordanov, Zhekova**, no. 375.

66. Μύρων β'πρωτοσπαθάριος καὶ μέγας κουράτωρ. Мелница, **Jordanov**, Melnitsa, no. 43.

67. Μανουὴλ β'πρωτοσπαθάριος καὶ εἰδικοῦ . . .. Плиска, Голяма базилика, **Йорданов**, Плиска, № 26.

68. Νικηφόρος πατρίκιος, Неизвестно, **Jordanov, Zhekova**, no.150.

69. Νικηφόρος β'σπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῶν Κιβεριοτῶν. Неизвестно, **Jordanov**, *G. Names*, no. 41.1.

70. Νικήτας β'στράτορ, τουρμάρχης καὶ παραφύλαξ Ἀβύδος. Южна България - Нова и Стара Загора, **Jordanov**, *G. Names*, no.1.1.

71. Προκόπιος πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ χαρτουλάριος τοῦ
β' βεστιαρίου. Исбул, Плиска. **Jordanov**, Fiscal,no. 6.

72. Σέργιος μάγιστρος καὶ γενικὸς λογοθέτης. Плиска. Външен град, **Jordanov**, Fiscal, no. 48.

73. Σέργιος κανδῖδατος καὶ κουμμερκιάριος Χερσονως с. Дъбене, община Карлово. **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1442A

74. Σισίνιος β'κουβικουλάριος. Девелт, **Jordanov, Zhekova**, no. 118.

75-76. Σισίνιος πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῆς Θρᾴκης.

75. Девелт, **Jordanov**, *G. Names*, no. 35.6.

76. Мелница, **Jordanov, Zhekova**, no. 295.

77. Σωτηριχος πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῆς Θρᾴκης, Мелница, **Jordanov, Zhekova**, no. 297.

78-83. Φιλόθεος β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης.

78. Плиска или Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no.49.

79. Плиска или Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no.50.
80. Омарчево, Шуменско, **Jordanov**, Fiscal, no.51.
81. Плиска, **Jordanov**, Fiscal, no. 52.
82. Плиска, **Jordanov, Zhekova**, no.217.
83. Плиска, **Jordanov, Zhekova**, no.218.
84. Φοτεινὸς στράτωρ. Южна България-Девелт ? **Jordanov, Zhekova**, no. 188.
85-94. Φώτιος β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης.
85. Плиска, **Jordanov**, Fiscal, no. 53.
86. Плиска, **Jordanov**, Fiscal, no.54.
87. Девелт, **Jordanov**, Fiscal, no. 55.
88. Гълъбово, Стара Загора, **Jordanov**, Fiscal, ,no. 56.
89. Девелт, **Jordanov**, Fiscal, no. 57.
90. Плиска **Jordanov**, Fiscal, no.58.
91-94. Девелт **Jordanov**, Fiscal, 59-61.
95. Φώτιος ὕπατος καὶ κομμερκιάριος Δεβελτοῦ.Мелница, **Jordanov, Zhekova**, no. 284.
96. Χοτομηρος β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου. Девелт, **Йорданов**, *Девелт*, № VII.51.
97. N., β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης. Плиска или Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no.62.
98-99. N., ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης
98. Плиска или Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no.223.
99. Плиска или Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 224.
100. N., κομμερκιάριος καὶ ἀβυδιτικὸς Θεσσαλονίκης. Пловдивско, **Jordanov, Zhekova**, no. 291.
101-103. N., β'σπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας
101. Изворово, Хасковско, **Jordanov,** *G. Names,* no. 46.1a.
102. Мелница, Елховско, **Jordanov,** *G. Names,* no. 46.1b.
103. Мелница ? **Jordanov,** *G. Names,* no. 46.1c.
104. N., πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας. Неизвестно, **Jordanov,** *G. Names,* no. 46.3.
105. N., ... καὶ στρατηγὸς Μεσοποταμίας. Изворово, Хасковско **Jordanov,** *G. Names,* no. 48.1.
106-108. N., β'σπαθάριος καὶ ἐκ προσώπου Μεσοποταμίας
106. Местн. "Асара" до Симеоновград **Jordanov,** *G. Names,* no. 48.3a.
107. Неизвестно, **Jordanov,** *G. Names,* no. 48.3b.
108. Дядово, Пловдивско, **Jordanov, Zhekova**, no. 310.
109. N., .. καὶ κόμης τοῦ θεοφυλάκτου β' Ὀφικίου. Калугеров, Хасковско, **Jordanov,** *G. Names,* no. 56.1.
110. N., β'σπαθαροκανδιδᾶτος . . Плиска. Голяма базилика, **Йорданов,** Плиска, № 37.
111. N., ἀρχιεπίσκοπος Σ......ολιτων. Неизвестно **Jordanov,** *G. Names,*no. 74.2.

И така от територията на днешна България са намерени 111 моливдовула, които биха могли да се отнесат към времето на Борис-Михаил (852–893). За съжаление, една голяма част от тях са закупени от частни лица и местонамирането им не е съвсем сигурно. За други е посочено – неизвестно, но то при всички случаи ще е от днешна България.

От тях 60 са от Южна България и като се има предвид конкретните селища, то те ще трябва да се свържат с византийската администрация в тези земи по времето на Борис-Михаил.

С различни селища от днешна Северна България със сигурност могат да се свържат близо 38 екз., което не е малко, като се има предвид, че това са византийски печати, намерени на територията със сигурност принадлежаща към българската държава. В кои селища са намерени? Определено най-голям е броят на намерените в Плиска – 26 екземпляра. Те наистина определят мястото на Плиска като столичен център по това време, докъдето са писали различни византийски институции. От тях 16 са на логотети на геника, други 4 или 5 са свързани с ведомството на същия и пр. тях. Те свидетелстват за размяна на кореспонденция свързана с взаимни плащания и размяна.

Следващо селище, в което е намерено по-голямо количество печати, е Преслав – 5 екз. Прави впечатление, че оттук произхождат почти всички императорски печати от периода. От предходния период също тук е намерен печатът на император Теофил (829–835). На какво се дължи тази картина, не можем да отговорим категорично, но би следвало да се замислим дали тук не се е намирала институция, която е кореспондирала пряко с византийския император или с императорската канцелария в Константинопол.

От останалите селища в Северна България, в които са намерени печати, се откроява Силистра – 4 екз. Разбира се, тук находките са от частни колекции в Румъния и е възможно да не са от Силистра.

България и Византия при Симеон I (893–927)

Важен период от българската история. Време на консолидация на българската народност, когато България съвсем естествено търси своето място в тогавашния свят. За разлика от предишния период, когато Борис-Михаил реализира политиката си чрез дипломация, то сега на преден план излиза войната. Според съществуващата византийска доктрина за семейството на владетелите, начело на което е византийският император, не ни изненадват имперските амбиции на Симеон I Велики, които най-добре могат да бъдат проследени по текстовете и изображенията на неговите печати.

I. Печати на Симеон I (893–927)

Според своите изображения и най-вече според текста си печатите на този владетел (повече от 80 екземпляра) се разпределят в 4, 5 или 6 различни групи. Несигурността при определянето на точния им брой идва от наличието на две групи анонимни печати, които условно са отнесени към властването на Симеон I.

1. Симеон, архонт на България (893–?) Обр. 17–18.

Лице.: Между два зрънчести кръга е изписано:
+ XЄROHΘHCVMЄѠNAPXONTAROVΛΓAPIA
+ Χ(ριστ)ὲ βοήθη Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρία(ς).

В средата на изображението е представен бюст на Христос във фас, вписан в равнораменен кръст. Той е с нимб, има дълга коса и брада, облечен е в хитон и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие.

Опако: Между два зърнчести кръга е изписано:
+ ΘKЄROHΘHCVMЄ NAPXONTAROVΛΓAPIA
+ Θ(εοτό)κε βοήθη Συμεὼν ἄρχοντα Βουλγαρία(ς).

В средата е представен бюст на Богородица с нимб, мантия и мафорий във фас. Ръцете ѝ са поставени пред гърдите в оранс.

Най-характерното за тази група печати е фактът, че Симеон възприема същата иконография, както баща си Михаил, демонстрирайки по този начин приемственост в управлението.

Известни са повече от 18 екземпляра, намерени в различни селища на днешна и някогашна България.

2. Анонимни печати от времето на Симеон (?–913) Обр. 19–20.

Те би следвало да се датират, може би паралелно с тези, при които е архонт на България, но крайната им дата не бива да надхвърля 913 г. Общият им брой е повече от 20, но в тази група могат да се разграничат няколко подгрупи. Разпространението им е близко до това в качеството на архонт на България ? Сред тях е и атрактивният анонимен печат продаден на аукцион в Германия (Gorny & Mosch, 10. 10. 2006, no. 2712) и след това в САЩ (Classical Numismatic Group, Inc., 07. 01. 2008, no.1214) за приличната сума 3600 $ и според автора на каталога се отнася до жена – съпруга или сестра на Симеон (Обр.20)!

3. Симеон, миротворен василевс (913–?) Обр. 21.

Лице.: Кръгов надпис:
+ ЄPINOΠVOC RACIΛЄOCΠOΛAT
+ Ἐρινοπυὸς βασιλέος πολὰ τ(ὰ ἔτη).
В превод: На миротворния василевс многая лета!

Бюстово изображение на Божията майка с нимб, мафорион и химатион, представена във фас. Държи пред себе си медальон с лика на Младенеца. От двете ѝ страни са изписани титулите M-P || ΘV

Опако: Кръгов надпис:
+ CVMЄON RACIΛЄO'ΠOΛATAЄT
+ Συμεὸν βασιλεὺ(ς) πολὰ τ(ὰ ἔτη).
+ Συμεὼν βασιλεὺς πολὰ αὔξι τὰ ἔτη.
В превод: На Симеон василевс многая лета!

Бюст на владетеля със стема, дивитисион и лорос, представен във фас. В дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст, а с лявата – лабарум, опрян на рамото му.

Това е най-ранният печат с образ и титул на български владетел. Лозунгите изписани от двете страни на печата пропагандират доктрината му за създаването на един нов мирен свят, наречен от някои изследователи pax Symeonica. Известни ми са 18–19 екз., отпечатани чрез един и същ булотирион, намерени предимно в Преслав и принадлежащите му територии.

4. Симеон, василевс на ромеите (?–927) Обр. 22.

Лице: Кръгов, огледално обърнат надпис, започващ долу вдясно:
+ NIKOΠVO' VЄON'ΠVO' ΠOΛATAЄ
+ Νικοπυου (Συμ)εονι πυο(ς) πολὰ τὰ ἒ(τη).
В превод : На Победотвореца Симеон? многая лета!

В средата Христос Пантократор с нимб, хитон и химатион, седнал върху трон с високо облегало с лировидна форма. С представената встрани десница благославя, а в лявата държи евангелие.

Опако.: Кръгов надпис:
+ CVMЄΩN ЄN XPIC'RACIΛЄΩ'POMЄΩN +
+ Συμεὼν ἐν Χρισ(τῷ) βασιλέ(υς) Ρομέων +
В превод: Симеон в Христа василевс на ромеите.

Владетелят е представен в цял ръст, прав, в тържествена поза върху супендиум. На главата си носи ниска корона (стема), с кръст на върха и спускащи се покрай ушите пропендули. Облечен е в дивитисион, препасан с лорос, чийто край е прехвърлен през лявата ръка, държаща кълбото с кръста. В дясната си ръка Симеон държи голям процесионален кръст, завършващ в долния си край с малка сфера, а в горния – с равнораменен кръст, чиито рамене са пресечени с Христовия монограм. Надписът и изображенията от двете страни на печата са оградени с грижливо гравиран зърнчест кръг.

Би следвало да се датират най-общо 917–927, или може би 922–927 г. Чрез тях Симеон се афишира като баща на християнското семейство на владетелите. Друг е въпросът дали е успял да наложи тази си позиция. Известни са около 20 екземпляра, отпечатани чрез един и същ булотирион и чието разпространение също рядко е извън Преслав.

5. Симеон, василевс (913–927) Обр. 23.

Лице: Кръгов надпис:
+ I h S'X R S'- R Є h A h Ч M
+ Ἰη(σοῦ)ς Χρ(ιστό)ς (Rex) Re(g)nan(ti)um
В превод: Исус Христос, цар на царете.

В средата е представен Исус Христос, Вседържател на цялата вселена, с кръстат нимб и химатион, седнал върху трон с високо лировидно облегало. Главата на Христос е с овална форма, с всички подробности: вежди, очи, нос и уста. Косата му се стели покрай закръглената брада и се разделя на две в средата на челото. Дясната му ръка е с издигната нагоре длан, обърната навън в знак на обръщение за реч или благословия. В лявата ръка държи книга (Божието слово), опряна на коляното му. Облечен е в богато надиплена мантия (химатион).

Опако: Кръгов надпис: . . MЄOh - ЬASILЄO' : + Συ]μεὼν βασιλέο(ς)

В средата е представен владетелят, прав насреща, облечен в дивитисион, украсен с лорос. На главата си носи полусферична корона, увенчана с точковиден кръст. От двете страни на лицето се спускат пропендули, съставени от по три едри бисера. Представен е и челният обръч, съставен от седем точки (плочки). Поради малките размери лицето е изобразено твърде схематично. Виждат се големите, изпъкнали очи и грубият нос, без да сме сигурни има ли владетелят брада. В дясната си ръка владетелят държи голям процесионален кръст, завършващ в долния си край с малка сфера, а в горния – с равнораменен кръст, чиито рамене са пресечени с Христовия монограм. В лявата ръка държи кълбо, увенчано с кръст, от което виси краят на дороса, украсен с бисери във формата на точковиден кръст.

Най-характерното за тази група е, че печатите от нея имат същите изображения, както при по-горната група, но със лаконичния надпис Симеон василевс!

Известни са два екземпляра. (**Йорданов,** *Корпус*, № 68; **Jordanov, Zhekova,** no.26). Те навярно илюстрират дипломатическия компромис, който Симеон прави, когато в периоди на затопляне на отношенията между двете страни трябва да скрепи посланието си с печат до адресат в Константинопол.

България и Византия при Петър I ((927–969)

I. Печати на Петър I. (927–969)

Печатите на Петър I, чийто брой надминава 120 екземпляра, се разделят на два основни иконографски типа: владетелят, представен със своята съпруга и съуправителка, и владетелят сам.

1. Петър I и Мария Лакапина (927–945)

1а. Петър и Мария, василевси на българите (927–?). Обр. 24.

Лице: Кръгов надпис: + IhSЧSX - RISTЧS *: Ἰησοῦς Χριστός.

Бюст на Христос с кръстат нимб, облечен в хитон и химатион. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие, украсено с 5 бисера, от които средният е поставен в кръг.

Опако: Кръгов надпис:
+ ΠЄTPOC KЄMAPIR'R8ΛΓAP
Πέτρος κὲ Μαρί(ας) β(ασιλεῖς) Βουλγάρ(ων).
В превод: Петър и Мария, василевси на българите.

В средата са представени бюстови изображения на двамата владетели във фас. Петър е вдясно, със стема на главата, облечен в дивитисион. Мария е представена вляво, на главата си носи стема от женски тип, облечена е в дивитисион, препасан с лорос. Те държат помежду си двойно пресечен патриаршески кръст, който завършва в долния край с малка сфера. Ръцете на двамата владетели я придържат.

От тази група са известни 13 екземпляра, отпечатани с повече от един булотирион. Намерени са предимно в Преслав (**Йорданов,** *Корпус*, № 69-73; **Йорданов**, Корпус [Addenda], № 73а-б). Те отразяват началния период от царуването на Петър I и свидетелстват, че титлата "василевс" е призната на българския владетел, но в рамките на един от етносите – българите. Нейната неравностойност с тази на византийския василевс е подчертана и чрез отсъствието на определението ἐν Χριστῷ или ἐν Θεῷ в надписа. Българският владетел Петър I е приобщен към семейството на християнските владетели чрез брака си с Мария, внучка на тогавашния византийски император Роман Лакапин. Фактът, че тя е представена върху печатите му, недвусмислено подчертава това. Съпругата на Петър I по всяка вероятност е и негова съвладетелка.

2. Петър и Мария, августи и василевси (40-те години на X в.) Обр. 25

Лице: Кръгов надпис и бюст на Христос както по-горе, но отпечатани с друг булотирион.

Опако: Кръгов надпис:
+ ΠЄTPOC MAPI N X8ATЬ
+ Πέτρος (καὶ) Μαρί(ας ἐ)ν Χ(ριστ)ῷ α(ὔ)γ(ουστοι) β(ασιλεῖς).
В превод: Петър и Мария, в Христа августи и василевси.

Изображението е, както при горната група, но с някои различия: короната на Петър е с добре видими плочки на челния обръч и липсват пропендули; различни са дивитисионите; ръцете на двамата владетели са представени под сферата, с която завършва патриаршеският кръст.

Известни са вече 16 екземпляра, отпечатани чрез един и същ булотирион, намерени също предимно в Преслав. Отделни екземпляри произхождат от Силистра и Констанца (**Йорданов,** *Корпус*, № 74-81; **Йорданов**, Корпус [Addenda], № 81а-в).

3. Петър I благочестив василевс (40-те–50-те години на X в.) Обр. 26

Лице: Кръгов надпис и бюст на Христос, както по-горе, но отпечатани с друг булотирион. На евангелието, което държи Христос, има гравиран кръст.

Опако: Кръгов надпис:
+ ΠЄTPOC RACI'ЄVCHC
+ Πέτρος βασι(λεὺς) εὐσ(εβ)ής.
В превод: Петър, благочестив василевс.

Изображението е както при горната група, но с някои различия: короната на Петър отново е с пропендули; в детайлите от украсата на дивитисионите; ръцете на владетелите държат кръста според съществуващото старшинство.

Известни са вече повече от 60 екземпляра, намерени в по-голямата си част в Преслав, но също така и в различни селища на днешна България, Перник и най-общо от Североизточна България (**Йорданов,** *Корпус*, № 82-110а; **Йорданов**, Корпус [Addenda], № 110б-з).

Това е най-многобройната група печати на български владетел, отпечатани с неустановен брой булотириони, но при всички случаи повече от четири-пет. Най-характерното за тази група е, че са представени Петър и Мария, както досега, а надписът се отнася само до Петър, съпроводен от епитета "благочестив василевс". Това е безпрецедентен случай в българската и византийската сфрагистика и нумизматика[28]. От 60-те екземпляра, принадлежащи към тази група, единият е аргировул, а при други две двойки, отпечатани с различни булотириони, наблюдаваме погрешно гравирани букви или елементи от изображението на владетеля.

Интересна е историческата интерпретация на констатирания парадокс – представени са двама владетели, а надписът се отнася само до единия. Навярно този факт илюстрира опит за завой в политиката на преславския владетелски двор, свързан с постепенното отстраняване на Мария от управлението на държавата. По това време във Византия от управлението са отстранени Лакапините, чийто представител у нас е съпругата на Петър I. Навярно в България са се възползвали от конюнктурата, но и в това направление се наблюдават нюанси и етапи. Отначало върху държавните печати липсва само името на Мария, а впоследствие и нейното изображение върху държавните знаци.

II. Петър I едноличен владетел (945–969)

Този иконографски тип е сравнително нов. Първият екземпляр от тази група бе публикуван през 1979 г. В обобщителното изследване на Юрукова през 1993 г. броят им е вече 2 екземпляра, а в рамките на настоящото изследване са включени 19 екземпляра. Според съдържанието на надписа те се разпределят в 3 или 4 групи.

Петър, василевс на българите (945–?) Обр. 27

Лице: Бюст на Христос с нимб, хитон и химатион, вписан в равнораменен кръст. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Титули: IC – XC.

Опако: Бюст на владетеля във фас. На главата си носи ниска корона (стема), завършваща на върха с кръст. От нея се спускат пропендули, завършващи в долния край с по три едри бисера. Облечен е в дивитисион, препасан с лорос. В дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст. От двете страни на владетеля е изписан вертикален надпис: ΠЄ- T || BACI'R8: Πέτ(ρος) βασι(λεὺς) βου(λγάρων).

Засвидетелстван чрез един-единствен екземпляр, съхранява се в частна колекция и е намерен в Преслав. Размери : 17.5–21.5 (?) 3.5 мм, тегло 8.1 г. Изображенията не са добре центрирани има дефекти и по-късни повреди[29].

2. Петър, василевс (945–?) Обр. 28.

Лице: Бюст на Христос с нимб, хитон и химатион, вписан в равнораменен кръст. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. Титули: IC – XC.

Опако: Кръгов надпис: + ΠЄTPOC BACIΛЄVC: Πέτρος βασιλεὺς.

В средата е представен бюст на владетеля във фас. На главата си носи ниска корона (стема), завършваща на върха с кръст. Челният обръч на короната е съставен от 7 сегмента (плочки). От нея се спускат пропендули, завършващи в долния край с по три едри бисера. Лицето на владетеля е тясно и удължено с брада и мустаци. Облечен е в дивитисион, препасан с лорос. В дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст.

Засвидетелствани са 5 екземпляра, отпечатани чрез един и същ булотирион (**Йорданов**, *Корпус*, № 111–112; **Йорданов**, Корпус [Addenda], № 112а).

3. Петър, деспот (963–969) Обр. 29.

Лице: Бюстов образ на Христос, с нимб и мантия, вписан в равнораменен кръст. С дясната ръка благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни са изписани титулите: IC–XC.

Опако: Надписът от двете страни на владетеля е огледално обърнат и съдържа името и титула: Πέτρος δεσπότης.

Бюст на владетеля във фас. На главата си носи ниска корона, увенчана с кръст. От двете ѝ страни се спускат пропендули. На лицето се виждат всички черти. Владетелят е със заоблена брада. Облечен е в дивитисион, препасан с лорос.

Този тип се разделя на две групи в зависимост от това, с коя ръка владетелят държи патриаршеския кръст.

Известни са вече 14 екземпляра отпечатани чрез различни (9+5) булотириони и произхождат от Преслав, Исперих, Миладиновци, Разградско?, с. Ръжево Конаре, област Пловдивска (**Йорданов**, *Корпус*, № 113–119; **Йорданов**, Корпус [Addenda], № 117а–г; 118б–в).

Новото и необичайното в този тип печати е огледално обърнатият надпис, непълното име на владетеля и неговата титла “деспот”. Тя идва от Византия и до средата на IX в. е предназначена за втория по ранг владетел в империята, обикновено сина на императора, т.е. бъдещия василевс. Като титул на самия император се появява през втората половина на X в. – за пръв път се среща при монетите и печатите на Никифор II Фока (963–969) и Йоан I Цимисхи (969–976). Изглежда титулът “деспот” е възприет и в България като израз на равенството на българския владетел с византийския.

4. Петър I, цар на българите (?–969) Обр. 30–32.

Този нов етап в титула на българския владетел е засвидетелстван чрез две групи сфрагистични паметници:

А. Бронзова матрица, а не отпечатък от държавния печат за скрепяване на владетелската кореспонденция. Намерена е в Плиска. Обр. 30.

Съхранява се в РИМ – Шумен, инв. №1207. Намерен е случайно през 1926 г. в насипа от разкопките на Големия дворец в Плиска заедно с още една златна монета. Размери: диаметър на пластинката – 43 мм, на самия печат – 34 мм, дебелина – 1,5 мм. Тегло: 24,203 г.

Публикация: **Мушмов**, Новооткрити печати от България, 230–239; **Йорданов**, *Корпус*, № 120.

Представен е бюст на владетеля във фас. На главата си носи стема, завършваща на върха с кръст, а от двете страни на лицето се спускат пропендули. Облечен е в дивитисион, препасан с лорос. В дясната ръка държи кълбо, увенчано с кръст. Надписът, съставен от лигатури и съкращения, е разположен от двете страни на изображението.

След развързването им четем: П(є)тр(ъ) ц(а)ръ или ц(ѣса)ръ блъ̄)га(ромъ).

Б. Моливдовули, които имат същия иконографски сюжет и все пак някои различия Обр. 31-32

Лице: Бюст на Исус Христос с нимб, облечен в хитон и химатион, вписан в равнораменен кръст. С дясната ръка Христос благославя, а в лявата държи евангелие. От двете му страни са изписани инициалите: IC – XC.

Опако: Бюст на владетеля във фас. На главата си носи ниска корона (стема), завършваща на върха с кръст. Челният обръч на короната е съставен от 6 сегмента (плочки). От нея се спускат висулки (пропендулии), завършващи в долния край с по три едри бисера. Лицето на владетеля е удължено с къса добре оформена брада и мустаци. Облечен е в дивитисион, препасан с лорос, украсен с едри бисери. В дясната ръка владетелят държи кълбо, увенчано с двойно пресечен, патриаршески кръст. Лявата му ръка е останала извън изображението. От дясно на владетеля се вижда лигатура на буквите П, Т, Р, с които е изписано името му ПЕТЪР. Под тях ясно се виждат две букви Ч и Ъ, а над тях знак за съкращение. Най-вероятно чрез тях е изписано съкратено титула цар.

Известни са четири екземпляра, единият от колекцията на Дъмбъртън Оукс[30], другите два са намерени при разкопки в Преслав (непубликувани) и четвъртият произхожда от землището на с. Янково, Шуменско (**Йорданов**, *Корпус*, № 118 г).

Така тези два паметника (матрицата и печатът) взаимно подкрепят аргументите за своята автентичност или пък неавтентичност.

Тук ще повторим още веднъж направената вече констатация, че с промяната на текста върху печатите от гръцки на старобългарски – кирилица, се илюстрира промяната в българската държавна канцелария.

Накрая да се спрем на констатацията относно огромния брой печати свързани с царуването на Петър I. Те са илюстрация на голямата активност на дейността на владетелската канцелария, през която преминава цялата държавна кореспонденция. Вече бе посочено, че не е известно такова количество от нито един друг владетел (донякъде към това количество се доближават печатите на Симеон I) български или византийски. Удачно е да се сравнят количеството печати на Петър I с тези на византийския император Василий II (976–1025), който има също така продължително управление. Тези на византийския император са няколко десетки. На пръв поглед тази разлика в полза на българския владетел смущава, но следва да се има предвид, че във Византия освен владетелската канцелария съществуват офисите на редица други държавни институции: протоасикритът, логотетите, сакеларият, командващи армията и други, които скрепяват своята кореспонденция със собствени печати. Докато в България оставаме с впечатлението, че цялата държавна кореспонденция е скрепявана само с един печат – този на владетеля.

Мария, василиса (945–?) Обр. 33.

Засвидетелстван е чрез един-единствен екземпляр. Съхранява се в Археологически музей, Велики Преслав. Пол. инв. № 30038. Намерен е при археологически разкопки във Вътрешния град на Преслав на обект "Административна сграда" през 2004 г. Открит е по време на подравняването и почистването на проучения терен южно от централната сграда. Едната му половинка е била намерена на повърхността на насипа в Големия канал на града, а втората – близо до него, в културния пласт непосредствено над ходовото ниво от X в. Печатът е доста крехък и счупен на две части, но с малко налепи от окиси и запазени повърхности. Размери: на самото ядро 23–25 мм; на зърнчестия кръг 22 ? мм; дебелина – 2 мм[31].

Лице: Разцъфнал двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. Връзките на хоризонталните рамене с вертикалното са пресечени със знака X. При по-ниското рамо той завършва с релефни точки. Срещу раменете на върха на кръста е гравирана по една точка. От двете страни на стъпалата на постамента се развиват растителни повлеци. От кръговия надпис, започващ отдясно долу е съхранено: …ЄITHCHΔ.

Опако: Триредов гръцки надпис:

* | + MAPH | ARACH | ΛHCA | *

[+ Θ(εοτό)κε βοήθ]ει τῇ σῇ δ(ούλῃ) Μαρήα βασήλησα .

Според своята иконография печатът се датира най-общо в X в. и по-вероятно в неговата втора половина. Особеното в печата, което го прави уникален, е липсата на изображение на притежателката му, която е "василиса". Коя е тя? Византийска императрица или българската владетелка. От този период (X в.) не е известна византийска императрица с името Мария (съпруга или майка). В България това може да е само Мария (927–962), съпругата на Петър I (927–969). След сватбата с българския владетел тя е наречена във византийските извори василиса.

Въпросът, който възниква, е защо липсва нейният образ? По-горе бяха изтъкнати случаите, когато тя е представена върху печатите заедно със своя съпруг в качеството на съвладетелка. Вече бе споменато, че след 945 г. Петър I се представя като едноличен владетел. Навярно печатът отразява периода след 945 г., когато Мария като представителка на Лакапините е отстранена от държавното управление на България, но е съхранила титула си василиса. Както може да се види по-горе, върху печатите на Петър I от това време той също носи титула василевс.

Печати на различни сановници при управлението на Симеон I и Петър I (893–969)

1. Печати на престолонаследници!

Известни са печати и на двама от синовете на Симеон, които в различно време са били престолонаследници.

1а. Печати на Михаил, багатур и престолонаследник (IX–X в.) Обр. 34.

Лице: Кръгов надпис: + KЄBOHΘHTωCωΔOVΛω

В средата е представен двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от четири стъпала.

Опако: Петредов надпис:

+ MIXA | IΛBAΓAT | OVPKANA | IPTXΘV | NOC

+ Μιχαὶλ βαγατουρ κανα ιρτχ(ι) θυ(ι)νος

В превод: Господи, помагай на своя раб Михаил, багатур и канартикин.

Известен е чрез 7 екземпляра, отпечатани чрез 3 или 4 различни булотириона или двойки матрици (**Йорданов,** *Корпус*, № 123–127; **Йорданов**, Корпус [Addenda], № 127А). Последният седми екземпляр бе докладван на научната конференция във Велико Търново от 27–29 ноември 2008 г.[32]

1б. Печати на Йоан, багатур и престолонаследник (IX–X в.) Обр. 35.

Лице: Кръгов надпис: + KЄBOHΘHTωCωΔOVΛω

В средата е представен двойно пресечен патриаршески кръст върху постамент от четири стъпала.

Опако: Петредов надпис:

+ IωAN | NHBAΓAT | OVPKANA | HPTXΘV | HNω

+ Ἰωάννῃ βαγατουρ κανα ηρτχ(ι) θυηνω

В превод: Господи, помагай на своя раб Йоан, багатур и канартикин.

Известен е чрез 2 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион.

Тъй като напоследък се появиха нови мнения относно принадлежността на тези печати, то е необходимо, макар и накратко, да проследим направените определения:

Първата публикация на печата на Йоан багатур е на Б. Панченко. Той предлага следното четене:

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατ[illegible] καὶ [illegible] τῷ Χωτινῷ

Господи, помагай на твоя раб Йоан Хотин, багатур и баин.

В превод: Господи, помагай на твоя раб Йоан Хотин, багатур и баин.

Според Панченко притежателят на печата е или българин на византийска служба, или обратното. Датировката на моливдовула е X в. и това дава основание на автора да допусне, че Йоан Хотин е византиец на българска служба във времето, когато центърът на държавата е преместен на югозапад[33].

Публикацията на втория екземпляр е на Т. Герасимов, който внася корекции в четенето на текста и в неговата интерпретация. Според него надписът от двете страни гласи:

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατοὺρ κανά Ἡρτχιθυνῷ.

В превод: Господи, помагай на твоя раб Йоан Иртхитюен, кански багатур. За Герасимов Ἡρτχιθυνός е неизвестно от другаде прабългарско или тюркско име и това променя етническия произход на собственика на печата. Той е българин, приел християнството, но е запазил родовото си име и е бил на служба при Борис I[34].

Този прочит на Герасимов е приет от българските медиевисти, но при превода на текста, коментара на съдържащите се в печата титли и най-вече при свързването им с конкретната историческа среда се наблюдават някои различия.

Според В. Бешевлиев надписът следва да се преведе: Господи, помагай на твоя раб Йоан багатур на кана Иртхитюенски[35]. Прилагателното "Иртхитюенски" според учения навежда на мисълта, че титлата "кан" в България са притежавали и други лица освен владетеля. Този кан е или местен владетел, или това е една почетна титла[36].

В. Гюзелев превежда текста по следния начин: Господи, помагай на твоя раб Йоан Иртхитуин, кана-багатур[37]. Същият е бил един от пратениците на княз Борис I до папа Николай III през 866 г. и е наследен от сина си Сондоке кана-багатур при второто пратеничество на българския владетел до римския папа през 867 г.[38]

Според И. Венедиков в надписа "Боже, помогни на раба ти, багатур на кана, Йоан Иртхитюенски" "багатур на кана" е еквивалентно на византийското βασιλικὸς σπαθάριος или βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος[39].

Разглежданите печати са обект на няколко мои публикации, първата от които на Втората среща по прабългарска археология през 1986 г.[40]

Основното различие при моя прочит е, *че не приемам* Ἡρτχιθυνῷ за фамилно или родово име, както поради отсъствието на определителен член пред него, така и поради факта, че практиката да се изписват фамилните имена върху печатите във Византия, какъвто по своята схема е разглежданият, се появява най-рано в края на X в. Аз приех, че Ἡρτχιθυνῷ е всъщност втора съставка на длъжността или титлата κανα ηρτχιθυηνω подобно на много други титли и длъжности в прабългарската рангова йерархия. Тя видимо наподобява известната от "Книгата за церемониите" κανάρτι κείνος или κανάρτι είνος, отнасяща се до българския престолонаследник. Въз основа на тези съображения предложих следното четене:

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατουρ καναηρτχθυηνω.

В превод: Господи, помагай на своя раб Йоан багатур - канартикин.

Изводът бе, че печатът е принадлежал на български престолонаследник след покръстването, при което единствената възможна кандидатура бе тази на Иван (Йоан), син на Симеон I.

Това мое предположение намери потвърждение в новите находки. При археологически разкопки на средновековния манастирски комплекс при днешното с. Равна, Провадийско, през 1984 г. са открити 4 моливдовула, отпечатани с един или два булотириона. Те имат същото изображение и текст, като единственото различие е, че собственикът на печата е друг – Михаил. През 1990 г. моливдовулите са обнародвани от единия от участниците в разкопките на манастирския комплекс – П. Георгиев. В своята публикация той потвърди направеното от мен четене и предложи нов коментар на титлата на българския престолонаследник. Според него тя е съставена от три елемента – κανα ηρτχι θυινος, т.е. принцът на утрешния ден или бъдещият кан[41].

Изглежда, тези публикации не са били известни на Ст. Михайлов, който през 1992 г. предложи свой прочит на печата:

+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ βαγατόνω κανδ(ιδάτω) Ηρτχιθυήνω.

В превод: Господи, помагай на своя раб Йоан Вагатонос кандидат Иртхитюенски.

Според Ст. Михайлов в текста не се говори нито за багатур, нито за кана, а за фамилното име Вагатон и за титлата "кандидат".

С категоричност Ст. Михайлов отрича българския произход на печата и го свързва с неизвестния от другаде византийски сановник Йоан-Вагатон, живял през IX, а с по-голяма вероятност през XI–XII в.[42]

Напоследък се правят опити за корекции в прочита на тези текстове, в смисъл, че собствениците на представените печати не са престолонаследници (канартикини), а на багатури на канартикина[43]. Всяко разсъждение или мнение относно идентифицирането на печатите от Първото българско царство е полезно и надявам се ни приближава към верния отговор.

Предлаганата интерпретация не е нещо ново. От направения по-горе преглед се вижда, че и други автори (Герасимов и особено Бешевлиев) са приемали, че това са печати на багатура на кана Ирхтитюен. Новото е, че сега К. Попконстантинов приема моето четене за канартикина и уточнява, че това са печати на багатурите на канартикина т.е. престолонаследника.

Все пак от тази хипотеза остават без отговори следните въпроси:

Защо няма печати на канартикини престолонаследници, а само тези на техни багатури;

Седемте печата на Михаил "багатур на канартикина" са отпечатани най-малко с четири различни булотириона или четири различни двойки матрици. Това предполага продължителен период на употреба на този печат, когато е било необходимо да се изхабят и сменят четири матрици или булотириони. Или пък предполага много активна кореспонденция и работа едновременно на два или повече булотириона. Подобна констатация 3 или 4 булотириона е засвидетелствана само при някои от печатите на Михаил и Симеон, архонти на България. Наличието на 3 или 4 булотириона на Михаил багатур предполага, че зад личността му стои институция с канцелария, което повече е възможно за един престолонаследник, отколкото обикновен багатур на престолонаследника. След като печатите по същество наподобяват византийските и се търси аналогия с императорските спатарии, то бихме могли да направим следните констатации. Във Византия няма спатарии или каквито и да е служители на служба при византийския престолонаследник. Не ми е известен нито един случай византийски протоспатарий или спатарий, чиито печати да са отпечатани с повече от един булотирион, камо ли с 4.

Очевидно е, че на този етап ще трябва да останем при извода, че представените печати са наистина на престолонаследници.

Печати на други български сановници не могат да се ситуират в годините на управлението на Симеон, което донякъде ни изненадва. Като че ли всичката власт изхожда от владетелската канцелария.

2. Григорий магистър на българите (X в.) Обр. 36.

Лице: Кръгов надпис:
+К . . ОΗΘ . . . . . . ΟVΛΟΝ СΟ:
+Κ[(ύρι)ε β]οήθ[ει τὸν] δοῦλον σὸ(ν).

В средата е представен патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. От основата му излизат растителни повлеци, които достигат до първото пресечно рамо. По една голяма перла е гравирана срещу двата края на първото пресечно рамо. В горните полета е гравиран по един кръст X. Върху всяка пресечка на вертикалното с хоризонталното рамо е гравирана X.

Опако:
+ ΓΡΗΓω | ΡΗΟΥΜΑΓ | ΙϹΤΡΟΥΒΟ |ΥΛΓΑΡΟΥ
+ *Γρηγωρήου μαγίστρου Βουλγάρου*

В превод: Господи, помагай на своя раб Григорий, магистър на Българина.

Известни са четири екземпляра отпечатани чрез един и същи булотирион, намерени в Преслав.

Кой е този Γρηγόριος и какво представлява титлата или длъжността му μάγιστρος Βουλγάρου ? Или с други думи български ли е печатът или византийски, от българската или византийска рангова йерархия.

Титлата магистър идва от Византия и има произход от античното magister officiorum, който е в качеството си на пръв цивилен министър в късната Римска империя. През VII в. е лишен от повечето си функции, но си остава един сановник от висок ранг. Той е първият помощник на императора в управлението на империята κεφαλὴ τῶν σεκρέτων, председател на сената и в отсъствието на императора от столицата, ръководи делата на империята. Към VIII–IX в. в изворите започва да се говори за двама "ефективни" магистри, съветници на императора (колегия съхранила се до X в.; като първият е πρωτομάγιστρος). През IX в. освен тях се появяват и почетни магистри. След IX в. се схваща вече като обикновена титла от висок ранг. Тя е най-високата, предназначена за сановници, които не са свързани с императорското семейство. Това си място в ранглистите запазва и през X в., след което през XI в. наблюдаваме нейното изоставане и изпреварване от нововъведените титли – проедър, куропалат и др.[44] С тази титла са удостоени и българските владетели Борис II (969–971) и Пресиян II (1018 г.) след детронирането им.

И така в нашия случай до византийска титла ли се отнася или до такава в българската йерархия. Няма данни за съществуването на титлата или длъжността магистър на българите във византийската рангова йерархия и въобще няма подобна практика във Византия титлата магистър да се свързва с даден етнос. Печатът, според съдържанието на текста, палеографията на някои от буквите и най-вече затворената В (върху византийските печати по това време тя се изписва като R) ни дава основание да го свържем с българския владетелски двор.

Все пак какво е значението на титула магистър на българите? При отсъствието на информация бихме могли само да направим някои предположения. В Средновековна България етнонима Βουλγάρου обикновено се свързва с българския владетел. Може би в нашия случай би трябвало да разбираме магистър на българския владетел. Все пак кога съществува подобна титла или длъжност ? От вече приведения пример, че във Византия всеки от императорите има своя магистър, би могло да се допусне, че и българските владетели, след като имат претенции за титула василевс, би следвало и те да имат своя магистър или магистри.

Според продължителя на Теофан в 913 г. под стените на Константинопол Симеон пожелава да сключи мир и изпраща при регентите своя магистър Теодор да преговаря относно мира[45].

Повечето от изследвачите са склонни да приемат, че това е българският кавхан[46], може би единствено Ив. Венедиков предпочита да приеме, че това се отнася да ичергубоила[47]. Все пак сме длъжни да се придържаме към извора, а там е написано своя магистър.

В заключение, на този етап на проучване, би могло да се допусне, че Григорий магистър на българите е един от високопоставените сановници на българския василевс. В този смисъл той би могъл да е приемник на Теодор, служил при Симеон I или по-вероятно при неговия син Петър I, когато е утвърден и титулът василевс на българите.

3. Печати на N., багатур и василевс на българите, или N., багатур на българския василевс. Обр. 37.

Лице: Кръстообразен монограм, който е зле запазен, но навярно е съдържал инвокацията и името на собственика (за съжаление от наличните букви, твърде зле съхранени, не мога със сигурност да разчета това име). В четирите полета с по-голяма сигурност се вижда изписаното: ΤѠ-СѠ | | Δȣ-ΛѠ

Опако: Триредов надпис:
ΒΑΓΑΤȣΡ | ΒΑСΙ'ΒȣΛ | ΓΑΡѠΝ
Βαγατουρ βασι(λεὺς) Βουλγάρων
+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ N., βαγατουρ βασιλεὺς Βουλγάρων.
В превод: Господи, помагай на своя раб N., багатур, василевс на българите.
или Господи, помагай на своя раб N., багатур на василевса на българите.

Вече са известни 4 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион (**Йорданов**, *Корпус*, № 128–130)[48].

За съжаление и четирите екземпляра са с непълни надписи, което при отсъствието на паралели затруднява четенето им. Със сигурност могат да се прочетат титлата βαγατουρ и етнонимът Βουλγάρων. Поради непълнотата на текста не мога да бъда категоричен при посочването на връзката между тях, но някои предположения могат да се направят.

На този етап от проучвания предлагам две възможности: βαγατουρ (καὶ) βασι(λεὺς) Βουλγάρων и βαγατουρ (τῆς) βασι(λείας τῶν) Βουλγάρων. В първия случай печатът би бил на българския владетел, а във втория – на негов багатур.

4. Георги, монах и синкел български (втората половина на X в.) Обр. 38.

Лице: Представен е орнаментиран, декоративен кръст с удължено отвесно рамо, стъпил върху глобус. Между глобуса и отвесното рамо е представена по-тънка дръжка. От основата на отвесното рамо излизат растителни повлеци, които достигат до напречното по-късо рамо. Всяко рамо завършва с три перли, от които средната е по-едра. Вдясно от глобуса започва кръгов надпис: + **ГН ПОМОЅН ТВОЄМОѴ РОБОѴ**

Опако: Четириредов надпис:
ГЄѠРГІȣ | ЧРЬНЬЧЮ | НСѴНКЄЛȣ | БЛЪГАРЬС'
+ Г(оспод)и помоѕи твоѥмоу рабоу Гео[illegible]ньци[illegible] синкелоу [illegible]ко[illegible]моу).

В превод: Господи, помагай на своя раб Георги, монах и синкел български.

Вече са известни 7 екземпляра, отпечатани чрез един и същи булотирион. Почти всички те са намерени в Преслав.

Тези изключително интересни старобългарски сфрагистични паметници стават известни за пръв път благодарение на публикацията на Т. Герасимов[49]. Изминалите вече над шест десетилетия не решиха проблемите за тяхната датировка и мястото им в историята на средновековната българска държава и църква. Налице е значителна поляризация в мненията – от датиране в края на IX до края на X в., а относно идентифициране с личност от църковната йерархия – от първия йерарх в българската църква след формирането ѝ през 870 г. до нейния последен синкел преди завладяването на страната от Византия през 971 г.

Очевидна е необходимостта да се преразгледат още веднъж данните на тази група печати в светлината на новите находки и проучвания.

В първата си публикация Т. Герасимов предлага пълен палеографски анализ на буквите от текста, привличайки разнородни писмени паметници, най-вече надписи върху камък. Най-голямо внимание той отделя на подчертаната В в надписа от лицевата страна. Подчертаната В във византийските нумизматични и сфрагистични паметници, както и върху други надписи се датира в последната четвърт на IX в. Това е дало основание на автора да отнесе печата към края на IX в. и да направи извода, че Георги монах ще е бил синкел при някой от епископите в Преслав.

При публикуването на втория екземпляр същият автор разширява информацията за длъжността на синкела и личността на притежателя на този печат: синкелът е най-довереното лице на патриарха или архиепископа. Във Византия той е смятан за наследник на патриарха. Същите функции несъмнено има и Георги, монах и синкел български, в новосъздадената през 870 г. българска църква.

Печатът според Герасимов е най-старият сфрагистичен паметник, свързан с името на висш български духовник и най-старият епиграфски паметник, написан на български език.

Тази група печати беше обект на вниманието и на отец В. Лоран, отначало в традиционната за него рубрика (библиографски преглед рецензия), а впоследствие при разглеждането на печатите на Георги, архиепископ на България. Изтъкнатият византинист и сигилограф е бил затруднен в интерпретацията на данните от печата и предлага доста неясни и противоречиви определения. Датировката на изображението на лицевата страна според него е в последната четвърт на X в. Георги монах е синкел във византийската църковна йерархия и печатът илюстрира сближаване на отношенията между двете църкви[50]. Печатите от тази група са обект на специално изследване на австрийския сигилограф В. Зайбт, заедно с тези на Георги, архиепископ на България. Изводът на В. Зайбт е, че зад двете групи печати стои една и съща личност: Георги, който преди 971 г. е синкел на българския патриарх, а след 971 г. първият архиепископ на понижената в ранг българска църква. Изборът му е свързан с намеренията на византийците да приобщят българите към империята си.

В. Зайбт предлага тази датировка, сравнявайки данните от печата (иконография и текст) с византийските от това време и предлага следния гръцки превод на текста: +Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γεωργίῳ μοναχῷ καὶ συγκέλλῳ Βουλγαρικῷ[51].

В обобщителното изследване за средновековните български печати Й. Юрукова също се дистанцира от ранното датиране на печатите на Георги, монах и синкел български. Според нея правилните граматически форми, както и грижливо очертаните, равномерно големи букви издават ръката на опитен гравьор, който точно възпроизвежда грижливо съставен текст. Той пресъздава на български език характерната за византийските печати инвокативна формула. Надписите върху тези печати отговарят на кореспонденцията, към която са прикрепяни. Тя е била водена на български език и адресирана до лица, които свободно го владеят, а в годините на Борис и първите от управлението на Симеон едва започва преводът на църковните книги. Авторката датира печата във втората половина на X в. и го свързва с установените вече традиции на старобългарската сфрагистика и в частност с времето на бронзовата матрица на кирилица на Петър I от периода 945–959 г.[52]

И днес, повече от шест десетилетия след появата на този изключителен паметник на българската държавност, сме изправени пред същите затруднения, както първооткривателят му.

Какво бихме могли да кажем повече от него, освен да изложим новите мнения и хипотези? Очевидно е необходимо да се върнем отново към данните от печата и съпътстващата го среда. Нужно е още веднъж да се предложи палеографски анализ на буквите от текста, да се обърне внимание на неговата иконография, да се вземе предвид археологическата среда, в която са намерени някои от печатите, и накрая да се свърже текстът на печата с църковната рангова йерархия в Средновековна България.

От палеографския анализ, който е направил Т. Герасимов, най-голямо внимание заслужава изписването на подчертаната В, която наистина се среща върху някои византийски печати от втората половина на IX в., но това не е закономерност. Заедно с това са известни редица случаи при монети и печати от същото време, когато тя е отворена. Трябва да се има предвид направената констатация, “че в надписите върху печатите повече, отколкото в изображенията се отразява индивидуалността на гравьора и поръчващия матрицата”. Съществува опасност “почеркът” на гравьора или поръчващия да бъде взет като закономерност за епохата, а в случая това е още по-актуално, понеже е транскрибиран текст от византийски печат на старобългарски, като е възможно архаизиране, т.е. избор на букви по предпочитание на поръчващия или гравьора. Дори и да приемем, че палеографията на буквите е съобразена с времето, когато е поръчана матрицата, трябва да се има предвид, че затворена и подчертана В се среща и в други старобългарски каменни надписи от втората половина на X в.

На лицевата страна на разглеждания печат е представен твърде характерният орнаментиран кръст с повлеци. Това изображение според повечето специалисти се датира във втората половина на X и XI в.[55]

Що се отнася до археологическата среда, със сигурност може да се каже, че три от седемте моливдовула са намерени в Преслав, в църкви в м. Селище. Два са открити при редовни археологически разкопки на т.нар. църква на Мостич, датирана заедно с разкрития на същото място гроб и надпис във втората половина на X в.[56] Също така е възможно да се потърси пряка връзка между погребания ктитор, бившия чъргубил Мостич, и получената тук кореспонденция, скрепена с печата на синкела на българския йерарх. Може би е случайно съвпадение, но в тази църква са открити два от най-забележителните паметници на българската държавност.

Да се върнем отново към текста и най-вече към сѵнкелȣ блъгарьскомȣ: Терминът “синкел” възниква в църковната организация на Византия. До X век е ефективна длъжност в църковната йерархия – съветник, секретар, викарий и твърде често наследник на патриарха, назначаван лично от императора. Той осъществява връзката между двореца и църквата. Синкелите на Рим, Константинопол и на останалите източни патриарси са представени и в ранглистите на византийските императори, на едно от първите места след персоналните титли и длъжности в двореца . През втората половина на X в. обаче в писмените източници срещаме повече от един синкел, някои от които и митрополити в провинцията. Това ще рече, че разглежданата ефективна длъжност подобно на много други е придобила чисто титулярно значение. През XI в. е титла, присъждана от императора на различни духовни лица, чрез което им се открива достъп до синклита. По-нататък се наблюдава тенденцията титулярите да я наложат и в църковната йерархия. Известен е случаят, когато на един прием от 29 май 1059 г. синкелите пожелават да заемат места, по-висшестоящи от тези на митрополитите. В отговор император Константин X Дука (1059–1067) издава грамота, според която синкелите нямат никакви предимства в пределите на църковната йерархия, а само в сената, където техният титул е равностоен на този на πρόεδρος и πρωτοπρόεδρος.

Производно на σύγκελλος е πρωτοσύγκελλος с подобна еволюция[58].

В нашия случай определението сѵнкелȣ блъгарьскомȣ свидетелства по най-категоричен начин, че това е не почетна титла, а ефективна длъжност.

При търсене на паралели във Византия бях поразен от обстоятелството, че във всички публикации, които са ми били достъпни, а те включват повече от 30 000-40 000 моливдовула, не намерих нито един синкел с ефективна длъжност, т.е. синкел на даден патриарх на Константинопол, Антиохия, Александрия, Йерусалим и пр., а само като почетна титла, съчетана или не с други длъжности.

Но да се върнем към въпроса на кого е синкел Георги монах? В. Лоран допуска, че той е титулярен синкел на Константинополската църква. Ако това беше така, то надписите върху печата му би следвало да са на гръцки, както справедливо отбелязва В. Зайбт[59]. Безспорно е, че византийската църковна йерархия е възприета в България. Георги монах е синкел на българския йерарх, но на кого точно – на архиепископа на България или на българския патриарх?

Не ми е известно автокефален архиепископ да е имал синкел. В споменатите вече византийски тактики от IX–X в. е представен и българският архиепископ, но липсва негов синкел, както при останалите патриарси. Следователно ще трябва да приемем, че Георги монах е синкел на българския патриарх.

Така достигаме до въпроса кога е признат патриаршеският ранг на българската църква. По този въпрос има известно различие в мненията. Едни автори приемат 927 г., когато е сключен мирният договор между България и Византия, скрепен с брачен съюз между Мария Лакапина и българския владетел Петър I[60], но това не е подкрепено с никакви аргументи. Нещо повече, в т. нар. Тактикон на Бенешевич за ранговете във Византия, датиран между 934 и 944 г., е представен и архиепископът на България[61]. Логично е, както правят и повечето, предимно чужди изследователи, да се приеме, че през 944 г. България е удостоена с автокефална патриаршия[62]. Относно катедрата на българския йерарх също има различни становища, но се налага мнението, че тя е в Дръстър, където през 971 г. византийците заварват българския патриарх.

След като Георги монах е синкел на българския патриарх, би било логично да се опитаме да реконструираме титула на патриарха. За архиепископа е известно от различни източници, че е архиепископ на България.

За патриаршеския титул можем да съдим по достигнали до нас различни писмени паметници най-вече от Второто българско царство, в това число и патриаршески печати: Н., милостиѭ. Божиѭ патриархъ блъгаромъ или патриархъ вьсѣмъ блъгаромъ. Навярно подобен е бил титулът на българския патриарх и в края на X в.

Накрая да се опитаме да разкрием повече черти от личността на Георги, монах и синкел български. Вече бе казано, че той е синкел (секретар, викарий) на българския патриарх, който е резидирал в Дръстър, и свързващото звено между двореца и църквата. В този случай би могло да се предполага, че Георги като човек, приближен на двореца, се намира в столицата Преслав, докато патриархът, навярно компромисна фигура между България и Византия, е отдалечен в Дръстър. Делата на църквата в столицата и контактите между църквата и светските лица са осъществявани от Георги, монах и синкел на българския патриарх. Именно в това си качество той е кореспондирал с различни адресати

Византийски печати в България от времето на Симеон I и Петър (893–971)

Императорски:

1-4. Лъв VI и Александър (886–912).

1. Лъв VI и Александър (886–912), Преслав, Външен град, Въбилин дол. **Йорданов,** Нови находки, Обр.2; **Jordanov, Zhekova**, no. 100.

2. Лъв VI и Александър (886–912), Преслав, Външен град, Въбилин дол **Йорданов,** Нови находки, Обр.3.

3. Лъв VI и Александър (886–912), Преслав, **Jordanov,** *Corpus*, III, no.50.

4. Лъв VI и Александър (886–912) Преслав, Външен град, Въбилин дол, **Йорданов,** Нови находки, Обр.4.

5-10. N., and Constantine (869–879); (908–912); (912–13)

5. N., и Константин, Вътрешен град Преслав, **Йорданов,** Чужди владетели, № 2.

6. N., и Константин, Вътрешен град Преслав, **Йорданов,** Чужди владетели, № 3.

7. N., и Константин, Вътрешен град Преслав, **Йорданов,** Чужди владетели, № 4.

8. N., и Константин, Външен град, Плиска, **Jordanov, Zhekova,** no. 101.

9. N., и Константин, Неизвестно намиране, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 56.

10. N. , и Константин, Неизвестно намиране, **Jordanov**, *Corpus*, III, no.57.

11-15. Константин VII. (912–959)

11. Константин VII. (919–921), Преслав, **Йорданов**, Чужди владетели, № 5.

12. Константин VII. (945), Преслав, **Йорданов**, Чужди владетели, № 7.

13. Константин VII. (945), Силистра, **Barnea,** Empereurs, no. 9.

14. Константин VII. (945), Преслав, **Jordanov,** *Corpus*, III, no.61.

15. Константин VII. (945), Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 62.

16-19. Роман I, Христофор и Константин VII VII (927–931)

16. Преслав, **Йорданов**, Чужди владетели, № 6.

17. с. Цар Асен, Силистренско, **Jordanov,** *Corpus,* III, no. 64.

18. Новосел, Фисека, **Jordanov, Zhekova**, no.104.

19. Неизвестен произход, **Jordanov, Zhekova**, no.105.

Служители в централната и провинциална администрации (гражданска и църковна):

Подредени са съгласно азбучния ред на имената на притежателите на отделните печати. След имената и останалите характеристики е посочено мястото на намиране и публикация:

20. ̓Αγαλλιανὸς σπαθάριος καὶ ἔπαρχος Θεσσαλονίκης (средата на X в.)
Неизвестно, **Jordanov**, *G. Names*, no. 34.7.

21. ̓Αλέξιος β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κλεισουράρχης Μεσημβρίας, Преслав (X в.), **Йорданов**, *Преслав*, № 280; **Jordanov**, *G. Names*, no. 47.1.

22. ̓Ανδρέας πραγματευτής (X с.), Преслав[63].

23. ̓Ανδρέας β'σπαθάριος καὶ ἐπὶ τῆς ἑταιρείας (IX-X в.), Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 350.

24-28. ̓Ανδρέας β'σπαθαροκανδιδᾶτος (IX-X с.).

24. с. Надарево, Търговищко, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 678.

25. Плиска ? **Jordanov, Zhekova**, no. 181.

26. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 182.

27. Преслав,. **Jordanov, Zhekova**, no. 183

28. Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 682.

29. ̓Αργυρὸς β'σπαθαροκανδιδᾶτος (IX–X в.) Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 112[64].

29–33. Βασίλειος ἐνδοξοτάτος πρόεδρος τῆς συγκλήτου καὶ παρακοιμώμενος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου (963-976).

29. Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 80.

30. Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 81.

31. Силистра, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 259

32. Преслав или Силистра, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 260.

33. Преслав или Силистра, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 261.

34. Βασίλεος ? β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ κλεισουράρχης Μεσημβρίας (IX-X в.) Преслав, **Jordanov**, *G. Names*, no. 47.2.

35–40. Βασίλειος β'ὀστιάριος, ἀσηκρῆτης καὶ ἐκ προσώπου τοῦ λογοθέτου τῶν ἀγελῶν (X в.).

35. Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 132.

36. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 238.

37. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 240.

38. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 241.

39. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 242.

40. Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 871.

41. Γεώργιος β'σπαθάριος καὶ κλεισουράρχης Μεσημβρίας (IX-X в.)
Девелт, **Йорданов**, *Девелт*, № 58; **Jordanov**, *G. Names*, no. 47.3.

42-47. Θεόκτιστος πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (първа половина на X в.).

42. Преслав, **Йорданов**, Логотети, № 6[65]; **Jordanov, Zhekova**, no. 227.

43. Преслав, **Йорданов**, Логотети, № 7; **Jordanov, Zhekova**, no. 228.

44. Преслав, **Йорданов**, Логотети, № 8; **Jordanov, Zhekova**, no. 229.

45. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 230.

46 Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 231

47. Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 849.

48. Εὐστάθιος ἁμαρτωλός (края на IX в.) Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 948

49–50. Θεόφανης πατρίκιος καὶ πρωτοβεστίαριος τοῦ φιλοχρίστου δεσπότου (927–934). Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 27–28.

51. Θεοφύλακτος κουράτωρ τοῦ μαγίστρου (IX-X с.), Плиска, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 916.

52. Θεοφύλακτος πατριάρχης (933-956), Преслав[66].

53. Θεοφύλακτος β'στράτωρ καὶ κόμης τῆς λαμίας (IX–X в) Силистра,
Banescu, Inedite, no 5[67]; **Laurent**, *Corpus*, II, no. 402[68].

54-56. Θωμᾶς πατρίκιος, πραιπόσιτος, β' πρωτοσπαθάριος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (X в.)

54. Девелт, **Йорданов**, Девелт [Adednda], no. 6; **Йорданов**, Логотети, № 2; **Jordanov, Zhekova**, no. 225.

55. Девелт, **Йорданов**, Девелт [Adednda], no. 7; **Йорданов**, Логотети, № 3; **Jordanov, Zhekova**, no. 226.

56. Девелт, **Йорданов**, Девелт, Adednda, no. 7a.

57-58. ̓Ιωάννης ἀνθύπατος, πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ β'σακελλάριος (X в.)

57. Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no. 65.

58. Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 875.

59. ̓Ιωάννης β'πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ ἔπαρχος (X в.).
Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 926.

60–61. ̓Ιωσὴφ πατρίκιος, πραιποσήτος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ β'σακελλάριος (X в.)

60. Преслав, **Йорданов**, Йосиф Вринга, 51-57, № 1[69]; **Jordanov**, Fiscal, no. 66.

61. Преслав, **Йорданов**, Йосиф Вринга, 51-57, № 2; **Jordanov**, Fiscal, no. 67.

63. Κατακαλὼν β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θεσσαλονίκης (средата на X в.), Попина, Силистренско. **Jordanov**, *G. Names*, no. 34.1.

64. Κωνσταντινακος β'πρωτοσπαθάριος (X в.). Хасковско или Пловдивско. **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 606.

65. Κωνσταντῖνος πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ σακελλάριος (X в.)
Плиска, **Йорданов**, Плиска, № 23; **Jordanov**, Fiscal, no. 68

67. Κωνσταντῖνος πρωτοσπαθάριος, κριτὴς τοῦ βήλου καὶ β'νοτάριος τῆς σακέλης (X с.), Неизвестно, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 885

68. Λέων πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος καὶ β'σακελλάριος (IX-X в.), Преслав. **Jordanov**, Fiscal, no. 69.

69. Λέων κουροπαλάτης καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (963-969) Неизвестно, **Йорданов**, Логотети, № 9 .

70. Λέων μάγιστρος, ἀνθύπατος , πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (X в.)
Кртобежене ? Плевенско **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 843.

71–73. Λέων β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ τουρμάρχης Μεσοποταμίας (X в.)

71. Силистра, **Jordanov**, *G. Names*, no. 48.4a.

72. Силистра, **Jordanov**, *G. Names*, no. 48.4b.

13.01.2010

73. Силистра, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1355.

74. Μιχαὴλ ἀνθύπατος, πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ β'σακελλάριος (Χ Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no.880.

75. Μιχαὴλ β'σπαθαροκανδιδᾶτος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν καὶ πρωτονοτάριος τοῦ β'οἰκ τῶν Μαγγάνων (Χ в.), Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 138.

76-77. Μιχαὴλ β'πρωτοσπαθάριος καὶ κοιαίστωρ (Χ в.)

76. Плиска, **Jordanov, Zhekova**, no. 255.

77. Плиска, **Jordanov, Zhekova**, no. 256.

78-86. Νικηφόρος β' πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ εἰδικου λόγου (Χ в.), Преслав, **Jordan** Fiscal, no. 75–82 ; **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 895.

87-88. Νικόλαος β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Μεσημβρίας (Χ в.)

87. Неизвестно, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1344.

88. Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1345.

89. Νικόλαος Ἀγγούρης β'πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ β σακελλάριος (Χ в.), Преслав, **Jordanov**, *F. Names*, no. 4; **Jordanov**, Fiscal, no. 70.

90. Πανκράτης β'κανδιδάτος καὶ κομμερκιάριος τῆς Δύσεος (Χ в.), Силистра, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 1205.

91. Παγκράτιος β'πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας καὶ κλεισουράρχης Μεσημβρίας (Χ в.), Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 281; **Jordanov**, *G. Names*, no. 47.4.

92–93. Παῦλος ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (Χ в.)

92. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 234

93. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 235

94. Παῦλος βουλλωτὴς τοῦ ἔπαρχου (Χ в.), Силистра, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 931.

95. Παῦλος Μονομάχος ἀνθύπατος, πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ β'σακελλάριος (Χ в.). Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 134; **Jordanov**, *F. Names*, no. 481.

96-106. Παῦλος Μονομάχος πατρίκιος, β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (Χ в.)

96. Преслав, **Йорданов**, *Преслав* № 127; **Jordanov**, Fiscal, no. 41.

97. Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no. 43; **Jordanov**, *Family Names*, no. 475; **Jordanov, Zhekova**, no. 203.

97a. Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no. 44; **Jordanov**, *Family Names*, no. 476; **Jordanov, Zhekova**, no. 204.

98. Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no. 45; **Jordanov**, *Family Names*, no. 477; **Jordanov, Zhekova**, no. 205.

99. Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no. 46; **Jordanov**, *Family Names*, no. 478; **Jordanov, Zhekova**, no. 206.

100. Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no. 47; **Jordanov**, *Family Names*, no. 479; **Jordanov, Zhekova**, no. 207.

101. Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no. 47a; **Jordanov**, *Family Names*, no. 480; **Jordanov, Zhekova**, no. 208.

102. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 209.

103. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 210.

104. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 211.

105. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 212.

[redacted]

106. Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III, no. 881A.

107-108. Πέτρος ἀνθύπατος, πατρίκιος, πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ β'σακελλάριος (Χ в.).

107. Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 133; **Jordanov**, Fiscal, no. 72.

108. Преслав, **Jordanov**, Fiscal, no. 73; **Jordanov, Zhekova**, no. 245.

109. Πέτρος β' πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ εἰδικου λόγου (Χ в.), Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 247.

110-135. Πησοτα βαρδάριος (Χ в.).

110. Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 61; **Йорданов**, Писота вардарий, с. 311, № 1[70].

111. Плиска, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 311, № 3.

112. Надарево, Преславско, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 311, 4.

113. Надарево, Преславско, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 311, no. 5.

114. Преслав, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 311, № 6.

115. Преслав, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 311, № 7.

116. Преслав, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 312, № 8.

117. Преслав. **Йорданов**, Писота вардарий, с. 312, № 9.

118. Преслав, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 312, № 10.

119. Преслав, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 312, № 11.

120. Преслав, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 312, № 12.

121. Преслав, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 312, № 13.

122. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 125.

123. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 126

124. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 127.

125. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 128.

126. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 129.

127. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no.130.

128. Преслав, **Балабанов**, Печати, № 3.

129. Преслав **Балабанов**, Печати, № 4.

130. Плиска, **Jordanov**, *Corpus*, III. no.344.

131. Плиска, **Jordanov**, *Corpus*,III. no. 344A.

132. Плиска, **Jordanov**, *Corpus*, III. no. 344B.

133. Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III. no. 345.

134. Преслав, **Jordanov**, *Corpus*, III. no. 346.

135. Овчарово, Търговище, **Йорданов**, Писота вардарий, с. 311, № 2.

136. Πλωτινιος πραγματευτής (IX-X в.) Преслав, **Йорданов**, Виз. търговци, № 2; **Jordanov**, *Corpus*, III. no. 838.

137. Ῥωμανὸς πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (Χ в.), Силистра, **Jordanov**, *G. Names*, no. 46.10.

138-141. Ῥωμανὸς ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (Χ в.)

138. Преслав, **Jordanov**, *G. Names*, no. 46.11a.

139. Преслав, **Jordanov**, *G. Names*, no. 46.11b.

140. Преслав, **Jordanov**, *G. Names*, no. 46.11c.

141. Неизвестно, **Jordanov**, *G. Names*, no. 46.11d.

142-143. Σωτήριχος πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Μακεδονίας (Χ

142. Неизвестно, **Jordanov**, *G. Names*, no. 46.6а-46б

143. Мелница, **Jordanov, Zhekova,** no. 297.

144-147. Συμεὼν μάγιστρος καὶ λογοθέτης τοῦ δρόμου (70те на X в.)

144. Преслав, **Йорданов,** *Преслав*, № 128; **Йорданов**, Логотети, № 10.

145. Преслав, **Йорданов,** *Преслав*, № 129; **Йорданов**, Логотети, № 11.

146. Преслав, **Йорданов**, Логотети, № 11а; **Jordanov, Zhekova**, no. 232.

147. Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 233.

148. Φιλιτὸς πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ ἐπὶ τοῦ είδικου λόγου (X в.), Преслав, **Йорданов**, *Преслав,* № 135. **Jordanov**, Fiscal, no. 83.

149. Φιλόθεος β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἔπαρχος (X в.), Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 253.

150-151. Φηλομάτης β'πρωτοσπαθάρος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου (X в.)

150. Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 59.

151. Преслав, **Йорданов**, *Преслав*, № 60.

152. Χριστοφόρος β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐπὶ τῶν βαρβάρων (X в.), Мелница, **Jordanov,** *Corpus*, III, no. 864.

153. Χριστοφόρος πατρίκιος καὶ δρουγγάριος τοῦ πλοΐμων (X в.) Девелт, **Jordanov,** *Corpus*, III, no. 1048

154. Χριστοφόρος πριμικήριος καὶ χαρτουλάριος τοῦ δρόμου τῆς Δύσεως , Силистра. **Йорданов**, Силистра, II, № 17.

155. N., β'πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX-X в) Преслав или Плиска, **Jordanov**, Fiscal, no.62; **Jordanov, Zhekova,** no.222.

156. N., ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX-X в.), Плиска или Преслав, **Jordanov, Zhekova,** no. 223.

157. N., ... πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX-X в.), Плиска или Преслав, **Jordanov, Zhekova**, no. 224.

158. N., β ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.), Преслав, **Jordanov,** Fiscal, no.63.

159. N., β'σπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ πρωτονοτάριος τοῦ δρόμου (X в.), Малък Преславец, **Йорданов,** Логотети, № 15; **Jordanov, Zhekova**, no. 236.

160. N., ... β'σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ λογοθέτης τοῦ πρετορίου (X в.), Плиска, **Jordanov, Zhekova**, no. 254

В анкетата са включени 160 печата, намерени от цялата територия на страната. Както може и да се очаква, 120 от тях имат за произход българската столица Преслав. Това са предимно печати на служители от централната администрация, като се започне от императорските. Нов момент е и промяната в институциите, които пишат до България. В Преслав се намират преди всичко печати на логотети на дрома и на ръководители на двете съкровища на империята – публично и частно, и други ведомства от централното правителство в Константинопол.

Интересно е и разпространението на печати в други селища. На второ място излиза не бившата столица Плиска, а Дръстър-Силистра. Вероятно тук е имало институция, която е кореспондирала пряко с византийската столица – такава институция би могла да е резиденцията на българския патриарх, която официално се намира именно там. Намирането на печати и в други селища от дн. Северна Българи е повече изолирано. В Южна България отново в Девелт, Мелница и градовете по Черноморието, които обаче принадлежат на Византия.

Накрая нещо като обобщение.

С показаното до тук демонстрирах възможностите на сфрагистиката, да допълва или да илюстрира картината в отношенията между България и Византия. Чрез показаните печати тези отношения надявам се оживяват, появяват се действащите лица, а не сухата и гола фактология. В редица случаи печатите коригират и допълват известното ни.

Бихме могли да направим и една равносметка на периода, на институциите които функционират, кога и как се появяват.

Най-напред институцията на владетеля – тя следва византийския модел, като българският владетел заема различно място в йерархичната стълбица на християнските владетели, започвайки от архонт, преминавайки през василевс и достигайки върха с титула василевс на ромеите. Разбира се, друг е въпросът дали този му титул е признат от останалия свят.

Въведени са нови титли по византийския модел – магистър на българския василевс, велик куратор на архонта на България и пр.

Съхранени са националните традиции чрез титлите на престолонаследника и други сановници, багатур, канартикин и пр. Свързан с националните традиции е и титулът, който българският владетел носи в края на разглеждания период – цар на българите.

Това е един важен период от развитието на Средновековна България, когато тя се интегрира в семейството на християнските народи, когато възприема чужди ценности и чужд модел в държавното си устройство, при това на нейния вековен противник, и заедно с това съхранява и националните.

Необходимо е да се направи една равносметка какво българите придобиват и какво губят от тези си взаимоотношения и интеграция. Надявам се, че сте съгласни с мен, това звучи много съвременно, когато България отново се променя и отново трябва да направи своя избор. Чрез историята ние наистина пътуваме във времето и в България.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Печат на император Михаил III (856-867).
Обр. 2. Печат на император Василий I Македонец (867-869).
Обр. 3. Печат на Михаил, архонт на България (864-889).
Обр. 4. Печат на Михаил, монах и от бога поставен архонт на България (889-893).
Обр. 5-6. Печати на патриарх Игнатий (847-858, 867-877).
Обр. 7-8. Печати на патриарх Фотий (858-867, 877-886).
Обр. 9. Печат на патриарх Стефан (886-893).
Обр. 10. Печат на Исая, епископ на България. (IX в.).
Обр. 11. Печат на Николай, епископ на Θεοβουλείας (IX век).
Обр. 12-13. Печати на Георги, архиепископ на България (886-893 г.).
Обр. 14. Печат на Петър, велик куратор на архонта на България (IX в.)
Обр. 15-16. Неидентифицирани печати със знак |Y| и кръст.
Обр. 17-18. Печати на Симеон, архонт на България (893-?).
Обр. 19-20. Анонимни печати от времето на Симеон (?-913).
Обр. 21. Печат на Симеон, миротворен василевс (913-?).
Обр. 22. Печат на Симеон, василевс на ромеите (?-927).
Обр. 23. Печат на Симеон, василевс (913-927).

13.01.2010

Обр. 24. Печат на Петър и Мария, василевси на българите (927-?).
Обр. 25. Печат на Петър и Мария, августи и василевси (40-те години на X в.).
Обр. 26. Печат на Петър, благочестив василевс (40те-50те години на X в.).
Обр. 27. Печат на Петър, василевс на българите (945-?).
Обр. 28. Печат на Петър, василевс (945-?).
Обр. 29. Печат на Петър, деспот (963-969).
Обр. 30. Бронзова матрица на Петър I, цар на българите (? – 969).
Обр. 31-32. Печат на Петър I, цар на българите (? - 969).
Обр. 33. Печат на Мария, василиса (945- ?).
Обр. 34. Печат на Михаил, багатур и престолонаследник (IX-X в.).
Обр. 35. Печат на Йоан, багатур и престолонаследник (IX-X в).
Обр. 36. Печат на Григорий, магистър на българите (X в.)
Обр. 37. Печат на N., багатур и василевс на българите, или N., багатур на българския василевс.
Обр. 38-39. Печати на Георги, монах и синкел български (втората половина на X в.).

БЕЛЕЖКИ

---

[1] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на Средновековна България*, София, 2001.
По-нататък ще се цитира **Йорданов,** *Корпус* и съответния номер.

[2] **Jordanov, I.** *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. I. *Byzantine Seals with Geographical Names*, Sofia, 2003. По-нататък ще се цитира: **Jordanov,** *G. Names* и съответния номер.

Jordanov, I. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, vol. II, *Seals with Family Names*, Sofia, 2006, По-нататък ще се цитира: **Jordanov**, *F. Names* и съответния номер.

Jordanov, I., Zh. Zhekova. *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Sofia, 2007. По-нататък ще се цитира **Jordanov, Zhekova** и съответния номер.

Jordanov, I. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*,Vol. III (под печат). По-нататък ще се цитира: **Jordanov**, *Corpus*, III и съответния номер.

[3] **Zacos, G.** *Byzantine Lead Seals*, I, Basel, 1972, no. 56. По-нататък ще се цитира: **Zacos**, *Seals*, I, и съответния номер.

[4] **Zacos**, *Seals*, I, no.57.

[5] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на Средновековна България*, Addenda et Corrigenda. – *Нумизматика и Епиграфика*, 1, 2003, 95–115. По-нататък ще се цитира: **Йорданов**, Корпус [Addenda], и съответния номер.

[6] **Zacos, G**. *Byzantine Lead Seals*, II, Berne, 1984, no. 6. По-нататък ще се цитира: **Zacos**, *Seals*, II, и съответния номер.

[7] **Zacos**, *Seals*, II, no. 7.

[8] **Zacos**, *Seals*, II, no. 8.

[9] **Йорданов, И.** Печат на Плисковския архиепископ Георги (886–889), намерен в столицата на Коцел! – В: *Преславска книжовна школа*, 9, 2006, 362–368.

[10] **Йорданов, И.** Средновековни български и византийски печати (IX–X в.) с етнонима Βουλγαρῶν. - *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев*, Фабер, 2007, 167–178; **Jordanov, Zhekova**, no.72.

[11] *ЛИБИ* 1960, с.164. Във тази връзка виж изследването на **Т. Кръстанов,** Българските пратеници в Рим (886-870) и въпросът за славянската литургия за българите. – *Християнската култура в средновековна България*, Велико Търново, 2008, с. 84, където е наречен *comes palatini*, което е доста близко по смисъл с написаното на гръцки върху печата.

[12] **Гюзелев, В.** *Княз Борис Първи*, София, 1969, 247–250.

[13] **Венедиков, И**. *Военното и административното устройство на България през IX и X век*, София, 1979, с. 31.

[14] **Йорданов**, Корпус [Addenda], № 131в.

[15] **Йорданов**, *Корпус*, № 131; **Йорданов,** *Корпус* [Addenda], № 131б.

[16] Йорданов, И. Мисия на византийския монах и презвитер Антоний в Средновековна България през последната четвърт на IX век.- Античная древность и средние века, 33, 2002, 80-85.

[17] **Йорданов, И**. Непубликувани византийски оловни печати от Созопол в колекцията на НИМ. – *ГНИМ*, 8, 1989, 79-80, № 1

[18] **Jordanov, I.** The Seals of Byzantine Fiscal Institutions (815/816-971) discovered in Bulgaria.- SBS, 9, Leipzig, 2006, 97–145. По-нататък ще се цитира: **Jordanov,** Fiscal, и съответния номер.

[19] **Йорданов, И.** Печати на византийски куропалати, намерени в България. – *Античная древность и средние века*, 34, Екатеринбург, 2003, 239–264, № 1.

[20] **Barnea, I.** Sigilii bizantine inedite din colectia Museului Nationa de Istorie. – *CN*, 4 (1982 [1984]) 169–176, no.10.

[21] **Jordanov, I.** Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria).-SBS, 7, 2002, 21–57. По-нататък ще се цитира: **Jordanov,** Melnitsa, и съответния номер.

[22] **Barnea, I.** Noi sigilii bizantine de la Dunarea de Jos. – SCIV, 17.2 , 1966, 277–297, no. 10.

[23] **Йорданов, И.** Средновековният Созопол според данните на сфрагистиката. – *Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Acta Musei Varnensisi*, Варна, 2008, VII-2, 114–161, № 12.

[24] **Йорданов, И.** *Печатите на комеркиарията Девелт*. София, 1992. По-нататък ще се цитира : **Йорданов,** *Девелт*, и съответния номер.

[25] **Йорданов, И.** Византийски оловни печати от Плиска. – *Плиска-Преслав*, 5, 1992, 281–301, № 17.

[26] **Йорданов, И.** Печати на комеркиарията Девелт. Addenda et Corrigenda. – В: *Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие* (*Acta Musei Varnensis*, II), Варна, 2004, 230–246, № 4–5.

[27] **Barnea, I.** Sceaux de deux gouverneurs inconnus du thème de Paristrion. – *Dacia*, N. S., 1964, 3, 239-245.

[28] Донякъде като прецедент може да се разглеждат монетите на Юстин II (565–578) с изображение на императрица София. Двамата са седнали на трон, но надписът се отнася единствено до Юстин. Известни са ролята и амбициите на съпругата му в управлението на империята, но въпреки това тя е представена само върху медните монети на Юстин II, и то в значително по-ранен период.

[29] **Николов, Н.** Неизвестен моливдовул на цар Петър I (927-969). – Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. Acta Musei Varnensisi, Варна, 2008, VII-2, 114-161.

[30] **Nesbit, J.** Un Unpublished Lead Seal of Tsar Peter I (927-969). – *Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007)*, Шумен 2008, 89-93.

[31] **Михайлова, Т.** Печат на “Мария василиса” от Преслав.- Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика, 3.2, 2007, 39-43.

13.01.2010

[32] **Попконстантинов, К.** Новооткритият оловен печат на багатур Михаил и багатурският род на Йоан Сондоке и Михаил (под печат).

[33] **Панченко, Б. А.** Печать багатура и баина Iоана Хотина. – *ИРАИК*, X, 1905, 555-557, табл. 58.12 а-б.

[34] **Герасимов, Т.** Български оловен печат от IX в. – ИВАД, VIII, 1951, 73–75.

[35] **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*, София, 1979, № 85.

[36] **Бешевлиев,** *Първобългарски надписи*, с. 67.

[37] **Гюзелев,** *Борис*, с. 262.

[38] **Гюзелев,** *Борис*, с. 319, бел. 74.

[39] **Венедиков, И**. Военното и административното, 51–52.

[40] **Йорданов, И.** Още веднъж за моливдовулите на Йоан багатур. – *Проблеми на прабългарската история и култура*, 1, С., 1989, 390–399; **Йорданов, И**. *Печатите на преславските владетели (893-971)*, ВИК "Св. Георги Победоносец", София, 1993, 17–18.

[41] **Георгиев, П.** Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. – *ИНМВ*, 26, 1990, 103–107.

[42] **Михайлов, С.** Ново четене и тълкуване на надписа върху един средновековен оловен печат. – *Старобългаристика*, 3, 1992, 67–70.

[43] **Попконстантинов, К.** Печати на багатури или печати на престолонаследници. – *Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907–2007)*, Шумен 2008, 75–89.

[44] **Bury, J**. *The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos*, London, 1911, 29-33; *Constantin Porphyrogenete. Le Livre des Ceremonies*, II, commentaire par **A. Vogt**, Paris, 1967, 55–59.

[45] *ГИБИ*, 6, 1964, с. 126.

[46] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. Т. I, ч. 2. София., 1971 с.313, б.56, **Божилов, И.** *Цар Симеон Велики (893–927). Златният век на Средновековна България*, София 1983, с. 104.

[47] **Венедиков**, *Военното и административното*, 51–52

[48] Последният четвърти екземпляр бе публикуван от **Попконстантинов,** Печати на багатури, с. 76, табло XII.13.

[49] **Герасимов, Т.** Три старобългарски моливдовула. – *ИБАИ*, VIII, 1934, 356–359.

[50] **V.L.** *BZ*, 49, 1956, S. 240; **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome V: L'eglise*, partie 2, Paris, 1967, no. 1491.

[51] **Seibt, W.** Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs während der Herrschaft des Johannes Tzimiskes mithilfe zweier Siegeltypen. – JOB, 24, 1975, 55–59.

[52] **Юрукова, Й.** Средновековни български печати. – *Български средновековни монети и печати*, София, 1990, 42–46.

[53] **Соколова, И. В.** Монеты и печати византийского Херсона. Ленинград, 1983, 90–91.

[54] **Попконстантинов, К.** За надписите с "дата" от скалния манастир при с. Мурфатлар. – *Преслав*, 3, 1983, 140–142, надпис №2, обр. 2а-б; Двуезични надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. – *ИНМВ*, 20, 1984, с. 69, табл. XII, 1–2.

[55] **Seibt, W.** Aspekte der genaueren Datierung byzantinischer Bleisiegel. Hindernisse auf dem Weg zur Erstellung verläßlicher "Datierungsgeruste". – SBS, 2. Washington, 1990, 23–24, и от мои лични наблюдения върху материала от България и други колекции.

[56] Вж. предварителните резултати у **Попконстантинов, К.** Въпроси около гроба и надписа на чъргубиля Мостич. – *Плиска – Преслав*, 5, 1992, 268–274.

[57] **Oikonomides, N.** *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siecles*. Introduction, texte, traduction et comentaire. Paris, 1972, Ph.137.13–17; B.245.13–17; **Darrouzes, J.** Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine (Archives de l'Orient chrétien, no. 12). Paris, 1970, 35–38.

[58] **Скабаланович, Н.** *Византийское государство и церковь в XI веке*. Санкт Петербург, 1884, с. 157; **Oikonomides**, *Les listes*, p. 308, not. 114–116; **Laurent**, *Le Corpus*, V, 1, 147–148.

[59] **Seibt**, Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs, S. 57, not. 8.

[60] **Златарски, В. Н**. *История на българската държава през средните векове*, I. 2, София, 1971, с. 504; **Бакалов, Г.** *Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии)*, София, 1985, с. 119.

[61] **Oikonomides**, *Les listes*, B.245.17.

[62] **Seibt**, Identifizierung des bulgarischen Erzbischofs, S. 57, not. 8; **Николова, Б.** *Устройство и управление на българската православна църква* (IX–XIV в.), София, 1997, 44–47.

[63] **Йорданов, И.** Печати на двама византийски търговци (IX–X в.), намерени в българската столица Велики Преслав. – *Историки, 3, Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Стоян Витлянов по случай неговата 60-годишнина,* Шумен, 2008, 114-117, № 1.

[64] **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията Преслав (971–1088)*, София, 1993. По-нататък ще се цитира: **Йорданов**, *Преслав*, и съответния номер.

[65] **Йорданов, И.** Печати на византийски логотети на дрома (829–971), намерени в България. – Плиска–Преслав, 10, 2004, 287–301, № 6. По-нататък ще се цитира: **Йорданов,** Логотети, и съответния номер.

[66] **Йорданов, И.** Печат на византийския патриарх Теофилакт (933-956), намерен в Преслав. – ТАНГРА. *Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев*, София 2006, 353–359.

[67] **Banescu, N.** O colectie de sigilii bizantine inedite.- *Academia Romana. Memoriile sectiunii istorice*, ser. III, t. 20, mem. 5, 1938,1-12, no 5.

[68] **Laurent, V.** *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*. Tome II: *L'administration centrale*, Paris, 1981, no. 402

[69] **Йорданов, И.** Печати на Йосиф Вринга, намерени във Велики Преслав. – *Трудове на катедрите по История и Богословие към ШУ*, 3, 1999, 51–57,

[70] **Йорданов, И.** Моливдовули на Писота вардарий (IX–X в.), намерени в България. – *Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев*, София, 2003, 310–315.

BULGARIA AND BYZANTIUM (864-971). CONTRIBUTION OF SIGILLOGRAPHY.

Ivan Jordanov

Abstract

The seals of medieval Bulgaria were part of the state's life. Hence their significance as sources for Bulgarian history having been witnesses through centuries is manifold. Their information is objective, genuine and precisely dated. They were attached to documents at a particular moment when the institution, country or ruler was in existence. It is of prime importance for our history whose sources are rather scanty and mostly of foreign origin which means subjective.

Generally seals correspond to the theme of our conference – journeys in Bulgaria. Once they traveled to their addressees accompanying the document or message, their next journey was through

centuries so as to come down to us in good shape (this is an indisputable advantage to the oth artifacts due to their specificity) to have an immediate effect upon us as they had upon our ancesto contemporary to the seals.

Through them if the will is there we can reconstruct the image of the rulers we have heard a read about so much.

Chronologically the seals have been discussed in the following periods:

I. Bulgaria and Byzantium under Boris Michael (864-889).

The seals illustrating the period of the Byzantine emperors and the Bulgarian ruler as well a the seals of the Byzantine and Bulgarian churches have been presented. The Byzantine seals found i the territory of former medieval Bulgaria are presented in a separate paragraph. A hundred and eleve Byzantine lead seals refer to this period. They represent the people who wrote to Bulgaria in vario centers in the capitals Pliska, Preslav and Dristra.

II. Bulgaria and Byzantium under Symeon I (893-927)

The seals of the Bulgarian ruler have been presented illustrating his political program f strengthening the sovereignty of the Bulgarian state.

III. Bulgaria and Byzantium under Peter I (927-969)

The seals of the Bulgarian ruler and his wife and co-ruler have been presented. They illustra the political development of the country.

The seals of various dignitaries in the reign of Symeon I and Peter I (893-969) have be presented in a separate paragraph: successors to the throne, the magistros of Bulgaria, the Bulgar synkelos, etc.

Here, as in the previous period, more than 160 Byzantine seals from the territory of mode Bulgaria have been documented. They were found in various settlements predominantly in the capit and the largest medieval centers.

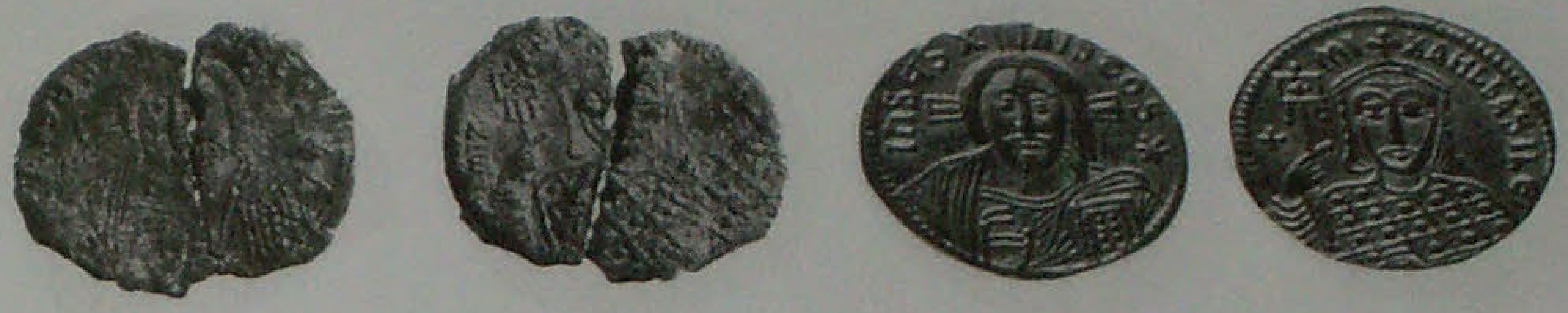

Обр. 1. Печат на император Михаил III (856-867)

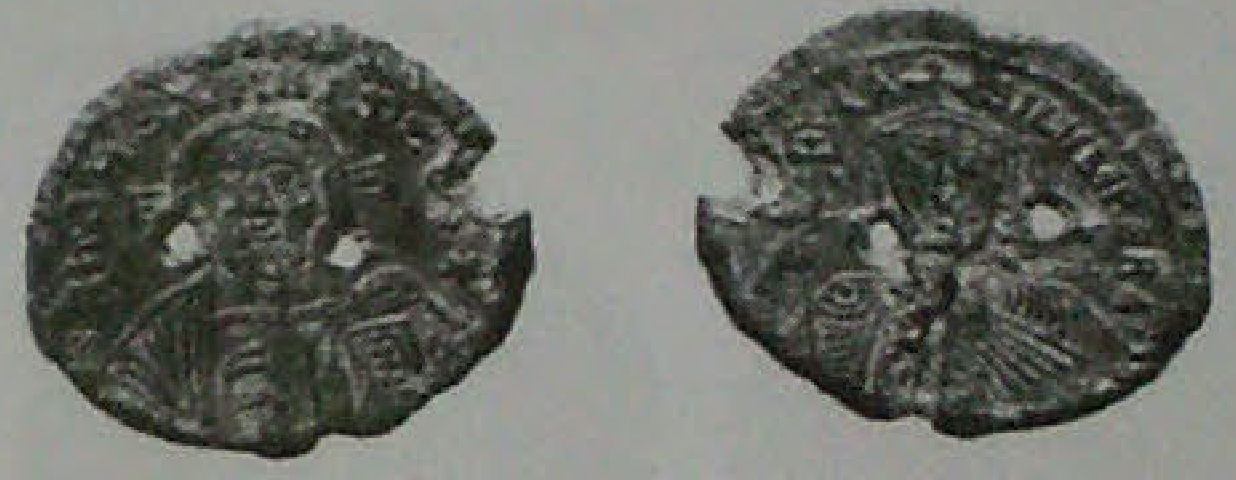

Обр. 2. Печат на император Василий I Македонец (867–869)

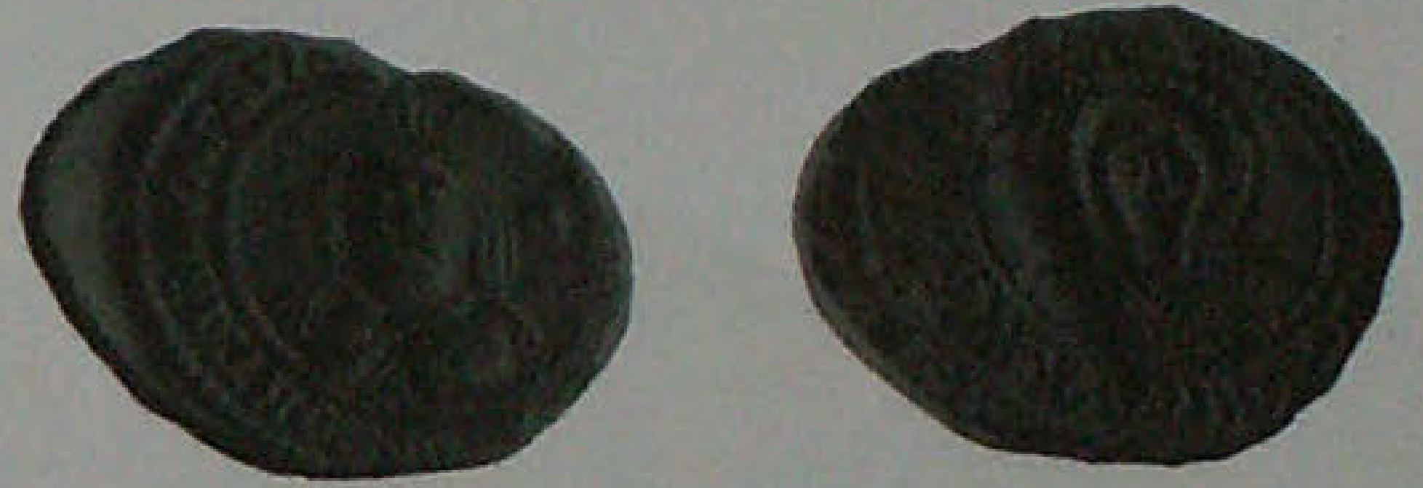

Обр. 3. Печат на Михаил, архонт на България (864–889)

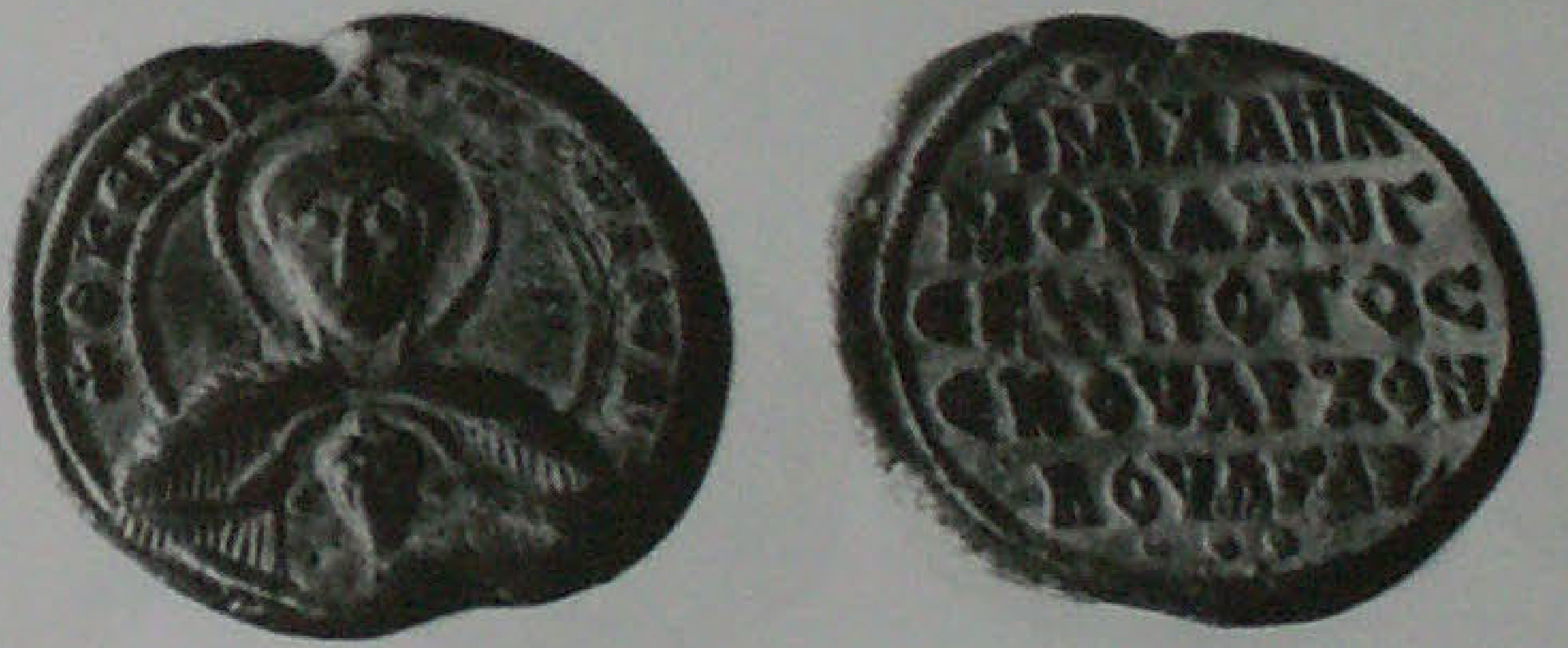

Обр. 4. Печат на Михаил, монах и от бога поставен архонт на България (889–893)

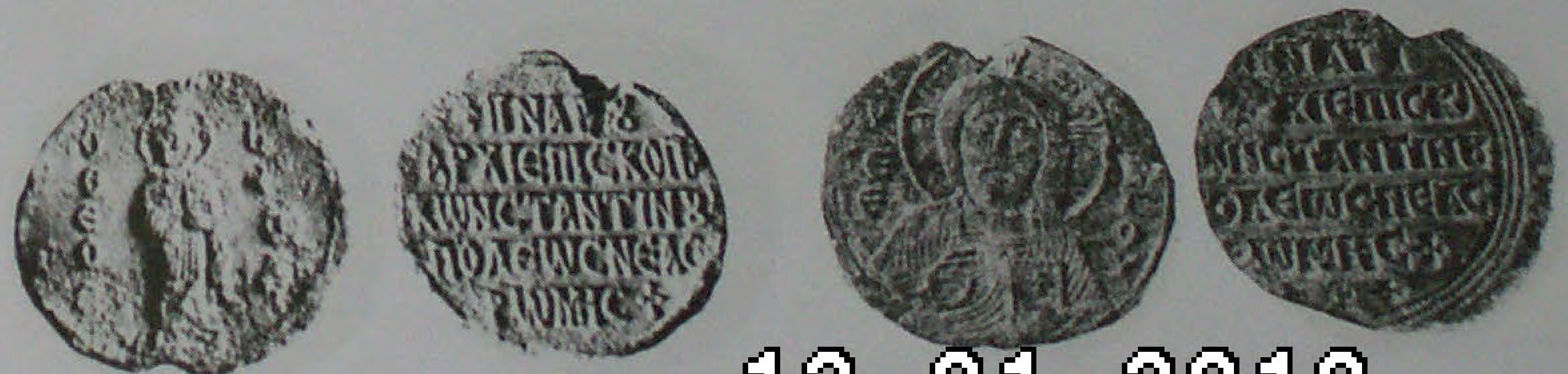

Обр. 5-6. Печати на патри[illegible] (84[illegible]–858, [illegible])

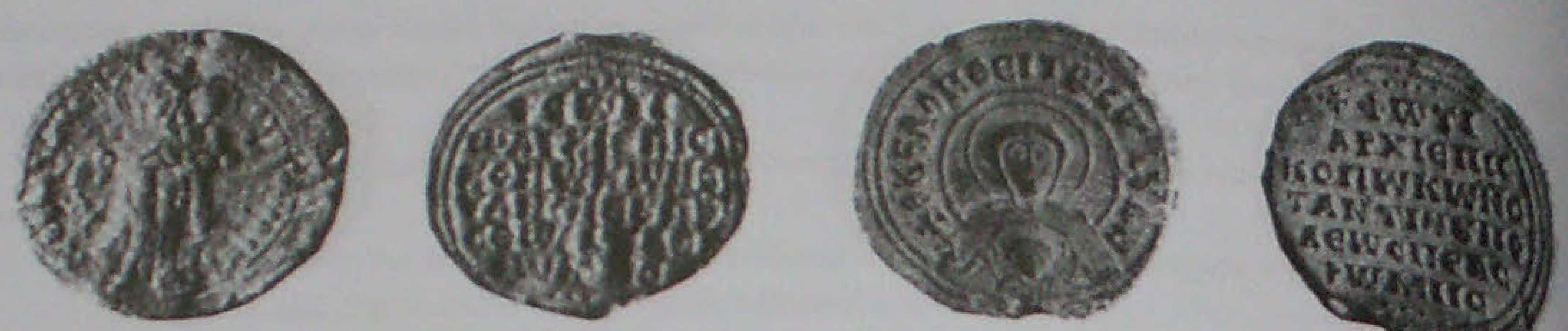

Обр. 7-8. Печати на патриарх Фотий (858–867, 877–886)

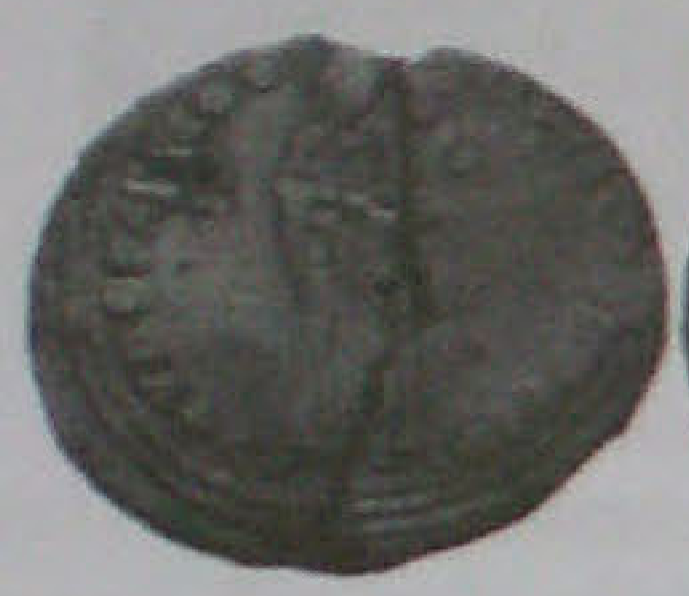

Обр. 9. Печат на патриарх Стефан (886–893)

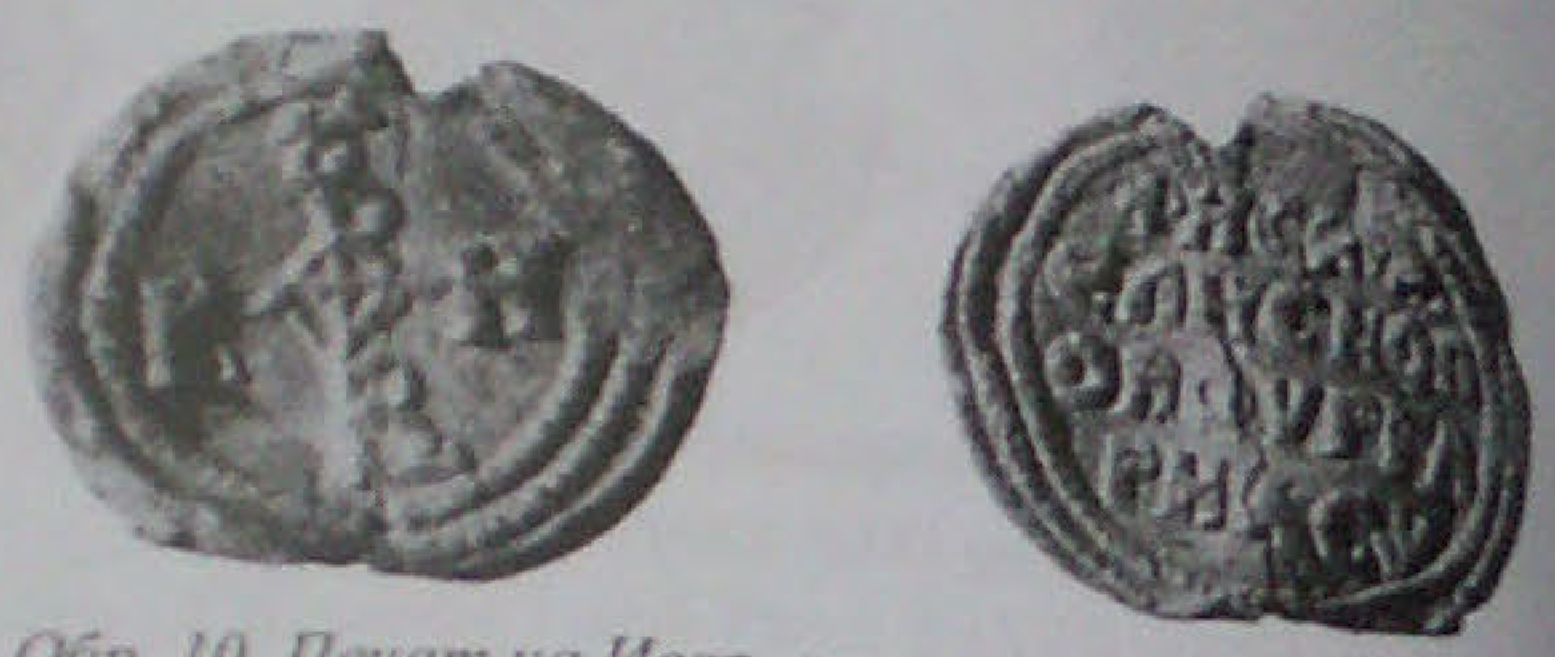

Обр. 10. Печат на Исая, епископ на България. (IX в.)

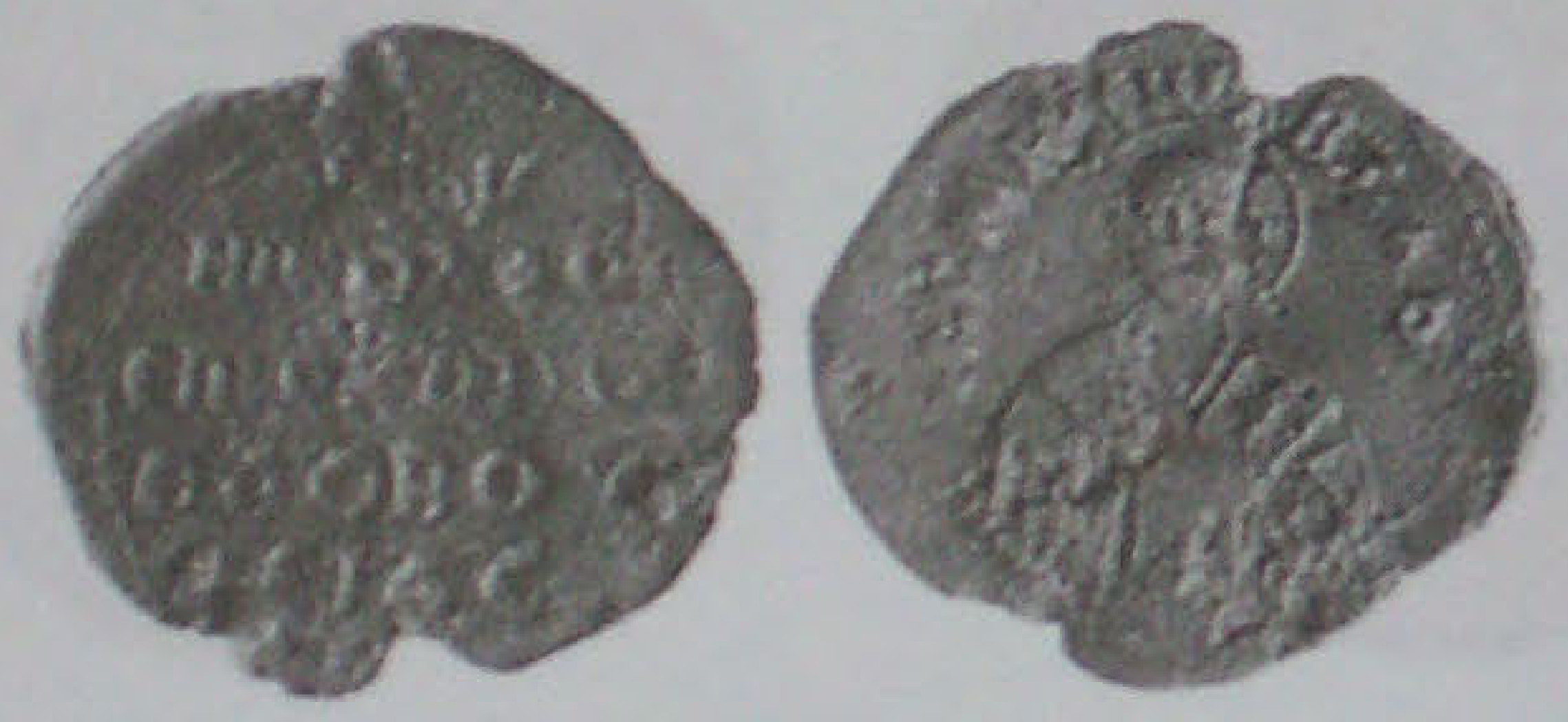

Обр. 11. Печат на Николай, епископ на Θεοβουλείας (IX век)

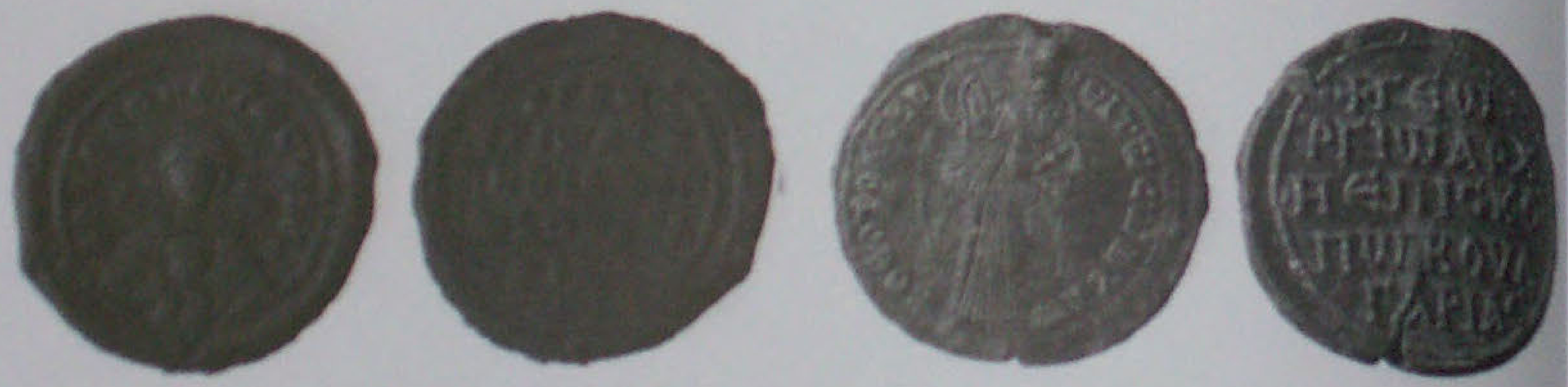

Обр. 12-13. Печати на Георги, архиепископ на България (886–893 г.)

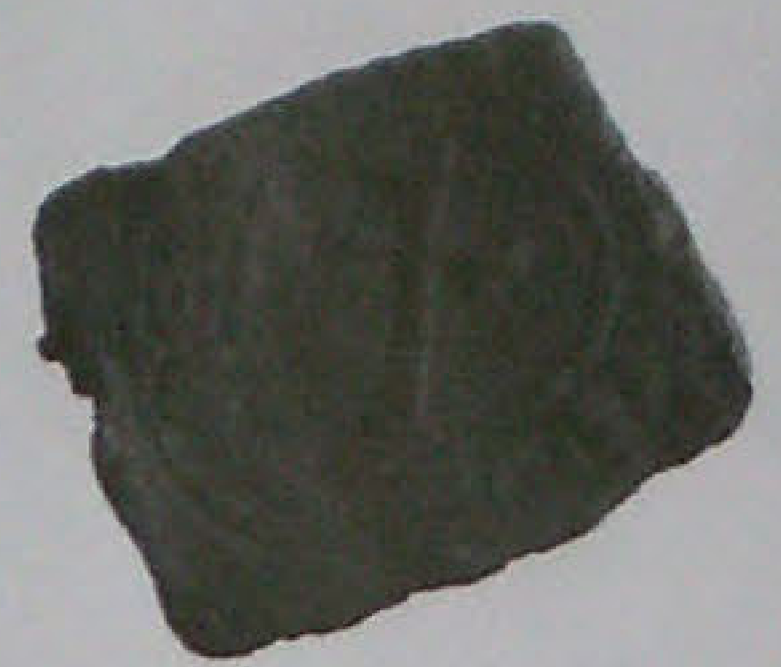

Обр. 14. Печат на Петър велик, куратор на архонта на България (IX в.)

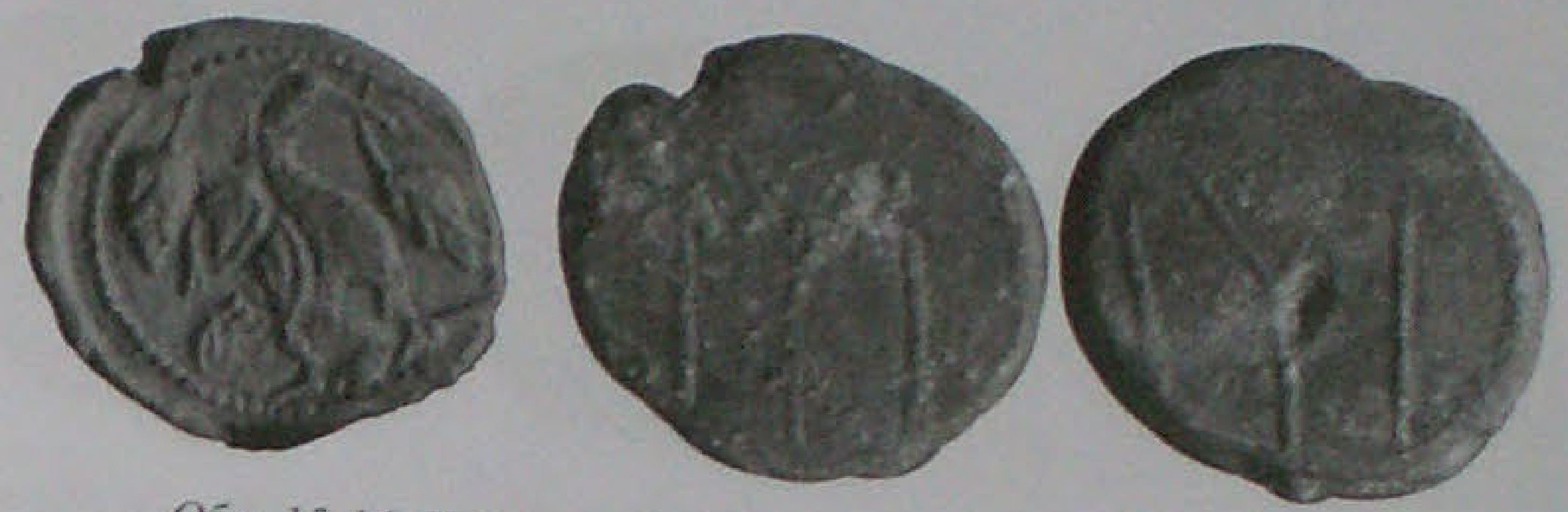

Обр. 15-16. Неидентифицирани печати със знак |Y| и кръст

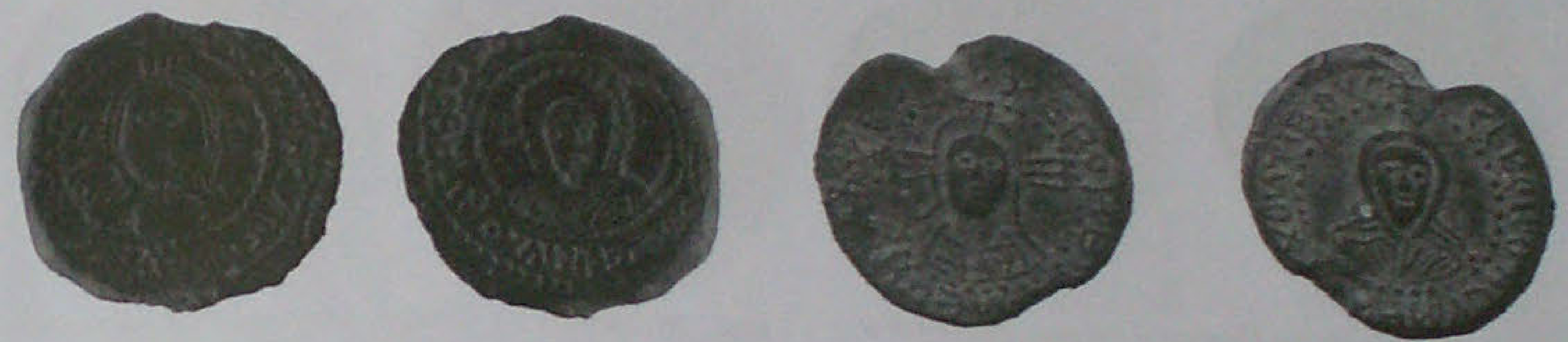

Обр. 17-18. Печати на Симеон, архонт на България (893–?)

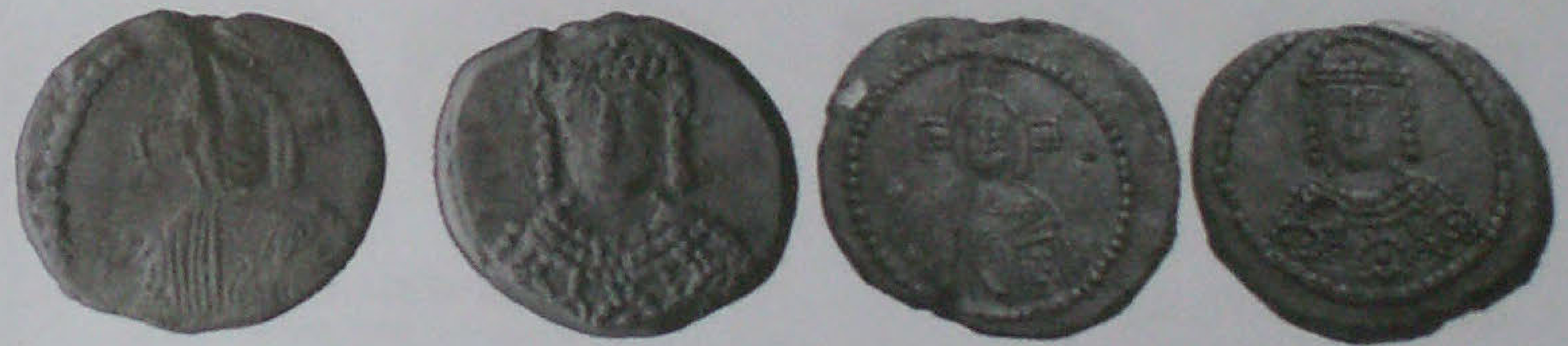

Обр. 19-20. Анонимни печати от времето на Симеон (?–913)

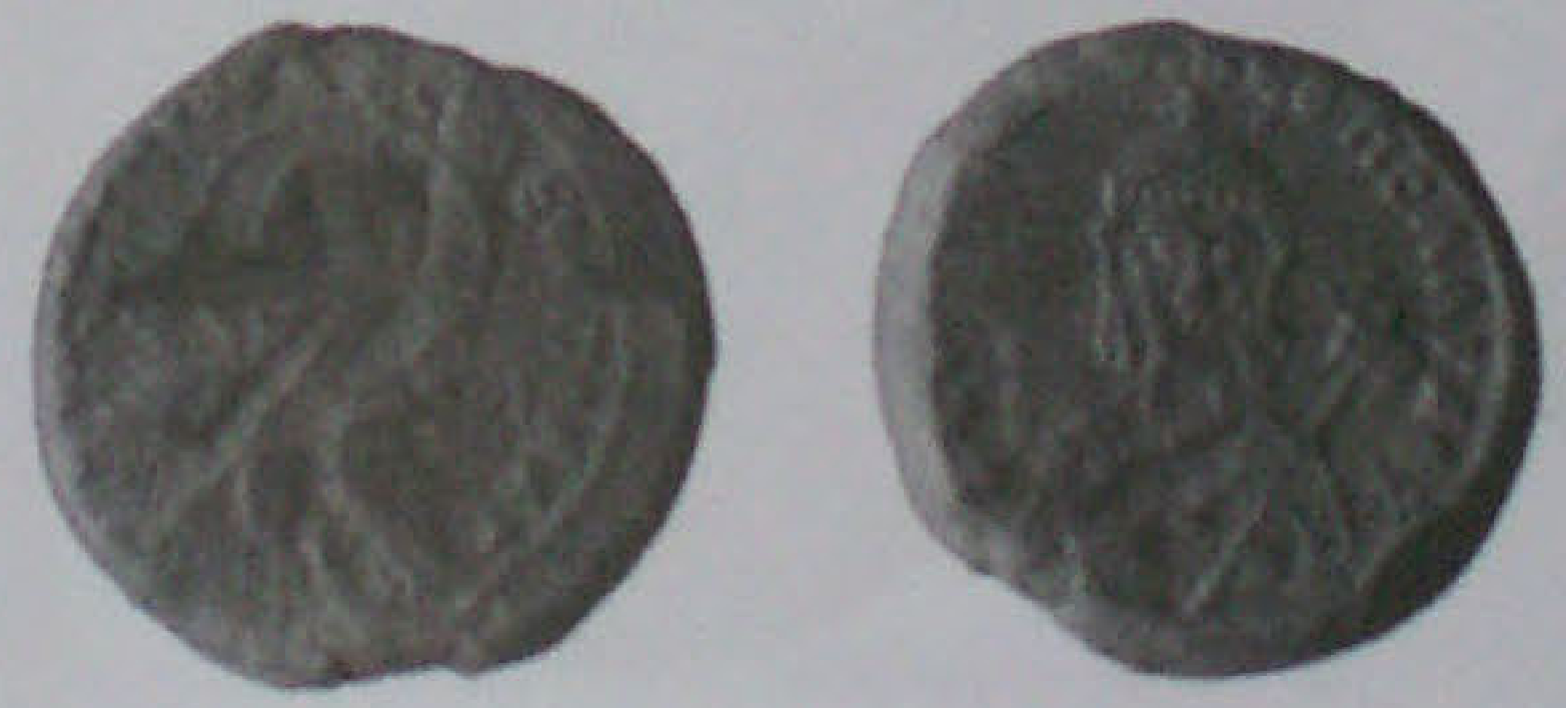

Обр. 21. Печат на Симеон, миротворен василе[illegible] (913–?)

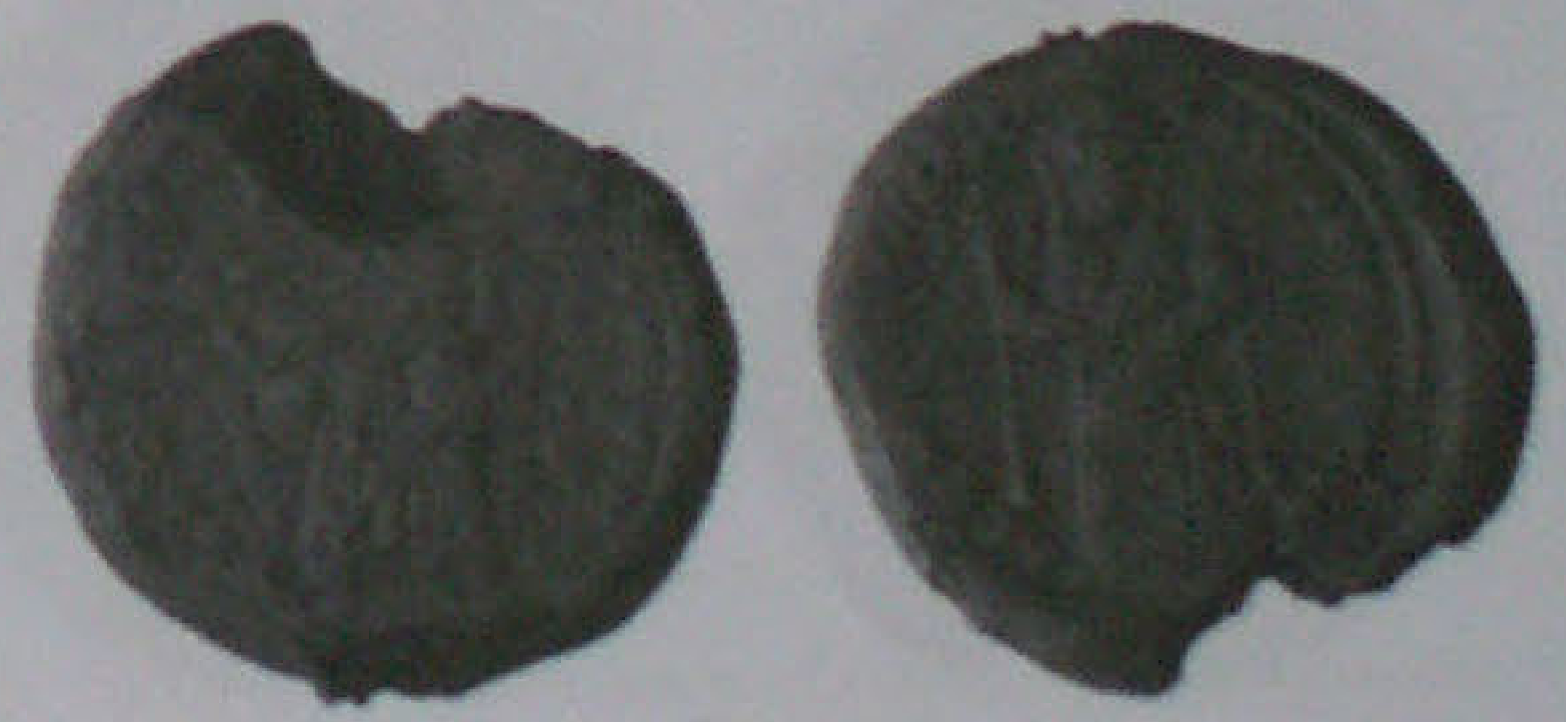

[illegible]бр. 2[illegible] [illegible]ат на [illegible] [illegible]с на ромеите ([illegible])

13.01.2010

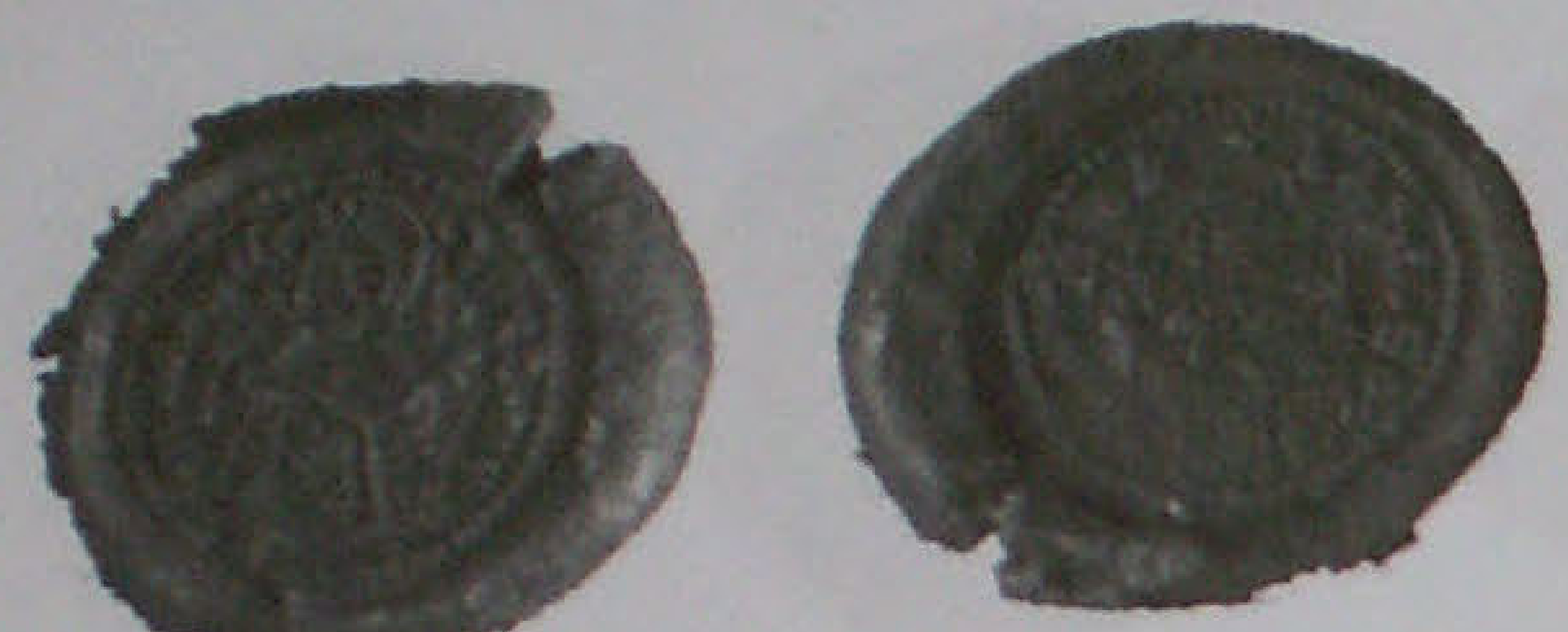

Обр. 23. Печат на Симеон, василевс (913–927)

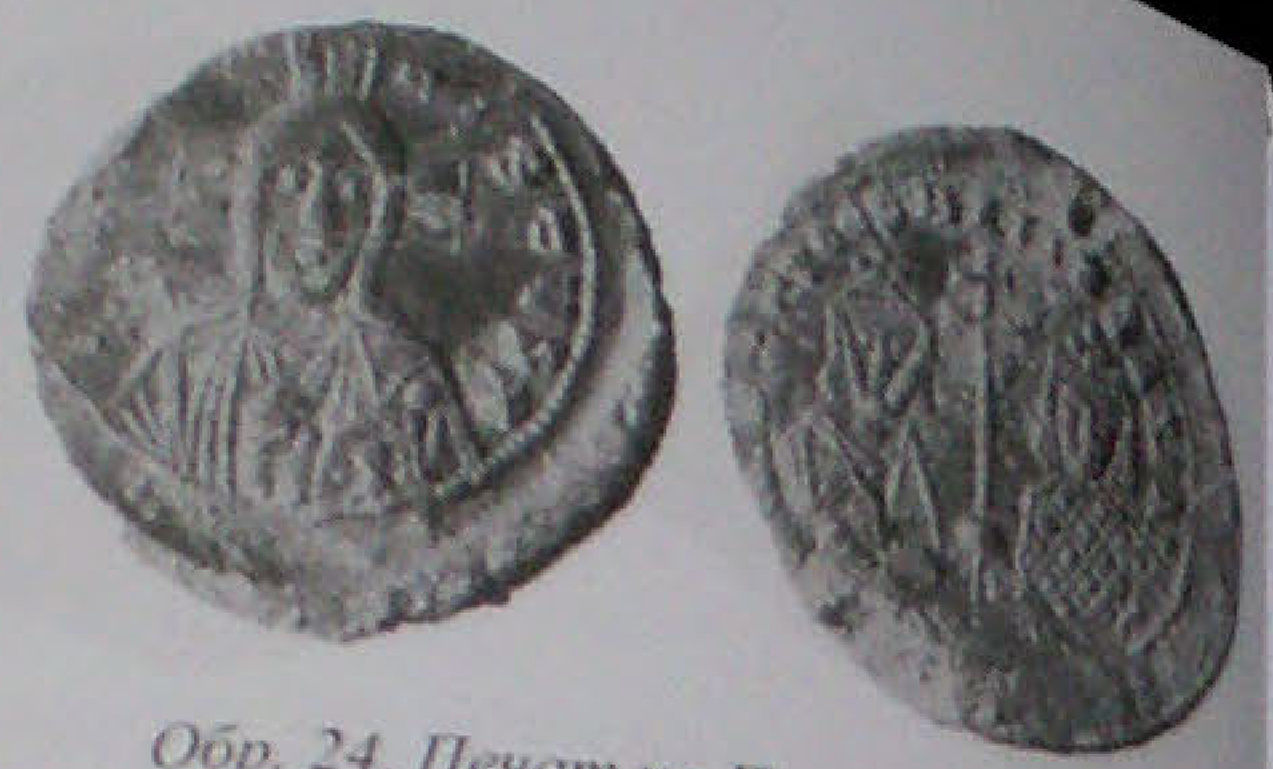

Обр. 24. Печат на Петър и Мария, василевси на българите (927–?)

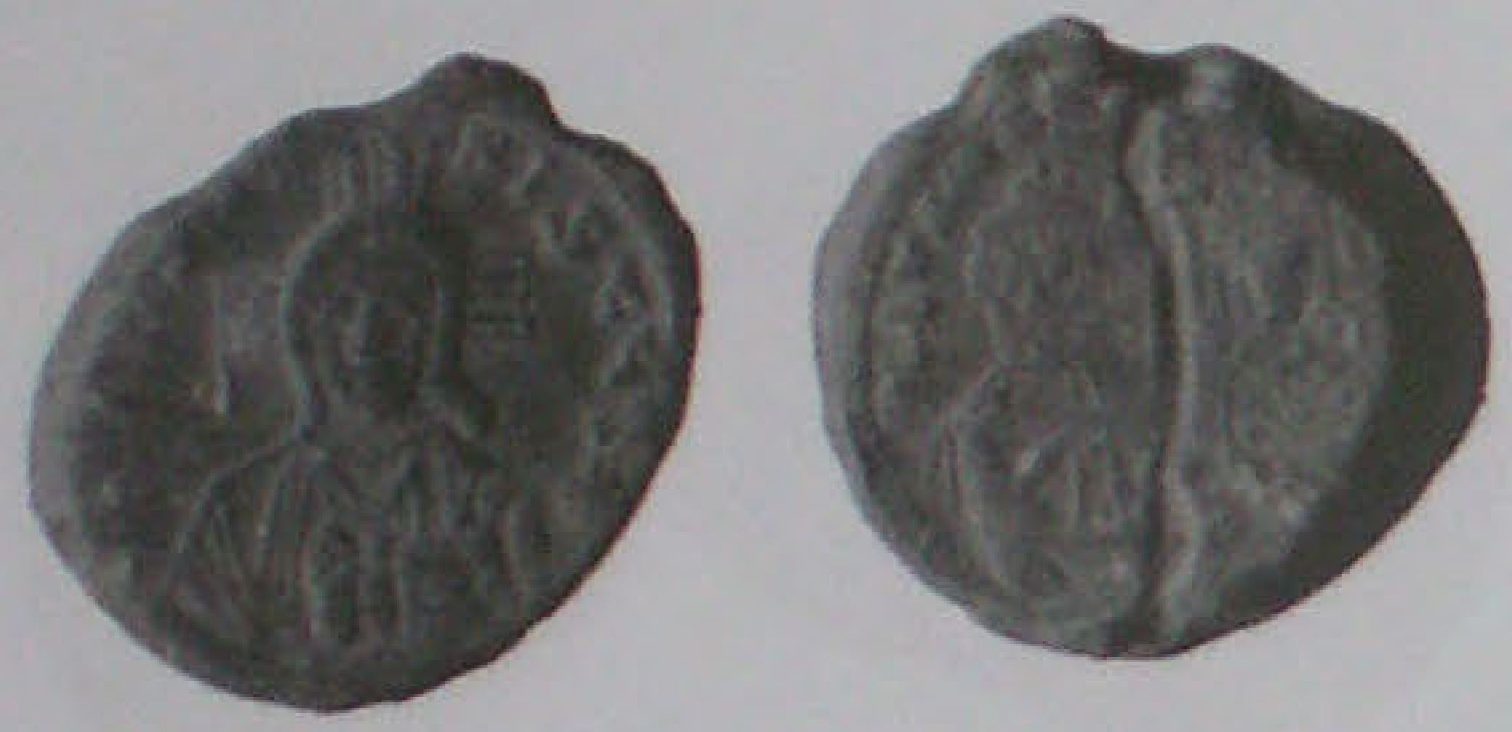

Обр. 25. Печат на Петър и Мария, августи и василевси (40-те години на X в.)

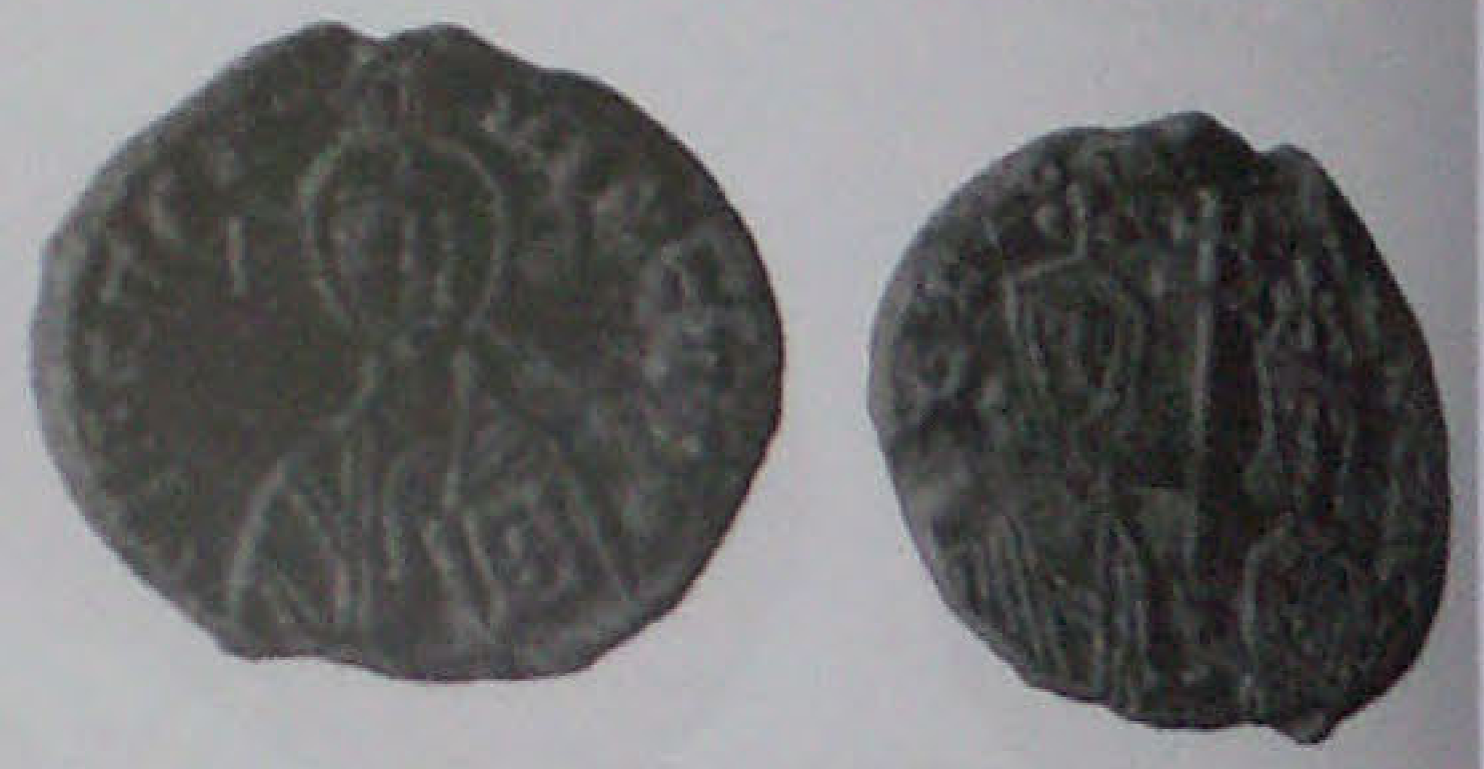

Обр. 26. Печат на Петър, благочестив василевс (40-те–50-те години на X в.)

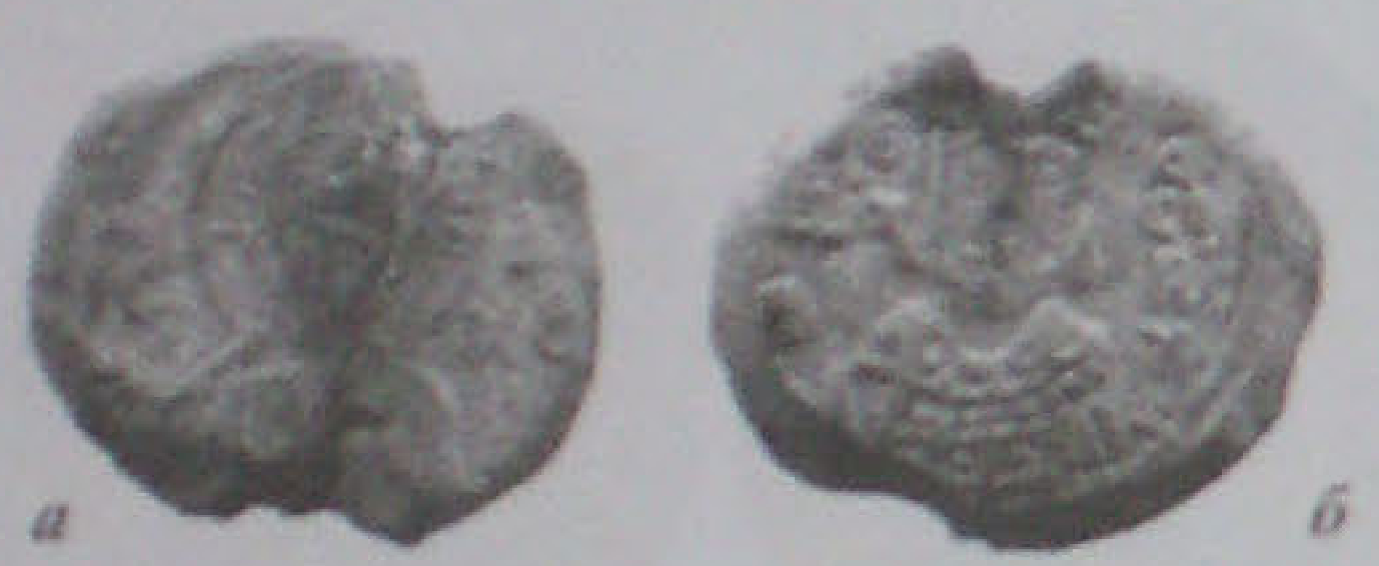

Обр. 27. Печат на Петър, василевс на българите (945–?)

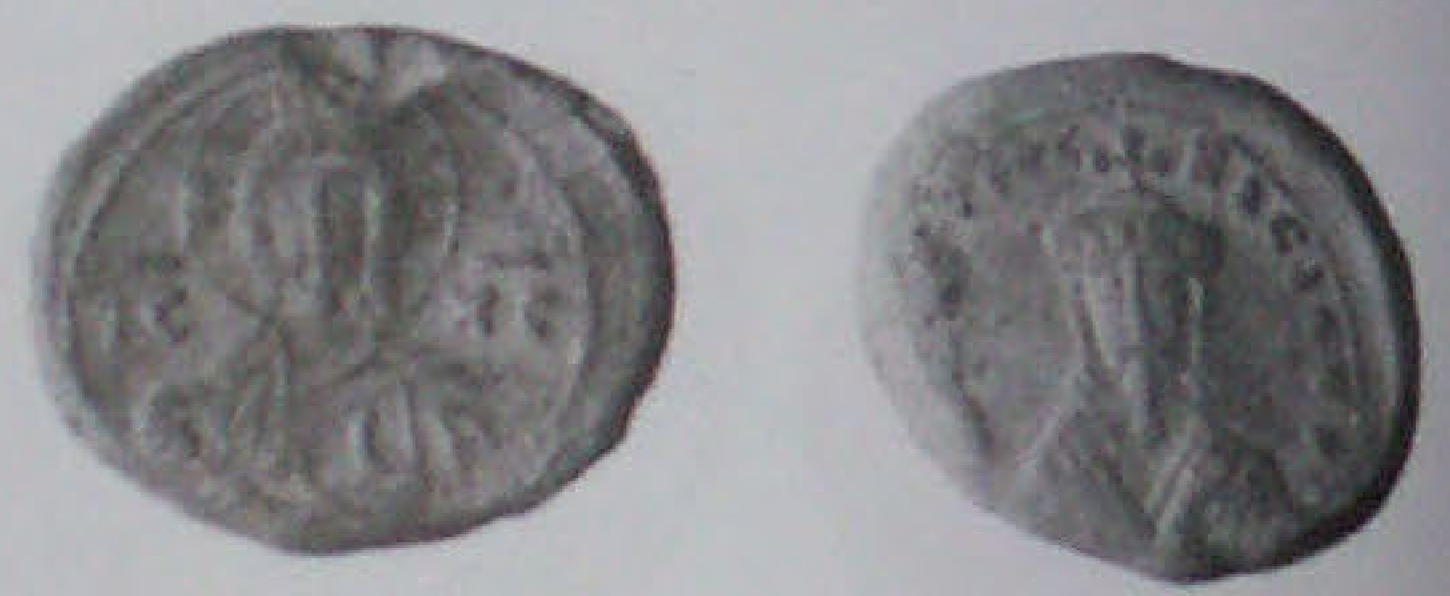

Обр. 28. Печат на Петър, василевс (945–?)

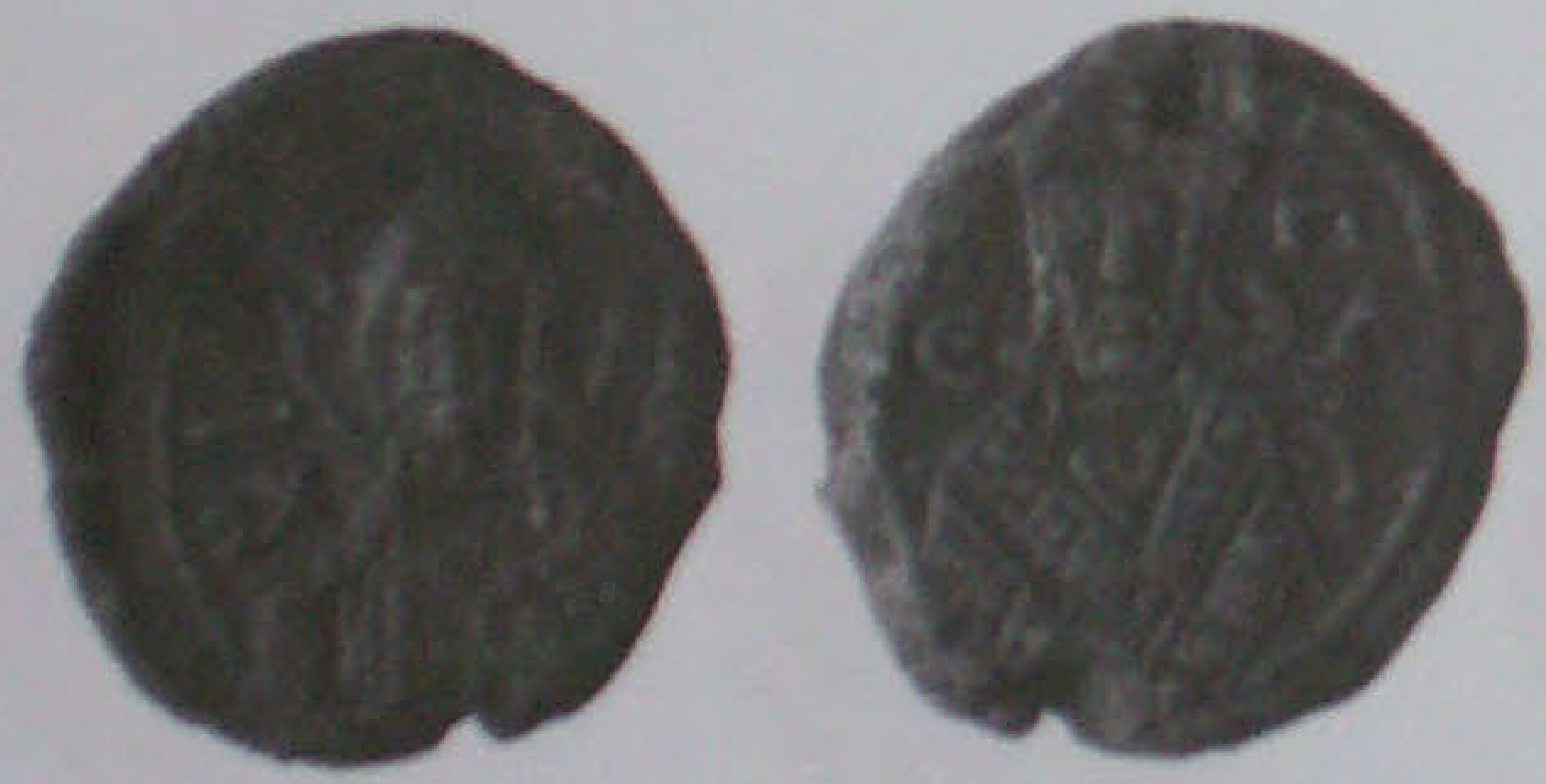

Обр. 29. Печат на Петър, деспот (963–969)

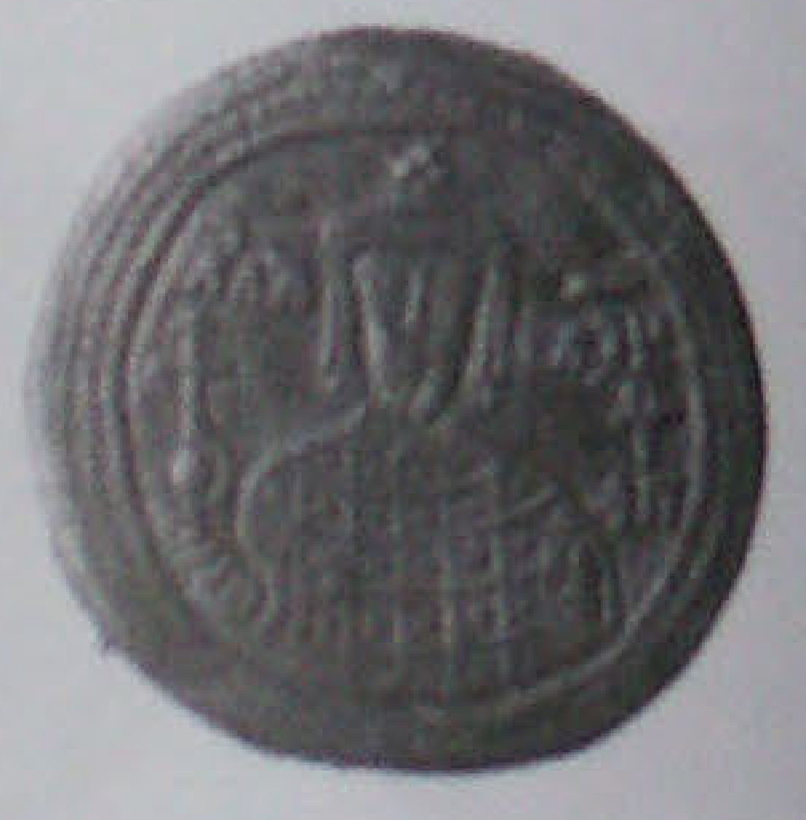

Обр. 30. Бронзова матрица на Петър I, цар на българите (?–969)

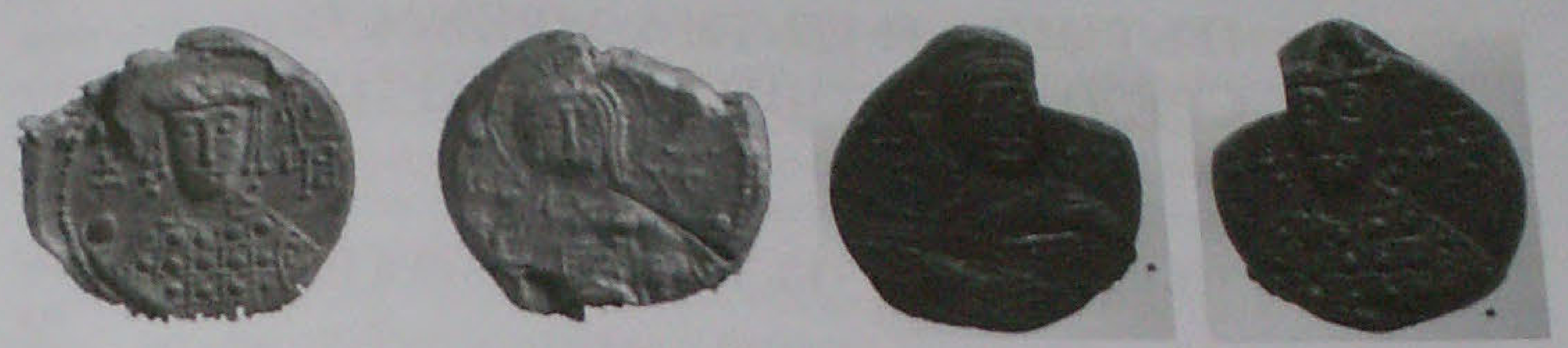

Обр. 31-32. Печат на Петър I, цар на българите (?–969)

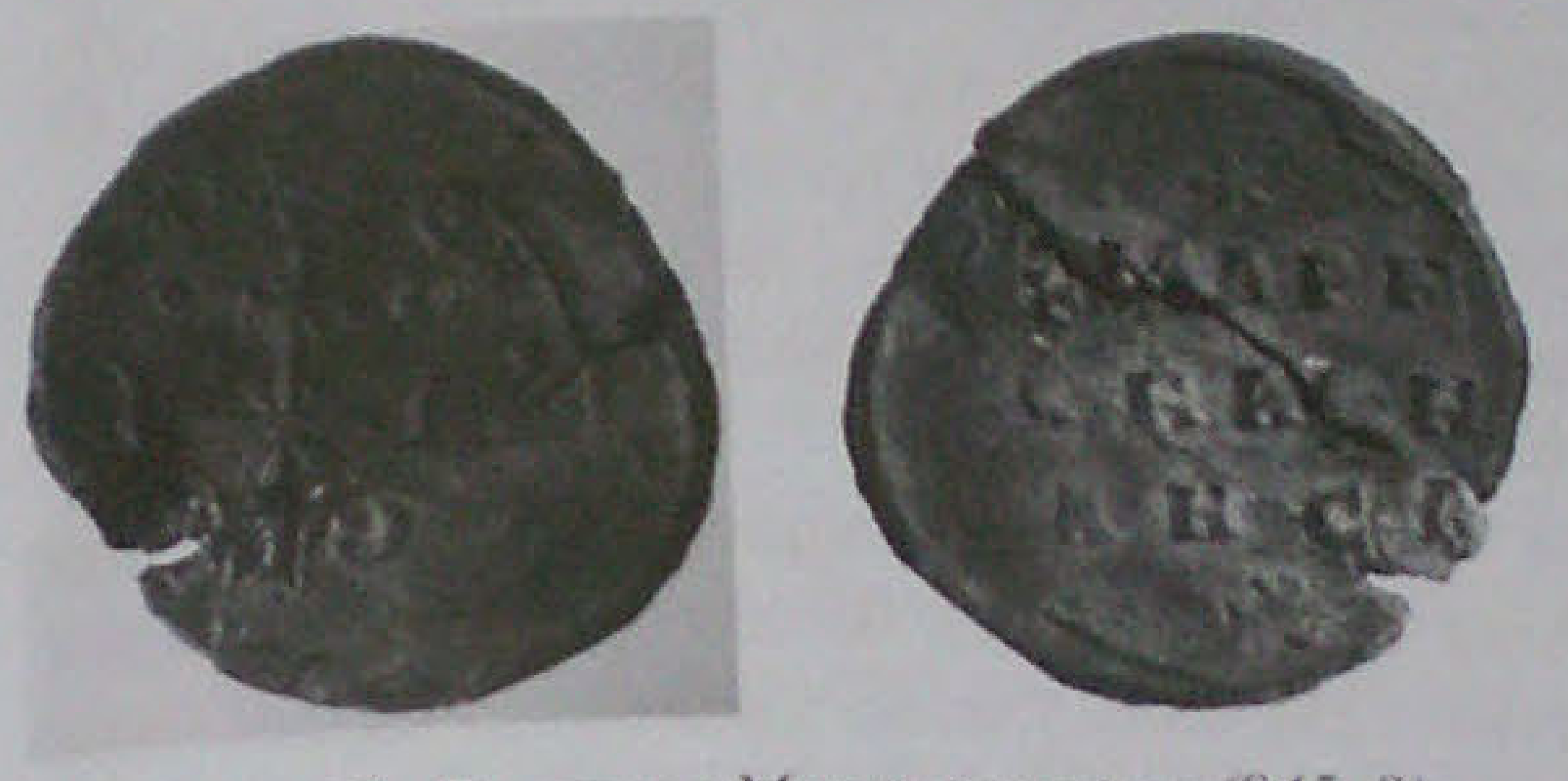

Обр. 33. Печат на Мария василиса (945–?)

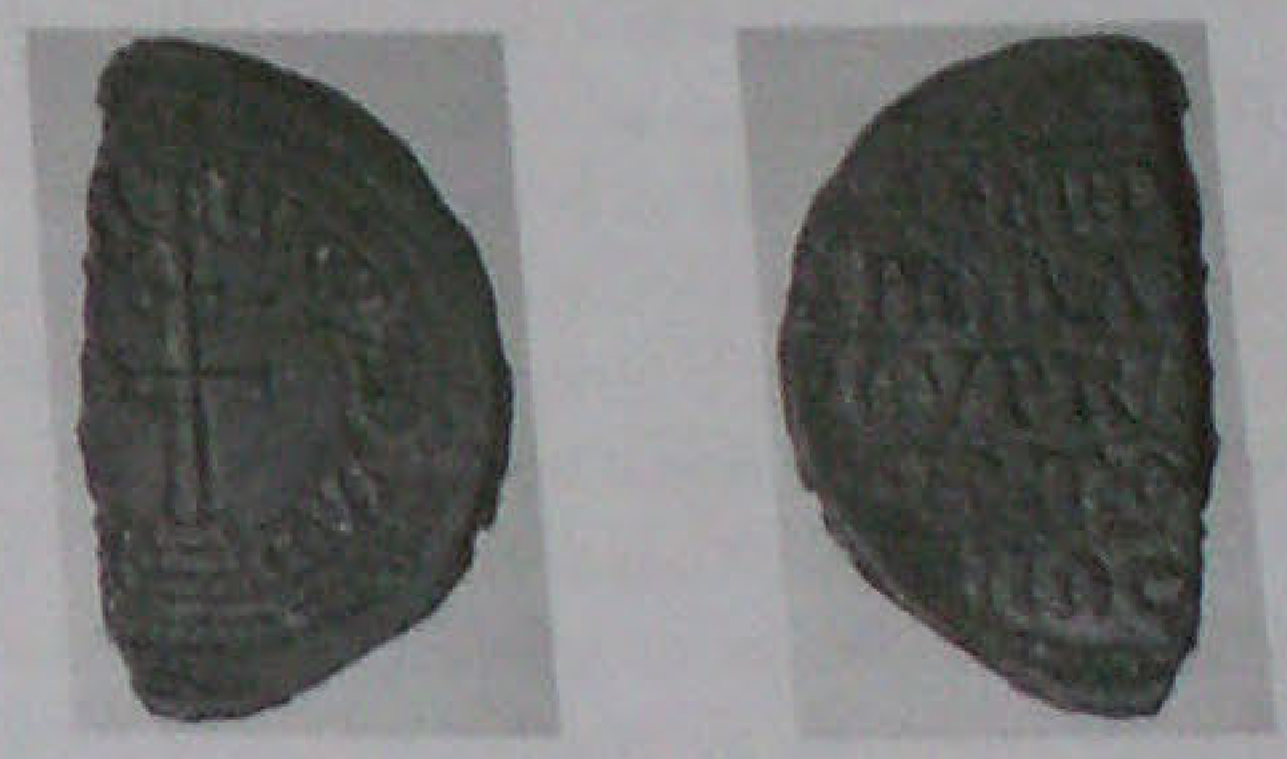

Обр. 34. Печат на Михаил, багатур и престолонаследник (IX–X в.)

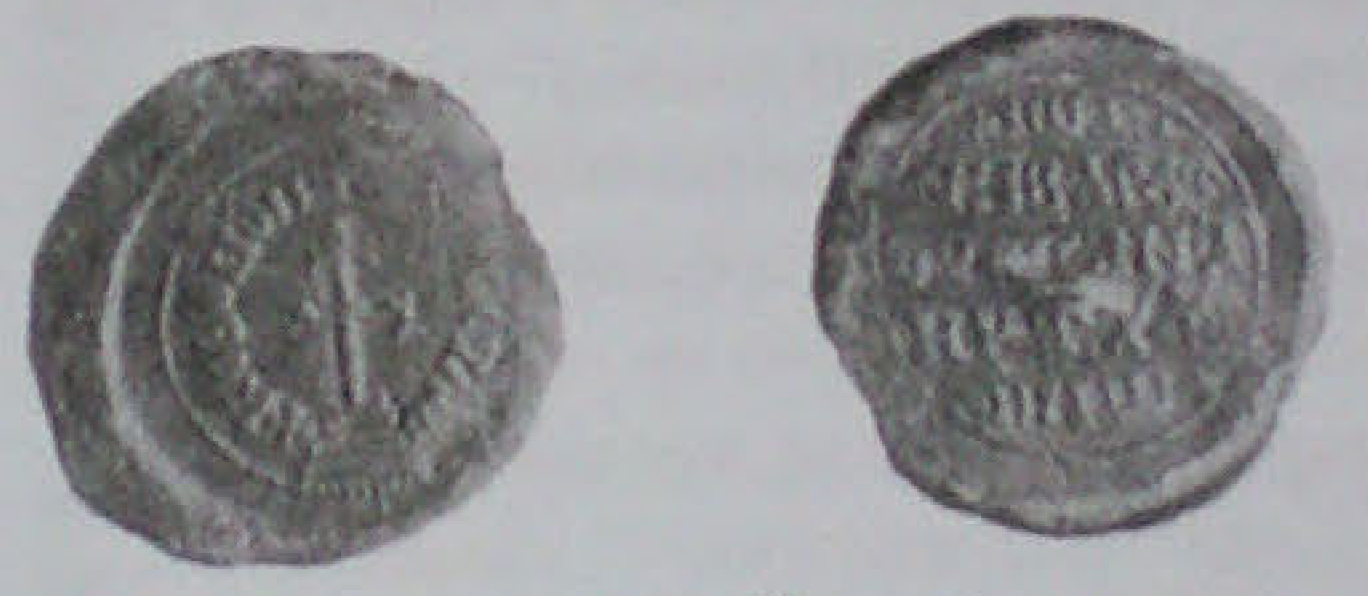

Обр. 35. Печат на Йоан, багатур и престолонаследник (IX–X) в.).

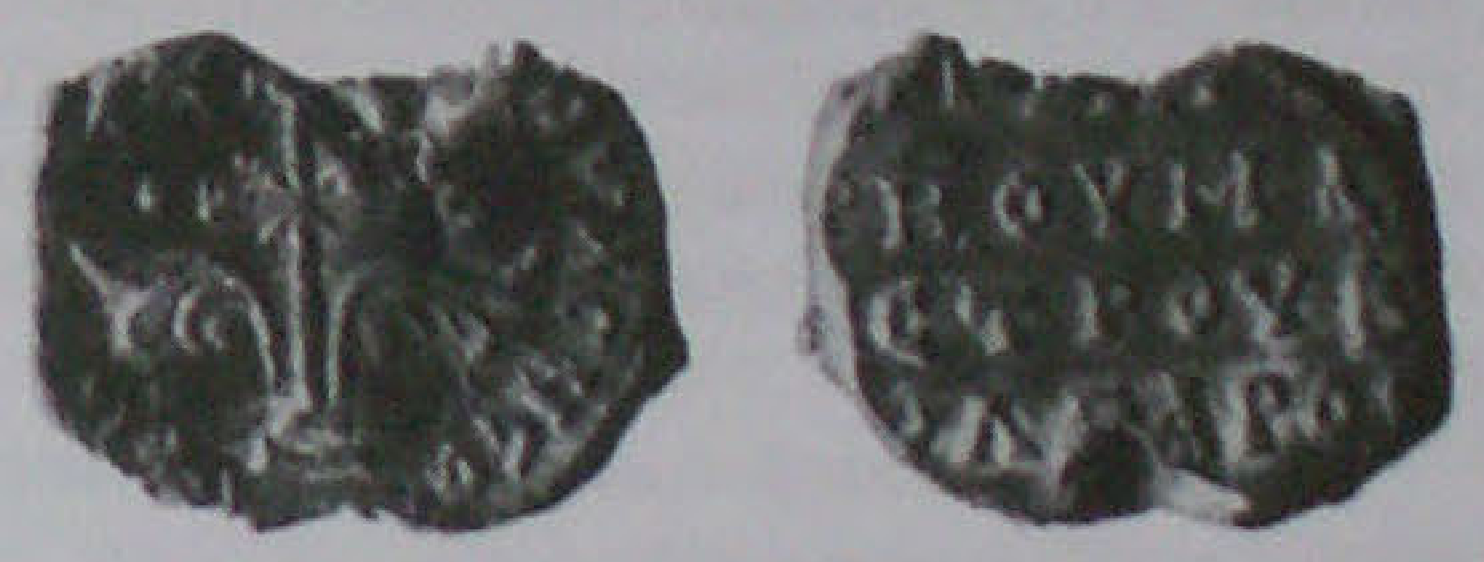

Обр. 36. Печат на Григорий, магистър на българите (X в.)

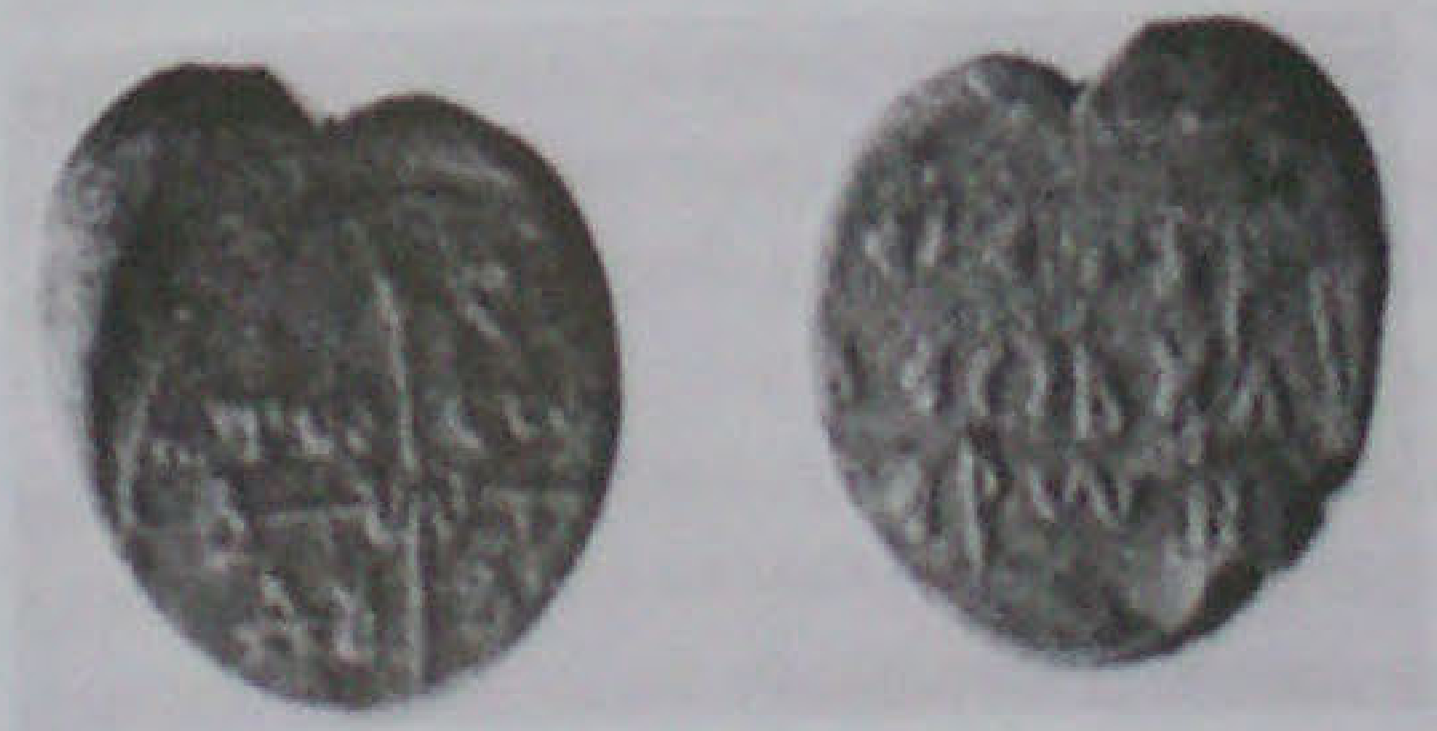

Обр. 37. Печат на N., багатур и василевс на българите, или N., багатур на българския василевс

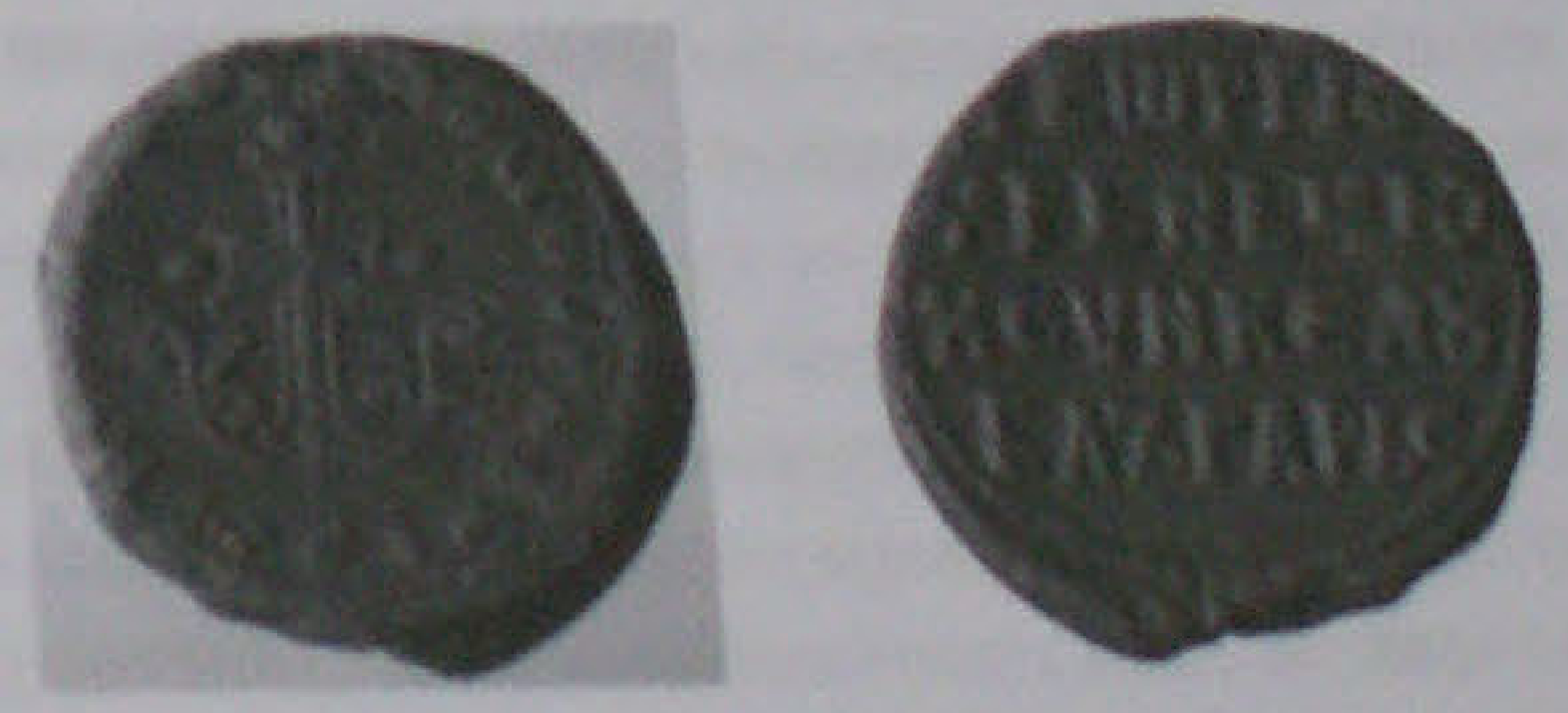

Обр. 38-39. Печати на Георги, монах и синкел български (втората половина на X в.)

13.01.2010

ПЪТИЩА И ПЪТНА МРЕЖА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

ГЛАВНИЯТ ПЪТ ВИЗАНТИЯ – БЪЛГАРИЯ ДО КРАЯ НА VIII ВЕК.

Павел Георгиев

Проблемът за старите пътища има два основни аспекта: исторически и археологически. Първият разглежда въпросите свързани с движението на хора, стоки и идеи между географски и културни райони за определено време. Археологическият аспект третира въпросите за самото пътно трасе и характеризира селищни и обслужващи центрове по него. Археологическите източници, наред с епиграфски, нумизматични или сфрагистични свидетелства, конкретизират, а понякога и коригират представите на историците.

Двете изследователски гледни точки са заложени и в настоящото изложение. То има за задача да разгледа данните за водещата пътна артерия между Византия и България през първото столетие от съществуването на българската държава, главно в района на балканските проходи.

Въпросът не е подценяван, макар и да не е изрично разглеждан. Изследван е от гледна точка на историческата география, като е обвързван с ключовото название от изворите “Веригава” и с преминаващите през Източна Стара планина проходи, с които е свързано това географско определение[1]. Днес може да се каже със сигурност, че “Веригава” е название на Източна Стара планина (със значение “зелената планина” в езика на романизираните траки), а като обозначение на проход може да се свърже с всеки от тях, особено в същинските планински хребети[2].

Първостепенна изследователската задача е диференциацията на информацията за отделните пътни трасета.

Доминиращото схващане е, че през ранното средновековие, когато политическите центрове на българската държава са в Североизточна България, главният път минава изключително през днешния Ришки и евентуално през съседните му Върбишки или Айтоски проход със свързващите ги отсечки, особено от север на планинското било[3]. Това убеждение се основава на априорната постановка най-напред у археолози, а след това и у историци, а днес и у едните и другите, че постоянният политически център, сиреч главната владетелска резиденция, е в Абобското поле още от края на VII в., а от края на IX в. при изхода на Върбишкия проход в Преславско-Драгоевския планински дял.

Основните източници: Теофан Изповедник и Патриарх Никифор, а и други автори, които описват създаването и съществуването на българската държава до към края на VIII в., обаче говорят за един друг център, който е особено активен при управлението на Аспарух, Тервел, Кормесий, Паган и Телериг. Това е “така наречената Варна, на границите (в близост) до Одесос”(ἐπὶ τὴν λεγομένην Βάρναν πλησίον Ὀδύσσου)[4]. За действия в посока към този център те споменават във връзка със северите на Склавун със скамарите на Християн. Освен това,

археологически, епиграфски и нумизматично-сфрагистични данни за експлоатация на старопланинските пътища от края на VII до към края на VIII в. се ситуират в крайната източна част от Стара планина, а не при пътищата, които водят директно към Плиск оба – Плиска или Велики Преслав. Доказателствата за тяхната активно използване датират едва след началото на IX в.

За византийските и други автори военнополитическите отношения между Византия и България имат водещо значение. Прегледът на техните свидетелства откроява важни промени в движението на византийските войски към българските държавни центрове[5]. До към края на X в. те използват две бази за дислокация: Анхиало с Тутхон в Анхиалското поле и Маркели в Карнобатското поле. На север от Анхиало са съответно Еминският и Дюлинският проход, които отвеждат директно в района на Варна и Девня. Лагерът при Маркели е свързан с настъпателни операции през Ришкия или Айтоския проход, тъй като води по най-късия път до долината на Голяма Камчия и оттам към Плисковското или към Преславското поле.

Лагерът в Анхиалското поле е постоянен за византийските войски още през IV–VI в., тъй като позволява тяхното базиране и подготовка за преминаване през Веригава по посока на Долен Дунав[6]. Пътните трасета на север от него са напълно устроени и в активна употреба още в Римската империя, а крайморският – Via Pontica, и още по-рано[7]. Трасетата им са описани в римските итинерарии и в Табула Пеутенгериана. На север те са свързани с Крайдунавския път, а на юг са достигали до Византион, който от IV в. насетне става новата имперска столица Константинопол. Крайбрежният път играе роля на първостепенна връзка от проливите към Долен Дунав през цялата античност. Вътрешният път през Дюлинския проход е негова алтернатива, която придобива нарастващо значение с издигането на Марцианопол за административен център на Долна, а след това на Втора Мизия. По време на варварските нашествия през късната античност и средновековието тези два пътя запазват своето значение и за новите народи, тъй като ги отвеждат директно към столицата на Империята[8]. По тази причина градовете, които те се стремят да овладеят, са Томи, Марцианопол или Одесос, Анхиало, Дебелт и някои други позначими центрове[9]. Това изтъква устойчивото значение на Via Pontica и съседния му от запад път и в условията на новите етно-политически реалности. В източниците не е засвидетелстван нито един военен поход на “варварски” народ от късната античност, който да се е придвижил през Върбишки, Ришки или дори Айтоски проход. Византийските автори и особено Прокопий Кесарийски и Теофилакт Симоката описват движението на аваро-славянските войски именно през Еминския и Дюлинския проход. Теофилакт Симоката дори регистрира и установяване на отряди или големи войскови контингенти край Томи, край Марцианопол или Одесос и при Анхиало с неговите термални извори Акве Калиде. “Варварското” население се разполага традиционно в относително трайни анклави изключително край големите градове и само след насилствено изтласкване в “пусти места”. Типичен пример за това са готите край Никополис ад Иструм, край Томи или Одесос.

Картографирането на раннославянските археологически материали сочи, че първоначалните славянски заселвания са концентрирани основно край живи византийски градски центрове и пътищата към тях[10]. Далече от тях са малки селища с традиционна култура, която остава незасегната от ранновизантийската и поради това, че е лесно отличима, днес е синоним на славянския етнос. Впрочем, дори и най-известните от тях като Гарван, Попина и др. лежат в съседство с един от най-големите пътища – Крайдунавския и често, като при с. Нова Черна, се намират върху останките на стари и полуразрушени кастели (Кинтон ?).

Подобни са предпочитанията за заселване и на (пра)българите. В Приазовието техните местоживелища, според изворите, гравитират към Фанагория. Археологическите данни ситуират техните зимовища край лагуната на река Кубан, а летовищата в степите по нейното течение, притоци и извори в Среден Кавказ[11]. Аналогична геоклиматична и културно-историческа характеристика имат техните места за заселване при Одесос и в т.нар. "месогей" на запад. Впрочем изворите, които споменават за заселване на сходно на българите население, открояват неизменно две зони: крайбрежна, приморска, задължително с големи езерни или други сладководни басейни и вътрешна, с по-изразен континентален климат, лесостепна или само степна растителност, благоприятна за лятно лагеруване.

Къде тогава трябва да търсим постоянния лагер на българите от края на VII и през VIII в.? Естествено там, където е концентрирано населението през зимата и при военна опасност край заварените от римо-византийския период градове, крепости или военни лагери. До 680 г. това е т. нар. Онгъл, след това в римския лагер от IV в. при с. Никулицел, в каструмите към Големия Добруджански вал, построен също през IV в. и използван последователно от различни етноси – федерати на Империята. Централният Аспарухов лагер след 680 г. е "така наречената Варна", която можем да локализираме засега най-общо по северния бряг на Варненското езеро между Одесос и Марцианопол[12].

Изборът на техните околности за "първоначално българско заселище" обусловя съхраняване на първостепенното значение на пътищата, които водят към Анхиалското поле. Документалните данни за тяхното приоритетно използване са изложени от Теофан и Патриарх Никифор.

– По крайморския път се движат сухопътните сили на Константин IV против Аспаруховите българи до тяхното изтласкване в т. нар. Онгъл през 680 г.;

– По същия път, или вътрешния до него, настъпват и самите българи към "така наречената Варна" и "тамошния месогей";

– Преселването на северите от Аспарух "към най-източните части" от предпланините на Веригава цели охрана и поддръжка на наследените от Империята пътища. Всъщност северите като старо местно население, съставено от оцеляло тракийско и "неоварварско" население от южните склонове и дялове на Веригава, изпълнява тези функции поне от времето на династията на Северите[13];

– В нееднократните си опити да се месят в управлението на българската държава през VIII в. византийските императори като Юстиниан II или Константин V се отправят на поход или изпращат доверени хора неизменно по пътя между Анхиалското поле и района на Одесос–Варна. През 708 г. българите охраняват хребетите над него срещу дебаркиращата там византийска флота и стоварената за поход конница. Няколко години преди това Тервел, отправяйки се на поход за възстановяване на Юстиниан II на трона, взема за съюзник "преселения с родителите си" от Сирия в Месемврия бъдещ император Лъв III. Владетелят Телец дава през 763 г. сражение на войските на Константин V на стратегически важното Анхиалско поле. Трагичен за византийските войски десант при Ахелой-Тутхон е регистриран и през 766 г. Един от приемниците на Телец на име Кампаган или Паган изглежда управлява, за разлика от своя съперник Токту, ἐν Βάρνῃ, където е убит от свои привърженици[14]. Малко след това, през 774 г., флот от 2 000 кораба начело с червения хеландий на императора се отправят към Дунав, но пуска котва в пристанище на Варна (ἕως τῆς Βάρνας), провеждат се преговори с представители на българската власт и се сключва писмен договор[15];

– Дезертиралите от българския политически център владетели, членове на техните семейства или привърженици, като тези на Сабин и Умар/Умор бягат в близката на Варна Месемврия.

Всички тези факти указват ясно, че зоната на най-активни контакти между България и Византия в края на VII и през VIII в. е приморската част от българската територия с подстъпите от юг към нея. В тази част се намира единственият поименно споменат български селищен център – Варна. Изключение правят само действията против Токту и неговия брат Баян, които имат за център вътрешността на страната, най-вероятно Лудогорското плато с лежащата пред него Шуменска равнина. Тогава изглежда (ориентировъчно към 764/5 г.) Абобското поле изпъква за пръв път като алтернативно политическо средище на българите[16].

Нумизматичните и сфрагистични данни потвърждават данните от писмените източници.

Преди няколко години беше обнародвано важно съобщение. През 60-те години на XX в. "близо до Варна" е открито монетно съкровище от най-малко 70 златни солида, сечени в Константинопол изцяло през VII век (между Фока и Юстиниан II), т.е. по времето на най-дълбока криза в монетосеченето във Византия[17]. Основният състав от монетите (85%) са от времето на Констанс II, а датата на укриване на съкровището може да се насочи около 690 г. Очевидно става въпрос за богатство натрупано във византийската столица през втората половина на VII в., което се озовава в района на държавния център на Аспарухова България. Трудно приемливо е то да е капитал на пътуващ търговец или плячка на български воин. Обосновано изглежда въпросната находка да е част от годишния трибут, изплащан от византийската хазна, съгласно договора от 681 г., който е в действие и при първото управление на сина на Константин IV – Юстиниан II. За официални контакти на управляващите във византийската столица с центъра на Дунавска България "при така наречената Варна" свидетелства и намиращият се в частна колекция оловен печат (моливдовул) на самия Константин IV. Според неговия притежател той е намерен с металотърсач в един от богатите на метални находки от ранното средновековие обекти във Варненско: крепостта при с. Царевци, Провадийска община[18]. Моливдовулът е издаден в периода между 681 и 685 г., така че е много вероятно неговото попадане в района на Варна да е свързано с кореспонденция на Константин IV със създателя на българската държава. Все пак, прави впечатление, че моливдовулът е без надпис, и това ме кара да допускам, че може да е бил използван като императорска сфрагидия[19].

Като свидетелства за търговски или други връзки на района на "първата българска столица" при Одесос-Марцианопол могат да се привлекат и публикуваните напоследък единични монети от VIII в. във фонда на музея във Варна. Едната от тях е византийска, сечена при Тиберий III Апсимар през 701-702 г.[20] Втората монета от VIII в. е дирхем на абасидския халиф Ал-Махди и датира от 783/784 г.[21] Тя е твърде рядка и при неясните обстоятелства за нейното местонамиране е рисковано да се правят някакви изводи, но все пак е важна за нашата тема, тъй като със своята дата покрива горната граница в съществуването на водещия български център в района на Одесос-Варна.

При отчитане на активността на византийско-българските икономически и други отношения през VIII-IX в. трябва да се вземат данните на монетните находки южно от старопланинските проходи. И тук, както и от север на планината, монетната циркулация, макар и епизодична, не замира в приморската зона и особено в Месемврия, чиято роля на търговски център в отношенията с България нараства именно през VII-VIII в.[22] Договорът между двете страни от 716 г. предвижда регулиран внос-износ. Данните сочат, че това е извършвано в учредена след създаването на българската държава кумеркиария в пригранчния град[23]. Важно е да се подчертае, че сфрагистичните данни сочат, че нейното функциониране продължава до към третата четвърт на VIII в. и след това се премества в Девелт. Така че дейността на византийската кумеркиария в Месемврия съвпада с времето, когато политическият център на България се намира в околностите на Одесос. Според някои изследователи търговията между двете страни не е съсредоточена само в Месемврия, но и в други центрове, особено по морското крайбрежие на българската държава[24]. Най-големи възможности за морска търговия на българска територия дава пристанището на Одесос-Варна[25]. Наистина за неговото функциониране през VIII в. не разполагаме с изрични свидетелства, но ролята му в осигуряване на продоволствие с жито за византийската столица се допуска не без основание[26].

Всъщност посочените нумизматични и сфрагистични свидетелства от района на Варна от VII–VIII в. са характерни общо взето за живите стопански центрове на Византия по това време. Такава приблизително картина представят монетните находки от колекцията на П. Папахаджи от Силистра[27]. Сходна е ситуацията и в Добруджа, където монетните находки от VII–VIII в., макар и единични, не секват[28].

Много е вероятно в основата на контактите на резиденциите на българските владетели, както при Одесос-Варна, така и в района на Доростолон-Дръстър, да са не само сухоземните връзки, но и посещенията на византийския флот в техните пристанища.

Проблемът за експлоатацията на пристана на Одесос-Варна е изключително важен. Свидетелствата от ранното средновековие, в които той се споменава, по един или друг повод, сочат, че той е достъпен за трафика от север на юг и обратно[29]. Косвено указание за продължаващия през “тъмните векове” трафик по западното крайбрежие на Черно море е публикуваният напоследък ранновизантийски златен колан, датиращ от VI–VII в., намерен в морето, северно от нос Емине[30]. Според неговия издател вероятната дата на потъване на кораба с ювелирното изделие в морето е “до към средата на второто десетилетие на VII в.”, но не се изключва и по-късно време. Посоченото от Теофан приставане на императорския хеландий през 774 г. “до Варна”, както и описаните по-късно руски пътувания по море до тамошния, най-вероятно езерен пристан-убежище, са красноречиви указания за запазване на ролята на Одесос-Варна като център за корабоплаване и пренасяне на стоки и хора от византийската столица към Дунав или северното Черноморие и обратно. Икономическото развитие на Балканите и свързаното с него корабоплаване за периода от края на VI до към началото на IX в. е слабо проучено, но съществуването на кумеркиария в Месемврия поставя резонно въпроса за използването на пристанището на Одесос-Варна за обслужване на търговския трафик между Византия и България, регулиран с договора от 716 г.[31]

Така че нумизматични и сфрагистични данни за контакти на Византия с района на Одесос-Варна са налице и вероятно тепърва ще се умножават. Но дори и скромната картина, която те очертават, контрастира с данните за монетната циркулация на територията на Абоба-Плиска. За 110 години археологически проучвания там досега няма открити монети – византийски или други, отпреди началото на IX в.[32] Най-ранните там са на Никифор I Геник и изглежда са донесени по време на няколкодневното пребиваване на неговите войски в резиденцията на хан Крум през юли 811 г.[33] Същата картина виждаме и в околностите на Абоба-Плиска. Като жив център през VIII в. в Шуменското поле монетните находки рисуват едноименната крепост в неговия западен край[34]. Това изглежда не е случайно, тъй като със сребърна монета на Константин IV е представена разположената в северозападния край на Шуменско плато крепост “Фисека”. За това свидетелстват и двете медни монети на Константин IV от Преслав. Тези монети регистрират известна икономическа активност на населението от предпланините на Източна Стара планина през VII и VIII в., но трудно могат да се използват за доказателство за активен трафик през Ришкия или Върбишкия проход. По-вероятно изглежда разпространението им да следва посока от изток към запад, тъй като се намират в близост до паралелни, а не до меридиални пътни трасета. Важно указание в тази посока са приведените по-горе примери с монети от южните части на Варненско, с моливдовула на Константин IV от Царевци, както и регистрирания меден фолис на Констанс II от 668 г. от с. Кладенец, Шуменска област[35]. В този смисъл следва да се тълкува и обявената напоследък колективна находка от милиаренсия на Артавасд (742–743), солид на Константин VI и Ирина, както и на Никифор I Геник и Ставракий[36]. Очевидно тук става дума отново за съкровище, укрито по стария римски път от Марцианопол към Мелта[37].

Значението на Ришкия проход нараства едва към края на VIII в. На първо време обаче то се изявява предимно в областта на военнополитическите отношения. Главна предпоставка за това е преместването на българския политически и културен център от долината на Варненските езера в Абобското поле. През втората половина или най-късно в края на VIII в. той добива преди всичко военностратегическо значение, но не и икономическа важност. Проходите на север от Анхиало запазват своето значение и в началото на IX в. Така например, поставяното често под съмнение навлизане на византийски войски през 809 г. в “аул на Крум” изглежда да е насочено към старата резиденция при Варненското езеро[38]. През 811 г. новият поход на Никифор I Геник цели наистина Крумовият аул в Абобското поле и макар и да знаем, че започва от крепостта при Маркели, не можем да сме сигурни, че войските минават по дн. Ришки проход. Регистрираните монети на Никифор I в землищата на съвременните села: Кюлевча, Мадара, както и “пръснатите” околовръст местонахождения, като Преслав, Жилино, Памукчи, Габрица, Тервел, Каварна или Къпиново, Великотърновско, представят ареала на посоченото изрично от Теофан лутане на Никифор I след неговото победоносно влизане и опожаряване на българската столица[39].

Нумизматичните и отчасти сфрагистични данни за използването на Ришкия проход като основен коридор между Византия и България са изключително от X век, когато столица е Велики Преслав[40]. Като по-ранно нумизматично свидетелство за движение по това трасе засега се явява солид на Константинополската монетарница от периода 830–840 г. от Драгоево, Шуменско[41], както и намереният при разкопки комеморативен моливдовул-сфрагидия на император Теофил от самия Преслав[42]. Наистина, не е изключено в бъдеще да се открият и монети от края на VIII или IX в. Странно продължава да изглежда отсъствието на монети от първата половина на IX в. в самата Абоба-Плиска[43]. Впрочем, две монети: солид на Константин V и сина му Лъв (след 751 г.) и милиаренсия на Константин VI и на неговата майка Ирина са открити в гроб от (пра)българския некропол при с. Кюлевча, но те едва ли могат да се приемат за индикатор за ползване на преминаващия оттук път от Ришкия проход към Абобското поле[44].

Нека сега да се спра на археологическите данни за трасето на главния меридиален път в източните Балкани – Via pontica[45].

Благодарение на наблюденията на братя Шкорпил от края на XIX в. разполагаме със сигурни данни за трасето на този запазил значението си през вековете път. Става въпрос за наблюденията и първоначалните заключения на Хе[illegible] Карел Ш[illegible]ар. причерноморски валове при р. Батова, при оттока на Варненското езеро, устието на Камчия, при с. Шкорпиловци, при с. Обзор, както и по бреговата ивица на юг от нос Емине или на север по посока на устията на Дунав.

Както е известно, повечето от тях се приемат за елементи от единна отбранителна система, изградена през първите десетилетия от съществуването на българската държава[46] (обр. 1,1). Това схващане беше лансирано от братя Шкорпил и постепенно възприето в българската наука, особено след неговата научна мотивация[47].

Тази интерпретация обаче предизвиква редица въпросителни и, според мене, не може да бъде поддържана. Разгледани комплексно и без априорни нагласи, археологическите данни сочат, че причерноморските насипи не са изградени като елементи на отбранителна система. Ролята им в тази посока е второстепенна или вторична и има локален характер.

Събраните от братя Шкорпил и Р. Рашев данни за трасетата и съотношението им с местността (долини на реки, блатисти участъци, оврази и др.) или пък със стени и порти на крепости и градове, както и устройството и технологията на тяхното изграждане, говорят, че причерноморските земенасипни съоръжения са пътни диги. Те се намират само в ниските, обикновено заблатени участъци на крайбрежната ивица с дължина от няколко стотици метра до 3 км и отстоят от морския бряг на разстояние от 20 до 1000 м. Обикновено са без задължителния за една отбранителна линия ров, а там където има следи от такъв, те са от прокопаване на пътни канавки, за добиване на пръст за насипа или по друга причина (отводняване например). Трасетата на тези диги са в направлението на крайморския път и се насочват към най-тесните участъци от изпречилите се пред тях оврази или течения на реки, удобни за изграждане на мостове над тях.

Много особена и интересна е ситуацията за съотношението на линейните насипи с античната крепост Ерите, разположена на устието на р. Камчия, върху брега над заблатения “Лонгоз”. От нея на север водят две паралелни, постепенно сближаващи се, диги (обр. 2, 2 и 3). Източната (“А”), която се приема за по-ранна, започва от овраг пред северното, допълнително изградено, отделение на Ерите и следва бреговата ивица. Ширината му от 10-12 м подобава по-скоро за път, отколкото за отбранително съоръжение, запазено на височина около 2 м. Западната дига (”Б”) е с две трасета. Основната идва от север и преминавайки по терасата западно от крепостта, слиза към долината на реката, вероятно към мост. Тя има ров откъм западната или северозападната си страна, който отвежда води към близкия овраг. Отклонение от нея чупи под почти прав ъгъл на изток и се насочва към северозападния край на Ерите. Ровът тук е откъм морето. Двете диги се сближават постепенно при р. Яйленска и на нейния противоположен бряг се сливат в общо трасе, което свършва в края на речната долина. Много важна е ситуацията на двете земенасипни диги с напречни препятствия като безимённите оврази от юг на р. Яйленска (обр. 1, 2). Спрямо тях, диги “А” и “Б” търсят подходящо място за преминаване, а не за да ги използват като естествено препятствие, както би трябвало да се очаква при една отбранителна линия. Още по-изразително се вижда това при руслото на река Яйленска (обр. 2). Дига “Б” тук прави чупка към дига “А” и двете се сливат още на южния бряг, вероятно пред съществуващ на това място мост.

Според мене, ситуацията при Ерите може да се тълкува по следния начин. Земенасипните диги са от пътни, а не от отбранителни линии. Дига “Б” представлява основно пътно трасе. То следва посока север – юг, така че да избегне уширение на коритото на р. Яйленска или на овразите. Заобикаляйки Ерите от запад, пътят се стреми да избегне големите разливи в устието на р. Камчия (“Лонгоза”). Доказателство за продължителното му използване е двойният участък между двата оврага на юг от река Яйленска (обр. 3, 1, разрез ”д-е”). Дига “А” е отклонение (?) от основния път, което започва на южния бряг на р. Яйленска и, следвайки бреговата ивица, се насочва към Ерите, най-вероятно към нейната южна, изглежда първоначална част. Тук също има данни за преизграждане на дигата (обр. 3, 2, разрези “а-б” и “в-г”). Дигата, която започва от северозападния край на крепостта, е със сигурност отклонение от основното трасе на пътя и отвежда към терасата пред западната стена на северното отделение. По такъв начин основната дига “Б” със своите две отклонения към Ерите ограждат височината от север на крепостта и затварят четириъгълен землен лагер с площ около 5 дка. Подобно, още по-голямо, разширение на крепостта се получава и от нейната западна страна, както приема още К. Шкорпил. Това е може би причината някои от участъците на “валовете” при Ерите да имат ровове пред своя фронт. С тези си данни земенасипните съоръжения там сочат, че през последния период на съществуването си крепостта Ерите е важен пътен възел и укрепление с устроени зад пътните диги убежища за околно население. Налице са сериозни основания през VIII в. тук да се намира центърът на “племето” Севери.

Оформяне на пътна дига като съоръжение с отбранителни задачи виждаме при т. нар. Аспарухов вал под стените на Одесос[48] (обр. 1, 3). Той е запазен само с южната си половина, докато северната не е запазена и трасето ѝ предизвиква различни допускания. Ако се съди от неговата запазена част, той следва дъгата на залива, на общо взето еднакво отстояние от неговите води и се насочва към късноантичната крепостна стена на Одесос. Автентичното местно название на “вала” е “Кум тепелер” (в превод от турски – пясъчните могилки). Използван е за пътна дига и в ново време и това подсказва, че северният му край е във връзка с т. нар. “Кум капу” в турските укрепления на Варна. В първоначалния си вид обаче съоръжението има и отбранителни функции. За това определено говори наличието на бастиони пред неговия фронт откъм морето. По всяка вероятност то изпълнява ролята на диатейхизма, която охранява пристана убежище със зимуващи в езерните води кораби[49].

“Валът” при Шкорпиловци е без ров и пресича долината на р. Фандъклийска (обр. 1, 4). С вътрешния си край той стъпва върху източната стена на разрушената през V в. антична крепост и в неговия насип са намерени и замазки от късноантични жилища и битова керамика III–VI в. Плитката извивка, която прави непосредствено от юг на крепостта, е вероятно, за да се съобрази с регистрираното тук неукрепено селище, чието опожаряване се датира в края на VI–началото на VII век.

“Валът” при с. Обзор пресича напречно ниската песъчлива ивица в устията на две реки: Двойница и Панаир дере (обр. 2, 1). Той също е без ров. Трасето му остава на пътя между две съседни антични крепости: Темплум Йовис и безименна на нос Св. Атанас.

Обща черта в причерноморските валове е насипването им от пясък и глинеста почва, загребвани от терена, където са трасирани. Според техния грижлив изследовател Р. Рашев това е “най-неподходящият почвен материал за подобен род съоръжения”. За тази цел, в качеството на своеобразна “арматура” на пясъчно-глинестото ядро, строителите им са използвали отпадъци от разрушени антични и късноантични строежи. Предприемано е и надлъжно укрепване против ерозия в тяхното подножие. Горната, почти изцяло песъчлива структура е втвърдявана по “особена технология”, предвиждаща смесване на пясъка с аморфна маса от хоросан от близки по-стари градежи. Изследванията на Д. Евстатиев сочат, че хоросанът калцира пясъка и придава устойчивост на насипа. И, макар че инж. Евстатиев търси аналогии за този начин на

"заздравяване с преупотребен хоросан" в римския опит в строителство на пътища, той
върля поради това, че при нашите паметници е използван преупотребен хоросан, а не
ментарът на Р. Рашев е следният: "Трудно е да се каже дали строителите са предвиж
ефект. От гледна точка на класическото каменно-тухлено строителство описаният
изглежда твърде необичаен, варварски строеж, но тъкмо в това се заключава неговата
за историята на епохата, в която е построен"[51].

Наистина ли обаче причерноморските валове имат "варварски" градеж и строите
им техника е "лишена от своя история"?

Една справка с похватите в римското пътно строителство показва, че изграждане
пътища (munere viam) в заблатени местности, като тези в долините на рекичките от
Двойница, предвижда използването на хоросан или вар и пуцолан[52]. Превъзходството
ляните в строителството на пътища, акведукти и др. е обосновано от Страбон (V 3,8),
изтъква, че за разлика от гърците, те пресичат хълмове и запълват долини, за да могат
дойдат чак до брега на морето за разтоварване на корабите[53]. В структурата на римските
ща, съгласно предписанията на Витрувий, настилката е положена върху многослойна
в която влиза и пласт от пясък и хоросан. В т. нар. statumen се включва и т. нар. rudus
с дебелина от 0,25 до 0,50 м, който е съставен от трамбуван чакъл и начупени парчета
и изобщо останки от развалини на постройки[54]. Блатистите местности са преодолявани
често с насип (agger, limes) с ширина до 10–12 м и височина до 4 м, обикновено в права
както това е характерно за римските пътни трасета изобщо[55].

Следователно в изпълнението на причерноморските валове се открояват доста
принципите на римското пътно строителство. При това положение трябва да бъде пре
дай преди всичко въпросът за датировката на тези съоръжения. Използването на оста
рушевините на късноантични и ранновизантийски градежи: хоросанов трошляк, тухли,
тектурни детайли и други материали изключват датировка преди средата на VI в. Това
означава, че единствената възможност за изпълнението на такъв тип землено строителство
периода след създаването на българската държава. Изявеният характер на насипите като
диги, а не като противодесантни валове, обезсилва вероятността те да са построени непре
но след края на VII в. Най-вероятната инициатива за тяхното построяване като участъ
Via Pontica остава да е в последните десетилетия на активния контрол на Източната импе
в района на Долен Дунав и Западното Черноморие. Ако се опрем на изворите (Прокопий
сарийски, Йоан Ефески и най-вече Теофилакт Симоката) потребността от устройване на
с този характер са десетилетията през втората половина на VI в. и най-вече при управле
то на Тиберий или Маврикий. По това време Империята впряга своите сили в отстояване
Дунавския лимес и от Константинопол към Малка Скития и Втора Мизия редовно се из
големи и добре екипирани военни експедиции. Снабдяването на най-директния път с наст
за преминаване през блатистите места при устията на реките, вливащи се в морето, е сред
оритетните задачи в неговото превръщане във via militaris. Не е изключено ремонтни рабо
преизграждане на някои участъци да датират от първите десетилетия на VII в.

Впрочем извънредните обстоятелства, в които са оформяни разглежданите части
пътното трасе, изглежда слагат своя отпечатък. В технологично отношение насипите диги
отговарят напълно на предписанията на римската инженерна наука. Самите валове са устро
само там, където има удобен суровинен ресурс от рушевини и не продължават на по-
разстояние от тях. Това обяснява липсата им в "Лонгоза" на десния бряг на Камчия[56] или
блатистото устие на р. Батова.

Съществуват ли все пак директни данни за използването на валовете като пътни диги? Безценни в това отношение са свидетелствата на техните първи изследователи. Ето какво пишат те през 1892 г.: "От Месемврия на север пътят е отивал по песъчлива ивица, която отделя Черно море от блатата, наречени Кардис, към южните поли на Еминската планина (до св. Влас) и по стръмния ѝ южен склон е достигал билото на планината. На този склон не се забелязват вече никакви следи от стария път"[57]. По-нататък, след като описват пътя с принадлежащите му късноантични преградни съоръжения от Обзор на север, братя Шкорпил сочат самите "причерноморски валове" като пътни съоръжения. В отсечката от Темплум Йовис – Ерите те говорят за "един стар пътен насип направо към север… Насипът е около 20 разкрача широк и около 4 м висо́к с почти северно направление (8о CZ); той продължава и зад р. Панаир-дере до възвишението, което се подига близо до устието на поменатата река (сравни фиг. 22). *Няма съмнение, че насипът представлява следи от стар път… По-нататъшните следи от стария път са унищожени; види се, че пътят е извивал до близкия мис Ак бурун…*"(курс. П. Г.).

За дигата в долината на р. Фъндъклийска, сиреч при с. Шкорпиловци, братя Шкорпил твърдят, че тя достига височина 5 м над песъчливото крайбрежие. Оттам "римският път" минава "по стария насип" върху възвишението "Герме", между посочената река и Камчия. "*По тези места* – пишат те – *се забелязват тук-там следи от камъните (калдъръма), с който е бил постлан стария път; той е бил около 4 м широк и около 0,5 м. висок*"(курс. П. Г.)[58]. Като пътна дига оценяват и насипа със следи от мост в "Лонгоза" при устието на Камчия.

Вижда се, че първоначално братя Шкорпил схващат отсечките от насипи по черноморското крайбрежие за диги на "римски път". Едва по-късно те променят гледището си и ги тълкуват като български отбранителни валове. През 1910 г. те все още се колебаят и се опитват да примирят двете възможности за тълкуване на останките от насипите с пътя: "*По посока на насипите е минавал римският крайбрежен път от ст. Templum Iovis (с. Гьозякен) през Erite (до устието на Камчия), Dionissopolis (Балчик). Възможно е* (sic, срв. с горния цитат!-П. Г.)[59] *каменната настилка да е била употребена за материал на насипите. На места се съвпадат насипите с пътя" (курс. П. Г.)*. За Карел Шкорпил през 1940 г. възможността дигите да са част от пътно платно, не загубва своята актуалност. За следите от насипи в мочурливия терен срещу Истрия с ширина около 20 м и височина 4,5 м той отбелязва, че е път, водещ към града Истрия[60].

Днес не може да има съмнение, че става въпрос за римо-византийски пътни диги, наричани, както и защитните валове, aggerum[61]. Основният материал за пътя по черноморското крайбрежие е морският пясък и глинесто-песъчливите почви в речните долини там. На юг от нос Емине пътят също преминава "по тесен нисък насип, образуван от пясък с ослепителна белина", както го описва К. Иречек в края на XIX век[62]. Тук обаче той е с естествен произход. К. Иречек отбелязва тази местност от песъчливи дюни като "Кум баши", а братя Шкорпилови – "Кумлук"[63].

Пясъчната структура на крайморския път от север и от юг от Хемус е в основата на неговото споменаване на два пъти от Теофилакт Симоката с названието Сабуленте Каналиум, което Ив. Дуйчев реконструира като Sabulente kanalis, (от sabolosus canalis т.е. "пясъчен път")[64]. Като латиноезично название със значение "пясъчен пряк път" обяснява топонима и В. Бешевлиев[65]. В първото упоменаване на местното име Теофилакт Симоката има предвид красивата гористо-планинска местност в Еминската планина. Названието на това "място", според него, звучи на "езика на туземното население като някакво приветствие" (προσηγορία τινί)[66]. Това ми позволи

13.01.2010

да заключа, че в случая се има предвид старият сабазистки поздрав [evoi] saboi, който местното тракийско население е използвало към края на VI век[67]. Второто споменаване (VI, 3) се отнася със сигурност до пътя, но тук е посочен като название на място, разположено в полето на север на Анхиало[68]. Следователно трасето на крайбрежния път през късната античност, а и през средновековието, се придържа плътно към бреговата ивица, а не навътре от нея, както се приема за по-ранния период (обр. 4). Единствената отсечка, за която може да се допуска поразлично трасе, е по линията между Темплум Йовис (дн. с. Обзор) и Месемврия (дн. Несебър). Това несъмнено е най-гористата и опасна част от пътната връзка между Тракия и Мизия в най-източната част на Хемус (Веригава).

След всичко казано до тук мога да заключа, че Крайбрежният път (Via Pontica) с неговото оформено през втората половина на VI в. трасе е главната връзка между Византия и България през ранното средновековие. Особено голямо е неговото значение през VII-VIII в., когато политическият център на българската държава се намира в района на Марцианопол-Одесос. Тогава той осигурява най-пряка и бърза връзка между двете съседни страни.

Предпочитание към този път е засвидетелствано и през XI век. През 1043 г. управителят на градовете по Истър Катакалон Кекавмен излиза “по крайбрежието на така наречената Варна”, пресичайки пътя на отстъпващите руси, които се движат “пеш по пътния брод” (πεζῇ τὴν ὁδοιπορίαν)[69]. От думите на Скилица се разбира, че русите се връщат по Via pontica и са разбити някъде наблизо до пътната дига, южно от Одесос-Варна. В житието на св. Кирил Филеот (между 1056 и 1071 г.) пътят от Анхиало за Варна е наречен ταχὺς δρόμος, т. е “бързият”, “прекият път”[70]. Това свидетелство показва, че той е все още предпочитан от жителите на Варна пред морския път, въпреки постоянните опасности на планинската местност.

В този смисъл трябва да се приеме, че основната пътна връзка между Византия и България през ранното средновековие, както и през античната и късноантична епоха, е Via Pontica[71]. Алтернативните пътни трасета през проходите в Стара планина, от Айтоския до Тревненския, са добили през същинското и зряло средновековие значение само поради факта, че преминаващите оттам пътища водят директно към новите политически центрове на България – Плиско-ба-Плиска, Велики Преслав и Велико Търново. Те изглежда са предпочитани при византийски военни операции против България и особено при обратната връзка – от българските столици към Тракия и Византия.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

1.1. Схема на т. нар. “причерноморски валове”;
1.2. “Валът” в долината на р. Батова;
1.3. “Аспаруховият вал” при Одесос-Варна;
1.4. “Валът” при с. Шкорпиловци (по Р. Рашев).
2.1. “Валът” при Темплум Йовис (с. Обзор);
2.1 и 2.3. Ситуация и разрези на земенасипните съоръжения при Ерите (дн. устие на р. Камчия) (по Р. Рашев).
3.1 и 3.2. Схема на земенасипните диги, северно от крепостта Ерите (по Р. Рашев).
4. Схема на трасето на крайбрежния път през античността (по Б. Димитров).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Дуйчев, Ив.** По въпроса за името “Веригава”.- В: **Същият.** *Проучвания по българското средновековие (=Сб. БАН, кн. XLI).* София, 1949, 159–165; **Beševliev, V.** Zwei Bemerkungen zur Historische Geographie Nordostenbulgariens.- *Studia balcanica*, I, 1970, 69-75; **Beševliev, V.** Bemerkungen über die antiken Heerschtrassen im Ostteil der Balkanhalbinsel.- In: **Idem**. *Bulgarisch-Byzantinische Auefsaetze. Variorum reprints.* London, 1978, (XXVI, 79-483-495); Die byzantiniche Heerstrasse Adrianopel – Verigava.- In: **Idem**. *Bulgarisch-Byzantinische Auefsaetze…*, (XXVII, 125-129); **Бешевлиев, В.** Географията на България у византийските автори – *Известия на народния музей във Варна*, 23 (38), 1987, 43–44.

[2] **Георгиев, П.** “Веригава” и “Чика”. Езикови и културно-исторически паралели. – В: *Трудове на катедрите по История и Богословие, 5 (В памет на Пею Димитров).* Шумен, 2001, 155–170); **Същият.** Главният път през Веригава в ранното средновековие. – В: *История на пътя. Черно море между Изтока и Запада. Дванадесети Понтийски четения, Варна, 2006.* Варна, 2007, 7–25.

[3] Подробно у: **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска – Преслав, I – II.* София, 1929.

[4] **Теофан Изповедник.** *Chronographia. – Гръцки извори за българската история,* III. София, 1960, 263.

[5] **Георгиев, П**. Крепостта Маркели при Карнобат и въпросът за първата българска столица. - В: *Тракия и Хемимонт IV-XIV в.*, 1, Варна, 2007, 90-99.

[6] **Георгиев, П.** Тутхон – кампусът - “град” на река Ахелой.- В: *Сборник в памет на проф. Велизар Велков.* София, 2009, под печат.

[7] **Велков, В.** Пътища по западното Черноморие в предримската епоха. – *ИВАД*, 14, 1963, 25-34; *История на България.* 1, София, 1979, 308-310; **Димитров Б.** Бележки за западночерноморския крайбрежен път в античната епоха. – *Векове,* 1972, 3, 43-46.

[8] На противно мнение е Б. Димитров, който счита, че след варварските нашествия от VI в. пътят в северната си част запустява, а на юг от Хемус се превръща в комуникация с второстепенно значение. Срв. **Димитров, Б.** Цит. съч., 46.

[9] **Beševliev, V.** Les sites antiques en Mésie et en Thrace et leur sort à l`époque du Haut Moyen âge.- In: **Idem**. *Bugarisch-Byzantinisce Aufsaetze. Variorum reprints*. London, 1978, (XXVIII: 207-220); **Schreiner, P.** Stadte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem zeugnis des Theophylaktos Simokates.- In: **Idem**. *Studia Byzantino-bulgarica (Miscelanea Bulgarica, 2)*, Wien, 1986, 59-69.

[10] **Ангелова, Ст. , Р. Колева**. Археологически данни за ранното славянско заселване в България. – *ГСУ на ИФ – специалност Археология,* 2, 2000, 159–186.

[11] **Георгиев, П.** Фанагурис, Томитуракан и “Великая Болгария”. – *Античная древность и средние века,* 36. Екатеринбург, 2005, 34-50.

[12] **Георгиев, П.** Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура, 4/2.* София, 2007, 7-36; **Същият.** Кампусът на Одесос. Исторически бележки за неговата локализация. – *Известия на народния музей във Варна, XLI (LVI)*, 2005, 61-80.

[13] **Патриарх Никифор.** *Breviarium. – Гръцки извори за българската история, III.* София, 1960, 305; **Георгиев, П.** За произхода на северите. – В: *Международна конференция “Сто години от рождението на проф. Ив. Дуйчев”*, Варна, 2007, под печат.

[14] **Георгиев, П.** За Паган, паганите и “господаря на България” Кампаган. – *Ист. преглед,* 2007, 5-6, 119–134.

[15] **Теофан Изповедник**. Chronographia. – *Гръцки извори за българската история, III.* София, 1960, 274.

[16] **Георгиев, П.** Раждането на столица Абоба-Плиска. – В: *ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΑ. Сборник в чест на проф. Иван Божилов*. София, 2002, 63–77; **Същият.** Хинтерландът на Абоба-Плиска: пътни комуникации и основни селищни и военни центрове.- *Археология*, 2009, под печат.

[17] **Morisson, C., Popovic, Vl., Ivaniševic, V. et collab.** Les trésors monetaire byzantines des Balkans et d'Asie Mineure (491-713) (=Réalites byzantines, 13), Paris, 2006, 158, Nr. 60.

[18] **Пантелеев.** Три византийски императорски печата от VI-VII в. – *Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. В памет на М. Мирчев (Acta musei Varnaensis, VII-2)*, Варна, 2008, 74-75. За останки от “уж стар град”, наречен Хаскьой при с. Султанци, дн. Царевци, свидетелства запис на **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974, 916-917. Той според автора се намира на “римското шосе от Марцианопол за Анхиало”.

[19] **Георгиев, П.** Дипломатическите и търговски знаци-печати във Византия и славянските страни. – *Годишник на Софийския университет. Научен център за славяно-византийски проучвания “Проф. Иван Дуйчев”*, 82 (2), 1988, 21-32.

[20] **Пейков, Ал.** Рядка монета на Теберий III Апсимар (698–705) от Варна. – В: *Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Musei Varnaensis, II)*, Варна, 2004, 217–218. Предположението на автора е, че монетата е донесена “в околностите на Варна” от българския войник – участник в похода на Тервел към Константинопол през 705 г. Това е невъзможно с оглед на нейната идентификация с монетосечене няколко години по-рано.

[21] **Павлович, П.** Монета от епохата на абасидския халиф Ал-Махди (775–785) в колекцията на Археологическия музей – Варна. – *Пак там*, 219–222.

[22] **Juroukova, J.** Particularités dans la circulation des monnaies byzantin du VI-e – VII-e siècles sur le littoral occidental de la Mer Noire.- *Byzantinobulgarica*, II, 1966, 223-227; **Пенчев, Вл.** Няколко редки византийски нумизматични и сфрагистични паметници от фонда на ИМ-Бургас. – *Минало*, 1997, 1, 41-45 и цит. там по-стара литература.

[23] **Laiou, E. A.** Exchange and Trade Seventh – Twelfth Century. In: *The Economic History of Byzancium (Ed. E. A. Laiou), vol. 2.* Washington, 2002, 704; **Oikonomides, N.** Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716. -In: *Studia Slavico-Byzantina Europensia, vol. I. In memoriam Ivan Dujcev.* Sofia, 1988, 29-31. Срв. **Йорданов, Ив.** Византийски комеркиарии за България (681–971). – В: *Договори, хора, съдби.* Варна, 2000, 20.

[24] **Литаврин, Г. Г.** К дискусии о договоре 716 г. между Византией и Болгарией.- *Byzantinoslavica, LVI, 1995: Stefanos. Studia byzantina ac slavica Vl. Vavrinek, 37-43.*

[25] **Георгиев, П.** Пристанът на Одесос-Варна и руските мореплаватели (IX–XI в.). – В: *България, Варна, Русия от средновековието до ново време*. Варна, 2008, 65–82. Друго мнение по въпроса вж. в статията на В. Плетньов в настоящия том.

[26] **Laiou, E. A.** *Op. cit.*, 702-703.

[27] **Oberlender-Tarnoveanu, E.** Monnaies byzantines des VIIe-Xe siècles découvertes à Silistra et le problème du commancement de l'économie monetaire dans le Prémier royaume bulgare.- In: *Numismatic and sphragistic contributions to Ancient and Medieval History of Dobroudja (=Добруджа, 12, 1995)*, 143 и сл., спец. 146-147.

[28] **Ibidem,** p. 143 et notes p. 156 sqq.; **Chiriac, C.** About the Presence of byzantine Coins in Dobroudja during the 7th Century.- *Ibidem*, 133-136; *Jordanov Iv.* Dobrudza (491-1092) selon les données de la numismatique et de la sphragistique.- In: *Dobrudza. Études éthno-culturelles*. Sofia, 1987, 187-189, tabl. I et II.

[29] **Георгиев, П.** Пристанът на Одесос-Варна и руските мореплаватели (IX–XI в.). – В: България, Варна, Русия от средновековието до ново време. Варна, 2008, 65–82.

[30] **Минчев, Ал.** Ранновизантийски златен колан от българското Черноморие. – *ИНМВ*, XLI (LVI), 2005, 44-60.

[31] **Георгиев, П.** “Култура Варна” през VI–VII век в контекста на общоевропейския модел за преход от античност към средновековие. – В: *Канон и култура. 15-та лятна научна среща*, Варна, 22-24 юни 2007 г. Варна, 2007, 159–160.

[32] **Георгиев, П.** За монетната циркулация в българската столица през VII–IX в. – В: *Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие. (Avta musei Varnaensis, II)*. Варна, 2004, 223–229.

[33] **Жекова, Ж.** Монетите на Никифор I Геник (802-811 г.) и Плиска. – *Плиска-Преслав*, 8, 2000, 168–171.

[34] **Жекова, Ж.** *Монети и монетно обращение в средновековния Шумен и неговия хинтерланд*. Ръкопис на дисертация. Шумен, 2004; **Същата**. *Каталог на монетите от зала “Съкровищница” в РИМ-Шумен*. Шумен, 2003, № 110 (солид на Юстиниан II (705–711), № 114 (милиаренсия на Константин VI и Ирина, пробита), №129 (медна на Лъв V).

[35] **Пак там,** № 126.

[36] **Пейков, А.** Интересна монетна находка от началото на IX век. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Сборник в чест на проф. Й. Андреев*. В. Търново, 2003, 128–130.

[37] **Дерменджиев, Е.** Една хипотеза за похода на император Никифор I Геник в България през 811 г.- В: *Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia. В чест на 100 годишнината на проф. В. Бешевлиев.* София, 2003, 401–408, спец. 403.

[38] **Георгиев, П.** За столицата на Аспарухова България. – *Исторически преглед*, 2002, 5-6, 220 и сл.

[39] **Жекова, Ж.** Монетни находки от средновековни селища в Новопазарско. – *Плиска-Преслав*, 9, 2003, 121–128.

[40] **Жекова, Ж.** Колективна находка с фолиси на император Константин VII от района на Ришкия проход. – В: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев.* В. Търново, 2007, 368-374.

[41] **Жекова, Ж.** *Каталог*, № 111.

[42] **Витлянов, Ст.** Два императорски печата от Велики Преслав. – *Нумизматика*, 1989, 1, 32-34; **Георгиев, П.** Дипломатическите и търговски знаци печати…, 29.

[43] Напоследък беше съобщено за златен солид на Теофил, сечен в периода 830–840 г., в частна колекция, без ясно местонахождение. Срв. **Жекова, Ж.** Монетни находки от средновековни селища в Новопазарско. - *Плиска-Преслав*, 9, 2003, 127.

[44] **Рашев, Р.** За началото на българската средновековна култура. – *Плиска-Преслав*, 9, 2003, 154.

[45] **Георгиев, П.** Главният път през Веригава в Ранното средновековие. – В: *История на пътя. Черно море между Изтока и Запада. XII Понтийски четения на ВСУ*, Варна, 2007, 7-25.

[46] За тях в долината на р. Камчия пръв пише Ф. Каниц, считайки ги за “основите на турски землени укрепления, разположени между два потока, като внезапно в равнината се губят под почвата”. Срв. **Каниц Ф.** *Дунавска България и Балканът. Превод П. Горбанов*, III. София, 1996, 196.

[47] **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.)*, Варна, 1982, 32 и сл.; Раннобългарски землени укрепителни съоръжения. – В: *Български средновековни градове и крепости*, 1, съст. Ал. Кузев и В. Гюзелев. Варна, 1981, 20 и сл.

[48] **Георгиев, П.** Бележки за Аспаруховия вал при Одесос – *Известия на народния музей във Варна*, 34–35 (49–50), 1998–1999, 167–182.

[49] **Георгиев, П.** Пристанът на Одесос-Варна, 76–77.

[50] **Евстатиев, Д.** Старобългарските валове сред античните и средновековни земнонасипни съор ния. – В: *Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Ра* В. Търново, 2007, 80, 83–84.

[51] **Рашев, Р.** *Старобългарски*, 36.

[52] **Chevallier, R.** *Les voies romaines*. Paris, 1972, 89-90.

[53] **Daremberg, Ch. et E. Saglio**. *Dictionnaire d`Antiquités grecs et romains*, V, p. 778; **Forbes, R. J.** *Stud in Ancient Technology*, II. Leiden, 1965, 153-154, fig. 37.

[54] **Ibidem**, 785, fig. 7430.

[55] **Ibidem**, 786; **Chevallier, R.** *Op. cit.*, 98; **Grewe, K.** Strassen, Brücken und Meilensteine. Spuren römisch Infrastruktur in England.- In: *Antike Welt*, 26, 1995, 5, 346-347, Abb. 6.

[56] К. Иречек свидетелства за блестящи "големи бели пясъчни купчини, натрупани между мочурите Камчия и морето". Срв. **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974, 878–879. По своя харак те отговарят на "пясъчните рътове" при Месемврия, вж. за тяхното описание на с. 860. Срв. **Шкорпил, К. и Х.** *Цит. съч.*, 44.

[57] **Шкорпил, К. и Х.** Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – Сб. Н VIII, 1892, 31–32.

[58] Пак там, 44.

[59] **Шкорпил, Х. и К.** Неизвестно писмо и крайбрежни насипи. – *ИВАД*, IV, 1910, 77–78, обр. 3.

[60] **Шкорпил, К.** Укрепленията на Първата българска държава в Северна Добруджа. – В: Сборник *памет на проф. П. Нико*в *(ИБИД, XVI-XVIII)*, 1940, 534-535.

[61] Срв. например **Amm. Marcell.**, XXXI,16, 2. – В: *ЛИБИ*, I. София, 1958, 189: aggeribus publicis "об ществени пътища".

[62] **Иречек, К.** *Цит. съч.*, 850, 860.

[63] **Братя Шкорпилови.** Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна Бълг рия. – *Сб НУ*, IV, 1891, 107-108.

[64] **Dujcev, I.** Bemerkungen zu byzantinischen Historikern.= In: **Idem**. *Medioevo Bizantino-slavo*, II. Rom 1968, 311 sqq.

[65] **Бешевлиев, В.** Латинските местни имена в Мизия и Тракия. – *ИАИ*, XIX, 1955, 293-294.

[66] *Theoph. Symm.*, II,10. – *ГИБИ*, II. София, 1959, 300–301.

[67] **Георгиев, П.** За планинското население в Източна Стара планина през късната античност и ранното средновековие. – В: *Земите на България – люлка на тракийската култура*, II. София, 2005, 180.

[68] *ГИБИ*, II, 319.

[69] **Scylitzes-Cedrenus.** Hist. Comp. – *ГИБИ*, VI. София, 1965, 307–308.

[70] **Гюзелев, В.** Сведения за български градове и области в житието на Св. Кирил Филеот (XI в.). – В: **Същият.** *Средновековна България в светлината на нови извори.* София, 1981, 63.

[71] С оглед на гореизложеното е неприемливо схващането, че "континенталните" пътища са изместили значението на "крайбрежния". Срв. за това **Димитров, Б.** Цит. съч., 46.

THE MAIN ROUTE BYZANTIUM-BULGARIA UNTIL THE END OF VIIITH CENTURY

Pavel Georgiev

Abstract

In the first part of the paper, the author makes a survey of the available historical, archaeological and numismatic-sigillographic data for the contacts between Byzantium and Bulgaria during the first century of the existence of the new state. As a result a conclusion is reached that they were not concentrated in the interior zone to the south of Pliska considered the 'first Bulgarian capital' but in the Black sea shore on both sides of the Balkan which in its eastern part bore the local name Verigava (the Green mountain) still in late Antiquity. The major routes between the neighboring countries in the VIIIth c. as well as in earlier and later centuries in this region were the Coastal (Via Pontica) and the interior through the present-day Dyulin pass. They connected the Anhial field with the region of the Varna lakes with Martsianopolis and Odessos between which the author situates the initial major center (capital city) of Bulgaria from the late VIIth c. to the late VIIIth c. known in the sources by the name Varna.

In the second part of the paper, the author revises the established opinion that the embankments along the Black sea coast were defensive fieldworks built by the Bulgarians after the end of the VIIth c. In his opinion they were road embankments built according to the Roman engineering thought in the second half of the VIth or the early VIIth centuries. This explains their location only in the lowest and swampy areas of the rivers flowing into the sea, as well as some other facts regarding their unusual layout and structure as defensive embankments. Built basically of sand or sandy clay mixed with building scraps, they gave the route the name Sabulaentae canalium as attested by Theophylact Simocatta still in the first half of the VIIth c. In the Life of Cyril Phileotes, the coastal route between Anchialos and Varna was still considered as 'the fast route' and was preferred to the sea connection between the two towns.

In conclusion, it is emphasized that the basic route between Byzantium and Bulgaria especially in the early Middle Ages was the coastal together with that through the Dyulin pass. The routes through the passes to the west of it were also used as an alternative for direct traveling to or from the successively built political centers of Bulgaria Plisk oba-Pliska, Great Preslav and Turnovo.

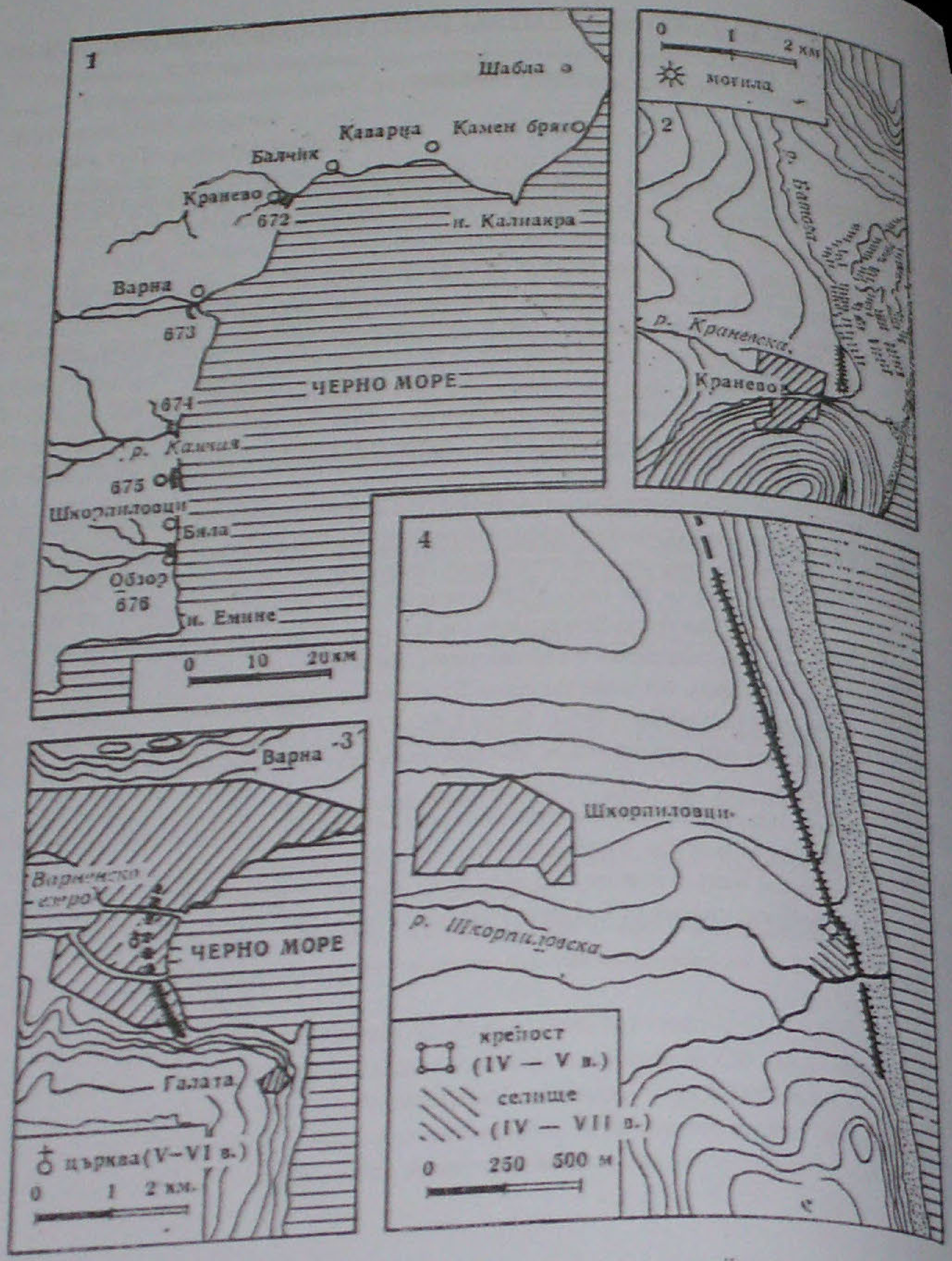

1.1. Схема на т. нар. "причерноморски валове";
1.2. "Валът" в долината на р. Батова;
1.3. "Аспаруховият вал" при Одесос-Варна;
1.4. "Валът" при с. Шкорпиловци (по Р. Рашев).

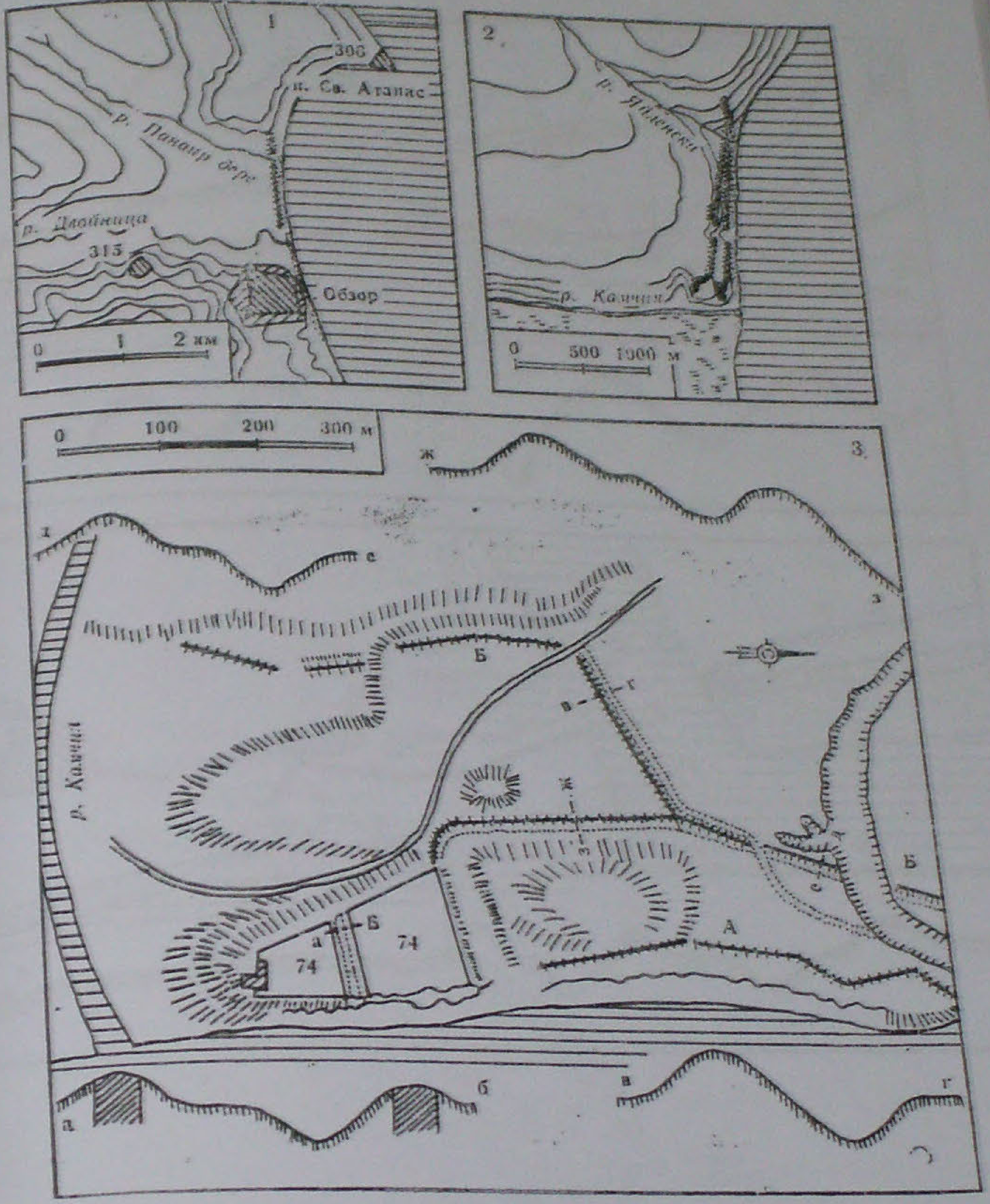

2.1. "Валът" при Темплум Йовис (с. Обзор);
2.1 и 2.3. Ситуация и разрези на земенасипните съоръжения при Ерите (дн. устие на р. Камчия) (по Р. Рашев).

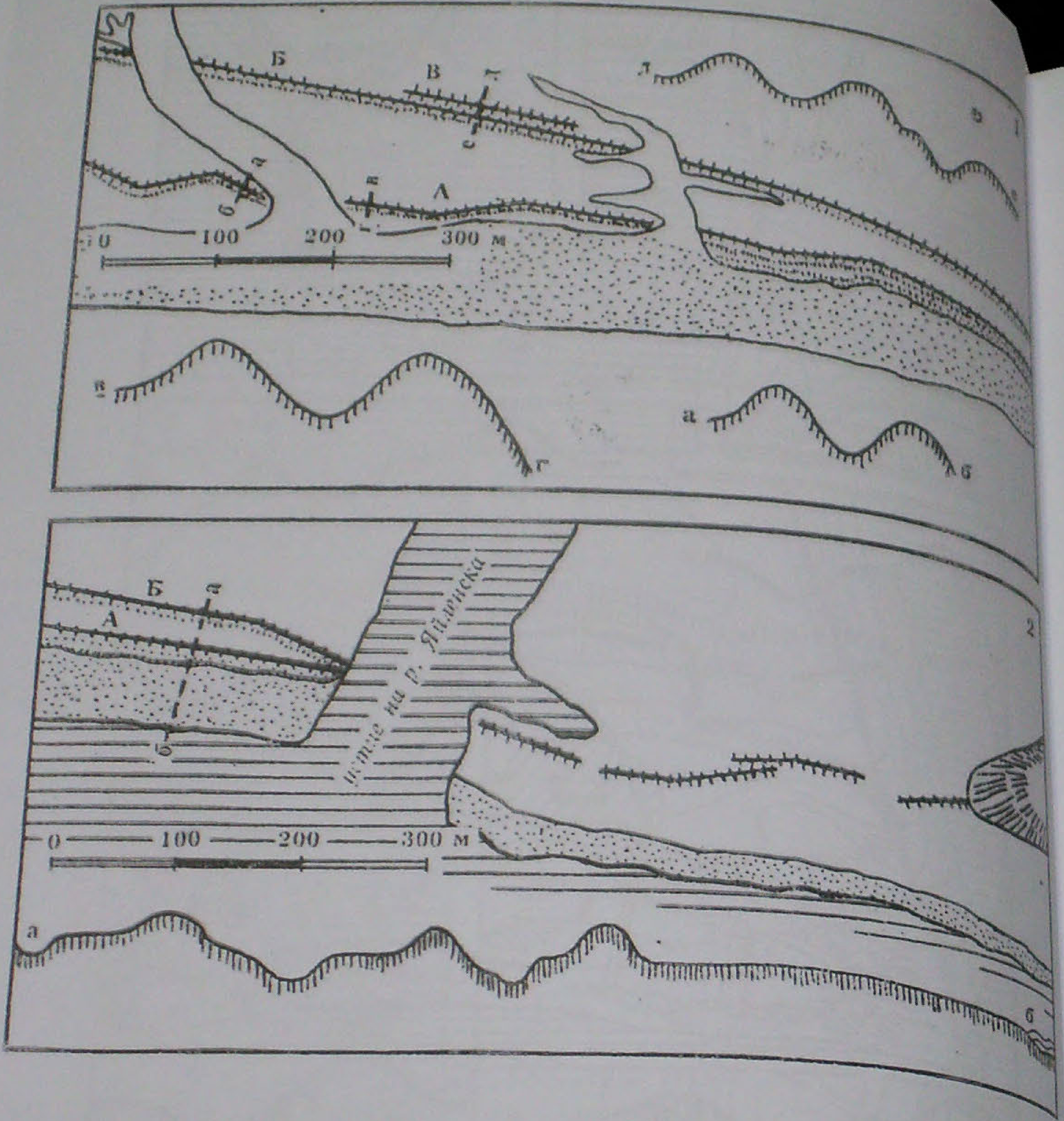

3.1 и 3.2. Схема на земенасипните диги, северно от крепостта Ерите (по Р. Рашев).

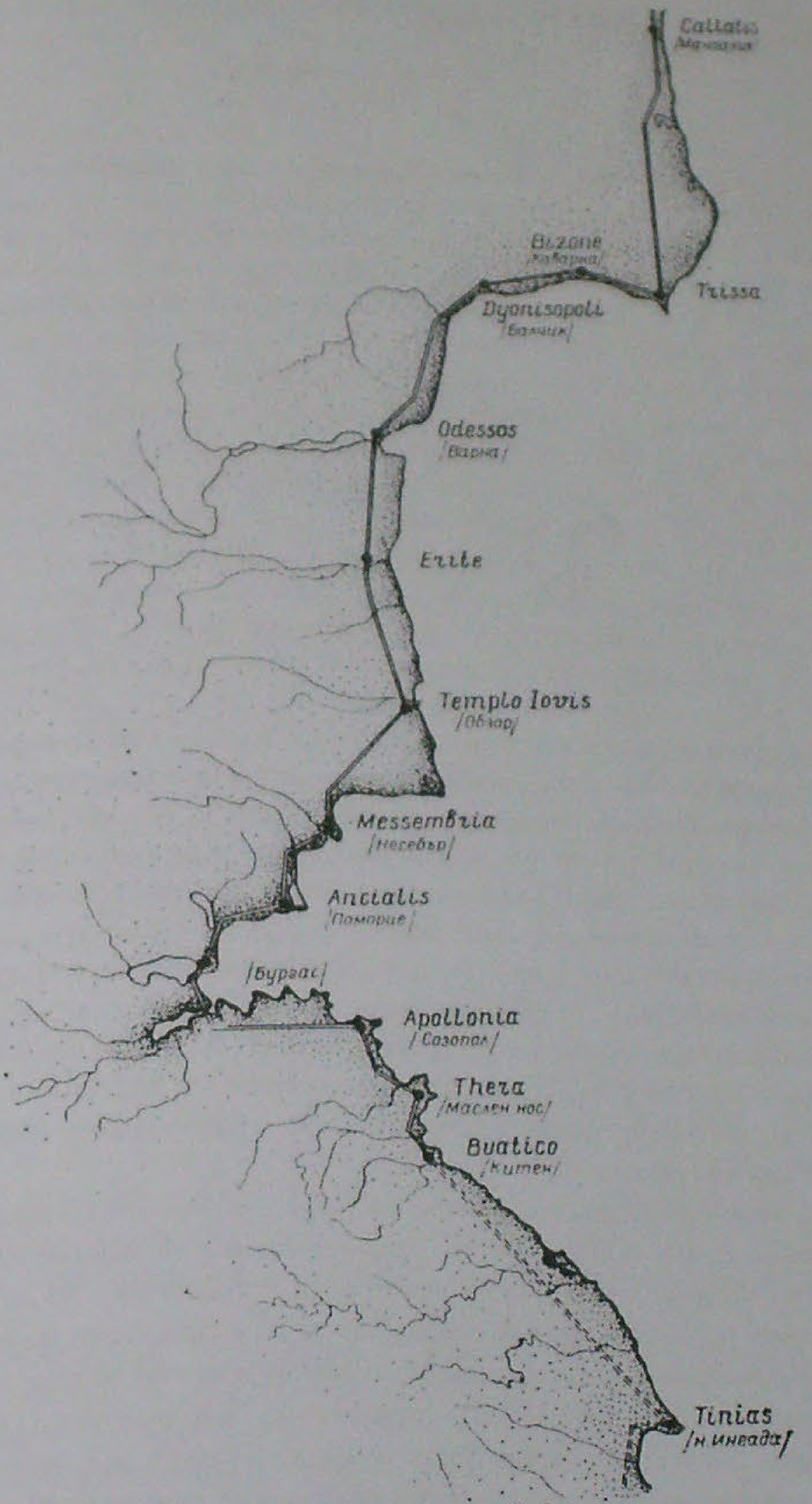

4. Схема на трасето на крайбрежния път през античността (по Б. Димитров).

ПЪТУВАНЕ ПО ДУНАВА (IX–XI в.)

Лиляна Симеонова

Река Дунав играе важна роля в европейската история. През втората половина на I в. от н.е. Дунав става част от фиксираната северна граница на Римската империя, която е наричана limes Germanicus, защото задачата ѝ е да охранява империята от набезите на германските племена. Лимесът започва от Рейн (северно от дн. Кобленц), стига до Дунав при Кастра Регина (дн. Регенсбург) и оттам продължава по Дунав чак до неговото устие на Черно море. По цялата си дължина той е подсилен с гарнизонни крепости и кули наблюдателници, а по реката патрулира речният имперски флот. Много съвременни градове, разположени по протежение на Дунава, водят началото си от пристанища и бази на римския речен флот.

През римската епоха търговското корабоплаване по Долния Дунав процъфтява най-вече в периода от 107 г. до 271 г., т.е. докато съществува отвъддунавската римска провинция Dacia. През третата четвърт на III в. обаче имперските сили се оттеглят отсам реката, а Дунав отново става външна граница на империята. За времето на най-интензивните варварски нашествия по Долния Дунав, т.е. за периода IV–VII в., може да се каже, че по това време речната търговия изглежда оцелява в някаква степен само в района на делтата. Например църковният историк от V в. Зосим пише, че там стоките са претоварвани от малки речни кораби на по-големи морско-плавателни съдове, за да продължат пътя си по море.

Етническите промени, които настъпват в Европа и в целия Средиземноморски басейн през късната античност и ранното средновековие, довеждат до прекъсването на много от главните сухопътни и морски артерии, наследени от античността. А по протежение на малкото маршрути, които остават открити за пътуване, комуникациите и търговията са не особено интензивни. Известно съживяване на пътуванията на дълги разстояния започва едва в края на VIII и началото на IX в., и то най-напред по южната и северната периферия на Европа, т.е. в Средиземно и Адриатическо море, от една страна, и в Балтийско и Северно море и Ламанша, от друга. По това време вътрешността на континента с преобладаващо аграрната си икономика, остава малко или повече встрани от този процес. В хода на IX, X и по-голямата част от XI в. комуникациите по вода и по суша стават все по-интензивни, а мрежата от използваните маршрути – все по-гъста, като този процес обхваща не само крайбрежните области, а и вътрешността на Европейския континент.

Повторното обвързване на морските брегове на Европа с нейната вътрешност в единна система от маршрути на комуникация започва, като най-напред са възстановени връзките между крайморските области и поречията на големите реки. От края на VIII до началото на X в. викингските нападения по Сена, Лоара и Гарона, както и господството на сарацинските пирати в района на устието на Рона и Западноалпийските проходи пречат на големите френски реки да участват в този процес. Още в края на VIII и началото на IX в. задачата да осъществява връзката между европейския Юг и европейския Север се пада на Рейн и притоците му. Малко по-късно, през втората половина на IX в. и с известно прекъсване през първата половина на X в., и Дунав със своите притоци и с връзката си с Черноморския регион започва да играе важна роля в европейската система от комуникации.

Фризия, която в ранното средновековие обхваща не само делтата на Рейн, но и южното крайбрежие на Северно море чак до днешния Шлезвиг-Холщайн, е окончателно покорена от Карл Велики в самия край на VIII в. Така през Рейнската делта стоките, които идват от вътрешността на континента, получават достъп до региона на Северно и Балтийско море. Пак на Карл Велики принадлежи идеята, че Рейн и Дунав трябва да се свържат чрез изкуствен воден път. За целта в 793 г. той заповядва да се прокопае канал, който свързвал р. Швебише Рецат, която е приток на Майн, с р. Алтмюл, която пък е най-големият приток на Горния Дунав. Този канал не просъществува дълго, а идеята за построяването на непрекъснат воден път от Северно до Черно море възкръсва чак през втората половина на XVIII в. Реализацията ѝ е допълнително забавена от Наполеоновите войни. Едва с прокопаването на т.нар. Ludwigskanal в 1846 г. мечтата за връзка между реките Рейн и Дунав е частично осъществена.

Но да се върнем към средновековието. В съвременната историография като дата на повторното откриване на Дунава за корабоплаване по цялото му протежение обикновено се приема 805 г., т. е. годината, в която Карл Велики ликвидира остатъците от аварската държава. По-логично е да приемем обаче, че свободното преминаване от франкска на българска територия по реката започва едва след като пограничните проблеми между двете държави са разрешени – това става в 829 г. Фулденските анали споменават, че в кампанията на българите по Драва са използвани кораби и лодки – факт, дал основание на някои изследователи като Ал. Кузев да смятат, че Първото българско царство разполага с речен флот. По-вероятно е обаче споменатите лодки и кораби да принадлежат на местните славяни, които са подчинени на Омуртаг. Българската държава по онова време едва ли се нуждае от речен флот, тъй като Дунав не е нейна външна граница и не трябва да бъде охраняван.

Трафикът по Средния и Долния Дунав вероятно става по-интензивен след приемането на България в семейството на християнските държави. Това се потвърждава от житието на св. Власий Аморийски. След като прекарва известно време в наскоро покръстената България, младият Василий – или, както се нарича по-късно Власий – решава да продължи пътя си за Рим, като плава нагоре по Дунав. Когато достига до едно ждрело (Железни врата?), той е нападнат из засада от речни пирати – те го вземат за търговец, пренасящ стока. Монетите, сечени от императорите Василий I и Лъв VI, които са намерени при Оршова на румънския бряг на ждрелото, свидетелстват, че по времето на св. Власий Аморийски пътуващите от Балканите за Централна Европа или обратно в този опасен участък от реката, стават жертва на пиратски нападения. Макар това да не е изрично споменато в средновековните извори, преминаването на кораби през Железни врата вероятно става по начина, познат ни от римско време: тогава роби стоят на специално издълбани ивици в крайбрежните скали и теглят корабите с въжета, за да ги прекарат през теснините. Разбира се, бавното придвижване на плавателните съдове ги прави лесна плячка за пиратите. Проблемите с преминаването на кораби през Железни врата са разрешени едва с откриването през 1896 г. на канала през т. нар. Сипска клисура.

Какви стоки са превозвани по Дунав през IX–X в.? По всяка вероятност от Изтока за Византия и Централна Европа пътуват предмети на лукса и подправки, а по обратния път пътуват роби, които са продавани на тържищата в Константинопол и Близкия изток. Така например находката от с. Кривина, Русенско, която е датирана в X в. и представлява железен нашийник и синджир, използвани за връзване на робите във верига по пътя им към робските тържища, ни навежда на мисълта, че през X в. по дунавския транспортен коридор са превеждани роби. Идентичен нашийник, датиращ от края на IX или началото на X в., е открит на другия край на коридора – в Моравия, в местността Старе Замки край Бърно.

13.01.2010

Очевидно част от търговията с роби, която процъфтявала в Централна Европа през IX–X в., върви по Дунава и достига до долното му течение, откъдето „стоката” е превозвана по море до Константинопол и Леванта. Нямаме сигурни доказателства дали има българско участие в тази доходоносна търговия. Всъщност през IX и самото начало на X в. в района на Дунавската делта вероятно се сливат два транспортни коридора, по които търговците на роби превеждат „стоката” си. Наред с описания маршрут, който тръгва от Централна Европа и следва течението на Дунава, има и втори маршрут, който тръгва от устието на Днепър на юг. Той ще да е използван от византийските търговци, които изкупуват роби от печенезите и маджарите, обитаващи двата бряга на Днепър. Ибн Русте, който пише в началото на X в., казва, че маджарите, чиито пасища за добитъка се намират в басейна на р. Днепър, откарват хората, които пленяват по време на набезите си покрай черноморския бряг, до едно от пристанищата на ар-Рум. Това място се наричало Керч: там византийците и маджарите се срещат, за да търгуват. Маджарите продават своите роби, а купуват от византийците брокат, вълнени наметала и други произведения на империята.

Заселването на маджарите по Средния Дунав в началото на X в., изглежда, затруднява или дори прекъсва трафика по протежение на реката за около 50–60 г. Едва след 955 г. маджарите започват да развиват добри отношения и с двете империи – германската на Отоните и византийската. Това способства за възстановяване на търговското корабоплаване по Дунав.

В своето изследване „Предмети от византийски и балкански произход в унгарските некрополи от X и XI в.”, К. Местерхази посочва, че количеството византийски ювелирни изделия, които се откриват в Унгария, е прекалено голямо, за да се приеме, че тези предмети са придобити от маджарите само чрез грабителски набези; напротив, споменатите ювелирни изделия са стока, която редовно достига до Средния Дунав по пътя на търговския обмен. Началото на този обмен би могло да се отнесе към средата на X в. От наличните археологически данни се вижда, че той е по-интензивен по Тиса, отколкото по Дунав и е засвидетелстван най-вече в района около гр. Сегет, т.е. на мястото, където се сливат реките Тиса и Марош. С други думи, търговията с предмети на лукса, която върви от Византия и Балканите към Унгария, е насочена по-скоро към земите, населявани от конфедератите на Арпадовата династия, отколкото към земите на самите Арпади.

Подобен модел на разпространение виждаме и при византийските монети в Унгария. Както показва Л. Ковач, най-много монети, от всички номинали и сечени предимно през втората половина на X и целия XI в., са намерени в района около Сегет. Очевидно през споменатия период византийците заплащат с ценни предмети и с пари за нещо, което купуват от населението на този район. Твърде вероятно е тази ценна стока да е каменната сол, добивана в Трансилвания. Не се знае дали византийците реално имат нужда от нея или я купуват само от политически съображения, колкото да установят търговски отношения с доскорошните номади.

Междувременно през първата половина на X в. българските земи в района на Дунавската делта и Северното Черноморие се превръщат в транзитна зона за търговците от народа „рос” или варягите. Изпълненото им с опасности пътуване от Киев до Месемврия е подробно описано от Константин Багренородни, вероятно въз основа на разказите на очевидци. Този маршрут е толкова важен, че си струва да понесеш рисковете на пътуването по него. През втората половина на IX в. източниците на сребро в Централна Азия започват да пресъхват. Търговските маршрути, които до онзи момент свързват региона на Балтийско море през руските реки с долното течение на Волга, региона на Каспийско море и Западна Азия, започват

да излизат от употреба. Търговията на варягите постепенно се преориентира към Черно море и Константинопол. През X в. – по думите на ал-Масуди – Черно море вече се превръща в „руско море”.

И така, малко след средата на X в. българските земи в района на Дунавската делта се оказват в пресечната точка на два дълги транспортни коридора – единият, идващ от северозапад по Дунава, а другият, идващ от североизток. Вероятно това обяснява и голямото значение на тържището в Малък Преслав. Киевският княз Светослав казва на майка си, княгиня Олга, че иска да премести столицата си там, защото там се стичат блага от всякъде: „злато, коприна, вино и разни плодове от Гърция, сребро и коне от Унгария и Чехия, а от Рус – кожи, мед, восък и роби”. Вероятно част от тези стоки са товарени на византийски плавателни съдове и така достигат Константинопол. Малък Преслав още не е локализиран със сигурност, но напоследък сякаш започна да се налага мнението, че Малък Преслав би могъл да се отъждестви с Нуфърул. Така или иначе, средищното му положение в пресечната точка на два търговски маршрута определя и стратегическата му значимост за империята непосредствено след завладяването на Североизточна България от Йоан Цимисхий. Досега на науката са известни 15 византийски печата, в чиито легенди се явява топонимът Преславица.

След 971 г., когато Византия се „завърнала” на Дунав, нейният флот започва отново да патрулира по долното течение на реката, като навлиза през делтата, минавайки покрай укрепените гарнизони по левия ѝ бряг (phrouria), стига докъм Сингидунум. Такъв моряк, който през 40-те години на XI в. участва в охраната на Черноморското крайбрежие и Дунав, е св. Кирил Филеот. Включването на българските земи във Византийската империя открива нов период в разцвета на търговията и пътуванията по Долния Дунав. Ана Комнина отбелязва, че Дунав е „голяма и пълноводна река, която тече през много земи и носи кораби с най-голям товар”. Пътуванията и търговията по Дунава по време на византийското владичество не са предмет на настоящия доклад.

В заключение ще кажем, че археологическите находки, открити по протежение на Дунава и свързаните с него второстепенни пътища, които следват течението на притоците му, свидетелстват, че търговията по този маршрут, свързващ Черноморието с Централна Европа, започва да се възражда още в началото на IX в. Става дума както за трезорираните византийски и арабски монети, които са сечени по онова време и са открити в западния край на дунавския коридор и на няколко места по теченията на Драва и Сава, така и за отделни находки на екзотични източни предмети. За съжаление писмените извори не дават сведения дали през IX–X в. има българско посредничество в търговията, която свързва Константинопол и Черноморския регион с Централна и Северна Европа, от една страна, и с Прибалтика, от друга страна.

ИЗВОРИ

Ибн Хурдадбех. *Книга путей и стран*. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. Баку, 1986.

Йорданов, И. *Корпус на печатите на Средновековна България*. София, 2001.

Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1977.

Новосельцев, А. П. – В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, В. П. Шушарин, Я. Н. Щапов. *Древнерусское государство и его международное значение*, Москва, 1965.

13.01.2010

Повесть временных лет. Ред. Д. С. Лихачева и В. П. Адриановой-Перец. Т. I. Москва–Ленинград, 1950.

Annales Fuldenses sive annales regni Francorum orientalis. Ed. F. Kurze, MGH SS rer. Germ., Hannover 1891, Ndr. Hannover 1993, ed. R. Rau (mit dt. Übers.); **Jahrbücher von Fulda**, in Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte, Bd. III [Ausgewählte Quellen zur Geschichte des deutschen Mittelalters, Bd. VII], Darmstadt⁴, 2002, 19–177.

Anne Comnène. *Alexiade*. Ed. B. Leib. 3 vols. Paris, 1937–1945.

Einhard. Vita Karoli Magni, in Das Leben Karls des Grossen. Lateinisch/ Deutsch. Übersetzung, Anmerkungen und Nachwort von E. Scherabon Firchow. Sttutgart, 1981.

Jacobi, J. Die Radanyia. – *Der Islam*, 47 (1971), 252–264.

La Vie de saint Cyrille le Philéote moine byzantin. Introduction, texte critique, traduction et notes par E. Sargologos [Subsidia hagiographica 39], Bruxelles,1964.

Maçudi. *Les praires d'or*. Ed. et trad. par C. Pellat, Paris, 1962.

Vita Blasii Amorensis. – *BHG* 278; *AASS* Nov. 4, cols. 657–669.

Zosime. *Histoire nouvelle*. Ed. et trad. par F. Paschoud. 5 vols. Paris, 1971–1989.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

Бешевлиев, В. Географията на България у византийските автори. – В: *Известия на Народния музей във Варна*, 23 (38), 1987, 45–47.

Божилов, И. – В. Гюзелев. *История на Добруджа*. Т. 2: Средновековие. В. Търново, 2004.

Гюзелев, В. Данни за българското минало в житието на Власий Аморийски (IX–X в.). – В: Същият. *Средновековна България в светлината на нови извори*, София, 1981, 51–60.

Гюзелев, В. Сведения за български градове и области в житието на Кирил Филеот (XI в.). – В: Същият. *Средновековна България*, 61–67.

Йорданов, И. Анхиало според данните на сфрагистиката. – *Археология*, 1993, кн., 3, 36–50.

Кузев, А. Стратегическата роля на крепостите по Долния Дунав през XI–XII в. – В: *Известия на Народния музей във Варна*, 15 (30), 1979, 25–41.

Литаврин, Г. Г. Древняя Русь, Болгария и Византия в IX – XI вв. – В: IX Международный съезд славистов. История, культура, этнография и фольклор славянских народов, Москва, 1983, 62–76.

Пловидба на Дунаву и његовим притокама **кроз векове.** Зборник радова са међународног скупа, Јуни 1979 [Научни скупови, књ.XV, одељење истор. наука, књ. 3], Београд, 1983.

Симеонова, Л. *Пътуване към Константинопол. Търговия и комуникации в Средиземноморския свят (края на IX–70-те години на XI в.)*. София, 2006.

Тъпкова-Заимова, В. *Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад*, София, 1976.

Drăghicescu, M. *Dunărea de la Mare şi coastele de la Varna la Cetatea Albă, Galaţi*, f.a.

Franklin, S.– J. Shepard. *The Emergence of Rus 750 –1200*, London–New York, 1996.

Iorga, N. La Danube d'Empire. – In: *Mélanges offerts à G. Schlumberger*, Paris, 1924, 13–22.

Kovács, L. *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*, Budapest, 1989.

Lewis, A. The Danube Route and Byzantium 802–905. – In: Idem. *The Sea and Medieval Civilizations* /VR/, London, 1978, Study VIII.

McCormick, M. *Origins of the European Economy. Communications and Commerce*, A. D. 300–900, Cambridge, 2001.

Mesterházy, K. Bizánci Bálkani eredetű tárgyak a 10-11. századi Magyar sirleletekben, I. – *Folia Archaeologica* 41 (1990), 87–115; II, Folia Archaeologica, 42 (1991), 145–177.

Patsch, C. *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*. [Akad. der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse. Sitzungs berichte, 215, Bd. 1]. Wien–Leipzig, 1937.

Pirenne, H. *Economic and Social History of Medieval Europe*. New York, 1937.

Stephenson, P. *Byzantium's Northern Frontier. A Political Study of the Northern Balkans*, 900–1204, Cambridge, 2000.

Simeonova, L. The Short Fuse. Examples of Diplomatic Abuse in Byzantine and Bulgarian History. – *Byzantinische Forschungen*, Bd. XXIII (1996), 55–73.

ПРАШАЊЕТО ЗА ПРООДНОСТА НА ЗАПАДНИОТ ДЕЛ ОД ПАТОТ VIA EGNATIA (ДРАЧ-СОЛУН)* ВО ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА IX ВЕК

ТОНИ ФИЛИПОСКИ

Патот Via Egnatia во античкиот период пред се имал воено-стратегиско и економско значење и всушност претставувал копнено продолжение на патот Via Apia (Рим-Бриндизи) на Балканот. Во римско време Via Egnatia првенствено бил користен за воени потреби и за пренесување царска пошта, но исто така од трговци и од останати патници за различни потреби. Со основањето на Константинопол значењето на оваа патна комуникација се зголемила бидејќи се претворила во главна оска, која доминантно по копно, ги поврзувала двете престолнини на Римската империја-Рим и Константинопол. Иако, можеби се очекувало, поради загрозеноста од арапските гусари на сите морски маршути во централниот Медитеран, значењето на Via Egnatia во средниот век уште повеќе да се зголеми, тоа не се случило[1].

Словенските продори и нивното населување (крај на VI и прва половина на VII век) предизвикале целосна парализа и прекин на копнениот сообраќај во балканските владенија на Византија. Византиската власт била истисната. Освен околните области на големите крајбрежни градови-пунктови (Драч, Солун и Константинопол), континенталните предели и пунктови на западниот и источниот дел од патот Via Egnatia секако дека отпаднале од византиска власт. Се чинело дека повторното обезбедување проодност на патот Via Egnatia, по целата негова должина, најмногу зависело од успехот на византиските напори за возобновување на власта на Балканот.

Познато е дека во текот на VII и VIII век источниот дел од Via Egnatia бил повремено пробиван и прооден за византиската војска[2]. Во I-та половина на IX век се постигнуваат првите позабележителни резултати во насока на потрајно отворање на тој дел од патот. Се добива впечаток дека источниот дел од патот дури во почетокот на IX век, иако сеуште опасен, станал употреблив и за приватни патувања. Сепак со тек на времето станувал посигурен[3].

Но за разлика од источниот дел, во науката постои мислење дека во текот на IX и X век воопшто не се случило пробивање, односно целосно отворање и проодност на западниот дел од патот Via Egnatia и дека од Солун биле користени други алтернативни копнени патишта за да се стигне до некое од византиските пристаништа (Коринт, Невпакт, Бутринт, Крф) на западното морско крајбрежје[4]. Се смета дека во текот на IX век проодноста на патот Via Egnatia од Солун кон запад најдалеку достигнувала до Воден (Едеса)[5].

Токму како централно прашање во нашиот труд се поставува она за можната проодност на западниот дел од патот Via Egnatia (Драч-Солун), но во еден сосема ограничен временски период. Поконкретно станува збор за периодот непосредно пред паѓањето на еден голем дел од територијата на Македонија и Албанија под бугарска власт и првите неколку децении потоа, односно за периодот на II-та половина на IX век[6].

Во науката од поодамна се третирани настаните во врска со истовременото присуство на две западни делегации во византиската престолнина (869-870). Првото пратеништво било испратено од папата Адријан II, а второто од италијанскиот владетел Луј II, кое го предводел Анастасиј Библиотекар. Главниот повод за раздвижувањето на дипломатските активности било одржувањето на големиот црковен собор во Константинопол во 869-870 г. Во продолжение детално се задржуваме единствено на сегментот на патувањето на двете пратеништва при нивното доаѓање и заминување од Константинопол.

Додека за начинот и маршрутата на патувањето при доаѓањето на пратеништвото предводено од Анастасиј Библиотекар во Константинопол потполно отсуствуваат податоци, за патувањето на папското пратеништво постојат одредени сознанија. За патувањето на папското пратеништво до Солун познато е дека: “Itaque multorum anfractuum laboriosos circuitus penetrantes . . .”, што всушност значело дека патувањето се одвивало мошне тешко, со пробивање по кривулести и заобиколни копнени патишта[7]. Истиот дел од изворниот податок Н. Икономидис го толкува дека при патувањето за Константинопол, папските пратеници најпрво допловиле до некое непознато место во Византија и следејќи некои кривулести патишта стигнале до Солун[8]. Од анализата на К. Белке пак посредно произлегува дека папските пратеници за да стигнат до Солун патувале по Via Egnatia[9].

За продолжетокот на патувањето од Солун до Константинопол податоците се појасни. Во Солун папските пратеници биле пречекани од византиска царска придружба на чело со спатарокандидатот Евстатиј, која ги придружувала пратениците во патувањето по копнен пат до Селемврија. Таму византиските почести биле засилени со доаѓањето на царскиот протоспатариј Сисиниј и патријаршискиот игумен Теогнист, кои ги придружувале папските пратеници во преостанатиот дел од патувањето до Константинопол[10].

Податоците за повратното патување се уште поскудни. Во март 870 г. двете пратеништва заедно го напуштиле Константинопол. Овојпат тие биле придружувани, односно биле одведени до Драч (Dyrrachium) од страна на спатариотот Теодосиј. Откако Теодосиј ги испратил пратеништвата, тие го продолжиле патувањето со брод кон Италија[11].

Р. Браунинг сосема кусо забележал дека по завршување на црковниот собор римските пратеници биле пратени назад во Италија, без притоа да се задржува на начинот на патувањето[12]. Но во врска со враќањето на пратеништвата од Константинопол за Италија во науката постојат две различни гледишта по прашањето по кој пат се движеле тие за да стигнат до Драч. Според едното гледиште не може да се утврди на кој начин пратеништвата пристигнале до Драч; по копно или по море и кој итинерар го следеле[13]. Според второто гледиште се претпоставува дека пратеништвата како при доаѓањето повторно патувале по Via Egnatia до Драч, водени од спатариот Теодосиј[14].

Имајќи ги во фокусот на научен интерес скудните изворни податоци и изнесените гледишта во науката за патувањата на двете западни пратеништва во Константинопол, сметаме дека постојат доволно причини за повторно разгледување на прашањето за начините и маршрутите кои ги користеле пратеништвата при патувањата.

Познато е дека папското пратеништво при доаѓањето, во делот од патувањето до Солун, се пробивало по кривулести и заобиколни копнени патишта, секако во тешки условии сигурно без византиска придружба. Сосема прифатливо ни изгледа мислењето дека папските пратеници најпрво допловиле до некое непознато крајбрежно место во Византија[15], од каде што всушност почнало копненото патување кон Солун. Но токму неоткривањето на крајбрежното место кое претставувало почетен пункт на копненото патување на пратеништвото на Балканот во голема мера го отежнува одговорот на прашањето по кој пат или патишта се движеле папските пратеници за да стигнат до Солун?

Како возможни се наметнуваат две опции за разгледување. Првата дека се движеле по Via Egnatia[16] или втората дека користеле подолга и заобиколна маршута, која при претпоставено патување во спротивна насока, на едно место, ја опишува Н. Икономидис: "од Солун кон Тесалија преку преминот Темпе, потоа поминувајќи ја континентална Грција преку преминот Бралос и следејќи го источниот пат до Коринт или западниот пат до Навпакт, од каде со брод се префрлувале за Италија, или продолжувале да се движат по западното крајбрежје до Бутринт или Крф или уште посеверно пред да го преминат морето за да стигнат на запад".[17]

Постојат некои посредни аргументи кои одат во прилог на втората опција: дека папското пратеништво при своето патување до Солун не се движело по патот Via Egnatia. На таквата претпоставка упатува неспоменувањето на Драч како почетен пункт при нивното копнено патување, што можеби треба да се толкува дека пратеништвото допловило до некое далеку помалку значајно крајбрежно византиско упориште кое не заслужувало да биде споменато. Можеби се работело за Коринт, Навпакт, Бутринт или Крф, кои се наоѓале јужно од Драч.

Отсуството на византиска придружба во тој дел на патувањето можеби значело дека византиските предели низ кои поминувале пратениците биле сметани за задоволително безбедни[18]. Бидејќи за безбедни предели, во никој случај не можеле да бидат сметани оние, главно, во Македонија (по патот Via Egnatia), кои во тоа време веќе се наоѓале под бугарска власт; тогаш во случајов најверојатно се работи за пространите области во континентална Грција и Епир, кои биле вклучени во византискиот тематски систем. Привлекува внимание впечатокот дека токму тој дел од патувањето поминало доста тешко, по кривулести и заобиколни патишта. Веројатно самото тоа сугерира долготрајност на тој дел од патувањето. Доколку папското пратеништво се движело по копнената маршута опишана од Н. Икономидис, која за периодот на IX и X век тој ја смета за алтернативна и мошне подолга од западниот дел од патот Via Egnatia[19], тогаш сосема соодветен ни изгледа впечатокот кој се добива за потенцираната тежина на тој дел од патувањето.

Во врска со повратното патување на двете западни пратеништва, може да се забележи дека почетниот пункт на нивното заедничкото патување низ Балканот бил Константинопол, а крајниот-Драч. Исто така е познато дека пратеништвата при своето повратно патување имале византиска придружба, исто онака како што папското пратеништво имало придружба при доаѓањето во делот од копненото патување: Солун-Селемврија и Селемврија-Константинопол. Дали потенцираното присуство на византиска придружба во текот на целото повратно патување од Константинопол до Драч треба да сугерира дека патувањето се одвивало по копнен пат?

Иако, според Н. Икономидис, посочениот податок не нуди можност да се утврди дали пратеништвата од Константинопол за Драч патувале по копнен пат или со брод,

сепак со таквото мислење делумно влегува во контрадикторност со една претходна своја констатација дека поради опасностите кои се закanувале од арапските гусари било настојувано да се скуси морската маршута на патувања од Константинопол кон Италија и обратно[20]. Латентното арапско присуство во Медитеранот од VII век, особено било изразено токму во II-та половина на IX век, кога тие под своја контрола веќе ги држеле островите Крит и Сицилија и делови од Јужна Италија. На тој начин уште повеќе бил загрозен поморскиот сообраќај меѓу Византија и Западот[21].

Токму како пример за зголемената опасност и заслабнатата безбедност на прекуморските патувања во тој период може да се посочи податокот за големата непријатност која им се случила на споменатите две пратеништва по продолжувањето на патувањето од Драч кон Италија. Имено, по неколку дневна пловидба, со забелешка дека поради тоа што од Драч биле испратени со недоволна византиска грижа и претпазливост, двете пратеништва биле нападнати и заробени од словенски гусари[22]. Иако во конкретниов случај се споменуваат словенски, а не арапски гусари сепак самиот настан треба да се гледа како репер за нарушената безбедност на поморските патувања на еден поширок простор. Веројатно поради избегнување на вакви слични непријатности, кои по се изгледа зачестено се случувале при патувањата по морските маршрути и во Егејското и Јонското Море, било преферирано користењето на копнените маршрути.

Впрочем како дополнување потребно е да се спомене дека во изворниот податок за повратното патување (Константинопол-Драч) воопшто не се споменува брод или поморска маршрута, за разлика од продолжетокот на патувањето од Драч кон Италија, каде јасно се потенцира дека пратеништвата биле испратени на брод.

Токму поради таквите размислувања сметаме дека двете пратеништва при враќањето за Италија, во делот од патувањето до Драч, се движеле по копнен пат и уште поконкретно го прифаќаме мислењето на К. Белке дека при повратното патување го користеле патот Via Egnatia[23].

Споменувањето на Драч единствено при повратното патување само по себе упатува на големата извесност дека пратеништвата користеле поинаква копнена маршута од онаа при доаѓањето. Навистина е тешко да се замисли дека пратеништвата при враќањето, пристигнувајќи најверојатно до Солун, го продолжиле патувањето по онаа иста тешка, кривулеста и мошне долга копнена маршута која ја користеле при доаѓањето. Најмногу поради тоа што и онака мошне долгата копнена маршрута би морале дополнително да ја продолжат за овојпат да стигнат дури до Драч, кој се наоѓал на север на значителна оддалеченост од останатите помалку значајни византиски пристаништа кои претходно веќе ги споменавме. Се поставува прашањето зошто пратеништвата не биле испратени на брод за Италија од некое од тие помали пристаништа, туку тоа морало да биде сторено токму од Драч?

Присуството на византиска придружба во текот на повратното патување исто така може да се толкува како посредно упатување дека се работи за различна копнена маршрута од онаа која била користена при доаѓањето. Доколку на враќање пратеништвата се движеле по истата претпоставена маршрута како при доаѓањето, кога немале византиска придружба, тогаш зошто на враќање се јавила потреба од придружба? Дали за неколку месеци до толку се влошила безбедносната ситуација во континентална Грција и Епир или пратеништвата се движеле по различни копнени маршути?

Причините за изгледната различност на копнената маршута на папското пратеништво при доаѓање и враќањето засега остануваат непознати. Можеби тежината и должината на копненото патување при нивното доаѓање ги одвратило да го користат истиот копнен пат и при враќањето. Од анализата на скудните податоците за патувањата на западните пратеништва (869-870) низ Балканот сепак произлегува дека барем при повратното патување тие го користеле западниот дел од патот Виа Егнатиа.

Дополнителни аргументи во прилог на можноста дека западниот дел од Виа Егнатиа бил прооден во II-половина на IX век наоѓаме во изворниот корпус од црковна провиниенција[24].

Споменувањето на епископот Гаврил Охридски во актите на црковниот собор од 879 г., се толкува како доста убедлив доказ дека во споменатата година во Ахрида (Охрид) веќе функционирала византиска епископија на чело со епископот Гаврил[25], која влегувала во диецезата на Драчката архиепископија. Приближно во истиот период, за време на мисионерската дејност на Климент (886-893) во Охрид се евидентира постоење на извесна соборна црква[26]. Постои голема веројатност споменатата сакрална градба да претставувала соборна црква, односно црква-седиште на актуелниот охридски епископ.

Во прилог на потврда за постоењето на епископско седиште во Охрид, може да послужат и одредени податоци од изданието: Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae. Од вкупно објавени 21 нотиција во две (3 и 10) се споменува Лихнид (Λυκινιδου, Λυχνιδου; Λυκινιδων), како архаизам за Охрид. Во третата нотиција (VIII-IX век) Лихнид е едно од црковните седишта на Епирската епархија, а во десеттата нотиција на Драчката митрополија[27]. Од друга страна веројатно во сосема слични околности и време се случило формирањето на византиските епископии Хераклеја (Битола) и Драгувитија, кои пак влегувале во диецезата на Солунската митрополија[28].

Заедничко за споменатите епископии било тоа што нејзините седишта во исто време претставувале значајни попатни пунктови на Via Egnatia. Бидејќи го сметаме за сосема извесно сознанието дека била формирана византиска епископија во Охрид, независно дали пред или по паѓањето на градот под бугарска власт, таквата постапка веројатно подразбирала воспоставена барем ограничена проодност на делот од патот Драч-Охрид. Постоењето пак на епископиите Хераклеја и Драгувитија треба да сугерира дека била обезбедена проодност и на преостанатиот дел од патот Via Egnatia, од Охрид до Солун.

Во продолжение се задржуваме на поширокиот воено-политички и дипломатски контекст во IX век, кој евентуално можел да овозможи привремена проодност на западниот дел од патот Via Egnatia.

Во првата половина на IX век се случило евидентно проширување и консолидација на византиската власт на Балканот. Од таквата тенденција биле опфатени двата краја (Драч и Солун) од западниот дел на патот Via Egnatia. Градот Драч со својата околина во текот на првата половина на IX век прераснал од архонтија во тема. Подигнувањето на статусот на административната единица од своја страна подразбирало зацврстување и веројатно проширување на византиската власт и влијание. Иако е мошне тешко да се одреди територијалниот опфат на Драчката тема кон исток сепак се претпоставува дека власта на драчкиот стратег се протегала доста длабоко во внатрешноста и дека

најверојатно ја опфаќала големата албанска рамнина од морето до првиот планински појас[29]. Од друга страна со формирањето на Солунската тема[30], Византија се погрижила во своите граници да реинтегрира поширок простор населен со доминантно словенско население во јужна Македонија

Како што е познато западниот дел од патот во најголем дел поминувал низ територијата на Македонија. Намерата на Византија се состоела преку постепено проширување на постоечките теми и формирање на нови да го потчини поголемиот дел од Македонија, кој сеуште се наоѓал надвор од нејзините граници. Во исто време се ширела црковната мрежа со формирање на епископии. Како примери за таквата византиска политика во IX век треба да се споменат формирањето на: темите Драч, Солун и Стримон; словенското кнежевство на Методиј и епископиите Стримон, Брегалница, Драгувитија, Хераклеја и Охрид[31].

Навидум познавајќи го развојот на воено-политичката ситуација во средината и II-та половина на IX век на Балканот тешко дека можело да се замисли проодност на западниот дел на Via Egnatia, најмногу поради фактот што Византија не успеала да воспостави директна власт во континенталните предели на Македонија од Солун кон Драч. Но затоа тоа го сторила засилената бугарска држава. Не постојат директни известувања за времето и околностите под кои се случило бугарското освојување на Западна Македонија и останатите предели низ кои минувал патот Via Egnatia. Од Пространото житие на Климент единствено се дознава дека во 886 г. пределите на Охрид, Девол и Главиница веќе биле вклучени во бугарскиот воено-административен апарат[32]. За најприфатливо го сметаме мислењето дека поголем дел од Македонија под бугарска власт потпаднал во време на кнезот Борис (852-889), односно во II-та половина на IX век[33]. Поконкретно освојувањата треба да се датираат приближно во првата деценија од неговото долго владеење, помеѓу 852 г., кога Борис дошол на власт, и 864 г.[34]

Познато е дека во 864 г. меѓу Бугарија и Византија бил постигнат мировен договор. Други бугарски завладувања до крајот на владеењето на Борис (889 г.) не се случиле. Значи 864 г. е хронолошката граница кога биле завршени бугарските завладувања во Македонија во време на Борис. Кај селото Балши (во близина на градот Берат, денешна јужна Албанија) пронајден е натпис во кој пишува дека кнезот Борис, преименуван во Михаил, во 865/6 г. се покрстил, односно го примил христијанството заедно со својот народ[35]. Местото на пронаоѓање, споменувањето на кнезот Борис и безмалку точната датираност на споменатиот настан го прават натписот мошне драгоцен извор за територијалниот опсег на бугарските освојувања во тој период.

Односите кои биле воспоставени меѓу Византија и Бугарија по мировниот договор од 864 г., барем до крајот на владеењето на бугарскиот кнез Борис (889), главно може да се окарактеризираат како коректни и пријателски. Познато е дека во 864 г. бугарскиот владетел Борис го примил христијанството по византиски образец и на неговиот двор пристигнал еден византиски епископ и мноштво свештеници и монаси за да го шират христијанството. Но, по две години, во 866 г., под притисок на внатрешниот бунт на болјарите, кој всушност претставувал антивизантиска реакција, се развила вистинска дипломатска војна меѓу римскиот папа и цариградскиот патријарх за црковна превласт во Бугарија. Во еден момент се чинело дека Бугарија ќе добие црковен поглавар поставен од папата. Сепак во 870 г. пространите владенија на бугарската држава добиле посебен архиепископ избран од цариградскиот црковен поглавар. На тој начин биле нормализирани бугарско-византиските односи, при што преовладало византиското црковно влијание[36]. Тогаш всушност бил воспоставен своевиден византиски црковен патронат во Бугарија. Во атмосфера на нормализирани византиско-бугарски односи и регулирано византиско црковно влијание сметаме дека постоела реална можност за поминување на две западни пратеништва заедно со византиска придружба низ бугарска територија.

Пред бугарското освојување, иако немала наметнато директна власт, влијанието на Византија несомнено било мошне силно во Македонија. Но како мошне важно се поставува прашањето дали влијанието било доволно силно за да овозможи ставање во функција на западниот дел од патот Via Egnatia, најмногу поради потребата и големата корист после подолго време Драч и Солун да бидат повторно поврзани по најкусиот копнен пат.

Токму како потврда и ефектуирање на продорот на византиското црковно влијание подлабоко во внатрешноста на Македонија, поконкретно по линијата на главната маршрута на западниот дел од патот Via Egnatia, веќе погоре го истакнавме егзистирањето на Охридската епископија (879) и епископиите Хераклеја и Драгувитија (879)[37].

Иако е сосема јасно дека податокот за Охридската епископија датира од време на бугарското владеење постои сосема отворена можност епископијата, како византиска црковна институција, да била формирана во времето пред паѓањето на Охрид под бугарска власт. Бидејќи веќе погоре се определивме дека бугарското освојување на поголем дел од Македонија и Албанија приближно се случило во почетокот на II-та половина на IX век, формирањето на Охридската епископија можеби претходело на тој крупен настан. Во секој случај кон крајот на IX и во почеток на X век, Охридската епископија, како стар византиски црковен центар, имала големо влијание и значење во регионот и во околните епархии[38].

Допуштено е да се претпостави дека во сосема слични околности и време се случило формирањето на епископиите Хераклеја[39] и Драгувитија, иако последната по се изгледа останала надвор од териториите под бугарската власт. Постапката на формирање на епископии во Македонија веројатно требало да претходи на директното воспоставување на византиската власт.

Сметаме дека во скудниот изворен материјал постојат доволно посредни податоци, чие толкување допушта да се претпостави дека во посочениот временски период Византија успеала да обезбеди ограничена и привремена проодност на западниот дел патот од Via Egnatia од Драч до Солун. Кога споменуваме ограничена проодност пред се мислиме на патувања кои имале дипломатски или црковен карактер, но веројатно во никој случај воен или економски. Според К. Белке во IX век патот Via Egnatia за Византија се претворил во главна артерија за дипломатска комуникација со западот, барем до почетокот на бугарско-византиските војни во време на бугарскиот цар Симеон (893-927)[40]. Со ваквата констатација само делумно се согласуваме. Времето на извесната проодност на патот треба да се ограничи единствено на II-та половина на IX век, секако до доаѓањето на власт на царот Симеон. Се чини пресилна изнесената констација дека Via Egnatia била користена како главен пат за одвивање на дипломатска комуникација меѓу Византија и западот. Доволно е да се каже дека во посочениот период патот привремено профункционирал и пред се веројатно бил користен за дипломатски потреби.

БЕЛЕЖКИ

* Поделбата на патот Виа Егнатиа на западен и источен дел/половина треба да се разбере условно, бидејќи таквата поделба единствено е присутна во историографијата. Додека во насловот се открива кој е почетниот и крајниот пункт на западниот дел/половина од патот, потребно е да се спомене дека маршрутата: Солун-Константинопол се смета за источен дел/половина.

[1] **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, *The Via Egnatia under Ottoman Rule 1380-1699 (ed. E. Zachariaou)*. Rethymnon, 1996, 9. За големото значење и детално за маршутите на патот Виа Егнатиа во антиката види: **Tafel, T. L. F.** *De Via Militari Romanorum Egnatia qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantu.* Variorum Reprints, London, 1972; **Collart, P.** Les Milliaires de la Via Egnatia. - *Bulletin de Correspondance Hellenique,* c-1976, I Etudes, 177-200.

[2] Острогорски, Г. Историја на Византија. Скопје, 1992, 152-153; 168; Историја на македонскиот народ. т. И. Скопје, 1969, 92-93.

[3] **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, 10-11. Поопширно за маршрутата и попатните пунктови на источниот дел од патот Via Egnatia види: **Soustal, P.** Trakien, Tabula ImperiiByzantini.6. Wien, 1991, 136-138.

[4] **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, 11; **Avramea, A.** Land and Sea Communications (IV-XVc.). – *The Economic History of Byzantium (VII-XV c.)*. Volume I. (Ed. A. E. Laiou). Washington, 2002, 72.

[5] **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, 11.

[6] Изгледа сосема прифатливо мислењето на Н. Икономидис дека останатиот дел од времето (И-та половина на ИЏ и цел Џ век), западниот дел од патот Via Egnatia воопшто не бил прооден. За итинерарот и попатните пунктови на западниот дел од Via Egnatia види: **Avramea, A.** Land and Sea Communications, 69.

[7] *Le Liber Pontificalis (ed. L. Duchesne)*. II. Paris, 1955, 180.

[8] **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, 12.

[9] **Belke, K.** Roads and Travel in Macedonia and Thrace. – *Travel in the Byzantine World (ed. R. Macrides)*. Ashgate-Variorum, 2002, 78-79.

[10] *Le Liber Pontificalis*. II, 180. Sp.: **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, 12; **Belke, K.** Roads and Travel in Macedonia and Thrace, 78-79.

[11] *Le Liber Pontificalis*. II, 184; **Anastasius Bibliothecarius.** *Patrologiae Latina.* 129, 39; **Belke, K.** Roads and Travel in Macedonia and Thrace, 79.

[12] **Browning, R.** *Byzantium and Bulgaria.* London, 1975, 152.

[13] **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, 12.

[14] **Belke, K.** Roads and Travel in Macedonia and Thrace, 79.

[15] **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, 12.

[16] Види белешка 9.

[17] **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, 11. Веќе напоменавме дека Н. Икономидис конкретно не се изјаснил по кој копнен пат се движело папското пратеништво, при доаѓањето, во делот од византискиот брег до Солун. Се задоволил со констатацијата дека следеле некои кривулести патишта и дека постои несигурност за итенерарот.

[18] Во науката се чини недостасуваат специјализирани истражувања за честата дипломатска практика на испраќање и примање пратеништва од/во Византија. Единствено дело кое ни е познато и кое за жал ни остана недостапно е: **Nerlich, D.** *Diplomatisch Gesandtschaften zwischen Ost- und Westkaisern 756-1002 (Zuercher Beitraege zur Geschichtswissentschaft)*. Bern – Berlin – Bruxelles – Frank-

furt/New York – Wien, 1999. Во секој случај останува потребата од сеопфатно разгледување на
сознанија за техничкото подготвување и спроведување на таа дипломатска мерка, а особено на
оние кои би придонеле за расветлување на функцијата и значењето кое го имала придружбата.
Може да се насети дека освен изразувањето на висока почест, придружбата пред се била корис-
тена како мерка за физичко обезбедување на даденото пратеништвото.

[19] **Oikonomides, N.** The Medieval Via Egnatia, 11.

[20] **Ibid.,** 11-12.

[21] Острогорски, Г. *Историја на Византија*, 256-257; 273; 279-280; Ферлуга, Ј. Драч и његова област
од ВИИ до почетка ЦИИИ века. - *Глас САНУ (Одељење историјских наука), ЦЦЦЦЛИИИ*, 5,
Београд 1986, 76-77.

[22] *Le Liber Pontificalis*. II, 184.

[23] **Belke, K.** Roads and Travel in Macedonia and Thrace, 79.

[24] Ваквиот тип на изворни податоци воопшто не биле третирани од Н. Икономидис и А. Аврамеа
како релевантен показател за евентуална проодност или непроодност на западниот дел од патот
Via Egnatia во ИИ-та половина ИЦ в.

[25] *Sacrorum conciliarum nova et amplissima collection*. v. XVII-XVIII (ed. J. D. Mansi). Firenze, 1769, 376.
Сп.: Николова, Б. *Устројство и управление на българската православна црква (IX-XIV век)*.
София, 1997, 83; Стефоска, И. *Словените на почвата на Македонија (од ВИИ до почетокот на
X век)*. Скопје, 2002, 126.

[26] Милев, А. *Гръцките жития на Климент Охридски*. София, 1966, 134-135.

[27] *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae (ed. J. Darouzes)*. Paris, 1981, 236; 330. Датирање-
то на Нотициите главно е мошне несигурно и непрецизно.

[28] *Notitiae Episcopatum*, 236, 278; *Sacrorum conciliarum*, v. XVII-XVIII, 376. Сп.: Аџиевски, К. *Пел-
агонија во средниот век*. Скопје, 1994, 31; Стефоска, И. *Словените на почвата на Македонија*,
124-126.

[29] **Ferluga, J.** Dra~ i wegova oblast, 74-75; **Ducellier, A.** *La Façade maritime de l' Albanie au Moyen Age.
Durazzo et Valonadu XI au XV siecl.* Thessaloniki, 1981, 92-93.

[30] Острогорски, Г. Византија и Јужни Словени. - *Византија и Словени (Сабрана дела)*. књ. ИВ.
Београд, 1970, 12.

[31] *Историја на македонскиот народ*. И, 95; Антољак, С. Македонија во IX век. - *Средновековна
Македонија*. т. И. Скопје, 1985, 199-200, 204, 207-208; Стефоска, И. *Словените на почвата на
Македонија*, 121-130.

[32] Милев, А. *Гръцките жития на Климент Охридски*, 124-125.

[33] *Историја на македонскиот народ*. т. И, 96; Антољак, С. Македонија во IX век, 201-202; *Охрид
и Охридско низ историјата*. кн. И. Охрид, 1985, 186 (Панов, Б).; Панов, Б. Охрид и Охридската
област во време на бугарското владеење. - *Средновековна Македонија*. т. III. Скопје, 1985, 681,
687-688; Аџиевски, К. *Пелагонија во средниот век*, 32; Стефоска, И. *Словените на почвата на
Македонија*, 110-111. Мислењето во науката дека западномакедонските области потпаднале
под бугарска власт за време на Пресијан (836-852), главно е проширено во бугарската исто-
риографија. За тоа види: Аџиевски, К. *Пелагонија во средниот век*, 32, бел. 51 со наведената
литература; Божилов, И - Гюзелев, В. *История на средновековна България* VII-XIV век. т. И.
Софиц, 1999, 160.

[34] Аџиевски, К. *Пелагонија во средниот век*, 32-33.

---

[35] Иванов, Й. *Български старини из Македония (фототипно издание)*. София, 1970, 12-14. Сп.:
Панов, Б. Охрид и Охридската област во време на бугарското владеење, 688; Оболенски, Д.
Климент Охридски. - *Шест византијских портрета*. Београд, 2004, 36.

[36] Види поопширно: **Browning, R**. *Byzantium and Bulgaria*, 146-153; Божилов, И - Гюзелев, В. *Исто-
рия на средновековна България*. т. И, 172-186.

[37] Д. Оболенски (Климент Охридски, 38) застапува поинакво мислење. Тој претпоставува дека
византиското црковно влијание (II-та половина на IX век), кое било ширено од византиските
центри Солун и Драч, веројатно бавно продирало во внатрешноста, секако главно сметајќи на
Македонија. Притоа воопшто не го споменува постоењето на погоре наброените епископии.

[38] Стефоска, И. *Словените на почвата на Македонија*, 127.

[39] Во врска со формирањето на византиската епископија Хераклеја во науката постои прет-
поставка дека таквата црковна иницијатива можеби била превземена дури по бугарското осво-
јување на Пелагонија и дека таа била во врска со прифаќањето на христијанството од страна на
бугарскиот кнез Борис во 864 г. (Аџиевски, К. *Пелагонија во средниот век*, 31). Доколку се при-
фати тезата дека основањето на епископијата Хераклеја се случило по 864 г. и било во контекст
на примањето на христијанството од страна на кнезот Борис, последователно во приближно исто
време можеби се случило создавањето и на Охридската епископија. Сепак времето на форми-
рање на споменатите епископии мора да остане во доменот на претпоставки поради недостик
на изворни податоци. На тој начин истовремено се оневозможува откривањето на евентуалниот
почеток на функционирањето на западниот дел од патот Via Egnatia, кој можеби треба да се
поврзе со времето на основање на споменатите епископии.

[40] **Belke, K.** *Roads and Travel in Macedonia and Thrace*, 79.

THE ISSUE OF THE PASSABLE STATE OF THE WESTERN SECTION OF VIA EGNATIA (DYRRACHION– THESSALONIKA) IN THE SECOND HALF OF THE IX CENTURY

Toni Philiposki

Abstract

In the article we attempt to review the established schoolar opinion that the western section of the Via Egnatia road was completely out of use during the IX and X centuries. We believe that through an analysis, on one hand, of the data about the journey of two western diplomatic missions (869-870) to Constantinople, and on the other, of those testimonies of the existence of the Byzantine episcopacies: Ochrida, Heraclea and Draguvitia, we reach a highly likely supposition that, in the second half of the IX century, the minimum necessary conditions were met for the previously mentioned section of the road to be passable for a temporary and limited period of time.

КАМЕННИЯТ ПЪТ КЪМ ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА. (ИСТОРИКО-ХИМИЧЕСКИ АНАЛИЗ)[1]

Константин Константинов
Маргарита Бонева

Монументалното строителство в столицата Плиска е една от характерните черти на старобългарската култура в периода VIII–IX век. Под влияние на настъпилите промени в социално-икономическия живот дървените постройки постепенно са заменени с каменни. Направените изследвания показват, че в развитието на монументалната архитектура в Плиска могат да се обособят три етапа, като се отчитат предимно особеностите на градежа[2]. Към първия етап, който условно се датира през VIII – първото десетилетие на IX в., се отнасят голяма част от сградите във Вътрешния град и Цитаделата, в това число т. нар. Крумов дворец, Големият басейн, банята с кръглия басейн и др. Вторият етап в градоустройството на Плиска започва след пожара от 811 г. и продължава до приемането на християнството като официална религия. Тогава са издигнати крепостната стена на Вътрешния град, Малкият дворец, Тронната палата, езическият храм, западно от нея. Градежите от третия период са пряко свързани с нуждите на новата религия. Един от най-ярките паметници от този етап в архитектурното развитие на столичния център е Голямата базилика. Тя се свързва с Източната порта на Вътрешния град, посредством каменен път (Обр. 1), който е обект на настоящото изследване.

Пътят е открит при редовни разкопки на Карел Шкорпил[3] и допроучен по-късно от Кръстю Миятев[4]. По сведения и на двамата автори има дължина 1270 м и е широк в отделни сектори до 2,50 м. Разположен е на 191,7 м надморска височина, без съществено издигане над околния терен. Настлан е с едри необработени плочести камъни, поставени върху повърхността без допълнителна подложка. Какъв е видът на камъка не се споменава в досегашните разработки. От тях става ясно, че камъните се подреждат с по-равната си страна нагоре и към външното лице на пътя, за да се получи права линия на трасето[5]. Независимо от това каменният път към Голямата базилика навярно е бил с големи неравности, което затруднява придвижването по него и го прави удобен предимно за пешеходци. Поради тази причина в научната литература се налага мнението, че той е използван за церемониални шествия между главния вход на владетелската резиденция и входа на катедралата[6].

През 1975 г. архитект Дафина Василева прави реставрация на пътя, при която „оригинално запазените каменни блокове, по които ясно личат дълбоки следи от колесници, са разположени по старото трасе"[7]. Липсват сведения за извършване на лабораторен анализ на структурата му. Този факт определя целта на настоящото изследване – да представи чрез класическите методи за анализ в химията каменния състав на пътното съоръжение между източната порта на Вътрешния град и Голямата базилика в Плиска[8].

Преди анализа каменната проба се почиства с телена четка, при което се отстранява част от черната наслойка. В бехерова чаша от 50,0 мл се поставя така обработеният камък и се залива със смес от CCl_4 и C_6H_6 в съотношение 9:1. След тази обработка камъкът се промива трикратно с дестилирана вода и се суши 1 час при 120°C в сушилня. При тази обработка се отстраняват разтворимите хлориди проникнали в него. Промиването продължава до отрицателна реакция за Cl^- със $AgNO_3$. След тази обработка пробата се суши и от нея се претегля 0,1g.

Претегленото количество се прехвърля в бехерова чаша и се обработва с 10,00 мл конц. HCl, покрива се с часовниково стъкло и се нагрява на пясъчна баня под камина. След разтваряне на пробата часовниковото стъкло се слива с дестилирана вода и разтворът се нагрява на пясъчна баня до изпаряване на ½ от първоначалния обем. Образуваната ситнокристална бяла утайка от H_2SiO_3 се филтрува през филтър "бяла лента", накалява, темперира и тегли като SiO_2. Изчисленото количество SiO_2 е 2,3%.

Към пробата се прибавя 1 мл 2M HCl и пробата се нагрява под часовниково стъкло 10 мин., докато престане отделянето на мехурчета газ. След това разтворът се разрежда до 100,00 мл с дестилирана вода, прибавят се 10 мл амонячен буфер и разтворът се титрува с 0,0102 M комплексон III при индикатор ериохромчерно Т до синьо оцветяване. От отчетения обем на титранта се определя сумарното съдържание на Ca^{2+} и Mg^{2+}.

Към друга проба от филтрата след прибавяне на 1 мл 2M HCl и нагряване 10 мин. за отделяне на CO_2 се прибавят 50, 0 мл дестилирана вода, 2 мл 2M NaOH и индикатор мурексид. При pH=12 пробата се титрува с 0,0102 M комплексон III до виолетово оцветяване на разтвора. По отчетения обем на комплексон III се изчислява количеството на калция в пробата, което след изчисление е 39,7%. По разликата в обемите на изразходвания титрант се определя и изчислява процентното съдържание на Mg^{2+}, което е 1,4%.

При анализ на втора проба, предварително обработена по аналогичен начин и разтворена в 2M HCl, след отфилтруване на H_2SiO_3 към разтвора се прибавят 10,00 мл 6M NH_4OH. Образуваната керемиденочервена утайка от $Fe(OH)_3$ се филтрува през филтър "черна лента", последният се опепелява, накалява 1 час при 920°C, темперира и тегли Fe_2O_3. От теглото на тегловната форма се изчислява количеството на Fe, което е равно на 4,5%.

В друга проба Fe^{3+} се определя фотометрично със сулфосалицилова киселина при λ = 425 nm. Изчисленото количество по метода на стандартната права е 4,6%.

Към ½ от филтрата се прибавят 5 мл 2M HCl и 2 мл алуминон. Разтворът се фотометрира при 520 nm и съдържанието на Al_2O_3 се изчислява на 9,8%. Към другата ½ от филтрата се прибавят 2 мл ацетатен буфер, индикатор ксиленолоранж и разтворът се титрува с 0,0102 M комплексон III за определяне на съдържанието на Al^{3+}, което в резултат на изчисление е 1,1%.

Фотометрично в отделна проба е доказано съдържание на Ba^{2+} - 1,2%, Fe^{2+} - 1,7%, Pb^{2+} - 0,5%.

В заключение могат да се направят няколко извода в следствие на химическите анализи:

1. Пътното съоръжение между източната порта на Вътрешния град и Голямата базилика е от пясъчник.
2. В състава му са доказани примеси от Fe^{3+}, Al^{3+}, Ba^{2+} Pb^{2+}.
3. Жълтеникавия цвят на сърцевината на камъка вероятно се дължи на Fe_2O_3.

Дали обаче този път е използван от княз Борис в шествията си до Голямата базилика? Съвсем нормално за новопосветен в лоното на християнската вяра, българският владетел се придържа към строгия канон, който властва във Византия[9]. Подобно на императора, по време на големите християнски празници той напуска Тронната палата и след кратка литургия в Дворцовата църква се отправя към големия катедрален храм на столицата. Къде точно минава трасето на тези владетелски процесии в Плиска, засега не е ясно. Отговор на този въпрос бихме могли да получим както от утвърдените църковни ритуали във Византия с участието на императора[10], така и от особеностите в преустройството на Голямата базилика след прогонва-

13.01.2010

нето на латинската мисия от България през 870 г. Според описанието на Константин Багренородни в „За церемониите"[11], императорът навлиза в най-големия столичен храм „Света София" през южното преддверие на нартекса (Обр. 2). Там, зад специална завеса, той сваля короната си и едва тогава заедно с патриарха и църковните служители се отправя през централния кораб към олтара. Целува олтарната покривка, поднесена му от патриарха и се покланя на литургийните дарове, където оставя и своите. В края на тази литургия императорът се оттегля в т. нар митаторий в източния край на южния кораб на църквата, където се моли, преоблича и наблюдава цялото развитие на празничното богослужение.

Възможност за подобно изпълняване на църковния ритуал по време на големите християнски празници дава и архитектурата на Голямата базилика в Плиска след преустройствата в плана ѝ от 870 г. Тогава по византийски образец са оставени входове от северната и южната страна на нартекса, откъдето вероятно става влизането на българския владетел в катедралния храм на столицата. Отначало само от южната му страна, а малко по-късно и от северната, са долепени помещения, в които се разполагат стълбища за изкачване към галерия над нартекса и към страничните кораби на наоса[12] (Обр. 3). В тези допълнително издигнати пристройки вероятно става първоначалното „навлизане" на владетеля в църковното пространство. След свалянето на короната той извършва горепосочените ритуали заедно с архиепископа на българската църква и се оттегля в своя митаторий в източната част на южния кораб на базиликата. Присъствието на удобни за целта помещения в катедралния храм на българската столица се отбелязва още от Никола Мавродинов. Това според него са двете „правоъгълни стаички" съответно пред протезиса и диаконикона на църквата, където са личните покои на архиепископа и княза по време на службата[13].

Ако приемем, че в българския владетелски двор до голяма степен се копира византийският дворцов церемониал, остава нерешен въпросът за пътя, по който князът достига и се връща от Голямата базилика. Известна яснота в това отношение дава традицията, според която византийският император използва три пътя за достигане от Двореца до Света София – един тържествен, един за всекидневните служби и един „таен"[14]. Каква точно е функцията на каменния път до архиепископската базилика в Плиска според тази категоризация, не може да се определи със сигурност. Представените ритуали във Византия и особено традицията владетелят да влиза в храма през южния вход на нартекса, изключват донякъде възможността за използването на пътното съоръжение като тайно трасе до катедралния храм на столицата. Както е добре известно, пътят свързва в права линия източната порта на Вътрешния град с входа на атриума на Голямата базилика, без да се разклонява на изток или на запад. В подкрепа на подобна хипотеза е и неговата неравност, която го правела удобен единствено за пешеходци. Този факт противоречи на сведенията на Константин Багренородни в „За церемониите", според които „императорът (владетелят) отивал на кон, до което и да е място в града или предградието"[15].

Къде минава трасето на този „таен" път на българския владетел в Плиска, е трудно да се определи. Безспорен факт е, че той свързва владетелския дворец с южния вход на оградната стена на архиепископията-манастир в столицата (Обр. 4). Не е изключено той да минава успоредно на каменния път от изток. Следи от подобно пътно съоръжение засега не са открити както при археологическите разкопки, така и при аерофотонаблюденията на Павлина Петрова от 80-те години на XX в.[16] Това може да се дължи на сравнително рядкото му използване от ограничен брой хора (владетеля и най-близките му приближени), което довежда до лесното му заличаване.

Въпреки това вън от съмнение е, че разглежданият каменен път играе съществена роля в живота на българската столица след средата на IX в. Той най-вероятно е използван за празничните и всекидневните шествия на многобройното по това време плисковско население. По време на големите празници от християнския календар и при по-значими събития от политическия живот на държавата българският владетел, следван от своите приближени, както и от ограничен брой от обикновеното население, се отправя по каменната настилка към столичната катедрала. След символичното прекосяване на града процесията достига до входа на обширния двор на Голямата базилика. Напълно е възможно според тържествените ритуали владетелят да бъде приветстван от събралото се множество в атриума на църквата, след което в нартекса да предава знаците на властта на архиепископа и да заема своето място в митатория на църквата. Приемайки подобна хипотеза, дискусионен остава въпросът за мястото и ролята на Голямата базилика и каменният път към нея след 893 г. и преместването на столицата на Средновековна България от Плиска в Преслав. Дали катедралният храм, изграден от княз Борис I, е продължил да се използва като място за тържествените ритуали по коронацията и на следващите български владетели, на този етап не може да се твърди със сигурност.

Всички тези разсъждения правят каменния път от източната порта на Вътрешния град до Голямата базилика в Плиска едно от най-интересните пътни съоръжения от Ранното българско средновековие. Изграден като неразделна част от архиепископията-манастир и по-точно от неговия катедрален храм, пътят играе важна роля в църковния церемониал в периода 870–893 г., а може би и до края на Първата българска държава. На този етап единственото сигурно нещо са неговата представителност и труимфалност, докато въпросът за предназначението и интензивността на използването му остава открит.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Каменният път до Голямата базилика в Плиска. Съвременно състояние.

Обр. 2. Хипотетичен план на пътя на императорските процесии от Двореца до Света София в Константинопол (по *C. Mango*, The Brazen House. Цит. по *Ж. Дагрон*. Императорът и свещеникът)

Обр. 3. План на Голямата базилика: а. първоначален; б. след реконструкцията. (по П. Георгиев и Ст. Витлянов)

Обр. 4. План на архиепископията-манастир при Голямата базилика (по П. Георгиев и Ст. Витлянов)

БЕЛЕЖКИ

[1] Историческият анализ в настоящата статия е направен от д-р Константин Константинов, а резултатите от химическите изследвания на каменния път са представени от доц. д-р Маргарита Бонева.

[2] **Георгиев, П.** Някои особености в развитието на монументалното строителство VIII–IX в Плиска. *– Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 6. Българските земи в древността. България през средновековието*. София, 1987, 407-419.

[3] **Шкорпил, К**. Укрепления Абобской равнины. – *ИРАИК*, X, Вена, 1905, с. 60.

[4] **Миятев, Кр.** Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. – *ИАИ*, XIV, 1940–1942, София, 1943, 85–86.

[5] Пак там, с. 85.

[6] За мнението на П. Георгиев вж: **Георгиев, П., Ст. Витлянов**. *Архиепископията манастир в Плиска.* София, 2001, с. 21.

[7] В-к „Труд", XXX, бр. 242, 8 дек. 1975, с. 1.

[8] **Александров, С.** *Методи за разтваряне, разделяне и концентриране*. София, 2001; **Костов, И.** *Минералогия*. София, 1973; **Лайтинен, Г. А., В. Е. Харрис**. *Химический анализ*. Москва, 1979; **Джеффери, П.** *Химические методы анализа горных пород*. Москва, 1973; **Бонева, М., Й. Тачева**. *Ръководство по инструментални методи за анализ*. Шумен, 1998; **Бончев, П.** *Увод в аналитичната химия*. София, 1979; **Хольцбехер, З., Л. Дивиш, М. Крал, Л. Шуха, Ф. Влачилл**. *Органические реагенты в неорганическом анализе*. Москва, 1979; **Христова, Р., С. Александров и др.**, *Ръководство по количествен анализ*. София, 1991.

[9] **Аладжов, Ж.** По въпроса за церемониала в българския царски двор през X век. – *Епископ-Константинови четения*. Т. 3. 1996, 44-46.

[10] **Дагрон, Ж.** *Императорът и свещеникът. Етюд върху византийския „цезаропапизъм"*. С., 2006, 115–148; **Хунгер, Х.** *Империя на ново средище. Християнският дух на византийската култура*. С., 2000, 105–118.

[11] **Constantini Porphyrogeniti.** *De Cerimoniis* I, 1, 16-17.

[12] **Георгиев, П., Ст. Витлянов.** *Архиепископията манастир*, с. 28, обр. 10б; **Георгиев, П.** Разкопки в Голямата базилика през 1978 и 1979 г. – *Плиска-Преслав*. Т. 6, София, 1993, с. 63; **Михайлов, Ст.** Нови данни за Голямата базилика в Плиска. – *Плиска-Преслав*. Т. 6, София, 1993, с. 26, обр. 3; **Ваклинов, Ст., И. Щерева.** Проучвания на Голямата базилика в Плиска през 1971–1973 г. – *Плиска-Преслав*. Т. 6, София, 1993, с. 47, обр. 17.

[13] **Мавродинов, Н.** Базиликата в Плиска и българският дворцов церемониал. – *ИАИ*, XIII, 1939, с. 248.

[14] **Дагрон, Ж.** *Императорът*, с. 121.

[15] **Constantine Porphyrogenete.** Le livre des ceremonies. I, II, t. 3, p. 577; Сведенията за пътя на императора са цитирани по **Vogt, A.** Commentaire. I, p. 21.

[16] **Петрова, П.** Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода. – *Плиска-Преслав*. Т. 5, Шумен, 1992, 69-70, обр. 7; Пътната мрежа в старопрестолна Плиска. – Шуменска заря, XLI, 81, 10 юли 1984, с. 4.

THE STONE ROAD TO THE GREAT BASILICA IN PLISKA (HISTORICAL AND CHEMICAL ANALYSIS)

Konstantin Konstantinov
Margarita Boneva

Abstract

The present article studies the stone road from the Eastern gate of the Inner city to the Great Basilica in Pliska. The road has been found out during regular archaeological excavations, led by Carel Shkorpil, and later it was examined in greater detail by Krastyu Miyatev. The road is 1270 m long and 2, 50 m wide in some sectors. The road is covered with big rough slab-stones, placed without any additional padding. After a chemical analysis has been conducted, it is highlighted that the rock composition of the road equipment consists of sandstone, admixed with Fe3+, Al3+, Ba2+ Pb2+ . Still, it has not been given answer to the question about the traffic density and the purpose of the road to the Great Basilica. It is probable that the Bulgarian ruler used the stone road to get to the Cathedral in the capital city, at the head of great number of believers, in the first years after the adoption of the Christianity. He was welcomed by the capital population in the church atrium and then he handed over the signs of power to the archbishop and he took his place in the mitatorium of the church.

Обр. 1. Каменният път до Голямата базилика в Плиска. Съвременно състояние.

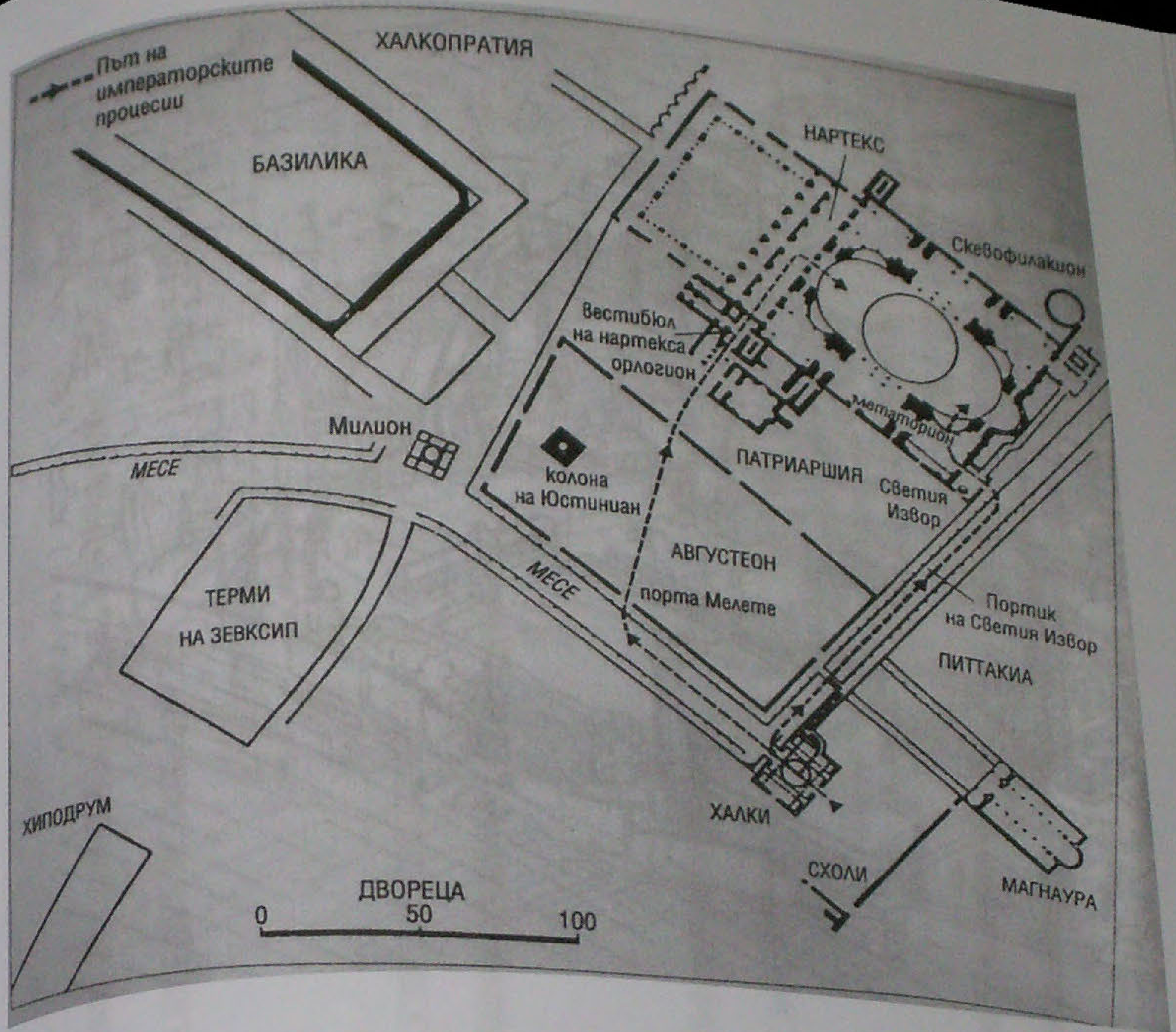

Обр. 2. Хипотетичен план на пътя на императорските процесии от Двореца до Света София в Константинопол (по C. Mango, The Brazen House. Цит. по Ж. Дагрон. Императорът и свещеникът)

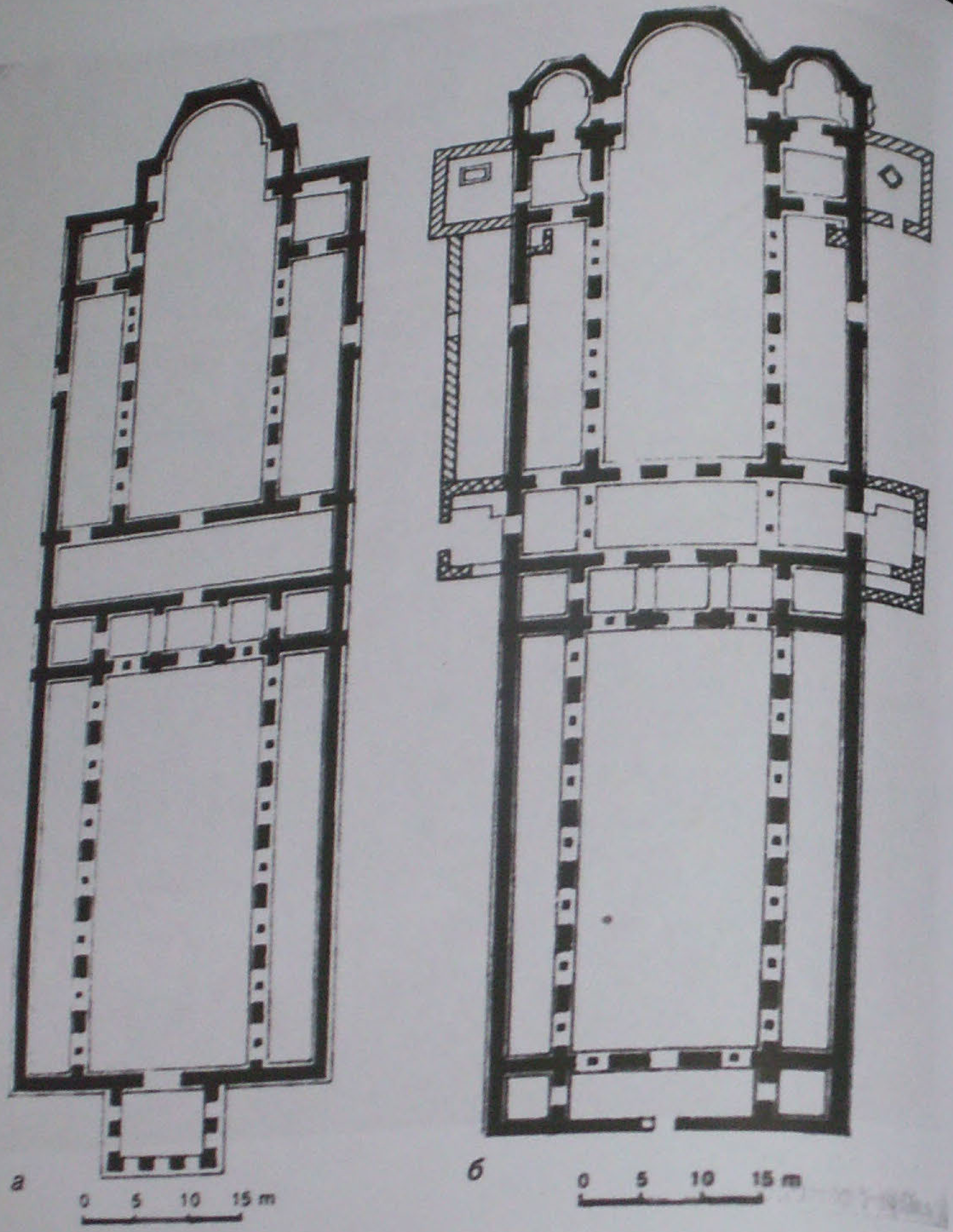

Обр. 3. План на Голямата базилика: а. първоначален; б. след реконструкцията. (по П. Георгиев и Ст. Витлянов)

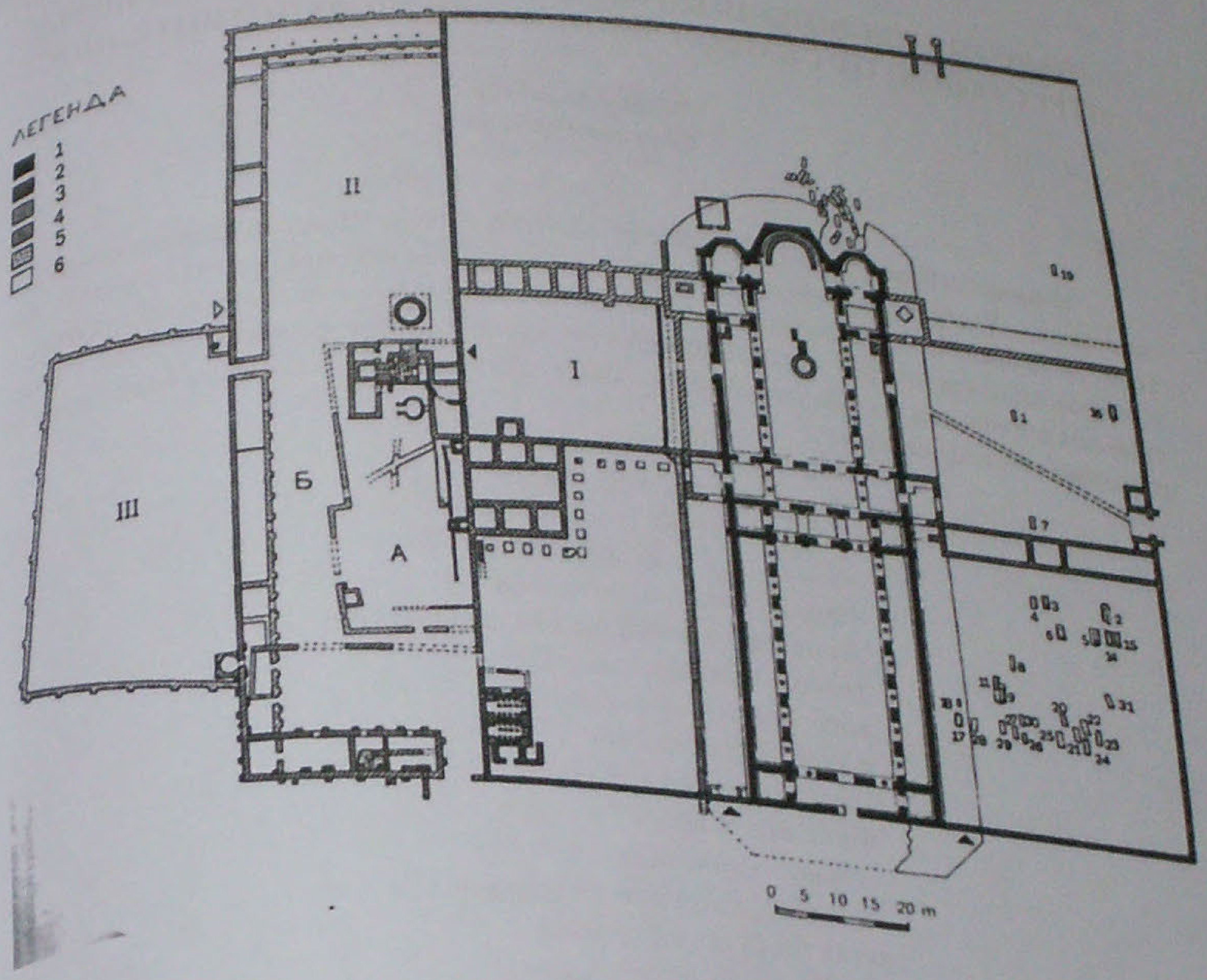

Обр. 4. План на архиепископията-манастир при Голямата базилика (по П. Георгиев и Ст. Витлянов)

НАРОДНА ПЕСЕН ЗА ПОСТРОЯВАНЕТО НА ПЪТ КЪМ ДРЪСТЪР (ТРЕСТЕНИК) ОТ СИМЕОН ВЕЛИКИ – МИТ И ДЕЙСТВИТЕЛНОСТ

Георги Атанасов
Снежана Генчева

В писмо до Константин Иречек от 4/16 юли 1898 г. Карел Шкорпил изпраща една песен, записана в с. Хадърча (Николаевка), Варненско, от тамошния селянин Димитър Добрев с правопис на Добрев. То е обнародвано десетилетия по-късно[1]. Целта на настоящата публикация е да провокира нов интерес на изследвачите към тази любопитна фолклорна творба. Поради създалата се традиция за представяне на народните песни в печатни издания си позволяваме да разчленим текста на стихове:

Цар Симион от Влахерина
проводи холам жинихли
на царе вав грат Трестенишкие,
за да му даде дащирята си.
Царе му назат писмо написа.
Аз на цар Симиона ще дам дащирята си;
колкото свата тука ще дойдат,
конете им по земе нема да стапат,
тугази ще дам дащирята си.
Цар Симион са чудо почуди
и си сабра савета,
тугава те измислиха
каменен калдаръм да си направиш,
тогаз тие булка ще земнеш.
Цар Симион запувет издади,
сурмаша калдерам да прави.
Правиха го девет години,
угуля се сурмаша и боси,
голи сурмасите останаха
и калдерама се не свирши.
Цар Симион запувет изда:
по стогодишни хора и те да рабутат;
и млади булки сас дребни дяча
и тии да рабутат по-скору пате да свиршат,
царе за булка да иди.
Много умачиха сурмаша,
боси камани да носат.
Една ми стара бабичка
девет ми люлки люляла
и девет камака на пат носела
и цар Симион клетва калняла:

"Цареле, да неисцаруваш".
Царе край баба варвеши
и на бабата думаши:
"До врями, бабо, до врями".
Бабата царя калняши:
"Цареле, да неисцаруваш,
девет ни кащи остави
сас една брадва да са гледаме".
Царе на баба думаши:
"Не бой са, бабо, не бой са,
ещи два дена и пате ще са дуварши
и вие ще са усвубудите,
и ази булка ще земна,
тей като си свадба пудигна".
Петстотин холам конница
и двеста педесет каруци
та вав грат Трестеник утидоха.
Царе ги наван посрещна
и на цар Симион думаши:
"Не така, царе, по камак да дойдиш,
не по камак, не по земе ще варвиш,
тогава булка ще ти дам".
Цар Симион си назат отиди,
вав Влахерина града савет той сабра,
сички саветници са питаха,
како ще бади туй нящу.
А идин стар саветник
той на цар Симиона думаши:
"То ни е било калдарам,
ами е друго, цареле;
ако искаш булка да зимниш,
ще земиш суху жилязу,
ще си коните путкувеш
и ще си кулата укувеш,
тогас ти булка ще зимниш".
Сичку Цар Симион направи
и си у грат Трестеник утидоха,
тугас царя пусрешна
и на цар Симиона думаши:
"Чистита да ти е булката"
и тугас си сваршиха свадбата.

Така представена, песента има 72 стиха. Преобладават осемсричният размер (24 стиха), десетсричният (18 стиха) и деветсричният (15 стиха)[2]. Личи, че запи[illegible] [illegible]правено при пеене на песента: мелодията отмерва точно дъл[illegible]та н[illegible]ти[illegible]а. Ди[illegible]т [illegible]ннобългарски и може да бъде определен като еркечки[3]. Основният мотив е царска сватба. Така развит той не е познат от народните песни[4], но намира широко място в приказките[5], където от кандидат-младоженеца се изисква да покаже своята изключителност, за да получи ръката на царската дъщеря. Обикновено предбрачните изпитания включват построяването за една нощ на чудесен палат, път, мост, църква, изораване на планина[6], засаждане на лозе, което зрее за един ден[7], направа на воденица с девет камъка и други подобни[8]. Условията са посочени ясно от бащата на царската дъщеря[9], от майката на момата[10] и от самата мома в народните песни.

В разглежданата песен условието поставено пред цар Симеон е: "колкото свата тука ще дойдат, конете им по земе нема да стапат". Всъщност това е условие загадка характерно повече за вълшебните приказки[12]. В тях подобни предбрачни изпитания се решават и изпълняват с вълшебни предмети[13] и със съдействието на вълшебни помощници[14], които са еманация на изключителността на героя. В песента от Николаевка цар Симеон решава условието загадка с помощта на мъдростта на съвета (на болярите) и го изпълнява чрез труда на цял народ, което от своя страна също е знак за изключителност. Първото решение на условието загадка, поставено от Трестенишкия цар като предбрачно изпитание за получаване ръката на дъщеря му, следва стереотипа на приказките, в които се създават златен палат, чудна градина, мост или път. Ако допуснем, че разглежданата песен е своеобразна хроника на действителни събития, трябва да вземем предвид и пропуснатото в нея, но известно от исторически извори: цар Симеон Велики, за когото смятаме, че става дума тук, изгражда приказен според представите на средновековния човек град с великолепен дворец, с вътрешна градина и златна църква[15]. Песента разказва за строителството на пътя като последен етап от изпълнението на условието загадка. Възпяването на многогодишния изнурителен труд, вграждащ душите и съдбите както на хора в разцвета на силите си, така и на стогодишни старци и на "млади булки сас дребни дяча", напомня градежа на рай божи[16] или чуден град от мъртви души[17], при който Бог или помощниците му, или Стара Юда (Самовила):

Юнаци коле набива,
момите на плет превива,
старите ора калдаръм,
подстъпни ора подпоре,
малки дечица кересте[18].

И ни изпраща отново към митологичния модел на българите за света и обществото.

Себедоказването на цар Симеон пред бащата на бъдещата му жена чрез чудото на изграждането, на създаването, се оказва невярно решение на загадката. Грандиозната сватбена процесия е върната назад с доуточняване на условието на предбрачното изпитание: "не по камък, не по земе ще варвиш". Решението на загадката идва от един стар съветник и то няма аналог в народните приказки и песни:

ще земиш суху жилязу,
ще си коните путкувеш
и ще си кулата укувеш.

В коледарски песни кон коват светци[19] и юнаци[20], а в никулска песен:

Свети Никола коня кове
по тевнина без борина,
по убава месечина,

в след него и вси светии – да отидат на пита на Млада Бога, който току-що се е родил[21]. Подковаването в песните е със "сребро плочи, злато клинци"[22]. В разглежданата от нас песен е нужно "суху жилязу". Този израз стои в един семантичен ред със "сухо злато" и "сухо сребро"[23]. Тук "сухо" не означава само "нещо, което не е мокро", а е белег за изключителна ценност. В българския фолклор желязото не е скъпоценен метал. Когато в песните трябва да се покаже голямата стойност на железен предмет, той се позлатява или посребрява[24]. Поставянето на желязото в групата на скъпоценните метали, загатнато в песента от Николаевка, става разбираемо, ако допуснем, че тя отразява реални исторически събития, действия и процеси. Желязото е най-ценният метал за тюрките, те са основният доставчик на железни изделия в Централна Азия[25]. Логично е българите, като част от Тюркския каганат в далечното минало[26], да имат същата представа за ценността на желязото и да я пренесат в новата си държава, където тя е в противовес на византийската култура на златото. В процеса на християнизация и етническа консолидация типичните, специфичните представи и вярвания на древните българи езичници се изтласкват в периферията на културата и застиват във фолклора като странно употребени думи, непонятни изрази или любопитни мотиви.

Споменаването на подковаването на конете е интересно и с това, че по друг начин определя във времето събитията, възпети в текста от Николаевка. Азиатските народи не са подковавали конете си до XIII в. включително. При придвижване в степта износването и нарастването на копитото са приблизително еднакви. По време на дългите военни преходи, когато на практика препускането е денонощно, на краката на конете те поставят "обувки" от лико или кожа, които стягат над копитото с връв. Така обута е и конницата на Чингис хан[27]. Иранските народи поставят на краката на конете си подобни обувки, направени от желязо. В тюркски[28], алански[29] и прабългарски[30] погребения с коне не са намирани железни подкови. Смята се, че съвременната конска подкова е използвана за пръв път през V в.[31] В нашите земи подкови присъстват сред археологическите находки от края на IX–средата на X век насам[32]. Възможно е цар Симеон Велики да е владетелят, наложил подковаването на конете с познатите ни железни подкови и обковаването на колелата на каруцата с железни шини.

От друга страна, желязото според народната вяра притежава огромна апотропейна сила[33]. До 40-ия ден лехусата при излизане извън къщи носи със себе си задължително железен ръжен. Ако се налага къпането на дете, докато в селото има непогребан мъртвец, във водата се поставя железен гвоздей. Героите на песните и приказките, които отиват по някакъв повод в отвъдния свят, трябва да са с железни обувки, с кован кривак или железен топуз[34]. Както златото и позлатяването във фолклора са знак за досег с "оня свят"[35], така желязото е белег за пътуване на жив човек в отвъдното с цел да вземе или получи нещо[36] или да върне някого в света на живите. Доколкото сватбеното шествие носи семантиката на пътуване през чуждото, отвъдното време-пространство[37], железните подкови и шини са гаранция за завръщане при своите[38].

Въпреки че историческите съчинения и учебници от Възраждането упоменават Влахерните във връзка с обсадата на Константинопол от Симеоновите войски[39], песента от Николаевка дава възможност и за друга интерпретация – поради типичните за фолклорния текст многозначност и многопластовост. Известно е анаграматичното съответствие Слав – Влас (оттам и славяни – власи), създадено по принципа на огледалната симетрия[40], където ролята на огледало се изпълнява от река Дунав.

Цар Симеон Велики изгражда Преслав, чието име може и да означава "преславен" в един по-късен период от време, но при създаването му **ПРѢСЛАВЬ** значи "възможно най-славянски", както "пребогат" има значение на "възможно най-богат". Изгражда го като противовес на цялата езическа култура. А точно по негово време понятието "славянски" се противопоставя на "български" по същия начин, по който "християнски" противостои на "езически"[41]. Столицата е построена като приказен град със златен палат, с чудна градина и златна църква, който прилича на градовете и палатите, издигани от приказните герои[42] в някакъв друг свят, а и златото само по себе си носи символиката на принадлежност към отвъдното[43], Това е достатъчно основание на митологично ниво на мислене името на града да бъде заменено с огледалното му съответствие и Преслав да бъде "преведено" в песента като Влахерина. Оттук и необходимостта от железните подкови и шини като изолатор между световете.

В коледна песен, която се пее на стананик или на малко момче "Стананик да даде сина си за цар", разпространена по цялата българска етническа територия, стананикът има "сина среброглава, среброглава, златнокоса"[44], на когото "пиши му са цар да бъди, цар да бъди в Влашка земя"[45]. Вариант на песента от с. Аспарухово, Варненско, продължава така:

Наречи го цар да бъде,
цар да бъде, на стол да седи,
на стол да седи, перо да държи,
перо да държи, писмо да пише,
писмо да пише, войска да реди,
войска да реди мости да правят,
мости да правят, мости позлатени,
мости позлатени, мости посребрени –
да минават кони нековани,
кони нековани, булки непрощани,
булки непрощани с деца некръщани![46]

Тук са и перото, и писмото, и войската (между другото – все неща, с които цар Симеон Велики остава в историята), и направата на чудни мостове, на които в текста от Николаевка съответства пътят. Песента от Аспарухово не казва защо трябва да минат по мостовете некованите коне, непростените булки и некръстените деца, нито пък над коя река те трябва да бъдат построени. Но доколкото коледните песни по своеобразен начин претворяват хаоса на поганите дни в подредеността на останалата част от годината[47], смисълът на преминаването се състои в това конете да бъдат подковани, булките простени, а децата – кръстени, и със сигурност в съзнанието на създателите на песента в този мотив мостовете се намират точно над линията на огледална симетрия, която разделя тукашния от отвъдния свят[48]. Всъщност преминаването през времето е представено тук, както и в редица митове на древните като придвижване през пространството[49].

Не можем да кажем дали коледната аспаруховска песен е далечна реминисценция на епохалното дело на княз Борис-Михаил и сина му Симеон Велики или старите фолклорни представи са причина цар Симеон от песента от Николаевка да строи път от Влахерина – Преслав, до Тръстеник – Силистра, за да изрази и пространствено отричането на езичеството чрез връзката с големия и стар християнски център на Дунава, с подковаването на конете и оковаването на каруците да отхвърли наследените традиции, а с женитбата за знатната болярка да пренесе богоизбраността на нейния град върху новата столица[50]. Но близостта между двете песни е несъмнена.

Разглеждането на песента дотук се базираше на допускането, че тя е автентична и достоверно отразява събитията, за които разказва. В такъв случай наложилото се становище, че най-ранните исторически събития, отразени в българските народни песни, са от времето на цар Иван Шишман[51], като се допускат и реминисценции на татарските нашествия във Второто българско царство[52], изглежда трябва да се коригира с няколко века назад във времето. По този повод е необходимо да погледнем на песента и от противоположната гледна точка, като допуснем, че тя е фалшификат, както е постъпил Михаил Арнаудов[53], а вероятно така е приел песента и Константин Иречек[54].

В село Николаевка е основано едно от първите във Варненския край училища – още през 1847 г.[55], в което след Освобождението са се учили повече от сто деца годишно[56]. В програмата на предметите в третокласното училище през 1880 г. са предвидени седмично по два урока по история за "...старите жители на Балканския полуостров. Заселването му със славяни. Произхождението на Аспаруховата дружина и българското господство. Крум, Борис, Симеон, Петър и Самуил. Българите под Византия …"[57]. Според програмата за 1885 г. обучението по история в III клас включва "...разкази за Аспаруха, Крума, Бориса, Св. Кирил и Методий, Симеон, Иван Шишман и освобождението ни от турците"[58]. Може да се допусне, че един изключително талантлив творец е материализирал в разглежданата песен училищните си знания по история. Подобно становище има своите основания, най-същественото от които е, че тази песен стои самотно в българската фолклорна култура и някак си "не се вписва" в нея. Ако го приемем, неминуемо ще се изправим пред редица въпроси. Защо е било необходимо на народния певец от края на XIX век, с неговите реални познания по история на България, да представи един от най-християнските по възпитание, убеждения и изява владетели като встъпващ в правата си на цар поради следването на езическите традиции? Защото в архаичните общества новият цар се налага над стария чрез своята изключителност[59], доказвайки, че точно на него, а чрез него и на народа му, боговете или предците дават своята благосклонност и подкрепа. Прекият двубой от мита за златната клонка[60] се трансформира впоследствие в сватосване с предбрачни изпитания[61], което обяснява враждебността на царя баща към кандидата за негов зет, а всъщност за приемник на короната му[62], и стремежа изпитанията да са неизпълними или пагубни. Успехът на новия цар се дължи на знанията, даровете и помощта, получени от един друг, различен от обикновения, човешки свят – този на боговете и на предците[63]. И това е белег за богоизбраност. А точно тя е нещото, което прави един човек цар. Защо, ако тази песен е авторско творение от края на XIX век, защо в нея цар Симеон не изявява своята царствена същност чрез християнските символи? Защо дръстърският болярин е наречен цар? Защо не е възпято изграждането на самия Преслав, наричан и от гърците "Велики"[64], за което се е разказвало в часовете по история?[65] Откъде е можел да знае просветеният българин от онова време това, което и днес стои встрани от погледите и интереса на историци и археолози: моментът, бележещ революцията с подковаването на конете? Защо, ако песента е изцяло авторско творение, към нея е "пришит" епизодът със стогодишната старица? Само ако допуснем, че 72-та стиха са непълният и поизбледнял текст на стара историческа хроника, съхранявана в народната памет чрез песента, клетвата на бабичката, родила отхранила и погребала девет деца, принудена и техните надгробни камъни да вгради в царския път, не е самоцелен художествен похват – тя е обяснението за тайнствената смърт на цар Симеон Велики, която в тази песен не се споменава. Но ако песента е автентична, защо става известна от Николаевка?

13.01.2010

Село Николаевка е заселено с българи-еркечани от с. Голица в Източния Балкан[66]. Самото с. Голица е споменато още през 1545 г. от Джорджич[67], предполага се да е създадено от преселници от Еркеч, дн. Козичино[68]. Смята се, че еркечаните са далечни потомци на северите, заселени от хан Аспарух по проходите в Източна Стара планина, като пазители на държавната граница[69]. Чиито наследници и да са, еркечаните имат единствения по същността си диалект[70] в България – с дълги гласни и единен рефлекс на старобългарските звуци ѫ, , ъ, ь: дългото широко ǎ. Специфична и неповторима е и еркечката носия. Няма друга българска етнографска група, която да е опазила толкова различни от общите черти в културата си, живеейки понякога немалки периоди от време само в две села, сиреч, бидейки твърде малобройна[71].

През вековете на турското робство еркечаните са привилегировано население – дервенджии. Отговорността за прохода Хемските порти, отстоящ на 2 км от днешното с. Голица, е съхранила Еркеч и Голица като чисто български села, в които турчин не е замръквал. В Еркеч църковната и училищна традиция не са прекъсвали[72], няма хиатус в народната памет, както няма хиатус в обитаването на региона Еркеч-Голица-Аспарухово (Ченге) от VIII–IX в. през цялото Средновековие, Възраждането и до наши дни.

По време на Дибичовата война (1829–1831 г.) част от населението от еркечката група се разпръсква в северна посока и заселва Хадърча, недалеч от Вълчи дол[73], което е засвидетелствано за пръв път в османски регистри от 1586 г., но само с жители мюсюлмани[74]. Тази етническа картина се променя през следващите векове, както недвусмислено свидетелстват турските данъчни регистри[75]. Това предполага, че песента е донесена в Хадърча от изходните територии, т. е. от Голица и Еркеч, в които живее автохтонно население.

По-горе се привеждат ред факти от фолклорно и езиково естество, които отхвърлят възможността песента да е създадена в последните десетилетия на XIX век от грамотен българин, пристрастен към средновековната история. Едва ли става реч и за местен патриотизъм, защото не са регистрирани близки контакти между етнографските групи в Силистренско и еркечаните през османския период. В този смисъл на пръв поглед странно и непонятно е възпяването на Силистра като царски град само въз основа на емоционални подбуди от жител на Хадърча, живеещ на 120 км южно от Дунава. Най-после, ако текстът е създаден през Възраждането или след Освобождението, едва ли щеше да се използва странното наименование "грат Трестенишкие" вместо придобилите широка гражданственост през XVIII–XIX в. Силистра или Дръстър[76].

Впрочем, откъде идва името Трестеник. Без съмнение, става въпрос за транскрипцията Дръстър–Дръстер–Дристра, както са се досетили още Шкорпил и Иречек[77]. Те обаче се спрели дотук, защото не са знаели цяла серия документи от края на XIV и началото на XV в., публикувани едва в първата половина на миналия век, където името на Силистра е предадено като Дристра, Дрекстар (1462), Триест (1445), Тристри (1390), Еристия (1425), Тристреа (1370), Тристрия (1377)[78]. На този фон от Дръстър – Дристра – Тристри, чрез Еристия – Тристрия – Тристри може да се изведе Трестеник, както градът е упоменат в песента. В тази връзка специално трябва да се отбележи, че след XV в. формата Дръстер се запазва, но Тристри – Тристреа – Тристрия не се среща никога повече след 1390 г. Тя обаче не е позната и преди средата на XIV век!

Не по-малко любопитен е лайтмотивът на песента – строителството на път, свързващ двореца на Симеон (Влахерина) с Дръстър (Трестеник). От писмените извори и по-специално от Продължителя на Теофан, Георги Монах, Скилица и Лъв Граматик знаем, че през август 913 г. Симеон заедно с двамата си сина (Михаил и Петър) е приет в тогава второстепенния дворец при Влахерните в Константинопол[79]. Там първият византийски регент, патриарх Николай Мистик, го благославя и вероятно му признава титлата цар (император) на българите[80]. Много по-сериозно място като царски палат имат Влахерните в дворцовия живот на Византия и Латинската империя между края на XI и XIII в., когато той е главна резиденция на императорите[81]. И все пак в действителност Влахерните никога не са били резиденция на Симеон Велики. Но при положение, че между X и XIII в. понятията императорски дворец и Влахерни се препокриват за обикновения човек, то не е изключено под името Влахерни авторът на песента да разбира владетелска резиденция изобщо. А главната владетелска резиденция на Симеон безспорно е Преслав, при това построен от самия него. В тази последователност много подробно е описано в песента и строителството на път между Симеоновата царска резиденция и Трестеник–Дръстър. И това е изненадващо, защото според археологическите изследвания действително около началото на X в. и тъкмо при управлението на Симеон Велики е направен и укрепен най-важният път в царството, свързващ новата столица Преслав със старата дунавска владетелска резиденция в Дръстър[82]. Когато през 1897 г. К. Шкорпил е записал песента в с. Хадърча (Николаевка), нито един историк или археолог не е писал още и ред за подобно строителство. За пръв път едва през 1905 г. същият Шкорпил разви идеята за подобен път, но между Дръстър и първата столица Плиска, маркиран със землени укрепления през VIII в.[83] Очевидно той не може да се припише на Симеон, защото е създаден много по-рано. При археологическите проучвания през последните десетилетия обаче стана ясно, че землено укрепените селища, маркирали ранния път, са изоставени и през X в. върху вала са вкопани землянки[84]. Причината за това изглежда е в отбранителната им неефективност, установена при голямото маджарско нашествие през 897 г., когато са опустошени цяла Добруджа и Североизточна България[85]. Пътят обаче е жизненоважен за Царството и след разрушаването на землените укрепления в края на IX в. към началото на следващото столетие започва усилено строителство. На първо време маршрутът е удължен на юг от Плиска и достига до Преслав. За охрана на пътя и за приютяване на пътниците по трасето между Преслав и Дръстър е изградена система от каменни крепости, които играят ролята и на пътни станции. След Преслав следва Шумен (тук през X в. е възстановена частично ранновизантийската фортификация)[86], Плиска, пътят минава край Войвода и продължава през построените през X в. крепости при Омарчево, Скала, Цар Асен, Средище и Дръстър, с отклонение към Пъкуюл луй Соаре (Обр. 1)[87].

Благодарение на археологическите разкопки при Скала[88] и Цар Асен[89], както и сондажите при Окорш и Руйно[90], стана ясно, че са издигнати в самото начало на X в. и това е една от най-големите строителни операции, предприети от Симеон Велики. Ред прилики в начина на изграждане (фундиране, кули, входове, ровове) предполагат почти синхронно строителство, подчинено на единна обща концепция[91]. Забележително е, че всички укрепления са разположени по бреговете на р. Канагьол, която до XVIII – началото на XIX в. е отбелязана в стари карти и пътеписи под името ***Дристра*** (Обр. 1)[92]. Явно това средновековно наименование произтича от факта, че по руслото на Канагьол е преминавал пътят за Дръстър-Дристра (формата Дристра се налага след края на X в.), следствие на което името на пътя (*за Дристра*) се прехвърля към реката и се появява хидронимът *Дристра*. Фактът, че хидронима Дристра битува от X до XVIII в., предполага, че през цялото това време край руслото на реката преминава път към Дристра-Силистра. За това неопровержимо свидетелства в края на XI в. византийската писателка Анна Комнина[93] и специално френският дипломат и пътешественик Феликс Божур, който през 1790 г. е записал: "*Петият път тръгва от Силистра и като върви нагоре по течението на*

13.01.2010

Дристра (курс. авт.) *или по притока* ***Табан*** (кур. авт.) *докъм изворите им, пътят се изкачва по хълмовете, които представляват първите предпланини на Балкана*"[94]. Освен в писмените източници, днешните сухоречия Канагьол и Табан са фиксирани със собствените си имена като малки реки и в географски карти от XVIII – началото на XIX в.[95]

Според текста на песента пътят е изграден като калдъръм, докато според изследователите трасето не е било настлано, а само маркирано и навярно снабдено с необходимите инженерни съоръжения (мостове, подпорни стени и пр.). През годините на османското господство и през Възраждането критерий за пътно строителство всъщност е калдъръмът и това рефлектира върху текста на някакъв по-късен етап. От друга страна, като че ли цели пасажи от трасето Преслав – Дръстър се препокриват с античния път Дуросторум – Марцианопол[96], който действително е изграден (на места и сега запазен) като калдъръм. При това положение не е изключено през X в. части от него да са били в достатъчно добро състояние, което да предполага преизползването им, след съответни преправки. Най-после, според пътеписи от XVIII и началото на XIX в.[97] между Силистра и Шумен функционира един от главните пътища на Османската империя (част от пътя Истанбул, Одрин, Айтоски проход, Шумен, Силистра и оттам към Кримското ханство и Полша), за който изрично е упоменато, че минава по течението на р. Дристра (Обр. 1)[98]. Сиреч, той се препокрива отчасти с античния път Дуросторум – Марцианопол (дн. Девня) и почти напълно със средновековния път Преслав – Шумен – Плиска – Дръстър. При положение, че през XVIII в. местното население пази спомена за средновековното му име (Дръстърски друм) и средновековния хидроним Дристра, не е изключено да битуват и спомени за неговото създаване. Истинското продължително и напрегнато строителство по него през X в., в което според песента е впрегнато цялото население на царството, ще да е свързано с изграждането на шестте крепости (пътни станции и убежища). Действително се изисква много труд и ресурси, за да се издигнат по труднодостъпните възвишения край Дристра мощни каменни зидове с кули и ровове, които да обрамчват площ средно между 20 и 45 дка. На този фон е несъмнено, че продължителното строителство, за което разказва песента, се потвърждава от резултатите от археологическите проучвания през последните десетилетия. И накрая, хронологически прокарването и обезопасяването на Дръстърския друм почти съвпада с втория брак на цар Симеон Велики. От Скилица и продължителя на Теофан, Георги Монах, знаем, че Симеон сключва последователно два брака, от които му се раждат четирима синове[99]. Най-големият, Михаил (на името на дядо си), е от първия му брак, а Петър и Венеамин (Боян) – от втория[100]. Несъмнено, първата сватба на Симеон е около интронизацията му през 893 г., защото дотогава е монах. Като се знае обаче, че според средновековните традиции е задължително пълнолетният владетел да е женен, може без особен риск да се приеме, че възцаряването на Симеон съвпада с царската сватба. При това положение първият брак на владетеля е далеч преди маджарското нашествие, респективно около 10 г. преди изграждането на пътя и съпътстващите го крепости. Затова по-голямо внимание в случая заслужава вторият му брак. Като акцентират, че на приема във Влахерните през 913 г. присъства Петър (при това не много малко момче), М. Дринов и Ив. Дуйчев определят датата на раждането му около 905–907 г.[101] Действително е най-вероятно той да е роден около 907 г., защото при възкачването си на трона през 927 г., той се нуждае от възрастен настойник и съветник, какъвто се явява братът на втората съпруга на Симеон (Георги Сурсувул)[102]. Значи, при интронизацията си Петър е около границата на пълнолетието (21 г.), което ще рече, че е роден около 907 г. Сиреч, вторият брак на Симеон може да се определи с по-голяма точност около 906–началото на 907 г., т. е. около смъртта на Борис I. Ако това е така, то това събитие действително съвпада със строителството на пътя Преслав – Дръстър, което по археологически данни се отнася към началото на X в. Ако се предоверим на песента, може дори да се предположи, че женихлите тръгват от Преслав към Дръстър след смъртта на Борис I (2 май 907 г.), защото са изпратени не от бащата, както е прието, а от самия младоженец. При втори брак и при положение, че Симеон вече 10 години е пълновластен владетел, тази формалност не важи с особена сила. А и песента акцентира неслучайно, че Симеон изпраща женихлите не като проектовладетел, а като пълновластен господар – още една отправна точка, потвърждаваща идеята, че става реч за втори брак (със сигурност Симеон не се жени трети път, което пък не се позволява от църквата).

Най-любопитният факт в песента от Николаевка е, че Симеон се жени за дъщеря на български велможа. И наистина, според писмените източници, втората съпруга на Симеон е сестра на един от най-издигнатите в царството боляри – Георги Сурсувул[103]. Песента обаче е още по-конкретна с твърдението, че Симеоновата булка е дъщеря на Трестенишкия (Дръстърския) цар (управител). Ако това действително е вярно, то ще рече, че старият болярин Сурсувул (баща на Георги Сурсувул и Симеоновата изгора – първата българска царица) е воевода на Дръстър и Дръстърския комитат при Борис I и Симеон. Съзнаваме, че вече сме върху хлъзгавия терен на хипотезите, но кое впрочем би попречило на Симеон да си потърси съпруга от Дръстър? На фона на историческите реалности в края на IX и началото на X в. това даже изглежда твърде логично. Когато в края на IX в. Преслав е все още малък аул, Дръстър е най-големият български град, втора столица и Дунавска резиденция на българските владетели[104]. За разлика от езическата Плиска, той е древно просияла раннохристиянска митрополия, в която изглежда резидират епископи и има податки за християнска община и през втората половина на VIII в.[105] Това предполага не малобройни последователи на Христос със съответната организация, дори в годините на езичеството в България. Най-сетне Дръстър е много тясно свързан със съдбата и царуването на самия Симеон Велики. В най-трудния и драматичен момент на неговото управление, когато маджарите разбиват напълно армията му и опленяват цяла Североизточна България през 897 г., той се спасява тъкмо зад здравите стени на Дръстърската крепост. Не е изключено даже дунавският дворец (преславният дом на Дунав) да е негова фактическа резиденция в самия край на IX и първите години на X в., когато по религиозни съображения са изоставени езическите палати в Плиска (още повече, че този град изглежда е превзет от маджарите временно през 897 г.), а новата резиденция в Преслав едва ли е окончателно построена. В този смисъл изборът на знатна дръстърска болярка за съпруга на владетеля не е лишен от основания, особено като се има предвид, че според тогавашните традиции царицата трябва да бъде от аристократичен род.

Нека накрая в резюме съпоставим основните факти и събития, отразени в песента, с реалностите от началото на X в., известни от писмените и археологическите източници:

1. Песента разказва за построяването от цар Симеон на път между Двореца и Дръстър. Според археологическите проучвания тъкмо със Симеон Велики трябва да се свърже трасирането, строителството и обезопасяването на най-важния път в Царството, свързвал владетелската резиденция в Преслав с дунавския дворец в Дръстър.

2. В песента името Дръстър е предадено като град Трестеник. Действително, в няколк автентични писмени източника от втората половина на XIV в. името Дръстър–Силистра е предадено като Тристрия–Тристри, форми много близки до Трестеник.

3. Според песента изграждането на пътя е свързано с голямо напрежение, с експлоатация на много поданици, които в продължение на 9 години носят камъни за паважа – от децата до старците. Въз основа на археологическите проучвания през последните десетилетия се установи издигането на 6 крайпътни каменни крепости (едновременно убежища и пътни станции). Тази напрегната строителна програма наистина изисква доста време и усилията на много хора.

4. Според певеца строителството е съпътствано със социално недоволство и протести срещу непосилната експлоатация. Това намира известно потвърждение в писмените извори, където се упоменава, че недоволни от тежкото си социално положение поданици напускат пределите на държавата[106].

5. Авторът на песента твърди, че Симеон, а не бащата Борис изпраща женихли, и пояснява, че вдига сватбата в качеството си на пълновластен господар. Действително, при сключването на втория брак Симеон е български владетел вече 10 години, а бащата навярно вече не е жив.

6. Според песента вторият брак на Симеон и строителството на пътя почти съвпадат по време. Този факт намира потвърждение при корелацията между писмените извори и археологическите проучвания.

7. В песента се изтъква ролята на болярския съвет при вземането на решения. Действително, през IX–X в. болярският съвет има важен съвещателен глас в решаването на обществени и държавни въпроси.

8. Текстът от Николаевка твърди, че Симеон се жени за дъщерята на Дръстърския (Трестенишкия) воевода (цар). Като се има предвид, че между началото на IX и началото на X в. Дръстър е най-значителният български град (през X в. и патриаршеска резиденция), дунавска резиденция на владетелите, най-голям християнски център в държавата и временна резиденция на Симеон, както и практиката за царица да се избира дама от най-издигнат аристократичен род, то дъщерята на Дръстърския комит действително изглежда най-подходящата партия. Най-после, от писмените източници със сигурност се знае, че втората съпруга на Симеон не е чужденка, а българска болярка.

Накрая, по принципния въпрос за времето, средата и условията, при които е създадена песента. На първо място, съвпадението на толкова факти с историческите реалности от началото на X в. предполага наличието на устна традиция или първичен текст, които следват надалеч във времето описаните събития. Ако имаме предвид Българската анонимна летопис, изглежда че подобни епични творби започват да се създават през XI в.[107] В този смисъл възпяването на върхови моменти от историята на Първото българско царство представлява своеобразна защитна реакция на българския народ в условията на чуждото византийско владичество. Най-после, пътят Преслав – Плиска – Дръстър със сигурност се ползва след завладяването на Североизточна България в началото на XI в. и след опустошаването на крепостите във вътрешността на държавата (включително и тези по пътя)[108] в средата на същото столетие. Защото през 1088 г. по него минава армията на Алексий I Комнин[109]. Така споменът за него, а навярно и за първостроителя му, продължава да битува и след пълното подчиняване на Североизточна България от Византия през 1000 г. Проблемът е как тази традиция надживява столетията на византийското господство и достига до XIV в. Най-вероятно тогава има някаква намеса, промени и допълнения към текста, както свидетелства възприетата форма Теристри–Трестеник при предаване името на Дръстър–Силистра. Впрочем, вече обърнахме внимание, че след края

на XIV в. никога повече в писмени паметници Дръстър не се изписва като Триести, Тристри, Теристри или Тристреа. А тъкмо към края на XIV и началото на XV в. се създават първите народни песни, отразяващи със сигурност реални исторически събития. Запазването на такъв епос в условията на многовековното османско господство изисква обаче непрекъсната традиция, поддържана от автохтонен и устойчив етнически масив. В случая такъв е налице, защото в Николаевка живеят преселници от Голица и Еркеч. А според етнографи, етнолози, историци и езиковеди тъкмо еркечките българи са старото автохтонно население на Източния Балкан (виж бел. 68–70)[110]. Има даже предположения, нелишени от основания, че в този регион към края на VII в., по договор с Аспарух, се установяват северите, които охраняват проходите в Източна Стара планина[111]. За това свидетелстват както писмени източници, така и системата от преградни валове и стени, поддържана между VIII и X в.[112] Две от тях са тъкмо при Еркеч и Голица[113]. Освен това за разлика от другите райони на Североизточна България, частично или напълно обезлюдени през XI в., в Източния Балкан има културен континуитет и е регистрирано компактно население както през VIII–XI, така и през XII–XV в.[114] Забележително е, че след падането на България под османска власт част от българското население около проходите в Източна Стара планина и специално в Еркеч, Голица и Аспарухово отново са ангажирани с охраната на проходите (основно Дюленския и Айтоския)[115]. В резултат на географския фактор те продължават да изпълняват една дейност, която са започнали още през VIII в. Така например, до преградния вал от VIII–IX в. край Голица е открита стражева кула от XVII–XVIII в.[116] При това тя се намира само на 14 км от Айтоския проход, по който през XVI–XVIII в. минава пътят за Шумен и Силистра. Изобщо, населението от еркечката група, като никое друго в Североизточна България, е свързано с пътната мрежа в този регион през цялото Средновековие и периода на Възраждането (VIII–XVIII в.). В този контекст напълно вероятно е тъкмо то да пази някакъв далечен и твърде модифициран спомен за първостроителя на тази основна пътна артерия, използвана с незначителни промени по нейното трасе, от началото на X в. до ново време.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Пътното трасе Преслав–Дръстър

БЕЛЕЖКИ

[1] **Миятев, П., Янтарски, Г.** Кореспонденция на Херменгелд и Карел Шкорпил с Константин Иречек (1881–1889). – В: *Изследвания в памет на Карел Шкорпил*, С., 1961, с. 37. Песента е тема и на друго писмо – от 24.V.1898 г., публикувано в същото издание, с. 34–37.

[2] Размерът на останалите стихове е: 7-сричен – 3 стиха; 11-сричен – 6 стиха; 12-сричен – 2 стиха, и по един стих с по 13,14, 15 и 16 срички.

[3] ѫ, ѧ, ъ, ь, > а (в публикацията е използван съвременен правопис и към буквите няма знаци за дължина, мекост и пр. фонетични особености; в действителност това а в еркечкия диалект е дълго, широко, блеещо):

- **пат** (път) – от стб. пѫть; **бади** (бъди) –от стб. бѫдєть;
- **умачиха** (измъчиха) – от стб. мѫчити;

- **са** (се) – от стб. сѫ;
- **вав** (във) – от стб. въ; савета (съвета) от стб. съвѣтъ;
- **наван** (навън) – от стб. вънъ; камак (камък) – от стб. камъкъ;
- **сваршиха** (свършиха) – от стб. съвршити; сабра (събра) – от стб. събрати и др.
- **калняла** (кълняла) –от стб. клѧти, клънѫ , клънєши
- **жилязу** (желязо) – от стб. жєлѣзо; нящу (нещо) – от. стб. нѣщо;
- **врями** (време) – от стб. врѣма; саветник (съветник) – от стб. съвѣтъ и др.
- А, о и е под ударение се запазват, извън ударение потъмняват – като във всички източнобългарски говори, у и и не се менят според ударението и пр. Сравн. с **Милетич, Л.** Източнобългарските говори. С., 1989, с. 101–105; **Младенов, Ст.** История на българския език. С., 1979, с. 344.

[4] Виж коледните песни за облог между мома и лудо-младо. Напр. в: Българска народна поезия и проза (От тук нататък БНПП). Т. 2. Обредни песни. С., 1981, с. 135–144; юнашките песни за сватба на крал, кралски син или юнак – напр. в: БНПП. Т.1. Юнашки песни. С., 1981, с. 259–340.

[5] **Даскалова-Перковска, Л., Д. Добрева, Й. Коцева, Евг. Мицева**. Български фолклорни приказки. Каталог. С., 1994, сюжети № 433, 560 и др.; **Пропп, В. Я.** Исторические корни волшебной сказки. Л., 1986, с. 298–351.

[6] **Даскалова-Перковска и съавт**. Цит. съч., сюжет № 425 А, 425 В, 433, 560.

[7] Пак там, сюжет № 560, вар. 10, 23, 26.

[8] Пак там, сюжет № 560. Предбрачните изпитания са важен елемент на българската фолклорна сватба. Виж: **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. С., 1977, с. 480–483; **Иванова, Р.** Българската фолклорна сватба. С., 1984, с. 93–94; **Генчев, Ст.** Сватбени обичаи и обреди. – В: Етнография на България. Т. III. Духовна култура. С., 1985, с. 184–185. Те са важен елемент и на сватбата изобщо: **Мелетинский Э. М.** Поэтика мифа. М., 1976, с. 226.

[9] Сюжети № 560, 433, 425 А, 425 В; в юнашките песни вж. БНПП, Т. 1., с. 259–340.

[10] Виж напр.: "Мома и коледари" – В: БНПП, Т. 2., с. 122-123; "Мома подлага момък на изпитания" – Пак там, с. 135–136.

[11] В обредните песни, напр. в: **Калоянов, А.** Добър юнак с добра коня. Варна, 1986, с. 90–93; БНПП, Т. 1., с. 138–141; БНПП, Т. 2., с. 86–87; **Илиев, Б., Цв. Друмева.** Дунаве, бели Дунаве. Народни песни от крайдунавска Добруджа. Т. 2. С., 1991, с. 15; **Маринов, Д.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. – В: Избрани произведения. Т. 1. С., 1981, с. 442.

[12] Най-ясно то е поставено в руската приказка: "Иди туда – не знаю куда, принеси то – не знаю что" Виж: **В гостях** у сказки. Сост. М.Ф. Гетманц. Харьков, 1989, с. 59-74. Условията-загадки присъстват и в българската фолклорна сватба. Виж: **Иванова, Р.** Цит. съч., с. 125; **Бешевлиев, Ив.** За сватбата в Силистренско – В: СбНУ, Т. 8. С., 1894, с. 82; **Генчев, Ст.** Цит. съч., с. 188.

[13] **Даскалова-Перковска, Л. и съавт.** Цит. съч., сюжети № 560, 649; **Пропп, В. Я.** Цит. съч., с. 191–201.

[14] **Даскалова-Перковска, Л. и съавт.** Цит. съч., сюжети № 500–559; **Пропп, В. Я.** Цит. съч., с. 166–191.

[15] За града, двореца и златната църква виж: **Йоан Екзарх.** Шестоднев. С., 1981, с. 231. За градината: **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 194. За локализацията на златния дворец в отвъдния свят: **Пропп, В. Я.** Цит. съч., с. 282. За градината с плодни дървета като знак за отвъдно пространство: Пак там, с. 282. Кръглата църква е наричана от съвременниците на изграждането ѝ "Светата златна нова черква" – В: Приписка към словата на Атанасий Александрийски против арианите. – В: **Динеков, П., К. Куев, Д. Петканова**. Христоматия по старобългарска литература. С., 1978, с. 142.

[16] "Господ гради манастир" – В: БНПП, Т. 4. Народни балади. С., 1982, с. 95–97; "Проводен от господ при майка си" – Пак там, с. 101–103; "Сънувала мъртвия си син". – Пак там, с.103–104; "Заправи Господ манастир" – В: **Илиев, Б., Цв. Друмева.** Цит. съч., Т. 1. С., 1991, с. 74; "Небето градихме" – Пак там, с. 50-51.

[17] БНПП, Т. 4., с. 101-104; "Самовила град градила" – Пак там, с. 54; **Веркович, Ст.** Народне песме македонски бугара. Кньига прва. Женске песме. Фотот. изд. С., 1980, № 1, с. 1 и № 3, с. 4.

[18] БНПП, Т. 4., с. 95.

[19] "Св. Тодор коня кове" – БНПП, Т. 2., с. 181, (на Тодоровден); "Св. Георги проклина овеса и трепетликата" (гергьовска) – Пак там, с. 282–283; "Св. Спас обхожда синорите" (спасовденска) – Пак там, с. 286.

[20] Добър юнак – В: **Калоянов, А.** Славите ли Млада бога? Велико Търново, 1992, с. 119; Дан войвода – В: **Калоянов, А.** Добър юнак с добра коня..., с. 44; млад Миалчо – БНПП, Т. 2., с. 81; Славейко добър юнак – В: **Илиев, Б., Цв. Друмева.** Цит. съч., Т. 1., с. 106; Момчил – Пак там, Т. 2., с. 47; Бранко юнак – В: **Маринов, Д** .Цит. съч., с. 447, песен № 26, коледна; Радеш добър юнак – В: **Веркович, Ст.** Цит. съч., с. 221.

[21] "Свети Никола коня кове" – В: БНПП, Т. 2., с. 7.

[22] Виж напр. коледна песен № 26 у **Маринов, Д.** Цит. съч., с. 447; "Св. Спас обхожда синорите" – БНПП, Т. 2., с. 286; "Св. Тодор коня кове" – Пак там, с. 181 (злато плочи, сребро клинци); **Илиев, Б., Цв. Друмева.** Цит. съч., Т. 1., с. 108, песен № 98.

[23] Срв. със "сухо злато" в: пес. № 11 у **Маринов, Д.** Цит. съч., с. 440; № 26 – Пак там, с. 448; Пес. № 22 – В: **Калоянов, А.** Славите ли…, с. 56; "Бранковица измамва харамии" – БНПП, Т. 2., с. 79-80. "Сухо сребро" – В: "Съграждане на нови църкви" – БНПП, Т. 2., с. 54–55; "Не може без либе" – Пак там, с. 133–135.

[24] Напр. боздугана на Дели Марко, Виж "Дели Марко девер на сватбата на Янкул Чобан" – В: **Калоянов, А.** Добър юнак …, с. 56–58; "Добър юнак лови сур елен" – Пак там, с. 41–42; "Добър юнак лови сур елен II" – Пак там, с. 43. Ръжена, с който се подпира лехусата в пес. № 116 – В: **Илиев, Б., Цв. Друмева**. Цит. съч., Т. 1., с. 36 е златен. Сребърни са синджирите и златни коловете на коня в пес. № 162 – В: **Илиев, Б., Цв. Друмева,** Цит. съч., Т. 2., с. 141. Златни са ключовете в "Долетяха два гълъба" – В: БНПП, Т. 2., с. 13, позлатени – в "Крал Будим жени сина си и дъщеря си" – Пак там, с. 52–53.

[25] **Гумилев, Л. Н.** Древние тюрки. М., 1993, с. 19. На с. 66 ги определя като първия народ в Централна Азия, усвоил промишления добив на желязо.

[26] Българското племе барсили е споменато сред 90-те племена, влизащи в системата толис-тардуш на тюркския каганат в географски трактат от VIII в. – Пак там, с. 162.

[27] **Акимушкин, И.** На коне през века. М., 1981, с. 65.

[28] **Могильников, В. А.** Тюрки. – В: Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, с. 37-38.

[29] **Ковалевская, В. Б.** Центральное Предкавказье. – В: Степи Евразии в епоху…, с. 86.

[30] **Плетнева, С. А.** Салтово-Маяцкая культура. – В: Степи Евразии…, с. 74; **Плетнева ,С. А.** Ранние болгары на Волге. – Пак там, с. 77; **Плетнева, С. А.** Балкано-Дунайская культура. – Пак там, с. 76; **Ковалевская, В. Б.** Восточное Предкавказье. – Пак там, с. 95.

[31] От римляните. В: БСЭ, Т. 20., М., 1975, с. 122. И това не е случайно. Римската конница се е придвижвала по каменните пътища на империята, а твърдата настилка износва копитото по-бързо от почвата и тревата в степта. Вероятно Византия като наследник на Източната Римска империя е продължила да използва подковата в конското снаряжение, откъдето тя е проникнала и в България след Покръстването, когато всичко византийско придобива за българите и характер на християнско.

[32] Най-ранните конски подкови у нас са открити при археологически разкопки на старобългарското
селище на Големия остров в Дуранкулашкото езеро, обитавано през IX и първата половина на X в. и
старобългарската крепост до с. Скала, Силистренско, обитавана през X и началото на XI в. За това: Ду-
ранкулак. I. С., 1989, с. 184, Табл. I; **Йотов, В., Г. Атанасов.** Скала. Крепост от X–XI в. до с. Кладенци,
Тервелско. С., 1998, с. 147, табл. LXXXII.
[33] Вж. **Маринов, Д.** Цит. съч., с. 186–199 и 203–213; **Арнаудов, М.** Студии върху българските обреди
и легенди. Т. 2., С., 1972, с. 172-176; **Георгиева, Ив.** Българска народна митология. С., 1983, с. 65-66;
Василева, М. Желязо. – В: Българска митология. Енциклопедичен речник. С., 1994, с. 117-118.
[34] **Даскалова-Перковска, Л. и съавт.** Цит. съч., сюжети № 400, 425 А; **Парпулова, Л.** Българските
вълшебни приказки. С., 1978, с. 145 и **Пропп, В. Я.** Цит. съч., с. 49 и 51. Те приемат желязото като сим-
вол на дългото пътуване.
[35] **Пропп, В. Я.** Цит. съч., с 284–286.
[36] **Даскалова-Перковска, Л. и съавт**. Цит. съч., сюжети № 400, 425 А и др.
[37] **Иванова, Р.** Цит. съч., с. 156–170 за времето и пространството в сватбата. За сватбата като време за
среща на всички поколения от рода виж пак там, с. 166.
[38] За сватбата като "трансформация на психофизиологическия "хаос" в "социален космос" и "контакт с
демоничните сили извън социума" виж: **Мелетинский**, Э. М. Цит. съч., с. 226,
[39] **Йеросхимонах Спиридон Габровски.** История во кратце о болгарском народе славенском от 1792.
С., 1992; **Войников, Д. П.** Кратка българска история. 1861, с. 90.
[40] **Калоянов, А.** Български митове. С., 1979, с. 38; **Иванов, В., В. Топоров**. Соловей – разбойник. – В:
Мифы народов мира. Т. 2. М., 1982, с. 460. За Волос – Велес – Власий – Влас като неразривно свързан
с отвъдното и света на предците виж: **Панчовски, Ив.** Пантеонът на древните славяни и митологията
им. С., 1993, с. 77.
[41] Вероятно защото християнството в България се налага на славянски език, а прабългарските родове
начело с Владимир Расате правят неуспешен опит да върнат езичеството. За подобни нюанси в съв-
ременни на тези събития литературни творби: **Преславски, К.**. Азбучна молитва. – В: **Динеков, П. и
съавт.** Цит. съч., с. 50; Чудото с българина. Пак там, с. 255.
[42] Чудните градове в песните са "нито на небе, на земя": БНПП, Т. 4., с. 95; БНПП, Т. 2., с. 136; "насред
море, на средорек" – Пак там, с. 138–139; "дивна града от алтъни" – **Калоянов, А.** Добър юнак…, с.
101–102. За приказките виж: **Пропп В. Я.** Цит.съч., с. 282–283.
[43] **Пропп В. Я.** Цит.съч., с. 284–285.
[44] БНПП, Т. 2., с. 151 – "Стананик да даде сина си за цар I"
[45] "Стананик да даде сина си за цар II" – Пак там, с. 152.
[46] **Калоянов, А.** Добър юнак …, с. 33. В друг вариант на тази песен момчето трябва да прави път. Виж
коледната песен № 8 – В: **Маринов, Д.** Цит.съч., с. 437–438.
[47] Срв. **Калоянов, А.** Славите ли …, с. 11–12; **Добрев, Ив**. Произход и значение на православянското
консонантно и дифтонгично склонение. С., 1982, с. 186-213; **Елиаде, М.** Митът за вечното завръщане.
С., 1994, с. 63–88; **Мелетинский Э. М.** Цит. съч., с. 206-212 – за хаоса.
[48] Украинските коледни песни, в които се строят мостове, споменават Дунав, но не и Влашка земя. Виж
за това: Народні пісні в записах Івана Франка. Київ, 1981, с. 32–33. А също и откъсите, цитирани от
Ив. Добрев В: **Добрев, Ив.** Цит. съч., с. 43, 74, 199, 201. За голямата река, около която са ориентирани
космосът и хаосът в редица митологии **Мелетинский Э. М.** Цит. съч., с. 216.
[49] **Стеблин-Каменский М. И.** Миф. Л., 1976, с. 43 и 44.

[50] Срв. Български апокрифен летопис. – В: **Динеков, П.** *и съавт*. Цит. съч., с. 292; **Йеросхимонах Спи-
ридон Габровски**. Цит. съч. За Силистра като седалище на бълг. патриарх след 927 г. – **Атанасов, Г.**
Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. – В: Дуросторум –Дръстър –Силистра. 1988,
с. 133–144; **Бешевлиев, В.** Първобългарите. Бит и култура. С., 1981, с. 145
[51] **Динеков, П.** Български фолклор. С., 1980, с. 528–529.
[52] Пак там, с. 527. Към времето преди турското нашествие в България в края на XIV в. авторът отнася
и сюжетите на песните "Войник Огнян и жена му", "Войник на сватбата на жена си", "Мома войник"
и "Болярин Павел пред царя", Пак там, с. 526–527. Й. Андреев отмества границата на историчността
в народните ни песни с един век назад – до царуването на Георги Тертер I – **Андреев, Й.** Българските
ханове и царе (VII–XIV в.). С., 1992, с. 168.
[53] Вж. **Миятев, П.** и **Г. Янтарски.** Цит. съч., с. 38, бел. 1 под линия ("нямаме никакво достоверно на-
родно творчество").
[54] Пак там.
[55] **ОДА - Варна**. Пътеводител на архивните фондове 1845–1944, I част. С., 1972, с. 134, 139.
[56] **Недков, Д.** Материали за изучаване на учебното творчество в България. Кн. VII. Развитие на основ-
ното образование от 1878 до 1928 г. С., 1928, с. 119 и сл.
[57] Пак там, с. 92.
[58] Пак там, с. 104.
[59] **Фрейзър, Дж.** Златната клонка. С., 1984, с. 11, 117, 119; **Пропп, В. Я.** Цит. съч., с. 331.
[60] **Фрейзър, Дж.** Цит. съч., с. 9, 13, 19 и 870.
[61] **Пропп, В. Я.** Цит. съч., с. 304–305 и 332–335.
[62] Пак там, с. 305 и 308.
[63] Пак там, с. 166–201.
[64] μεγάλη . Цит. по: **Златарски, В.** Избрани произведения, Т. 1, С., 1972, с. 144.
[65] **Ганчев, Д.** Учебник по българската история за долните класове на гимназиите и за трикласните
общински училища. Пловдив. 1888, с. 17.
[66] **Милетич, Л.** Източнобългарските говори, с. 102; **Маргос, А.** Николаевка. – В: В-к Народно дело, бр.
200, 25 авг. 1972, с. 4; За числеността на населението на Николаевка след Освобождението виж **Маргос,
А.** Данни за етническия състав на селища във Варненско, Балчишко и Хаджиоглу Пазарджишко през
1880 г. – В: ИНМВ. Т. 20. Варна, 1984, с. 137; Но през XVII в. селото е споменато с 1 хане (10 къщи):
Стойков, Р. Селища в Силистренския санджак през 70-те години на XVII в. – В: ИНМВ, т. 7, Варна,
1971,с. 175.
[67] **Иречек, К.** Пътувания по България. С., 1974, с. 874..
[68] **Милетич, Л.** Цит. съч., с. 102.
[69] **Милетич, Л.** Старото население на Североизточна България. С., 1902, с. 36; виж и картата на Л.
Нидерле с отметки на В. Златарски в: **Златарски, В.** Цит. съч., Т. 1, с. 43.
[70] **Милетич, Л.** Източнобългарските говори, с. 101–105; **Младенов, Ст.** Цит. съч., с. 344.
[71] В турски регистър от 70-те години на XVII в. Голица е спомената с 0,5 ханета, а Еркеч – с 0,25, като
единицата "хане" през този период се равнява на 10 къщи. **Стойков, Р.** Цит. съч., с. 163, 180.
[72] За килийно училище в началото на XIX в. в Еркеч споменава **Маргос, А.** Николаевка, с. 4.
[73] Виж по-горе литературата в бел. 66.
[74] **Стойков, Р.** Цит. съч., с. 175.
[75] Пак там.
[76] История на Добруджа. Т. 3, С., 1988, с. 96–97, 99–102, 104–110, 122–127 и 137–156.

[77] **Миятев, П. и Г. Янтарски**. Цит. съч., с. 36 и 38.

[78] История на Добруджа, Т. 3, с. 8 сл.; **Ал. Кузев**. Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1981, с.191–195: **Kuzev, Al.** Drei falsche topographische Identifizierund. – In; Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, S. 528–533; **Г. Атанасов**. Силистра. В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 276 с цит. лит.

[79] **Божилов, Ив.** Цар Симеон Велики (893–927): Златният век на Средновековна България. С., 1983, с. 98–104.

[80] Пак там, с. 93 сл.

[81] **Janin, R.** Constaninople byzantine. Paris, 1950, p. 125.

[82] **Рашев, Р.** Средновековният път Плиска–Дръстър и крепостта Динея. – В: Дуросторум–Дръстър–Силистра. Силистра, 1988, с. 118–119; **Същият.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982, с. 131–134; **Атанасов, Г.** Към историческата география на Южна Добруджа. – В: Сб. Добруджа, кн. 4, 1987, с. 29–31.

[83] **Шкорпил, К.** Некоторыя из дорог Восточной Болгарии. – ИРАИК, Х, 1905, с. 502–508; **Същият.** Старобългарска съобщителна мрежа около Плиска и крепостите по нея. – В: БИБ, I, 1929, 2, с. 110.

[84] **Ваклинов, Ст., Ст. Станилов**. Кладенци. Старобългарско селище. Варна, 1981, с. 10–11; **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления на Долния…, с. 104–106.

[85] **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления…, с. 174.

[86] **Антонова, В.** Шуменската крепост през ранното средновековие (VII–X в.). – В: ГМСБ, XI, 1985, с. 55–64.

[87] **Рашев, Р.** Средновековният път Плиска–Дръстър…, обр. 1 и 2.

[88] **Йотов, В., Г. Атанасов.** Цит. съч., с. 135–137, Обр. 2.

[89] **Димова, В.** Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско (Крепостни съоръжения, жилища и църковна архитектура). – В: Сб. Добруджа, кн. 10, 1993, с. 54–75.

[90] **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления…, с. 141–142. Проучванията в Окорш и Руйно на Г. Атанасов и В. Йотов , предстои да бъдат публикувани.

[91] Пак там, с. 131 и сл.

[92] **Атанасов, Г.** Към историческата география на ...с. 29–31; **Рашев, Р.** Средновековният път Плиска–Дръстър...с. 118–119

[93] **Anna Comnéne.** Alexiade, II, p. 94. (Txte étabbli et traduit par B. Leib). Paris, 1967; **Анна Комнина.** Алексиада. (текст и коментар А. А. Любарский). Москва, 1965, с. 355. Анна Комнина твърди, че при похода от Плиска към Дръстър през 1088 г. баща ѝ император Алексий Комнин "...*Самодържецът (имп. Алексий. Комнин – б. а.) се движел до една река, която тече близо до Дристра (Силистра – б.а.)*". Единствената река, която тече по направлението Плиска-Дръстър, е Канагьол-Дристра

[94] **Б. Цветкова.** Френски пътеписи за Балканите, Т. 1. (= Пътеписи за Балканите, Т. 1). София, 1975, с. 419.

[95] **F. Reilly**. Des Koeningreichs Bulgarien. Oestliche Haelfte, Nr 14= Wien, 1791; **Г. Атанасов**. Към историческата география…, с. 30, табл. II.

[96] Пак там, с. 131 и сл.

[97] Пак там, с. 29-31.

[98] **Цветкова, Б.** Цит. съч., , с. 419.

[99] ГИБИ, V. С., 1964, с. 126; ГИБИ, VI, С., 1965, с. 127 и 141.

[100] **Дуйчев, Ив.** Проучвания върху българското средновековие. – Сб БАН, XII, 1949, с. 8-11; **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове. Т. I, Ч. 2, С., 1971, с. 495.

[101] **Дринов, М.** Южные славяне и Византия в Х веке. – В: Избрани съчинения, I. С., 1971, с. 495; **Дуйчев, Ив.** Проучвания върху българското..., с. 8–11.

[102] **Златарски, В.** История на българската…, с. 495.

[103] Пак там.

[104] **Мутафчиев, П.** Съдбините на средновековния Дръстър. – В: Избрани съчинения, II. С., 1973, с. 18 и сл.; **Кузев, Ал.** Дръстър…, с. 188 сл. **Ст. Ангелова.** Отново за локализацията на "преславния дом" на Омуртаг на Дунав. – В: Studia protobulgarica ej mediaevalia europensia в чест на проф. Веселин Бешевлиев. С., 2003.

[105] **Атанасов, Г.** Дръстър и патриаршията …, с. 133–144; **Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум – Дръстър. Доростолската епархия през късната античност и средновековието (IV–XIV в.) История, археология, култура, изкуство. Варна – Велико Търново, 2007, с. 134–135

[106] ГИБИ. IV. С., 1961, с. 300.

[107] **Дуйчев, Ив.** Из старата българска книжнина, II. С., 1943, с. 153 и 237. **Атанасов, Г.** Етнодемографски и етнокултурни процеси по Добруджанското Черноморие през средновековието. – В: ИПр, LXII, 2, 1986, с. 25, бел. № 164 – в тази своя студия предпазливо загатнах, че Анонимната летопис е съставена около средата на XIII в. Независимо от мен, но много по-аргументирано до този извод е достигнал П. Дякону. Вж. **Diaconu, P.** Carbona, Cavarna, la contré de Carvouna. – Dacia, XXXVII, 1993, p. 301-304.

[108] **Атанасов, Г.** Етнодемографски промени в Добруджа (X–XVI в)/. – В: ИПр., XLVII, 2, 1991, с. 78 сл.

[109] По този път според Л. Дякон минава Йоан Цимисхий през 971 г. – ГИБИ, V, с. 265. За маршрута на Алексий I Комнин – ГИБИ, VIII, с. 61.

[110] **Динеков, П.** Цит. съч., с. 527–529.

[111] **Златарски, В.** Избрани произведения, Т. 1, с. 43

[112] **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления…, с. 52 сл.

[113] Пак там, с. 59.

[114] **Атанасов, Г.** Етнодемографски промени в Добруджа..., с. 83 и сл. Тук специално ще подчертая, че през XI-XV в. активно са обитавани крепостите при Аспарухово (средновековната Овчага), Аврен (средновековния Петрич) и до Рояк-Китен, които фланкират територията обитавана от еркечката група и охраняват проходите.Виж: **В. Плетньов**. Овчага, Петрич, Китен. -В: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 217, 239, 244-245 с цитираната литература.

[115] **Милетич, Л.** Старото население на Североизточна…, с. 36.

[116] **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления…, с. 59.

FOLK SONG FOR THE ROAD CONSTRUCTION TO DRUSTAR (TRESTENIK) BY SIMEON THE GREAT – MYTH AND REALITY (SIMULTANEOUSLY ASYLUMS AND ROAD STATIONS)

Georgi Atanasov
Snezhana Gencheva

Abstract

In his letter to Konstantin Irechek dd. 4th /16th July 1898, Carel Shkorpil sent a song, registered in the village of Hadarcha (Nikolaevka) , Varna region, settled in 1830 by immigrants from the village of Erkech, Provadiya region. Its content tells how the Tsar Simeon the Great / 868-927/ required the daughter of the Trestenik Tsar for his spouse. The last one promised but his condition was the guests' horses should not ride from Simeon's castle to Trestenik onto the earth. So the Tsar Simeon ordered the construction of a stone road from his capital to Trestenik. 9 years the population of his kingdom built the road with great difficulties. The emissaries of tsar Simeon arrived to Trestenik , but the sovereign told them , they should also not arrive on stones. Then one of the consultants of Simeon proposed to nail the horses. After the emissaries were arriving on iron / steel nailed horses, the Trestenik's master gave his daughter to Tsar Simeon.

1. The song tells about the road construction by Tsar Simeon between the Castle and Drustar. In conformity with the archeological researches, the relation should be exactly to Simeon the Great the tracing, building and securing of the most significant road in the kingdom, connected the sovereign's residence house in Preslav with the Danube castle in Drustar.

2. In the song the name Drustar has been noted as the Trestenik town. Actually, in some authentic written sources from the second half of the XIV century, the name Drustar- Silistra is transferred as Tristria- Tristri, what forms are very close to Trestenik.

3. According to the song, the road construction has been connected with great tension, exploitation of many nationals, who for long years had carried stones for the road covering – children and old men. On base of the archeological researches was specified that 6 roadside stone strongholds were built. This tensioned building program really required a lot of time and the endeavors of many people.

4. In accordance with the singer, the building is accompanied by social dissatisfaction and protests against the enormous exploitation. This found a confirmation in the written sources, where was nominated that the discontented by their hard social status nationals were leaving their country borders.

5. The author of the song stated that Simeon and not his father Boris sent the emissaries and explained that he made the wedding in the capacity of sovereign master. Actually, at the time of solemnizing his second marriage, Simeon had been already 10 years Bulgarian tsar, and probably his father was not alive at that time.

6. According to the song, Simeon's second marriage and the road construction almost coincided in the time being. This fact found its confirmation through the correlation between the written sources and the archeological researches.

7. The role of the boyars' council by taking the decisions has been excelled. Actually, during the IX-X c. the boyars' council had a very important consultative vote by solving any public and state issues.

8. The text from Nikolaevka states that Simeon had married the daughter of the Druatr's (Trestenishki) voivode (tsar) . Having in mind that between the begin of the IX and the begin of the X c. Drustar is the most significant Bulgarian city (in the X. century patriarchate residence), Danube residence of the sovereigns, the biggest Christian center in the country and contemporary residence of Simeon, as the practice to chose a lady from a most outstanding aristocratic gender, the daughter of the Drustar commit looked the most suitable party. Finally, it is well known from the written sources that Simeon's second wife was not a foreigner, but Bulgarian boyars' woman.

The coincidence of so many facts with the historical elements from the begin of X c. proposes the availability of oral tradition or initial text, what follow the described events very far in the time. There is obviously a re-processing to the end of the XIV c., when the name Drustar was transferred by Tristria- Tristri, very close to Trestenik forms.

Saving such epos in the conditions of multi centurial Islamic domination requires a permanent tradition, supported by the autehtonic (authentic) and sustainable ethnic massive. In our case such one is available , because the immigrants from Golitsa and Erkech are living in Nikolaevka. According to the ethnographers, ethnology specialists, historians and linguists, exactly the Erkech Bulgarians are the old autehtonic population of the East Balkan, connected by the road system in the region during the total period of middle-ages up to the revival, when they had served in the capacity of dervendshies.

13.01.2010

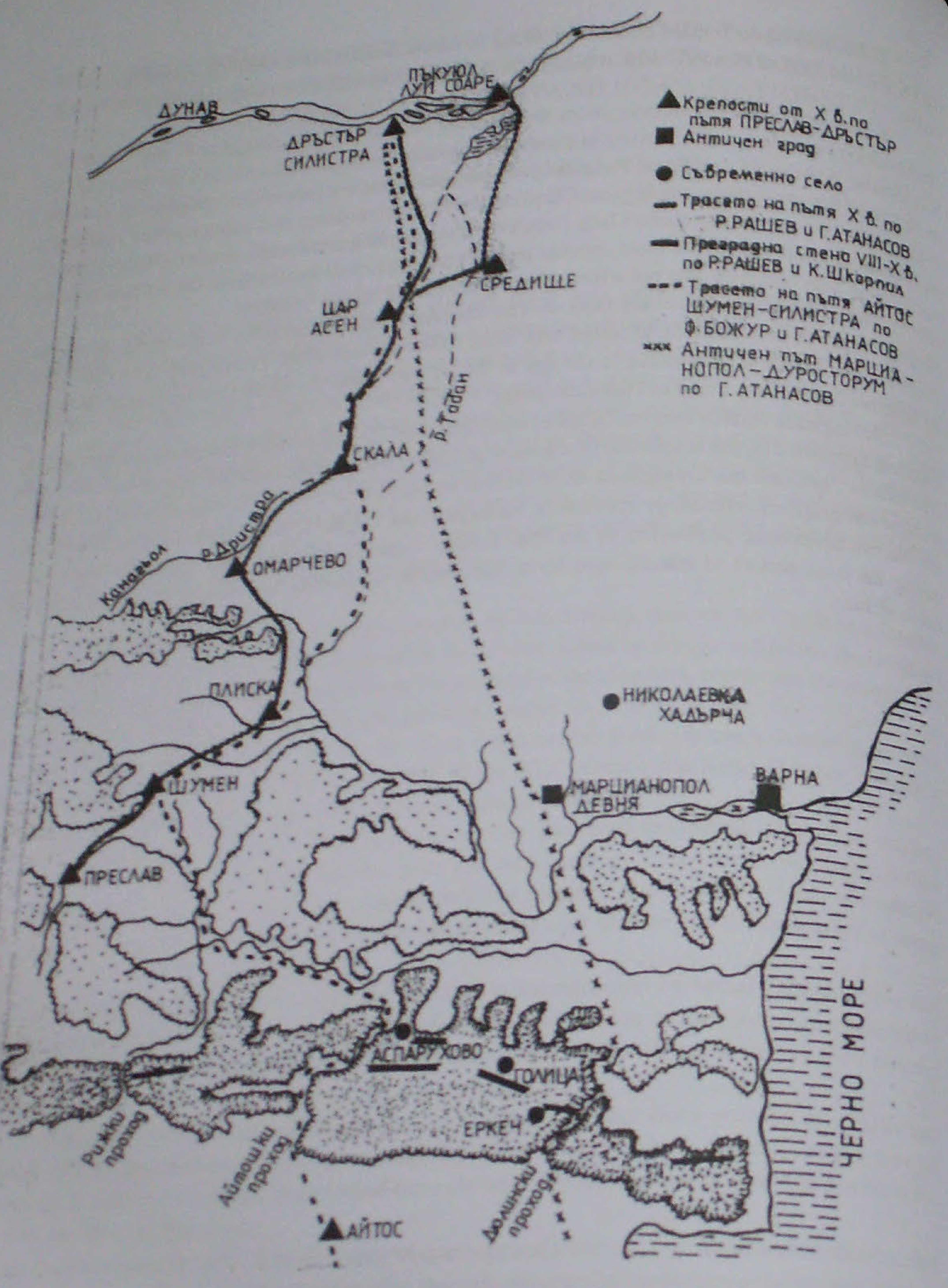
ДУНАВ
ПЪКЮЛ ЛУЙ СОАРЕ
ДРЪСТЪР СИЛИСТРА
СРЕДИЩЕ
ЦАР АСЕН
СКАЛА
р. Дристра
Канагьол
ОМАРЧЕВО
ПЛИСКА
НИКОЛАЕВКА ХАДЪРЧА
ШУМЕН
МАРЦИАНОПОЛ ДЕВНЯ
ВАРНА
ПРЕСЛАВ
АСПАРУХОВО
ГОЛИЦА
ЕРКЕЧ
ЧЕРНО МОРЕ
Ришки проход
Айтошки проход
Долински проход
АЙТОС
▲ Крепости от X в. по пътя ПРЕСЛАВ-ДРЪСТЪР
■ Античен град
● Съвременно село
Трасето на пътя X в. по Р. РАШЕВ и Г. АТАНАСОВ
Преградна стена VIII–X в. по Р. РАШЕВ и К. Шкорпил
Трасето на пътя АЙТОС ШУМЕН–СИЛИСТРА по Ф. БОЖУР и Г. АТАНАСОВ
ххх Античен път МАРЦИАНОПОЛ–ДУРОСТОРУМ по Г. АТАНАСОВ

Обр. 1. Пътното трасе Преслав–Дръстър

ПЪТНАТА МРЕЖА МЕЖДУ ПЛИСКА И РИШКИЯ ПРОХОД VII–IX ВЕК*

Женя Добрева

Войните и походите през Първото българско царство, причините за и последиците от тях в политическо и социално отношение са изследвани от редица учени. Въпросът за пътищата, по които са се движили войските, дълго време остава извън обсега на изследователите, занимаващи се с Ранното българско средновековие. Първоначално най-големи заслуги имат К. Шкорпил[1] и В. Аврамов[2], които проследяват в детайли пътната мрежа в Източна Стара планина и съобщителните линии около Плиска и Преслав. По-късно информацията се допълва от изследванията на Ат. Игнатиев[3], В. Тъпкова-Заимова[4], В. Бешевлиев[5], П. Коледаров[6]. В наше време по посочения проблем работят Ил. Георгиев[7], Кр. Гагова[8], Д. Момчилов[9], Ст. Лисицов[10], привнасяйки нови данни от археологически проучвания на пътните трасета и съоръженията по тях.

Целта на настоящото съобщение е, на базата на данните от писмените извори и посочените изследвания, да се синтезира и обобщи информацията за меридионалния път от Плиска през Ришкия проход, считан за главна пътна артерия между България и Византия през разглеждания период и арена на многобройни военни действия.

Източна Стара планина, в сравнение с други части на Хемус, е по-ниска и достъпна, което още от дълбока древност спомага за оформяне на проходни седловини през основното ѝ било и успоредните на него дялове. Тази част на Балкана осигурява безпрепятствена връзка на юг, към полетата на Тракия, без тя да се прекъсва от широката верига на Средна гора. Пълноводните в миналото реки Голяма Камчия (Тича) и Луда Камчия, разположени напряко на изградените в този участък пътни връзки, са сериозно тактическо препятствие срещу настъпващ противник.

Към сведенията от писмените извори за пътищата през римската епоха и степента на тяхното използване през средновековието[11], могат да се добавят малко археологически данни. Това се дължи на факта, че там, където средновековните пътища се отклоняват от римските, не се изгражда каменна настилка, те са обикновени "черни" пътища[12]. На мястото, на което е основана Плиска, няма по-стар римски град, това променя старите пътни трасета и пътният възел е изместен в Плисковското поле.

Североизточна Тракия и главно южните подножия пред старопланинските проходи след 681 г. се превръщат в буферна зона между България и Византия с еднакво стратегическо значение и за двете. Ако преди тази година проходите, особено Ришкия като по-лесно предолим, са имали твърде обикновена роля, след създаването на Българската държава значението им нараства неимоверно много и се пренася върху целия район, разположен южно пред тях. Част от пътната ранновизантийска мрежа се превръща в основа на бъдещата пътно-комуникационна мрежа от VII–IX в., вече за връзки на Византия с България и обратно, след съобразяването ѝ с направлението Плиска-Константинопол[13]. Районът визиран тук е жизненоважен както за България, така и за Византия. Владеейки южните подстъпи на източностаропланинските проходи, България е в състояние да парира настъпленията на Византия на север и да осъществява своите набези на юг към Тракия. Обратно, Византия, владеейки тези земи, има по-леката задача да настъпва фронтално срещу българската столица и прекъсва възможността да бъде нападната по най-кратките и удобни пътища – от Източна Стара планина към Адрианопол и Константинопол. Затова и българската отбранителна линия, и старобългарската пътна система се развиват от север на юг[14]. Поставя се началото на вековен двубой, в който България се опитва всячески да отстоява своето съществуване, а Византия се стреми да ликвидира новия си съсед.

С утвърждаването на Плиска за столица на България най-голямо значение придобиват днешните източностаропланински проходи, най-вече Ришкия, чиято роля става приоритетна. През разклоненията му минават важни от икономическа и военностратегическа гледна точка пътища, свързващи южната и северната част на полуострова, охранявани от мощна укрепителна система. За важната им роля свидетелстват средновековните писмени извори, както и решителните битки между българи и византийци в южното подножие на проходите, особено около крепостта Маркели.

Най-важният и най-стар път на Първото българско царство е пътят от Дунав, през Плиска и Ришкия проход, към главните опори на византийската държава – Адрианопол и Константинопол.

В Плисковското поле са запазени следи от стари пътища във вид на плитки и широки ровове, пред източния вход на земленото укрепление, при могила № XX до западния вход на укреплението, до група девташлари при с. Златна нива[15].

От Плиска пътят продължава в югозападно направление към с. Буланък, днешното с. Мътница, върху вододелния гребен на Провадийска река и р. Голяма Камчия. През долината на последната е построен висок път, широк повече от 2 м. Над десния бряг на реката, на северния склон на възвишението, се намират развалините на окопово укрепление, пътна станция, известна под името Хисарско кале. От него пътят минава край с. Карамихца, днес с. Мокреш, към входа на Драгоевския проход Парнарица, на югоизток от с. Драгоево. В прохода пътят върви през местностите Стража, Тъпан, Червена локва и Калдърмата. До последната местност е запазен каменен път на две места: Малък или Драгоевски калдъръм, който е от по-ново време, и Стар голям или Ришки калдъръм, широк около 5 метра и дълъг около 800 крачки, от по-старо време. През местността Брегурла пътят слиза в Ришката котловина[16].

На юг от с. Риш (Чалъкавак) пътят влиза в Ришкия проход в главния балкански гребен. До входа на прохода има друга пътна станция на главния път, известна под името Топрак кале. Намира се в северното подножие на гребена Божурица. Покрай него, пътят се извива към окопова преграда в местността Буюк-конак при водораздела на реките Голяма Камчия и Луда Камчия. От тази преграда пътят слиза по течението на Орлишка река (Боаз дере), наричана още Немой дере, а в долната си част – р. Железна. През естествената порта Демир капу (Желязна врата), върви към крепостта на прохода, наречена “Калето въз кучките”[17]. Тя лежи в подножието на върха Орлица в главния планински гребен на изток над прохода. Подробно описание на тази крепост са дали К. Шкорпил и Д. Момчилов[18]. Крепостта е ранновизантийска, но е включена в старобългарската защита на прохода, като е подсилена със землено укрепление около нея.

До устието на Орлишка река пътят минава р. Луда Камчия и през Прилепските височини навлиза в Прилепската котловина. Тук за кратко пътят се разделя, като по-прав е този, минаващ край крепостта Прилепското кале. Другият обикаля с. Камчи махле, днес наречено с. Камчия, крепостта Хасар кале, намираща се над левия бряг на р. Луда Камчия, обикаля и Прилепските височини. Двата пътя отново се съединяват и продължават към крепостта Градището, разположена на север от с. Комарево, днешното с. Лозарево[19].

На юг от крепостта Градището от пътя се отделя разклонение за Дебелт в югоизточна посока. Главният път продължава на юг към пролома на р. Азмак, на запад от днешния гр. Карнобат. До южния край на пролома над левия бряг на реката стоят развалините на крепостта Карнобатски Хисар. Тя се състои от каменна малка крепост, с по-ранен римско-византийски произход и втора окопова крепост, допълнително построена от българите, която обхваща отвън първата.

Във военните стълкновения между България и Византия през VIII в., разиграли се около южните изходи на източностаропланинските проходи, Византия използва укрепителните съоръжения в Тракия такива, каквито са изградени още през IV–VI в. Българите обаче не могат да се възползват от заварените по южната си граница укрепления, тъй като са насочени с фронт на север. Започват да строят землени укрепления, като умело използват терена и преграждат участъците, даващи възможност за лесно вражеско нахлуване.

По протежението на пътя от Плиска през Ришкия проход са изградени землени укрепления[20]. Те са доказателство за нарасналата му значимост. Редуват се на сравнително равни разстояния, 20–30 км, и затова Шкорпил понякога ги нарича “старобългарски пътни станции”[21]. Ритмичното редуване на тези укрепления показва, че те са замислени като единна система. Разположени са в меридионална посока, пресичайки централната област на България почти по средата. Във формата им преобладава правилният четириъгълен план и ориентацията по посоките на света. Тези белези правят укрепленията, заедно с укрепленията в Плисковското поле, най-характерните паметници на землената фортификация[22].

По главния път на юг от Плиска до Ришкия проход се редуват три укрепления. Първото е при с. Хан Крум, охранявало брода и моста пред него на р. Камчия, която е последната естествена преграда към Плиска за противник, идващ от юг. Заема площ от 257 дка. В средата му се издига каменна крепост и заради вписването ѝ точно в идеалния център се смята, че двата укрепителни пояса са издигнати едновременно[23].

Вторият лагер на юг от Плиска се намира в котловината при Риш, четириъгълник е, с площ от 190 дка. Той охранява най-високата точка на Ришкия проход и прикрива разклоненията му източно и западно от главната седловина. На 1 км от него се издига вал, преграждащ пътя от главната седловина към укреплението и на север към столицата. Всичко това придава на това челно укрепление важно военно значение[24].

Най-южният лагер по главния път се намира на 6 км западно от Карнобат, като за изграждането му е използвана висока тераса на р. Азмак, където са останките на по-стара каменна ранновизантийска крепост. Тя е преустроена в землено укрепление, което пази южния изход на Ришкия проход. Има сложна форма, изградено е вероятно на два етапа и заема площ от около 260 дка[25].

В литературата е наложено мнението, че тук се е намирала често споменаваната в изворите ранносредновековна крепост Маркели, владяна през VIII в. ту от българи, ту от византийци[26]. Не е ясно кой е издигнал валовете, но използването им от българите е повод те да се разглеждат като част от българската укрепителна система. Тази крепост има решаващо значение за подстъпите не само на Ришкия, но и на Върбишкия и Веселиновския проход. Тя е своеобразен “шлюз” за пропускане на пътя от и на север.

Освен с посочените землени укрепления Ришкия проход, и преминаващият през него главен път, е охраняван и от преградна стена, намираща се източно и западно пред крепостта “Калето въз кучките”. Разположена е върху седловина на главния старопланински гребен, изградена от ломени камъни, споени с глина. Източната ѝ част започва от югоизточния ъгъл на крепостта и играе ролята на продължение на южната крепостна стена. На запад не започва непосредствено от ъгъла на крепостта, а на около 30 м пред него. Пред стената откъм юг е изкопан ров, който днес е почти засипан. Заради положението на рова, с фронт на юг, стената се датира в периода на средновековието. Всъщност пътят, преди да напусне Ришката долина, минава покрай три преградни стени – една в местностите "Буюк конак" и "Божурица", една в местностите "Божурица" и "Стайовца" и една в местността "Буюк конак"[27].

На юг от най-южното укрепление главният път продължава по ниския хребет между Тунджа и Средецка река, преминава през Еркесията в района на с. Люлин. Оттам продължава на юг към Версиникия и Адрианопол, където се включва в презбалканския диагонален път Константинопол – Сингидунум[28].

През VII–IX в. Североизточна Тракия се превръща в жизненоважна за България и Византия буферна военна зона, поради което поселищното развитие е ограничено в сравнение с ранновизантийския период[29]. Главните меридионални трасета обаче, както и някои ранновизантийски укрепления продължават да се използват. Пътищата между Константинопол и Дунав, през Плиска, придобиват ново значение, от второстепенни такива те се превръщат в главни комуникационни артерии между столиците на двете държави. Това особено важи за пътя през Ришкия проход, най-използвания път в Източна Стара планина през разглеждания период. Неговите теснини са солидно укрепявани с преградни съоръжения и отбранителни крепости, което доказва първостепенното му значение.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА:

Обр. 1. Карта на района около Ришки проход и трасето на пътя от Плиска до Маркели (по П. Коледаров)

Обр. 2. Карта на района около Ришки проход и трасето на пътя от Плиска до Маркели (по Р. Рашев)

Обр. 3. Карта на района около Ришки проход и трасето на пътя от Плиска до Маркели (по В. Аврамов)

БЕЛЕЖКИ

* Бел. ред.: Тази работа е част от теоретичната подготовка на студентския научноизследователски проект *„Походът на император Никифор I Геник (802-811) в България от 811 г. и мястото на неговата гибел"* (№ РД-07-952/09.06. 2008 г.), организиран от катедрата по История и археология към ШУ „Епископ Константин Преславски".

[1] **Шкорпил, К.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ, 1929, т. 2, 80–111.

[2] **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска-Преслав.* Ч. 1–3. С., 1929.

[3] **Игнатиев, Ат.** Стари пътища в Карнобатско. – ИБАИ, 1926-27, т. IV, 291-295.

[4] **Тъпкова-Заимова, В.** Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – ИПр., 1958, № 1, 58-73.

[5] **Бешевлиев, В.** Из късноантичната и средновековната география на Североизточна България. – ИАИ, 1972, т. IV, 1–18.

[6] **Коледаров, П.** *Политическа география на Средновековната българска държава.* Ч. 1. От 681 до 1018 г. С., 1979.

[7] **Георгиев, И.** Военни пътища и преградни съоръжения в Ришкия проход. – ВИС, 1993, № 2, 5–23.

[8] **Гагова, Кр.** *Тракия през Българското средновековие: историческа география.* С., 2002.

[9] **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система между Източна Стара планина и "Еркесията" IV–XIV в.* Варна, 1993.; Окопът "Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. – Векове, 1990, № 4, 64–70; Североизточна Тракия VII–X в. – *Епохи,* 1995, № 2, 61-70.

[10] **Лисицов, Ст.** Проходи и оперативно-съобщителни линии в Котленската, Сливенската и Гребенец планина през късната античност и Българското средновековие. – В: *Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в.* София–Сливен, 1993, 38-57.

[11] **Theophanes.** *Chronographia. – ГИБИ.* Т. III, 1960; **Nicephorus patriarchae.** *Opistula historica. – ГИБИ.* Т. III, 1960; **Annae Comnenae**. *Alexias. – ГИБИ.* Т. VII, 1967.

[12] **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII–IX в.* С., 2008.

[13] **Момчилов, Д.** Пътна и селищна, с. 72; **Гагова, Кр.** Тракия през, с.99.

[14] **Момчилов, Д.** Североизточна..., с. 62.

[15] **Момчилов, Д.** *Българската езическа*, с.40.

[16] **Рашев, Р.** Старобългарската съобщителна..., с. 83; **Момчилов, Д.** Пътна и селищна, с. 85.

[17] **Шкорпил, К.** Пътна и селищна, с. 85; Тъпкова-Заимова, В. Към въпроса за военните, с. 60.

[18] **Момчилов, Д.** Старобългарската съобщителна, с. 83; **Момчилов, Д.** Пътна и селищна, с. 89.

[19] **Шкорпил, К.** Стари пътища, с. 293.

[20] **Игнатиев, Ат.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.).* Варна, 1982.

[21] **Рашев, Р.** Старобългарската съобщителна..., с. 80.

[22] **Шкорпил, К.** Старобългарски..., с. 104.

[23] **Рашев, Р.** Пак там, с. 107.

[24] Пак там, с. 108.

[25] Пак там, с. 109.

[26] **Момчилов, Д.** Пътна и селищна, с. 79; Карнобатската крепост Маркели. – *ИПр.,* 1986, №4; Североизточна, с. 64.

[27] **Момчилов, Д.** Пътна и селищна, с.98.

[28] **Рашев, Р.** Българската езическа, с. 43.

[29] Вж. повече в: **Рашев, Р.** Поселищният живот в Северна Тракия през Ранното средновековие. – В: *Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в.* София–Сливен, 1993.

ROAD NETWORK BETWEEN PLISKA AND THE PASS OF RISH IN VII-IX CENTURY

Zhenya Dobreva

Abstract

After 681 North-Eastern Thrace and the south exits of the passes in the Balkan mountain turn into an area of a great strategic importance between Bulgaria and Byzantium. Reining these lands, Bulgaria is able to stop the Byzantine attacks to north, and to make successfully her raids in Thrace. The opposite, Byzantium, ruling over these lands, rejects the possibility to be attacked through the shortest roads to Constantinople.

During the period in question the welded early Byzantine road network changes, the road between the capitals of the two countries, passing through the gate of Rish, becomes a main artery.

According to the archeological data and the medieval written sources, the course of this way is followed, together with the fortifications, situated on it. It constitutes a part of the old Bulgarian fortification system in VII-IX century.

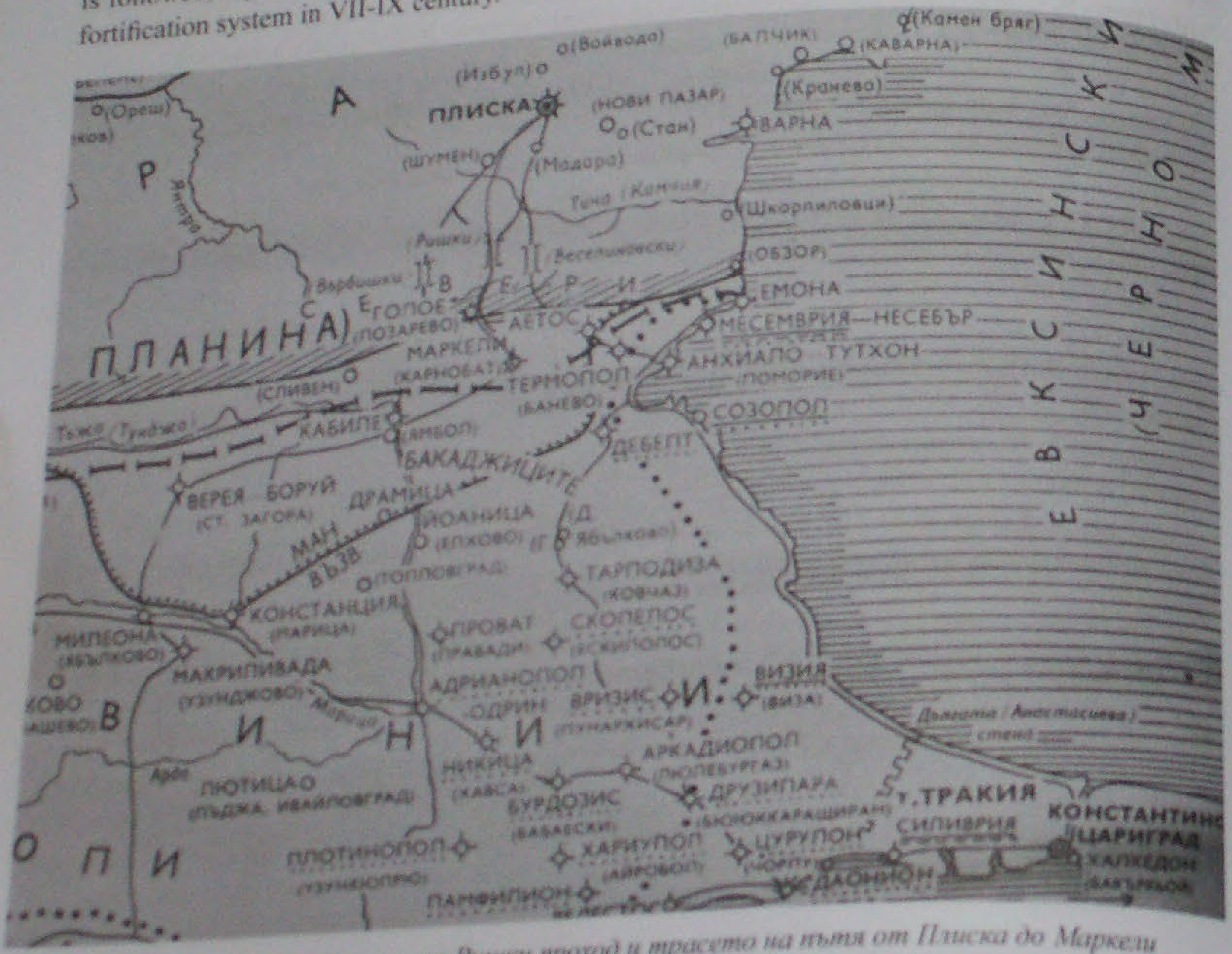

Обр. 1. Карта на района около Ришки проход и трасето на пътя от Плиска до Маркели (по П. Коледаров)

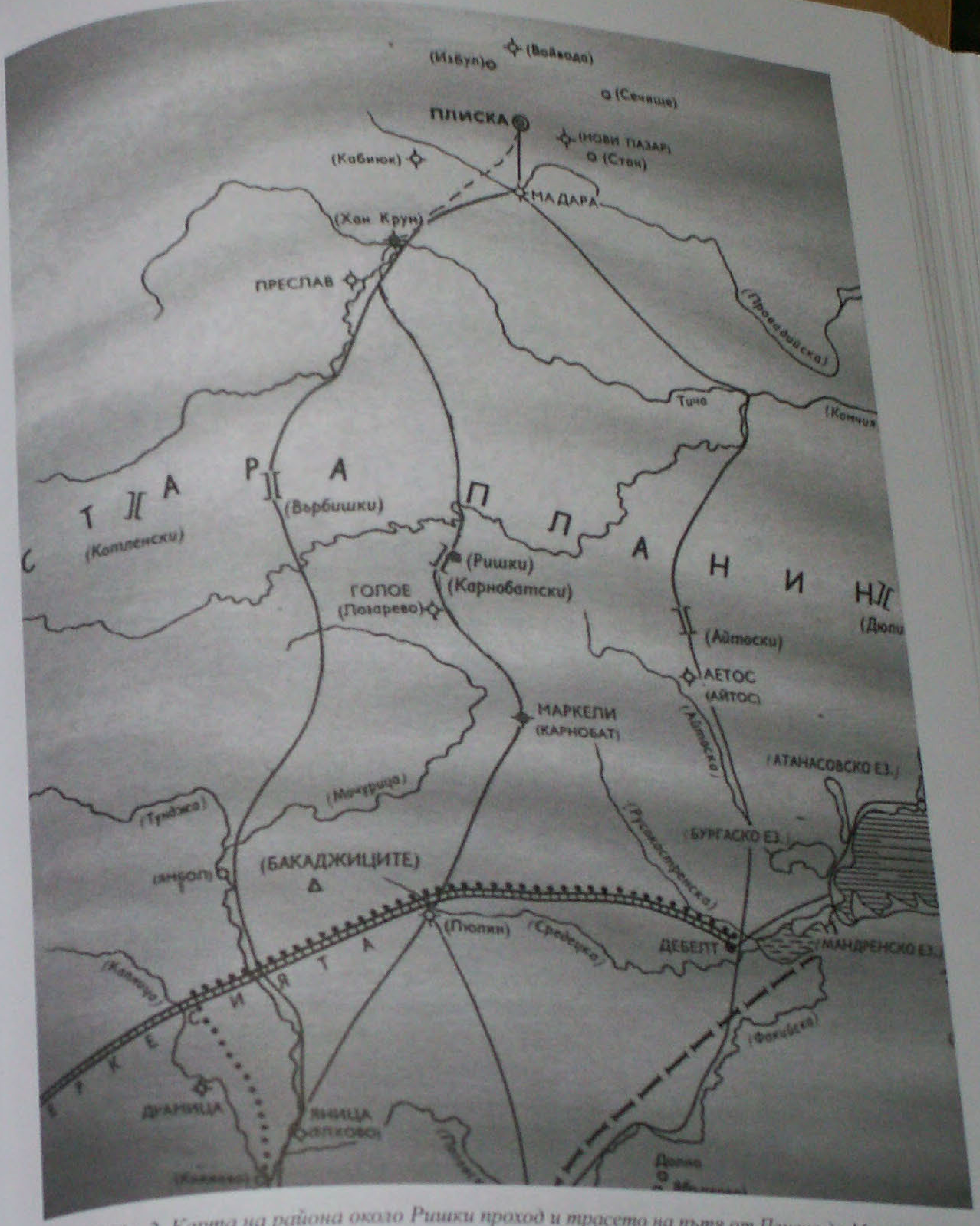

Обр. 2. Карта на района около Ришки проход и трасето на пътя от Плиска до Маркели (по Р. Рашев)

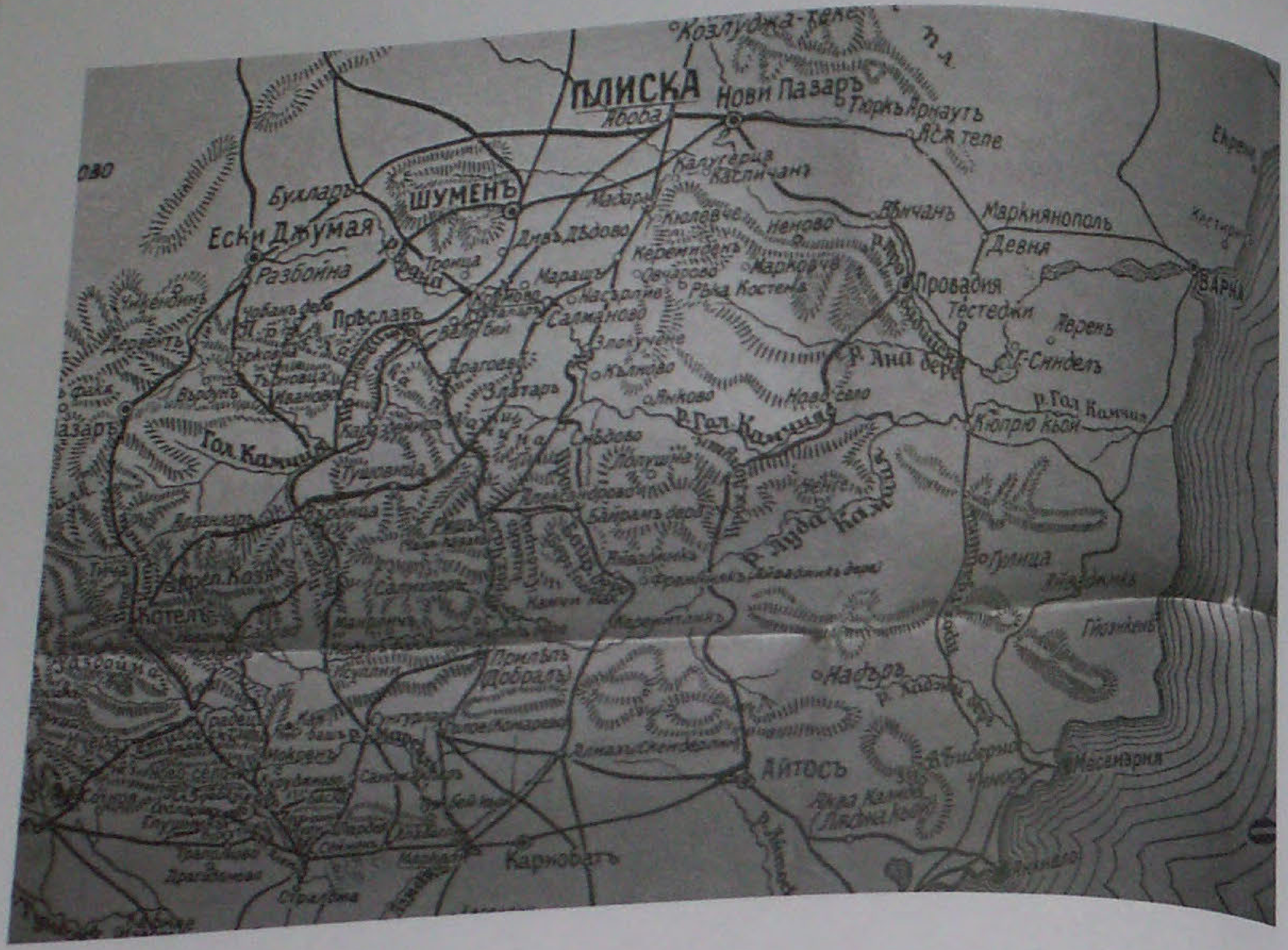

Обр. 3. Карта на района около Ришки проход и трасето на пътя от Плиска до Маркели (по В. Аврамов)

НЯКОИ БАЛКАНСКИ КРЕПОСТИ ПО ПЪТЯ НА ПЪРВИТЕ КРЪСТОНОСЦИ КЪМ КОНСТАНТИНОПОЛ

Елена Койчева

Според една арабска поговорка “Който живее – вижда много, който пътува – вижда повече”. Това прозрение като че ли с особена сила важи за епохата на първите кръстоносни походи, когато пътят към Константинопол и Светите земи се превръща в едно обживяно географско пространство, сакрално и реално, обитавано както от праведници, така и от грешници, еретици. Макар че през последното десетилетие темата за тази масова миграция на народи от Запад на Изток се оказа едно от големите изкушения и на българската медиевистика, на което бяха посветени няколко монографични изследвания и отделни статии, някои от географските названия в балканската номенклатура останаха неизяснени и неуточнени. Липсата на подробна карта, отразяваща пътната инфраструктура на нашите земи през този период, е една от големите празнини в световната медиевистика, а атласът на кръстоносните походи включва маршрутите по главните пътища Via Militaris и Via Egnatia, без да посочва техните отклонения. Причините за това могат да се търсят както в липсата на интердисциплинарни международни научни проекти за пътищата на Балканите, така и в игнорирането на този регион от страна на западната историография, която смята полуострова за една непривлекателна трансрегионална зона, която няма особено значение за движението на войски и хора към византийската столица и Отвъдморските страни, но чиято единствена задача е да оказва логистична подкрепа на преминаващите. Целта на настоящото изследване е да се опита да представи по-детайлна картина на балканския маршрут на първите кръстоносци чрез идентифицирането на имената на някои от посочените в западните извори топоними, като ги сравни с тези, споменати във византийските извори и в труда на арабския географ Ал-Идриси.

По време на Първия кръстоносен поход, след като дебаркирали на Балканското Адриатическо крайбрежие при Кавалион или Кавайа (вероятно южно от Дирахий), през есента на 1096 г. норманските рицари на Боемонд от Таренто и неговият брат Танкред “достигнали до земите на България”, където намерили голямо изобилие от “жито, вино и всякакви храни”. След това те “слезли в долината на Андрінопол”, отбелязан в наративните източници още като Андронопол и Андрополитана (descenderunt in vallem de Andrinopolim, ad Andropolitana devenisset vallem), и се разположили тук на лагер, за да изчакат всички свои хора да преминат морето при Авлона (Валона, дн. Вльора) и Дирахий (Драч, дн. Дурес) и да се присъединят към тях[1]. Топонимът Андринопол, който се среща в различни варианти, а именно като Андронопол, Андропол, Адрианупол, се идентифицира с хидронима Дрин, приток на Въоса (Воюса) или с град на същата река[2]. И двете версии са възможни, тъй като главните пътища са следвали долините на реките, където са били разположени и някои защитни крепости, фланкиращи пътя. Абсурдно е обаче отъждествяването на Андронопол или Адрианупол в Южна Албания с Адрианопол (Одрин, Едирне) в Източна Тракия, както това е направено в някои отделни издания на латинските изворите[3]. Уподобяването може да се дължи от една страна на фонетичната и графична близост между двете имена, а от друга – на липсата на географска култура и интерес към Балканите.

Споменатият от историците на Първия кръстоносен поход Адрианопол може да се идентифицира с римското селище Хадрианопол, което е разположено в долината на р. Дрин, до с. Неправища, в района на дн. Гирокастро (средновековното Аргирокастро). Името на града се свързва с това на римския император Хадриан и се споменава за пръв път в Tabula Peutingeriana. През I –II в. от н. е. градът се преселва долу в полето между селата Софратика и Грапш и се превръща в център на долината. В него има римски театър за 4000 зрители, който днес е една от туристическите атракции на Албания[4]. Освен това в и около Софратика има останки от голям некропол с гробове датирани между II и IV в. от н. е.[5] В късната античност селището е и епископски център, през V–VI в. според Прокопий Кесарийски е преименувано на Юстинианопол (в чест на византийския император Юстиниан), премества се на старото си място и освен старото плато от 8 хектара включва и равнината на север от него[6].

Византийските извори отбелязват църковната юрисдикция на тези земи под името Адрианополска или Дринополска епархия, която по времето на император Лъв V (717–741) е подчинена на Навпактския митрополит, а при Василий II (976–1025) е включена в диоцеза на Охридската архиепископия. Тя има второстепенно значение, а епископът в Адрианопол може да разполага в цялата си епархия с 15 парици и още толкова клирици[7]. Същият византийски император, след завладяването на България през 1018 г., започва да проявява особен интерес към тази област поради нейното стратегическо положение. Наред с Дирахий и Колония той укрепява и град Дринопол, "оставяйки гарнизони и стратези на темите"[8]. В латинската хроника на епископа на Салерно (Южна Италия) от XII век също е отбелязан град Адрианопол (civitas Andropolis) във връзка с византийско-норманските войни. През 1081 г. по заповед на Никифор Вотаниат (1078–1081) тук е изпратен великият доместик и бъдещ император Алексий Комнин. Той трябва да събере допълнително войска "не само от християни, но и от езичници", за да се противопостави на Робер Гискар и на неговия син Боемонд, които дебаркират в Авлона, с намерението да се отправят към Константинопол заедно с един византийски авантюрист, представящ се за сваления император Михаил VII Дука[9]. Следователно византийското правителство ясно е съзнавало стратегическото значение на селището, което, от една страна, пази достъпа до Адриатическия бряг, а от друга, е фортпост към вътрешността на империята.

През XII в. в географското съчинение на арабския учен и пътешественик Ал-Идриси "Развлечение на копнеещия да пребРоди страните", Адринубули (Дринопол) е поставен на два дни път от Авлона и на един ден и половина [прав път] от Кастория[10]. В едно писмо на Навпактския митрополит Йоан Апокавк до гребенския епископ Георги Вардан обаче същото селище (Δρυινούπολη) се дефинира като "крепост между Гревена (град южно от Костур) и Арта", докато Димитър Хоматиан споменава епископите на Вела и на Дринуполис[11]. Местоположението на дискутираната крепост е на отсечката на Виа Егнация, която върви на юг от Авлона, надолу по долината на реките Вьоса и Дрин до Дринопол, като разстоянието от Адриатическия бряг до този град се изчислява на около 65 км.[12]

По време на Първия кръстоносен поход норманските рицари на Боемонд и Танкред спокойно се настаняват "в долината на Андронопол", вероятно там където по-рано се намира старото римско селище Хадрианопол, чието име е известно на латинските хронисти още от римско време. Част от него остава вече извън крепостните стени на средновековния град и тук, вероятно по нареждане на управителя на темата, е организиран стоков пазар за кръстоносците, които намират всичко необходимо за своето изхранване, без да срещнат някаква съпротива от страна на византийската власт или от местните жители. Може би за тази мирна логистична

подкрепа допринасят няколко фактора: 1. Плодородието на земите по долините на реките Вьоса и Дрин и краят на сезона за прибиране на реколтата през месец ноември[13]; 2. Нежеланието на норманския лидер да се конфронтира с местното население и власт още в началото на своя поход, тъй като той има свои по-далечни цели, а излишната загуба на хора и доверието на византийския император ще да попречат за осъществяването в перспектива на неговите намерения.

Следователно Адрианопол (Адринубули, Андропол, Дринопол, Дринупол и т.н) е важна пътна станция между Авлона и Кастория. В документите от XI–XII в. топонимът става част от административно-църковната номенклатура и дава името си както на областта (темата), така и на епархията. В края на XII и началото на XIII в. той фигурира в западните извори като "дуката на Адрианопол" (ducato di Adrianopoli), провинция Дринуполис (prouincia Drynupoleos, Drinupoli), която след 1204 г. попада под властта на Венеция. През следващите векове името продължава да присъства в различен контекст в документите до XV в.[14]

След като отпразнуват Коледа в Кастория (Костур) в края на 1096 г., войниците на Боемонд навлизат в Пелагония, където изгарят едно селище на еретици (павликяни според Стивън Рънсиман), чието име не се споменава в изворите (haereticorum castrum, castellum haereticorm). Повечето изследователи обаче го локализират в Битолското поле или по долината на р. Черна, а от участниците в похода единствено Петър Тудебьов и продължителят на неговата „История" съобщават, че то е построено в някакво езеро[15]. Най-вероятно тук се визира крепостта Острово, която е разположена на 18 км западно от Воден (Едеса), до дн. Арниса. Топографията на кастела се определя от арабския географ Ал-Идриси, който отбелязва, че Уструбу (славянското Острово) е "обкръжено от голямо езеро, чиято обиколка е [равна на] ден и половина [път]" и в чиито води „се лови много риба". Селището се намира на един ден и половина път от Ахерлин (Лерин) и на един ден път от Будиана (Воден), който пък е разположен на прочутия път [Виа Егнация][16]. До Острово се стига по античния път Виа Егнация чрез заобикаляне на едноименното езеро от север, следвайки трасето Флорина (Лерин)–Воден (ант. Едеса) или от юг по пътя, който заобикалял езерата Петра и Острово (сега гръцкото езеро Вегоритис)[17].

Средновековната крепост вероятно се намира на мястото на т. нар. Старо Острово, което е напуснато в средата на XIX в. поради повишаване нивото на езерните води. Останки от това селище, което е и станция на Виа Егнация, са намерени при археологически разкопки около езерото и при прокарването на жп линията Солун–Битоля. Промяната на нивото на езерните води, в зависимост от подхранващите ги реки и количеството на паднали валежи в тях, довежда до промяна на бреговата линия и в определен момент до превръщането на Острово заедно с полуострова в остров, което намира отражение и в неговото име, и в представянето му в наративните и географски източници[18]. През 1926 г. с т. нар. „Гръцки закон" славянското име на селището е заменено с гръцкото Арниса.

Разположено по посока север-юг, Островското езеро е второ по дълбочина в региона след Охридското и по-дълбоко от Преспанското[19]. То е безотточно и неговата вода, според византийския автор Скилица-Кедрин, „тече скрито под земята", при Воден излиза отново и се спуска по стръмна скала, върху която е разположена споменатата крепост[20]. Смята се, че Острово е основано от българите през XI в. и крепостта, заедно с котловината на север от едноименното езеро, са важна комуникационна връзка на военния път Via Egnatia, водещ от Италия през Албания и Македония към Константинопол. По време на българския цар Самуил (997–1014) селището попадало в диоцеза на Охридската българска патриаршия. След завладя-

13.01.2010

ването на България от византийците в 1014 г., според първата грамота на Василий II (976–1025) от 1019 г., то е подчинено на епископа на Мъглен, заедно с Просек, Мъглени и други селища в областта[21]. Местността около Острово става обект на опустошителните набези на същия византийски император през 1015 и 1017 г., при опитите му да подчини напълно българската държава и нейния елит. Разбирайки, че писменото обещанието на току-що поелия властта български цар Иван Владислав (1015–1018) и първенци да му се подчинят и станат ромейски поданици е измамно, той се връща в България, опустошава земите около Острово и Пелагонийското поле и ослепява заловените българи[22]. Две години по-късно, след неуспешен опит да превземе Кастория, Василий II, на път за византийската столица, подлага на унищожение всичко около Острово[23]. Крепостта става свидетел на желанието на българите да обединят силите си в борбата за освобождение от византийска власт. В 1040 г. тук спокойно лагерува 40-хилядната според изворите войска на въстаналия Петър Делян, който е син на българския цар Гаврил Радомир и внук на Самуил. На това място към него се присъединява и синът на Иван Владислав и внук на Самуиловия брат Аарон, Алусиан, откъдето е изпратен да обсажда Солун. Островската котловина се превръща в лобно място за наследника и претендента за българската корона Петър Делян, който е заловен от византийците, ослепен и отведен в Константинопол като един от трофеите на Михаил IV Пафлагон (1034–1041) в борбата му срещу българите[24].

Тези сведения илюстрират българския етнически облик на селището, чиито жители може да са български богомили и това да дава основание на западните автори, описващи похода на Боемонд, да го определят като „еретическа крепост“, „еретическа община“ (congregation haereticorum) или като силна крепост, в която се оттеглят всички еретици заради издръжливостта на мястото[25]. Чуждите извори обаче едва ли са запознати в детайли с етническата карта на Балканите, още по-малко с конфесионалните характеристики на полуострова и този апелатив изглежда е използван от тях както за обозначаване на “божиите врагове (юдеи, еретици и сарацини)”, така и за българите. Поведението на рицарите, които, освен че опожаряват селището, отмъкват богата плячка и цялото имущество на неговите жители, едва ли може да се обясни толкова с верска нетърпимост, но и с тяхната агресивност и алчност, тъй като в басейна на Острово има изобилие от храни, вино и риба[26]. По този начин Боемонд си отмъщава за невъзможността да превземе Острово през 1082 г., когато ръководи норманската офанзива на Балканите срещу император Алексий I Комнин (1081–1118)[27]. Няма сведения обаче същият византийски император да е предприемал някакви наказателни експедиции срещу това селище заради неговия еретически облик.

След падането на Константинопол под властта на рицарите от Четвъртия кръстоносен поход през 1204 г., при разделянето на Византийска империя между завоевателите, селището попада в частта, която е дадена на венецианците[28]. Около средата на XIII в. Острово се споменава като владение на бившия епирски владетел Теодор Комнин (1215–1230), а земите около Островското езеро са използвани от никейския император Йоан III Дука Ватаци (1222–1254) като оперативен военен център за борба с епирския деспот Михаил II Комнин. Прави впечатление обаче, че логистичната подкрепа за никейската армия идва не от превзетия Воден или от “земите на Остров(о)”, а от Верея (Бер), откъдето с мулета и камили са доставяни в лагера ѝ близо до езерото всички необходими хранителни припаси. Въпреки това селището остава важна пътна станция на Виа Егнация, контролираща заедно с Пелагония, достъпа до долината на р. Вардар[29]. Дори и през XIX в. то е смятано за удобна “станция за почивка (или за пренощуване) на охридските архиереи при тяхното пътуване”[30].

Една от крепостите, свързани с преминаването на рицарите от Втория кръстоносен поход през Балканите в 1147 г., чиято локализация е спорна, носи името Хировакхи. Тя е отбелязана при движението на германската армия по Виа Милитарис, в отсечката Адрианопол-Константинопол, като oppidulum Cherevach dictum[31] и се идентифицира с дн. Чаталджа или със селище, което е разположено близо до нея. Второто мнение изглежда по-вероятно, тъй като Чаталджа е известна през средновековието с античното име Метре (Metrae), а споменатото от Ото Фрайзингски укрепление е обозначено само с деминутивното oppidulum Cherevach (от лат. oppidum). Мястото, където се разполагат войниците на германския император Конрад по време на похода, е споменато в изворите като долината или “равнината при Хировакхи”. Тя прави впечатление с изобилната си зеленина, удобно място за езда и паша на конете и през или покрай нея тече река или реки. Тук се имат предвид р. Мелас, дн. Кара су, която се влива в Мраморно море при Буюк Чекмедже и нейният приток р. Атира, чието име носи и крепостта, отъждествявана с дн. Буюк Чекмедже. Река Мелас или Черна (Мавропотамос), според описанието на византийските автори Никита Хониат и Теодор Скутариот, не е нито широка, нито дълбока, през лятото тя се превръща в тинест ручей, но през зимата става трудно проходима, образува вълни от вятъра, които изхвърлят на брега и отнасят труда на земеделеца, спират пътника и нанасят всякакви опустошения, като от малка става голяма и плавателна. Когато рицарите се разполагат на лагер по цялата равнина на Хировакхи, без обаче да я оградят с вал, поради поройните дъждове тук реките прииждат и отнасят от лагера на алеманите не само оръжие, конско снаряжение, дрехи и други неща, но също коне, мулета и самите конници[32]. Случилото се в Хировакхи е сравнявано от друг византийски автор с прасешки банкет, тъй като устата на рицарите са пълни с кал и тръстика, а самият топоним Χοιρόβακχοι се извежда от гр. χοῖρος (прасе)[33].

От латинските извори, освен Ото Фрайзингски, още две хроники от XII в. разказват, макар и не с толкова апокалиптични краски, за нещастието сполетяло армията на Конрад, което е предшествано от знаци на Божията промисъл и след това е последвано от всевъзможни беди за кръстоносците и техния лидер. И в двата източника обаче не е маркирано точно мястото на събитието, като в единия от тях, “Славянска хроника” на Хелмолд, е записано, че след като стигат до някаква планина, рицарите намират “много удобна долина с поляна и протичащи ручеи”, и поради достъпа до вода и паша те се разполагат тук на лагер заедно с обоза и войската[34]. В друга хроника, на неизвестен монах от манастира Петерсхаузен (при град Констанц), макар и твърде сбито, също е предадена информацията за гибелта на германската войска, която разпъва палатките си в някакво място, а помежду им има долина и при разразилото се наводнение и порой всичко от долината е отнесено в морето[35]. Следователно и западната историография отразява случилото се в долината на Хировакхи, без обаче да определя точните ѝ географски координати и за разлика от византийската историография третира събитието не като Божие наказание за алеманите, които пристъпват клетвите си и се отнасят зле към ортодоксалните християни, а само като предвестник на нови злини и перипетии за въоръжените пилигрими по опасния и трънлив път към Голгота.

Градът крепост Хировакхи често се споменава във византийските извори от XI–XII в., след което той изчезва от топографската номенклатура на Балканите. През 1064 г., когато печенези и узи нападат Мизия и Тракия, император Константин X Дука (1059–1067) излиза от византийската столица и разпъва своите палатки и тези на хората си срещу Атира, при селището (крепостта или мястото = гр. τόπος) наречено Хировакхи. Той води със себе си 150 войници, с намерение да събере още хора за борба с “варварите” (в случая узите), но неговите действия имат по-скоро демонстративен характер, тъй като смята да разсее мълвата, че поради неговото скъперничество ромейската държава е станала плячка на други народи. Това сведение на Михаил Аталиат се повтаря от Скилица-Кедрин и Йоан Зонара, без две подробности: 1. Че селището се намира срещу Атира, и 2. Че „наблизо имало императорски имоти“[36].

Малко по-детайлна картина на този топоним и на неговия ландшафт дава Анна Комнина. Тя описва Хировакхи като крепост (κάστρον, което означава и град), срещу която печенезите са изпратили част от войската си и в която в началото на 1091 г. се затваря Алексий I Комнин (1081–1118) с 500 войници, в очакване да събере още хора за борба със “скитите” (печенезите). Императорът затваря градската порта, взема ключовете и поставя хора по зъберите на стените, “като им заповядал да не дремят, но да оглеждат зорко стените да не би някой да се качи и като се наведе, да заговори със скитите”. Извън крепостните стени има равнина и хълмове, на един от които се разполагат печенезите, 6000 на брой, част от които се пръскат за фураж. Една от вратите на крепостта гледа към блатото (λίμνη) и през нея василевсът излиза въоръжен, “препуснал край крепостните стени, отклонил се малко и се заизкачвал от задната част на хълма”, изненадвайки враговете. Като ги побеждава с хитрост, той преоблича войниците си в скитски дрехи и със скитските знамена слиза “до течащата близо до Хировакхи река” (Мелас, дн. Кара су), откъдето смята, че ще преминат връщащите се фуражири. Очакванията на императора се оправдават, тъй като скитите се поддават на неговата уловка и мислят преоблечените византийски войници за свои. След като едни пленява, а други убива, Алексий I Комнин триумфално отвежда пленниците в крепостта Хировакхи[37]. Тези сведения само допълват пейзажа, обрисуван и от другите извори, с някои детайли за фортификационната система на селището и за неговото стратегическо значение и роля в борбата с нахлуващите от север племена, които опустошават Тракия и Македония.

Крепостта е засвидетелствана в „Алексиада“ на Анна Комнина в още два случая. Първият от тях е датиран в 1107 г., когато византийският император се отправя към Далматинското крайбрежие. На път за Тесалоника (Солун) той стига до Хировакхи и тук назначава за епарх Йоан Таронит[38]. Продължавайки своя поход, василевсът преминава р. Еврос (Марица) и се разполага на лагер при Псилос (неуточнено). Тук Алексий I Комнин разбира за готвения срещу него заговор от един служител, който, макар и незаконороден, произхожда от една страна от известните Аароновци, без да може да се каже със сигурност дали в случая името е лично или фамилно. След разкриването на комплота, в който освен един слуга на Аарон е въвлечен и брат му Теодор, а вероятно и тяхната майка, последната е изпратена от полицейските служби в столицата на заточение в Хировакхи, а двамата ѝ сина – в Анхиало (Поморие)[39].

В един печат от XI в. фигурира някой си Константин, асикрит, императорски нотарий и епискептит на Ахировахи (Хировакхи)[40]. Титлите асикрит и императорски нотарий са свързани с функционирането на императорската канцелария и финанси, а по-голяма част от епискептитите са натоварени с управлението на императорския домен (т. нар епискепсис)[41]. Отбелязването на един от тях върху печат и свързването му с определен топоним се обяснява с наличието тук на земи, които са във владение на императора, за което свидетелства и съобщението на Михаил Аталиат, че “наблизо имало императорски имоти”. Този факт се потвърждава и от грамота на Алексий III Ангел (1195–1203) от 1199 г., дадена на венецианците, в която се споменава епискепсис Хировакхи (epskepsis Kerouachij) и Силиврия[42].

От тези сведения става ясно, че крепостта се намира недалеч от Константинопол, на пътя или отсечка, свързваща столицата с пътищата, водещи към Адриатическото крайбрежие. Тя е използвана като базов лагер на византийските императори при техните походи, които тук могат да вземат важни административни и управленчески решения, както и да служи като място за заточение на изменниците. Наоколо има имоти, принадлежащи на императорския домен, които са управлявани от служител с титлите асикрит, императорски нотарий и епискептит, и доходите от тези земи вероятно отиват в императорската хазна, а в края на XII в. – в тази на венецианците. Точното локализиране на топонима обаче е твърде трудно както поради неговото кратко съществуване (само през XI–XII в.), така и поради политическите, етническите и конфесионални промени на целия регион през вековете. Според повечето изследователи и издатели на извори селището Хировакхи се намира между Кючук Чекмедже и Буюк Чекмедже т.е. между средновековните крепости Регион и Атира, на запад от Константинопол и северно от Атирския залив, в околността на дн. Бахшайъш[43]. Крепостта и мястото около него се използват като войскови лагер при движението на една от кръстоносните армии от Белград към Константинопол, което става по Виа Милитарис и при походите на византийския император към Тесалоника и Адриатика, което се извършва по Виа Егнация. От тези факти може да се заключи, че Хировакхи е стратегическа крепост, разположена на някои от разклоненията, свързващо двете главни пътни балкански артерии. Тя е важна комуникационна връзка на Константинопол с Мраморно море и Чаталджа, към която епархия вероятно принадлежи[44]. Удобното местоположение на селището и неговата околност умело са използвани от една кръстоносна армия като място за отдих и паша на конете, както и за офанзивната и дефанзивна политика на византийските императори срещу настъпващите врагове от север и от запад.

От всичко казано дотук може да се заключи, че трите дискутирани селища – Андронопол, castrum или castellum Haereticorum (Острово) и Хировакхи, са стратегически крепости и станции, разположени на главните пътни артерии, пресичащи Балканите и осъществяващи комуникативна връзка със Западна Европа, а именно Виа Милитарис и Виа Егнация. Те са част от фортификационната система на полуострова, пазят достъпа до моретата и столицата, играят определена роля в движението на кръстоносните армии към Константинопол и Отвъдморските страни. Тяхното удобно местоположение, наличието на реки, паша за конете и възможността за логистична подкрепа ги превръщат в удобно място за отдих и палатков лагер както на рицарите, така и на византийските императори. Някои от тях се превръщат в оперативни и въстанически центрове, от където се води борбата за балканското териториално наследство.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Histoire Anonyme de la Première Croisade*. Éd. L. Bréhier, Paris, 1924, p. 20; **Guiberti abbatis** *Gesta dei per Francos*. - RHC Occ., IV, Paris, 1879, p. 152; **Guibert de Nogent.** *Geste de Dieu par les Francs. Histoire de la Première croisade*. Introduction, traduction et notes par M-C. Garannd, Brepols, 1998, p. 106; **Petri Tudebodi seu Tudebovis Sacerdotis Sivracensis** *Historia de Hierosolimitano itinere*. – RHC, Occ., III, Paris, 1866, p. 16; **Baldrici episcopi Dolensis** *Historia Jerosolymitana*. – RHC, Occ., IV. Paris, 1879, p. 22; **Lenis Marsicani et Petri Diaconi** *Chronica monasterii Casinensis*. – MGH, SS, VII, p. 766; *The Ecclesiastical history of Orderic Vitalis*. Vol. V, books IX and X. Ed. and transl. by M. Chibnall, Oxford, 1975, 44-45; **Кой-**

чева, Е. *Първите кръстоносни походи и Балканите.* С., 2004, с. 60; **Гагова, К.** *Кръстоносните походи и Средновековна България.* С., 2004, с. 45.

[2] **Runciman, S.** The First Crusaders' Journey across the Balkan Peninsula. – *Byzantion*, 19, 1949, p. 216; **Гагова, К.** Първият кръстоносен поход по Виа Егнация. – *Минало*, 1997, № 3–4, с. 29.

[3] **Robert the Monk's** *History of the First Crusade. Historia Iherosolimitana.* Trans. by C. Sweetenham. Ashgate, 2005, p. 95, Note 28.

[4] www.albaniantourism.com/display/content.

[5] *TIB 3: Nikopolis und Kephallēnia.* Von P. Soustal unter Mitwirkung von Johannes Koder. Wien, 1981, p. 147.

[6] *Fjalori Enciklopedik Shqiptar.* Tiranë, 1985, f. 357. Благодарна съм на доц. Р. Бейлери от Софийския университет, специалност Балканистика, за тази информация.

[7] **Снегаров, И.** *История на Охридската архиепископия.* Том 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. С., 1995, с. 58, 62, 163, 186.

[8] **Ioannes, Scylitzes.** *Synopsis Historiarum.* Rec. I. Thurn (CFHB, 5), Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 36349-51; **Ducellier, A.** *La Façade maririme de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XIIe siècle.* Thessaloniki, 1985, p. 83, 91, note 138.

[9] **Romoaldi** *Annales.* Ed. W. Arndt. – MGH, SS, XIX, 408-409 (ЛИБИ, III, с. 201).

[10] **Недков, Б.** *България и съседните ѝ земи през XII век според "Географията на Идриси".* С., 1960, с. 43.

[11] **Василевский, В.** *Epirotica saeculi XIII,* № 12, 1896, с. 259; **Demetrii Chomateni** *Ponemata Diaphora.* Rec. G. Prinzing. (CFHB, vol. XXXVIII), Berolini et Novi Eboraci, 2002, p. 13754.

[12] **Fasolo, M.** La *Via Egnatia. I. Da Apollonia e Dyrrachium ad Herakleia Lynkestidos.* Roma, 2003, p. 134.

[13] **Pryor, J.** Introduction: modeling Bohemond's march to Thessalonikē. – In: *Logistics of Warfare in the Age of the Crusades.* Proceedings of Workshop held at the Centre for Medieval Studies, University of Sydney, 30 September to 4 October 2002. Ed. by J. H. Pryor. Ashgate, England, 2006, p. 3.

[14] **Tafel, G.L.Fr. – G.M. Thomas.** *Urkunden zur Älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republic Venedig.* I. Theil. (814 – 1205). Amsterdam, 1964, 258-259, 278, 473, 491, 494; TIB 3, 147-148.

[15] *Histoire Anonyme*, p. 22; **Tudebodus**. *Historia*, p. 16; **Tudebodus Imitatus**. *Historia*, p. 179 (ЛИБИ, III, с. 16, 26, 105); **Robert the Monk's** *Historia*, p. 96; **Runciman, S.** *Journey*, p. 216; **France, J.** The use of the *Anonymous Gesta Francorum* in the Early Twelfth-Century Sources for the first Crusade. – In: *From Clermont to Jerusalem. The Crusades and Crusader Societies 1095–1500.* Ed. by A. Murray. Turnhout, Brepols, 1998, p. 34; **Ангелов, Д.** *Богомилството в България.* С., 1969, с. 374; **Гагова, К.** Първият кръстоносен поход по Виа Егнация, 29–30; **Бошкоски, М.** *Македония во XI и XII век. Надворешни упади на територијата на Македонија.* Скопије, 1977, 139–140, бел. 133.

[16] **Недков, Б.** *България и съседните ѝ земи през XII в. според "Географията на Идриси.* С., 1960, 39-40; **Кендерова, С., Б. Бешевлиев.** *Балканският полуостров изобразен в картите на Ал Идриси.* С., 1990, с. 57.

[17] *TIB*. Vol. 11 (под печат). Благодаря на д-р П. Сустал за тази информация.

[18] **Кендерова, С., Б. Бешевлиев.** *Балканският полуостров*, с. 57.

[19] **MacKay, P.** The route of the Via Egnatia around lake Ostrovo, in: *Ancient Macedonia*, II. Papers read at the Second International Symposium held in Thessaloniki, 19–24 August 1973, 202-203.

[20] **Ioannes Scylitzes.** *Synopsis Historiarum*, p. 34520-23.

[21] **Вестителев, Г.** Острово и неговата околност – *Македонски преглед*, 3, 1927, № 2, 12 – 14, с. 20; ГИБИ, VI, с. 4. **Снегаров, И.** История на Охридската архиепископия. Том 1, с. 56, 172.

[22] **Ioannes Scylitzes**. *Synopsis Historiarum*, p. 35357-61 (ГИБИ, VI, с. 287).

[23] **Ioannes Scylitzes.** *Synopsis Historiarum*, p. 35630-34 (ГИБИ, VI, с. 289).

[24] **Ioannes Scylitzes.** *Synopsis Historiarum*, p. 4131-5; *История на България.* Том III. Втора българска държава. С., 1982, с. 32.

[25] *A Middle English Chronicle of the First Crusade.* The Caxton Eracles. Vol. I. Ed. by the Cushing. Leviston, 2001, 162-163; **Guillaume de Tyr.** *Chronique.* Edition critique par R.B.C. Huygens. Brepols, 1986, I, 2, 13-14, p. 178; **Tudebodus**. Historia, p. 16.

[26] **Kravari, V.** *Villes et villages de Macédoine occidentale.* Paris. 1989, p. 29, note 26, 309–310.

[27] **Anne Comnène.** *Alexiade.* Tome II (Livre V – X). Texte établi et traduit par B. Leib. Paris, 1967, p. 2215–16; (ГИБИ, VIII. С., 1981, с. 46).

[28] **Tafel – Thomas.** *Urkunden*, I, p. 468, 490, 494; TIB 11.

[29] **George Akropolites.** *The History.* Introduction, translation and commentary R. Macrides. Oxford Univ. Press, 2007, p. 242, 249-250, 253-254; **Mihajlovski, R.** The The Battle of Pelagonia, 1259: a New Look at the March Routes and Topography. – *Byzantinoslavica*, LXIV, 2006, 275–284.

[30] **Вестителев, Г.** Острово, с. 5.

[31] **Ottonis Frisingensis episcopi** *Gesta Friderici I imperatoris.* Ed. R. Wilmans. – MGH, SS, XX, p. 373; **Ioanni Cinnami** *Epitome rerum an Ioanne et Alexio Comnenis Gestarum.* Ed A. Meineke. Bonn, 1836, II, p. 73.

[32] **Nicetas Choniates.** *Historia.* Ed. J. L. van Dieten. Berolini et Novi Eboraci, 1975, 64-65; ГИБИ, VIII, С., 1971, с. 226.

[33] **Койчева, Е.** *Първите кръстоносни поход,*, с. 110.

[34] **Helmoldi Presbyteri** *Chronica Slavorum.* - MGH, SS, XXI, p. 57.

[35] *Casus monasterii Perishusensis.* – MGH, SS, XX, p. 674 (ЛИБИ, III, с. 139).

[36] *ГИБИ*, VI, с. 176, 332; *ГИБИ*, VII, с. 201.

[37] **Anne Comnène.** *Alexiade.* Tome II, livre VIII, 128-130.

[38] **Anne Comnène.** *Alexiade.* Tome III, livre XIII, p. 88.

[39] **Anne Comnène**. *Alexiade.* Tome III, livre XIII, 88-91; **Skoulatos, B.** Les personnages byzantins de l'Alexiade. Louvain. 1980, 3–4; Cheynet, J.-Cl. *Pouvoir et contestations à Byzance* (963-1210). Paris, 1990, p. 102; **Божилов, Ив.** *Българите във Византийската империя.* С., 1995, 247-248; **Йорданов, Ив.** Печати на потомците на Иван Владислав (1016-1018). – *Трудове на катедрите по история и богословие*, 1. Шумен, 1997, с. 90.

[40] *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg museum of Art.* Volume 1. Ed. by J. Nesbitt and N. Oikonomides. Washington, D.C., 1991, p. 168; TIB 12. Ostthrakien (Eurōpē) von A. Külzer. Wien, 2008, p. 313 (под печат). Благодаря на проф. Кюлцер за предоставената ми информация по този въпрос.

[41] **Bury, J. B.** *The Imperial Administrative System in the Ninth Century.* London, 1911, 97-98; **Oikonomides, N.** *Les Listes de préséance Byzantines des IX e et XI e siècles.* Paris, 1972, 310-312, 318.

[42] **Tafel, G. L. Fr. – G. M. Thomas.** *Urkunden*, I, p. 259.

[43] **Койчева, Е.** *Първите кръстоносни походи*, с. 109; TIB, 12, p. 313.

[44] **Külzer, A.** The Byzantine Road System in Eastern Thrace: Some Remarks – *Byzantinische Forschungen* (под печат). Благодаря на проф. Кюлцер за предаставения ми ръкопис на неговата статия.

SOME BALKAN STRONGHOLDS ON THE WAY OF THE EARLY CRUSADERS TO CONSTANTINOPLE

Elena Koytcheva

Abstract

The purpose of this paper is to present a more detailed and precise picture of three Balkan fortresses along the crusaders' roads to Constantinople and Outremer. On the basis of Latin sources in comparison with Byzantine ones an attempt was to localize Andrianopolis (Andronopolis, Andianupolis), castrum haereticorum and Choirobakhoi. The first of these strongholds is mentioned in the autumn of 1096 when the Norman leader Boemond of Taranto took the cross, landed at the Adriatic coast between Dyrrachion and Avlona and reached "the valley of Andronopolis". It could be identified with the old Roman settlement of Hadrianopolis and Byzantine Drynopolis, situated on the river Drin, near to the village of Nepravishta, in the region of Gyrokastro (medieval Argyrocastro) in South Albania. The other fortress mentioned in the records as "castle of heretics" (castrum haereticorum) has been built in a lake according to Tudebodus' History and his Continuator. Probably what is indicated here is the Slavonic settlement Ostrovo in West Macedonia and described by the Arab geographer Al-Idrīsī as "surrounded by lake" and situated 18 km. westward from Vodena (ancient Edessa) on Via Egnatia, near to modern Arnissa. Its population consisted of Bulgarian Bogomils or Paulicians and its historical background is closely connected with Bulgarian history and struggle against the Byzantine domination during XI-XII c. The toponym appears in the documents from the next centuries and due to its strategic importance as road station on Via Egnatia, it was involved in the campaigns of the Balkan rulers.

Unlike Andrianopolis and Ostrovo the village of Choirobakhoi (oppidulum Cherevach) occurs just in the sources from XI-XII c. The "plains at Choirobacchoi" offered abundant grass for horses' pasture and were used as a camp for the German army of Conrad during the Second Crusade in 1147 on its way from Adrianople (mod. Edirne) to Constantinople. The Byzantine sources give more evidence for the "kastron", its landscape, fortification and the important role that it played as a military camp for the Byzantine emperor during his warfare with the Petchenegs and on his way to Thessaloniki and Dyrrachion at the time of Alexios I Komnenos expedition against Boemon of Taranto in 1107. The place was identified with Metrae (Chataldzha) or with a settlement situated near to it, in the vicinity of modern Bahşayiş. There is no doubt that the village and plains at Choirobakhoi were on the road section leading to Via Militaris and Via Egnatia and connecting Constantinople with the Sea of Marmara.

In conclusion we may assert that the three settlements in question in this paper - Andrianopolis, castrun haereticorm (= Ostrovo) and Choirobakhoi, were very important strategic strongholds and stations on the main arterial Balkan roads – Via Militaris and Via Egnatia. They play a significant role in the movement of the crusading armies to Constantinople and served as military camps of the Byzantine Emperors at the time of their expeditions and warfare. These fortresses were part of the Balkan fortification system which was used to watch the foreigners' approach to the Balkan Peninsula, Consatantinople and its Hinterland.

ГРАДОВЕ И КРЕПОСТИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

«ГОРОДА НА ДУНАЕ» В КОНТЕКСТЕ РУССКО - ВИЗАНТИЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ X - XII в.

Валерий Степаненко

Города на Дунае довольно рано оказались в эпицентре балканской политики Древней Руси начиная с походов Святослава, и в дальнейшем оставаясь фактором весьма сложных русско - византийских отношений В 969 г. перед походом в Болгарию киевский князь Святослав «рече матери своей и боярам своим: «Не любо ми есть в Киеве быти. Хощу жити в Переяславци и на Дунаи, яко то есть середина земли моей»[1]. Дальнейшее известно. Князь не смог закрепиться на Дунае, осажденный византийскими войсками в Доростоле, был вынужден уйти и погиб на пути к Киеву. «На Дунаи» после завоевания Византией Первого Болгарского царства была образована фема Паристрион. Территория ее располагалась между нижним течением Дуная и Черным морем, будучи с запада ограниченной р. Вит, с востока - дельтой Дуная. За Дунаем простирались степи, населенные сменяющими друг друга кочевыми племенами. Как следствие, охрана границы по Дунаю нуждалась в постоянном надзоре администрации фемы, особенно в связи с появлением здесь в середине XI в. печенегов и позже половцев. Значительных городов здесь, за исключением собственно Доростола и Томи-Констанцы после варварских завоеваний IV-V вв. не осталось. Пограничными крепостями на востоке были Новиодунум, Диногеция, Исакча, Вичина, Капидава, Аксиополь, Сучидава или даже Тульча, возможно, крепость на о. Пъкуюл луй Соаре около Доростола[2]. Ныне большая часть данной территории - Южная Добруджа и меньшая- Северная Добруджа после ряда разделов XIX-XX вв. находятся в составе соответственно Болгарии и Румынии.

Впервые «три крепости на Истре» упоминаются Скилицей в связи с событиями весны 1048 г. Сообщая о столкновении между печенежскими ханами Тирахом и Кегеном, хронист пишет, что последний со своим родом Келемарнис численностью в 20 000 человек бежал к византийской границе в районе Доростола и, переправившись на остров, просил покровительства василевса. Бывший тогда стратигом «городов на Дунае» вестарх и катепан Михаил[3] направил гонца в Константинополь для получения санкций на дальнейшие действия. Ответное послание Константина IX было написано Пселлом[4]. По приказу императора печенеги были снабжены продовольствием, а хан был отправлен в Константинополь. Здесь он был принят василевсом, крестился, получил сан патрикия, три крепости (фрурии-крепостицы) в Подунавье и «был причислен к друзьям и союзникам ромеев»[5]. «Фрурии» и «многие стадии земли» хан получил на территории Паристриона, явно восточнее Доростола[6]. И. Иордановым была издана найденная здесь печать "Иоанна Кегена, магистра и архонта Печенегии»[7].

Статус хана вполне определен. Он - патрикий, а затем магистр и архонт. И если с первым все более или менее ясно, то показательно второе. Кеген получил для расселения сво-

13.01.2010

их рода и племени часть территории фемы с тремя крепостями как федерат, обязанный охранять этот участок границы по Дунаю от набегов своих соплеменников. И хотя юридически данная территория продолжает принадлежать империи и входит в состава фемы, фактически здесь образовался печенежский архонтат[8]. Просуществовал он недолго. Зимой 1048-1049 г.[9] по льду замерзшего Дуная на территорию фемы переправилась орда Тираха и начала грабить население. В столицу было направлено послание с просьбой о помощи. Император приказал выступить против печенегов дуке Адрианополя магистру Константину Арианиту, дуке Болгарии Василию Монаху и архонту Кегену. Варвары потерпели поражение и пленные были расселены на территории дуката Болгария в районах Сердики, Ниша и Овча поля[10]. Последующая попытка направить печенегов в Малую Азию для борьбы с сельджуками провалилась, так как они взбунтовались и повернули назад, возвратившись на места поселений в районе Триадицы *(1050)*. Вызванный в Константинополь для организации борьбы с ними ставший магистром Иоанн Кеген был заподозрен в измене, оказался в заключении и лишь поражения императорских войск вынудили Мономаха освободить пленника и направить его на Балканы, где он вскоре погиб. Таким образом архонтат в Паристрионе просуществовал всего две года.

Прошло немного времени и «города на Дунае» вновь стали объектами притязаний киевского князя, на этот раз Владимира Мономаха. Византия на рубеже XI –XII вв. переживала не лучшие времена, лишившись большой части своих восточных фем и в значительной степени утратив свое влияние на Балканах, где ей пришлось столкнуться с норманнами, печенегами и позже с половцами. Этим попытался воспользоваться киевский князь. Вряд ли поползновения Мономаха закрепиться на Дунае были связаны с его происхождением. Вопреки мнению отечественных историков он был внуком императора Константина Мономаха от дочери, рожденной в одном из двух браков, предшествовавших его восшествию на престол, благодаря женитьбе на представительнице Македонской династии императрице Зое. Т.е. объяснить его притязания на города на Дунае династическими правами невозможно. Реальнее причины, ранее названные Святославом, а именно, «яко ту вся (земля) благая сходится, от грек паволоки, и злато, и вина, и вощи разноличные, Из Чех, изо Угр сребро и кони, из Руси же скора, воск, мед и челядь»[11].

К сожалению, достаточно краткие сведения о событиях 1116 г. сохранила лишь Лаврен- евская летопись. Владимир Мономах попытался использовать в своих целях самозванца, вы- вавшего себя за сына императора Романа Диогена Льва, Первый Лже-Диоген поднял мятеж Балканах еще в 1095 г.[12] Ранее он был сослан в Херсон, бежал к половцам, возглавил их ржение на территории балканских фем Византии, был схвачен и ослеплен. Как появился в еве очередной самозванец, неизвестно. Но он был признан легитимным претендентом на антийский престол и женат на дочери или сестре Мономаха. В 1116 г. «Леон Дивгеньевич, Володимерь, идее на цесаря Алексия и вдашася ему городов Дунайскых нѣколько. И в Де- ре, городе Дунайстем, лестью, убиста, и два сорочинина, послана цесарем, месяца августа день»[13]. То есть, он занял несколько городов на Дунае и погиб от руки подосланного к нему цы в Доростоле. Таким образом создается впечатление, что Лже-Диоген захватил северо- чные районы фемы Паристрион, включая и ее столицу[14]. После гибели зятя киевский попытался удержать захваченные города, послав сюда Ивана Войтишича и «посадив ников по Дунаю». По видимому, ситуация здесь оставалась достаточно сложной, так как к Доростолу, по видимому, возвращенному под византийский контроль, были посланы язя Вячеслав и воевода Фома Ратиборчич. Поход был неудачен, захваченные города не удержать[15]. К сожалению, в современных данным событиям византийских источниках какая-либо информация о данных событиях отсутствует. Не пишут об этом ни Анна Комнина, подробно рассказывающая о мятеже Лже-Диогена на Балканах, ни Иоанн Киннам.

В пользу того, что позже русско-византийские отношения были урегулированы, свидетельствует брак внучки Мономаха Евпраксии с кем то их представителей клана Комнинов (1123 г.)[16].

Через сорок лет судьбы городов на Дунае оказались теснейшим образом связанными с внутриполитической борьбой в Киевской Руси после смерти великого князя Юрия Долгорукого в 1157 г.. К сожалению, русские летописи сохранили об этом лишь фрагментарные сведения. Преемником князя стал его старший сын Андрей Боголюбский. Сыновья от второго брака Мстислав и Василько сидели на уделах. Мстислав в Новогороде, Василько, как кажется, в Суздале. Хронология событий 1157- 1162 гг. весь смутна и противоречива. В русской историографии сложилось представление о том, что Андрей Боголюбский после прихода к власти изгнал из страны мачеху и ее сыновей, своих сводных братьев Мстислава, Василько, Всеволода и племянников - Ростиславовичей. Однако произошло это много позже, в 1162 г. Русский летописец сообщает: «В том же году выгнал Андрей епископа Леона из Суздаля и братьев своих погнал, Мстислава и Василька и двух Ростиславичей…В том же году пошли Гюргевичи к Цареграду, Мстислав и Василько с матерью, и Всеволода молодого взяли с собой, третьего. И дал царь Васильку 4 города на Дунае и Мстиславу дал волость Оскалана»[17].

Эти данные частично подтверждает византийский хронист Иоанн Киннам.- «В то же время Владислав, один из династов Тавроскифской страны, с женой, детьми и всеми своими людьми добровольно перешел к ромеям. Ему была дана земля у Истра, которую некогда василевс дал пришедшему Василику, сыну Георгия, который среди филархов Тавроскифской страны обладал старшинством».[18]

Данные пассажи неоднократно комментировались исследователями[19], так как представления Киннама о генеалогии русских князей, как и – его и русского летописца о том, что же получили русские князья на Дунае, достаточно смутны. Исследователи также не в состоянии локализовать данные крепости-города. Так П. Настурел считал, что князья получали земли в устье Дуная или даже в Южной Молдавии[20], что маловероятно, так как граница византийских владений проходила в этом районе западнее, а термином «города на Дунае» Продолжатель Скилицы называл фему Паристрион[21]. Очевидно лишь, что князья получали владения в пределах фемы и вряд ли на территории густонаселенной Болгарии. Вероятнее предположить, что это были крепости, некогда пожалованные Кегену и расположенные восточнее Доростола - Новиодунум, Диногеция, Аксиополь и Сучидава и - до Тульчи и Исакчи[22].

По Киннаму русские князья дважды получали города на Дунае в 1162 г. -Василько и в 1164 г., когда на территории Византии появился загадочный Владислав «с женой, детьми и всеми своими людьми», он получил «землю у Истра, которую василевс некогда дал пришедшему Василику, сыну Георгия».

Биография Василька известна довольно плохо. Впервые упоминается в летописях в 1149 г., когда, при вокняжении Юрия Долгорукого в Киеве, он получил от отца Суздаль. В последовавшей затем борьбе отца своего с великим князем Киевским Изяславом Мстиславичем , в 1152 г. он был оставлен отцом в Новгороде-Северском на помощь Святославу Ольговичу, но после заключения мира между Изяславом и Святославом ушел к отцу в Суздаль. В 1154 г. Юрий послал его княжить в Поросье, населенное торками и берендеями, с которыми он отражал от Роси в том же году половцев. В 1160 г. Василько вместе с Рюриком Ростиславовичем ходил помогать великому князю Киевскому Ростиславу Мстиславичу в борьбе его с претендентами на Киев. Затем Василько Юрьевич находился в Суздале, откуда в 1162 г. и был изгнан братом, великим князем Андреем Боголюбским.

В русской историографии с XIX в. сложилась традиция считать Василько и его братьев Всеволода - Димитрия и Мстислава сыновьями Юрия Долгорукого от второго брака с «Грекиней», объявленной дочерью императора Алексея I Комнина[23] или же представительницей клана Комнинов - довольно обширного круга аристократический семей, связанных родственными узами с правящей династией[24]. При этом исследователи исходили и исходят из того, что киевский князь мог взять в жены лишь даму равную ему по статусу. А раз так, то ею могла быть только византийская принцесса. Византией в это время правят Комнины. Род большой, разветвленный (см. генеалогию К. Варзоса[25]), принцесс выдавали замуж много и часто. Отсюда и вывод о престижном браке русского князя, на основе которого выстраиваются уж совершенно фантастические теории[26]. Но А.П. Каждан довольно убедительно показал, что большая часть наших представлений о византийских браках русских князей - лишь плод деятельности русский историков XIX в., не находящих подтверждения в источниках[27]. Исследователя упрекнули в гиперкритицизме, но ничего по существу возразить не смогли[28].

Создается впечатление, что владел Василько городами на Дунае недолго. Его судьба после бегства в Византию неизвестна, как и судьба Мстислава. По видимому, они умерли к 1174 г., первый, возможно, даже раньше, к 1164 г., когда его владения на Дунае были переданы императором «Владиславу, одному из династов Тавроскифской страны». По крайней мере 1174 г., через три года после убийства Андрея в Боголюбове, «…пришел из-за моря из Солуня брат его Всеволод… и сел на великое княжение»[29]. А так как он был младшим из трех братьев, то старших к этому времени явно не было в живых.

Таким образом, в X-XII вв. «города на Дунае» оставались одним из двух районов, где сталкивались интересы Руси и Византии (вторым был Крым). В известной степени борьба за них предопределила разрыв отношений двух государств в период завоевания Болгарии. В дальнейшем, после вхождения данной территории в состав Византии и создания фемы Паристрион, Русь не отказалась от своих претензий на города на Дунае (1116). В 1048, 1162 и 1164 гг. Византия трижды создавала на дунайской границе буферный архонтат, призванный в известной степени защищать ее от соседей с востока. Возможно, что между 1048 и 1162 гг. эти территории передавались «друзьям и союзникам ромеев» неоднократно. Как следствие, можно заключить, что структура западной границы Византии мало чем отличается от структуры границы восточной[30], по крайней мере на Балканах. Византия стремилась окружить свои границы владениями дружественных = вассальных владетелей, создавая их там, где в этом возникала необходимость. В свою очередь Русь начиная со Святослава стремилась закрепиться на Дунае и причины того были явно экономическими, о чем ясно сказал сам князь, обращаясь к боярам. На этом фоне не таким уж неожиданным кажется появление в этом районе и укоренение в качестве местного династа уже в период существования Второго Болгарского царства русского князя, деспота Якова Святослава, сделавшего блестящую карьеру при царском дворе в Тырново (1257-1277)[31].

---

[1] *Раздвилловская летопись/ПСРЛ*, 1989, т.38, с.34.

[2] Из них исследованы лишь последняя и Диногеция, где жизнь прекратилась ко 2 половине XII в., так как наиболее поздние из найденных здесь монет датированы правлением Мануила Комнина. – **Федоров, Г. Б. Полевой, А. Л.** *Археология Румынии.* М., 1973, с. 332.

[3] См. о нем **Jordanov, J.** The katepanate of Paradounavon according to the sphragistic data. - *SBS*, 2003, 8, 64-66.

[4] *Безобразов, П. В.* Византийский писатель и государственный деятель Михаил Пселл. - *Две книги о Михаиле Пселле.* СПб., 2001, с.31-PS IV, 183; Ps, V, 405

[5] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis historiarum*. Rec. I. Thurn. Berolini - Novi Eboraci. 1973, 455.42-472.35; **Каждан, А. П.** Иоанн Мавропод, печенеги и русские в середине XI в. - *ЗРВИ*, 8/1, 1963, 177-184.

[6] Карту территории фемы см.: **Атанасов, Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър.* Варна. 2007, с. 248.

[7] **Йорданов, И.** Печати на Иоанн Кеген, магистър и архонт на Печенегия. - *Нумизматика и сфрагистика*, V, 1. София, 1998, 86-101.

[8] Об архонтах см. **Ferluga, J.** Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung der sudslawischen Herrschertitel im 9 und 10 Jahr. im Lichte der Byzantinischen Quellen. - *Tradition als historische Kraft*. Berlin. 1982, 254-266; **Koder, J.** Zu den Archontes der Slaven in De Administrando imperio. - *Wiener Slavistischen Jahrbuch*, bd. 29, 1983, 128-131. **Шене, Ж.-Кл.** Поздний архонт на примере Херсона. - *МАИЭТ*, VII, 2000, 310-316. Полемика относительно значения термина «архонт» в надписи печати Михаила, архонта Матархи, Зихии и всей Хазарии см. **Янин, В. Л.** *Актовые печати Древней Руси* Т.1. М., 1971, 26-27, прим. 48-50. Анонимный комментарий к: **Константин Багрянородный.** De administrando imperio. М., 1991, с. 291, прим. 10.

[9] О датировке см.: **Каждан, А.П.** Иоанн Мавропод, с.181-182.

[10] См. **Diaconu, P.** Les Petchénègues du Bas Danube. - *Bibliotheca Historica Romaniae*, 27, Bucarest, 1970, 56-65.

[11] *Раздвилловская летопись*, с.34.

[12] **Анна Комнина.** *Алексиада.* Вступ. статья, перевод и комм. Я.Н Любарского. М., 1996, с. 272; *Лаврентьевская летопись*, с. 217.

[13] См. *Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку//ПСРЛ*, т.II, вып.2, 1926-1928 с. 291; **Васильевский, В. Г.** Византия и печенеги. - **Васильевский, В. Г.** *Труды*. Т.1. СПб., 1908, 109-116; Его же. Русско- византийские отрывки. 1. Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу. – **Васильевский, В. Г.** *Труды*. Т.2, вып.1. СПб., 1909, 31-44; **Тихомиров, М. Н.** *Исторические связи России со славянскими странами и Византией*. М.,1969, 127-128.

[14] В.Г. Васильевский полагал, что реальный Лев Диоген был сыном Романа IV от болгарской принцессы из числа потомков Ивана Владислава. Поэтому «он находил к себе сочувствие в Болгарской земле» (Два письма., с.42). Излишне говорить, что фактов, подтверждающих данную гипотезу, не существует.

[15] *Ипатьевская летопись//ПСРЛ*, т. II, СПб.,1908, 283-284.

[16] Там же., с. 286 под 1122 г. См. **Лопарев, Х.** Брак Мстиславны. - *ВВр.*, т. IX, 1902, 418-445; **Пападимитриу, С.** Брак Мстиславны с Алексеем Комнином. – *ВВр.*, т. XI. 1904, 75-98; **Левченко, М. В.** *Очерки по истории русско-византийских отношений*. М., 1956, с. 477; **Пашуто, В. Т.** *Внешняя политика Древней Руси.* М., 1968, 186-187.

[17] *Ипатьевская летопись.*, с.530 -531. Не приходится говорить о том, что отождествление Оскалана с палестинским Аскалоном, утверждение, что Мануил Комнин как родственник короля Иерусалима, в домен которого входил город, в свою очередь передал его русскому князю как своему родственнику, и

тот оставался в нем вплоть до падения Иерусалима (1189) и лишь после этого с чадами и домочадцами,
а также выведенными в 1162 г. из Новгорода художниками, в частности Гречиным, вернулся восвояси
на Русь, где последний в 1198 г. расписал ц. Спаса на Нередице, не выдерживают ни малейшей критики,
являясь плодом фантазии авторов и их вполне понятным желанием объяснить этим стилистическую
близость фресок Палестины и Нередицы. (**Гиппиус, А. Б.** К биографии Олисия Гречина. - *Церковь*
Спаса на Нередице. От Руси к Византии. М., 2005, с. 105; **Этингоф, О. Е.** Заметки о Греко-русской
иконописной мастерской в Новгороде и росписях Спасо-Преображенской церкви на Нередице. - Там
же, 117-119). Но Мстислав княжил в Новгороде в 1155-1157 гг. и где он находился до изгнания в Визан-
тию в 1162 г., неизвестно. К тому же на Русь в 1174 г. вернулся лишь Всеволод, до этого обретавшийся
в Солуни и ставший великим князем лишь потому, что оба старших брата к этому времени умерли. Что
же касается стилистических параллелей в живописи византийских провинций, то так как, по мнению
автора, росписи в Иерусалиме, Вифлееме и Абу Гоше финансировал Мануил Комнин, было бы логич-
нее видеть византийскую столицу тем центром, далекой культурной периферией коего были Новго-
род и Палестина. См.: **Wharton, A. J.** *Art of Empire. Painting and Architecture of the Byzantine Periphery.*
A Comparative Study of Four Provinces. The Pennsylvania State University Press. 1988.

[18] **Иоанн Киннам.** *Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов.* СПб., 1859 (Репр.
Рязань 2003) с. 187. Комм. см.: **Бибиков, М. В.** *Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах*
Восточной Европы. М., 1997, с. 87, прим. 238-245.

[19] **Левченко, М. В.** Очерки, с. 485; **Фрейденберг, М. М.** Труд Иоанна Киннама как исторический ис-
точник. – ВВр., 1959, т. 9, с. 42; **Пашуто, В. Т.** Внешняя политика, с. 192; **Бибиков, М. В.** Византийский
историк Иоанн Киннам, с. 87, прим. 238-245.

[20] **Nastirel, P. S.** Valaques, coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Komnéne. - Byzantina, t.1, 1969,
170-172,184.

[21] Так, Продолжатель Скилицы назвал Васила, сына Апокапа и Никифора Вотаниата «архонтами го-
родов на Дунае», вследствие чего исследователи все еще не могут решить кто же из них командовал
и какой фемой в этом районе. Так же смутны у Скилицы и его Продолжателя названия восточных
фем, как, например, «города на Евфрате».- Ἡ Συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτζη,
(**Ioannes Skylitzes Continuatus**), ed.: **Ε. Τ. Τσολακῆς**,Thessalonica, 1968, 113–114), Верхняя Мидия,
Нижняя Мидия (**Scyl.**, 382.58). См. **Степаненко, В. П.** К датировке печати Тавтука, проедра и катепана
Самосаты. - *АДСВ*, вып. 27, 1995, с.57 и библиография.

[22] Существует мнение, что после1121 г. фема Паристрион была ликвидирована и термин « города на
Дунае» к ней не относится (**Златарски, В. Н.** История на Българската държава през средните векове,
София, 1994, т. 2., 369-370). Действительно, печати стратигов фемы после 90-х гг. XI в. отсутствуют
(**Jordanov, J.** The kate-panate of Paradounavon., p. 74) или не найдены. Но власть Византии в регионе
сохранялась как минимум до 1187 г. (см. **Атанасов, Г.** Християнският Дуросторум., с.257).

[23] **Творогов, О. В.** Князья Рюриковичи - //www/ lants. tellur/ ru//history.

[24] **Назаренко, А. В.** Рец на: Harward Ukranian Rewiev. - *ОИ*, 1994, 4, с. 205.

[25] **Barzos, K.** Ἡ *γενεαλογία τῶν* Κομνηνῶν, I-II, Thessalonica, 1984.

[26] См.выше, прим. 16

[27] А.П. Каждан (**Kazdan, A.** Rus- Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries.
- *Harvard Ukranian Studies.* 12/13, 1988/1989, 423-424) возводит создание данного мифа к Н.М. Карам-
зину (*История государства Российского,* 1, с.161. прим.1(405). Ссылки на мнение последнего, как
«опиравшегося на греческие и русские источники», стали традиционными. Но уже В.Г. Васильевский
показал, что данная точка зрения, разделяемая С.М. Соловьевым и Н. Костомаровым, не опирается на
факты (**В.Г. Васильевский.** Два письма., с.44-46).

Назаренко, А. В. Рец ., с. 204-206.
[28] Например,
[29] *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.* Статьи, находящиеся в рукописи ар-
хеологической комиссии перед комиссионным списком Новгородской Первой летописи. М.-Л., 1959,
с. 468.

[30] См. **Удальцова, З. В., Каждан, А. П., Бартикян, Р. М.** Социальная структура восточной границы
Византийской империи в IX-XI вв. - *XIV congres intern. des etudes Byzantines.* Bucarest. 1971. Rapports,
II, 21-26.

[31] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове.* Т. 3. София, 1994, 495-504,
537-543.

КЪСНОАНТИЧНАТА КРЕПОСТ КРАЙ СЕЛО ГЛАВАН, ГЪЛЪБОВСКО

Гергана Шейлева

На около 2 км южно от с. Главан, Гълъбовско, върху билото на един от северните ридове на Сакар планина все още могат да се видят следи от древни масивни зидове. Според местното предание тук е имало голяма средновековна крепост, която е била важен отбранителен център по южната граница на България. В научната литература мястото се споменава под името “Калето” или “Градището”. Редом с това, местното население назовава крепостта с името “Балзена”.

Главанската крепост привлича вниманието на историците със загадката на името и историческата си съдба още от края на XIX век[1]. Първите подробни описания на крепостта дават братя Шкорпил в “Паметници из Българско”[2]. Те я определят като римски или средновековен градеж и съставят първия ѝ план (обр. 1). Посочените от тях размери са приблизителни, а интерпретирането на запазените по тяхно време останки от зидове – доста неточно, както се установи в резултат на проведените разкопки. Шкорпил говорят за двойни укрепителни стени, подсилени от няколко кръгли кули, свидетелство за значимостта на крепостта, за административните и отбранителните ѝ функции. Това им дава основание да предположат, че тук се е намирала столицата на келтите Тиле (Тилис), чието име свързват с известния от описанието на Прокопий “За строежите” кастел Тулеус[3]. Важно е и сведението за няколко монети, намерени в крепостта, сред които една медна монета на Юстиниан I (527–565). Укреплението в местността “Градището” споменават В. Миков в бележките си за “Тракийски селища и градища в Сакар” и Ив. Велков в “Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи”[4]. Според тях тук е имало голяма тракийска крепост, която е била използвана и в по-късно време – в периода от VII до XII в.

От съществено значение за установяване времето на изграждане и съществуване на крепостта бяха проведените през есента на 1992 г. сондажни разкопки на „Градището”. Дотогава сведенията за крепостта бяха черпени единствено от теренни наблюдения и разкопките допринесоха за цялостно изясняване стратиграфията на обекта и за разрешаване на въпроса с локализацията на Балзена на това място.

Крепостта се издига върху билото на силно издължен хълм с надморска височина 535 м, от който се открива добра видимост в южна и източна посока. Понастоящем подходът към нея е сравнително улеснен, тъй като в района ѝ се намират почивни бази на енергийния комплекс „Марица-изток”, свързани с удобен асфалтов път с близкото село Главан. До самата крепост, която отстои на около 200 м от асфалтовия път, се стига по мек път, пресичащ платото на дължина. Местоположението ѝ е било стратегически избрано, тъй като достъпът е възможен единствено чрез този път, а дългите северни и южни страни на платото са ограничени от стръмни склонове. Също така тя отстои недалеч от преминаващия югозападно от нея Диагонален път (*Via Diagonalis*) от Белград за Константинопол.

При първоначалния оглед на терена се установи, че следите от крепостните зидове могат да се проследят в отделни участъци, открити от храсти и дървета, което позволи да се установи с голяма точност трасето на крепостната стена. Значителни повреди по стената са нанесени от вкопаните в близкото минало военни съоръжения, а каменният материал години

наред е извличан от жителите на селото. В началото на 70-те години на миналия век районът е бил залесен, което допълнително затрудни проучването му.

Планът на крепостта е съобразен с особеностите на терена и е с форма на неправилен издължен петоъгълник, ориентиран според конфигурацията на платото в посока североизток – югозапад (обр. 2). Дължината и е около 110 м, а най-голямата ширина – 44 м, като заключва площ от около 5 дка. Планът на крепостта има най-точен паралел с плана на крепостта край с. Изворово, Харманлийско, намираща се на около 12–13 км южно от нея[5].

Градежът на крепостната стена във всички проучени участъци е идентичен – от грубо обработени по лицата и пълнеж от по-дребни камъни, споени с хоросан, обилно примесен с дребни късчета счукани тухли (обр. 3). Основите стъпват върху материковата скала, която на места се появява и на повърхността (обр. 3 б, в). Най-голямата запазена височина на стената е по северозападния склон на възвишението, където достига до 1.20 м (обр. 3 а). В останалите участъци стената не надхвърля 0.70–0.80 м. Ширината ѝ се колебае в границите на 1.80–2.20 м. В североизточния ъгъл естествените скали са вградени в стената. Макар че бяха направени редица сондажи, беше открита само една кула, разположена в южния ъгъл. Тя е с форма на неправилен трапец, обърнат с тясната си основа навън. Широка е около 3 м и дълга 4.50 м. Субструкцията на зидовете северно и източно от кулата се издава на около 0.50 м извън суперструкцията, оформяйки подпорна стена с височина 0.30–0.40 м (обр. 3 б).

При проведените проучвания бе установено, че на около 15 м от югоизточната стена на крепостта следва външно каменно ограждане, успоредно на нея. Трасетата на двете стени сравнително ясно се проследяват по терена и вероятно точно тях са визирали братя Шкорпил в описанието си за двойните укрепителни зидове на Главанската крепост[6].

Така нареченото “каменно ограждане” представлява земен вал с форма на силно издължен овал съобразно конфигурацията на терена. Изграден от средни и дребни по големина камъни и сбита пръст. Височината му е до 1.5 м, а ширината – между 7 и 8 м. Основата му се състои от три реда големи камъни, положени направо на древния терен. Сред пласта от фина пръст от насипа на вала се откриват фрагменти от халщатска керамика. Валът и каменната стена на крепостта в по-голямата си част следват успоредно един на друг, с изключение на югозападната стена, където външният вал се извива под форма на дъга, на около 24.5 м от стената. Строителната техника, формата и намерените археологически материали (обр. 4) дават основание да го отнесем към ранножелязната епоха, когато тук вероятно е съществувало укрепено тракийско селище, оградено с вал. За съжаление следите на това селище са почти напълно унищожени от издигналата се на същото място няколко века по-късно крепост.

В проучените участъци никъде не се откриха зидове или други данни, които да свидетелстват за строителна дейност вътре в крепостта. Малобройният керамичен материал от ранновизантийската епоха е представен предимно от кухненска керамика, сред която най-често се срещат фрагментите от гърнета (обр. 5). Съдовете са работени на крачно грънчарско колело, от сравнително добре пречистена глина, добила след изпичането обикновено черен, сивочерен, а по-рядко и керемиденочервен цвят. Най-масови са формите на съдовете, характерни за V в. Макар и по-малобройни се срещат и фрагменти от гърнета от VI в., които повтарят широко разпространени типове. Почти липсва трапезна керамика – паници, ойнохоевидни кани, стомни, капаци. Напълно липсва и вносна керамика. Липсата на градежи във вътрешността, малобройният керамичен материал, както и липсата на други находки от тази епоха ни дават основание да предположим, че крепостта е била обитавана краткотрайно или епизодично. По

13.01.2010

всяка вероятност тя е използвана предимно като крепост-убежище по време на многобройните варварските нашествия през този период.

Въз основа на намерения керамичен материал, начина на изграждане на стената и прилагането на характерните принципи на ранновизантийското крепостно строителство може да се твърди, че крепостта е изградена през V в., на мястото на отдавна напуснато тракийско укрепление. Обитавана е за период от около 100 години, и то не непрекъснато, а по-скоро е била използвана за убежище при вражески нападения от населението на околните селища. Следи от такива поселения се откриват в близките местности "Чешката" и "Пазар-юк". След средата на VI в. крепостта е била изоставена окончателно. След тази дата тя не е заселвана никога повече и не е функционирала, когато няколко века по-късно районът е включен в пределите на българската държава. По време на разкопките в многобройните сондажи никъде не са установиха средновековни градежи. Не се намериха нито един фрагмент от средновековна керамика или средновековни материали.

Липсата на каквито и да било находки, които да свидетелстват, че крепостта е била заселвана през Средновековието – по време на Първото или Второто българско царство, показват, че тя е загубила своето стратегическо значение на гранична крепост от времето на Юстиниан с промените, настъпили в този район след VI в.

Резултатите от разкопките в местността „Градището" край с. Главан позволяват да направим коректив на почти безкритично наложената в научната и научнопопулярната литература идея за локализирането на средновековната Балзена (Валзина, Валсена), за която пръв проф. Васил Златарски изказва мнението че: „може би тя да е голямата крепост при с. Главан"[7]. Предположението му не е подкрепено с аргументи и, въпреки че не всички са склонни да го възприемат[8], в следващите години се налага доста трайно в научната и научнопопулярната литература[9].

Какво всъщност ни разкриват писмените извори по отношение на Балзена? Това название е известно единствено от т. нар. Сюлейманкьойски надпис, в който са отразени условията на 30-годишния мирен договор между България и Византия от 815 г.[10] В първа глава на мирния договор се установява новата граница между двете страни в района на Странджа и Сакар. Тя започва от Дебелт по старата линия на Еркесията и минавайки по вододела на Сакар планина достига до р. Марица при Констанция, а оттам вероятно до Хемусл[11]. Сред граничните пунктове се изброяват няколко повече или по-малко точно локализирани топонима – Дебелт, Перамокастел, Балзена, Агатоники, Констанция, Макри ливада[12]. За повечето от тях информацията се допълва и от писмени извори от по-късно време. Така например Агатоники се споменава сред епископските седалища в епархийските списъци от времето на Лъв VI (886–912) и в хрониката на Ана Комнина за събитията от XI в. За Констанция, чиято локализация край Симеоновград днес сериозно се подлага на преоценка[13], се говори като за голям град в хрониката на Ал-Идриси от XII в.[14] Името на Балзена обаче не се среща никъде повече и всички опити за установяване на местонахождението ѝ засега са изключително в сферата на предположенията.

Трябва да се отбележи, че Балзена и Агатоники не се срещат и в по-ранни извори – например у Прокопий, който добросъвестно изброява имената на новопостроените или възстановени крепости по името на император Юстиниан. От това може да се заключи, че това са топоними на селища или крепости, възникнали вероятно във времето, когато разширяването на българската държава принуждава Византия да оттегли граничните си линии на юг и да строи нови отбранителни съоръжения по северните склонове на Родопите, по Сакар и източните старопланински проходи в посока на Черно море.

В заключение трябва категорично да отбележим, че цялостният анализ на резултатите от проведените археологически проучвания и придобитите материали показват, че крепостта в м. „Градището" край с. Главан е била обитавана през периода на Късната античност, но не и през Средновековието. Следователно тази крепост не може да се отъждестви с известната от Сюлейманкьойския надпис Балзена.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА.

Обр. 1. План на Главанската крепост (по Шкорпил)
Обр 2. План на крепостта в м. "Градището"
Обр 3. Напречни разрези на крепостната стена
Обр 4. Материали от ранножелязната епоха
Обр 5. Фрагменти от битова керамика (V–VI в.)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шкорпил, Х. и К.** *Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия.* Пл., 1885; **Иречек, К.** *Пътувания по България.* С., 1974, 758.

[2] **Шкорпил, Х. и К.** *Паметници из Българско.* Дял I, част I. С., 1888, 52-54.

[3] **Шкорпил, Х. и К.** *Първобитните люди в България.* Пл., 1896; **Шкорпил, Х. и К.** *Паметници из,* 85-86.

[4] **Миков В.** Тракийски селища и градища в Сакар. – *БИБ*, V, 1932–33, т. II, 165; **Велков, Ив.** Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. *ГНАМП*, II, 1950.

[5] Виж в настоящия том статията на Б. Борисов „Кастра Рубра през Античността и Средновековието".

[6] **Шкорпил, Х. и К.** *Паметници...*, 52.

[7] **Златарски, В. Н.** *История на Българската държава*, т. I. Първо българско царство. Ч.1. Епоха на хуно-българското надмощие (679-852), С., 1918, 301.

[8] **Миков, В.** *Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места.* С., 1943; **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи.* С., 1992, 169.

[9] **Тъпкова-Заимова, В.** Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. *ВИС*, XXV, 1956, кн. 3, 47; **Чолпанов, Б.** *Каменните щитове.* С., 1989, 217.

[10] **Златарски, В. Н.** Сюлейманкьойският надпис. – *ИБАД*, III, 1912-1913, 171-174; **Същият.** *История*, 299-303.; **Бешевлиев, В.** *Цит. съч.*, 174-175.

[11] **Златарски, В. Н.** Известия за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. – *СбНУНК*, XXIV, 1908, 67-68; **Същият.** *Сюлейманкьойският........*, 168-169; **Бешевлиев, В.** *Цит. съч.*, 169-170.

[12] За локализиране на отделните селища виж: **Шкорпил, Х. и К.** *Паметници из....*, 35-36; **Златарски, В. Н.** *Известия.*, 67; **Миков, В.** Локализиране на някои изчезнали антични и средновековни крепости в България. – *Археология*, 1968, 3, 35.

[13] **Рашев Р.** Поселищният живот в Северна Тракия през ранното Средновековие. – В: *Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в.* София-Сливен, 1993, 108-110.

[14] **Нелков, Б.** *България и съседните и земи през XII в. според Идриси.* С., 1960, 98.

13.01.2010

THE EARLY BYZANTINE FORTRESS NEAR THE VILLAGE OF GLAVAN MUNICIPALITY OF GALABOVO

Gergana Sheyleva

Abstract

The present article deals with the results of the archeological excavations of the Early Byzantine fortress south of the village of Glavan in the municipality Galabovo. It is situated on a naturally protected hill in the bosom of Sakar Mountain in the locality of Kaleto(" The Site of the Ancient Town"). A splendid view to the south and south-west is revealed from here. Some historians localize in this exact area the Medieval Balzena fortress, which is known only from the inscription of Siuleimankioi used as a frontier-post between Bulgaria and Byzantium during the reign of Omurtag . The first reports of the fortress were given by the Shkorpil brothers. According to them this locality was inhabited during the Thracian and the Early Byzantine period.

In the autumn of 1992 drilling excavations were conducted with the purpose of determining the stratigraphy and the chronology of the site.

The fortress is with the shape of an elongated pentagon, oriented in accordance with the configuration of the plateau in north-western and south-eastern direction and encompasses an area of about 5 decares (pattern 3). The walls are constructed of fragmented stones in their outside parts and of filling consisting of small stones and pink mortar. One trapezium-shaped tower flanks the entrance of the fortress from the east. Judging by its lay out the Glavan fortress has its most exact parallel with the fortress, which is situated 12-13 kilometers to the west near the village of Izvorovo, in the municipality of Harmanli.

Traces of a Thracian settlement were established which was destroyed by the subsequently built fortress. It was flanked with an earth bank, remains of which can be found south of the fortress's walls. The constructing technique, its shape and the archeological materials (pattern 4) date it to the Early Iron epoch.

There are no data for building inside the fortress. The predominant ceramic material (mainly pots) is characteristic of the fifth-sixth century.

The overall analysis of the results of the conducted archeological excavations, the constructing technique and the materials which were uncovered show that the fortress was constructed in the fifth century, on the site of a Thracian fortification deserted long before that. It was probably used as a shelter during enemy attacks. It was completely deserted after the middle of the sixth century. The lack of finds from the Middle Ages proves that the fortress lost its strategic importance of frontier-post during the reign of Justinian the Great with the changes, which took place in the region after the sixth century, and it was never again dwelled in. All these facts give us grounds to come to the conclusion that the fortress near the village of Glavan can not be identified with the medieval Balzena.

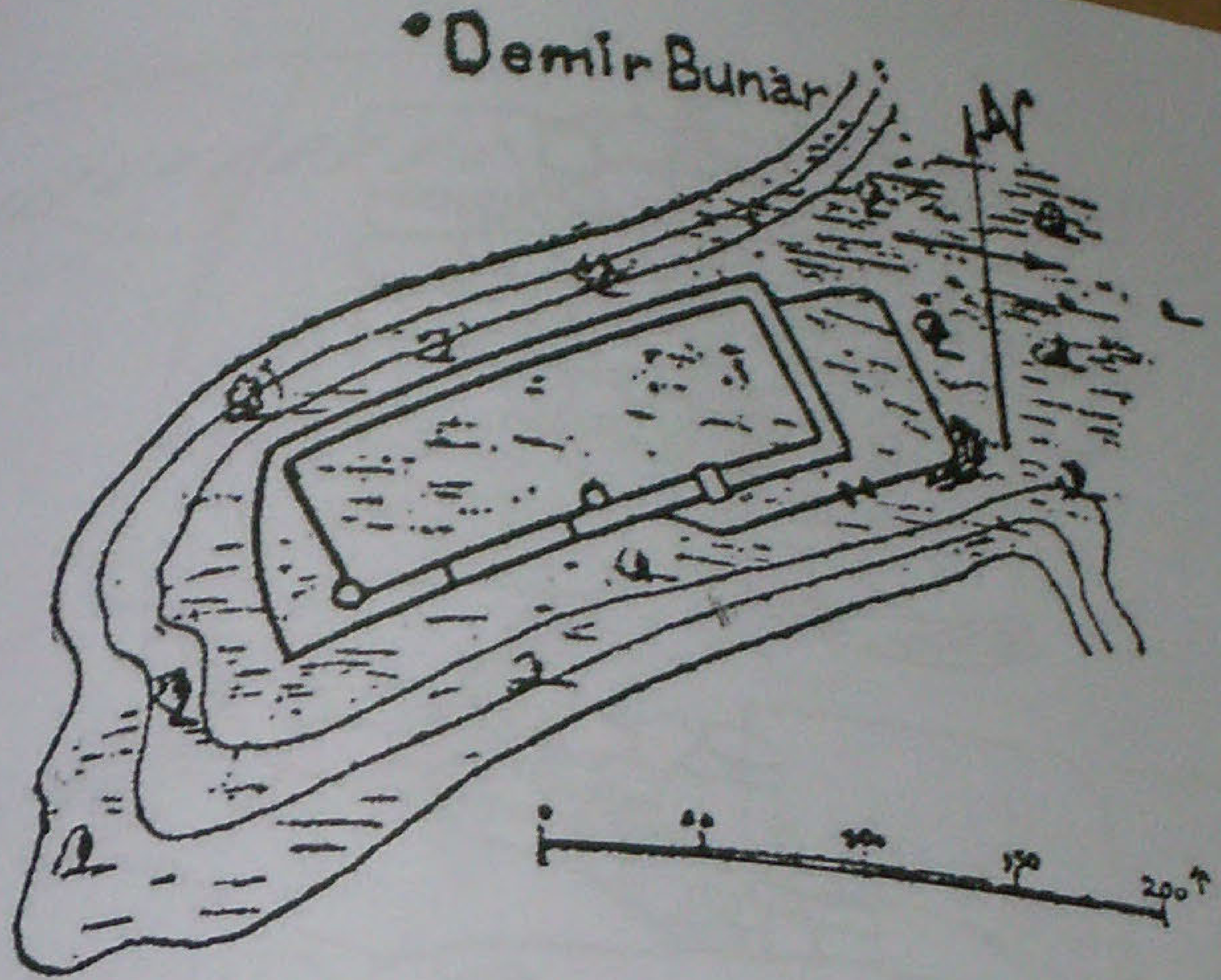

Обр. 1. План на Главанската крепост (по Шкорпил)

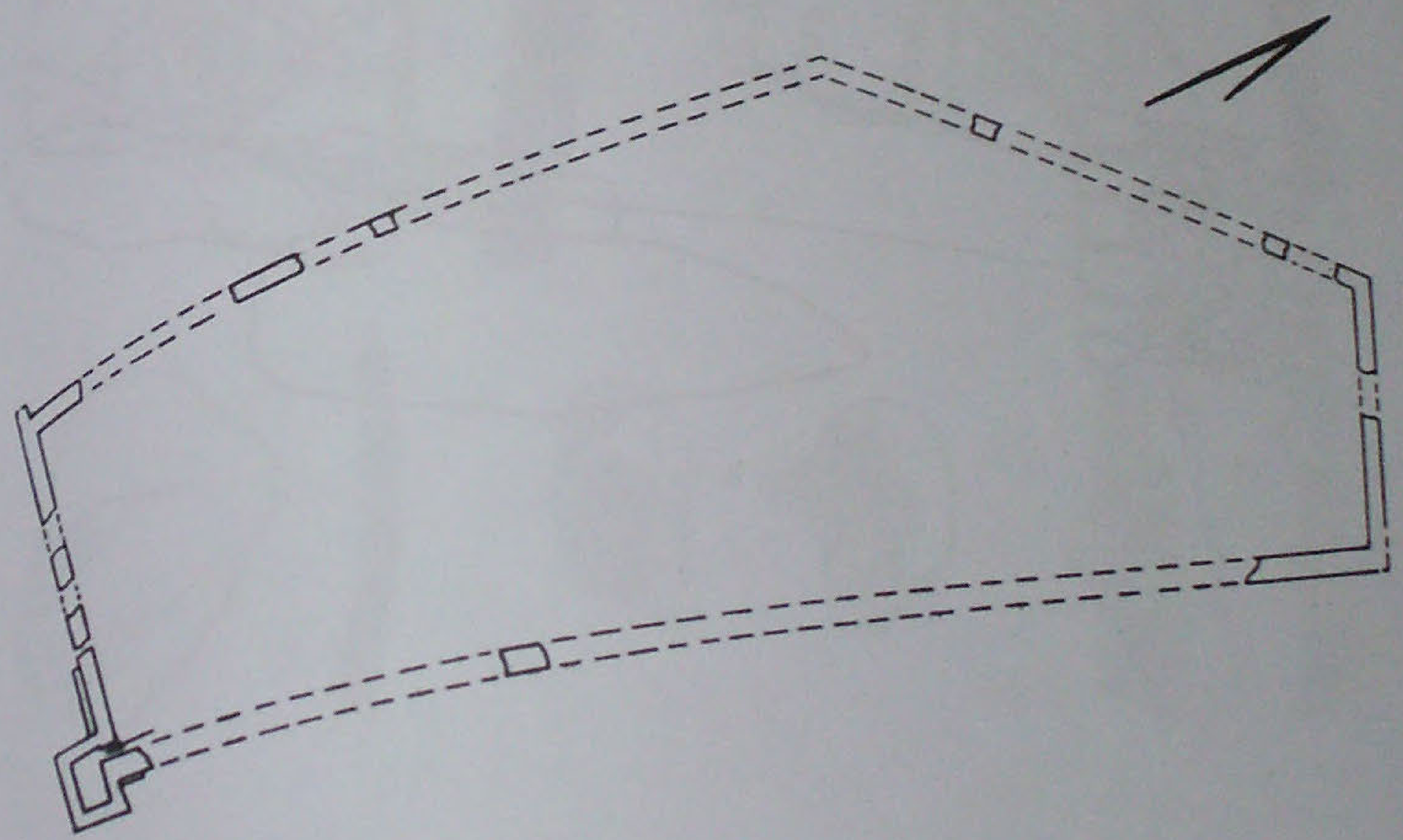

Обр. 2. План на крепостта в м. „Градището"

13.01.2010

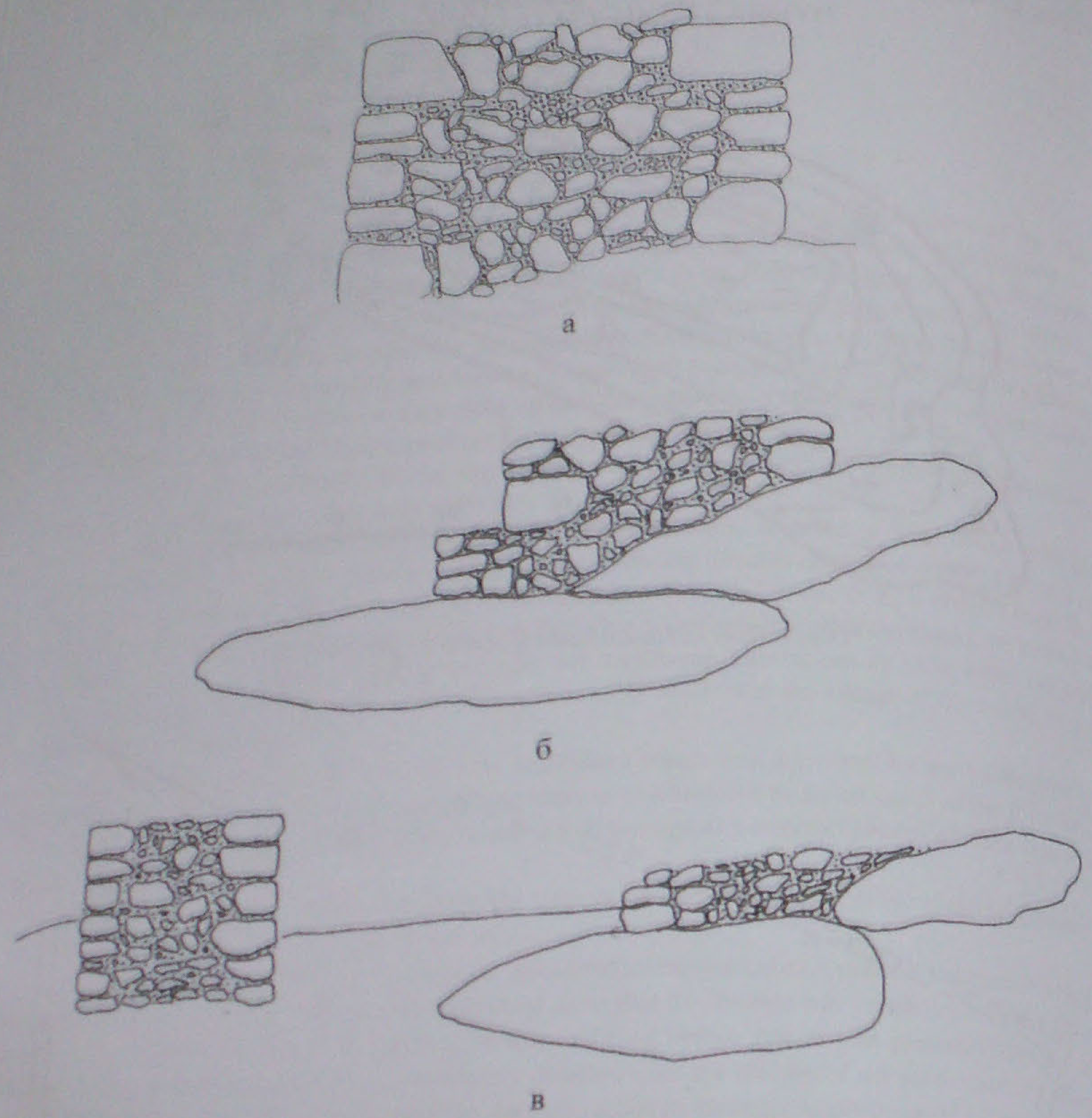

Обр. 3. Напречни разрези на крепостната стена

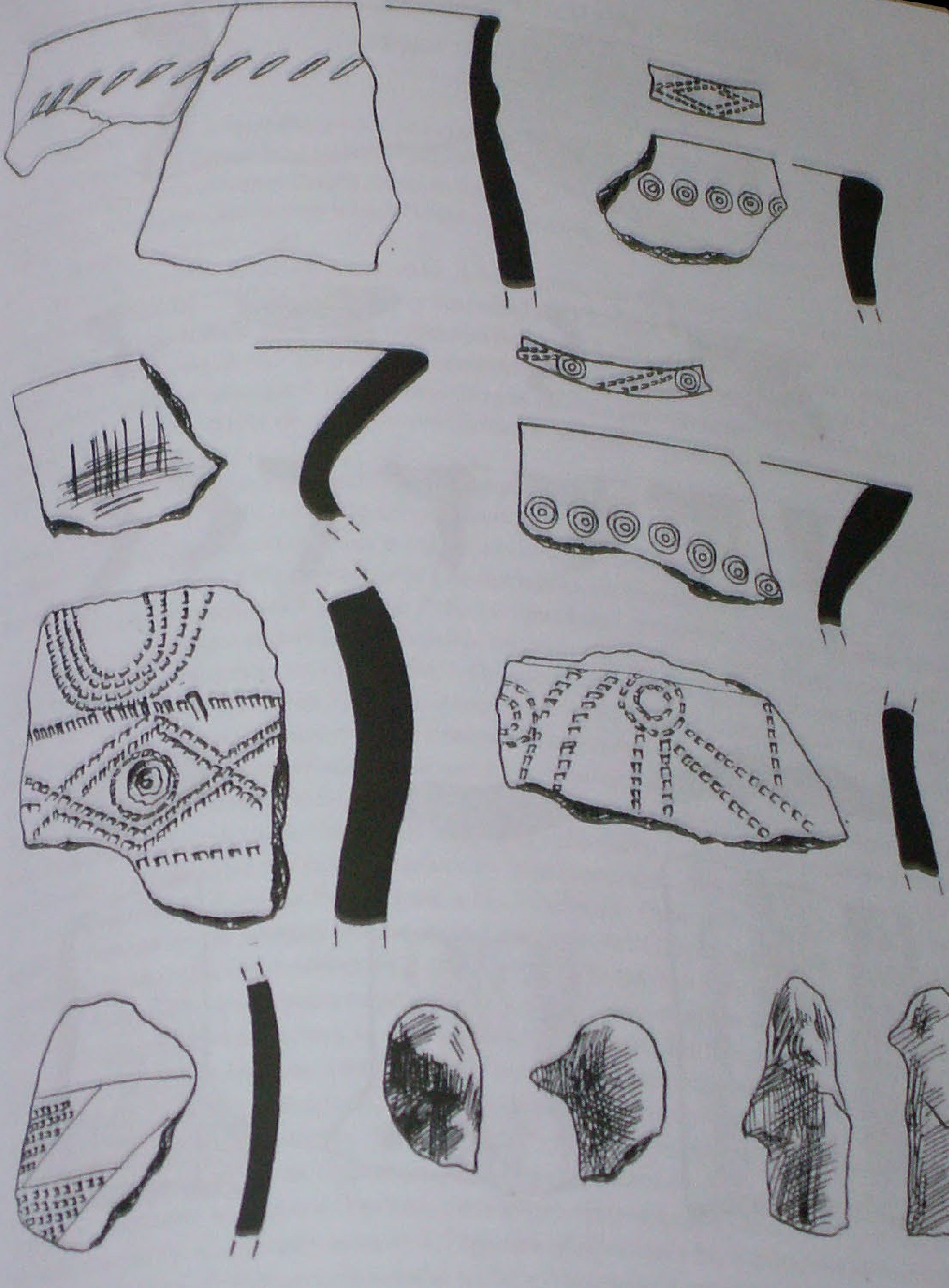

Обр. 4. Материали от ранножелязната епоха

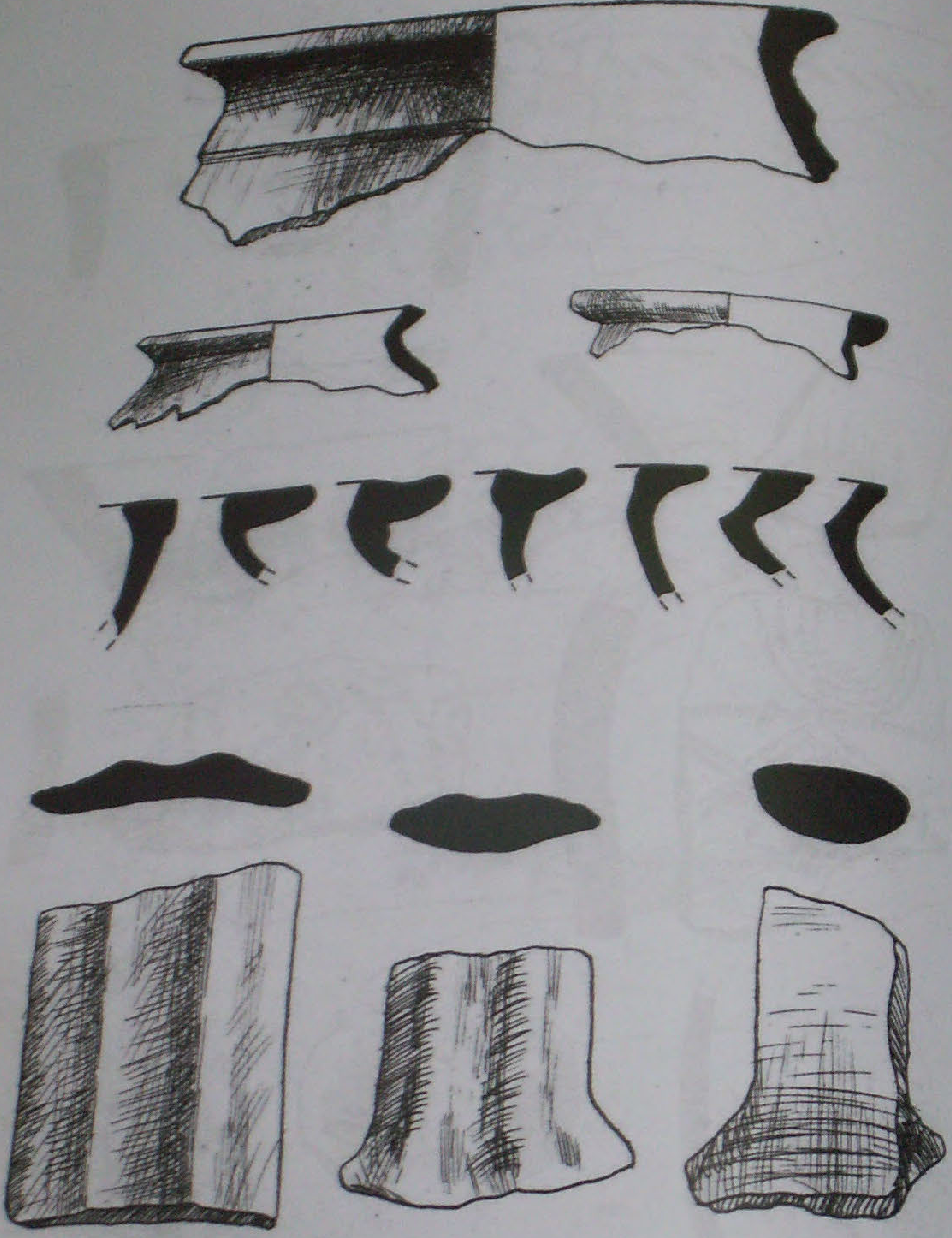

Обр. 5. Фрагменти от битова керамика (V–VI в.)

“КАСТРА РУБРА” ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА И СРЕДНОВЕКОВИЕТО

Борис Борисов

Кастра Рубра се появява в писмените исторически извори през IV в. В различните античните пътеводители името ѝ се среща в различни транслитерации. В Певтингеровата карта е посочено, че пътната станция Castris rubris се намира на 19 мили от Arzum, т. е. Арзос, край дн. с. Калугерово, Симеоновградско, и на 20 мили от Бурденис, което се локализира край днешното с. Момково, Свиленградско[1].

Покрай пътната станция преминава Диагоналния път (Via Diagonalis), който свързва Централна Европа през Константинопол с Близкия Изток и Азия. В Бурдигалския пътеводител е спомената mansio Castrazarba, която се намира на 11 мили от Пале (Palae) и на още толкова от Арзос[2]. Тук е посочено и разстоянието до следващата пътна станция – Rhamis (Раме) – 7 мили, и е спомената и Бурдипта, която се локализира край днешното с. Момково, Свиленградско. Тук съвсем очевидно в единия от двата пътеводителя е допусната грешка в разстоянието между Арзос и Кастра Рубра.

Два века по-късно Castrazarba се споменава отново в писмените извори. Изброявайки 35-те реконструирани или новоизградени крепости в провинция Тракия по времето на Юстиниановото крепостно строителство, в своето знаменито съчинение “За строежите” Прокопий Кесарийски споменава и Καστραζαρβα (Кастразарба), но вече като крепост[3].

Със своите паметници *Кастра Рубра* е привлякла вниманието на българските археолози още в края на по-миналия век. Първите сведения за нея дават братя Шкорпил в труда си “Паметници из Българско, част I, Тракия”[4]. По-късно сведения за *Кастра Рубра* и отделни паметници от нея дават и редица други български и чужди учени. В статията си от “От Burdensis до Arzus” П. Детев локализира пътната станция *Кастра Рубра* край с. Изворово, Харманлийско. Той дава сведения и за разкопана от иманяри базилика с дължина 12 м и широчина 8 м, в притвора на която е намерен надпис. Авторът споменава и за редица археологически материали, сред които и монета на Константин Велики[5]. По-късно Г. Михайлов включва надписа от базиликата в корпуса на гръцките надписи от територията на България[6].

Сведения за *Кастра Рубра* дава и П. Делирадев. Според него в м. Калето се намира крепост, покрай която минава римският път, известен като Друма, а в близост до крепостта се намира пътната станция, спомената в античните пътеводители като Zubzupara или Castozorba. По-долу той отново споменава за разкопаната от селските иманяри базилика[7].

Най-подробни сведения за обекта дава Д. Аладжов. Той се спира подробно на топографията на “Калето” и на известните дотогава находки, дава подробно описание на разкопаната от иманяри базилика и споменава, че на 100 м североизточно от него се намира “града”, където се локализира пътната станция “Kastra Rubra”[8]. Според автора край нея минава “Друма”, т. е. римският път от Пловдив за Одрин. Д. Аладжов споменава още и за редица археологически материали, намерени в пътната станция, сред които откроява една колективна находка от монети от началото на IV в., публикувана от Т. Герасимов[9]. Пак там е била намерена колона с надпис на старогръцки език от първата половина на III в. Надписът е изключително интересен, тъй като от него става ясно, че през 222–223 г. *Кастра Рубра* е попадала в административните граници на провинция Хемимонт, а не на Тракия, както се считаше преди публикуването му[10].

Пътната станция Кастра Рубра (Кастразарба) е спомената и от П. Сустал в т. 6 на Tabula Imperii Byzantini[11].

От района на пътната станция и крепостта и околностите им, далеч преди започване на разкопките, са намерени много археологически материали, сред които заслужава да се споменат и два моливдовула на неизвестни стратези на Македония и Месопотамия. Според Ив. Йорданов печатите датират от последната четвърт на IX в.[12]

В най-общи линии такова бе състоянието на проучванията на *Кастра Рубра*, когато в изпълнение на проект за насърчаване на културните, туристическите и човешки ценности в граничните региони BG 2004/016-782. 01. 06/G/CBC през 2007 г. започнаха археологическите проучвания край с. Изворово. Целта на проекта бе превръщането на обекта в туристическа дестинация, което наложи разкопките да се проведат в три основни сектора: в м. Козлари, където се локализира пътната станция, в м. „Калето", където е разположена ранновизантийска крепост, и на съседното възвишение, където има данни за средновековен некропол. Обектът се намира на 7 км западно от селото и е разположен в подножието и югозападните склонове на Сакар.

Местността Козлари се намира на десния бряг на Голямата река и отстои на около 180–200 м от ранновизантийската крепост в м. Калето и на 150 м източно от некрополите. При сондажните проучвания бе установена следната стратиграфска картина. До дълбочина 0.60 м културният пласт е напълно унищожен от непрекъснато и почти ежегодно риголване от иманяри. Сред пръстта изобилстват дребни и по-едри ломени камъни, късове хоросан и огромно количество силно фрагментирана керамика, една част от която се отнася към периода на византийското владичество в българските земи, а друга – към римската епоха.

Пластът от дълбочина 0.60 м до 1.20 м е наситен с голямо количество тегули и имбрици, ломени и дялани камъни и хоросан, очевидно от руините на масивна сграда. От 1.20 до 1.50 м пластът е зает изключително от цели и фрагментирани тегули и имбрици, от покрива на постройката.

След проучването на културния пласт бе открита основа от масивна многоделна сграда, градена от дребни, средни и големи ломени и дялани камъни, споени с хоросан слабо примесен с дребни късчета чукани тухли. Дебелината на зидовете е 0.75 м. Открити са и входовете на две от помещенията (обр. 1). Наблюденията показват, че в случая се касае за сграда, която без съмнение принадлежи на античната пътна станция. По време на разкопките са намерени значително количество монети, най-късните от които се отнасят към управлението на Констанций II и принадлежат на емисии сечени в периода 354–361 г. По всяка вероятност през втората половина на IV в. пътната станция е пострадала по време на големите готски бунтове през 376–378 г., които завършват с битката край Адрианопол, в която загива и самият император Валенс.

Местността "Калето" е разположена върху възвишение с неправилна елипсовидна форма с дължина около 150 м и ширина 70 м. Подходът към него е единствено от изток, докато от север, запад и юг склоновете му са стръмни и се спускат рязко към Голямата селска река. Платото е със силно изразен наклон на юг, като денивелацията достига до 8–9 м. По цялата повърхност на терена изобилстват множество иманярски изкопи (обр. 2).

Разкопките обхванаха площ от около 1.5 дка в източната част на Калето. С цел да се установи точно цялостният план, в различните участъци от крепостните стени бяха заложени и 24 напречни траншеи. В резултат на това бе установено, че крепостта има форма на силно надлъжен неправилен петоъгълник, ориентиран с надлъжната си ос изток–запад (обр. 3). Най-къса е източната куртина – 21.80 м. Дължината на североизточната куртина е 37.90 м, на северната – 76.20 м, на западната – 39.40 м, а на южната – 104.15 м. По този начин крепостните стени ограждат площ от около 11 дка.

Крепостните стени са градени от големи ломени и дялани по лицата камъни и енплектон от хоросан, обилно примесен с късчета чукани тухли в opus mixtum. Дебелината им в различните участъци варира от 1.95 м до 2.15 м. Субструкцията на стените на места стъпва направо върху здравата скала, а на други е фундирана до 0.90 м. Крепостта е разполагала и с една входна и четири ъглови кули, като трите са издадени навън от куртината, а югозападната е оформена отвътре и се различава по план от останалите.

Крепостта е с един главен вход, над който е била издигната правоъгълна кула в ъгъла между източната и североизточна куртина. Стените на кулата са фундирани на дълбочина 0.90 м и имат дебелина 1.30 м. Тя е имала две двукрили врати, от които са намерени in situ осовите камъни, както и желязната ос на северната вътрешна порта (обр. 4). Страниците на вратите са изградени от големи дялани камъни, размерите на някои от които достигат 1.37 x 0.30 м. Външната порта е с ширина 3.30 м, а вътрешната – 3.25 м. От вътрешните страни вратите са били залостени с дебели дървени греди, от които са открити леглата. Между двете порти е оформен пропугнаколум с правоъгълна форма и размери: 6.20 x 6.45 м. За прагов камък на вътрешната порта са използвани две части от вторично използвана милиарна колона, вероятно пренесена от пътната станция или близкия път. Вътрешността на кулата е застлана с дебел слой хоросан, обилно примесен с късчета чукани тухли. Във вътрешността на входната кула и около нея са регистрирани две горели нива. Първото (по-ранно) ниво е датирано с медни монети на Ираклий и съкровище от 7 златни монети, две от които на Тиберий Маврикий (582–602), а останалите – на Ираклий. Последните са от емисия, сечена в периода 616–625 г. (обр. 5). Очевидно крепостта е загинала по време на някое от славянско-аварските нашествия през първата трета на VII в. Второто горяло ниво е датирано с монети на Никифор I Геник (802–811) и сина му Ставракий.

В планово отношение входната кула намира най-точни паралели в цяла поредица римски и ранновизантийски крепости – Шуменската крепост[13], Нове[14], Дядово, Новозагорско, Калиакра, крепостта на Яйлата, край с. Камен бряг, Каварненско, Одърци, Добричко[15] и много др.

Три от ъгловите кули (югоизточната, североизточната и северозападната) имат правоъгълна форма и се издават навън от куртините. Градени са по напълно аналогичен на куртината и входната кула начин в opus mixtum. Югозападната кула е изградена отвътре на куртините, където е оформена потерна с широчина 1.30 м.

Крепостта е разполагала с две еднораменни стълби. Първата от тях фланкира вътрешния вход от север и е залепена на фуга към вътрешното лице на североизточната куртина, непосредствено до входната кула. Дължината и е 13.30 м, а широчината – 1.50 м. От стълбата е запазено само 1 стъпало. Почти по средата на стълбата е оставена ниша, над която е била прехвърлена арка.

Втората стълба е конструктивно свързана с източната куртина и фланкира вътрешния вход на крепостта от юг. Основата и е с дължина 5.95 м, а широчината – 1.50–1.90 м (обр. 6). От нея са запазени 7 стъпала с дължина и височина 0.30 м, които дават възможност да се изчисли височината на крепостната стена. Изчисленията показват, че крепостната стена е била висока около 7.50–8 м, а заедно с парапета и зъберите е достигала 10 м.

Във вътрешността на крепостта, към североизточната и северна куртина са разположени редица от жилищни помещения с верижен план. Те са изградени в типичния за ранновизантийското жилищно строителство начин от ломени камъни, споени с кал в основата и надстроени с кирпичи, които са силно горели и отухлени вследствие на голям пожар.

Изключително голям интерес представлява и жилище № 1, което е залепено към вътрешното лице на източната куртина. То е ранносредновековно и е разположено точно пред южната крепостна стълба, като я затваря (обр. 7). Това от своя страна означава, че когато жилището е било изградено, стълбата вече не е била използвана, т. е. крепостта повече не е съществувала. Жилището е наземно и е с правоъгълна форма с широчина 4.30 м и дължина не по-малка от 5.5 м. То е изградено в духа на ранновизантийското жилищно строителство – от каменен цокъл на кал и надстроено с кирпич. Точно в ъгъла между куртината и крепостната стълба е открита голяма дупка от дървен кол с диаметър 0.33 м и дълбочина 0.55 м, който без съмнение е носел покривната конструкция.

Подът на жилището е измазан със сивобелезникава глина, върху която е открит дебел слой от пепел и въглени. По средата на южната половина на жилището е разположено открито огнище със силно изпечена от огъня основа и размери 0.90 х 0.65 м.

В източната част на жилището, непосредствено до стената са открити три вкопани под нивото на пода долиума. Други три са вкопани и пред западната стена. На пода е открит силно напукан от огъня каменен хромел и глинен капак за долиум. Върху пода на жилището in situ са намерени силно фрагментирани три дебелостенни гърнета без дръжки, работени на ръка от изключително груба глина с примес от дребни камъчета и ситен чакъл. Съдовете са украсени с коси редици от врязани със зъбно колелце ямички, хоризонтални и вълнообразни врязани линии, които покриват тялото почти до дъното (обр. 8 а-б). Заедно с тях са намерени и две гърнета, работени на ръчно колело, с по една дръжка (обр. 8 в-г), една ранновизантийска тънкостенна кана с ойнохоевидно гърло, работена на крачно колело (обр. 8 д), византийска плоскодънна амфора (обр. 8 е) и един глазиран съд, работен също на крачно колело (обр. 8 ж). Тук е мястото да отбележим, че този тип сосиери са типични за византийската белоглинена глазирана керамика от IX–X в. и твърде често имат релефна подглазурна украса. В нашия случай обаче съдът е от червено изпичаща се глина и без подглазурна ангоба. Подобни белоглинени сосиери са известни от цялата територия на византийския културен кръг от периода IX–XI в. Подобни са намерени при разкопките в Константинопол[16], Коринт, Буков (Румъния)[17], Херсонес[18], и др. Наред с тях са открити и голямо количество ранновизантийски амфори. Специално внимание заслужава и един съд (кана или стомна), от който е запазено само тялото. Работен е на ръчно колело от добре пречистена керемиденочервена след изпичането глина, с релефен знак на дъното и изцяло излъскана повърхност, с червена боя са нанесени дъговидни линии, в няколко реда (обр. 8 з). Засега този съд е без аналогии от известната ни византийска и българска керамика от времето на Първото българско царство.

Изключително интересна е и стратиграфската позиция на жилището. То лежи върху хоросанови бъркала от втория строителен период на крепостта. В тях е бил бъркан розовият хоросан, с който са измазани фугите на крепостните стени. От своя страна пък бъркалата залягат жилищно помещение от ранновизантийския период.

Жилище № 1 с археологическата си среда, откритите съоръжения и намерените материали поставя редица изключително важни въпроси, свързани с континуитета между античността и средновековието. Тук съвсем очевидно са смесени две традиции – ранновизантийска,

представена както от строителната техника, вкопаните долиуми, така и от работените на крачно и ръчно колело византийски по произход гърнета, амфорите и глазираната паница. Втората традиция е средновековна и е представена от грубата, работена на ръка и съвсем примитивно грънчарско колело керамика.

Археологическата среда и намерените материали съвсем ясно показват, че жилището трябва да се отнесе най-вероятно към първата половина на IX в. По всичко изглежда, че след като крепостта е била разрушена, най-вероятно по време на походите на българския хан Крум през 812 г., тя е престанала да съществува и непосредствено след това от вътрешната страна на крепостната стена е било изградено жилище № 1, което затваря крепостната стълба и е свидетелство, че тя не е била използвана повече. Намерените в жилището съдове, в които ясно личат две керамични традиции, пък свидетелстват най-вероятно за смесването на местно (византийско), с новозаселено (българско) население. На всички тези изключително важни въпроси напълно верен отговор би могъл да бъде даден след продължаване на проучванията и потвърждаване на досегашните наблюдения и резултати.

Третият сектор, който обхванаха проучванията, е разположен на десния бряг на Голямата река и се намира върху наклонен на изток склон на възвишение от Сакар. На същото място преди години иманяри разкопават богат средновековен гроб, в който са намерени огърлица от ореховидни мъниста и накит с издължена ромбовидна форма, каквито досега са известни само от некрополите край Долно Ботево, Хасковско[19], Искрица I[20], Туховище[21] и Копривлен[22].

На това място са открити редица големи петна с правилни очертания, които дават основание да се допусне, че тук е било разположено средновековно село през XI–XII в. Проучени са и 12 гроба, които принадлежат на два асинхронни некропола (обр. 9). Първият от тях е античен и от него са проучени два гроба. Гробните съоръжения представляват правоъгълни ями със заоблени ъгли и стреховидно покритие от тегули и ориентация запад-изток. Мъртъвците са погребани чрез трупополагане с изпънати покрай тялото ръце. Гробният инвентар е представен от глинени съдове, лампи, коланни токи и железни цинтове от ботуши или обувки.

Типът на гробните съоръжения, начинът на полагане и гробният инвентар отнасят некропола най-общо към III–VI в. На този етап от проучванията остава неясно дали некрополът принадлежи на близката пътна станция или на ранновизантийската крепост.

Останалите гробове се вписват напълно в рамките на християнския погребален обред. Гробните съоръжения са правоъгълни ями, в които се откриват скелети в изпънато положение с ориентация запад-изток и кръстосани върху гърдите, корема или таза ръце. В някои случаи на нивото на скелетите са регистрирани ломени или плочести камъни, с които са били затискани чергите, в които са погребани мъртвите. Гробният инвентар е оскъден. Заслужава да се спомене гроб № 10, в който са открити 6 сребърни луновидни обеци с богата псевдофилигранна украса (обр. 10) и огърлица от 126 дребни стъклени мъниста. Напълно еднакви обеци са намерени и в споменатия некропол край с. Долно Ботево, Хасковско[23]. Намереният гробен инвентар отнася некропола към XI в.

Анализът на резултатите от проведените разкопки край с. Изворово води до редица изводи:

1. Откритите основи на голяма сграда в м. „Козлари" са от римската пътна станция, непосредствено на североизток от която преминава трасето на Диагоналния път „Via Diagonalis". Строителната техника, намерените материали и монети отнасят обитаването ѝ към периода I–IV в.

2. По-късно в м. „Калето” е изградена крепост, която запазва името на пътната станция и в Прокопий е спомената като Καστραζαρβα (Кастразарба). По всяка вероятност това става в началото на VI в., за което свидетелстват монетите на Анастасий (491–518) от емисия, датираща от 512–518 г., и големият брой монети на Юстиниан (527–565). В този си вид крепостта доживява до първата четвърт на VII в., когато при управлението на Ираклий (610–641) е разрушена при някое от славянско-аварските нашествия. Свидетелство за това е съкровището от златни монети, намерено непосредствено до североизточната крепостна стена. Най-късните монети от състава му се отнасят към емисията от периода 616–625 г.

3. Почти веднага или скоро след това крепостта е отново реконструирана, като при строителството фугите на стените са измазани с розов хоросан, а върху тях са врязани редица надписи графити. След този втори строителен период крепостта доживява до походите на българския хан Крум и най-вероятно е разрушена през 812 г., за което свидетелства пласт от пожар, маркиран с монети на Никифор I Геник (802–811). След похода на Крум крепостта е изоставена завинаги. По всяка вероятност веднага след това българският владетел заселва тук българско население, доказателство за което са намерените материали и най-вече керамика в жилище № 1. Съвсем очевидно обаче тук остава и местно население.

4. След оттеглянето на Крум неукрепеното селище върху разрушената крепост вероятно остава във византийско владение, за което свидетелстват намерените печати на неизвестни стратези на Македония и Месопотамия и на Синесий Турмарх, всички от втората половина на IX в.

5. По-късно, вероятно около средата на XI в., на север, върху съседното възвишение и върху римската пътна станция възниква средновековно селище, за което свидетелстват намерените археологически материали – накити, керамика и най-вече откритият некропол от XI в.

В заключение трябва да се отбележи, че цялостният анализ на сведенията от писмените исторически извори, съвременните археологически и исторически изследвания и резултатите от проведените досега разкопки, дават основание тук да се локализира известната от изворите пътна станция и ранновизантийска крепост Каста Рубра.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. План на античната сграда
Обр. 2. Тахиметрична снимка на местността „Калето”
Обр. 3. Ранновизантийската крепост – план
Обр. 4. Входната кула
Обр. 5. Съкровище от златни монети
Обр. 6. Южната крепостна стълба
Обр. 7. Жилище № 1
Обр. 8. Глинени съдове от жилище № 1
  а-б – гърнета, работени на ръка;
  в-г – гърнета на ръчно колело;
  д – византийска кана с трилистно устие;
  е – византийска плоскодънна амфора;
  ж – глазирана сосиера;
  з – глинен съд с излъскана повърхност и рисунки с червена боя
Обр. 9. План на некрополите
Обр. 10. Луновидни обеци от средновековния гроб № 10

БЕЛЕЖКИ

[1] **Tabula Peutingeriana**. Itineraria Romana. – *ЛИБИ*, I, София

[2] *Itinerarium* **Burdigalense**. Itineraria Romana. – *ЛИБИ*, I, София.

[3] **Procopii Caesariensis**. De Aedificiis IV. 11. – *ГИБИ*, II, София, 1959, 154–178.

[4] **Шкорпил, Бр.** *Паметници из Българско*. ч. I.1 Тракия. Пловдив. 1888. 48.

[5] **Детев, П.** От Burdenis до Arzus. – *ИАИ*, XV, 1946, 172–176.

[6] **Mihailov, G.** Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. – Serdicae. III, 1964, 86, №№ 1636, 1710.

[7] **Делирадев, П.** Принос към историческата география на Тракия. II. София. 1953. 75–76.

[8] **Аладжов, Д.** Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково. 1997. 95–98.

[9] **Герасимов, Т.** Монетни съкровища в България през 1958 и 1959 г. – *ИАИ*, XXV, 1962, 230.

[10] **Герасимова-Томова, В.** За границата между териториите на градовете Августа Траяна и Хадрианопол през III в. – *Род. сб.* V, 1983, 183–185.

[11] **Soustal, P.** *Tabula Imperii Byzantini*, band 6, Thrakien (Thrakē , Rodopē und Haimimontos). Wien. 1991. 305.

[12] **Йорданов, И.** Византийски оловни печати от долното течение на Тунджа и Марица. – *Марица-изток. Археологически проучвания*, 1, София, 1991, 128–129.

[13] **Антонова, В**. Шуменската крепост през римската епоха (II–IV в.). – *Археология*, XX, 1978, 4, 16–18, обр. 4.

[14] **Димитров, Д., М. Чичикова, Б. Султов.** Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году. – *ИАИ*, XXVII, 1964, 217–218, рис. 1

[15] **Борисов, Б.** Входните кули на ранновизантийските крепости до с. Дядово, Новозагорско и край с. Изворово, Харманлийско и техните паралели с кулите порти от Каварненско. – В: *Каварна – средище на българския Североизток*. Каварна, 2007, 83–89.

[16] **Dark, K.** *Byzantine Pottery*. Charleston. 2001. 97, fig. 45 a-c.

[17] **Morgan, Ch.** *Corinth, XI, The Byzantine Pottery.* Cambridge-Massachusetts. 1942. 36-38, figs. 24–25; **Sanders, G. D. R.** *Byzantine Pottery at Corinth to c. 1125*. Birmingham. 1995. 79, fig. 1_3; **Μπακιρτζης Χ.** *Βυζατινα Τσουκαλολαγηνα*. – Αϑηνα. 1989. 55–65, πιν. 12–13.

[18] **Якобсон, А.** Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград. 1979. 83–84, рис. 515, 7.

[19] **Аладжов, Д.** Цит. съч., 84, обр. 44–45.

[20] **Шейлева, Г.** Гроб 100 от некропол 1 на средновековната крепост край с. Искрица, Старозагорско. – В: *Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура*. В. Търново, 2005, 411, обр. 1.

[21] **Stojanova-Serafimova, D.** Die neuendeckte mittealterliche Nekropole bei Dorf Tuchovischte. Blagoevgrad. – Rapports du IIIe Congres International d’ Agcheologie Slave, 1, Bratislava, 1979, 796–797, Abb. 6.

[22] **Кацарова, В., В. Хаджиангелов.** *Късноантичен и средновековен некропол. – Копривлен 1*. София. 2002. NOUS, 228, фиг. 228.

[23] **Шкорпил, Бр.** *Паметници из Българско. ч. I. 1 Тракия*. Пловдив. 1888. 48.

CASTRA RUBRA DURING ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES

Boris Borisov

Abstract

In 2007 archeological excavations of a complex of an antique road station, early Byzantine fortress and necropolises near the village of Izvorovo, municipality of Harmanli, were started. It was at this place that a number of Bulgarian and foreign scientists had localized the settlement of Castra Rubra.

The name of the road station and early Byzantine fortress of Castra Rubra is found in a number of antique and early Byzantine sources. We find it in the Tabula Peutingeriana, in the guide of Burdegal, in " Peri ktismaton", (On Buildings) by Procopius of Caesarea.

The excavations comprised three main sectors- the road station in the locality of Kozlari, the fortress in the locality of Kaleto and the necropolises, located on a hill between them both.

In the first sector were uncovered the foundations of a large multi-roomed building constructed of fragmented stones and mortar mixed with crushed bricks. The building technique and the uncovered material and coins refer the facilities to the 4th century AD. In all probability the foundations belong to a road station building.

During the excavations two non-synchronous necropolises were uncovered, of which twelve graves have been researched. Some of them refer to the Roman or Early Byzantine epoch- fourth to seventh century- and the rest date back to the Middle Ages (eleventh century).

During the excavations in the locality of Kaleto the entire planning of the Early Byzantine fortress was established as having an elongated pentagon shape and having four corner and one rectangular tower gates. The fortress could be entered through two-leaved doors which were barred from the inside with thick wooden beams whose grooves have been found. Two building periods have been established. The building of the fortress is referred to the beginning of the sixth century and is dated with coins by Anastasius and Iustinius I and Justinian the Great. The fortress remained unchanged until the first quarter of the seventh century at the time of Iraclius when it was destroyed during one of the avaro-slavic invasions. Soon afterward the fortress was renewed and pink mortar was used for soldering and plastering the gaps. The march of the Bulgarian khan Krum in 812 to Constantinople put an end to the second building period and the fortress was destroyed and deserted forever.

On the ruins and in the first half of the ninth century a settlement arose, of which one dwelling, built by the Byzantine tradition was excavated. Its walls are with a stone plinth at the basis and are built on with adobe. Eleven well preserved clay vessels were found in the dwelling, which represent various ceramic traditions- Early Middle Age Bulgarian, Early Byzantine, Middle Byzantine and ones with unclear- so far- origin. All this is a proof of the mixture of a populace of different origins in the Early Middle Age settlement arising after the destruction of the Castra Rubra fortress and poses again the essential problem of the transition between antiquity and Middle Ages on the territory of South Bulgaria of today.

The analyses of the overall data of the archeological excavations gives the reason for the localizing of the antique road station and the early Byzantine fortress of Castra Rubra, which the sources of the past have made known to us.

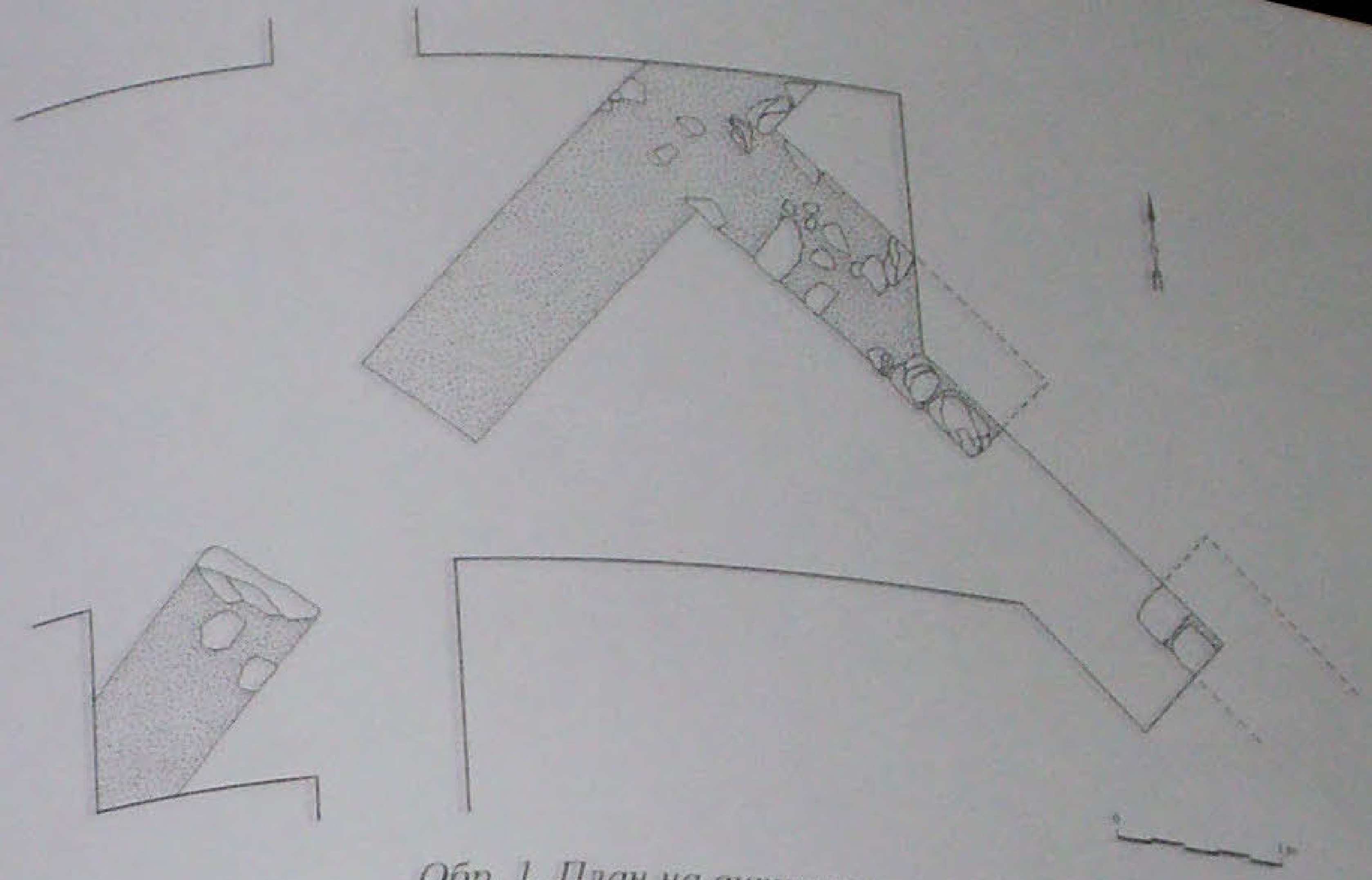

Обр. 1. План на античната сграда

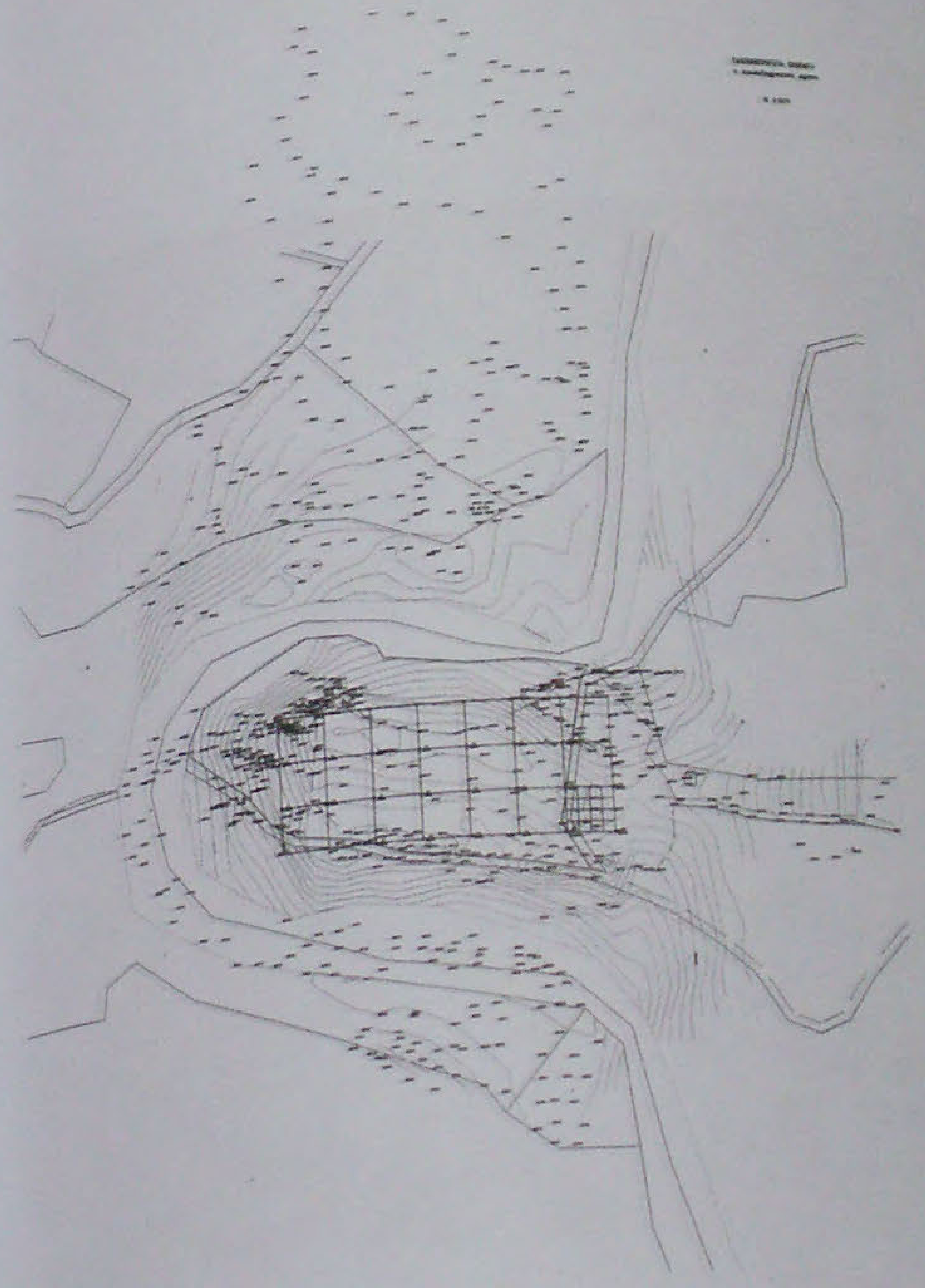

Обр. 2. Тахиметрична снимка на местността „Калето”

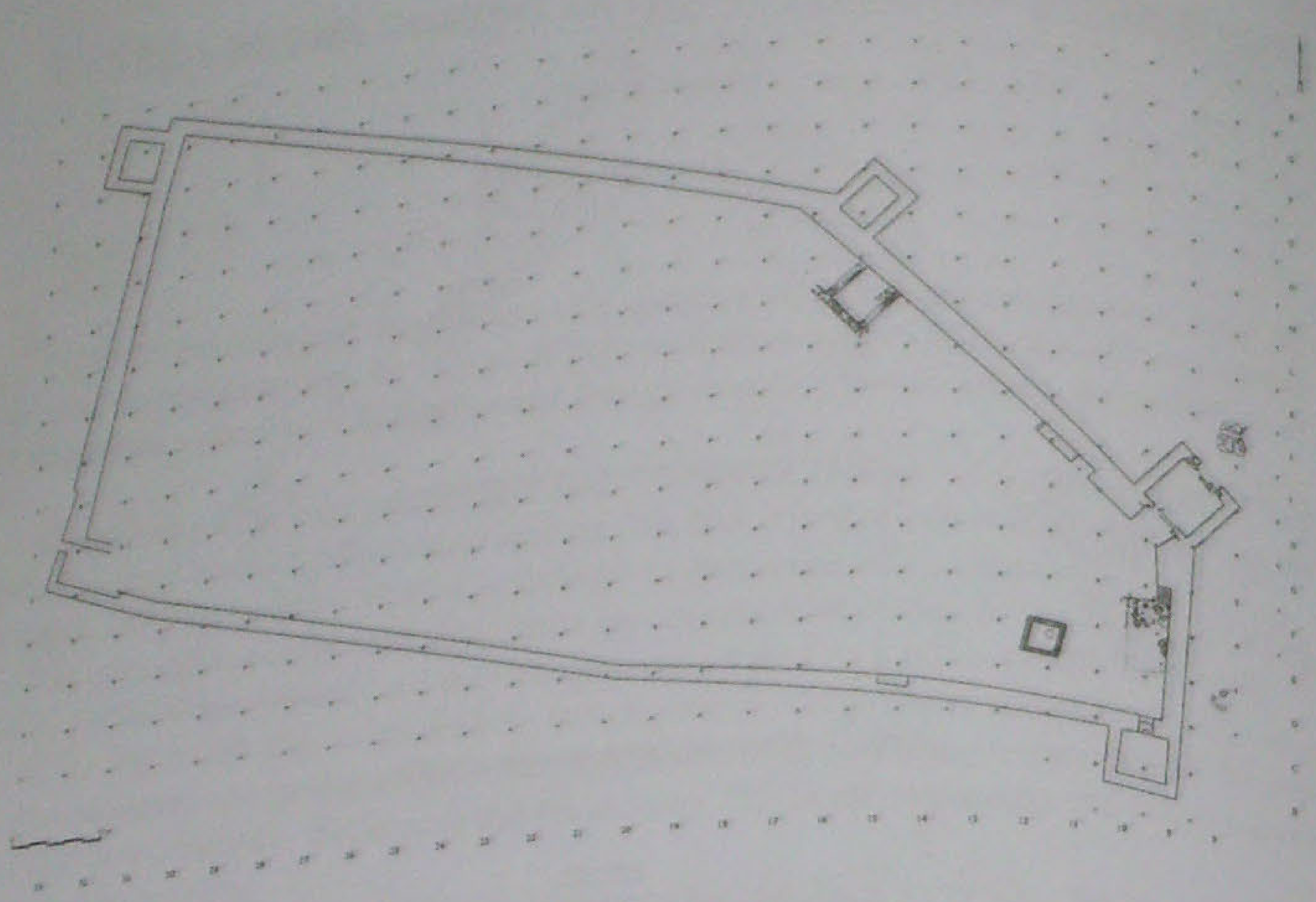

Обр. 3. Ранновизантийската крепост – план

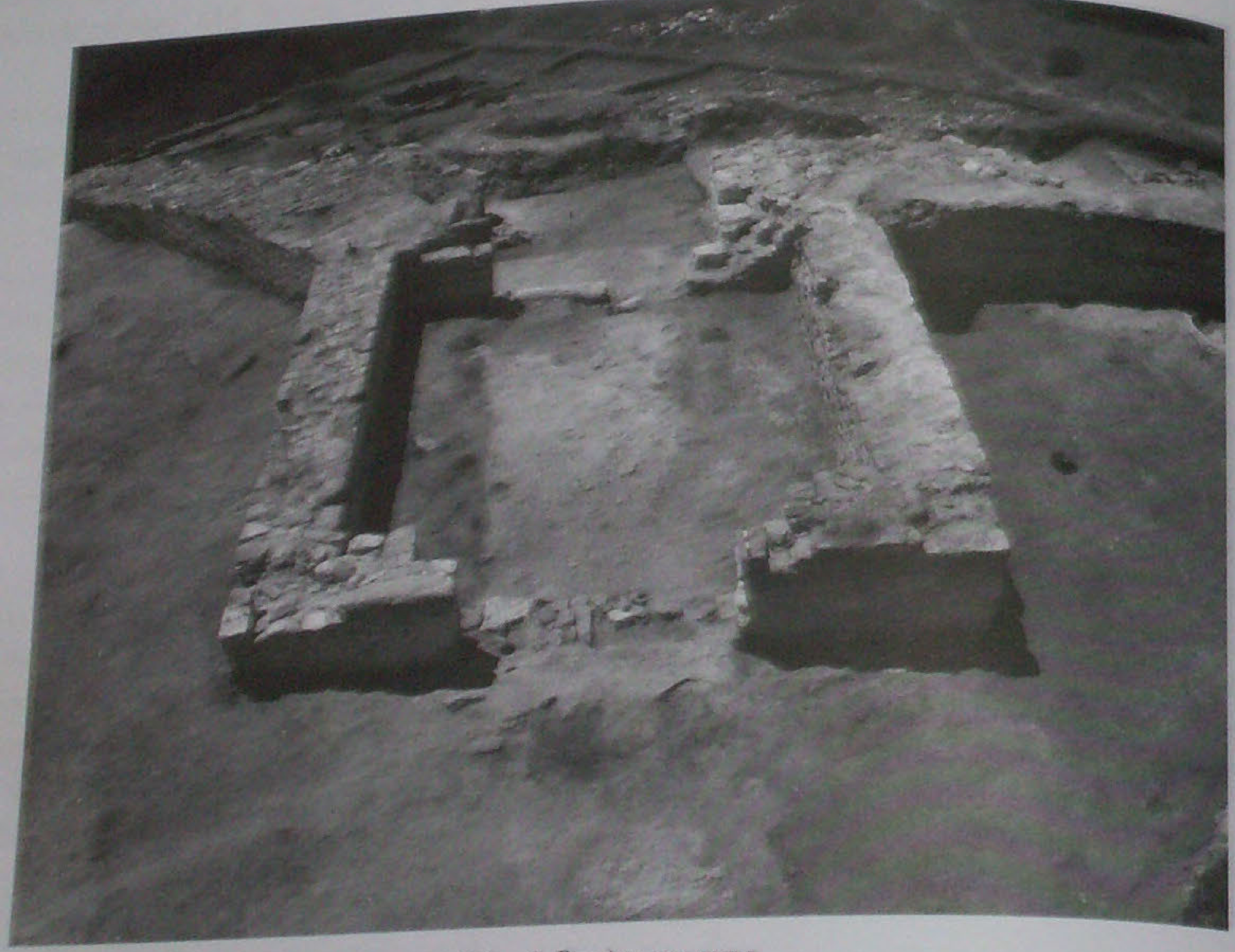

Обр. 4. Входната кула

Обр. 5. Съкровище от златни монети

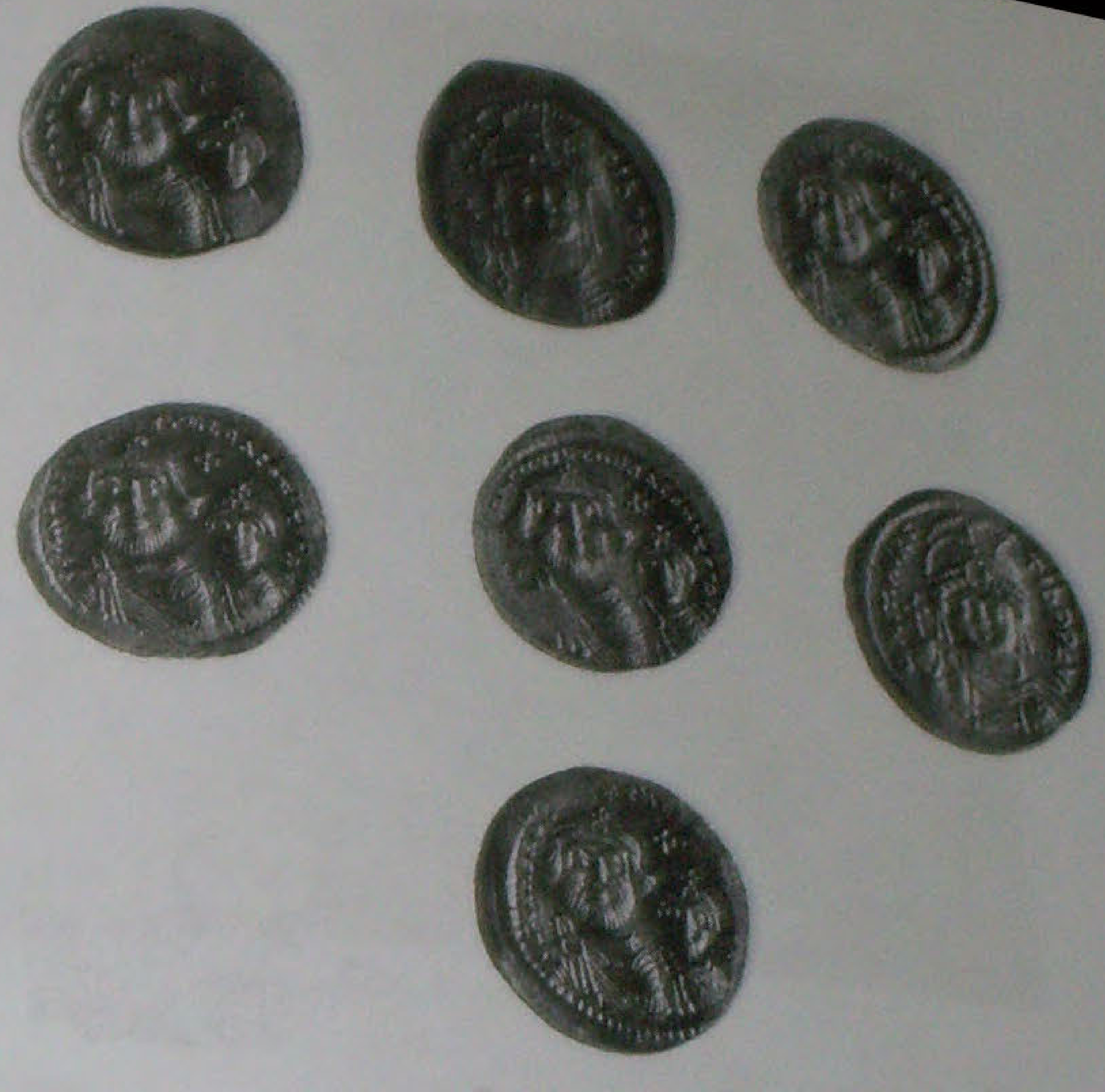

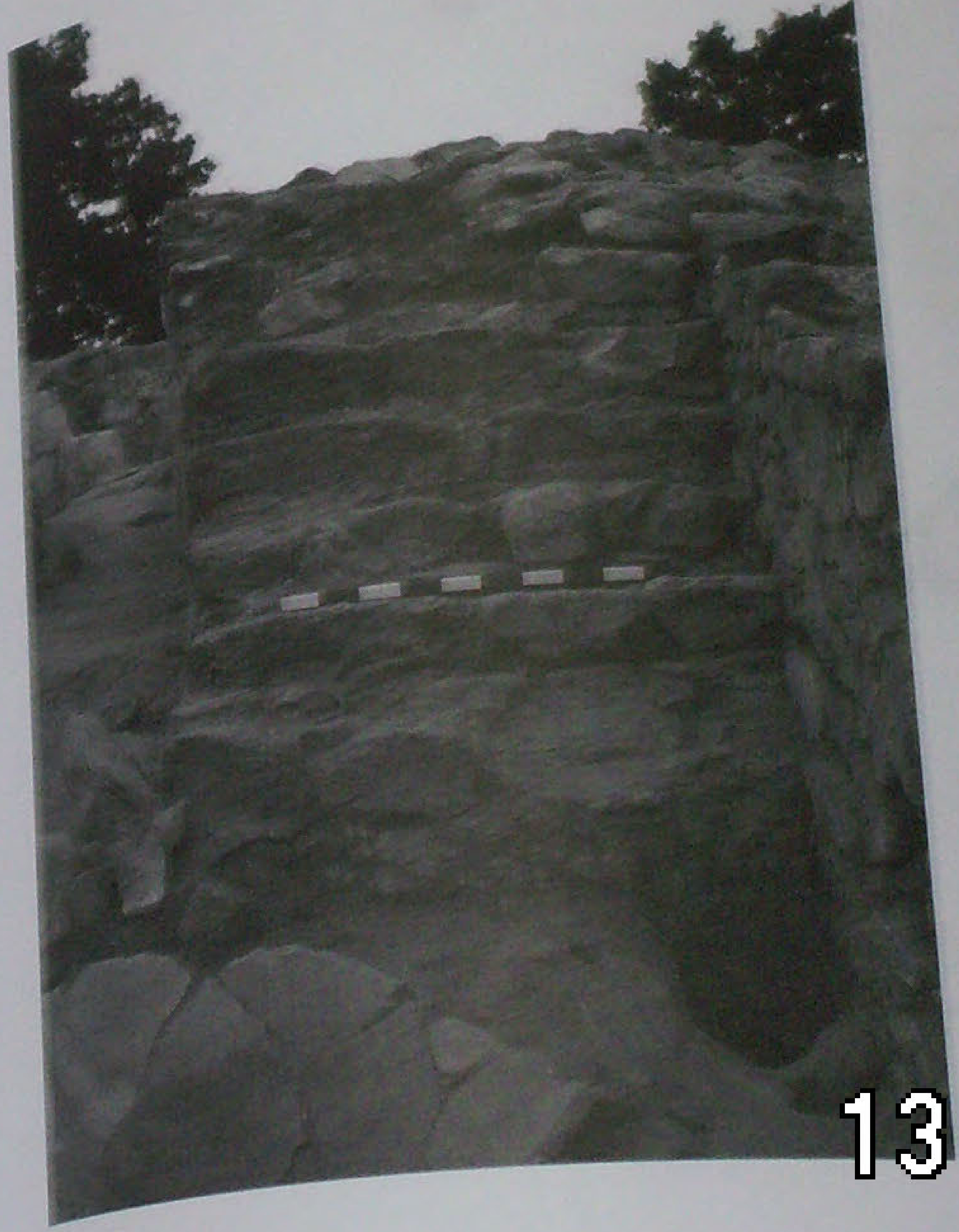

Обр. 6. Южната порта – стълба

13.01.2010

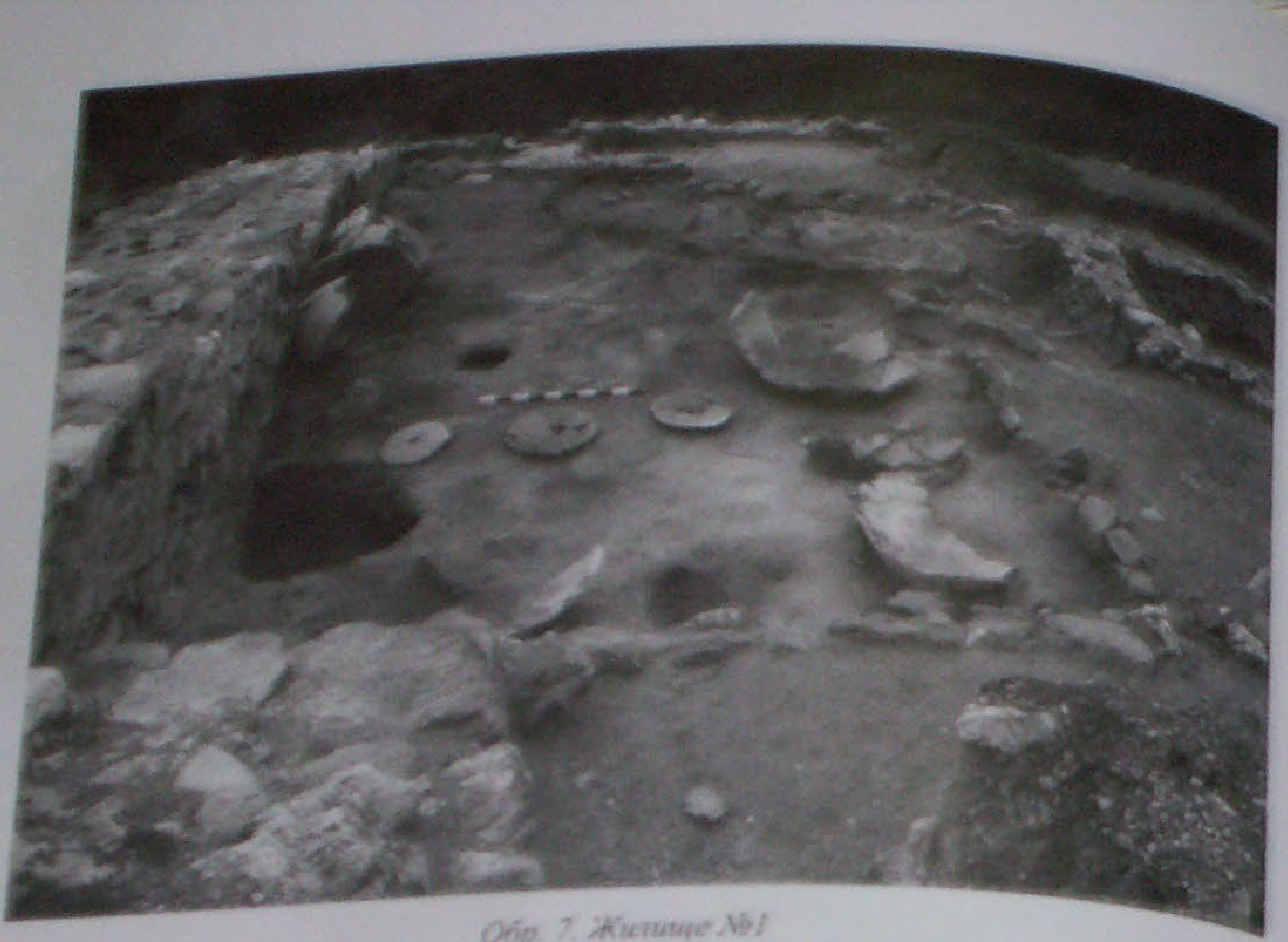

Обр. 7. Жилище №1

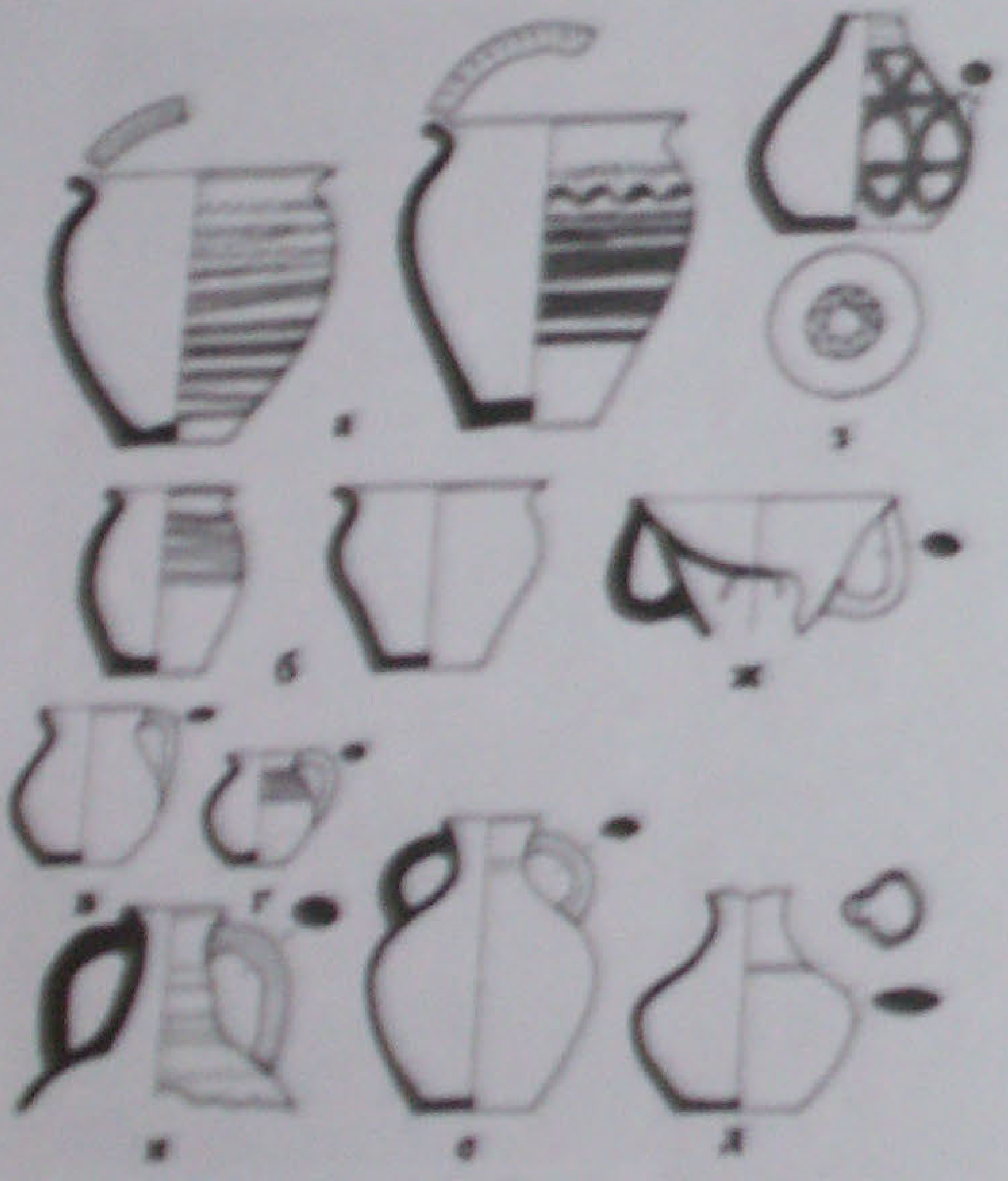

Обр. 8. Глинени съдове от жилище № 1

а-б – гърнета, работени на ръка

в-г – гърнета на ръчно колело

д – византийска кана с трилистно устие

е – византийска плоскодънна амфора

ж – глазирана сосиера

з – глинен съд с излъскана повърхност и рисунки с червена боя

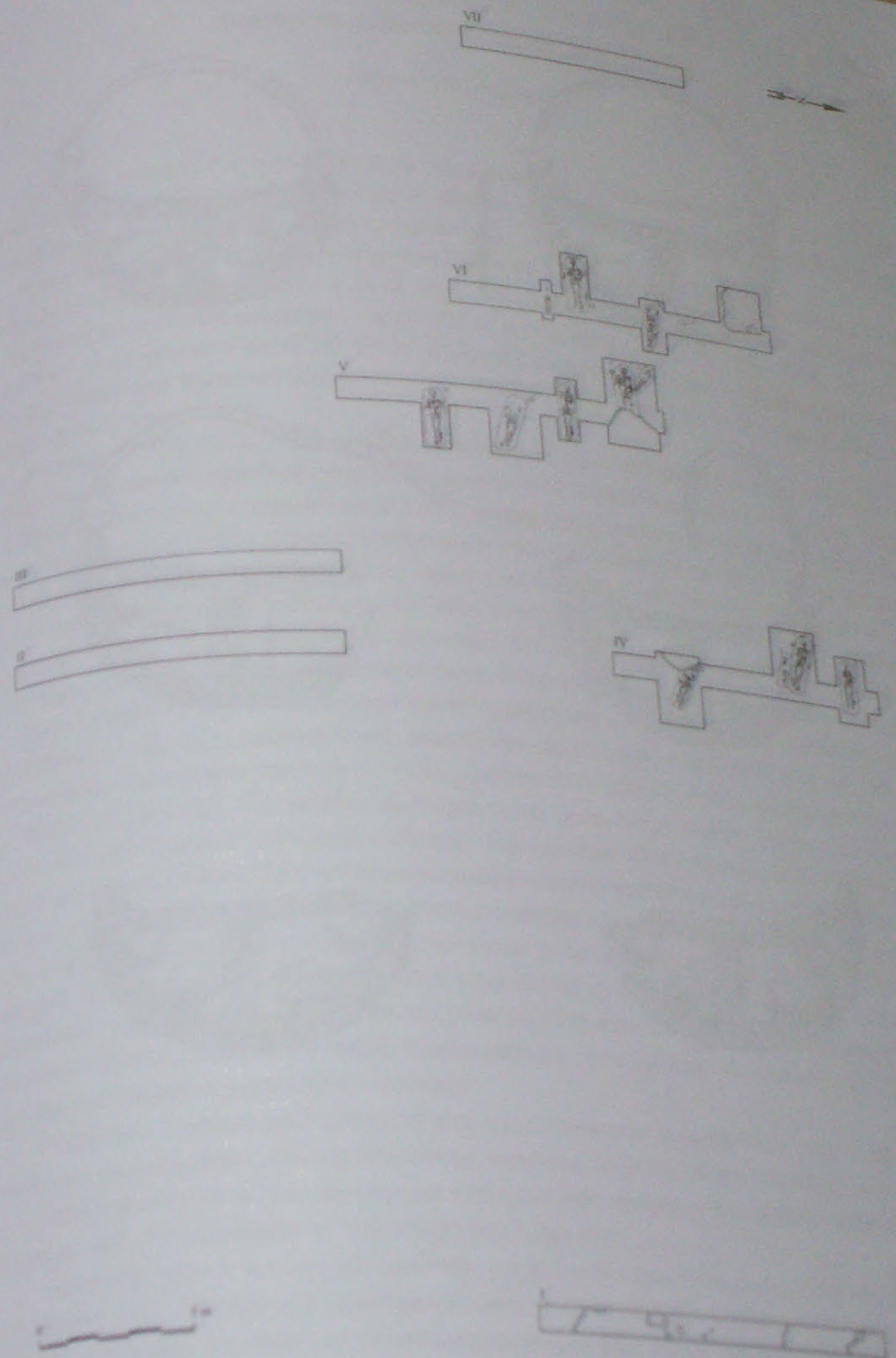

Обр. 9. План на некрополите

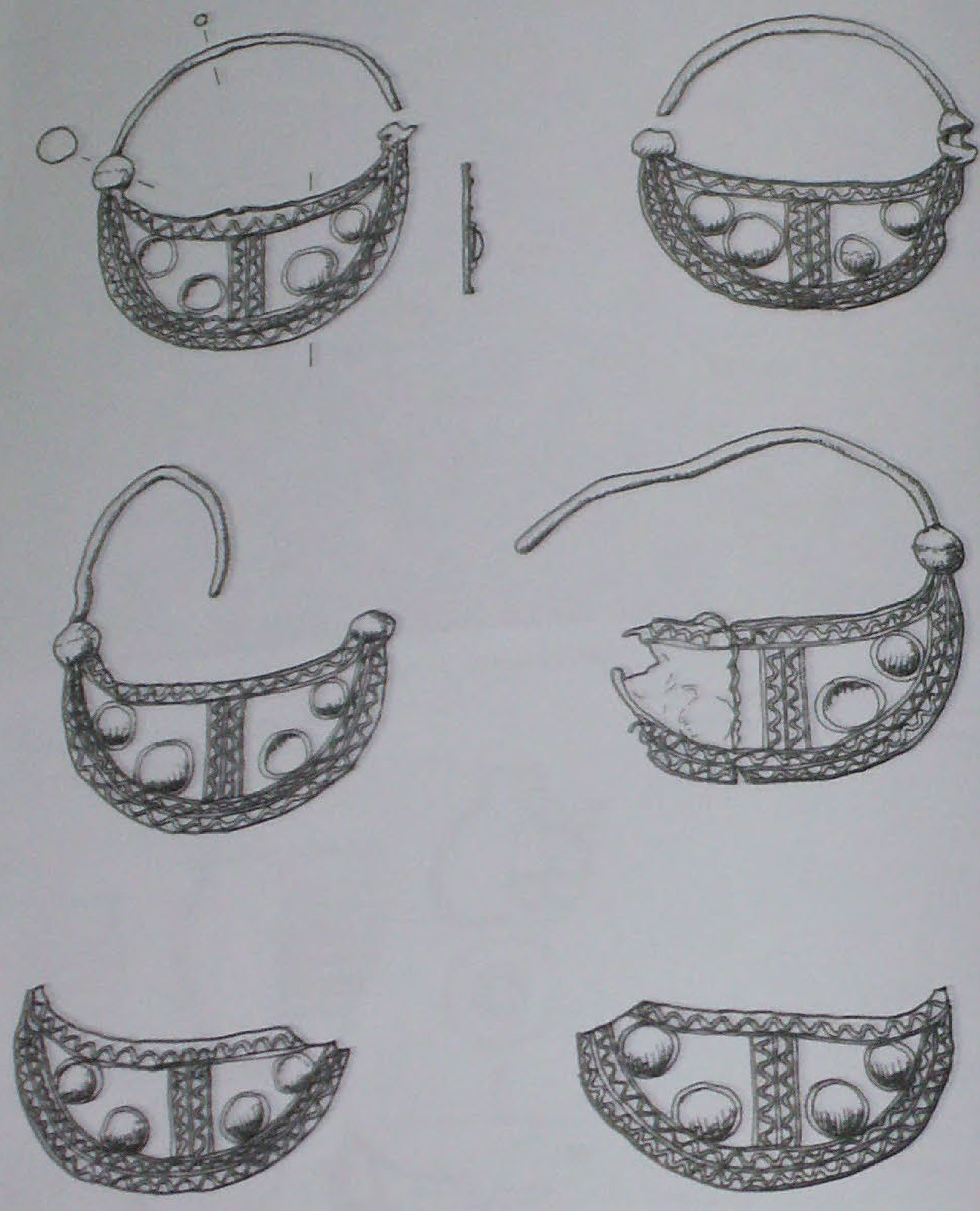

Обр. 10. Луновидни обеци от средновековния гроб №10

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД МАРКЕЛИ
(обзор по археологически данни)

Димчо Момчилов

Целта на доклада е в основната тема "Пътуванията в Средновековна България и съвременният туризъм" да бъде представен един значим средновековен център на територията на днешна Югоизточна България – градът Маркели.

В контекста на темата "Пътуване към България" следва да се отбележи, че вече на няколко пъти съм имал възможността да се спра, и то доста подробно на ролята на граничния град Маркели като пътно средище – и до VII в. и особено в периода VIII–IX в., както и в следващите[1]. В по-ранната фаза (до VII в.) Маркели е един от значимите градове, разположени върху важния път Константинопол – Адрианопол – Маркели – Източностаропланинските проходи – река Дунав[2].

В периода VIII–IX в. Маркели (до началото на IX в. северна граница на Византия) се превръща във възловия пункт на посочения по-горе път, като контролира пътя между България и Византия – на юг към Адрианопол и Константинопол и на север – към Плиска и Преслав. Маркели е оня шлюз, който определя възможностите на Византия да нахлуе на север към столицата Плиска – след средата на VIII в., както и на България да развие настъпление в Тракия. В същото време неговата гранична роля е идеалното условие до началото на IX в. Византия да предприеме директно настъпление през ниските Източностаропланински проходи към столицата Плиска, което и извършва на няколко пъти. България от своя страна, освен че развива настъпление в Тракия, се опитва да парира евентуалния удар на Византия към сърцето на българската държава – нейния държавно-политически център Плиска, още при Маркели[3]. Последното е неуспешно за България в средата на VIII в., когато губи битка и война, но абсолютно успешно през 792 г. (на 20 юли). Влиянието за Маркели се проявява и четири години по-късно, през 796 г., и това ясно личи от преписката между Константин VI и Кардам[4]. Най-значима е ролята на града, когато столица е Плиска[5] (с поредицата военни, политически и други контакти между България и Византия) и особено при събитията през и след 811 г., когато след българското настъпление в Тракия Маркели е преобразуван в централния прабългарски лагер за войната срещу Византия[6]. Следват военни удари на България на юг от Балкана, на изток към морето и към Адрианопол. Безспорно обаче възловата роля на Маркели се проявява в контрола на главния меридионален път, свързващ главните византийски градове Константинопол и Адрианопол с българската столица и река Дунав на север[7].

Маркели е един от забележителните средновековни паметници в цяла Южна България, разположен на възможно най-стратегическото място (обр. 1), контролиращо движението в голям диапазон във всички посоки поради естествените природо-географски дадености (обр. 2). Намира се на 7,5 км западно от днешния град Карнобат.

Включен рано в научно обращение – още сред първите исторически и археологически изследвания на К. Иречек и К. Шкорпил[8], вече повече от 120 години той заема важно място в осмислянето на редица процеси от средновековната българска история (обр. 3) и интерпретирането на българо-византийските политически и военни отношения през периода на Първото българско царство[9]. Коментарите върху Маркели разделям на два етапа – до 80-те години на

XX в. и след 1986 г. Първият етап се характеризира само и единствено чрез наличните наративни източници, мненията на изследвачите в историческата книжнина и теренните огледи, извършени от К. Иречек, К. Шкорпил и В. Аврамов. Вторият етап – след 1986 г. и продължаващ, е върху резултатите от редовни и системни археологически проучвания[10]. В научно обращение са включени множество подобекти от един уникален по своята характеристика средновековен град и движими паметници на културата. Проучванията разкриват най-мащабния обект в днешна Южна България в нова светлина – не само като важен град – военен пункт във войните и взаимоотношенията между България и Византия в средата на VIII–началото на IX в., но и място на първия от двата най-крупни военни успеха на България през Първото българско царство. Край Маркели на 20 юли 792 г. българският владетел Кардам нанася смазващо военно поражение на византийската армия, командвана от византийския император Константин VI.

Археологическите разкрития на Маркели внасят редица нови моменти в съвременната историко-археологическа характеристика, а именно:

1. Нова светлина върху интерпретирането на събитията между двете държави VII–IX в;
2. Нов поглед върху църковното развитие в Североизточна Тракия от късната античност и до XIII в.;
3. Редица аспекти на византийската и старобългарската култура;
4. Щрихи към демографската характеристика на района;
5. Ролята и значението на крепостта в пътната и селищната система през цялото средновековие и особено промените в нея през периода на Първото българско царство;
6. Централната роля на Маркели в събитията през 811 г. и в следващите години до сключването на Сюлейманкьойския мирен договор;
7. Средновековният град през XI–XII в.

Така един крайно интересен от историческо и археологическо естество средновековен паметник излиза не само на страниците на научния печат и в медиите, но и със своите архитектурни дадености и движими паметници на културата, (разкрити и придобити в периода 1986–2007 г.), вече кандидатства за един сериозен туристически обект на националното културно-историческо наследство[11].

I. От гледна точка на архитектурните разкрития се открояват няколко особено значими в научно и атрактивни в експозиционно отношение археологически подобекта в Маркели, като всеки един от тях е точно пряко свързан със стратегическото месторазположение на града и с контрола, който осъществява върху цялостната пътна мрежа юг-север (Византия – България), както и обратно, и изток-запад – от морето към вътрешността на Тракия.

1. В най-високата част на възвишението и централната част на каменно-тухлената крепост е разкрит многопластов християнски култов комплекс (обр. 4). Многогодишните изследвания показват, че върху един първоначално изграден ранен християнски мартириум (мартирий, мартирион) са последователно надграждани старохристиянска (ранновизантийска) базилика, старобългарска църква и кръстокуполна византийска църква. Всички тези подобекти вече са били предмет на многократни публикации, представени на редица научни форуми, на проекти и на консервационно-реставрационни работи. Мартириумът според вече една от последните преценки на редица специалисти е много ранно, християнско съоръжение и е изграден в края на IV или през V в. Засега той няма аналог на Балканския полуостров и като най-близък и еднотипен паметник Ст. Бояджиев посочва Дамус Ел-Карида в Картаген[12]. Датата на изграждането на мартириума в същото време категорично сочи и християнизацията на местното население в Североизточна Тракия, тъй като той е и най-старото раннохристиянско съоръжение тук[13]. С вярата в новата религия и култовата роля към замъчения и убит на това място християнин, но неизвестен засега християнски мъченик, следва да се обяснява и развитието и изграждането на каменно-тухленото укрепление. Т.е. изграждането на укрепения град е изцяло свързано и подчинено на концепцията на вече съществуващия раннохристиянски мартириум. Това изключително рядко въобще раннохристиянско съоръжение съществува до VI в.

През VI в. върху раннохристиянския мартириум е изградена импозантна трикорабна триапсидна раннохристиянска базилика. Разкритията показват ясно наличието на епископско средище храм с огромни размери, несъмнено имащ пряко и решаващо значение към процеса на християнизация в Североизточна Тракия. Базиликата е богато стенописвана, с пластична украса – opus sectile, много мрамор (откривани са колони, капители, мраморна олтарна украса)[14], потвърждаващи, че това е един значим византийски град епископия, такъв, какъвто следва от указа на император Зенон[15]. В същото време епископският град Маркели е отбелязан в епархийските списъци на VIII в.[16] като част от Филипополската митрополия. Много съществен археологически аргумент за епископския характер на това средище е и регистрираният в базиликата синтрон, макар и частично запазен[17].

Вероятно през VIII в. – средата или втората половина (при поредицата военни сблъсъци между Византия и България край Маркели) или при настъплението на българския владетел Крум на юг от Източна Стара планина през 811 г., този впечатляващ храм е унищожен. Малко по-късно – в края на IX или в самото начало на X в., върху неговите руини е изградена старобългарска църква. Тя е еднокорабна, едноапсидна, с издължен наос. Храмът е изграден при управлението или на Борис, или на Симеон и се съотнася пряко към Преславското културно влияние. Откриването на мраморна декоративна пластика (ортостатна плоча), абсолютна аналогична на преславската мраморна пластична декоративна украса (обр. 5), определят значението на този храм[18]. Мост между севера и юга, между новата българска столица Преслав и новоприсъединените южни територии с Дебелт, старобългарският храм в Маркели, в едно с новите функции на крепостта – централният прабългарски землен лагер в днешна Южна България (база за настъплението на Крум срещу Черноморската зона – Дебелт – Месемврия, Версиникия и т.н.), вече заема възлова роля в Североизточна Тракия. Наличието на преславски тип старобългарска култура в Маркели следва да се разглежда като един качествено нов момент – старобългарско културно влияние на юг и пред Източна Стара планина като опит за преграда пред византийската политическа и духовна мощ[19].

Четвъртият, най-горен (най-късен) културен пласт в този многослоен християнски комплекс, е една също така монументална сграда – храм, а именно, кръстокуполна византийска църква. Тя също е издигната изцяло върху руините на по-ранните християнски обекти. Не може точно да се открои границата на събарянето на старобългарския храм, но движимите археологически материали фиксират като долна граница на изграждането на кръстокуполната църква XI в. Този храм е импозантно и интересно от архитектурна и строителна гледна точка съоръжение, просъществувало около два века – XI–началото на XIII. Представлява трикорабна, триапсидна, кръстокуполна църква. Южният кораб на ранновизантийската (старохристиянска) базилика е преустроен в параклис към кръстокуполната. Последната е богато стенописвана, а за пластична декорация са използвани сполии от по-ранните храмове –мрамор, мозайки и др.[20]

Изграждането на най-ранния християнски подобект – мартириума, следва изцяло да се обвърже със стратегическото разположение на мястото и особено с наличието на важна пътно-комуникационна връзка – античен мост върху река Мочурица.

2. В западното подножие на крепостта непосредствено до река Мочурица (старо име Азмак) от 1988 г. с известни прекъсвания се проучват (1994, 2004, 2005, 2006 г.)[21] останките от няколко архитектурни съоръжения (обр. 6), представляващи строителен шедьовър. Денивелацията на цялото съоръжение непосредствено до реката, проучено към 2007 г., надминава 10 м височина. Разположено е западно-югозападно под крепостта (на около 200 м) от ъгловата югозападна кръгла кула.

На първо място, по реда на разкритията са останките от античен мост – мост от римската епоха (обр. 7). Обръщам по-голямо внимание на този мост, защото протичащата река Мочурица е една от най-блатистите реки. Тя е най-големият източен, ляв приток на река Тунджа. Античните строители са използвали кратката част на единственото в тази част скално дъно, върху което да изградят мост, от който са останали следи, макар и бегли. Мостът е единствената възможна проходима пътна връзка през река Мочурица в меридионално направление север-юг. В тази посока следва да се отбележи, че евентуалното възможно преминаване юг-север в западна посока е на повече от 30 км (по въздушна линия) предвид разливите на Стралджанското блато и най-малко на 15 км в източна посока в участъка от крепостта между селата Соколово – Чукарка (южен пункт) и Зименската крепост и огромния селищен комплекс в местността Скендерлий край село Зимен (в северна посока). Този стар път е изследван и описван от К. Шкорпил, Ат. Игнатиев, В. Аврамов и Д. Момчилов[22], но за него определено следва да се подчертае, че в участъка между двете крепости той се спуска в наводнявана местност (в азстояние на около 4 км), което на практика го прави непроходим в голяма част от годината. ака че мостът до Маркели още от II в. изпълнява ролята на шлюз при движението в посока евер-юг (или юг-север). Стратегическото му местоположение се подсилва от започващото на коло 1-1,5 км североизточно и обхващащо голяма територия Карнобатско блато, също непродимо и заобикаляно почти до XX в. В подножието на останките от мостовото съоръжение открита монета от времето на император Адриан (138–161 г.), както и керамика от римската оха, характерна за II–III в. общо за Карнобат и района, което определя и датирането му във II рез археологически сезон 2007 г. североизточно над този комплекс бяха открити множест- материали от римската епоха. От античния мост през 1988 г. са разчистени две стъпки (днес водите на реката) и част от същинското съоръжение. Последното е съществувало вероятно -400 години, т.е. използвано е поне 3–4 века преди функционирането на крепостта. Мос- то съоръжение предхожда изграждането на каменната крепост и преобразуването на това пление в значим средновековен град. Отчетени са най-малко 3 архитектурни преправки. нира строителна техника, характерна за ранновизантийския период – opus mixtum, иден- а с тази, с която е изграждана и ранновизантийската крепост – смесена зидария от ред ни и винаги пет реда тухли, която за цялото строителство може да се отнесе не по-рано в. Добре запазени са по източната част на моста няколкото допълнителни укрепявания и би. Източно над това съоръжение по и под западната крепостна стена на града масово се ват материали от римската и ранновизантийската епоха, които се датират както след II в., до V в. Впоследствие мостът е вплетен архитектурно в комплекс с водоснабдително съ- ние, изградено през ранновизантийския период, най-вероятно успоредно с оформящия – много възможно в края на V или в самото начало на VI в.

Водоснабдителното съоръжение представлява най-вероятно основното звено за снабдяването на укрепения град с вода както постоянно, така и при особените случаи. Към настоящия момент са разкрити: два резервоара (обр. 7) с различна вместимост (големият е с около 56–58 м^3), западната част на тунел и мустак, свързващ крепостта с реката, както и водоотбранителна кула с няколко строителни периода. Големият резервоар е функционирал на принципа на артезиански кладенец. Кулата и връзката с крепостта са изградени вероятно успоредно с крепостта – характерната за този период зидария, като датирането е подкрепено и от откриваната при извършените срезове ранновизантийска гребенчата керамика. Кулата има размери: дебелина на източната стена от 1,20 м, а най-добре запазена височина над 2,50 м. Разрушена е твърде рано. Входът към тунела първоначално също е изграждан в opus mixtum, но след преправка изпълнението е в opus quadratum. Източната стена и сега впечатлява с размерите си: ширина в основата 1,40 м и височина – 2,45 м.

Близки и с подобно предназначение съоръжения са откривани на територията на българските земи. Най-добре известните и популярни, използвани и като модел, характеризиращ този тип строителство, са тези от Царевец и Червен[23]. Разликата между тях и Маркели се свежда категорично в едно: дори и водоснабдителното съоръжение на Карнобатската крепост Маркели да е съществувало и използвано в периода на XI–XII в. и в началото на Второто българско царство (докато Маркели съществува като град), така както са изградени и функционирали посочените по-горе съоръжения от Царевец и Червен, то е предхождащо. При всички положения неговата долна граница е в V в. и е конструктивно свързано с античен мост от II в. от римската епоха. В по-ранна публикация съм посочвал, че тогава (към 2004 г.) не е било все още ясно дали водоснабдителното съоръжение има пряка връзка и дали е хронологически свързано с моста[24].

3. От позицията на българската история и култура най-интересен момент в развитието на Маркели е преобразуването на града в силно укрепен централен прабългарски землен лагер на юг от Източна Стара планина след 811 г. Землените съоръжения са изградени изцяло от три страни (юг, изток и север) и отчасти (от запад) около каменно-тухленото укрепление. Така всъщност Маркели се превръща в сложно фортификационно съоръжение[25]. Сложната система на изграждане, внушителността на новите землени укрепления и днес придават уникален вид (обр. 8). Те са предмет на обнародване и анализ вече 120 години. На тях по-обстойно са се спирали К. Иречек[26], братя Шкорпил[27], В. Аврамов[28], Р. Рашев[29], Д. Момчилов[30] и Ж. Аладжов[31] и П. Георгиев[32]. Подробен преглед на наличните данни на авторите и техните виждания, както и на последните резултати от археологическите проучвания могат да се проследят в наскоро издадената монография “Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия”. Последните археологически резултати (от лятото на 2006 г.) безспорно потвърждават, че не старобългарското жилище в северния край на вътрешния южен вал е вкопано във вала, а изграденият вал ляга върху останките от посоченото жилище от периода на Първото българско царство[33]. Землените съоръжения – валове и ровове, са вече обнародвани, но тук само ще бъдат представени техните параметри. Вътрешният вал се движи във височини, както следва – от 2–2,5 до 3,35 м, като е най-изявен в обсега на водоотбранителното съоръжение, където достига до 5 м. Ширината му е около 17–18 м. Най-мащабно и внушително е южното окопово съоръжение (обр. 9). Последното респектира със своите размери: основният вал има следните параметри: ширина 25 м, височина между 6,80 и 8 м (обр.10); ровът – ширина от 18 м и обща дълбочина от 4,80 м (обр. 11). Предният малък вал е с дължина от 9,50 [illegible] височина [illegible] м

13.01.2010

Изграждането на най-ранния християнски подобект – мартириума, следва изцяло да се обвърже със стратегическото разположение на мястото и особено с наличието на важна пътно-комуникационна връзка – античен мост върху река Мочурица.

2. В западното подножие на крепостта непосредствено до река Мочурица (старо име Азмак) от 1988 г. с известни прекъсвания се проучват (1994, 2004, 2005, 2006 г.)[21] останките от няколко архитектурни съоръжения (обр. 6), представляващи строителен шедьовър. Денивелацията на цялото съоръжение непосредствено до реката, проучено към 2007 г., надминава 10 м височина. Разположено е западно-югозападно под крепостта (на около 200 м) от ъгловата югозападна кръгла кула.

На първо място, по реда на разкритията са останките от античен мост – мост от римската епоха (обр. 7). Обръщам по-голямо внимание на този мост, защото протичащата река Мочурица е една от най-блатистите реки. Тя е най-големият източен, ляв приток на река Тунджа. Античните строители са използвали кратката част на единственото в тази част скално дъно, върху което да изградят мост, от който са останали следи, макар и бегли. Мостът е единствената възможна проходима пътна връзка през река Мочурица в меридионално направление север-юг. В тази посока следва да се отбележи, че евентуалното възможно преминаване юг-север в западна посока е на повече от 30 км (по въздушна линия) предвид разливите на Стралджанското блато и най-малко на 15 км в източна посока в участъка от крепостта между селата Соколово – Чукарка (южен пункт) и Зименската крепост и огромния селищен комплекс в местността Скендерлий край село Зимен (в северна посока). Този стар път е изследван и описван от К. Шкорпил, Ат. Игнатиев, В. Аврамов и Д. Момчилов[22], но за него определено следва да се подчертае, че в участъка между двете крепости той се спуска в наводнявана местност (в разстояние на около 4 км), което на практика го прави непроходим в голяма част от годината. Така че мостът до Маркели още от II в. изпълнява ролята на шлюз при движението в посока север-юг (или юг-север). Стратегическото му местоположение се подсилва от започващото на около 1-1,5 км североизточно и обхващащо голяма територия Карнобатско блато, също непроходимо и заобикаляно почти до XX в. В подножието на останките от мостовото съоръжение е открита монета от времето на император Адриан (138–161 г.), както и керамика от римската епоха, характерна за II–III в. общо за Карнобат и района, което определя и датирането му във II в. През археологически сезон 2007 г. североизточно над този комплекс бяха открити множество материали от римската епоха. От античния мост през 1988 г. са разчистени две стъпки (днес под водите на реката) и част от същинското съоръжение. Последното е съществувало вероятно 300–400 години, т.е. използвано е поне 3–4 века преди функционирането на крепостта. Мостовото съоръжение предхожда изграждането на каменната крепост и преобразуването на това укрепление в значим средновековен град. Отчетени са най-малко 3 архитектурни преправки. Доминира строителна техника, характерна за ранновизантийския период – opus mixtum, идентична с тази, с която е изграждана и ранновизантийската крепост – смесена зидария от ред камъни и винаги пет реда тухли, която за цялото строителство може да се отнесе не по-рано от V в. Добре запазени са по източната част на моста няколкото допълнителни укрепявания и пломби. Източно над това съоръжение по и под западната крепостна стена на града масово се откриват материали от римската и ранновизантийската епоха, които се датират както след II в., така и до V в. Впоследствие мостът е вплетен архитектурно в комплекс с водоснабдително съоръжение, изградено през ранновизантийския период, най-вероятно успоредно с оформящия се град – много възможно в края на V или в самото начало на VI в.

Водоснабдителното съоръжение представлява най-вероятно основното звено за снабдяването на укрепения град с вода както постоянно, така и при особените случаи. Към настоящия момент са разкрити: два резервоара (обр. 7) с различна вместимост (големият е с около 56–58 м³), западната част на тунел и мустак, свързващ крепостта с реката, както и водоотбранителна кула с няколко строителни периода. Големият резервоар е функционирал на принципа на артезиански кладенец. Кулата и връзката с крепостта са изградени вероятно успоредно с крепостта – характерната за този период зидария, като датирането е подкрепено и от откриваната при извършените срезове ранновизантийска гребенчата керамика. Кулата има размери: дебелина на източната стена от 1,20 м, а най-добре запазена височина над 2,50 м. Разрушена е твърде рано. Входът към тунела първоначално също е изграждан в opus mixtum, но след преправка изпълнението е в opus quadratum. Източната стена и сега впечатлява с размерите си: ширина в основата 1,40 м и височина – 2,45 м.

Близки и с подобно предназначение съоръжения са откривани на територията на българските земи. Най-добре известните и популярни, използвани и като модел, характеризиращ този тип строителство, са тези от Царевец и Червен[23]. Разликата между тях и Маркели се свежда категорично в едно: дори и водоснабдителното съоръжение на Карнобатската крепост Маркели да е съществувало и използвано в периода на XI–XII в. и в началото на Второто българско царство (докато Маркели съществува като град), така както са изградени и функционирали посочените по-горе съоръжения от Царевец и Червен, то е предхождащо. При всички положения неговата долна граница е в V в. и е конструктивно свързано с античен мост от II в. от римската епоха. В по-ранна публикация съм посочвал, че тогава (към 2004 г.) не е било все още ясно дали водоснабдителното съоръжение има пряка връзка и дали е хронологически свързано с моста[24].

3. От позицията на българската история и култура най-интересен момент в развитието на Маркели е преобразуването на града в силно укрепен централен прабългарски землен лагер на юг от Източна Стара планина след 811 г. Землените съоръжения са изградени изцяло от три страни (юг, изток и север) и отчасти (от запад) около каменно-тухленото укрепление. Така всъщност Маркели се превръща в сложно фортификационно съоръжение[25]. Сложната система на изграждане, внушителността на новите землени укрепления и днес придават уникален вид (обр. 8). Те са предмет на обнародване и анализ вече 120 години. На тях по-обстойно са се спирали К. Иречек[26], братя Шкорпил[27], В. Аврамов[28], Р. Рашев[29], Д. Момчилов[30] и Ж. Аладжов[31] и П. Георгиев[32]. Подробен преглед на наличните данни на авторите и техните виждания, както и на последните резултати от археологическите проучвания могат да се проследят в наскоро издадената монография “Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия”. Последните археологически резултати (от лятото на 2006 г.) безспорно потвърждават, че не старобългарското жилище в северния край на вътрешния южен вал е вкопано във вала, а изграденият вал ляга върху останките от посоченото жилище от периода на Първото българско царство[33]. Землените съоръжения – валове и ровове, са вече обнародвани, но тук само ще бъдат представени техните параметри. Вътрешният вал се движи във височини, както следва – от 2–2,5 до 3,35 м, като е най-изявен в обсега на водоотбранителното съоръжение, където достига до 5 м. Ширината му е около 17–18 м. Най-мащабно и внушително е южното окопово съоръжение (обр. 9). Последното респектира със своите размери: основният вал има следните параметри: ширина 25 м, височина между 6,80 и 8 м (обр.10); ровът – ширина от 18 м и обща дълбочина от 4,80 м (обр. 11). Предният малък вал е с дължина от 9,50 м и височина от 0,90 м.

Така с общи размери – ширина от над 52 м, височина на вала около 7 м и нагоре и дълбочина на рова 4,80 м[34], южното окопово съоръжение на Маркели е най-добре запазеното и импозантно прабългарско фортификационно съоръжение на Балканския полуостров. В този си вид Маркели е възловият укрепен център на българската инвазия на юг срещу Византия и вече заема съвсем нова роля в събитията от второто десетилетие на IX в.

4. Средновековният град Маркели.

Археологическите изследвания, макар и все още на ограничена площ, изваждат на бял свят множество материали, показващи активен градски живот. Към настоящия момент все още остава недостатъчно ясен ранновизантийският момент до VI в. в характеристиката на града, имайки предвид оскъдния керамичен материал, както и наличието на монети едва от първите десетилетия на VI в. В VI–VII в. обаче действащата ранновизантийска базилика е символ на архитектурните и художествени достижения на епохата със своята мраморна пластика, мозайки, стенописи и др. Съвсем друга е картината на археологическата плътност от IX–X в., представяща Маркели като водещ по археологически паметници старобългарски център в Тракия – прабългарските землени съоръжения, мраморната пластика, керамичният масив, металната пластика и др. Времето на византийското владичество (края на X–XII в.) е явно период на разцвет – стопански, търговски. Последният много добре се проследява както по архитектурните и художествените характеристики и елементи на кръстокуполната църква, датирана с начало в края на XI и съществувала до началото на XIII в., така и особено по голямото количество монетни находки. Само за последните два археологически сезона – 2006 и 2007 г., концентрирайки проучванията в определени зони по и около източната крепостна стена, новопридобитите монети надминават разкритите за целия период от 1986 до 2005 г. включително. Колективната находка от август 2007 г. от 37 златни монети от трима императори (31 на Никифор III Вотаниат, 4 – на Алексий I Комнин от 20 каратово злато, и 2 – на Йоан II Комнин), събирани продължително в период от около 70 години, разкриват нови белези на стопанското развитие в тази част на Тракия. Мястото на находката, в помещение пред източната крепостна стена, анализирано в контекста на изграждането на крепостната укрепителна система, показва нова ситуация в градския живот на Маркели.

Това е едно най-общо представяне на средновековния град Маркели. Археологическите проучвания продължават. През 1992–1995 г. е извършена частична запечатка и консервация главно в разкритията по църковния комплекс и по отделни части от кули. Изградено е защитно покритие. През 1999 г. по програма ФАР бе спечелен и реализиран проект "Консервация на раннохристиянския мартириум". В момента има разработен цялостен проект в работна фаза "Експониране, консервация и реставрация на Маркели", по който се предприемат съответните оперативни действия с цел Маркели да се превърне в атрактивна туристическа дестинация в тази част на България.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Географско разположение
Обр. 2. Зрителни връзки
Обр. 3. Фортификация

Обр. 4. Християнският комплекс
Обр. 5. Ортостатна плоча
Обр. 6. Общо поглед към мост и водоснабдително съоръжение
Обр. 7. Античен мост и резервоари
Обр. 8. Източен землен окоп – вал и ров
Обр. 9. Южно окопово съоръжение – общ поглед
Обр.10. Южно окопово съоръжение: разрез на вала
Обр.11. Разрез на рова – стъпаловидно изсичане на рова.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Момчилов, Д.** Карнобатската крепост Маркели. – *ИПр.*, 1986, № 4, 57-65; *Пътна и селищна система между Източна Стара планина и "Еркесията" IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход)*. Варна, 1999, 23-70, 71-113, 114-162; *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия*. Варна, 2007, 213-215.

[2] **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система*, и посочената там литература по въпроса за пътищата.

[3] Пак там.

[4] **Момчилов, Д.** Карнобатската крепост, 57–65; **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** *История на средновековна България* VII–XIV в.Т. 1. С., 1999.

[5] **Момчилов, Д.** Плиска и Маркели. – Сб. *Тракия и Хемимонт IV–XIV в.* Т. 1. Варна, 2007 и цитираната там литература.

[6] **Аладжов, Ж.** Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт – *Археологически вести*, II, 1999, 2, 27–30.

[7] Вж. бел. 1.

[8] **Иречек, К.** *Пътувания по България*. С., 1974, 796–813; **Шкорпил, Х. и К.** *Някои бележки върху археологическите и исторически изследвания в Тракия*. Пловдив, 1885, 48.

[9] Мненията могат да се проследят в: **Момчилов, Д.** Карнобатската.

[10] Археологически проучвания в периода 1986–1994 и 2004–2008 г. За това вж.: *АОР* за периода 1986–1994 и 2004–2005 и: **Момчилов, Д., Р. Христова** 2006–2007 г.

[11] Осъществени са редица консервационно-реставрационни дейности: в периода 1992–1995 г. по линия на плановите задачи на Министерство на културата, през 1999 г. карнобатската фондация "Атанас Игнатиев Караиванов" спечели и реализира проект "Консервация и реставрация на раннохристиянски мартириум" по програма ФАР чрез британския съвет за култура.

[12] **Аладжов, Ж., Ц. Дражева, Д. Момчилов.** *АОР*, 1991–1992; **Аладжов, Ж.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб. *Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в.* София-Сливен, 1993, 118–125; **Бояджиев, Ст.** Раннохристиянският мартирион в Маркели и наслоените върху неговите останки средновековни църкви. – В: Сб. *История и култура на Карнобатския край*. Т. 4. Варна, 2002, 214–231; **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система*, глава IV; **Момчилов, Д.** Ранното християнство и църковното развитие в Североизточна Тракия до края на VII в. – ИНМБ, 3, 2000, 138-144; **Aladjov, Zh., Ts. Drazheva, D. Momchilov**. The martwrium of Markeli fortress by Karnobat. *Acta Musei Varnaensis*. IV. Раннохристиянските мъченици и реликви и тяхното почитане на изток и запад. Варна, 2006, 273–280.

[13] **Момчилов, Д.** Средновековни християнски храмове в Карнобатския край. – *Втори симпозиум "Християнската духовна и материална култура в България от античността до наши дни"*. Бургас, 1995, 32–33; *Пътна и селищна система* …цит. съч.; Ранното християнство и църковното развитие …цит. съч.

[14] **Аладжов, Ж., Ц. Дражева, Д. Момчилов.** *АОР* за периода 1990–1992 г.; **Аладжов, Ж.** Крепостта Маркели … цит. съч.

[15] **Codex Iustinianus**. *De episcopis et clericic etc. - ГИБИ*. Т. II. С., 1958, 21.

[16] **Notitia episcipatuum**. *Notitia tempore isaurorum scripta. – ГИБИ*. Т. III. С., 1960, 196.

[17] *АОР* от 1990–1991 г (вж. Аладжов, Ж., Ц. Дражева, Д. Момчилов).

[18] **Момчилов, Д.** Пластичен орнамент преславски тип от Маркели. – В: Сб. *Преслав*. Т. 6. С.,, 2004, 255–266.

[19] Пак там.

[20] **Аладжов, Ж., Ц. Дражева, Д. Момчилов.** *АОР* за 1991–1992; **Аладжов, Ж**. Крепостта Маркели … цит. съч., **Бояджиев, Ст.** Цит. съч. **Аладжов, Ж., Ц. Дражева, Д. Момчилов.** *АОР* за: 1988, 2004–2006 г.

[21] **Аладжов, Ж., Ц. Дражева, Д. Момчилов.** *АОР* за: 1988, 2004–2006 г.

[22] **Шкорпил, К.** Памятники в окрестностях Абобской равнины. – *ИРАИК*, X, 1905, 509-514, 563; **Шкорпил, К.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – *БИБ*, II, год. II, 1929, 83–84; **Шкорпилови, К. и Х**. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България (Археологически изследвания). – *МСб.*, 1891, IV, 138-140; **Игнатиев, Ат**. Стари пътища в Карнобатско. – *ИБАИ*, IV, 1926–1927, 292–295; Чалъкавакския проход в Стара планина. – *БТ*, год. XVIII, 1926, 3, 38–41; **Аврамов, В.** Юбилеен сборник Плиска–Преслав. Ч. 1. С., 1929, 9-181; **Момчилов, Д**. Окопът "Еркесия" и средновековните пътища в Карнобатско. – *Векове*, 1990, 4, 65-70; *Пътна и селищна система*.

[23] **Вълов, В**. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII–XIV в.). – *Археология*, XIX, 1977, 1, 14–29; **Цветков, Б**. Водоснабдяване на Мелнишката крепост. – *Археология*, XXII, 1980, 2, 39–46; *Средновековният Червен* (В. Димова, С. Георгиева, В. Нешева, Й. Заимов, Д. Иванов, Н. Ангелов). Т. 1.С., 1985, 100–103; **Цветков, Б.** Водоснабдителни съоръжения. – В: *Мелник*. Т. 1. С., 1989, 105–115; **Вълов, В**. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966–1969 г.. – В: *Царевград Търнов*. Т. 5. С., 1992, 80–135; **Йорданов, Ст.** Водоснабдително съоръжение № 2 в средновековния град Червен. – *Археология*, XXXV, 1993, 3, 30–35; **Анчева, Р.** Водоснабдително съоръжение в крепостта Царевец. – *Археология*, XXXVI, 1994, 1, 37–42; **Дерменджиев, Е.** Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – *Археология*, XLIV, 2003, 3, 5059.

[24] **Момчилов, Д**. Значение на средновековната Маркели. – Международен научен симпозиум "*10 години историческо образование в ПУ "Паисий Хилендарски"* 10 години катедра по история". Пловдив, 2–3 ноември 2004. Под печат.

[25] Последно по въпроса в: **Момчилов, Д**. Култура и политика, както и посочената там литература по въпроса и изказаните мнения.

[26] **Иречек, К.** *Цит. съч.* 805–811.

[27] **Шкорпил Х. и К**. Някои бележки, 48; **Шкорпил, К.** Памятники, 513–514.

[28] **Аврамов, В**. Цит. съч., Ч. 1. 191-217.

[29] **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.)*. Варна, 1982, 96-97, табл. XXXV$_5$.

[30] **Аладжов, Ж., Д. Момчилов**. Землено; **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система*, Глава втора; **Момчилов, Д.** Култура, 33–59.

[31] **Аладжов, Ж**. Крепостта Маркели; **Аладжов, Ж**. Къде се е.

[32] **Георгиев, П**. Крепостта Маркели при Карнобат и въпросът за първата българска столица. – В:.Сб. *Тракия и Хемимонт IV–XIV в.* Варна, 2006, 90–99.

[33] **Момчилов, Д., Р. Христова**. Проучвания на Карнобатската крепост Маркели. – В: *АОР* през 2006 г. С., 2007, 538-539.

[34] Включените в научно обръщение параметри с корекциите след допълнителните проучвания могат да се проследят В: **Момчилов, Д**. Култура и политика, 33-59.

THE MEDIAEVAL TOWN MARKELI
(survey according to the archaeological findings)

Dimcho Momchilov

Abstract

The main purpose of this article is to perform the Mediaeval town Markeli, which played a crucial role in the Bulgarian-Byzantine political and military relations as a center of battles, wars and revisions, a forming up place for military offensives, the town keep control on the main road between Bulgaria and Byzantium and an important bishop center.

Near by Markeli was the first failure of young Bulgarian country and on 20 June 792 was the first military defeat of Byzantium.

This spectacular mediaeval monument in South Bulgaria, have been included in scientific currency from more than 120 years. Now the architectural disclosures are attractive objects:

1. The multi-layers Christian martyrium dating back from the IV cent.; basilica from VI cent.; proto-Bulgarian church from the end of IX and the beginning of X cent.; cross-domed church from XI cent.

2. Ancient bridge and water-supply facility:

The remains of bridge facility from II cent. define the basic connect between this part of Thrace and Eastern Old Mountain's passes. Later the ancient bridge became a part of water-supply facility, which was builded in early Byzantine period and used all the existence of the Mediaeval town.

3. Proto- Bulgarian camp:

The central camp to First Bulgarian kingdom in South Bulgaria, a forming up place for wars against Byzantium, which was bulded in the beginning of the second decade of IX cent. Special feature of Markeli are complicated fortification system of building and impressiveness, the earth-works (banks and ditches) on Markeli today are the best preserve and grandiose ones on the Balkan peninsula.

4. The Mediaeval town Markeli:

Only one stroke – collective golden find of 37 coins dating back from three emperors (Nikephoros III Botaniates, Alexios I Komnenos, John II Komnenos). Together with others finds reveal some new marks for the economically development in this part of Thrace.

The present report reveal the Mediaeval town Markeli as grandiose object in South Bulgaria and very attractive tourist destination.

Обр. 1. Географско разположение

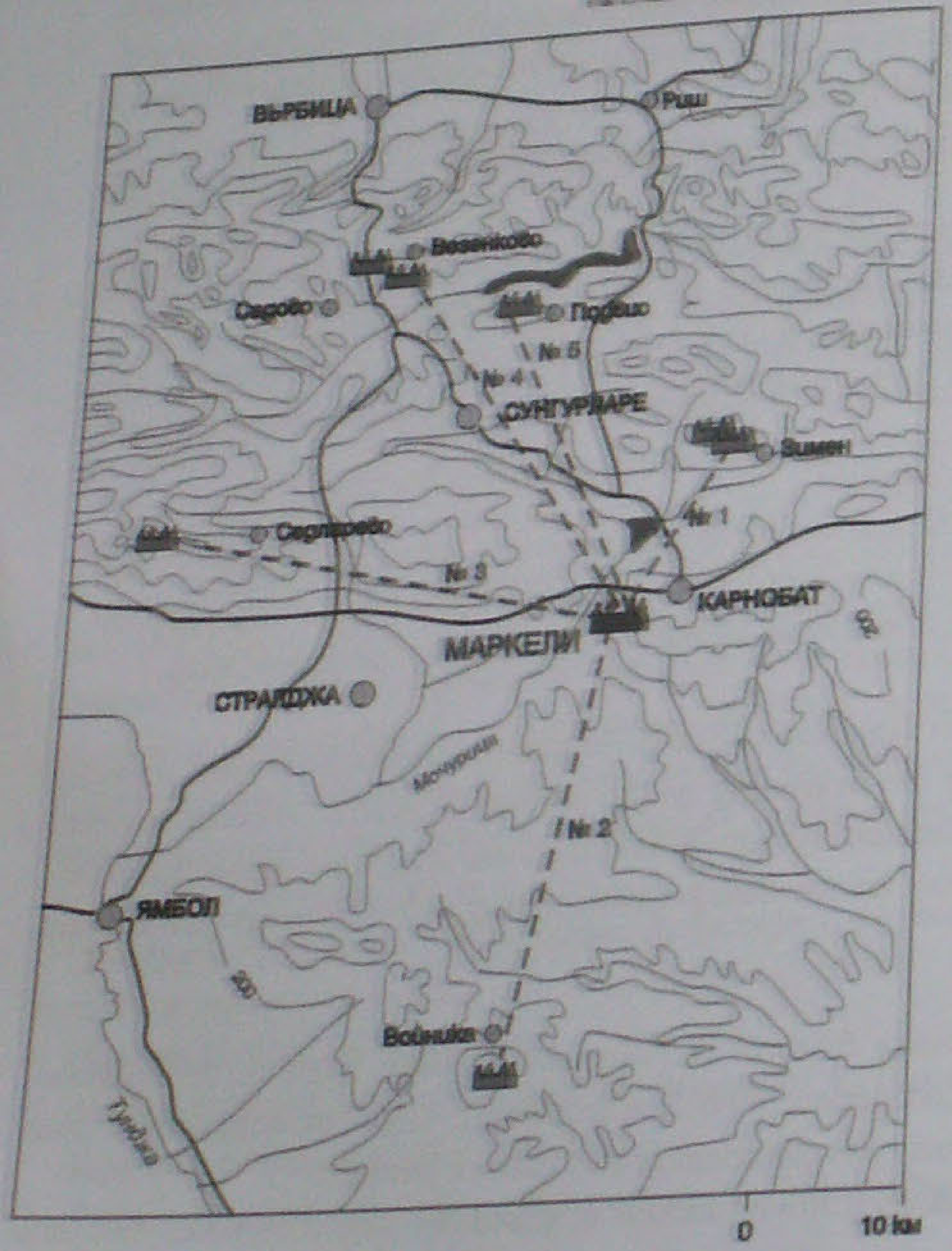

Обр. 2. Зрителни връзки

Обр. 3. Фортификация

Обр. 4. Християнският комплекс

13.01.2010

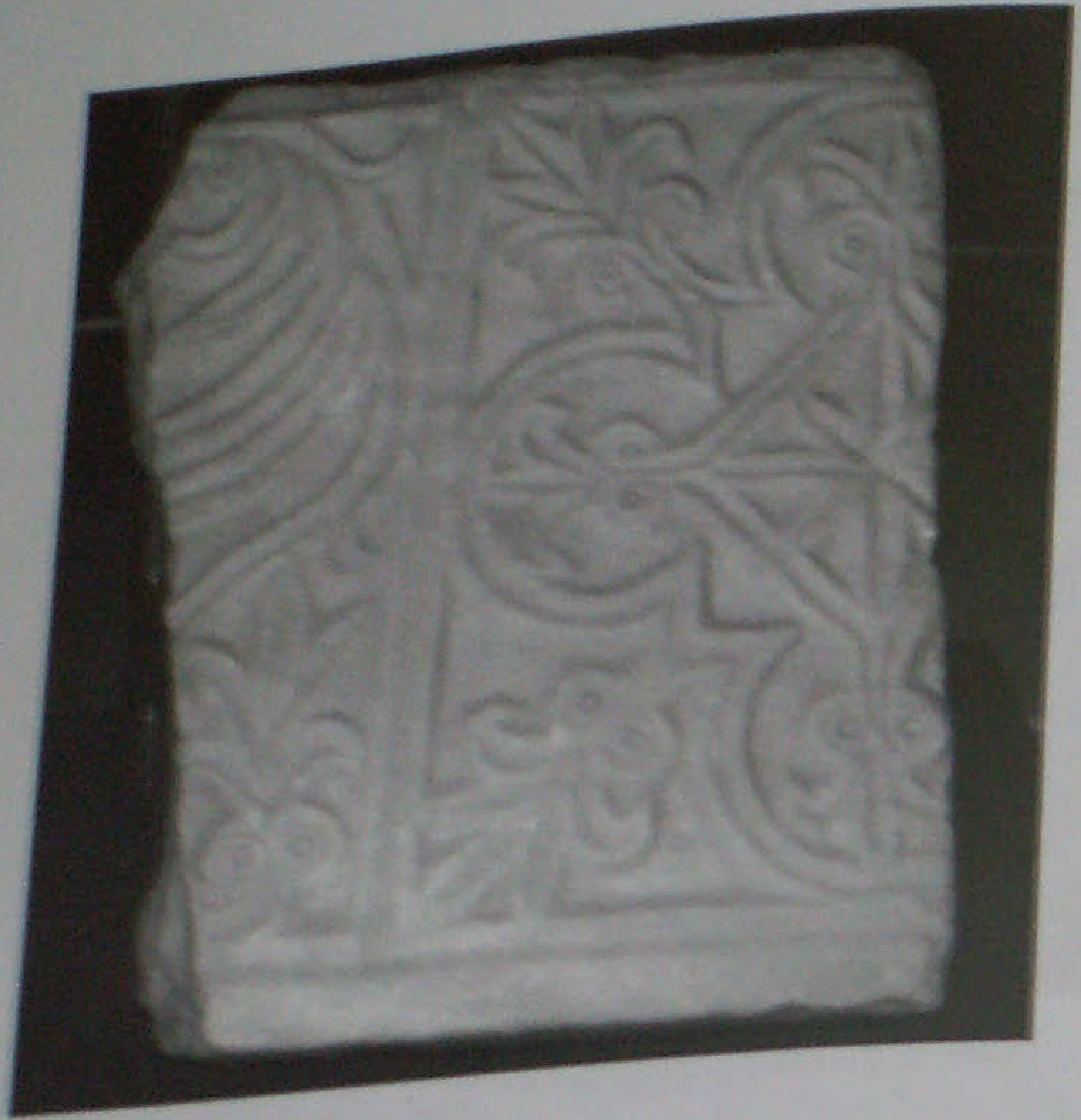

Обр. 5. Ортостатна плоча

Обр. 6. Общо поглед към мост и водоснабдително съоръжение

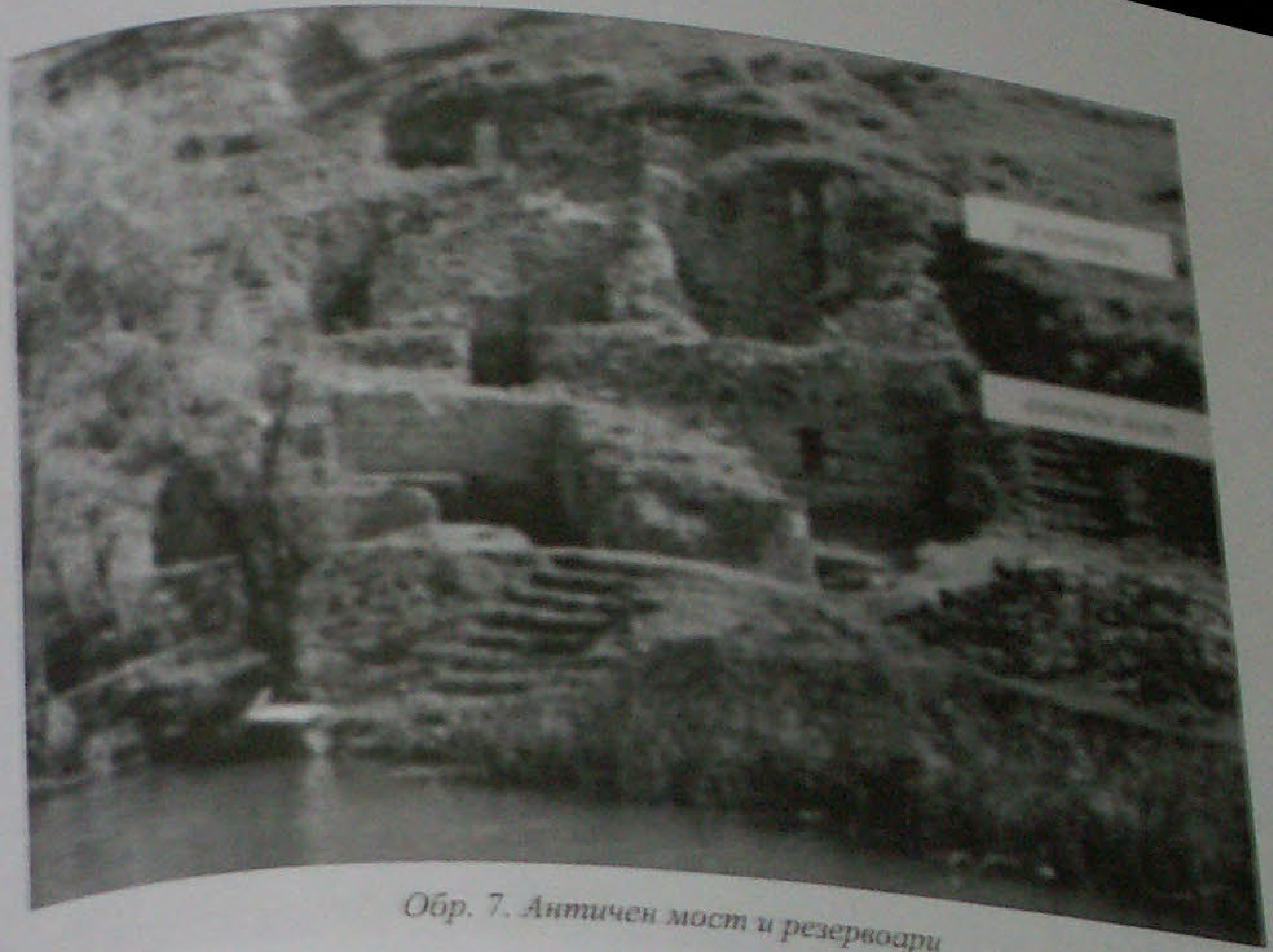

Обр. 7. Античен мост и резервоари

Обр. 8. Източен землен окоп – вал и ров

Обр. 9. Южно окопово съоръжение – общ изглед

Обр. 10. Южно окопово съоръжение: разрез на вала

Обр. 11. Разрез на рова – стъпаловидно изсичане на рова

ОПИТ ЗА ИДЕЙНА ВЪЗСТАНОВКА НА НЯКОИ ДЕТАЙЛИ ОТ РЕЛЕФА МАДАРСКИ КОННИК

Иван Иванов

На територията на резерват Мадара има данни за живот в периода от IV хилядолетие пр. Хр. до XV в. В подножието на скалите, върху които е изсечен релефът Мадарски конник, се намира пещера, обитавана и ползвана по времето на траките за култови цели. Най-значими са обаче следите от ранните българи, които в предхристиянския период изграждат на това място внушителен култов комплекс, включващ скалния релеф Мадарски конник, капище, водни басейни, дворцови и жилищни сгради и други постройки. Мадара е в близост до старите български столици Плиска и Преслав

Две от най-добрите изображения на скалния релеф Мадарски конник са представени на Обр. 1[1] и Обр. 2[2]. Релефът е изсечен върху отвесна скала на Мадарското плато на 23 м височина. Размерите на релефа са 3.1 м при основата и 2.6 м височина. Изобразява конник в естествена големина, в ход надясно, следван от куче. В краката му е легнал лъв, в обратна посока. Конникът е в ход север – юг, което съвпада с мислената права линия, съединяваща столиците Плиска и Константинопол.

Около конника са представени няколко фрагментарно запазени надписа на средновековен гръцки език (Обр. 3)[3], които според Бешевлиев[4] са от времето на Тервел (700–721), Крум (803–814) и Омуртаг (814–831). В тях се четат имената на българските канове Тервел, Кормисош и др. След налагането на християнството конникът е отъждествяван по всяка вероятност със Св. Георги.

Мадарският конник е единственият скален релеф в Европа от Ранното средновековие. През 1979 г. е включен в Списъка на световното културно и природно наследство на ЮНЕСКО.

Първи сведения за релефа Мадарски конник дава унгарският пътешественик Феликс Каниц[5]. Според него релефът е от времето на Римската империя. Оттогава до наши дни историческата наука предлага различни хипотези, с които да обясни произхода на скалния релеф: тракийски конник[6], герой от националния епос на прабългарите или прабългарско божество[7], митологично-поетичен герой на прабългарите[8], ловуващ конник и тържествуващ владетел (вероятно хан Крум), прабългарски бог и синкретичен образ от изчезналия епос на прабългарите[10].

В голяма степен представата за релефа Мадарски конник, че изобразява персонаж от прабългарската митология, идва от предполаганата на тюркска основа семантика на названието Мадара. Някои езиковеди изхождат от раннотюркски езикови аналогии и го превеждат като "герой, храбрец". Други приемат, че името Мадара произлиза от гръцката дума Μαδαρος (плешив, гол, необрасъл) заради липсата на растителност по скалите[11]. В индо-иранския свят съществуват стотици топоними, подобни на Мадара, които се извеждат от *madar* (майка)[12]. Според нас думата Мадара е лишена от назалност форма на Mandara – "огромна, твърда скала", название на главната, свещена планина при древните иранци и индо-арии, обитавана от боговете им[13].

От особена важност е изказаното от Р. Рашев мнение, според когото тълкуването на скалния релеф като образ на български владетел не може да се постави под съмнение и може да се приеме, че "се касае за обобщен образ на обожествен владетел, който в съзнанието на съвременника се е преплитал с чертите на образ от ранносредновековния епос"[14].

Релефът е изследван също от австрийски и руски учени. И. Щиговски, експерт по изкуствата (Виена), посочва връзката на изкуството при прабългарите с предна Азия. Още в древен Египет, Асирия и особено по-късно в Персия силата на побеждаващия владетел се представя с различни сцени, при които той сразява лъв. С течение на времето те се свързват с конкретни битки и победи. След VI век към тях се добавя и образът на куче. Идеята на изобразяването е винаги да се акцентира върху триумфа на война – победител.

Руският археолог и историк Ф. И. Успенски[15] характеризира Мадарския релеф като "най-древен и интригуващ старобългарски паметник", "изключително уникален" и "най-забележителен". Според него в Равена, където се установяват прабългарите на Алцек (и по-рано на Алциок), има подобен паметник с релефно изображение на конник, който може да се сравни с изображението при Мадара[16].

През 1929 г. руският византолог Х. П. Кондаков датира релефа при Мадара в началото на VIII век и посочва някои различия между него и подобните му древноперсийски скални релефи.

Идеята, че релефът изобразява тракийския конник херос, е многократно изказвана, но срещу нея има неоспорими аргументи. Тя е трудно защитима поради няколко факта. Например при Мадарския релеф конникът е със стремена и седло, непознати на траките и по-късните европейски народи до VI век[17]. Важен контрааргумент също е фактът, че в огромния брой изображения на тракийски конник, кучето и лъвът са съюзници на конника, докато при Мадарския релеф лъвът е явен враг[18]. Географската близост на релефа до столицата Плиска, както и детайлите, доколкото са запазени, също подкрепят тезата за прабългарския произход на релефа. Конят има подчертано мощни форми и наподобява други изображения на коне, откривани при строежи в близката столица Плиска (Обр. 4)[19]. Аргумент са и надписите около конника, които съобщават за събития, засягащи България и Византия при Тервел, Кормисош и Омуртаг. Иконографските особености на релефа Мадарски конник също показват, че той представлява произведение на българската релефна пластика от началото на VIII век[20].

Най-близките успоредици на мадарската композиция са скалните релефи в Персия от времето на сасанидските царе, като Сапор I и особено изображенията на ловни сцени и простреляни лъвове, представени върху сасанидски сребърни съдове.

Релефното представяне на конник е типично за изкуството на Ахеменидска Персия. То е продължение на старото изкуство на Двуречието, заемайки част от неговите мотиви и похвати. Релефите представят силата и могъществото на владетеля, като пратеник на боговете. Обикновено са изработвани върху камък и третират предимно светски сюжети, взети от дворцовия живот, като липсват изображения на богове. Това изкуство продължава и в епохата на Селевкидите, партските царе и Сасанидската династия. Следи от особеностите на изкуството от Двуречието и Иран се откриват и при Мадарския конник. Близостта му с персийското изкуство е толкова силна, че провокира твърде невероятната хипотеза (Всеволод Николаев), според която релефът е дело на елинистическото изкуство от VI – V век пр. Хр. и изобразява персийския цар *Dārayawuš Vištaspa* (Дарий Хистасп) – 521–486 г. пр. Хр., завладял част от Балканския полуостров.

Подробното изучаване на релефа изисква скеле, каквото е издигано през 1895, 1905 и 1954 г. През 1905 г. е изготвена гипсова отливка на релефа. През 1954 г. релефът е изследван в продължение на месец от тридесетина български специалисти от различни области. Използвано е и странично осветление нощем. Цялата документация се съхранява в АИМ на БАН и е публикувана през 1956 г.[21]

В настоящия момент релефът е силно повреден от скалната ерозия и е съхранил само най-общите елементи от първоначалната си композиция.

Предполага се съществуването на следните по-важни и неоспорими елементи в първоначалния релеф Мадарски конник.

Според Ст. Станчев[22] повечето изследователи на релефа са единодушни, че десният крак на конника е поставен в стреме, което се държи на ремък, закачен за седло. Зад седлото личи високо облегало, а върху гърба на коня и под седлото има покривало. От сбруята на коня личат още юзда и подопашен ремък. Конникът е облечен в широка пола. Поставеният в стремето крак е в обувка без ток и с остър връх, насочен нагоре (кавказки тип ботуши). Между ушите на коня има дълбока дупка, вероятно служеща като гнездо за поставяне на украшение върху челото на коня. Най-приемливо е допускането, че на това място е бил втикнат кичур пера[23], което се обосновава от факта, че подобна украса има върху челото на коня при една от каните на съкровището от Наги сент Миклош (Обр. 5.1).

Сходни, почти неоспорими елементи виждат и други изследователи на релефа[24], според които конникът е с връхна дреха до колените. Лявата му ръка е високо вдигната. Конникът стои върху седло от източен, кавказки тип с висока задна подпора. Под седлото има черга. Десният крак е поставен в стреме. Известно е, че стремето се появява в Европа след VI век, както вече се отбеляза, което определя и долната граница за датирането на релефа.

Други от предполагаемите елементи са спорни и нееднозначни. Например съществуват три предположения за предмета, който държи конникът във високо вдигнатата си лява ръка: кана с вино, ловджийски рог или поводите на коня. По отношение на дясната ръка някои приемат, че с нея конникът хвърля късо копие срещу поваления лъв, а други считат, че държи юздата на коня. Съществуват предположения, че ездачът е с наметало, подобно на Тракийския конник. Според нас често срещаното твърдение, че на гърба си конникът носи лък, калъф за лък[25] или калъф за стрели[26], е също спорно, защото елементът е твърде неясен, а и липсват аналогии в други подобни изображения.

Миятев[27] отбелязва оцветяването в червено на конника. Бешевлиев[28] също посочва някои от безспорните и спорните елементи. Според него релефът е ограден отчасти с жлеб. Червени са буквите и от околните надписи. Конникът е с широк надиплен кафтан. Десният му крак е обут в мека обувка без ток и поставен в стреме. С лявата ръка държи юздите. Ездачът седи върху седло с висок гръб, като на гърба си носи колчан. По шията на конника се спуска обилна коса.

Така формулираните детайли навеждат на мисълта, изказвана от много автори, че релефът представлява развлекателна ловна сцена, в която конник и куче са нападнали лъв. Официалната и в същото време най-убедителна версия обаче е, че релефът изобразява триумфиращият български владетел (Тервел, Аспарух) от предхристиянската епоха[29]. Така се появява противоречие между изграждената на основата на описаните детайли представа за ловна сцена и възможната цел на художественото въздействие. Това показва, че предполагаемият състав от детайли е недостатъчен, неточен и вероятно далеч от първоначалната композиция на релефа. Не малка вина за това имат ерозионните процеси.

Целта на настоящото изследване е да се намери сравнително най-достоверният композиционен план от детайли, за да се изгради исторически верен образ на конника. За тази цел трябва да се обърне внимание на някои детайли и анатомични пропорции от фигурата на коня (Обр. 4, 5.1, 5.2, 6.1), като се вземат предвид аналогични изображения. Особено впечатлява неясното разположение на горната (раменна) става на високо вдигнатия преден ляв крак на коня. Предвид на нормалния ход при местенето на краката при движението на коня, представен на обр. 4[30] и обр. 6.1[31] приемаме, че именно предният ляв крак е вдигнат, макар че това не влияе на начина на формулиране и решаване на проблема. Решаването на този проблем може да се постигне чрез съвсем нова представа за композицията на Мадарския релеф.

Ако сравним изображението на коня от Мадарския релеф с няколко изображения на кон в аналогична фаза на ход, показани на обр. 4 и обр. 6.1, ясно се вижда нормалното разположение на средните (коленни) и горните стави при крайниците на правилно представен кон, в сравнение с тези при коня от Мадарския релеф. Като начало фиксираме положението на средните стави при краката на коня от Мадарския релеф. Три от неговите крака са сгънати в коляното, което улеснява намирането на мястото на техните коленни стави (обр. 6.2). Четвъртият крайник, предният десен крак, е изпънат и положението на неговата колянна става може да се установи единствено на основата на факта, че дължината на неговата пищялна кост трябва да бъде равна на тази при левия преден крак (обр. 6.2). Става ясно, че между определените по този начин коленни стави на предните крака е очертан един важен елемент (обр. 6.2). Това е една дъга, почти съединяваща двете предни коленни стави. Тази дъга е един от най-добре запазените детайли по Мадарския релеф (Обр. 1 и 2), която по-нататък условно ще наричаме “предна дъга”.

Основният недостатък на всички досегашни представи за коня от Мадарския релеф е, че тази т. н. “предна дъга” се схваща като контур от изображението на бедрената кост на предния ляв крак (хипотеза I). Според нас се допуска грешка. Рафаил Попов в своята рисунка (Обр. 3) на Мадарския конник от 1934 г. решава проблема, като повдига значително “предната дъга”, т. е., левия преден крак, приближавайки го до мястото, където той би трябвало нормално да стои. Това не е решение, а по-скоро фалшификация. Други изследователи също отбелязват, че предният ляв крак на коня е твърде ниско разположен, но се примиряват с факта, като допускат, че това е художествен похват, използван, за да се подчертае обемът и мощта на гръдния му кош. Те се обосновават с аналогичното изображение от кана № 20 от старобългарското съкровище от Наги-сент-Миклош (обр. 5.1), където конят действително има големи гърди и къси предни крака. Веднага трябва да се подчертае, че предните крака на коня от кана № 20 действително са къси, но с правилна анатомична пропорция на дължината на тяхната бедрена и пищялна кост и правилно разположение на горните (раменни) стави. Същото важи и за коня върху графита от Плиска (обр. 4). За разлика от тези почти синхронни на Мадарския релеф изображения, предните крака на коня от Мадарския релеф, в условията на хипотеза I, нямат такива правилни анатомични пропорции (Обр. 6.2). Ако допуснем, че т. н “предна дъга” изобразява бедрената кост на предния ляв крак, то раменната става на този крак трябва да стои там, където е коляното на предния десен крак (Обр. 7.2). Това е грубо анатомично несъответствие, по-точно пример за крайна уродливост и никой скулптор не би си позволил такъв стил на изобразяване, особено в композиция с импозантна роля и значение. Кон с такова уродливо разположение на раменните си стави (Обр. 7.3) не би могъл да се движи, още по-малко да внушава сила, мощ и респект.

Обратно на горното допускане, може да се приеме, че неестествената представа, която зрителят си създава за анатомичния строеж на предните крака на коня, не отговаря на историческия първообраз, а е резултат от ерозионно заличаване на детайли. Правилното разположение на ставите и бедрените кости на предните крайници е показано на Обр. 7.2 (пунктир, хипотеза II). При такова разположение горните стави вече са правилно свързани на едно и също ниво към гърдите на коня, така както е показано на графита от Плиска (Обр. 4) и на Обр. 6.1. Заключението, че това именно е правилното разположение на предните крака, се подкрепя и от факта, че половината от горния контур на бедрената кост на левия крак е устояла на ерозията (Обр.1., Обр. 2) и сочи именно към правилното положение на предната раменна става.

Като следствие от горното заключение трябва да се приеме, че т. н. "предна дъга" не е контур на левия крак, а най-вероятно е контур на гъвкава подложка (наметало), поставено върху предните крака на коня, което е повдигнато и изпънато поради вдигане на левия крак нагоре. Каква е ролята на това наметало или подложка? За целта ползваме аналогия с партски боен кон с броня (Обр. 5.2), под която има защитно наметало (подложка) за предпазване на предните крака на животното от самонараняване.

Според предложената реконструкция (Обр. 8.1 и 8.2) предната част на коня от Мадарския релеф е с метална броня, под която е поставена защитна подложка. Ако предният ляв крак на коня се вдигне, както е показано на релефа, защитната подложка се изпъва и контурът придобива формата на дъга, започваща от коляното на десния преден крак и свършваща върху коляното на предния ляв крак. Това което наблюдателят вижда всъщност е дъгата на изпънатата подложка, а не самия крак, чиято раменна става е разположена значително по-високо, както е показано на Обр. 7.2 Предположението за наличие на предна броня се подкрепя от наличието на широк подопашен колан – една добре запазена реалия, чиято главна функция не би могла да бъде друга, освен да придържа някакво масивно и тежко тяло (броня) в предната част на коня.

Предположението, че конят на Мадарския релеф е облечен в броня, намира потвърждение в следните исторически данни. Според византийски летописци, разположените пред стените на Цариград войни на хан Крум са носели железни брони. Както повечето от войните, така и отделни бойни коне на военачалници на по-висока длъжност също са били с брони. Като се вземат предвид откритите в района на Плиска, Мадара и Шабла военни инвентарни надписи, във въоръжението на местните гарнизони има голям брой ризници, наречени КΥΠϵ (купе) на езика на прабългарите. За широката употреба на ризници говори фактът, че съществуват три различни прабългарски названия и съответно три различни вида от това предпазно въоръжение: ϵСТΡωΓΗΝ КΥΠϵ, ХωΥΜСХΗ КΥΠϵ и АΛΧАСΗ КΥΠϵ[32]. Семантиката на двусъставните названия "*естрогин купе*", "*хумсхи купе*" и "*алхаси купе*" не е ясно установена. Възможно е някое от тях да означава "конска ризница", още повече че в посочените инвентарни списъци се съдържа непропорционално нисък брой от някои видове ризници, които именно могат и да бъдат предполагаемите ризници за коне.

Обоснованата по-горе хипотеза, че конят при релефа от Мадара е с броня, предполага нова представа за композиционната структура на изображението. Всъщност имаме пред себе си не лек, бърз и подвижен кон за лов, а боен кон с мощни форми, облечен в пълно бойно или парадно въоръжение. Съобразно тази бойна или парадна композиция на релефа трябва да се очаква и подходящо въоръжение на ездача, наличието на съответните знаци и символи, подчертаващи неговия висок владетелски сан. В тази връзка и по аналогия с конника от кана №20 на съкровището от Наги Сент Миклош (Обр. 5.1) се предполага, че във високо вдигнатата лява ръка ездачът държи не кана или ловджийски рог, а късо копие – сулица (или боздуган). Според нас спорният предмет, който се вижда зад лявото рамо на конника, не е лък или колчан със стрели (които са по-скоро нападателни оръжия, или оръжия за лов), а кръгъл щит, целящ да осигури защитата на владетеля. Същите реалии, преметната през рамото сулица и окачен на рамото голям кръгъл щит, се виждат и върху оловния печат на Тервел, изработен по повод въздигането му в кесарско звание (Обр. 9.1)[33]. Бешевлиев също посочва наличието на аналогия между Мадарския конник и изображението върху моливдовула на Тервел[34]. Тези реалии са в полза на хипотезата, че Мадарският конник изобразява кан Тервел.

Копия и щитове, окачвани на рамото, съдържат и изображенията на конници върху графити, открити в непосредствена близост до Плиска[35] (обр. 4), които е възможно да са изработени по подражание на мадарския релеф. Подобно на модела от кана № 20, ездачът от релефа при Мадара най-вероятно също носи нисък, конусовиден прабългарски шлем със забрало. Самото забрало е отчасти съхранено от ерозията и се вижда около врата и върху гърдите на конника (обр. 2 и 8). В съзвучие с парадния характер на изображението може да се допусне, че добре запазеното около главата вълнообразно изображение представлява не коса, а украшение от пера или ленти, закрепено на върха на шлема. Идеята, че между ушите на коня има закрепено перо, изглежда добре обоснована и подкрепя представата за парадния характер на композицията.

В съзвучие с въоръжението на коня може да се допусне, че връхната дреха на конника представлява подобна на кафтан ризница (Обр. 8.1) и (Обр.8.2). Кафтанът с надиплена долна част е традиционна дреха за по-късните българи и в българските диалекти има много свързани с това название думи: *дипъл, бръчник, бърчанка, кърлянка, окреп – надиплена пола, пола с дипли*[36]. Надипленият на верев кафтан е характерен за традиционната народна носия на българите от Македония. Подобни надиплени връхни дрехи кафтани могат да се видят и в по-късни изображения на български войни от църкви в България (обр. 10.1) и (обр. 10.2), както и по надгробни паметници в Босна и Херцеговина, оставени от изселили се български богомили (обр. 11)[37].

Високият обществен сан на конника се подчертава от изобилието от символи и знаци, които има конят. Един такъв добре запазен от ерозията знак е шестолъчната звезда върху задния десен хълбок на коня (обр. 2, обр. 8), която вероятно е закрепена върху подопашния колан. Тя е забелязана най-напред от Живко Аладжов[38], който я определя като соларен знак. Две подобни шестолъчни звезди са открити върху оловния печат на кан Тервел (обр. 9.1), а трета върху стената на Кръглата църква в Преслав (обр. 9.2).

Тази "звездна, небесна" символика, характерна за ранните български владетели, е аналогична със знаците от шумерските печати, на които образът на владетеля е придружен с по две шестолъчни звезди. При шумерите знакът "звезда с шест лъча" означава небе и е символ на върховната власт, дадена от него. Подобни изображения на небесни светила и планети се откриват и по асирийските релефи като израз на владетелски ранг[39], както и при вавилонски и древноперсийски материали[40]. Като пример може да се посочи стелата на Ашурнасирпал II (883 – 859 пр. Хр.), където той е представен с огърлица със знаците Слънце и Месечина, които стоят от двете страни на главата му. Може да се приеме, че шестолъчна звезда при Мадарския конник е белег за върховна владетелска власт и указание, че конникът е български владетел, вероятно Тервел.

13.01.2010

Друг частично запазен владетелски знак, поставен над предния десен крак на коня, е забелязан и публикуван от Д. Овчаров, който го оприличава на соларен знак, изразен чрез два концентрични кръга, свързани помежду си с частични радиуси, разпределени равномерно[41]. В Североизточна България са намерени 57 оловни амулета от IX – X век, които съдържат подобно соларно изображение, състоящо се от два или три концентрични кръга, както и двукръгов бронзов диск (обр. 12)[42], който вероятно има функция на календар[43]. Слънчев диск, съставен от два кръга, подобен на този при Мадарския конник, закрепен на същото място, се намира и върху коня, изобразен върху фасадата на средновековна църква от с. Остров, Пернишко (обр. 10.1)[44]. Сравнявайки изображенията на конника при Мадарския релеф (Обр. 1) и (Обр. 8) и този от църквата от с. Остров, Пернишко, се виждат поразително сходни елементи – слънчев "двукръгов" диск в предната част на коня, надиплен кафтан, двуизмерен стил на изобразяване an face и др.

Подобни слънчеви "двукръгови" дискове, закрепени в предната част на бойните коне, са носени и от средноазиатските оногури (обр. 13), персите (обр. 14.1) и някои прикавказки народи (обр. 14.2). Оногурите живеят първоначално в областта Уструшана (Унаге, от китайските хроники Суй-шу) по горното течение на река Аму даря и склоновете на близката планина Белур (Болор, Белуртаг), днешния Памир. Според византийския хронист Теофилакт Симоката в областта Уструшана е големият оногурски град Бакат (Байканд, дн. Вокат). В първите векове преди и след Хр. част от уструшанските оногури мигрират на запад към района северно от Кавказ и Черно море и според мнозина български историци изграждат ядрото на бъдещата Стара Велика България.

На обр. 13 е показано декоративно стенно пано от дворец в оногурско селище, близо до Бакат от I в. пр. Хр. – I в. [45]. Всички изображения в двореца, включително и това пано, са направени предимно с червено багрило върху бял фон. От бойната сцена, показана на паното, се виждат характерните за ранните сармати конско седло, люспести "железни панталони" и конска броня, донесени по-късно в Европа. Вижда се, че всеки оногурски боен кон носи кръгло щитче-символ, подобно на това, закрепено върху гърдите на Мадарския конник (Обр. 1 и 8).

На сасанидско блюдо с изображение на конник (Обр. 14.1)[46] също се забелязват подобни символи с религиозно значение (антропоморфно слънце) и бойни знаци (конска опашка) закрепени на същите места по конската сбруя, както при Мадарския конник. Подобен соларен символ е поставен и върху конската сбруя на конник от сцена върху бронзов колан (Обр. 14.2), открит в Тлийската могила, Кавказ[47].

В заключение може да се обобщи, че предложената идейна възстановка представя Мадарския конник не като развличащ се ловец, а като тежковъоръжен владетел, възседнал боен кон с броня. В такъв смисъл вече има пълно покритие между съдържанието на релефа и целта на художественото въздействие. Конникът е представен в декоративно-плоскостен стил с изображение на тяло в профил и глава en face, който е изобретение на Иранския Изток и стои в противовес на ранногръцкия реалистичен начин на изобразяване[48]. В подобен стил са изработени и други раннобългарски произведения на изкуството: изображенията по съкровището от Наги Сент Миклош[49], Старозагорските каменни релефи[50], сандъкът от Терачина[51], както и множество графитни изображения на конници от Преслав[52].

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Мадарският конник (по Н. Мавродинов)

Обр. 2. Мадарският конник (по История на България)

Обр. 3. Мадарският конник, с околните надписи (по Г. Фехер 1924 г.)

Обр. 4. Графит с централно изображение на конник от Плиска.

Обр. 5.1. Детайл от Кана № 20 от съкровището от Наги сент Миклош с изображение на конник

Обр. 5.2. Тежковъоръжен партски конник (рисунка)

Обр. 6.1. Анатомия на предните крака на кон (рисунка)

Обр. 6.2. Мадарският конник. Графично обозначение с кръгчета на коленните стави на коня.

Обр. 7.1. Илюстрация на естествен конски ход

Обр. 7.2. Реконструкция на разположението на предните крака на Мадарския конник (с фиксиране мястото на коленните стави според хипотези 1 и 2)

Обр. 7.3. Рисунка на разположението на предните крака на коня от Мадарския конник, в условията на хипотеза 1

Обр. 8.1. Опит за възстановка по компютърен път (върху снимка) на детайли от Мадарския конник. Автор: И. Т. Иванов

Обр. 8.2. Рисунка на Мадарския конник с възстановка на липсващи детайли. Художник: Мариана Гинзарова. (по идея на И. Т. Иванов)

Обр. 9.1. Оловен печат на Тервел като кесар. (DOC 58 106 4932)

Обр. 9.2. Шестолъчна звезда от стената на Дворцовата църква в Преслав (X век).

Обр. 10.1. Релефно изображение на български конен войн. Детайл от фасада на църква от с. Остров, Пернишко

Обр. 10.2. Релефно изображение на български войни. Лопушански манастир.

Обр. 11. Каменни надгробни богомилски паметници от планините на Босна и Херцеговина

Обр. 12. Бронзовата розета от с. Якимово. IX – X век. НИМ, София.

Обр. 13. Конни войни – оногури в сражение. Стенно декоративно пано от дворец в оногурска Уструшана. I век пр. Хр.

Обр. 14.1. Конник с отличителни владетелски знаци върху коня. Изображение върху сасанидско сребърно блюдо

Обр. 14.2. Сцена с изображение на конник върху бронзов колан открит в Тлийската могила, Кавказ. Слънчев символ върху покривалото на коня

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мавродинов, Н.**, *Старобългарско изкуство*, I, Издателство "Наука и изкуство", С., 1959

[2] *История на България*, II, Първа Българска държава. Изд. БАН. С. 1981., 130

[3] **Велков, В**. История на изучаванията на мадарските надписи В: *Мадарският конник* Изд. на БАН отг. редактор И. Венедиков. 1958, 5-37

REHABILITATION OF DETAILS ON THE MADARA HORSEMAN ROCK RELIEF

Ivan Ivanov

Abstract

The Madara horseman rock relief represents a motif that is highly original to the contemporary European cultural environment and has deep parallels in Mesopotamia and Iranian East. Its exact interpretation and dating are, however, hampered by the severe damages that stone erosion has inflicted on much of its details. Here a model for reconstructing some original details is put forwards that begins with defining the problem with the visible malformation of the front limbs of the stallion, namely, the uppermost joint of the left leg apparently articulates with the thorax proximally to the right leg knee. This problem is resolved using the anatomical proportional ratios in horses taken from contemporal Pliska drawings-graffiti and recent paintings. The decision leads to the conclusion that the stallion' thorax was probably guarded by an armor with an underlying protective padding that is exposed just around the front leg knees. To help identify other details relevant models are used including the rider from can No. 20 of the Nagy Saint Miclos Proto-Bulgarian treasure and the lead seal of khan Tervel (700-721). Hence, it is proposed that the horseman wears long chain-mail shirt and a helmet with large plume decoration, a shield and short spear on its shoulder. To outline the overall appearance of the horseman, elements discovered by other authors are adopted, such as the six-ray star, fixed on the strap that passes under the horse' tail and presumably supports the horse'armor, a shield that consists of two concentric circles above the horse' front leg, and a feather that decorates the horse' head. The existence of the first two relief features is further endorsed by providing paralell examples from the late Bulgarian plastic art, as well as with similar images from Caucasus and the historical region of Ustrushana (Transoxiana, Central Asia). In general, the presented details depict a complete and well-balanced image of an early-Bulgarian ruler that makes spectacular artistic, military and polytical impression. The overall warfare and parade style of the effigy is in line with the assumption that the relief was chiseled to commemorate the political and military successes of khan Tervel.

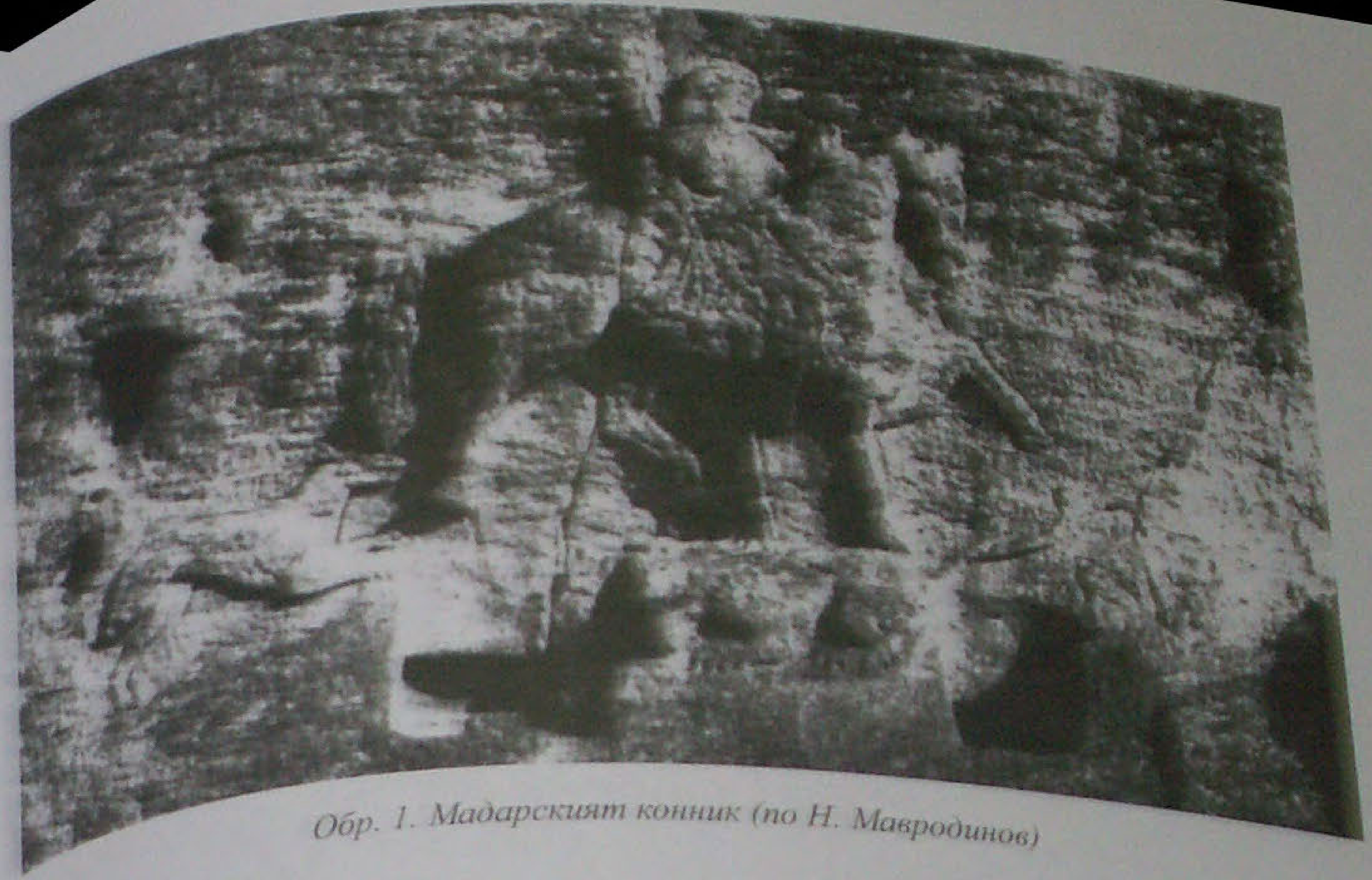

Обр. 1. Мадарският конник (по Н. Мавродинов)

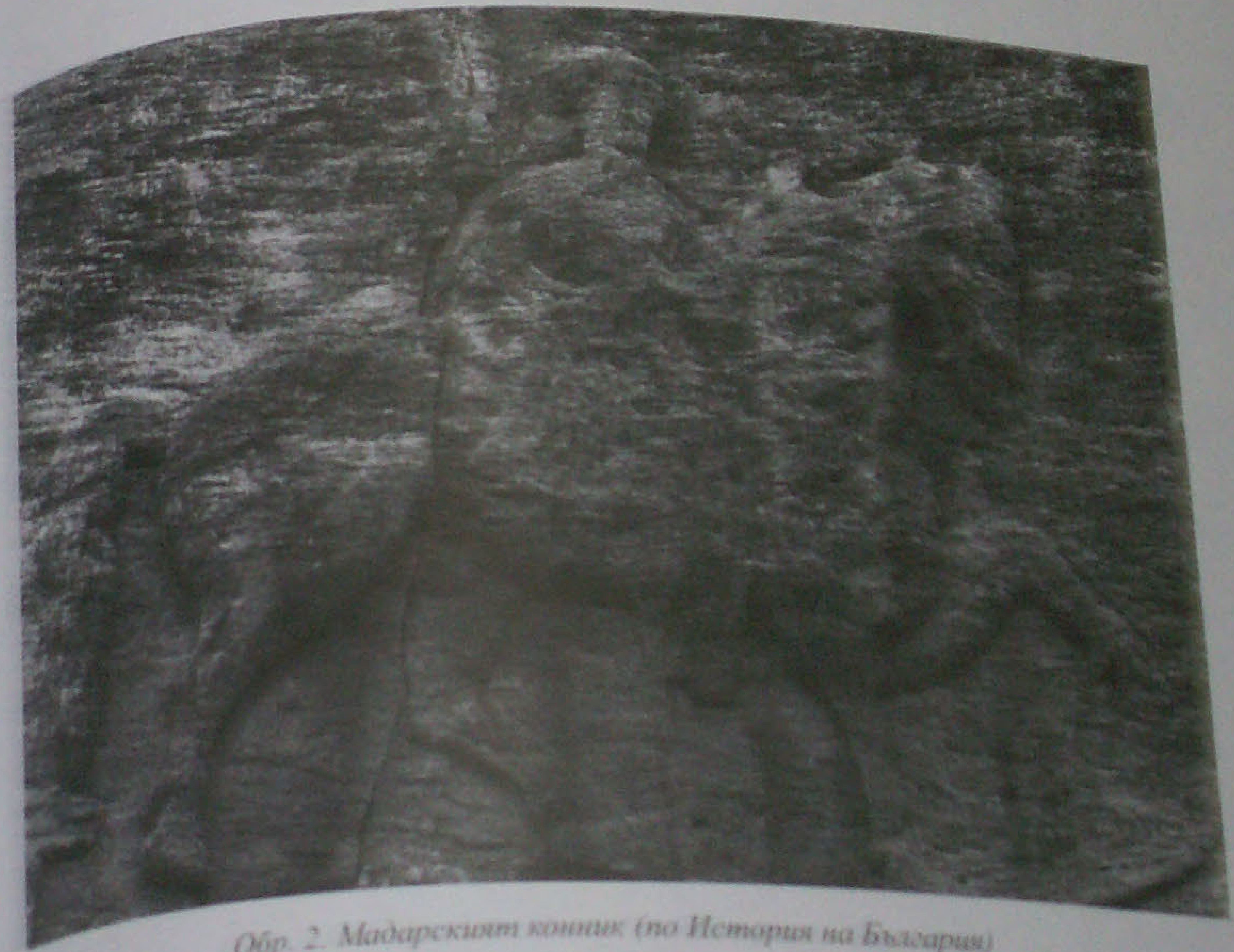

Обр. 2. Мадарският конник (по История на България)

13.01.2010

Обр. 3. Мадарският конник, с околните надписи (по Г. Фехер 1924 г.)

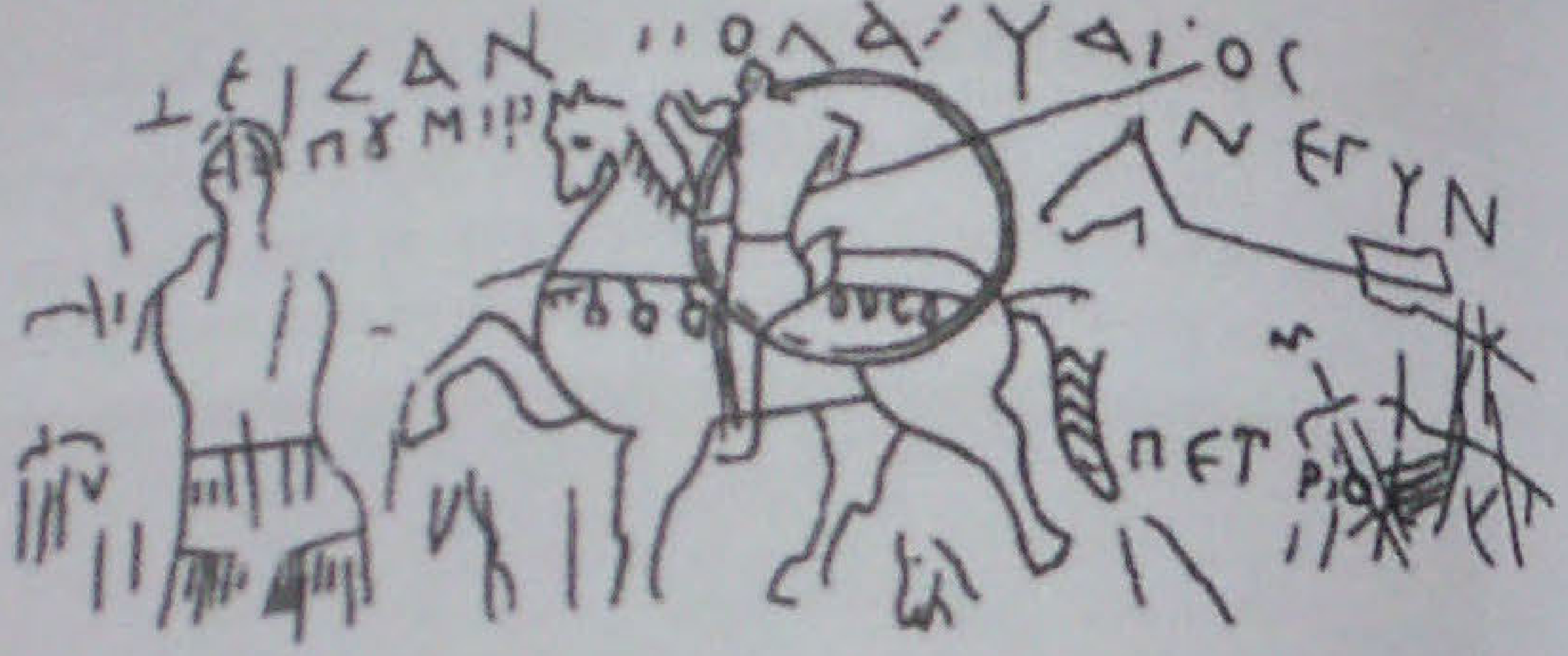

Обр. 4. Графит с централно изображение на конник от Плиска.

5.1

5.2

Обр. 5.1. Детайл от Кана № 20 от съкровището от Наги сент Миклош с изображение на конник.
Обр. 5.2 Тежковъоръжен партски конник (рисунка)

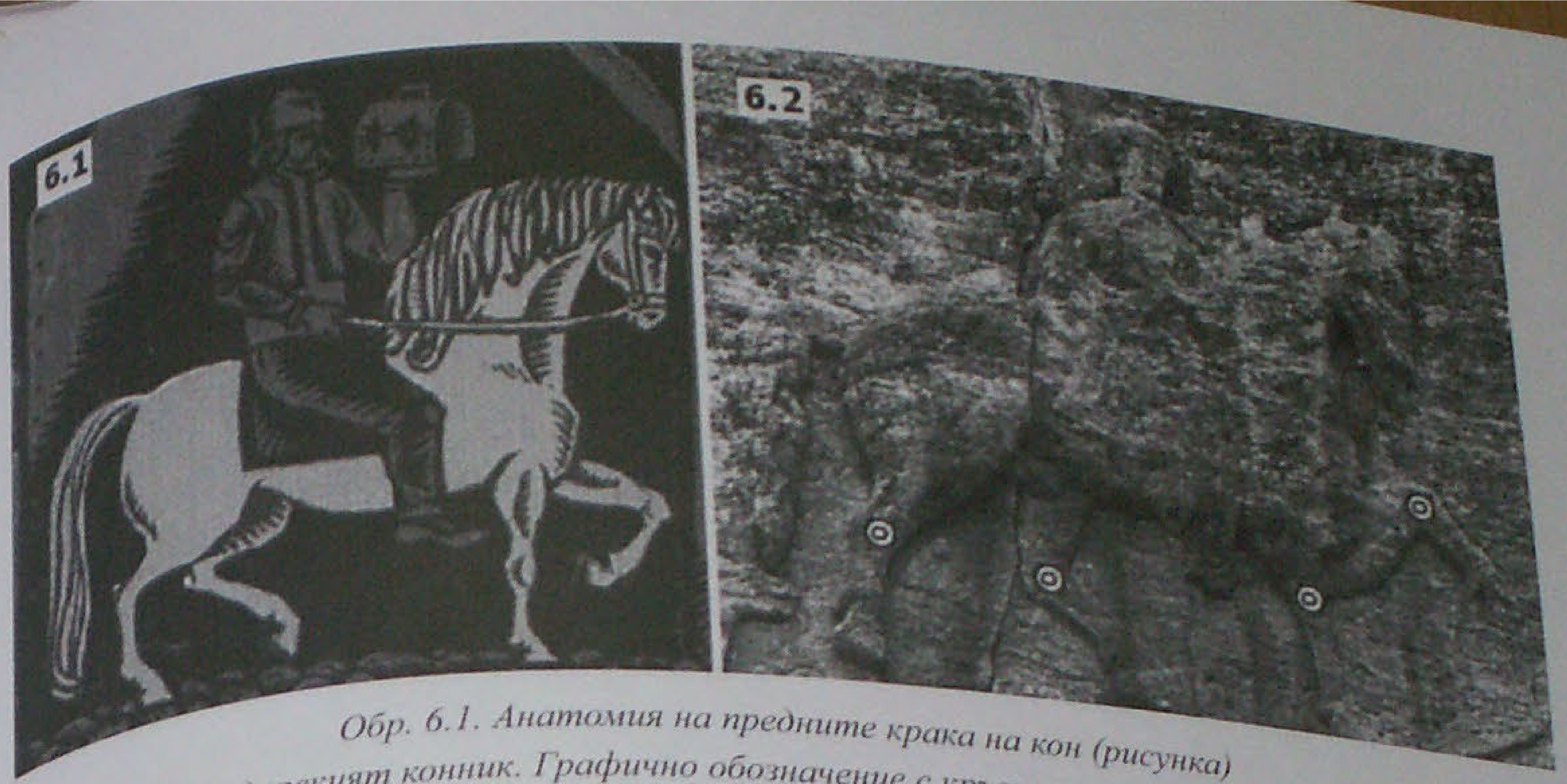

Обр. 6.1. Анатомия на предните крака на кон (рисунка)
Обр. 6.2. Мадарският конник. Графично обозначение с кръгчета на коленните стави на коня

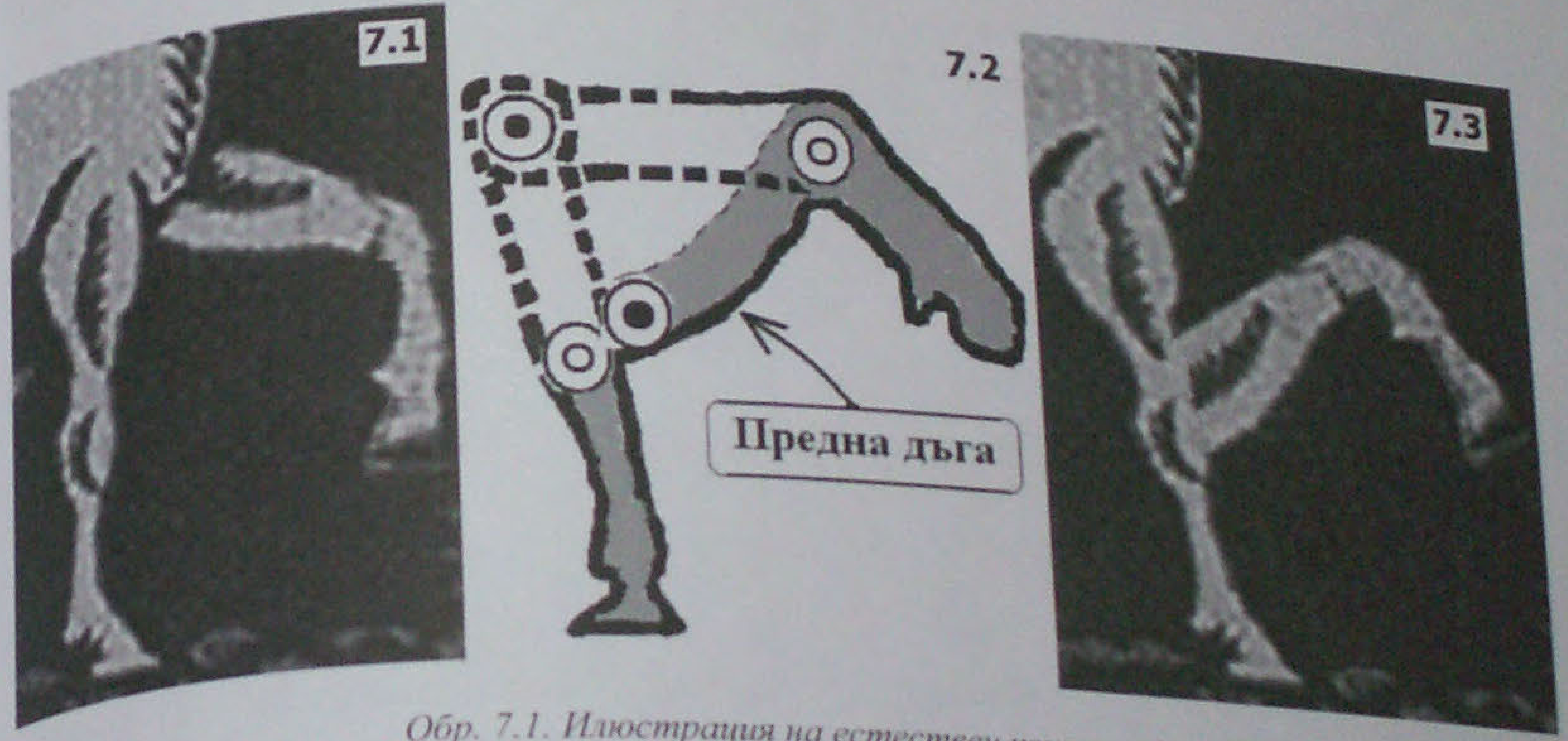

Обр. 7.1. Илюстрация на естествен конски ход
Обр. 7.2. Реконструкция на разположението на предните крака на Мадарския конник (с фиксиране мястото на коленните стави според хипотези 1 и 2)
Обр. 7.3. Рисунка на разположението на предните крака на коня от Мадарския конник, в условията на хипотеза 1

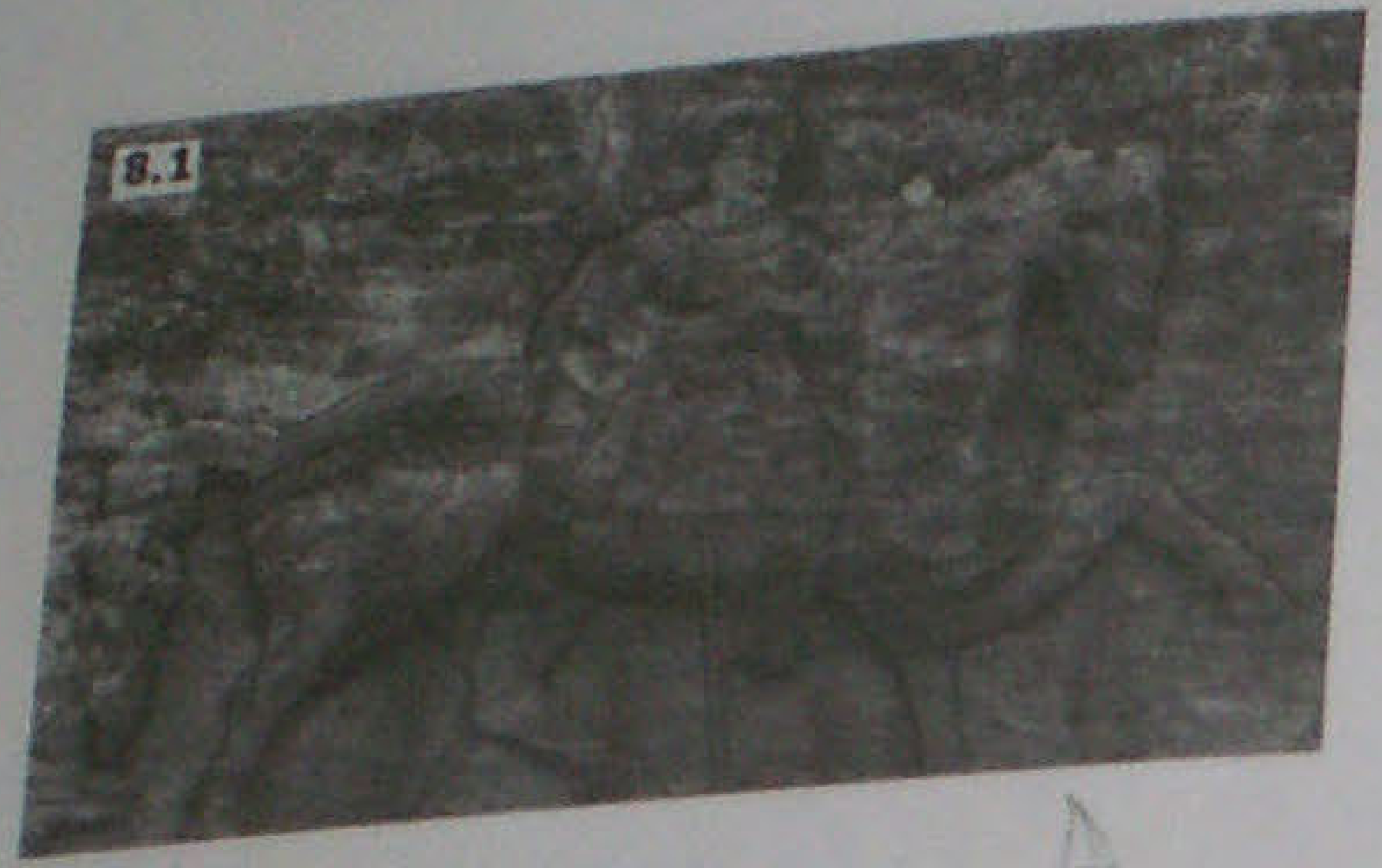

8.2

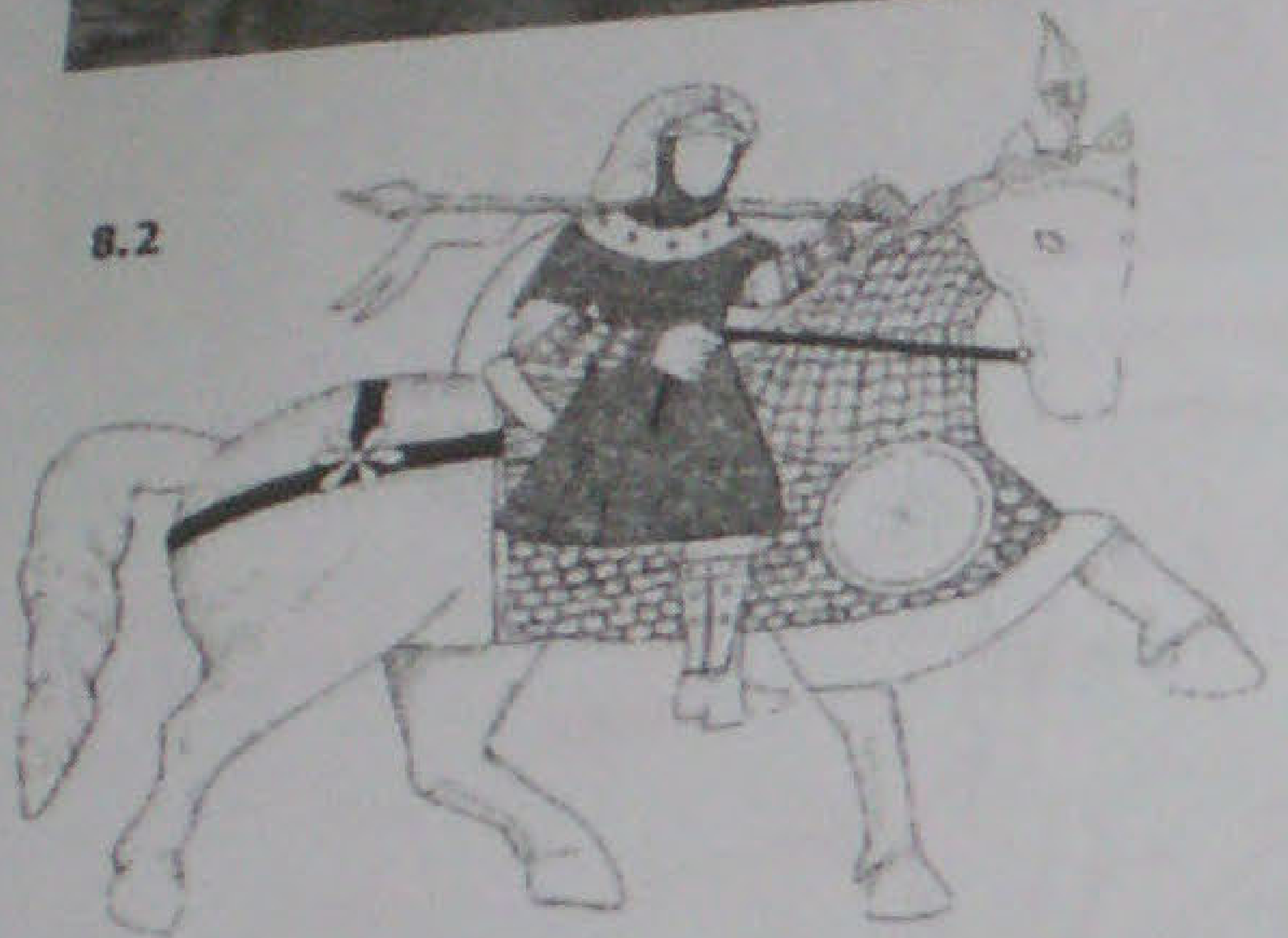

Обр. 8.1. Опит за възстановка по компютъре път (върху снимка) на детайли от Мадарския конник. Автор: И. Т. Иванов

Обр. 8.2. Рисунка на Мадарския конник с възстановка на липсващи детайли. Художник: Мариана Гинзарова. (по идея на И. Т. Иванов)

9.1

Обр. 9.1. Оловен печат на Тервел като кесар. (DOC 58 106 4932)

Обр. 9.2. Шестолъчна звезда от стената на Дворцовата църква в Преслав (X век).

Обр. 10.1. Релефно изображение на български конен войн. Детайл от фасада на църква от с. Остров, Пернишко

Обр. 10.2. Релефно изображение на български войни.

Лопушански манастир

Обр. 11. Каменни надгробни богомилски паметници от планините на Босна и Херцеговина

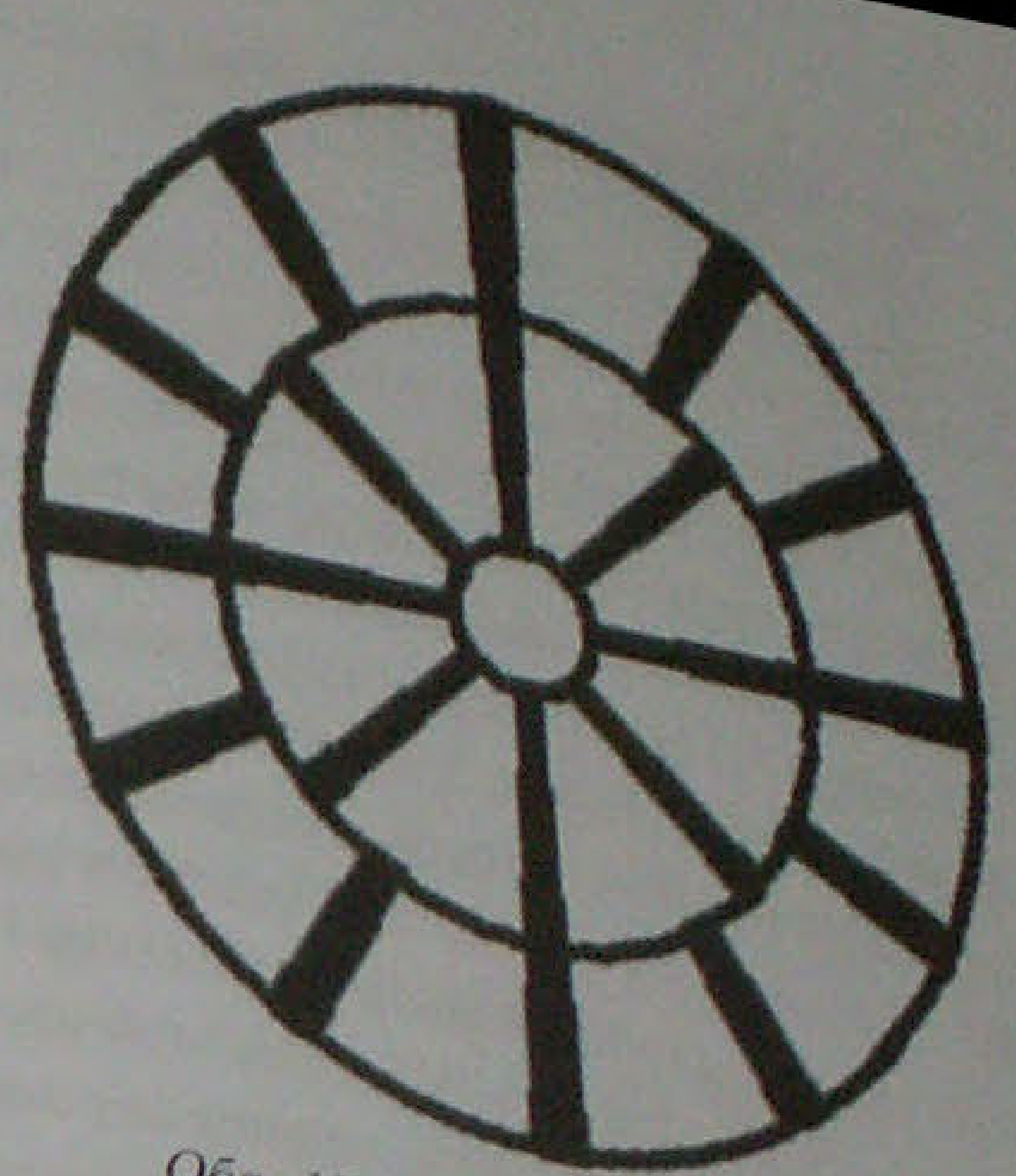

Обр. 12. Бронзовата розета от с. Якимово. IX – X век. НИМ, София

Обр. 13. Конни войни – оногури в сражение. Стенно декоративно пано от дворец в оногурска Уструшана. I век пр. Хр.

14.1

Обр. 14.1. Конник с отличителни владетелски знаци върху коня. Изображение върху сасанидско сребърно блюдо.

Обр. 14.2. Сцена с изображение на конник върху бронзов колан открит в Тлийската могила, Кавказ. Слънчев символ върху покривалото на коня

МОСТОВОТО СЪОРЪЖЕНИЕ В КРЕПОСТТА ПРОВАТ/ОВЕЧ

Снежана Горянова

На високо скално плато източно от днешния град Провадия, известно като Калето, се намират останките от ранновизантийската крепост Проват, средновековната Овеч и османската Таш Хисар. Стръмни скатове, високи до 20 м, се спускат от всички страни. Платото е неголямо по площ. Простира се от юг на север с приблизителна дължина 300 м и най-голяма ширина на изток – запад 100 м. Увенчава го една по-висока тераса, наричана понякога “короната” (обр. 1). Градът е обхващал и съседното плато от север, наречено Табиите, където преди повече от 30 години са разкрити много слабо запазени части от защитна стена, датирана по откритите материали в ранновизантийската епоха. Сега следите ѝ вече не личат.

Крепостта Проват/Овеч най-вероятно не е обхващала цялата площ на Калето, а само ниската северна равнина, част от източния и западния склон към “короната”. Последните археологически проучвания потвърдиха, че по най-високата част на хълма няма следи от крепостни съоръжения[1]. Един от проучвателите на Овеч проф. А. Кузев смята, че е била укрепена само най-северната част, а по платото южно от крепостта остават насипите от развалини на многобройни сгради[2]. Никъде в това пространство обаче не се забелязват следи от крепостна стена от юг (досега документация от разкопките на А. Кузев не ми е позната). Много е вероятно южната част на хълма, да не е имала нужда от допълнително специално укрепяване както поради недостъпността си от околната долина, така и поради стръмните, неудобни за обитаване склонове между горната тераса и ръба на хълма.

За характера на съхранилите се до първите десетилетия на XIX в. останки от укреплението на Калето научаваме от няколко кратки описания, оставени от пътуващи по служебни задачи или от научен интерес хора от различни националности. Според участника във втория поход срещу турците на полско-унгарския крал Владислав III Ягело, Ханс Мергест, замъкът Ташхисар, който е превзет и разрушен от кръстоносците, “беше на високо, красиво изсечен в скалата. Стъпалата водеха към скалата. Който иска да влезе в самия замък, той трябва да мине по стълбата”[3]. След неуспешния за европейските войски край на похода, крепостта вероятно е възстановена и използвана от турски гарнизон още известно време. Полякът Освйецим вижда в първата половина на XVII век все още запазени части от дебели стени, но хубавите къщи, останали в нея от по-рано, са всички съборени. Стърчала само стена с живопис от разрушена църква и по средата на крепостта – каменна кула, в която турците държат няколко затворници[4]. Той се изкачва до укреплението по тясна и стръмна пътека с издълбани стъпала, заварва затворена главна порта, но запазен пред нея мостът над просеката. Малката порта на другата страна (източна или западна – А. Кузев предполага източната) е зазидана, но се виждат изсечените долу в скалата тесни стъпала[5]. Петър Богдан, след посещението си на дубровнишката католическа община в Провадия през 1640 г., разказва, че в крепостта може да се влезе само по една опасна пътека и над подвижен мост, а наоколо има пропаст. Разположението на кулите е според разпределението на скалата[6]. Евлия Челеби (1651 г.) описва крепостта над Провадия така: “Крепостта се намира на източната страна на града и е направена по един чудноват начин върху една висока до небето скала, която е стръмна и изсечена като стена. Стената на крепостта е направена от издялани камъни. Понеже и от четирите страни има дълбоки долове,

затова и няма вал. На западната ѝ страна има двойна желязна врата. Само откъм тази страна има един дълъг от изсечени камъни вал, широк около десетина аршина. Кулите, които гледат към тази страна, са много солидни. … Тази крепост е малка, но много недостъпна.”[7]. Последните, които посещават и описват крепостта в последната третина на XIX век, са Феликс Каниц и Константин Иречек. И двамата наблюдателни учени обаче не заварват останки от зидове. Иречек не успява сам да се изкачи на Калето, но запознат с известието на Освйецим и явно заинтересуван от съдбата на крепостта, разбира, че “основи от сгради на крепостния простор … не се познавали”. Вероятно повлиян от старите описания и виждайки останките от двете надвратни кули (северна и западна), пише, че “горната плоскост (има предвид най-северната равна част на хълма) е доста голяма и според явните следи е била по краищата заобиколена със зидове”[8]. Тези следи са останали и до днес, но те са единствено в частичните врязвания по ръба на хълма от изток и запад за оформяне леглото на дебелия до около 1 м крепостен зид. И в единствената стара рисунка на хълма, направена от Ф. Каниц от една от най-добрите позиции за наблюдение – от северния край на “короната”, – не личат следи от градеж на стени. Там е изобразена една от най-атрактивните части на паметника – главният северен вход в крепостта с надвратната кула и тесният, прорязан на няколко места провлак между Калето и Табиите[9]. За впечатляващите входове пише и Иречек: “От другата, източната страна градището е отделено от останалата тераса с дълбок дол; от равната земя е достъпно само по тесен провлак между пропасти от север. Към града долу води тясна, шеметна, в скалите врязана стълба. Достъпът по онзи провлак е бил укрепен с изкуствен прокоп, с кула, сега развалена, която трябвало да защитава някогашния подвижен мост; развалини от втора кула от дялан камък се познават над склона, обърнат към града.”[10].

Вижда се, че у всички най-голям интерес предизвикват трите входа в крепостта, която има отлична природна защита, но заедно с това и сериозен проблем в ежедневната комуникация. Подстъпът към източния вход е от изсечени в скалата стъпала, по които биха могли да се разминат двама или трима души (обр. 2). По стените на просеката за стълбището има дупки с различна големина и форма, които биха могли да се свържат с покривна конструкция и вероятно с дървени защитни кули. От запад тясната стръмна пътека и стълба е пазена от каменна кула (обр. 3), от която вероятно е контролирана цялата долина на съвременния град. Тези два входа са достъпни само за пешеходци. Единственият коларски път до градището идва от север, преминава по равната периферия на хълма Табиите, където личат много слабо следи от прорязванията на коловозите. В южния си край равната част на хълма преминава в тясна скална ивица, в съвременния си вид доста обрушена в резултат на активната земетръсна дейност в района. Основното забелязано препятствие пред главната порта е изкуствената просека, която най-вероятно е преодолявана чрез подвижен мост. Тя е широка 8 м и дълбока над 5 м от последното ниво на скалната входна улица. От север в скалния масив е издълбано помещение с правоъгълна форма със заоблени ъгли и с височина под 1,50 м. То и до днес е известно като “бръснарницата”, без да се знае откъде произхожда това название[11]. От входната кула е запазена долната част. От двадесетте години на XX век насам тя е обект на консервационно-реставрационни дейности поне три пъти, като дори за това от 1962 г., не е запазена документация, не е маркирана и границата между оригинално запазения градеж и този на реконструкциите. Последното надграждане на кулата е направено през 2006 г. Разликата в нивата на входа и на обитаемия терен в северната част на Калето е около 2,40 м. Тя се преодолява, като се преминава през отворен, изсечен в скалата тунел с ширина 2,70 м, който започва от портата и с един завой на югозапад излиза на западната градска улица. За разлика от улицата, по дъното на тунела в скалата няма вдълбани от използване коловози. По средата му има един улей, който достига до просеката и вероятно по него се е отичала дъждовната вода. По страничните врязвания в скалата може да се предположи, че е имало настилка от дървени талпи. Южно от портата, в стените на тунела има две допълнителни, срещуположни врязвания на височина около 0,60 м над ходовото ниво, чието предназначение не е напълно изяснено. Възможно е да са свързани с допълнителна преграда, място за стража или да са остатък от по-ранно устройство на портата и кулата. По мое наблюдение в този си вид и с това ходово ниво входът е вторично устроен. Северната част на тунела е допълнително врязана в скалата с около 1 м, с което праговото ниво е свалено значително по-ниско от естественото ходово ниво на провлака. Единственото публикувано изследване на запазения вариант на кулата и идейна реконструкция е на арх. Марта Петрова. Оттам черпим и сведението, че североизточната стена на кулата заляга по-стар, според авторката, път с порта в крепостта[12]. Липсват обаче ясни археологически доказателства, че реконструираната стена следва оригинален градеж. Тази източна пътна артерия наистина съществува, а следите от нейното изграждане и дълготрайна употреба са много по-ясни, отколкото при западната. Коловозите са дълбоки и добре оформени. Северната част на тази улица най-вероятно е разрушена при земетръс или свличане на скалната маса по друга причина. Запазен е в много добро състояние праг на порта, висок 0,12 м и двете страници на вход и дупки за осите на двукрила врата с обща ширина 1,70 м (обр. 4). Не е ясно в кое време улицата претърпява това разрушение и дали в средновековието кулата е построена така, че изважда от употреба тази порта на укреплението.

Вече бе споменато, че връзката между двата хълма е тясна и обрушена скална ивица. Пътуващият към Истанбул през 1636 г. дворянин на полския крал Владислав IV, споменатият Освйенцим пише за това : “Влиза се в тоя замък (кула) през тясна пътека по стръмна планина, сетне през стъпала или стълби, тясно издълбани в стената … пеша мъчно се влиза… Има и порти големи откъм полето, но сега са заградени и затворени, а знак на този вход е мостът през ямата, отсечена в скалата, и сега още здрав”. От тези думи обаче не става ясно как са преодолявани останалите повече от 140 м от провлака.

Интересът ми към мостовото съоръжение в целостта му бе възбуден още повече след като през есента на 2004 г. бе направено отново почистване от храстовата растителност на източния скат на провлака и дъното на просеката. То бе последвано от геодезично заснемане, осъществено от отдел “Фотограметрия” на НИПК. Установи се, че целият източен скат от южния ъгъл на Табиите до просеката за подвижния мост е осеян с дупки за вертикални и врязвания за легла на хоризонтални греди (обр. 5). Врязванията изглеждат хаотично разположени, но всъщност оформят една система за поне тристепенно повдигане на дървена конструкция до най-високото и равно ходово ниво на провлака. Дупките за вертикалните греди са квадратни с дължина на страната 0,30 м и имат равни дъна. С подобен размер са и изрязванията за закрепване на хоризонтални греди, които в единия си край са държани от скалата, а другият ляга най-вероятно върху мертеци, носени от вертикалните масивни диреци. Дупки за греди са врязани дори по най-високата и тясна ивица на провлака, чието ниво е близко до това на южния край на Табиите и на скалното ниво, върху което лежи западната страница на входната кула. В тази система се включва и малкото помещение от север на просеката (“бръснарницата”), чийто под обаче е на междинното второ ниво от височината на скалата при необходимата ширина за формиране на удобен и надежден път. Най-вероятно то изпълнява не приписваните му стражеви функции, а служи за техническо обслужване и поддръжка на очертаващата се сложна конструкция и повдигащите механизми на моста над просеката. При проследяването на провлака на север ясно се различават още две по-плитки и различни по форма прорязвания. Средното е с двускатна форма, като наклоните са на изток и запад, а най-северното е с правоъгълна форма и значително по-малки размери от това пред кулата. И при трите просеки личат врязани в скалата легла на греди за изграждане на преходи.

Вече бе споменато, че единствените следи от крепостните стени, са изрязаните легла за техните основи. Такива се откриват и под най-долния ред от дупки за греди по източния скат на провлака, както и стъпаловидно врязване при прекъсването на източната улица. Това ми дава основание да предположа, че влизането в Провадийската крепост е осъществявано не просто по един подвижен мост “над ямата”, а чрез една система от мостове и по една сложна дървено-каменна конструкция, която е част от цялостната отбранителна система. Липсата на какъвто и да било археологически материал при последното разкриване на останките от тази конструкция, разликите в нивата, допълнителните по-късни разрушения, поставят още един много важен въпрос – кога и в какви етапи е изградено въпросното отбранително мостово съоръжение. За съжаление днес не знаем какво е било състоянието на платото при първоначалното изграждане на крепостта. Най-вероятно, според открития при археологическите разкопки монетен материал, това става при изграждането на множество крепости в балканските територии на Източната римска империя през IV в., предназначени да я предпазват от започващите варварски нашествия. Прекъсването на източната улица и изоставянето на портата при нея, изгледът на северната фасада на последно запазилата се порта и на южната страница на просеката с вдълбаването на ходовото ниво (обр. 6), дават основание да се мисли, че различни катаклизми и разрушенията като тяхно следствие са наложили повече от едно пълно преустройство на целия комплекс на входа и преодоляването на все повече конструктивни проблеми. Вероятно най-напред портата е на горното ниво на скалата, почти еднакво на Табиите и на Калето. Този етап е свързан с активното използване на източния дял на северния вход и улицата. Като работна хипотеза може да се мисли за наличието на втора порта в западния дял, с която да са свързани срещуположните врязвания в стените на тунела, за които стана дума по-горе. Не е изключено още в ранновизантийската епоха да се е наложило някакво преустройство на входните части на крепостта и дори прокопаване на северните просеки в провлака. При следващо преустройство, може би при изграждането на българската средновековна крепост в края на XII – XIII в., е издълбана просеката за подвижния мост пред входната кула. В следващ етап е снижено нивото на входа и удълбочен тунелът. Тогава конструкцията на цялото съоръжение и дървения път между Табиите и Калето е усложнена, защото западният край на провлака вече може да служи само като опорна и защитна част. И при това преустройство обаче “бръснарницата” остава обслужващ конструкцията елемент. Не е достатъчно явно дали и по какъв начин в системата е включена северната част на източната градска артерия. Към подобни мисли насочва и рисунката на Ф. Каниц, доколкото тя може да бъде приета като точно пресъздаване на реалната картина на терена.

Това предварително тезисно съобщение относно мостовото съоръжение в ранновизантийската и средновековна крепост Проват/Овеч може да представи само общото фактическо състояние на терена. Осъществено е точното заснемане на елементите, останали от конструкцията. Въпрос на предстоящи изследвания е прилагането на нови технически и информационни методи, дигитална обработка на информацията, за да може научната хипотеза да намери идейно техническо решение. Усиленото търсене на паралели освен към столицата на Второто българско царство Търновград, към крепостните съоръжения в Крънската средновековна област[13] или към Ужичката крепост в централна Сърбия[14], ни насочва към десетки западноевропейски замъци[15]. Много големи прилики могат да се открият с редица кръстоносни укрепления в източното Средиземноморие[16], и особено с късносредновековните крепости на Кримския полуостров Ески-Кермен и Мангуп[17]. И сега обаче е ясно, че в българската крепост Овеч е изпълнена една от най-сложните инженерни конструкции в средновековната фортификация.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Общ изглед на Калето и южната част на Табиите от север

Обр. 2. Източното стълбище

Обр. 3. Западната пътека

Обр. 4. Източната улица в крепостта

Обр. 5. Общ вид на останките от мостовото съоръжение, поглед от изток (снимка Валентина Кирова)

Обр. 6. Северна фасада на Главната порта и южна фасада на просеката (заснемане на Отдел „Фотограметрия", НИПК)

БЕЛЕЖКИ

[1] Проучването е проведено от авторката през 2004 г.

[2] **Кузев, А.** Овеч – Прoват. - *Музеи и паметници на културата*, 1990, № 6, 11.

[3] **Коларов, Х.** Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна. – *ИНМВ*, VI (XXI), 1970, 183-184.

[4] **Ганев, Н.** *Провадия в своето минало и настояще*. С., 1929, с. 34.

[5] **Кузев, А.** *Цит. съч.*, с. 6.

[6] **Дуйчев, И.** Описание на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан. - *Архив*, II, 2, 1939/40, 185-186.

[7] **Ганев, Н.** *Цит. съч.*, с. 35.

[8] **Иречек, К.** *Пътувания по България*. С., 1974, с. 920.

[9] **Kanitz, F.** *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1880*, III Band. Leipzig, 1880, S. 121 .

[10] **Иречек, К.** *Цит. съч.*, с. 920.

[11] **Ганев, Н.** *Цит. съч.*, с. 37.

[12] **Петрова, М.** Средновековната надвратна кула на Провадийската крепост. – *ИНМВ*., 1981, кн. 17 (32), 110-112.

[13] **Попов, А.** *Крепостни и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област*. С., 1982.

[14] **Поповић, М.** *Ужички град*. Београд-Ужице, 1995.

[15] **Tuulse, A.** *Burgen des Abendlandes*. Wien-München, 1958. p. 36, 89, 94-95, 140. Abb. 147, 176, 187, 198; **Debord, A.** Aristocratie et pouvoir. Le role du château dans la Frace médiévale. Paris –B: *Всеобщая история архитектуры*. Т. 4. Архитектура Западной Европы. Средние века. Л.-М., 1966, с. 212, 349, 450, 521, 617, 631.; **Gough, M.** Anazarbus. – *Anatolian Studies*, 1952, vol. II, 85-125.

[16] **Toy, S.** *A History of Fortification (from 3000 B.C. to A.D. 1700)*. Melbourne-London-Toronto, 1955. p. 95, 129, 168-169, 200; *Всеобщая история архитектуры*. Т. 4. Архитектура Западной Европы. Средние века. Л.-М., 1966, 158-159; **Gough, M.** Op. cit., 85-125.

[17] **Могаричев, Ю. М.** *„Пещерные города" в Крыму*. Симферополь, 2005, 100 – 119.

THE BRIDGE INSTALLATION IN THE PROVAT/OVECH FORTRESS

Snezhana Gorianova

Abstract

The ruins of the early Byzantine fortress Provat (the medieval Ovech and the Turkish Tash Hisar) are located on a high rocky plateau called the Kale to the east of the present-day town of Provadia.

The three entrances to the fortress presented greatest interest to travelers and scholars. The fortress has an excellent natural defense but along with that a serious problem with everyday communications. The access to the eastern entrance is by steps cut in the rock along which two or three people can walk past each other. To the west the narrow steep path and steps were guarded by a stone tower. Only pedestrians had access to these two entrances. The only cart-way to the settlement comes from the north running through the flat periphery of the Tabii hill where slight traces of the wheel tracks are visible. The southern flat part of the hill narrows into a rocky strip of currently weather-bitten condition. The basic discernible obstacle in front of the main gate is the man-made cutting bridged by a draw-bridge. It is 8 m wide and over 5 m deep from the present-day level of the rocky entrance street. However the rocky neck was 150 m long and had other obstacles along its way.

During clearing of the bushes on the eastern slope of the neck and the bottom of the opening it was ascertained that the whole eastern slope from the southern end of the Tabii to the main entrance of the fortress is strewn with holes and cuts for beds of vertical and horizontal beams. The cuts form a system of at least three-stage lifting of a wooden construction to the highest walking level of the neck. The holes for the vertical beams are square of 0.30 m of each side and have flat bottoms. The cuttings for the horizontal beams have similar dimensions. One end was held by the rock and the other most probably lay on rafters held by vertical solid beams. Holes for beams were cut even on the highest and narrowest part of the neck whose level is almost equal to that of the southern end of the Tabii and to the level of the rock on which the western side of the entrance tower lies. The small dwelling to the north of the opening must also have been part of this complex system most probably functioning as technical servicing and maintenance of the construction and the lifting mechanisms of the bridge over the opening.

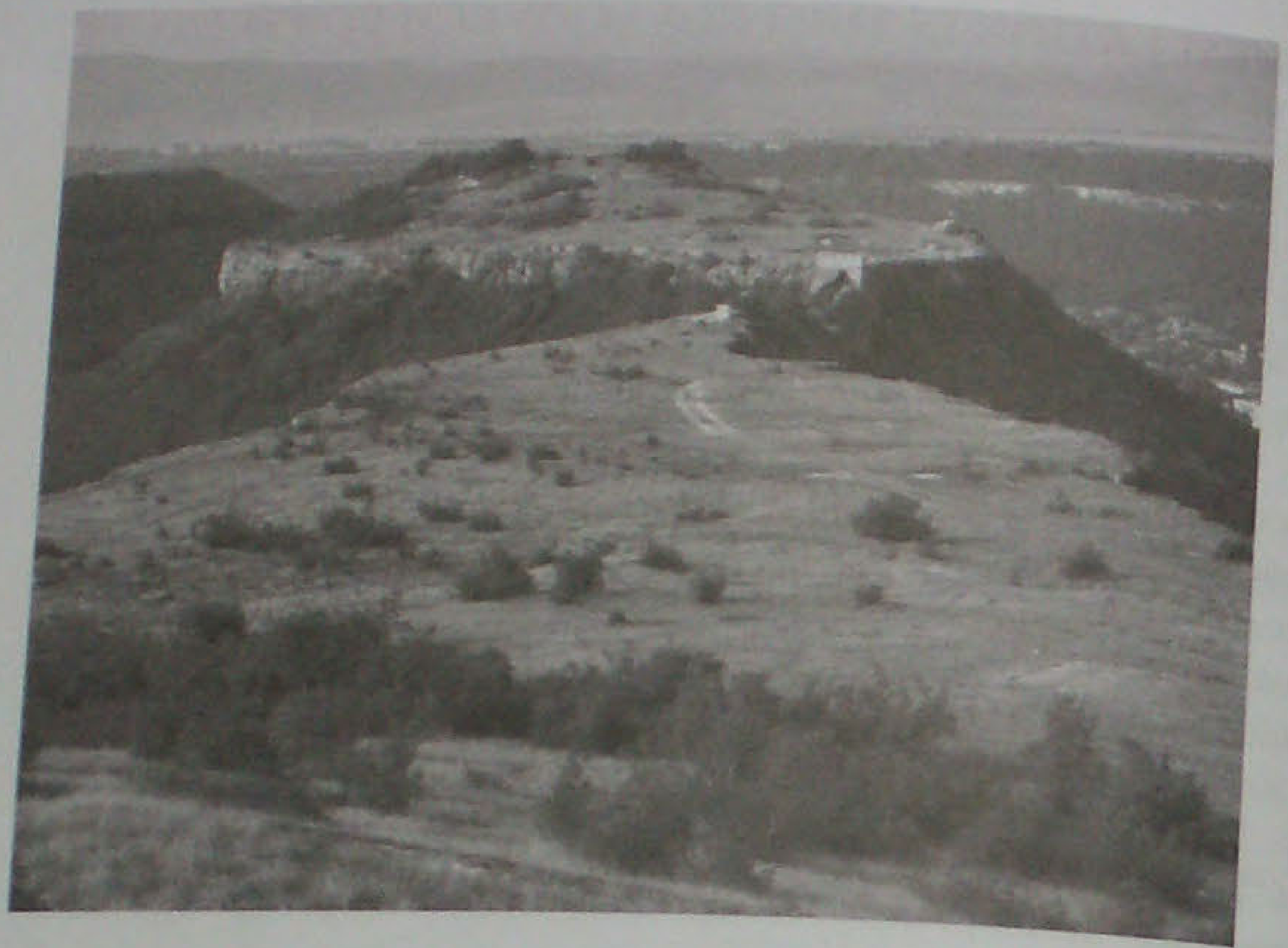

Обр. 1. Общ изглед на Калето и южната част на Табиите от север

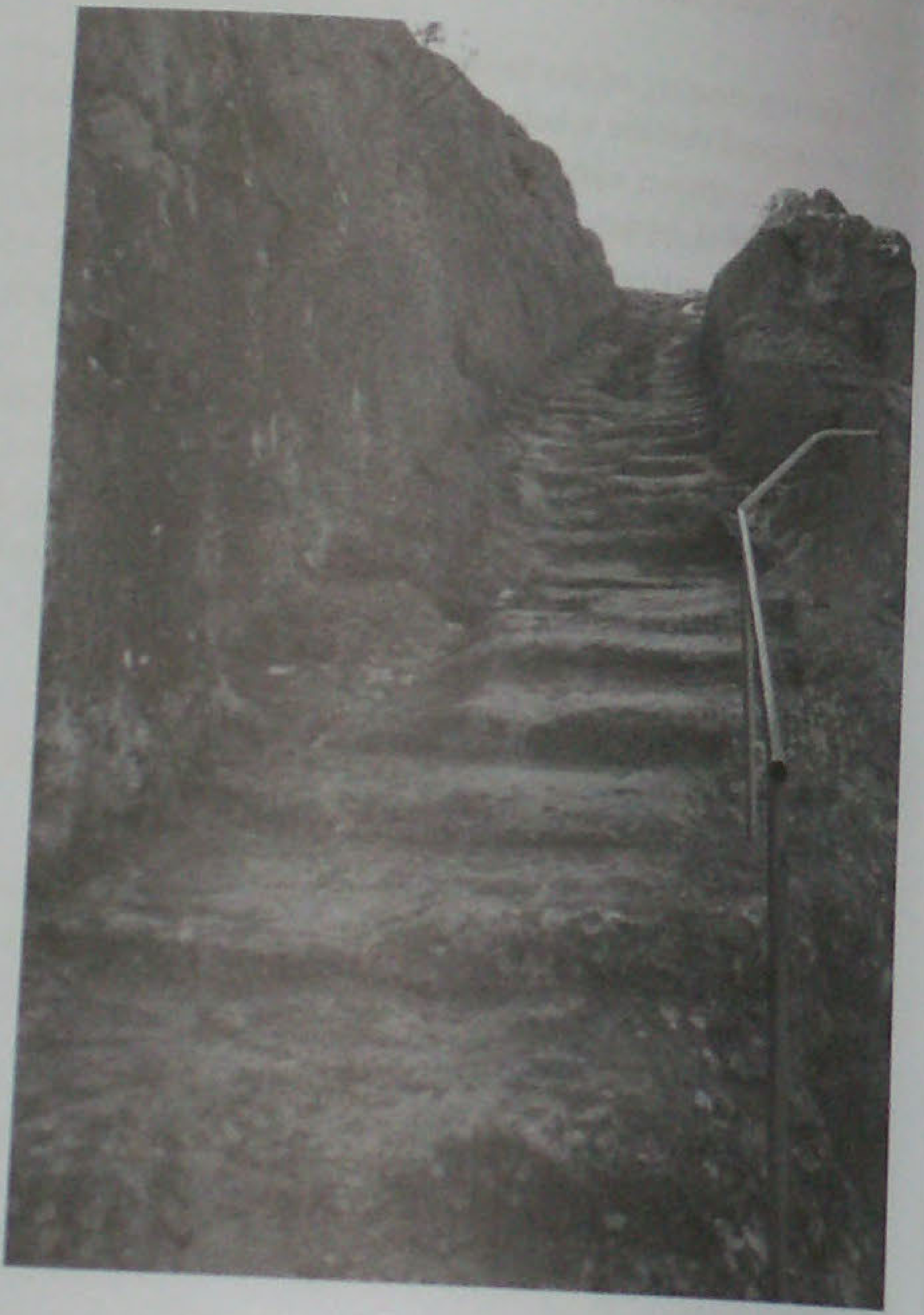

Обр. 2. Източното стълбище

Обр. 3. Западната пътека

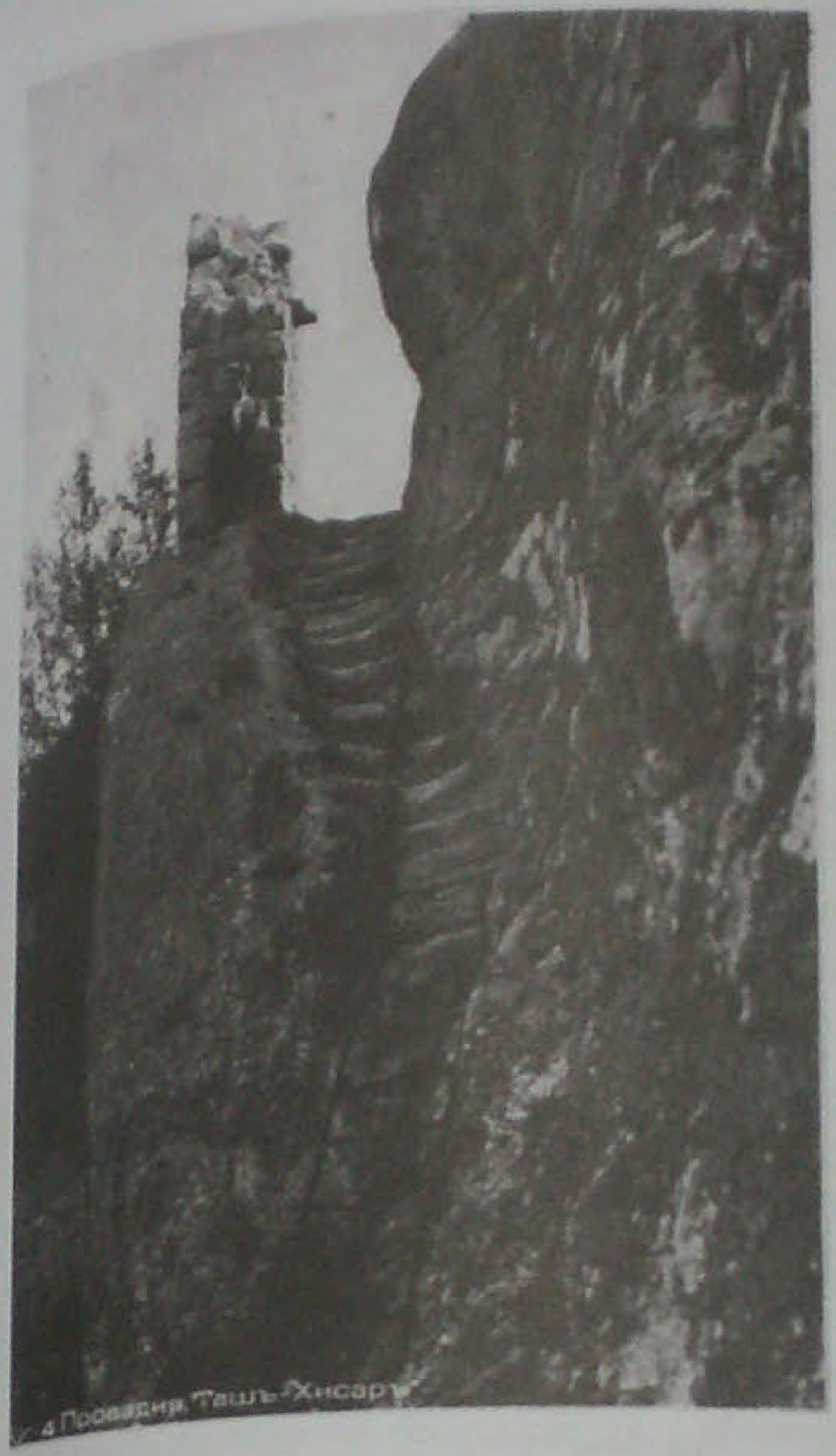

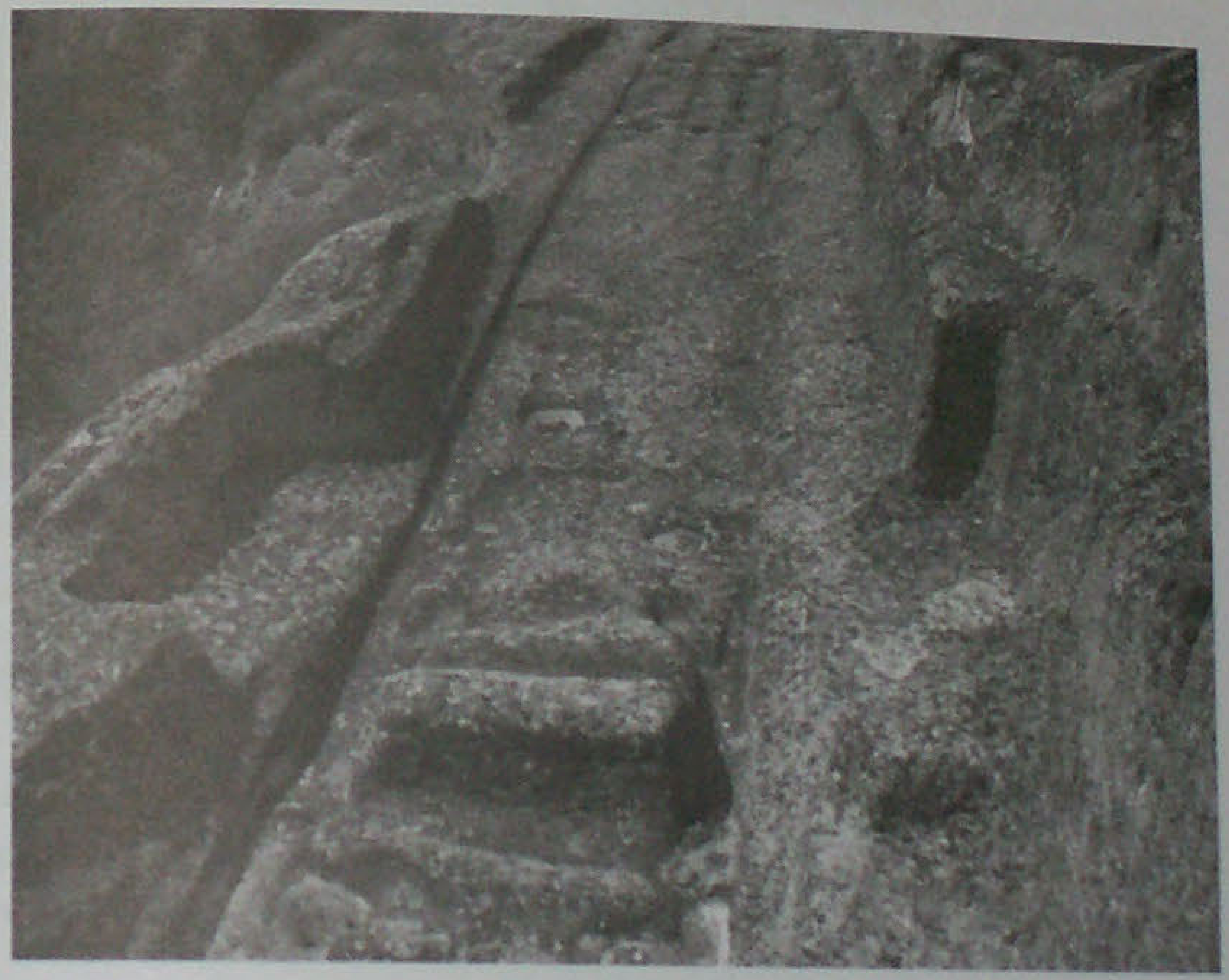

Обр. 4. Източната улица в крепостта

13.01.2010

Обр. 5. Общ вид на останките от мостовото съоръжение, поглед от изток (снимка Валентина Кирова)

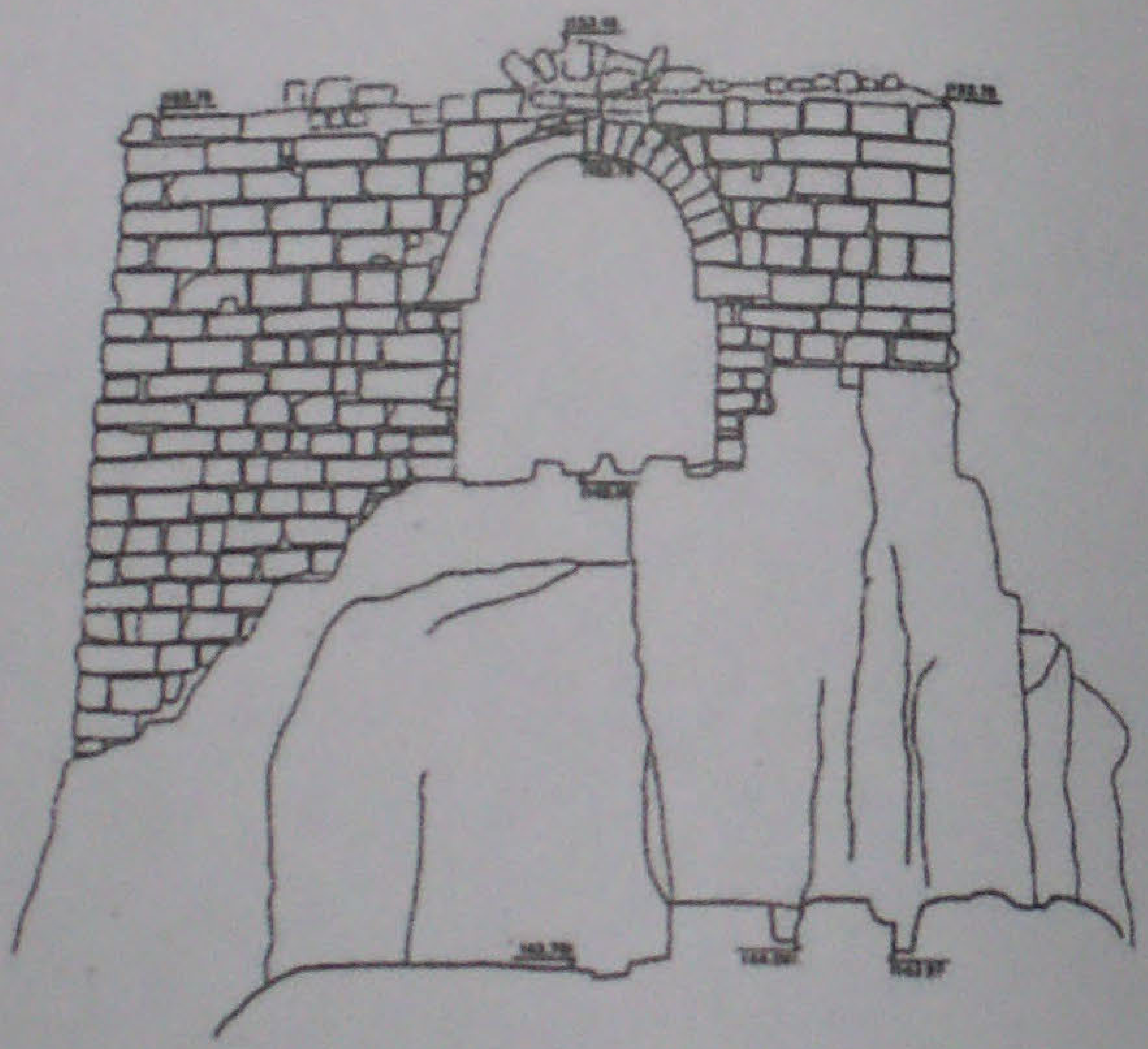

Обр. 6. Северна фасада на Главната порта и южна фасада на просеката (заснемане на Отдел „Фотограметрия", НИПК)

НЕПОЗНАТИЯТ МИСИОНИС

Ангел Конаклиев

Нашата история разполага със сравнително малко на брой извори за Българското средновековие. Данните за наши градове във византийски или латински извори, а още по-рядко в български писмени източници са откъслечни и се отнасят за ограничен брой селища. За голяма част от разкритите по археологически път градове и крепости липсват или са крайно оскъдни данните от изворите.

На седем км югозападно от Търговище в местността Парка се намират руините на стар град. По склоновете на Преславска Стара планина и сега личат останките от стара крепост и крепостните подградия заемащи обширна площ. Крепостта е известна сред местното население с името Крумово кале и се свързва с българския хан Крум и разбиването на византийската войска начело с Никифор I Геник на 25–26 юли 811 година. Възникването и съществуването ѝ обаче е свързано с един много по-ранен етап от развитието на живота по тези места.

Времето след разделянето на Римската империя на две – Западна и Източна, са години на непрекъснати нашествия на варварските племена. Балканските територии на източната част – Византия, са обект на непрекъснати нападения на хуни, авари, славяни, прабългари. В отговор на това византийската власт предприема редица мерки, за да укрепи своите граници. Важната естествена отбранителна роля на Стара планина и нейните предпланини бива умело използвана. Укрепени са всички проходи, имащи стратегическо значение за византийската империя. Като такава бива изградена и крепостта в местността Парка, пазеща северния вход на прохода, образуван от пролома на река Врана. Този проход играе значителна роля в историческото развитие както през античността, така и след образуването на Българската държава[1]. От крепостта се открива широк поглед на североизток, север и северозапад върху огромна част от земите на провинция Долна Мизия. Крепостната стена затваря площ от около 20 дка върху най-недостъпната височина над реката. Застроен е и целият североизточен склон стигащ до река Врана. По този начин общата застроена площ на града възлиза на повече от 100 дка. От проведените археологически разкопки върху крепостта е установено, че тя е обитавана от ранновизантийската епоха V–VII в., Ранното българско средновековие VIII–X в. до падането на Търновското царство под османска власт в края на XIV в. През V–VII век тук се развива един цветущ в икономическо отношение град, за което свидетелстват многобройните находки от монети и материали на бита. Откритите ранносредновековни материали потвърждават наличието на това място на значително старобългарско селище от IX и особено от X век, тясно свързано с културата и икономиката на столицата Велики Преслав[2]. Значително се променя животът на града и крепостта през Второто българско царство[3]. Промените в Българската държава през този период налагат и тук своя отпечатък. Развиват се занаятите, търговията, селското стопанство. Многобройните находки от сграфито керамика, произведения на металопластиката, сърменотъкани платове, монети, оръдия на труда, както и значителните архитектурни останки бележат втория разцвет на града. Крепостта добива важно стратегическо значение и в цялостната отбранителна система на столицата Велико Търново. Изградената втора крепостна стена затваря площ от повече от 120 дка. През прохода Дервент преминава най-краткият път между столицата и втория в държавата град Велики Преслав, седалище на брата на българския цар.

13.01.2010

Оттук минава пътят свързващ Велико Търново с главния морски център на Второто българско царство Варна, през което преминават стоките на отвъдморските търговци.

В края на XIV в. през 1388 г. крепостта е разрушена, подградията са разрушени, ограбени и опожарени от войските на Али паша и съществуването на това населено място престава окончателно. Най-вероятно тогава част от оцелялото население се премества и населва мястото на сегашния град Търговище.

От казаното до тук възниква въпросът – кой е този град, как се е наричал?

Земите на Търговищка област са обхождани от множество пътешественици в периода след XVII в. Повечето обаче не дават сведения за наличието на старини в района на града. От съвременните автори най-рано сведения за крепостта дава Карел Шкорпил през 1910 г. в Известия на варненското археологическо дружество[4]. Разглеждайки прохода Дервент, той отбелязва, че същият се е отбранявал от три крепости – Градище на южния край на прохода до с. Дервент (Пролаз), Хисар кале – в средата на прохода на левия бряг на река Врана, и Кале дузу (Курт кале) над северното устие на прохода. Това е и първото споменато име на града. В същата публикация К. Шкорпил идентифицира крепостта и поселението около нея с античния град Мисионос (Меберсинос, Мирсинос, Месинос), като посочва, че това място напълно отговаря на описанието на този стар търговски град[5].

Кой е град Мисионис и къде се е намирал той?

Всички писали досега за Мисионис автори черпят сведения за него от произведението на Абу Абдаллах Мохамед ибн Мохамед ал-Идриси „Развлечение на копнеещия да преброди страните”, известно като „Географията на Ал-Идриси”[6]. Завършена в края на 1153 година по поръчка на норманския крал Роджер II, „Географията” на Идриси представлява сбито описание на земите на познатия по това време свят в Европа, Азия и Африка, както и заобикалящите ги морета и океани. Съставен в духа на Птоломеевата география, той разделя разглежданата от него територия на седем климата, т.е. на седем ивици земя, простиращи се паралелно на екватора от юг на север, отговарящи в наше време на географската ширина. Отделно всеки климат е разделен на десет секции, номерирани от запад на изток, отговарящи на сегашните представи за географска дължина. Описанията на сегашните български земи попадат в V климат – 4 секция, и VI климат – 4 и 5 секция.

Досега са познати сравнително малко на брой пълни и добре запазени ръкописи на Географията на Ал-Идриси. Това са 2 в Париж, 1 в Оксфорд и 1 в Цариград. В периода между 1914-1918 г. в библиотеката на Томбул джамия в Шумен е намерен пети пълен препис на Географията на Ал-Идриси. Съществуват и 5 непълни ръкописа — по 1 в Петербург, Лондон, Оксфорд, Кайро и Цариград, както и два, наречени „Малък Идриси” – 1 в Дамаск и 1 в Цариград. Това произведение е може би единственият по-пълен извор, даващ сведения за доста голям брой градове по българските земи през XII век.

Мисионис е споменат на три места в VI климат – 4 секция.

Първия път той е изреден сред градовете, намиращи се в „земята Макадуния” – "Що се отнася до страната Макадуния, в нея [се намират} градовете Нису (Ниш), Атруби (Пирот), Нукастро (Кладово), Бидуни (Видин), Бануи, Луфиса (Ловеч), Афранисуфа (Браничево), Агризинус (Разград) и Масиунус (Шумен ?)”[7].

Второто споменаване на град Мисионис е локализирането му спрямо град Луфиса (Ловеч), след което авторът прави и кратко описание на самия град – Също така от град Луфиса (Ловеч) до град Масиунус (Шумен ?) има пет прехода. Последният е голям, многолюден град, основан в старо време[8].

За трети път Мисионис е споменат с едно по-разширено описание и локализиране спрямо Агризинус (Разград) – От Агризинус в източна посока до град Масиунус има 40 мили, или един ден [път]. Масиунус е многолюден град. В него има една кантора за Русия. Той е цветущ град. Има многолюдни пазари и изобилни природни богатства. Разположен е на една планина. Между нея и Динибули (Диния) има един ден [път]. Динибули е малък, многолюден град [разположен] в една низина. Той има лозя и добре обработено поле[9].

В българската историография са застъпени две мнения по локализацията на древния град Мисионис. По-голяма група от автори – Вилхелм Томашек[10], Константин Иречек[11], Васил Аврамов[12], Борис Недков[13], Вера Антонова[14], застъпват тезата, че Мисионис е тъждествен с град Шумен. Интерпретирайки Идриси, пръв В. Томашек изказва това предположение, като покъсните автори, без да приведат нови доказателства за тезата си, подържат казаното от него.

К. Иречек в „Пътувания по България” излязла от печат 1888 г. в Прага, на стр. 930 – за името на Шумен - посочва, че Томашек свързва името на град Шумен със Симионос и го свързва с посочения от Идриси град Мисионос.

Най-обстойно с въпроса за местоположението на Мисионис се занимава Васил Аврамов[15]. В Юбилеен сборник „Плиска – Преслав” той посочва:

„Четвъртата станция Мисионис, според описанието на Идриси е без съмнение Шумен. ... При това и разстоянието от градището при Кълново, дето ние поставихме Диня, както видяхме е тъкмо един ден път.

Мнението на Шкорпила е, че Мисионис се е намирал при северното устие на прохода Дервент, над гр. Ески-Джумая, при с. Разбойна. Това обаче според мене не може да бъде вярно. Мисионис на Идриси е Шумен. Това, че е така, се вижда от самото разстояние, което от Кълново до г. Ески-Джумая е 47,5 км, а като се прибави и това – от Кълново до градището и от Ески-Джумая до прохода, ще стане най-малко 55 км, а явно е, че то не може да се извърви за един ден, и то през неравни места – по полите на Преславската и Шуменската планина. Това се подкрепя и от съвременницата на Идриси – Ана Комнина[16], която, като описва похода на баща си император Алексий Комнин против печенегите в 1088 г., казва, че като преминал през прохода Сидира и се установил на лагер при р. Вичина (Тича), изпратил армията си на път към Силистра, към г. Плиска и той се изкачил на Симеоновия връх”.

Б. Недков и В. Антонова подкрепят безусловно мнението, изразено от В. Аврамов.

Второто застъпено мнение за местоположението на Мисионис, че той се намира в местността Парка край Търговище, е на Карел Шкорпил[17]. Тълкувайки „Географията” на Идриси в „Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея”, в раздела „Пътища на север край Балкана” и по-специално пътя за Преслав – Червен, той пише: „За пътя от Преслав към запад Идриси казва: „От Мигали-Берисклафа има еднодневен път в Мисионос и от там 40 мили към гр. Агранзинос и оттам 70 мили към Дунавската крепост Бест-Кастро”. Тия градове са били според мене следните: Мисионос (Меберсинос, Мерсинос, Месинос), за който се казва, че е „стар и значителен град, който лежи до подножието на една височина във водна и превъзходно положена страна и извлича голям доход от търговията” се е намирал на северния изход на пролома на р. Враня – Дервент (Уица), на югозапад от гр. Ески Джумая, която местност отговаря на описанието от Идриси”.

Вземайки предвид казаното дотук се вижда, че авторите на споменатите по-горе тези изхождат единствено от географското положение и описание на Мисионис, приемайки чисто теоретично едно или друго мнение. В. Аврамов локализира Мисионис с Шумен, имайки пред-

---

16.

вид разстоянието от Кълново до Търговище като равно на 55 км[18]. Но ако приемем, както посочва Б. Недков, че един ден лек път у Идриси е равен на 23-25 мили, а един ден усилен път се равнява на 30-36 мили, при дължина на милята 1555 м излиза, че разстоянието от Кълново до Мисионис край Търговище е точно равно на 55,980 м. Разстояние, съвпадащо с изчисленията на В. Аврамов или както у Идриси „Между нея (планината, на която е разположен Мисионис) и Динибули (Диния) има един ден [път]". От друга страна, както пише Идриси „Също така от град Луфиса (Ловеч) до град Масиунус има пет прехода", които биха се равнили на 179-194 км лек път, като за сведение разстоянието от Ловеч до Търговище е 187 км, от което трябва да извадим седем км до Мисионис и получаваме 180 км – разстояние, напълно отговарящо на описаното от Идриси.

Не отговарят единствено разстоянията, посочени от Идриси между Агризинус (Разград) и Мисионис – посочени 40 мили или един ден преход, като тук има явно разминаване.

В годините след 1960 в българската наука се натрупа огромно количество археологически материал даващ възможност за по-правилно интерпретиране Географията на Ал-Идриси. В това отношение могат да се приведат като пример разкопките, извършени в местността Парка от проф. Д. Овчаров, проф. К. Попконстантинов и Г. Гинев между 1962 и 1972 г., а от 2000 година и от А. Конаклиев. Разкритата ранновизантийска крепост с площ от около 20 дка и град от повече от 100 дка, средновековна крепост с площ от повече от 120 дка и застроена извънкрепостна площ от около 600 дка говорят недвусмислено за наличието на голям късноантичен и средновековен град. Разкритите вече четири култови сгради, три от които действали по едно и също време, показват многобройното християнско население обитаващо града. Множеството предмети на лукса, както и монетните находки, между които и неизвестна досега монета на цар Георги I Тертер, дават облик на развитите търговски отношения в района на града.

Не по-маловажни са и разкопките на Шуменска крепост, които дават много интересен резултат при намирането на т. н. надпис на Срацо [19]. Надписът е открит през 1966 г. в куп обгорели камъни и хоросан от срутена крепостна стена. Той гласи:

+ ... поставени от бога аз на българите цар
Иван Шишман син на великия цар
Иван Александър дойдох в град
Шумен по царско благоволение
в името на небесния цар Христа и аз
Срацо писах внук на великия
епикерний Срацимир тези
слова

Шуменският надпис не е открит in situ. Според намервача В. Антонова първоначално той е вграден в крепостната стена, след разрушаването на която е вторично изздан в една от стените на турската цитадела, която е разрушена от полските рицари в 1444 г.

Времето на написване на надписа може със сигурност да се отнесе между 1371 и 1388 г. т. е. от поемането на властта на Търновското царство от Иван Шишман до нахлуването на Али паша с 30 000 войска през старопланинските проходи, когато Шумен и голяма част от градовете в Североизточна България падат под турска власт. Както пише В. Антонова: „...Засега той е първият и единствен български източник, от който се вижда, че през Втората българска държава името на града е било Шумен и че това име не му го е дал Али паша при неговото превземане, както пише турският пътешественик Евлия Челеби. До откриването на новия надпис известните източници за името на града – Шумна, Шум ла, Шуман и пр. – бяха само турски и то по-късни".

Надписът на Срацо се явява безпристрастен съдия в спора относно локализацията на Мисионис. Неизвестен на авторите, работили преди 1966 г., сега той отхвърля едната от версиите за местоположението на Мисионис и несъмнено потвърждава другата, а именно, че древният Мисионис се намира на 7 км югозападно от Търговище и представлява неговият първообраз. Развитието му като голям търговски център през Второто българско царство несъмнено е дало отражение и върху живота, последвал неговото унищожение през XIV в. След един немалък период от време на база старите традиции в търговията тук започва животът на прочутия Ески-Джумайски панаир. Спомените за славното минало и оживените търговски връзки трябва да са били много силни, за да може веднага след успокояването на живота на Балканския полуостров, вероятно след 1699 г. (а може би и по-рано) те, търговските връзки, да бъдат възстановени, вече под формата на ежегоден панаир[20].

Съществуването на Мисионис е исторически доказан факт. Несъмнено едно пълно бъдещо проучване на крепостта и подградията в местността Парка ще внесе яснота по този въпрос, като ще извади от забрава един цветущ през Българското средновековие град.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Общ план на разкритите части на Мисионис
Обр. 2. Базилика № 3 в източния квартал на средновековния град

БЕЛЕЖКИ

[1] **Овчаров, Д.** Значението на прохода Дервент при Търговище през средновековието. – *ВИС*, 1981, кн. 5, 60-71.

[2] **Овчаров, Д.** Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. – *Археология*, XIII, 1971, кн. 4, 18–31.

[3] **Овчаров, Д.** Преславски паралели в крепостта Крумово кале при Търговище. – *ИНМШ*, кн. VI, 225–237.

[4] **Шкорпил, К.** *ИВАД*, кн. III, с. 104.

[5] **Шкорпил, К.** *Материали по археологическата карта на България*. София, кн. I, с. 94.

[6] **Недков, Б.** *България и съседните ѝ земи през XII в. според Идриси*. С,. 1960.

[7] Пак там, с. 69.

[8] Пак там, с. 75.

[9] Пак там, с. 83.

[10] **Tomaschek, W**. Zur Kunde der Hamus-Halbinsel, II, Die Handelswege im **12.** Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi, SBAW, Phil-hist. Cl., 113 (1887), 285-373.

[11] **Иречек, К.** *Княжество България, част втора. Пътувания по България*, с. 866.

[12] **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска-Преслав* ч. I–III, С., 1929, с. 236.

[13] **Недков, Б.** Цит. съч.

[14] **Антонова, В.** Шуменската крепост. – *Плиска, Мадара, Преслав.* № 2, 1978.

[15] **Аврамов, В.** Цит. съч., ч. I, с. 235.

[16] **Ана Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, с. 61.

[17] **Шкорпил, К.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – *БИБ*, 1929, т. II, с. 100, 105.

[18] **Аврамов, В.** Цит. съч., ч. II, с. 60.

[19] **Антонова, В.** Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост. *ИНМШ*, 1967, кн. IV, 79–83; **Начев, В.** *Български надписи.* С., 1994, 67–71.

[20] **Конаклиев, А.** Съкровище от сребърни западноевропейски монети в Исторически музей – Търговище. - *Епохи*, V, 1997, кн. 3–4, 176–185.

THE UNKNOWN MISIONIS

Angel Konakliev

Abstract

The paper is an attempt at localization of the town of Misionis (Masiunus, Masinos) not precisely localized to date described by Abu Abdallah Muhammad ibn Muhammad al-Idrisi in *The Delight of Him Who Desires to Journey Through The Climates* in 1153. On the basis of the information of the location of Misionis in relation to Lufisa (Lovech), Agrizinus (Razgrad), the days of travel and the distances, the localization of the town coincides with the hitherto known Krumovo Kale fortress located at 7 km southwest of Targovishte. The data from the recent archaeological excavations at this site are drawn in corroboration of this opinion. The discovered large built-up area of the town as well as the finds give good grounds to identify Krumovo Kale as the town of Misionis developed in late Antiquity and the Middle ages.

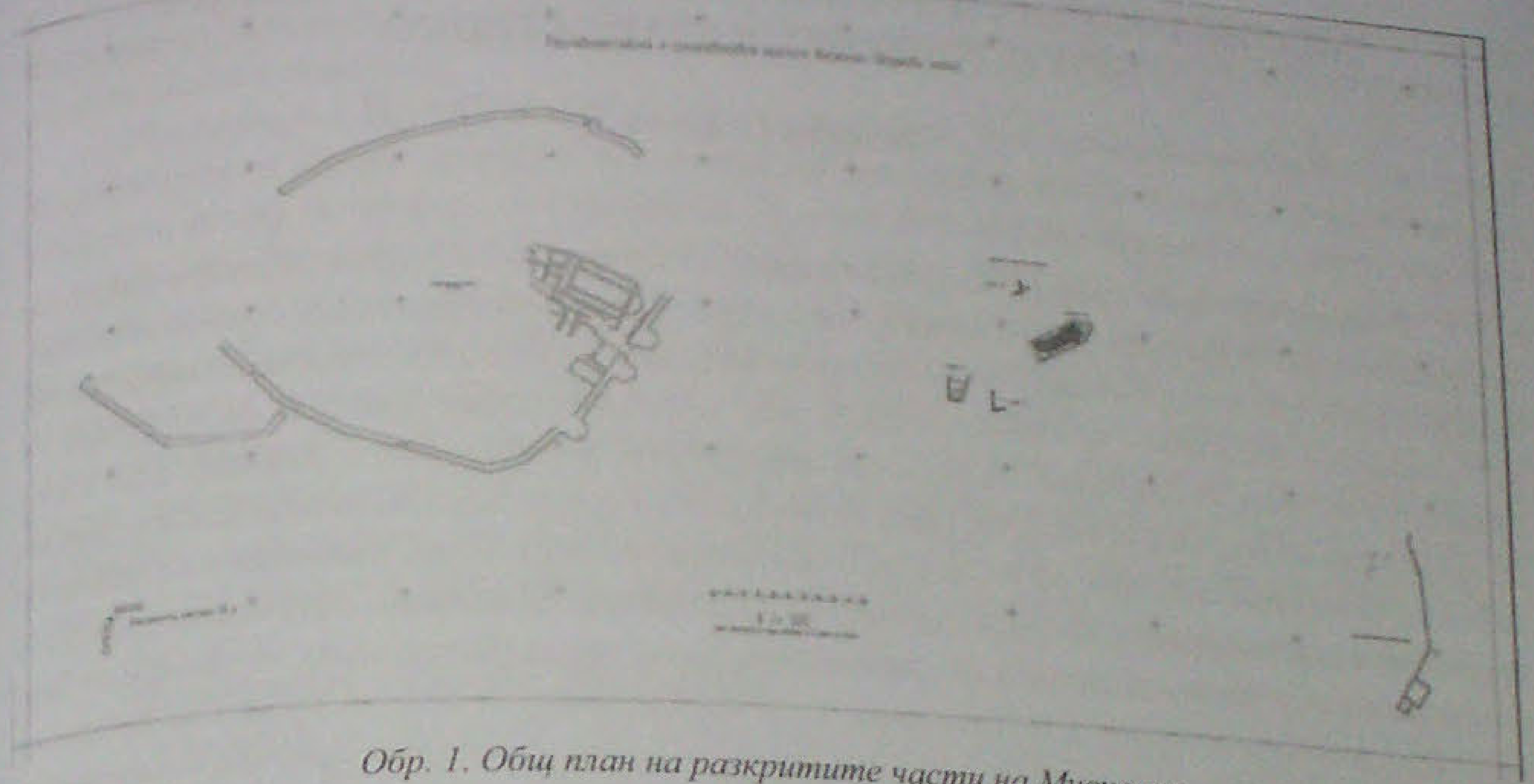

Обр. 1. Общ план на разкритите части на Мисионис

Обр. 2. Базилика № 3 в източния квартал на средновековния град

13.01.2010

МОЛИВДОВУЛИ ОТ РОДОПСКАТА КРЕПОСТ ЦЕПИНА ПРИ с. ДОРКОВО, ПАЗАРДЖИШКО

Веселин Станков

В североизточния край на Чепинско корито на висок 1136 м трудно достъпен връх е изградена крепостта Цепина. Както някога, така и днес крепостта е достъпна само от югозапад. Към нея води добре поддържано, 6-километрово асфалтово шосе от с. Дорково до хижа „Цепина" в самото ѝ подножие. Административно днес този национален паметник на културата е в границите на община Ракитово. Тя включва селищата гр. Костандово и с. Дорково, през които се преминава на път към крепостта. През античността и средновековието подходите от равнината към северните склонове на Родопите и по-специално подходите, извеждащи на Чепинско корито, не се препокриват със съвременните удобни пътища. Основният античен път, който е и по-достъпен за изкачване, започва от днешното с. Паталеница (Баткунион), охраняван от Баткунската крепост построена в подножието. Този проход извежда през м. Кулата до днешното Чепинско корито. В неговото начало от тази посока е силно укрепената през средновековието крепост Цепина. Този маршрут използван през античността и средновековието от многобройни войски, водени от своите военачалници и императори, днес би могъл да бъде обект на пешеходен туризъм, свързан с културно-историческото ни наследство.

Сведения за най-ранната история на това възвишение, наречено по-късно Цепина, са от края на V хил. пр. Хр. (късен халколит). Има данни и за ранна бронзова епоха – II– средата на III хил. пр. Хр.[1] Също добре застъпени периоди са от IX до III в. пр. Хр. Следи от непроучени поне две ранни тракийски (бески) селища има от южната страна на възвишението. Те се препокриват със следи от поселище от римския период. То е най-активно според монетни находки от м. Грамадите или Селището в периода III–VI век. Бъдещото публикуване на монетните находки от проучената част на крепостта ще допълни и изясни повече историческите периоди.

Средновековната крепост Цепина става известна и популярна след влизането на тази част от родопската област в пределите на българската държава при Калоян (1197–1207). Може да се предположи, че нейното първоначално укрепване е станало при Иванко. Той получава назначение от византийския император Алекси III Ангел (1195–1203) да управлява Пловдивска област и предприема действия по подсилване крепостите по северните склонове на Родопите[2]. Първото писмено сведение споменаващо Цепина е от 1220 г. Това е дарствената грамота на деспот Алексий Слав (1207–1230), дадена на основания от него манастир „Св. Богородица" при Мелник[3]. Този сигилий вероятно е скрепен с печата на родопския владетел – родственик на Калоян. Други извори са историята на Георги Акрополит[4] и историята на Анри дьо Валансиен[5], в които се споменават основните крепости, в това число и Цепина, владени от Алексий Слав. По негово време крепостта и селището под нея се разраства и придобива облика на крепост град[6]. При Иван Асен II (1218–1241), вероятно след битката при Клокотница през 1230 г., земите на Слав са присъединени към българското царство. След смъртта на Иван Асен II съдбата на Цепина е да бъде ту в българско, ту във византийско владение. За последен път тя се споменава през 1344 г., когато е отстъпена на Иван Александър (1331–1371) заедно с още девет крепости от императрица Ана Савойска за оказаната ѝ помощ от българския владетел в борбата ѝ за престола[7].

През 2005 г. нумизматичният фонд на АМ – Пловдив, бе обогатен с колекция от 51 моливдовула. Два моливдовула от тази колекция са с произход от крепостта Цепина – предмет на настоящата публикация.

Предистория. През 1998 г. „търсачи на съкровища" претърсват сипеи изхвърлена пръст от разкопките на Цепина преди години. Откриват множество дребни монети и малки метални предмети, между които и два моливдовула. Друг моливдовул намират вътре в източната част на цитаделата, близо до абсидата на базиликата до водохранилище №1. Единият от печатите, намерен в сипеи от изнесената пръст, попада в колекция в София. По мнението на жители от Велинград, видели печата, той е на българския владетел Борил (1207–1218). По сведения на местни жители от община Ракитово друг печат на Борил е намерен в границите на крепостта (близо до църкви №1 и №2) от гастролираща група търсачи от Нови пазар през 2000 година. По мое проучване моливдовулът вероятно е в частна колекция във Варна. Така моливдовулите от Цепина стават четири, два от които вероятно на Борил. Другите два моливдовула попадат също в частна колекция, постъпила във фонда на АМ – Пловдив.

Коментар

Моливдовули на Борил (1207–1218)[8]

Сведенията за намерени два печата на Борил от крепостта Цепина, понастоящем вероятно в частни колекции, можем да приемем за верни и логични. Поводи Борил да пише до родственика си и претендент за престола деспот Алексий Слав в Цепина безспорно има. Такава кореспонденция може да се води още в 1208 г. Основание за такова предположение може да извлечем от историята на Анри дьо Валансиен: „... *Тогава се посъветваха и решиха да продължат към Влахия, за да получат помощта и силите на един високопоставен мъж, наречен Есклас [Алексий], който бе във война с Бюрил (с когото бяха първи братовчеди),* ***защото Бюрил беше отнел негови земи с предателство***" и още „... *Есклас, високопоставен сеньор, който воюваше срещу Бюрил, макар да му беше първи братовчед, защото* ***Бюрил твърдеше, че земите, владени от Есклас, трябва да бъдат негови, а Есклас отричаше; и затова враждуваха помежду си;***"[9]. Тази размяна на упреци и претенции вероятно е ставала чрез писма, скрепени с личните им печати. Срещите им през следващите години са били по-скоро на бойното поле. Такава военна кампания на Борил за връщането на откъснатите от българската държава тракийски територии при Филипопол има през 1209 година. Но Борил така и не успява да присъедини земите на Слав, съюзник на латинския император по договор, скрепен и с династичен брак[10].

Моливдовули от Цепина в колекцията на АМ-Пловдив[*]

Монограмен печат от VI в. (№1)

Съхранява се в АМ – Пловдив, инв. № 6004 . Диам. 16/18,0 мм; дебелина 8,0 мм; тегло 17,82 гр. Намерен е източно от абсидата на базиликата при водохранилище №1. Оловното ядро е с нестандартна правоъгълна форма, а формата на двойката печати видимо е била кръгла. Добър отпечатък и добра степен на съхранение. Непубликуван. За сега не са известни паралели на този печат.

---

[*] Изказвам благодарност на Костадин Кисьов – директор на АМ – Пловдив, и на Десислава Давидова – специалист по нумизматика в АМ – Пловдив, за предоставената ми възможност да представя печатите от Цепина в колекцията на АМ-Пловдив.

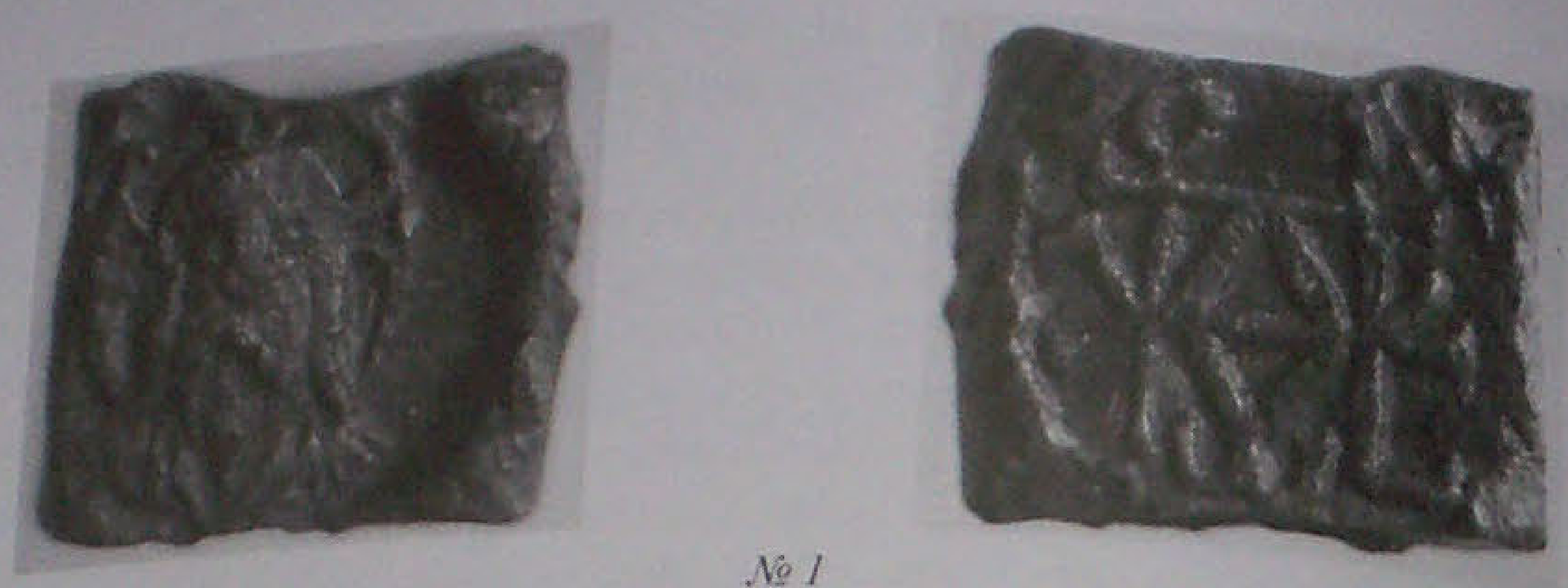

№ 1

Лице. Бюст (на Христос) насреща, с кръстовиден нимб, дълги коси, брада и мустаци.

Опако. Монограм от преплетени букви*. Ще представим два варианта на разплитане и разчитане на монограма:

Разчитане: ΘЄWKTICTOY ΠΑΤΡΙΚΙΟΥ: Θεωκτίστου πατρικίου.

Превод: Теоктист патриций. Този вариант на четене е предложен от проф. д.и.н. Иван Йорданов, НАИМ при БАН – филиал Шумен

Разчитане: ΘΩΩΜΑC ΠΑΤΡΙΚΙΟC: Θωμᾶς πατρίκιος.

Превод: Тома патриций. Този вариант на четене е предложен от проф. д.и.н. Кирил Павликянов, СУ "Св. Климент Охридски".

Притежателят на печата носи името Тома или Теоктист. Писал е до неизвестен адресат резидирал в Цепина през VI век. Удостоен с титлата патриций, давана на висши военни или на близки до двореца и императора в Константинопол. За високото положение, което заема, говори и образът на Христос от лицевата част на печата. Можем да допуснем, че собственика на печата е писал до гарнизона в крепостта от позицията на командващ във византийската армия. Също вероятно е този патриций да има отношение към църковните дела. Моливдовулът е намерен близо до абсидата на базиликата на върха на крепостта, датирана като ранно-християнска V–VI век[11].

Андроник II Палеолог (1282–1328) (№ 2)

Съхранява се в АМ – Пловдив, инв. № 6003. Диам. на ядрото 27/34,0 мм; диам. на зрънчестия кръг 26,0 мм; тегло 21,94 гр. Намерен в сипеи изхвърлена пръст от разкопките на крепостта. Добър отпечатък, но неправилната форма на ядрото не позволява той да бъде пълен. Непубликуван.

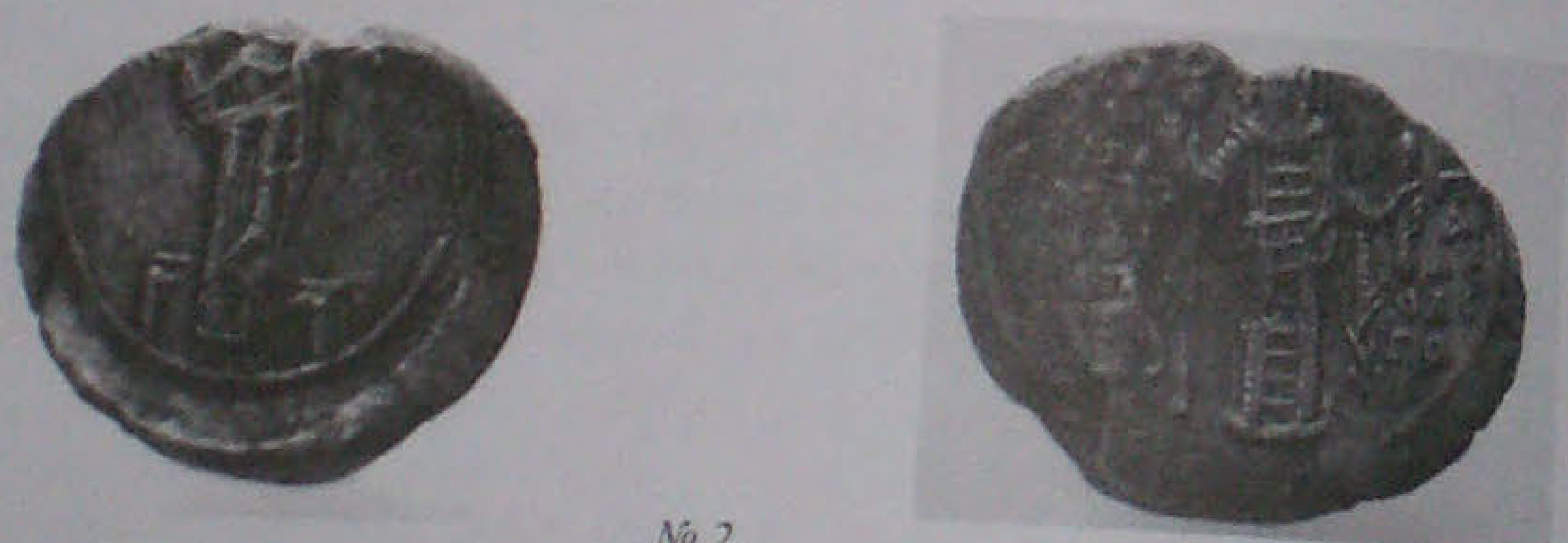

№ 2.

---

* Благодаря на проф. И. Йорданов и проф. К. Павликянов за разчитането на монограма и предоставените варианти.

Паралели: **Пенчев, Вл.** Няколко редки византийски нумизматически и сфрагистически паметници от фонда на ИМ – Бургас. – Минало, 1, 1997, 41-45.

Лице. Христос прав на среща, облечен в хитон и химатион. С дясна ръка благославя, а в лява държи евангелие. Неправилната форма на ядрото не позволява да се отпечата главата с нимба. Зад него нисък трон без облегало. В полето от дясно горе личи част от буквата Х. Зрънчест кръг.

Опако. Императорът прав насреща, държи лабарум с дълга дръжка в дясна ръка и анексикакия в лява. На главата със стема (извън ядрото) с пропендули, облечен в дивитисион и лорос. В полето от ляво и дясно вертикален надпис:

Α/Ν/ΔΡΟ/ΝΙΚ . /C)./CΠ.../C || . /Π/Α/Λ,/ΟΛΟ/ΓΟ/C

Ἀνδρόνικ[ο]ς δ[ε]σπ[ότη]ς [ὁ] Παλεολόγος (Παλαιολόγος).

Зрънчест кръг.

За намерения моливдовул на император Андроник II Палеолог на Цепина могат да се направят някои предположения. Известните извори не дават информация за евентуален повод императорът да пише до адресат пребивавал в крепостта. Намирането му в сипеи изхвърлена пръст от югозапад при разкопките на крепостта ни кара да мислим, че писмото на императора е получено и се съхранява във вътрешната крепост – цитаделата. Това е и проучената част от археолозите при разкопките от 1961 г. с прекъсвания до 1986 година[12]. Вероятният адресат може би е началникът на гарнизона в крепостта. Възможно е, причината да е искане за подкрепление при някои от военните кампании по време на гражданската война между Андроник II и неговия внук – претендента за престола – Андроник III. Неправилната формата на ядрото на моливдовула и неестествената посока на преминалия не през средата шнур ни навеждат на предположението, че документът, скрепен с императорския печат, е изготвен набързо и едва ли е по специален повод. Относително може да се даде датировка на печата 1320–1328 година. Бъдещо подновяване на разкопките в крепостта и публикуване на намереното от проучената част на Цепина ще осветлят повече от средновековната история на България и Византия.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

(Използваните фотографии са от сбирката в хижа „Цепина" и личен архив)

Обр. 1. Панорамна снимка от крепостта – поглед на югозапад
Обр. 2. Крепост Цепина
Обр. 3. Крепост Цепина – югозападен склон
Обр. 4. Водохранилище №1
Обр. 5. План на крепостта
Обр. 6. Възстановка на цитаделата от началото на XIII век от арх. С. Бояджиев
Обр. 7. Възстановка на част от крепостната стена от арх. С. Бояджиев

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гиздова, Н.** Гальштатская керамика крепости Цепины – *Thracia*, 3, 1974, 115-125; **Георгиева, С., Гиздова Н.** Средновековната крепост Цепина – *ИАИ*, XXIX, 29, 1966; **Гиздова, Н.** Средновековните крепости в Родопите на територията на Пазарджишки окръг – *ИМЮБ*, IX, 1983.

[2] **Каймакамова, М**. Владетелите на Родопската област . . . – *RODOPICA*, 1–2, Смолян, 2002, 307.

[3] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. III, София, 1940, 321.

[4] **Georgius Acropolitae**, *Historia* . ГИБИ, VIII, 1972, 159.

[5] **Henri de Valenciennes**. *La conquete de Constantinople par Geoffroi de Ville-Hardouin.* Texte original, accompagne d'une traduction par M. Natalis de Wailly, membre de l'Institut. Paris, Librairie de Firmin Didot Freres, Fils et Cie, imprimeurs de l'Institut, II.505;IX.545,1872. превод от среднофренски Глишев, М., *http://glishev.blog.bg/viewpost.php?id=130764*

[6] **Гиздова, Н.** Цепина – родопска твърдина – *Славиеви гори*, Пазарджик, 1994, 177.

[7] **Златарски, В.** Южна България след смъртта на Иван Асен II и Регинския мир – *ГПНМБ*, 1925, 362/3.

[8] **Йорданов, И.** *Корпус на печатите на Средновековна България*. София, 2001, 104/5.

[9] **Henri de Valenciennes**, Цит. съч., II.505;IX.545.

[10] **Каймакамова, М**. Цит. съч., с.314/6.

[11] **Гиздова, Н.** Цепина – родопска твърдина – *Славиеви гори*, Пазарджик, 1994, с.181.

[12] Пак там, с.177/8.

LEAD SEALS FROM THE RODOPY FORTRESS "TSEPINA", NEXT TO DORKOVO, REGION PAZARDJIK

Veselin Stankov

Abstract

In the investigation are presented lead seals from the Middle Ages fortress "Tzepina". Examined are the historical periods till the transformation of the castle in a fortress at the beginning of the XIII century. At this time these lands are in the political territory of the Bulgarian state and its tsar/ king/ Kaloyan/ 1197-1207/. There are some intelligence for lead seals of the Bulgarian tsar Boril in Tsepina fortress. They are connected to his correspondence to despot Alexii Slav, his relative and pretender for the throne.

Another two seals are presented in the collection of the Archeological museum-Plovdiv, found in "Tsepina". One of them is a seal with monogram from VI century. The other is a seal of the Byzantine emperor Andronikos II, Palaiologos (1282-1328).

Обр. 1. Панорамна снимка от крепостта – поглед на югозапад

Обр. 2. Крепост Цепина

Обр. 3. Крепост Цепина – югозападен склон

Обр. 4. Водохранилище №1

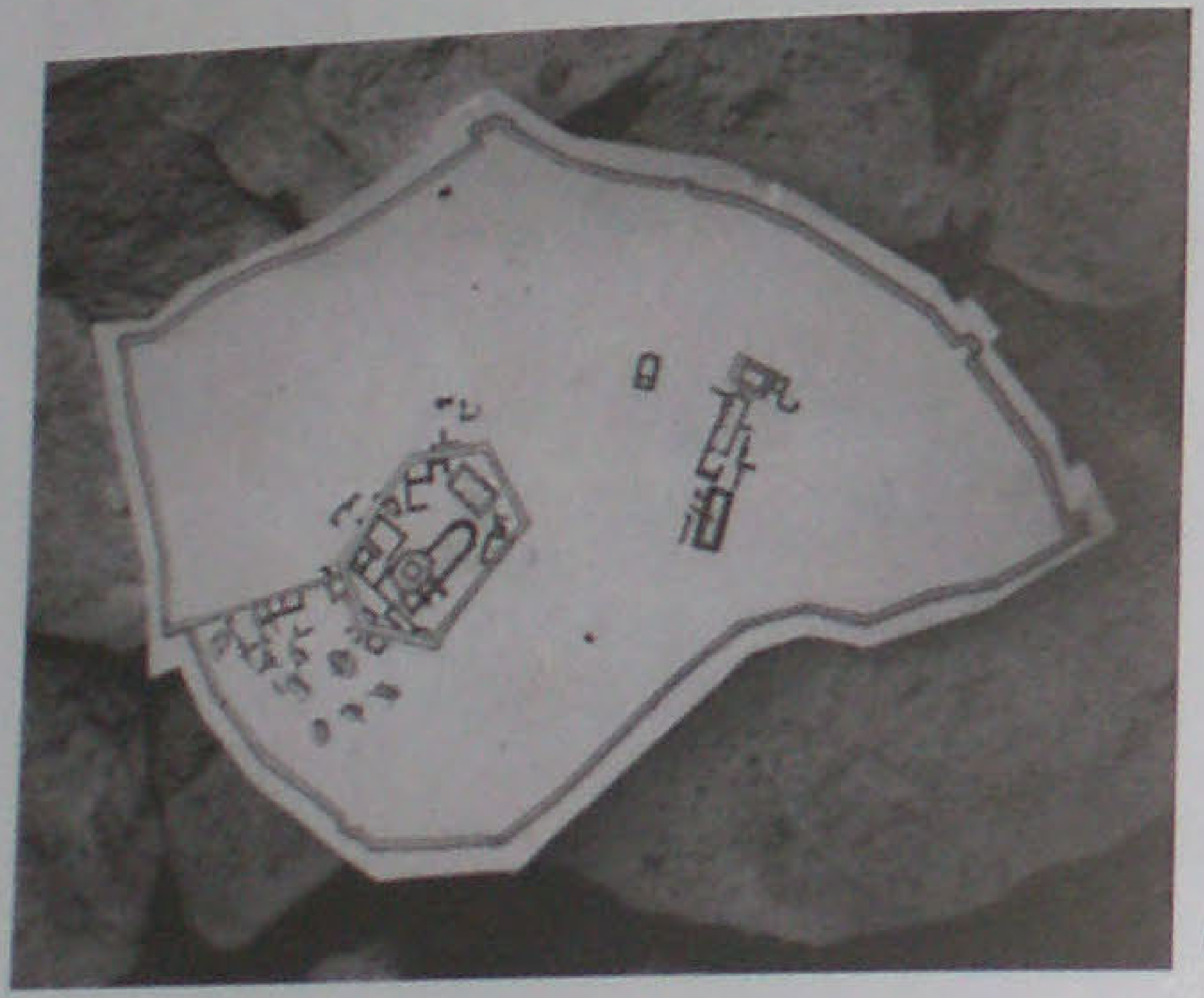

Обр. 5. План на крепостта

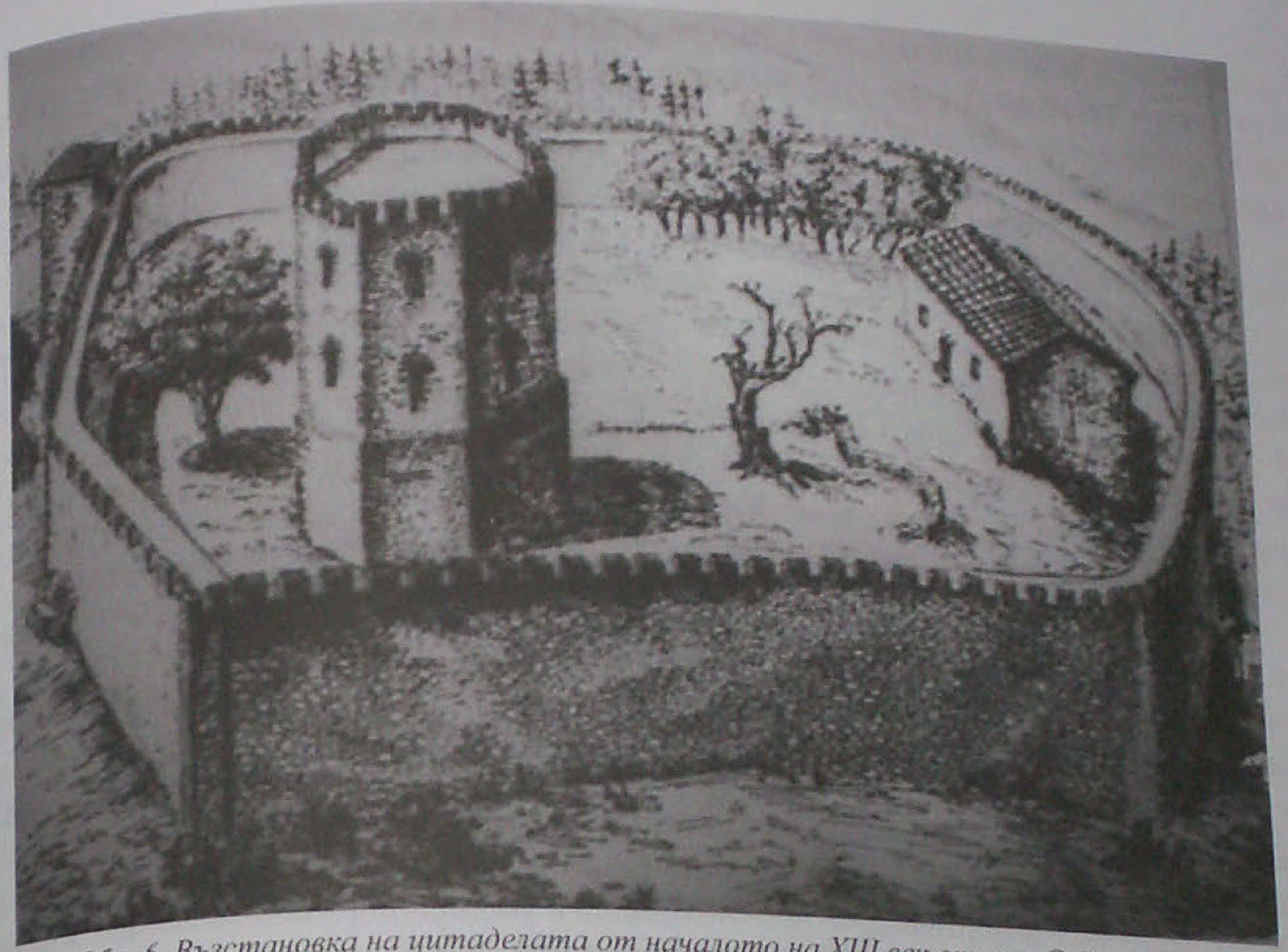

Обр. 6. Възстановка на цитаделата от началото на XIII век от арх. С. Бояджиев

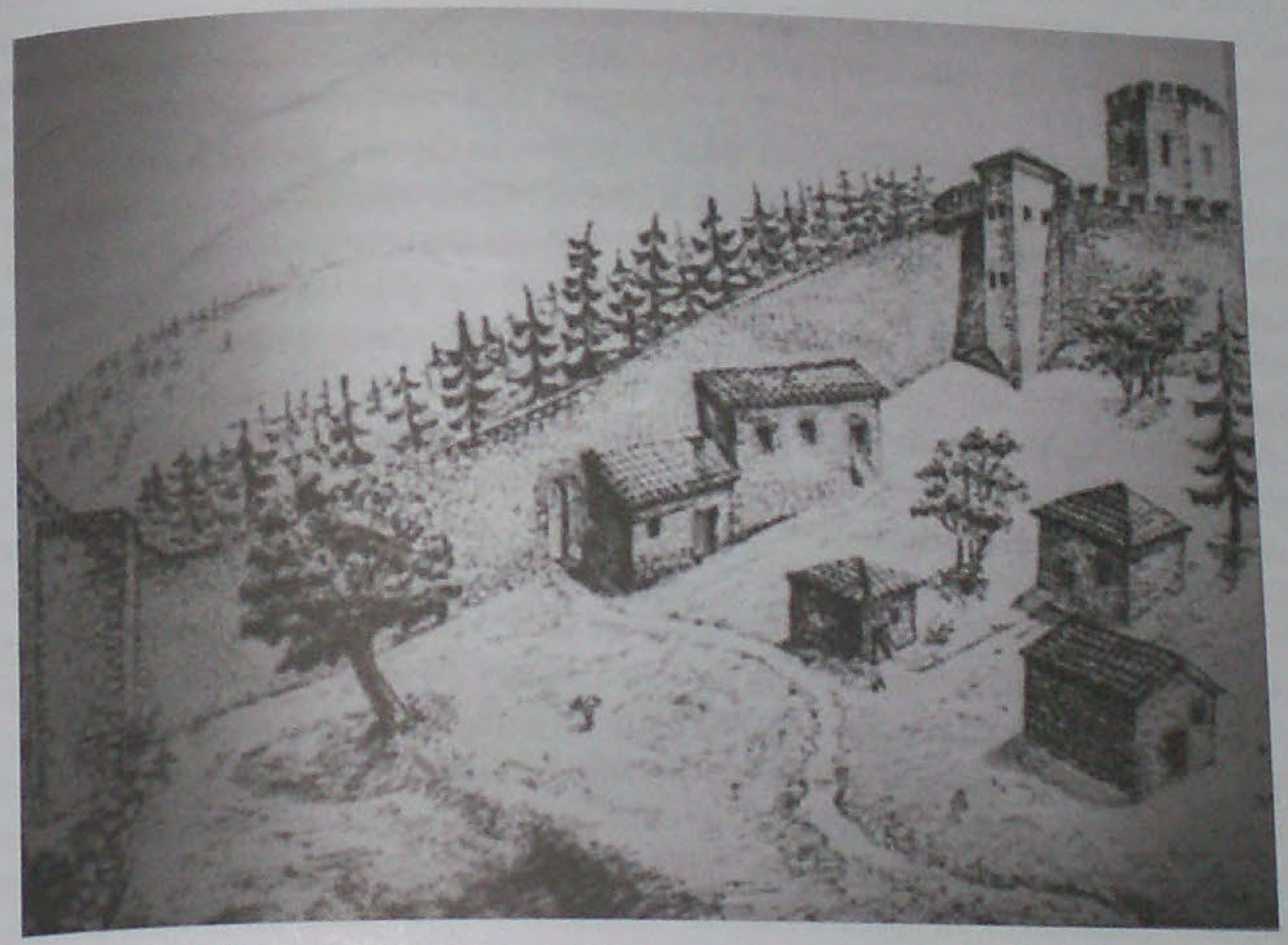

Обр. 7. Възстановка на част от крепостната стена от арх. С. Бояджиев

13.01.2010

ТЪРНОВО 1259/1260 г. ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ВЕЛИКИЯ ЛОГОТЕТ ГЕОРГИ АКРОПОЛИТ

Мария Долмова-Лукановска

> В дневниците на рицари, авантюристи или дипломати, в хрониките на известни или малко популярни историци, в миниатюрите върху щастливо оцелели пергаментови листа откриваме понякога преки или косвени навеи от бита и съдбата на нашия народ – малки и големи истини, изсушени като хербарии между страниците, но запазили нещо от духа и колорита на годините.
>
> Ат. Божков

Независимо от постоянните приливи и отливи в историческото и културно развитие на България през XIII в., тя е мощен политически фактор и най-динамично развиващата се страна в Югоизточна Европа. Много от елементите, които характеризират византийската култура по това време, естествено се вплитат и обогатяват нейните духовни традиции. Изборът на Търново за столица на възобновената Българска държава предопределя неговото по-нататъшно развитие като голям и многолюден град. Желанието и амбицията на неговите владетели да го превърнат във "втори Цариград" се улеснява от природната красота и хълмовото разположение на града по Царевец, Трапезица, Момина крепост и Света гора. Изградените на скалните им венци крепостни стени, порти и кули се свързват с напречни стени, някои от които имат стъпаловидни покрити проходи, при реката с кули кладенци за водоснабдяване на крепостите при нападения и обсади (Обр. 1).

Укрепителната система строена в продължение на години определя градоустройствения план на столицата Търново през цялото ѝ съществуване. Темповете на нейното изграждане зависят от стабилността на държавната власт, от личните и сепаратистки тенденции, които закономерно се отразяват върху градското строителство. Впечатлението от укрепителната система на града е предадено много точно от византийския хронист Никита Акоминат, който описва Търново като "най-недостъпния и най-красивия от всички градове по Хемус – обиколен със здрави стени, разделен от река, построен на върха на планината".[1] Тези похвали не са случайни, а са породени от природната и каменна красота на Търново, чиято монументалност и величие респектират съвременниците му и стават причина за подобни описания в много техни съчинения (Обр. 2).

С Търново – този "преславен" и "богозакрилян" град, както книжовниците често го наричат, са свързани едни от най-ярките и епични събития в нашата средновековна история. След въстанието на Асеневци и възобновяването на държавата, в града се разгръща огромно строителство – крепостно, жилищно и църковно. Новата укрепителна система на главната столична крепост Търново (тази на Царевец) е завършена към края на XII–нач. XIII в., с което се създават предпоставки за разширяване на строителните дейности от центъра към нейната периферия. Укрепяването на другата градска цитадела – Трапезица, става през 20–30-те години на XIII в., съвпадащо по време с управлението на Иван Асен II (1218–1241)[2]. Неговата

изключително мащабна дейност, в която вземат участие стотици хора от града и околността, е насочена към благоустрояването и изграждането на нови квартали за нарасналото столично население и към усилено крепостно строителство за тяхната защита. Това довежда до създаването на сложна система от отбранителни съоръжения, която не след дълго обхваща цялата територия на Търново и го прави непревземаем за тогавашната военна техника.

През целия столичен период (1185–1395) крепостите са гъсто застроени и населени, както и кварталите в тяхното подножие, което обяснява отсъствието на дворни места и стопански постройки около разкритите при разкопките сгради. Изключение правят църквите, до всяка от които е оставено място за некропол, обслужващ населението в съответния квартал. В църковната архитектура на града са разработени най-новите форми и издигнати едни от най-красивите храмове и големи градски манастири в страната. В нея се пречупват различни влияния от близки и далечни страни, експериментирани са нови архитектурни решения и прилагани оригинални строителни похвати. Те съхраняват ценни реликви, които не само "освещават" града, но го превръщат в един от най-известните поклоннически центрове на полуострова[3].

Изградени в град с цветущо благосъстояние и ревностна религиозност, търновските църкви са построени при използването на всички средства – материални и духовни. Техните майстори строители имат възможността да вложат всичко, което е идеал за архитектурния стил на епохата, а художниците да нарисуват истински портрети на свои съвременници и герои. Без съмнение, многобройните църкви се открояват цели две столетия в силуета на града, придавайки му специфичен облик, за което допринася и терасовидното застрояване, резултат от природните дадености, откъдето са неговата красота и неповторимо очарование. Изявен политически, стопански и културен център от средата на XIII в. насетне, Търново е сред най-известните градове на Балканския Югоизток.

През зимата на 1259–1260 г. в престолния град пристига пратеничество на никейския император Михаил VIII Палеолог (1259–1282), което трябва да изглади разногласията и подобри отношенията между двете страни. То се води от видния държавен и обществен деец Георги Акрополит (1217–1282). Роден в Цариград, той получава образование в никейската висша школа под ръководството на Никифор Влемидас и Теодор Хексапертит. Впоследствие остава в Никея и се посвещава на политическа и дипломатическа служба, като стига поста пръв министър (мегас логотетес) на Йоан III Дука Ватаци (1222–1254). Като такъв придружава императора в похода през 1246 г. към югозападните български земи, а по-късно и сина му Теодор Ласкарис във войната срещу българите (Обр. 3). По време на военния конфликт с Епирското деспотство през 1257 г. като велик доместик е пленен от Михаил II Дука и освободен след битката при Пелагония[4]. Тази победа срещу мощната антивизантийска коалиция е първата стъпка към освобождаването на полуострова от латинска власт и решителен военен успех за Михаил VIII Палеолог. Силната страна на Акрополит е дипломацията, което потвърждават успешните му мисии в Търново, Лион, Трапезунд и др.[5]. През 1261 г. заедно с император Михаил VIII влиза тържествено в освободения Цариград и му служи до края на живота си.

Неговата "Кратка хроника" продължава труда на Никита Акоминат, като засяга събитията от падането на Цариград под латинска власт до неговото освобождаване[6]. Тя отразява богатите му лични впечатления, получени по време на военни и дипломатически мисии и от ползването на много документи – свидетелства на епохата. За разлика от други хроники неговото изложение е ясно, без излишна риторика и отклонения. Самият той отбелязва в увода, че историкът трябва да се въздържа от пристрастие и омраза и стриктно се придържа към това правило[7]. Ето защо данните, които черпим от неговия труд, са неоценими със своята точност и обективност, при това поднесени от позициите на високообразован и ерудиран човек.

Мисията му в Търново е скоро след освобождаването му от плен и във времето, когато между двата владетелски двора вече съществуват роднински връзки[8]. Константин Асен е женен за Ирина, по-голямата дъщеря на Теодор Ласкарис (Обр. 4). Въпреки това отношенията между тях остават хладни и резервирани поради несправедливия Регински мир от 1256 г., който лишава българската страна от западните и югозападни територии и Родопската област и става причина за смъртта на Михаил Асен (1246–1256)[9]. Пряко засегнатият Константин Асен, подкрепян активно от севастократор Калоян, оглавява болярското недоволство, което довежда до избирането му от Болярския съвет за цар[10].

Никейският трон по това време официално се заема от малолетния Йоан IV Ласкарис, брат на търновската царица, но управлението е в ръцете на провъзгласилия се за съимператор Михаил VIII Палеолог. Изтъкнат военен деец, той търси сигурност от страна на България, за да може да прогони окончателно латинците от византийските територии и освободи Цариград. Ето защо Георги Акрополит трябва да постигне благоприятно решение на възникналите противоречия, разчитайки на отстъпки и на византийското лоби в лицето на царицата, която познава от дете в никейския двор.

Константин Асен не се чувства сигурен на трона, тъй като страната се раздира от вътрешни междуособици, подклаждани от другите претенденти за трона – Ростислав и Мицо, заради изгубените западни земи и пристанище Месемврия, а също от нахлуването на маджарите в Северозападна България. Всичко това създава сериозни проблеми, поради което благоприятното уреждане на българо-никейските отношения може да допринесе за разрешаването на някои вътрешни и външни въпроси на страната.

В своята хроника Георги Акрополит отбелязва няколко важни момента от посещението си в българската столица и на първо място празненствата в нея, церемониите и участието на владетеля в тях. Той пише: “Аз отидох при него (Константин Асен) и прекарах няколко дни, защото тогава се случиха Христовите празнични дни: Рождество и Кръщението. В този ден на Кръщението българските владетели празнуват най-бляскаво и тогавашният български владетел Константин желаеше да бъда и аз при тях, за да стана свидетел на това, което става”[11]. Очевидно високият гост участва във всички тържества като част от царската свита, които не ще да са били по-различни от тези в родината му, защото се спира главно на военния триумф в Търново, без да изпада в подробности.

В обредно-празничната система на Средновековна България се отделяло голямо внимание на църковните празници, тъй като религията е неотменна част от държавната идеология. Тяхното значение се подсилва от личното участие на владетеля, на неговото семейство и свита, с активната роля на търновското гражданство. Освен присъщите си функции тези празници играят роля на силен политически фактор в обществото, утвърждавайки владетелския култ, поради мястото, което заема в християнския универсален ред.

В такива случаи владетелят носи всички отличителни знаци (инсигнии) на своето достойнство, които го поставят над останалите велможи и народа. Това се диктува от възприетия дворцов протокол и церемониал, които днес са трудно възпроизводими поради липсата на български и на малко чужди извори. Те се свеждат до едно описание на Теодор Скутариот за коронацията на Теодор Комнин и уредбата на неговия двор, за които есенциално отбелязва, че се отличават с простота и семплост подобно на българската по това време[12]. Според него „този Теодор провъзгласен за император започнал да постъпва по царски... Но той бил чужд на дворцовите обичаи и се разпореждал по български, или по-добре казано по варварски начин, понеже не знаел колко са стари дворцовите традиции”. Очевидно хронистът, който се позовава на Акрополит, е дословен и може да му се вярва, тъй като познава никейския, а по-късно цариградския двор и обредите в тях.

Дворцовият протокол представлява установен начин на отношения при посещение и общуване на дипломатически пратеници или при тържествени случаи, каквито има запазени в редица писмени и живописни паметници, главно миниатюри[13]. Известно е, че Средновековната българска държава възприема много от византийската държавна йерархия, терминология, длъжности и титли, което ни дава основание да смятаме, че заедно с тях са пренесени и различни обичаи, празници и церемонии[14]. Това се потвърждава от костюмите, короните и инсигниите в художествените, нумизматичните и сфрагистичните паметници. Възприемането на византийските триумфи, акламации и други външни форми в обредно-празничната система се дължи на желанието на българските владетели да обособят държавата си като независима и равноправна на Византия и да се приравнят, поне външно, на нейните императори пред своя и чуждите народи.

Повече исторически сведения има за празнуването на Коледа и Богоявление в Търново, бележещи раждането на Божия син – Исус Христос. Основно място в тях се пада на “Кратка хроника” на Георги Акрополит, повторена отчасти в “Обзорна хроника” на Теодор Скутариот, според която Богоявленският празник се чества особено бляскаво от 59 години и в който владетелят взема активно участие. Освен неговата религиозна част има държавна, която може да бъде определена като мирновременен триумф (парад на победата), повтарящ редица елементи от организираните шествия при завръщането на войската от успешни военни мисии. Триумфът от победата, натрупаната плячка и знатни пленници, както и разветите бойни знамена и църковни хоругви вдигат “на крак” търновските граждани, които отбелязват празничното събитие с много акламации, увеселения и пиршества.

В основата на тази празнична военна церемония са римските триумфи (шествия), които трансформирани преминават в Източната римска империя (Византия), а оттам и във всички страни, които се намират под нейното политическо и културно влияние. Те са инициирани от Сената като награда за проявили се военачалници – триумфатори, откъдето е наименованието на шествието. Това идва да покаже, че те могат да се оглавяват единствено от триумфатора, по-късно владетеля император, цар, крал, който е и върховен главнокомандващ на войската. По време на самото протичане те са акламирани от войската и гражданството, които виждат в тяхно лице “божествената сила” – създателката на победата.

По същество триумфът представлява интересно и живописно шествие, което в Рим се насочва към главния храм на Юпитер, намиращ се на Капитолия, а в Цариград към центъра на града и “великата църква “Св. София”. Римският триумфатор се облича като върховния бог, носи пурпурна туника със злато, позлатени обувки, скиптър от слонова кост, завършващ с орел, има лавров венец на главата и боядисано в червено лице[15]. Не след дълго много от изброените елементи намират място в костюма и инсигниите на византийските императори, а оттам в тези на съседните балкански владетели.

Особено интересна е схемата, по която става подреждането на шествието, чиито основни моменти могат да бъдат видени по-късно във византийските триумфи, организирани като шествия до самия край на империята. Участниците се събират вън от градските стени и тръг-

13.01.2010

ват към града по най-представителния маршрут, за да стигнат главния храм, неговата крайна цел. Триумфите намират място в редица писмени и художествени паметници, сред които ръкописа на Йоан Скилица, куропалат и хронист, отразяващ събития от периода 811–1057 г. Ще отбележим миниатюрата “Триумфът на император Василий II”, показваща неговото завръщане като победител от поход в Мала Азия, където е облечен в тържествен костюм и с корона на главата[16]. И тъй като силите на недоволната аристокрация са разбити, пленените заговорници за присмех на населението са качени на магарета (Обр. 5).

Императорът триумфира на бял кон, а зад него пристъпват вòйните и макар народът да не е показан като участник, тъй като действието се развива в чертите на града, загатнат е от архитектурния пейзаж[17]. Тази и други подобни миниатюри дават рационален отговор на редица въпроси, свързани с византийските шествия и тържества, които са едно картинно възпроизвеждане на проверените историко-археологически факти. Проследено през вековете шествието показва голямо значение, което римската цивилизация оказва върху живота на хората през следващите векове. Защото “империята на Рим би била само мимолетно завоевание, ако не бе наложила на света със силата на оръжието своята политическа организация и дори закони. Истинското ѝ величие се крие може би най-вече в това, което е било и остава – нейното духовно влияние”[18]. И докато на Запад то открива простор за всички форми на културата и мисълта, на Изток позволява да се запазят ценностите на гръцката духовност, изкуство и тяхната победоносна сила.

Богоявленският празник в българската столица започва с тържествена света служба водена от патриарха, в присъствието на владетеля, неговото семейство и свита. Там са също “великите боляри” от Синклита, чуждестранните гости в града, гражданството, които по-късно участват и в организирания триумф, посвещаван по традиция на победата от 1190 г., довела до извоюването на българската независимост и международно утвърждаване на страната[19].

Подобно другите градове през XII–XIV в., Търново има своите Вътрешен и Външен град. Но за разлика от всички тях, столичният Вътрешен град се състои не от една, а от три крепости, издигнати на върховете Царевец, Трапезица и Момина крепост, докато Външният обхваща кварталите от двете страни на р. Янтра, оставащи в техните подножия. Външният град все още няма ясно очертани граници, което се дължи на липсата на археологически индикации, поради невъзможността за провеждане на разкопки. Това, което знаем са неговите западни граници, достигащи днешния пл. “Велчова завера”, където се намираха външната градска порта, фланкирана от мощни квадратни кули, през която влизат пристигащите хора и товари от Дунавския път, Средец и откъм Балкана. Пред нея остава голямо, свободно от строителство пространство, на което става събирането на царската войска преди поход, триумфите при нейното завръщане, различни празненства и церемонии. Това издава широките териториални граници на Външния град, които разгърнати в южна, източна и северна посока се увеличават многократно.

За блясъка на Богоявленския триумф допринася изваждането на пленените византийски съкровища от царската хазна, които участват в шествието, и така са показвани на гражданите и гостите на столичния град. Според Теодор Скутариот на него “българските владетели празнуват най-тържествено, като носят триумфално царските знаци, които взели плячка от император Исак”, разбивайки войската му в Тревненския проход през 1190 г.[20] По време на това катастрофално поражение той се спасява с бягство и с малка свита достига Верея, а оттам Цариград. Като имаме предвид византийския модел на тези шествия, смятаме, че трофеите са поставяни на колесница, зад която се движи царят конник, облечен в тържествен церемониален костюм, с корона и отличителни знаци, а след него идват вòйните. Без съмнение подобно шествие предизвиква заслужена гордост и възторг сред столичното население, болярство и клир. Ще допълним, че Константин Асен има монети, на които е представен като триумфатор на кон от 1264–1265 г., или скоро след описания празник, което най-вероятно е породено от тези ежегодни шествия в престолния град.

Виденият от никейския пратеник триумф, защото става дума именно за това, е свързан с управлението на Константин Асен (1257–1277), чийто образ познаваме от портрета на Боянската църква, направен малко преди това. Благодарение на него знаем истинския вид и форма на короната, костюма и инсигниите, които носи, отличаващи се съществено от тези на предходната епоха, откогато са скъпите византийски трофеи. Те включват императорските тиари (шапки), чашите на знатните участници в злополучния поход, голямото количество пари, оръжие, снаряжение, дрехи и т. н.[21] Особена стойност има плененият чудодеен кръст на император Константин Велики, за който се знае, че притежава свръхестествена сила поради вложените в него частици от светийски мощи и от Христовия кръст. В “Обзорна хроника” на Теодор Скутариот се отбелязва, че е “приготвен от злато и в средата имал част от светото дърво ... направено във вид на кръст и с много малки клетки, в които се намирали мощи от по-прочутите мъченици, мляко от Богомайката и част от нейния пояс и твърде много светини и скъпоценности”[22]. Той разпръсква злите сили, помага на вярващите и прави чудеса, което е добре известно в християнския свят.

Изброеното до тук сочи, че подобна светиня привлича много хора на Богоявление в столичния град, които се надяват на извършваните от него “чудеса”. По време на битката в Тревненския проход кръстът е хвърлен в реката, откъдето по-късно е изваден от българските войници. Постепенно ценната реликва става знаков символ на големия празник, в който също присъства обредно изваждане на кръст от водата[23]. Победата над византийците позволява на Асен и Петър да се възприемат като независими владетели в освободените от тях стари български земи, откъдето – нейното изключително значение за страната и отзвука в нейните съседи. Това не е инцидентен случай, а практика, която се потвърждава от редица празници в самата Византия, създадени след значими военни успехи. Такъв бил “празника на печенезите”, който Йоан II Комнин устройва и утвърждава след решителното сражение при Верея в 1123 г.[24] След него името на печенезите изчезва от историческата сцена, а за спомен от голямата победа и благодарност към бога за това е организиран този изключителен празник[25].

Същественото в Богоявленския празник от религиозна гледна точка е ритуалното очистване с вода, а от политическа – триумфът посветен на голямата победа, с която възобновената българска държава се легитимира пред света. Своят окончателен вид празникът добива през 1200 г. при царуването на Калоян (1197–1207), за което несъмнен принос имат успешните му военни походи на полуострова. Ето как тази военна победа е вплетена в църковната обредна ритуалност и държавните празници, а благодарение на ежегодната повторяемост се съхранява задълго в народната памет.

Поради отсъствието на исторически сведения е трудно да кажем докога продължава практиката на Богоявленския триумф в Търново, но не е изключено да е преустановена през 1280 г. От Георги Пахимер знаем, че в града има “съкровища от драгоценни вещи, взети отдавна от ромеите още при Исак II Ангел, които се пазели в царската съкровищница повече за хвалба, а не за употреба”[26]. Но те са отнесени в Цариград при бягството на Иван Асен III (1279 – 1280) от Търново, заедно с българските корони и инсигнии. По този начин един основен еле-

13.01.2010

мент – колесницата с византийските трофеи от 1190 г., отпада от шествието и не може повече да бъде възпроизведен.

В заключение ще кажем, че владетелските инсигнии, церемониите и ритуалите в дворцовия и църковен живот на Средновековната българска държава са заимствани от Византия. Богатството на нейния двор, демонстрирано вътре и вън пред чуждите пратеничества и народи от близки и далечни страни, създава впечатлението, че всичко скъпо и луксозно води своето начало от нея. За това допринасят тежкия дворцов протокол, скъпите тъкани, луксозните златарски изделия, скъпоценните камъни и перли, които остават дълго време неин монопол.

Византия и нейното изкуство са символ на най-високо и добро равнище, достигнато в различните сфери на живот, в което се оглеждат както балканските, така и западните страни. Със своята висока култура и изкуство тя служи за пример на тогавашния свят и не случайно, когато престава да бъде политическа реалност, се превръща в мит. Много и различни владетели започват да се коронясват като византийски императори, запазвайки по този начин задълго нейните държавни традиции.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Главната порта на крепостта Търнов (тази на Царевец)
Обр. 2. Общ изглед на крепостта Търнов. Поглед от запад
Обр. 3. Печат на Георги Акрополит
    А. Бюст на св. Георги
    Б. Петредов гръцки надпис: Акрополит Георги велик логотет
Обр. 4. Константин Асен и Ирина Ласкарина. Стенописен портрет от 1259 г. Бояна
Обр. 5. Триумф на император Василий II (горе). Размяна на пратеници между Василий II и Варда Склир (долу). Миниатюра в ръкописа на Йоан Скилица – Мадрид

БЕЛЕЖКИ

[1] *ГИБИ*, 13, С., 1983, 51

[2] **Долмова-Лукановска, М.** *Трапезица – в светлината на археологическите разкопки.* В. Търново, 2008, 45.

[3] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония.* С., 1970, 235; **Дуйчев, И.** *Из старата българска книжнина.* Ч. II. С., 1944, 252.

[4] **Geanakopulos, D.** *Greco-latin relation on the eve of the Byzantine restoration: the battle of Pelagonia /1259/.* 1953, 105; *ГИБИ*, 8, С., 1972, 295.

[5] **Дуйчев, Й.** *Цит. съч.*, 68, 278; **Комсалова, Р.** Съдбата на културно-духовния елит на Втората българска държава. – *Търновска книжовна школа. 8.* В. Търново, 2007, 486.

[6] *ГИБИ*, 8, 205.

[7] **Moravcsik, G.** *Byzantin oturcica.* I-II. Berlin, 1958, 451.

[8] *ГИБИ*, 8, 205-206.

[9] **Ангелов, Д., Георгиева, С., Гюзелев, В. и др.** *История на България.* 3. С., 1982, 271.

[10] **Златарски, В.** Боянският надпис. – *ГСУ ИФФ*, 31, С., 1935, 270.

[11] *ГИБИ*, 8, 211, 302.

[12] **Пак там**, 267; **Бакалов, Г.** *Средновековният български владетел.* С., 1995, 242.

[13] **Божков, Ат.** *Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица.* С., 1972, л. 12 V, л. 42 V, л. 50 В.

[14] **Ангелов, Д.** Византийски влияния върху Средновековна България. – *ИПр.*, 1948/49, № 4-5, 587.

[15] **Гримал, П.** *Римската цивилизация.* С., 1998, 140.

[16] **Божков, Ат.** *Цит. съч.*, 224.

[17] **Пак там**, л. 183 А.

[18] **Гримал, П.** *Цит. съч.*, 149.

[19] **Лазаров, И.** *Политическа идеология на Второто българско царство XII – XIII в.* В. Търново, 2003, 15 и сл.

[20] *ГИБИ*, 8, 302-303.

[21] **Пак там**, 154.

[22] **Пак там**, 252, 302.

[23] **Лазаров, И.** *Цит. съч.*, 25-26.

[24] *ГИБИ*, 8, 223.

[25] **Златарски, В.** *История на България през средните векове.* Ч. III. С., 1972, 363.

[26] *ГИБИ*, 10, С., 1980, 180.

1259-1260 – TARNOVO IN THE EYES OF THE GREAT LOGOTETH GEORGI AKROPOLIT

Maria Dolmova-Lukanovska

Abstract

In the winter 1259-1260, the delegacy of the Nikea Emperor Michael III Paleopog arrived at the capital city of Veliko Tarnovo. It was meant to improve the relationships between the two countries. The delegacy was lead by the eminent state and community figure Georgi Akropolit. In his "Short chronicle", he notes several important points from his visit and first of all he describes the celebrations and the participation of the rules in the holiday on the occasion of Christ's Baptism. Most probably, they did not differ from the Byzantium ones at the time, because he fixes mainly on the war triumph (victory parade) without getting into much details.

13.01.2010

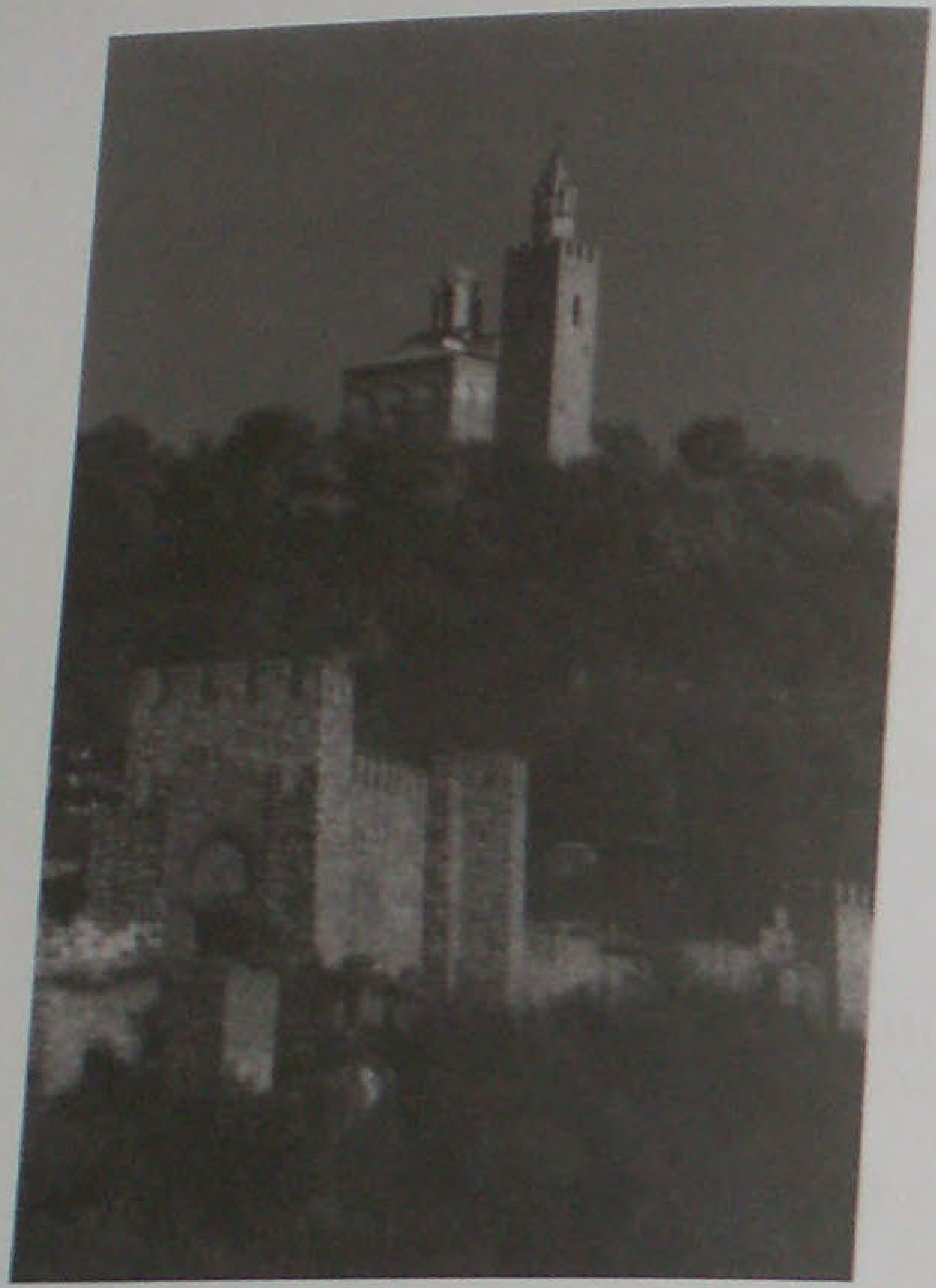

Обр. 1. Главната порта на крепостта Търнов (тази на Царевец)

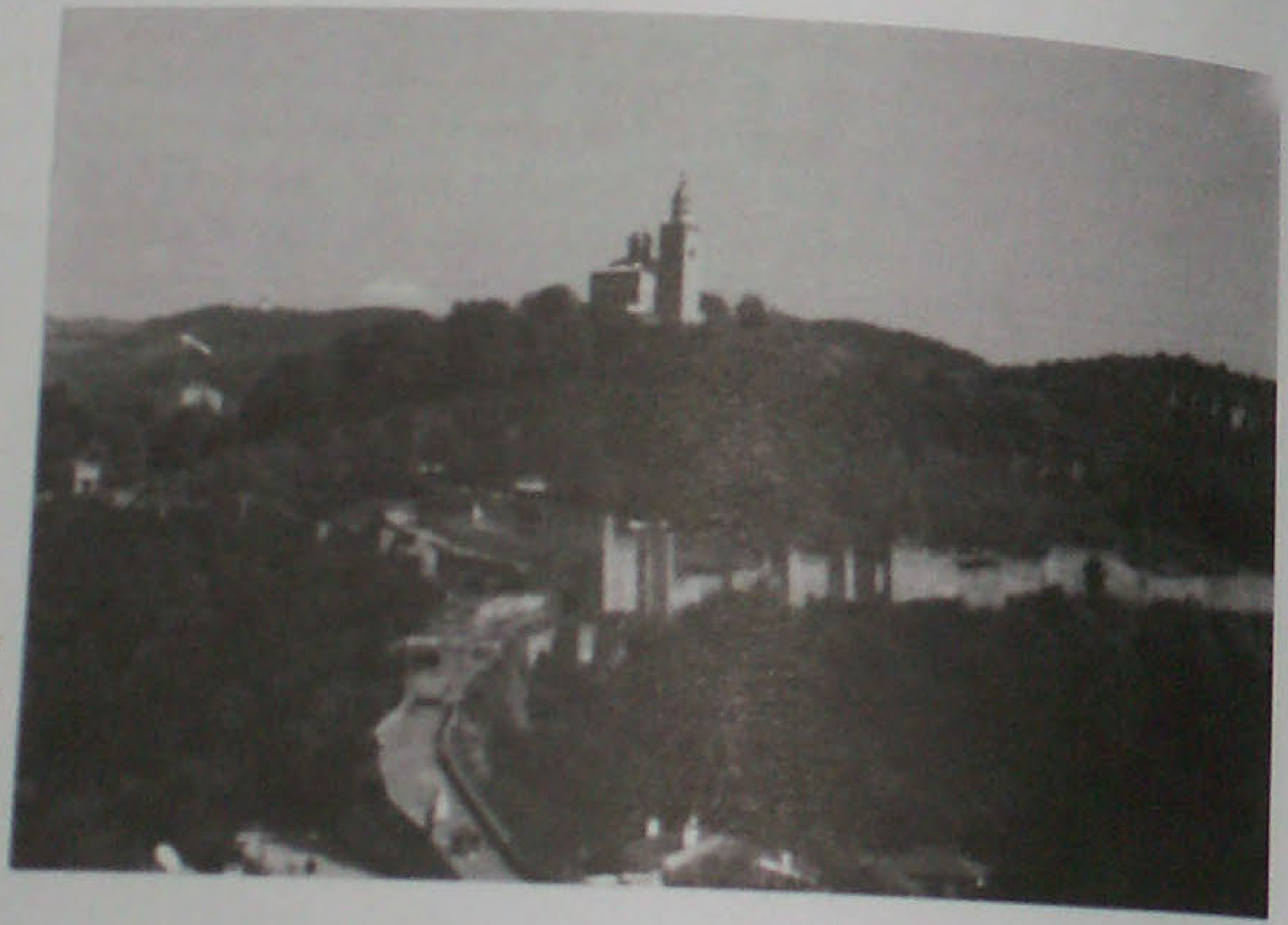

Обр. 2. Общ изглед на крепостта Търнов. Поглед от запад

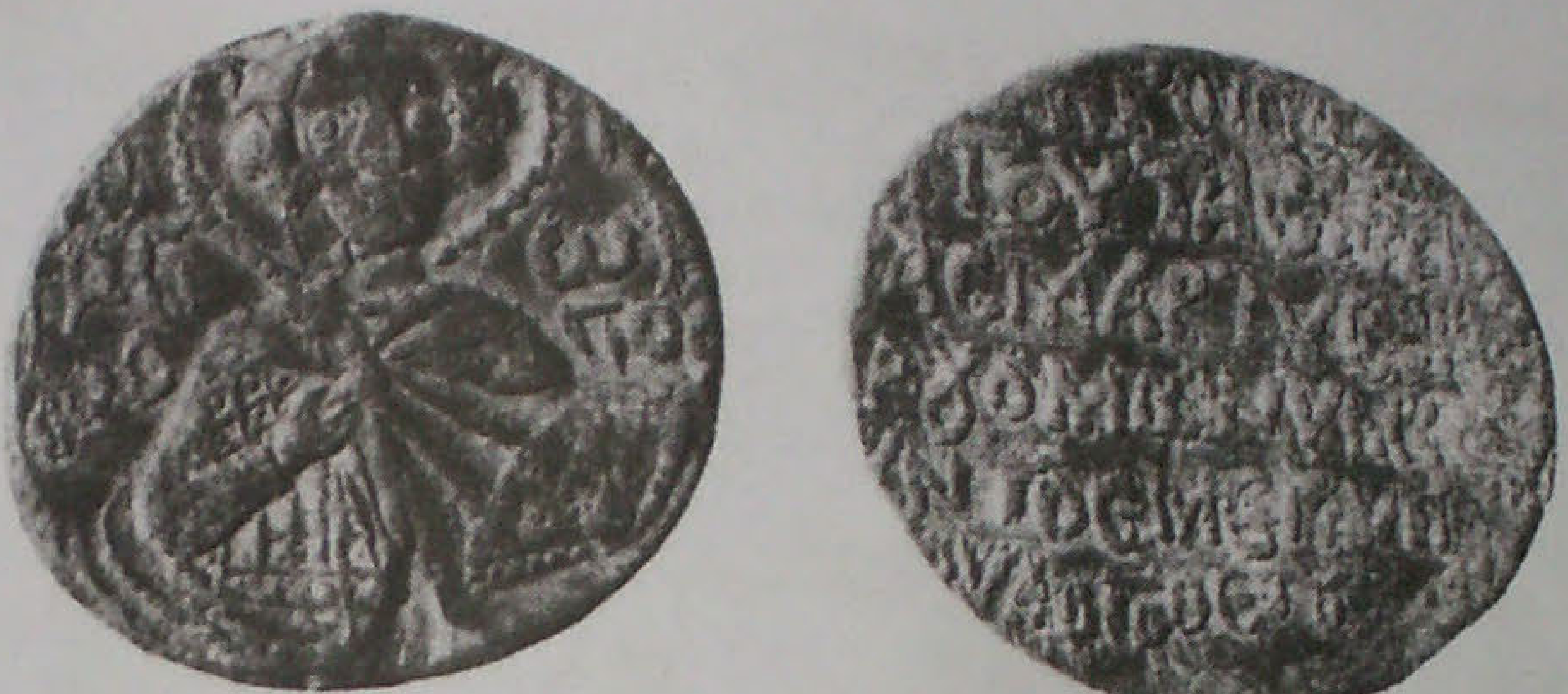

Обр. 3. Печат на Георги Акрополит

А.) Бюст на св. Георги; Б.) Петредов гръцки надпис: Акрополит Георги велик логотет

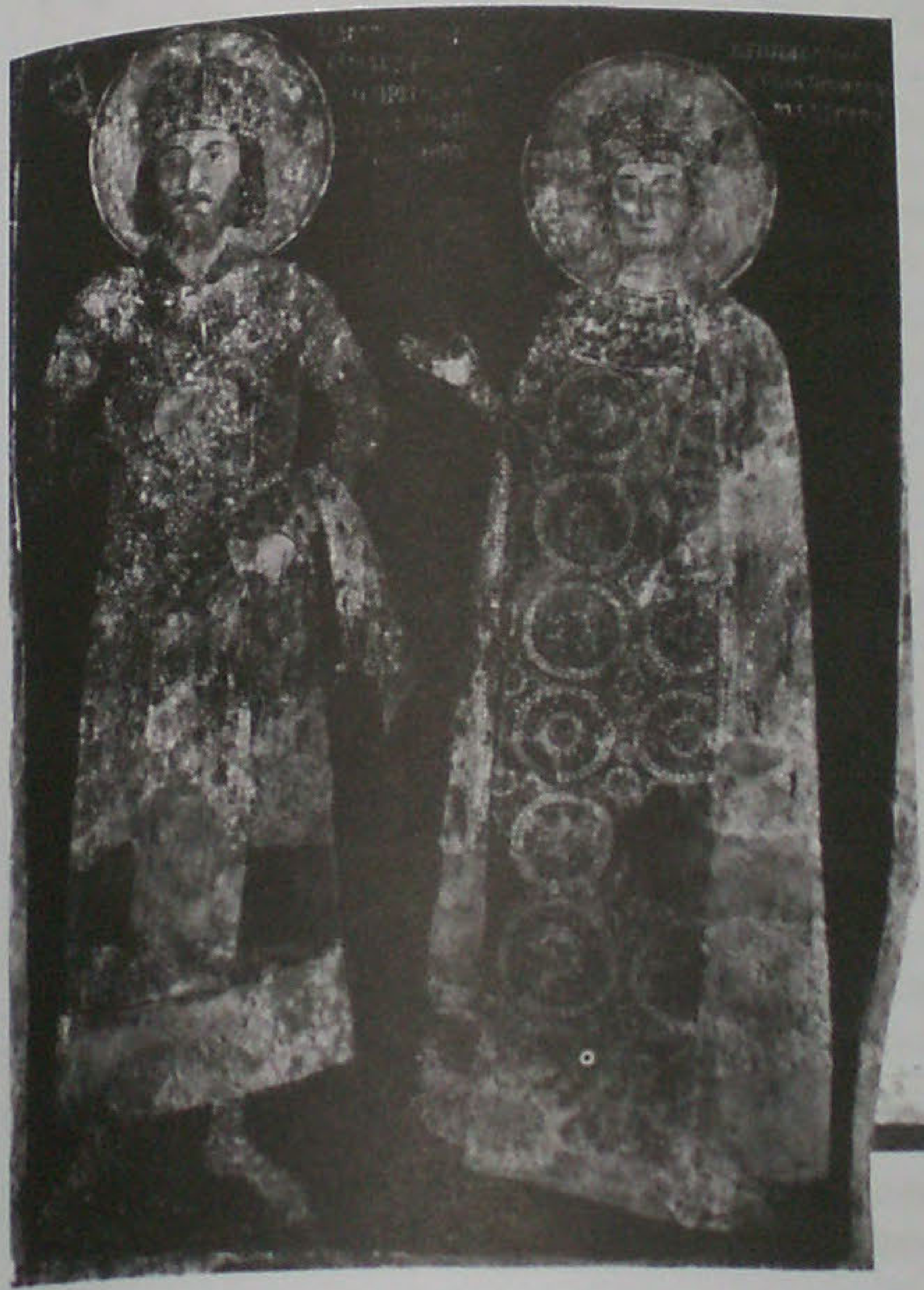

Обр. 4. Константин Асен и Ирина Ласкарина. Стенописен портрет от 1259 г. Бояна

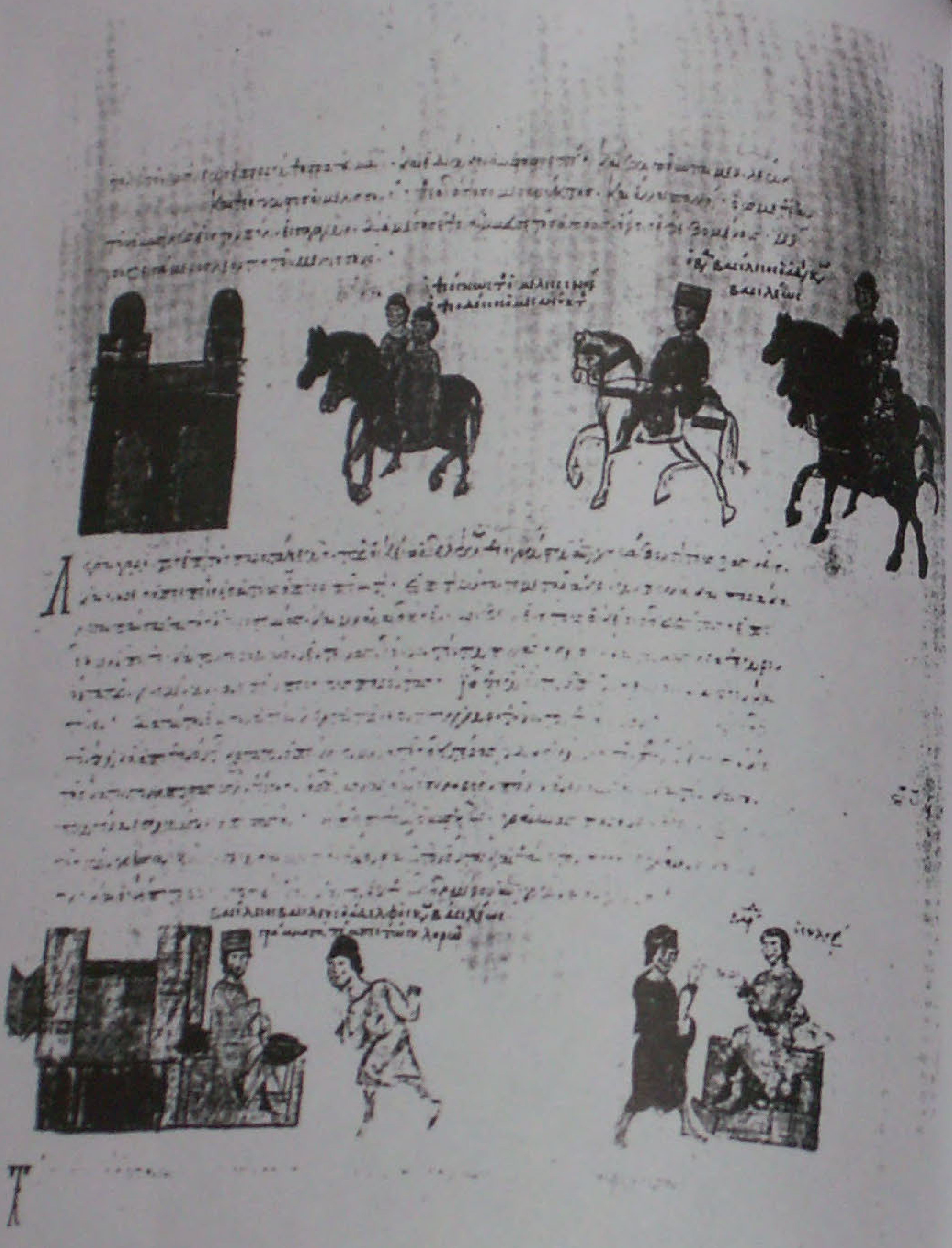

Обр. 5. Триумф на император Василий II (горе). Размяна на пратеници между Василий II и Варда Склир (долу). Миниатюра в ръкописа на Йоан Скилица – Мадрид.

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ В ПРЕДСТАВИТЕ НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ ИСТОРИЦИ ОТ XV В.

Владимир Ангелов

Както е известно една от характерните черти на византийската историография е интересът към всички заобикалящи империята народи. Повечето съчинения следват една обща схема, в която основно място заемат данните за географските особености на дадена страна, поминъкът на населението, неговият външен вид, социална организация, религия и военно изкуство. Картината нерядко се допълва и от сведения за произхода и политическата история на описваната етническа общност.

Едни от най-интересните, но сравнително слабо използвани извори за средновековната българска история, са съчиненията на византийските историци Халкокондил, Дука, Критовул и Псевдо-Сфранцес, а така също и някои кратки византийски хроники. Това, което прави тези съчинения по-особени, е фактът, че те са създадени в една коренно различна политическа обстановка – периода около и след превземането на Константинопол от османците през 1453 г., довело до гибелта на Византия. Характерът на византийската историография от XV в. напълно се променя поради нуждата да се осъзнаят причините за тази катастрофа и да се осмислят последиците от нея. Централно място в съчиненията вече заема османската история, която се разглежда по различен начин от авторите. В зависимост от своите политически възгледи едни възприемат идването на османците на Балканския полуостров като съдбовно предопределен низ от трагични събития за балканските народи, а за други то е просто триумфално шествие. В следващите страници ще проследим доколко тази промяна се отразява върху сведенията за българските земи. Изброените автори в голяма степен се различават по своята осведоменост и субективна преценка кои факти да бъдат споменати, което прави съпоставката между тях особено интересна.

По богатство на информацията на първо място бихме поставили съчинението на Лаоник Халкокондил „История”. При него най-силно в сравнение с другите византийски историци от XV в. е изразено традиционното за византийската историография подражаване в езиково и стилово отношение на по-стари автори, като Херодот, Тукидид, Ксенофонт и др. Поради тази причина за обозначаване на България и българите Халкокондил използва античните етноними „Мизия” и „мизи”. Това, което на първо място отличава неговото съчинение като извор за нашата история, е, че той единствен от византийските историци от XV в. дава сведения за произхода на българите. В контекста на обширните си разсъждения върху заселването на славяните на Балканския полуостров Халкокондил правилно заключава, че българите са от славянски произход и имат общ корен с много други народи в Европа, като сърби, босненци, поляци и руснаци. В „Историята” на Халкокондил откриваме и единствени по рода си сведения за териториалния обхват на българската държава. В един епизод от съчинението, разказващ за отношенията между Сърбия и България при управлението на цар Михаил III Шишман (1323–1330), четем, че “...Михаил, владетелят на мизийците, управлявал територията между южния бряг на Истър и Евксинския понт, а столицата му била в Търново...”[1]. Малко по-нататък Халкокондил прави още едно твърде любопитно описание на българските земи, наречени в случая “Долна Мизия”. Според автора това е територията „лежаща отсам Истър и простираща се чак до Италия, а тези мизи, наричани от най-добре знаещите гръцки език долномизийци, живеят по течението на Истър, от Видин чак до Евксинския понт, а царският им дворец се намира в Търново…”[2] Прави впечатление, че в този пасаж са налице известни сходства с един момент от съчинението на Страбон “География”, в който се прави описание на територията, заключена между Дунав и Черно море[3]. Разбира се, най-интересно за нас е твърдението, че земите на някогашната римска провинция Долна Мизия се припокриват с тези на средновековната българска държава. Можем да приемем, че става дума или за допусната неточност и смесване на географските понятия от страна на Халкокондил, или, което е по-вероятно, за придържане към онази представа за териториалния обхват на българската народност, създадена през средновековието, съгласно която тя населява земите на запад чак до град Драч на Адриатическо море[4]. Въпреки всичко, добрата осведоменост на Халкокондил по отношение на българските земи не подлежи на съмнение. В един епизод от съчинението се споменава „земята на мизиеца Добротица”, като очевидно се има предвид Добруджанското деспотство. Думите на Халкокондил са доказателство, че той е наясно дори с политическата разпокъсаност на българската държава през XIV в.[5]

Останалите автори споменават България предимно като название на територия, без да дават някакви по-конкретни сведения. Така например, от „Турско-византийска история” на Дука научаваме, че претендентът за османския престол Сюлейман праща емира на Смирна Джунеид в България и го назначава за управител на областта около Охрид[6]. Само по себе си това сведение е много интересно, тъй като показва, че независимо, че от края на XIII в. по-голямата част от югозападните български земи попадат под сръбска власт, те винаги са смятани за неразделна част от българската държава. България се споменава още веднъж в един кратък епизод, разказващ за готовността на султан Мехмед I да потвърди мирните си намерения спрямо някои балкански държави. Според Дука, след като заема престола, султанът изразява приятелското си отношение към пратениците на Сърбия, Влахия, България, дука на Янина, деспота на Лакедемония, и принца на Ахайя[7]. Тук, разбира се, възниква въпросът какви са тези български пратеници. Съществува вероятност това да са хора, пратени от сина на цар Йоан Страцимир – Константин, който се надява да получи от новия султан потвърждение на властта си върху определена територия, в която успява да се установи по време на въстанието, което избухва в българските земи през 1407–1408 г.[8] Това от своя страна трябва да означава, че поне до 1413 г. Константин успява да запази контрол над някои земи, но за съжаление сериозни доказателства в подкрепа на това твърдение липсват. Второто обяснение за българското пратеничество при Мехмед I трябва да се търси в подкрепата, която българите осигуряват на Муса в един определен етап от междуособиците, които избухват в османската държава след 1402 г. Присъствието на техни представители при султана би могло да е с цел неговото умилостивяване и предотвратяване на евентуални наказателни действия.

В подобен контекст България се споменава още един път. От разказа на Дука за повторното възкачване на престола на султан Мехмед II Фатих (1451–1481) научаваме, че според установената традиция жителите на Влашко, България, островитяни от Хиос и Родос, и генуезци от Галата, идват с богати дарове, за да засвидетелстват своето подчинение[9]. Най-вероятно в този случай става дума за някои местни управници от българските земи, които се явяват при новия султан, за да засвидетелстват готовността си да му служат.

Името България срещаме и в един твърде интересен епизод от хрониката на Псевдо-Сфранцес. Във връзка с разказа си за междуособиците във Византия, които избухват през 1373 г., авторът споменава за Марко, който „владеел още част от България”[10]. Съвсем ясно е, че

в случая авторът има предвид Крали Марко, сина на независимия владетел в Македония Вълкашин. Има основания да се приеме, че Марко взема участие в междуособицата на страната на претендента за византийския престол Андроник IV[11]. Известно е, че след битката при Черномен през 1371 г. и разгрома, който претърпява войската на деспот Углеша и крал Вълкашин, се слага край на господстващото положение на рода Мърнявчевичи в югозападните български земи. За известно време Марко владее доста голяма територия в сравнение с други феодални княжества от този период – земите около Скопие, Охрид и Призрен. Впоследствие обаче е принуден да се признае за османски васал и под негова власт остава само малка част от тези земи[12]. Вероятно точно тези територии има предвид Псевдо-Сфранцес, пишейки, че Марко владее част от България. Тези думи биха могли да се използват като още едно доказателство за това, че под името „България” късновизантийските автори разбират не само земите на север от Стара планина, но и всички области на юг, които са в пределите на българската държава почти без прекъсване до края на XIII в.

Освен в съчиненията на Дука и Псевдо-Сфранцес, България се споменава и в една кратка византийска хроника, даваща сведения за междуособната борба в османската държава. Текстът на хрониката гласи, че придобилият печална слава със своите действия срещу балканските християни Муса се отправя към България, където „избил много хора и извършил големи опустошения”[13]. Вероятно хрониката е съставена няколко години след 1410 г., тъй като представя сбита, но точна картина на действията на Муса на Балканския полуостров и в частност в българските земи в периода 1410–1413 г. Изричното споменаване на България показва, че в съзнанието на съвременниците българските земи понасят най-тежките последствия от този последен етап на османската междуособица.

Сведенията за природните особености на земите, които обитават близки и далечни племена и народи, са нещо типично и често срещано в античната историография. Тази традиция намира своето продължение в произведенията на византийските автори, които се интересуват от земята на своите съседи, водени най-вече от дипломатически, военни или стопански съображения. Като цяло сведенията за географските и природни особености на българските земи са твърде оскъдни и до голяма степен са заимствани от античните автори. Така например в съчиненията на Халкокондил и Критовул можем да прочетем едно описание на река Театрос (вероятно един от притоците на Марица), направено още от Херодот, според което реката имала „много добра за пиене вода, която била полезна и за лекуването на болести”[14]. Интерес представлява и описанието, което прави Критовул на река Хеброс. Подчертава се важното ѝ значение за икономическото развитие на региона, тъй като „храни най-различни видове риба – по-голяма и по-малка, и дава възможност на хората, които живеят край нея, да се занимават с търговия, плавайки по нея към вътрешността на страната...”[15]. Трябва да се отбележи, че тези природни описания са един от твърде редките моменти, в които Критовул се отклонява от сравнително монотонното си изложение, за да го разнообрази с допълнителна информация, която не е пряко свързана със събитието, за което говори.

Проявления на типичния „военен” поглед върху географските особености на българските земи можем да открием в няколко момента от съчиненията на Дука и Критовул. В своята „Турско–византийска история” Дука разказва как преди Никополската битка от 1396 г. султан Баязид I (1389–1402) достига София, около която местността е „много блатиста”, където трябва да изчака армията на унгарския крал Сигизмунд[16]. Малко по-нататък, разказвайки за т. нар. Дълъг поход от 1443–44 г. начело с краля на Полша и Унгария Владислав III Ягело (1434–1444) и трансилванския воевода Ян Хунияди, Дука споменава как войската достига до град Излати (дн. Златица), който е обграден от „планини и непроходими гъсталаци, простиращи се чак до Филипопол...”. За да успеят войниците да преминат планините, според Дука трябва да „секат дърветата с брадви, за да си проправят път”[17]. Тук може да се направи паралел с някои по-стари византийски съчинения, в които сведенията много приличат на казаното от Дука. На първо място бихме посочили един анонимен военен трактат, съставен вероятно през X в., където се споменава, че “…в страната на българите има гористи и мъчнопроходими клисури и извънредно тесни пътища…”[18]. Лъв Дякон също говори за “стръмни и труднопроходими места”, на които се натъкват византийците, оттегляйки се след неуспешната обсада на Средец през 986 г.[19] Могат да се посочат и други примери как византийците гледат на българската земя, но те в общи линии приличат на посочените по-горе описания. Дука по всяка вероятност е запознат с някои от тези съчинения и за да подсили внушението, в случая се изкушава да направи кратко описание на природните особености на българските земи, които през XV в. също са арена на множество военни конфликти. Описвайки походите на Мехмед II, Критовул не пропуска да отбележи, че преминаването на османците през българските земи е свързано с много проблеми, тъй като там има „труднопроходими места и многобройни пречки, дълбоки реки, трудни за преминаване и още много такива препятствия...”[20].

Сведенията за политическата история на българите в съчиненията на Халкокондил, Дука, Критовул и Псевдо-Сфранцес са сравнително откъслечни и се отнасят главно за периода на Втората българска държава. Най-подробен е Лаоник Халкокондил, който осветлява отделни моменти от отношенията между българи, сърби и византийци при управлението на цар Михаил III Шишман, споменава също така някои събития, свързани с управлението на цар Йоан Александър (1331–1371), дава и няколко любопитни сведения за цар Йоан Шишман (1371–1393). Битката при Никопол през 1396 г. намира отражение най-вече в съчиненията на Халкокондил и Дука, както и в няколко кратки хроники.

Преобладаващата информация за българските земи във византийската историопис е свързана най-вече със споменаването на редица градове, станали сцена на дадено събитие. Във връзка с османското завоевание на Тракия Халкокондил неколкократно споменава Пловдив[21]. От едно интересно описание на устройството на завладените от османците територии по времето на султан Мехмед II научаваме за положението на Пловдив след падането на българските земи под османска власт. Според думите на Халкокондил са обособени няколко големи града, като Скопие, Филипопол и други, които са ръководени от специално назначавани висши военачалници[22]. Написаното от Халкокондил свидетелства за важното положение, което заема градът в наложената на Балканския полуостров османска военноадминистративна система. От няколко кратки хроники научаваме за действията на османците по черноморското крайбрежие и най-вече за превземането на Месемврия[23]. В контекста на османските завоевателни действия в българските земи се споменава и София, която по думите на Халкокондил е завладяна от Баязид[24]. Едно много интересно сведение за града откриваме в „Турско-византийска история” на Дука. Разказвайки за решителния сблъсък между Муса и брат му Сюлейман по време на османските междуособици, Дука споменава, че Муса нанася поражение на брат си край София[25]. Трябва да се отбележи, че за подобно събитие не споменават останалите византийски автори, информация за него не откриваме и в османските извори. Във връзка с похода на крал Владислав III и Ян Хунияди, Дука и Халкокондил отбелязват, че околностите на София са опустошени, а самият град е опожарен от преминаващата войска[26]. Името на Никопол срещаме

в една кратка византийска хроника, регистрираща поражението, което претърпява кръстоносната армия на унгарския крал Сигизмунд през 1396 г.[27] Градът се споменава няколко пъти и в „Турско-византийска история”. Според Дука Джунеид бил отзован от Охрид и назначен от султан Мехмед за управител на Никопол[28]. Малко по-нататък от разказа на Дука за организирания от Мурад II (1421–1451) поход срещу Унгария научаваме, че султанът преминава Дунав при Никопол, където е посрещнат от своя васал, влашкия воевода Влад II[29]. Сред градовете, които се споменават сравнително често във византийската историопис от XV в., е Варна. Описвайки клаузите на Галиполския договор, който през 1403 г. Сюлейман сключва с генуезците, йоанитите от Родос, сръбския деспот Стефан Лазаревич и Византия, Дука отбелязва, че византийците получават крайбрежните крепости между Босфора и Варна[30]. Преобладаващата част от сведенията за града са свързани с едно от най-значимите събития, случили се в българските земи през XV в. – битката при Варна на 10 ноември 1444 г. В съчиненията на Лаоник Халкокондил и Дука сравнително нашироко се описва придвижването на кръстоносната армия и достигането ѝ до града. Особено интересно е сведението на Халкокондил, според което Варна е превзета от крал Владислав III без никаква съпротива, тъй като гражданите се предават доброволно, приемайки неговите условия[31]. Авторът прави сравнение с крепостта Калиакра, която по неговите думи дълго се съпротивлява и е превзета след много усилия, след като най-накрая войниците успяват да се прехвърлят през крепостната стена. Освен у Халкокондил и Дука, последвалото сражение между християнската коалиция и османците е отразено и в съчинението на Псевдо-Сфранцес, както и в няколко кратки хроники[32]. В „Историята” на Халкокондил откриваме едно малко използвано сведение за град Видин. Във връзка с организирания от Мехмед II през 1461–62 г. поход срещу Влашко авторът разказва, че османска флота навлиза по Дунав, достига Видин, след което градът е опожарен, а околностите му опустошени[33]. В подобен контекст срещаме още едно споменаване на българските земи в „Турско-византийска история” на Дука, което отново е свързано с отношенията между Мехмед II и Влашко. Научаваме, че разгневен от опитите на султана да го направи свой васал, влашкият воевода Влад Дракул пресича Дунав с войската си и опустошава областта около Дръстър[34]. Стойността на това сведение е висока, тъй като Дука единствен от разглежданите автори споменава град Дръстър. Това, което е общо за всички изброени сведения, е липсата на подробности, свързани с големината на градовете и тяхното население, както и за пътната мрежа.

Анализираната от нас информация за българските земи в съчиненията на византийските историци от XV в. позволява да се направят следните заключения. На първо място трябва да се отбележи, че макар и доста фрагментарни, сведенията са изцяло в духа на характерните за византийската историография похвати, сред които са архаизацията на етнонимите и топонимите, описанието на географските особености и сведенията за политическата история на дадена страна. Прави впечатление обаче пълната липса на оценки за манталитета на българите, които се споменават най-вече като етноним. Разбира се, споменатата фрагментарност на информацията има своето логично обяснение. През XV в. България вече не съществува като държава и в повечето случаи между времето, в което са написани съчиненията и някои от събитията, за които се говори, разликата е близо един век. Съвсем естествено споменът за тези събития е вече избледнял, а разказите и писаното от очевидци не са винаги достъпни. Българските земи започват да се разглеждат предимно като арена на сблъсък между османските нашественици и останалите балкански народи. Оскъдността на сведенията за българската история става още по-очевидна на фона на далеч по-подробните сведения за нашите съседи. Напълно обяснимо

13.01.2010

интересът на византийските историци от този период се насочва най-вече към тези балкански държави, които все още успяват в една или друга степен да запазят своята самостоятелност.

Лаконичното представяне на българите във византийската историопис вероятно би могло да се обясни и не толкова с липсата на информация, колкото с известно пренебрежение към "победените", каквито са вече българите. Разбира се, не е изключено тази лаконичност да се дължи и на факта, че в сравнение с другите балкански народи българите са най-добре познати на ромеите, с които съжителстват вече близо осем века. А традицията във византийската литература показва, че в нея винаги се е обръщало повече внимание на новото, различното и необичайното, а не толкова на познатото и общото, което сближава "другите" с ромеите. Разгледаните от нас сведения заслужават висока оценка, тъй като много от тях са единствени по рода си и в голяма степен спомагат за по-пълното осветляване на последните години от съществуването на Средновековната българска държава, а така също и за изясняването на редица събития, случили се в българските земи през XV в.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Laonici Chalcocondylae**. Historiarum Demonstrationes emend. E.Darko. Budapestini, 1922. p. 26.

[2] Ibid., p. 32.

[3] **Страбон**. География. М.,1994, с. 285 сл.

[4] Вж. **Ангелов, Д.** Образуване на българската народност. С.,1981 , с. 363 сл.; **Ангелов, П.** България и българите в представите на византийците. С.,1999, с.19 сл.

[5] **Chalc.**, p.98

[6] **Ducas,** Istoria turco-bizantina(1341-1462) ed.V.Grecu, Bucuresti, 1958, p. 123.

[7] Ibid., p. 133

[8] По този въпрос по-подробно вж. **Цветкова, Б.** *Паметна битка на народите*. С., 1979, 72 - 73.

[9] Ibid., p. 291

[10] **Georgios Sphrantzes Memorii,** In annexa Pseudo-Phrantzes: Macarie Melissenos Cronica, ed. V. Grecu. Bucuresti, 1966. p. 194.

[11] Не е съвсем изяснен въпросът откъде са почерпени тези сведения. По всяка вероятност Псевдо-Сфранцес е ползвал като извор недостигнали до нас венециански документи. Известно е, че Венеция пряко се намесва в междуособицата. Очевидно на основата на такива документи по-късно в Западна Европа са съставени известен брой исторически съчинения (предимно италиански), в които откриваме такива податки. Вж. **Ангелов, П.** Сведения на Псевдо-Сфранцес за българската история. – Векове, кн. 3, 1976, с. 20; **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи през XIV в.* С., 1986, с. 109; Относно сведенията за крал Марко в западните извори вж. **Matanov, Hr., Zaimova, R.** West and Post-byzantine source evidence about King Marko (Kral Marko).- *EB*, 2, 1985, 45- 61.

[12] Вж. по-подробно **Матанов, Хр.** *Югозападните български*, 105- 108.

[13] **Schreiner, P.** *Die Byzantinischen Kleinerchroniken.* Wien, 1975- 1979, T. I, S. 563.

[14] **Chalc.**, p. 30; **Critobul din Imbros**, ed.V.Grecu. Bucuresti, 1963, p. 193; Херодот прави следното описание на река Теарос: „За Теарос живеещите край него разправят, че водите му са най-лековити, особено за лекуване на краста, както и при хората, така и при конете..." **Херодот**, *История*, ч. II. С. 1990, с.35.

[15] **Critobul**, p. 193.

[16] **Ducas**, p. 79

[17] Ibid., p. 273

[18] *ГИБИ*, V, с.278.

[19] *ГИБИ*, V, с.276.

[20] **Critobul**, p. 61.

[21] **Chalc**. p. 29 ; 94.

[22] Ibid., p.276-277

[23] **Schreiner, P.** Die Byzantinischen, T.I, S. 98 ; 214; За превземането на Месемврия и завоевателните действия на османците по черноморското крайбрежие вж. **Гюзелев, В**. Очерк върху историята на град Несебър в периода 1352–1453 г. – ГСУ, LXIV, 1970, 57–97 (издаден отделно 1972).

[24] **Chalc.**, p.94.

[25] **Ducas**, p. 125.

[26] **Ducas**, p. 271; **Chalc.**, p.82.

[27] **Schreiner, P**. Die byzantinischen..., III, S.159.

[28] **Ducas**, p. 147.

[29] Ibid., p. 259.

[30] Ibid., p. 113.

[31] **Chalc.**, p.98; **Ducas**, p. 275.

[32] **Pseudo-Phrantzes**, p. 338; **Schreiner, P**. Die byzantinischen..., I, 381- 382.

[33] **Chalc.**, p. 252; По-подробно за похода вж. **Матанов, Хр., Михнева, Р.** *От Галиполи до Лепанто*. С., 1988, 222-224.

[34] **Ducas**, p. 431.

THE BULGARIAN LANDS IN THE WORKS OF THE 15TH CENTURY BYZANTINE HISTORIANS

Vladimir Angelov

Abstract

The main goal of the current article has been to study the information about the Bulgarian lands in the Byzantine historiography from the 15th century. After the analysis of the historical works of Laonicus Chalcocondyles, Doukas, Kritovoulos, Pseudo-Sphrantzes and some short Byzantine chronicles we can draw a few basic conclusions. In the first place the information, although quite fragmented, shows out prominently that all the historians discussed had followed, to one or another degree, the traditional for the Byzantine historiography use of archaic ethnic names, the interest in geographic characteristics and political history of the foreign lands. The fragmentariness of the information about the Bulgarian lands, however, could be easily explained. This is largely due to the fact that in the 15th century Bulgaria did not exist as an independent state and the times the authors were living in and the developments they were describing had been separated sometimes by nearly a century. The memory of these events had already faded, while the stories and what had been written by witnesses had not always been accessible to them.

13.01.2010

The data concerning the Bulgarian lands in the 15th century Byzantine historiography refer to their political history. As a whole, the information is fragmentary and mostly refers to the second half of the 14th century. Individual events have been associated with the reigns of the rulers Michail III Shishman, Ivan Alexander and Ivan Shishman. Predominating in numbers are the data concerning individual Bulgarian towns and regions, having become an arena of clashes with the Ottoman invaders.

It can be explained probably not so much with the lack of information, as with a certain neglect to "the conquered", as the Bulgarians already were, why they had been shown so laconically in the Byzantine historiography of the 15th century. Of course, it should not be ruled out that this laconism might have been due also to the fact that in comparison with the other Balkan peoples, the Bulgarians have been the best known to the Byzantines, with whom they had been coexisting for nearly eight centuries already. And the tradition of Byzantine literature shows that in the ethnographic excursus, more attention had always been paid to what had been new, different and unusual, than to the familiar an common, bringing "the others" closer to the Byzantines. Despite the fragmentariness of the information about the Bulgarian lands, the works of the 15th century Byzantine historians have a great value as sources for the Bulgarian history. A big part of the data presented there is unique and introduces additional facts thus helping some more light to be put on the last years of existence of the Medieval Bulgarian state.

ПИРГОС – БУРГАС И РАЙОНЪТ НА БУРГАСКИЯ ЗАЛИВ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПИСМЕНИ И КАРТОГРАФСКИ ИЗВОРИ, СЪПОСТАВЕНИ С НАЙ-РАННИТЕ КАРТИ ОТ XVII – XVIII В.

Иван Карайотов

Името на днешния Бургас идва от старогръцкото и тракийско (според професор Кирил Влахов) Πύργος – Пиргос. Промяната е станала, защото в думите, съдържащи гръцкото „П”, на турски език този звук преминава в „Б”. Πύργος означава „кула”, „малка крепост” и след завладяването на Византия от турците през XV век навсякъде „Пиргос” е станал „Бургас”. Един от Принцовите острови, където има укрепление, сега се нарича „Бургасада”, в чертите на Истанбул съществува топонимът „Яримбургас”, а по нашето крайбрежие в района на Балчик срещаме „Бургас дере”[1]. В древната си форма „Πύργος” се е запазило като топоним на десетки места в континентална и островна Гърция.

Отнесен към днешния Бургас топонимът Πύργος за първи път се среща в поемата на византийския поет Мануил Фил (Μανουὴλ Φιλῆς· Manuel Philes) Εἰς τὰ τοῦ πρωτοστράτορος ἐκείνου τοῦ θαυμαστοῦ στρατηγήματα. „За подвизите на известния чутовен протостатор”[2]. Тя е посветена на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот, българин по майка. Ето самият текст, касаещ Пиргос, в оригинал и превод:

Μάνθανε λοιπὸν καὶ τὰς ἐντεθεῦν νίκας.
Τὸ γὰρ Δεβελτὸν μαρτυρεῖ καὶ μακρόθεν
Καλῶν ὑπ’ ατοῦ προστεθὲν τοῖς πρακέτοις.
Βο τὸ Κανστρίτζιον ἐκ πετρῶν μέσου.
Λαλεῖ Σκαφδιᾶς ἀσφαλῶς ἐκτισμένος.
Ὁ γὰρ στρατεγὸς ἐκνικᾷ καὶ τὰς φύσεις,
Μικροῦ πνοῆς δύναμιν ἐντθεὶς τοῖς λίθοις.
Σφαιροῖ δὲ τὸν **Πύργον** ἐξ ε[illegible]τεχνίας,
Καὶ πυργοποεῖ τὰς καλὰς ὄντας νίκασό
Ὁ Πύργος ὁ ζῶν πρὸς τὰς ἔξωθεν μάχας.
Ποεῖ δὲ καὶ γέφυραν ἀσφαλεστάτην,
Στοὰς ἀνιστὰς ἐκ βυθοῦ περιρρύτους,
Καὶ δημιουργῶν καὶ στεγάζων εἰς ὕδωρ,
Συνόντος α[illegible]τῷ πανστρατὶ τοῦ δεσπότου,
Καὶ δημιουργοῦ καὶ σοφοῦ καὶ τεχνίτου (Philes130-143).

„Наистина Девелт бе прибавен от него
към извършените дела
и той свидетелствува и отдалеч зове.
Кастрицион вика посред скалите.
Говори уверено изграденият Скафида.
Стратегът наистина побеждава и природата

Като почти е одухотворил камъните.
Изкусно дава кръгъл вид на ***Кулата (Пирос)****.*
И с кули укрепява наистина хубавите си победи
Той – живата кула срещу външните битки.
А прави и извънредно здрав мост,
Като издига от дълбочините обливани от водата колони,
Като го прави и защитава от водата
И му помага с цялата войска деспотът
И създател, и мъдрец, и майстор.

Мануил Фил е живял между 1275 и 1345. Цитираната поема е написана в 1306 г. в самото начало на XIV век.

Събитията, описани и прославени от Мануил Фил, са станали малко преди неговото раждане. Поетът не е пряк участник в тях, не е свидетел на събитията, но по негово време е имало все още живи участници в тях, съществували са и исторически съчинения на тази тема.

Още Константин Иречек в книгата си „Пътувания из България" и в други свои съчинения локализира Пиргос на мястото на днешния Бургас[3]. На същото мнение са и други историци като проф. Петър Петров и академик Васил Гюзелев[4].

Солунският професор медиевист Апостолос Вакалопулос (Αποστόλος Βακαλοπούλος) през 1962 г., цитирайки късновизантийските Дукас и Критовул, отделя голямо внимание на локализацията на Пиргос[5] и дори изработва карта, на която, споменатият, според него у Дукас и Критовул, Пиргос е нанесен на мястото на днешния Бургас. При щателна проверка на текстовете на тези автори обаче в цитираните от Вакапулос издания никъде не се натъкнах на „Пиргос". Следователно единствената изворова опора за съществуването на средновековния Пиргос – Бургас, през XIII – XV век си остава само цитираният текст от поемата на Мануил Фил.

Затова нека се върнем към другите крепости около днешния Бургаски залив, споменати в поемата на Мануил Фил. В цитираните стихове Девелт е средновековният град, наследник на античния Деултум при сегашното село Дебелт. Кастрицион, само върху омонимна основа е локализиран от Божидар Димитров в местността Кастрич, между Резово и Синеморец[6]. Останките на Скафида са на дъното на Мандренското езеро в района на вилата на НХК при село Димчево (бившето Скеф). През средновековието Факийска река, вливаща се в езерото Мандра, недалеч от Димчево, също е носела името Скафида[7].

Това, което прави най-силно впечатление в цитирания пасаж, е редът, в който са изброени превзетите крепости и укрепления: Девелт, Кастрицион, Скафида, Пиргос. На първо място е Девелт. Вероятно това се дължи на значимостта на това селище и неговата широка известност през средновековието. Второ е Кастрицион, което, ако е правилно локализиран в поемата на Мануил Фил, се е намирал югоизточно от Девелт, а не върху значително отдалечения нос Кастрич. Следва близката Скафида и малко по-далечният от Девелт Пиргос. Този ред на изброяването на крепостите не буди съмнение, че Пиргос се е намирал на мястото на днешния Бургас. Напротив, той красноречиво свидетелства за това.

Какви са археологическите доказателства в подкрепа на тази теза? Пиргът, т.е. Кулата, и досега не е открита на територията на стария град. Съществува вероятност тази кула да се

е намирала на върха на носа, който някога е съществувал в основата на днешния вълнолом на старото пристанище. Този нос добре се вижда върху гравюра от албума на френските пътешественици Сейже и Дезарно, които са били в Бургас през 1829 год.(Обр. 1) Ако е била върху този нос, кулата би трябвало да е пропаднала впоследствие в морето и нейните остатъци да са били изгребани при удълбаването на Бургаското пристанище в началото на XX век.

Късносредновековни материали се откриват на много места в стария град. През седемдесетте години каничка, гърне и зидове бяха открити на ул. „Войнишка" до училище „П. Р. Славейков" . Глинена стомна от XV–XVI век е била намерена на пресечката между ул. „Богориди" и „Лермонтова". Средновековни монети са открити между сградата на Археологическия музей и Художествената галерия. Най-многобройни съдове и фрагменти от времето на Мануил Фил (XIII–XIV в.) е имало при драгирането на Рибното пристанище. Колкото и да са скромни тези находки, все пак те са свидетелство, че на мястото на старите квартали на Бургас през средновековието е съществувало селище.

Липсата на конкретни останки от малко укрепление (пиргос) ни тласка да се обърнем към по-ранни находки и епиграфски паметници и да ги използваме като косвени доказателства при разсъжденията си върху произхода на топонима „Пиргос", респективно „Бургас". При това трябва да се опрем на едно откритие на проф. Михаил Лазаров. През 60-те години на XX век, при строителството на новата сграда на Областния съвет до Католическата църква, той откри късноантичен некропол с монети от IV век[8]. Лазаров е изследвал 14 гроба, извършени с трупополагане. Според възрастни хора подобни находки са били намерени и при строителството на сградата на кино „Тракия". В един от гробовете са открити монети от римския император Констанций II (337–361), а в повечето от гробовете – огърлици от цветни и прозрачни стъклени мъниста. Един от клипсовете на тези огърлици има релефно изображение на Медуза Горгона. Фактът, че са били открити повече погребения на жени, отколкото на мъже, красноречиво говори, че животът в центъра на днешния Бургас е бил уседнал и че това не е некрополът на някакъв временен бивак.

В публикацията на некропола проф. Лазаров припомня едно откритие на братя Шкорпил и Вацлав Добруски, които са публикували граничен стълб, намерен в района на старата Бургаска гара[9]. На този стълб със съкращение на латински език било написано: F. C. D., т. е. F(ines) C(oloniae) D(eultensium) – *„Граници на колонията Деултум"* (Обр. 2). Надписът може да се свърже с подробния епиграфски паметник от с. Пънчево, Средецко (Обр. 3), в който се говори, че през 155 год. по времето на император Антонин Пий в Тракия били построени на много места *„бурги и президии"*[10]. Впрочем нека цитираме българския превод на самия надпис, който също е на латински и се съхранява в Археологически музей – Бургас:

„Император, цезар Елий Адриан Антонин август, благочестив, баща на отечеството, с трибунска власт за 18 (път), консул за 4 (път) построи бурги и президии за охрана на провинция Тракия, като Гай Юлий Комод Орфелиан, императорски наместник, пропретор, се погрижи да се построят бурги и президим и по границата (per finem) на флавиевата колония Деултум".

След като надписът от село Пънчево, Средецка община е маркирал южната граница на колонията Флавия Пацис Деултензиум на базата на граничния стълб с буквите F.C.D с основание можем да приемем, че северната граница между териториите на Деултум и Анхиало е преминавала по северния бряг на Бургаското езеро, наричано в миналото Вая. *Според Добруски надписът е бил намерен на брега на езерото* Вая. Неговото местонамиране е съвсем близо до тесния проток, който го свързва с морето, и това е съвсем близо до акваторията на Рибното

13.01.2010

пристанище. Там, както подчертах, са открити много археологически материали от средновековието, а също така и от по-ранни епохи. Близо до протока при изкопни работи е открит и един кръст енколпион (Обр. 4). Една, засега работна хипотеза, че римският граничен „бург”, наричан вече по-късно на гръцки „пирг”, се е намирал някога в акваторията на Бургаското рибно пристанище, вече е напълно основателна. Тук ще припомня, че Мануил Фил говори за построяването на „*мост*” до „*пиргоса*”. Такъв мост е бил построен и в нашите модерни времена. Освен това да се осъществи такова съоръжение върху протока на Бургаското езеро и морето е било много по-лесно, защото той е по-тесен, по-плитък и от двете страни бреговете му са по-стабилни от достъпния за големи кораби отток на Мандренското езеро. Характерът на протока при Рибното пристанище е най-красноречиво отразен върху една скица от началото на XIX век (Обр. 5).

Извеждането на името „Бургас” от латинската дума „burgus, i”[11] е неоснователно, защото преходът от „пиргос” към турцизираното „бургас” е повсеместен във всички територии, завладени от турците през XV век. За съжаление в търсенето на европейски имидж много автори мултиплицират тази несъстоятелна етимология на „бургас”, получила тласък вследствие на няколко публикации на Божидар Димитров. Не може да се приеме и съвместяването на двата топонима „Пиргос” и „Порос”. Около половин хилядолетие те съществуват успоредно и едното се отнася за Бургас, а другото за нос „Форос” и за близкия проток на Мандренското езеро. В автентичния си езиков вид всъщност те са достигнали до наши дни и освен това върху една картова скица, датираща на границата между XVII и XVIII в. тези топоними ясно са разграничени един от друг (Обр. 6)[12]. Най-старата карта, на която Бургас е нанесен под името Piercus sive Pergas (Пиеркус или Пергас), датира от 1697 г. и принадлежи на холандеца Николаас Витсен (1641–1717)[13], добър познавач на Черно море, приятел на Петър I, политик и картограф (Обр. 7).

Николаас Витсен (Nicolaas Witsen) бил възпитаник на Лайденския университет и притежавал универсални знания. Сигурно е бил на ти със старогръцкия език и там, където е нанесъл Пиргос, е изобразил представителна кула, а на мястото на Порос е написал Piroes и е изобразил река. Неговите научни занимания по география и картография обхващат огромни територии, свързани преди всичко с Изтока и Далечния изток. Витсен е един от най-ранните познавачи на Русия (Тартария) и съвременните руски историци му посвещават значителен брой статии и студии[14]. Той е любител на старини и по негов модел е създаден първообразът на Ермитажа Петербургската Кунсткамера. Картата на Черно море от Н. Витсен е отпечатана през 1717 г., но, според швейцарския геолог и пътешественик Фредерик Дюбоа дьо Монтпериьо (Frédéric Dubois de Monpérieux, 1798–1850), нейното осъществяване от Витсен се отнася към 1697 г.[15] Обръщам внимание върху това, защото в досегашните публикации на български се отбелязваше годината на издаването на тази важна за историята на Пиргос-Бургас карта – 1717[16], без да бъде фиксирана точната дата на създаването й. За геолога Фредерик дьо Монтпериьо обаче това е била най-меродавната карта на Черно море чак до средата на XIX век. И наистина, ако я сравним с италианските карти от XVI и XVII век, не може да не ни направи впечатление, че те почиват на рутина и носят недъзите на картите от предходните векове. Така върху карта на Черно море от т. нар. „Амброзер атлас” от XVI в. около Бургаския залив са отбелязани: Месемврия, Анхиало, Порос, Скафида и Созопол[17], а на картата на Франциско Олива от 1614 г. в дъното на залива са написани само имената на Месемврия и Созополис[18]. Явно те следват стари образци. Фрапантно доказателство е отбелязването на Скафида в „Абмрозер атлас” през XVI в., защото

през 1493 г. Скафида вече е била изоставена и в османотурски документ от 1493 г. тази крепост фигурира като име на местност „Юскуф Хисарли” – „Скефски развалини”[19]. Колкото до Порос той съвършено естествено присъства на средновековните мореплавателски карти, защото протокът на плавателното до Скафида Мандренско езеро е изключително важен за тях. Късните картографи явно следват своите авторитетни предшественици.

В сравнение с цитираните късни италиански карти, картата на Н. Витсен отговаря на всички изисквания за мореплаване и морска търговия. В нея са отразени универсалните знания на авторитетния председател на Остиндийската компания, който е отличен познавач на мореплаването, корабостроенето, търговията, близката и далечна източна география и дори на музейното дело в своята епоха. Тя би могла да се нарече „модерна епоха”, защото предава устрема си към новото, дори и на консервативната преди Петър I Русия.

Археологическите останки около протока на Мандренското езеро и нос Форос са посещавани нееднократно от мене и колегата Константин Господинов. Тук ще спомена само средновековните и късносредновековните селища, на които сме се натъквали досега. Върху останките на антично светилище на Аполон Агнос на северозападния бряг на Узунгерен през късната античност явно е построена раннохристиянска базилика. На около 20 м от този „залив” на Мандренското езеро, останал извън преградата на днешния язовир, се открива огромно количество строителен материал – фрагменти от тухли, камъни и плътен слой розов хоросан. Открива се и керамика от XII–XIV век. С голяма доза сигурност тук можем да локализираме манастирчето „Свети Георги”, разположено според писмените извори „близо до Порос”[20]. На базата на османотурски документ от 1493 г. Цв. Райчевска предлага същата локализация[21].

За същите следи от църква се отнасят и наблюденията на Константин Иречек. Той цитира едно местно предание, че някога тези развалините били наричани „*манастир*”. Иречек пише: „*При Ахранли* (днес Твърдица, Бургаска община) *имало, казват, остатъци от някакъв си „манастир”, основи на стени, между които населението копае за предполагаемо имане*”. От средновековните археологически останки е продиктувано и старото име на селището – Ахрианли. При християнизацията, въпреки силния отпор срещу езичеството и поголовното чупене на езически статуи и релефи, все пак нещо от старите култове остава. „Аполон агнос”(”пречист”) естествено трябва да изчезне. Но смисълът на епитета „агнос” оцелява. Ревностните християни, за да го пречистят от езически елементи, го сменят с друга дума, която е на основата на антонима на старогръцкия глагол „χραίνω” – „*осквернявам*”, а именно „*ахрайно*” – „*пречиствам от скверност*”, и това става име на селището, което съществува на брега на Узунгерен, недалече от село Твърдица, Бургаска община през късното средновековие. На османотурски то започва да се произнася „Ахриянли” и впоследствие става име на чифлик. Върху картата на Хайнрих Киперт то е изписано „Akrania”, а Мандренското езеро е наречено „Akrania See”. В ново време старият чифлик Ахриянли е закупен от забележителния български политик Стефан Стамболов и старите бургазлии наричат това място „Стамболовия чифлик”.

Описаните следи от антично светилище и средновековна църква се намират в югоизточното подножие на Келлебаир, който се врязва като нос в Мандренското езеро. В северозападното му подножие на същата височина, източно от новопостроената язовирна стена, могат да се видят останки от още една поселищна агломерация с материали от античността, късната античност и средновековието. На срещуположния северозападен бряг на езерото „Мандра”, на около 200 м. западно от язовирната стена има изобилие от сграфито керамика от XII–XIV век, която сега заема площ около 15 декара. Тези останки обаче са на брега на язовира и ние не можем да преценим каква част от територията на това средновековно селище е залята от язовирните води, които са се покачили с около 4 м над старото равнище на естественото езеро.

Късноантично селище има точно до разклона между шосетата за Малко Търново и Созопол[22]. Четириъгълната кула при Пода, погрешно интерпретирана като повод за възникването на топонима „Пиргос”, според характера на градежа си, се датира през XII–XIV век. Нейното местонахождение точно до протока на Мандренското езеро само по себе си я свързва със средновековния Порос, а не с Пиргос-Бургас. Разграничаването на двете локализации подробно и обосновано е вече направено от Константин Господинов[23]. Неговата доказателствена система красноречиво се допълва от ранния османотурски документ от 1493 г., публикуван в превод от г-жа Райчевска: „...*От западната страна (землището на Порос) стига до известното езеро, наречено Кьорфес (Мандренското езеро), което е под споменатото село, обръща се от началото на езерото, упътва се към границата, която е откъм езерото в южна посока. Оттам после влиза в дере, което се нарича Катазире. Оттам се изтегля, стига до един побит камък...Оттам стига до друго езеро. Това езеро влиза в Кара дениз (Черно море), което е границата му от източната страна. От северната страна границата е споменато то море.*”[24]. Според същия документ през XV век в Порос живеят 71 домакинства (ханета). Те дават на хазната 10 803 акчета. Границата на землището на Порос, очертана красноречиво през 1493 г., в никакъв случай не обхваща територията, на която е разположен старият Пиргос-Бургас. Към приведените документи е естествено да добавим и скицата, върху която двата топонима съществуват самостоятелно (Обр. 6).

На източния бряг на нос Форос, северозападно от бургаския квартал Крайморие, има археологически останки видимо от III-VII в. Те се откриват в свлачището на морския бряг. Тук е намерена и дръжка от амфора с печат от IV в. пр. Хр. Свлачището продължава да е активно. Тук братя Шкорпил са описали многото зидове – вероятно сега потънали в морето, вследствие наличието на свлачището[25].

Между нос Форос и континента са разкрити част от крепостна стена и кула от късната античност и средновековието.

Тази изключителна наситеност на района с археологически обекти даде възможност на Константин Господинов, съпоставяйки данните от Певтингеровата карта с редица карти от древността, и да локализира в този район при Пода пътната станция Пудизо[26]. Напълно е възможно това име да се е запазило през вековете и да е оцеляло до средата на XVIII в. отразено като „*Зудус*”. Срещаме го в описанието на Западния Черноморски бряг, направено от френския консул в Смирна Шарл дьо Пейсонел и отпечатано в Париж през 1787 г. под заглавие „*Трактат върху търговията в Черно море*”[27]. „*Зудус*” според него се намирало между Форос и Бургас и следите от това малко поселение със сигурност са средновековните останки на височината при Пода, зад стражевата кула.

Името на пристанището Порос се чете и в един анонимен портулан, преведен от италиански на гръцки език през 1553 г. И в него „Пиргос” не е отбелязан: „ἀπό τὸν Ἀχελῶ εἰς τὸν Πόϱω μίλια ιβ΄ πϱός τὸν λίβαν. ὁ Πόϱος ἔναι ποταμός. ἀπὸ τὸν Πόϱω εἰς τὸ νησὶ τοῦ Πϱοδϱόμου μίλια ς΄ πϱὸς τὸν εὖϱον” „От Ахело до Порос (τὸν Πόϱω, днес нос Форос) дванадесет мили по (посока) юг. Порос е река. От Порос до острова на Продром (τοῦ Πϱοδϱόμου, днес „Свети Иван Предтеча) – шест мили в югоизточна посока. От Ахело до Созополи двадесет мили в посока югоизток-юг”[28]. Българският преводач смята, че се касае за остров „Свети Йоан Предтеча” при Созопол. Но разстоянието от нос Форос, където се е намирало средновековното пристанище Порос, до Созопол е много по-голямо от 6 мили и освен това малко по-долу авторът на портолана специално говори за созополския остров, като употребява името Свети Иван (Ἅγιος Ἰωάννης). За мене няма никакво съмнение, че в случая „Предтеча” е наречен остров „Света Анастасия”. Може би грешното име на острова се дължи на обстоятелството, че през XVI век едноименната островна обител е била пряко зависима от созополския манастир „Свети Йоан Предтеча”. На базата на две грамоти, където се споменава манастирът „Света Анастасия”, напоследък Цвета Райчевска стигна до извода, че през 90-те години на XVI век той е бил предоставен на ръководството и грижите на споменатия созополски манастир[29]. Цитираните от нея грамоти са публикувани и интерпретирани от Ламброс Камперидис[30]. Те съдържат изключително богати данни за топонимията по южния бряг на Бургаския залив през периода на Късното средновековие. Някои от местните имена достигнат и до наши дни. Така в Грамотата на вселенския патриарх Неофит II от 29 септември 1609 г. се натъкваме на топонима „Чукаля” (τὰ Τζικαλία) на името на село Атия (χωϱίον ἡ Ἄθια), което е свързано с църквата на великомъченик Теодорос. Според грамотата те са предадени във владение на укрепващия се през този период островен манастир „Света Анастасия”[31]. На същото място в грамотата се говори и за някаква „каменна кариера” (αἱ ϱιζημαῖαι πέτϱααι), която се намира „до моста и морския бряг” (μέχϱι τοῦ γεφυϱίου καὶ τοῦ αἰγιαλοῦ). Това би могло да бъде старата кариера в местността „Пода”, която функционира до края на 50-те години на XX век. За да бъдем сигурни обаче, тук трябва да се направят археологически проучвания недалеч от средновековната кула и да се търсят основи на мост. Защото до първите десетилетия на XX век протокът на Мандренското езеро се преминава с ферибот. Южният бряг на протока (пороса) е скалист и достатъчно здрав, за да издържи мост, но северният, откъм Пиргос-Бургас, е пясъчен и често е заливан от водите на морето или от придошлите реки, вливащи се в Мандренското езеро. В края на XIX век ситуацията на Пода е описана в документалната проза на големия писател Антон Страшимиров: „*Там* (на Пода) *Мандренското блато, с водите на Акезлийското, с водите на Факийска река и ред други реки, се влива в морето по един страшно мътен и широк като Марица, а дълбок като Дунав улей, който се броди с просторен сал (пор).*” Малко по-нататък Страшимиров картинно описва отдавна забравения и заменен с два моста сал.: „*До калния бряг се прилепи салът. Той и тук е такъв, какъвто и на Марица – като под на хамбар, извит нагоре в краищата и пуснат във водата. Погледнете го и с български наивен ум ви се дощява да отсечете, че тази местност названието си „Под” е добила не от гърците, а от тоя под – сал...*” След като преплават протока с този „*под*”, Антон Страшимиров и другарите му продължават нататък. Каруците и конете газят плитка вода, а пешеходците вървят по „*един безкраен тесен дъсчен мост,* (който) *върви по измивания пясък край морето и извежда пешите пътници на сухо....*”[32]. Когато четем описанието на Страшимиров, веднага ни идва на ум за големите колебания на морското ниво през хилядолетията. Едновременно с това аз продължавам да си мисля, че „мостът” в поемата на Мануил Фил е при протока на Бургаското езеро и не съвпада с „моста” от патриаршеската грамота с дата 1609 година. Основание за това ми дава споменаването на топонима „Бургас” в османотурски документ като местност (мезра) в 1502 г. и като пристанище „Пиргос”, дадено под наем за 11 джизие ханета през 1639 г.[33]

В грамотите на вселенските патриарси твърде често се говори за два манастира – „Свети Никола” и „Света Анастасия”. През продължителен период те са поставени под егидата на ставропигиалния созополски манастир „Свети Йоан Предтеча”. Най-ранен е един аргировул на император Йоан VIII Палеолог, който датира от 1437 г. В него се говори за манастирчето, пос-

13.01.2010

ветено на „Светия Чудотворец Николай" (Θαυματουργοῦ Νικολάου)[34]. Островният манастир „Света Анастасия" е стабилизиран и съживен, според грамота на патриарх Иеремия II в 1575 г. Това е осъществено от монасите Матей и Никодим[35]. По отношение на личностите, свързани със „Света Анастасия", не може да не ни направи впечатление името на манастирския ктитор, сподвижника Матей. Защото 228 години след тази дата ние ще прочетем върху иконостаса на манастирския католикон, посветен на „Света Анастасия", датата 1802 г. и името на котленеца Матей Хаджигеоргюв, който плаща за украсата на църковния интериор и за втори път, заедно с Натанаил от Ганос и християните от Василико (Царево) допринася за възраждането на манастира след кърджалийските набези и руско-турските войни в края на XVIII век[36].

От 1579 г. датира грамотата на патриарх Метрофан III, в която се подчертават заслугите на бившия Вселенски патриарх Нифон, който именно в манастира „Свети Николай Чудотворец и Помагащ на бедните" (Ἁγίος Νικολάος Θαυματουργός καὶ Πτωχοβοηθήτος) получава монашеското име Макрис (Μακρῆς). Той ходатайства пред Вселенската патриаршия „Свети Никола" заедно със „Света Анастасия" да станат ставропигиални, т. е. подчинени директно на Патриаршията, а не на съседната епархия, стига само да признават върховенството на най-отдавна ставропигиалния „Свети Йоан Предтеча"[37]. След преселението на монаха Макрис в отвъдното и двата метоха запустяват и западат. Те притежават едно лозе, засадено със средствата и с личното участие на йеромонах Антим (Ἄνθιμός). Монасите от големия созополски манастир „Свети Йоан Предтеча" вземат мерки „Свети Никола" и „Света Анастасия" отново да се възродят стопански и да станат достойни за светейшето си предназначение[38]. Кризисните периоди в историята на манастира „Света Анастасия" сигурно са причина тук да не се откриват археологически материали от периода XIII – XIV век. От този период би могла да се датира само преупотребена в по-късни градежи строителна керамика. На сушата открихме много фрагменти от френски порцелан. От производствените печати може да се заключи, че този порцелан се отнася към периода XVI-XVIII век. В акваторията, при днешния каменен кей на острова, ние открихме изключително много фрагменти от късноантични и ранносредновековни амфори и една цяла амфора[39].

Според публикуваната от Пападопулос-Керамевс грамота на Вселенския патриарх Митрофан III от 20 февруари 1580 г. след средата на XVI век в делата на бургаския манастир „Света Анастасия" се намесва известният анхиалец Михаил Кантакузин, наследник на императорския род Кантакузини[40].

Потомци на византийския император Йоан VI Кантакузин (1347–1353) се заселват в Анхиало още през XV век. Михаил Кантакузин се прославя по цялото Западно Черноморие и в самия Цариград като богат наемател на анхиалските солници и на солните мини във Влашко. Той е близък приятел на великия везир Мехмед Соколович и влиянието му се простира дотам, че сменя патриарси на Вселенския престол. Манастирът „Света Анастасия" през десетилетията след 1550 г. също попада в неговата орбита. От цитирания документ не може да се разбере дали е дарител или само се меси в неговата уредба. На 3 март 1578 г. знаменитият Кантакузин, наклеветен увисва на бесилката на входа на „палата" си в Анхиало. Крайбрежното население дълго го помни и песен (трагуди) пее за него[41]. В грамотата на Иеремия II Свети Николай е наречен *„покровител на бедните"* (Νικολάος τὸ Πτωχοβοηθήτος)[42]. Този манастир според грамотата на патриарх Митрофан III от 1567 г. се намира *„на морския бряг близо до Акра"* (ἐν τῷ αἰγιαλῷ, πλεσίον τῆς Ἄκρας)[43].

На нос Акра има солидна късноантична и средновековна крепост и там през 1973 г. беше открита колективна находка от 5 монети на Юстин I (1 екз.) и на Юстиниан I (4). Последната монета в находката, сечена в Кизик, датира от XXII година от управлението на Юстиниан I, което съответства на 548/549 г. Те се откриха до устието на голям долиум с монограм от буквите ANT, в горял пласт с дебелина 15 см[44]. Обстоятелствата около намирането на находката позволява да я свържем със славяно-аварските нападения на Балканския полуостров в средата на VI век.

Близо до манастира „Свети Никола" е разположено село със същото име. Божидар Димитров приема, че то съществува още през периода XII – XV век[45]. Името на нос Акра се запазва до наши дни. Извори от края на XIX век ни говорят, че тук се намира риболовният далян, собственост на манастира „Света Анастасия", носещ същото име – „Акра"[46].

През последното десетилетие на XVII век остров Света Анастасия за първи път е нанесен върху картата на Николаос Витсен (Обр. 7). До голяма степен можем да бъдем сигурни, че островът с турското име „Кешиш адаса" (Остров на свещениците) върху картата на Ибрахим Ефенди от 1732 г. също е идентичен със „Света Анастасия"[47]. На тази карта Бургас за първи път е нанесен със сегашното си име. На нея вече под името „Форос" е нанесен и средновековният „Порос" (Обр. 8). Оттогава насетне Бургас фигурира върху почти всички карти на Черно море. През 1781 г. върху „Карта на провинции България и Румелия" от Джовани Рици Занони Бургас е нанесен в най-вътрешната част на залива, който носи името „Lemani Foros"[48]. След посещението си през 1765 г. френският консул в Смирна Шарл дьо Пейсонел отпечатва резултатите от наблюденията си малко преди края на XVIII век и за първи път изтъква значението на Бургас в презморската търговия[49].

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Гравюрата на френския художник Анри Дезарно (1829 г.). Първото изображение на Бургас, гледан от морето.

Обр. 2. Каменният стълб, маркиращ границата между колония Оеултум и територията на Анхиало, открит недалеч от днешното Рибно пристанище на Бургас.

Обр. 3. Надписът от времето на император Антонин Пий (155), който говори за построяването на гранични "бурги" и "президии".

Обр. 4. Позлатен бронзов енколпион, открит близо до рибното пристанище.

Обр. 5. Планът на Бургас от Молтке, осъществен през 1829 г., нанесен върху план на града от началото на XX век.

Обр. 6. Скица на Бургаския залив от края на XVII – началото на XVIII век, на която се четат имената на селището Pyrgos и протока "Poros".

Обр. 7. Картата на Николаас Витсен от 1697 г., върху която Бургас за първи път е нанесен под името Piercus sive Pergas.

Обр. 8. Картата на Ибрахим Ефенди от 1732 г., на която Бургас за първи път е нанесен със сегашното си име.

13.01.2010

БЕЛЕЖКИ

[1] **Трифонов, Тр.** *700 наименования от Българското Черноморие* (Справочник). Варна 2003, с. 20.

[2] *ИБИ XXII, ГИБИ*, Х. Съставили и редактирали Михаил Войнов, Василка Тъпкова-Заимова и Любомир Цончев, С.1980, 138-148.

[3] **Иречек, К**. *Пътувания по България*. С. 1974, с. 838.

[4] **Гюзелев, В**. *Черноморски фронт*. бр. 9002 от 26 август 1976 год. с. 4.

[5] **Bakalopulos, A**. Les limites de l'empire Byzantin depuis la fin du XIVe siècle jusqu'à sa chute (1453)". – BZ, 55, 1962, 1, 57-65.

[6] **Димитров, Б**. Малки пристанищни крепости. – В: *Български средновековни градове и крепости*. (Съставители Александър Кузев, Васил Гюзелев, Варна, 1981, с. 438.

[7] **Иречек, К**. *Цит. съч.* с. 832.

[8] **Лазаров, М**. Некропол от IV век на н. е. в Бургас. – *Археология*, IX, 1967, кн. 4, 48-53.

[9] **Добруски, В**. Материали по археологията на България. – *МСб*. XVIII, 1901, 704-812; **Шкорпил, Х. и К**. Старовремски надписи из разни краища на България. – *МСб*. VII, с. 88.

[10] **Кацаров, Г**. Нови сведения за римските укрепления в България. – *ОБАИ* VI, 1926, с. 22.

[11] **Димитров, Б**. Малки пристанищни крепости, с. 429.

[12] **Орачев, Ат**. Приноси към палеографията и историята на Бургас. – *ИНМБс*, 4 (Studia in honorem Ivani Karayotov), Бургас2002, с. 250, Карта 7.

[13] Сборник *"Странджа – древност и съвремие"*, 1990, с. 53.

[14] **Симбирцева, Т**. Бургмистер Николаас Витсен (1641-1717) и российское корееведение. – В: Альманах *корееведение* 1, Москва, Изд. Муравей, 1999, 110-132.

[15] **Montpérieux, Frédéric Dubois de**. *Voyage autour du Caucase: chez les Tcherkesses et les Abkhasesq en Colchide, en Géotgie, en Arménie et en Crimée*, Paris, Gide, 1840-1844, vol. VI, p. 21, not. 1.

[16] Сборник *"Странджа – древност и съвремие"*, с. 53.

[17] **Димитров, Б**. *България в средновековната морска картография XIV–XVII век*, С., 1985, Карта № 66.

[18] Пак там, Карта № 70.

[19] **Райчевска, Цв**. Бележки върху топонимията в района между Бургас и Созопол. – *ИНМБ*, III (Studia in memoriam Ivani Galabov), Бургас, 2000, с. 158.

[20] **Димитров, Б**. Малки пристанищни крепости, с. 430.

[21] **Райчевска, Цв**. Бележки, с. 159.

[22] **Господинов, К**. Пиргос и Порос/Поро – писмени, картографски и археологически извори срещу една необоснована локализация. – *ИНМБ*, III (Studia in memoriam Ivani Galabov), Бургас, 2000, с.168.

[23] Пак там, 163-176.

[24] **Райчевска, Цв**. Бележки, с. 161.

[25] **Шкорпил, К. и Х**. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни. - *МСб*., IV, 121-122.

[26] **Господинов, К**. Данните на Певтингеровата карта за района около съвременния Бургас. – *ИМЮИБ*, XIII, 1995, 39-52.

[27] **Peyssonnel, Ch. de**. Traité sur le commerce de la mer Noire I, II, Paris, 1787 .147-176.

[28] Сборник *"Странджа – древност и съвремие"*, с. 46, № 65.

[29] **Райчевска, Цв**. Манастирът "Света Анастасия" през Османската империя. – сп. *"Море"*, 2004, кн. 7/8, 7-11.

[30] **Kamperidis, L**. The greek monasteries of Sozopolis XIV-XVII centuries, Tessaloniki, 1993, 59-166.

[31] Ibid., p. 164.

[32] **Страшимиров, Ан**. Събрани съчинения в седем тома . Том VII, Пътеписи, очерци и статии. С., 1963, 25-26.

[33] **Иванов, М**. Загадъчният град. Бургас, 2005 , с. 24.

[34] **Kamparidis, L**. Op. cit., 59-63.

[35] Ibid.,147-151.

[36] **Карайотов, Ив**. *Остров "Света Анастасия"*. Бургас, 2004, 27-35.

[37] **Papadopoulos-Kerameus. Ἀ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς**. Ἡ ἐν τῷ νησίω βασιλικὴ μονὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ ἡ τύχη τῆς βιβλιοθήκης αυτῆς. – *Βυζαντίϋα χρονικά· Византийский временник*, Т. VII, вып. 4, Санктпетебург, 1900, с. 688. 1900, р. 688).

[38] **Papadopoulos-Kerameus**, Op. cit., 688-693§.

[39] **Карайотов, Ив**. *Остров*, 14-22.

[40] *Papadopoulos-Kerameus*, Op. cit., p. 690.

[41] **Иречек, К**. Цит. съч., с. 857; **Грозданова, Ел. и др**. *История на Поморие. Анхиало от древността до Освобождението*. Поморие, 2000, 106-108.

[42] **Kamparidis, L**. Op. cit., 117-121.

[43] Ibid., p. 142.

[44] **Карайотов, Ив**. Две интересни находки от Бургаско. II. Колективна находка от византийски монети от село Черноморец. – *Нумизматика* VI, 1974, кн. 4, 19-22. В тази статия погрешно е написано, че носът се казва "Таласакра". Тази грешка се дължи на погрешната информация, получена от информаторите. Те бяха офицери от Българската армия, а не местни жители. Впоследствие се разбра, че северният нос при село Черноморец се нарича "Акра" и другото му име е "Акин", докато южния се казва "Таласакра" и е запазил името на село от средновековието.

[45] Сборник *"Странджа – древност и съвремие"*, С. 1990, с. 426.

[46] В-к *"Нова епоха"*, 1901, бр. 43.

[47] **Орачев, Ат**. Цит. съч., с 251, Карта 8.

[48] *Българските земи от древността до наши дни в атласи, карти, гравюри и книги от колекцията на д-р Симеон Симов. Главна дирекция на архивите при Министерския съвет на република България*, С., 2006, стр. 111, II, 259.

[49] **Peyssonnel, Ch. de**. 1787, 151-152.

PIRGOS – BURGAS AND THE REGION OF THE BLACK SEA BAY IN MEDIEVAL WRITTEN AND CARTOGRAPHIC SOURCES IN COMPARISON WITH THE EARLIEST MAPS FROM 17TH -18TH CENTURY

Ivan Karayotov

Abstract

The name of today's Burgas comes from the Hellenic and Thracian (according to professor Kiril Vlahov) Πύργος (Pirgos). The change has appeared, because the word by analogy with other toponyms, containing the Hellenic "Π", in Turkish language transforms in "B". Πύργος means "a tower", "a small fortress" and after the seizing of the Byzantine empire by the Ottomans in the 15th century "Pirgos" was transformed "Burgas" everywhere. One of the Prince's islands, where there is a fortification, is now called "Burgasada", in the boundaries of Istanbul exists the toponym "Yarimburgus" and along our coast in the region of Balchik there is "Burgas dere".

The author quotes the original text of the byzantine poet Manuel Fil, where for the first time in the beginning of the 14th century Pirgos is mentioned, and produces indirect and direct evidence that this toponym corresponds exactly to Burgas. Archaeological, written and caligraphic sources, which prove that Poros and Pirgos are two different ports, are given. Moreover the author doesn't accept the ungrounded assertions that the name of today's Burgas comes from the latin 'burgos, -i".

The author analyzes several late medieval charters of oecumenical patriarchs of Constantinople concerning the history of the island's monastery "St. Anastasia" in the bay of Burgas and the monastery "St. Nikolai Wonder Worker", which was located on the Akin peninsula, northwards from today's resort Chernomorec.

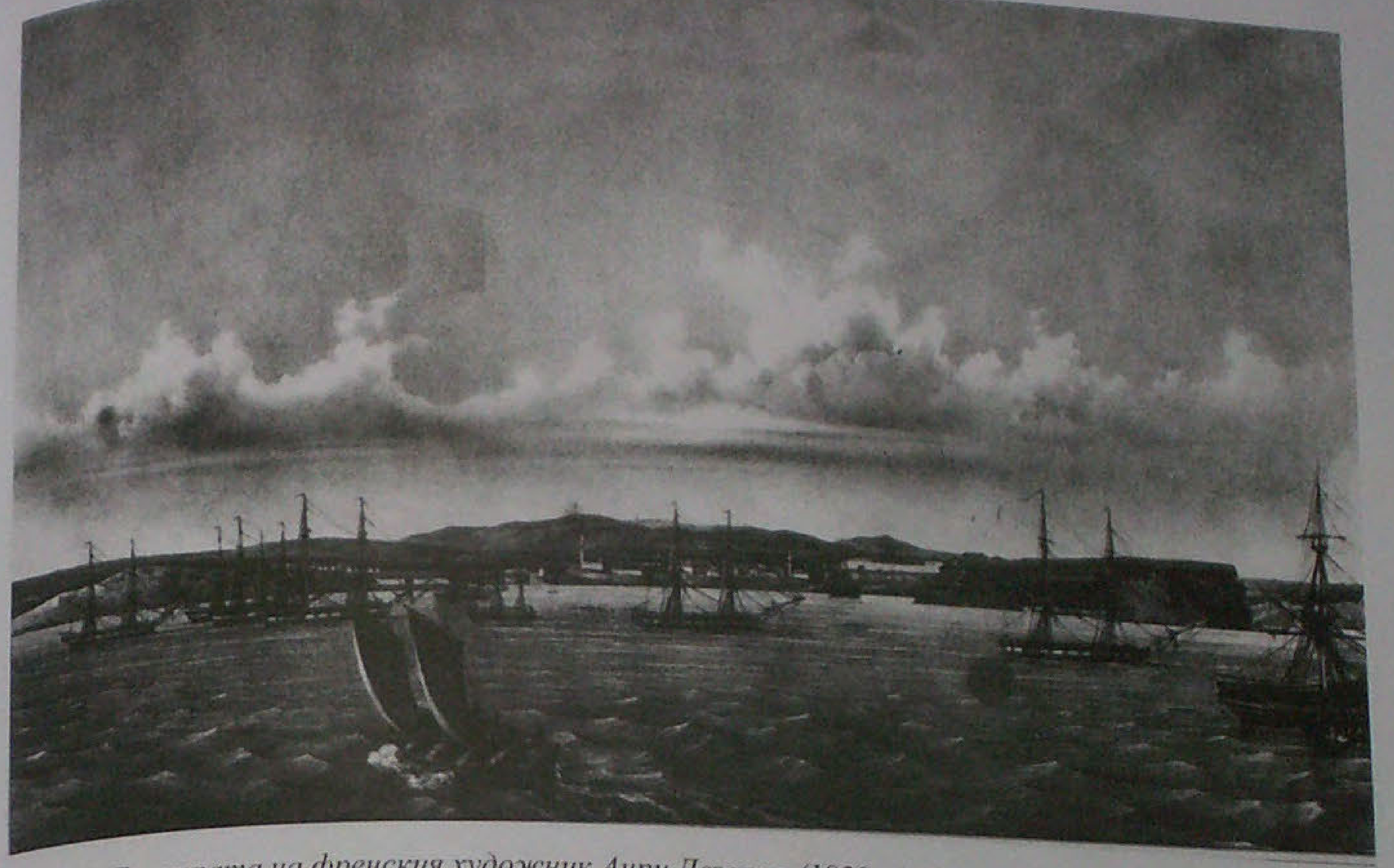

Обр. 1. Гравюрата на френския художник Анри Дезарно (1829 г.). Първото изображение на Бургас, гледан от морето

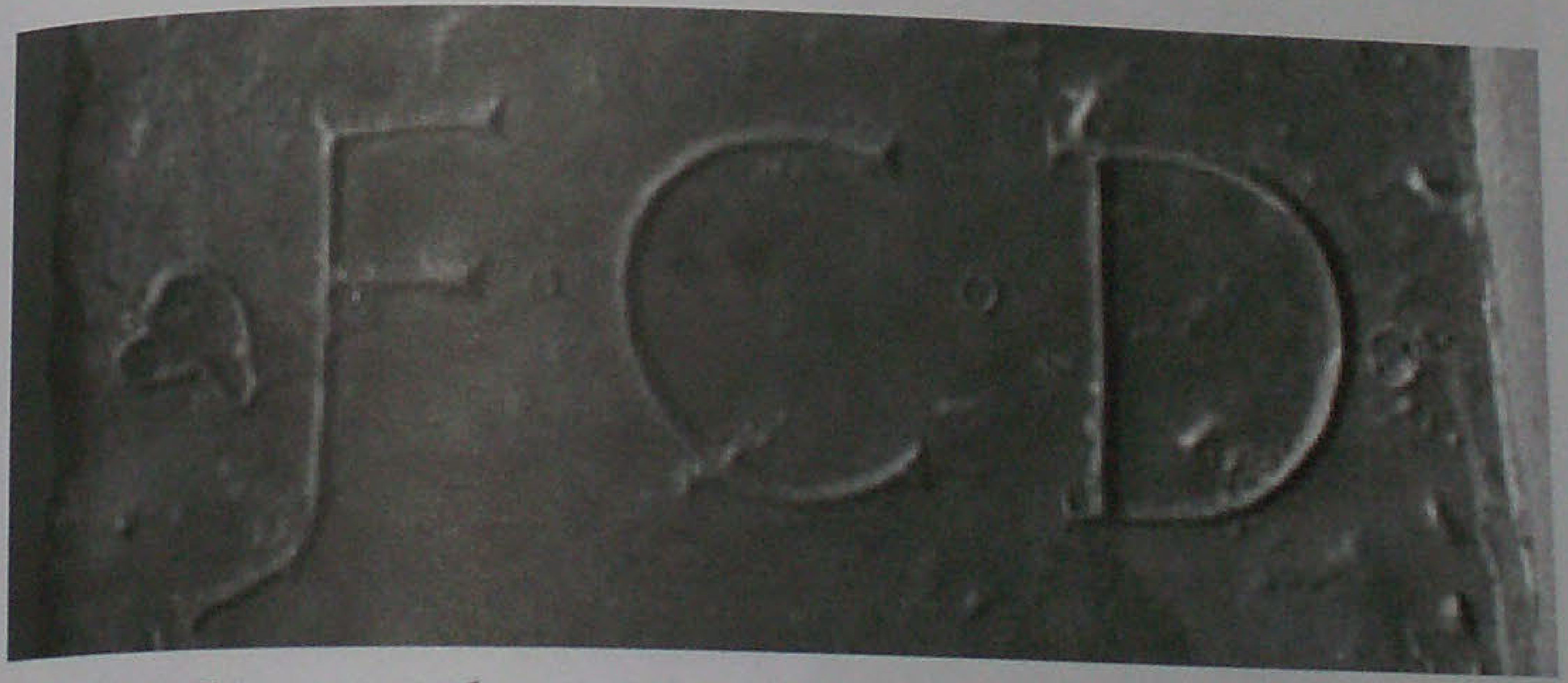

Обр. 2. Каменният стълб, маркиращ границата между колония Оеултум и територията на Анхиало, открит недалеч от днешното Рибно пристанище на Бургас

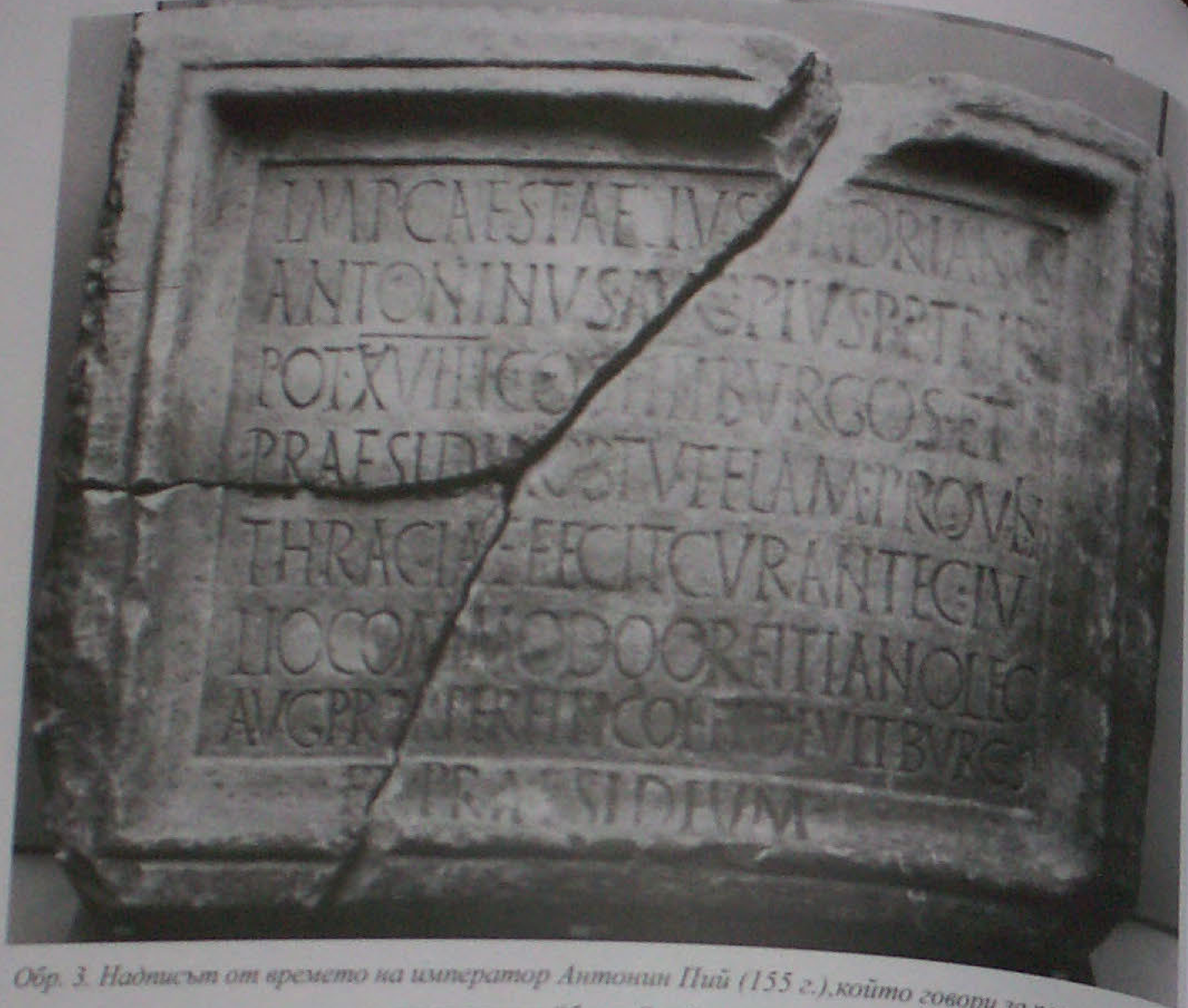
IMP CAESTAE LIVS HADRIANI
ANTONINVS AVG PIVS P P TR
POT XVIII COS IIII BVRGOS ET
PRAESIDIA ... TVTELAM PROVINC
THRACIAE FECIT CVRANTE C IVL
IO COMMODO ORFITIANO LEG
AVG PR PR ... COL ... BVRGOS
ET PRAESIDIUM

Обр. 3. Надписът от времето на император Антонин Пий (155 г.),който говори за построяването на гранични "бурги" и "президии"

Обр. 4. Позлатен бронзов енколпион, открит близо до рибното пристанище

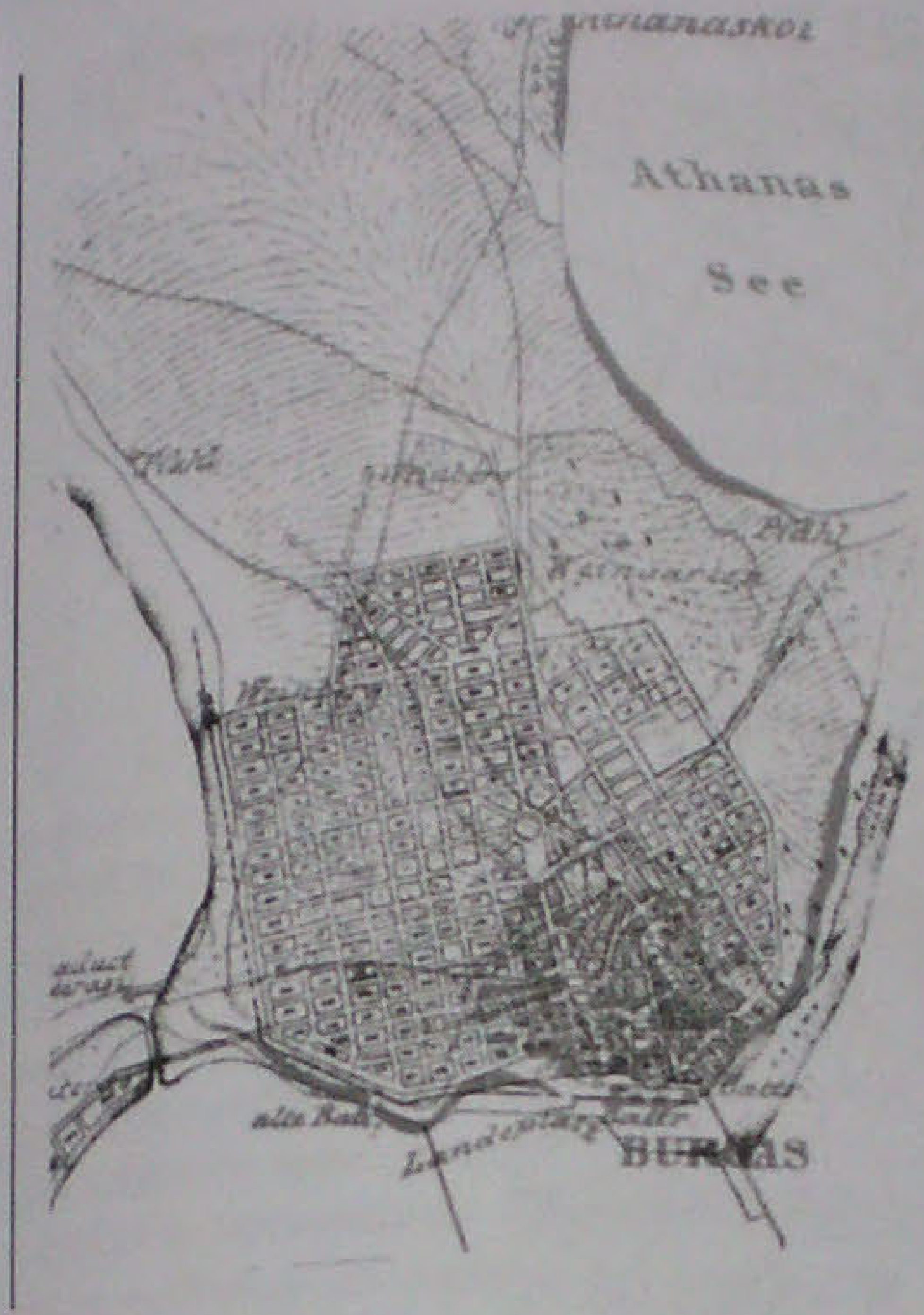

Обр. 5. Планът на Бургас от Молтке, осъществен през 1829 г., нанесен върху план на града от началото на XX век.

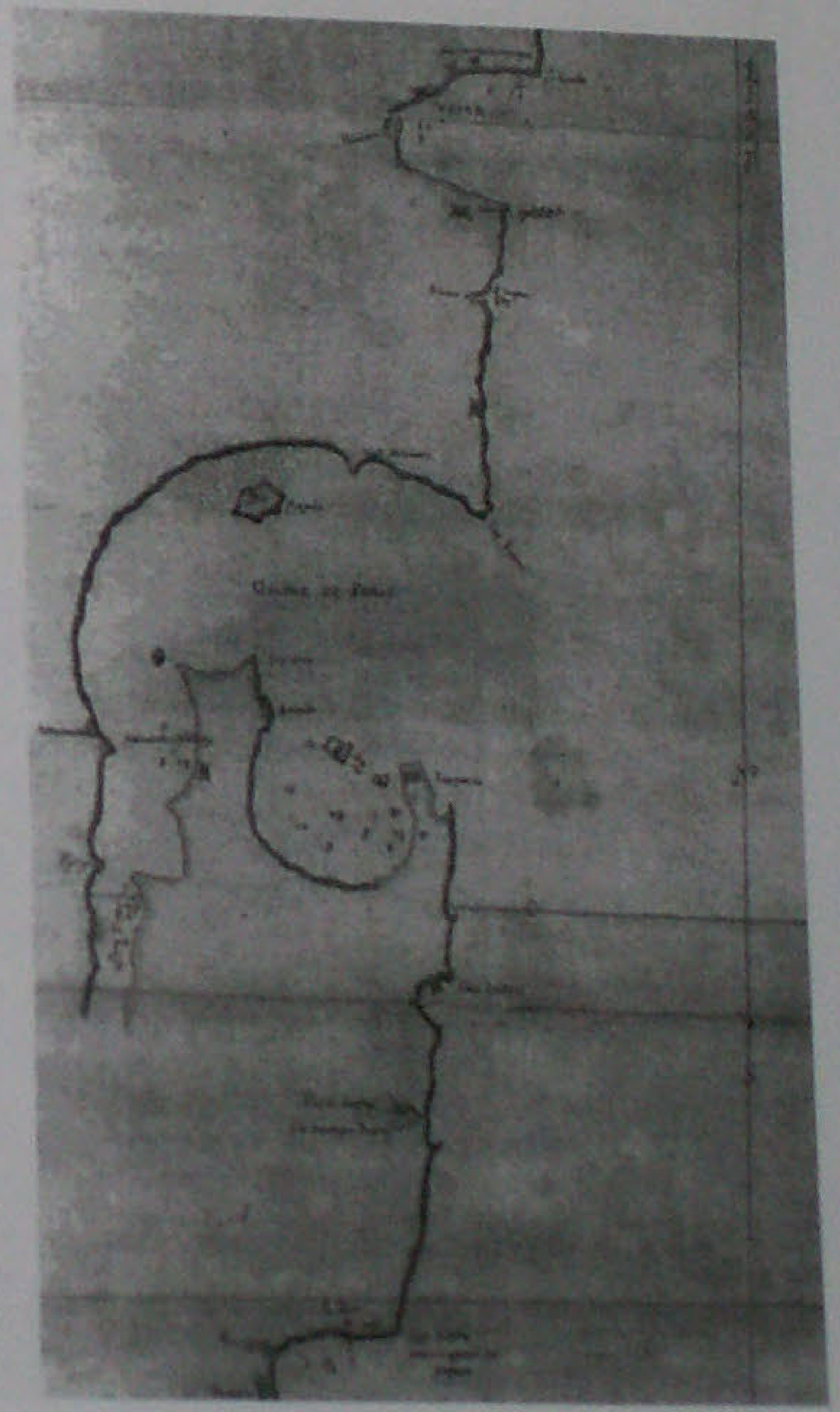

Обр. 6. Скица на Бургаския залив от края на XVII –началото на XVIII век, на която се четат имената на селището Pyrgos и протока "Poros".

13.01.2010

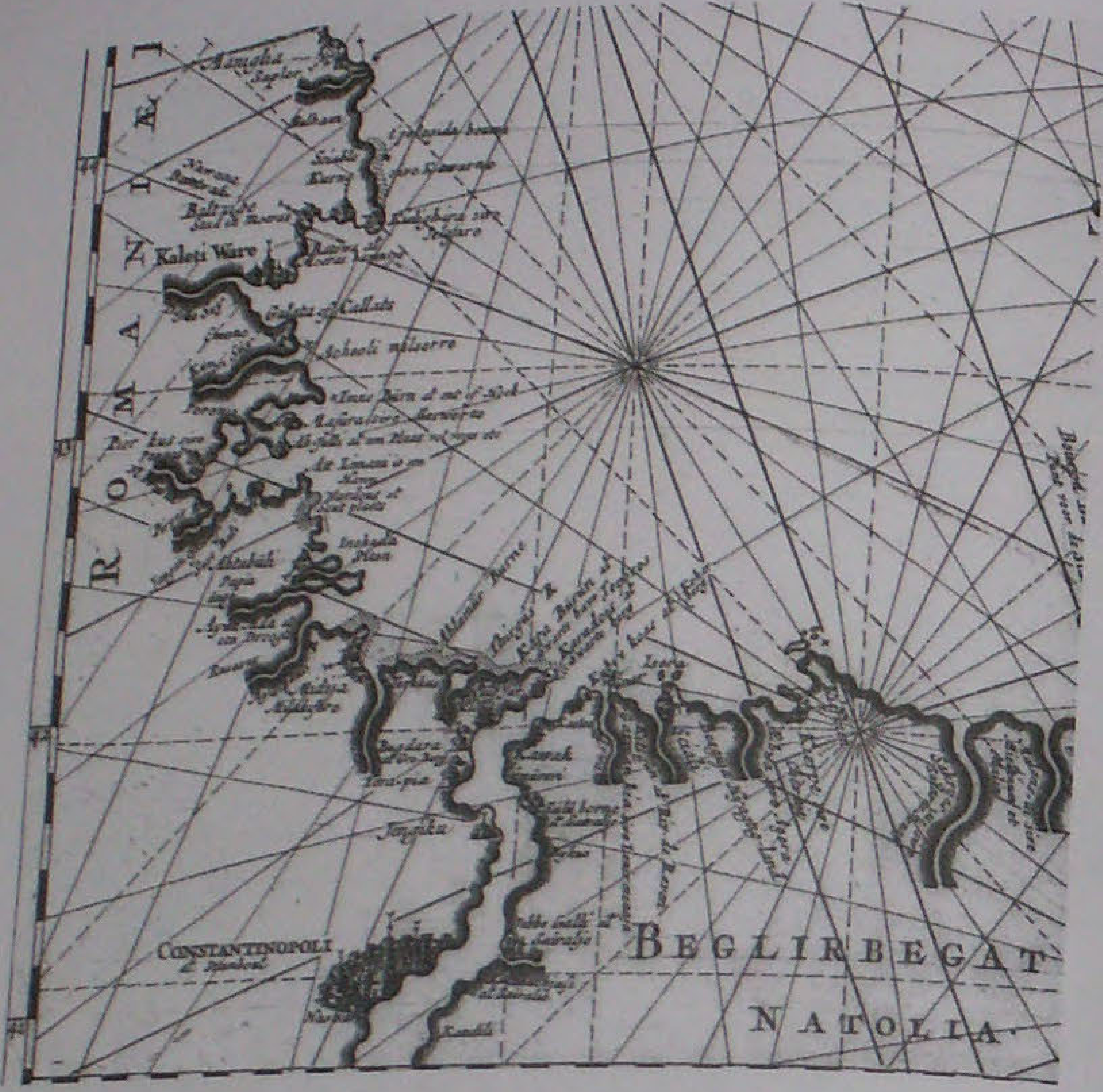

Обр. 7. Картата на Николаас Витсен от 1697 г., върху която Бургас за първи път е нанесен под името Piercus sive Pergas

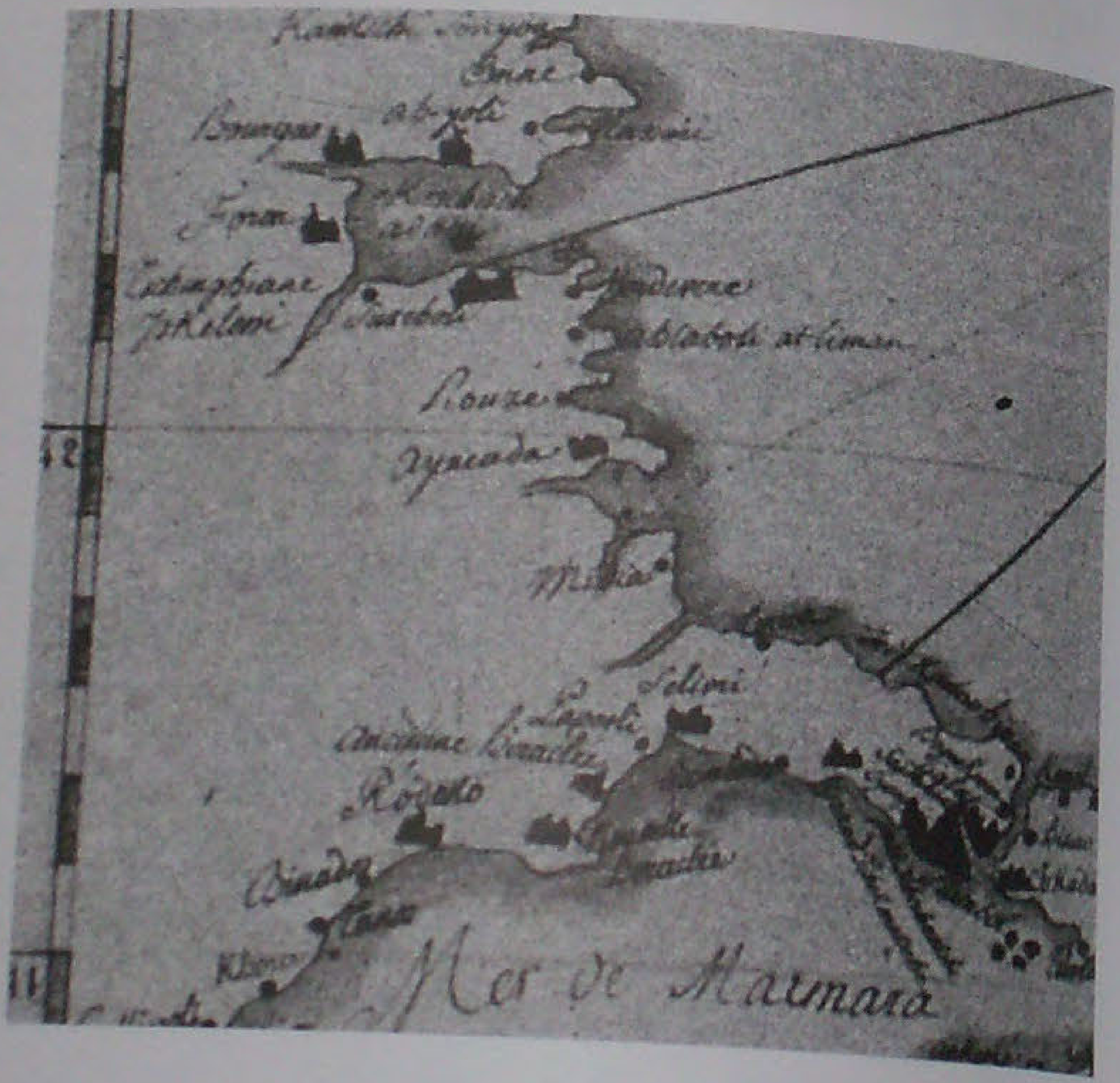

Обр. 8. Картата на Ибрахим Ефенди от 1732 г., на която Бургас за първи път е нанесен със сегашното си име.

ПЪТУВАНЕ (ДВИЖЕНИЕ) НА ХОРА, СТОКИ И ИДЕИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВАТА ПРЕД ПЪТУВАЩИЯ ЧОВЕК В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Илия Илиев

Преди да стане обект на исторически синтез, голямата тема за пътуващия човек в Средновековна България трябва да бъде аналитично разгледана от всички възможни ъгли и гледни точки. За периода IX–XIV в. такава възможност предлагат писмените паметници, свързани с лица от висшите етажи на църковната йерархия – българска, римокатолическа и византийска. Погледнато през призмата на техния живот и дейност в българските земи, пътуването има най-различни измерения: преминаване на нашественици и кръстоносци през Балканския полуостров; контранастъпление на византийски войски (по време на византийското владичество в българските земи), отправени срещу нашествениците или срещу неспазващите договорените условия за преминаване през византийска територия чуждестранни контингенти; поклоннически пътувания до свети места по повод на големи християнски празници и за измолване на помощ срещу болестите от свети мощи или от архиереи чудотворци; пътувания за пренасяне на свети мощи; пътувания по служба или по лични въпроси до главните градове на България, до катедралния град на Патриаршията/ Архиепископията – Плиска, Преслав, Охрид, Търново и до столицата на империята, Константинопол – за решаване на юридически спорове, молби за премахване и наказване на сторени неправди; пътувания на висши държавни и църковни функционери, свързани със заеманите от тях постове; пътувания на приносители на лична и служебна кореспонденция между представителите на различните видове власт, между столицата и провинциите, както и между отделните представители на висшето общество и т. н.

Въз основа на запазените писмени и други извори може да се направи сравнително подробна типология на пътуванията в някои региони на Средновековна България, като те се разделят на различни категории според определени критерии. Например през периода на византийското владичество пътуванията на обикновените хора от югозападните български земи, ако не са зачислени във войската, се ограничават до територията на Охридската архиепископия и по-специално до нейния катедрален град Охрид, където те търсят изцеление в Светиклиментовия манастир или справедливост от съда на владиката или на Синода, особено ако на архиепископския трон седи такъв авторитетен правник на своето време като Димитър Хоматиан (XIII в.)[1]. Други хора са викани и изправяни пред владишкия съд като ответници и свидетели по различни заведени в Охрид дела. В документите на Охридската църква, запазени от времето на управлението на архиепископията от Димитър Хоматиан, има споменавания и на немалко преселения на обикновени хора от едно населено място в друго поради „политическите бури", извиващи се периодично над този Балкански регион или пък в търсене на по-приемливи условия за живот.

13.01.2010

Един характерен вид пътуване, преди всичко за висшето духовенство на Българската църква с център Охрид[2], е посещението на ежегодните заседания на Светия Синод, за които имаме сведения, че поне през част от разглеждания период стават около празника на свети Ахилий (15 май) и вероятно се провеждат в голямата базилика на едноименния остров в Преспанското езеро. В друго време Синодът заседава в Охрид, в катедралния храм „Света София" и тогава всичките тридесетина епископи на Българската църква (= Охридската архиепископия) също се явяват на заседанията (с изключение на възпрепятстваните по много уважителни причини или представящите фиктивни такива) и участват в неговата работа.

Интересен епизод от дейността на Охридския синод от края на XI и началото на XII в., довел до многобройни пътувания (на официална кореспонденция и на нейните приносители), е случаят с неподчинението на триадишкия епископ[3], отказал на своите събратя и на архиепископ Теофилакт Охридски да се яви на редовното заседание на Синода, а след това да дойде в Охрид специално, за да даде лично обяснение за поведението си. За този представител на епископията на Триадица (дн. София) научаваме от няколко запазени Теофилактови писма, в които се преразказват и част от писмените оправдания, изтъкнати от триадишкия владика.

В едно от по-ранните си писма (№18 – до Йоан Таронит, дука на Скопие и управител на тема България, писано вероятно към 1092–1093 г.) архиепископът на „цяла България" споменава, че преди да заеме триадишката катедра, неназованият по име духовник се проявява като усърден манастирски игумен. По-късно, може би през 1094 г., той изпада в немилост заради „буйното си и надменно отношение" (според думите на Теофилакт, отправени към провинилия се епископ в писмото на архиепископа под №58) към някакъв стар монах от триадишкия манастир „Свети Иван"[4]. От същото писмо става ясно, че монахът се оплаква от наложеното му от епископа на Триадица наказание първо пред Синода в Охрид. Там на триадишкия епископ е препоръчано да опрости тежкото наказание – изгонване на стареца от манастира му и налагане на запрещение. След като „буйният" епископ не се подчинява на синодалното решение, нещастният монах стига чак до императора Алексий I Комнин (1081–118) и получава от него съответния документ, нареждащ на Триадишкия епископ да помилва наказания старец.

Това също не подейства и Синодът в Охрид се вижда принуден да наложи съответната възбрана на непокорния епископ. Тъй като, според църковните правила, не е човеколюбиво да съдиш, преди да изслушаш обвиняемия, триадишкият епископ е извикан на съд в Охрид. Той обаче отказва да се яви – явно засегнат от намесата в каноничните му права над паството в диоцеза на Триадица.

Подобна простъпка той вече веднъж е допуснал, като е помолил за освобождаване от заседанията на Синода под фалшив претекст – било пътуване до Константинопол с новопокръстени в православието арменци, било поради очакване на фискалните чиновници да посетят епископията му. Неговите колеги от Синода единодушно осъждат това му поведение и със синодално решение му налагат запрещение, за което научаваме от Теофилактови писма под номера 59 и 60. Случаят завършва с малко необяснимо примирение от страна на архиепископа, който в свое писмо от по-късно време (№87) отменя запрещението, защото триадишкият епископ му изповядва, че не се явил в Охрид заради тежко заболяване – нещо, в което Теофилакт не е убеден…[5]

Изложените по-горе подробности по случая с триадишкия епископ от края на XI в. или в началото на XII в. са важни с оглед на многобройните служебни пътувания, свързани с неговото изясняване, макар че главните действащи лица в скандала не пътуват – пътуват писмата

им, носени от техни доверени хора или оторизирани представители. На няколко пъти обаче Теофилакт Охридски се оплаква, че за някои от писмата, които иска по-бързо да прати на свои близки духовни или светски лица, не може да намери надеждни приносители.

Така например в писмо №52 (до епископа на Китрос, дн. Катерини, Гърция) той пише: „…Не можах да намеря опитни приносители на писмата. Защото хората обикновено обичат да получават писма, но да ги занесат и връчат на онзи, до когото са писани, те нехаят и като че са без ръце"[6]. Очевидно куриерските услуги са се предплащали, а естеството на средновековните комуникации е такова, че изпълнението на доставката е трудно за контролиране. По този повод друг виден византийски интелектуалец – Йоан Цец, свидетелства през втората половина на XII в., че от Дръстър за Константинопол (където Цец се намира по онова време) редовно пътуват хора, които изпълняват и куриерски услуги, но понякога се случва изпратените писма да не бъдат връчени на получателя[7].

Поради тази причина архиепископ Теофилакт, когато пише по особено важни въпроси, разчита на своите двама братя като доверени куриери за писмата до високопоставени светски и духовни лица в Империята. Освен че доверените приносители са ценени заради стриктното изпълнение на доставката, те често трябва да предадат на получателя на писмото и някаква допълнителна информация от поверителен характер, която подателят на писмото не смее да напише на хартия, но за която уведомява в същото писмо своя кореспондент, че ще я получи в устен вид от приносителя му. В писмото си (№93) до един от тримата лични лекари на император Алексий I Комнин – Николай Каликъл, Теофилакт пише: „…Направи и приятелите си съучастници в твоето благополучие… Ти би сторил това, ако помогнеш на моя брат, колкото можеш, във всичко, което поиска от теб. Като го видиш, че се е изложил на опасност да предприема в такова време (посред зима – бел. моя И. И.) толкова дълъг път, ще схванеш колко голяма е нуждата, която го е прокудила оттук"[8].

Този извънредно важен за интересите на Охридската архиепископия случай е свързан със запазването на църковните права над вардарското село Църкви от посегателствата на фиска[9]. За да спаси селото от бирниците, Теофилакт изпраща през същата зима другия си брат, Димитър, с писмо до хартофилакса на патриаршията в Константинопол[10]. В друго свое писмо, но пак по повод на застрашеното от облагане с данъци село Църкви (писмо №31), Теофилакт пише на висшия императорски чиновник Григорий Каматир, че лично ще го посети, за да изложи своите аргументи в защита на фискалната неприкосновеност на църковните земи и на зависимото от Църквата население, което ги обработва[11].

Дадените примери не изчерпват случаите на тези специфични пътувания в пределите на Охридската архиепископия по време на византийското владичество, но те са достатъчни като илюстрация на най-същественото по този проблем. Във връзка с него стои обаче един друг много важен въпрос – за страха на средновековния човек на Балканите (а и не само в този регион на света) от пътуването.

Поставен по този начин, въпросът може да бъде разгледан изцяло във философски план, целта на настоящата работа е да бъдат изложени преди всичко гледните точки на някои от хората, живеещи по нашите земи през разглежданата епоха. Те показват, че средновековният човек не се страхува да тръгне на път, въпреки че пред него често се изправят обективни трудности и опасности, дебнещи го и на сушата, и в морето. Специализираните изследвания отдавна показват, че византийците предпочитат морските пътища, но само през благоприятния за корабоплаване период на годината. Като илюстрация на казаното ще припомним, че отправилите се през

13.01.2010

867 г. към Константинопол славянски първоучители Константин-Кирил и Методий с част от техните ученици, поради забавянето си в Панония, са принудени да спрат във Венеция, защото вече е настъпила късната есен, когато корабоплаването в Средиземно море е преустановено[12].

Ето защо Теофилакт Охридски толкова се притеснява за брат си Димитър, че го изпраща „посред зима" до хартофилакс Петър в Константинопол. Приносителят на Теофилактовото послание за хартофилакса трябва да измине на кон цялото разстояние по Вия Егнация от Охрид до Солун и оттам до столицата на империята, както и на връщане от Константинопол до Охрид. Към опасностите от засади по пътищата в този случай се прибавят и несгодите на зимата по балканските земи. Картинно описание на едно зимно пътуване в края на XIII в. по интересуващия ни беломорски участък от Егнациевия път дава Посланието на Теодор Метохит до Никифор Хумнос от 1299 г.: „Както знаеш, тази година зимата беше по-люта от всеки друг път, с много сняг. Даже при нас, във Византион, духаха много студени северни ветрове и трябваше да се затворим в къщите си (и даже в избите си – които имаха такива) като в леговища, защото иначе не се издържаше. За дълго време бяхме откъснати от всички пътища и проходи. Но тъй като ние трябваше да тръгваме, движехме се по царския път пеш, едвам-едвам и много дни наред, като се подпирахме на тояги, защото беше хлъзгаво, и не можехме изобщо да използваме коне, както подобава, понеже имаше много сняг, натрупан нависоко… Известни ти са тракийските ветрове – те бяха за нас най-лошата страна на зимата. От всички страни със снегове и влага духаха ветрове, блъскаха, като че ли от някой безкраен и бурен океан по обширните и безпределни полета, неограничени отникъде и неоградени от никакви планини"[13].

Истински ужас обаче обхваща пътуващите по суша, когато загубят пътя или когато научат за вражески нахлувания в близост до предварително определения маршрут на своето пътуване. Един красноречив пример в това отношение е описан доста многословно от митрополита на Ефес, Мануил Гавала, в негово писмо до Великия хартофилакс на Константинополската патриаршия, Григорий Куталя[14]. Владиката тръгва през лятото на 1332 г. от столицата на империята, придружен от девет слуги и няколко водачи, всичките на коне, на път за предоставената му резиденция във Врисис. По пътя се отклонява от крайбрежието и потъва в дебрите на Странджа, където в една дълбока, гориста долина се натъква на християнски гробове (вторично използвани за християнски погребения долмени) – според него на нападнати от разбойници заблудили се пътници. В същото време до него достигат слухове за безчинствата на нахлулите в близките погранични райони български войски, разбили неотдавна византийците в прочутата битка при Русокастро[15], и положението наистина става драматично. Едва ли можем да смятаме за силно преувеличени думите на изплашения владика: „Но какво, мислиш, претърпях в апогея на тази толкова голяма опасност? Оглеждах гъсталаците, често обръщах очите си на всички страни: кога ще ни нападнат страшните крадци, кога ще ни връхлетят, изплашат, измъчат; дебнех дали ще ни хванат хоплити или конници и просто ще ни съблекат или ще ни отведат като пленници и ще ни заколят на видно място, за да си създадат име – на себе си и на местността. Нима смяташ, че бях жив, за Бога и за истината, намирайки се в такова състояние и гадаещ кога ще загина, или вече бях мъртъв, още преди да съм умрял, както е казал един известен поет, който смята, че е възможно за кратко време да си жив и умрял едновременно? О, колко трябва да съм им благодарен на онези ужасни нечестивци, че ме научиха и тогава, и сега да бъда най-истински философ и повече от преди да се обръщам към Бога и да се подкрепям с неговата сила и промисъл! Нищо не издига така душата над материалното, възвишава я и я насочва, и приближава бързо към целта, когато се понесе, както стресът от опасностите. Където някой се е избавил от опасността да пострада най-лошо, там Бог като водач е разхлабвал след време юздите на мисълта, от което няма нищо по-ценно за човека".

Пътуването все пак завършва благополучно, като че ли за да потвърди наблюдението, че средновековният човек на Балканите, макар и да се страхува от обективните трудности на пътуването и опасностите, които го дебнат на пътя, все пак се отправя към преследваната от него дестинация.

Но това пътуване е в известен смисъл пътуване по принуда – по служба, по търговия, на война, в изгнание, на поклонение или при отдавна невиждани близки. Пътуването за удоволствие, за откриване на нови светове, красоти и забавления, ще стане практика в малко по-късно време.

БЕЛЕЖКИ

[1] За Димитър Хоматиан вж. **Илиев, И**. Димитър, по Божия милост архиепископ на Първа Юстиниана и на цяла България. - *ИПр*., 1–2, 2004, 3–39; документите на Охридската архиепископия от Хоматиановото време издаде Гюнтер Принцинг: Demetrii Chomateni. Ponemata Diaphora. Recensuit Günter Prinzing. Walter de Gruyter, Berolini et Novi Eboraci, MMII (=CORPUS FONTIUM HISTORIAE BYZANTINAE. Consilio Societatis internationalis studiis Byzantinis provehendis destinatae editum. Volumen XXXVIII. Series Berolinensis. Ediderunt H.-G. Beck †, A. Kambylis et R. Keydell †). Berlin-New York, 2002, XIII + 388* + 535 p. (Рецензия от мен в *BHR*, кн. 3-4, 2003, 208-210).

[2] За Българската църква по време на византийското владичество вж. **Снегаров, Ив**. *История на Охридската архиепископия. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците*. С. 19952.

[3] Перипетиите в отношенията между Теофилакт и неговия Синод, от една страна, и триадишкия епископ от друга, се разкриват в запазените Теофилактови писма под номера 58, 59, 60 и 87. Ср. Гръцки извори за българската история (=*ГИБИ*), т. IX, част II, Произведения на Теофилакт Охридски, отнасящи се до българската история, подготвени от И. Илиев, С. 1994, 141–150, 186–188.

[4] Може би става въпрос за манастир на името на св. Иван Рилски, както с голямо основание предполага **Ив. Дуйчев**, *Рилският светец и неговата обител*, С. 1947. 205–218.

[5] От думите, с които Теофилакт прощава на триадишкия епископ за прегрешенията му, изглежда, че след като последният ходил в Константинопол да се оплаче за наложеното му от Охридския синод запрещение, от столицата по някакъв начин са въздействали върху Архиепископията да смекчи наказанието. Вж. *ГИБИ*, т. IX, ч. 2, стр. 186–188.

[6] *ГИБИ*, т. IX, ч. 2, стр. 133.

[7] Става въпрос за писмо №39 според номерацията в изданието на **Ioannis Tzetzae Epistulae**, recensuit P. A. M. Leone. Lipsiae, 1972, където Цец упреква своя приятел, дръстърския епископ Леон, че дълго време не му е писал: „Нима нямаше писар? Нима ти липсваше писалка или мастило в мастилницата на писалището ти? Не тръгваха ли насам никакви приносители на писма – истрийци или паристрийци?" Вж. **Илиев, И**. Четири писма на Йоан Цец от средата на XII век – *Плиска–Преслав*, т. 9, 2003, 21–22.

[8] *ГИБИ*, т. IX, ч. 2, стр. 193.

[9] Подробно изложение на случая с цитиране на дълги откъси от свързаната с него кореспонденция на Теофилакт Охридски (по старото издание на писмата му от **Митрополит Симеон**, *Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ български, с притурка на неговото Мъченичество на светите 15 свещеномъченици, пострадали в Тивериупол, именуван на български Струмица, в царуването на злочестивия*

Юлиана Отстъпник, С., 1931; вж. съответните писма под номера 31, 90 и 111 в *ГИБИ*, т. IX, ч. 2, стр. 111–112, 190 и 211–212) е направено от **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*. Т. 2, С. 1972, 276-288.

[10] Писмо №90 – вж. за него посоченото тук в бел. 9.

[11] *ГИБИ*, т. IX, ч. 2, стр. 111-112.

[12] **Dvornik, Fr**. *Byzantine Missions among the Slavs. SS. Constantine-Cyril and Methodius*, Brunswick, N. Y., 1970, p. 136.

[13] **Гюзелев, В**. *Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*, С. 1994 г., 156–157.

[14] **Гюзелев, В**. *Цит. съч.*, 102-103.

[15] Мануил Гавала се отправил към Врисис през лятото на 1331 г., малко след или преди битката при Русокастро от 18 юли 1331 г. За нея вж. **Божилов, Ив., В. Гюзелев**. *История на Средновековна България, VII–XIV в.* (=История на България в три тома, С. 1999 г., т. 1), с. 584 (автор Ив. Божилов).

CHALLENGES TO THE TRAVELLING MAN IN MEDIAEVAL BULGARIA

Ilia Iliev

Abstract

This paper deals with a specific kind of travelling the clergy in Mediaeval Bulgaria and Byzantium was engaged in. What about the period of byzantine rule in Bulgaria (XIth–XIIth centuries) one routine voyage the bishops have to undertake every year was to visit the annual meetings of the Synod of the Church of Bulgaria in Ohrid. Some interesting details of that kind of traveling are to be find in the letters of archbishop Theophylact of Bulgaria, written in the end of the eleventh and the beginning of the twelfth centuries. Letters №№58, 59 and 60 contain the curious story of disobedience, manifested by the Bishop of Triaditsa (today's Sofia, Bulgaria), who for some reasons refused to travel to Ohrid for the meeting of the Holly Synod.

* * *

Travelling of letters in Mediaeval Bulgaria and Byzantium was also a serious problem of communication. Archbishop Theophylact already mentioned often is complaining about the lack of trustful messengers and in several cases sent his brothers with letters to Constantinople and elsewhere. Into the same difficult position fell in the second half of the XIIth century the Bishop of Durostorum (today's Silistra), trying some times in vain to communicate with his fried Ioannes Tzetzes in Constantinople

* * *

Travelling across the Balkans in Mediaeval times – as elsewhere in Europe – was a risky task. Robbers, bandits and wandering mercenaries were only part of the troubles, stalking travelers especially if they lose their way. A dramatic account of such an adventure experienced by the Bishop of Ephesus Manouel Gavala (XIV c.), travelling through the Strandja mountains. The hard winter time can also put invincible obstacles on the way of mediaeval travelers which was the case of Theodore Metochites, riding along the Via Egnatia highway from Constantinople to Thessalonica in 1299.

КУБЕРОВОТО СЪКРОВИЩЕ В КОНТЕКСТА НА ХУНО-БЪЛГАРСКАТА ТРАДИЦИЯ

Зарко Ждраков

Хуно-българската имперска идеология е в основата на най-големите средновековни съкровища в Европа: погребението на кан Кубрат край Малая Перешчепина и ритуалния златен сервиз на кан Аспарух от Нагь сент Миклош. Сред тях е и Куберовото съкровище, открито в края на XIX и началото на XX век край трасето на римския път Via Egnatia при албанските населени места Ерзеке (край Елбасан) и Врап. Част от находките постъпва в музейните колекции на Метрополитен мюзеум и Археологическия музей в Истанбул, докато друга се появява в Лондонската аукционна къща Sotheby's през 1981 година. Това са десетина златни и сребърни комплекта колани, обявени за аварски и датирани около 700 година, както и два византийски дискоса с контролни печати от VII век[1]. Идентификацията на съкровището като Куберово и отнасянето му към 680 година се дължи отново на видния австрийски археолог Йоахим Вернер[2], който разкри самоличността на Кубрат в Перешчепинското погребение. Настоящото съобщение е посветено на трите животни: барс, змей и елен върху коланите от Ерзеке в каталога на Sotheby's. Те са изработени с нехарактерната за епохата леярска техника[3] и се свързват със свещения за източните народи дракон, което дава основание да бъдат интерпретирани като отличителни знаци на харизматичния хуно-български владетел.

Най-вероятно Кубер е четвъртият син на патриция Кубрат (605–665), който също като Аспарух (668–695) се заселва на юг от Дунав с цел да създаде своя държава[4]. Интронизацията на двамата братя би трябвало да е станала във високосната година на дракона (верени алемъ) 668, в която умира Бат Баян (665–668) на третата година от неговото управление[5]. Изчакването на новата високосна драконова 680 година (един пълен животински календарен цикъл) оправдава късната поява на Аспарух и Кубер във Византия. Би могло да се зададе въпрос дали хипата и по-късно патриций Мавър[6] не е също техен брат – срв. множественото число за "чичовци" в надписа на Тервел край Мадарския конник. Той би претендирал за римско гражданство и правото да разполага със свой печат като законен син на Кубрат[7]. Заселването на Куберовите българи става в Керамисийското поле от Солун до Битоля и Прилеп. Мястото им дава възможност да контролират римския път за Адриатика и целта е овладяването на Солунското тържище. Кубер става господар на Македонската провинция и вероятно това допринася за създаването на темата Македония на новото място – Одринско. В района на македонската столица Пела кан Кубер е могъл да припознае в Дионисиевия леопард своя барс, а в могилните гробници – погребенията на своите предци хуни, както това става със скитските могили в Черноморските степи и тракийските в Дунавския регион[8]. Вероятно името на Керамисийското поле се дължи на керамичните ателиета за урни предназначени за този некропол, както е при Атинското военно гробище Κεραμεικός. Недалеч от Пела се намира крепостта Воден, която посетихме във връзка с изследователски проект на департамент История през 2006 г. Още при входа попаднахме на рисунки върху каменни блокове, сходни на тези от Плиска, както и на мраморна колона покрита с надписи[9]. Най-вероятно във Воден е устроено канското средище по подражание на столицата в Западния тюркски каганат – град Суяб (тюрк. su yap 'устроена вода/ войска'). В тази връзка биха били и топосите Плиска на Аспарух и Джунгарския фонтан (Cutino degli zingari) сред Големия вал на канския дворец (Vallone di casa del kan) на Алцек в Италия[10].

Изработването на коланите от Ерзеке в две еднотипни групи излети от злато и сребро насочва към шаманската космогония, според която каганът съчетава в ордата мъжкото слънчево и женското лунарно начало. Тази представа е засвидетелствана в: погребението на Кубрат с комплектите сребърни бокали и златни с вградени конски костици, златните и сребърни облекла в двете крила на Симеоновата войска, ритуалите на Тервел и Крум. Трите животни върху Куберовите колани биха хвърлили допълнителна светлина върху тази символика.

Барсът (тюрк. pars 'леопард, пантера') е емблематичен за България, вероятно наричана и днес "Барсова държава" (кит. Бао-тсалия от bao 'леопард')[11] за спомен от войнствените хуни[12]. Животното присъства в етническото название на българите *барсили* и в титулатурата на родовия съюз Дуло (срв. Ирбис буркан от тибет. ирбис 'снежен барс')[13], както вероятно и в името на хунския бог на войната Илбис, а също и в харизматичното име Борис, кодирало качествата на Небесния вълк (тюрк. бор, бур) в леопарда (рис). Мистифицираният образ на барса притежава установена иконография с чудовищна характеристика, близка на китайския дракон. Късен отглас от двойната природа на барса се открива в българския превод на апокрифа на Дамаскин Студит (XVII в.), където леопардът на Македонското царство е вълк, приличащ на рис[14]. Вълчият хипостаз на Тангра свидетелства за небесния произход на българските владетели. Така например кан Кубрат е записан в Именника като Курт (тюрк. kurt 'вълк'), вероятен намек за родството му по женска линия с Ашина (монг. А-шоно 'благороден вълк') в Западния тюркски каганат. С Ашина (тюрк. Ашанъ) се родеят също владетелите на Второто българско царство Асянъ и Борил (срв. тюрк. Ил Бури-шад "княз вълк" и хун. Бала-бьор)[15], още едно доказателство за сполучливата употреба на понятието renovatio imperii, въведено от Ив. Божилов[16]. Възродителят на родовата империя Асянъ Белгунъ (тюрк. bilgin 'мъдър, хитър') напомня в Бориловия синодик за прерогативите на харизматичния Асен в тюркската легенда, който се осмелил да изведе рода от тъмнината на пещерата.

За християните леопардът (рисът) символизира Божията бдителност във връзка с кръглите петна оприличени на очи – срв. „Бдящия звяр" и „с очи на рис", но също и Сатаната[17]. В изкуството леопардът се свързва с бога Дионис, който е създател и разрушител на света – срв. мозайката от Пела. Темата е позната в Тибет и неин отглас има в старобългарския превод на Александриадата, където цар Пор заявява, че е в съюз с Дионис[18]. Източният по произход тракийски бог Дионис се изобразява най-често върху гърба на леопарда, но в Централна Азия звярът е с извърната глава към божеството, наричано Кубера. Българският кан Кубер носи името на този индийски бог на виното, богатствата и търговията, за което биха свидетелствали леопардите с извърнати глави в неговото съкровище[19]. Емблематичното животно е представено по два начина върху коланите. Първият тип (Lot. 165, 179) по всяка вероятност е създаден от византийски майстор (фиг. 1). При него леопардът е представен в профил с два крака. Неговите изящни черти са предадени върху правоъгълна пластина апликирана върху колана с висяща халка като буквата О до изображението на двуглав змей, оформящ гръцката буква Ω. Би могло да се допусне, че са визирани християнските формули за Вечно Съществуващият (ΟΩΝ) и за началото и края (А и Ω) – срв. извивката на изправения леопард като петлица на буквата А. Вторият тип животно (Lot. 166, 174, 175) изяснява византийския образец като барс, за което свидетелстват издължената кучешка муцуна и уши (фиг. 2). В Китай по подобен начин се изобразяват драконите (фиг. 3). Куберовият майстор е имал предвид драконовските черти на барса, като е представил звяра с издължено тяло да захапва стреловидната си опашка като змия, което напомня за космическата хармония и родовата генеалогия, свързана със стрелите и змията-дилъм на прадядото Авитохол/Атила в Именника. В тази връзка под корема на животното в профил са изобразени другите два крака като стрела и буква Е от възможен прочит на монограм. Върху третия пръстен печат на кан Кубрат буквените знаци също са оформени като стрели и лъкове[20]. За отбелязване е и още една особеност: барсът е вписан в овален обръч и виси като медальон, прикрепен с панти към плочката на колана. Медальонът има формата на трикраките чаши черепи в Аспаруховото съкровище. По традиция номадите закачат за коланите походните чаши тасове, както отрязаните глави – напр. тасовете и триумфиращият владетел в Аспарухово съкровище.

Барсът се среща често не само в изкуството на Първото българско царство, но и на Второто, където е държавно-родовият символ на Асеневци, видно от златния Калоянов пръстен печат (фиг. 4) и от оловния печат без надпис от Царевец. Специфичната издължена муцуна и уши на тъй наречения лъв от медната монета на цар Иван Шишман и зверовете от емайлирания в червено търновски медальон също насочва към барса. Постепенно емблематичният за българите образ на барса загубва своята семантика и под влияние на европейската хералдика е възприет за "лев". Леопардът останал далече в Централна Азия, а българите се приобщили към европейските културни ценности.

Двуглавият змей с издължена муцуна и уши прилича на барса. В българския фолклор е запазено куманското му име джилан (приказен змей) и се представя с кучешка глава и тяло на гущер. По всяка вероятност той се свързва с шаманските ритуали – срв. залюбване със змей и Бояна магьосница. В китайската и християнската традиция драконът и змията (змей) не се отличават съществено. Те често захапват края на опашката си или се представят срещуположно като единство на противоположностите и символ на космическата хармония и вечността[21]. Двуглавият змей или две змии с формата на буквата "Ω" биха били християнски символи: Христос-Мъдрост и Христос-Жертва (напр. Тертулиан нарича Христос „Добрата Змия"), а също така и победа на Божието слово над злото[22]. Добрият змей се асоциира с елена, както в християнски контекст, така и в китайски, където драконът е наречен „Небесен елен"[23]. При хуните е разпространена практиката да маскират своите коне като елени и вероятно в тази връзка са изображенията на змиевидни коне. Чудовищен образ е и мистичната сърна със сребърни рога, която води хуните към новата им родина. Създаването на Дунавска България става във високосната година на дракона-верени 680, а на следващата 681 змия-дилъм година на прародителя Авитохол/Атила, с която започва и завършва Именника, младата държава е призната от Византия, а на нейния основател Еспererих/Аспарух – римската федератска титла *rex*, наследена и от Телерих. Цикличното юбилейно празнуване на събитието от 681 година е отразено в златния сервиз на Аспарух с отбелязване на високосната 693 змия-година[24]. В годината на дракона 836 и отново високосна змия година 837 е инвеститурата на кан Звинич Персиан, ознаменувана с медальона от Атина[25]. Българите провеждат примициалните си жертви във високосните години и годината дилъм на прародителя. В тази връзка са змийските изображения в Кубратова и Дунавска България (фиг. 5). Харизматичната змия година напомня за почитането на китайския свещен дракон (лун) в Централна Азия – напр. хунското Лунчен и Лунту (китайско название на град Бугур в Таримската котловина) и куманската долина с пещерата на предците Джилан край река Енисей в района на Змеина гора и Змеиногорск[26]. В тази връзка върху токите на коланите от Второто българско царство също се изобразяват дракони – срв. златния колан с изумруди от Царевец.

Еленът също е повлиян от изображението на барса, представен с извърната назад глава и издължена шия (фиг. 6). Неговите крака са подгънати в поза на покой, характерна за хищниците. Той е представен трикратно върху един златен колан (Lot. 168), вероятно като символ на бога в духа на Псалмите Давидови и житието на св. Евстатий Плакида. Изображението на елен, който тъпче змия, символизира победата на доброто над злото[27]. Изящната изработка на колана насочва отново към византийско придворно ателие. Скитската иконография на животното е позната в Централна Азия – напр. хунските „еленови камъни" от бял пирофилит[28]. Небесният елен често се изобразява от българите съвместно със свещения кон, за което свидетелства една фиала от Кубратовото съкровище и керемиди от Дунавска България. Върху аварските колани животното се изобразява най-често като жертва на грифон или митичният звяр е представян самостоятелно[29]. Но и тези иконографски типове са засвидетелствани върху българските колани и Аспаруховото съкровище.

В заключение може да се каже:

1. Трите животни: барсове, змии и елени върху коланите са божествени образи и символи на хуно-българската харизматична власт. Те са обединени най-вероятно от представата за свещения дракон във връзка с формирането на държавата в годината верени 680;
2. Барсът изразява името на българския владетел Кубер. Това поставя под съмнение аварската принадлежност на коланите, към което насочва и самостоятелното изобразяване на елена;
3. Иконографският тип на зверовете е сакрализиран със специално въведена леярска техника, нехарактерна за епохата. С нея са излети емблематични същества: леопарди и променени в дракони барсове, песоглави змии и елени в позата на хищници;
4. Вълчите черти на барса са засвидетелствани върху пръстена-печат на цар Калоян. В подобен държавен контекст би трябвало да се интерпретира и вписваният барс в медальона със символична форма върху коланите на кан Кубер, наследил вълчите черти на своя баща Курт.

БЕЛЕЖКИ

[1] *The Avar Treasure.* London, 1981, 1. Дискос с кръст и контролни печати на Константинополските работилници по време на управлението на Констант II (641–651). Дискос с кръстообразна розета и контролни печати от Констант II (659–661).

[2] **Werner, J.** *Der schatzfund von Vrap in Albanien*. Wien, 1986, 19-23, 68-69. За по-новата литература виж: **Рашев, Р**. *Прабългарите през V–VII век*. С., 2004, 185–186.

[3] **Werner, J.** *Op. cit.*, 62.

[4] **Бешевлиев, В**. *Прабългарски епиграфски паметници*. С., 1981, 61.

[5] **Москов, М**. *Именник на българските ханове (ново тълкуване)*. С., 1988, 209.

[6] **Божилов, И**. *Българите във Византийската империя*. С., 1995, 328.

[7] **Йорданов, И**. *Корпус на печатите на Средновековна България*. С., 2001, 13–15 .

[8] **Рашев, Р**. *Цит. съч.*, 2004, 64–119, 162, 176.

[9] Паметниците предстоят да бъдат публикувани.

[10] **D'Amico, V**. I bulgari trasmigrati, 58-59; 64-65(1); **Ждраков, З**. За едно българско име топос на Плиска (по данни от надписа върху седмолъчата звезда). В: *История и съвременност, Годишник на департамент История в Нов български университет.* Т.1. (2006), С., 2007, 34 – 49.

[11] **Сун-Фън, Дж**. *Българско-китайски тематичен речник*. С., 1969, 498, 502.

[12] **Купър, Дж**. *Илюстрована енциклопедия на традиционните символи*. С., 1993, 114.

[13] **Гумилев, Л.** *Древние тюрки*. Москва, 1993, 162, 468 (38); *Хунну. Степная трилогия*. Санкт-Петербуг. 1993, 28.

[14] **Петканова, Д., А. Милтенова**, *Старобългарска есхатология*. С., 1993, 158, 226–227.

[15] **Гумилев, Л**. *Древние тюрки*, 468 (34).

[16] **Божилов, И**. *Цит. съч.*

[17] **Купър, Дж**. *Цит. съч.*, 114, 181.

[18] **Делева, А**. *Животът на Александър Македонски*. Средновековен роман. С., 1994, 84.

[19] *Мифы* 1982, 20.

[20] **Ждраков, З**. Към идентификацията на надписите на златните пръстени на кан Кубрат. – *Старобългаристика*, XXIX (2005) 4, 84-94.

[21] **Купър, Дж**. *Цит. съч.*, 47–49, 69, 71–72.

[22] Пак там, 72–73.

[23] Пак там, 48.

[24] **Ждраков, З., А. Делева**, Към интерпретацията на съкровището от Надь Сент Миклош – датиране на два таса (№9 и 10) с гръцки текст. – *Старобългаристика*, XXIV (2000) 4, 53-73.

[25] **Ждраков, З**. Български юбилеен медальон от IX век, атрибутиран на кан Звинич. – *Известия на Българска орда*, IX (66), 2 (2003), 12-24.

[26] **Гумилев, Л**. *Хунну*, 106, 121; *Древние тюрки*, 267.

[27] **Купър, Дж**. *Цит. съч.*, 69.

[28] **Гумилев, Л**. *Хунну*, 38.

[29] **Werner, J. Op. cit.**, 1986, 42.

THE KUBER TREASURE IN THE CONTEXT OF THE HUNO-BULGARIAN TRADITION

Zarko Ždrakov

Abstract

The Hun imperial ideology was fundamental when it comes to the biggest Mediaeval treasures in Europe: the burial of khan Kubrat near Malaya Pereshchepina in Ukraine and the ritual golden set of khan Asparuh from Nant Sent Miklosh in Rumania. Among them is the Kuber treasure, found at the end of XIX-th c., beginning of the XX-th c. near the Roman road bed Via Egnatia near the Albanian towns Erzeke (near Elbasan) and Vrap. The present report is dedicated to the three animals: a leopard (Turk. bars), a dragon and a stag as seen on the belts from Erzeke in the catalogue of Sotheby's. They were wrought in that untraditional for that epoch moulding technique in a way that is binding in terms of the dragon which was sacred in the East. It that sense, the images could be

interpreted as distinctive symbols of the Bulgarian ruler, whose name was after the Indian god of wine, wealth and trade. Kubera/Dionis, presented in Central Asia on the back of a leopard having his head turned backwards towards the deity. Even today, among the Chinese people, there are traces of the Huno-Bulgarian imperial ideology, who still call Bulgaria Bao-tsalia, i.e. "The Bars country". The bestial combination of the Turk and Mongolian ancestors of a wolf and a tiger into a bars, together with the Chinese euphemism for dragon „Celestial Stag" (represented on a golden belt with a long neck and also having the head turned backwards), and also the two-headed snake, could in fact, be interpreted in the context of a remarkable event – the migration of the Bulgarian brothers Kuber and Asparuh in the Roman Empire during the leap 680 year of the Dragon, followed by the recognition of the renewed Great Bulgaria in the year of the Snake 681. It was not by chance, that it was the year of the Snake when the Bulgarian historiography was marked (The enrolment form of the knjazs) the government of Atila and his charismatic son Ernik, for whom it was predicted that he would, in fact, renew the kin. Actually, as the emperor rendered him the land by the Danube there arose a country inhibited by his descendents from the family union of Dulo.

Фиг. 1

Фиг. 2

Фиг. 3

Фиг. 4

Фиг. 5

Фиг. 6

13.01.2010

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИЯТ МИРЕН ДОГОВОР ОТ 716 г.[*]

Филипос Филипу

Годината 681, както посочвам в друго мое изследване[1], е ключова година що се отнася не само до взаимоотношенията на Българската държава с Византийската империя, но и по отношение на развитието на Балканския полуостров като цяло. Тя бележи началото на един нов световен ред, тъй като е годината, през която се създава Първата Българска държава и същевременно започва съперничеството и противопоставянето между двете държави. Превземането на провинциите Малка Скития и Долна Мизия от прабългарите е било възприето от империята като моментно отстъпление[2], затова на всяка цена тя е трябвало да си върне тези територии. България от своя страна е знаела, че всяко нейно поражение от византийските войски можело да доведе до подчиняването ѝ на Византийската империя. Затова е била длъжна с всички сили да се противопостави на всеки опит на империята да я подчини, с други думи да се бори за запазване на политическата си независимост.

По времето на Юстиниан II след две неуспешни византийски нашествия Българската държава има по-стабилни позиции. Вътрешната политическа нестабилност на Византийската империя дава възможност на владетеля на новосъздадената държава да изиграе регулираща роля в споровете на претендентите за византийския престол. Два пъти той предлага помощта си на детронирания Юстиниан, извличайки значителни облаги за държавата си. Въпреки връщането си на трона обаче, този император не съумява да задържи дълго византийската власт. След повторното му детрониране в продължение на близо 6 години трима императори се възкачват на византийския престол, но без никой от тях да се задържи задълго. С третия поред император – Теодосий III – е свързано едно много значимо събитие от българската история, а именно – мирният договор от 716 г.

Необяснимо защо византийският летописец Теофан Изповедник съобщава за този договор, когато описва събитията от управлението на император Михаил I и българския хан Крум.

През 812 г. българският хан изпраща при император Михаил I делегация “αὖθις” (“на място”), предвождана от Драгомир, искайки “τὰς ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ ’Αδραμυτινοῦ στοιχηθείσας καί Γερμανοῦ τοῦ πατριάρχου σπονδάς πρός Κορμέσιον τόν κατ’ ἐκεῖνο καιρό κύριον Βουλγαρίας”. Условията на споменатия договор били следните: разширяване на българската граница до областта Милеонон от тема Тракия, предаването на копринени тъкани и червени кожи равни на тридесет либри злато, договорено е връщането на самоотлъчилите се и дезертьорите и от двете страни и накрая “τούς δέ ἐμπορευομένους εἰς ἑκατέρας τάς χώρας διά σιγιλλίων καί σφραγίδων συνίστασθαι τά προσόντα αὐτοῖς, καί εἰσκομίζεσθαι τοῖς δημοσίοις λόγοις”[3].

Естествено, неопределеността на това описание и намесването на трима български ханове, създават проблеми на всички, опитали се да анализират тази част от разказа на Теофан, в резултат на което са изразени различни мнения относно условията и изобщо значението на договора. Въпросите, които възникват са три:

1. Дали всички условия са от времето на Теодосий Адрамитец.
2. Тервел или Кормисош е бил ханът, който е сключил договора с Теодосий.
3. Какво е значението на “Милеонон” и как са били определени българо-византийските граници.

По отношение на първия въпрос изследователите В. Златарски[4], И. Кутиков[5] и Б. Примов[6], поддържат тезата, че всички условия са от времето на Теодосий, докато Н. Благоев[7], В. Бешевлиев[8] и Г. Баласчев[9] смятат, че последните две се предлагат за първи път от Крум през 812 г. По-конкретно Н. Благоев, който пръв подкрепя второто становище, забелязва, че Теофан прави ясно разграничение между по-раншните и следващите условия, използвайки фразата “ἐπί τούτοις”[10]. Добавяйки тук и сведението на Продължителя на Теофан, който разглежда същата тема, т. е. предложенията на Крум от 812 г. “τοῦ τῶν Βουλγάρων ἡγεμόνας συμβάσεις καί φιλίας ὑποκρισαμένου καί σπονδάς ζητοῦντος εἰρηνικάς, εἰ μόνον τά κατ’ ἔτος διδόμενα εἰς τάξιν οἶμαι δοθῶσιν φόρου αὐτῷ, ὡς τοῖς πρότερον ἔδοξε, καί προστιθέντος ὡς καί τούς πρόσφυγας Βουλγάρων, πρός δέ καί ‘Ρωμαίων εἰς τοὐπίσω ἐκδίδοσθαι τῷ ἑαυτῶν ἔθνει”[11], не ни остава нищо друго освен да се съгласим с горепосочения изследовател. Освен това, както забелязва Г. Баласчев, трудно може да се докаже, че през 716 г. България е имала нужда от връщане на бежанци[12], да не кажем, че не е съществувала причина за размяната на такива. Както свидетелстват изворите, придвижването на българско население към византийските земи започва наистина през VIII в., но не през този период. Базирайки се на Теофан, който споменава нашествието на българите през 712 г. “καί τήν ἅπασαν Θρᾴκην αἰχμαλωτισάντων”[13], би следвало империята да постави условие за връщане на пленници, а не България за връщане на бежанци.

От разказа на Продължителя на Теофан виждаме, че не съществува четвъртото условие, касаещо официалните търговски разрешителни, които трябвало да носят търговците и от двете страни[14]. Така че тук възниква още един четвърти въпрос: предложил ли е Крум това условие или то е било част от договора от 716 г.? Смятам, че на този въпрос може да се отговори в съчетание с третия въпрос, възникнал от разказа на Теофан, който се отнася до значението на думата “Милеонон” и определянето на българо-византийските граници.

Според Г. Цанкова-Петкова, която прави опит да обясни значението на думата “Милеонон” и оттам да локализира границите на двете държави, думата произлиза от “милион, mille, milliaris”, което като технически термин е означавало каменните знаци, разположени по протежение на римските пътища през Римската епоха и отбелязващи километричните разстояния. Следователно фразата “от Милеонон в Тракия” съответства на “от милион в Тракия”, така че не става въпрос за местност, а за каменните знаци, разположени по протежение на пътя, минаващ на юг от Стара планина, който от I в. се е смятал за естествена граница на областта Тракия[15]. Според В. Бешевлиев с думата “Милеонон” се има предвид местност с обширни площи овошки, по-конкретно ябълки (гръцката дума μηλεώνας - милеонас – означава ябълкова градина – бел. прев.). Този район изследователят отъждествява с областта Загория, която, както споменава Симеон Метафраст и Логотет, е предадена на българите с договора от 705 г. Според изследователя, разбира се, този район е бил предаден не през 705 г., а през 716 г.[16].

И така, разполагаме с две различни тълкувания на фразата “Милеонон в Тракия”. Ако приемем за вярно мнението на Г. Цанкова-Петкова, следва, че границите на българската държава не са се разширили. Следователно и условието за търговските разрешителни трябва да е от времето на хан Крум. Ако приемем за вярно второто твърдение, то тогава границите на България са се разширили, най-вероятно от Бургаския залив до някоя точка на река Марица, между пътя, водещ от Филипопол до Адрианопол, и са стигали съвсем близо до пристанищата на Месемврия и Анхиало, както и до пътя с важно стратегическо значение, водещ от Белград до Константинопол[17]. При това положение е съвсем естествено да е съществувало някакво усло-

13.01.2010

вие, определящо задължението на двете страни да предоставят на хората, осъществяващи търговията помежду им, специални разрешителни, носещи отличителните знаци на всяка страна, още повече това важи за българските търговци, които е трябвало да преминават през местата, където са се кръстосвали посочените важни гръцки пътища. Смятам, че вярното мнение е това на В. Бешевлиев. Освен това твърдението на Г. Цанкова-Петкова не може да бъде прието и поради още една причина. Не е възможно Теофан да е направил толкова сериозна грешка и вместо "Милионон" да е написал "Милеонон". От етимологическа гледна точка тези две думи се различават доста помежду си. Първата е превод на латинското "milliaris", предадено на гръцки от Г. Цанкова-Петкова като "милион", използвано от ромеите, доколкото ми е известно, като технически термин. От друга страна, втората дума произлиза от "милеа", която в съвременния гръцки език означава "ябълково дръвче". Ако летописецът е имал предвид техническият термин "milliaris", щеше да напише поне "Милионон", което е по-близо до посочената латинска дума. Следователно, под "Милеонон" той трябва да е имал предвид местност с обширни площи ябълкови дръвчета, може това да е било и византийското название на областта Загория.

Неотдавна бе публикувано едно изследване на Н. Икономидис[18] относно договора от 716 г., в което историкът защитава тезата, че условието, касаещо коприненените тъкани и червените кожи, характеризира търговско споразумение, а не установения данък, който е трябвало да плаща империята на България, както твърдят повечето изследователи[19]. Основавайки се на мнението на И. Кутиков, че фразата "ἕως τιμῆς" ("равни на"), спомената от Теофан, изразява пропорция[20], а не данък във вид на копринени тъкани и червени кожи, представяйки и данни във връзка с комеркиарите[21] в Месемврия, той отхвърля напълно становището, че става дума за мирен договор. И все пак не съм съвсем съгласен с подобно твърдение. Продължителят на Теофан, който вече бе споменат, преди да представи предложените от Крум условия, пише: "εἰ μόνον κατ' ἔτος διδόμενα εἰς τάξιν οἶμαι δοθῶσιν φόρου αὐτῷ"[22]. В опит да обясни това несъответствие Н. Икономидис твърди, че това условие не е от времето на Теодосий, нито от времето на Михаил Рангаве, а на едно друго "управление", това на Ставракий и жена му, управлявали за кратко след катастрофата от 811 г.[23]. Изворите обаче не споменават подобен договор по това време. Напротив, данните, които предоставят, касаят провъзгласяването на Ставракий, както и машинациите на Михаил и верните му люде[24]. Така че не е възможно да приемем, че условието за внасяне на годишен данък, споменато от Продължителя на Теофан, може да представлява част от договор, сключен между Византия и България през няколкото месеца, когато са управлявали Ставракий и жена му.

Вторият аргумент обаче, който привежда историкът, изглежда се базира на изворите. Въз основа на съществуващото разминаване между Теофан и Анастасий Билиотекар по отношение стойността на коприненените тъкани и червените кожи, които е щяла да получава България от империята, както и използваната от Теофан фраза "αὖθις" ("на място"), показват, че Крум е изпратил два пъти пратеници в Константинопол[25]. Действително Анастасий Библиотекар заявява, че съотношението е било "usque ad pretium quinquagista librarum auri"[26]. Докато Теофан – "ἕως τιμῆς τριάκοντα λιτρῶν χρυσίου" ("равни на тридесет либри злато")[27]. Вероятно с първите пратеници Крум е предложил съотношението да бъде равно на петдесет либри злато, което е било отхвърлено от византийците, и тогава е изпратил вторите пратеници начело с Драгомир, който договаря съотношението както е било при Теодосий, но предлага и едно ново условие – за бежанците, което и става повод да няма нов мирен договор.

Според мен няма разминаване между Теофан и Продължителя на Теофан. Просто единият допълва другия. За да разберем обаче начина, по който се допълват взаимно, трябва да приемем, че по времето на Теодосий, т. е. 716 г., между империята и България се сключват два договора. Единият под формата на мирен договор, който като условия е имал внасянето на вече традиционния годишен данък и разширяването на границите до областта Милеонон, а другият чисто търговски, в който се определял обемът и видът на търговските отношения. Така става още по-ясно към кой период принадлежи четвъртото условие, споменато от Теофан, относно предоставянето на специални разрешителни на търговците и от двете страни.

Нека обаче се върнем сега на неяснота № 2 от разказа на Теофан относно българския хан, сключил договора с Теодосий III. Неяснота, създадена от самия летописец, когато разказва за събитията от 718 г. и по-конкретно за желанието на детронирания от преди години Артемий-Анастасий II да се възкачи отново на византийския престол. Изглежда е станала постоянна практиката императорите изгнаници да искат помощта на българите при плановете си за връщане на трона. Както по-рано Юстиниан II, така и Артемий-Анастасий II поискал помощта на българския хан. По-конкретно Теофан пише следното: "Τῷ δ' αὐτῷ ἔτει Νικήτας ὁ Ξυλινίτης γράφει πρός 'Αρτέμιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὥστε ἀπελθεῖν πρός Τερβέλιον, ὅπως μετά συμμαχίας βουλγαρικής ἔλθῃ κατά Λέοντος, ὁ δέ ὑπακούσας ἀπῆλθεν καί δίδωσιν αὐτῷ στρατόν καί πεντήκοντα κεντηνάρια χρυσοῦ. Καί ταῦτα λαβών ἐπί Κωνσταντινούπολιν ἔρχεται"[28]. Естествено, използването на името на Тервел през този период е в противоречие с другите данни на летописеца за подписването на договора от 716 г. от Кормисош.

Изследователите, опитали се да отговорят на въпроса кой от двамата ханове е подписал договора с Теодосий, не са успели да достигнат до единодушни изводи. Г. Цанкова-Петкова, позовавайки се предимно на свидетелствата на латинските летописци, твърди, че третият хан на българската държава е бил Кормисош и следователно той е подписал договора с Теодосий[29]. Отново тя в друго свое изследване поддържа тезата, че името на Тервел е използвано по традиция от Теофан, поради известността на името му в резултат от намесата му във вътрешните проблеми на Византийската империя[30]. В. Бешевлиев се съгласява първоначално с това мнение, пишейки, че името на Тервел е използвано от летописеца под влиянието на събитията от 705 г.[31]. O. Pritsak, базирайки се главно на Именника на прабългарските ханове, след като приема, че срещащото се там tvirem съответства на името на хан Tovirem, твърди, че той, а не Кормисош, е сключил договора от 716 г.[32]. J. Bury[33] и Fr. Dögler[34] на свой ред поддържат мнението, че договорът от 716 г. е подписан от Теодосий и Тервел, но е имало още един договор със същите условия, подписан от Константин V и Кормисош. Българските историци Г. Баласчев и В. Златарски противно на Г. Цанкова-Петкова и В. Бешевлиев виждат грешка при Теофан, но що се отнася до използването на името на Кормисош[35]. В последно време В. Бешевлиев, след като отхвърли първоначалното си мнение, разви теорията за съвладетелстване. Една институция, съществувала при почти всички народи с тюркски произход и, както твърди българският историк, и в България, се появява по времето на управлението на Тервел[36]. Няма да разглеждам тук всички аргументи на историка, тъй като смятам, че те бяха с право отхвърлени от М. Москов[37]. Ще се спра обаче на два момента, които М. Москов не разглежда, а смятам, ще подкрепят още повече неговите изводи относно несъществуването на съвладетелстване в българската средновековна езическа държава. Те ще ни помогнат също така да разберем от кой владетел е бил подписан в крайна сметка договорът от 716 г.

20.

13.01.2010

"Почти при всички тюркски народи – пише В. Бешевлиев – се среща институцията на втория владетел до първия или на съвладетеля, известното двойно управление – Doppelkönigtum – т. е. управляващият е имал заместник, който се е занимавал с всички държавни дела и същевременно е бил главнокомандващ на войската"[38]. От примерите, които привежда самият В. Бешевлиев, за да защити тезата си, и които касаят хазарите, научаваме, че съвладетелят е по-висш и от самия владетел "след като последният се издига и обявява за владетел от съвладетеля"[39]. С други думи, законният владетел е бил фиктивен пред силата на втория владетел. И така, след като, както твърди Бешевлиев, "тази институция на съвладетеля е съществувала и при прабългарите"[40] и след като именно вторият владетел се е занимавал с държавните дела, как се обяснява фактът, че през 705 г. Тервел, от една страна, е сключил договор с Юстиниан II, а от друга – като главнокомандващ е повел българската войска в Константинопол? Според теорията на Бешевлиев той трябва да е бил съвладетел на друг владетел, т. е. на Аспарух. Въз основа обаче на данните, които имаме от византийските летописци и Именника на прабългарските ханове, не е възможно подобна хипотеза да бъде приета. Той се явява като самостоятелен владетел "κύριος Βουλγαρίας" ("господар на българите")[41]. Същата титла изглежда притежава и Кормисош при подписването на договора от 716 г. "τόν κατ' ἐκεῖνο καιρό κύριον Βουλγαρίας". От прабългарския надпис № I, част II[42], научаваме, че Кормисош като "ἄρχων" (владетел) е помогнал на императора в борбата му срещу арабите през 718 г. Като "ἄρχων" (владетел) е посочен в същия надпис част I[43] и Тервел. Т. е. съотношението е: Тервел – господар, главнокомандващ на войската, владетел. Кормисош – господар, главнокомандващ на войската, владетел. Т. е. в изворите и двамата владетели се посочват като равнопоставени. Въпреки това Бешевлиев заявява, че съвладетелят е носил титлата кавхан[44]. Ако предположим, че Теофан по погрешка използва титлата "господар" за Кормисош, без да знае, че той като съвладетел е носил титлата кавхан, тогава съотношението би било следното: Тервел – господар, главнокомандващ на войската, владетел. Кормисош – кавхан, главнокомандващ на войската, владетел. Отново тезата на Бешевлиев няма солидна логическа основа. В прабългарските надписи, които изразяват българската гледна точка по въпроса[45], съществува ясно разграничение между титлата на владетеля и кавхана: "ὁ ἄρχων ὁ Μαλαμὴρ μετά τόν καυχάνον ἔπαρχον"[46], "ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων ὁ Περσιανός ἀπέστηλεν Ἴσβουλον τόν καυχάνον"[47]. Въпреки това изследователят на прабългарските надписи твърди, че от времето на Крум, т. е. когато за първи път в надпис се появява титлата кавхан[48], неговата дейност се е ограничавала в управлението на войската, която е била разположена в източната част на държавата[49]. Надпис № 13 обаче, от времето на Маламир, обратно ни дава друга гледна точка: освен с титлата кавхан характеризира Исвулос и като епарх, т. е. човек с управленски способности, както и политически за областта, която е управлявал. В качеството си на такъв "ἐποίησεν τό ἀνόβρυτον τοῦτο καί ἔδωκεν τόν ἄρχοντα"[50]. А що се отнася до пожеланието за дълголетие в края на надписа "ὁ Θεός ἀξιώσι ζίσιν τόν ἐκ θεοῦ ἄρχοντα ζήσειν ἔτει ἑκατόν μετά τόν Ἴσβουλον τόν καυχάνον", по-скоро може би изразява благодарността на Маламир, в никакъв случай обаче не може да се възприеме като доказателство за съществуването на съвладетел, както смята Бешевлиев[51].

Същият изследовател, въпреки много добрите си познания по гръцки език, в опита си да защити по-добре тезата си за съвладетел, смята, че "Καμπαγάνον", който споменава патриарх Никифор[52], съответства на кавхан=съвладетел[53]. Аргументът му се състои във факта, че патриарх Никифор когато в разказа си иска да назове владетеля, използва изразите "…δέ τις τοὔνομα" или "τις ὄνομα" и "ὀνόματι". Обратно, когато споменава чужда дума, само тогава

използва относителното местоимение "ον" и сегашно време[54]. Едно по-подробно наблюдение обаче показва, че и употребата на тази дума за патриарх Никифор е непозната чужда дума. Употребата на фразата "ὃν ὀνομάζουσι" показва, че не е знаел значението на думата "καμπαγάνος". От друга страна, един прост граматически анализ показва, че имаме работа със звуково изменение от категорията промяна на съгласен звук[55]. Така патриарх Никифор следвайки правилата на гръцкия език, превръща кан Паган в кампаган. По този начин бива отхвърлен още един от аргументите на Бешевлиев за съществуването на съвладетел в Първата българска държава. Същевременно обаче се запълва и една голяма празнина. Досега знаехме от прабългарските надписи и от факта, че прабългарите са с тюркски произход, че българският владетел е носел титлата кан или хан. Сега разполагаме с още едно доказателство, идващо този път от византийски източник.

И така, според развитите до тук разсъждения и упражнената критика относно тезата на Бешевлиев, разбираме, че в средновековната българска езическа държава не е съществувала институцията на съвладетел. Кормисош е притежавал същите титли като Тервел, а именно господар, главнокомандващ на войската, владетел, т. е. той е бил самостоятелен владетел и като такъв подписва договора от 716 г. Що се отнася сега до въпроса защо Теофан споменава името на Тервел при събитията от 718 г., ще се съглася с Г. Цанкова-Петкова, че се дължи на известността, която е придобил този владетел с намесата си във вътрешните проблеми на Византийската империя.

Това изясняване на въпроса за условията на този странен двоен договор, дава възможност да се направят определени изводи за причините, продиктували сключването му. Както казахме, Теодосий идва на мястото на сваления от войската Артемий-Анастасий II. Начинът, по който се качва на византийския престол, не се харесва на стратега на тема Анатолик Леон, който отказва да признае провъзгласилия се за император. През м. април 716 г. с помощта на войската и той се провъзгласява за император. Оказва се, че империята има двама императори – един в столицата, и един в източните провинции. Трябвало е единият да се наложи над другия. Така с помощта на стратега на тема Армениакон Артавасд, който одобрявал действията му, Леон се подготвя да се придвижи към Константинопол. Междувременно по време на подготовката арабската заплаха отново се появила, като първата ѝ цел били със сигурност източните провинции. Арабите, знаейки за споровете между Константинопол и темата Анатолик, се опитали да привлекат на своя страна Леон. А той от своя страна, познавайки опасностите, пред които били изправени управляваните от него провинции, но и империята като цяло, се престорил, че приема арабското предложение, успявайки да отдалечи за момента арабската заплаха[56].

Цялото това раздвижване в източната част на империята със сигурност не е останало незабелязано в Константинопол. Още повече че владетелят там не е знаел какви са целите на предполагаемия съюз между Леон и арабите. Така че съвсем естествено е било все още слабият Теодосий да потърси подкрепата на някой друг, както изглеждало, че е постъпил Леон с арабите. Единственият възможен път водел към България, държава, която поне дотогава не била отказвала помощта си, когато ѝ я искали, тъй като резултатите от това били известни. Този път българите нямало да се съгласят с просто подновяване на мирния договор, нарушен от последното нападение на Юстиниан II. За втори път били в благоприятното положение да поставят условия. Предшественикът на Кормисош – Тервел, със съгласието на византийския император бил провъзгласен за кесар и със сеченето на печат по византийски образец поставя

13.01.2010

основите за идеологическото уеднаквяване на българския владетел с византийския император. За тази цел са били необходими копринените тъкани и червените кожи, които поне през този период са щели да го уподобят на императора що се отнася до външния му вид. Единственият източник за доставянето им била византийската империя. Под натиска на събитията Теодосий нямал възможност за преговори. Приел условията на българската страна и така България от нежелана съседна държава стига до там да има и търговски отношения с империята въз основа на двустранен договор.

БЕЛЕЖКИ

[*] Превод от BYZANTIKA, 13, 1993, 173–184.

[1] **Φιλίππου Φίλιππος**. Ο βυζαντινός οικουμενισμός και η ιδέα ανεξαρτησίας στο πρώτο Βουλγαρικό κράτος πριν του εκχριστιανισμό. – *Βυζαντινός τόμος* (под печат).

[2] Вж. **Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος**. *Περί Θεμάτων*, 45.15κε (C.S.H.B) "ἥ τέ γάρ Βουλγαρία καὶ αὐτός ὁ Ἴστρος καὶ τό περιώνυμον ὄρος τό διῆκον ἄχρι τοῦ Πόντου, τό καλούμενον Αἶμος, τῆς Θράκης εἰσί μέρη, νυν δέ ἀλλότρια χρηματίζουσι".

[3] **Θεοφάνης**. *Χρονογραφία*, 775.1κε (C.S.H.B).

[4] **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*. Т. I, ч. 1, С., 1970, с. 320.

[5] **Кутиков, И**. Българо-византийският договор от 716 г. Правно-историческо изследване. - *ГСУ юф*, 65, 1974, 69-114; Още по въпроса за приложението на българо-византийския договор от 716 г. – *ИПр*, 1962, № 3, с. 84.

[6] **Примов, Б.** За икономическата и политическата роля на Първата българска държава в международните отношения на средновековна Европа. – *ИПр*, 1961, № 2, с. 37.

[7] **Благоев, Н.** Княз Крум. - *ГСУ юф*, 19, 1924, с. 57.

[8] **Бешевлиев, В**. Три приноса към историята на българската средновековна държава. – В: *Изследвания в чест на М. Дринов*. С., 1960, с. 283; *Die Protobulgarischen periode der Bulgarische geschichte*. Amsterdam, 1980, p. 249.

[9] **Баласчев, Г.** Българският господар Тервел. – *Периодично списание на Българското книжовно дружество в Средец*, XI, 57, 1898, с. 58.

[10] **Θεοφάνης**. *Χρονογραφία*, 775.10.

[11] **Συνεχιστής Θεοφάνη**. *Χρονογραφία*, 12.17-22 (C.S.H.B).

[12] **Баласчев, Г.** Цит. съч., с. 68.

[13] **Θεοφάνης**. *Χρονογραφία*, 586.20.

[14] **Καραγιαννόπουλος, Ἰ.** Οἱ βυζαντινο-βουλγαρικὲς συγκρούσεις επί Συμεών. – *Βυζαντιακά*, 11, 1991, σ. 31.

[15] **Цанкова-Петкова, Г.** О территории Болгарского государство в VII-IX вв. – *ВВр*., 17, 1960, 132-134.

[16] **Бешевлиев, В**. Три приноса, с. 258.

[17] **Obolensky, D.** *Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500 – 1453.* London, 1971, p. 68, смята, че Византийската империя е признала официално важната търговска роля на България.

[18] **Oikonomides, N.** Tribute or Trade? The Byzantine-Bulgarian Treaty of 716. – Studia Slavico-Byzantina et Medievalia Europensia, I, 1988, 29-31=

[19] **Dölger, F.** Regensten der kaiserurkunder der oströmischen reiches. – In: *Corpus der griechischen urkunden des mittelalters und der neueren Zeit*, 1965, p. 276; Lopez, S. Silk industry in the Byzantine Empire. – Speculum, 20, 1945, p. 32; **Καραγιαννόπουλος, Ἰ.** *Ἱστορία βυζαντινοῦ κράτους*. τ. Β΄. Θεσσαλονίκη, 1981, σ. 205.

[20] **Кутиков, И**. Българо-византийският договор от 716 г., 69-116.

[21] **Oikonomides, N.** Silk Trade and Production in Byzantium from Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi. – *DOP*, 40, 1986, 33-53.

[22] **Συνεχιστής Θεοφάνη**. *Χρονογραφία*, 12.19-20.

[23] **Oikonomides, N.** Tribute, p. 30.

[24] **Θεοφάνης**. *Χρονογραφία*, 765-769.

[25] **Oikonomides, N.** Tribute, p. 30.

[26] **Anastasii Bibliothecarii**. Historia Ecclesiastica Sive Chronographia Tripertita, 280.775 (C.S.H.B).

[27] **Θεοφάνης**. *Χρονογραφία*, 775.9.

[28] Ibid., 615.19-20-616.1-4.

[29] **Цанкова-Петкова, Г.** Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. - В: *Изследвания в чест на М. Дринов*. С., 1960, с. 618, 624.

[30] **Cankova-Petkova, G.** Bulgarians and Byzantines during the First Decates after the Fondation of the Bulgarian state. – *Byzantinoslavica*, 24, 1963, № 1, 43-45.

[31] **Бешевлиев, В.** Рецензия на Ом. Прицак. - *ИПр*, 1959, № 1, 71-72.

[32] **Pritsak, O.** Die Bulgarischen fürsenliste und die sprache der protobulgaren. – *Ural-Altaishe bibliotek*, I, 2, Tafeln-Wiesbaden, 1955, p. 16, 47, 51.

[33] **Bury, J.** *A History of the Eastern Roman Empire*. London, 1912, p. 328.

[34] **Dölger, F.** Op. cit., p. 33.

[35] **Баласчев, Г.** Цит. съч., 57-58; **Златарски, В**. *Цит. съч*., 177-178, 262.

[36] **Бешевлиев, В**. *Първобългарите. Бит и култура*. С., 1981, 45-50.

[37] **Москов, М**. *Именник на българските ханове*. С., 1988, 255-296.

[38] **Бешевлиев, В**. *Първобългарите*, с. 47.

[39] Пак там, с. 45.

[40] Пак там, с. 47.

[41] Относно мнението ми за фразата "господар на българите" ще стане дума в друго изследване.

[42] **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*. С., 1979, с. 93.

[43] Пак там, с. 91.

[44] Пак там, с.62; *Първобългарите*, с. 50.

[45] **Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Μ.** Ηγεμονική ιδέα και βυζαντινές επιδράσεις σιη Βουλγαρία ως τον εκχρισπανισμό (Ἡ μαρτυρία τῶν πρωτοβουλγαρικῶν ἐπιγραφῶν). - Βυζαντινά, 13, 1985, σ. 1359.

[46] **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*, с. 127.

[47] Пак там, с. 132.

[48] Пак там, 173-174.

[49] **Бешевлиев, В**. *Първобългарите*, с. 57.

[50] **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*, с. 132.

[51] **Бешевлиев, В**. *Първобългарите*, с. 57.

[52] **Nicephorus Archiepiscopus Constantinopolitanus**. *Opuscula historica*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, p. 71. „Παγάνον", според **Θεοφάνις**. *Χρονογραφία*, 673.7.

[53] **Бешевлиев, В**. *Първобългарите*, 49-50; *Първобългарски надписи*, с. 62.

[54] **Бешевлиев, В**. *Първобългарите*, с. 49.

[55] **Οικονόμου, Μ.** *Γραμματική τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς*. 36-37.

[56] **Θεοφάνης**. *Χρονογραφία*, 606-607; **Καραγιαννόπουλος, Ἰ.** *Ιστορία*, σ. 117.

„ПЪТУВАЩИТЕ” ТЪКАНИ И ВИЗАНТИЙСКАТА ДИПЛОМАЦИЯ

Ивелина Кючукова

Когато говорим за коприната и пурпура във византийската цивилизация, се знае, че не става въпрос за обикновени суровини в текстилната продукция, а напротив, по-скоро се визират два показателя със социално-политически привкус[1]. За всеки, който познава добре икономическата история на Византия, съвсем не е тайна, че тези два продукта, а именно коприната и пурпурът, са подвластни, в продължение на почти пет века (VI–X в.), на безпрекословен имперски монопол и вследствие на това на строг законодателен контрол. Не чак толкова значими на пръв поглед, много често коприната и пурпурът разрешават (а понякога и затрудняват) със завидна бързина развоя на конфликти, създадени между Византия и нейни врагове[2]. В рамките на тази статия обаче няма да се спирам с подробности на тази интересна страница от историята на византийската дипломация, а именно за мястото и ролята на коприната в международните отношения на Византия, а освен това в по-голямата си част това вече е направено от историци и археолози като Роберт Лопез[3], Дейвид Жакоби[4] и напоследък Анна Мютезиус[5], Анна Йерусалимская[6] и Мариел Мартиниани-Ребер[7]. Тук по-скоро бих искала да насоча вниманието върху няколко къса копринен текстил, произведени в периода IV–XII в. във Византия и открити по-късно в черкви в Западна Европа, с цел да проследя трасето, по което минават, и ако е възможно конкретната история на тези „пътуващи тъкани”; доколкото позволяват изворите, разбира се, ще се опитам също така да хвърля светлина върху причините и целта на тези т.н. пътешествия. Изборът да се спра на запазени тъкани само в Западна Европа се определя от факта, че точно там те са най-добре запазени и документирани[8]; според публикувани материали и архивни сведения те наброяват над 1000. Обект на този труд ще бъдат само няколко по-ярки примера.

Тук няма да представям подробно историята на копринения текстил във Византия[9], датиращ още от IV век, и свързаната с това сложна организация от центрове и императорски ателиета, а по-късно специализирани корпорации[10], за което черпим информация от законодателни извори за епохата между IV и X век[11] и от Книгата на епарха от X век[12]. Ще се ограничa само да подчертая, че с окончателното пренасяне на производството на коприна от Китай и Персия към Византия император Юстиниан I постига още една от своите бляскави идеи за световно политическо надмощие[13]. Дългопазената в тайна *quasi* свещена технология[14], станала веднъж достояние на византийските майстори, се превръща в силен коз на дипломацията и защо да не го наречем истинско политическо оръжие. Оттогава насетне византийските тъкани стават ценен имперски дар не само за чуждестранни владетели и посланици, църковни лица и обители, но служат и за поощрение на заслужили царедворци или зестра на византийски принцеси; освен това много често Византийската империя изплаща своя трибут на враговете си с големи количества копринени платове[15].

КЪДЕ ОТКРИВАМЕ ДНЕС ВИЗАНТИЙСКИ ТЪКАНИ

Една голяма част от византийските тъкани, запазени до наши дни, намират убежище в съкровищниците на западноевропейските катедрали, като тези на Санс[16], Метц, Лиеж[17], Аахен[18], Кьолн[19], Милано[20], Маастрихт[21] и др.[22] Много често те са подарени лично от средновековните

владетели в знак на преклонение пред Църквата, където с течение на времето традицията ги свързва с високо ценени християнски реликви, като например Воала, Колана и Химатиона на Богородица, Плащаницата и Сандалите на Христос или наметала на светци, почитани от християните в Западното средновековие[23]. Така например Грегоар дьо Тур разказва в своята история, че купил една стара копринена тъкан донесена от Изтока, след като го убедили, че тя е послужила да увие Кръста на Христос; разрязал я на парченца и я разпространявал с цел да върши чудеса[24]. Само благодарение на технически анализи днес е възможно да се установи например, че е напълно неприемливо Плащаницата на Христос да бъде изработена от тъкан, произведена в началото на II хилядолетие[25]. Въпреки известни грешки, допуснати в датировката и произхода, всички тези тъкани, грижливо съхранявани в западните черкви, позволяват днес да се възстанови една важна страница не само от материалната история на Византия, но и от отношенията ѝ със западния свят.

Византийски тъкани са открити и в гробовете на изтъкнати западни владетели като например тези на императорите Карл Велики (†814), Отто I (†973) и Хайнрих II (†1024), което е още едно доказателство за изключителния култ на Запада към този вид византийски артефакти. Части от византийски тъкани са открити и в саркофазите или реликвариите на духовни лица, известни от религиозната история на Западното средновековие, като например Св. Юлиан в Римини (†IVв.), Св. Серватиус в Маастрихт (†384), Св. Жермен в Оксер[26] (†448) (Фиг. 1), Св. Реми (†533) от Реймс, Св. Шафр[27] (732), Св. Хиполитос, Св. Хериберт (†1021), Св. Анно и Св. Урсула, от които последните четири в Кьолн, Св. Сивиард (†680) и Св. Виктор (†750) в Санс. В повечето случаи става въпрос за тъкани с датировка от VIII до XI век, които са поставяни по-късно допълнително при отварянето на мощите на светците. Много често тези тъкани са използвани вторично и за изработката на литургични дрехи на почитани клирици, като например филона на Св. Еббон(†750), запазен днес изцяло в Св. Пиер льо Виф в Санс, на Св. Улрих, епископ на Аусбург(†973), на архиепископ Уилигис (975-1011) от Майнц (Фиг. 2), на епископ Албуин (975-1006) (или епископ Хартман (1140-64)) от Бриксен (Фиг. 3), на Св. Волфганг от Регенсбург (Фиг. 4), на папа Паскал I (IXв.) и папа Клемент II[28] (†1047) (Фиг. 5 и 6). Други, по-малки късчета от тези тъкани са послужили за подвързване или за съхраняване на страниците на средновековни ръкописи като Евангелието Мондси от XI век, запазено днес в галерията Уолтър Арт в Балтимор[29], както и Евангелието Линдау, също датирано от XI век, запазено в библиотеката Пиерпонт Морган в Ню Йорк[30]. Интересен е и случаят с Евангелието от черквата Санта Мариа ин Виа Лата от XI век, което се съхранява във Ватиканската библиотека; за негова подвързия е използвана византийска коприна с изображение на ловна сцена, датирана от VIII–IX век[31]. И накрая, една голяма част от тези ценни извори за материалната история на Византия са излезли от частни колекции, дарени или продадени на музеи, където също са запазени други такива; известни с богатите си колекции в това отношение са Музеят на текстила в Лион[32] (Фиг. 7), Музеят Клюни в Париж[33], Кралският музей за изкуство и история в Брюксел[34], Музеят „Виктория и Албърт” в Лондон[35], Музеят на Ватикана[36] (Фиг. 8, 9).

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКТИ, СВЪРЗАНИ С „ПЪТУВАЩИ” ТЪКАНИ

След като посочих къде откриваме нашите извори и преди да се опитам да реконструирам трасето на техния път, по който са достигнали от Византия дотам, нека проследим няколко интересни исторически факти, свързани с тази тема. Известно е, че династичните бракове, осъществявани между Византия и Запада с цел разрешаване на разнородни конфликти, са един от основните вектори за прокарване на византийското културно влияние в западния свят. Така например, безспорно едно от най-ярките събития е сватбата между германския император Отто II (961–983) и Теофано, племенницата на византийския император Йоан Цимисхи (969–976). За първи път в историята на отношенията изток–запад брак от този тип оставя трайна следа в западната история[37]. Теофано напуска Константинопол не само със своята зестра (луксозни предмети от всякакъв тип), но и съпроводена от свита, сред която се намират едни от най-изкусните занаятчии от столичните императорски ателиета. Несъмнено византийската принцеса занася голямо количество византийски тъкани като част от своята зестра, а тук можем да добавим и **лороса и маниакиона, приписвани на Теофано**, които се намират днес в Музея за приложно изкуство Берлин[38].

Много често, за да се достигне до този резултат, пратеници от едната или другата страна многократно кръстосват съответните дворове, преговаряйки за условията и изпълнението на определения брачен договор. Един от тях е кремонският епископ Лиутпранд, който е основно действащо лице в преговорите по брачния договор между Отто и Теофано. По време на посещенията си в Константинопол епископът е зашеметен от лукса, който цари в императорския двор; през 968, той дори се опитва да изнесе тайно няколко топа пурпурна коприна, с което си навлича доста неприятности, тъй като както вече споменах, това е част от имперския монопол, или т. н. *кеколимена* (забранени за изнасяне вещи)[39].

В повечето случаи при успешното завършване на дипломатическите преговори и преди встъпването в брак на багренородените избраници, следва изпращане на дипломатически подаръци за сватбата. Така например Анна Мютезиус предполага, че една група от тях, познати под името „коприните с лъвовете”, са послужили именно като дипломатически подаръци по случай сватби между византийски принцеси и западни владетели[40]. Тази група тъкани са датирани между X век и XI век и са запазени днес в различни музеи в Германия: Берлин, Кьолн, Крефелд, Дьоселдорф[41]. Всъщност А. Мютезиус предполага, че съчетанието между използването на пурпур и лъвския мотив в коментираните тъкани носи само по себе си съобщение за превъзходството на византийската императорска власт над всички останали господарства. Ето защо тези тъкани са едни от най-предпочитаните дипломатически дарове от страна на византийците; уникални по своята същност, леки и лесни за транспортиране, те представляват истински умален образ на императорското величие. Ограниченото им разпространение ги прави още по-желани и привлекателни от страна на западните дворове.

От Гийом дьо Тир, известен западен хронист, научаваме за друга уникална зестра на византийска принцеса. Този път става дума за Теодора, племенницата на император Мануил Комнин, която през 1158 година сключва брак с Балдуин III Йерусалимски. Според Гийом дьо Тир зестрата на византийката възлизала на „ *150 000 хиперпера монети, но така също и 40 000 хиперпера копринени тъкани, скъпоценни камъни и други предмети на лукса* “[42]. Разбира се, тук става въпрос за латинския двор в Йерусалим, който малко или много вече е привикнал към вида на източните богатства. Несъмнено обаче една голяма част от тези тъкани са пренесени по-късно в Западна Европа.

Притокът на различни византийски стоки в западните дворове, свързан с пристигането на една византийска принцеса в даден двор, понякога продължава и след края на живота й. Такъв е примерът с Евдокия, една от племенниците на византийския император Мануил Комнин, която през 1178 се омъжва за Гийом VIII дьо Монпелие (1179–1202). По това време градът Монпелие вече два века взема активно участие в средиземноморската търговия, доминирана

от Генуа. Писмените извори свидетелстват за усилен обмен между Монпелие, от една страна, и Константинопол и други византийски градове, от друга[43]. Според тези документи Монпелие изнася предимно вълнени дрехи, а внася коприни, кожа, стипца и подправки. Въпросът е можем ли да свържем тази търговия с пристигането на византийската принцеса в Южна Франция? Освен това не трябва да забравяме, че висококачествените коприни, произведени в имперските ателиета, не са никога обект на външна търговия, поради наложения запор от страна на императора, но все пак в този период една голяма част от тези тъкани са произвеждани вече в неимперските ателиета. За съжаление, отговорът на този въпрос не може да бъде напълно точен и утвърдителен. Известно е, че търговците от Монпелие, наред с тези от други южнофренски градове като Нарбон например, присъстват отдавна на Изток, в Тир, Акра и на остров Кипър. Все пак според запазените архиви обменът с Византия се усилва особено много именно в началото на XIII век. Така че напълно е възможно точно пристигането на племенницата на византийския император в Монпелие да е в основата на засилването на процеса на обменна търговия между двете точки на Европа, и то най-вече при навлизането на копринен византийски текстил в Южна Франция.

Ето това са няколко примера, почерпени от писмените исторически извори, които показват възможните пътища на копринения текстил от Византия към Западна Европа, а нека се обърнем сега към някои случаи, които можем да свържем с конкретни тъкани. Въпреки многобройните запазени византийски артефакти от този тип обаче, за много малко от тях можем да открием достоверна информация за начина, по който те са преминали пътя от Византия до съвременните си местонахождения.

ПЕТ ПРИМЕРА НА „ПЪТУВАЩИ” ТЪКАНИ

Един от може би най-ярките примери в това отношение е т. н. **Плащаница на св. Острмоан, позната също така като тъканта от Мозак**, запазена днес в Музея на текстила в Лион[44]. Легендата разказва, че през 761г. (или 764 г.) тя е подарена от Пипин Къси на абатството в Мозак, бидейки преди това му дарена от византийския император Константин V (741–775); след това тя служи за увиване мощите на св. Острмоан, за което най-вероятно я предоставя западният владетел. Няколко научни доказателства в полза на този разказ идват на помощ; известно е от писмените извори за сближаването на двамата владетели с цел образуване на военен алианс, в тази връзка е замислен дори династичен брак между дъщерята на Пипин и сина на Константин V, който да скрепи политическите отношения между Византия и франките. Друго доказателство в подкрепа на легендата е самият стилистически анализ на тъканта; изображението на лов е символичен образ на императорската сила и победа над врага, то е особено разпространено в епохата на иконоборството. Точно това е и един от предпочитаните образи на императора, които служат като пропаганда не само във Византия, но и в чужбина. Всъщност смята се, че всички тези големи по размери тъкани с подобни изображения, изработени в имперските ателиета, се изпращат в западните дворове именно с тази цел – прослава на византийския император. В крайна сметка съвременните проучвания съвсем не противоречат, а напротив подкрепят традиционното схващане, въплътено в този текстилен къс, разкриващ един исторически момент от зараждащите се византийско-франкски отношения.

Вторият пример осветлява в известна степен византийско-англо-саксонските отношения през средновековието; става въпрос за т. н. тъкан **Богинята-Природа, запазена днес в катедралата в Дърхам**[45]. Тя служи за увиване на реликвите на св. Кътберт, починал през VII век и погребан в споменатата катедрала[46]. След технически и стилистически анализ обаче е установено, че този византийски текстил е датиран в периода VIII–IX век. Съществува надпис, изтъкан в самия плат, който не е разчетен и който най-вероятно посочва името на господстващия император в момента на производството. След проучване на историческите извори е направено предположение, че това е една от двете т. н. pallia Graeca, положена от английския крал Едмунд върху реликвите на св. Кътберт през 944 г. Най-вероятно тази тъкан е произведена през VIII–IX век във Византия и много по-късно изпратена като дипломатически подарък от византийския император за английския двор. Известно е, че през X век византийското влияние в двора на англо-саксонския крал е чувствително. Факт е, че именно този византийски текстил е избран, за да бъде положен върху мощите на един от най-почитаните тамошни светци, което разкрива неговата стойност и уважение от страна на англо-саксонците по това време.

За подобен култ към византийските тъкани говори и откриването на две такива в гроба на император Карл Велики. В средата на XIX век, при отварянето на гробната камера на тъй наречения „баща на Западна Европа” в Аахен биват открити тъкан с изображение на квадрига, датирана от VIII–IX век (Фиг.10), както и голяма по размери **тъкан с изображения на слонове**, която представлява третият пореден пример тук[47]. В нея е втъкан надпис, който я свързва с Михаил (*примикериос*), евнух и личен гард на императора, който освен това отговаря за складирането и запазването на имперските коприни в двореца; надписът посочва и Петър (архонт на Зеуксипос), който оглавява имперските ателиета за изработка на подобен вид тъкани. Благодарение на сфрагистиката, която свързва въпросния Михаил с негов открит печат, коприната е датирана в първата половина на XI век. Вследствие на това възниква въпросът как тя е поставена в гроба на Карл Велики около два-три века след неговата смърт. Историческите извори предлагат три възможности, а именно: или това е направено през 1000 г. от Отто III или през 1165 г. от Фридрих I или през 1215 г. от Фридрих II. Като че ли учените са по-склонни да припишат това действие на Отто III, въпреки че няма сигурни данни за това. А как е пътувала тази тъкан от Византия към Аахен, въпросът остава отворен. Осланяйки се на изворите, възможностите са отново три: през 1001 г. по време на преговорите за династичен алианс между Отто III и една от дъщерите на Константин VIII, през 1027 г. когато Конрад II предлага брак на една от дъщерите на Константин VIII или през 1081 г. когато много скъпи дарове, между които и коприни, са изпратени на Хайнрих IV. Не е изключено и тъканта да е търговска стока; след пристигането на Теофано в германския двор приливът на византийски тъкани да е продължил, а тази да е една от тях. При всички случаи нейната техническа изработка, както и изображението на слонове показва, че тя е по-скоро предназначена за дипломатически подарък от страна на византийската империя.

Един друг пример, а именно този с известната **тъкан от Бамберг,** хвърля светлина върху връзките на Византия с Германската империя в началото на XI век (Фиг.11 и 12 възстановка). Смята се, че този внушителен по своите размери текстил, тип гоблен, представлява дипломатически подарък от Константин X (1059–1067) за германския император Хайнрих IV (1054–1084). За разлика от останалите примери, посочени дотук, в случая знаем, че този дар е поверен за целта на епископ Гюнтер от Бамберг[48]. За нещастие обаче, той умира по пътя и неговото тяло е положено във въпросната тъкан. Епископ Гюнтер е погребан с този гоблен, а неговият гроб е отворен едва в началото на XIX век и предложен за изучаване на специалистите. Тук бих искала да се спра малко повече на стилистичния анализ на тази тъкан: върху нея е изобразен император конник, обграден от две жени, които му подават корони. Някои учени го

идентифицират с триумфалното шествие на император Василий II (976–1025) след победата си над българите през 1017; колкото до женските фигури, те са видени като персонификации на двата града Атина и Константинопол[49]. Ако идентификацията е наистина вярна, най-вероятно самият триумфиращ император да е поръчал тази тъкан с цел пропаганда на победата. По-учудващо е обаче защо тя е изпратена на немския император близо половин век по-късно, през 1065, и то от друг византийски император, различен от главния герой на тази сцена. Навярно, дипломатическите подаръци не са винаги специално приготвени за целта, а понякога се използват вече произведени и складирани такива, за да се подхранват добрите отношения, създадени между Византия и германските императори между VIII и XII век.

Последен пети пример е **коприната с грифоните от Сион,** датирана от XI век[50] (Фиг. 13). Най-вероятно тя също е част от литургична дреха, а задълбочен стилистичен анализ показва общи черти с тъканта със слоновете от гроба на Карл Велики, за която вече стана въпрос по-горе. За съжаление ние не знаем как тя попада и днес е в Швейцария и откъде минава нейният път дотам[51]. В малкото публикации, които откриваме за тази тъкан, някои специалисти, като Б. Шмединг например, виждат по-скоро сирийски произход[52]. А. Мютезиус обаче не счита, че има причини да се мисли, че тя е производство на някой ислямски център. В същото време техническите анализи разкриват, че при багренето на този текстил е използвана изключително скъпата и трудоемка за времето си технология с оригиналния Murex, или тъй наречения истински пурпур, така типичен за имперските ателиета на Константинопол. Съчетанието на пурпура с изображенията на грифони са сигурни данни, че най-вероятно това е още една тъкан, вплела своята съдба с целите на византийската дипломация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Култът към византийските тъкани на Запад спада необратимо към края на XII век. Набралите достатъчно мощ западни кралства все повече отказват да се възхищават на императорската пропаганда, въплътена във византийския текстил, израз на превъзходство над останалия свят. Това съвпада с периода, в който се създават множество текстилни ателиета във Франция, Белгия, Испания, Италия и най-вече в Сицилия, където през XII век емигрират голяма маса гръцки тъкачи, чиято бъдеща работа е в полза на норманския двор. Съкрушаващ удар на византийското текстилно производство е нанесен по време на IV кръстоносен поход и най-вече при превземането на Константинопол от кръстоносците, когато заедно с ценни реликви стотици тъкани поемат път на Запад[53]. Ето защо днес е много трудно да се проследи съдбата на много от тях. Безспорен остава обаче фактът, че векове наред византийските тъкани играят ролята на миротворните посланици на византийската култура на Запад, градивен елемент при изграждането на тамошния естетически вкус.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Фиг. 1 Оксер, Музеят „Св. Жермен”. Плащаница на св. Жермен. Константинопол, 1000 г.

Фиг. 2. Мюнхен, Баварски национален музей. Литургична дреха на архиепископ Уилигис. Византия, X век

13.01.2010

Фиг. 3. Бриксен, Църковен катедрален музей. Литургична дреха на архиепископ Албуин, детайл. Византия, вероятно Константинопол, X–XI век

Фиг. 4. Регенсбург, Музеят „Св. Емерам”. Литургична дреха на Св. Волфганг. Византия?, XII век

Фиг. 5. Бамберг, Църковен музей. Далматика на папа Климент II. Византия, XI век

Фиг. 6. Бамберг, Църковен музей. Ботушки на папа Климент II. Византия, XI век

Фиг. 7. Лион, Музеят на текстила. Коприната със Самсон. Константинопол, IX век

Фиг. 8. Ватикана, Музей. Коприната с ловците. Византия, VIII–IX век

Фиг. 9. Аахен, Съкровищница на катедралата. Коприната с квадригата от гроба на Карл Велики. Византия, VIII-IX век

Фиг. 10. Бамберг, Църковен музей. Тъканта от Бамберг на епископ Гюнтер. Византия, X век

Фиг. 11. Бамберг, Църковен музей. Тъканта от Бамберг на епископ Гюнтер. Византия, X век. Графична възстановка според Ch. Cahier, A. Martin, *Mélanges d'archéologie*, II, Paris, 1851, pl. 34

Фиг. 12. Сион, Съкровищница на катедралата. Коприната с грифоните. Детайл от литургична дреха Византия, Константинопол?, X–XI век

БЕЛЕЖКИ

[1] Всъщност, това съвсем не е византийски феномен, тъй като коприната и пурпурът са добре познати още от античността, още в Рим те вече имат статуса на държавни символи. За пурпура например виж **Reinhold, M.** History of Purple as a Status Symbol in Antiquity /Collection Latomus, 116/, Bruxelles, 1970.

[2] **Muthesius, A.** Silken diplomacy&Silk, Power and Diplomacy in Byzantium–Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving, London, 1995, 165-173, 231-245.

[3] **Lopez, R. S.** The silk industry in the Byzantine Empire - Speculum, 20, 1945, 1-42.

[4] **Jacoby, D.** Silk in Western Byzantium before the Fourth Crusade – Byzantinische Zeitschrift, vol. 84/85, 1991-1992, 452-500 ; **Id.** Silk production in the Frankish Peloponnese : the evidence of Fourteenth Century Surveys and Reports - Travellers and Officials in the Peloponnese. Descriptions-Reports-Statistics, in honour of sir Steven Runciman, ed. H. A. Kalligas, Monemvasie, 1994, 41-61.

[5] Десетки публикации на Анна Мютезиус хвърлят светлина върху историята и техниката на изработка на византийските тъкани, основен остава трудът : **Muthesius, A.** Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200, Vienna, 1997.

[6] **Jeroussalimskaya, A.** Les soieries byzantines à la lumière des influences orientales : les thèmes importés et leurs interprétations dans le monde occidental - Bulletin du CIETA (Centre International d'Etude des Textiles Anciens, Lyon), 80, 2003, 16-26.

[7] **Martiniani-Reber, M.** Lyon, musée historique des tissus. Soieries sassanides, coptes et byzantines V^{e}-XIe siècles, Lyon, 1986 ; **Id.** Le rôle des étoffes dans le culte des reliques au Moyen Age – Bulletin du CIETA, 70, 1992, 53-59.

[8] **Muthesius, A.** Crossing traditional boundaries : grub to glamour in Byzantine silk weaving – Byzantine and Modern Greek Studies, 15, 1991, 326-365.

[9] **De'Mafei, F.** La seta a Bisanzio – La seta e la sua via, Rome, 1994, 89-99 ; **Beckwith, J.** Byzantine Tissus - Actes du XIVème congrès international des études byzantines, Bucarest, 1974, 343-353.

[10] **Kaplan, M.** Du cocon au vêtement de soie : concurrence et concentration dans l'artisanat de soie à Constantinople aux Xème-XIème siècles - *EUYUCIA. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, t. I, Paris, 1998, 313-328 ; **Oikonomides, N.** Silk trade and production in Byzantium from the sixth to the ninth century : the seals of the kommerkiarioi – DOP (Dumbarton Oaks Papers), 40, 1986, 33-53.

[11] *Cod. Justin.*, XI, 7 ; *Basilics*, LIV, 16

[12] **Koder, J.** Das Eparchenbuch Leons des Weisen, Vienna, 1991 (CFHB 33) ; **Nicole, J.** Le Livre du Préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople, Geneva-Basel, 1894 (Variorum Reprints, London, 1970).

[13] *„През това време някои монаси, дошли от Индия, като узнаха, че император Юстиниан силно желае ромеите да не купуват вече коприна от персите, обещаха на императора така да разрешат въпроса с коприната, че ромеите повече да не извършват такава покупка от своите неприятели персите (...) Те отидоха пак в Сиринда и пренесоха яйцата във Византион ; след като добиха по описания начин от тях червейчета, ги хранеха с черничеви листа и сполучиха по-нататък да произведат от това коприна в страната на ромеите. “*, цитат от **Procopius,** *De bello Gothico*, IV, 17, 1–8, 576–577.

[14] **Hills, R.** From cocoon to cloth : the technology of silk production - La Seta in Europa secc. XIII-XX, (Atti della Ventiquattresima Settimana di Studi, 4–9 mai 1992, Prato), dir. S. Cavaciocchi, Florence, 1993, 59–90.

[15] *„(Хан Тервел) поставял обърнат щита си, който носел по време на война, и своя камшик, с който шибал коня си, и слагал пари, докато покрие и единия, и другия. Простирал копието си на земята и до края му на голям куп натрупвал копринени дрехи. Като напълвал сандъчета със златни и сребърни пари, раздавал ги на войниците си, пръскайки с дясната си ръка злато, а с лявата сребро. “* Ето така се описват в Лексикона „Свидас“ даровете дадени на хан Тервел от византийския император Юстиниан II, а дали става въпрос за ежегоден данък или еднократно възнаграждение, учените не са единодушни. Цитат от Suidae Lexicon. - *ГИБИ*, 5, 310.

[16] **Chartraire, E.** Les tissus anciens du trésor de la cathédrale de Sens, Paris, 1911 ; **Julliot, G.** Trésor de la Cathédrale de Sens, Sens, 1886.

[17] *Art de l'Ancien Pays de Liège* (catalogue d'exposition), Liège, 1930.

[18] *Grosse Kunst aus 1000 Jahren, Kirchenschätze aus dem Bistum Aachen*, Aachen, 1968.

[19] *Rhein und Maas und Kultur 800-1400* (catalogue d'exposition), I-II, Köln, 1972, 1973.

[20] **Martiniani-Reber, M.** Stoffe tardoantiche e medioevali nel Tesoro de Sant'Ambrogio–Il millenio ambrosiano. Milano, una capitale da Ambrogio ai Carolingi, éd. C. Bertelli, 197-231.

[21] **Bock, F.** An unpublished catalogue of the silks in the treasury of St. Servatius, Maastricht, Maastricht, 1880 ; **Bock, F., Willemsen, M.** Antiquités sacrées conservées dans les Anciennes Collégiales de S. Servais et de Notre Dame à Maastricht, Maastricht, 1873.

[22] *Les trésors des églises de France* (catalogue d'exposition), Paris, 1965 ; *Splendeur de Byzance* (catalogue d'exposition), Bruxelles, 1982.

[23] **Martiniani-Reber, M.** Le rôle des étoffes dans le culte des reliques au Moyen Age – Bulletin du CIETA, 70, 1992, 53-59.

[24] **Grégoire de Tours**, *Histoire des Francs,* trad. par R. Latouche, 2 t., Paris, 1963-1965 (Les Classiques de l'histoire de France au Moyen Âge, 27-28).

[25] **Celier, O.** Le Signe du linceul. Le Saint Suaire de Turin : de la relique à l'image, Paris, 1992.

[26] **Girault-Kurtzemann, B. Vial, G.** La conservation du tissu aux aigles d'Auxerre - Bulletin du CIETA, 71, 1993, 27-36.

[27] **Guicherd F.** Le tissu aux griffons du Monastier-sur-Gazeilles - Bulletin du CIETA, 7, 1958, 24-35.

[28] **Müller-Christensen, S.** Das Grab des Papstes Clemens II im Dom zu Bamberg, München, 1960 ; *Rom und Byzanz. Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen*, dir. R. Baumstark, Munich, 1998, cat. n° 70.

[29] **Muthesius, A.** The silk over the spine of the Mondsee Gospel Lectionary – Journal of the Walters Art Gallery, n° 26, 1978, 50-73.

[30] **Muthesius, A.** Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200…, M79, 189.

[31] **Volbach, W. F.** Catalogo del Museo Sacro della Bibioteca apostolica Vaticana. Fasc. 1, Tessuti, Citta del Vaticano, 1942, T120 (2294).

[32] **Martiniani-Reber, M.** Lyon, musée historique des tissus. Soieries sassanides, coptes et byzantines V^e-XIe siècles, Lyon, 1986 ; Musée des tissus de Lyon, guide de collections, Lyon, 2001 ; **Hennezel, O. von** Le musée historique des tissus de la Chambre de commerce de Lyon, Paris, 1927.

[33] **Du Sommerand**, Musée des Thermes et de l'Hotel de Cluny, Paris, 1883 ; **Desrosiers, S., Cornu, G., Huchard, V., Valantin, F., Bouzid, T.**, Soieries et autres textiles. De l'Antiquité au XVIe siècle – Musée national du Moyen Age – Thermes de Cluny, Paris, 2004.

[34] **Errera, I.** Catalogue d'étoffes anciennes, Brussels, 1927.

[35] **Lethaby, J.** Byzantine silks in London museums – Burlington Magazine 24, 1913-14, 146-186 ; **Williamson, P. (éd.)** The Art of the Middle Ages in the Victoria and Albert Museum, Wisbech, 1986.

[36] **Volbach, W.F.** I Tessuti del Museo Sacro Vaticano, Citta del Vaticano, 1942 ; **Martiniani-Reber, M** Nouveau regard sur les soieries de l'Annonciation et de la Nativité du Sancta Sanctorum - Bulletin du CIETA, n° 63–64, 1986, 12-19.

[37] **Westermann–Angerhausen, H.**, Did Theophano leave her mark on the Ottonian sumptuary arts - The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium, éd. A. Davids, Cambridge, 1995, 244-265.

[38] Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Kunstgewerbrmuseum, инв. № 62, 44, 45.

[39] **Luitprand de Crémone**, *Historia Ottonis* et *Relatio de Legatione Constantinopolitana*, éd. P. Chiesa, in *Luidprandi Cremonensis*, Turnhout, 1998 (Corpus Christianorum, Ser. Lat., CLVI) ; *Liutprand of Cremona, Mission to Constantinople* (968 A. D.), trad. L. H. Nelson, notes M. V. Shirk, Kansas, 1972.

[40] **Muthesius A.** The role of Byzantine Silks in the Ottonian Empire – Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving, London, 1995, 201–217.

[41] **D'Adamo, L.** Quelques observations sur les fragments du tissu « aux lions pasants » de Siegburg : une proposition de reconstruction - Arte Profane e Arte Sacra a Bisanzio /Milion - Studi e ricerche d'arte bizantina, 3/, dir. A. Iacobini, E. Zanini, Rome, 1995, 463-484.

[42] **Guillaume de Tyr**, *Historia rerum in patribus transmarinis gestarum*, éd. R.B.C. Huygens, Turnhout, 1986, 843.

[43] **Reyerson, K.** Montpellier and the Byzantine Empire : Commercial Interaction in the Mediterranean world before 1350 - Byzantion, XLVIII, 1978, 456-477.

[44] **Martiniani-Reber, M.** Lyon, musée historique des tissus. Soieries sassanides, coptes et byzantines V^e-XIe siècles, Lyon, 1986, n° 96, 109–111 ; **Micheaux, R.** Le tissu dit de Mozac – Bulletin du CIETA, 17, 1963, 14–19.

[45] **Muthesius, A.** Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200…, M42, 177 ; **Flanagan, J.** The Nature Goddess silk at Durham – Burlington Magazine, n° 88, 1946, 241-246 ; **Picard, M. C.** Observations sur la soierie de Durham trouvée dans le cercueil de Saint Cuthbert – Revue Archéologique, n° 39–40, 1952, 23–41, 241–246.

[46] **Battiscombe, C.F.** (ed.) The Relics of St. Cuthbert, Oxford, 1956.

[47] **Muthesius, A.** Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200…, 183.

[48] **Grabar, A.** La Soie Byzantine de l'Evêque Gunther à la Cathedrale de Bamberg - Sonderdruck a. d. Münchener Jahrbuch der bildener Kunst, 3, VII, 1956, 7–26.

[49] **Beckwith, J.** The Art of Constantinople, London, 1968, 98.

[50] **Muthesius, A.** Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200…, M 48, 179.

[51] **Wilckens, L. von** Mittelalterliche Textilien aus schweizerischen Kirchen und Klöstern – Kunstchronik, n° 27, 1974, 9–15.

[52] **Schmedding, B.** Mittelalterliche Textilien in Kirchen und Klöstern der Schweiz, Bern, 1978, n° 236.

[53] **Robert de Clari**, *La conquête de Constantinople*, éd. A. Micha, Paris, 1991 ; **Riant, P. E. D. comte**, *Dépoulles religieuses enlevées à Constantinople au XIIIe siècle par les Latins et des documents historiques nés de leur transport en Occident*, Paris, 1875.

THE 'TRAVELLING' FABRICS AND BYZANTINE DIPLOMACY

Ivelina Kyuchukova

Abstract

Silk and purple had the role of state symbols in Byzantium for centuries on end. Having been under the implicit imperial monopoly for nearly five centuries (VIth-Xth) resulting in severe legislative control silk and purple not infrequently resolved conflicts between Byzantium and its enemies. Byzantine fabrics were precious imperial gift not only for foreign rulers and ambassadors, clerics and monasteries but they served as encouragement for deserving courtiers or as a dowery of Byzantine princesses and sometimes even as a tribute paid to Empire's enemies.

The paper deals with several cases of 'travelling' fabrics from Byzantium to western Europe where they are currently preserved in treasure rooms of churches and specialized museums. The attempt at retracing the exact path along which they went is complex and very often suffers from lack of sufficiently reliable historical information.

In the XIIth c. and particularly in the beginning of the XIIIth c. after the Fourth Crusade, the cult to Byzantine fabrics in the West flagged irreversibly due to political, ideological and economic reasons. It is an undoubted fact, however, that Byzantine fabrics played the role of peacemaking ambassadors of Byzantine culture in the West for many centuries, a constructive element in building the western aesthetic taste.

13.01.2010

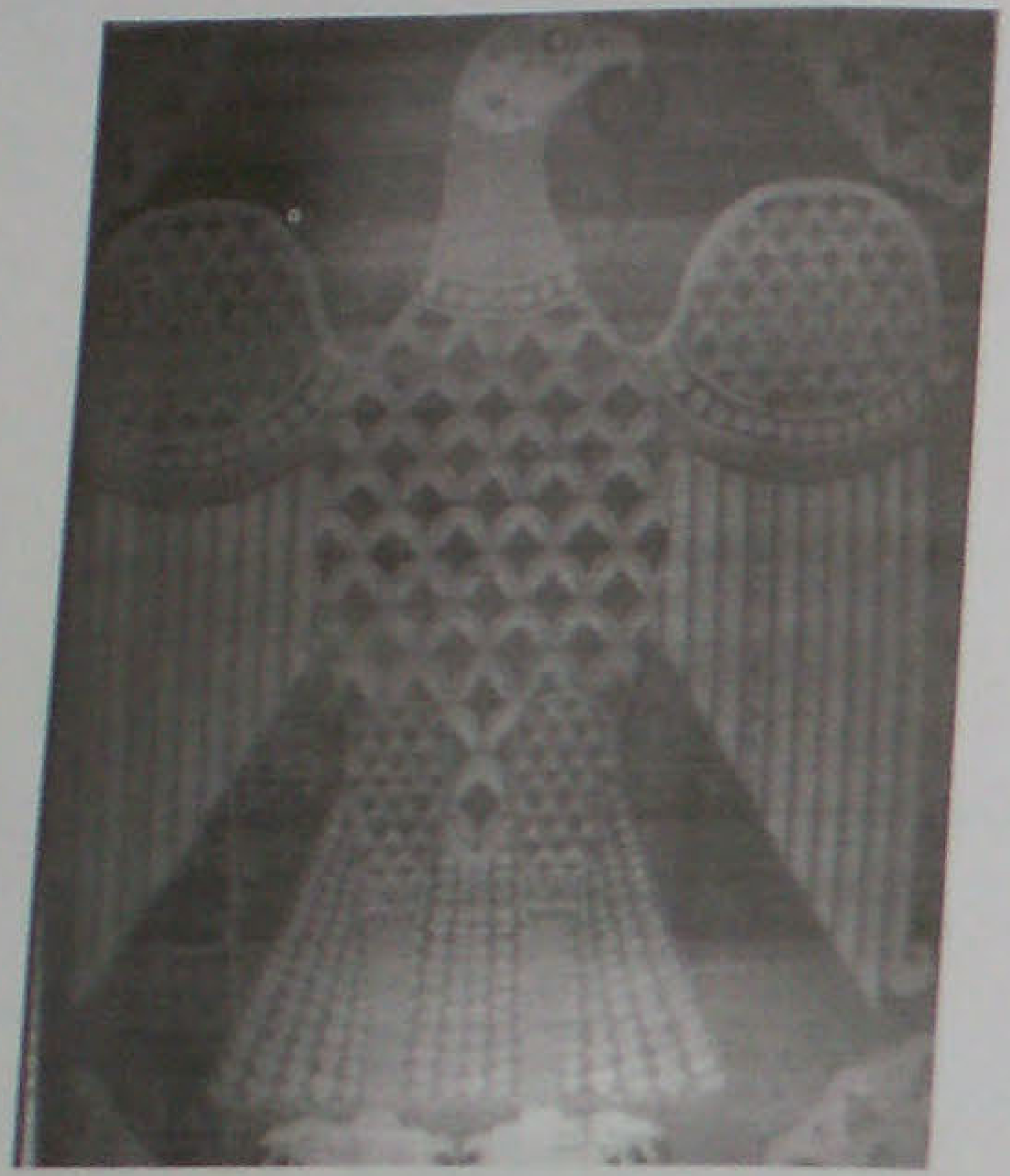

Фиг. 1. Оксер, Музеят „Св. Жермен". Плащаница на св. Жермен. Константинопол, 1000 г.

Фиг. 2. Мюнхен, Баварски национален музей. Литургична дреха на архиепископ Уилигис. Византия, X век

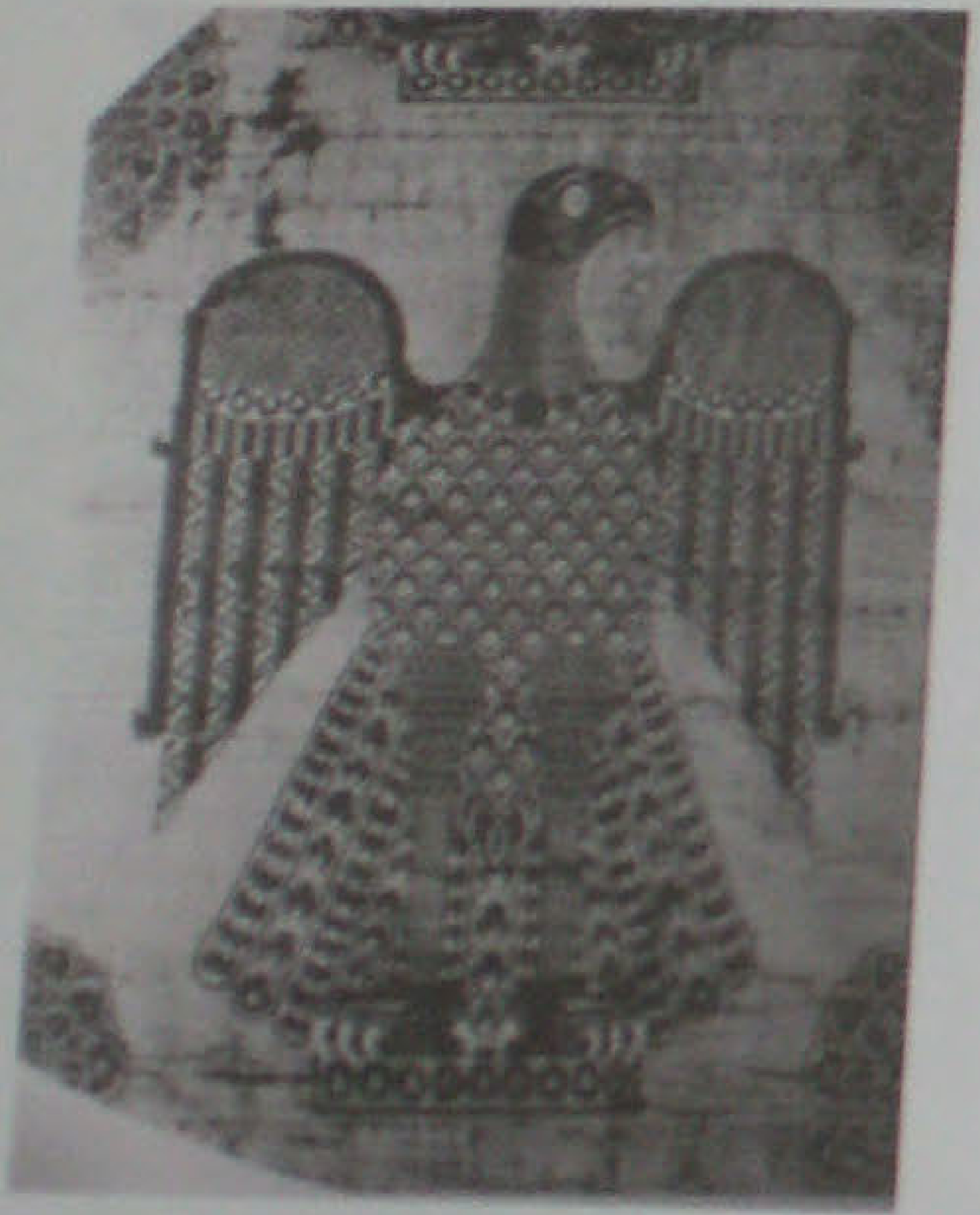

Фиг. 3. Бриксен, Църковен катедрален музей. Литургична дреха на архиепископ Албуин, детайл. Византия, вероятно Константинопол, X–XI век

Фиг. 4. Регенсбург, Музеят „Св. Емерам". Литургична дреха на Св. Волфганг. Византия?, XII век

Фиг. 5. Бамберг, Църковен музей. Далматика на папа Клемент II. Византия, XI век

Фиг. 6. Бамберг, Църковен музей. Ботушки на папа Клемент II. Византия, XI век

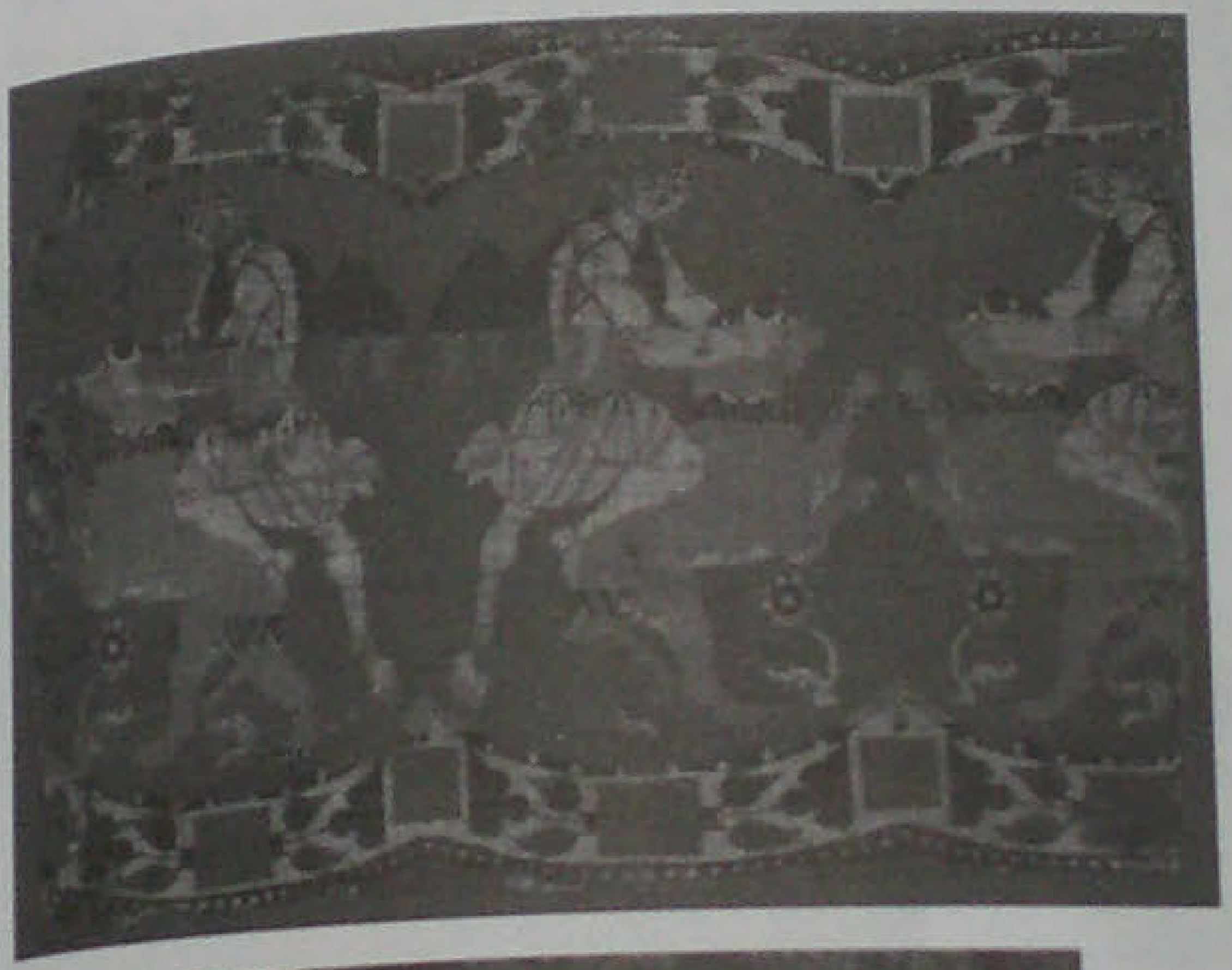

Фиг. 7. Лион, Музеят на текстила. Коприната със Самсон. Константинопол, IX век

Фиг. 8. Ватикана, Музей. Коприната с ловците. Византия, VIII–IX век

Фиг. 9. Ахен, Съкровищница на катедралата. Коприната с квадригата от гроба на Карл Велики. Византия, VIII-IX век

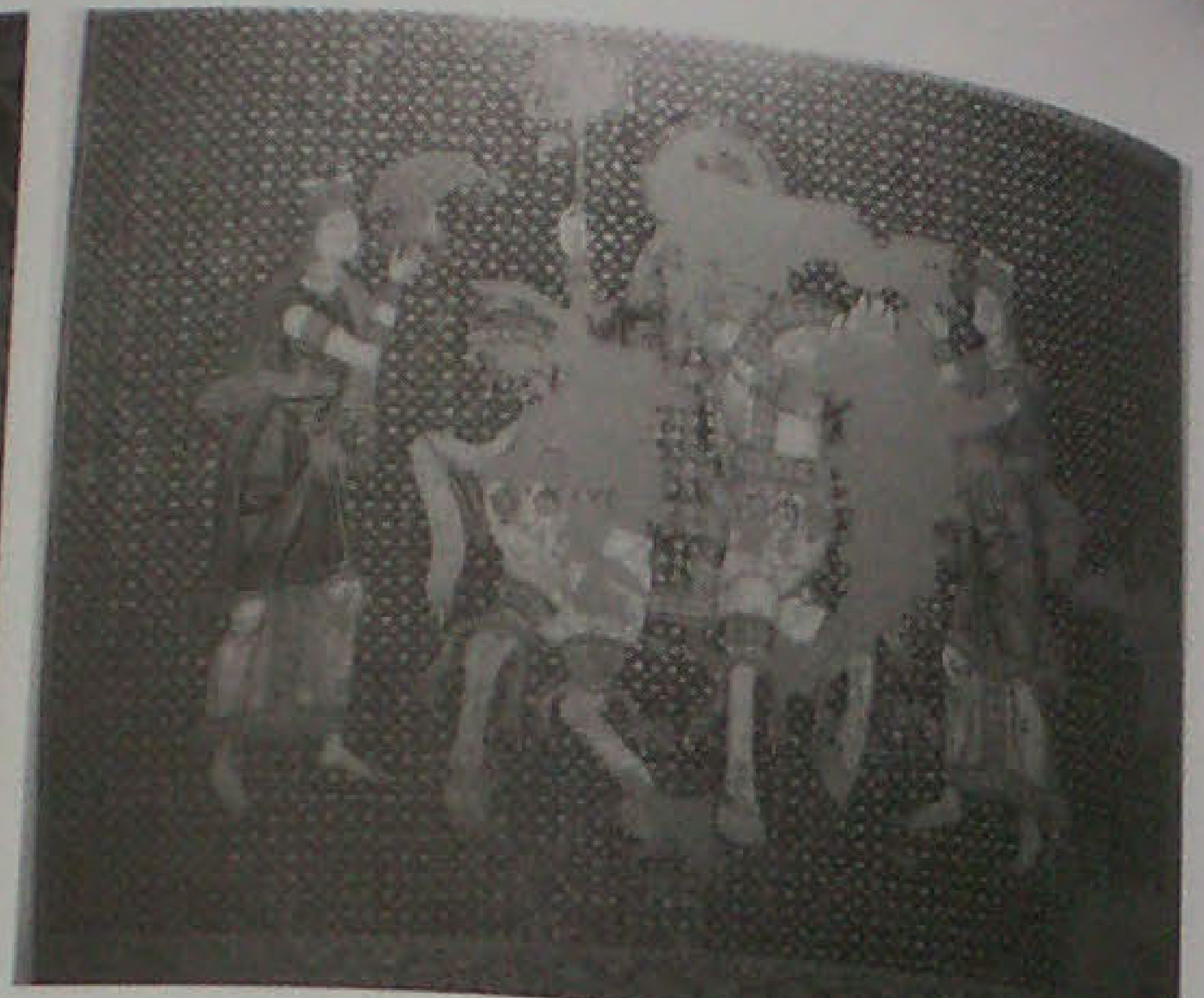

Фиг. 10. Бамберг, Църковен музей. Тъканта от Бамберг на епископ Гюнтер. Византия, X век

Фиг. 11. Бамберг, Църковен музей. Тъканта от Бамберг на епископ Гюнтер. Византия, X век. Графична възстановка според Ch. Cahier, A. Martin, Mélanges d'archéologie, II, Paris, 1851, pl. 34

Фиг. 12. Сион, Съкровищница на катедралата. Коприната с грифоните. Детайл от литургична дреха Византия, Константинопол?, X–XI век

МОНЕТИТЕ НА НИКИФОР I ГЕНИК (802 – 811), НАМЕРЕНИ В БЪЛГАРИЯ[*]

Галя Атанасова

Монетите и науката, която ги изучава – нумизматиката, имат важна роля в датирането на отделни предмети, обекти, селища и събития.

В рамките на това изследване ще бъдат привлечени византийските монети от времето на император Никифор I Геник (802-811) и ще се потърси връзка между тях и военната експанзия на Византия в България по времето на този император.

При използването им като датиращ материал монетните находки могат да се разделят на две основни групи – единични находки и съкровища. Едните са изпаднали от ежедневеното монетно обращение, а другите са укривани при някаква опасност за собственика им.

Монетосеченето на Никифор I Геник преди това логотет на геника (осъвременено финансов министър) преминава през два етапа – Никифор изобразяван сам (802–803) и със сина си Ставракий (803–811). Второто монетосечене продължава през остатъка от царуването на Никифор. Забележително е отсъствието на сребърни монети, макар да се предполага, че по случай коронацията на Ставракий те са били сечени. Възможно обяснение би могло да се намери в Никифоровата стиснатост[1].

От царуването на Никифор I Геник са известни солиди и фолиси, сечени в две емисии (802–803) и (803–811).

Златен солид на Никифор I Геник (802–803).

На лицевата им страна е представен равнораменен кръст, заемащ цялото изображение на монетата. Около него е изписан надписа: Исус Христос Ника (Победител).

На опаката страна е представен бюст на императора с корона и хламида, закопчана над дясното му рамо с фибула. В дясната си ръка императорът държи скиптър, а в лявата акакия. Около изображението е изписано: Никифор василевс.

Златен солид на Никифор I Геник и Ставракий (803–811).

На лицевата страна е представен бюст на императора с корона и хламида, закопчана над дясното му рамо с фибула. В дясната си ръка държи скиптър, а в лявата акакия. Около изображението е изписано: Никифор василевс.

На опаката страна е представен бюст на съимператора Ставракий с корона и хламида. Държи в дясната си ръка кълбо, увенчано с кръст. Около изображението е изписано: Ставракий деспот.

Меден фолис от Никифор I Геник и Ставракий (803–811).Обр.1.

Върху лицевата страна са изобразени бюстове в анфас на Никифор и Ставракий. Никифор е вдясно с брада, а Ставракий вляво без брада. Облечени са с хламиди, закопчани на дясното рамо с фибула; с корони с пропендулии. В полето между главите им – кръст. Ръцете не са изобразени. Липсва надпис с имената на двамата императори.

---

[*] Бел. ред.: Тази работа е част от теоретичната подготовка на студентския научноизследователски проект „Походът на император Никифор I Геник (802-811) в България от 811 г. и мястото на неговата гибел" (№ РД-07-952/09.06. 2008 г.), организиран от катедрата по История и археология към ШУ „Епископ Константин Преславски".

Върху опаката страна се вижда нумерална буква М (40 нумии), над която има кръст, а под нея буквата на официната - А. Вдясно XXX, вляво NNN

От територията на съвременна България са намерени следните монети :

Монетни съкровища:

1. с. Кюлевча (Шуменско) е намерено съкровище със златни византийски монети от IX в., като поне една от тях е солид на Никифор I[2];

2. с. Къпиново (Великотърновско), колективна находка от която е документиран солид на Никифор I и Ставракий[3];

3. разпръсната колективна находка от района на Сердика[4].

Единични монети:

От Североизточна България – 12/13 фолиса от Никифор I Геник и Ставракий (803 – 811)[5] Плиска–2[6]; Мадара–3; Преслав–1; Габрица (Шуменско)–1; Жилино (Новопазарско) – 1; Памукчии (Шуменско) – 1;Тервел (Добричко) – 1; Осенец (Разградско) – 1; Каварна – 1.

Освен на територията на днешна Североизточна България, монети свързани с царуването на Никифор и отнасящи се към втория период от монетосеченето му, през който е изобразяван със сина си, са намерени и в днешна Румъния[7]:

Констанца –1; Браила - 1; Мангалия – 2; 2 екз. са с неизвестно местонахождение.

От Южна България са документирани следните находки:

– 2 фолиса от Никифор и Ставракий, намерени в крепостта до с. Изворово (Харманлийско)[8],

– 1 фолис от м. Калето до гр. Средец (Бургаско), разположен на главния път, водещ от византийската столица към България, макар и тогава крепостта да е била все още в границите на Византийската империя[9].

КОМЕНТАР

Намирането на тези монети на територията на някогашна средновековна България поставя въпроса дали са от паричното обращение в българските земи, или са свързани с похода на Никифор I Геник в България. При установената констатация, че в България почти липсват монети от периода 681 г. до края на VIII в., а през IX в. монетни находки се появяват едва при царуването на Теофил (829–843), то документираните по-горе монети биха могли да се свържат с похода и военните действия.

Възможно е намерените в Североизточна България монети от Никифор I Геник (802–811) да трасират неговия път до столицата Плиска в похода му през 811 г. Въпреки че Анонимният ватикански разказ и Хронографията на Теофан Изповедник дават информация за този поход, съществуват различни мнения за точния път на Никифор I Геник **до** и **от** Плиска. Възможен отговор на този въпрос може да даде проследяването на монетните находки от времето на Никифор I по българските земи.

Съществуват различни мнения за намерените в Южна Добруджа монети. Възможно е отделни византийски отряди да са достигнали до Добруджа с грабителска цел, а друга възможна теория е паралелно с военния поход по суша да е имало и морска експедиция по западното крайбрежие на Черно море. За втората теория обаче не са намерени сигурни данни[11].

Попадането на монетите във Великотърновско би могло да се свърже с българо-византийската битка и последвалото разграбване на византийския лагер[12].

Монети на Никифор I и Ставракий намерени в крепостите до г. Средец и с. Изворово, Харманлийско, са от територия, принадлежаща на Византия, и навярно са свързани с монетната циркулация вътре в империята.

Таблица 1 – монети на Никифор I Геник, намерени в Североизточна България

Местонамиране		Тип на монетата	Монетарница	Клас	Литература
1	Плиска – Западната крепостна стена	Фолис	Константинопол	Клас 2	Йорданов, 2000, 137, 144
2	Плиска – в селището разположено югоизточно от Вътрешния град	Фолис	Константинопол	Клас 2	Йорданов, 2000, 137, 144
3	Мадара	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2006, 83 - 84
4					
5					
6	Преслав	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2006, 84
7	Жилино (Новопазарско)	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2006, 84
8	Габрица (Шуменско)	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2006, 84
9	Памукчии (Шуменско)	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2006, 84
10	Тервел (Добричко)	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2006, 84
11	Осенец (Разградско)	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2000, 169
12	Каварна	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2000, 169
13	Кюлевча (Шуменско)	Солид	Константинопол	Клас 2	Пейков, 1999, 129

Таблица 2 – монети на Никифор I Геник, намерени на други места

	Местонамиране	Тип на монетата	Монетарница	Клас	Литература
1	Констанца (Румъния)	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2000, 169
2	Браила (Румъния)	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2000, 169
3	Мангалия (Румъния)	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2000, 169
4	Мангалия (Румъния)	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2000, 169
5	Неизвестно местонахождение	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2000, 169
6	Неизвестно местонахождение	Фолис	Константинопол	Клас 2	Жекова, 2000, 169
7	м.Калето край с. Изворово, Харманлийско	Фолис	Константинопол	Клас 2	Борисов, Робовянов 2008, 526-527
8	м.Калето край с. Изворово, Харманлийско	Фолис	Константинопол	Клас 2	Борисов, Робовянов 2008, 526-527

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Меден фолис от Никифор I Геник и Ставракий (803–811).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Grierson, P.** *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumberton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, III, 1, Washington, 1973, p. 352.

[2] **Жекова, Ж.** Монетите на Никифор I Геник (802–811г.) и Плиска. – *Плиска – Преслав*, т. 8, 2000, с. 169.

[3] **Пейков, А.** Колективна монетна находка от с. Капиново, Великотърновско.-В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Сб. в чест на проф. дин Й. Андреев, В. Търново, 2001, с. 129.

[4] Пак там

[5] Вж. Таблица № 1

[6] **Йорданов, И.** Монети и печати от Плиска (1899–1999). – *Плиска – Преслав*, т.8, 2000, 137, 144.

[7] **Жекова**, Никифор I Геник, с.169.

[8] **Б. Борисов, Д. Робовянов.** Разкопки на пътната станция, ранновизантийска крепост "Кастра Рубра", Ранносредновековно селище и некрополи в м. Клето край с. Изворово, Харманлийско.– *Археологически открития и разкопки* през 2007.-София, 2008, 526-527.

[9] **Жекова**, Никифор I Геник, с.169.

[10] Пак там.

[11] Пак там.

[12] **Пейков**, Колективна монетна находка, 129.

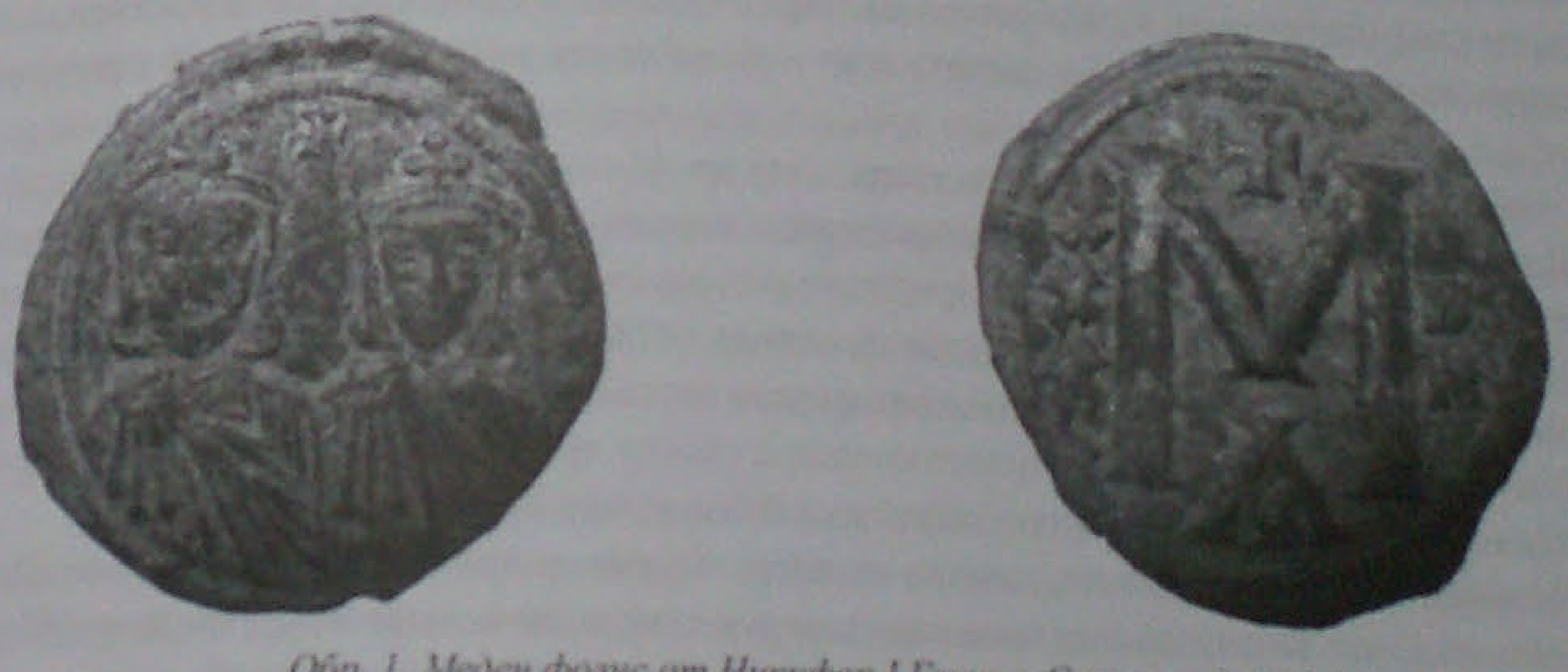

Обр. 1. Меден фолис от Никифор I Геник и Ставракий (803-811).

НЯКОИ АСПЕКТИ ОТ ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ НА БЪЛГАРИЯ С ВИЗАНТИЯ В ПЕРИОДА VII-X ВЕК

Тихомир Тихов

Външната търговия на Първото българско царство и дискусионните проблеми свързани с нея все още са предизвикателство пред българските историци и археолози медиевисти. Оскъдният изворов материал е обективна даденост и прави трудна изследваната проблематика. Малкото изворови сведения за външнотърговските връзки на България през VII–X в. създават затруднения и при разглеждане търговските връзки на българската държава с Византия – необходим и първостепенен партньор в експорта и импорта на България в разглеждания период. Писмените извори основно са византийски, без да се изключват малкото наративни източници от домашен характер. Археологическият импортен материал е все още недостатъчен за формирането на основни заключения. Тези констатации насочват към търсенето на друга изворова база, чрез която да бъдат разгледани някои аспекти от търговските връзки с Византия.

Представеният в научно обращение през последните две десетилетия нумизматичен и сфрагистичен материал (византийски монети и печати моливдовули на фискални и финансови учреждения), който произхожда от България и е датиран в разглеждания период (VII–X в.) значително нарасна[1]. Това дава възможност за комплексно използване на сведенията от наративните източници и обективната косвена информация на византийските монети и печати за преглед на българо-византийските търговски връзки в рамките на периода. Коментарът на търговските връзки предвид нумизматичния и сфрагистичен материал (византийските печати) е в хронологическата рамка 681–971 г.[2]

Търговските и дипломатически връзки с Византия са установени още по времето на Кубратова България[3]. По това време Константинопол е най-големият цветущ търговски център и “мост” свързващ Изтока и Запада. През Балканския полуостров, т. е. и през Византия, минават основните търговски пътища, свързани с транзитната (керванна) търговия. Това е и една от причините след разпадането на Кубратова България една част от прабългарите предвождани от Аспарух да се насочат към обетованата земя – Балканския полуостров, и да се установят трайно[4].

Най-естествен посредник между двата свята на Азия и Европа е Балканският полуостров. През Византия минават главните търговски и военни пътища за Изтока и затова Константинопол се превръща в едно международно тържище, където се срещат двата свята и двете стопански култури[5]. Византийската столица привлича погледите на близки и далечни народи със своите богатства, а дворцовият и императорският церемониал изкушава дори и най-далечните племена. През онази епоха Константинопол е главен представител на цивилизацията и значителен фактор в икономическото развитие на Югоизточна Европа.

Младата българска държава създава първите търговски връзки с южния си съсед Византия още по време на управлението на хан Аспарух след сключването на договора от 681 г., който “де юре” поставя началото на новото държавно обединение на Балканите[6].

Изворите и данните от археологическите изследвания показват, че някои занаяти, свързани с номадския бит и военно дело на българите, са на сравнително високо равнище (кожухарство, металургия, железарство, керамика, изработване на грънчарско колело и др.). Прабългарите водят оживена търговия с византийските Кримски и Черноморски градове, а някои от тях попадат под тяхна власт. Особено показателен е примерът със смятаната за столица на Кубрат – Фанагория. Българският износ е представен главно от кожи, месо, риба и др., докато византийският импорт включва предмети на лукса, занаятчийска продукция, вино и други редки за степния (номадски) живот артикули[7].

При наследника на Аспарух, хан Тервел (700–718 г.), търговските контакти с империята постепенно укрепват и се развиват. Българските търговци започват все по-често да посещават пределите на Византия, а от своя страна в България се озовават и пътуващи византийски търговци. Създадените контакти предизвикват нуждата от поставянето им в определени норми за регламентиране на търговията и пресичане на контрабандата.

Търговията на България с Византия е поставена в нормативни рамки след сключване на първите търговско-политически договори от 705 г. и емблематичния договор от 716 г.[8], с който се определя митническият режим между двете страни по византийски образец, т. е. търговците да се представят (или да бъдат снабдени) “с грамоти и печати“[9]. От текста на договора се вижда, че при липсата на тези митнически “оръдия” се прилага конфискация в полза на държавата, т.е. “…тези които нямат печати, да им се отнеме това, което имат, и да се внесе в държавното съкровище”[10]. Така търговията преминава под контрола на централната власт. Договорът предвижда и клаузи от политически характер (предаване на бегълци от двете страни, изплащане на ежегодния данък и определяне граничните територии), но най-същественото в него е уреждането на търговските отношения. Контролът на търговията е особено необходим на византийските управници, поради това, че в империята са произвеждани стоки (главно скъпи платове и материи, разни видове оръжия и т.н.), чийто износ по частен път не се разрешава. Определящ фактор са и икономическите интереси за контрол върху търговията, вземайки предвид обмитяването на стоките при внос и износ от Византия от съответните комеркиарии (митници) с 10% комеркион от стойността им.

Установената практика с търговско-политическия договор от 716 г. се потвърждава от неговата трайност и опита за възобновяването му при хан Крум през 812 г.[11] При разглеждането на някои от четирите клаузи на договора от 716 г., предвид оскъдния изворов материал, от полза е прилагане на сравнително-историческия метод с привличането на руско-византийските договори от 907 г. (т. 3), 911 г., 944 г. (т. 2) и 971 г.[12] Тези договори могат да се използват като сравнителен материал за предположение относно текста на недостигналите до нас търговски споразумения или отделни клаузи от договори, засягащи търговията на България с Византия. Външнотърговският обмен между България и Византия е регламентиран и потвърждаван през целия период VIII–X в. и чрез други договори и търговски споразумения, като договорите от 815, 864, 896, а може би и 927 г. Така търговско-политическите договори и споразумения се превръщат в неотменна част от международната дипломатическа практика на нашата държава[13].

След покръстването външната търговия с Византия процъфтява още повече. Един от факторите е и необходимостта за снабдяване на новопокръстената Българска държава с църковна утвар и други предмети свързани с християнския церемониал. След възприемането на християнската религия започва усилен строеж на църкви и манастири, които са по византийски образец. Възниква слой от висши духовници, които наподобяват висшия клир в империята по начина си на живот, облекло, изисквания. Всичко това съдейства за укрепване на икономическите отношения между двете държави и по-специално за увеличаването на вноса на таки-

13.01.2010

ва предмети в нашата страна, които били нужни на представителите на българската църква: одежди за епископи и митрополити, златни корони, църковни утвъри и др.[14] Укрепването на стопанските връзки между България и Византия след християнизацията се дължи и на създаването на добри политически отношения в годините на дълбок мир.

Българската държава възниква върху територията на бившите византийски провинции Долна Мизия, Малка Скития и Тракия (“житницата на империята”), които са най-плодородните области на полуострова. Така за осигуряване на византийската столица с житни храни и продоволствия възникват и първите търговски връзки с Българската държава[15]. Тъй като през Първото българско царство стопанството запазва своя натурален характер, търговията е преди всичко натурална или с византийски монети. При това едва през IX–X в. се появява монетно обращение в столичните центрове Плиска и Преслав, според данните на нумизматиката[16]. През периода се увеличава количеството византийски монети постъпили в България, не само като военна плячка и контрибуции, но и по-пътя на търговията. Повратен момент са продължилите три десетилетия войни на Византия с арабите за контрол над търговските пътища в Мала Азия. Загубите на империята на югоизток насочват вниманието на север[17]. Така българите са увлечени в транзитната търговия и заемат мястото на арабите като посредници между Изтока и Запада, като партньор №1 с Византия в експорта и импорта.

Интересни и най-ценни сведения за българската търговия в Константинопол и равнището на оживената българо-византийска търговия дава т. нар.”Книга на епарха”, византийски паметник съставен в края на IX в. при царуването на Лъв VI и допълнение с нови текстове по време на Никифор Фока (963–969). Той информира, че българите единствено се споменават от народите, търгуващи в Константинопол. Българският внос във византийската столица е “мед и лен”, като се упоменава и значението им, т. е. да се изнася и внася на първо място с определени райони от България[18]. Изворът е ценен за нас, тъй като дава пряка информация за българските търговци в Константинопол, техните права, задължения, стоките с които търгуват (глава IX, параграфи 1 и 6 от “Книга на Епарха”). Освен това българските търговци придобиват правото на собствено тържище още с договора от 716 г., разраснало се и потвърдено с договора от 864 г. (в квартала св. Мамант до тържището на руските търговци), където да предлагат стоките си[19].

Особено важни за българската търговия са два параграфа 1 и 6 от глава IX в “Книга на епарха”, озаглавена “За отониопратите, т. е. за митаните”[20]. Там се определят правата на отониопратите (платенодавците) необезпокоявани и без пречки да доставят ленена стока, която да продават на дрехопродавците (вестиопратите) за подплата и на всички, които имат нужда. Извънредно важно е указанието, че ленените стоки във византийската столица идвали предимно от българските земи, а после и от други страни. На първо място се споменава, че се произвеждат от Струмската област, после се посочват земите около Понт и Керасунт (параграф 1)[21]. Посочените райони на внос “областта Струма”, Керасунт са населявани от славяни и така се толерира участието им във външната търговия във връзка с политиката на България. През X в. тя включва части от южна Македония и се явява като “обединител на славянския свят”. В параграф 6 се определя как да бъдат доставяни и разпространявани произведенията от “българи или други търговци от други народности от лен и пчелен мед”. Там четем, че тези произведения са внасяни най-вече и на първо място от българи[22]. Освен това са упоменати само българите, а не и други чуждестранни търговци, което говори за оживения външнотърговски обмен между двете страни.

Друго важно указание в този параграф 6 за българската търговия през X в. е това, че тя

се извършва както от българите, които идват в Константинопол с предлаганите стоки, така и от византийски търговци и занаятчии, които пътуват из българските земи, за да търсят и закупуват необходимите им произведения. В параграфа изрично се казва, че византийските търговци и занаятчии трябва с разрешение на епарха да отидат сред самите народи (на първо място българите) и там да търгуват[23].

Важно указание за българската търговия в този параграф 6 е, че донасяните от българите стоки в Константинопол се продават на местните занаятчии и търговци срещу пари, а веднага след това българските търговци с получените пари вземат нужни за тях изделия, като копринени платове, панделки и копринени тъкани[24]. Както знаем, в българското стопанство господства натуралната размяна, но във външната търговия са използвани византийски монети, които се връщат във външнотърговския оборот[25]. За това свидетелстват и монетните находки открити в българските земи, и то от византийски произход[26].

От приведените сведения се вижда какво голямо значение има Константинополското тържище за българската търговия и става ясно защо Симеон не се поколебава да използва решението за преместване тържището на българските търговци от Константинопол в Солун като мотив, за да обяви война на Византия от 894–896 г.[27] Войната илюстрира търговските интереси и мащаба на търговията с Византия. Имперските планове на Симеон за образуване на нова българо-византийска империя[28] и икономическата подкладка на определени слоеве от българската знат за овладяване крайните пунктове на търговските пътища, т. е. Константинопол – най-богатия и многолюден център в Средновековна Европа, са показателни. Самата война показва какво значение имат вече константинополските пазари за българите и откъсването им от тях би се отразило болезнено върху българското стопанство.

Освен в Константинопол и в Солун, втория по големина търговски център, се осъществява търговия между България и Византия, особено след успешните войни на Симеон в началото на X в., когато българо-византийската граница се намира на 20 км северно от Солун. Сведения за търговията дават печатите на Солунската комеркиария. Чрез печатите на Козма и Ставракий (подкупили Стилиан Зауца – василиопатор), които ги представят като комеркиарии, се изясни и интригата за т. нар. търговска война 894–896 г.[29] В Южна Македония и в областта около града българите търгуват не само с гърците, но и с живеещите там славяни. За оживените търговски връзки с племената драговити и сагодати (под византийска власт) с българите във връзка с превземането на Солун от арабите в 904 г. дава сведение византийският писател Йоан Камениат, който пише: “Те си разменят взаимно необходимите неща при съвместния начин на живот, като запазват помежду си чуден и дълбок мир.”[30]

Сведения за значението на българите в търговията с Византия откриваме и в “Анонимна хроника” от X в.[31], в която се съобщава за статуя на българин в Константинопол. Забележителна е тази четвърта статуя, която се намира в “Хлебното тържище” (квартала Меса в Константинопол) – важна търговска улица. Текстът е следният: “Но там имало българин, който оре с вол, като че е готов да прокара бразда по земята. Каква чудна гледка за зрителя”[32]. Тази статуя в столицата на Византия, и то на важна търговска улица, потвърждава още веднъж значението на България за продоволственото снабдяване на империята със зърнени култури и разцвета в търговията. Освен това свидетелства и за нарасналата мощ, включително и икономическа, на българската държава през X в., основен партньор в експорта и импорта с Византия.

С териториалното разширение на българската държава в нейните предели през IX–X в. са включени и преминават основните търговски пътищата на Балканите: “Моравският път”

13.01.2010

(“Via militaris”), “Via egnatia”, “Пътят на солта”, пътят на руските търговци “Из варяг в греки” (“Великия северен път”), други речни и крайморски артерии, според редица извори от епохата са твърде оживени[33]. Така България се превръща във фактор в търговията не само с Византия, а и в международната търговия на Европа с Азия. При честите военни българо-византийски конфликти страда не само икономиката на Византия, но и европейската търговия. Така например по времето на Симеоновите войни са прекъснати не само продоволственото снабдяване на византийската столица и икономика, но те повлияват и върху международния търговски трафик. Войните водят до преместването на търговските пътища и левантска търговия по бреговете на Адриатическо море. Посредници в международната търговия стават няколко италиански републики като Венеция, Пиза и други, които през XIII–XIV в. стават важни фактори в международната търговия.

Външната търговия, където водещо място имат владетелят и държавата, получава много сериозно развитие. България остава най-близката до Константинопол и Солун византийска съседка, разполагаща с изобилна селскостопанска продукция, нуждаеща се от византийските занаятчийски стоки, предмети на лукса за нуждите на двореца и болярството и т.н. Византия от своя страна също се нуждае от българските стоки за своята манифактурна (цехова) промишленост в Константинопол, а и за осигуряване необходимите продоволствия за големите консуматорски нужди на столицата[34].

През големи периоди (VII–X в.) българската държава получава трибути (годишни данъци) и “подаръци” от победената неведнъж империя под формата на “скъпи дрехи и червени кожи”, в пари и скъпоценности, които не са трупани като съкровища, те се връщат обратно на външния пазар т.е. чрез търговията. Така например на Константинополското тържище българите продават стоките си срещу византийски монети (търговска валута на Балканския полуостров), но с тях закупуват други. В някои случаи монетите са запазени (трезорирани) като сигурно средство за търговски обмен и осигуряване на необходимите стоки. Разглеждането на нумизматичния материал – единични и колективни монетни находки, води до извода, че външната търговия е един от факторите, които способства за развитието на паричното обращение в българските земи. Както е известно от Първото българско царство не е открита българска монета, която да е платежно средство и няма монетосечене, което да обслужва размяната на пазара, т.е. запазва се като цяло натуралният характер на българското стопанство. За трайно парично обращение и развитие на стоково-паричните отношения може да се говори в края на X в. и началото на XI в, когато българското стопанство е включено в силно развитото византийско[35].

През последните години вече се заговори за съществуване на българско имитативно монетосечене в столицата Преслав и нейния хинтерланд (Надарево, Новосел, Смядово и други вероятно) на златни и сребърни византийски монети[36]. Без съмнение главен инициатор е преславският владетелски двор, а контролът на производството в ергастериите в околностите на столицата се осъществява отново от владетеля и приближените му. Авторите И. Йорданов и Ж. Жекова поставят хронологическата рамка на това имитативно монетосечене в края на IX в. до третата четвърт на X в. Сеченето на монети, макар и имитативни, е още едно доказателство и отражение на икономическите възможности на българската държава и необходимостта от парични ресурси[37]. Това е и израз на политическа стабилност и самочувствие на българските владетели от X в.

Паричното обращение през Първото българско царство чрез външната търговия навлиза “отвън навътре”[38]. В столичните центрове Плиска и Преслав една част от българските търговци вероятно продават закупените от византийските пазари стоки срещу византийски

монети. Тези монети от своя страна се връщат отново на византийския пазар при закупуване на стоки, а друга, макар и малка част, са в парично обращение между столичните центрове и хинтерланда от селища около тях, обвързани с някакви финансови операции. По всяка вероятност предвид ръста на развитието на външнотърговските контакти с Византия съвсем резонно е утвърждаването на съсловие от български търговци финансово обезпечени и превърнали търговията в доходна, а може би и във фамилна дейност. Това съсловие се формира по всяка вероятност приоритетно от средите на владетелския елит или на техни роднини (по византийски образец).

Нумизматичните данни и археологическите проучвания в Плиска и Преслав, като главни столични центрове, свидетелстват за диференциране на занаятите, за повишаване ръста на стоковото производство, за наличие на тържища и пазари. Логично е да се предположи, че византийски търговци обслужват и българския пазар, а не само българските търговци – константинополския, откъдето има и приток на византийски монети.

Византия разполага и с утвърден арсенал от институции и учреждения с богат апарат от служители, а за реализиране отношенията с България в империята възникват редица институции и учреждения с гъвкава стратегия и тактика. Сведенията за тях твърде често са оскъдни и от общ характер. Разглеждането в детайли на данните от сфрагистиката попълват някои бели полета в българо-византийските отношения, било институционални или търговски. Печатите на титулярите на тези ведомства, учреждения и институции, дават достоверна информация за конкретни личности и събития. Тези титуляри са натоварени на практика с реализирането на българо-византийските отношения от всякакъв характер през вековете. Една от тези институции е комеркиарията (митница – подчинена на финансовото министерство “логотет на геника”), известна чрез печатите на нейните титуляри, които свидетелстват за съществуването, дейността и функциите на тази институция за обслужване на търговските връзки. Комеркиариите във Византия са едни от институциите, допринасящи за интеграцията на империята. В научната литература са дискусионни въпросите свързани с произхода, функциите и еволюцията на тази институция[39].

Основните византийски комеркиарии за България в периода VII–X в.[40] са: **I. Комеркиарии за пазара в Константинопол**: 1. Месемврия (до третата четвърт на VIII в.). За приобщаване на новопоявилия се народ чрез различни форми, на първо място чрез търговията, е създадена комеркиарията Месемврия за обслужване отношенията с българската държава още през първите десетилетия от съществуването ѝ; 2. Други комеркиарии съвременници или приемници на Месемврия: комеркиарии Адрианопол, Хексамилион, Дидимотехион; 3. Византийска комеркиария Девелт (815–971); 3.) Комеркиария τῆς Δύσεως т.е. византийския запад (целия Балкански полуостров, наследник на комеркиария Тракия след IX в.). Тези комеркиарии стоят на пътищата на стоките пътуващи и идващи до пазара в Константинопол[41]. Вторият пазарен център е Солун, който обслужва българо-византийските търговски отношения. **II. Комеркиарии за пазара в Солун** – известни са чрез печатите си 52 титуляри на комеркиарията. Те са показател за търговската активност на града[42]. Интерес представлява съхраняваният в колекцията на РИМ – Шумен печат на епарха на града датиран в X в., за който няма точни данни за местонамирането му[43].

В България са открити и печати на други финансови и фискални учреждения на централната и провинциална византийска администрация[44]. Например: логотет на дрома[45] т.е. министър на вътрешните работи и помощниците му (протонотарий и хартуларий); логотет на геника[46] (или Министерство на финансите) и апарата му от 12 помощници, между които – хартуларий на секретите или велик хартуларий и комеркиарий. Други фискални ведомства са тези на държавното съкровище, разделено на три: 1. Сакеле (титуляр имп. сакеларий); 2. Вестиарион; 3. Иликон. Сфрагистичният материал в разглеждания период включва моливдовули на тези финансови и фискални византийски ведомства открити в комеркиарията Девелт, както и печатите на титуляри на комеркиарията. Те кореспондират до други адресати (над 59 броя), до столичните центрове Плиска (над 26 броя) и Преслав (над 43 броя) за периода IX–X в. и дават информация за оживените контакти на Византия с България на институционална основа за уреждане на финансови въпроси между тях. Търговските отношения са регламентирани и се потвърждават през целия период (VIII–X в.) чрез търговско-политически договори и споразумения, затова при мирните контакти търговията между двете страни процъфтява. Това важи особено за периода IX-X в., с изключение на времето на Симеоновите войни. Затова е възможно освен институционални контакти за уреждане на финансовите отношения след война, междувременно да се уточнят и външнотърговските. Нумизматичният материал, открит в България и датиран в IX–X в., постъпва не само като контрибуции, а и по търговски път, като следствие от 40-годишния мир по времето цар Петър (927–969), което потвърждава в известна степен гореказаното[47].

Интерес представлява и констатацията на И. Йорданов, че в столицата Преслав съществува “българска финансова институция“ с аналогична дейност на императорския сакеларий или български финансов министър по данните на византийски моливдовули на финансови учреждения (15 броя)[48]. Печатите са открити в “Гражданския комплекс” в местността “Селище” – Преслав, от времето на цар Симеон I (893–927) и цар Петър I (927–969)[49].

Възниква въпросът възможно ли е именно подобна институция и нейни титуляри да са съществували още в столичния център Плиска, след което да са наследени във втората столица Преслав, имайки и задължението да съдействат за обслужване на българо-византийските търговски контакти, освен събирането на приходите от мита, данъци и урегулиране на други финансови въпроси по византийски аналог. Тази работна хипотеза все още не е потвърдена от археологическите открития, но може би ще се докаже в бъдеще. Обективната даденост през последните години е увеличаващият се брой византийски печати на разглежданите финансови и фискални ведомства влезли в научен оборот и произхождащи от Плиска и Преслав[50]. Остава въпросът до кого или до каква институция в българските столици е адресирана кореспонденцията, скрепявана от печатите. Каква е конкретната дейност на тези институции, може само да се предполага. Все още не е открит сфрагистичен материал подобен на представения византийски, който да подкрепи тези предположения.

Интересен факт са откритите в столицата Преслав два моливдовула на епарха (на Филотей и Йоан) на Константинопол, датирани в X в., които представят различни титуляри на институцията. В “Книга на епарха” (IX–X в.) се съобщава за дейността и функциите на епарха на Константинопол, без чийто печат не е разрешен внос или износ на скъпи стоки. Информацията, която носят печатите, може да се свърже с конкретни исторически личности и заеманите от тях длъжности, както следва: първият моливдовул е на "Филотей императорски протоспатарий, хипат и епарх"[51], а вторият е на “Йоан императорски протоспатарий и епарх”[52]. Присъствието на тези печати в българската столица може да се свърже с брака между Мария Лакапина и българския владетел Петър през 927 г., като за тържествения церемониал е възможно да са внесени скъпи платове от Константинопол или те да са част от ежегодния данък плащан от Византия (включен в една от клаузите на договора от 927 г.). Някои автори приемат данъка като част от зестрата на византийската принцеса[53]. Друго предположение е, тези скъпи платове да са внесени по търговски път за владетелския двор по неизвестни причини.

Привличането на наративните източници допълнени с обективната информация на нумизматичния и сфрагистичен материал спомагат за разкриване на картината на част от българо-византийските институционални и търговски връзки в периода 681–971 г. Благодарение на тези източници картината на българо-византийските отношения в контекста на търговските контакти оживява изпъстрена с конкретни исторически личности и събития.

Българската държава играе важна роля и като посредник в международната търговия на Европа през ранното средновековие, но на първо място са търговските контакти с Византия. Необходимостта от постоянна обмяна с нея издига външната търговия с южната ни съседка в ранг на държавна политика. Българските търговци стават постоянни посетители на Константинополския пазар, което е оформено официално с междудържавните договори от 705, 716, 815, 864, 896, а може би и 927 г. И това е напълно обяснимо, като се има предвид, че търговията е най-съществената, най-пълноценната и постоянна част от арсенала за попълване на владетелската хазна и икономически ресурс за приближените му.

Въпреки това, като се има предвид икономиката на Византия, не трябва да се надценяват темповете и мащабите на развитие на занаятчийството и търговията на Българската държава. Докато в империята паричният обмен е господстваща форма във вътрешната търговия, то в Първото българско царство се запазва като основна форма прекият натурален стокообмен във вътрешния оборот. Всъщност византийската монета има съществено значение във външнотърговския оборот като платежно средство на българите т. е. валута за търговски обмен.

Българските земи са разположени в центъра на едно от най-важните и най-оживени кръстовища, през които преминават пътищата, свързващи Западна Европа с Изтока, с Русия и целия Балкански полуостров, с малоазийския и средноазиатския свят. Те са междинно място през което пътуват хора и стоки, обменят се нови идеи и тенденции в течение на хилядолетия.

Настоящата статия представя само някои от проучваните направления на българо-византийските търговските отношения. Предвид бъдещото по-задълбочено, цялостно и методично изследване на проблематиката, авторът не претендира за изчерпателност и категоричност на направените изводи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Използвам случая да благодаря на **проф. д.и.н. И. Йорданов** за насоките и напътствията, които породиха научния ми интерес към темата.

[2] **Тихов, Т.** Византийският внос за България в периода 681–971 година по археологически данни. – В: *Трудове на катедрите по история и богословие към ШУ „Еп. Константин Преславски"*, 7, 2004, с.71–83 и пос. лит.; **Тихов, Т.** Още по въпроса за външната търговия на България с Византия в периода 681–971 година (по нумизматични данни). – *ИИМШ*, кн. XIII, Шумен, 2006, 77 – 98, пос. лит.

[3] **Сакъзов, И.** Влиянието на Цариград върху стопанското минало на България до X в. – *ГСУ юф*, XXX, 1933 – 1934, 3-29.

[4] Пак там, с.3.

[5] **Сакъзов, И.** Външна и вътрешна търговия на България през VII–X в. – *ИБИД*, XXIII, 1924/1925, № 7-8, 285-324.

[6] *Стопанска история на България 681-1981.* (под ред. Л. Беров, Д. Симеонов). С., 1981, с. 43.

[7] **Тютюнджиев, И. и колектив.** *Кратка стопанска история на България*. Велико Търново, 1996, с.14.

[8] **Божков, И.** Първият търговски договор на българската държава. – *ИМ*, 1981, № 7, с.16-27; **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. С., 1971, Т. I, Ч.1, с. 222 – 233; **Кутиков, В.** Българо-византийският договор от 716. - *ГСУ* - ЮФ, 65,1974, №1, 69-116, пос. лит.

[9] **Кутиков, Вл.** Цит. съч., с. 112, с. 91 – 105 и сл.; **Златарски, В.** История, I, 1, 244-245, с.340-341; ГИБИ, III, с. 285. По-подробно в: История на България, Т. 2, 138-139; ГИБИ, **V**, с. 109; **Георгиев, П.** Дипломатически и търговски знаци във Византия и славянските страни. – ГСУ – Научен център за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев" , № 82, 1988, 21-31 пос. лит.

[10] *Стопанска история*, 44-45; *История на България*, Т. 2, 138-139.

[11] **Кутиков, Вл**. Още по въпроса за приложението на българо-византийския договор от 716 г. – ИПр., №3, 1962, с.79-84; **Златарски, В.** История, I, 1, 246-250.

[12] **Сахаров, А. Н.** *Дипломатия древней Руси IX–первая половина Хвв.* М., 1980, 111-113, с. 116, с. 241; **Сахаров, А. Н.** *Дипломацията на древна Русия IX-първата половина X век*. С., 1984, с. 77-164, 191-235; **Сахаров, А. Н.** *Дипломатия Святослава*. М., 1982, с. 211.

[13] **Тютюнджиев, И. и колектив.** *Цит. съч.*, с. 40; **Саздов, Д. и др.** *Стопанска история на България*. С., 2002, 41-47.

[14] *Стопанска история*, с. 45.

[15] **Сакъзов, И.** Стопанско развитие на България до покръстването. – *СБИД*, 1935, № 3, с. 1-23; **Юрукова, Й.** Търговия с житни храни на Византия с някогашните тракийски земи. – В: Сб. *Развитие на земеделието по българските земи*, С.,1981, 145–151.

[16] **Йорданов, И.** Паричното обръщение през Първата българска държава. – В: *История на финансовата и кредитна система на България*, 1, С., 1981, с.33 и сл., вж. бел.33, табл. 4; **Тихов, Т.** Още по въпроса, 77 – 98, табл. 1.

[17] **Божков, И.** Цит. съч., 24-25.

[18] **Ангелов, Д., Тивчев, П.** *Подбрани извори за историята на Византия*. С., 1974, с.108-131, срв. *ГИБИ*, V, с. 9.

[19] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, Т. 1, Ч. 2, С., 1971, 286-287. **Рънсиман, С.** История на Първото българско царство. С., 1993, с.120.

[20] **Ангелов, Д., Тивчев, П.** *Цит. съч.*, 108-131.

[21] **Цанкова – Петкова, Г.** Първата търговска война между България и Византия при цар Симеон и възобновяване българската търговия с Цариград. – *ИИИ*, 20, 1968, с.173 и сл.; **Примов, Б.** За икономическата и политическата роля на Първата българска държава и международните отношения на Средновековна Европа. – *ИПр.*, 1961, № 2, 33-62.

[22] Текста вж.: **Ангелов, Д., П. Тивчев.** *Цит. съч.*, глава IX, параграф - 1, 6, с.120; **Примов, Б.** Цит. съч, с.39 и сл.; **Сакъзов, И.** Влиянието на Цариград, с.1-24; Известия за българската търговия в Цариград през X в. – *ИИД*, № 6, 1924, 199 – 203, срв. *ГИБИ*, V, с. 10.

[23] Пак там.

[24] По подробно вж. **Тъпкова-Заимова, В.** Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло през Първото българско царство. – *ИИБИ*, кн.1/2, 1951, с. 298-305; *Икономиката на България до социалистическата революция*, 1, С., 1969, 45-46, пос. лит.

[25] **Дуйчев, И**. Към въпроса за появата на парите в нашето народно стопанство. – *ИИБИ*, С.,1951, № 1–2, с. 87–88; **Лишев, Стр.** *За стоковото производство във феодална България*. С.,1957; **Лишев, С.** *За проникването и ролята на парите във феодална България*. С.,1958, 65 – 116.

[26] **Йорданов, И.** Паричното обръщение, 23–36, **Тихов, Т.** Още по въпроса, 91–92, табл. 1–2.

[27] По подробно: **Златарски, В.** *История*, I., 2, с. 284 и сл.; **Божилов, И., В. Гюзелев.** *История на Средновековна България*. С.,1999, с. 247 бел. 2; **Цанкова–Петкова, Г.** Първата, с.173 и сл.; **Тютюнджиев, И. и кол.** *Цит.съч.*, 21-22; **Божилов, И.** Към хронологията на българо-маджарската война при Цар Симеон (894–896 г.). – *ВИС*, XL, 1971, № 6, 20-33.

[28] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** Цит.съч., 246-270.

[29] **Йорданов, И.** Византийски комеркиарии за България (681–971 г.). – В: *Договори, хора, съдби*, Варна, 2000, 23–24, пос. лит.

[30] *ГИБИ*, V, с. 22; *История на България*, 2, 347–348, *Икономиката на България*, с. 75; **Дуйчев, И.** Икономическите отношения на Византия със славяните.– В: *Избрани произведения*, т. 1, 1998, 168–192; **Наследова, Р. А.** Македонские славяне конца IX-начала X века по данным Иоанна Камениаты. – *ВВр*, 1956, с. 95.

[31] *ГИБИ*, III, 223–225.

[32] Пак там.

[33] **Иречек, К.** Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи. – *БИБ*, год. IV, т. IV, 1928, 4–161; *Икономиката на България до социалистическата революция*, 80–81, карта № 3.

[34] **Сакъзов, И.** Стопанско развитие, 20–23.

[35] **Йорданов, И.** Паричното обръщение, 35–36.

[36] **Йорданов, И., Жекова Ж.** Отпечатъци от византийски монети върху оловни пластини от хинтерланда на столицата Преслав. – *Археология*, год. XLVII, кн. 1–4, С., 2006, 191 – 201, пос. лит.; **Йорданов, И.** "Византийско " златно монетосечене в българската столица Велики Преслав през IX–X в. – В: *Златоструй*, кн.7, Шумен, 2003, 18–21.

[37] **Йорданов, И., Жекова Ж.** Отпечатъци, с. 201.

[38] **Дуйчев, Ив.** Към въпроса, с. 88.

[39] **Йорданов, И.** Византийски комеркиарии, с. 17–19, пос. лит.

[40] Пак там.

[41] Пак там, 20–23.

[42] Пак там, с. 23.

[43] **Jordanov, I., Zhekova, Z.** *Catalogue of Medieval seals at the Regional Historical museum of Shumen*, Shumen 2007, p. 112, № 290.

[44] **Йорданов, И.** Печатите на комеркиарията Девелт. – Поселищни проучвания, 2, С., 1992, с.22 и сл.; **Йорданов, И.** Печатите от стратегията в Преслав (971–1088). С., 1993, с. 66 и сл.; **Йорданов, И.** Печатите на комеркиарията Девелт. Addenda et Corigenda. – Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие (Acta Musei Varnensis, II), Варна, 2004, 181–201.

[45] Целият период от Първото българско царство не може да бъде покрит чрез находки на печати на ведомството, което се дължи и на обстоятелството, че това ведомство е засвидетелствано най-рано в края на VIII в. По подробно: **Йоданов, И.** Печати на византийските логотети на дрома (829–971), намерени в България. – *Плиска–Преслав*, 10, Варна, 2004, 287–299, пос. лит.

[46] **Йорданов, И.** Монети и печати от Плиска (1899–1999). – *Плиска–Преслав*, 8, Шумен, 2000, 135–167.

[47] **Йорданов, И.** Паричното обръщение, с. 33, табл. 4; **Тихов, Т.** Още по въпроса, с. 91, табл. 1.

13.01.2010

[48] Представени от **Jordanov, I.** The Preslav Corpus of Byzantine Seals. - B: *VI Международен симпозиум по Византийска сфрагистика*, Велики Преслав, 16–18.09.1998, p. 25–28, докладите от симпозиума са публикувани в Studies of Byzantine Sigillography, vol. 7, Washington, 2002.

[49] Пак там.

[50] Вж. бел. 43–45 тук.

[51] Колекция на РИМ – Шумен: **Jordanov, I., Zhekova, Z.** *Op. cit.*, p. 99, № 253.

[52] Открит в "Гражданския комплекс" в м. "Селище" – Преслав, вж. бел. 48 тук.

[53] **Рънсиман, С.** *Цит. съч.*, с. 154.

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN BULGARIA AND BYZANTIUM DURING THE PERIOD VII – X C.

Tihomir Tihov

Abstract

The sources concerning the economic relations in Medieval Europe including those between Bulgaria and the Byzantine Empire are very rare. For the period VII – X c. Ad the Byzantine empire is the main partner of the Bulgarian state in export and import.

During the last decades the sigillographic and numismatic material increased significantly which now allows a new aspect the problem in the scientific researches. The report includes information about Byzantine coins and seals from the Byzantine treasury as well administrative ones. The Byzantine seals in Develt (above 59), Plisca (above 26) and Preslav (above 43) give us information about the relations between the institutions. And why not about the economical relations?

СФРАГИСТИЧНИ ПРИНОСИ ЗА ВИЗАНТИЙСКО-РУСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX ВЕК

Камен Андонов

Настоящата работа се явява естествено продължение на предходна моя разработка[1] относно проблематиката, свързана с ранните византийско-руски отношения от първата половина на IX в. В първата ми публикация беше отбелязано, че този въпрос и днес си остава един от най-дискутираните върху страниците на научните изследвания. Причината за това също е добре известна – състоянието на изворовата база. По-долу ще насоча вниманието към друг дискусионен източник – *житието на св. Стефан Сурожски*, търсейки неговите *сфрагистични корективи*, т. е. както подсказва заглавието ще се насоча към възможностите на византийската сфрагистика за изясняване на някои от основните въпроси, които повдига агиографският паметник. Но първо ще припомня накратко какво предстовлявя той и какво е отношението към информацията идваща от него в научните изследвания.

Св. Стефан Сурожски (Сугдейски) е роден в самото начало на VIII в. в Кападокия. Около средата на същото столетие му е поверена епископската катедра на Сугдея. През 767 г. заради своите иконопочитателски убеждения е хвърлен в тъмница. Вероятно след смъртта на Константин V през 775 г. е реабилитиран и върнат на предишния си пост. През 787 г. участва в VII Вселенски събор. Умира в Сугдея в края на VIII в. Погребан е в църквата „Св. София" в същия град[2]. След възстановяването на иконопочитанието Стефан Сурожски е включен в пантеона от светци-мъченици, противопоставяли се на императорите-иконоборци.

От агиографските произведения, посветени на този светец, интерес за нас представлява неговото Пространно житие, известно днес благодарение на славяно-руският си превод, съхранен в ръкописи от XV-XVI в.[3] Във връзка с второто чудо извършено от светите мощи на светеца се съобщава, че не много години (мало лѣтъ миноу) след смъртта му от Новгород дошла голяма руска войска (рать велика роусскаа), предвождана от могъщия (силенъ зѣлѡ) княз Бравлин. Тази войска, опостушавайки и разграбвайки всичко от Херсон до Керч, се озовала пред стените на Сурож, т.е. Сугдея. След десетдневна обсада градът бил превзет и подложен на разграбване. Не била пожалена и църквата „Св. София", където били мощите на св. Стефан. Тогава руският княз бил поразен от светеца – неговото лице се обърнало и той изпаднал в безпомощно състояние. На приближените си успял да каже, че това му било причинено от стар свят мъж, който обещал да възстанови здравето му при условие, че русите върнат всичко награбено както от Сугдея, така и от останалите градове, освободят пленниците и руският предводител да приеме християнството. След като Бравлин издал заповед да се върне плячката и освободят пленените и бил покръстен лично от епископ Филарет (приемника на Стефан) си възвърнал нормалното състояние[4].

Във връзка с това сведение ситуацията върху страниците на научните изследвания през последните 150 години е напълно аналогична с тази около фрагмента от житието на св. Георги Амастридски[5]. Същите са и учените, които са занимавали по-обстойно с проблема относно стойността на информацията от житието на св. Стефан Сурожски.

Още с появата си в научно обращение през първата половина на XIX в. представеният фрагмент от посмъртно извършените чудеса на св. Стефан предизвиква основния въпрос: дос-

13.01.2010

товерно ли известието за руско нападение към Сугдея в началото на IX в.? Почти до края на XIX в. доминира становището, че това сведение би следвало да се разглежда като късна интерполация и в него са намерили отражение събитията от 988–989 г., предшествали покръстването на Владимир Святославич[6].

През 1889 г. руският учен В. Г. Васильевский за пръв път прави детайлен исторически, текстлогичен и стилистичен анализ на житието на св. Стефан Сурожски. Трябва да се отбележи, че това изследване и днес си остава актуално. В него Васильевский стига до заключението, че разказа за руското нахлуване в Крим е достоверен и няма никакви сериозни основания да се смята за късна интерполация. Руският учен смята, че изразът „мало лѣтъ миноу" от смъртта на светеца датира събитието не по-късно от третото десетилетие на IX в. при непосредствения приемник на епископския престол в Сугдея на св. Стефан, Филарет[7].

През първата половина на XX в. мнението на Васильевский е подложено на критика и отново се възражда идеята за късна интерполация. Осбенно настоятелна в тази насока е Ж. Да Коста Луйе. В нейното проучване се изтъква вероятната идентичност на княз Бравлин с Владимир Святославич, на „корсунската царица Ана" от житието със съпругата на първия руски християнски владетел и т. н.[8] Зад късната интерполация на руското нашествие в Крим застава и А. Васильев. Независимо, че подлага на критика много от детайлите в статията на гореспоменатата френска византоложка, в крайна сметка той заключава „като исторически извор житието на Стефан Сурожски трябва да се елиминира, то може да представлява някакъв интерес за историята на старата руска литература"[9].

През втората половина на XX в. спорът по отношение на интересуващия ни фрагмент от житието продължава. М. Левченко категорично застава зад идеята на Васильевский, като към неговите аргументи добавя и този, че идването на русите от Новгород, а не от Киев е красноречиво доказателство за това, че оригиналният разказ за руското нахлуване е създаден преди Киев да се превърне в център на руската държава[10]. Без да изтъква допълнителни аргументи, пълно съгласие с интерпретацията на А. Васильев изказва И. Сорлен[11]. По подобен начин, но изцяло зад идеята на В. Гр. Васильевский застава А. Сахаров[12].

От по-новите проучвания, специално внимание на проблема отделя О. Притцак. Според него голяма част от аргументите на Васильевский са основателни и сведението за руското нахлуване в Крим е напълно достоверно и трябва да се датира между 802-820 г.[13] Напоследък върху известието от житието на св. Стефан Сурожски внимание обръща и Г. Литаврин. Като цяло той е склонен да приеме идеята на Васильевский и освен това изтъква допълнителни аргументи в полза твърдението, че недостигналият до нас оригинал на текста е възникнал преди официалното покръстване на Киевска Рус, а също така, че славянският преводач явно се придържал стриктно към гръцкия текст, демонстрирайки както добро познаване на езика, така и солидна осведоменост по отношение на реалностите във византийската столица[14].

След този кратък преглед на изследванията по отношение на автентичността на сведението за руското нахлуване в Крим би следвало да се отбележи, че независимо от немалкото противоречия като цяло в житието на св. Стефан Сурожски все пак не може да се отрече, че болшинството от фактите представени в него стъпват на реална историческа основа. Един от тях е и походът на княз Бравлин в Крим през първата половина на IX в. Разбира се, това няма как да означава, че всички въпроси около това събитие днес са намерили задоволителен отговор. Най-важните от тях са откъде идват русите, срещу кого воюват в Крим и какъв е поводът за тяхното нашествие? И разбира се, кога точно е станало това нахлуване? В търсене на отговор

на горните въпроси ще се отдава дължимото на информацията от писмения източник, но и ще се търсят възможностите за допълването и коригирането ѝ според данните на сфрагистиката.

Откъде идват русите и какъв е бил маршрутът на техния поход?

Отговорът на този въпрос на пръв поглед изглежда най-лесен. В самото житие недвусмислено е отбелязано, че русите дошли от Новгород (прiиде рать велика роусскаа изъ Новаграда) и в движението си на Кримския полуостров следвали маршрута Херсон – Керч (ѿтъ Корсоуня и до Корча). Следователно русите преминали от запад на изток цялото южно крайбрежие на полуострова. Донякъде странно изглежда, според описанието в житието, че след като достигнали Керч, те се върнали обратно на запад и обсадили Сугдея, край която веднъж би следвало да са минали. Но независимо от това не може да се отрече, че походът започнал от Херсон. В тази връзка Г. Литаврин с право се съмнява в идеята на Васильевский, че нахлуването на русите в Крим станало от източната част на полуострова[15]. Далеч по-логично изглежда армия идваща от Новгород да се е движила по описания от Константин Багренородни речен път по Днепър. Не можем обаче да твърдим с категоричност дали е била премината цялата река и през нейното устие да е осъществено навлизане в Черно море, и оттам до крайбрежието на Херсон, или било осъществено сухопътно нахлуване от континента.

Срещу кого воюват русите в Крим?

Отговорът на този въпрос неизбежно минава през едно кратко представяне на политическата ситуация в Северното Причерноморие и в частност на Кримския полуостров.

В този регион, според повечето научни изследвания, в края на VII – началото на VIII в. се засилват позициите на Хазарския каганат. Византия по това време залагала предимно на средствата на дипломацията (включително и сродяване между хазарските хагани и императорското семейство), за да възпре овладяването на Крим от хазарите. Според И. Баранов отношенията между империята и каганата от този период се характеризирали като своеобразен „въоръжен неутралитет", който по някога приемал чертите на съюзнически отношения[16]. През втората половина на VIII в. според наблюденията на изследователите Византия загубила контрола над източен Крим, като хазарски военни части се настанили и в Сугдея. Така в проучванията се изтъква, че в самото начало на IX в. империята имала реално политическо присъствие само в Херсон и неговите околности[17].

Ако приемем тази обща политическа картина на полуострова в навечерието на руското нахлуване, тук излиза, че последните са воювали както срещу Византия, така и срещу Хазарския хаганат. Нещо повече, в кулминационната точка на похода, а именно обсадата и превземането на Сугдея, русите са се сражавали с хазарския гарнизон в този град. Дали обаче тази картина е реална? Наистина в житието на св. Стефан Сурожски се споменава името на управителя на града „Юрий тархан"[18]. Няма съмнение, че в дадения случай, както изтъква още Васильевский, става дума за хазарски провинциален управител с титлата таркан[19]. Но също така би следвало да се отбележи, че това упоменаване в хода на изложението е направено, докато светецът е още жив. Дали обаче след изминаването на „немногото години" след неговата смърт хазарската власт в града се е запазила. За съжаление неизветният по име агиограф в своето описание на събитията в Сугдея по време на руското нашествие не е оставил никакви податки в тази насока. Единственият, с когото води преговори княз Бравлин, е епископ Филарет. Но в хода на тези преговори е поставено условието русите да върнат всичко награбено и от Херсон.

Ако Сугдея е била под хазарска власт, подобно обещание, засягащо византийските владения, едва ли би имало някаква стойност.

Основателността на подобно съждение се засилва още повече, ако насочим вниманието си към *паметниците на византийската сфрагистика* от първата половина на IX в., открити в Сугдея. В началото на IX в. до този град е изпратена кореспонденция поне от двама логотети на геника[20]. Впечатление прави и фактът, че по същото време със Сугдея водят доста интензивна с черти на регулярна кореспонденция архонтите на Херсон. От общо шестнадесет печата на лица изпълнявали тази длъжност, привлечени в настоящото изследване, десет произхождат от Сугдея[21]. До този град през първата половина на IX в. е изпратил поне едно писмо и стратег от източните теми на империята[22]. Адресантите и институциите, стоящи зад тях, писали до града през този период, с малки изключения повтарят картината от намиращия се под византийска власт Херсон. Взета дори сама за себе си, тази картина, представена от печатите, подсказва, че в началото на IX в. империята, възползвайки се от определени обстоятелства[23], си е върнала владението на Сугдея и е възстановила своята администрация в този град. До представители от тази администрация явно са писали и гореспоменатите личности от византийската централна и провинциална администрация. Следователно с голяма доза сигурност би следвало да се приеме, че русите на княз Бравлин, изправяйки се пред стените на Сугдея, е трябвало да преодоляват съпротивата на византийски, а не хазарски гарнизон.

Кога русите нахлуват в Крим?

Прецизното хронологическо уточнение на разглежданото тук сведение без съмнение е най-трудният от всички, очертани по-горе въпроси. В тази насока според мен най-ясно се откроява стойността на сфрагистичните паметници, привлечени в изследването. Но преди да се насочим към тях е необходимо да се представят възможностите във връзка с хронологията на събитието, идващи от самия източник, и други косвени сведения в тази насока.

В досегашните проучвания предположенията относно датирането на руското нахлуване в Крим се базират на податките от самия текст и на някои добре известни факти от историята на региона. Първата отправна точка е вече споменатото единствено хронологическо пояснение в житието, където се отбелязва, че от смъртта на светеца до нашествието „мало лѣтъ миноу". Ясно е, че този израз не помага много по отношение на прецизната хронология и на практика повдига още един въпрос: кога е починал Стефан Сурожски. По-горе накратко беше представена неговата биография. Последното точно датирано събитие, в което той е взел участие, е VII Вселенски събор от 787 г. Някъде след тази дата трябва да се постави и неговата смърт – най-общо в края на VIII в. В. Г. Васильевски, стъпвайки върху тази основа, смята, че руското нашествие би следвало да се датира не по-късно от третото десетилетие на IX в.[24] В по-късните проучвания се прибягва и до логиката. Като пряко следствие от руското нахлуване в Крим се определят предприетите действия, свързани с построяването на крепостта Саркел на Дон (ок. 837 г.) и присъствието на руски пратеници в Константинопол през 838 г.[25] Следователно първото би трябвало да се постави преди отбелязаните събития. Ом. Притцак смята, че интересуващото ни събитие се случило между 802-820 г.[26] В обобщение би следвало да се отбележи, че в досегашните проучвания руското нахлуване в Крим се поставя в една сравнително широка хронологическа рамка от 790 г. до 837 г. Оттук основателно възниква въпросът има ли други възможности за нейното прецизиране. Както вече отбелязах по-горе, според мен такива има, ако се привлекат и коментират обективно **данните от сфрагистиката**.

Независимо от не малкото въпроси, които повдига известието за руското нахлуване в Крим, все пак в едно отношение информацията може да се счита за надеждна. Това е ясно очертаният географски ареал. Според разглеждания тук агиографски текст русите дошли от Новгород и същинската част от техния поход се развила по цялото протежение на южния бряг на Кримския полуостров. Следователно налице са два важни показателя – сравнително ясно очертана територия и определена, макар и в широк план хронологическа рамка (първата половина на IX в.). Те позволяват да се пристъпи към анализ на паметниците на византийската сфрагистика, вписващи се в споменатите географски и времеви параметри.

Каква картина представят печатите от Херсон, Сугдея и Новгород, отговарящи на хронологическата атрибуция първа половина на IX в.? В търсене на отговор на този въпрос първо ще представя моливдовулите, които успях да издиря в различни публикации, засягащи проблема.

Във връзка с проблематиката на настоящата работа интерес представлява печатът на *Михаил III (842–867)*, майка му Теодора и сестра му Текла[27]. Информацията от този моливдовул, съчетана с добре известното от писмените източници, очертава една доста тясна хронологическа рамка на изпращане на височайша кореспонденция в Херсон. Върху лицевата страна на печата е представен патриаршески кръст върху три стъпала и кръгов надпис Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, т. е. традиционния иконографски модел на императорите-иконоборци. Както добре е известно, иконоборчеството е окончателно ликвидирано през 843 г., което оказва съществено влияние и върху иконографията на официалния държавен знак – императорския печат[28]. Следователно печатът от Херсон ще да е скрепявал писмо изпратено в самото начало на царуването на Михаил III, т. е. между 20 януари 842 г. и март 843 г.[29] Ситуацията около изпращането на императорска кореспонденция до Херсон става още по-интересна и поради факта, че близко до времето на нейното изпращане, а не е изключено и по едно и също време, до Херсон е адресирано и друго височайше послание – на последния иконоборчески патриарх Йоан VII Граматик (837 – 843)[30]. Наличието на тези два моливдовула сочат един, нямащ по-късен аналог, едновременен интерес към Херсон на двете водещи имперски институции. На какво би могъл да се държи този необичаен интерес към една византийска провинция? Отговорът на този въпрос не е много труден – на извънредни обстоятелства. Кои са били тези обстоятелства? Не се ли крие отговорът на този втори въпрос в два късни руски източника, информацията от които придобива значително по-голяма тежест след отбелязването на необичайния интерес към Херсон, деклариран чрез печатите на Михаил III и Йоан VII Граматик. Става дума за една от късните редакции на Новгородската летопис (XVI в.) и т. нар. „Кубасовски (или Демидовски) хронограф". В тези два паметника четем следното: „В годината 6360 в началото на царуването на Михаил над гърците се пробуди руската земя. И отидоха славяните от Новгород, начело с княза си Бравлин и воюваха с гърците и плениха гръцката земя от Херсон до Керч и Сурож"[31]. В тази късна добавка няма съмнение, че се крие влиянието на житието на св. Стефан Сурожски. В „Кубасовския хронограф" това влияние е указано директно чрез пояснението „за това е писано в чудесата на св. Стефан Сурожски"[32]. В известните текстове на житието обаче никъде не се споменава името на Михаил III. Дали руските книжовници от XVI в. са разполагали с ръкопис, където е имало подобно хронологическо уточнение, или са имали под ръка други източници, които са им дали основание да конкретизират хронологически руското нахлуване. Това са въпроси, които излизат от периметъра на настоящото изследване, но наличието на отбелязаните два печата, които са в пълен синхрон със сведението от късните руски хроники, допълнително подсилва неговата стойност.

13.01.2010

Ако продължим нататък с византийските печати, произхождащи от Херсон и Сугдея, се натъкваме на още един любопитен факт. Става дума за контактите на водещото финансово ведомство на империята *геникона* в лицето на неговия ръководител *логотета на геника*. В тази група влизат печати открити в Херсон (13 екземпляра) и Судак (2 екземпляра). Общото между всички тях е иконографският сюжет на лицевата страна. Това е характерният за края на иконоборческата епоха кръстообразен инвокативен монограм, тип V, според класификацията на В. Лоран[33], призоваващ помощта на Божията майка.

Няма съществени различия и по отношение на опаката страна, където е представен пет или четириредов надпис, съдържащ името, ранговата титла и длъжността на собственика.

Тези почти идентични иконографски параметри на печатите затрудняват тяхното вътрешно хронологическо подреждане, а оттук и очертаването на определена тенденция на интереса на институцията към Херсон и Сугдея.

Все пак, какво може да се отбележи в тази насока?

Първо, болшинството от разглежданите печати според почти единодушното мнение на специалистите в по-конкретен хронологически план се поставят в самото начало на IX в.[34] Единственото изключение от тази датировка са двата екземпляра на Сергий, магистър и логотет на геника, които се разполагат хронологически към средата на IX в.[35]

Второ, в края на VIII и първото десетилетие на IX в. имаме засилен интерес от страна на централното финансово ведомство към този регион. В Херсон последователно са получени писма от петима логотети на геника, като най-вероятно двама от тях са писали и до Сугдея. Според Н. А. Алексеенко този повишен интерес на централното финансово ведомство конкретно към Херсон трябва да се обясни с появата на комеркиария Херсон, което се поставя по същото време – края на VIII – началото на IX в. Същият автор отбелязва, че тази тенденция е устойчива до втората половина на X в., когато престава да действа комеркиарията в Херсон[36]. В генерален план не може да се оспори основателността на това съждение, но когато става дума за първата половина на IX в., се наблюдава една малко по-специфична картина. Интензивната кореспонденция в края на VIII и първото десетилетие на IX в. изненадващо „секва” до 40-те години на IX в., от когато вероятно е печатът на магистър Сергий. На какво може да се дължи този, както го нарекох по-горе любопитен факт? Отговорът отново не е труден – на обстоятелства, които възпрепятстват нормалния икономически и финансов живот на региона.

Също така интересна ситуация, касаеща вътрешната комуникация на региона през 30-те – 50-те години на IX в., ни представят *печатите на първите темни управители в Крим – стратезите на Климата, а впоследствие на Херсон.*

Първите стъпки към изграждане на темно управление на Кримския полуостров се отнасят към управлението на император Теофил, т. е. между 837–841 г. Добре известни и многократно цитирани са сведенията в тази насока от „За управлението на империята” на Константин Багренородни и книга IV от историческия свод „Продължителят на Теофан”. Става дума за действията на Петрона Каматир в качеството му на императорски представител при построяването на крепостта Саркел, а впоследствие издигането му в ранг протоспатарий и назначаването му за стратег на новата тема формирана в Крим[37]. В ранговата листа от 842–856 („Тактикон Успенский”) нейният управител е представен като ὁ πατρίκιος καὶ στρατηγὸς τῶν Κλιμάτων[38]. Близо половин век по-късно в „Клиторологиона на Филотей” (899 г.) срещаме формата στρατηγὸς Χερσῶνος[39]. Тук резонно възниква въпросът кога е станала трансформацията на тема Климата в тема Херсон?

Един наскоро публикуван печат от Сугдея явно илюстрира първата крачка към отбелязаната трансформация. Става дума за зле запазен екземпляр (както са и повечето печати от Сугдея) на лицевата страна, на който е представен характерният за първата половина на IX в. кръстообразен инвокативен монограм, а от запазените букви от опаката страна на печата неговата първоиздателка (Е. Степанова) възстановява легендата като σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ στρατηγῷ τῶν Κλιμάτων Χερσῶνος[40]. Върху друг печат, произхождащ от Херсон, И. Соколова също разчита топонима τῶν Κλιμάτων Χερσῶνος[41].

От публикуваните до момента печати на стратези на Херсон към групата на най-ранните принадлежат тези на императорския спатарий Карп (?)[42], ипата Зоил[43] и императорския спатарий Фока[44]. При всички тях на лицевата страна е представен кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V), а легендата на опаката страна определя притежателите, като стратези на Херсон.

Ако обобщим данните от писмените източници и сфрагистичните паметници, се откроят следните важни моменти от ранната история на темната организация в Крим. Първо, създадената първоначално тема Климата или Климата и Херсон много скоро, не по-късно от средата на IX в., се е трансформирала в тема Херсон. На второ място, от 837 г. до към средата на IX в. имаме ясно очертана низходяща градация в ранговете на темните стратези. Петрона Каматир е императорски протоспатарий, неизвестният по име стратег на Климата и Херсон е вече спатарокандидат, Фока и Карп са императорски спатарии, а Зоил подобаващо завършва тази деградация с ранга ипат. На трето място по подобие на своите предшественици (архонтите на Херсон) стратезите на Климата, а впоследствие и на Херсон проявяват сравнително висок интерес към Сугдея. Трима от гореизброените личности са писали до този град. В тази връзка би следвало да се отбележи още един интересен факт. В публикациите, които ми бяха достъпни за находките от т. нар. „Судакский архив печатей”, не открих нито един моливдовул на по-късните стратези на Херсон, т. е. от втората половина на IX в. нататък. Ако ставаше дума за циркулярна кореспонденция, защо по-късните стратези не пишат толкова често до Сугдея. На какво тогава би могъл да се дължи този извънреден за институцията интерес? С основание може да се отговори, че причината вероятно е свързана с отбраната, последвалите преговори с русите и, разбира се, възстановяването на града след нашествието.

На последно място във връзка със сфрагистичните приноси относно хронологията на руското нахлуване в Крим, описано в житието на св. Стефан Сурожски, ще бъде разгледан моливдовулът на Λέων β’σπαθάριος καὶ δομέστικος[45], произхождащ от Новгород (т. нар. „Рюриково городище”).

Въпреки фрагментираността на екземпляра, някои от неговите основни параметри са налице. Първо, на лицевата страна е представен кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). Това се явява основен аргумент датировката на печата да се постави в първата половина на IX в. На второ място, далеч повече въпросителни стоят около непълния петредов надпис на опаката страна. Макар и в известна степен хипотетично, но с голяма доза основание може да се приеме, че личното име на собственика на печата е Леон. С още по-голяма сигурност би следвало да се приеме, че той е притежавал ранга на императорски спатарий. Последните три букви от третия ред (ΔΟΜ), също дават основание да се въстанови първата част от длъжността, която е изпълнявал Леон - δομέστικος. Фрагментираността на печата, а както е видно от фотографията и лошото центриране на булотириона спрямо ядрото, не позволяват да се възстановят никакви знаци от последните два реда на отпечатъка, които биха хвърлили повече яснота

13.01.2010

около това какъв точно доместик е бил Лъв. Така че в опитите да се реконструира атрибуцията на печата единствената отправна точка е δομέστικος.

Какво знаем за тази длъжност?

През IX в. тя има гражданска и военна натовареност. Малката вероятност лицето, писало до Новгород, да принадлежи към първата група, насочва нашето внимание към втората група.

През V-VI в. domesticatus nominator на висшите имперски военачалници (magistri militum) започват да играят все по-голяма роля в командването на армията. След тоталната административна реорганизация на империята, започнала през VII в., ролята на доместиците пропорционално нараства. За да ги видим в периода, който в момента ни интересува (първата половина на IX в.), начело на пет от подразделенията на единия от двата основни армейски корпуса[46] във Византия, разположен в столицата и нейните околности – т.нар. *βασιλικὰ τάγματα*. Става дума за δομέστικος τῶν σχολῶν[47], δομέστικος τῶν ἐξκουβίτων[48], δομέστικος τῶν ἱκανάτων[49], δομέστικος τῶν νουμέρων[50] и δομέστικος τοῦ τείχους[51]. С титлата доместик се представя и командващият на едно от подразделенията на другия армейски корпус (θεματὰ) - δομέστικος τῶν ὀπτιμάτων[52]. Освен отбелязаните по-горе висши офицери с титлата доместик в интересуващия ни период са известни и стоящи по-ниско в йерархията военни. Едни от тях са от щаба на доместика на схолите, намиращи се под командването на комитите на схолите[53]. И накрая, като δομέστικος е споменат и един от помощниците на темния стратег – ὁ δομέστικος τοῦ θέματος[54].

След това кратко представяне на δομέστικος във военната номенклатура на империята през първата половина на IX в. ние на практика имаме осем възможности за попълване на последните два реда от печата на императорския спатарий и доместик Леон. Все пак, ако първо приложим метода на изключването, според мен някои от горните варианти би следвало да отпаднат. Става дума за възможността Леон да е бил доместик на схолите. Към отхвърляне на този вариант сочи най-вече ниският ранг на Леон – императорски спатарий. През IX в. командният пост на доместик на схолите стои доста високо в ранговата йерархия и се заема дори от лица роднини на императора[55]. Императорският спатарий Леон явно не отговаря на този профил. Част от горните съображения ни дават основание да отхвърлим като малко вероятни и вариантите интересуващото ни лице да е било доместик на ескувитите или на иканатите.

Благодарение на едно кратко сведение в хрониката на Псевдо-Симеон, един от останалите пет варианта, от своя страна, излиза на преден план като възможен за попълване легендата на печата на доместика писал до Новгород. В отбелязаното историческо съчинение се съобщава, че през управлението на Михаил III (842-867), δομέστικος τῶν νουμέρων бил Леон Лалакон[56]. Възможно ли е той и личността от разглеждания печат да са едно и също лице. Категоричен положителен отговор в тази насока не може да се даде. Тук само ще се ограніча да подчертая съвпаденията между писмения източник и печата, а те са: по време; по име; и по част от атрибуцията на длъжността.

Независимо от тези съвпадения според мен не трябва да се подценява възможността Леон да е бил доместик на стратега на Климата или Херсон. Както беше отбелязано по-горе, началото на темната организация в Крим се поставя през 837 г. Не е изключено спатария Леон да е бил доместик на Петрона Каматир – първия темен управител в Крим или на някой от неговите приемници. Вече бяха разгледани печатите на стратези на Херсон, сред тях най-ранните са със същия иконографски сюжет, както при коментирания тук печат.

В заключение относно възможностите за допълването на длъжността на спатария Леон, без да изключвам варианта за идентичност с Леон Лалакон, според мен по-логично и приемливо е той да е бил доместик на някой от първите темни стратези на Климата или Херсон. Следователно писмото му изпратено до Новгород трябва да се датира между 837 г. и 50-те години на IX в. Без да изключвам други възможни причини за изпращане на кореспонденция с подобно направление, фактът, че един византийски офицер пише до Новгород, мястото, откъдето започва руското нахлуване в Крим, на първо място трябва да се свърже с това събитие.

От всичко казано дотук по отношение на въпроса кога русите нахлуват в Крим следва да се отбележи, че комплексното разглеждане на информацията от житието на св. Стефан Сурожски и данните от паметниците на византийската сфрагистика от Крим и Новгород дават основание да се отговори, че това е станало вероятно в самото начало от царуването на Михаил III, т. е. между 842–843 г.

* * *

Направените в настоящата работа наблюдения, съчетани с тези и от другата моя разработка[57] относно сведенията за ранните византийско-руски отношения, от една страна, осветлени чрез два агиографски източника, а от друга, допълнени и коригирани от данните на сфрагистиката, ни дават основание за някои хронологически и семантични обобщения по проблема.

Първият реален досег на Източната римска империя (Византия) с русите се осъществява между 814 и 815 г.. Тогава „варварите рос", възползвайки се от тежката политическа ситуация, в която е изпаднала империята, осъществяват първото си преминаване на Черно море и безнаказано опустошават крайбрежието в северозападната част на Мала Азия. След това, както го нарекохме, „откриване" на Византия две десетилетия русите остават в сянка, за да се появят отново в полезрението на империята през 838 г., но не като грабители и опустошители, а като преговарящи в имперската столица[58]. Каква била същината на тези преговори и стигнало ли се до някакъв реален резултат, ние с положителност не знаем[59]. В сферата на предположенията може да се допусне, че появата на руски пратеници в Константинопол през 838 г. е била свързана с поредното византийско-хазарско затопляне на отношенията. Дали съвместните военно-укрепителни начинания на ромеи и хазари (построяването на крепостта Саркел на Дон) и засилването на позициите на империята в Крим[60] не са провокирали дипломатическата активност на „събуждащите се" за политически живот руси.

Последвалият развой на събитията ясно показва, че преговорите от 838 г. явно не дали резултат. Не е изключено причината за последвалото руско нахлуване в Крим в самото начало на управлението на Михаил III да е било отговор на построяването на крепостта Саркел на Дон. Последното в очите на русите вероятно е изглеждало като враждебен акт и достатъчен повод да започнат втората си война с империята, но вече върху територията на наскоро учредената византийска тема в Крим. Отбранителните способности на тази административна единица явно били твърде недостатъчни и русите подложили на опустошение и разграбване почти цялото южно крайбрежие на полуострова. Последното провокирало намесата на императорската институция, а вероятно и на военни контингенти от други теми на империята[61]. От друга страна, доказаната нефункционалност и липсата на адекватна отбранителна способност довело до падане на рейтинга на тема Херсон, което намерило отражение върху позицията в ранговата йерархия на империята на херсонските стратези.

Прекратяването на руското нахлуване в Крим така както е представено в житието на св. Стефан Сурожски с чудотворните елементи и покръстването на руския вожд е доста съмнително. В общ план е донякъде удачно да се приеме определението на Сахаров ,,локален мир"[92], който донесъл временно спокойствие на региона, но не и на империята. След две десетилетия русите отново ще стигнат до Босфора, но този път с далеч по-амбициозни планове.

КАТАЛОГ НА ВИЗАНТИЙСКИТЕ ПЕЧАТИ*

от Крим и територията на някогашна Киевска Русия, датирани през първата половина на IX в.

1. Михаил III (842 – 867)

Публикация: **Алексеенко, Н. А.** Провинциальный Херсон, с. 148, № 10.

Паралели: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*, Vol. I, Part 1. Basel, 1972, № 54.

Л. Патриаршески кръст на три стъпала. Около изображението кръгов надпис: ЄhOhOMtЧ PRSTЧVVSTЧAGIЧ PhS = Ἐν ὀνόμ(ατι) τοῦ Π(ατ)ρ(ὸ)ς (καὶ) τοῦ Υ(ίο)ῦ (καὶ) τοῦ Ἁγίου Πν(εύματο)ς.

Оп. Петредов надпис:

miXA | ...EODO) | ...ECLA | ...EЧbAS | ...ROm

+ Μιχα[ὴλ (καὶ) Θ]εοδω[ρα (καὶ) Θ]εκλα [ἐκ Θ]εοῦ βασ[ιλ(ε)ῖς] Ῥομ(αίον).

2. Патриарх Йоан VII Граматик (837–843)

Публикация: **Соколова, И. В.** Византийские печати, с. 210, № 40.

Паралели: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*, Vol. II. Berne, 1984, p. 3, № 4; **Йорданов, И.** Печатите на комеркиарията Девелт. – В: *Поселещни проучвания*, 1992, 2, № 6.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано ТѠ-СѠ || Δ8 – ΛѠ

Оп. Петредов надпис:

IѠAN|..ЄПICKO.| . ѠNCTANT | ΠOΛNЄAC |PѠMHC

+ Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάν[νῃ] ἐπισκό[πῳ Κ]ωνσταντ(ινου)πόλ(εως) Νέας Ῥώμης.

3. Лъв, императорски спатарий и доместик (първата половина на IX в.)

Фрагмент малко по-голям от половинка.

Публикация: **Лихачев, Н. П.** Материалы, с. 135, табл. XXIV; **Bulgakova, V.** *Byzantinische Bleisiegel*, 53 – 54.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано ТѠ-С. || .. – ΛѠ

Оп. Петредов надпис:

..ON | .ΠAΘA | . . ΔOM | ..... | .....

Θεοτόκε βοήθει τῷ σ[ῷ δού]λῳ [Λέ]ον[(τι) βασιλικῷ σ]παθα[ρί(ῳ) (καὶ)] δομ[εστίκῳ]...

---

* В този каталог са включени византийски оловни печати, произхождащи от Крим (Херсон и Судак(византийската Сугдея) и един екземпляр от територията на някогашна Киевска Русия (Новгород), публикувани в различни научни издания. Всеки един печат е представен според правилата във византийската сфрагистика, като се следва схемата: посочване на публикацията на печата, негови паралелни екземпляри, отново с цитиране на съответната публикация и описание на иконографските и палеографски параметри. С цел допълнителна онагледеност повечето от включените моливдовули са представени и със съответната фотография или рисунка, които са взети от посочената публикация. На номерацията в каталога отговаря и номерът на изображението.

ЛОГОТЕТИ НА ГЕНИКА

Местонамиране: ХЕРСОН

4. Георги, патриций и логотет на геника

Публикация: **Алексеенко, Н. А.** Печати главных логофетов, с. 175, №3

Паралели: **Laurent, V**. *Corpus*, II, № 299.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано ТѠ-С. || Δ8 – Λ.

Оп. Петредов надпис:

. ЄO |.ѠΠAT | IKI. SΓ. | NIKOΛO.. |..T.

Θεοτόκε βοήθει τῷ σ[ῷ] δούλ[ῳ] [Γ]εο[ργι]ῳ πατ[ρ]ικί[ῳ] (καὶ) γ[ε]νικῷ λο[γοθέ]τ[η].

5–8. Йоан, патриций и логотет на геника

Публикация: **Алексеенко, Н. А.** Печати главных логофетов, 177-178, № 8-11.

а)

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета надписът е заличен.

Оп. Петредов надпис:

.... |NHΠATPI. | ..ЄNIKI.. | .... |..

б)

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано ..-.. || Δ8 - ΛѠ

Оп. Петредов надпис:

.... |........ | SΓЄNIK'IΛ. | ΓOΘЄ |..

в)

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета надписът е заличен.

Оп. Петредов надпис:

.... |.HΠATPI. | .... | .... |..

г)

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано ..-.. || .8 - ..

Оп. Петредов надпис:

.... |..ΠA.... | ... NIK.. | .... |..

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ πατρικίῳ καὶ γενικῷ λογοθέτῃ.

9 – 10. Сергий, магистър и логотет на геника

Публикация: **Соколова, И. В.** Византийские печати, с. 210, № 42, 43.

Паралели: **Laurent, V**. *Corpus*, II, №307; **Jordanov, I.** Fiscal Institutions, № 48.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано .Ѡ-С. || Δ8 – ΛѠ

Оп. Четириредов надпис:

CЄPΓI | ѠMAΓICTPѠ| SΓЄNIKѠΛO | ΓOΘЄTH

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Σεργίῳ μαγίστρῳ καὶ γενηκῷ λογοθέτῃ.

11. Сисиний, патриций, императорски протоспатарий и лототет на геника

Публикация: **Алексеенко, Н. А.** Печати главных логофетов, с. 175, № 2

Паралели: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals*, Vol. I, Part 2. Basel, 1972, №2372; **Laurent, V**. *Corpus*, II, № 289.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано ТѠ-СѠ || Δ8 - ΛѠ

Оп. Петредов надпис:

+ CIC. |.NIѠΠAT | . IK B'A'CΠ' | ΓЄNIKΛ' |ΓOΘ'

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Σισ[ι]ννίῳ πατ[ρ]ικ(ίῳ) β'(πρωτο)σπ(αθαρίῳ) [(καὶ)] γενικ(ῷ) λ[ο]γοθ(έτῃ).

12. Теодор, ипат и логотет на геника

Публикация: **Алексеенко, Н. А.** Печати главных логофетов, с. 174, №1

Паралели: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals* I/2, №2435; **Laurent, V**. *Corpus*, II, № 284.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано ТѠ-.. || Δ8 - ..

13.01.2010

Оп. Петредов надпис:
+ΘЄΟΔ|..ѠΥΠ Α | . SΓЄΝΙΚ | ΛΟΓΟΘЄ | ΤΗ
Θεοτόκε βοήθει τῷ [σῷ] δού[λῳ] Θεοδ[ώρ]ῳ ὑπά[τ(ῳ)] (καὶ) γενικ(ῷ) λογοθέτῃ.

13–16. Теофилакт, императорски спатарий и лотогет на геника
Публикация: **Алексеенко, Н. А.** Печати главных логофетов, 176-177, №№ 4-7
Публикация: **Алексеенко, Н. А.** *Byzantine Lead Seals* I/2, №2546; **Laurent, V**. *Corpus*, II, № 297.

Паралели: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals* I/2, №2546; **Laurent, V**. *Corpus*, II, № 297.

а)
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано ТѠ-CѠ || Δ8 . . .
Оп. Четириредов надпис:
+.ЄΟΦ.|..ѠΒ'. | ....ЄΝ | ..... |

б)
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано ..-C. || .. - . Ѡ
Оп. Четириредов надпис:
+.ЄΟ..|....ΚΤ. | ΠΑ'...... | ..... |

в)
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано .Ѡ-C. || .8 - . .
Оп. Четириредов надпис:
+..Ο..|..Ѡ.. | ...ΓЄ.. | ... ΟΘ |

г)
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано .Ѡ-.. || .. – Λ.
Оп. Четириредов надпис:
+.....|..ѠΒ' C | SΓЄΝΙ. | ..... |

Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Θεοφιλάκτῳ β΄σπαθαρίῳ καὶ γενικῷ λογοθέτῃ.

Местонамиране: СУДАК

17. N, императорски спатарий и логотет на геника
Публикация: **Šandrovskaja, V.** Die Funde der Bleisiegel in Sudak. – *Studies in Byzantine Sigillography*, 3, 1993, 90-91.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм. В четирите полета е изписано ТѠ- .. || .8 - ΛѠ
Оп. Четириредов надпис:
... | ѠΒ'CΠ | ΓЄΝΙΚѠ | ΛΟΓΟΘ
[+ Κ(ύρι)ε βοήθει] τῷ [σῷ δ]ούλῳ ....ῳ β'σπ(αθαρίῳ) [(καὶ)] γενηκῷ λογοθ(έτῃ).

18. N, патриций и логотет на геника
Публикация: **Stepanova, E.** New seals, № 18.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано .Ѡ- .. || Δ8 - ΛѠ
Оп. Четириредов надпис:
+.. ΑΚ |.ΑΤΡΙΚ'S | ..ΝΙΚ'ΛΟ | ..ΘЄ
Θεοτόκε βοήθει [τ]ῷ [σῷ] δούλῳ ...ακ [π]ατ(ρικίῳ) (καὶ) [γε]νηκ(ῷ) λο[γο]θέτ(ῃ).

АРХОНТИ НА ХЕРСОН

Местонамиране: ХЕРСОН

19–20. Григора, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Соколова, И. В.** *Монеты и печати*, с. 147, № 5; **Алексеенко, Н. А.** Новые находки византийских печатей в Херсоне (из состава архивного комплекса моливдовулов). – В: *Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов*. Шумен, 2008, 201-202, № 7.
Паралел: **Nesbit, J., N. Oikonomides.** *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art.* Volume 1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. Washington, D.C., 1991, p. 184, № 82.2; **Stepanova, E.** New seals, p. 53, № 12.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано
.. - CѠ || .8 – ΛѠ

Оп. Четириредов надпис:
ΓΡΗΓ. | ΡΑΒ'CΠ.. | .ΑΡΧ'Χ.. | CѠΝΟ.
Θεοτόκε βοήθει [τῷ] σῷ [δ]ούλῳ Γρηγορᾷ β' σπ[αθ](αρίῳ) (καὶ) ἄρχ(οντι) Χ[ερ]σῶνο[ς].

21. Григорий, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Соколова, И. В.** *Монеты и печати*, с. 148, № 11.
Паралел: **Zacos, G., A. Veglery**. *Byzantine Lead Seals* II, № 1973.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип VIII). В четирите полета е изписано
ТѠ - CѠ || Δ8 – ΛѠ
Оп. Четириредов надпис:
ΓΡΗΓΟ | ΡΙѠΒ'CΠΑ | SΑΡΧ'ΧЄΡ | CΟΝΟC
+ Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γρηγορίῳ β' σπα(θαρίῳ) (καὶ) ἄρχ(οντι) Χερσῶνος.

22–23. Константин, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Соколова, И. В.** *Монеты и печати*, с. 148, № 8; **Алексеенко, Н. А.** Новые находки, с. 201, №6.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано
. Ѡ - CѠ || Δ8 – ΛѠ
Оп. Петредов надпис:
..... | .ΝΤΙΝѠ.. | ΠΑΘΑΡ'.. | ΡΧΟΝΤ. | .ΡCΟΝ
Θεοτόκε βοήθει [τ]ῷ σῷ δούλῳ [Κωνστ]αντίνῳ [β'σ]παθ(αρίῳ) (καὶ) [ἄ]ρχ(οντι) [Χε]ρσῶν(ος).

24. Леон, императорски спатарокандидат и архонт на Херсон
Публикация: **Соколова, И. В.** *Монеты и печати*, с. 148, № 10.
Паралел: **Šandrovskaja, V.** Sudak, p. 97.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип VIII). В четирите полета е изписано
. . – C. || .. – ΛѠ
Оп. Петредов надпис:
..... | ΤΙΒ' | ΑΝΔ | ΟΝΤΧ. | ..Ѡ.
+ Κύριε βοήθει [τῷ] σ[ῷ δού]λῳ [Λέον]τι β'[σπαθ(αρο)κ]ανδ(ιδάτῳ) (καὶ) [ἄρχ]οντ(ι) Χ[ερσ]ῶ[ν](ος).

25. N, спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Соколова, И. В.** *Монеты и печати*, с. 147, № 6.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано
.. - .. || . 8 – Λ.
Оп. Четириредов надпис:
..... | CΠΑ | ΧΟΝΤ | CΟΝ
Θεοτόκε βοήθει [τῷ σῷ δ]ούλ[ῳ] .... σπα[θ](αρίῳ) (καὶ) [ἄρ]χοντ(ι) [Χερ]σῶν(ος).

26. N, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Соколова, И. В.** *Монеты и печати*, с. 148, № 9.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано
.. - .. || Δ8 – ..
Оп. Четириредов надпис:
..... | ѠΒ'CΠ... | ..ΧΟΝΤ'Χ. | .CΟΝΟC
Θεοτόκε βοήθει [τῷ σῷ] δούλ[ῳ] ...ῳ β'σπ[αθ](αρίῳ) (καὶ) [ἄρ]χοντ(ι) Χ[ερ]σῶνος.

Местонамиране: СУДАК

27. Григора, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Stepanova, E.** New seals, p. 53, № 12.
Паралел: **Nesbit, J., N. Oikonomides.** *Op. cit.*, p. 184, № 82.2; **Соколова, И. В.** *Монеты и печати*, с. 147, №5; **Алексеенко, Н. А.** Новые находки, 201-202, № 7. Тези екземпляри са явно на същия собственик, но отсечени с друг булотирион.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано
.. – C. || . 8 – Λ.

Оп. Триредов надпис:
.РНГО | .AB'CП.. | ...X'XЄ. |
Θεοτόκε βοήϑει [τῷ] σ[ῷ δ]ούλ[ῳ Γ]ρηγο[ρ]ᾶ β' σπ[αϑ(αρίῳ) (καὶ) ἄρ]χ(οντι) Χε[ρσῶνος].

28. Леон, императорски спатарокандидат и архонт на Херсон
Публикация: **Šandrovskaja, V.** Sudak, p. 97.
Паралел: **Соколова, И. В.** *Монеты и печати,* с. 148, № 10.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип VIII). В четирите полета е изписано . ω – .. ‖ .8 – ..
Оп. Петредов надпис:
..... | TIB'.... | .ANΔ'... | ..NTX.. | ....
+ Κύριε βοήθει [τ]ῷ [σῷ δ]ού[λῳ Λέον]τι β'[σπαθ(αρο)κ]ανδ(ιδάτῳ) (καὶ) [ἄρχο]ντ(ι) Χ[ερσῶν(ος)].

29. N, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Šandrovskaja, V.** Sudak, p. 97.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип VIII). В четирите полета е изписано Tω - C. ‖ .. – ..
Оп. Четириредов надпис:
..... | ωB'CП | PXX.. | ..NO.
+ Κύριε βοήθει τῷ σ[ῷ δούλῳ] ...ῳ β'σπ[αϑ(αρίῳ) (καὶ) ἄ]ρχ(οντ(ι) Χ[ερσῶ]νο[ς].

30. N, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Šandrovskaja, V.** Sudak, p. 96.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано Tω - Cω ‖ Δ8 – ΛΟ
Оп. Петредов надпис:
..... | .TB'CП | .ΘKЄAP | . ONXЄPC | ONO
+ Θεοτόκε βοήϑει τῷ σῷ δούλο ...τ β'σπ[α]ϑ(αρίῳ) κὲ ἄρ[χ]ον(τι) Χερσῶνο(ς).

31. N, ... архонт на Херсон
Публикация: **Šandrovskaja, V.** Sudak, p. 96.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип VIII). В четирите полета е изписано .. - .. ‖ . 8 – Λ.
Оп. Четириредов надпис:
..... | ..... | APXX.. | CONOC
+ Κύριε βοήθει [τῷ σῷ δ]ούλ[ῳ ....] ἄρχ(οντ(ι) Χ[ερ]σῶνος.

32. N, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Stepanova, E.** New seals, p. 52, № 11.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано . ω - C. ‖ Δ8 – ..
Оп. Четириредов надпис:
..... | CПA.. | ..XONT'.. | ..CONO.
Θεοτόκε βοήϑει [τ]ῷ σ[ῷ] δού[λῳ] ..... β'σπα[ϑ(αρίῳ) (καὶ) ἄρ]χοντ(ι) [Χερ]σῶνο[ς].

33. N, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Stepanova, E.** New seals, p. 53, № 13.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано . ω - .. ‖ Δ8 – Λ8
Оп. Четириредов надпис:
..... | B'CПA.. | ONT'X | CONOC
Θεοτόκε βοήϑει [τ]ῷ [σῷ] δούλῳ ..... β'σπα[ϑ(αρίῳ) (καὶ) ἄρχ]οντ(ι) Χ[ερ]σῶνος.

34. N, императорски спатарий и архонт на Херсон
Публикация: **Stepanova, E.** New seals, p. 54, № 15.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано .. - .. ‖ Δ8 – ..
Оп. Четириредов надпис:
..... | B'CПA.. | ...O.T'X | .CONOC
Θεοτόκε βοήϑει [τῷ σῷ] δού[λῳ] ..... β'σπα[ϑαρίῳ (καὶ) ἄρχ]ο[ν]τ(ι) Χ[ερ]σῶνος.

35. N, императорски спатарий и архонт на Херсон (?)
Публикация: **Stepanova, E.** New finds from Sudak. - *Studies in Byzantine Sigillography*, 8, 2003, p. 123, p № 1.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм. В четирите полета е изписано .ω - Cω ‖ Δ. – Λω
Оп. Надпис, от който са отпечани само два реда, поради малкото ядро:
ωB'CПA | XONT
[..... βοήϑει τ]ῷ σῷ δ[ού]λῳ [...]ῳ β'σπα[ϑαρίῳ (καὶ) ἄρ]χοντ(ι) [Χερσῶνος].

36. N, императорски спатарокандидат и архонт на Херсон
Публикация: **Stepanova, E.** New seals, p. 53, № 14.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм. В четирите полета е изписано . . – C. ‖ .. – Λω
Оп. Петредов надпис:
..... | B'CП | NΔ'SA | NT'XЄP | NO
+ ..... βοήθει τῷ [σῷ] δού[λῳ] ..... β'σπ[αθ(αρο)κα]νδ(ιδάτῳ) (καὶ) ἄ[ρχο]ντ(ι) Χερ[σῶ]νο[ς].

СТРАТЕЗИ НА ХЕРСОН

Местонамиране: СУДАК

37. Карп(?), императорски спатарий и стратег на Херсон
Публикация: **Stepanova, E.** New finds, p. 125, № 5.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм (Лоран, тип V). В четирите полета е изписано .. - Cω ‖ .. – Λω
Оп. Четириредов надпис:
+KA | CПA | CTPAT | XЄPC
Θεοτόκε βοήϑει [τῷ] σῷ [δού]λῳ Κα[... β'](πρωτο)σπα[θ(αρίῳ) (καὶ)] στρατ[ηγῷ] Χερσ[όνος].

38. N, спатарокандидат и стратег(?) на Климата(?) на Херсон
Публикация: **Stepanova, E.** New seals, p. 54, № 16.
Л. Кръстообразен инвокативен монограм. В четирите полета е изписано .. – .. ‖ .8 – Λ.
Оп. Петредов надпис:
..... | CПA | ΔIΔA | ωNK | ЄPC
+ ..... βοήθει [τῷ σῷ δ]ούλ[ῳ .....] σπα[θαροκαν]διδά[τῳ (καὶ) στρατηγ(ῷ) τ]ῶν Κ[λιμάτων Χ]ερσ[ῶνος].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Андонов, К.** Русите „откриват" Византия (сведението от житието на св. Георги Амастридски и неговата хронология). – *Античная древность и средние века*, 39, 2009, с. 98-108.
[2] **Васильевский, В. Г.** Русско-византийские исследования. Жития свв. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. – В: **Васильевский, В. Г.** *Труды*. Т. III. Петроград, 1915, CCXVIII – CCLXXII.
[3] Пак там, с. CCLXXXVI.
[4] Пак там, 95.15-96.21.
[5] **Андонов, К.** Цит. съч.
[6] Пак там, CXLII-CLVI. Тук е представен преглед на проучванията и мненията до 1889 г.
[7] Пак там, с. CCLXXIII.
[8] **Da Costa-Louillet, G.** 'Y eut-il des invasions russes dans l'Empire Byzantin avant 860? – *Byzantion*, XV (1940-1941), 231-248.
[9] **Vasiliev, A. A.** *The Russian Attack on Constantinople in 860*. Cambridge (Mass), 1946., p. 83.
[10] **Левченко, М. В.** *Очерки русско-византийских отношений*. М., 1956, 11-12, 45.
[11] **Sorlin, I.** Le traité de Byzance avec la Russie au Xe siècle. – *Cahiers du monde russe et soviétique*, 1961, Vol. 2, №3, p. 320.
[12] **Сахаров, А. Н.** *Дипломацията на Древна Русия*. С., 1984, 27-28.

13.01.2010

[13] **Pritsak, O.** At the Dawn of Christianity in Rus'. East Meets West. – In: *Harvard Ukrainian Studies*, vol. XII-XIII, 1988-89. Proceedings of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine. Cambridge, Massachusetts, 1990, p. 98.

[14] **Литаврин, Г. Г.** *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.)*. Санкт Петербург, 2000, с. 35.

[15] Пак там.

[16] **Баранов, И. А**. *Таврика в епоху раннего средновековия*. Киев, 1990, с. 148.

[17] Пак там, с. 55; Вж. също и **Науменко, В. Е**. Учреждение и развитие византийской фемы в Таврике. – *Древности*, 1996, 24-25.

[18] **Васильевский, В. Г.** Цит. съч., с. 95.2.

[19] Пак там, с. CCLXVIII.

[20] Вж. тук, Каталог, № 17-18.

[21] Вж. тук, Каталог, № 27-36.

[22] Вж. по-долу, бел. 62.

[23] В самото начало на IX в. в Хазарския каганат започват вътрешни сътресения, свързани с политиката на каган-бега Обадия за налагане на юдаизма като единствена държавна религия. През 810 г. тези сътресения приемат чертите на открита гражданска война. Събития неизбежно довели до отслабване на позициите на каганата в Крим – вж. **Артамонов, М. И.** *История хазар*. Москва-Ленинград, 1962, 324-325.

[24] Вж. тук, бел. 7.

[25] **Vlasto, A**. *The Entry of the Slavs into Christiandom*. Cambridge, 1970., 243-244.

[26] Вж. тук, бел. 13.

[27] **Алексеенко, Н. А.** Провинциальный Херсон в сфере интересов византийского двора по данным императорских моливдовулов. – *Древности*, 1997-1998, Харьков, 1999, с. 148, № 10. Също и тук Каталог, № 1.

[28] След 843 г. този модел е изместен от бюстово изображение на Исус Христос – вж. **Шандровская, В. С.** Об изображениях Христа на византийских печатях IX-XIV вв. – *Античная древность и средние века*, 30, 1999, 116-123.

[29] Т. е. между възцаряването на малолетния Михаил III и Събора в „Неделята на Православието". За тези събития вж. **Острогорски, Г**. *История на византийската държава*. С., 1998, с. 298 и сл.

[30] **Соколова, И. В.** Византийские печати VI – первой половины IX в. из Херсонеса. - *ВВр.*, 52, 1991, с. 210, № 40. Също и тук Каталог, № 2.

[31] Вж. **Васильевский, В. Г.** Жития, с. CXLIII.

[32] Пак там.

[33] **Laurent, V.** *Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*, Paris, 1952, p. 8, pl. LXX.

[34] Вж. **Алексеенко, Н. А.** Печати главных логофетов из Херсонского архива. – *Античная древность и средние века*, 34, 2003, 175-178 и цитираната литература.

[35] **Соколова, И. В.** Византийские печати, с. 210, № 42, 43. Вж. също и представянето на паралелни екземпляри у **Laurent, V**. *Le Corpus des sceaux de l'empire Byzantin. T. II: L'administration centrale*. Paris, 1981, №307; **Jordanov, I.** The seals of Byzantine fiscal institutions (681-971) discovered in Bulgaria. – In: *Studies in Byzantine Sigillography*, 9, № 48.

[36] **Алексеенко, Н. А.** Печати главных логофетов, с. 198.

[37] **Constantine Porphyrogenitus**. *De Administrando Imperio*. Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition. Washington DC, 1967, 182-185; **Theophanes Continuatus**. *Chronographia*. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, 122-123.

[38] **Успенский, Ф. И**. Византийская табель о рангах. – *Известия Русского археологического института в Константинополе*, 3, 1898, с. 115.

[39] **Bury, J. B**. *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*. London, 1911, p. 147.

[40] **Stepanova, E.** New seals from Sudak. – *Studies in Byzantine Sigillography*, 6, 1999, p. 54, № 16; Вж. също и тук, Каталог, № 38.

[41] **Соколова, И. В.** *Монеты и печати византийского Херсона*. Ленинград, 1983, № 14.

[42] **Stepanova, E.** New finds, p. 125, № 5; Каталог, № 37.

[43] **Зайбт, Н., В. Зайбт.** Печати стратигов византийской фемы Херсон. – *Античная древность и средние века*, 27, 1995, 91-92.

[44] **Соколова, И. В.** *Монеты и печати*, № 15 – 15а.

[45] **Лихачев, Н. П**. *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*. Ленинград, 1928, с. 135, табл. XXIV; **Bulgakova, V.** *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa. Die funde auf dem Territorium Altrublands*. Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 2004, 53 – 54. Вж. също и тук Каталот, № 3.

[46] От средата на VIII в. византийската армия се поделя на два основни корпуса - θεματὰ и τάγματα. Първият от тях включва военните части от провинцията, намиращи се под командването на темните стратези. Вторият корпус (τάγματα) включва армейските подразделения разположени в столицата и нейните околности, които към средата на IX в. се състоят от подразделенията изредени по-долу в основния текст.

[47] Командир на главната част от τάγματα, тази на схолите, която в интересуващия ни период е имала статута на императорска гвардия, но и на сериозно военно подразделение – вж. **Bury, J. B**. *Op. cit.*, 49-57; **Oikonomides, N**. *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Paris, 1972, 329-330; *The Oxford Dictionary of Byzantium* (по-нататък ще се цитира *ODB*), 647-648.

[48] Командир на подразделението на ескувитите. През интересуващия ни период позициите на този командир са доста скромни, явно за сметка на доместика на схолите - вж. **Bury, J. B**. *Op. cit.*, 57-60; **Oikonomidès, N.** *Op. cit.*, 329-330; *ODB*, 646-647.

[49] Командир на подразделението на иканатите, създадено през управлението на император Никифор I Геник – вж. **Bury, J. B**. *Op. cit.*, 63-64; **Oikonomidès, N.** *Op. cit.*, p. 332; *ODB*, p. 647.

[50] Командир на подразделението Нумера, имащо за задача охраната на част от крепостните стени на Константинопол и един от столичните затвори „Нумера", от който вероятно идва и името на подразделението – вж. **Bury, J. B**. *Op. cit.*, 65-66; **Oikonomidès, N.** *Op. cit.*, p. 337; *ODB*, p. 647.

[51] Командир на подразделението, имащо за задача да охранява Дългата (Анастасиева) стена в подстъпите към Константинопол – вж. **Bury, J. B**. *Op. cit.*, 67-68; **Oikonomidès, N.** *Op. cit.*, p. 337; *ODB*, p. 1140.

[52] На практика управител на едноименната тема в Мала Азия, който обаче в ранговите листи никога не се споменава като стратег – вж. **Bury, J. B**. *Op. cit.*, 66-67; **Oikonomidès, N.** *Op. cit.*, p. 339; *ODB*, p. 647.

[53] **Bury, J. B**. *Op. cit.*, p. 55.

[54] Ibid., p. 43.

[55] За високата позиция на поста в Тактиконите от IX в. вж. **Bury, J. B**. *Op. cit.*, p. 51. Красноречив в тази насока е фактът, че между 859 – 862 г., т. е. доста близко до времето, което ни интересува, постът доместик се заема от куропалата Варда (по-късно кесар), брат на августа Теодора и вуйчо на императора Михаил III – вж. **Йорданов. И.** Печати на византийски куропалати, намерени в България.- *Античная древность и средние века*, 34, 2003, № 1.

[56] Вж. **Bury, J. B**. *Op. cit.*, p. 65.

[57] **Андонов, К.** цит. съч.

[58] Става дума за добре известното сведение от Бертинските анали: „*Пристигнаха също и пратениците на гърците, изпратени от император Теофил, а именно епископ Теодосий – халкидонски митрополит и спатарий Теофан, те носеха заедно с достойните дарове и писмо. Императорът ги приел с почести в Ингелхайм на 15 юни... [Теофил] изпратил заедно с тях и някакви [хора], които говорели за себе си, т.е. за своя народ, че се наричали Рос, които техният крал, наричащ се какан, ги изпратил при него [Теофил] в знак на дружба*" – вж. **Annales Bertiniani**, ed. F. Graft, J. Vieilliard and S. Clemencet. Paris, 1964, 30-31.

[59] Независимо от солидното количество изследвания този въпрос и до днес остава открит – вж. **Сахаров, А. Н.** *Цит. съч.*, с. 35-44 и цитираната там литература; **Литаврин, Г. Г.** *Цит. съч.*, с. 39.

[60] Избухналата в началото на IX в. гражданска война в Хазарския каганат, довела до отслабване на позициите му в Крим. Тази ситуация явно не била пропусната от управляващите в Константинопол и през 837 г. е организирана мисията на Петрона Каматир, свързана с построяването на крепостта Саркел. Без съмнение тази мисия не била само във връзка с крепостното съоръжение, а и с повдигането на редица важни въпроси, касаещи отношенията на империята с каганата и появилите се в региона нови политически сили – маджари и руси – вж. **Артамонов, М. И.** *Цит. съч.*, с. 302; **Науменко, В. Е.** *Цит. съч.*, с. 25.

[61] Интерес в тази връзка представляват откритите печати на Фока, стратег на Ἀνατολή, открит е в Сугдея и този на Епифаний, стратег на Сицилия – вж. **Stepanova, E.** New seals, p. 57, № 21; **Соколова, И. В.** Византийские печати, с. 211, № 46.

[62] **Сахаров, А. Н.** *Цит. съч.*, с. 28.

SIGILLOGRAPHIC CONTRIBUTIONS TO BYZANTINE-RUSSIAN RELATIONS IN THE FIRST HALF OF THE IXth CENTURY

Kamen Andonov

Abstract

The paper presents a comparative analysis of the information from the Vitae of St. Stephan of Surozh about the Russian invasion in Crimea and the sigillographic data. In the course of the comparison, the main characteristics of the Byzantine lead seals originating from Crimea and Kievan Russia are dealt with. As a result, the conclusion is reached that the sigillographic data are a major corrective to the obscure but basically reliable vitae of St. Stephan of Surozh. They allow the Russian invasion described in the hagiographic monument to be dated in the early years of the reign of Emperor Michael III, i.e. between 842-843.

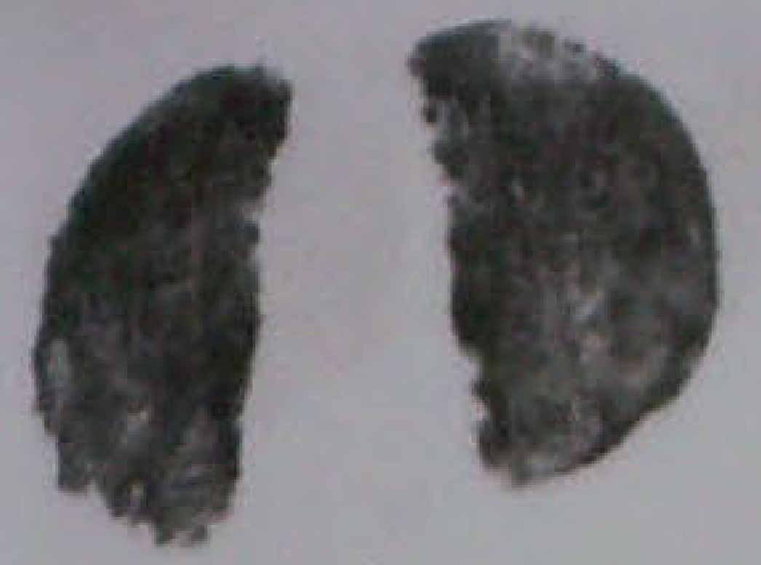
1

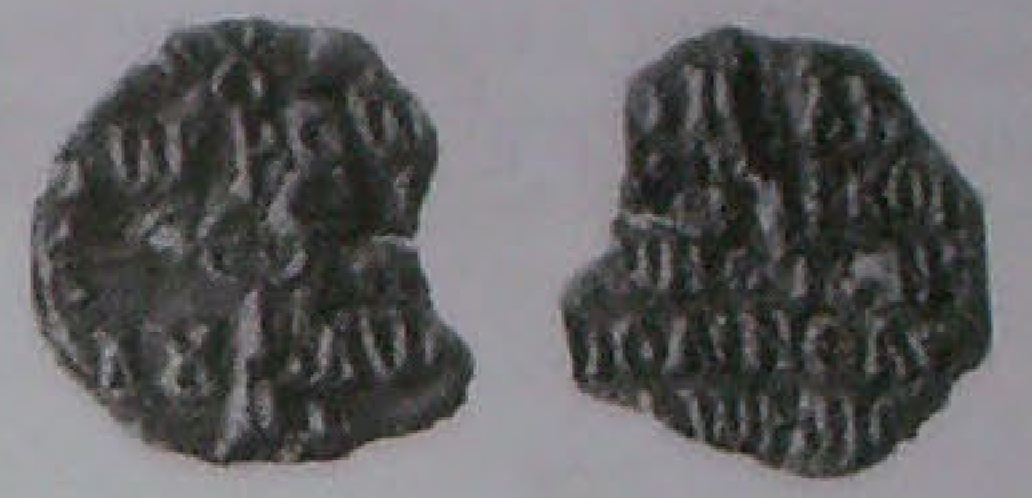
2

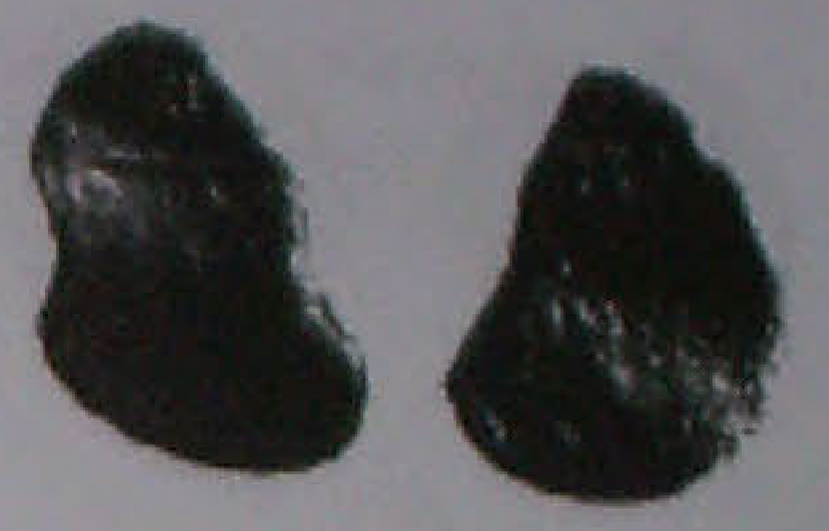
3

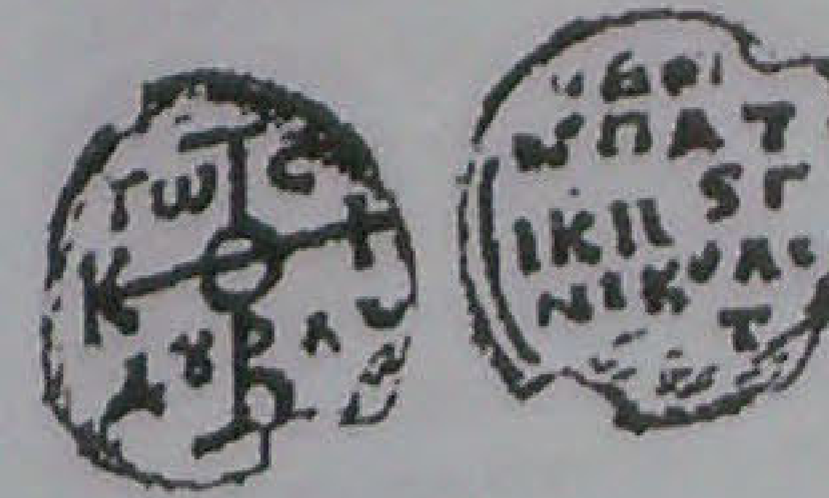
4

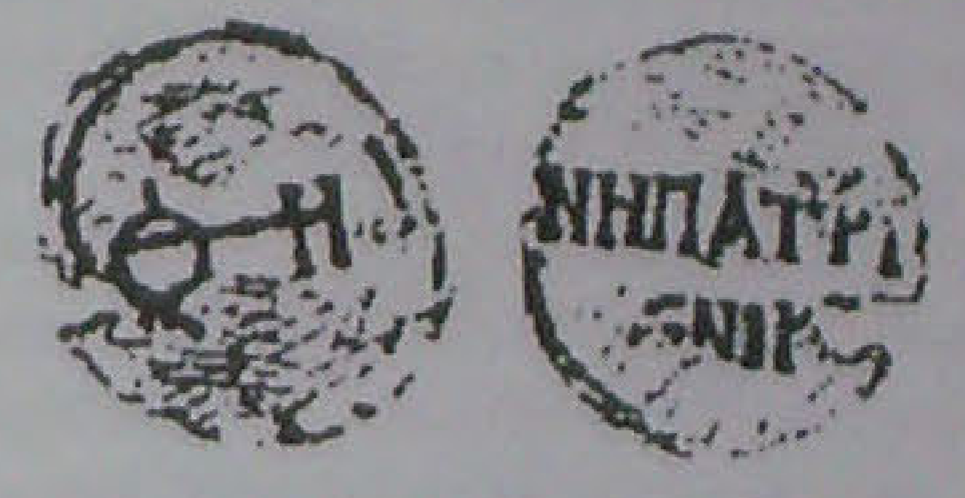
5

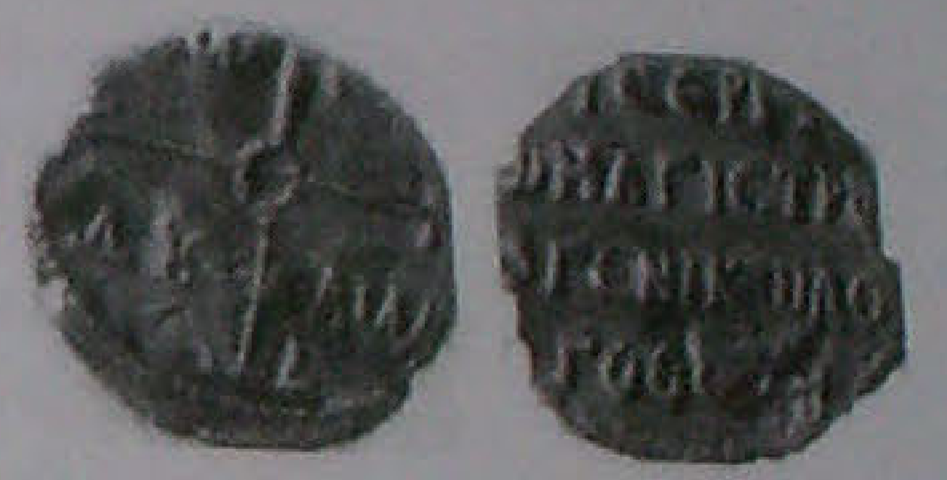
9

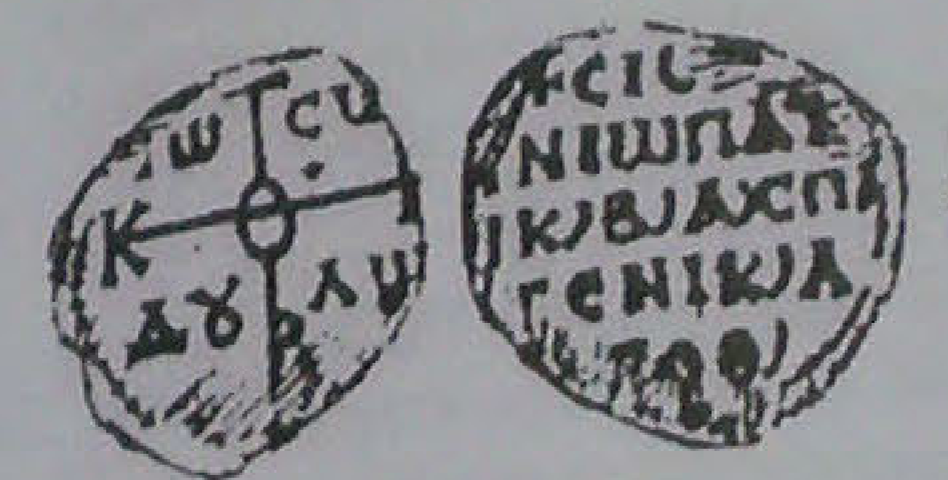
11

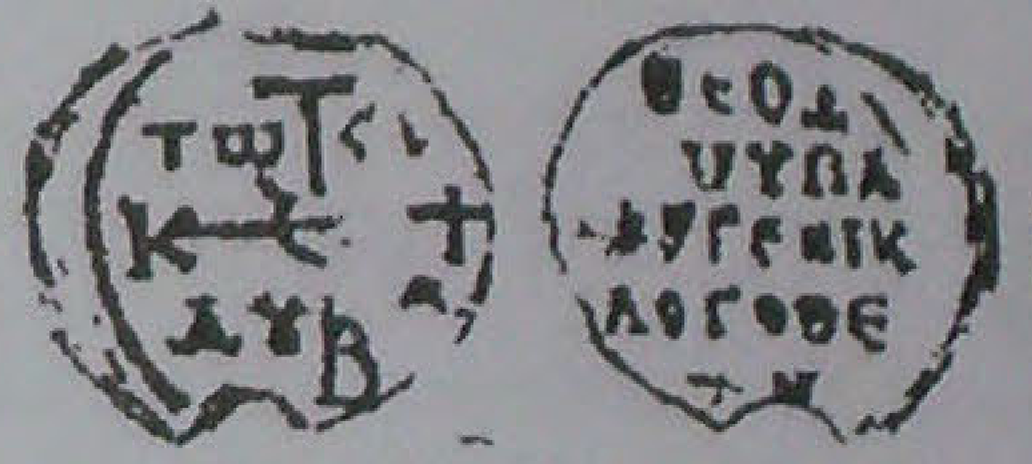
12

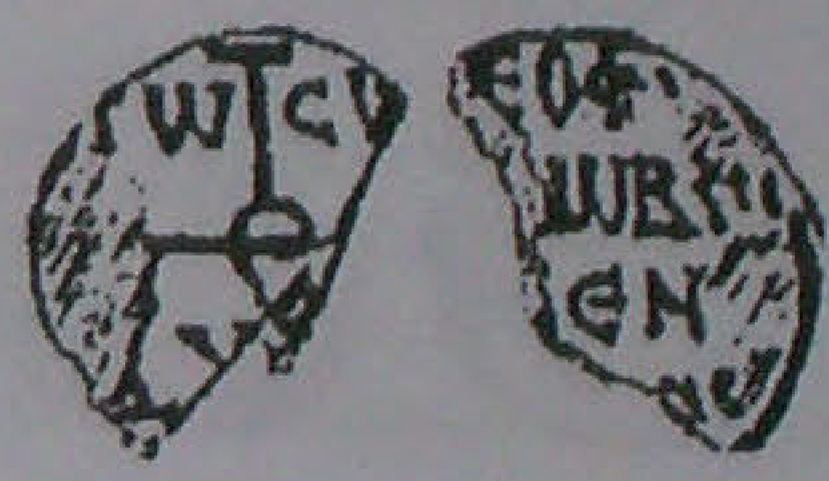
13

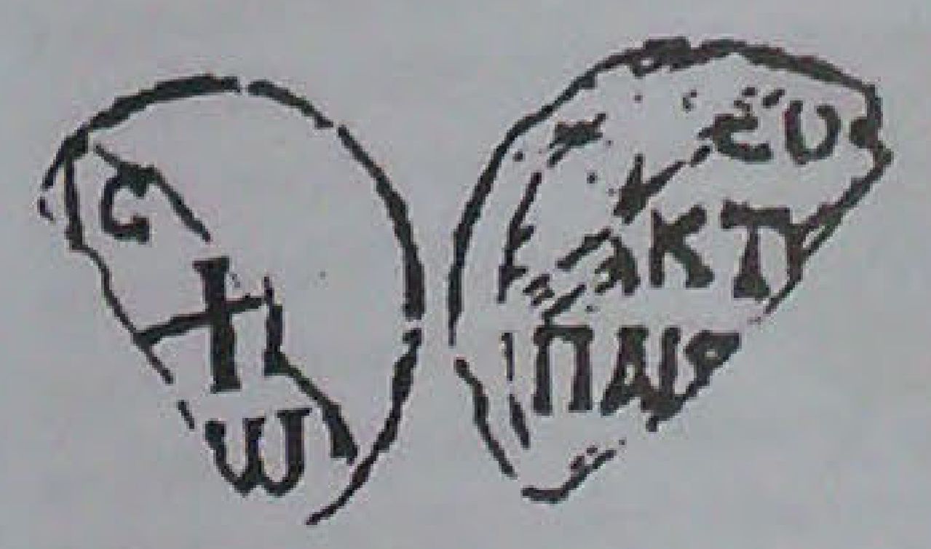
14

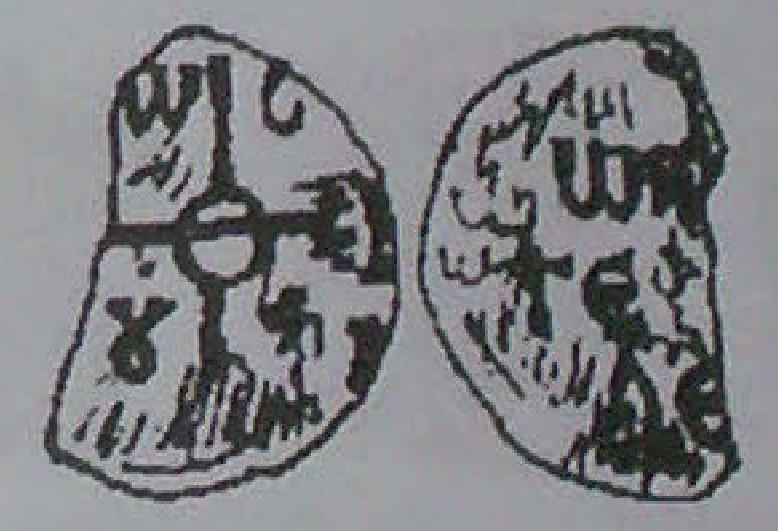
15

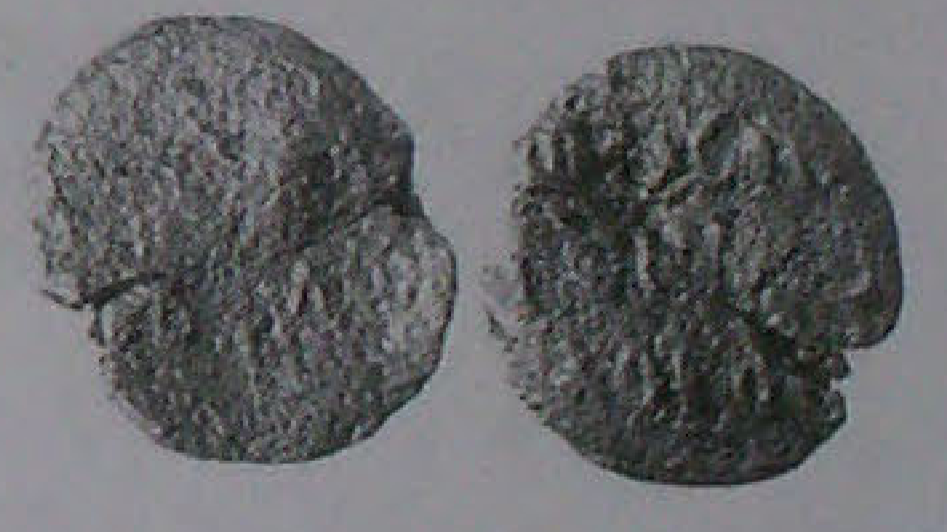
17

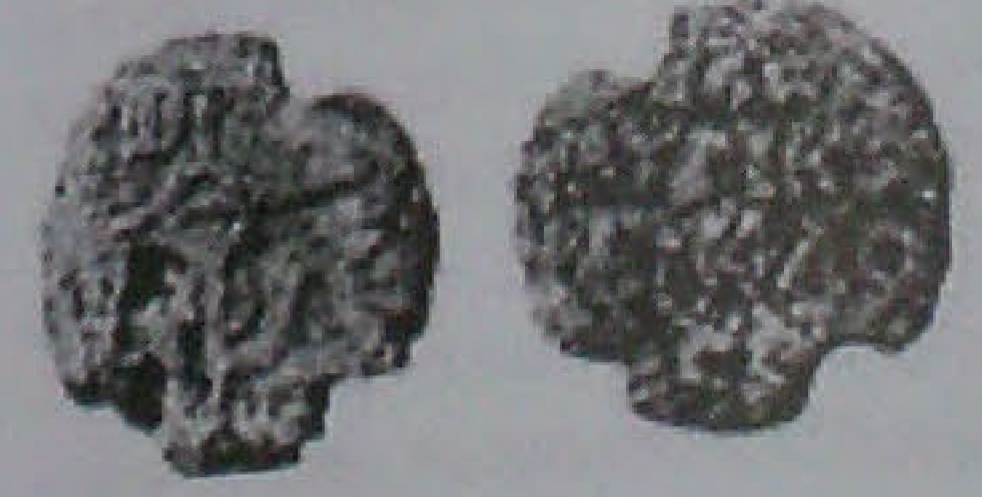
18

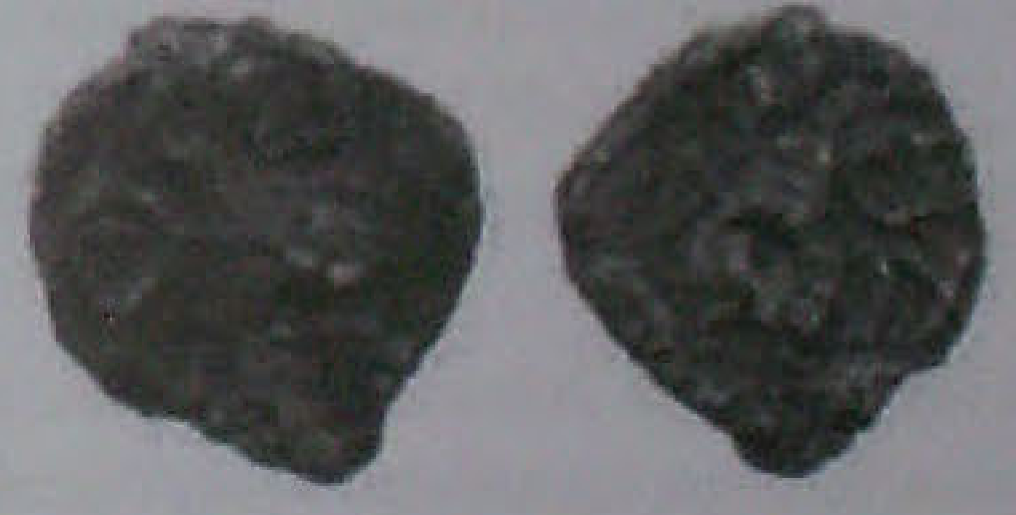
19

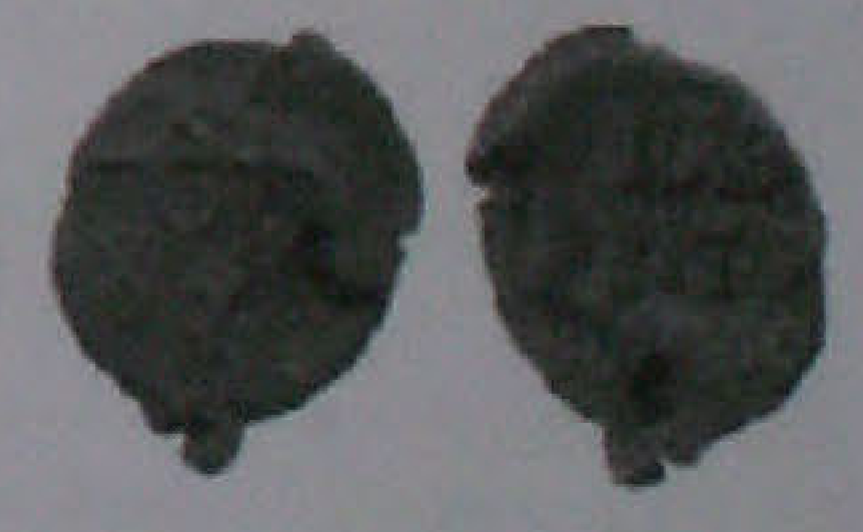
23

27

28

29

30

31

32

34

35

36

37

38

ЗА ЕДИН ЕЛЕМЕНТ ОТ БИТА НА ИЗТОКА И НЕГОВОТО "ПЪТУВАНЕ" ДО РАННОСРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Янко Димитров
Диян Йосифов

За североизточните български земи десетилетията в началото на XI в. са време на особено динамични промени както в политически, така и в етнодемографски план, следствие от което са много от регистрираните по археологически път нови явления в областта на материалната култура. Като един от важните резултати от административното включване на българския Североизток в състава на Византийската империя обикновено се сочи улесненото движение на хора, стоки, технологии и идеи. Очертано преди всичко въз основа на данни от писмените извори, отражението на тези процеси в стопанството и ежедневния бит на хората от епохата може да бъде проследено чрез изследване на една по-особена категория находки, обозначавани от някои изследователи с термина “чуждо тяло” в характерният комплекс от археологически материали за съответния исторически период и ареал[1]. Тази категория находки, особено когато става въпрос за грънчарски произведения с по-особено предназначение, са неочакван и важен източник на информация за “пътуването” към Средновековна България на чуждоземни по произход елементи на бита.

Такава е целта на нашето изследване, което представлява опит за установяване функцията и културно-историческата принадлежност на два особени глинени съда от Скала и Плиска[2]. Имащи еднаква и необичайна форма, те са датирани в сравнително тесни хронологически граници – първата половина на XI в., но при първичното им публикуване са останали неясни що се отнася до тяхната функционална атрибуция и произход.

Плисковският съд (обр. 1), който всъщност провокира настоящото изследване, е публикуван от Людмила Дончева-Петкова, първо в том 4 от поредицата “Преслав”[3], след това и в каталога на изложбата по случай 100-годишния юбилей на проучванията в Плиска[4]. Според първичната публикация той е открит при разкопки във Вътрешния град, в комплекса покрай южния сектор на западната крепостна стена, в стратиграфски затворена среда: върху пода на помещение № 8, в дебел до 0,30 м пласт от пожарище. По-важни находки от помещението са други 13 изцяло възстановени глинени съда, както и част от покрита със златиста ангоба стомна. Два анонимни византийски фолиса от клас "B" (датировка по Д. Меткалф 1028–1034 г., по Ф. Гриерсън 1030/35 – 1042 г.)[5], единият от тях на самото подово ниво, позволяват съществуването на помещението да бъде отнесено към 30-те – 40-те години на XI век. Опожаряването му Л. Дончева-Петкова с основание свързва с едно от най-масовите нашествия на печенегите в североизточните български земи през 1048 г. За тези сравнително тесни датировки е важно, че в ями, които са синхронни със съществуването на помещението, са открити анонимни византийски фолиси от класове A1 (датировка по Меткалф 971–989 г., по Гриерсън 971–976 г.) и A2 (датировка по Меткалф 989–1028, по Гриерсън 976–1030/ 35), както и глинен котел от печенежки тип.

Макар и силно пострадал от пожара, съдът, който е предмет на нашето внимание, е почти изцяло възстановен. Документиран е графично от Людмила Дончева-Петкова, която и в двете си публикации го описва като делва, поставяйки го в групата на съдовете за съхраняване на продукти. Голямата фрагментираност на съда се дължи както на силния пожар, на който той е бил изложен, така и на големите му физически размери – запазена височина 52 см. В долната част на стените има пояс от двойки срещуположни дупчици, които очевидно са били пробити с цел "закърпване" на липсващата сега придънна част на съда, която ние добавяме (обр. 2) – въз основа на наблюдения върху метричните пропорции на аналогични съдове, за които ще стане въпрос по-нататък. Така възстановени, размерите на съда са: височина приблизително 65 см, диаметър на устието 15 см, при най-издутата част на тялото 36,5 см и при дъното приблизително 15 см. Направен на крачно грънчарско колело от добре обработена глина с керемиденочервен цвят, съдът е украсен с пояси от 4 двойки и 1 единична плитки вдлъбнати линии. В горната част устието има отвън два пръстеновидни ръба, които му придават формата на тясна макара. Както това е отбелязано още в първата публикация на Л. Дончева-Петкова, във формата на съда има два особени детайла – масивна хоризонтална дръжка, захваната за най-издутата част на тялото, и разположен вляво от нея малък (диаметър 2 см) страничен отвор, обрамчен с изпъкнал пръстен. Тези детайли са нямали аналог сред познатата тогава трапезна и амбалажна керамика от Ранносредновековна България. По тази причина комбинацията от очевидно свързаните с функционирането на съда негови най-характерни морфологични белези остава необяснена, а предназначението му – неясно.

Другата интересуваща ни находка – съдът от средновековната крепост Скала при с. Кладенци, Тервелско (обр. 3), макар и с малко по-малки размери, притежава същите морфологични особености и също произхожда от затворен археологически комплекс, имащ много близка датировка – първата третина на XI в. Включен в монографичното изследване на Валери Йотов и Георги Атанасов[6], в раздела „Амбалажна керамика", този съд е класифициран условно като амфоровидна делва, предназначението на която остава неясно. Според нашите наблюдения височината на съда от Скала е 49,5 см, диаметърът на тялото в най-издутата част е 27,3 см, на дъното 14,2 см. Устието има диаметър в горната част 10,5 см и е с оформени отвън два пръстена, които, за разлика от тези на плисковския съд, не са толкова изпъкнали. Релефен пръстен, който обаче е само декоративен, има и в основата на шийката. В най-издутата част на съда, както и при плисковския съд, има масивна хоризонтална дръжка. Тя е с дължина 13 см, има овално сечение и профилирана надлъжно горна страна. Непосредствено вляво от основата на дръжката в стената на съда е оформен кръгъл отвор с диаметър 1 см, около който има изпъкнал пръстен с ширина 1,1 см. Съдът е източен от добре обработена глина, добила след изпичането звънливост и светъл керемиденочервен цвят. На места по повърхността личат големи тъмни петна от опушване, вследствие вторично обгаряне. В придънната част на стените има едва забележима сега украса от нанесени вертикално тесни излъскани ивици.

Съдът от Скала е открит в землянка 29, която според изградената хронология за крепостта[7] се отнася към втори строителен период, заедно с църква № 1. Землянка 29 и синхронните ѝ жилища са загинали в силен пожар, който двамата автори с основание свързват с унищожителното за вътрешните крепости на Североизточна България печенежко нашествие от 1036 г. Тази датировка се подкрепя с откритите в жилището анонимни фолиса от клас A2, един от които е намерен на подовото ниво. Важно е да се отбележи, че според Йотов и Атанасов землянка 29 е сред най-големите жилища в крепостта, вероятно обитавани от хора с по-високо социално положение.

Освен еднаквата до детайли форма, не може да не прави впечатление сходната археологическа среда, в която са намерени съдовете от Плиска и Скала – в пожарища, свързани с две от унищожителните за североизточните български земи печенежки нашествия от 30-те и 40-те години на XI в. Всички тези данни сочат, че появата и използването на двата "странни" съда следва да се постави някъде в първата третина на това столетие, т. е. след повторното завладяване на Българския североизток от Византия през 1000/ 1001 г.[8] В България, доколкото ни е известно от специализираната литература и от консултации със занимаващи се със средновековна керамика колеги, подобни на двете описани делви от Плиска и от Скала не са откривани. Това именно определя тези две находки като "чуждо тяло" в местния, повлиян силно от Византия, керамичен комплекс от края на X и първата половина на XI век.

След целенасочено направени справки в специализираната археологическа литература за находките от битова керамика от обекти на територията на бившия СССР се оказа, че точно същите по отношение на морфологията си съдове са отдавна известни от някои райони на Кавказ и Средна Азия. Там употребата им е засвидетелствана с археологически и етнографски данни и тяхното предназначение е точно изяснено. Терминът, с който се обозначават в рускоезичната научна литература и който ясно отразява специфичното им предназначение, е „глинени маслобойки". Тяхната атрибуция не буди никакво съмнение, защото в споменатите области този тип съдове битуват от края на II хил. пр. н.е. буквално до наши дни и са свързани с местните традиции в преработката на мляко.

Едни от най-ранните находки са намерени на територията на днешна Армения – като инвентар на гробове от X–VIII век пр.н.е. – при гр. Артик[9] (обр. 4) и Головино[10] (обр. 5). От същия период е маслобойката от селището при Хачбулаг, на територията на днешен Азербайджан, също гробна находка[11] (обр. 6). Съдовете от Армения и Азербайджан имат малко по-ниски шийки и по-къси плещи, но и при тях, както и при двете находки от България, са налице хоризонталната дръжка и разположеният в близост до нея малък отвор.

Според изследвания на Г. П. Кесаманлы[12] и А. О. Мнацаканян[13], на територията на днешна Армения и Грузия глинените маслобойки от разглеждания тип са често срещани находки в погребения от късната бронзова и ранната желязна епоха – отразени на картата (обр. 15) с плътни кръгчета. Приведени от Г. А. Брыкина[14] етнографски данни за районите на Кавказ сочат, че тези съдове са обичаен елемент от бита на местното планинско население до началните десетилетия на XX век. Същата авторка отбелязва важния за нас факт, че в споменатите райони археологическите и етнографските данни за разпространение на тези съдове се припокриват. Особено показателен пример за дълбоките корени на традицията за направа и употреба на глинени маслобойки сочи С. С. Агаширинова в нейното изследване посветено на традиционното грънчарство в един от планинските райони на Дагестан[15]. Между съдовете изработвани в с. Кахуль до към 80-те години на XX в. тя е документирала една лепена на ръка глинена маслобойка (обр. 7), която, макар и със значително по-малки размери, е от същия тип като посочените по-горе.

Две маслобойки с тумбести тела, хоризонтално поставени дръжки и странични отвори има в етнографския фонд на Регионалния исторически музей в Ширак, Армения[16] (обр. 8). Процесът на получаване на масло посредством този тип съдове е описан подробно от К. Алиев[17], въз основа на етнографски данни от района на Закавказието. Нагледен пример за този процес дава друга снимка от Регионалния исторически музей в Ширак, Армения[18] (обр. 9). След като в страничния отвор е била вкарвана дървена пръчица, краят на която го е затапвал, съдът е бил напълван до малко повече от половината от обема си с мляко. След това гърлото му е било затваряно с парче кожа, пристегната плътно под устийния ръб, и маслобойката е била

13.01.2010

поставяна хоризонтално – с дръжката нагоре, върху мека постелка. Захващан за дръжката, съдът се разклащал странично в продължение на определено време, при което в резултат на плискането на млякото се отделя масло. Степента на отделянето на маслото се е контролирала, като запушващата страничния отвор пръчица периодично се е изваждала. След приключване на процеса маслобойката се изправяла и отделилото се масло се изгребвало през гърлото.

В Кавказ са известни и глинени маслобойки с тумбеста форма, но от малко по-друг тип. Те нямат дръжка, пригодени са за провесване, но и при тях принципът за добиване на масло – чрез плискане, е същият. Такива глинени маслобойки от XIX в., произхождащи от днешния Гюмри (бивш Александропол/ Ленинакан), се съхраняват в етнографския фонд на Регионалния исторически музей в Ширак, Армения[19] (обр. 10). Пример за начина на използване на маслобойка от този тип предлага друга снимка (обр. 11) от фонда на същия музей[20].

Разновидност на разглеждания тип са маслобойките, които освен хоризонтална дръжка, имат и допълнително ухо за провесване. Такива са например двете маслобойки от XX в. от селища на територията на днешна Грузия[21] (обр. 12).

Като се изключи ръчно изработеният съд от Кахуль, приведените дотук като паралели на маслобойките от Плиска и Скала съдове имат близки до тях размери и вместимост – височина повече от 50 см и обем над 10 л.

Другият ареал на разпространение на глинените маслобойки е Средна Азия (обр. 15) – между Сърдаря и Амударя, най-вече в планинските райони около горното течение на Зеравшан, на територията на днешните Киргизстан, Узбекистан и Таджикистан. И тук, както в Кавказ, има припокриване на археологическите с етнографските данни, което показва непрекъснатост на традицията в употребата на разглеждания вид съдове.

Аналогични на интересуващите ни са два съда от селището Карабулак (Киргизстан, XI-XII век)[22] (обр.13). Макар и с по-различна форма и по-малки размери, тези съдове също притежават хоризонтална дръжка и малък страничен отвор. В случая дръжката е леко видоизменена и наподобява на две уши разположени в една линия. Телата на съдовете имат по-сфероидна форма, шийката е по-издължена и широка, а долната им част рязко се стеснява, за разлика от съдовете от България и Кавказ, при които долната част е конична. Подобни на Карабулакските маслобойки, но с една хоризонтална дръжка, са намерени и в няколко селища в околностите на Самарканд – Мунчак-тепе близо до Беговат и село Ургут[23].

Освен описаните “маслобойки с една хоризонтална дръжка и страничен отвор”, в ранносредновековни селища на територията на днешна България са открити и глинени съдове от типа „високи цилиндрични маслобойки”. За територията на днешна България те са сравнително редки находки, всички датирани в периода XI-XII в. По форма и по начин на употреба са сходни с добре познатите по етнографски данни и характерни за традиционния български бит дървени маслобойки с бутало. Един такъв съд произхожда от обект 41 във Външния град на Плиска[24] (обр. 14/ 1), такива са намерени и при разкопки в крепостите Перник[25] (обр. 14/ 2) и Диногеция[26] (обр. 14/ 3). Глинена цилиндрична маслобойка от крепостта Саркел (обр.14/ 4) публикува Светлана Плетньова, според която тези съдове са „много характерни за българските поселения и доживяват до XIII в.”[27] Маслобойка от същия тип, открита в Херсонес (обр. 14/ 5), в слой с пожарище от XIV в., е публикувана от А. Романчук, но е определена като амфора от по-особен тип[28].

Цилиндричните глинени маслобойки са били разпространени в Централна и Източна Фергана (виж обр. 15), където според наблюденията на Г. А. Брыкина те битуват паралелно с по-разпространените дървени маслобойки[29].

От всичко казано дотук може да се направи един категоричен извод, а именно: двата глинени съда от Плиска и от Скала представляват маслобойки, които при това са от тип, който не е характерен за бита на населението на Средновековна България. Що се отнася до въпросите за тяхната културно-историческа атрибуция и за “пътуването” на индикираната чрез тях по-особена технология за добиване на масло, те едва ли могат да бъдат решени с такава категоричност при сравнително ограничените данни, с които разполагаме.

Все пак, картографирането на известните ни находки, ако и да не претендира за изчерпателност, откроява достатъчно ясно двата ареала на тяхното разпространение и употреба (обр. 15). Първият е в Кавказ, по-конкретно Закавказието и югоизточния дял на Голям Кавказ, вторият ареал е Средна Азия, по-конкретно Ферганската долина и междуречието на Амударя и Сърдаря, особено по поречието на Зеравшан.

Хронологията на находките показва, че първоначално тези съдове са се появили и са станали традиционни за населението обитаващо някои планински райони на Закавказието и Югоизточен Кавказ, където те са в непрекъсната употреба от края на бронзовата епоха до нашето съвремие. От друга страна, според наличните археологически и етнографски данни, глинените маслобойки от другия тип – с цилиндрична форма (засвидетелстван с няколко находки и в България), не се срещат в Кавказ. Те са по-характерни за Средна Азия, като също така се срещат във византийски центрове и в зони, намиращи под византийско влияние (посочените находки от Херсонес и Саркел).

Имайки предвид отбелязаните факти, при търсене отговор на въпросите откъде и по какви пътища тази архаична “технология” за добиване на масло е достигнала до територията на Дунавска България, ние допускаме две възможности. Първата от тях предполага да се отчетат историческите и археологически свидетелства за придвижване на население от районите на Кавказ по посока на Балканите през X – XI в., което би могло да е приносителят на маслобойките от Плиска и Скала. В тази връзка следва да се имат предвид изричните упоменавания на византийските хронисти Лъв Дякон, Йоан Скилица и Ана Комнина за преселване на многобройно арменско и грузинско павликянско население и компактното му заселване във Филипопол, районите около него и в югозападна България при управлението на византийските императори Йоан Цимисхий и Василий II[30].

Някои от по-новите изследвания, посветени на една рядко срещана в българските земи група керамични съдове декорирани с червена ангоба, обясняват нейната внезапна поява и разпространение през XI-XII в. с проникването на чужди за местното грънчарство влияния – най-вероятно дошли със занаятчии от района на Кавказ[31]. Проблемът в нашият случай е, че става въпрос за находки, чийто ареал на разпространение е изключително на територията на Южна и Югозападна България. В североизточните български земи обаче и конкретно в Плиска, не са редки находките от керамика със слюдеста декорация[32], която според някои изследователи също произлиза от грънчарската традиция на Кавказ и е донесена на Балканите през XI в.[33] Други археологически материали, чийто произход се свързва с Кавказ и които се датират в първата половина на XI в., са поне част от сфероконусите, намерени в Плиска и други големи центрове на византийската провинция Паристрион[34].

За североизточните български земи сведения за пребиваването на арменци, заемащи различни длъжности във византийската армия и администрация, предоставят сфрагистичните материали. Що се отнася до самата Плиска, откритите там печати с титуляри от арменски произход са поне три и може да се допусне, че те са скрепявали кореспонденции, отправени към техни сънародници, заемащи някаква служба в установилата се след 1001 г. византийска администрация в Плиска[35].

Алтернативната възможност, според аналогичните находки, предполага глинените маслобойки от Плиска и Скала да се обяснят с търговски контакти или миграция на население от района на Средна Азия към Долен Дунав. За първата половина на XI в., когато Фергана и поречието на Зеравшан са под контрола на селджуките[36], липсват исторически данни за придвижвания на население по направление към Прикаспието, Северното Причерноморие, към Балканите. Откритите в България предмети с куфически и псевдокуфически надписи, за които би могло да се допусне, че имат средноазиатски произход, са произведения на металопластиката, които, както е известно, лесно сменят своите притежатели и поради това се приемат за находки, илюстриращи спорадичното движение на търговци, занаятчии и воини, а не на големи маси от население[37].

Друга причина, поради която считаме средноазиатският произход на съдовете-маслобойки от Плиска и Скала за по-малко вероятен, е отбелязаното по-горе различие във формата и габаритите на съдовете в сравнение с познатите ни находки от Средна Азия.

В заключение, би могло да се направи уговорката, че въпросът за кавказката или средноазиатската културно-историческа принадлежност на разгледаните две находки от Плиска и Скала би могъл да се реши по-категорично при натрупването на повече емпиричен материал, както от българските земи, така и от районите на Изтока. Това може да е предмет на отделно изследване, резултатите от което обаче, уверени сме, няма да променят нашите заключения, касаещи атрибуцията на съдовете от Плиска и Скала, както и техния "източен" произход.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА:

Обр. 1. Маслобойка от Плиска (снимка Я. Димитров и Д. Йосифов, скица по Л. Essential Дончева);

Обр. 2. Реконструкция на глинената маслобойка от Плиска. (по Я. Димитров и Д. Йосифов);

Обр. 3. Маслобойка от Скала (снимка Я. Димитров и Д. Йосифов, скица по В. Йотов и Г. Атанасов);

Обр. 4. Маслобойка от Артик - Армения (по Т. С. Хачатрян);

Обр. 5. Маслобойка от с. Головино - Армения (по А. О. Мнацаканян);

Обр. 6. Маслобойка от Хачбулаг - Азербайджан (по Г. П. Кесаманлы);

Обр. 7. Глинена маслобойка от с. Кахуль - Дагестан
(по С. С. Агаширинова);

Обр. 8. Глинени маслобойки от Гюмри (Александропол) - Армения (по етнографски данни);

Обр. 9. Използване на глинена маслобойка, XX век Гюмри (Александропол) - Армения (по етнографски данни);

Обр. 10. Глинена маслобойка от Гюмри (Александропол) - Армения (по етнографски данни);

Обр. 11. Използване на глинена маслобойка, XX век Гюмри (Александропол) - Армения (по етнографски данни);

Обр. 12. Глинени маслобойки, XX век Грузия (по Т. Разина, Н. Черкасова, А. Канседикас);

Обр. 13. Глинени маслобойки, XI-XII век Карабулак - Киргизтан (по Г. А. Брыкина);

Обр. 14. Цилиндрични глинени маслобойки
1 - Плиска (по Ст. Витлянов); 2 - Перник (по Й. Чангова); 3 - Диногеция (по M. Comsa)
4 - Саркел (по С. Плетньова); 5 - Херсонес (по А. Романчук);

Обр. 15. Разпространение на глинените маслобойки (по Я. Димитров и Д. Йосифов).

БЕЛЕЖКИ

[1] **Fiedler, U.** *Studien zu.Graberfeldern des 6. Bis 9. Jahrhunderts an der Unteren Donau. Bonn*, 1992, 165.

[2] Съдът от Плиска се съхранява в музея на НИАР "Плиска" (инв. № 3949), а този от Скала се намира в музейната сбирка на град Тервел, област Добричка. Новите ни наблюдения върху тях спомогнаха за уточняване на някои от размерите и допълване на тяхната морфологична и технологична характеристика. Това стана възможно със съдействието на колегите от музея в Плиска и служителите на Община Тервел, а също и благодарение любезното съгласие на керамика – реставратор г-жа Ст. Георгиева да възстанови повторно съда от Плиска.

[3] **Дончева-Петкова, Л.** Глинени съдове от XI в. от Плиска. – В: *Преслав*, т. 4, С., 1993, 258 – 259, обр. 18/ а, б.

[4] **Дончева-Петкова, Л., Хр. Стоянова, Сн. Горянова.** Каталог. – В: *Първопрестолна Плиска. 100 години археологически проучвания.* Франкфурт на Майн, 1999, № 140, с. 50.

[5] За посочените тук и по-нататък датировки на византийските анонимни фолиси срв. **Лазаренко И.** Колективна монетна находка от византийски анонимни фолиси клас А 2, намерена между селата Планиница и Рупча, Бургаска област. – В: *Тракия и Хемимонт IV – XIV в.*, том 1, Варна , 2007, 200 – 201 и посоч. лит.

[6] **Йотов, В., Г. Атанасов.** Скала. Крепост от X – XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998, с. 75-76, 263, обр. 63, табл. LXIV/ 10.

[7] Пак там, с. 45-46, 52, 55, 228, табл. XXIX.

[8] За повторното завладяване на Североизточна България от Византия през 1000/ 1001 г., срв. *ГИБИ*, т. VI, с. 280; т. VII, с. 187 ; **Божилов, И.** *Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век.* С., 1979, 125-126.

[9] **Хачатрян, Т. С.** *Артикский некрополь. Каталог.* Ереван, 1979, П-631, с. 17, 106, 398.

[10] **Мнацаканян, А. О.** О разкопках могильников у села Головино (Армения). - *КСИИМК*, вып. XLVI, 1952, с. 63-66, рис. 13/ 2.

[11] **Кесаманлы, Г. П.** Погеребение с бронзовым поясом из Хачбулага. - *СА*, вып.3, 1966, с.222 – 223, рис. 2/ 2.

[12] Пак там, с. 223.

[13] **Мнацаканян, А. О.** Цит. съч., с. 65.

[14] **Брыкина, Г. А.** *Карабулак*, Москва, 1974, с. 66.

[15] **Агаширинова, С. С.** Традиция керамического производства у лезгин Дагестана (По материалам с. Кахуль). - *Советская Этнография*, вып.1, 1984, 111, рис. 1.

13.01.2010

[16] Информация от сайта на Shirak Regional Museum (Gyumri, Armenia): **http://www.shirakmuseum.am/Pics/Catalogue/Large/Ethno/13_. jpg** и http://www.shirakmuseum.am/Pics/Catalogue/Large/Ethno/14_. jpg

[17] **К. Алиев.** *Античная Кавказкая Албания*. 1974.

[18] Информация от сайта на Shirak Regional Museum (Gyumri, Armenia): **http://www.shirakmuseum.am/Pics/Linus/Link20/08_Large. jpg**

[19] Информация от сайта на Shirak Regional Museum (Gyumri, Armenia): **http://www.shirakmuseum.am/Pics/Catalogue/Large/Ethno/12_. jpg**

[20] Информация от сайта на Shirak Regional Museum (Gyumri, Armenia): **http://www.shirakmuseum.am/Pics/Linus/Link20/09_Large.jpg**

[21] **Razina, T., N. Cherkasova, A.Kantsedikas.** Folk Art in Soviet Union. Leningrad, 1989, 190.

[22] **Брыкина, Г. А.** *Цит. съч.*, с. 66 – 67, рис. 42/ 1, 2.

[23] Пак там, с. 66.

[24] **Витлянов, Ст.** Новооткрит стопански комплекс в Плиска (Предварително съобщение). – *ИНИМ*, т. XI, 2000, с.287 - 288, обр. 7, долу, в дясно.

[25] **Чангова, Й.** Перник, т. III, Крепостта Перник VIII – XIV в. С., 1992, с. 87, 110, обр. 75.

[26] **Comsa, M.** Ceramica locala. – In: *Dinogetia*, I, Bucuresti, 1967, p. 130, 142, fig. 79/ 5.

[27] **Плетнева, С. А.** *От кочевий к городам (Салтово-Маяцкая культура)*. Москва, 1967, с.120, 122, обр. 30/ б.

[28] **Романчук, А. И.** *Очерки истории и археологии византийского Херсона*. Екатеринбург, 2000, с. 183-184, рис. 88/ 4.

[29] **Брыкина, Г. А.** *Цит. съч.*, с. 66.

[30] За сведения в писмените извори вж. ГИБИ, VIII. София, 1972, с. 136; ГИБИ,VI. София, 1965, с. 260. Изследвания по темата, срв. **Ангелов, Д.** *Богомилството в България*, с. 137 и сл.; **Данчева-Василева, А.** Арменското присъствие в Пловдив през Средновековието. – *ИПр*, 5-6, 1999, с. 128 и сл.

[31] **Манолова-Войкова, М.** За произхода на червеноангобираната керамика в българските земи от XI – XII в. – В: *Българските земи през средновековието (VII – XVIII в.)*. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (= *Acta Musei Varnaensis* III - 2), Варна, 2005, с. 221-223 и посоч. лит.

[32] За находки на керамика със златиста ангоба от Плиска, срв. **Дончева-Петкова, Л.** Глинени съдове от XI в. от Плиска. – В: *Преслав*, т. 4, С., 1993, 255-256, обр. 14.

[33] **Shtereva, I., M. Manolova.** About the Problem of the Origin of Slip-coated Ceramics from 11th-12th c. Bulgaria. – *Archaeologia Bulgarica*, 3, 2001, 57 – 63.

[34] За находките от сфероконуси от територията на днешна България и техният произход вж. **Йосифов, Д.** Сфероконуси от българските земи (под печат).

[35] За печати на арменци на византийска служба намерени в Плиска вж. **Йорданов, И.** Византийски оловни печати от Плиска. – *Плиска-Преслав*, 5, № 6, с. 282-283, № 24, 290-291.

[36] **Brentjes, B.** *Die Ahnen Dschingis-Chans*. Berlin, 1988, s. 148-150, karte 20.

[37] За тази група находки от Плиска и от днешна Североизточна България вж. **Георгиев, П.** Калъп за монетовидни знаци (брактеати) с псевдокуфически надпис от Плиска. – В: Сб. *В памет на д-р Васи Хараланов*, Шумен (под печат), и посоч. лит.

ON AN ELEMENT OF THE LIVING STYLE OF THE EAST AND ITS "JOURNEY" TO THE EARLY MEDIEVAL BULGARIA

Yanko Dimitrov
Diyan Yosifov

Abstract

The paper presents two unusual finds from Bulgaria, namely earthen jars with one horizontal handle and a small side opening.

One of the vessels (plate 1) originates from Pliska and the other one (plate 3) from Skala fortress near the village of Kladentsi, Tervel region. The two vessels of identical strange shape were discovered in similar archaeological media which allows their dating in relatively narrow chronological limits: the first half of the XIth c.

The authors reached the conclusion that the two earthen vessels from Pliska and Skala are containers for obtaining butter of a type which is not typical for the living style of the population of medieval Bulgaria. Thus an attempt is made to explain their cultural-historical attribution and the "journey" of the indicated technology for obtaining butter which was unusual for the region of the Lower Danube.

The question of the Caucasian origin of the two finds under discussion could be resolved with greater certitude with the accumulation of empiric material from both the Bulgarian lands and the regions of the East. It could be a subject of a different study whose results however would not change the conclusions made here regarding the attribution of the Pliska and Skala vessels as well as their eastern origin.

13.01.2010

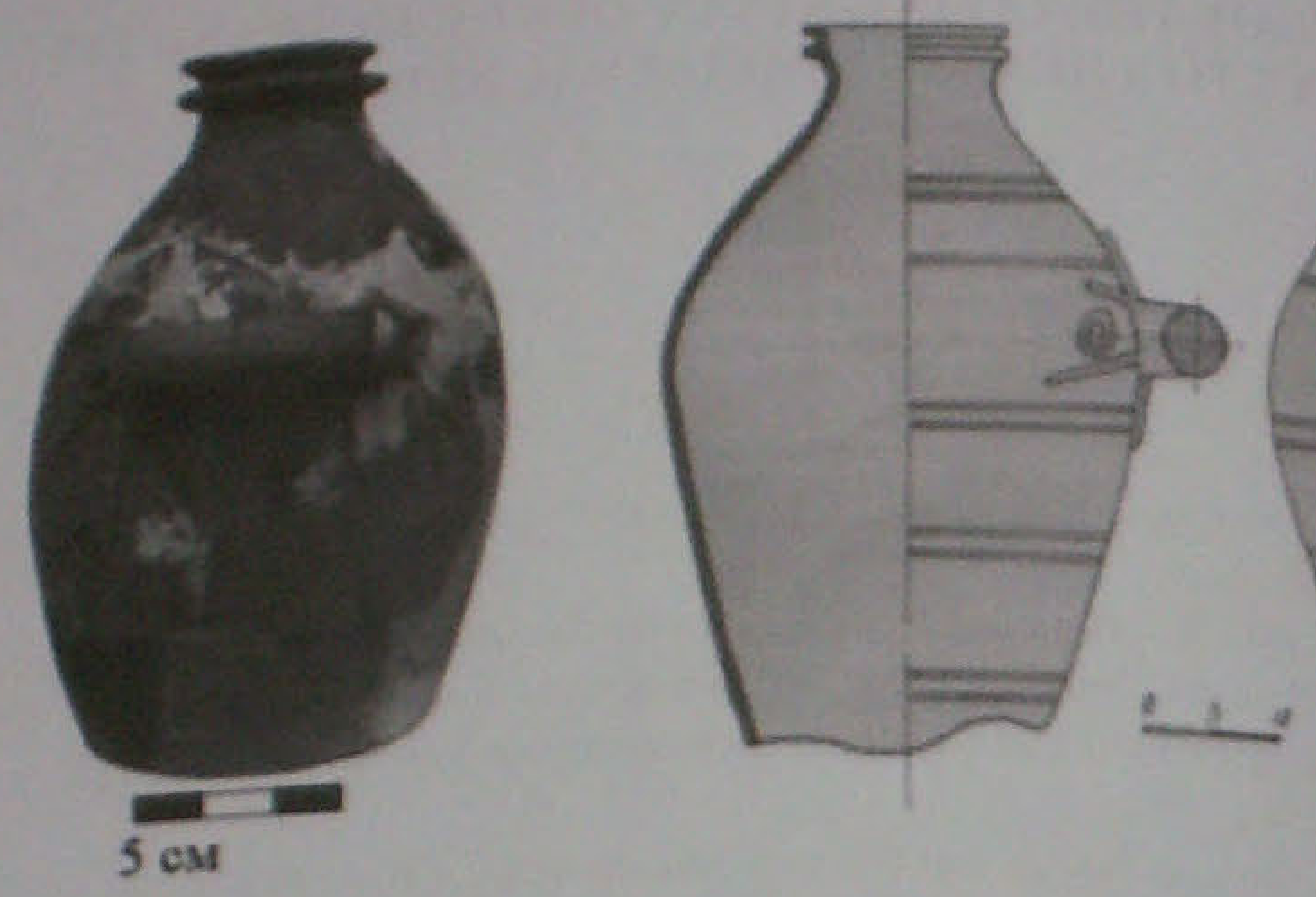

Обр. 1. Маслобойка от Плиска (снимка Я. Димитров и Д. Йосифов, скица по Л. Дончева)

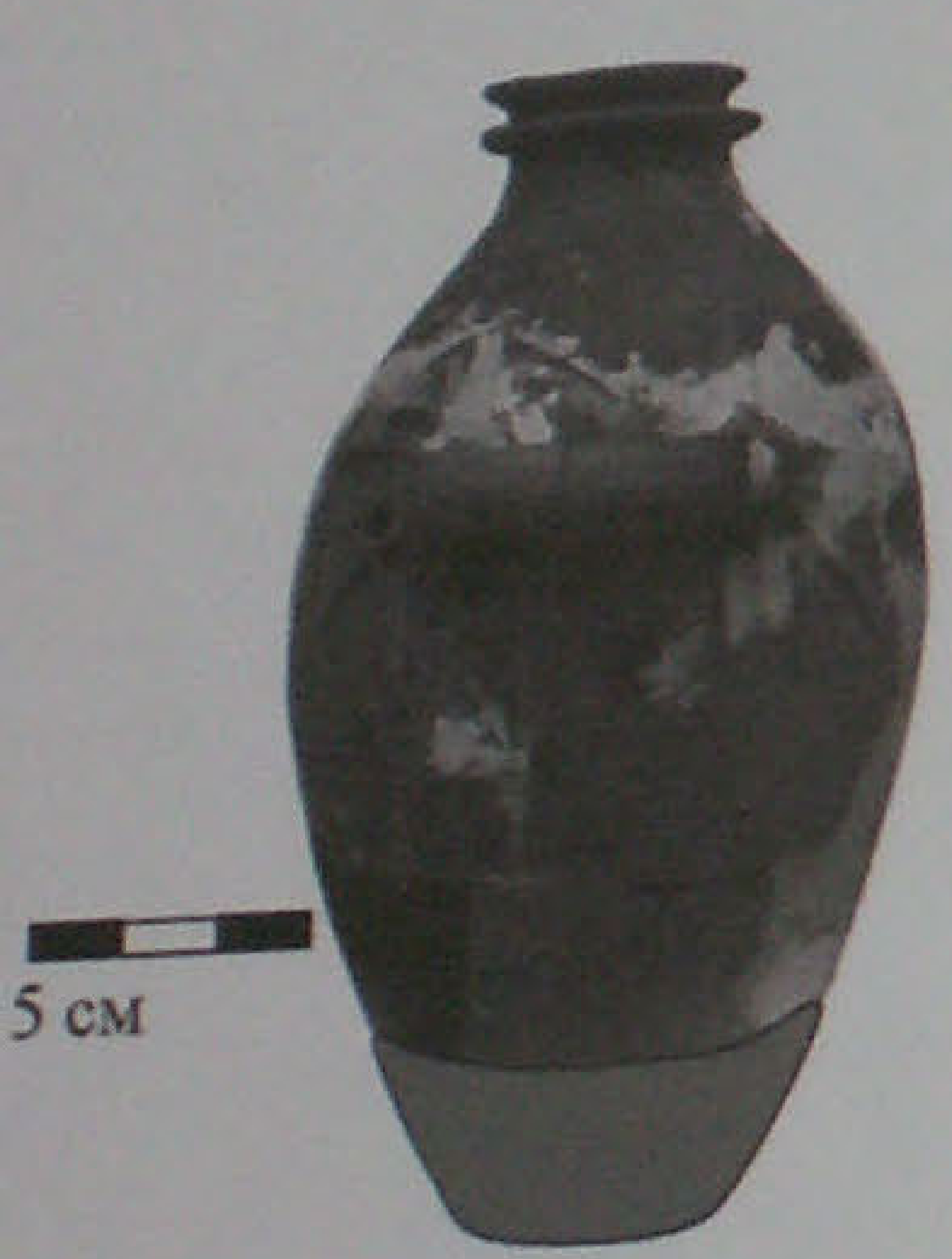

Обр. 2. Реконструкция на глинената маслобойка от Плиска. (по Я. Димитров и Д. Йосифов);

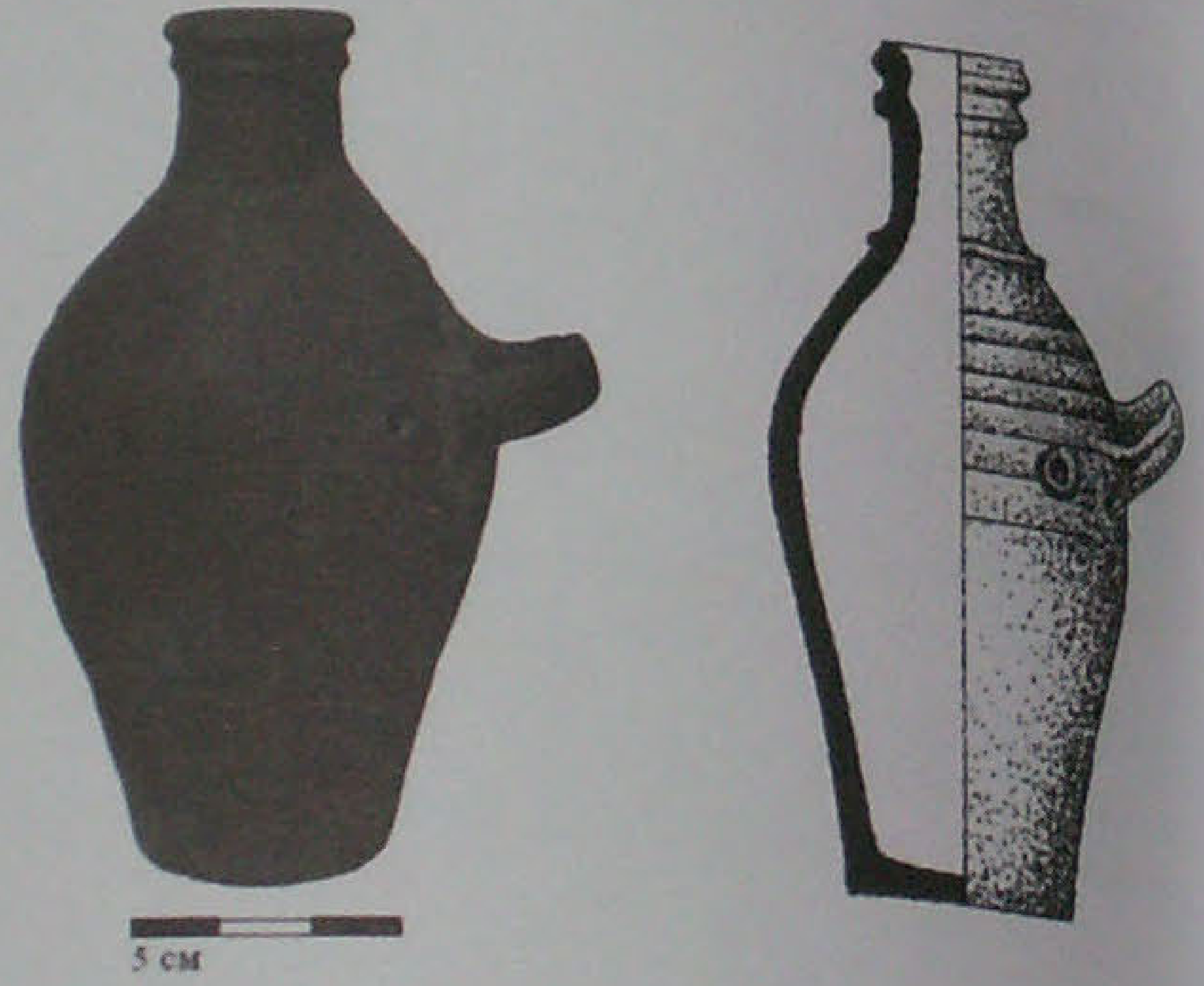

Обр. 3. Маслобойка от Скала (снимка Я. Димитров и Д. Йосифов, скица по В. Йотов и Г. Атанасов)

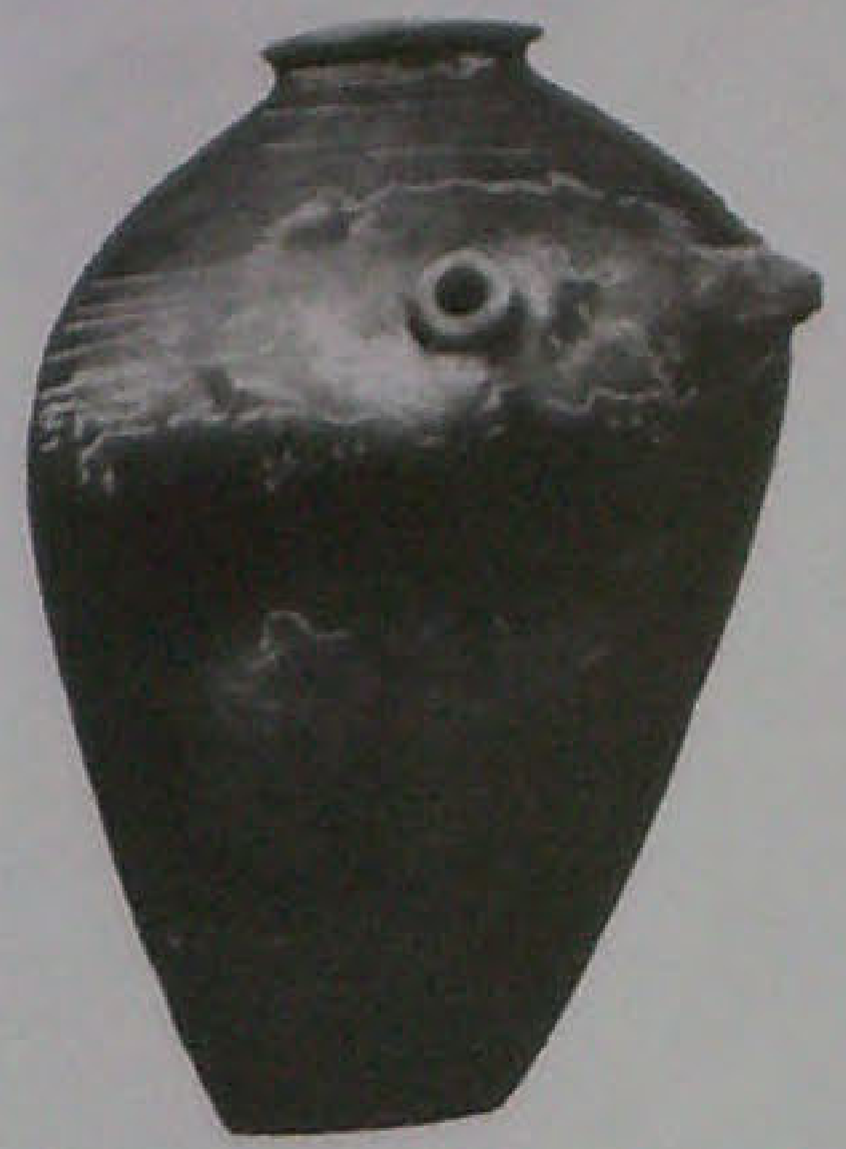

Обр. 4. Маслобойка от Артик - Армения (по Т. С. Хачатрян);

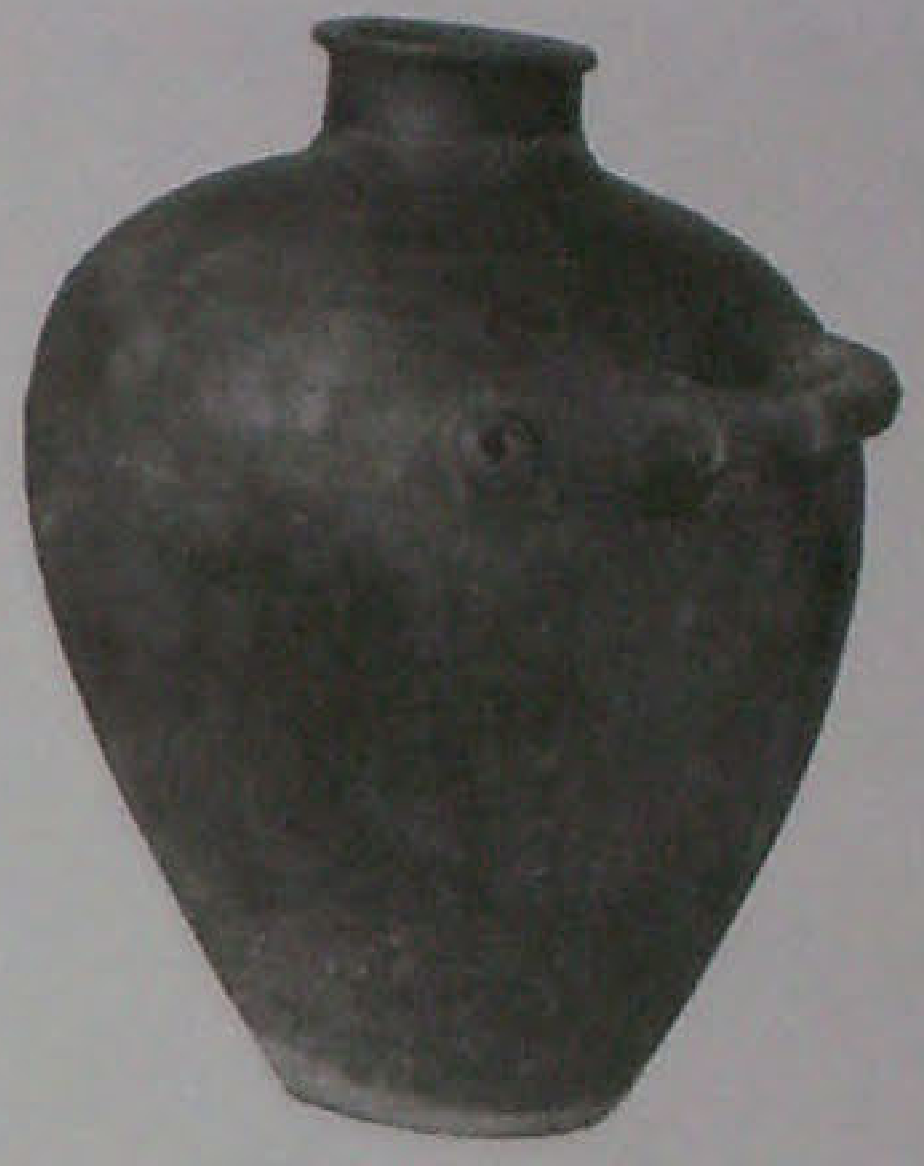

Обр. 5. Маслобойка от с. Головино - Армения (по А. О. Мнацаканян)

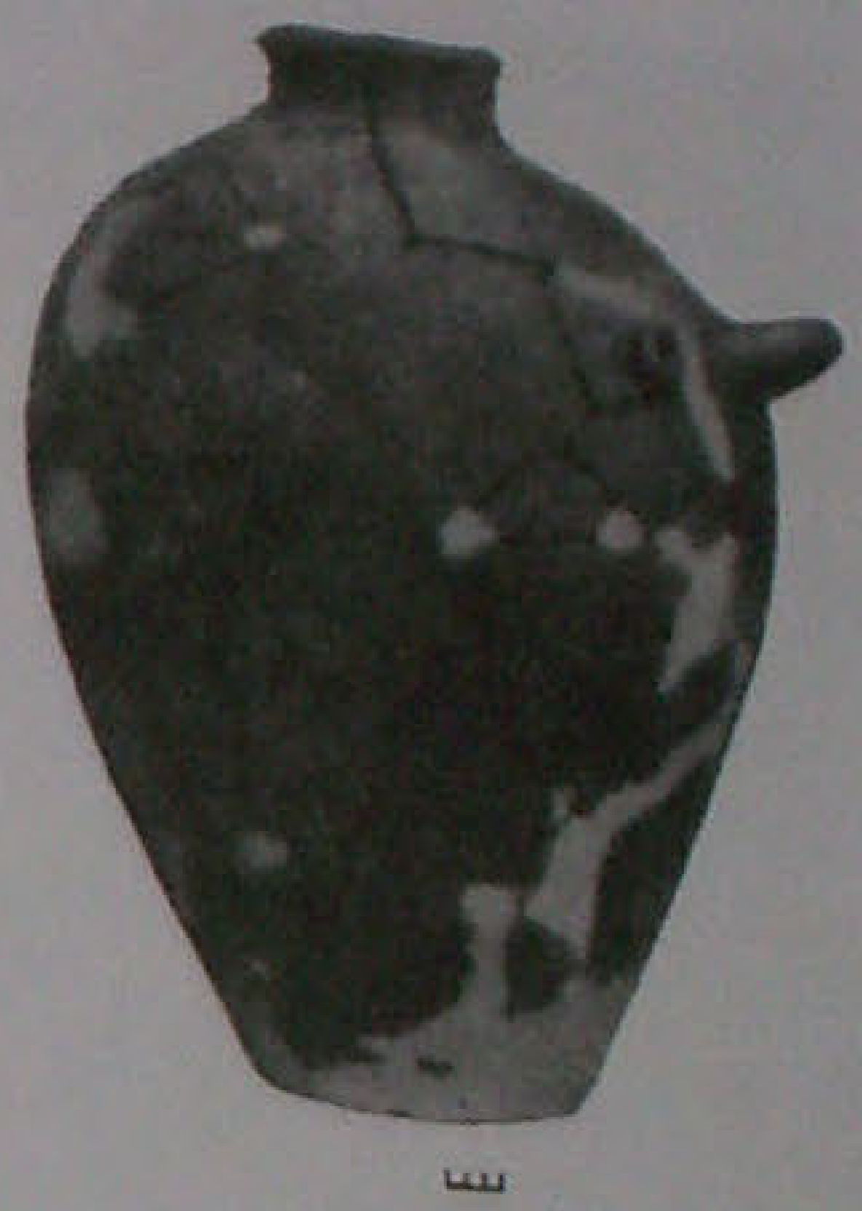

Обр. 6. Маслобойка от Хачбулаг - Азербайджан (по Г. П. Кесаманлы);

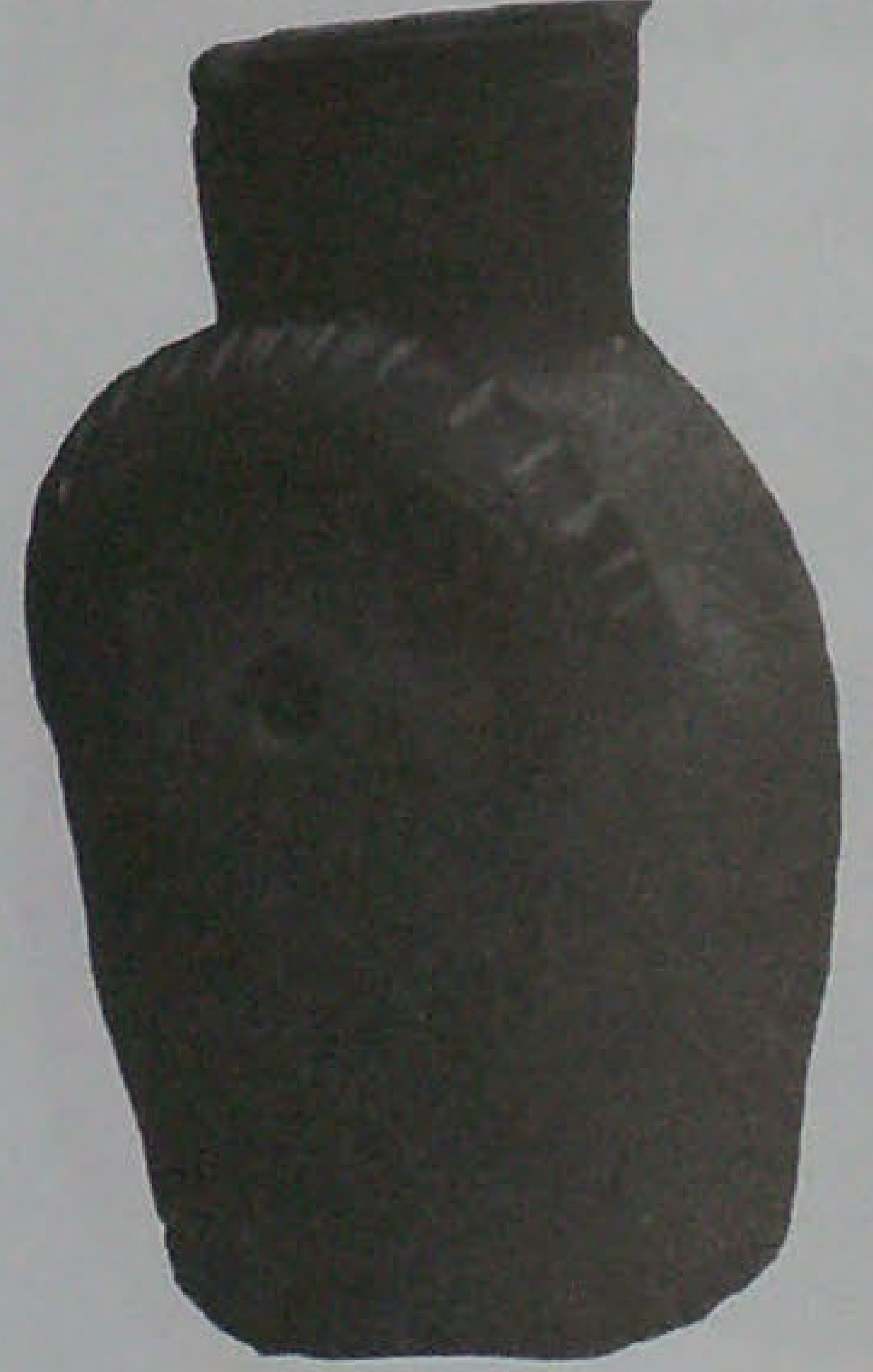

Обр. 7. Глинена маслобойка от с. Кахуль - Дагестан (по С. С. Агаширинова);

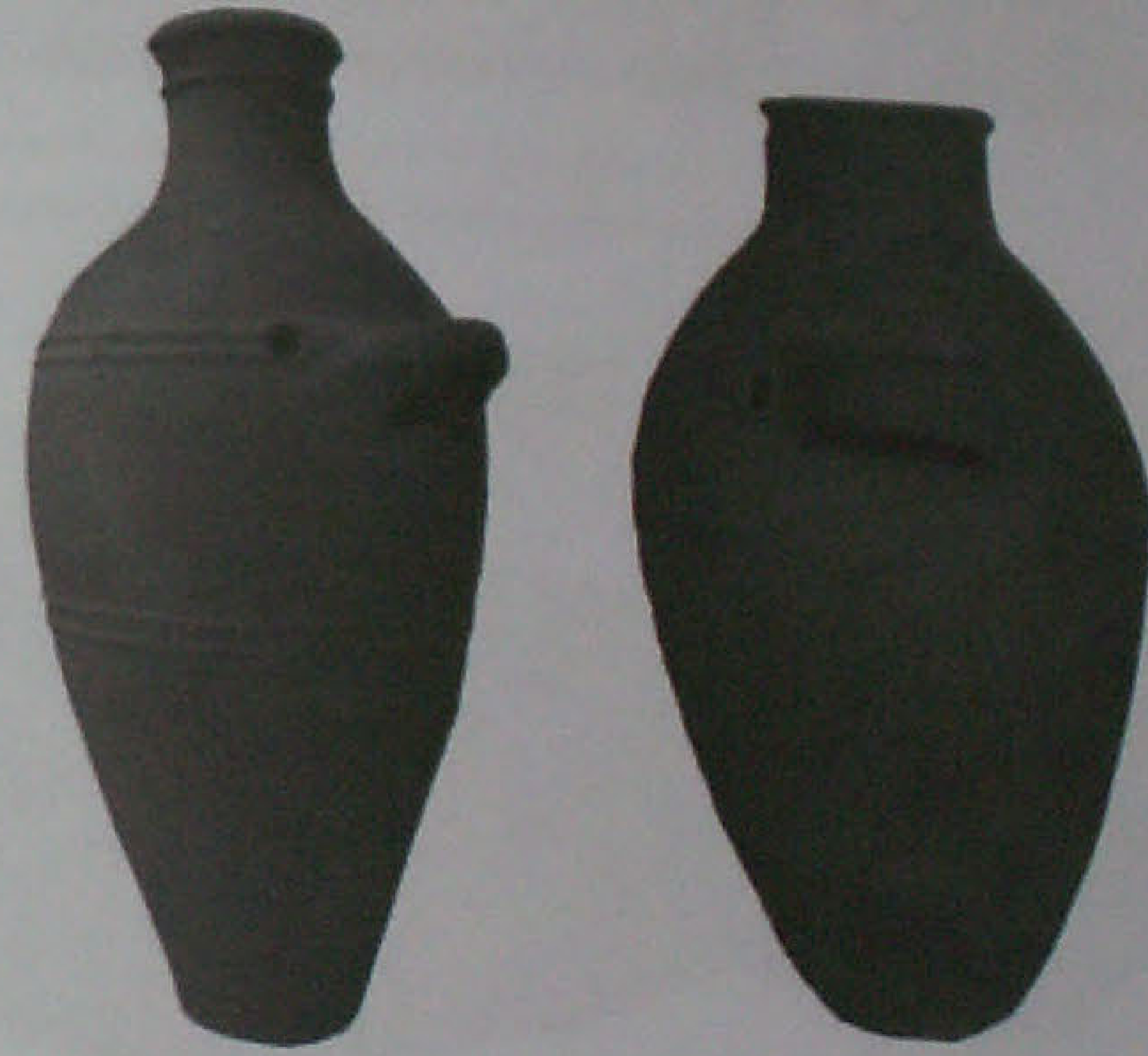

Обр. 8. Глинени маслобойки от Гюмри (Александропол) - Армения (по етнографски данни);

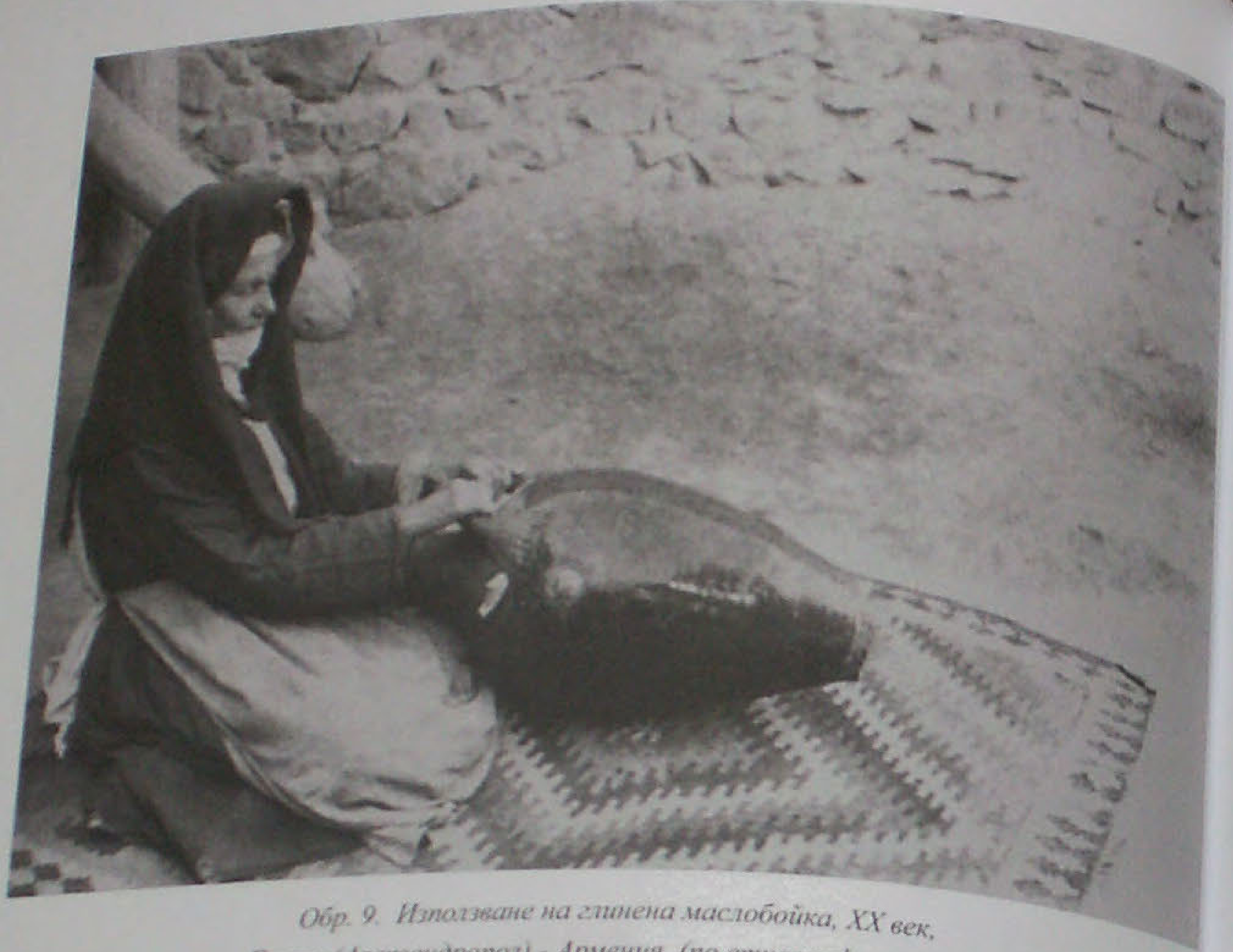

Обр. 9. Използване на глинена маслобойка, XX век,
Гюмри (Александропол) - Армения (по етнографски данни)

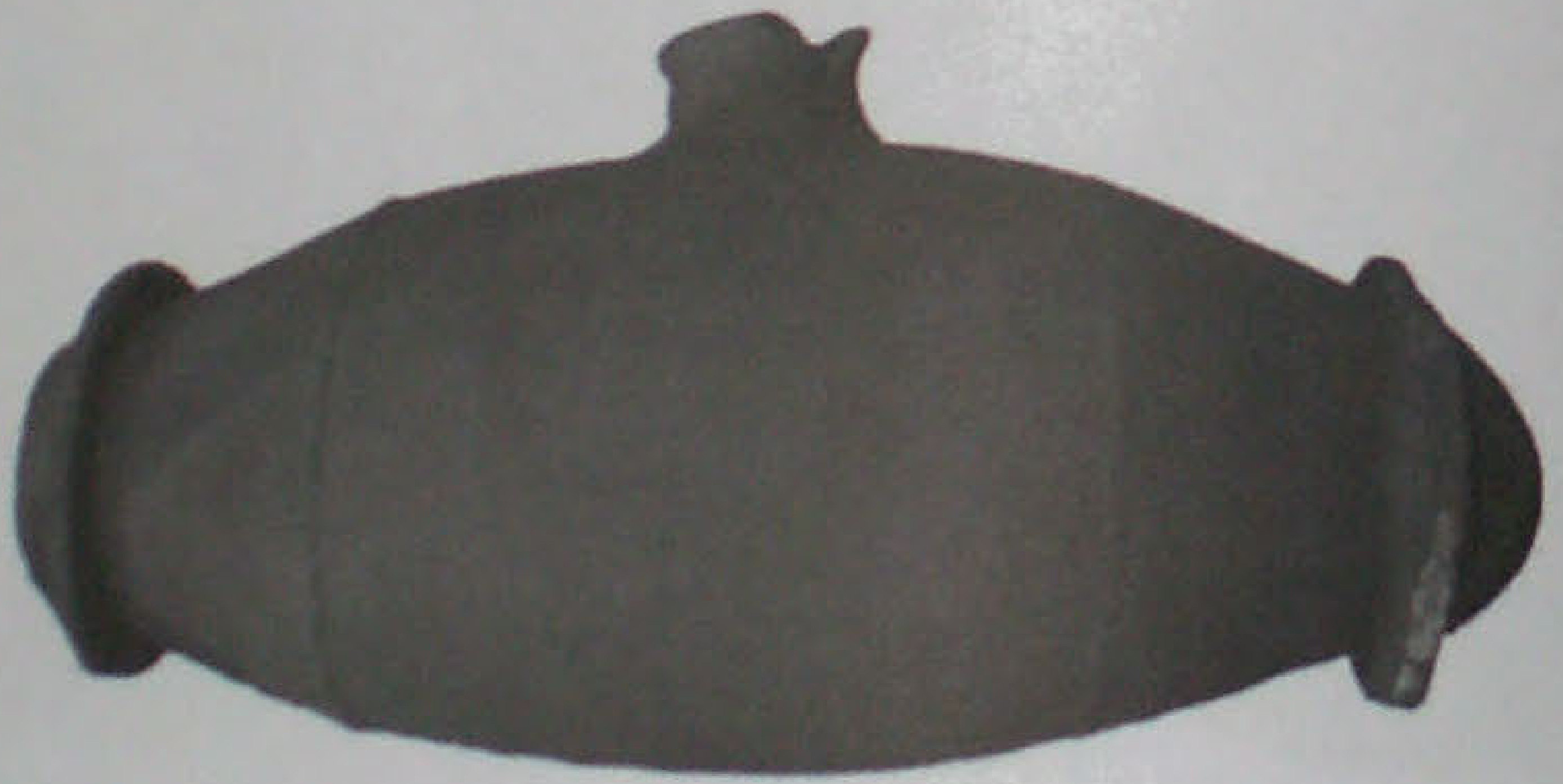

Обр. 10. Глинена маслобойка от Гюмри (Александропол) - Армения
(по етнографски данни)

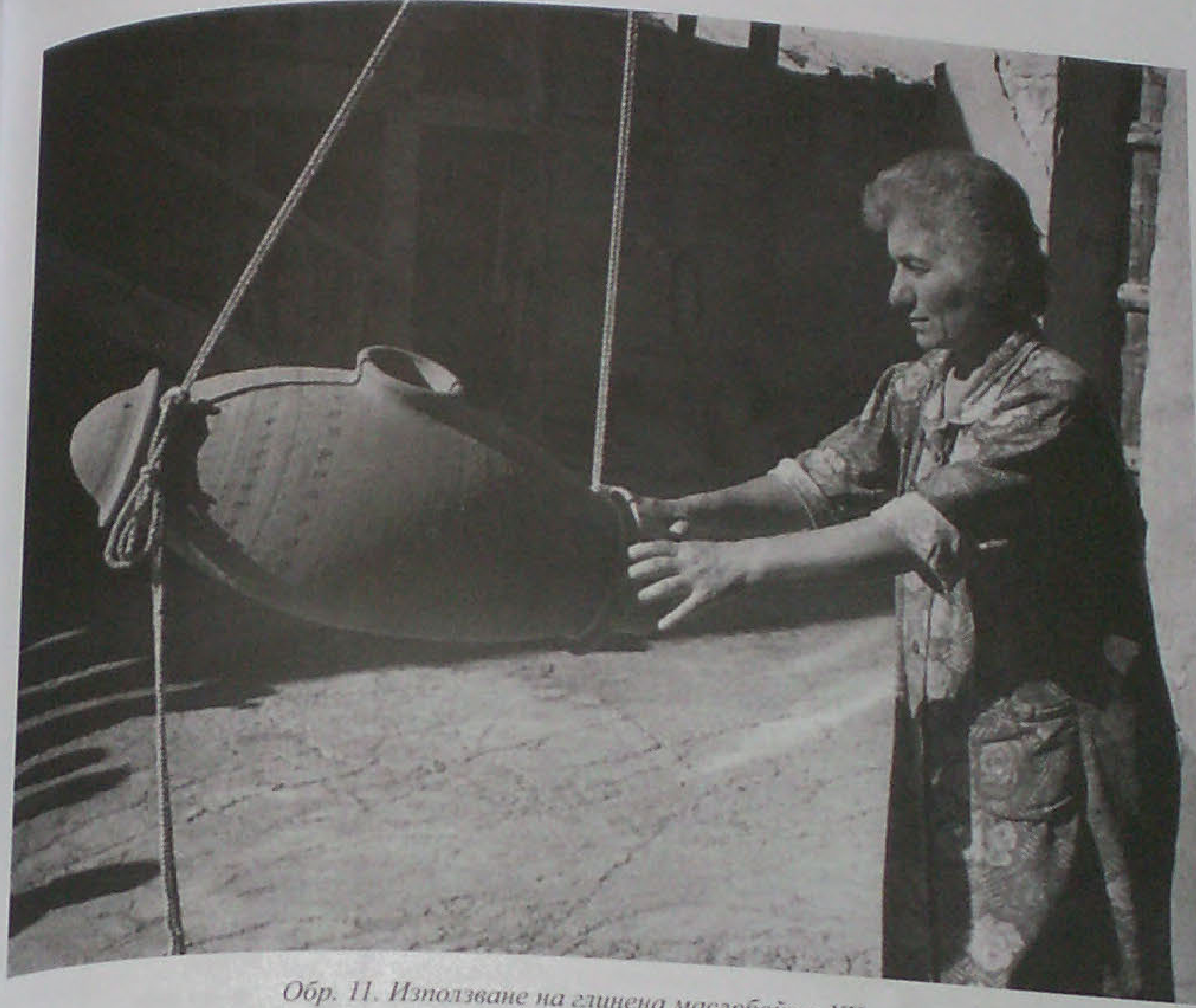

Обр. 11. Използване на глинена маслобойка, XX век,
Гюмри (Александропол) - Армения (по етнографски данни)

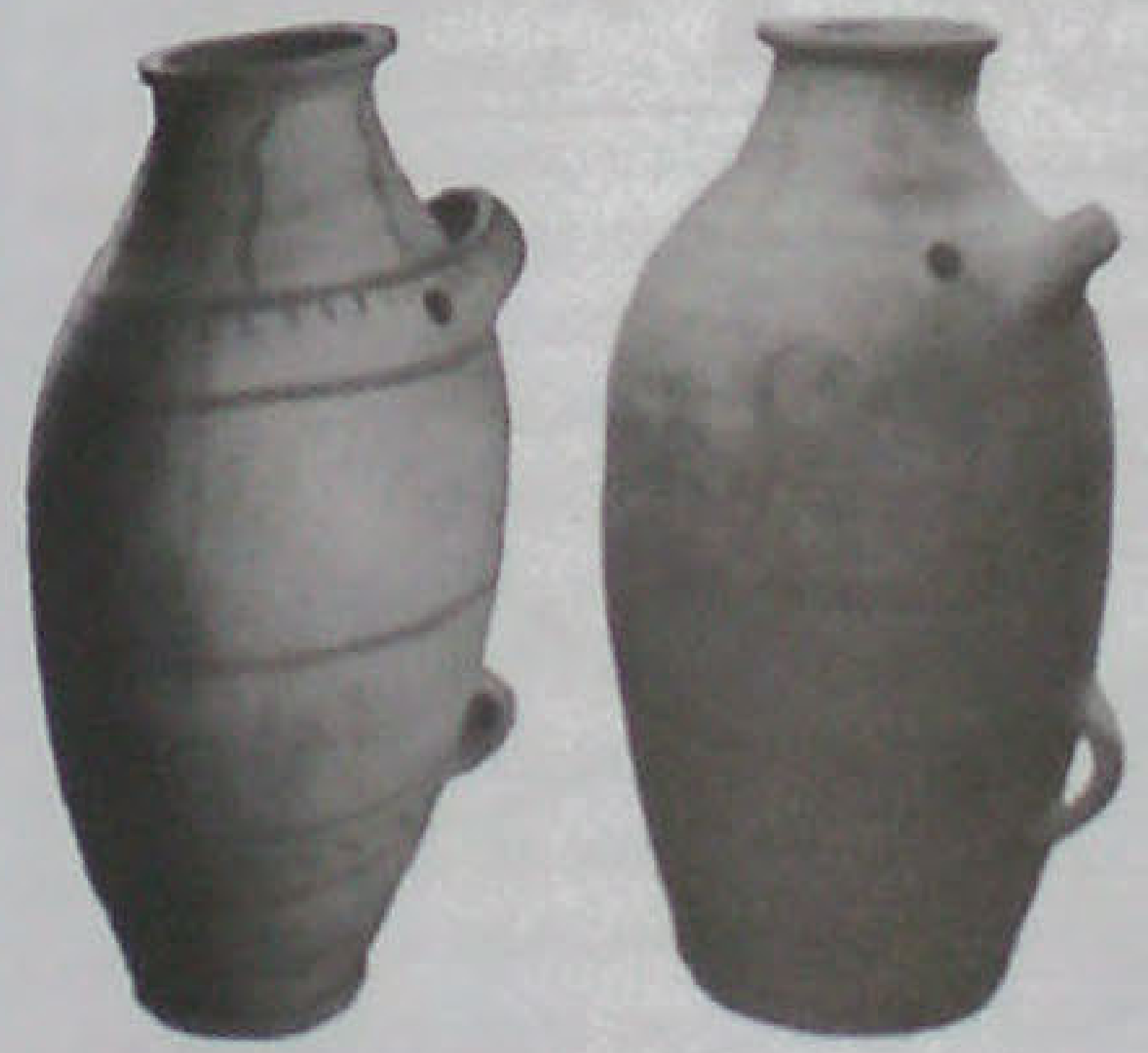

Обр. 12. Глинени маслобойки, XX век,
Грузия (по Т. Разина, Н. Черкасова,
А. Канседикас)

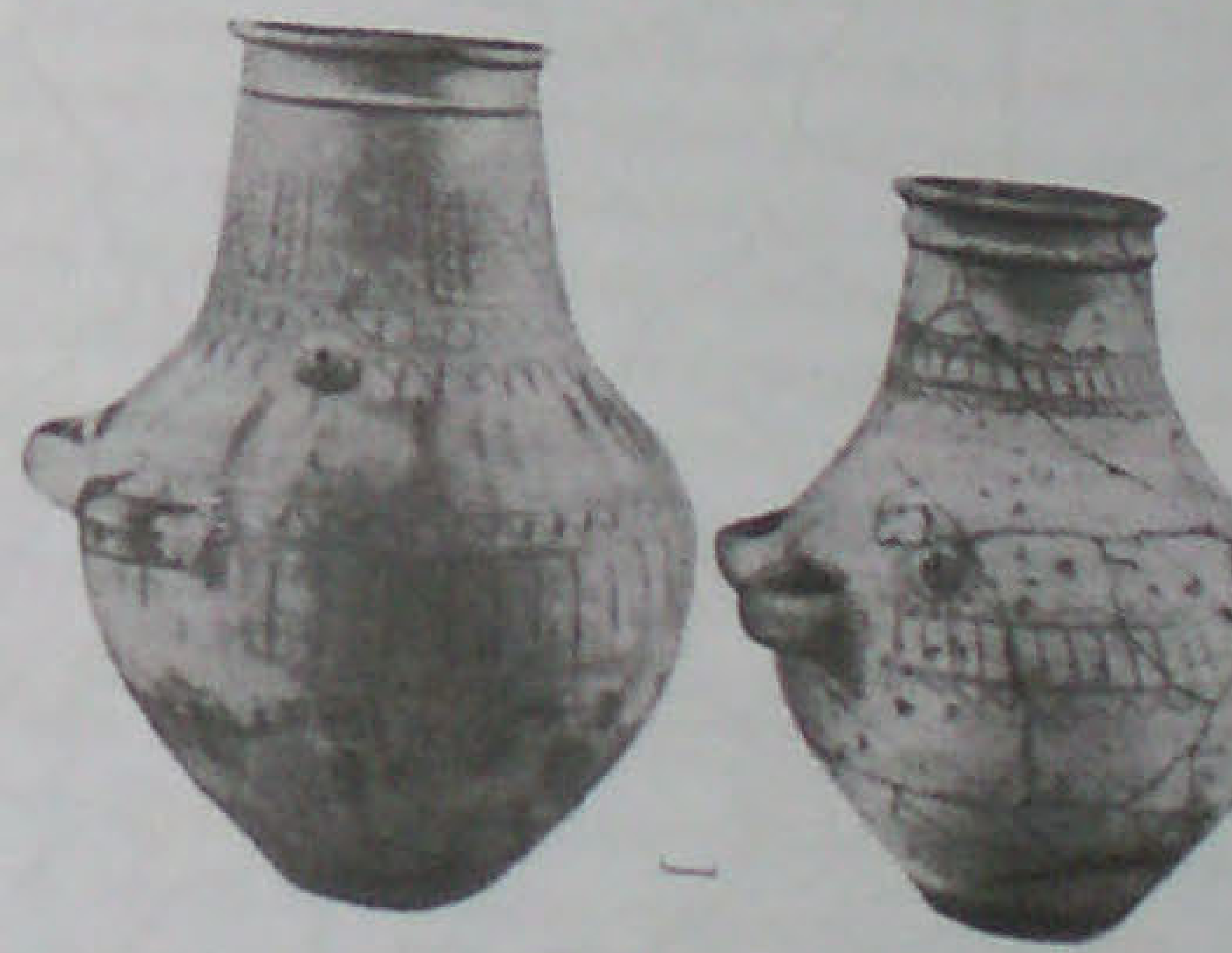

Обр. 13. Глинени маслобойки, XI-XII век,
Карабулак - Киргизтан (по Г. А. Брыкина)

13.01.2010

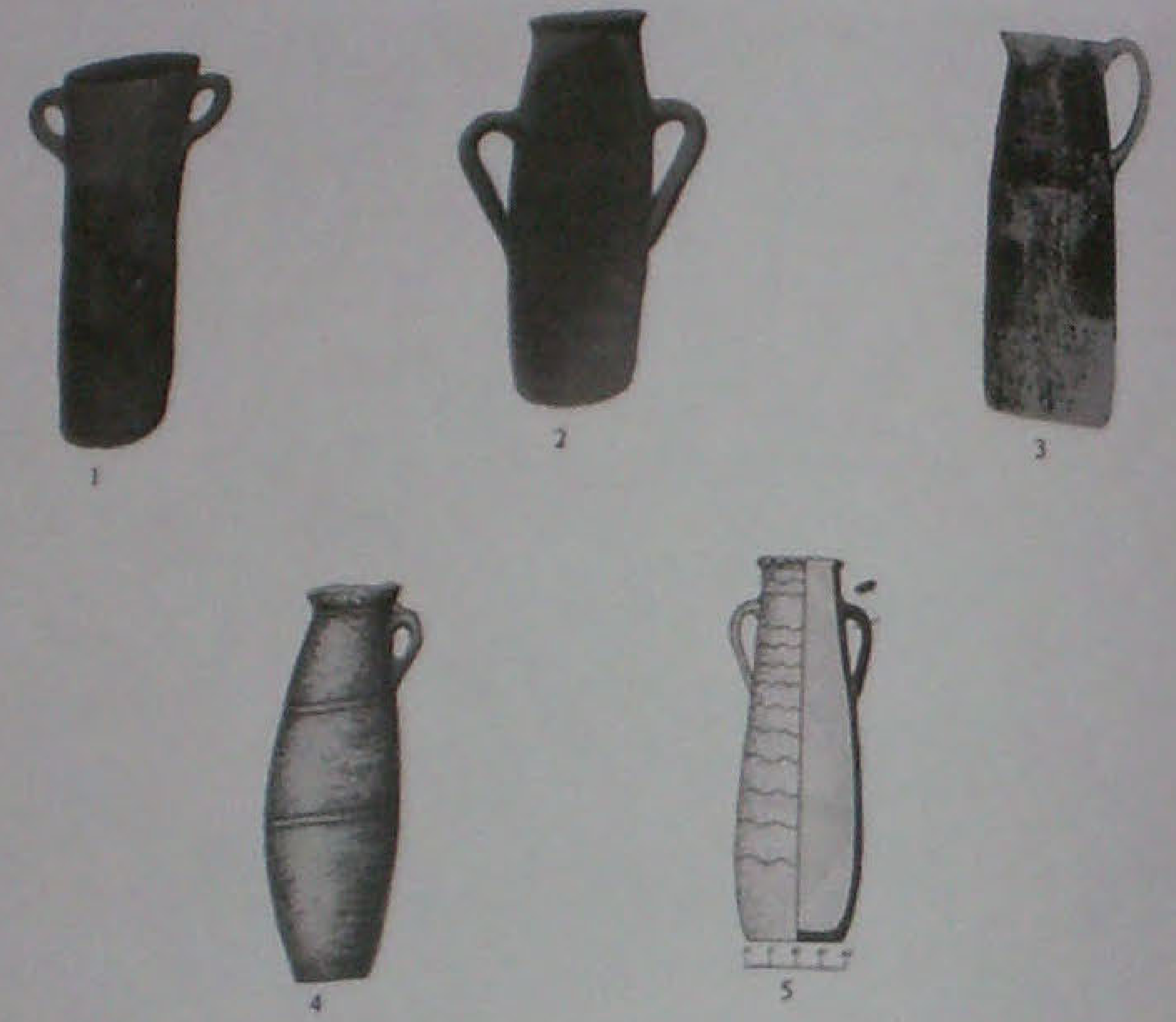

Обр. 14. Цилиндрични глинени маслобойки
1 - *Плиска (по Ст. Витлянов);* **2** - *Перник (по Й. Чангова);* **3** - *Диногеция (по М. Comsa)*
4 - *Саркел (по С. Плетньова);* **5** - *Херсонес (по А. Романчук)*

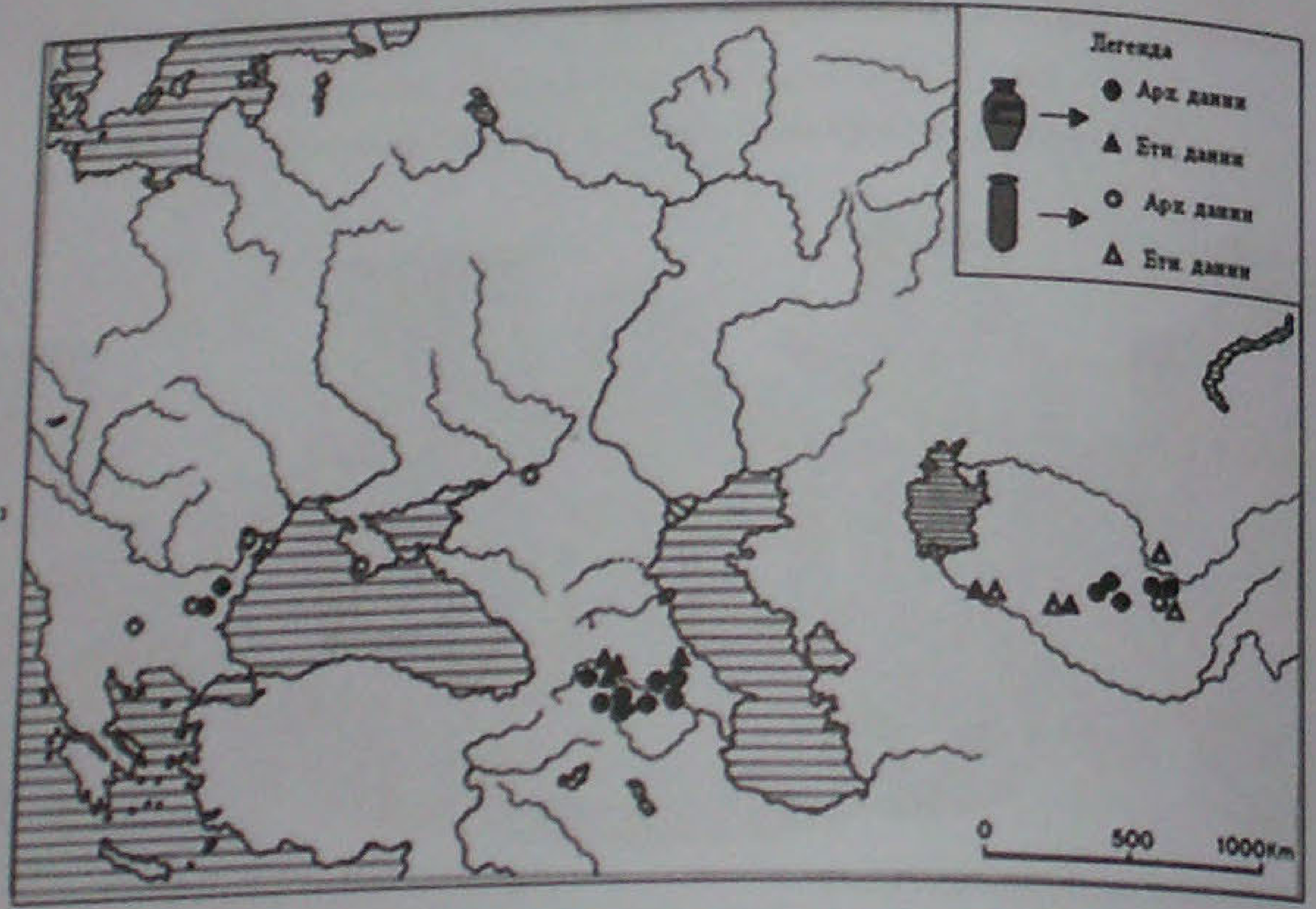

Обр. 15. Разпространение на глинените маслобойки
(по Я. Димитров и Д. Йосифов)

ХАРАКТЕР И ЛОКАЛИЗАЦИЯ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ СТРУКТУРИ В ПЪРВИТЕ СТОЛИЧНИ ЦЕНТРОВЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПЛИСКА И ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Стоян Витлянов

Една от централните теми в съвременната българска медиевистика е темата за възникването и развитието на средновековния град. В средата на XX век в световната медиевистика се появи особен отрасъл – урбанистика, с което се поставя началото на едно ново направление в изучаването на града, преди всичко града като исторически и стопански феномен. Според класическото определение на авторитетния в областта на урбанистиката американски географ градовед Б. Берри: „Градът – това е система в системата на градовете”. Следователно градската структура и нейното население може да се изследва на различни системни нива и в различни аспекти. В този смисъл, интересът към изучаването на градските структури на Средновековна България във всички техни разновидности, съвсем не е случаен. Почти всички основни проблеми на българската историята са свързани с града: в градовете е съсредоточен целият административен живот на страната; църковният живот е ръководен от градските центрове; с града са свързани въпросите на крепостното строителство, организацията на войската; културния и политически живот; развитието на търговията, занаятите и други отрасли на стопанския живот. Той е център на всичко и това в много отношения затруднява дефинирането на града като явление. Какво е градът, може да каже всеки освен урбанистът. С това шеговито предисловие започва една от главите в книгата на Дж. Голд ”Основы поведенческой географии”[1], преведена на руски език през 1990 г. Според него думата “град” всъщност означава твърде различни по големина поселения, отличаващи се по качеството на живот в тях, по функции и по качество на жизнената среда за хората. В тесния смисъл на термина „урбанистика” (urban planning) се разбира сложната система на управление и обитаване на градското пространство, градостроителството, архитектурата (обемна и ландшафтна), както и взаимодействието на различните градски елементи на вътрешната среда с другите селищни системи. Въпросите на тези взаимодействия и на основните черти и свойства на града на пръв поглед изглеждат прости, но всъщност са необичайно сложни. Истинският град още от античността и до днес е многофункционален, с присъщата му сложна концентрация на социално-икономическо, културно и политическо многообразие. Това особено и характерно свойство в развитието на града е закономерно и естествено. Основната роля на града обаче остава неговата обединителна функция, която превръща градската структура в център, около който се формират съпътстващи и допълнителни дейности от разнообразие, даващи възможности за приобщаването на човека към безкрайния свят на културата.

Важно място в урбанистичната структура на първите столични центрове на българското царство Плиска и Велики Преслав заема пространствената локализация на производствените структури, които са част от концептуалния модел на ранносредновековния български град. Като селищна и производствена структура, териториално-пространствената характеристика на града, налага своя отпечатък върху всички сфери на неговото създаване и развитие. По същество пространственото планиране и устройство на територията на дадена селищна структура има комплексен и интегрален характер. И като теория, и като практика пространственото устройство на територията съдържа две основни противоречия: първото е между стремежа за

урбанизация и разширяване на градското пространство с апотропогенна намеса и
с производственото и инфраструктурно развитие на селището. В това отношение простра
твеното развитие е съществен елемент от общия процес на развитие на човешкото общест
Ето защо въпросите на архитектурната локализация и структура в градските селища, стату
на градските жители и организацията на стопанската и производствена дейност в българск
ранносредновековни столични градове нееднократно са обсъждани и продължават да зае
централно място в съвременните научни дискусии. В този смисъл историята на средновек
ния българския град, в неговия топографски и социално-икономически аспект, през послед
те години все повече привлича вниманието на учените, особено на археолозите. Независим
от интензивните археологически проучвания провеждани през последните години в Плиска
Велики Преслав, на този етап все още липсва достатъчна информация както за архитектурн
структуриране на обитаваното градско пространство, така и за пространствената локализа
на производствените и стопански структури на двата града.

Целта на настоящото съобщение е, на базата на археологическите данни да се оче
картината на пространствената локализация и хронологията на производствените структу
като част от цялостното урбанистично изграждане на първите столични центрове на бълг
ката държава. Използването на данните от археологическите изследвания като първостепе
източник на информация при проучването на проблемите на българския средновековния гр
беше обосновано още през 60-те години на XX век[2]. Наистина през последните години бя
направени интересни опити, да се обобщят резултатите върху историята на българския гр
във всички негови проявления. При цялата значимост на този проблем обаче, някои от тези из-
следвания, основани на различен по характер материал, днес от позициите на натрупания ве
фактологически материал имат твърде общ характер[3].

Интересът към пространствената структура на първите столични центрове на Българ
кото царство Плиска и Велики Преслав, които са най-значимите градски центрове изобщо пр
целия период на Българското средновековие, се обуславя от обстоятелството, че през целия п
риод на средновековието тези градове са главни центрове на административен, политичес
стопански и културен живот. Локализацията на производствените структури в двата столи
града и в тяхната недалечна околност може да се разглежда в два различни аспекта – геогра
ски и топографски, т. е. с оглед на мястото им в локалните селищни системи.

Географското локализиране на производствените центрове е обусловено от редица об
стоятелства, най-важни от които са местонаходищата на суровинните източници (рудни на
дища, глинени и каменни кариери, гори, водоизточници и др.), пазарите, разположението н
пътната система и други елементи, свързани с производството и реализацията на стопанск
продукция. В това отношение без съмнение в най-добри позиции се намират двата първи сто
лични града на българската държава, които засега са проучени най-добре.

Още от античността нашите земи се славят със своите рудни разработки. През средно
вековието минното дело продължава да се развива. През VIII-X в. в границите на Първото бъ
гарско царство са включени редица области, богати в геоложко отношение с рудни находищ
които са експлоатирани още от времето на траките[4]. В Балканската металогенна провинц
сравнително широко са разпространени златото, медта, оловото, цинкът и желязото[5]. Та
ва находища има в Стара планина, Родопите, Рила и в някои планини в Македония. По ра
лични пътища суровинната продукция, във вид на руда или полуфабрикат, глина, животинс
или растителна стока, достига до главните центрове на занаятчийско производство през VII
век. Според археологическите проучвания Плиска и Велики Преслав са центрове на различ

занаяти като ковачество, златарство, бижутерийство, медникарство, каменарство, зидарство, грънчарство, тухларство, костообработване, стъкларство, дърводелство, кожарство, тъкачество, шивачество и др.[6] В тяхното развитие и най-вече в тяхното разпространение се наблюдава определена специфика: териториалното разположение често се определя не от близостта до източника на суровина, а от условията на производството – съществуването в дадена местност на необходимите работилници и съоръжения, предлагащи предимства при обработването на суровината и добитата продукция, наличието на квалифицирана работна сила. Най-важна роля играят може би условията за продажба на продукцията. В обстановка на господство на дребния пазар, с неразвити стоково-парични отношения, продажбата на готовата стока определя възможността за съществуване на даден вид производство. Именно поради това, най-развитите центрове на металообработването в Плиска и Велики Преслав се намират далеч от източниците на суровина (Стара планина и Карпатите)[7].

От особено важно значение за географското и топографско разпространение на занаятите се явява състоянието на инженерната инфраструктура – наличието и състоянието на пътища, мостове, каптажи, водопроводи. През източния дял на Балканския полуостров преминават главните презконтинентални търговски трасета – от Прибалтика за Константинопол и Азия, от Кавказ за Адриатика и от Централна и Западна Европа през проливите за Близкия изток и Мала Азия. През Добруджа преминават трасетата на три важни пътни артерии: Крайдунавския, Крайморския и Noviodunum-Marcianopolis-Deultum[8]. Създаването на държавните центрове в Плисковското поле променя значението и дестинацията на старите римски пътища. Някои от тях се превръщат от второстепенни в главни и, обратно. Други постепенно загубват своето стопанско и търговско значение. От особено важно значение за икономическото развитие на столичните центрове на българската държава се явява пътната артерия, свързваща р. Дунав и отвъддунавските земи през Плиска, с морския бряг в района на Одесос-Варна. Значимо място в този транспортен коридор заема небезизвестният от IX в. “Велик северен път”, познат под името “Из варяг в греки”. Той започва от бреговете на Балтийско море, върви по течението на р. Нева, покрай Ладожкото езеро, р. Волохова, Илменското езеро, р. Ловата, по течението на р. Днепър и достига до Черно море. Оттам пътуващите с кораби достигат до византийската столица и вероятно до българските пристаница.

Интересни данни относно търговията между Киевска Русия, България и Византийската империя през първата половина на X в. намираме в съчинението на византийския писател Константин Багренородни, познато под името “За управлението на империята”(De administrando imperio)[9]. От неговия разказ става ясно, че част от пътя на отиващите за Цариград киевски търговци преминава и през българските земи. При това положение няма съмнение, че киевските търговци на път за Византия се спират за известно време в селищата, разположени по крайбрежието на Черно море, и че влизат в контакт с местното население или пък с търговци от Плиска и Велики Преслав, осъществявайки обмен на стоки.

Най-важната отличителна физико-географска особеност, която способства за изграждането и развитието на производствените центрове в районите на столиците на Първото българско царство, е тяхната естествена укрепеност. Няколко естествени природни бариери – Дунав, Черно море и Стара планина – способстват за запазване на териториалното ядро на българската държава и нейните столици в кризисни периоди, което гарантира икономическото развитие и просперитета на столичните градове[10]. С течение на времето наред със старите градски центрове са създадени и нови градове, които постепенно се включват в стопанския живот на българската държава. Само в областта на долното течение на р. Дунав, според едно известие в "Повесть временных лет", има осемдесет града[11]. Между тях като значителен център през IX–X в. се издига градът Преславец (Малък Преславец), който играе важна роля в транзитната търговия на столичните центрове Плиска и Велики Преслав.

Изключително благоприятните и разнообразни природни и климатични условия неизбежно способстват, способността на установилия се в Дунавска България славянски и прабългарски етнос за бърза и ефективна адаптация към природната среда. Това довежда до разселване на двата етноса, до създаването на селищни структури и до организирането и развитието на производствената дейност на Ранносредновековната българска държава. С други думи, създадени са условия за изграждане основите на социално-икономическата структура и стопанската организацията на българската държава.

Високият потенциал на природните ресурси в границите на Първото българско царство довежда до обезпечаване на производствените центрове в Плиска и Велики Преслав с необходимите суровини. Това не само дава тласък за развитието на занаятчийската производствена дейност, но и предопределя високата демографска вместимост и мобилност в столичните центрове. Постепенно около столичните градове от края на VIII до началото на XI в. се оформя и развива плътна мрежа от стационарни селища[12], производствени[13] и търговски структури[14], многобройните следи от които за запазени и до днес. Важно място сред тях без съмнение се явяват селищните ландшафти, т. е. самите селища, където се фокусират човешките отношения – социалния статус, търговските и производствени контакти и др. По своя характер градските селищни системи от рода на Плиска и Велики Преслав несъмнено се преливат с аграрните форми на живот, за което свидетелстват многобройните земеделски сечива и скотовъден инвентар, открити по време на археологическите проучвания[15]. Няма съмнение, че земеделието, наред със занаятите, е важен, ако не и основен поминък в стопанския живот на българските столици. Това обстоятелство несъмнено оказва определящо влияние върху градоустройствено-демографския модел на столичните центрове.

В пространствено-архитектурно отношение, производствените комплекси (квартали) се намират почти винаги извън обитаемия терен, в т. н. " външен град". По своя облик "външният град" се развива като средище на икономически живот. В него се намират жилищата на обикновеното население, неговите ниви, градини и различни работилници, в които работят стотици занаятчии. Задължително извън градските стени се разполагат и всички онези занаятчийски дейности, чийто работен цикъл е свързан с развитието на високи температури и опасности от замърсявания и пожари. Доминиращи в пространствено отношение в тази част на града са и сакралните сгради. Във "външния град" се открояват обемите на църковните сгради, със своите куполи и манастирите, много от които са центрове на различни занаятчийски дейности. Там са разположени и пазарищата, на които се стичат селяни от околните села. Именно развитието на занаятите и търговията придава на Плиска и Велики Преслав оня специфичен градски облик, който го отличава от селата.

Наред с други градски селища в Първото българско царство Плиска и Велики Преслав се означават като "полеис"[16], т. е. те са вече продукт на един по-напреднал стопански живот със засилено обществено разделение на труда. Всъщност двете столици, макар да имат различна степен на урбанизация, представляват една своеобразна агломерация от производително население (главно земеделци и занаятчии) и население, което не е заето със селскостопански и занаятчийски труд (боляри, войници, чиновници, духовници). Постепенно тази агломерация, която се създава по силата на процеси от икономически, демографски и социално-политически

характер, превръща през следващите векове редица селища в значителни градски центрове с многолюдно за времето си население.

Върху производствената архитектура и нейната теренна планировка оказват влияние редица други фактори от различно естество, като например видът на производството, характерът на произвежданата продукция, източниците и видът на използваната суровина, състоянието на енергийни източници и други елементи свързани с организирането и осъществяването на производствената дейност.

Важен показател за пространственото локализиране на производствените структури е тяхната архитектурна част – план, размери и градеж, вид, брой и параметри на стопанските постройки и съоръжения. Наличната информация за производствената архитектура у нас през ранното средновековие е все още твърде оскъдна и не позволява детайлизиран анализ. Най-малките производствени форми са обособените селищни работилници. Това са най-малките производствени единици с перманентно обслужваща или поддържаща субструктура. Често пъти тези производствени единици пространствено и функционално са обособена част от една селищна форма, респективно част от домакинството на отделния жител. Този въпрос кореспондира пряко със структурите на селищните форми. Съвкупността от няколко такива производствени единици е началото на производствения център на всяко селище или производствен квартал. Всъщност тази най-малка производствена форма от селищната структура представлява част от структурата на селото или града.

Производствените квартали, наред с грандиозното строителство на землени отбранителни валове, каменни укрепителни системи, църкви и манастири променят в значителна степен облика на "вътрешния" и "външен град" на столичните центрове, както и цялостното изграждане на инфраструктурата на Плиска и Велики Преслав. Този строителен бум в двете столици, както и налагането на новите обществено-политически, икономически и производствени отношения през IX-X век, влияе без съмнение върху стопанската специализация, териториалната топография на изграждащите се стопански системи и не на последно място на професионалните ангажименти на столичното население. В резултат на това рязко се ускорява динамиката на процесите и условията за пространствено усвояване на градското пространство. Анализът на топографията на околните на столиците селища показва, че благоустройствените и производствени дейности, хидросистемите, пътните комуникации и други елементи на урбанистиката оказват съществено влияние не само върху стопанската специализация и характера на производствените дейности на техните обитатели, но и в пространствено-видовото групиране на занаятчийските структури. Макар че съществува неизчерпаем ресурс от площни пространства, в повечето случаи стремежът е производствените структури да се локализират на принципа на най-голямо моментно, топографско и геопозиционно удобство. Така например всички производства, които се нуждаят от използването на вода и водна енергия, са разположени в близост до водоизточници или водни басейни. Показателен пример в това отношение е районът на днешното суходолие Асар дере, заемащ западната половина от т. нар. Външен град на Плиска. Поради наличието на постоянно течаща вода там са разположени част от жилищните и производствени квартали на столицата[17]. Друга част от производствената дейност е съсредоточена в близост до пътища, минаващи през различните краища на територията на Външния град. Най-общо информацията, с която разполагахме доскоро, се отнася за един по-късен период от съществуването на града – IX–XI век. Геофизическите изследвания, проведени най-вече в района на Асар дере в годините след 1996 г., обаче категорично свидетелстват за по-ранен период на живот, датиращ от VIII–началото на IX век[18]. За това свидетелстват преди всичко останките от огромни насипи остатъчни продукти от производствена дейност – обгорено дърво, шлака, деструктирали железни изделия, примесени с големи количества фрагментирана строителна и битова керамика. Най-често се срещат фрагменти от сива керамика с излъскани ивици, части от съдове с врязана украса, или изработени от червено-кафяво оцветена керамика, характерна за среднодунавските земи. Населението в тази част на Плиска живее във вкопани жилища със зидани каменни стени или глинена замазка. Жилищата са затрупани с отпадъчни продукти, основно съдържащи фрагментирани железни предмети и обработени цветни метали. Откритата занаятчийска продукция от това време свидетелства за производство, изискващо висока специализация, свързано с изработването на стъклени съдове и прозоречно стъкло. Тук трябва да споменем и за работилници със следи от фини ковашки изделия, които може би са предназначени за изработването предимно на метални украшения от цветен метал. За такова производство свидетелстват откритите глинени поти за леене и тигели за обработката на бронз, както и следите от полуфабрикати и производствен брак от цветен метал. Вероятно в занаятчийския квартал при Асар дере е изпичана обикновена кухненска и глазирана трапезна керамика. Няма съмнение, че не само тук, но както показват резултатите от обхожданията по двата бряга на Асар дере, през VIII–IX в. в тази част на Плиска се намират множество занаятчийски квартали с високо специализирана продукция.

По-късно настъпва пространствена децентрализация на тези занаятчийски дейности, свързана вероятно с нуждите на владетеля и дворцовия център. Така например, зад стената на Вътрешния град е разположена стъкларска работилница с много топилни печки, датираща от края на IX и началото на X век[19]. От същото време датират керамичните работилници за изпичане на глинени съдове, разположени под опрян на западната крепостна стена навес[20]. Работилници за обработката на метал са засвидетелствани на различни места покрай крепостните стени[21] и на други места във Вътрешния град на Плиска[22].

Разположеният по течението на Асар дере производствен център е затлачен от дебели слоеве зимна маса с дебелина близо метър в резултат на ерозията и земеделската дейност във Външния град на Плиска. През X–XI в. върху напълно променения терен са разположени многобройни вкопани жилища на занимаващото се най-вече със земеделие население. Някои учени са на мнение, че едва през този късен етап от живота на Плиска е изграден големият землен вал, с цел да приютява околното беззащитно население и едновременно с това да осигурява охрана на многобройните стопански имения.

По същия начин стоят нещата и във втория столичен център на Първото българско царство Велики Преслав. Проведените археологически проучвания дават възможност най-общо да се набележи топографията на производствените съоръжения свързани с практикуването на различни занаятчийски производства в града и неговата околност. Основните производствени структури през IX–X век са съсредоточени главно по двата бряга на Румска река и по течението на р. Тича[23]. Производствени съоръжения, свързани с различни видове производства през IX–X век, са засвидетелствани и на други места във Велики Преслав. Особено много са данните за развитието на занаятите в преславските манастири. В този смисъл внимание заслужава въпросът за териториалното разположение на преславските манастири. Една част от тях се намират извън чертите на града, а други са построени в самия него. Извънградски са манастирът "Св. Пантелеймон", манастирът в местността Под Вълкашина, Аврадака, Тузлалъка. В самия град са манастирът в местността Черешето, манастирът на рида Под Зъбуито, в квартала Селище и около Кръглата църква.

Различният топографски подход в манастирското строителство във Велики Преслав е продиктуван не от характера на манастирското стопанство, а най-вече от ролята на манастира в средновековното българско общество. От една страна, в съгласие с идеала за аскетичен живот манастирите се изграждат извън населените места, за да могат живеещите в тях да се отдадат на молитви към бога, далеч от мирските грижи. От друга страна, манастири са изграждани и в самия градски център, за да се въздейства по-пряко върху съзнанието на вярващите. Проучванията върху характера на някои преславски манастири сочат, че те са не само място за молитви и за книжовна дейност, но едновременно с това се обособяват като средища на разни занаяти и главно на производство на художествена керамика и на рисувани икони. Важно място в производствената дейност на манастирите заемат и редица други производствени дейности. Няма съмнение, че в ръцете на манастирското духовенство е съсредоточено разнообразно производство, в това число и на метал. Вероятно в откритите ювелирни работилници монасите занаятчии изработват дребни метални предмети за накит, отнасяни за спомен от манастирските гости. С повече данни в това отношение разполагаме за манастирите в Патлейна, Тузлалъка, Под Зъбуите и др. Очевидно и в тях, както и в другите средновековни манастири, в ръцете на манастирското духовенство е съсредоточена голяма част от занаятчийското производство. Това е един твърде важен момент, който разширява значително представите ни за ролята на средновековното българско монашество[24]. Така отделни манастири се превръщат в обединяващи звена за разгръщане на религиозни занимания и на чисто светска дейност, т. е. в създаването на духовни и материални ценности. В такъв смисъл появата на манастира като елемент в урбанистичната и социална структура на столичните центрове допринася за по-нататъшното оформяне на облика на Плиска и Велики Преслав, не само като църковни и религиозни, но и като производствени и културни центрове.

От казаното до тук се налага изводът, че от съществено значение за градоустройствения облик на средновековния град е неговата териториално-пространствена характеристика. При това съществува тясна връзка между териториалната характеристика на града и извършващите се в него социално-икономически процеси. Като решаващ фактор, стимулиращ икономическото развитие на града и неговата урбанистика, може да се посочи концентрацията в градското пространство на военно-административна, икономическа, културна, религиозна, търговска и просветителска дейност. Не е без значение и средищното място на двата столични центъра и високата транспортна достъпност на север към р. Дунав, на изток към Черноморските пристанища и на юг към старопланинските проходи. На практика, при изграждането на градските структури, се извършват редица съществени промени на градската територия и населените площи по отношение на уголемяване, застрояване и диференциране – важни урбанистични фактори, които се намират в един непрекъснат динамичен процес на развитие. Няма съмнение, че наред с архитектурно-градоустройственото обновяване на укрепените градски ядра на двата столични центъра на Първото българско царство едновременно се изграждат и териториално се обособяват производствените и стопански структури на градското стопанство. Така на практика се стига не само до усвояване, но и до обособяване на отделни части на градското пространство, които постепенно придобиват различни функции: политически, стопански, културни и др. Динамиката на тяхното изграждане и развитие регистрира степента на вътрешнополитическото и икономическо състояние на Българската държава и преди всичко на първите ѝ столични центрове през ранния период от нейното съществуване.

БЕЛЕЖКИ

---

[1] **Голлдл, Дж.** *Основы поведенческой географии*. М., 1990, с. 28.

[2] **Ангелов, Д.** Към въпроса за средновековния български град. – *Археология*, II, кн. 3, 1960.

[3] **Миятев, Кр.** Славянской город в древней Болгарии. - *Byzantinoslavica*, 10, 1949, N 2; **Тъпкова-Заимова, В.** Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. – *ВИС*, 1956, кн. 3, с. 40 - 60; ; **Ангелов, Н.** Средновековният град Търново според изворите от XII–XIV век и досегашните археологически разкопки. – *ИОМВТ*, II, 1964, с. 4 и сл.; **Георгиева, С. – В. Димова**. Замъкът в средновековния град Червен. – *ИАИ*, XXX, 1967, с. 5 и сл.;**Géorgiéva, S.** Études archéologiques des cites du Bas moyen âge en Bulgarie. – *Actes du Premier congrés international des études balkaniques sud-est européennes*, II, S., 1969, с. 625 - 642; **Лишев, Стр**. *Българският средновековен град*. С., 1970; Още за възникването и развитието на българския средновековен град. – *ИПр*, 1974, кн.6; **Овачаров, Д.** Археологически аспекти на средновековната българска фортификация. – *ВИС*, XI, 2, 1973, с. 65 - 68; **Чангова, Й**. Към въпроса за устройството на средновековния български град (IX–XIV в.) – В: *Архитектурата на Първата и Втората българска държава*. С., 1975, с. 79, сл.; Българският средновековен град и градовете в Югоизточна Европа. – В: *България в света от древността до наши дни*. Т. I, С., 1979, с. 233 – 238; **Коледаров, П.** Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканския полуостров от VII в. до XVIII в. – *ИИИ*,18,1967. **Овчаров, Д.** Континуитет и приемственост в българската ранносредновековна култура. – In: *Seminarium Tracicum*.1,S., 1985,19 - 27. **Георгнева, С.** Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания. – *ИАИ*, XXXIII, 1972, с. 306 и сл.; *Средновековният български град*. С., 1980; **Поливянни, Д. И**. *Средновековният български град през XIII-XIV век*. С., 1989.

[4] **Коняров, Г**. *Принос към историята на рударството и металургията в България*. С., 1953; Имало ли е железни руди и железодобив през средните векове в Североизточна България. – *Природа*, 1958, с. 79-84; **Mamzer, H**. *Studia nad metalurgia żelaza na terenie Pólnocno-wschodniej bulgarii we wczesnym Sredniowieczu*. Wydawnictwo Polskiej akademii nauk 1988, 204 s.

[5] **Йовчев, Й**. *Полезни изкопаеми на НРБ*. С.,1963.

[6] **Витлянов, Ст**. Занаяти и производства в Плиска и Преслав през IX-X век. – В: *Сборник в чест на 65-годишнината на професор дин Димитър Игнатовски*. Шумен 2005, с.24 – 32.

[8] **Шкорпил, К**. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. – В: *Абоба - Плиска, ИРАИК*, 1905, 443 - 502; **Велков, В**. *Градът в Тракия и Дакия през късната античност IV-VI век*. С., 1959, 168 - 170; **Vulpe, R.** *Din istoria Dobrodgei*. Bucuresti, 1968, II; **Торбатов, С**. *Укрепителната система в провинция Скития (края на III-VII в.)*. С., 2002, с. 71 и сл.

[9] **Constntinne Porphyrogenitus**. *De administrando imperio*. Ed. G.Moravcsik-R. Jenkins. Budapest, 1948, III, 9, p. 62.

[10] **Рашев, Р**. *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.)*. Варна, 1982, с. 235.

[11] *Повесть временных лет*. I, М., 1950, с. 47.

[12] **Георгиев, П**. Селищната структура на Абоба-Плиска. – *Археология*, 2000, кн. 3-4, с.16-30.

[13] **Балабанов, Т**. Занаятчийски производства и съоръжения в Плиска през IX-X век. – В: *Средновековният български град*. С., 1980, с. 91-98; **Витлянов, Ст**. Данни за обработката на желязо в центровете на Първото българско царство. – В: *Средновековният български град*. С., 1980, с. 137-143; **Тотев, Т**. Керамични пещи в чашата на язовир "Виница" край Преслав. – *Археология*, XV,1973, с.58-68; Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир "Виница". – *ИНМШ*, VI, 1973, с. 159-189; **Въжарова, Ж**. Железарска работилница "Селище" – Преслав. – *Slavia antique*, VII, 1960, с. 393-415.

[14] **Милчев, Ат**. Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на вътрешния град на Плиска. – В: *Архитектурата на Първата и Втората българска държава*. С., 1975, с. 246-271; **Чангова, Й.** Търговските помещения край южната крепостна стена в Преслав. – *ИАИ*, XXI, 1957, с. 233-27.

[15] **Henning, J**. *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter*. – *schriften zur üFurhgechicte*. 42. Berlin, 1987.

[16] За терминологията на византийските извори при означаване на селищата от градски тип в Средновековна България срв. **Тъпкова-Заимова, В.** Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. - *ВИС*, XXV,1956,3,с. 40.

[17] **Милчев, Ат.** Археологически разкопки и проучвания в м. Асар дере. – *ГСУ фиф*, III,2,1959, с. 33-66; Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град, през 1959 г. – *Археология*, 1960,, кн. 3, с. 30-43.

[18] Геофизическите изследвания са проведени от българо-немска археологическа експедиция в няколко последователни години след 1996 г. Резултатите не са публикувани.

[19] **Дончева-Петкова, Л., Ж. Златинова,** Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска. – *Археология*, XX, 1978, 4, с. 37 - 48. **Балабанов, Т.** За началото на стъклообработването и стъклопроизводството в Средновековна България. – В: *Преслав*, т.3, В.1983, с. 228 -240.

[20] **Антонова, В., Ст. Витлянов**. Плиска. Западна крепостна стена – сектор север . – В: *Плиска-Преслав*, 4, С., 1985, с. 63-64.

[21] **Балабанов, Т**. Железарска и медникарска работилница в Плиска. – *МПК*, 1981, 4, с. 34-39; **Антонова, В., Ст. Витлянов.** Цит. съч. с.64; **Дончева-Петкова, Л.** За металодобива и металообработването в Плиска. – *Археология*, 1980, 4, с. 27- 36.

[22] **Витлянов, С**. Данни за обработка на желязо в центровете на Първото българско царство.-В: *Средновековният български град*. С., 1980, с.140 и пос. там лит.

[23] **Въжарова, Ж**. Железарска работилница "Селище" – Преслав. – *Slavia antique*, VII, 1960, s..393–415. **Тотев, Т., Ст. Станилов**. Граждански постройки на левия бряг на р. Тича в Преслав. - *ИНМШ*, V, 56-76.

[24] **Витлянов, С.** За производствения характер на българските средновековни манастири. – В: *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад*. С., 2002, с. 713–719.

NATURE AND LOCALIZATION OF THE PRODUCTION STRUCTURES IN THE FIRST CAPITALS OF THE BULGARIAN STATE, PLISKA AND VELIKI PRESLAV

Stoyan Vitlyanov

Abstract

The present announcement is an attempt to read and speculate again on the vast and complicated topic of the structuring of the early medieval Bulgarian town. On the basis of the archeological data the author tries to depict the picture of the topography and chronology of the production centers, as part of the whole urban building of the first capital centers of the Bulgarian state. The dynamics of their construction process and development indicates the level of the internal-political and economic circumstances of the Bulgarian state and predominantly of the first capitals in the early period of its existence.

13.01.2010

ЦЕНТЪРЪТ ЗА ПРОИЗВОДСТВО НА ХУДОЖЕСТВЕН МЕТАЛ ПРИ НОВОСЕЛ, ШУМЕНСКО – ОБЩ ВИД, ВЛИЯНИЯ И КОМУНИКАЦИИ

Стойчо Бонев
Стела Дончева

Производственият център за художествен метал, който се проучва от няколко години, се намира в околностите на с. Новосел, Шуменско, в местността Баблец и отстои на 7–8 км от столичния център на Средновековна България Преслав[1].

Местността е южно от съвременното село в подножието на западните склонове на Шуменското плато и заема тясна хълмиста котловина, отворена на запад към р. Врана. Точно тук се регистрираха и първите стационарни съоръжения, които свидетелстват за интензивна леярска и художествена дейност. Целият производствен център обхваща площ над 170 дка. (Обр.1) Към датировка в зрелия X в. насочиха многобройните образци на металопластиката, както и изобилието от ранносредновековна битова керамика с характерната за периода украса от всички познати видове (Обр.2). От решаващо значение за неговата хронология са и намерените заедно с другите материали монети на Роман I Лакапин (934–941) и на Роман II и Константин VII (945–959).

Системната работа през последните четири години очерта ясна стратиграфска картина, която дава възможност да се определи сравнително точно съотношението между отделните периоди на живота по тези места. Старобългарският културен пласт в проучваните участъци се регистрира на дълбочина 0,60–0,70 м. От 0,70 м до 0,80 м в профила на терена се наблюдава ивица без културни примеси. След него пръстта е с наситен черен цвят и съдържа голямо количество фрагментирана недобре изпечена керамика с кварцови примеси, определена в границите на VI–V в. пр. Хр., която показва наличието на тракийски културен пласт. На отделни места стратиграфията е нарушена, което се дължи на липсата на постоянен живот тук след X в. и на дълбоката оран провеждана и до сега. Само така може да се обясни намирането на много находки преди и по време на разкопките направо отгоре на терена.

Един от най-важните резултати от проучването на центъра е разкриването на работните помещения, където е била съсредоточена цялата дейност по изготвянето на ювелирните изделия. Работилниците са в строг ред помежду си и оформят цели комплекси, подобни на цехове. Те се състоят от няколко наредени едно до друго помещения със средни размери 4,0 х 4,50 м всяко и общо достигат до 200–250 кв. м (Обр.3). Освен по площ тези комплекси се развиват и в дълбочина. При много от тях съществува повече от едно ниво на обитаване, потвърждаващо немалката продължителност на съществуване. На повечето места тя е няколко години, след което се пристъпва към избирането на нов терен, в близост до първия. Така се извършва постепенното и равномерно разрастване на отделните работилници, а и на целия производствен център.

Видът на отделните работилници е като на полувкопана в терена землянка, над която има нетрайно покритие, подобно на навес. Следи от неговите дървени опори личат на много места в терена. В композиционен план разпределението на елементите в една работилница има следната структура: централно място заема горивното съоръжение (пещта); пред нея по-дълбоко е предпещното пространство, ограничено от силно горели камъни. В близост до тях се намира и огнище. Недалеч от пещта е ямата, в която са изхвърляни отпадъчните продукти от производството – шлак, фрагменти от натрошени глинени съдове, бракувана продукция (Обр.4). Работните помещения са с временен (сезонен) характер на производствената дейност. По всяка вероятност работата тук основно е била съсредоточена през топлите месеци на годината – от ранна пролет до късна есен. Това се потвърждава и от регистрираната периодичност в използването на едни и същи работилници.

Най-важният елемент от всяка работилница е пещта. Обикновено тя достига до 0,60–0,70 м височина и 0,60 м в диаметър, като основата ѝ е с кръгла форма, очертана с дребни камъни. Куполът е направен от глинеста пръст, по-голямата част сега опалена до червено, в която се очертава отворът.

Вкопаването на огнището спрямо подовото ниво е 0,15–0,20м. При разчистването се оказа, че около и в него изобилства от въглени, горяла отухлена пръст, дребни камъни и фрагменти от леярски съдове. Не са малко и отпадъчните елементи от производствената дейност, като шлака, бронзови стопилки и оловни изрезки. Най-голям интерес предизвикват леярските съдове, цели и фрагментирани, чийто брой до настоящия момент, определен на основата на някои характерни останки, каквито са дръжките за захващането им, достига 480 броя.

Другият значим резултат от проучванията е богатата колекция от великолепни образци на металопластичното изкуство. Техният брой досега възлиза на 600 предмета, които в най-общи линии могат да се обособят в две основни групи. Първата включва готовите изделия, изработени от бронз. Сред тях най-голям дял се пада на апликациите (Обр.5). Следват коланни краища, печати-амулети с животински изображения, обеци, пръстени, закопчалки за книги, единични и двойни кръстове-енколпиони. Една част от продукцията не е била използвана, което се доказва най-вече от елементите за закрепване (правите шипове). Повечето от предметите обаче носят видими следи от употреба.

Основен материал, от който са изготвяни изделията, е бронзът. Има данни, които показват употребата и на злато и сребро – две сребърни апликации и няколко сребърни стопилки, намерени в близост до пещта на една от работилниците. Една група от бронзовите апликации са позлатени и посребрени, което пък говори за големите възможности на местните майстори-ювелири.

Друга категория предмети са изработени от олово и по-рядко от бронз и представляват модели за направата на споменатите вече (Обр.6). Сред тях се нареждат богато декорираните и фино изпълнени оловни апликации, плочките за едностранни и двустранни печати със зооморфни мотиви, коланните краища. Особено важно е, че при разкопките се откриха и инструментите, с които са извършвани повечето от производствените операции – железни клещи, чукове, наковални, костени шила и поансони (Обр.7). Съвсем сигурно е, че производителите на цялото това многообразие от предмети на металопластиката са се грижили и за тяхното разпространение. Това се потвърждава и от немалкия брой екзагии и монети.

Съвместяването на двете дейности – производството и търговията с готовата продукция, е в основата на думата ergasterion, ergasteria, която още от VII–VIII в. се употребява за определяне както на самата работилница, така и на мястото за продажба[2]. Смисълът на това понятие се корени в икономическата традиция, при която майсторите се стремят да съвместяват различни по вид дейности, в това число и занимането с търговия. Действително производителите ванавси (banausoi) се отделят от емпорите – търговците (agoraios anthropoi), но това не пречи на ромеите винаги да осъзнават търговията като един вид производство[3]. Заетите с ръчен труд технити (technites) често се явяват едновременно продавачи на своите изделия и собственици на работилниците, в които те се изготвят. Ето защо авторът на Пасхалната хроника нарича ергастериите лавки-работилници, където предметите едновременно се произвеждат и се продават[4]. Агиографските източници от VII–X в. също съдържат примери, указващи на това, че майсторите от ергастериите търгуват с направеното от тях[5]. Съвместяването на майстора-ювелир и търговеца в едно и също лице се явява закономерна особеност на тези различни по своя характер дейности. Подобна зависимост съществува не само във Византия, но без съмнение и в съседните, повлияни от нея страни. В това отношение трябва да се предположи, че в ранносредновековния български център за металопластика при Новосел съществува подобна организация. Близостта до столицата Преслав още повече налага едно такова мнение. Не трябва да се изключва възможността и една част от продукцията да достига до пазара с помощта на посредници и прекупвачи, но ние сме убедени, че в случаите, когато се изготвят ювелирни изделия и изобщо предмети на дребната пластика, самият майстор се грижи за пласирането на своята продукция. Ясно е, че упражняването на търговска дейност предполага непрекъснато движение на производителя към пазарите. В нашия случай, както вече мимоходом отбелязахме, основният потребител са жителите на столицата Преслав. През X в. модата на богато украсения колан е широко разпространена и многобройното население на големия средновековен градски център изисква не само многократно тиражиране на изделията, но и постоянното им присъствие на тържищата. Не случайно произведенията на металопластиката, които се откриват спорадично на различни обекти в Преслав, са еднакви с изработените в ателиетата при Новосел и очевидно са получени от там. Освен това в околностите на същия производствен център се разполагат още няколко селища, някои от които значителни по своята големина. При засиления интерес към изделията на металопластиката, особено на тези, свързани с колана и въобще с украсата на облеклото, техните обитатели също са сред потенциалните потребители на тази продукция. Не бива да се забравя също, че само на 3–4 км от производствения център при Новосел, в западна посока, развива своята дейност друг подобен, попадащ днес по-близо до с. Надарево. Работещите в двете средища без съмнение поддържат връзки помежду си.

При тези дадености не е трудно да се заключи, че в средата на X в. столицата Преслав е заобиколена от селища, чието население има различен поминък, включително и производство на ювелирни предмети. Така очерталата се картина предполага интензивни контакти между хората и сигурна пътна мрежа. Трасетата трудно могат да се установят, но археологическите проучвания показват, че животът в района не е прекъсвал, като обитаемите места търпят незначителни промени. Показателно е, че и днес селищата там са все така нагъсто. Връзките между тях, освен централните пътища са и многобройните черни друмища, набраздили като плетеница долината на р. Врана. Със сигурност така е и през X в. А че тогава пътищата са били и сигурни, показва изборът на част от владетелската фамилия да напусне царствения град при нашествието на византийците точно в тази посока, при което в едно от селищата е укрита великолепната накитна гарнитура, станала известна по целия свят като Преславското златно съкровище.

От направения кратък обзор на резултатите от проучванията при центъра за художествен метал в с. Новосел, Шуменско, става ясно, че въпросите, свързани с организацията и отделните етапи в производствения процес, на влиянията, които търпи, и връзките му с близките селища, са само част от неговата същност. Разположението му в околностите на столицата и търговските връзки с нея поставят много по-глобални проблеми, сред които са икономическите взаимоотношения и ролята на политическата власт в тяхното уреждане. На този етап на проучване вече е необходимо тяхното поставяне, което правим в настоящата работа.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр.1. Новосел. Производствен център. Главни сектори.
Обр.2. Керамика с врязана украса.
Обр.3. Сектор Запад. Комплекс от отделни работни помещения.
Обр.4. Яма за производствени отпадъци.
Обр.5. Готови изделия.
Обр.6. Оловни модели.
Обр.7. Предмети от кост.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Бонев, С., С. Дончева.** Старобългарски център за металопластика при Новосел, Шуменско. – *АОР* за 2005 г. С., 2006, 300–303; Археологически проучвания на производствения център за металопластика при Новосел, Шуменско. – *АОР* за 2006 г. С., 2007, 433–436.

[2] **Сорочан, С.** *Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. Харьков*, 2001, с. 116.

[3] **Гуревич, А.** Из экономической истории одного восточноримского города. – *ВДИ*, 1, 1955, с. 135; **Сюзюмов, М.** Ремесло и торговля Константинополя в начале X в. – *ВВр.*, 4, 1951, с. 31.

[4] **Сорочан, С.** Пос. Съч., с. 117.

[5] **Йоанн Мосх. Луг Духоны**. – В: *Памятники византийской литературы IV–IX вв*. Сборник переводов. М., 1972, 51-52; **Рудаков, А.** *Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии*. М.,1917, с.150.

THE CENTER FOR PRODUCTION OF ARTISTIC METAL NEAR NOVOSEL VILLAGE, SHUMEN REGION – COMMON FORM, INFLUENCES AND COMMUNICATIONS

Stoycho Bonev
Stela Doncheva

Abstract

In the article it has been made a generalized preview of the results from the researches of the Old Bulgarian production center for metaloplastics, situated at the foot of the western slopes of the Shumen Plateau, close to the contemporary Novosel village and about 7-8 km away from the capital of Mediaeval Bulgaria – Preslav. During the excavations there had been discovered the workshops and their forming elements – kilns, fireplaces, waste pits and many more traces of an intesive production process. Among them, the casting vessels and tools raise the greatest interest. The ready samples of small metaloplastics deserve special attention – their number exceeds 600 objects: applicaions, belt and thong trimmings, seals- amulets, crosses. The numerous models from bronze and lead, used for the make of the final products, can be also added to them.

On the basis of these discoveries, in the exposition it has been developed the thesis, that the distribution of the rich ready production had been done by the very producers through animated commercial relations. It has been searched for influence from the organization and the practice of Byzantine artistic workshops and there have been discovered many analogies. On its part, this activity, as well as the proximity of the basic customer – namely the inhabitants of the capital - and also the numerous villages, situated in the valley of the Vrana river in the 10th century, suppose a development of a dense net of roads – a fact which could not be even assumed until recently.

Обр. 1. Новосел. Производствен център. Главни сектори.

Обр. 2. Керамика с врязана украса

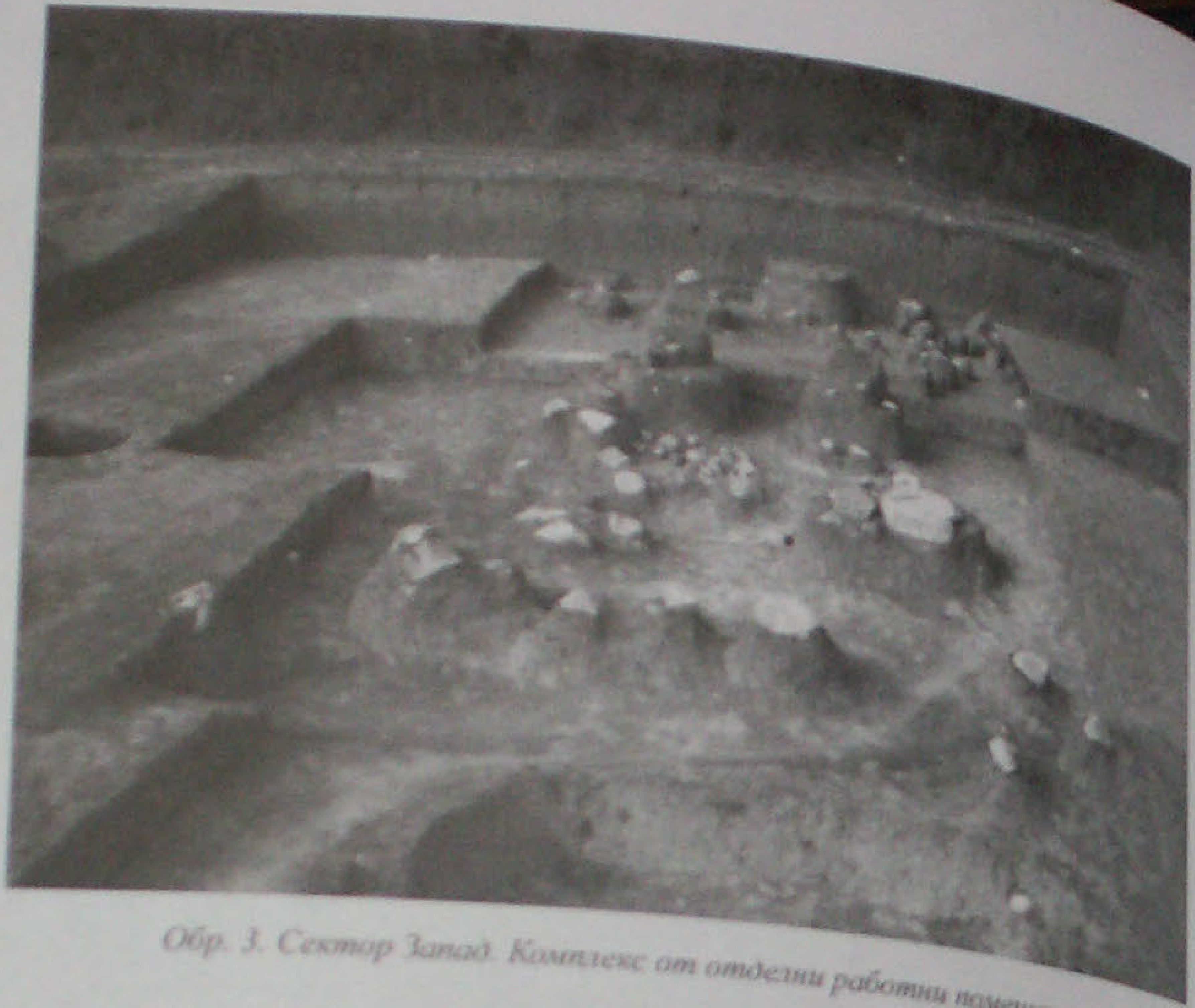

Обр. 3. Сектор Запад. Комплекс от отделни работни помещения

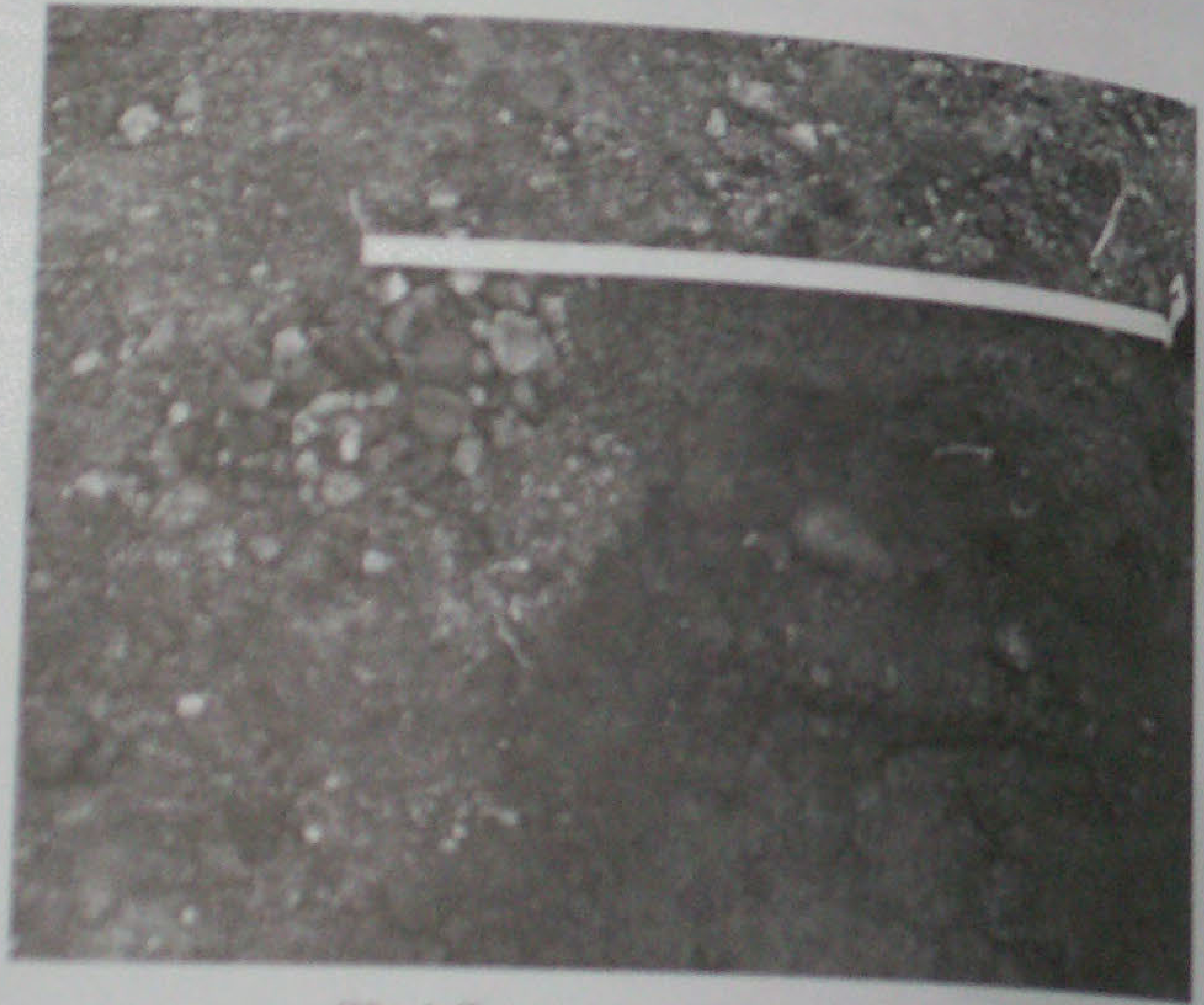

Обр. 4. Яма за производствени отпадъци

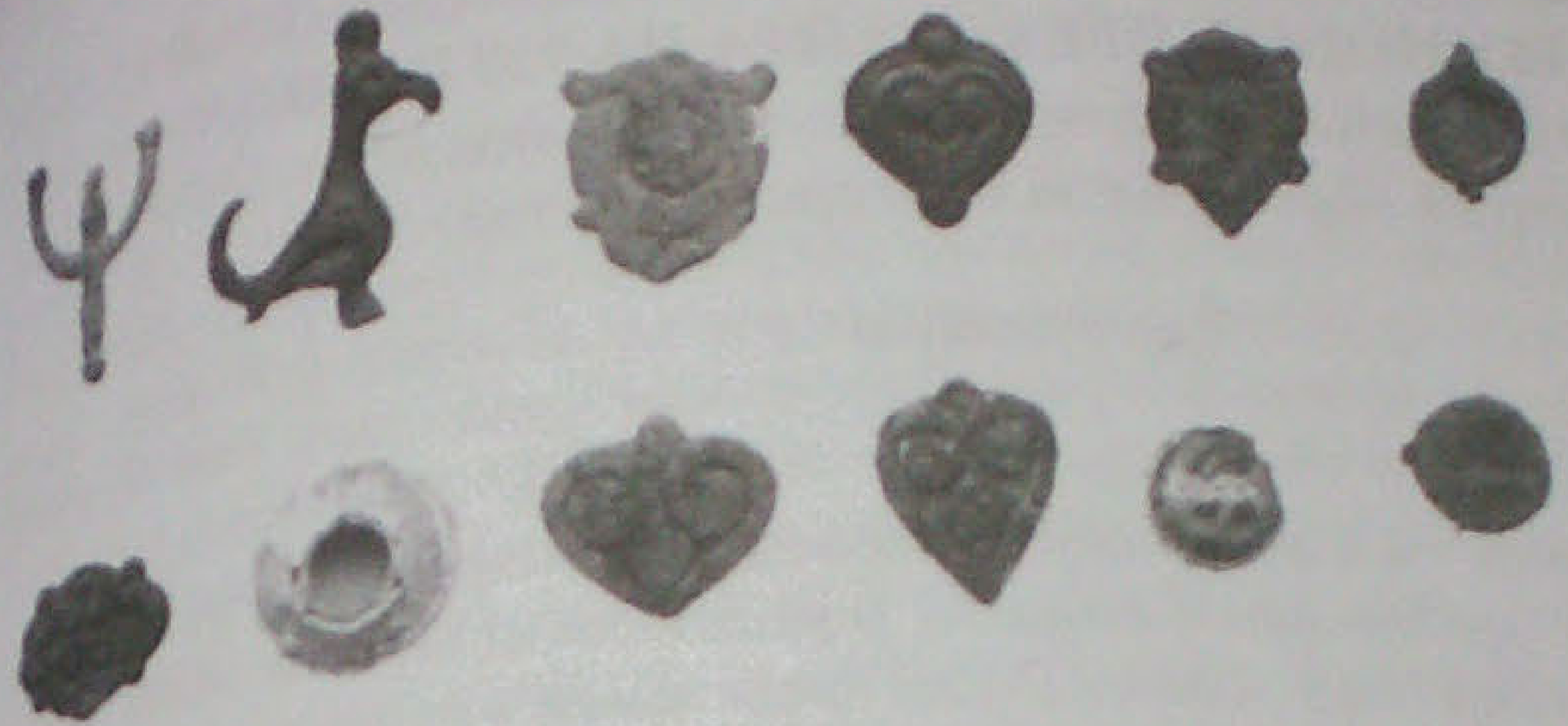

Обр. 5. Готови изделия

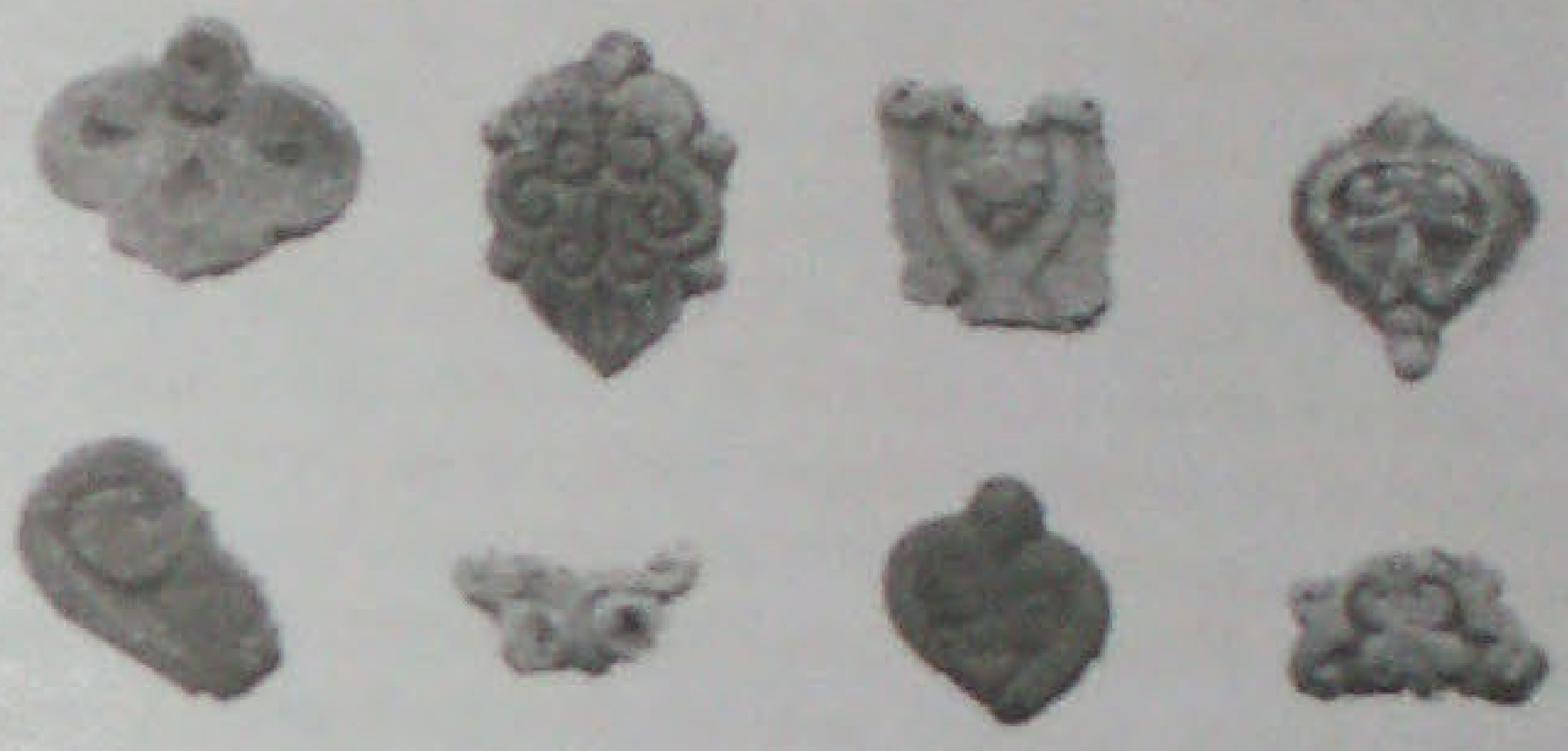

Обр. 6. Оловни модели

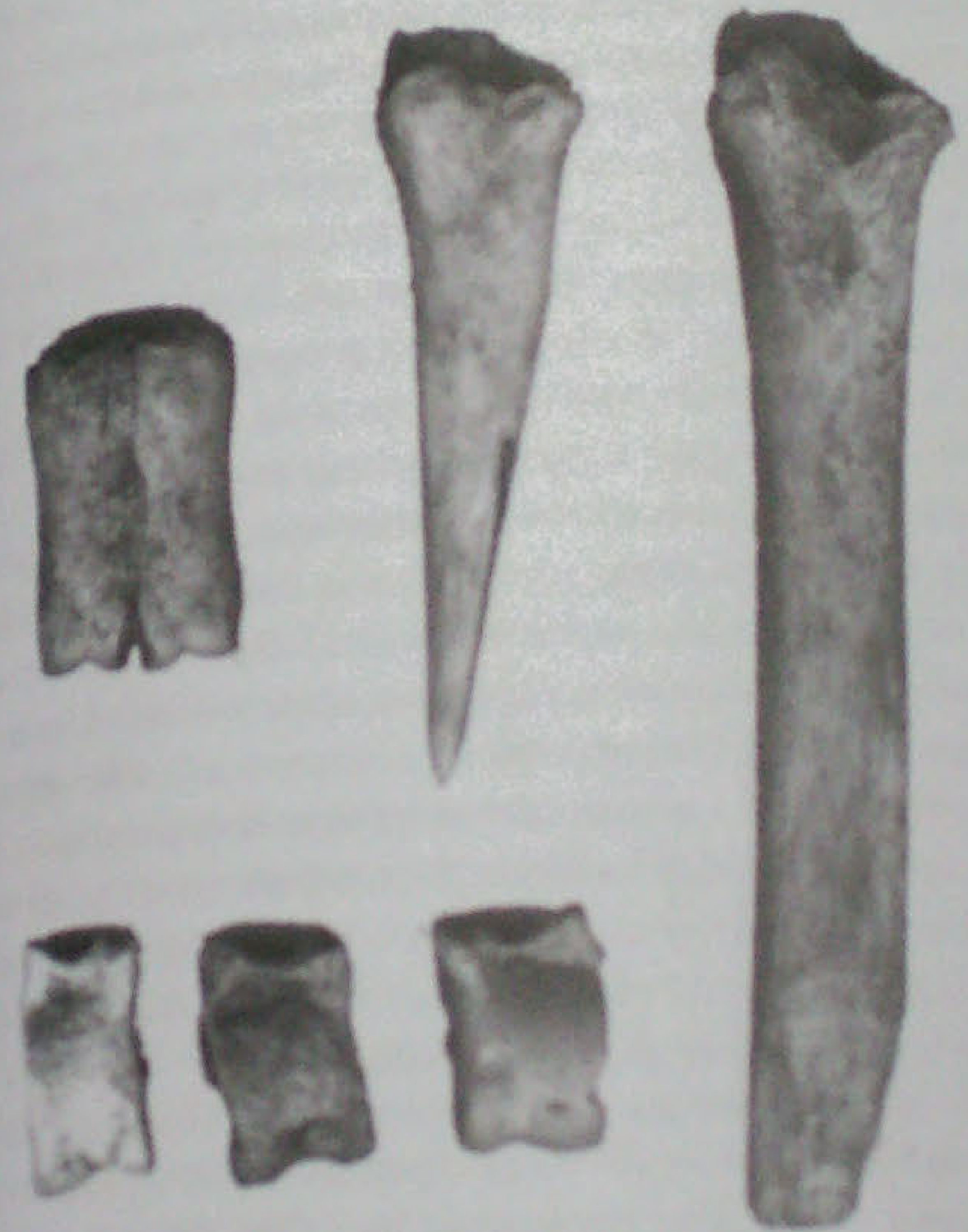

Обр.7. Предмети от кост

ЗА МОТИВАЦИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ДЕЛЕГАЦИЯ В КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ ЕСЕНТА НА 927 ГОДИНА

(Наблюдения относно *избора* на принцеса Мария Лакапина за българска царица)

Тодор Тодоров

Добре известен факт е, че в дипломатическата история на Първото българско царство доминиращо място заемат отношенията с Византия. В развитието на тези отношения неведнъж официални български делегации, в някои случаи предвождани и от самия владетел, посещават имперската столица[1]. В настоящата кратка разработка аз нямам намерение да правя обзор на всички тези височайши визити, а да насоча вниманието към една от тях (тази от есента на 927 г.) и както личи от заглавието във връзка с конкретен проблем, който според мен е пренебрегван в досегашните изследвания[2].

В българо-византийските отношения, през второто и третото десетилетие на X в. навлиза един почти неизползван до тогава дипломатически прийом – династичният брак[3]. Преди реалното му осъществяване през октомври 927 г. са известни още два случая от този период, когато сродяването между владетелските домове на Преслав и Константинопол е поставяно на дневен ред. Появата на този рядко използван дотогава дипломатически и политически прийом за урегулиране на отношенията между двете държави, както е добре известно, е свързан със събитията от есента на 913 г. Тогава в тясна връзка с идеята на цар Симеон да седне на трона на ромейските василевси се ражда и една от възможностите за нейната реализация – династичният брак. Надеждите на българския владетел, че очакваната семейна уния между Преслав и Константинопол ще се осъществи, скоро били разсеяни от управляващите в империята. Но желанието на цар Симеон останало и именно с този аргумент осем години по-късно, но вече в коренно различна ситуация, патриарх Николай Мистик писал на българския владетел:

„Бог по решение, което Той сам знае, постави на императорския престол господаря Роман... Сроди се с него чрез брак, било като дадеш дъщеря си за неговия син, било като омъжиш своя син за негова дъщеря"[4]. С основание се изтъква, че спонтанната реакция на цар Симеон била отхвърляне на тази възможност, тъй като тя с нищо не го доближавала до преследваната цел[5]. В началото на 921 г., когато се датира това писмо[6], Симеон явно все още не бил загубил надежда за нейната реализация. Шест години по-късно, отново в променена ситуация, се състояло бракосъчетанието между цар Петър и внучката на император Роман Лакапин и с право се отбелязва, че този акт се явява развитие на предложението от началото на 921 г.[7] Основателно е да се допусне, че в хрисовула, изпратен от българска страна, условието за сключване на брачен договор е стъпвало върху предложението от 921 г. Описанието на последвалите действия на българската делегация подсказва, че формулираното в този документ искане все още не се е различавало от алтернативния характер на старото предложение. И едва след пристигането на ичиргу боила Георги и кавхана Стефан[8] в Константинопол българите направили своя избор: *"като видели дъщерята на император Христофор Мария и я харесали много, те сключили първом споразумение за мир и тогава писали на Петър бързо да пристигне"*[9].

Тук, разбира се, основателно може да се зададе въпросът имали ли са българите право на избор, или кандидатурата на Мария им била наложена без алтернатива? На първо място, самото изложение на византийските автори намеква за наличието на избор. Все пак, каква била ситуацията в семейството на Роман I Лакапин и имало ли друга възможност за сродяване? Предвид реалностите след Симеоновата смърт, според мен е излишно да се дискутира върху първия вариант от предложението на Николай Мистик, т. е. дъщеря на българския владетел (сега вече сестра) да встъпи в брак с някой от синовете на Роман I Лакапин. Не че такава възможност не можела да се реализира, но в случая тя вече не била актуална. Явно усилията и на двете страни били насочени към втория вариант. От известното днес относно семейството на Роман Лакапин знаем, че той имал четири дъщери. Едната от тях, Елена, през 919 г. станала съпруга на Константин VII[10]. Другата – Агата, през февруари 921 г. била омъжена за Роман Аргир[11]. Далеч по-неясна е съдбата на другите две дъщери. Не са известни и имената им, а само това на съпруга на едната от тях (Роман Саронит), и че съпругът на другата дъщеря бил от рода Муселе. Според Ст. Рънсиман двете неизвестни по име дъщери би трябвало да са по-възрастни от Елена и Агата, но не изтъква никакви аргументи в подкрепа на предположението си[12]. В светлината обаче на някои косвени сведения от писмените източници мнението на изтъкнатия английски византолог се разколебава. Първото от тях вече беше споменато и засяга бракосъчетанието на една от дъщерите на Роман I – Агата. Съпоставката на това сведение с цитирания по-горе фрагмент от писмото на патриарх Николай Мистик показва, че в началото на 921 г. в семейството на императора е имало поне още една неомъжена дъщеря. В противен случай (ако предложението към Симеон е касаело Агата), изглежда немислимо Роман Лакапин по едно и също време да предлага на българския владетел сродяване във варианта син на последния да встъпи в брак с негова дъщеря и да омъжва същата тази дъщеря за Роман Аргир. Ние не знаем какво се е случвало в семейството на Роман I Лакапин в интервала 921–927 г. по отношение на браковете на неговите дъщери, но една податка във византийските исторически съчинения подсказва, че към 927 г. императорът вероятно е имал неомъжена дъщеря и това е била бъдещата съпруга на Роман Саронит. Зетят на Роман Лакапин е споменат във връзка със заговора на Василий Петин през 961 г., т. е. 34 години след брака на цар Петър. След разкриването на този заговор се отбелязва, че Роман Саронит, страхувайки се за личната си безопасност, прехвърлил имуществото си на децата си и се оттеглил в манастир, където явно живял още дълго време и се ползвал с почитта на управлявалите и след това императори[13]. Без да се впускам в опити за предполагаема възстановка на биографията на Роман Саронит, на фона на това сведение не изглежда реалистично той да е сключил брак с неизвестната по име дъщеря на Роман Лакапин преди 927 г. Следователно, още веднъж се потвърждава отбелязаната от византийските автори възможност за избор пред българите и идва ред на следващия въпрос: защо високопоставените български пратеници "харесали" точно внучката на Роман Лакапин, а не се насочили към наглед по-престижната възможност да украсят българския трон с негова дъщеря.

Обяснението на византийските автори, че личните качества на принцесата впечатлили българите и предопределили техния избор, едва ли изчерпва отговора на този въпрос. Без да подценявам подобен мотив, при сключването на такъв политически брак той би имал второстепенно значение. Всъщност, въпросът за конкретния избор на българите е подминаван в научните изследвания и според мен това е основната причина в тях да се утвърди заключението, че в сравнение с цар Симеон, който се стремял да стане тъст на василевса Константин Багренородни, през 927 г. синът на Роман Лакапин станал тъст на българския владетел и по този начин ромейските василевси се сдобили с един "послушен зет"[14]. Не мога да се съглася с подобна оценка. Не толкова заради това дали Петър бил или не бил "послушен зет", а заради контрастния елемент в нея, противопоставящ като коренно про[illegible] цар Симеон през 913 и през следващите години и династичния брак от 927 г.

Ще се опитам да мотивирам твърдението си с помощта на няколко добре известни факта от византийските исторически съчинения. Първият от тях е свързан със сведението, че след като българските официални пратеници “харесали” Мария и изпратили вест на Петър да пристигне, последният бил посрещнат и придружен до Константинопол от магистър Никита[15], сват на император Роман I Лакапин и дядо на бъдещата българска царица по майчина линия[16]. Разбира се, този факт не би трябвало да изненадва предвид очертаващите се роднински връзки. Вторият момент е също така добре известен – искането на българите по време на тържествения банкет след бракосъчетанието Христофор да бъде приветстван като втори император преди легитимния представител на Македонската династия Константин VII. Според описанието на византийските автори Роман Лакапин останал изненадан от това искане, но удволетворил желанието на своите гости и роднини и Христофор, пред погледите на константинополските жители, бил акламиран като втори император, т. е. престолонаследник[17]. Този момент още от времето на Йоан Зонара (XII в.)[18] до днес е интерпретиран по един и същ начин – това бил един предварително режисиран от Роман I Лакапин спектакъл, с който василевсът имал за цел да извлече максимална изгода от мира с България. Освен спокойствието по северната граница, Роман Лакапин получил още един ценен вътрешнополитически дивидент – поредната крачка към създаването на собствена династия и изтласкването на заден план на Константин VII[19]. Дали обаче това действие също трябва да се причислява към стъпките на бившия друнгарий на флота в тази насока? Като изключим откровено анти-Лакапиновия коментар на Йоан Зонара, нито един друг паметник на византийската историческа книжнина не представя искането на българите в подобна светлина. Ако за един Симеон Логотет това може да се обясни с личните симпатии към василевса, то подобни мотиви не са обременявали нито автора на книга VI от Продължителят на Теофан, още по-малко живелия век и половина след събитията Йоан Скилица. В тези съчинения, независимо от обвързаността им, реакцията на Роман Лакапин спрямо българското искане е представена като неприятна изненада и единствен инцидент на фона на всички останали събития около сключването на мира. Възможно е, наред с всички други свои качества, енергичният арменец да е притежавал и артистични способности, но в такова амплоа го представя само Йоан Зонара, и то по един доста спорен от фактологическа гледна точка начин. Зонара отбелязва, че освен Христофор, Роман Лакапин поставил преди Константин и другите двама свои синове[20], което не отговаря на действителността[21]. Обективно погледнато, българското искане за промяна в реда на императорите изглежда странно, тъй като било напълно излишно. Факт е, че една група източници сочат издигането на Христофор Лакапин за втори император-престолонаследник няколко години преди 927 г.[22] Изглежда малко вероятно българските дипломати да не са знаели това. Обяснението на тази ситуация се облекчава, ако свържем разгледаните дотук събития с още едно, което се случило на следващата 928 г. – заговорът на магистър Никита.

Във византийските исторически съчинения от втората половина на X в. краткото известие за този заговор е поставено непосредствено преди смъртта на Константинополския патриарх Стефан през юли 928 г. и най-общо гласи: *“Обвинен бил магистър Никита, тъстът на император Христофор, че съветвал зет си да се изправи срещу баща си и да го лиши от царството. Той бил изгонен от града, постриган за монах и изпратен в собственото си имение”*[23]. Лаконичността на сведението създава впечатление за една лична инциатива на магистър Никита и оставя открити въпросите имал ли е той други съмишленици в двореца и каква е ролята на Христофор Лакапин (пасивна или активна) в този “мъртвороден заговор”, както го нарича Ст.

Рънсиман[24]. Изтъкнатият английски византолог, макар и съвсем бегло, отбелязва още един момент при разглеждането на събитието, а именно евентуалната българска връзка в заговора на магистър Никита[25]. Този момент е бегло застъпен и от Л. Вестеринк, който обръща внимание на искането на българите от 927 г. и последвалия на следващата година заговор, макар че и той не изключва правотата на версията на Йоан Зонара относно промяната в реда на императорите, абстрахирайки се от нейните недействителни добавки[26]. Независимо от лаконичността си, бележките на тези двама автори са останали извън полезрението на изследвачите на българо-византийските отношения. Има ли основание да се говори за българска връзка? Съществуват ли аргументи освен логическото предположение на Рънсиман в полза на подобно твърдение? Ако насочим вниманието си към сведенията относно политическата кариера на магистър Никита до 927 г. се стига до една интересна констатация. Във византийските исторически съчинения името на магистър Никита до 927 г. се споменава общо четири пъти. Три от тези известия са свързани с българите. През 914 г. протоспатарият Никита Еладик заедно с патриция Василий води преговори с българския цар Симеон, довели до откупването на превзетия от българите Адрианопол и връщането му към империята. Във връзка със събития от 921 г. отново се споменава името на Никита (вече патриций) около случая с неговия родственик Рендакий Еладик, който, преследван от имперските власти, се опитал да влезе във връзка с цар Симеон и да избяга при него. Третият случай е вече отбелязаното посрещане на цар Петър през 927 г.[27] Без да се правят генерални заключения от горните факти, все пак не може да се отрече, че магистър Никита бил явно добре позната фигура сред управляващите в България. Това със сигурност би улеснило евентуално задкулисно споразумение, в което двете страни да експлоатират династичния брак с оглед на бъдещите си планове. Тези на магистър Никита са неизвестни, но не е трудно да се отгатнат. Той явно смятал да върви по утъпкания път на своя сват: василеопатор – кесар – съимператор – автократор. И независимо че в тази връзка българите едва ли си струвало да му помагат, все пак, през 927 г., както вече стана дума, изхождайки от собствените си интереси и пред погледите на константинополските жители, принудили Роман Лакапин да предприеме действие, от което той самият явно не е имал нужда – още веднъж да се подчертае кой е фактическият му наследник. Вероятно е прав Дж. Шепард, който обръща внимание на широката публичност на събитията от 927 г., разиграли се в Константинопол, и ги свързва с желанието на Роман Лакапин да представи сключването на мира като свой голям дипломатически успех[28]. Но същата тази публичност била умело експлоатирана и от неговия сват, който с решаващата помощ на българите подготвил почвата за евентуална промяна във върховете на властта и осигуряване на предпоставки за нейната широка обществена подкрепа.

Какви ще да се били мотивите на българите? При евентуално издигане на Христофор за първи император чрез насилственото отстраняване на Роман Лакапин, династичният брак на българския владетел, колкото и странно да прозвучи, придобивал измерения, близки до стремленията на Симеон през 913 г. Цар Петър не само ставал зет на първия император (такава възможност явно е имало и без да се сваля Роман Лакапин), но посредством своята съпруга се превръщал в единствения реален наследник на болнавия си тъст, тъй като другите живи деца на Христофор към 927 г. били още в детска възраст[29].

Подобен подход към конкретните събития от 927 г. сигурно ще се възприеме като неприемлив. Без съмнение, в него има доста хипотетични елементи, но той със сигурност не се базира на произволни хрумвания, а на анализа на събитията и поставянето им в логическа взаимовръзка. В резултат може да се твърди, че съществена роля изборът на българите да падне върху дъщерята на император Христофор Лакапин е играело не само моментното му положение на втори император-престолонаследник, но и реалната възможност в най-скоро време той да поеме функциите на автократор. Следователно, оценявайки конкретните действия на българските дипломати по отношение на династичния брак, трябва да се отбележи, че тези действия явно показват не само липсата на отказ от Симеоновата програма, но и търсене на пътища за нейното реализиране в съвсем близко бъдеще. Фактът, че партньорът им се оказал с големи претенции, но скромни възможности и поел пътя към манастира, не променя генерално ситуацията по отношение на мотивацията относно избора на бъдещата българска царица. Това на практика довело до отпадането на железния аргумент на Николай Мистик, че родът на българския владетел "няма никакво отношение към царската власт". Всъщност, българските дипломати през 927 г., които са били част от обкръжението на цар Симеон и са споделяли неговия компромисен курс спрямо империята след 924 г., успели да доведат до успешен край този аспект от българската външна политика. Нещо повече, със своите действия те показали, че идеята на живота на техния покоен владетел все още не е забравена и нямали намерение да се отказват от нея. Мирът, сключен от тях, бил достоен жест към паметта на цар Симеон, но същевременно и ангажираща основа, върху която стъпил неговият наследник.

БЕЛЕЖКИ

[1] Обзорно проучване на историята на българската дипломация през средните векове, която приоритетно е обвързана с отношенията с Византия – вж. **Ангелов, П**. *Българска средновековна дипломация*. С., 1988.

[2] Показателен в това отношение е фактът, че през последните малко повече от десет години излязоха две проучвания, специално посветени на събитията от октомври 927 г. и бракът между цар Петър и Мария Лакапина. Едното на **Shepard, J.** A marriage too far? Maria Lekapena and Peter of Bulgaria. - In: *The empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of the first millennium*. Cambridge, 1995, 121-149. Другото на **Гюзелев, В.** Значението на брака на цар Петър (927–969) с ромейката Мария-Ирина Лакапина (911-962). – В: *Сб. Културните текстове на миналото – носители, символи, идеи. I. Текстовете на историята, история на текстовете*. Материали от Юбилейната международна конференция в чест на 60-годишнината на проф. дин К. Попконстантинов. В. Търново, 29-31 октомври 2003 г. С., 2005, 29-33. Тези две проучвания са изпълнени на подобаващо високо ниво и са разгледани и коментирани детайлно повечето от интересуващите ни събития, но въпросът относно мотивите на българските дипломати да "харесат" внучката на Роман I Лакапин не се поставя на разглеждане.

[3] Тук нямам намерение да се впускам в коментар на добре известната глава 13 от "За управлението на империята", в която нейният автор (Константин Багренородни) точно във връзка с брака от 927 г. по един доста спорен и неубедителен начин формулира концепцията на Византия за несключване на подобни бракове с чужди владетели – вж. **Тодоров, Т.** Константин Багренородни и династичният брак между владетелските домове на Преслав и Константинопол от 927 г. – В: *Преславска книжовна школа*, т. 7, 2004, 390-398 и цитираната литература.

[4] **Nicholas I Patriarch of Constantinople**. *Letters*. Greek text and English translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink. Washington, DC, 1973., 108.67-70; ***ГИБИ***, IV, с. 238.

[5] За събитията в интервала 913 – 921 г. вж. **Божилов, И.** *Цар Симеон Велики (893-927): Златният век на Средновековна България*. С., 1983, 106-138.

[6] **Nicholas I Patriarch of Constantinople**. *Op. cit.*, p. 533.

[7] **Shepard, J.** *Op. cit.*, p. 125; **Гюзелев, В.** Значението, с. 31.

[8] В описанието на интересуващите ни събития двете водещи фигури на българската делегация не са представени с тези титли. Сравнително убедително звучи мнението, че зад Георги "Сурсувул" от византийските исторически съчинения всъщност трябва да се вижда ичиргу боила Георги – **Гюзелев, В.** *Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство (царство)*. С., 2007, с. 157. Доста по-хипотетично, но все пак логично звучи приетата тук възможност "много близкия" на владетелската фамилия Стефан всъщност да е бил кавхан по това време.

[9] **Theophanes Continuatus**. *Chronographia*. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838., p. 413.12-15; *ГИБИ*, V, с. 136.

[10] **Runciman, St.** *The Emperor Romanus Lecapenus and his reign. A study of Tenth-Century Byzantium*. Cambridge,1929, p. 64.

[11] **Vannier, Jean-F.** *Familles Byzantines: les Argyroi (IXe-XIIe siècles)*. Paris, 1975, p. 33, №8.

[12] **Runciman, St.** *Op. cit.*, p. 64.

[13] **Ioannis Scylitzae**. *Synopsis Historiarum*. Rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci, 1973, p. 251.79-86.

[14] **Острогорски, Г.** *История на византийската държава*. С., 1998, с. 356.

[15] **Theophanes Continuatus**. *Op. cit.*, p. 413.15-17; *ГИБИ*, V, с. 136; **Georgius Monachus Continuatus**. *Chronicon*. Rec. I. Bekkeri. Bonnae, 1838, p. 905.10-12; *ГИБИ*, VI, с. 151.

[16] Магистър Никита (870-946) бил славянин по произход. Родното му място било Лариса (Тесалия). Предполага се, че поради тази причина носел и прозвището Еладик, т.е. от тема Елада. Между 912-915 г. омъжва дъщеря си за първородния син на Роман Лакапин Христофор и оттогава е един от съратниците на друнгария на флота по пътя на последния към върховната власт. През 928 г. е обвинен в заговор, целящ свалянето на Роман Лакапин и замяната му с Христофор Лакапин. След това е замонашен и изпратен в изгнание в собствените си имения. От там той изпраща писма до Константин VII и други представители на столичната висша администрация. Смъртта му се отнася след 946 г. - вж. **Nicétas Magistros.** *Lettres d'un exile (928-946)*. Introduction, edition, traduction, et notes par L. G. Westerink. Paris, 1973, 23-31.

[17] **Theophanes Continuatus**. *Op. cit.*, p. 414.10-18; *ГИБИ*, V, с. 137; **Georgius Monachus Continuatus**. *Op. cit.*, p. 906.10-13; *ГИБИ*, VI, с. 151.

[18] **Ioannis Zonarae**. *Epitome historiarum*. Vol. IV. Ed. L. Dindorfii. Lipsiae, 1871, p. 87.7-18; ***ГИБИ***, VII, с. 178.

[19] **Runciman, St.** *Op. cit.*, p. 67; **Shepard, J.** *Op. cit.*, p. 133.

[20] **Ioannis Zonarae**. *Op. cit.*, p. 87.7-18; *ГИБИ*, VII, с. 178.

[21] За разлика от Христофор неговите по-малки братя Стефан и Константин не получават предимство пред Константин VII както през 927 г., така и до края на управлението на своя баща през 944 г. – вж. бележките на L. G. Westerink в: **Nicétas Magistros.** *Op. cit.*, p. 30.

[22] Вж. **Тодоров, Т.** Цит. съч., с. 396, бел. 27, 28.

[23] **Theophanes Continuatus**. *Op. cit.*, p. 414.3-7; **Продолжатель Феофана**. *Жизнеописания византийских царей*. Москва, 1992, с. 173; **Sreznevskij, V. I.** *Slavijanskij prevod chroniki Simeona Logotheta*. V.R., London, 1971, с. 138.

[24] **Runciman, St.** *Op. cit.*, p. 72.

[25] **Ibid.**

[26] **Nicétas Magistros.** *Op. cit.*, p. 30.

[27] Ibid., 23-31; **Theophanes Continuatus**. *Op. cit.*, p. 338.1-4, 339.12-13, 413.15-17.

[28] **Shepard, J.** *Op. cit.*, p. 133.

[29] Христофор умира през 931 г. сравнително млад. Още Ст. Рънсиман предполага, че здравословното му състояние най-вероятно е било нестабилно (**Runciman, St.** *Op. cit.*, p. 71). В една от поемите в памет на Христофор се отбелязва, че той още докато бил жив молел приятелите си да закрилят неговите "скъпи деца и тяхната майка" – вж. **Shepard, J.** *Op. cit.*, p. 136. Последното сочи, че смъртта на първородния син на Роман Лакапин била наистина преждевременна за възраста му, но не и неочаквана. Относно другите деца, освен Мария, се споменават още Роман, който починал в ранна детска възраст, и Михаил. Последният към края на 20-те началото на 30-те години на X в. също е бил все още малко дете – вж. **Runciman, St.** *Op. cit.*, Ap. IV, I.

ON THE MOTIVATION OF THE BULGARIAN DELEGATION IN CONSTANTINOPLE IN THE AUTUMN OF 927
(observations regarding the choice of princess Maria Lakapena for a Bulgarian tsarina)

Todor Todorov

Abstract

The present paper is a brief survey of the official Bulgarian visit in Constantinople in the autumn of 927 and as the title suggests it focuses on a particular problem which in my opinion has been neglected in the hitherto investigations.

The analysis of the information and its logical interrelation leads to the conclusion that the motivation of the Bulgarian delegation to choose Princess Maria Lapena for wife of Tsar Peter was largely influenced both by the role of her father Christopher Lakapenos as a second succeeding emperor and of his real forthcoming chance to take over the functions of an autocrator. Thus Tsar Peter not only became the first emperor's son-in-law but through his wife appeared the only real successor of his ailing father-in-law since in 927 Christophor's other living children were still young.

Thus, evaluating the immediate actions of the Bulgarian diplomats regarding the dynastic marriage it should be pointed out that they obviously show not only absence of denial from Simeon's program but also search for ways for its implementation in the nearest future.

БРОНЗОВ КАЛЪП ЗА ПРОИЗВОДСТВО НА ОЛОВНИ ЯДРА (X в.) ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Женя Жекова

Всеки артефакт, оцелял през вековете и достигнал до нас, е извършил своето дълго пътуване. Съхранил се през хилядолетията, днес той разказва своята история. Ние трябва само да я разчетем и предадем на поколенията. В следващите редове ще бъде направен опит за разкриване съдбата на един артефакт идващ от десетото столетие. Ето и неговата история.

В скрепяването на кореспонденцията с висящ печат през средните векове са необходими най-малкото три компонента.

- **Писмо** или документ, написани върху пергамент, в чийто долен край виси шнур (лента);
- **Оловно ядро** с канал, в който трябва да бъде вкарана лентата, като преди това с нея се овързва направеният на руло или пакет документ. За да бъде отворено писмото, е необходимо да се наруши целостта на лентата. Ако това стане преди документът да достигне своя адресат, би означало че е нарушена тайната на кореспонденцията;
- **Булотирион** – истинският печат. Представлява клещообразен инструмент, чиито страници са гравирани подобно на матрици. Именно чрез тях се нанасят отпечатъците върху двете страни на ядрото, като по този начин се запечатва и лентата в него.

От съвременните български земи са документирани над 3 000 византийски и около 300 български оловни печата. Следователно някога те са скрепявали 3 300 писма или документи, получени в различни селища от нашата територия. От целия цикъл по запечатване и изпращане на кореспонденцията най-добре проучен е финалният етап, а именно оловните печати. Те се намират в местата, където кореспонденцията е получена и вероятно прочетена. Изхвърленият или разчупеният печат означава, че писмото е отворено от предполагаемия адресат. Все още недобре проучен остава въпросът за булотирионите. До този момент в нашите земи са намерени 2 екземпляра[1]. Малък е броят и на откритите в самата Византия. От нейната територия са документирани не повече от 10 булотириона. Известно е, че този официален печат е строго пазен и при необходимост унищожаван. Израстването в ранговата йерархия на неговия собственик води и до смяна на двете матрици или до изработването на нов булотирион.

Често заедно с моливдовулите се намират и оловните ядра необходими за тяхното отпечатване. Разнообразната им форма и начин на отливане свидетелстват за технологичните процеси, съпътстващи изработката им. Веднага възниква въпросът как става снабдяването с ядрата? Най-вероятно, подобно на съвременните пощенски пликове, ядрата се продават на определени места по градския пазар и всеки при необходимост се снабдява с нужното му количество. Разбира се, институциите и длъжностните лица работещи в тях имат производствено звено в своите канцеларии, което е натоварено с целия процес по изработка на технологичните материали, необходими за скрепяването на кореспонденцията. Част от този производствен цикъл е отливането на оловото в специално изработени за целта калъпи и получаването на оловните ядра.

Калъпите, както и оловните ядра, отливани в тях, по своята същност са технологични материали, обслужвали администрацията на дадено ведомство. Те носят косвена информация за дейността на тази институция, но са и преки свидетели на технологичните процеси, предшестващи осъществяването на административната дейност – изготвянето, скрепяването, изпращането и съответно получаването на кореспонденцията.

Най-често калъпите за отливане на оловни ядра са каменни или глинени. Такива са намерени при разкопките в Коринт, Константинопол и Преслав[2]. Калъпът се състои от две еднакви части, в които са оформени чрез издълбаване гнездата предназначени за отливането на оловните ядра. Отделните гнезда са свързани помежду си чрез канали, в които се налива оловото. В тези канали се поставя метална жица или дървена клечка, за да останат кухи. Двете половинки на калъпа се захващат плътно една към друга посредством два нита. Обикновено калъпите имат по четири гнезда за отливане[3].

Откриването на калъпи за производство на оловни ядра от днешните български земи е сравнително рядко явление. Тяхното местонамиране е свързано с дейността на някакво ведомство, което осъществява оживена кореспонденция със сродни институции, т.е. там, където е необходимо значително количество оловни ядра. Такъв пример е българската столица Велики Преслав, откъдето са документирани пет калъпа. Три от тях произхождат от района на Административната сграда – два каменни (табло I, обр. 1 и 4) и един глинен (табло I, обр. 3). Четвъртият, който е от глазирана керамика, е намерен в непосредствена близост до Южната порта на Вътрешния град (табло I, обр. 5), а петият – каменен, е открит при разкопките на комплекса около Кръглата църква[4] (табло I, обр. 2) .

Калъпът, който е обект на настоящото съобщение, бе закупен от частно лице през 2001 г. и днес се съхранява в сфрагистичната колекция на Регионален исторически музей – Шумен – ИМШ/НЗ – № 14728. За съжаление, както в повечето подобни случаи, точното му местонахождение остава неизвестно – най-общо Североизточна България. В повечето случаи това означава районът на Преслав (преобладаващ брой от моливдовулите, които документираме в последните години, произхождат именно от там). Засега това е единственият екземпляр от България, който е изработен от бронз. Той също е половинка от някога цял калъп, предназначен за отливането на 3 оловни ядра. По своята форма намира най-близки паралели с калъпа от глазирана керамика от Преслав, намерен до Южната порта на Вътрешния град. В първичната публикация обаче той е определен като калъп за производство на накити[5]. Калъпът от шуменската колекция бе изследван чрез метода на рентгено-флуорисцентния елементен анализ[6]. Направени бяха измервания на общо 10 различни части на предмета. В пет от тях съдържанието на мед е около 35,6%, а на олово приблизително 19,7%. Останалите проценти се разпределят между различни примеси като силиций, фосфор, калай, цинк, калций, желязо и др. Три от измерванията показват високо съдържание на олово – около 44,6%. Вероятно на тези места има остатъци от отливаното в калъпа олово. В заключение може да се каже със сигурност, че материалът от който е изработен, е оловен бронз.

През 2007 г. бе публикувана колекцията с печати на Регионален исторически музей-Шумен, където калъпът беше включен в раздела *Технологични материали*[7]. Неговите размери са следните. Дължина 76 мм; ширина – 32 мм; дебелина – 4/5 мм. В долния ляв край е отчупен (табло II, обр. 6a, 6b). Дължината в долната страна, където е отчупването, е 63 мм, а ширината – 18 мм. В двата срещуположни ъгъла има пробити отвори, чрез които двете половини са се захващали посредством нит. В горната половина има врязани три улея свързани с гнездата за отливане на ядрата. През централната част на калъпа минава улей, който оформя канала за шнура. Трите гнезда са разположени в една линия и имат сходен диаметър. Едното гнездо е с диаметър 18 мм, а останалите две – 19 мм. Размерите и външните характеристики на отливаните в калъпа ядра намират най-близки паралели с ядрата от VIII група, намерени в Административната сграда в Преслав[8]. Това беше потвърдено чрез направените съвременни отливки на ядра – първо от восък, а после и от гипс[9]. Диаметърът на получените след отливането оловни ядра насочва и към евентуалната датировка на бронзовия калъп. Характерно за печатите от X-XI в. е тяхното малко ядро, в сравнение с тези от IX в. и особенно моливдовулите от XII-XIV в. Неговите метрични параметри, а и местонамирането (въпреки неуточнената локализация) дават основание да бъде поставен в хронологическите граници на десетия век.

Най-близки паралели разглежданият тук паметник намира с бронзовия калъп, произхождащ от Палермо (Италия), който бе отново разгледан на VIII Международен симпозиум по византийска сигилография, състоял се в Берлин (1-4 октомври 2003 г.). Основната разлика, отличаваща го от нашия калъп, е че върху него е изписано името на собственика[10]. За съжаление вследствие този паметник не беше даден за публикация в изданието на симпозиума.

Възниква и въпросът относно принадлежността на бронзовия калъп от североизточна България – дали принадлежи на византийска или българска институция? Без съмнение той е бил част от технологичните материали на някакво административно ведомство. Тъй като засега е единствен от територията на България, липсата на паралели прави отнасянето му към определена институция несигурно.

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ

Обр. 1., Обр. 4. Каменен калъп от района на Административната сграда (Велики Преслав).

Обр. 2. Каменен калъп от комплекса разположен около Кръглата църква (Велики Преслав).

Обр. 3. Глинен калъп от района на Административната сграда (Велики Преслав).

Обр. 5. Калъп от глазирана керамика намерен близо до Южната порта (Велики Преслав).

Обр. 6. Бронзов калъп от колекцията на РИМ-Шумен.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Йорданов, И.** Още веднъж за булотириона от Археологическия музей в София. – *ГНМ*, 1992, VIII, 387-393; **Робов, М., Й. Алексиев.** Булотирион от култовия комплекс при с. Воден, Бургаска област, България. – *Юбилеен сборник "Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907-2007)"*. Шумен, 2008, 169-180.

[2] **Oikonomidis, N.** *Byzantine Lead Seals*. Washington, 1985.

[3] **Oikonomidis, N.** The Lead Blanks Used for Byzantine Seals. – *SBS*, 1987, 97-103.

[4] **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията в Преслав*. С., 1993, 22-23.

[5] **Михайлова, Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – *Преслав*, 1983, 3, 170-174.

[6] Анализът бе извършен в лабораторията на НАИМ-БАН в София от инж. Пламен Бонев Използвам случая да му благодаря за извършените изследвания и направените заключения.

[7] **Jordanov, I. Z. Zhekova.** *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen.* Shumen, 2007, № 684.

[8] **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията в Преслав.* С., 1993.

[9] Отливките бяха снети от реставратора към Филиала на НАИМ-БАН-Шумен, Станка Георгиева. Използвам случая да й благодаря за проведения експеримент.

[10] **Kislinger, E., G. Manganaro.** Byzantinische Siegel aus Sizilien. – *8. Internationales Symposion für Byzantinische Sigillographie, 1–4, October, 2003, Berlin.* Resümees, 28.

BRONZE MOULD USED FOR CASTING OF LEAD BLANKS (XTH C.) FROM THE NORTHEASTERN BULGARIA

Zhenya Zhekova

Abstract

The discovery of moulds for production of lead blanks from the modern Bulgarian lands is a relatively rare phenomenon. Their location is connected with the activity of a certain department, which maintained active correspondence, i.e. where a large number of lead blanks were needed. Such an example is the Bulgarian capital Veliki Preslav, from where five moulds are documented.

The mould presented here is to date the only specimen from Bulgaria made of bronze. It is a half of what was once a whole mould used for casting three lead blanks. According to its shape, its closest parallel is the mould of glazed ceramics from Preslav found near the Southern Gate of the Inner City.

The presented bronze mould has a length of 76 mm; width – 32 mm; thickness 4/5 mm. The lower left part is chipped. The length at the lower chipped part is 63 mm and the width -18 mm. In the two opposite angles there are openings by which the two halves were joined with a rivet. In the upper half, there are three incised grooves connected with the nests for casting blanks. A groove, which forms the channel, goes through the central part of the mould. The three nests arranged in a line have a similar diameter. The one nest has a diameter of 18 mm, while the other two – 19 mm. The sizes and external characteristics of the cast blanks have the closest parallels with the blanks of group VIII found in the Administrative building in Preslav. The diameter of the cast lead blanks points to the probable dating of the bronze mould. Typical for the Xth-XIth-century seals is their small blank in comparison to those of the IXth c. and especially the XIIth-XIVth-century lead seals. Its metrical data and find-spot (despite the unspecified location) give grounds to be placed within the chronological boundaries of the tenth centuries.

The question arises about the ownership of the mould – whether it belonged to a Byzantine or Bulgarian institution. No doubt, it was one of the technological materials of one such department, but its attribution to a definite institution is still uncertain.

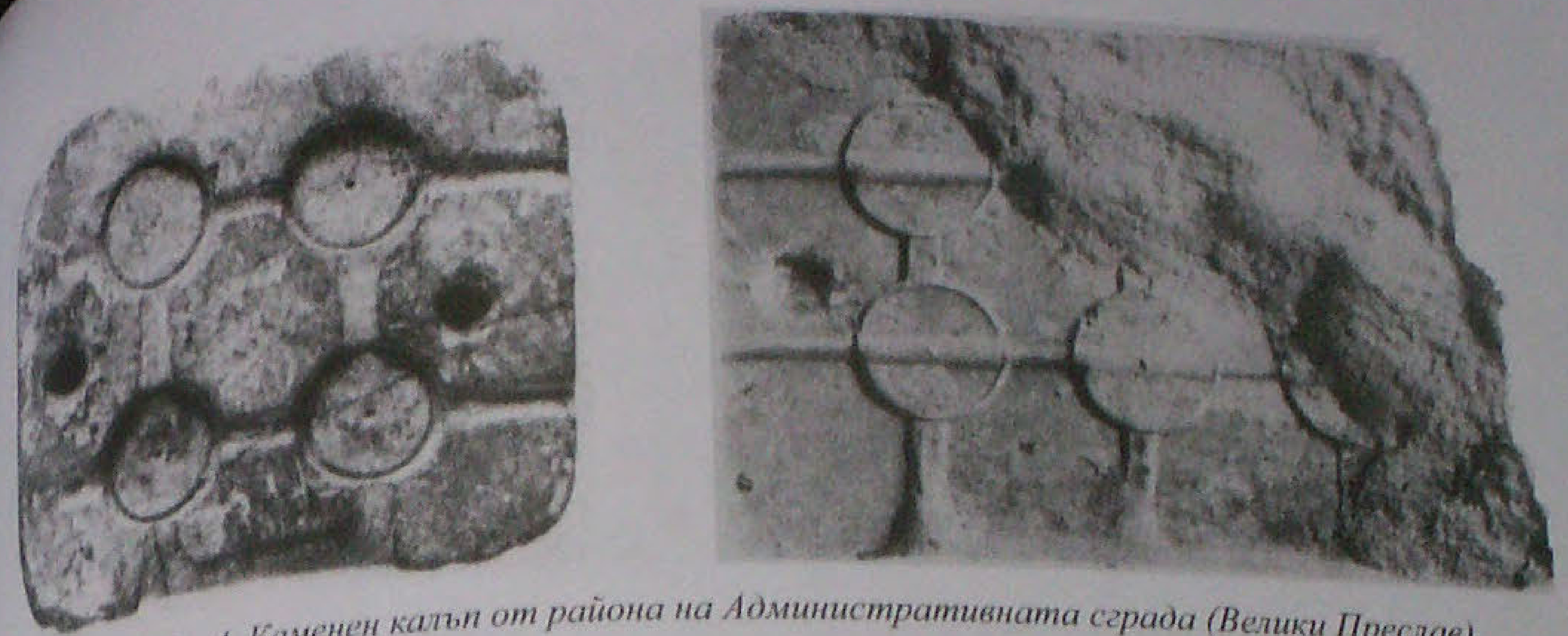

Обр. 1., Обр. 4. Каменен калъп от района на Административната сграда (Велики Преслав)

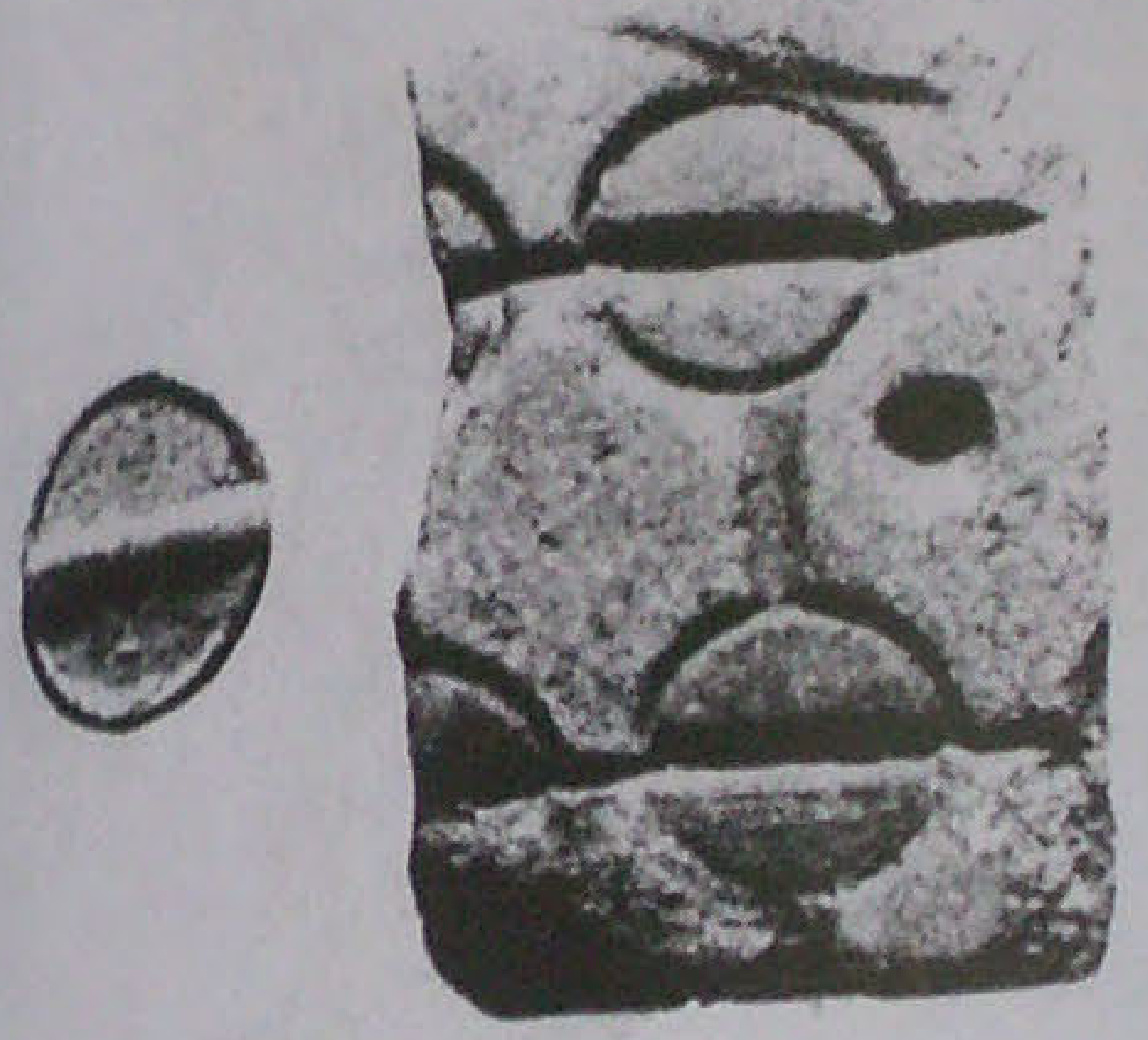

Обр. 2. Каменен калъп от комплекса, разположен около Кръглата църква (Велики Преслав)

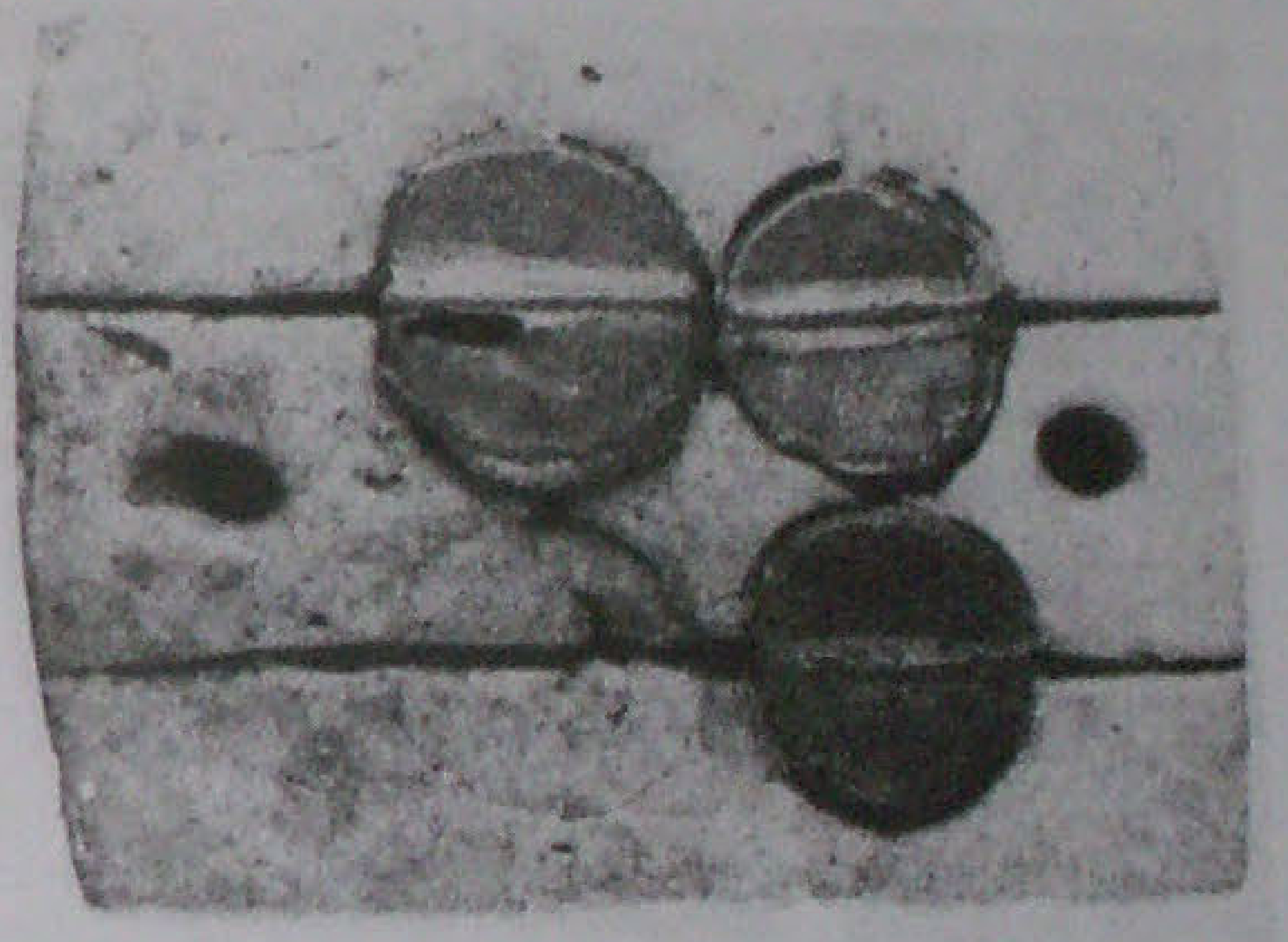

Обр. 3. Глинен калъп от района на Административната сграда (Велики Преслав)

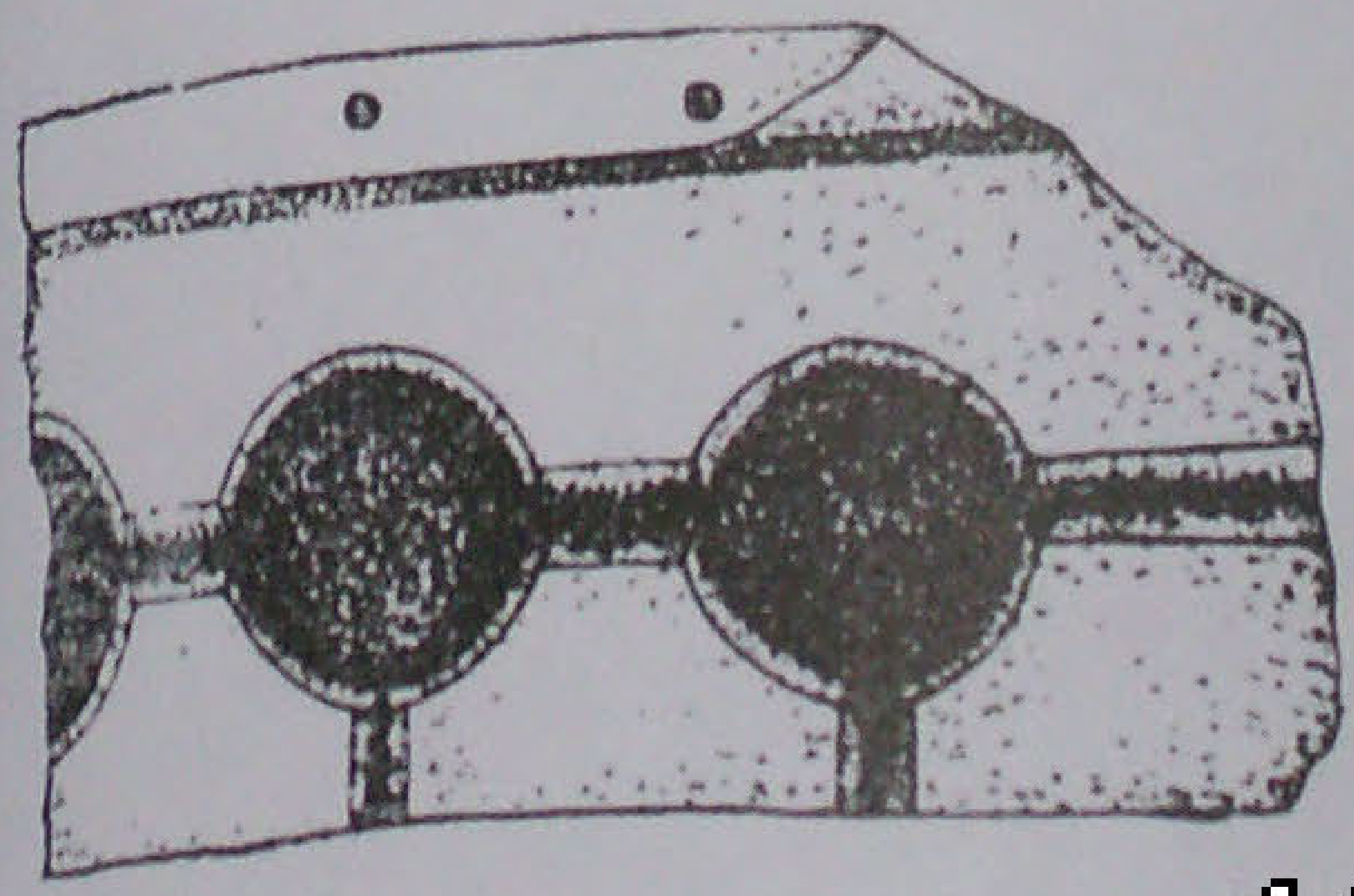

Обр. 5. Калъп от глазирана керамика намерен близо до Южната порта (Велики Преслав)

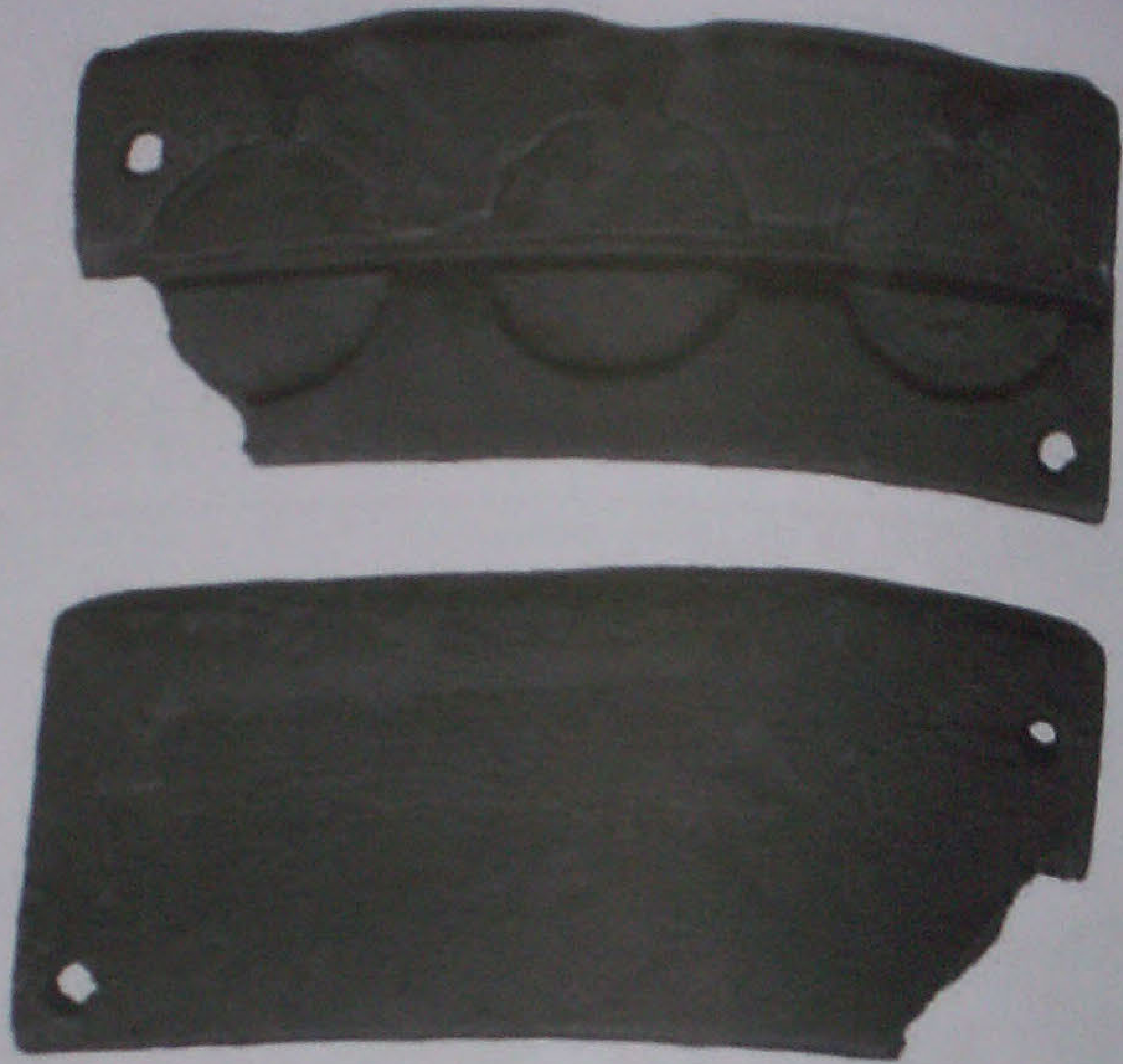

Обр. 6. Бронзов калъп от колекцията на РИМ-Шумен.

ПЪТЯТ НА ЙОАН ЦИМИСХИ КЪМ ПРЕСЛАВ

Георги Майсторски

В историята на Средновековна България има събития, които родната историография твърде оскъдно и с известна неохота коментира. Дали поради липса на изворови данни, или заради минорния му и дори трагичен край, но едно такова събитие се явява походът и успешната военна акция на император Йоан Цимисхи срещу Велики Преслав през пролетта на 971 г.[1]

За онези смутни години историците неизменно се опират на сведенията на съвременника Лъв Дякон ("История")[2], както и на хрониката на Йоан Скилица[3] – богато илюстрирана с ценни за нас миниатюри. В по-малка степен те ползват Йоан Зонара[4], чиито описания, макар и лаконични, съдържат детайли, нерядко допълващи двата основни извора. Бегли сведения за битката при Преслав могат да се почерпят и от арменския историк Степан Таронски[5].

В описанието си Лъв Дякон разкрива старателната подготовка за военен поход срещу България, която извършва Цимисхи, след сблъсъка при Аркадиопол. Подготвена е бойна флота за контрол на движението през р. Дунав, а към старопланинските проходи са разпратени съгледвачи, които да подскажат благоприятния момент и най-безопасния път за сухопътна атака срещу стана на Светослав[6]. Впрочем макар да е определен за основен противник, киевският княз и неговото елиминиране очевидно не са били крайната цел на василевса. В речта си към офицерите и военачалниците, той ясно очертава главната предпоставка за успеха – превземане на "Преслав, който е столица на мизите". Именно това предопределя и пътя, по който ромейската войска трябва да се прехвърли през Балкана – някой от проходите, водещи към столичния град. Моментът за кампанията също е подбран целенасочено – страстната седмица преди Възкресение Христово (по изчисления – първата седмица на месец април 971 г.), когато според императорските съгледвачи русите се отдали на безделие, подценявайки решимостта на Йоан Цимисхи да тръгне срещу тях точно по време на свещените за всички християни празници *(Обр.1)*.

След напускането на Константинопол византийската войска презимува при Родосто. Там според Скилица и Зонара[7] в лагера на ромеите идват пратеници на Светослав да разузнаят готовността им за поход към Мизия. След като са отпратени, войската ги последва и се озовава неочаквано край Велики Преслав. Последното едва ли е вярно, тъй като противоречи на внимателната подготовка, извършена от василевса, и за него не е трудно да предположи, че появата на съгледвачите би могла да бъде и капан. По-приемливо е да кажем, че тъкмо тези пратеници донасят ценна информация за разположението на руските гарнизони и са водачи на ромейската войска по най-удобния и кратък път през Балкана. От разказа на Лъв Дякон научаваме, че Цимисхи, като взема за отправен пункт Адрианопол, потегля на север след дългата реч пред войската и успява без особени трудности да премине теснините и клисурите. След това обаче по негово разпореждане придвижването е преустановено, за да се даде почивка на бойците. Ромейският стан е разположен "…на един безопасен хълм, заграден от двете страни с река (τοῖς ποταμόν), която обещава изобилие от вода"[8]. Скилица и Зонара пък подчертават близостта на мястото до Велики Преслав, която трябва да осигури толкова решаващите при атаката изненада и свежест. Тази близост се потвърждава и от информацията на Лъв Дякон за утринния боен марш в дълбоки колони, благодарение на който ромеите се озовават неочаквано пред стените на Преславния град и при който войската вдига такъв невъобразим шум, та чак “тамошните планини отеквали”. Тези сведения, макар и спорадични и нееднородни, дават една сравнително богата географска картина на придвижването. Д. Ангелов и Б. Чолпанов в своята ”Българска военна история през средновековието” съвсем логично предполагат, че описаният по-горе хълм се намира в Герловската котловина, като не поставят под съмнение преминаването на Цимисхи през Върбишкия проход[9]. Тъй като изобилието от вода в тази област се осигурява от р. Тича и нейните притоци, нормално би било да потърсим местността там, където реката извива така, че да загражда хълм от две страни и едновременно – да бъде достатъчно близо до последните хребети на Преславската планина. На тези особености отговарят най-пълно днешните местности “Староселка” и “Алана” – разположени съответно на 2 км южно и на 1 км североизточно от с. Сушина. Последната осигурява както достатъчна площ за стануване, така и непосредствена близост до столичния град, а освен това е добре защитена от север и от дълбокото корито на р. Ивановска. Допълнителни удобства тук предоставят средновековните селища при Сушина и Виница[10], които са могли да попълнят продоволствието на византийската войска и да осигурят опитни водачи за последната част от прехода. Императорът може да избира между два преки маршрута – през Дервишкия проход или по пътя, който следва долината на Тича[11]. Съществува хипотеза и за трети проход – този през Драгоевския балкан. Да тръгне по него обаче, за Цимисхи означава да преодолее пълноводната през този сезон река и да подложи войската на поне 6-часов преход. Този път, наричан по-късно „Стамбол йолу” или „Цариградски път”, достига с. Драгоево и след още час през откритата местност, се спуска в равнината източно от Преславската крепост. С оглед търсената изненада при първата атака на крепостта, този вариант очевидно е крайно неблагоприятен. Не без значение е и сведението, че в равнината византийците са посрещнати от 8000-8500 руски воини. При такъв маршрут на василевса неговите отряди биха се вклинили между крепостта и “скитите” – нещо, което противоречи на описаните в изворите действия *(Обр.2)*[12].

До момента изследователите на разглеждания исторически епизод единодушно отхвърлят възможността ромеите да са стигнали пред Велики Преслав по долината на р. Голяма Камчия (Тича)[13]. Ще се присъединим към тази позиция с поне два аргумента. Първият е, че според описаните бойни действия, отредите на Цимисхи излизат „в равнината пред града”, а не при крепостните стени, както би се получило по този път. Вторият аргумент е коментиран вече – краткият път по поречието на Тича е добре охраняван или поне наблюдаван към момента на събитията[14]. Тук ще добавим, че при напускането на клисурата пътят минава като през фуния през двете крепости Горни и Долни Страдини[15], носещи по всяка вероятност тогава името Холовник (Устие)[16]. У Йоан Зонара намираме сведение, което може би пряко потвърждава активното участие на тази твърдина в битката за Преслав: „Понеже много скити избягали в едно укрепление, императорът заповядал да превземат и него. Но войниците отивали с неохота, поради непристъпността на мястото. Като научил това, Йоан сам пред другите отишъл пеша до укреплението...”[17]. На пръв поглед този разказ звучи твърде сходно с описанието на Скилица за превземането на Двореца. Фактът обаче, че Зонара го предава като допълнителна случка, след финалните му думи за падането на Преслав, ни кара да мислим, че тук става дума за друго укрепление, което се извисява непристъпно и все пак може бързо да се достигне пешком. На тази характеристика отговаря в най-пълна степен малката крепост “Страдините”, чиито зидове и днес се виждат на хълма, южно от т. нар. Омуртагов мост.

Изхождайки от дадените по-горе съображения, ще разгледаме и третия възможен маршрут на ромейския преден отряд – Дервишкият проход. От античността, та до наши дни това е предпочитаният път през Преслав за Ямбол и южните области[18]. Той избягва дълбоки и пълноводни долове, движи се по полегати склонове и планински седла, като е добре захранен с прясна вода от няколко извора по южния склон на Преславската планина и от студената Дервишка река – по северния. Слизайки по този път към Преслав, императорът минава в подножието на крепостта Бял град[19], където също може би има охранителен гарнизон, и се озовава в обширната равнина, водеща към северозападния ъгъл на външната преславска крепост. Именно тук, в желанието си да превземе българската столица, Йоан Цимисхи провежда първата си схватка с русите. Местността е единствената, която отговаря на замисъла на нападателите да атакуват изненадващо и фронтално, без тежките стенобитни машини, крепостните стени на града. Тук те нямат каквито и да било препятствия за настъпление, включително – водни, с каквито равнината на изток изобилства. Впрочем, както вече е отбелязвано неведнъж[20], наличието на реки и други водни прегради, особено в пълноводието на ранната пролет, неминуемо би било отразено в разказите на хронистите, а те не споменават нито ред за наличието на подобен фактор в битката. Следвайки подобна логика, в по-старите си разработки Д. Ангелов и Б. Чолпанов заключават, че нападението над града е могло да бъде само от запад[21]. На приложената от тях схема в „Българска военна история през средновековието” обаче мястото на бойните действия е пренесено на север от р. Дервишка, като по този начин до голяма степен е обезсилена първоначалната им логика. Долината на тази малка рекичка е винаги добре напоена, а в периоди на снеготопене и дъждове, какъвто е началото на април – дори мочурлива. Ето как Лъв Дякон описва една маневра на конницата, която е от особено значение за изхода на първото сражение: „...Тогава императорът заповядал на „безсмъртните” да нападнат стремително лявото крило на скитите. С издадени напред копия и като пришпорили силно конете си, те се спуснали срещу неприятелите...”. Ако приемем, че битката е кипяла северно от Дервишката река, то именно по нейната долина би трябвало да е проведена фланговата атака на византийската кавалерия, която разстройва редиците на русите и предотвратява идването на подкрепления от град[22]. При тези условия обаче конницата може да нахлуе само в колона, без необходимата ѝ маневреност, а това би я направило лесна плячка за опитните бойци на Светослав, които при Аркадиопол според Лъв Дякон пронизват “повечето от конете с копие” *(Обр.3)*[23].

Обобщавайки казаното, трябва да приемем, че високата тераса между Преславската крепост и Бял град най-пълно съответства на историческите сведения за арената на първия бой за Преслав през онази 971 г., както и на топографските дадености на преславската околност. В този участък на крепостта е нанесен и основният удар на нападателите – концентриран в отсек от около 300 м по-високото западно трасе на крепостната стена и 1000 м от северозападната кула до северната порта на Външния град. В южна посока от тази равнина стената се спуска стръмно и после опасва хълма Зъбуито, а източно от Северната порта започва полегато спускане – също не особено благоприятно за директна атака. В още по-голяма степен това важи за източната крепостна стена, която почти по цялото си протежение е защитена от водите на река Тича *(Обр.4)*.

Тук е моментът да отбележим, че изворите са еднопосочни в сведенията си за няколко, а не само за една порта, свързана с бойните действия: *Йоан Скилица – за първата атака:* “Сфенкел, който стоял начело на цялата войска в Преслав…затворил вратите и ги залостил с колове. После се изкачил на стената и започнал да отблъсква с всякакъв вид стрели и камъни

13.01.2010

нападащите ромеи”[24]; *Лъв Дякон*: “В това време войската на ромеите…счупила ключалките, разбила лостовете на вратите и навлязла в града…”[25]; *Йоан Зонара*: “Някои се качили със стълби на крепостните стени…отворили вратите и дали лесен достъп на цялата ромейска войска”[26]. От фортификационна гледна точка не буди съмнение, че една такава градска порта трябва да е разположена на високия западен участък на преславската крепост, по т. нар. Козарски път. Тъкмо тя е могла да осъществява комуникацията с Дервишкия проход, със западното предградие и крепостите по северните склонове на Преславския балкан.

Още едно любопитно сведение за хода на обсадата ни дава Скилица: “Императорът се изкачил на една височина над града, за да го виждат скитите”[27], а ние бихме добавили – за да наблюдава по-добре обсадата. Ако тук става дума за хълма Зъбуите, трябва да приемем, че хронистът бърка последователността на събитията и че от височината Цимисхи следи атаката на Вътрешния град. Това косвено се потвърждава от думите на Лъв Дякон, че щурмът на Двореца е поверен на Варда Склир[28] – “мъж деен и прочут с храбростта си”, а василевсът координира действията от разстояние. Тъкмо от това възвишение той може да види безплодните опити да се проникне през потерните на Двореца и заповядва “да хвърлят огън… навсякъде от околовръстните стени”[29]. От тук не му е представлявало трудност и да се притече сред войниците си при последната атака срещу малката крепост Страдини, за която стана дума по-горе.

В досегашните изследвания на трагичните преславски събития от 971 г. историците малко отделят внимание на епизода с пленяването на царското семейство. В подробното изложение на Лъв Дякон залавянето на цар Борис II и неговото семейство е отбелязано веднага след навлизането на нападателите в града и преди атаката на двореца: “В това време войската на ромеите...навлязла в града, като извършвала неописуеми кланета и убийства над скитите. Казват, че тогава бил пленен и Борис, царят на мизите…заедно с жена си и двата си невръстни сина и бил заведен при императора”[30]. Скилица повтаря с известни различия в детайлите този разказ, но отново поставя царския плен преди щурма на Двореца. Можем да допуснем, че Борис, “…който още носел знаците на царската власт…”, участва в защитата на града и е пленен в бой или че обитава някое от имениата във Външния град на Преслав, т. е. – бил е уязвим скоро след като ромеите преодоляват първия отбранителен пояс. С оглед изричното упоменаване, че Борис II е пленен с цялото царско семейство, по-вероятно изглежда второто предположение. Този въпрос обаче заслужава едно допълнително проучване, така както и неясnotите по момента на завръщане на Петровия приемник, взаимоотношенията между българския владетелски двор и Светослав и др.

В заключение трябва да кажем, че походът на император Йоан Цимисхи към североизточните български предели и столицата Велики Преслав е една от най-прецизно проведените военни кампании в дългата история на българо-византийското противоборство. Тя става възможна както благодарение на блестящите пълководчески качества на василевса, така и вследствие разрухата и безредието, които настъпват в българската държава след руското нашествие. Факт е също, че тъкмо този сблъсък полага началото на финалния етап от онзи период в родната ни история, който днес наричаме Първо българско царство.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр.1. Източните български предели през Средновековието (по В. Аврамов – вж. бел.1) и пряк път между Адрианопол и Велики Преслав

Обр.2. Южната Преславска околност с възможните маршрути за движение

Обр.3. Схема на атаката на преславската крепост

Обр.4. Ромейската войска превзема крепостните стени на Велики Преслав (миниатюра от хрониката на Йоан Скилица)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелов, Д, Б. Чолпанов**. *Българска военна история през средновековието* (X–XV в.). София, 1994, с. 19-32; **Златарски, В**. *История на българската държава през средните векове*. т. I ч. 2, 516–605; **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска–Преслав*. С., 1929, с. 242–250.

[2] **Leo Diaconus**. *Historia*. - *ГИБИ*, 5, 130-133.

[3] **Ioannes Scylizes**. *Synopsis Historiarum*. p.393, *ГИБИ*, 6.

[4] **Ioannes Zonaras**. *Epitome historiarum*. p. 527, *ГИБИ*, 7.

[5] *Българска военна история*. Подбрани извори и документи, т. I. С., 1977, с. 158.

[6] **Leo Diaconus**. *Historia*. p. 133, *ГИБИ*, 5.

[7] **Ioannes Scylizes**. ibidem, p.393; **Ioannes Zonaras**. ibidem

[8] **Leo Diaconus**. ibidem, p.133.

[9] **Ангелов, Д., Б. Чолпанов**. *Цит. съч*, с.21.

[10] **Тотев, Т.** *Средновековна Виница*. С., 1992; По наблюдения на автора, в м. Мешето, северозападно от с. Сушина, е разположено селище, обитавано по-интензивно през XI–XV в.

[11] **Аврамов, В.** Цит. съч. с. 246.

[12] Аврамов застъпва именно тази версия за пътя (цит. съч. с.247 и сл.), но същевременно пренебрегва очевидните аргументи в полза на Дервишкия проход, вероятно непознавайки терена.

[13] **Ангелов, Д, Борис Чолпанов**. *Цит. съч*, с.21; **Аврамов, В**. Цит. съч. с. 246.

[14] Пак там.

[15] **Шкорпил, К**. Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. - *БИБ*, I, 1929, №2, с.86; **Джингов, Г**. Към проучването на укрепителната система около средновековен Преслав. - *Археология*, 1962, №4, с.16–17.

[16] **Стоева, Кр, Г. Майсторски**. Нов епиграфски паметник от Велики Преслав. – *Преславска книжовна школа*, №7, 2004, с. 414–415 и бел. 8,9.

[17] **Ioannes Zonaras**. Ibidem.

[18] **Аврамов, В.** Цит. съч. с. 102.

[19] **Джингов, Г**. Цит. съч, с. 20.

[20] *Българското военно изкуство през феодализма*. Под ред. на ген. Щ. Атанасов, С., 1958, с. 189.

[21] Пак там

[22] **Ангелов, Д, Б. Чолпанов**. *Цит. съч*. с.20.

[23] **Leo Diaconus**. ibidem, p.108.

[24] **Ioannes Scylizes**. Ibidem.

[25] **Leo Diaconus**. Ibidem.
[26] **Ioannes Zonaras**. Ibidem.
[27] **Ioannes Scylizes**. Ibidem.
[28] **Leo Diaconus**. Ibidem.
[29] Ibidem.
[30] Ibidem.

THE WAY OF JOHN TZEMISHES TO PRESLAV

Georgi Maystorski

Abstract

In Bulgarian history there are events which have been slightly and with some aversion commented. Maybe because of lack of sources or maybe because of its tragic end, but one of those events is the successful campaign of the Byzantine emperor John Tzemishes against Veliki Preslav in the spring of 971.

Information about those times we take from the contemporary Leo Deaconess /"History"/, as well as from the Chronicle of Ioannis Scylitzae. In less extend we use the data of Ioannis Zonarae, but his laconic tales contain details that often add the two basic sources. Some cursory information about the battle for Preslav could be taken also from the Armenian Stephan Taronite.

Leo Deaconess describes Tzemishes's accurate preparation for a campaign against Bulgaria. And the emperor's goal is seen in his speech to the generals: to take "Preslav, which is the capital of the Moesians". Starting from the base near Adrianopolis, the emperor takes direction to North and got past the mountain passages, stopping not far of the capital town "…at a secure hill, surrounded from the both sides of a river /τούς ποταμόν/...".

Analyzing the geographic features and the historic picture, in the current article we advocate the thesis that the Byzantine army attacks capital Preslav from the West, giving an action to the defenders in the Kastana plane. It also takes the high west part of the Outer fortress first, as well as the gate placed there, at which the authors hint. We uncover also several details in chronology of the battle and about the place of capturing the tsar Boris II, as well we suppose that the small fortress, named Holovnik/Ustion took part in defense of the Bulgarian capital.

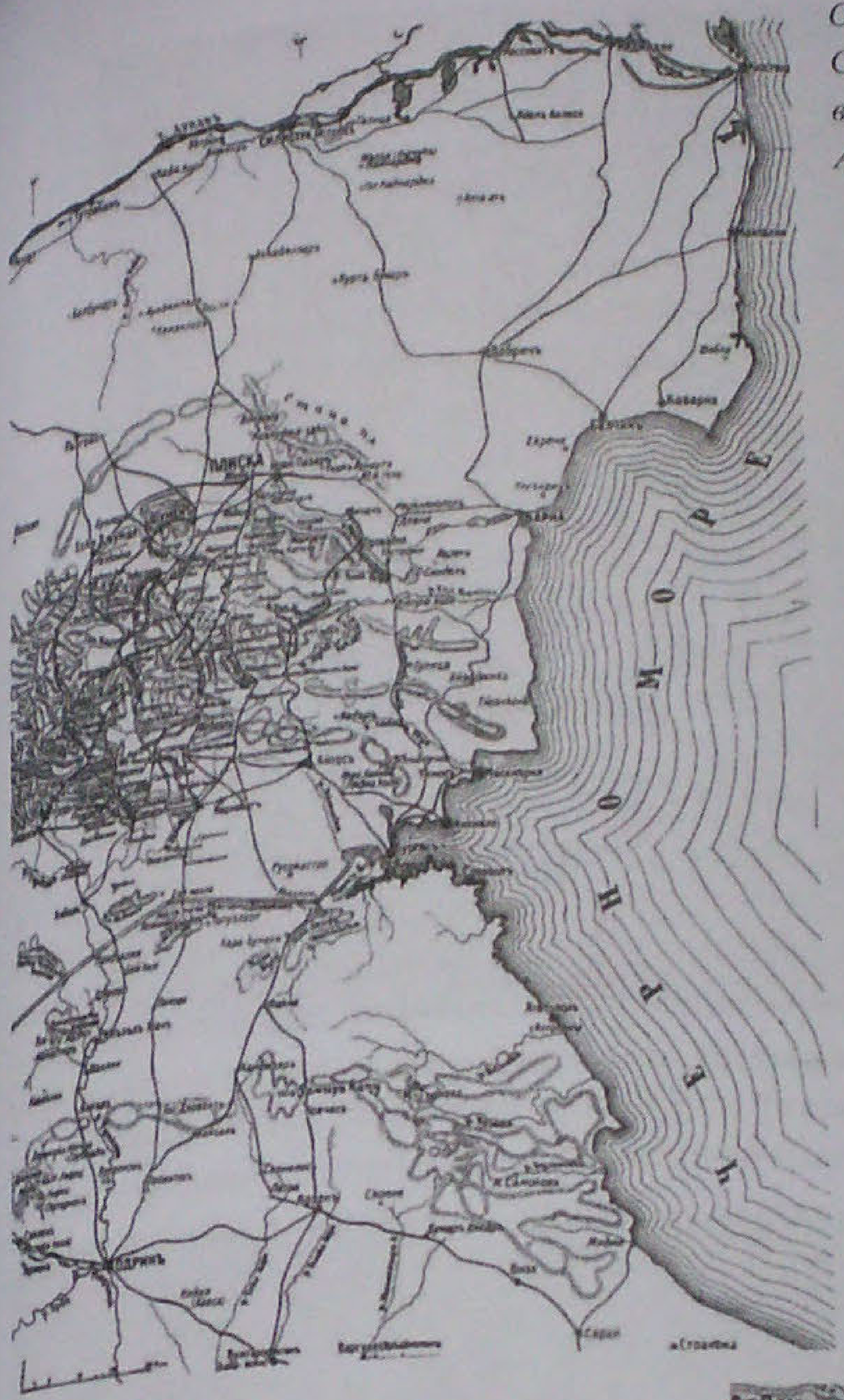

Обр.1. Източните български предели през Средновековието (по В. Аврамов – вж. бел.1) и прекият път между Адрианопол и Велики Преслав

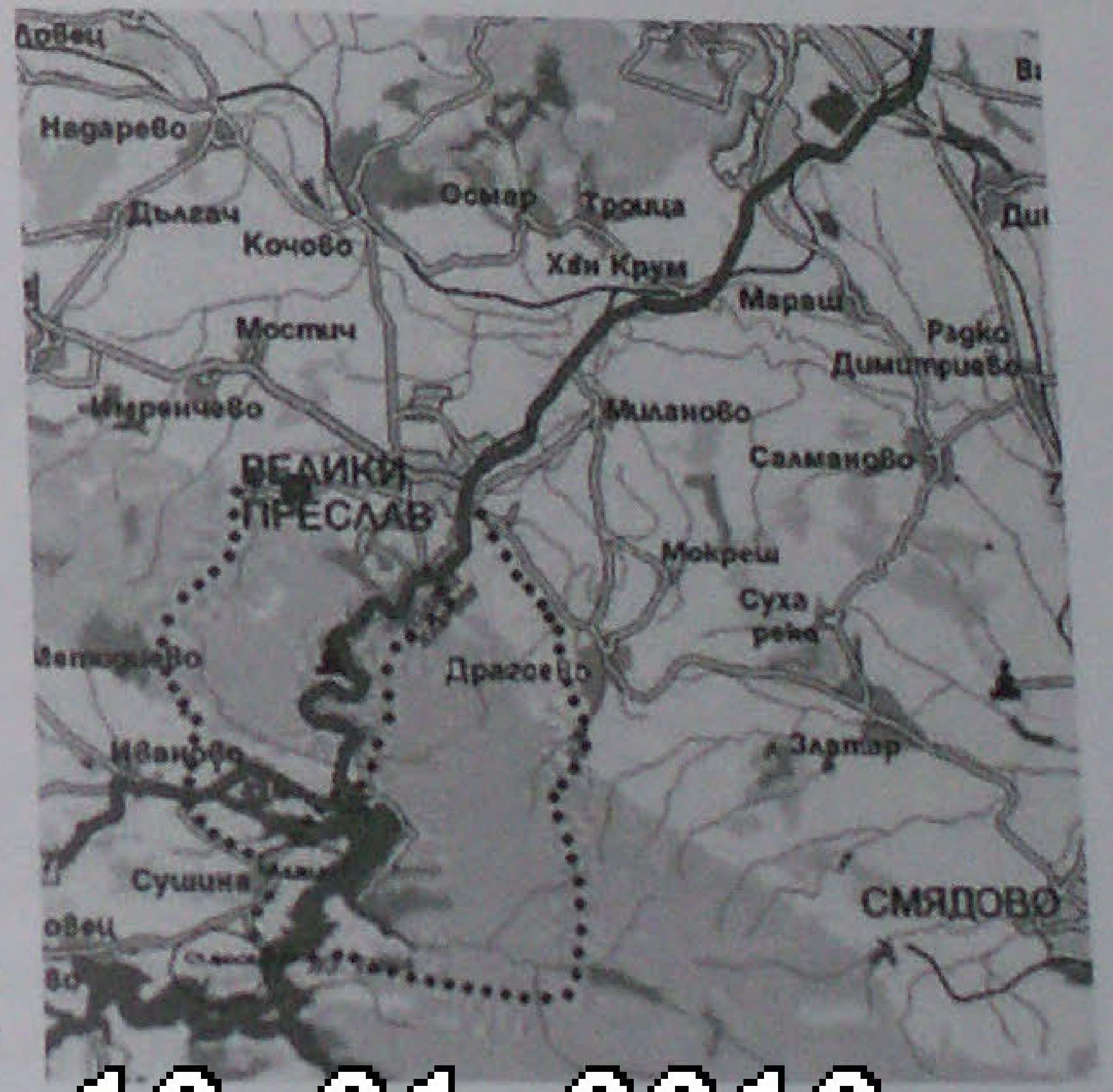

Обр.2. Южната Преславска околност с възможните маршрути за движение

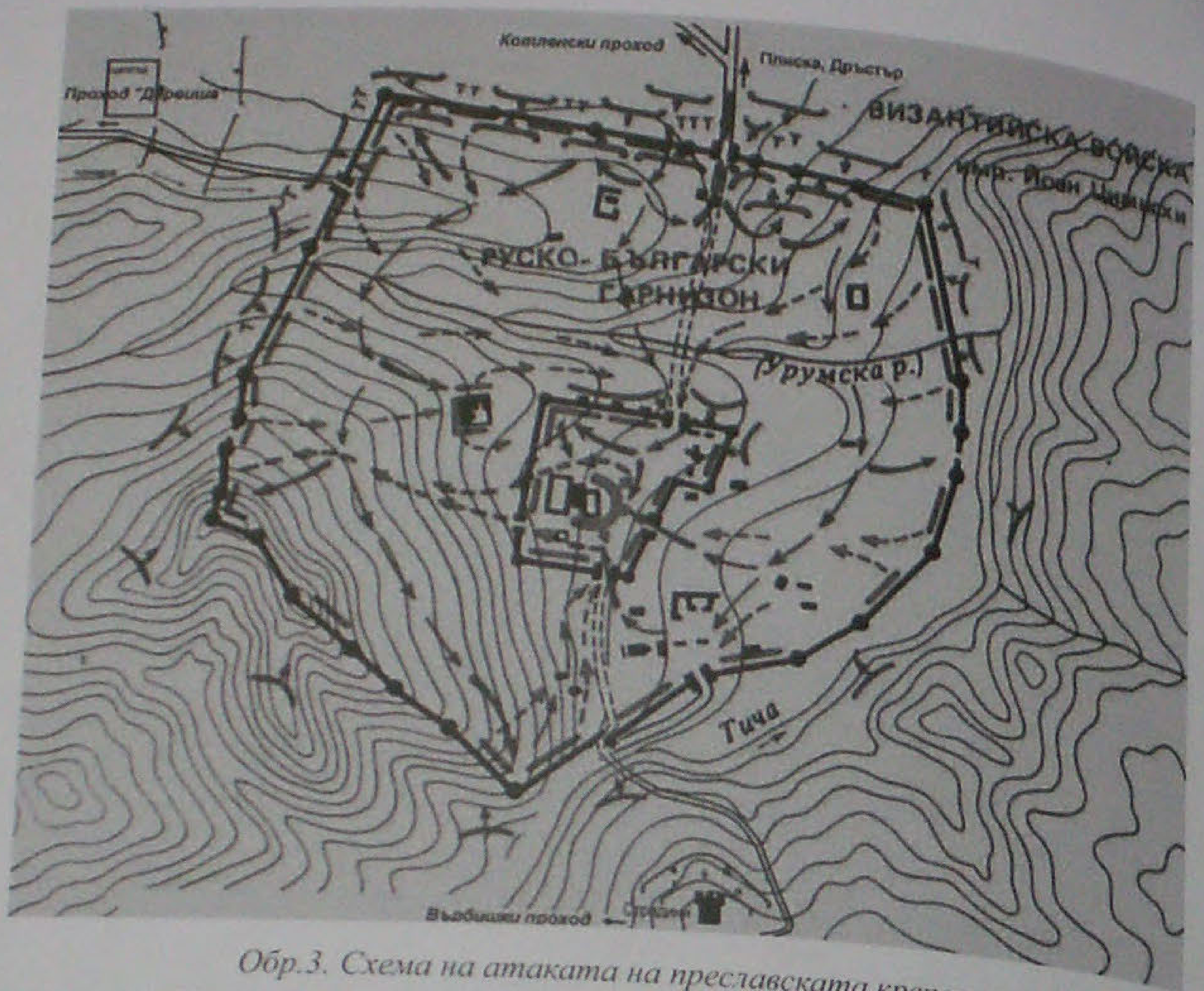

Обр.3. Схема на атаката на преславската крепост

Обр.4. Ромейската войска превзема крепостните стени на Велики Преслав (миниатюра от хрониката на Йоан Скилица)

ДУХОВНОТО ПЪТУВАНЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ОТ КРАЯ НА XI – XII В.

Люба Илиева

В средновековната история на България през разглеждания от нас период (края на XI–XII в.) може да се открои и един по-различен вид пътуване – този на идеите, които произлизат от българите, и на идеите, с които те си взаимодействат в рамките на духовния живот в Империята.

С падането на България през 1018 г. под византийска власт се променят насоките в развитието на българската култура и това се отразява върху съдържанието и качеството на духовния живот на българското население през XI–XII в. Въпреки липсата на собствено български институции и на свободно развитие в културните традиции от периода на Първата българска държава, този факт съвсем не означава отсъствие на духовни изяви сред българското население през XI–XII в.

Разбира се, в сравнение с културния живот на Първата българска държава, непосредствено след византийското завладяване през XI век в духовния живот на българите се наблюдава известен регрес, но той се дължи повече на загубената политическа независимост и разрушаването на важни национални институции, а не толкова на официалната византийска политика и умишлено провеждана активна асимилация на българското население от византийските светски и църковни власти.

Още със завладяването на страната от император Василий II, част от българските боляри са удостоени с византийска служба, титли и материални придобивки, като постепенно се сливат с имперската аристокрация[1]. Тази нова прослойка е включена в сферата на византийската образованост и потомците на българските боляри посещават школите в Константинопол и други имперски центрове. По този начин по-голямата част от българския елит започва постепенно да се ромеизира, макар и да не забравя своя род.

Що се отнася до мнозинството – обикновеното население в българските земи, на първо време запазват и доскорошните възможности да се ограмотяват на български език в местните църкви и манастири. Това положение е отразено в грамотите на Василий II, в духа на неговата политика спрямо покорените земи. В сигилия от 1019 г. се забранява на византийските сановници "да се намесват в делата нито на български манастир, нито на църква, нито в каквато и да е църковна работа"[2]. Като утвърждава вътрешната църковна организация и правата на българските монаси, поне на официално, институционално ниво, Василий II не прекъсва ръководената от тях просветна дейност.

В по-старата историография е разпространена тезата за целенасочената и зловредна за българското общество политика на ромеизация, провеждана от византийските власти с цел духовна и езикова асимилация на българската народност[3]. Най-ревностният привърженик на идеята за "ромеизация", в контекста на византийската политика спрямо покорените българи е В. Н. Златарски, който проследява цяла такава епоха от 80-те години на XI в. до възстановяването на Българската държава през 1186 г. В редица отношения, от тезата за ромеизаторската византийска политика не се различават и разсъжденията на изследователя на Охридската архиепископия Ив. Снегаров[4].

13.01.2010

Основният аргумент на Златарски е интерпретацията на литературните произведения, писани от византийски автори през посочения период, посветени на значими личности от българската история. Така на архиепископ Теофилакт Охридски е вменена задачата да унищожи българската книжнина и език, а оттам и здравината на българската народност[5]. По същия начин е оценена и дейността на средецкия управител, византийският управител Георги Скилица, комуто според Златарски е наредено да напише на гръцки език житие на Св. Йоан Рилски, което да замени съществуващото българско и по този начин българите да бъдат принудени да научават и възхваляват едни от най-големите си светци на чужд език. Оценки в подобен дух по адрес на творчеството на Георги Скилица изказва и Ив. Дуйчев[6].

На практика обаче ние не можем да сме сигурни кой от всичките фактори – унищожение в хода на византийското завоевание (като при всяка война!), умишлена византийска политика или спад в книжовната продукция на българите в условията на липсваща българска държавност – се е оказал най-пагубен за съдбата на старобългарската книжнина.

Действително в контекста на историческите събития и съдбата на покорените българи през XI–XII в. е многопластова и разностранна и не би трябвало да се оценява еднозначно. В зависимост от времето, мястото и социалното си положение, част от българите във Византия се превръщат не само в нейни поданици, но и в ромеи. Тяхното вливане във византийското общество и служебна йерархия в редица случаи е доброволно или предшества периода на византийското владичество в българските земи. Времето и обстоятелствата свързани с процеса са вече проследени в специално просопографско изследване[7] и стоят встрани от целите на настоящата работа.

По-голямата част от българското население обаче запазва българското си самосъзнание. Този факт е засвидетелстван в редица български и византийски литературни източници от разглеждания период. Техният анализ, както и интерпретацията на историческите факти сочат една малко по-различна картина, поне що се отнася до набедените за инструмент на подобна имперска политика византийски духовници и писатели като Теофилакт Охридски и Георги Скилица. Запазени са написаните от тях жития на български светци, за чиито приемници се считат самите автори в дейността си из българските земи. Теофилакт, архиепископ български, отдава дължимото на местната традиция и на своя предшественик на Охридската катедра св. Климент, посвещавайки му житие, така както по-късно правят и други византийски функционери в българските земи, Димитър Хоматиан и Константин Кавасила. Запазеното само в български превод гръцко житие на св. Йоан Рилски от Георги Скилица, също както Пространното Климентово житие, не демонстрира никакви прояви на византинизъм от страна на средецкия византийски управител; и двете споменати жития, писани от ромеи, са посветени на български светци и в тях се говори за български език, българска държава и български владетели и епископи[8].

В действителност Охридската архиепископия играе ролята на организатор на духовния живот в българските земи. В нейните предели, обединяващи българското население в югозападните български земи, духовният живот и литературната продукция се свързват най-вече с дейността на архиепископ Теофилакт Охридски (1089–1108/26?)[9]. Неговото творчество съдържа интересни и важни за българското паство теми, отговарящи на личните му предпочитания и настроения. Така Теофилакт написва Пространно житие на Климент Охридски, споменът за когото се пази дълбоко в съзнанието на българите, а литературната му и просветна дейност са известни и ценени[10]. Отново с акцент върху християнското минало и настояще на

българските поданици във Византия във втората половина на XII в. се появява и гръцкото житие на Йоан Рилски, съставено от византийския писател Георги Скилица, управител на Средец от 1143 г. до 1180 г. От същия период са известни едно житие на Наум, служби в памет на Климент и Св. Седмочисленици[11].

Няма съмнение, че охридските архиереи се грижат за духовното просвещение на пасомите си. Теофилакт също проповядва в Охридската църква, по който повод с огорчение споделя в преписката си: “Охридчани слушат песента ми, както магаретата – лира”[12]. Това печално заключение навярно не е далеч от реалността: макар да са приели православната вяра, мнозина българи запазват езическата си душевност. Те приемат новата религия в чисто обредно отношение, без да се стремят към “доближаване” до ромейския християнски морал[13]. Не е ясно на какъв език Теофилакт произнася своите слова, няма запазени проповеди на български език, нито сведения, че такива са били превеждани по време на службата. Така кръгът на Теофилактовите слушатели се ограничава до представителите на византийската духовна и светска администрация, както и до един тесен кръг от по-образовани българи.

Важна част от културно-идеологическата политика на Византия спрямо българския народ представляват житийните произведения на гръцките духовни предстоятели в българските земи в периода на византийското владичество от края на XI–XII в.

На първо място това проличава в съдържанието на произведенията на архиепископ Теофилакт Охридски. В Пространното житие на Климент Охридски и Мъченичеството на петнадесетте Тивериуполски мъченици съдържат множество, понякога уникални сведения за българската история от периода на Първата българска държава[14]. Неговото творчество не само запазва и предава безценни сведения за българската история, но също допринася за укрепване на византийската държавност в съзнанието на българските поданици, както и на православното им съзнание. В този дух Теофилакт сам се идентифицира с дейността на Климент Охридски и подопечното си българско население: “Климент е предал на нас българите всичко, което се отнася до Църквата и с което се прославя паметта на Бога”[15]. Теофилакт акцентира и на факта, че Покръстването на българите ги сближава с ромеите[16].

Житията и службите посветени на видни български духовни дейци, създадени на гръцки език, не стават причина да изчезнат написаните такива на български език. Произведенията на първите български книжовници не само не са унищожавани, но са познати и използвани от византийското духовенство в литературни трудове[17]. Такъв е случаят с Житието на Св. Климент Охридски, за когото пишат двамата най-известни духовници и книжовници, охридските архиепископи Теофилакт и Димитър Хоматиан. Във връзка с това стои въпросът, с каква цел висши византийски духовници и книжовници създават произведения на българска тема, посветени на известни личности и събития от българското минало. Става въпрос за популярни творби като Теофилактовото житие на Св. Климент Охридски и на Петнадесетте Тивериуполски мъченици; за службите посветени на Св. Климент, неговото Кратко житие, написано от Димитър Хоматиан; за гръцкото житие на Св. Йоан Рилски, чийто автор е средецкият управител Георги Скилица. Разпространено е мнението, че тези произведения целят изместването на техните старобългарски източници, заставяйки българите да се приобщят към византийската култура и гръцкия език. В същото време обаче, споменатите литературни произведения свидетелстват, че византийските духовници в българските земи са се опитвали да бъдат съпричастни към културното наследство на българския народ и така да станат негови истински пастири и духовни водачи. Подобна цел би била непостижима посредством натиск, нетолерантност и неуважение към българските старини. Ето защо Охридските предстоятели се стремят чрез творчеството си да се приобщят към духа и настроенията на българското паство, макар и в някои случаи тенденциозно да омаловажават или премълчават отделни исторически факти от българското минало.

Теофилакт се стреми да обедини старобългарската и византийската традиция, идентифицирайки се с Кирило-Методиевото дело в България и неговите продължители. В текста на Пространното Климентово житие имаме множество податки за вплитането на славянското житие на светеца и редица незапазени до днес старобългарски източници, както и свидетелства за умишлена самоидентификация на автора с Кирило-Методиевото и Климентовото дело и българите. При все че не винаги успява да тушира натрупаната нетърпимост, Охридският архиепископ изпълнява дипломатично мисията сред паството си и в своите литературни произведения засвидетелства уважение към българско културно наследство, чийто следовник е.

Посредством идеите заложени в Пространното Климентово житие Теофилакт сочи на своето паство пътя за културното му извисяване и преодоляване на негативните българо-византийски настроения в името на православната общност. Макар и направено в духа на византийската идеология, извисяването на българската култура в Пространното житие на Климент Охридски е най-изчистената проява на съществуващия българо-византийски културен синтез през XI век, а авторът се превръща в продължител на българската литературна традиция.

Съществува и друга страна от съжителството на византийския висш клир и местното население в българските земи, отразяващ пропастта между изтънчения живот на Константинополските интелектуалци и действителността в българските земи. Като оставим настрана византийската литературна мода от XI–XII в., вероятно като отражение на заобикалящата го реалност, Теофилакт Охридски не веднъж споменава в кореспонденцията си с горчивина за враждебно настроеното българско паство, за техния примитивен бит. Оплаква се, че сам се е “оварварил”, живеейки сред българите и дивотата на българската земя му е станала “съжителница и сътрапезница”. Вероятно напрежението, натрупано в резултат на тази пропаст дава основание на Теофилакт да твърди, че “българската природа била хранителка на всякакво зло” и българите надминават всички “по богатство на злонравието и бедност на живота си”, че нито един охридчанин “не почита нито бога, нито човека” и като цяло българите “обливат с презрение началниците”[18]. Пак в духа на литературната мода звучат и оплакванията от бедния и просташки живот, който Григорий Антиох бил принуден да води в българските земи през втората половина на XII в. Че литературната мода надделява над реалността, личи и от факта, че отново в свое писмо Антиох сам се опровергава и изразява разкаянието си, че си е позволил да драматизира извънредно положението си в Средецката област – тази “земя на блажени”[19].

Въпреки че популяризира сред по-образованата част от паството си гръкоезичното си творчество и насажда представа за ниското културно и битово равнище на българина, византийската власт в лицето на Теофилакт Охридски не предприема целенасочени действия за обезличаването на българското население в етническо и духовно отношение. Естествено българското градско население в големите центрове, където са съсредоточени византийската администрация и духовенство, е принудено да говори гръцки език и да го прилага в своето ежедневие. Но само в редки случаи това е главната причина за промяна на народностното им съзнание, за елинизация. Като цяло българското население запазва своя език, обичаи и традиция. Теофилакт свидетелства за някакви бойни, вероятно патриотични песни, които българското паство пее при сблъсъците си с произвола на византийските власти[20].

По-голямата част от българската народност е достатъчно сплотена и компактно живееща, на всяка злоупотреба от страна на византийските власти и духовенство българите отговарят с враждебност и отрицание. Най-вероятно в тази връзка трябва да се разглежда и поведението на богомилите, които през този период са сред най-ревностните противници на византийската църква.

Трябва да се отбележи обаче, че отсъстват конкретни сведения византийското висше духовенство да е забранявало използването на българския език за богослужебни и просветителски цели. Империята не възпрепятства и създаването на старобългарски литературни творби в периода на политическото си господство в българските земи[21]. Очевидно византийската идеологическа програма не цели унищожението на етническо съзнание у покореното население, а преодоляване на антагонизма натрупан между българи и ромеи[22]. Така културното наследство на българите е умело използвано в провеждането и обосновката на тази програма. Показателен е тонът на грамотите, издадени от византийския император Василий II между 1019 и 1025 г. за Охридската архиепископия[23]. В тях високомерният изказ, характерен за предходните владетели на Империята, е заменен с благодарност към Бога заради “присъединяването на българската държава към ромейската под един ярем”[24]. На практика Василий II представя идеята, развита първоначално от патриарх Фотий, че българи и византийци са две части на единния Христов народ: “тая страна ни се подари от Бога...та да се съедини под един ярем разединеното”[25]. Основателна причина за зачитането на българската държавна традиция от страна на Императора е страхът от евентуални бунтове срещу византийската власт и сепаратизъм. Както посочва споменатият владетел “ако и да станахме господар на тая страна (България), запазихме непокътнати нейните права, като ги потвърдихме с нашите хрисовули и грамоти... сегашният архиепископ на България постановихме да има толкава епархия, колкава е била при цар Петра и да владее и управлява всички епископства на България”[26].

Макар и проводник на византийско влияние и култура, Охридската архиепископия не провежда съзнателна антибългарска, асимилационна политика[27]. По-скоро може да се обобщи, че ролята на Охридската архиепископия като организатор на духовния живот на българите в края на XI–XII в. е да задълбочава взантийско-българския културен диалог, като в течение на този продължителен процес се създава благоприятна обстановка за развитието на българското историческо съзнание в народна среда, израз на което е разцветът на българската есхатологична книжнина през посочения период[28].

След налагането на византийската власт, основните книжовни центрове на Средновековна България – **Преслав и Охрид**, губят своето предишно значение, но функциите им не затихват напълно. В Охрид се съхраняват творбите на св. Климент Охридски – образец за книжовниците от следващите поколения и свидетелство за високото ниво на българската писмена култура[29]. Византийските архиепископи начело на Българската църква като Теофилакт и по-късно – Димитър Хоматиан, познават тези съчинения и черпят от тях материал за своята литературна дейност. По този начин в произведенията на византийските книжовници се запазват видими следи от вече изгубени старобългарски литературни паметници, легенди и предания за българското минало. Като пример могат да се посочат гръцкото житие на св. Йоан Рилски от Георги Скилица и Теофилактовите жития на св. Климент Охридски и на Тивериуполските мъченици. Не може да се отрече, че споменатите паметници отразяват стремежа на авторите им да се приобщят към предпочитанията на българите, макар че се откриват и случаи на премълчаване или тенденциозно омаловажаване на отделни факти от българското минало.

Тук бихме искали да проследим и изтъкнем **българския принос в духовния живот на Византия** и създадената книжовна продукция в българските земи през XI–XII в. като изява на българо-византийския културен синтез. Създаването на старобългарските историко-апокалиптични съчинения през втората половина на XI в., съдържащи ясно изразена българска идеология е свързано с отношението на Византийската империя към българската държавна и културна традиция. Очевидно Империята не възпрепятства създаването на литературни творби на български език в периода на византийска власт над българските земи, а появата на голямо количество от тези творби говори за това, че българите съхраняват своята етническа идентичност[30]. Следователно идеологическата програма на Византия през разглеждания период е насочена не към унищожаване на българското етно-политическо съзнание, а към преодоляване на антагонизма между българи и ромеи посредством умелото преработване и използване на българското културно наследство[31].

Българската историческа култура в периода на византийска власт XI–XII в. притежава всички съществени характеристики на средновековна европейска такава: историческо съзнание на книжовниците, техните идеи за българската история, пречупени през съвременната им духовна култура, както и подбора на трудовете, на чиято база тези автори съставят своите съчинения. През втората половина на XI–XII в. старобългарските книжовници избират патоса на есхатологичното пророчество за развиване на своята историческа концепция: значението на българите и ролята на Българското царство в "наднационалната" Християнска империя[32].

Сравнително големият брой есхатологични пророчества, съставени на български език за кратък период от време, повдига въпросът за отношението на Византия към културната традиция на българите и по-специално към тяхното книжовно наследство. И по-точно, историческата култура на българите трябва да се оценява в контекста на промените, настъпили в българо-византийския културен синтез през XI–XII в.[33].

Историко-апокалиптичните творби от втората половина на XI в. (Видение Даниилово, Тълкуване Даниилово, Сказание Исайево, Откровението на Методий Патърски и Българския апокрифен летопис) се отличават като пълноценни исторически произведения. От тяхното съдържание съвременните им българи черпят информация за събития от българската история, които представят Българското царство като крепител на православието[34].

Що се отнася до произхода на старобългарските пророчества, то интересно е да се отбележи, че събитията и топонимията в тези произведения засяга предимно Средецката област и югозападните български земи: градовете Средец, Перник, Бояна, Велбъжд, Ниш, Главиница, Струмица, Земен; планината Витоша, Овче поле, р. Брегалница[35]. Ето защо появата на споменатите произведения може да се отнесе към книжовната дейност, развивана в манастирите и църквите на Средец и Велбъжд, важни епископски средища през XI–XII в. в рамките на Охридската архиепископия[36].

Доколкото историческото съзнание на българското население под византийска власт е отразено в книжовните паметници от XI в., то се проявява най-вече в концепцията за произхода на българския народ и неговата роля в световната история. През втората половина на XI–XII в. българските книжовници вплитат историческата си памет в образците на есхатологичните пророчества, в които Българското царство е вместено във формулировката за земните царства, сред които то се откроява със значението си в "наднационалната" християнска Римо-Византийска империя[37].

Историческите аргументи, които авторите на есхатологичните пророчества привеждат в подкрепа на своята теза, се правят под формата на интерполации, свързани със съдбата на българите, както и вплитането на някои събития, владетели и чужди нашественици (унгарци, печенези, кумани, узи, нормани и пр.) и чрез постепенното пренасяне на повествованието в българските предели. В тази връзка са отразени две важни за българите исторически събития – въстанието на Петър Делян от 1040–1041 г., като се акцентира на сраженията около Средец, Перник, Бояна и Овче поле, както и печенежките нападения от 1048–1049 г. и заселването им в българските земи около Средец, Ниш и Овче поле. Характерна черта на есхатологичните пророчества е тълкуванието на историческите събития в духа на православния универсализъм; това ги превръща в разбираеми за обикновеното население послания за светостта и божествеността на властта (Тълкуване Даниилово); изтъква се религиозното поведение и приносът на земните царе в споменатата наднационална Християнска империя, разбиран от книжовниците като сътрудничество между двете върховни власти – на църквата и държавата (Видение Даниилово)[38].

Наблюденията върху тематичното съдържание на българските есхатологични пророчества от втората половина на XI в. разкрива преосмислената от техните автори българска история в духа на идейно-политическите промени на византийската култура през XI–XII в. Стремежът за вписването на българската в световната история и въпросите за смисъла на човешкото битие на българите придобива ново прагматично звучене, доколкото във Византия през тази епоха е актуална тезата за идейното превъзходство на Империята като блюстител на православието[39].

Общественият живот в Империята през втората половина на XI–XII в. е повлиян и от новата идея за етнокултурно единство на ромеите, които в изворите вече се отъждествяват с понятията грък и елин, ортодоксалното и етническото самосъзнание се сливат и добиват смисъла на политически фактор, активизира се политическото мислене на византийските поданици[40]. Тези нови прояви на византийския икуменизъм стават особено популярни в епохата на Комнините и през втората половина на XI в. повлияват силно българския духовен живот. Отразяват се включително и на историко-апокалиптичните съчинения с иначе самостоен български характер, макар и преосмислени от българска гледна точка[41].

В българските апокрифни съчинения битува силната тенденция към утвърждаване на ортодоксалното, съчетано с етническото самосъзнание на българите. Българската държавна традиция, пречупена през идеите на този византийски икуменизъм, е изложена в най-чист вид в т. нар. Български апокрифен летопис, считан за най-авторитетната историческа творба на българите през разглежданата епоха[42].

Неговото повествование възхожда към устната традиция на летописните бележки и пророчества, отразяващи събития от края на X–първата половина на XI в. Съчинението е ценно като своеобразен "отпечатък" на българското културно съзнание в епоха, в която неговите творци и носители са насилствено откъснати от собствената си книжовна традиция. В Българския апокрифен летопис се активизира народностното съзнание на българите на основата на православното им такова. Ето защо авторът им изгражда самостоятелен разказ за историята на Българското царство с характера на локална хроника, в която се лансират идеите за божествения произход на властта, за българите като богоизбран народ, древната българска държавна традиция и приемствеността в нейното развитие, за ролята на държавата като бранител на християнството[43]. Посредством българската история авторът подхранва патриотизма на българите и укрепва народностното им съзнание в периода на византийската власт. Тук трябва да разгледаме някои интересни момента от съдържанието на апокрифния летопис. Сведението, че по божия воля българите населяват "Карвунската земя", опразнена от римляни и елини, универсализира българската история: ортодоксалното и етническото съзнание на българите е обединено в идеята, че те са приемници на римската и елинска християнска културна традиция, така както и гърците, и по този начин се изтъква обединителното звено между двете народности през XI в. – еднаквата им конфесионална принадлежност[44]. Друга интересна идея, прокарана от автора на летописа, е тази за извеждането на българското потекло от куманите. По този начин се разкрива произходът на някогашните българи като различен от славянския, в което съставителят вероятно отразява устно предание или информация от византийските преводни хроники – една историческа реалност от ранната българска държавност. В епохата на византийската власт подобен подход от страна на неизвестния книжовник цели да активизира политическото съзнание на българите, да подсили чувството им за самостоятелна историческа съдба[45].

Характерно за идеите в апокрифните летописи е подчертаното свързване на българската и гръцката земя в едно цяло, с което като че ли българските автори регистрират своеобразно приравняване и "примирение" между България и Византия, в качеството им на основни православни сили – тенденция, присъстваща във всички историко-есхатологични произведения, създадени през втората половина на XI в. в българските земи[46]. Тук трябва да се отбележи, че византийските императори от XI в. са представени не само като български царе, но и като създатели на нови градове и "строители на велики манастири по българската и гръцката земя"[47].

Авторът на Летописа представя владетелите на Българската държава като бележити нейни строители и културни дейци. На Испор цар се приписва създаването на Дръстър на Дунава и Плиска; на Борис – издигането на "църкви по българската земя" и "бели църкви" на Овче поле; Симеон също е представен като създател на "градове велики по морето и великия град Преслав", а на легендарния цар Селевкия – създаването на пет града по българската земя: Пловдив, Срем, Брезник, Средец и Ниш. На Петър Делян – Одолян, дори е приписано градостроителството на Червен, Месемврия и Щип[48]. За целта на произведението е важно авторът да представи българските царе като строители и културни водачи на българското население, да се изтъкне славното му минало и да се повиши самочувствието на покорените българи, на които е предопределена по-добра съдба. В този дух се разказва за благоденствието и голямото изобилие на пшеница и масло, мед и мляко, и вино "по божие изволение" в българската страна при царуването на Симеон и Петър, за духовна извисеност на българските владетели.

С идеята за преливането на властта между българските и византийските владетели авторите на историко-апокалиптичните съчинения от втората половина на XI в. внушават и идеята за непрекъснатост в българската държавна традиция, що се касае до миналото, равенство с Византия като част от християнската империя в настоящето и ролята на българите като пазители на православието – в бъдещето[49]. Новите насоки във византийския духовен живот през XI–XII в. обогатяват с нови елементи българското историческо съзнание – имперското мислене на българите се култивира въз основа на българския православен патриотизъм и византийския икуменизъм[50].

Идейната и историографската стойност на Българския апокрифен летопис трябва да се търсят не само в достоверните сведения за българското минало, но и в начина, по който е преосмислена концепцията за българската държава през периода на византийската власт в някогашните ѝ предели. В това произведение е възродена и доразвита държавната идеология

на Първата българска държава в религиозен аспект. Именно тези идеи и утвърждаването им в съзнанието на българите през XI в. представляват приемствеността в държавните традиции на Първата и Втората българска държава[51].

Съществен белег на българската историческа култура през XI–XII в. е светогледът на българските книжовници-историци, съставители на историко-апокалиптичната книжнина[52]. Идейното съдържание на тези творби разкрива авторите им като книжовници с ортодоксално съзнание, които за разлика от богомилите демонстрират уважение към Църквата и държавната власт, които изхождат от библейската традиция[53]. Най-вероятно става въпрос за низшия български клир (свещеници, дякони, граматици) в Средецката, Велбъждката и пр. епархии на Охридската архиепископия. Интересно е да се отбележи, че в изграждането на българската историческа концепция, макар и през призмата на есхатологичното пророчество, историко-апокалиптичните творби определят облика на българската средновековна историопис най-вече осмисляйки историческата фактология, в духа и нуждите на съвременната историческа действителност[54].

Характеристиката на книжовния фонд, използван в скрипториите от българските монаси съставители на историко-апокалиптичните съчинения, разкрива още един елемент от историческата култура на българите през XI–XII в. Изследванията сочат, че това са предимно преведени от гръцки на старобългарски език още в Симеоновата епоха есхатологически пророчества (Видение Даниилово, Откровение на Методий Патърски, Откровение на Йоан Богослов и пр.), въз основа на които текстове българските книжовници създават оригинални компилации като Тълкувание Даниилово, Сказание Исаево, Български апокрифен летопис, както и преводни съчинения с интерполации (Видение Даниилово, Откровение на Методий Патърски). При създаването на българските съчинения авторите използват и незапазени до днес оригинални български творби, както и съвременната им византийска историко-апокалиптична книжнина (Видение Исаево, Повест за кръстното дърво, Легендата за цар Константин и Елена)[55].

Заявка за подобна политика спрямо покорените българи представлява съдържанието и тонът на сигилиите, които Василий II издава на Охридската архиепископия между 1019 г. и 1025 г., като благодари на Бога за "присъединяването на Българското царство към Ромейската империя под един ярем"[56]. Потвърждаването правата на Българската църква в хрисовулите на Василий II, отразява не само осъзнатата реална опасност от български сепаратизъм, но и далновидността на византийския император в зачитането на българската държавна традиция в духа на идеята, че българи и византийци са равноправни поданици на християнската империя[57].

В тази връзка стои и въпросът за причините, довели до появата на апокрифните летописи като основна проява на българската историческа култура в периода на византийското владичество[58]. Наред с промените във вътрешно-културното развитие на Византия през XI–XII в., които се отразяват на българското народностно съзнание, трябва да се отбележи и значимостта на църковния фактор в обществено-политическия живот на Империята в периоди на вътрешни сътресения. В историографията се споменават най-различни причини за появата на старобългарските пророчества – наближаването на очаквания през 1092 г. край на света, безизходицата, която овладява българския светоглед след провала на въстанията през XI в., номадските нашествия, засегнали особено тежко българските предели[59].

Съществува и съвсем конкретен повод, имащ отношение към съдбата на всички християнски поданици на Империята, включително българите – разрастването на **павликянската и богомилската ерес** не само в българските земи, но и във византийската столица, като изворо-

13.01.2010

вите податки изтъкват голямата опасност, която богомилството вече представлява за Църквата в средата на XI в.[60]. Както вече споменахме, за разпространението на българската ерес през втората половина на XI в. се споменава в съчиненията на Михаил Псел, Теофилакт Охридски и Ана Комнина, особено що се отнася до югозападните български земи, а павликяните подстрекават населението на Средец и Ниш през 1078 г. да въстане срещу византийската власт. И така, българските апокалиптични съчинения от втората половина на XI в. би следвало да се разглеждат като проява или отглас от идейната борба на Охридската архиепископия за предпазване на паството от ереста, така както на официално ниво представителят на византийската власт се обръща към своя предшественик, българския светец Климент Охридски за помощ срещу "гибелната ерес"[61]. Християнската концепция за света и хората оставя далеч на заден план противопоставянето на поданиците в Империята по етнически принцип[62]. Именно в това направление работи авторът на Пространното житие на Климент Охридски. Прославяйки българския светец Климент като патрон на Охридската архиепископия, Теофилакт утвърждава на институционално ниво културно-религиозните връзки между Византия и българите; ролята им в историята на източноправославния свят.

През XII век имаме още един пример за характера на политиката на Охридската архиепископия за укрепване на ортодоксалното съзнание на българското паство – гръцкото житие на св. Йоан Рилски, съставено от византийския управител на Средец Георги Скилица в периода между 1166–1173 г., достигнал до нас в старобългарския си превод.

Един от факторите, съдействал за запазването на етническата и културна самобитност на българското население в периода на византийското владичество са **манастирските и книжовни средища в българските земи XI–XII в.**, част от които възникват и през разглеждания период. Ролята на манастирите в съхраняване на славянските писмени паметници и в периода на Византийското владичество не е достатъчно изяснена. Вероятно някои от тях функционират като книгохранилища в буквалния смисъл, други са разглеждани в научната литература като огнища на славянския културен живот в региона[63].

В резултат на просветната и книжовна дейност, развивана предимно в манастирите по българските земи, през XI–XII в. са създадени литературни произведения, свидетелстващи за духовните интереси на българина и стремежа му да запази етническата си и културна самобитност в нелеките икономически условия в българските земи под византийска власт XI–XII в. Съставители на тези творби са предимно свещеници и монаси, които се обучават в манастирските училища и получават сравнително добро за времето си образование.

В запазените литературните творби от периода X–XIII в. струи българска историческа памет, романтично отношение към ранното българско минало. С изключително политическа насоченост е побългарено делото на Кирил и Методий, които от византийски мисионери и общославянски светци се превръщат в българи. Тази метаморфоза рефлектира силно върху българското книжовно творчество (Солунската легенда, Бориловия Синодик)[64].

Действително подмяната на висшия български клир с византийски след смъртта на Василий II улеснява разпространението на гръцкия език и култура в българските земи. Тази тенденция обаче е валидна главно за големите градски центрове, където резидира това духовенство. Същевременно навред из българските селища запазва своите позиции българският низш клир, който продължава да извършва богослужението и обучението на местното население на български език, както и да преписва религиозна книжнина и литературни творби на роден език за нуждите на българските църкви и манастири в периода на византийското владичество[65].

Тук трябва да споменем запазените от това време и отнесени към български скриптории богослужебни книги (евангелия, триоди, месецослови), преписвани през XI и XII в. Сред тях са Синайския евхологий и Рилските глаголически листове, Зографското глаголическо евангелие (кр. на X–нач. на XI в.), както и кирилските Савино евангелие (XI в.), Супрасълски сборник (XI в.), Добромирово евангелие (XI–XII в.), Битолски триод (XII в.), Слепчанския апостол, Енински апостол и др.[66].

Повечето от преписвачите са неизвестни – познати са само имената на поп Сава, съставител на Савиното евангелие, на поп Добромир, преписвачът на Добромировото евангелие, на Ретко, преписвачът на Супрасълския сборник, и на Георги Граматик, преписвач на Битолския триод. Повечето от тези книги произхождат от югозападните български земи – областта, където са разположени споменатите няколко манастира.

Прави впечатление, че говорейки за трудовете на Климент, с които е запознат, Теофилакт не отпраща читателя към катедралните книгохранилища, а към ръкописи на български език, запазени от "трудолюбиви хора"[67] – неизвестни нам книжовници.

Предполага се, че Българската средновековна царска канцелария е разполагала с летописни книги и исторически съчинения, чиито следи са запазени в по-късни извори. Косвени свидетелства представляват добавките, направени през 1118 г. от епископа на Девол Михаил към съчинението на византийския автор от втората половина на XI в. Йоан Скилица ("Исторически свод") [68]. Макар и написани на гръцки език, добавките очевидно имат за основа недостигнала до нас старобългарска дворцова хроника, както става ясно и че авторът е владеел добре български език. Сведенията на Михаил Деволски осветляват борбата на някои български аристократи срещу Византия, както и някои отделни уникални сведения за българската средновековна история.

Наред с богослужебните книги, важен дял в литературното творчество на българския народ през X–XII в. заемат **житията**. Към агиографския жанр спада т. нар. Народно житие на св. Йоан Рилски, съставено в Рилския манастир или в Средец, вероятно преди 1183 г., в края на XII в.[69] Също към времето в края на византийското владичество в българските земи се отнася и Краткото житие на Константин-Кирил, където са предадени главните моменти от живота и дейността на славянския първоучител[70]. То е пропито с патриотични тенденции до такава степен, че в увода св. Кирил е наречен българин по род. Тук умишлено се пренебрегва историческата достоверност, за да се представи покръстването и създаването на азбуката на българите като дело на техен сънародник и светец, а не като резултат от византийската политика. Измисленият разказ за покръстителската и книжовна дейност на Кирил сред славянските племена по р. Брегалница отново издига българското народностно самочувствие и причислява произведението към оригиналните творби, възникнали на местна почва. Това показва, че дори в периода на византийското владичество българският народ не преустановява своите духовни интереси, търсения и творчество[71].

Вероятно към същия период се числят първите редакции от житията на светците – отшелници от югозападните български краища – Йоаким Осоговски, Гавриил Лесновски и Прохор Пшински[72]. Наред с българските, през XI–XII в. се появяват и жития за български светци, написани на гръцки език[73].

Най-значителният просветен и духовен център през XI–XII в. е Рилският манастир. Според И. Дуйчев най-вероятно Рилската обител продължава да съществува и през XI в., когато там функционира книжовна школа, към чиято продукция спадат достигналите до нас "рилски глаголически листове"[74]. За всеобхватното влияние на култа към св. Йоан Рилски сред българското население говори споменът, запазен в съзнанието им като за „съгражданин на българите"[75]. През XI–XII в. в югоизточните български земи се издигат и други манастирски средища на образованост и книжовен живот. Такива са Осоговският манастир (близо до Велбъжд, дн. Кюстендил), основан от Йоаким Осоговски, Лесновският манастир (до с. Лесново, Кочанско) на Гавриил Лесновски и Пшинският манастир, основан от Прохор Пшински на р. Пчиня, приток на Вардар[76].

За част от основаваните през XI–XII в. в тема България нови манастири може да се предполага съществуването им и в предходния период. Независимо от факта, че са основани от чужденци, манастирите в българските земи се вписват пълноценно с разностранната си дейност и личността на своите игумени и патрони в българското духовно и културно пространство. Именно в периода на византийското владичество в Атон се оформя своеобразен български книжовен център, като се има предвид, че откъм 1049 г. най-късно до средата на XII в. (1169 г.) манастирът "Св. Георги Зограф" постепенно се превръща в български и това значително разширява българското духовно пространство и оказва дълготрайно благотворно влияние върху българската средновековна култура[77].

Нововъзникналите манастири могат да бъдат разделени условно на българска и византийска група[78] – едните се появяват във връзка с иночеството на български монаси и техните сподвижници; другите имат за ктитори висши византийски служители, самият василевс и други знатни ромеи.

Към "българските" средища трябва да отнесем основаните от известните български пустиножители Прохор Пшински (Пшинският манастир в планината Козяк, североизточно от Куманово), Йоаким Осоговски/Сарандапорски (край Крива паланка) и Гавриил Лесновски ("Св. Архангел Михаил" в с. Лесново, Кратовско)[79].

Сред византийските нововъзникнали манастири с най-голямо значение за българските земи през XI–XII в. е основаният от великия доместик на Запада Григорий Бакуриани Бачковски манастир ("Св. Богородица Петрициотиса", Пловдивско, от 1083 г.), в началото на Комниновото управление. Манастирът най-вероятно е именуван по името на село Петрич, отъждествявано с т. нар. Асенова крепост[80]. В съставения от името на ктитора Типик от 7 декември 1083 г. е регламентирана цялата дейност на манастира[81], от която интерес за българската история през разглеждания период представляват частите за ежедневието на манастира, подробното описание на имотите, дарени от Григорий на Бачковската обител (в околните теми Филипопол, Волерон, Стефаниана – Забалата[82]), и тяхното освобождаване от данъци; за функционирането на трите странноприемници край манастира. Вероятно поради грузинския произход на севаст Григорий Бакуриани в типика изрично е оказано, че монашеството трябва да бъде грузинско и в никой случай ромейско, което превръща манастира в средище на грузинското монашество и култура в българските земи, редом с атонския Ивирон. Бачковският манастир има голямо значение и като просветен център – според сведенията в устава към манастира е изградено специално училище, в което не повече от шест деца, навършили шест години (по-късно и без значение от етническия им произход), са обучавани от "изпълнен с добродетели и знания" опитен монах, който да ги въведе "в светите книги"[83], стига да са ревностни в учението. Разположен в българските земи, Бачковският манастир се превръща в средище на българската образованост и книжовна дейност, където местните деца се обучават на родния си език.

Около 1080 г. е обновена "из основи" и църквата "Св. Богородица Милостива" в с. Велюса, Струмишко благодарение на местния епископ Мануил[84]. Макар и манастирът да е възникнал по-рано, типикът му е съставен след 1085 г. По същото време, към средата на XI в., с ктиторството на един от византийските василевси Роман III Аргир или Роман IV Диоген край Скопие е основан прочутият манастир "Св. Георги Горго" ("Бързи")[85]. Само по изворови данни (Пространното житие на Иларион Мъгленски от патриарх Евтимий) са известни още два манастира – един, в който бъдещият светец е монах и игумен, и друг, основан от епископа на мястото, където води спорове с павликяни и богомили[86].

Част от манастирите в югозападните български земи са основани около 1018 г. – "Св. Пантелеймон" в Нерези (Скопско), чиято църква е зографисана през 1164 г. според запазения надпис[87]; "Св. Богородица" в Тетово, "Св. Димитър" край Главиница и "Св. Иван Владимир" (между Елбасан и Шкодра)[88].

През втората половина на XI–XII в. нараства значението **Средец и околните манастири**. Две групи старобългарски книжовни паметници съдържат данни за град Средец през XI в.: това са апокрифите с летописен характер от втората половина на XI в., Български апокрифен летопис, Видение Даниилово и Тълкуване Даниилово[89]; Втората група извори са представени от жития и служби на български светци, чиято дейност е свързана с българските земи в периода на византийското владичество – житията на Гаврил Лесновски, двете служби и житията на Йоан Рилски, както и запазеното в български преписи гръцко житие на св. Йоан Рилски от византийския сановник Георги Скилица, съставено през XII в.[90].

Известията за Средец в апокрифите не предлагат нова или сигурна информация за града, поради спецификата на жанра, използвани са и устните предания. И все пак показателно е честото споменаване на средновековния Средец, както и разказът за редица събития, свързани със западните български предели, което вероятно е податка за западнобългарския произход на апокрифните текстове и по-специално от района на Средец, който през разглеждания период е най-важният административен и религиозен център в областта[91]. Патриотичната насоченост, с която са пропити споменатите апокрифи, навежда на мисълта, че те са дело на местното българско низше духовенство от Средец или областта му и представляват своеобразна реакция на византийското културно влияние. Неслучайно по време на бунта от 1078 г. в Средец жертва пада митрополитът на града Михаил, представител на византийската духовна власт там[92].

Доказателство за издигането на Средец като религиозен център през византийския период представлява съсредоточаването на свети мощи – на известните български отшелници Йоан Рилски и Гаврил Лесновски. Техните жития дават по-достоверна, конкретна и уникална информация за историята на града[93]. Пренасянето на мощите на Рилския светец в Средец са значимо събитие в историята на града и ролята му като религиозно средище на западните български земи се разкрива и от двете служби на Йоан Рилски, почитан като "средецки светилник"; специално за неговите мощи с помощта на някой си Гръд, както разказва житието от Г. Скилица, е построена каменна църква на името на светеца, за която се предполага, че се е намирала в началото на днешната улица Пиротска.

Старобългарските писмени паметници за историята на Средец разкриват града като център и на еретически движения (в Бориловия синодик се споменава средечкия дедец Петър Кападокийски, богомилски водач)[94]. Съществуват данни, че и павликянската ерес намира разпространение в Средец, където през 1078 г. избухва антивизантийски бунт, ръководен от павликянина Лека.

Вероятно историко-апокалиптичните творби от втората половина на XI в. (Сказание Исайево, Видение и Тълкуване Данилово), съдейки по запазените в текста топоними, имат връзка със средновековния Средец през византийския период. Градът, както и намиращите се в околностите му манастири представляват един от основните и значими книжовни центрове на българските земи. В грамотите на Василий II са засвидетелствани широките правомощия на средечкия епископ; градът е административен център на част от покорените български земи в известен период от време; няколко църкви и манастири около Средец са ставропигални. Именно тук след средата на XI в. съществуват благоприятни политически и културни условия за развитието на самобитна книжнина, създавана и разпространявана от българското низше духовенство[95].

В условията на чужда политическа власт и еретическа активност в българските земи през XI–XII в. огромно влияние и морална опора в духовния живот на българите оказват подвизите на група **отшелници, светци и подвижници.** Сред тях най-значим и влиятелен сред българското население е култът към св. Йоан Рилски, прочут още приживе из българската страна, както и със своя “живот след смъртта” и чудесата, които извършват мощите на покойния отшелник[96]. Огромната популярност на Йоан Рилски довежда до изземването на мощите (а както е известно, те са изключително значим елемент с политическо значение в Средновековието) от манастирското братство и пренасянето им в Средец[97], вероятно в края на X в. и положени в епископската църква “Св. Георги”. Канонизацията на Йоан Рилски и свързаният с нея най-разпространен култ в Българското средновековие, който излиза от българските предели, води до появата на църква, посветена на светеца (1097 г.), и изграждането на манастир “Св. Йоан”[98].

Култът е съпроводен от написването на т. нар. Безименно житие и Софийската редакция на неговата служба[99], а през втората половина на XII в. (1166–1180?) византийският управител на Средец Георги Скилица написва ново житие на светеца[100]. Изпратен за Средецки управител преди 1183 г., Г. Скилица се запознава с култа към св. Йоан Рилски, широко разпространен сред местното българско население, и след собственото си изцеление благодарение мощите на светеца, става негов поклонник, така както това се случва и с император Мануил I Комнин.

Според В. Златарски житието е писано от Скилица между 1166 и 1180 г. в Средец, докато Ив. Дуйчев отнася написването на произведението преди 1180 г.[101] При положение, че в текста на житието не се споменава нищо за пренасяне мощите на св. Йоан Рилски в Унгария през 1183 г., можем да приемем тази дата за terminus ante quem. Що се отнася до мястото на създаване, то най-вероятно става въпрос за резиденцията на византийския управител Средец, където Скилица пребивава[102]. Както отбелязва Ив. Дуйчев, гръцкото житие вероятно е предназначено за читателска аудитория за високообразована гръкоезична публика, което отнася създаването на житието към Константинопол или околностите му, а не към българските земи[103].

Гръцкото житие на Йоан Рилски от Г. Скилица се появява в един от най-плодотворните периоди в развитието на византийската литература – X–XII в., в условията на развит градски живот и образованост, преосмислила традициите от античността[104]. То изпълнява една от най-важните задачи на византийското богословие през XII в. – решителен отпор на еретическата пропаганда, особено широко и интензивно разпространена в българските земи през споменатия период, която атакува не само православието сред българското паство, но и придобива опасни политически измерения за властта на Империята в балканските ѝ владения. Защитата на православието би била особено успешна чрез изтъкване подвизите и личния пример именно на българските най-изтъкнати духовни личности и радетели.

При управлението на император Мануил I Комнин еретическите учения на павликяни и богомили са особено широко разпространени не само в българските византийски владения, но богомилското учение има особено голяма сила сред поданиците на Империята изобщо. Според прочутия тълкувател на византийското право от XII в. Теодор Валсамон (1170–1180) цели градове и села са обхванати от тази ерес[105], като богомилите вече имат и добре развита общинска организация.

Печелейки многобройни последователи, богомилите накърняват духовния климат в българските предели на Империята. Ето защо тя използва против тяхното влияние примерът на местните, български защитници на православието, какъвто се явява Йоан Рилски. Творбата на Георги Скилица не е единствената с подобна функция в духовния и културен живот на Византия през XI – XII в. Появата на подобни произведения в българските земи е част от традицията, формирана още от Охридския архиепископ Теофилакт. В духа на своята теория за ромеизаторската политика на Империята, В. Златарски оценява гръцкото житие на св. Йоан от Г. Скилица като опит на византийските власти да принудят българското население да се образова относно своя почитан народен светец на гръцки език, както и да бъде заменено съществувалото дотогава българско житие на Йоан Рилски[106]. Малко по-различно мнение изказва и Ив. Дуйчев, който вижда в написването на Скилицовото житие опит за създаване на единна верска основа, на която да бъдат сближени и обединени християнските поданици на Империята, независимо от етническата им принадлежност. Тази точна констатация на Дуйчев, обаче е последвана от друго негово схващане в духа на “ромеизацията” – че Георги Скилица, както и Теофилакт Охридски въвеждат прочутите български светци св. Климент и св. Йоан Рилски във византийския православен пантеон, за да приобщят духовно подвластното българско население, но и да го “поробят още по-тежко и да го претопят в своята народностна смесица”[107]. Разбира се, тук трябва отново да припомним, че споменатите византийски църковни предстоятели в българските земи изрично посочват в своите произведения българския произход на възхваляваните светци, както и българската етническа среда и държавност, в чийто контекст протича животът и дейността на светиите – факт, който по-скоро говори за укрепване на българското историческо самочувствие на подопечното паство, макар и пречупено през идеята за общото им православно съзнание на византийски поданици.

Въпреки активната дейност на византийската администрация и духовенство в българските земи през XI–XII в., влиянието на гръцкия език, литература и богослужение сред българското население не би следвало да се надценява – то засяга една изключително тънка високо образована прослойка от българското паство, докато при голямата част от това население позицията на българския език и богослужение остава неизменна. Българският език и богослужение се запазват на низово равнище – достигналите до нас извори не подсказват съзнателни мерки от страна на византийската власт за изкореняването им. Не би било разумна тактика, пък и едва ли е било възможна през XI в. Напротив, съществуват известни основания да смятаме, че книжовните традиции на Кирил и Методий, на Климент и Наум продължават да се развиват в България най-малкото със знанието на гръцките ѝ архиепископи[108].

В житието на Йоан Рилски от Георги Скилица в духа на цивилизаторската мисия на Византия спрямо приобщените от нея българи липсват каквито и да е негативни, антибългарски квалификации. Напротив, единствената такава информация е за българския произход на светеца. Фактът, че византийският автор набляга на общохристиянското значение на Йоан Рилски за духовния живот на православната Империя, се подкрепя и от самото изложение на житието,

13.01.2010

в което етническите определения, за разлика от религиозните, са избегнати. Авторът поставя св. Йоан Рилски в условията на българската историческа действителност, макар и да не споменава никакви български владетели, а единствено съвременните на светеца византийски императори[109]. При това обаче византийският автор се отнася към българския светец с голямо уважение и почит, прославя неговите многобройни чудеса и изтъква огромната популярност на култа към св. Йоан Рилски, когото нарича "съвършен"[110].

Със задоволяването на духовните потребности на покореното българско население, като същевременно се предложи непоколебим пример за православната му принадлежност в обстановката на оживена еретическа активност, може да се обясни интересът проявяван от представители на висшето византийско духовенство към личности и събития с особена важност за културната идентичност на българското население и от общоимперско значение. По този начин житието на св. Йоан Рилски от Г. Скилица, едно духовно проявление на българо-византийския културен синтез, се явява обединителен елемент в духовно отношение за православните византийски поданици и издига култа към св. Йоан Рилски на универсално, имперско ниво. Ето защо творбата на византийския император Г. Скилица би следвало да се оценява като част от общото развитие на византийската литература и в тясна връзка с насоките на имперската политика и идеология през XII в. Макар и писано от чужденец, житието придобива голямо разпространение сред българите поради голямата популярност на култа към Йоан Рилски. След 1150 г. е построена и нова "каменна" църква за светеца, откъдето в 1183 г. дори католиците унгарци отнасят мощите му в "Остригон" (Естергом)[111], но след едно предупредително чудо с местния епископ са върнати в Средец около 1186–1187 г. [112]

Примерът на св. Йоан Рилски ражда своите следовници в българските земи – св. Йоаким Осоговски (Сарандапорски), Прохор Пшински, Гавриил Лесновски – "честна четворица, богоизбрано съдружие, трудолюбиви труженици на Христа, излезли с рало да прокарат браздата на вярата и да засеят духовно семе"[113]. Неизвестният житиеписец на св. Йоаким отразява вече голямата популярност на култа не само към св. Йоан Рилски, но и на тримата му следовници, както и за огромното им политическо, религиозно и обществено влияние в духовния живот на българите. Житиеписецът на св. Прохор Пшински, като не пропуска да подчертае, че светецът е "родом българин"[114], осведомява за духовните му подвизи в Овче поле (между Щип и Скопие, по левия бряг на Вардар), където основава манастира си на р. Пшина (Пчиня). С името на Гавриил Лесновски, роден около Крива паланка, се свързва основаването на прочутия Лесновски манастир с храма "Св. Архангел Михаил"[115]. Св. Йоаким Осоговски живее в края на XI в. и първата половина на XII в. и основава манастира си в Осоговската планина[116], като укрепва вярата на българите, които счита за част от християнската общност в рамките на Империята, макар и различни от ромеите.

И така, културният континуитет, който се наблюдава в Охридското църковно и книжовно средище в периода на византийската власт, и превръщането му в съществен фактор за осъществяване на българо-византийския културен синтез през XI–XII в. се изразява в две направления.

На официално, институционално равнище се създават жития на български светци от византийски автори, като при това български светци и местни мъченици са издигнати като покровители на Охридската архиепископия и се превръщат в исторически аргумент за независимостта и значимостта на Българската църква в живота на Империята. На низово равнище българо-византийският синтез благоприятства развитието на българската историческа култура, израз на която са създаваните в периода на византийската власт XI–XII в. апокрифи и историко-апокалиптична книжнина.

Общото между тези всестранни прояви е, че резултатите от тях стават достояние и на останалите православни славянски народи. В периода на византийската власт в българските земи гръцкото духовенство в Охрид предприема мащабна "ревизия" на старобългарската културна традиция – при написването на своите трудове са преработени и използвани множество незапазени старобългарски книжовни произведения, свързани с дейността на Кирил и Методий и техните първи ученици Климент и Наум в българските земи, както и с подвизите на прочутите български светци и отшелници от XI–XII в.

Навярно българите ненавиждат всичко гръцко след век и половина чуждо владичество, но тенденцията присъства предимно на низово равнище и в битов план. В българската историко-есхатологична книжнина от XI в. се забелязва преосмислянето на историческото минало в патриотичен български дух, съчетан с общохристиянския мироглед на православната общност в Империята. Може да се каже, че в идеологически план Византия отбелязва значителен успех: Югозападните български земи се превръщат за няколко столетия напред във водещ център на византийската цивилизация на Балканите. Ролята, изиграна от Охридската катедра в разпространяването на византийската култура сред средновековните балкански народи, едва ли би била толкова голяма, ако двете литературни традиции – гръцката и славянската, не бяха продължили да съществуват съвместно в школите и манастирите и да си взаимодействат в двуезична среда.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Божилов, И.** *Българите във византийската империя*. Просопографски каталог. С., 1995, с. 72–78.

[2] **Иванов, Й.** *Български старини из Македония*. (Нататък = БСМ) С., 1970, с. 36.

[3] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. Т. 2. България под византийско владичество (1018–1187). С., 1972, с. 167 сл., с. 252 сл.

[4] **Снегаров, И.** *История на Охридската архиепископия*. Т. 1. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. С., 1995.

[5] **Златарски, В.** *История*, т. 2, с. 265–266.

[6] **Златарски, В.** *Избрани произведения*. Т. 2. С., 1984, с. 248-249; **Дуйчев, Ив**. *Рилският светец и неговата обител. С., 1990, с. 58–61.*

[7] **Божилов, И.** *Цит. съч.*

[8] Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български, отнасящи се до българската история, подготвени от И. Илиев. – В: *ИБИ XXX = ГИБИ*, т. IX/2, С., 1994, 80–229, с.10–41. с.10–41; **Илиев, И.** Бележки върху творчеството на Теофилакт Охридски. – *ИПр*, 1991, № 3, с. 67–92; Теофилакт Охридски, архиепископ Български. – *История,* 1/1996, с. 28–33.

[9] **Angold, M.** *Church and Society in Byzantium under the Comneni* 1081 – 1261. Cambridge,.1995, p. 170-172.

[10] Пространното житие на Св. Климент Охридски – *ИБИ* XXX (*ГИБИ* IX/2), с. 21-30.

[11] Гръцкият оригинал на това житие не е запазен, само неговият старобългарски превод в няколко преписа. **Иванов, Й.** Жития на св. Ивана Рилски с уводни бележки. – *ГСУ ифф*, XXXII, 13 (1936), с. 8 сл., 38 сл.; *История на българската литература*. 1. С., 1962, с. 245.

[12] Писмо № 50 – до Михаил Пантехни – *ИБИ* XXX (*ГИБИ* IX/2), с. 120.

13.01.2010

[13] **Ангелов, П**. *България и българите в представите на византийците (VII–XIV век)*. С., 1999, с. 97.

[14] **Obolensky, D**. Theophylactos of Ochrid and the Authorship of the Life of St. Clement. – In: *Byzantium*, II, Athens, 1986, p. 601–618; Six Byzantine Portraits, 2, Theophylact of Ochrid. Oxford, 1988, p. 34–82; **Илиев, И**. Бележки върху творчеството на Теофилакт Охридски, с. 67–92; Пространното житие на Св. Климент Охридски, с. 21–30.

[15] Пространното житие на Св. Климент Охридски, с. 35, пар. 66; **Илиев, И**. Теофилакт Охридски, Архиепископ Български, с. 28–33.

[16] Мъченичество на 15-те тивериуполски мъченици – *ИБИ XXX* (*ГИБИ*, IX/2), с. 67–68, пар. 34–35; **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, 1, с. 198–204, 220–225, 268–274; **Оболенски, Д**. *Византийската общност. Източна Европа 500 – 1453*. С., 2001, с. 288–290.

[17] **Илиев, И**. Теофилакт Охридски, Архиепископ Български, с. 28.

[18] **Снегаров, И**. История на Охридската архиепископия, 1, с. 203; Литаврин, Г. Г. България – Византия (XI–XII век). С., 1987, с. 365–369 и сл.

[19] *ИБИ* XIV (*ГИБИ* VII). С., 1968, с. 268–269.

[20] *ИБИ* XXX (*ГИБИ*, IX/2), писмо № 6, с. 86.

[21] Обстоен преглед на различните становища по въпроса: **Литаврин, Г. Г**. *България – Византия*, с. 252–265; Условия развития болгарской культуры в XI–XII в. – В: *История и культура Болгарии* (отдельный оттиск). М., 1981, с. 293–303; **Оболенски, Д**. *Византийската общност*, с. 279–291; **Флоря, Б. Н., А. Турилов, С. А. Иванов**. *Судьбы Кирилло – Мефодиевской традиции после Кирилла и Мефодия*. Спб., 2000, с. 82-162; **Полывянный, Д**. *Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XIV веков*. Иваново, 2000, с. 123–124.

[22] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите през XI–XII в. – *ИПр*., 5–6/2003, 3–19, с.15.

[23] Грамоти, дадени на българския архиепископ от император Василий II (976–1025 г.) – В: **Иванов, Й**. БСМ, с. 550-562; Снегаров, И. История на Охридската архиепископия, 1, с. 54–63.

[24] **Иванов, Й**. БСМ, с. 550. I грамота на император Василий II от 1019 г.

[25] Пак там, с. 556. II грамота на император Василий II от 1020 г.

[26] Пак там.

[27] **Оболенски, Д**. *Византийската общност*, с. 290.

[28] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 17.

[29] **Каждан, А. П., А. У. Епстейн**. *Византийската култура XI–XII век. Промени и тенденции*. В. Търново, 2001, с. 207.

[30] **Оболенски, Д**. *Византийската общност*, с. 279–291; **Флоря, Б., А. Турилов, С. Иванов**. *Судьбы Кирило-Мефодиевской традиции*, с. 82–162.

[31] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 15.

[32] Пак там, с. 3–19, с. 6.

[33] Пак там, с. 4.

[34] **Каймакамова, М.** *Българска средновековна историопис*. С., 1990, с. 27, 48–49; **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова.** *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в Средновековна България*. С., 1996, 24-27.

[35] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 5.

[36] **Милтенова, А., М. Каймакамова**. Неизвестно старобългарско летописно съчинение от XI в. – В: *Paleobulgarica*, VII, 1993/4, с. 67–68.

[37] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 6.

[38] Пак там, с. 8.

[39] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. Историко-апокалиптичната книжнина, с. 55.

[40] **Каждан, А., А. Епстейн**. Византийската култура XI–XII в., с. 123–137.

[41] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 10.

[42] Пак там, с. 11.

[43] **Каймакамова, М**. Историографската стойност на "Български апокрифен летопис". – В: *Civitas Divino – Humana в чест на Проф. Георги Бакалов*. С., 2004, с. 417–441, с. 419.

[44] Пак там, с. 427.

[45] Пак там, с. 429.

[46] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 11.

[47] **Иванов, Й**. Богомилски книги и легенди. (Нататък = БКЛ) С. 1925, с. 275,286; **Дуйчев, Ив**. *Българско средновековие*. С., 1972, с. 128; **Каймакамова, М.** *Българска средновековна историопис*, с. 129; **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. Историко-апокалиптичната книжнина, с. 197–202.

[48] **Иванов, Й**. БКЛ, с. 281-287; **Дуйчев, И**. *Из старата българска книжнина*, 2, С., 1944, с.155 сл.; **Ангелов, Д**. *Общество и обществена мисъл в Средновековна България (IX–XIV в.)*. С., 1979, с.259.

[49] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 13.

[50] **Ангелов, Д**. *Общество и обществена мисъл*, с. 258; **Каймакамова, М**. *Българска средновековна историопис*, с. 129–131; **Иванов, С. А**. К вопросу об элементах этнополитического сознания в "Болгарской апокрифической летописи". – В: *Studia balcanica*. 20, 1991, 131-136, с. 132-133; **Полывянный, Д. И**. *Культурное своеобразие средневековой Болгарии*, с. 116-125.

[51] **Каймакамова, М**. Историографската стойност на "Български апокрифен летопис", с. 439.

[52] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 13.

[53] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. Историко-апокалиптичната книжнина, с. 34–35.

[54] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 14.

[55] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. *Историко-апокалиптичната книжнина*, с. 24–35; **Иванов, Й**. БКЛ, с. 275–276; **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 14.

[56] **Иванов, Й**. БСМ, с. 550.

[57] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с. 16.

[58] Пак там, с. 17.

[59] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. *Историко-апокалиптичната книжнина*, с. 16; **Иванов, С**. К вопросу об элементах, с. 135.

[60] **Ангелов, Д**. Богомилството в България. С., 1969, с. 356–357, 395; Оболенски, Д. Богомилите. Студия върху балканското ново манихейство. С., 1998, с. 123–158.

[61] *ИБИ* XXX (*ГИБИ* IX/2), с. 41, пар. 80.

[62] **Каймакамова, М**. Византия и историческата култура на българите, с.18.

[63] **Б. Н. Флоря, А. А. Турилов, С. А. Иванов**, *Судьбы Кирилло – Мефодиевской традиции*, с. 132.

[64] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. *Историко-апокалиптичната книжнина*, с. 311–321; Попруженко, М. Г. *Синодик царя Борила*. С.,1928 (Български старини VIII), & 88, с.77.

[65] **Литаврин, Г**. Условия развития болгарской культуры в XI–XII в. , с. 298.

[66] *История на българската литература*, т. I, С., 1962, с. 246. **Динеков, П., К. Куев, Д. Петканова**. *Христоматия по старобългарска литература*. С., 1978, с. 282.

[67] *ИБИ* XXX (*ГИБИ*, IX/2), с. 35, пар. 66. За книжовното наследство на Климент Охридски вж. **Климент Охридски**. *Събрани съчинения*. Т. I–III, С., 1970–1977; **Станчев, Кр., Г. Попов**. Климент Охридски. С., 1988, с. 52–219.

[68] **Гюзелев, В**. Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. С., 1994, с. 45–57.

[69] **Иванов, Й**. Жития на св. Йоан Рилски, с. 28 сл.

[70] **Иванов, Й**. БСМ, с. 284 сл.

[71] Пак там, с. 284–10285.

[72] Пак там, с. 394 сл., 401 сл., 405 сл.

[73] Вж. изследванията по проблема в: *Светогорска обител Зограф* III. С., 1999.

[74] **Дуйчев, И**. Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, с.224.

[75] **Иванов, Й**. БСМ, Служба на Св. Ивана Рилски, с. 346.

[76] **Иванов, Й**. *Северна Македония*. С., 1906, с. 90 сл.

[77] **Литаврин, Г. Г**. Условия развития болгарской культуры в XI–XII в. с.298; **Божилов, И**. Основаване на Светата атонска българска обител Зограф. Легенди и факти. – В: *Светогорската обител Зограф*, I. С., 1995, с. 16–18; **Каймакамова, М**. Света гора и българската духовна култура през Средновековието. – В: *Светогорска обител Зограф*, II, С., 1996, с. 51–65, с. 57–59.

[78] **Божилов, И. В. Гюзелев**. *История на Средновековна България VII–XIV век*. Т.1. С., 2006, с. 373.

[79] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия – Патриаршия*. Т. 2. От падането ѝ под турците, до нейното унищожение (1394–1767). С., 1995, с. 466–474.

[80] **Lemerle, P.** Le typikon de Gregoire Pacourianos (decembre 1083). – In: **Lemerle, P.** *Cinq etudes sur le XIe siecle byzantin*. Paris, 1977, p. 158-177.

[81] **Gautier, P.** Le typikon du sebaste Gregoire Pacourianos. – In: *REB*, 42 (1984), 5–145 = *ГИБИ*, VII, с. 40–66.

[82] **Lemerle, P**. *Cinq etudes*, p. 176–179.

[83] Типик на Григорий Бакуриани = *ГИБИ* VII, с. 39–66.

[84] **Божилов, И., В. Гюзелев.** *История на Средновековна България*, с.374.

[85] **Снегаров, И**. *Охридската архиепископия*, 2, с. 462–464.

[86] **Патриарх Евтимий**. *Съчинения*. С., 1990, с. 59, 77.

[87] **Снегаров, И**. *Охридската архиепископия*, 2, с. 456-457; **Иванов, Й**. БСМ, с. 116–117.

[88] Пак там, **Иванов, Й**. БСМ, с. 116-117; **Снегаров, И**. Охридската архиепископия, 2, с. 452–453, 498–500.

[89] **Иванов, Й**. БКЛ, С., 1970, с. 280 – 287; **Каймакамова, М.** Две старобългарски летописни съчинения от XI в. - *ИПр*. ,1976, 5.

[90] **Иванов, Й**. *Жития на Св. Ивана Рилски*, с. 1–109.

[91] **Каймакамова, М.** Две старобългарски летописни съчинения от XI в., с. 94.

[92] **Златарски, В**. *История*, т. 2, с. 163.

[93] **Ангелов, П**. София в старобългарската книжнина (XI–XIV в.) – В: *Средновековният български град*. С., 1980, 365–371, с. 367.

[94] **Попруженко, М.** Синодик царя Борила, с. 68.

[95] **Тъпкова-Заимова, В., А. Милтенова**. *Историко-апокалиптичната книжнина*, с. 25; **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, 1, с. 55–59; **Мавродинов, Н**. Църкви и манастири край Средец и Софийско. – В: *Средец* 1939, 1, с. 23–30.

[96] *Българската литература и книжнина през XIII век*. Под редакцията на И. Божилов и Ст. Кожухаров. С., 1985, с. 70.

[97] Пак там, с. 75, Служба за св. Йоан Рилски.

[98] **Дуйчев, И**. *Рилският светец*, с. 195-197, с. 217; *ИБИ XXX* (*ГИБИ* IX/2), № 59, с. 147 – Писмо на Теофилакт Охридски до триадишкия епископ.

[99] **Иванов, Й.** Жития на св. Ивана Рилски, с. 28–37; *Стара българска литература*. Т. 4. Житиеписни творби. Съст. и ред. Кл. Иванова. С., 1986 (Нататък = СБЛ 4), с. 123–130. Божилов, И., Кожухаров, Ст. Българската литература, с. 231–232.

[100] **Иванов, Й**. Жития, с. 38–51; **Божилов, И**. *Българите във Византийската империя*, с. 135, 142–145.

[101] **Златарски, В.** Георги Скилица и написаното от него житие на св. Ивана Рилски, с. 52; **Дуйчев, И.** *Рилският светец*, с. 56.

[102] **Златарски, В**. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Ивана Рилски, с. 54.

[103] **Дуйчев, И**. Рилският светец, с. 56-58.

[104] **Tivcev, P**. Sur les cites byzantines au XIe – XIIe siecles. – *BBg*, I, 1962, p. 145–182.

[105] **Оболенски, Д**. Богомилите; **Ангелов, Д**. Богомилството в България, с. 241–243.

[106] **Златарски, В**. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Ивана Рилски, с. 54.

[107] **Дуйчев, Ив**. *Рилският светец*, с. 60.

[108] **Оболенски, Д**. Византийската общност, с. 290.

[109] **Дуйчев, Ив**. Рилският светец, с. 60–62. *История на България*, т. III, с. 95–97.

[110] **Иванов, Й**. Жития на св. Ивана Рилски, с. 1–51, с. 40; **Киселков, В**. *Сб. Св. Иван Рилски. Жития*. С., 1940, с. 19–37, с. 21.

[111] **Дуйчев, И**. *Рилският светец*, с. 205, 226–228.

[112] Пак там, с. 226–227; **Божилов, И., Кожухаров, Ст**. *Българската литература*, с. 81.

[113] **Иванов, Й**. БСМ, с. 407; СБЛ 4, с. 177.

[114] **Иванов, Й**. БСМ, с. 400; СБЛ 4, с. 556, б. 1.

[115] **Иванов, Й.** БСМ, с. 401, 407.

[116] Пак там, с. 404-418; СБЛ 4, с. 176–178.

THE INTELLECTUAL TRAVELLING THROUGH BULGARIAN LANDS IN THE END OF XI-XII CENTURIES

Liuba Ilieva

Abstract

The main aim of our work is displaying a different kind of travelling – that of ideas and cultural exchange in Byzantium and its Bulgarian subjects amongst all. An overall picture of the political, social, ecclesiastical and cultural life of Bulgarian people under Byzantine rule in the end of XI-XII centuries has been created, according historical sources. Some outdated or inaccurate assessments have been corrected and supplemented. We elaborate a theme about guiding role of the Archbishopric of Ohrid in Bulgarian spiritual and mental life during Comnenian dynastic government and cultural symbiosis accomplished between Byzantium and subjugated Bulgarian population. Bulgarian contribution to spiritual life in the Byzantine Empire throughout that period consist mainly of the appearance of Bulgarian historical and apocalyptical literature and their patriotic tendency, in the context of Byzantine ideological agenda towards Bulgarian people in the end of XI-XII centuriess.

ПОХОДЪТ НА АЛЕКСИЙ I КОМНИН КЪМ ДРЪСТЪР (1087 г.). НОВИ ДАННИ И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Йото Йотов
Николай Николов

Едно от най-значимите събития за втората половина на XI в. е походът на император Алексий I към Дръстър в 1087/88 г. Походът е неуспешен за Византия, но поставя началото на края на печенежката опасност – край, който идва след битката при Левунион – 29 април 1091 г.

Изворите за похода основно са византийски. На първо място е „Алексиада" на Анна Комнина (1083–1148) – дъщеря на император Алексий I Комнин (1081–1118), която описва делата на своя баща[1]. От останалите извори най-голямо значение имат сборните находки от монети и печатите, с които е скрепявана кореспонденцията на самия император, както и на други византийски военни, чиновници, духовници и частни лица[2]. Изписаните върху тях имена, фамилии, титли, топоними могат да дадат отговор на редица въпроси, но решаващо е потвърждаването им със сведения от хрониките и от други писмени извори.

Напълно естествено е, повече внимание на похода към Дръстър да е отделено в българската историческа книжнина. На преден план следва да се изтъкне писаното от основоположника на съвременната българска медиевистика В. Златарски и това сякаш остава най-цялостният коментар[3]. Пак от първите десетилетия на XX в. са немалкото бележки на В. Аврамов, който доста подробно се спира на похода и редица упоменати в изворите топоними[4]. Съвсем накратко походът е коментиран от Д. Ангелов[5] и В. Тъпкова-Заимова[6]. Изследването на В. Тъпкова-Заимова обаче е полезно най-вече заради обширното внимание, което тя отделя на събитията на Долния Дунав в XI в. изобщо. Малко по-подробно походът на Алексий I Комнин към Дръстър е разгледан и от И. Божилов в последното, посветено на историята на Добруджа изследване[7].

В някои съчинения под „печенежки войни" (разбирай войни на Византия срещу печенегите) се разбират конфликтите на Долния Дунав в средата на XI в. (1046–1053)[8], а другаде – същите, но от първите години на Алексий I (1086–1091). На тази тема са изследване на K. Dieter[9] и статия на Я. Н. Любарский[10]. От чуждите автори спиращи се на похода, трябва да се посочат също F. Chalandon[11], P. Diaconu[12], J. Birkenmeier[13], Alexandru Madgearu[14].

Текстът на Анна Комнина относно датировката на събитията преди, по време и малко след похода към Дръстър е доста неясен. В българската, а и в част от чуждата историческа наука, се е утвърдило мнението, че походът е в лятото на 1088 г. Така приемат В. Златарски[15], В. Васильевский[16], Д. Ангелов[17], В. Тъпкова-Заимова[18], П. Дякону[19], Г. Литаврин[20], G. Manucu-Adamesteanu[21]. Според F. Chalandon събирането на войската е през лятото на 1087 г., защото печенежките пратеници били преди началото на кампанията при император Алексий I Комнин в Голое на 1 август 1087 г.[22] В бележките към руското издание на „Алексиада" Я. Н. Любарски прилага и други аргументи, както и мнението на K. Dieter[23], че походът е бил през лятото на 1087 г.[24] От българските изследователи напоследък И. Йорданов и И. Божилов приемат 1087 г. като дата на похода на Алексий към Дръстър.

Кои пасажи от текста на Анна Комнина осветляват въпроса за датата? Когато печенежките пратеници са при Алексий и преговарят с него за мир, човек от свитата му на име Николай се приближава до него и казва, че се очаква слънчево затъмнение. Императорът се съмнява, но Николай се заклева, че казва истината. Тогава Алексий се обръща към печенегите и им казва, че ако днес на небето се появи знамение, то той ще отхвърли подозрителното им предложение[26].

Според В. Васильевский става въпрос за слънчевото затъмнение от 20 юли 1088 г.[27] Обосновавайки се на астрономическите данни, K. Dieter отбелязва, че това затъмнение не се е наблюдавало на територията на Европа[28]. След похода на Челгу, който е през пролетта на 1087 г., на територията на България слънчево затъмнение се наблюдава на 1 август 1087 г.[29] Според мнението на F. Chalandon Анна Комнина има предвид именно това затъмнение[30]. Тази датировка се приема и от руските учени, които коментират превода на "Алексиада". Все пак те отбелязват, че това не може да бъде напълно сигурно, и посочват като причини наситеността на събития в разказа на Анна Комнина във времето между похода на Челгу и слънчевото затъмнение, а също и че според сведенията на Анна Комнина става дума за пълно слънчево затъмнение, но всъщност фазата на затъмнението на територията на България е била 0,6[31].

Като допълнителен довод към това мнение може да се посочи категоричността на Алексий, че *„на скитите изобщо не трябва да се дава отдих"*[32]. Този пасаж от разказа на Анна Комнина е твърде важен и той по-скоро насочва в подкрепа на хипотезата, че кратката подготовка и самият поход не са много отдалечени по време от победата над Челгу (пролетта на 1087 г.). Едва ли може да се даде на печенегите една година „*отдих*", по-скоро Алексий е искал да ги нападне веднага и да ги изтласка отвъд Дунав.

Така, приемайки мнението на K. Dieter, F. Chalandon и руските учени за по-обосновано, мислим, че походът се е състоял в лятото и следващите месеци на 1087 г., а не често посочваното в специализираната българска литература – лятото на 1088 г.

Алексий провежда подготовката на похода поетапно в Адрианопол, Лардея и Голое, като също разпорежда византийският флот да се насочи от Анхиало към Дунав за военни действия срещу печенегите. Известно е, че подготовката на почти всяка византийска кампания насочена срещу противниците на империята на север от Стара планина се провежда във византийските крепости и военни лагери на юг от Балкана. Последните са на стратегически височини и контролират подстъпите към близките старопланински проходи със съвременните наименования Върбишки, Ришки, Айтоски. Така са правени приготовленията за походите на Константин V, Константин VI, Никифор I Геник[33].

Може да се допусне, че по време на 40-дневния рекрут, проведен от Алексий I, струпване на войски има не само в Лардея, а и в други околни крепости (например крепостта до с. Злати войвода, откъдето са печат на Алексий I и други двадесетина печата на негови офицери споменати в „Алексиада" – навярно в крепостта е имало важен гарнизон)[34].

В Лардея императорът съставя главният си план, а именно – да премине Стара планина и да нападне главния град, център на печенежките владения на Долния Дунав, Дръстър[35].

При обсъждането на плана на Алексий се оформят два лагера сред офицерите. Старите и опитни пълководци, които и преди са воювали с печенегите и знаят колко опасни противници са те, се противопоставят на плана на императора за война в Паристрион. Главни изразители на това мнение са Никифор Вриений и Григорий Маврокатакалон[36]. При възникналия спор особено прям с императора е Никифор Вриений, който заявява на василевса, че ако премине проходите, войската ще бъде обърната в бягство. Макар всички да признават качествата на Вриений като стратег и пълководец[37], в крайна сметка императорът е подкрепен от младите офицери, които не са изпитвали тежестите на войната с номадските народи. Сред тях са Георги Палеолог, Николай Маврокатакалон и двамата синове на бившия император Роман IV Диоген – Никифор и Лъв[38].

Интересна трактовка на описания спор дава P. Stephenson, който приема, че старите и опитни офицери на Алексий поддържат мнение, че Стара планина трябва да остане граница между империята и печенегите[39].

След като преминава Стара планина, Алексий се разполага на лагер при р. Вичина (днешна Голяма Камчия на равнината северно от с. Драгоево)[40]. В този ден много византийски войници отиват в околностите да събират фураж. Тези, които са на голямо разстояние от лагера, са нападнати от печенегите и мнозина са убити или попадат в плен[41]. В тази връзка може да се отбележи, както ще стане дума и по-долу, че явно подготовката на войската на Алексий I за похода не е изцяло довършена и императорът тръгва от Голое с недостатъчно снабдена армия[42].

На другия ден Алексий бързо се придвижва до Плиска, а оттам се качва на т. нар. „Симеонов хълм" (известен още и като „*скитско съвещалище*"). Отново войните, които търсят фураж, се озовават на голямо разстояние от ромейския лагер и попадат на печенежки засади[43].

Прави впечатление, че в описанието на тия няколко дни не се споменава бившата българска столица и център на тема Йоанопол, Велики Преслав, а се казва направо, че „*самодържецът на разсъмване бързо стигнал до Плиска*"[44]. В. Златарски пък го тълкува така: „*На другия ден рано Алексий I потеглил и бързо завзел Плиска*" (?)[45].

Така или иначе възниква въпросът за значението на двата големи града (бивши столици) във втората половина на XI в. и по-конкретно при похода на Алексий към Дръстър.

Можем да приемем, че дори да има някакво обитаване в двете бивши български столици, то едва ли може да бъде свързано с войскови части. Населението по-скоро е смесено. Напълно възможно е Велики Преслав и Плиска, както всички територии на север от Стара планина, формално да са подчинени на империята и когато армията на Алексий напредва, жителите на града (независимо какъв е етническият им произход) да са потвърдили верността си към Византия. Впрочем такива тълкувания дава и Г. Г. Литаврин, който смята, че целта на Алексий е не само да даде отпор на номадите, но и отново да подчини населението на тема Паристрион. Според него Плиска, а твърде вероятно и Преслав са завзети от византийците при тази военна кампания или пък въобще не са загубвани от тях по-рано[46].

Интересно мнение има В. В. Кучма, който, анализирайки тактиката на Лъв VI, приема, че някои спорни територии между Византия и нейните съседи се превръщат в един вид „*ничия земя*", така че обитаващото тези земи население се затруднява в определянето на държавната си принадлежност[47].

От Плиска Алексий бързо се придвижва към Дръстър, градът, който е основна цел на неговия поход. Придвижването на армията навярно става по средновековния път между Плиска и Дръстър. Археологически данни за този път няма. Не са открити следи от пътна настилка или крайпътна маркировка и това е естествено, доколкото средновековните пътища или са по трасетата на античните, или са обикновени, така наречените „черни пътища".

Някакви предположения все пак има. Още К. Шкорпил се спира на пътищата в Средновековна България, както и локализира голяма част от крепостите и селищата по пътя от Плиска към Дръстър[48]. Последното изследване е на Р. Рашев, който отбелязва, че още в очертанията на Външния град на Плиска пътят е обикновен черен път и така навярно продължава и извън града. След това следва вододелните била и така до Дръстър. Минава недалеко от землените укрепления, които съществуват до края на IX в. През X в. нови, вече каменни крепости, поемат охраната на същия път[49]. По-важните землени укрепления и крепости са съответно до днешните села Ружица – Омарчево, Кладенци – Скала, Алеково – Цар Асен, Средище и др.[50]

Пристигайки в района на Дръстър, Алексий се установява на лагер до една река отстояща на 24 стадия от града (около 4,5 км), където е нападнат неочаквано от печенегите и трудно ги отблъсква. Византийската войска обсажда крепостта, но е спряна и Алексий се оттегля да лагерува[51]. Двама от неговите пълководци, Георги Палеолог и Григорий Маврокатакалон, съветват императора „*да се отправят с пълно въоръжение за Велика Пристлава*"[52] (в руския превод – „*със сила да се овладее [Голям или още] Велики Преслав... и за в бъдеще ще имаме прекрасно защитено място – Велики Преслав*"), където биха били добре защитени и ще могат да нападат печенегите. Двамата военачалници казват, че византийците трябва да отстъпват в пълно бойно въоръжение и в боен ред, като така печенегите не ще се осмелят да ги нападнат[53].

По-нататък Анна Комнина разполага Велики Преслав на р. Дунав. Повечето изследователи смятат, че Анна Комнина бърка Велики Преслав с Преславец на Дунава. Този извод е напълно логичен, но все пак е интересно какви съвети дават привържениците на Григорий Маврокатакалон: „*И тъй, нападайки всекидневно от това прибежище скитите със стрели, ние не ще престанем да им вредим, нито изобщо ще им позволим да излизат от своя лагер за фураж или за доставяне на продукти.*"[54]

Получава се известно противоречие. Как биха могли византийците да нападат всекидневно печенегите, намиращи се в или около Дръстър, след като разстоянието от Велики Преслав до Дръстър е над сто километра. Румънският учен P. Nasturel локализира Преславец на Дунава при крепостта Пакуйул-Луи-Соаре, а според P. Diaconu Анна Комнина говори за Велики Преслав, столицата на Първото българско царство[55].

J. Birkenmeier пък съвсем свободно (и в случая грешно) тълкува тези пасажи от „Алексиада", като казва, че Алексий се насочва на юг към Велики Преслав, където лагерува главната печенежка армия[56].

На следващия ден се провежда решителната битка между двете армии. Сражението продължава цял ден. И от двете страни има много жертви. Както Анна Комнина разказва, битката е ожесточена и още не е решена, когато от засада се появяват 36 000 (число навярно твърде преувеличено) печенеги и това решава изхода на сражението[57]. Византийската войска отстъпва в безредно бягство. През нощта Алексий стига до Голое и се заема да организира откупуването на пленниците[58].

Поражението на византийците при Дръстър е едно от най-значимите военни събития на Долния Дунав за края на XI в. Не трябва да се забравя, че възстановяването на разклатените позиции на империята (това най-често се коментира) става едва след битката при Левунион (1091). Там обаче успехът се дължи основно на друга номадска войска – куманската.

Както вече бе казано, нови извори за похода на Алексий I към Дръстър в 1087 г., а също така и изобщо за събитията в края на XI в. могат да дадат най-вече археологическите паметници (обр. 1) – монети, печати, оръжие и снаряжение и др.[59] По-долу ще се спрем на такива, за които може да се допусне, че имат връзка с похода. Образи са дадени само за непубликуваните досега находки.

13.01.2010

Публикувани съкровища от монети

1. Дръстър – сборна находка от 3236 монети (сечени и лети). Открита през 1983 г. случайно, но със сигурност в района на крепостта на – средновековния Дръстър. Непубликувана, но бегло описана от Вл. Пенчев, който свързва укриването на находката с обсадата на Дръстър в 1087 г.[60]

Съдържа: фолис на Никифор II Фока (963–969), клас 2 – 1 бр.; Константин X Дука (1059–1067), клас 1 – 337 бр.; Константин X Дука (1059–1067), клас 2 – 162 бр.; Роман IV Диоген (1068–1071) – 487 бр.; Михаил VII Дука (1075–1080) – 235 бр.; анонимни фолиси, клас А-2 – 22 бр.; имитации на анонимни фолиси, клас А-2 – 2 бр.; анонимни фолиси, клас B – 12 бр.; анонимни фолиси, клас C – 325 бр.; анонимни фолиси, клас D – 983 бр.; анонимни фолиси, клас E – 121 бр.; анонимни фолиси, клас F – 64 бр.; анонимни фолиси, клас G – 248 бр.; анонимни фолиси, клас I – 224 бр.; анонимен фолис, клас J – 1 бр.; анонимни фолиси, клас N – 2 бр.

2. Дръстър[61] – 8 монети: Константин X Дука (1059–1067), Роман IV Диоген (1068–1071), Михаил VII Дука (1075–1080).

3. Дръстър[62] – 28 броя: Константин X Дука (1059–1067), Роман IV Диоген (1068–1071), Михаил VII Дука (1075–1080), анонимни фолиси клас C, D, E, F, G, H, J, K (от 1042 до 1085/92 г.).

4. Ветрен – гърненце с билонови номизми[63].

От цялото съкровище 7 са в колекцията на Археологическия музей в Силистра, други 6 са в частни колекции или в други музеи, а известен брой има и в колекцията Ордиган, НИМ – Букурещ.

Монетите от съкровището са били отсечени в монетарницата в Солун в периода 1084–1085 и символизират победата на Алексий I Комнин над норманите. Всички изследвани (а сигурно и целият състав) са отлично запазени. С други думи, монетите не са участвували в обращение. Както е известно, преди решителното сражението при Дръстър в 1087 г. император Алексий I изпратил царската палатка и целия обоз към Ветрен. Разбира се, не може да сме сигурни, че крепостта до съвременното село Ветрен са идентични със споменатото в „Алексиада" укрепление, но изводите едва ли биха се променили съществено. Следва да приемем заключението на И. Йорданов, че укриването на описаното съкровище е във връзка със събитията и развръзката около похода към Дръстър в 1087 г.[64]

5. Съкровище от района на проходите (Върбишки или Ришки) в Източна Стара планина[65].

За това съкровище е важно да се отбележи, че това е находка, която представя предимно лети монети и като състав много близка със съкровищата от Силистра (вж. по-горе монетни съкровища 1–3). От друга страна, това е първото публикувано съкровище с монети от това време, което е открито в района на проходите.

Първата възможност е да е укрита от местни жители при опасност от и при преминаването на Алексий I към Дръстър в 1087 г. – другата е да е укрита при отстъплението от заплашен от нещо (например – плен) войник от войската на Алексий.

Непубликувани съкровища от монети

В каталози и други изследвания са включвани три съкровища със златни монети, за които може да се каже обаче, че не са публикувани – в смисъл с метрични данни, снимки и пр.

6. Съкровище от село Проф. Иширково (Силистренско)[66] – Роман III Аргир (1028–1034) – 5 монети, Константин IX Мономах (1042–1055) – 15 монети, Никифор III Вотаниат (1078–1081) – 2 монети.

7. Съкровище от село Гюргенджик (днес Поп Кралево, Силистренско)[67]. Открито в местността „Пецара". Съдържа: сребърна гривна от дебела тел и украса емайл, златна халка, 22 златни византийски монети – 21 на Михаил VII Дука и 1 на Михаил VII Дука и Мария (1071–1078).

8. Съкровище (две златни монети) от село Кирково (Шуменско) – не са ни известни на кои императори са, но според И. Йорданов са в периода 1059–1081 г.[68]

Освен гореспоменатите съкровища са ни известни още пет съкровища от фолиси. Съхраняват се във Варненския археологически музей. Открити са също в Силистренска област, недалече от Дулово – според информацията на приносителите, недалеч от възможните трасета на най-подходящите за отстъпление пътища.

9. Монети (сечени и лети – повече) само на император Михаил VII Дука (1071–1078). Инв. № 2981–2993 (13 броя) – обр. 2.

10. Монети от клас F (1060–1065 или 1059–1067), клас J, клас K, Алексий I. Инв. № 2799–2819 (21 броя) – обр. 3.

11. Монети – клас C, D, G, I, Константин X – клас 1, 2, Роман IV, Михаил VII Дука (19 броя), сечени и лети – обр. 4.

12. Монети – клас А-2, B, Константин X – клас 1, Роман IV, Михаил VII Дука, клас I, J (55 броя), сечени и лети – обр. 5.

13. Монети – клас J, клас K, Никифор III (45 броя), сечени и лети – обр. 6.

Непубликувани съкровища от монети (в частни колекции[69])

Пак в Силистренско, по трасетата на стари пътища (така наречените „по черно") са откривани малки като състав монетни съкровища от номизми хистаменони и електронови номизми на Константин IX Мономах, Михаил VII Дука, Роман Диоген и Алексий I Комнин. Техният брой обикновено е 6, 12, 36–40 бр. В близост не се откриват други археологически находки – керамика, оръжие и снаряжение и пр.

Монетите от тези малки съкровища, особено тези на Алексий I, са много добре запазени, което показва, че навярно са били раздадени едновременно и не са били в обращение. Не ни е известно подобни монети да са откривани в селища и крепости от Ранното средновековие. Според нас това говори, че става дума за войнишки заплати – вероятно монетните находки са укрити от отклонили се временно войници или офицери от армията на Алексий I при отстъплението (бягството) след поражението при Дръстър[70].

Публикувани печати, които могат да бъдат свързани с похода

На император Алексий I Комнин

14–16. Публикувани са три печата на Алексий като император – от крепостта до с. Злати войвода[71], във Велики Преслав[72] и в крепостта на остров Пъкуюл луй Соаре[73].

P. Diaconu отнася намерения на островната крепост печат към първата половина на управлението на императора, без да го свързва с похода към Дръстър. И. Йорданов е по-категоричен и свързва и трите печата с „неблагополучния поход срещу печенегите..., завършил с катастрофата при Дръстър"[74]. Печатът от с. Злати войвода е намерен заедно с печати от същото време на Георги Палеолог и Никола Маврокатакалон – офицери на Алексий, споменати на доста места в Алексиада, но по-специално при организирането на войската и лагерите в Лардея, Маркели, Диамбол и пр. Дали обаче печатите от Злати войвода са свързани именно с похода, остава неясно[75].

17. Намерен до село Драндар, Варненско[76]

На офицери и сътратници на Алексий I от времето на похода

18–20. Григорий Маврокаталон

Печати на този византийски сановник са намерени във Велики Преслав, Силистра и Исакча. Други пет има в колекцията на Дъмбартон Оакс. Възможно е откритите във Велики Преслав и в Силистра печати да имат някакво отношение към кампанията от 1087 г.[77]

21–22. Леон Никерит

Един печат (протопроедър и анаграф на Пелепонес и Елада) е намерен в района на с. Люляково, Айтоско. Втори е от района на Бургас[78]. Дългата кариера на известния пълководец и доверен администратор на Алексий I Комнин не позволява тези печати да бъдат свързани само с похода, но сме длъжни да ги споменем.

Непубликувани печати, които могат да бъдат свързани с похода

На император Алексий I Комнин – 2 бр.

23. Намерен някъде до с. Водно, Силистренско (обр. 7)[79]

24. Неуточнено местонамиране, но някъде в Дуловско (обр. 8)[80]

Местонамирането на тия два печата, както и определянето им – на император Алексий I Комнин, позволява също да бъдат свързани с времето на военната кампания на последния – 1087 г.

В Историческия музей в Русе се съхраняват 57 печата на Алексий Комнин – не са инвентирани, в процес на проучване. Местонамирането им е неизвестно, но най-вероятно са от Североизточна България. Напълно е възможно да става въпрос за подготвени за изпращане писма или архив. Откриването на такова количество еднакви печати навежда също към мисълта за извънредна ситуация при тяхното изоставяне (едва ли са били специално укрити).

Други находки

Пак във времето на похода или някъде в последните две десетилетия на XI в. могат да се отнесат и няколко единични и сборни находки оръжие и снаряжение[81].

25. Едната (обр. 9) е от района на проходите (Ришки или Върбишки). Съдържа 13 стремена – 12 стремена са с датировка във втората половина на XI в. и само едно е от края на X – първата половина на XI в.

26. Втората сборна находка (обр. 10) е открита пак недалече от Дулово, Силистренско. Съдържа оръжие, снаряжение – стремена, шпори.

27. Пак от същото място е и сборна находка (обр. 11) с ковашки инструменти, които е напълно възможно да са от походна работилница. Подобни има тъкмо сред находки свързани със скандинавската материална култура[82].

Датировката на стремената е в XI в. и по-точно – втората половина. Допускаме, че сборните находки на оръжие, снаряжение и инструменти навярно са изоставени също при отстъплението от Дръстър, но това е въпрос, на който следва да бъде отделено специално внимание.

Така посочените дотук в статията находки – известни и новооткрити, дават допълнителна информация върху събитията, свързани с неуспешния поход на император Алексий I Комнин към Дръстър. Сравнено с други военни кампании от средновековието, представеното по-горе е най-голямото количество осветляващо един поход и по-специално – поражението на византийската армия в 1087 г.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Карта на местонамирането на находките, които могат да бъдат свързани с похода

Обр. 2. Монети на император Михаил VII Дука, Дуловско

Обр. 3. Монети – клас F, клас J, клас K, Алексий I, Дуловско

Обр. 4. Монети – клас C, D, G, I, Константин X – клас 1, 2, Роман IV, Михаил VII Дука, Дуловско

Обр. 5. Монети – клас A-2, B, Константин X – клас 1, Роман IV, Михаил VII Дука, клас I, J, Дуловско

Обр. 6. Монети – клас J, клас K, Никифор III, Дуловско

Обр. 7. Печат на император Алексий I Комнин, с. Водно, Силистренско

Обр. 8. Печат на император Алексий I Комнин, Дуловско

Обр. 9. Сборна находка от стремена от района на проходите (Ришки или Върбишки)

Обр. 10. Сборна находка от оръжие, снаряжение – стремена, шпори, Дуловско

Обр. 11. Сборна находка от ковашки инструменти – навярно походна работилница, Дуловско

БЕЛЕЖКИ

[1] Ползвахме основно: **Анна Комнина.** *Алексиада. – ГИБИ*, VIII, София, 1971; **Анна Комнина.** *Алексиада* (перевод Я. Н. Любарского). Санкт-Петербург, 1996. Електронен вариант вж. http://www.fordham.edu/halsall/basis/AnnaComnena-Alexiad.html

[2] Броят на свързаните със северните и североизточните български земи от края на X–XI в. печати е няколко стотици, а може би повече от хиляда. Вж: **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията в Преслав.* София, 1993; **Iordanov, I.** *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*, 1-2. Sofia, 2003, 2006 и посочената там литература. Наличието на много печати, от една страна, е положителен факт, но от друга, често води до различни, противоречащи на изворите изводи. Освен това, използването на печатите в голяма степен зависи от яснотата на движението на византийските титли през X–XII в.

[3] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове,* 2. София, 1994, 187–209.

[4] **Аврамов, В.** *Юбилеен сборник Плиска – Преслав*. София, 1929. На различни места в текста при локализацията на крепости и проходи в Източна Стара планина.

[5] **Ангелов, Д.** *История на Византия.* София, 1974, 161–162.

[6] **Тъпкова-Заимова, В.** *Долни Дунав – гранична зона на византийския запад*. София, 1976, с. 98–99.

[7] **Божилов, И.** Добруджа – византийска провинция. – В: **Божилов, И., В. Гюзелев**. *История на Добруджа.* Велико Търново, 2004, 158–159.

[8] **Stephenson, P.** *Byzantium's Balkan frontier. A political study of the northern Balkans, 900–1204*. Cambridge. 2000, p. 102.

[9] **Dieter, K.** Zur Glaubwürdigkeit der Anna Comnena. Der Petschenegenkrieg 1084–1091. – *BZ*, 3, 1894 (цит. по руското издание – **Анна Комнина.** *Алексиада*. Санкт-Петербург, бел. 752).

[10] **Любарский, Я. Н.** Византийско-печенежская война 1086–1091 г. на территории Балкан. I. - *Славянские исследования.* Ленинград, 1966, с. 3–9.

13.01.2010

[11] **Chalandon, F.** *Essai sur le règne d`Alexis Ier Comnène*. Paris, 1900.

[12] **Diaconu, P.** *Les pechenegs au Bas Danube*. Bucarest, 1970, p. 117.

[13] **Birkenmeier, J.** *The development of the Komnenian army 1081–1180*. Leiden-Boston-Köln, 2002.

[14] **Madgearu, A.** *Organizarea militară bizantină la dunăre în secolele X–XII*. Târgovişte, 2007.

[15] **Златарски, В.** *Цит. съч*., с. 190.

[16] **Васильевский, В.** Византия и печенеги. Труды, I. Санкт-Петербург, 1908, с. 50.

[17] **Ангелов, Д.** *Цит. съч*., с. 162.

[18] **Тъпкова-Заимова, В.** *Цит. съч*., с. 98.

[19] **Diaconu, P.** *Op. cit*., p. 117.

[20] **Литаврин Г.** *България – Византия (XI–XII в.)*. София, 1987, с. 319.

[21] **Mănucu-Adameşteanu, G.** *Istoria Dobrogei în perioada 969–1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*. Bucarest, 2001, p. 150.

[22] **Chalandon, F.** Essai sur le règne d`Alexis Ier Comnène. Paris, 1900, p. 114 (цит. по: **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, с. 59, бел. 1).

[23] **Dieter, K.** *Op. cit*., S. 389.

[24] **Анна Комнина.** *Алексиада*. Санкт-Петербург, бел. 752.

[25] Известният български специалист по сфрагистика И. Йорданов не се занимава специално с похода, но има няколко важни статии за печати на Алексий I Комнин и негови сановници. В някои свои първи работи той приема за времето на похода 1088 г. Вж. **Йорданов, И.** Моливдовули на Алексий Комнин, намерени в българските земи. – *Нумизматика*, 1, 1987, с. 17. В следващи изследвания отбелязва 1087 г. Вж. **Атанасов, Г., И. Йорданов.** *Средновековният Ветрен на Дунав*. Шумен, 1994, с. 6, 50. В коментара за печатите на Алексий I от стратегията във Велики Преслав – 1087 г.: „най-вероятната връзка... е походът на същия император в 1087 г....”; **Йорданов, И.** *Печатите от стратегията в Преслав*. София, 1993, с. 29 и последно: **Iordanov, I.** *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*. Sofia, 2003, p. 80.; **Божилов, И.** Цит. съч., с. 158–159.

[26] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, 60–61.

[27] **Васильевский, В.** *Цит. съч*., с. 52.

[28] **Dieter, K.** *Op. cit*., S. 389.

[29] **Анна Комнина.** *Алексиада*. Санкт-Петербург, бел. 752.

[30] **Chalandon, F.** *Op. cit*., p. 105, n. l (цит. по **Анна Комнина.** Алексиада. Санкт-Петербург, бел. 752.

[31] **Анна Комнина.** *Алексиада*. Санкт-Петербург, бел. 752.

[32] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, с. 59.

[33] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, 1. София, 1970, с. 257–376. Вж. По-новите изследвания: **Момчилов, Д.** Плиска и Маркели (средата на VIII – началото на IX в.) и на **Георгиев, П.** Крепостта Маркели при Карнобат и въпросът за първата българска столица. – В: *Тракия и Хемимонт IV–XIV век*. Том I, Варна, 2007, с. 58–65; 90–99.

[34] **Йорданов, И.** Моливдовули на Алексий Комнин, намерени в българските земи. – Нумизматика, 1, 1987, с. 14–18; **Jordanov, I.** Unpublished Byzantine seals from the village of Zlati Voyvoda (district of Sliven, Bulgaria). – *Studies in Byzantine Sigillography*, 3 (1993), 69–84. (http://www.pbw.kcl.ac.uk/pbw/apps/browseseals.jsp).

[35] **Златарски, В.** История, 2, с. 190.

[36] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, с. 59.

[37] Става дума за Никифор Вриений – известен пълководец, който е бил приеман за баща на зетя на императора, съпруг на Анна, но всъщност е негов дядо – **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, с. 59–60; **Анна Комнина.** *Алексиада*. Санкт-Петербург, с. 205–206, бел. 750.

[38] **Анна Комнина.** *Алексиада*. – *ГИБИ*, VIII, с. 59.

[39] **Stephenson, P.** *Op. cit*., p. 102. Не ни е познато другаде (в извори или в изследвания) да има такова мнение.

[40] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, София, 1971, с. 61; **Златарски, В.** История, 2. София, 1994, с. 192.

[41] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, София, 1971, с. 61.

[42] Известно е, че в някои тактики се настоява, по време на поход да има храна за конете за 24 дни – **Никифор Фока.** Стратегика (Перевод со средногреческого и коментарии А. К. Нефёдкина). Санкт-Петербург, 2005, с. 65, бел. 74.

[43] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, с. 61.

[44] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, с. 61. Такъв е и преводът на Я. Н. Любарский – **Анна Комнина.** *Алексиада*. Санкт-Петербург, с. 207.

[45] **Златарски, В.** История, 2, с. 192.

[46] **Литаврин, Г.** *Цит. съч*., с. 320.

[47] **Кучма, В. В.** *Два византийских военных трактата конца X века*. Санкт-Петербург, 2002, с. 321.

[48] **Шкорпил, К.** Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – БИБ, II, 1929, с. 80–111.

[49] **Рашев, Р.** Средновековният път Плиска – Дръстър и крепостта Динея. – В: *Дуросторум – Дръстър – Силистра. Силистра*, 1988, 117–132.

[50] **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.)*. Варна, 1982, 133–134.

[51] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, с. 61–62; Последно за локализацията на лагерите около Дръстър вж: **Георгиев, П.** За мястото на първоначалното заселище на прабългарите при Дуросторум – Доростол. - *Добруджа*, 20, 2002, 66–79.

[52] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, с. 62.

[53] Пак там.

[54] Пак там, 62–63.

[55] **Nasturel, P.** Peut-on localizer la petite Preslav a Pacuiul lui Soare? – *RESEE*, III, 1–2, 1965, 17–36; **Diaconu, P.** Autour de la localization de la Petite Preslav. – *RESEE*, III, 1–2, 1965, 50–53.

[56] **Birkenmeier, J.** *Op. cit*., p. 72.

[57] Пръв повече за битката пише: **Birkenmeier, J.** *Op. cit*., 72–74. Виж още последно: **Yotov, Y.** The Drastar battle (1087). – In: *Cultura şi civilizaţie la Dunărea de Jos. Călăraşi*, vol. XXIV, 2008 (in print).

[58] **Анна Комнина.** Алексиада. – *ГИБИ*, VIII, 63–64.

[59] Имаме предвид находки от района на Дръстър и южно в посоката на описаното от Анна Комнина и най-вероятно трасе на отстъпление.

[60] **Пенчев, В.** Две колективни монетни находки от XI в., намерени при археологическите разкопки на средновековния Дръстър. – *Нумизматика*, 3, 1990, бел. 25.

[61] Пак там, 28–31.

[62] Пак там.

[63] **Йорданов, И.** Монети. – В: **Атанасов, Г., И. Йорданов.** *Цит. съч*., 43–44.

[64] Пак там, с. 45.

[65] **Yotov, V.** Nouvelles données sur les imitations des folles anonyms coulées de la fin du Xe – commencement du XIe siècles. – *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*. Braila, 2004, 445–460.

[66] Съобщено от **Т. Герасимов**. – *ИАИ*, 29. 1966, с. 215. Включвано с различни интерпретации в: *История на финансовата и кредитната система на България*. Варна, 1981, с. 64; **Custurea, G.** Circulatia monedei bizantine in Dobrogea (sec. IX–XI). Constanţa, 2000, p. 163; **Mănucu-Adameşteanu, G.** *Op. cit*., p. 163. На конференция в Силистра през 1987 г. доклад з[illegible]ище [illegible]ся и З[illegible]публи-

куван). Интерпретация, че съкровището е свързано с похода, е дадена в доклад на единия от авторите (Й. Йотов) на конференция Pontica, october, 2008.

[67] Археологически вести. *ИБАД*, II, 1911. София, 1912, с. 281; **Metcalf, D. M.** *Coinage in south-eastern Europe, 820–1396*; **Mănucu-Adameşteanu, G.** *Op. cit.*, p. 162.

[68] Само в таблицата на И. Йорданов в статията му в: – *История на финансовата и кредитната система на България...*, с. 64.

[69] Самото определение частни колекции и като имаме предвид, че предметите са намерени от иманяри, и съответно закупени от посредник, то тяхното свързване с региона е повече от съмнително. Същото се отнася и до сборните находки от оръжие, снаряжение и инструменти. Оставаме с впечатлението, че материалите са подбирани и класифицирани (бел. на редколегията)

[70] Споменатите от Анна Комнина примери за безредното бягство на части от армията на Алексий I след поражението при Дръстър са няколко. Един от тях е по-подробно описаният случай с известния офицер Георги Палеолог. Той бил преследван от печенеги. След като под него пада раненият му кон, той се скрил в близката гора, скитал се там 11 дни и в края на краищата срещнал една жена, вдовица на войник, и известно време се ползвал от нейното гостоприемство. – **Анна Комнина.** *Алексиада*. Санкт-Петербург, 212–213.

[71] **Йорданов, И.** Моливдовули на Алексий Комнин..., с. 14–18; **Jordanov, I.** Unpublished..., p. 69–84 (http://www.pbw.kcl.ac.uk/pbw/apps/browseseals.jsp).

[72] **Йорданов, И.** Печатите..., № 8–9, с. 29.

[73] **Diaconu, P.** Un sigiliu de plomb al lui Alexie I Comnenul descoperit la Pacuiul lui Saore. – *SCN*, IV, 1968, 249–250.

[74] **Йорданов, И.** Моливдовули на Алексий Комнин..., с. 14, бел. 7.

[75] **Iordanov, I.** *Corpus of Byzantine seals*, 2... 452–453A, 546–549, 284, 328.

[76] **Йотов, В.** Нов печат на Алексий I Комнин. – *AMV* VII-2, 2008 (= Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие), 172–176.

[77] **Йорданов, И.** Печатите..., с. 162–163. Григорий Маврокатакалон е бил особено ценен сратник на Алексий I. Пленен от печенегите при една от кампаниите преди похода към Дръстър, той е откупен от императора за 40 000 номизми.

[78] **Iordanov, I.** *Corpus of Byzantine seals*, 1... 61.1, p. 142–143; Corpus…, 2, 524, p. 309.

[79] Съхранява се в частна колекция.

[80] Съхранява се в частна колекция.

[81] Съхраняват се в Археологическия музей във Варна. Предстои публикация. Информацията на приносителите е, че тези находки не са открити в крепости или селища.

[82] Les Vikings .... Les Scandinaves et l`Europe 800–1200. Paris, 1992 (каталог на изложба в Париж), p. 250–251, figs. 94–95.

THE CAMPAIGN OF ALEXIOS I KOMNENOS TO DRASTAR (1087). NEW DATA AND INTERPRETATION

Yoto Yotov
Nikolay Nikolov

Abstract

One of the most significant events during the second half of the XIth century is the campaign of Byzantine emperor Alexios I Komnenos in Drastar in 1087(8). Reminding the opinion of K. Dieter, F. Chalandon and some russian scientists, the authors think that the campaign took place in the summer of 1087, and not as often accepted in the Bulgarian historiacal literature – the summer of 1088.

The article presents the mustering of the Byzantine army in fortresses and camps south from the Balkan mountain and the advancing of the army to Drastar. The decisive battle with the Pechenegs and the defeat and flight of the Byzantine army are also presented.

During the analysis published and unpublished archaeological artifacts are pointed out – coins, seals, weapons and equipment, which could be connected to the campaign and especially to the defeat and retreat of the Byzantine army.

13.01.2010

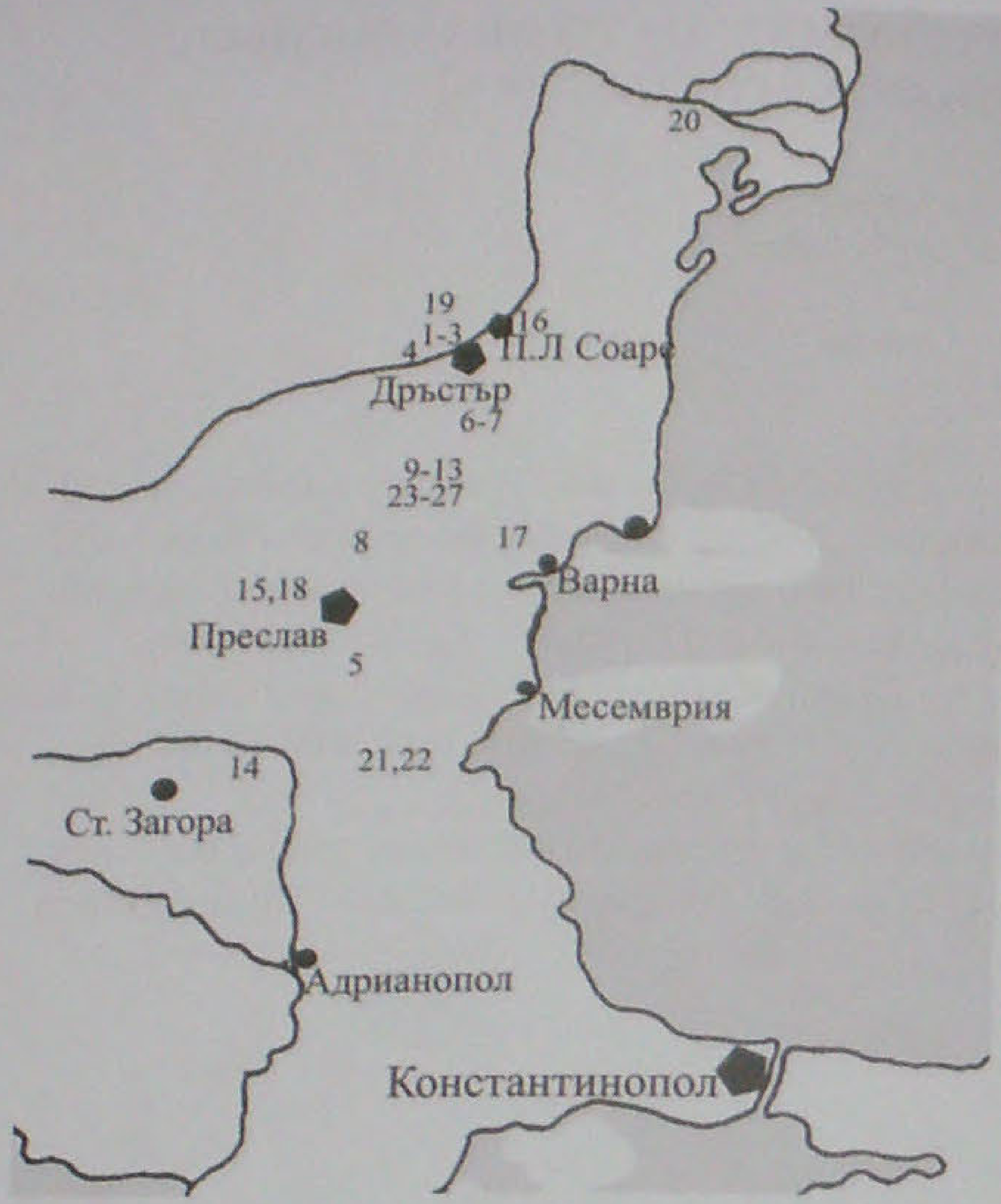

Обр. 1. Карта на местонамирането на находките, които могат да бъдат свързани с похода

Обр. 2. Монети на император Михаил VII Дука, Дуловско

Обр. 3. Монети – клас F, клас J, клас K, Алексий I, Дуловско

Обр. 4. Монети – клас C, D, G, I, Константин X – клас 1, 2, Роман IV, Михаил VII Дука, Дуловско

Обр. 5. Монети – клас A-2, B, Константин X – клас I, Роман IV, Михаил VII Дука, клас I, J, Дуловско

Обр. 6. Монети – клас J, клас K, Никифор III, Дуловско

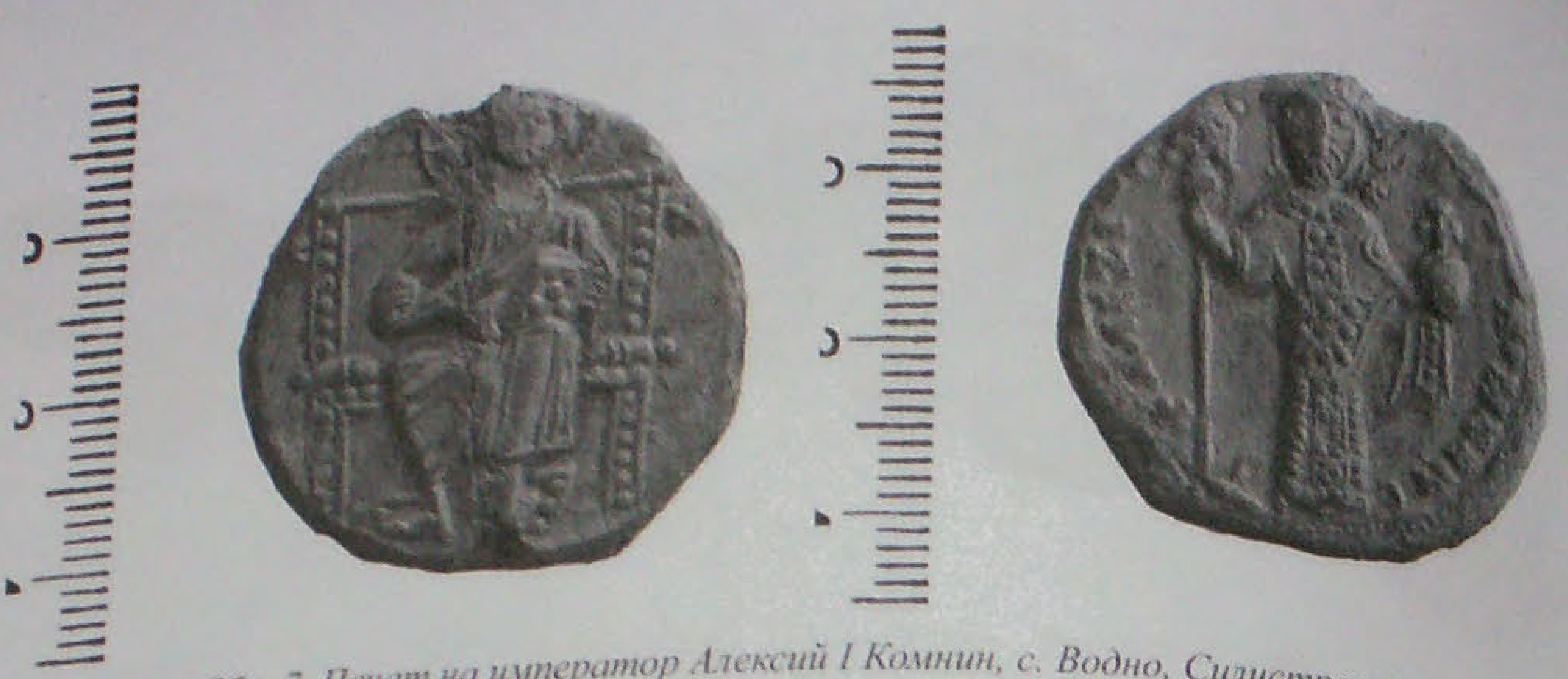

Обр. 7. Печат на император Алексий I Комнин, с. Водно, Силистренско

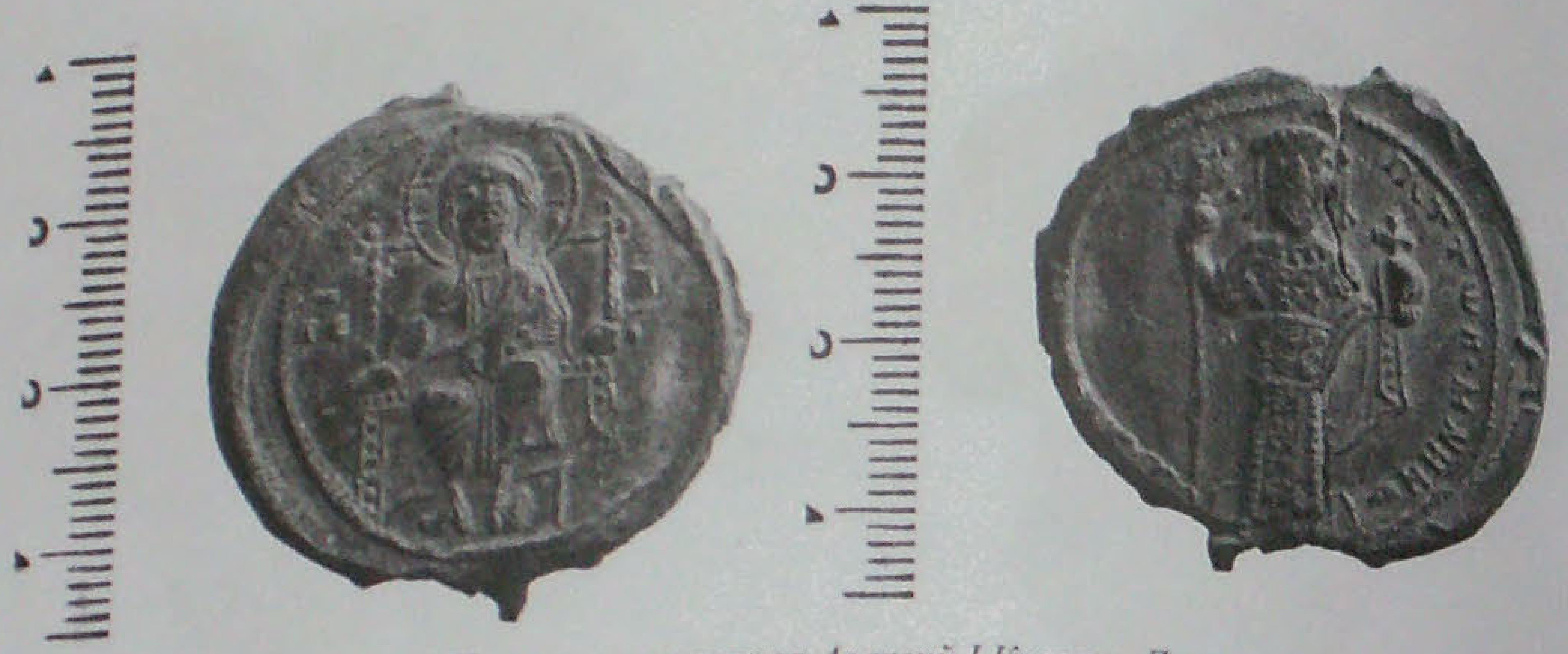

Обр. 8. Печат на император Алексий I Комнин, Дуловско

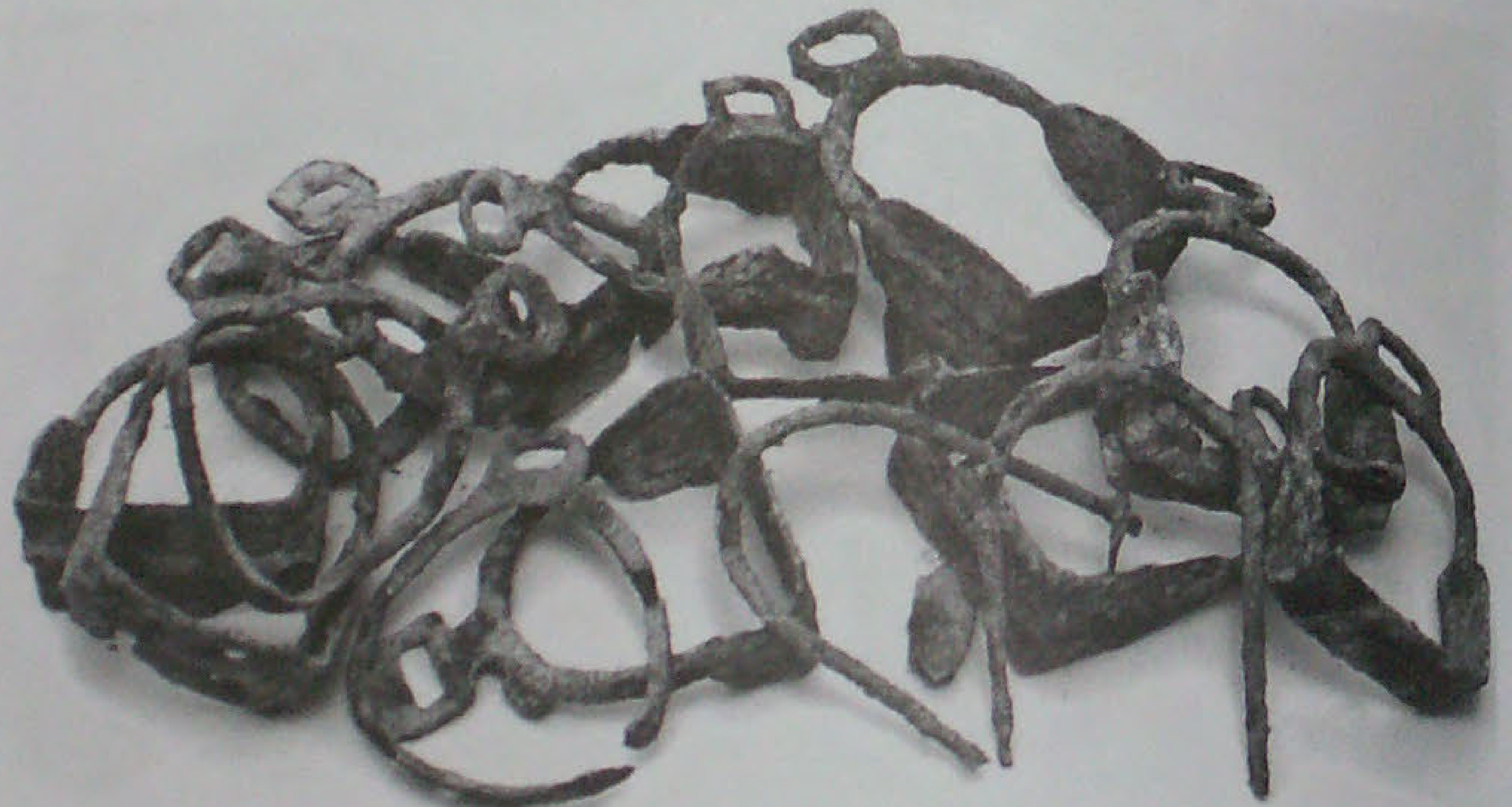

Обр. 9. Сборна находка от стремена от района на проходите (Ришки или Върбишки)

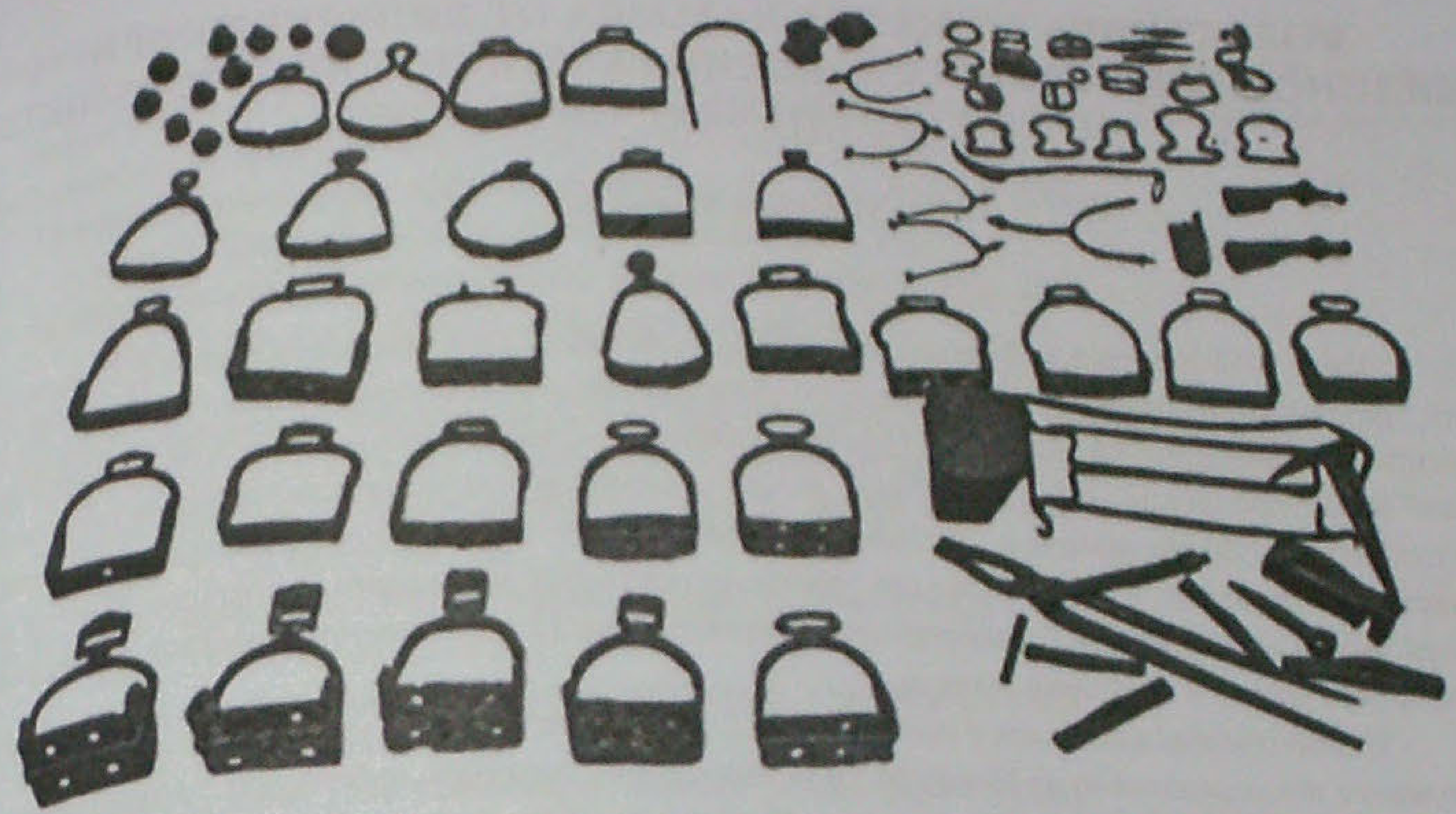

Обр. 10. Сборна находка от оръжие, снаряжение – стремена, шпори, Дуловско

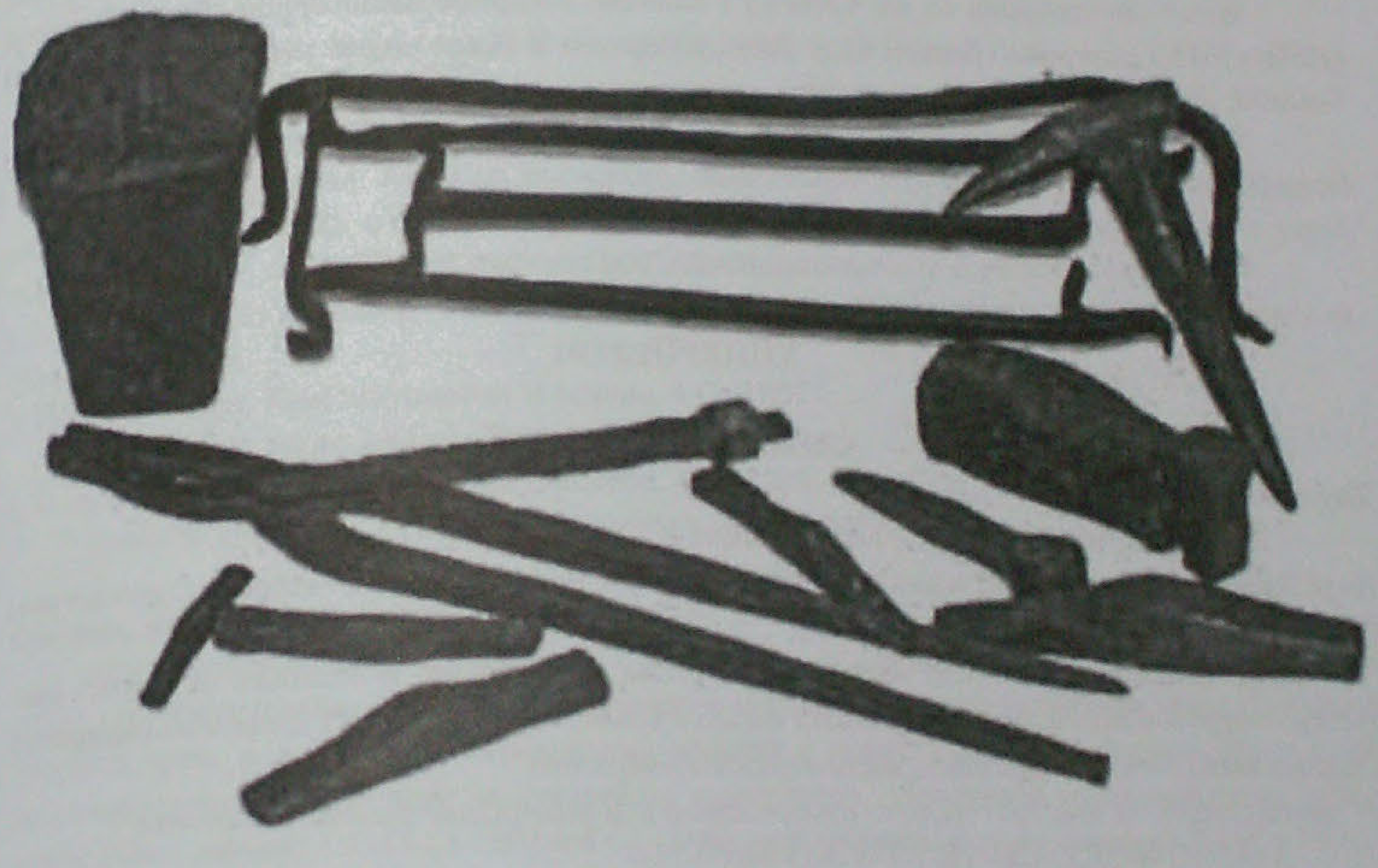

Обр. 11. Сборна находка от ковашки инструменти – навярно походна работилница, Дуловско

13.01.2010

КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА ОТ ХИПЕРПЕРОНИ И БИЛОНОВИ СКИФАТИ НА АЛЕКСИЙ I КОМНИН И ЙОАН II КОМНИН ОТ с. СЪЕДИНЕНИЕ, ЧИРПАНСКО

Мариана Минкова

През 1955 година в м. Камъка, намираща се на около 3 км североизточно от с. Съединение, Чирпанско, в посока с. Сърневец, е открита случайно колективна монетна находка[1]. Не е известен общият брой на монетите. При постъпването на част от находката в отдел „Нумизматика" на Историческия музей в гр. Стара Загора в инвентарната книга е записано, че монетите са открити в глинена паничка, „поставени на ръб", както и че находката съдържа 12 златни монети, 26 сребърни и 40 – 50 медни, които не постъпват компактно във фонда. В музея в Стара Загора са постъпили 8 хиперперона от съобщените 12 и 21 билонови скифати от общото количество медни и сребърни монети.

Първоначално находката е съобщена от Т. Герасимов[2], без да е уточнен съставът ѝ. Публикувана е последователно от Hendy M.[3] и И. Йорданов[4]. Авторите публикуват 5 хиперперона, от които 3 на Алексий I Комнин, сечени в Константинопол, вариант II, един хиперперон на Алексий I Комнин, сечен в Тесалоника, вариант V, и един хиперперон на Йоан II Комнин от II-ро сечене. Билоновите скифати, които публикуват, са 21, като 1 екземпляр е от Алексий I Комнин, трето сечене, а на Йоан II Комнин са 20 билонови скифата, всички вариант А. Описанието, което Hendy и И. Йорданов правят в публикациите си, съвпада за билоновите скифати, докато за хиперпероните е необходимо да се направят някои уточнения.

Шест хиперперона са на Алексий I Комнин, следреформено сечене. Константинопол (1092 – 1118 г.), от които Вариант I А (2 екз.), Вариант II (4 екз.) и два хиперперона на Йоан II Комнин, Константинопол, II-ро сечене.

Билоновите скифати са съответно 1 екземпляр на Алексий I Комнин – 20 екземпляра на Йоан II Комнин.

КАТАЛОГ

ХИПЕРПЕРОН

АЛЕКСИЙ I КОМНИН

Константинопол

Л: Околовръстен надпис:+KεRO || HΘεI IC-XC

Исус Христос с брада нимб и мантия – седи на трон с ниско облегало, насреща. С дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие.

Оп: Императорът прав, насреща със стема, дивитисион и хламида. В дясната ръка държи лабарум с дълга дръжка, в лявата кълбо с кръст. Горе вдясно над главата на императора е представена Божията десница, коронясваща императора.

От двете страни на императорското изображение във вертикални редове е изписано:

A-ΛЄ-ZIW-ΔЄC-ΠO-TH || TW-KO-MNH-NW

Вариант I A[5]

При изображението на императора има диагонална гънка на хламидата. Надписният завършек е TH или T. Ръбът на хламидата пресича ръба, оформящ яката. Камъните от украсата на хламидата преминават постепенно към по-големи форми.

1. Алексий I Комнин, Константинопол, вариант I A, инв. № 4 Сз 1804
   диам. 33 мм; тегло 4,35 гр. Завършек на надписа TH
2. Алексий I Комнин, Константинопол, вариант I A, инв. № 4 Сз 1806
   диам. 33 мм; тегло 4,34 гр. Завършек на надписа T

Вариант II.

При изображението на императора липсва диагоналната гънка на хламидата.

Ръбът на хламидата е като при Вариант I А. Надписният завършек е винаги TH

3. Алексий I Комнин, Константинопол, вариант II, инв. № 4 Сз 1801
   диам. 33 мм, тегло 3,85 гр.
4. Алексий I Комнин, Константинопол, вариант II, инв. № 4 Сз 1802
   диам. 31 мм, тегло 4,35 гр.
5. Алексий I Комнин, Константинопол, вариант II, инв. № 4 Сз 1805
   диам. 30 мм, тегло 4,36 гр.
6. Алексий I Комнин, Константинопол, вариант II, инв. № 4 Сз 1803
   диам. 31 мм, тегло 4,38 гр.

ХИПЕРПЕРОН
ЙОАН II КОМНИН (1118–1143)

Константинопол Второ сечене B[7]

Л: Надпис IC-XC

Исус Христос с брада, нимб и мантия седи на трон с ниско облегало. С вдигнатата десница благославя, а в лявата ръка държи евангелие.

Оп: Надпис във вертикални редове IW – ΔЄC- ΠOT-TW-Π || ΦV-PO-ΓЄ-NI-T

Императорът прав, насреща със стема, дивитисион и лорос. В дясната ръка държи лабарум с дълга дръжка, в лявата акакия. Вляво от него е представена Богородица с нимб, мантия и мафорий, коронясваща императора. Над коронясващата ѝ ръка титули: M || Θ

Едната монета е по-голяма, разлата за разлика от втората. Надписите и при двете са четливи. Яката е с 4 бисера.

7. Йоан II Комнин, Константинопол II сечене, 4 Сз 1807
   диам 31 мм, тегло 3,95 гр.
8. Йоан II Комнин, Константинопол II сечене, 4 Сз 1808
   диам. 30 мм, тегло 3,71 гр.

Коментар на хиперпероните:

Шестте хиперперона на Алексий I Комнин са от следреформеното му монетосечене 1092–1118 г. Определянето на монетния вариант е въз основа на типологията на Иван Йорданов. Отправна точка за определяне на монетния вариант е представянето на диагоналната гънка на хламидата в изображението на дрехата на императора, образувана от премятането ѝ през лявата ръка – вариант I A[8] (4 Сз 1804 и 4 Сз 1806), или нейната липса – вариант II (4Сз 1801, 4 Сз 1802, 4 Сз 1803, 4 Сз 1805.

При двата хиперперона вариант I А яката на императора е от три бисера и не се прекъсва от ръба на хламидата. Таблионът е ограничен, надписният завършек при единия екземпляр е Т, а при другият – ТН. Бисерите от украсата на ръба на хламидата са малки, което показва, че са от по-ранна фаза на варианта. При извършено каратиране на монетите от златар се установи, че тези два екземпляра, както и останалите златни монети от находката, са с проба 23 карата. Двата хиперперона от вариант I А са с тегла 4,35 гр (4 Сз 1804) и 4,34 гр (4 Сз 1806). Монетите отговарят напълно на тегловния стандарт на хиперперона, като отклонението от 0,01 гр. е незначително.

Четири хиперперона на Алексий I Комнин (4Сз 1801, 4 Сз 1802, 4 Сз 1803, 4 Сз 1805) са със същото описание, като при Ив. Йорданов тип I. А[9], но липсва диагоналната гънка на хламидата, което ги отнася към вариант II. Яката е от три бисера и се прекъсва от ръба на хламидата. Таблионът е по-ограничен, като е представен от 7 или 8 точки. Надписният завършек от ляво е винаги ТН. Бисерите от украсата на ръба на хламидата са от най-едрите. Монетите са с проба 23 карата.

Теглата им са:
4,35 гр – 4 Сз 1802
4,36 гр – 4 Сз 1805
4,38 гр – 4 Сз1803
3,85 гр – 4 Сз1801

Трите монети (4 Сз 1802, 4Сз 1805, 4 Сз 1803) отговарят напълно на тегловния стандарт, като четвъртата (4 Сз1801) е със значително отклонение от около 0,40 грама. Същото отклонение е констатирано, когато монетите са приети в музея и при предходното изтегляне. Монетата с по-ниско тегло се отличава незначително с това, че е малко по-тънка от останалите, при които отклонението от стандарта е незначително от около 0,01–0,03 гр.

Двата хиперперона на Йоан II Комнин (1118–1143 г.) са сечени в Константинопол, II-ро сечене[10]. Монетите са с проба 23 карата. Теглата им са съответно 3,95 гр и 3,71 гр, като са по-ниски от нормалното, което варира между 4,20 – 4,40 гр. Отклонението е от 0,30 до 0,50 гр.

Към находката се отнасят и 21 билона, представени в каталога, както следва:

КАТАЛОГ
БИЛОН
АЛЕКСИЙ I КОМНИН

1. Алексий I Комнин (1092 – 1118 г.)
Следреформено монетосечене.
Константинопол, III сечене[11]
Л: IC-XC
Христос седи на трон с високо облегало, насреща.
Оп: АΛ(..........)
Допоясно императорът насреща, със стема дивитисион и лорос, в дясната ръка държи жезъл, в лявата кълбо с кръст.
3,4 гр, 26 мм

ЙОАН II КОМНИН

2. Йоан II Комнин
Константинопол. II сечене. Вариант А [12]
Л: IC-XC
Бюст на Христос с брада, нимб и мантия, насреща. С дясната ръка благославя, в лявата държи евангелие.
Оп: + IWΔЄСПТ-ПΦVPOΓNT
Императорът е представен допоясно, насреща, държи жезъл в дясната ръка, в лявата кълбо с кръст. Яката е с 6 бисера.
Личат следи от сребърно покритие.
5,9 гр, 28 мм

3. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Яката е с 6 бисера
Личат следи от сребърно покритие
4,6 гр, 25 мм

4. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
2,9 гр, 29 мм
5. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Л: + IWΔЄСПТ-ПΦVPOΓNT
Яката е 6 бисера.
Много добре запазено сребърно покритие.
3,8 гр, 28 мм

6. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
[.......ΦVPOΓN....]
Яката е 6 бисера.
Сребърно покритие.
4,3 гр, 30 мм

7. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
+ [.......ΦVPOΓN....]
Яката е с 6 бисера.
Личат следи от сребърно покритие.
4,2 гр, 30 мм

8. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Яката е 5 бисера.
3,6 гр, 29 мм

9. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Яката е 6 бисера.
Почти изцяло запазено сребърно покритие.
3,8 гр, 28 мм

10. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант Б
Яката е с 5 бисера.
Личат следи от сребърно покритие.
4,5 гр, 30 мм

11. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант Б[13]
Яката е с 5 бисера.
Личат следи от сребърно покритие.
5,4 гр, 34 мм

12. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Яката е с 6 бисера.
Много добър екземпляр.
4,5 гр, 29 мм

13. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
[…ПО..VP….]
Яката е с 6 бисера.
4,7 гр, 28 мм

14. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант Б
Яката е с 5 бисера.
Личат следи от сребърно покритие.
5,4 гр, 28 мм

15. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Л: +ΔЄСПОТ-ФVР…
Яката е със 7 бисера.
Личат следи от сребърно покритие.
5,0 гр, 28 мм

16. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Яката е с 6 бисера.
Личат следи от сребърно покритие.
3,3 гр.30 мм

17. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Яката е с 6 бисера.
3,8 гр, 30мм

18. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант Б
Л: [.....О-ФVР….]
Яката е с 5 бисера.
Личат следи от сребърно покритие.
4,1 гр, 30 мм

19. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Л: [.....О-VP….]
Яката е с 6 бисера.
Личат следи от сребърно покритие.
4,7 гр, 28 мм

20. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Личат следи от сребърно покритие.
3,8 гр, 26 мм

21. Йоан II Комнин Константинопол. II сечене. Вариант А
Яката е с 6 бисера.
Л: Препечатан образ на Исус Христос.
2,5 гр, 28мм

Коментар на билоните.

Билоновите монети в находката са 21 броя, като само 1 билон е на Алексий I Комнин (1092–1118 г.) Следреформено монетосечене. Константинопол, III сечене, а останалите 20 екз., от които един препечатан, са от по-често срещаното Второ сечене на Константинопол, Вариант А (16 екз.) и вариант Б (4 екз.). Метричните данни на билоновите скифати на Йоан II Комнин варират в границите от 2.5 до 6.0 гр.

от 2.00 до 3.00 гр – 2 билонови скифата
2,5 гр, 28 мм
2,9 гр, 29 мм

от 3.00 до 4.00 гр – 6 билонови скифата
3,3 гр, 30 мм
3,6 гр, 29 мм
3,8 гр, 26 мм
3,8 гр, 28 мм – 2 бр.
3,8 гр, 30 мм

от 4.00 до 5.00 гр – 8 билонови скифата
4,1 гр, 30 мм
4,2 гр, 30 мм
4,3 гр, 30 мм
4,5 гр, 30 мм – 2 бр.
4,6 гр, 25 мм
4,7 гр, 28 мм – 2 бр.
от 5.00 до 6.00 гр – 4 билонови скифата
5.00 гр, 28 мм
5, 4 гр, 28 мм
5, 4 гр, 34 мм
5, 9 гр, 28 мм

13.01.2010

Някои от билоните са двойно по-тежки спрямо останалите. Сребърното покритие не е еднакво. Само две от билоновите скифати са в по-голямата си част със сребърно покритие. При повечето от монетите е запазено частично покритието, а няколко са изцяло медни. Монетите са от една обща находка, но имат различна степен на износеност, което показва, че е възможно да са били различно време в употреба преди изваждането им от обращение.

Въпреки че съставът на находката е от монети с различен номинал, хиперперони и билонови скифати, всички са от един кратък период от 1092 до 1143 година. Сечени са след паричната реформа на Алексий I Комнин през 1092 година, която има за цел да стабилизира икономиката на империята. При положение, че 1 хиперперон се равнява на 48 билона, тази находка има голяма стойност за притежателя си.

За сравнение, от провежданите археологически проучвания в средновековния Берое и близката околност, както и от случайни находки са открити 2 хиперперона на Алексий I Комнин и 2 хиперперона на Йоан II Комнин, както и 15 билона на императори от династията на Комнините. Единият хиперперон на Алексий I Комнин е от с. Сърнево, отстоящо на около 20 км южно от Стара Загора, а другият е от Стара Загора.

АЛЕКСИЙ I КОМНИН
ХИПЕРПЕРОНИ

1. Алексий I Комнин, Хиперперон. Константинопол. Вариант I Б[14] (4 Сз 1502)
Л: +KεRO || HΘεI IC-XC
Христос седнал на трон, насреща. С дясната ръка благославя, в лявата държи евангелието.
Оп:
Императорът прав насреща, държи лабарум в дясната ръка и кълбо с кръст в лявата.
Тегло 4,18 гр. Местонамиране: с. Сърнево

2. Алексий I Комнин. Константинопол. Вариант 1 В[15]. (4 Сз 1754)
Л: +KεRO || HΘεI IC-XC
Христос седнал на трон, насреща. С дясната ръка благославя, в лявата държи евангелието.
Оп:
Императорът прав насреща, държи лабарум и кълбо с кръст в лявата ръка. Яката е с 6 бисера.
Тегло: 4,40 гр.

Два са хиперпероните на Йоан II Комнин, като единият е с произход от града, а вторият е от с. Маджерито.

ЙОАН II КОМНИН
ХИПЕРПЕРОН

1. Йоан II Комнин, Константинопол, II сечене, 1118 – 1143 г.(4 Сз 4615)[16]
Монетата е с халка
Л: IC – XC
Христос седи на трон с ниско облегало, с дясната ръка благославя.

Оп:
Императорът прав насреща. Вляво от него е Богородица, която го коронясва.
Село Маджерито, откъдето произлиза монетата, е разположено на 7 км южно от Стара Загора.
Тегло: 4,58 гр (заедно с халката)
2. Йоан II Комнин, Константинопол, I сечене, 1118 – 1143 г. (4 Сз 1815)[17]
Стара Загора
Тегло: 4,20 гр

В Берое не са откривани златни монети на Мануил I Комнин, в противовес на тезата, че Берое и околността е родово имение на Комнините.

При археологически обходи на територията на Берое и при проучването на средновековни пластове от града са открити общо 15 билонови монети от династията на Комнините:

Таблица I. Берое. Билони

Алексий I Комнин	Константинопол	III сечене предреформено	Фолис	1081–1092 г.	3
Алексий I Комнин	Константинопол	IV сечене предреформено	Фолис	1081–1092 г..	2
Алексий I Комнин	Константинопол	Следреформено	Билон	1092–1118 г	1
Йоан II Комнин	Константинопол	неопределена	Билон	1118–1143 г.	2
Мануил I Комин	Константинопол	I сечене	Билон	1143–1180 г.	4
Мануил I Комин	Константинопол	III сечене	Билон	1143–1180 г.	1
Мануил I Комин	Константинопол	IV сечене	Билон	1143–1180 г.	1
Мануил I Комин	Константинопол	неопределена	Билон	1143–1180 г.	1
Общо					15

За сравнение с Карасура[18], която се намира в близост до с. Съединение, откритите билонови скифати от династията на Комнините са 22 екземпляра.

Таблица II. Карасура. Билони

Алексий I Комнин	Константинопол	II сечене предреформено	Фолис	1081–1092 г.	1
Алексий I Комнин	Константинопол	III сечене следреформено	Билон	1092–1118 г.	3
Йоан II Комнин	Константинопол	II сечене Вариант А	Билон	1092–1118 г.	3
Йоан II Комнин	Тесалоника		Билон	1092–1118 г.	2

Мануил I Комин	Константинопол	I сечене	Билон	1143–1180 г.	3
Мануил I Комин	Константинопол	III сечене	Билон	1143–1180 г.	1
Мануил I Комин	Константинопол	IV сечене A,B,C,D	Билон	1143–1180 г.	9
Общо					22

От провежданите през последните години археологически разкопки при с. Златна ливада, където се проучва средновековно селище, са открити 3 билонови скифата и множество тетартерони и половин тетартерон.

Таблица III. С. Златна ливада. Средновековно слище м. Бялата пръст. Билони

Йоан II Комин	Константинопол	II сечене	Билон	1118–1143 г.	2
Мануил I Комин	Константинопол	IV сечене	Билон	1143–1180 г.	1
Общо					3

Таблица IV. Севтополис. Средновековно селище

Мануил I Комин	Константинопол	III сечене	Билон	1143–1180 г.	1
Мануил I Комин	Константинопол	IV сечене	Билон	1143–1180 г.	1
					2

Всички колективни монетни находки, които са откривани на територията на Берое, са изключително от билонови монети, като горната хронологична граница е с монети на Исак II Ангел (1190 г.) или латински имитации, което свързва укриването им с кръстоносните походи, които засягат територията на Берое.

Таблица V. Колективни монетни находки (XII) век от територията на Берое[19]
Билони и латински имитации

Местонамиране	Находка	Брой	Съдържание
Берое I	I находка	699 билона	Мануил I Комнин, Андроник Комнин Исак II Ангел
Берое II	II находка	2 500 билона	Мануил I Комнин Йоан II Комнин Латински имитации
Берое III	III находка	18 билона	Алексий I Комнин (6 бр.) Мануил I Комнин (2 бр.) Алексий III Ангел (10 бр.)
Берое IV	IV находка	6 билона и 21тетартерона	Мануил I Комнин Йоан II Комнин
Мъглиж	V находка	6943 билона	Мануил I Комнин (4 типа), Андроник Комнин Исак II Ангел Алексий III Ангел (2 типа)
Калояновец	VI находка	884 билона	Мануил I Комнин, Андроник Комнин, Исак II Ангел

Находката Берое I е от 699 билона на Мануил I Комнин, Андроник Комнин и Исак II Ангел. Открита извън крепостните стени на Берое, в западна посока.

Находки Берое II и Берое III са открити вътре в крепостта, при прокопаване на основи на халите, в центъра на Стара Загора, и са от една обща находка. Общо монетите са над 2 500 билона и латински имитации.

Колективна находка Берое IV е открита при строителство на сградата на пощата, състояща се от билонови и тетартеронови монети на Йоан II Комнин и Мануил Комнин.

Находката от Мъглиж – 6 943 монети, от които на Мануил I Комнин – 4 типа

Андроник Комнин, Исак II Ангел, Алекси III Ангел – 2 типа.

Находката от Калояновец, открита до Голямата могила, се състои от 884 монети:

Мануил Комнин – 200 бр., Андроник Комнин – 73 бр., Исак II Ангел – 240 бр.

От монетните съкровища от хиперперони, географски най-близо са съкровищата от Горнослав, Пловдивско, Маркели и Твърдица. По съдържание на находката, паралели могат да се направят със съкровището от Маркели, на която горната граница са хиперпероните на Йоан II Комнин (1118–1143 г.), но чисто натрупване започва по-рано, от Никифор Вотаниат.

Находката от село Съединение има за горна хронологична граница 1143 г. През 1123 г. при Берое става най-голямата битка на Византия срещу печенегите, след което те окончателно слизат от историческата сцена. След смъртта на император Йоан II Комнин през 1143 г. спокойствието на Балканите трае до 1147 г., когато кръстоносна армия командвана от германския крал Конрад III преминава България по пътя Белград – Константинопол, на път за светите места. Малко след това по същия маршрут минава и армията на френския крал Луи VII. Походите са съпроводени със стълкновения между кръстоносците и местното население. През 1189 г. преминават от север в посока Филипопол колоните на Третия кръстоносен поход. Като се настаняват в Филипопол, където се подготвят за зимуване, за осигуряване на изхранването предприемат експедиции в различни посоки.

Укриването на съкровището, доколкото е възможно да е имало и монети на Исак II Ангел, тъй като не всички са постъпили в музея, може да е свързано със заплахата от кръстоносците.

Местонамирането на находката има и други отправни точки, по които може да се коментира нейното укриване. Открита е в непосредствена близост до Светиниколския проход в Сърнена Средна гора, който е използван през античността и средновековието. Мястото е стратегическо. Светиниколския проход е ползван през античността и средновековието, свързвайки селищата от северните склонове на Средна гора със селищата от южните склонове на планината. Проходът се свързва с античния път, идващ от изток от Берое, и от юг с пътя, идващ от Циле (с.Черна гора) и Карасура, което го свързва с диагоналния римски път.

В близост до откритата находка освен многото археологически паметници има данни за наличието на крепост, която не е проучена, и 2 манастира. Светиниколският манастир е дал името на Светиниколския проход. Според легендата манастирът е построен от монахът Николас от остров Тасос, който след като излекувал кожно заболяване от водите на един от трите, близко намиращи се тук извора, решил да построи манастир. Според сведенията манастирът е изграден окончателно, не по-късно от 1220 г. Вторият манастир, за който има сведения и се знае, че е средновековен, се намира в непосредствена близост до местонамирането на находката, на пътя от Берое в посока Светиниколския проход. Възможно е находката от Съединение да има отношение към манастира, в чиято непосредствена близост е открита, и да отразява част от неговата историческа съдба.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Снимка 1. № 1 -2. Алексий I Комнин, Константинопол (хиперперони), Вариант I А (аверс – реверс)
№ 3 - 4. Алексий I Комнин, Константинопол (хиперперони), Вариант II (аверс – реверс)
№ 5 - 6. Алексий I Комнин, Константинопол (хиперперони), Вариант II (аверс – реверс)
№ 7 - 8. Йоан II Комнин, Константинопол (хиперперони), II сечене (аверс – реверс)
Снимка 2. № 1 Алексий I Комнин (билон), Константинопол, III сечене
№ 2–10. Йоан II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (аверс)
№ 2–10. Йоан II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (реверс)
Снимка 3. № 11–20. Й. II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (аверс)
№ 11–20. Йоан II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (реверс)
№ 21. Йоан II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (аверс – реверс)

БЕЛЕЖКИ

[1] Село Съединение, Чирпанско, е на 25 км югозападно от Стара Загора, на територията на община Братя Даскалови, Старозагорска област. Североизточно от селото са разположени три надгробни могили на около 1,8 до 2,5 км разстояние. В същата посока, към с. Турия, римски път води към Светиниколския проход в Средна гора. На 3 км югоизточно е село Стоян Заимово, където също има сведения за антична крепост и средновековен манастир. Около 7.5 – 8.0 км в източна посока е археологически проученият античен комплекс при тракийската вила рустика Чаталка. На около 10 км северозападно от с. Съединение е с. Кольо Мариново, в околностите на което има антични кариери за добив на злато, а около 15 км в южна посока е античната пътна станция Карасура. В околностите на село Съединение, Чирпанско, има данни за наличието на живот от античността и средновековието. През 2000 година иманяри разбиват могила на 1,7 км западно от селото. От откритата колесница в музея в Стара Загора постъпват само колелата. На около 3 км северозападно от селото е м. Градището, където има податки за късноантична крепост. При местността Чешмите, по шосето за Сърневец, има следи от живот през античността и средновековието. В същата посока, след 1 км е местността Айвазовец, вляво от стар античен път известен като "Друма". Пътят минава на около 3 км северно от селото в посока запад – изток, върви по билото на Сърнена средна гора, и стига до Кабиле. Тук се намира и местността Камъка, където са открити монетите.

[2] **Герасимов, Т**. Бюлетин за монетните находки открити в България - *ИАИ*, 1957, с. 21.

[3] **Hendy, M**. *Coinage and money in Byzantyne empire 1081-1261*, 1969, 386-387.

[4] **Йорданов, И**. *Монети и монетно обръщение в Средновековна България* 1081–1261 г., С., 1984.

[5] Цит. съч. 21, V. 1–3

[6] Пак там, 21, V. 7–8

[7] Пак там, 27, IX. 2–3

[8] Пак там, 21, V.1–3

[9] Ibidem

[10] Пак там, 27 IX, 2–3

[11] Пак там, VII.5–6

[12] Пак там, X.1

[13] Пак там,. 21 V. 5

[14] Ibidem

[15] Пак там, V. 1–3

[16] Пак там,27 IX. 2–3

[17] Пак там, табл. XI.1

[18] **Minkova, M**. Antike und mittelalteriche Münzen aus Karasura. - Karasura II. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien.L. 2002. 144-231.

[19] **Йорданов, И**. *Цит. съч.* 209.

COLLECTIVE COIN HOARD CONTAINING HYPERPYRONS AND BILLONS TRACHEA OF ALEXIUS I COMNENUS AND JOHN II COMNENUS FROM SAEDINENIE VILLAGE, CHIRPAN REGION, BULGARIA

Mariana Minkova

Abstract

In 1955, a coin hoard was found at the Kamaka vicinity, 3 km to the northwest from the Saedinenie village, Bratiya Daskalovi municipality, the district of Stara Zagora, Bulgaria. Unfortunately,. only a part of the hoard was given to the Stara Zagora Museum of History. The rest of it remains at unknown location and therefore cannot be researched and described. The following description focuses on 8 hyperpyra and 21 billon trachea, belonging to the Stara Zagora Museum of History.

Hyperpyra

Alexius I Comnenus

Mint of Constantinople

Var. I A	2 specimens
Var. II	6 specimens

John II Comnenus

Mint of Constantinople

Second coinage	2 specimens

Billon Trachea

Alexius I Comnenus

Mint of Constantinople

Third coinage	1 specimen

John II Comnenus

Mint of Constantinople

Second coinage	21 specimens (one of them double stricken)

The coin hoard covers a short period (from 1092 till 1143), after the coinage reform of Alexius I Comnenus,. The exact reason for accumulating this **"treasure" and hiding it remains obscure**. Probably it was related to the events accompanying the 12-th century crusades that passed throuthout the region. The coin hoard hiding place was near to the ancient and medieval roads crossing Sredna Gora Mountain through the St. Nicola pass.

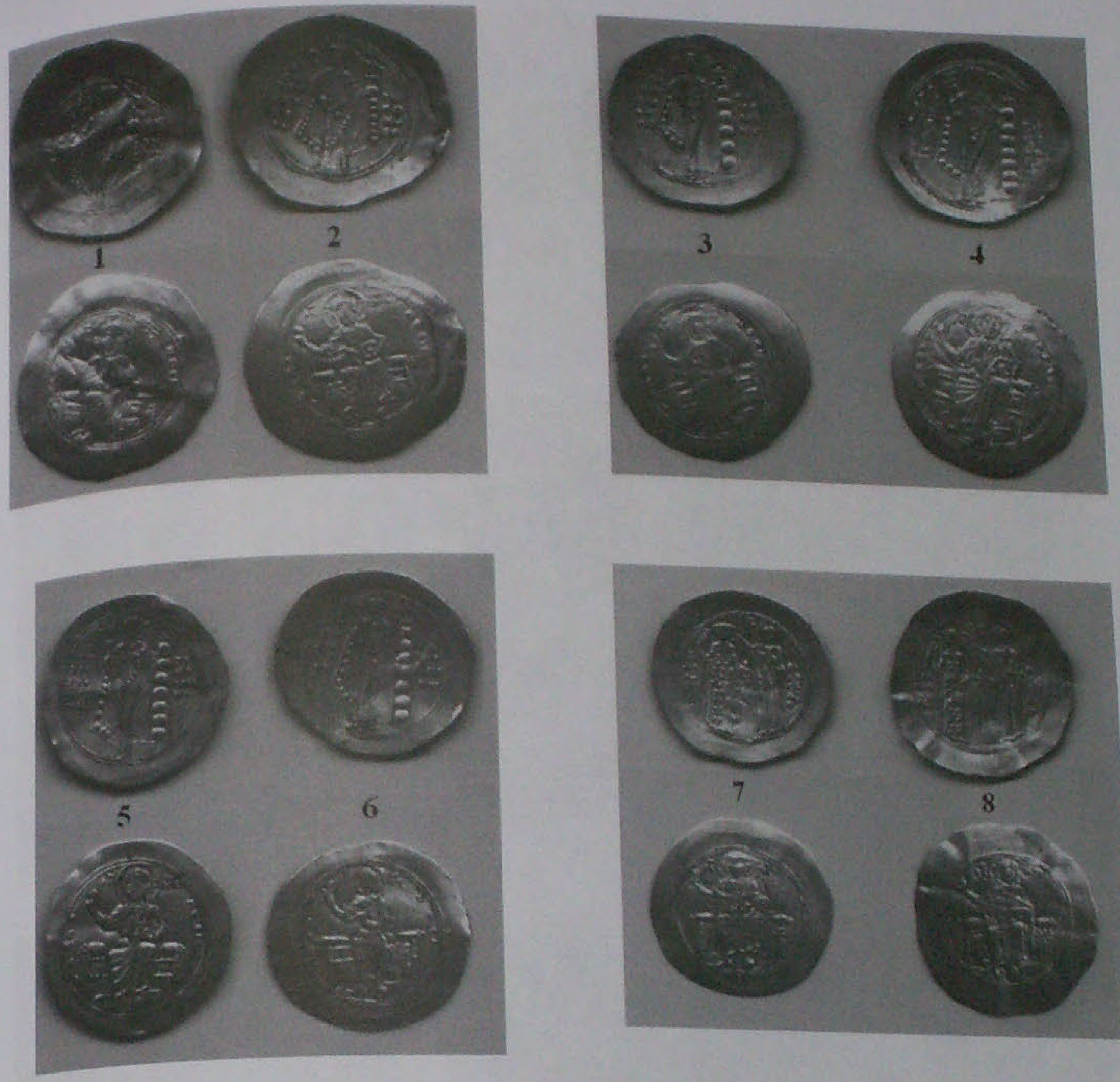

Снимка 1. *№ 1 -2. Алексий I Комнин, Константинопол (хиперперони), Вариант I А (аверс – реверс)*
№ 3 – 4. Алексий I Комнин, Константинопол (хиперперони), Вариант II (аверс – реверс)
№ 5 – 6. Алексий I Комнин, Константинопол (хиперперони), Вариант II (аверс – реверс)
№ 7 – 8. Йоан II Комнин, Константинопол (хиперперони), II сечене (аверс – реверс)

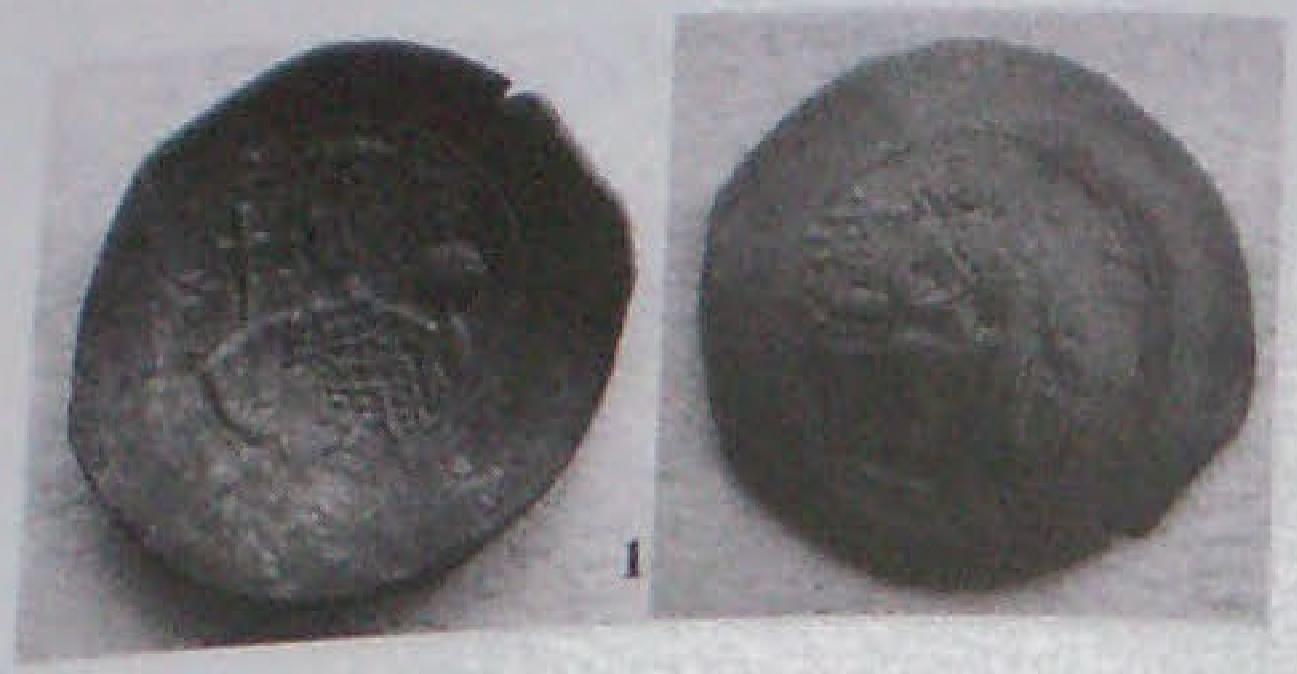

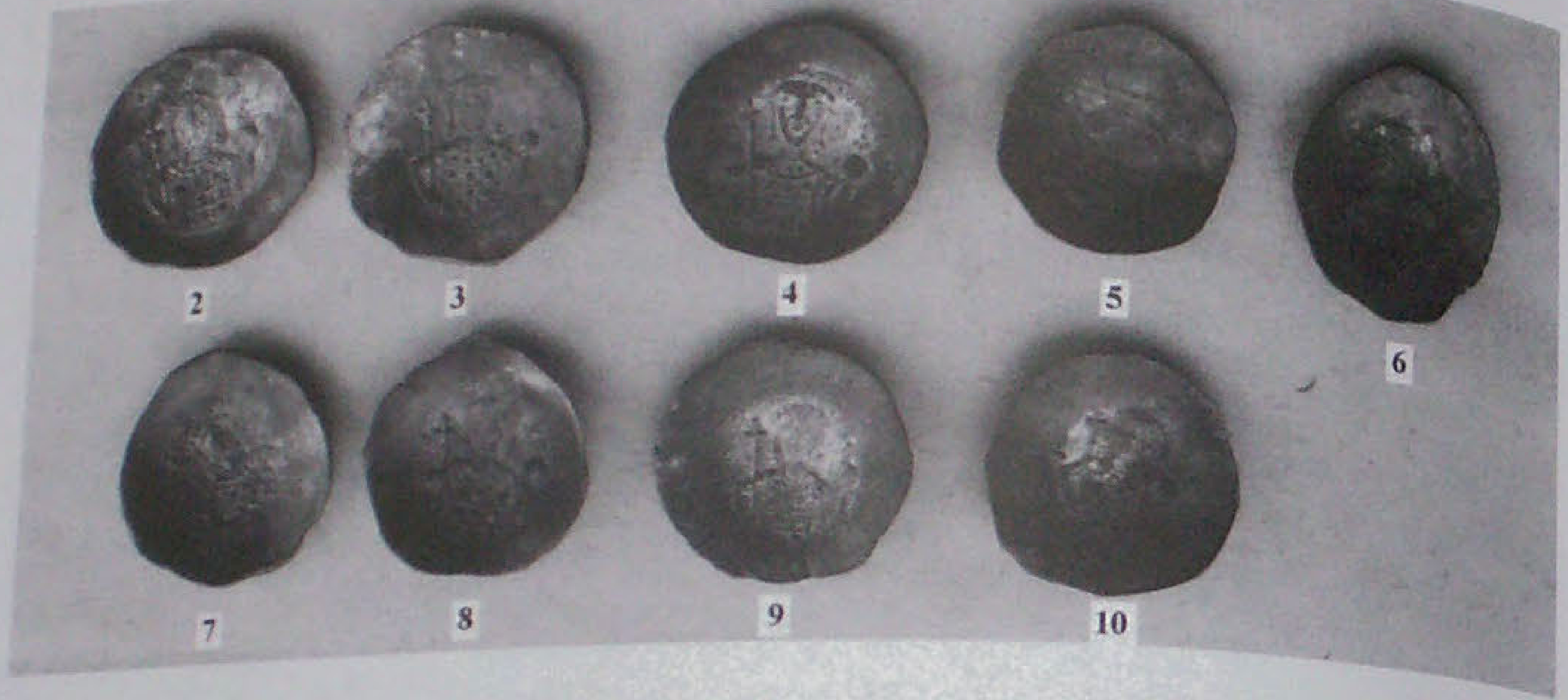

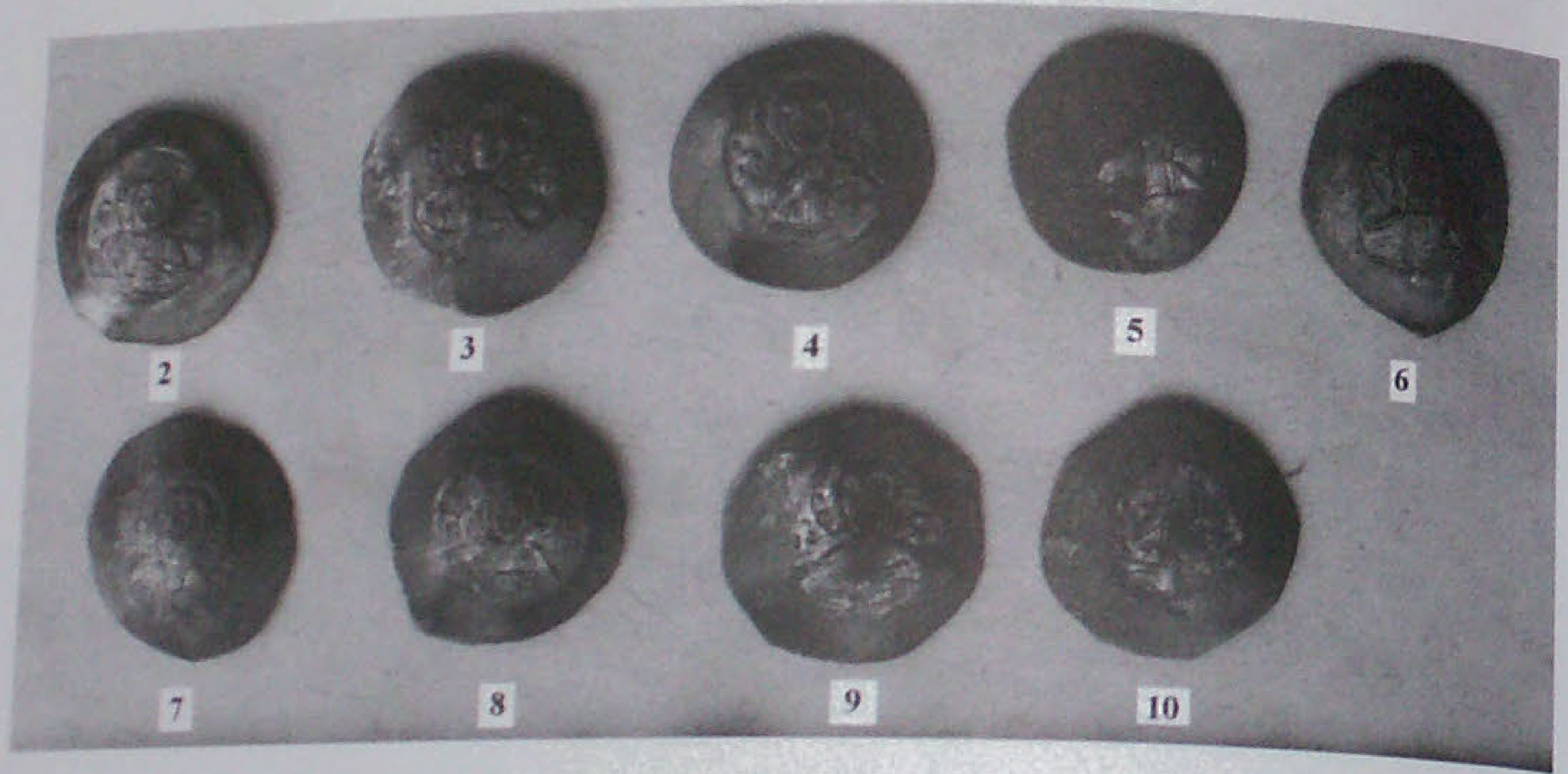

Снимка 2. *№ 1. Алексий I Комнин (билон), Константинопол, III сечене*
№ 2–10. Йоан II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (аверс)
№ 2–10. Йоан II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (реверс)

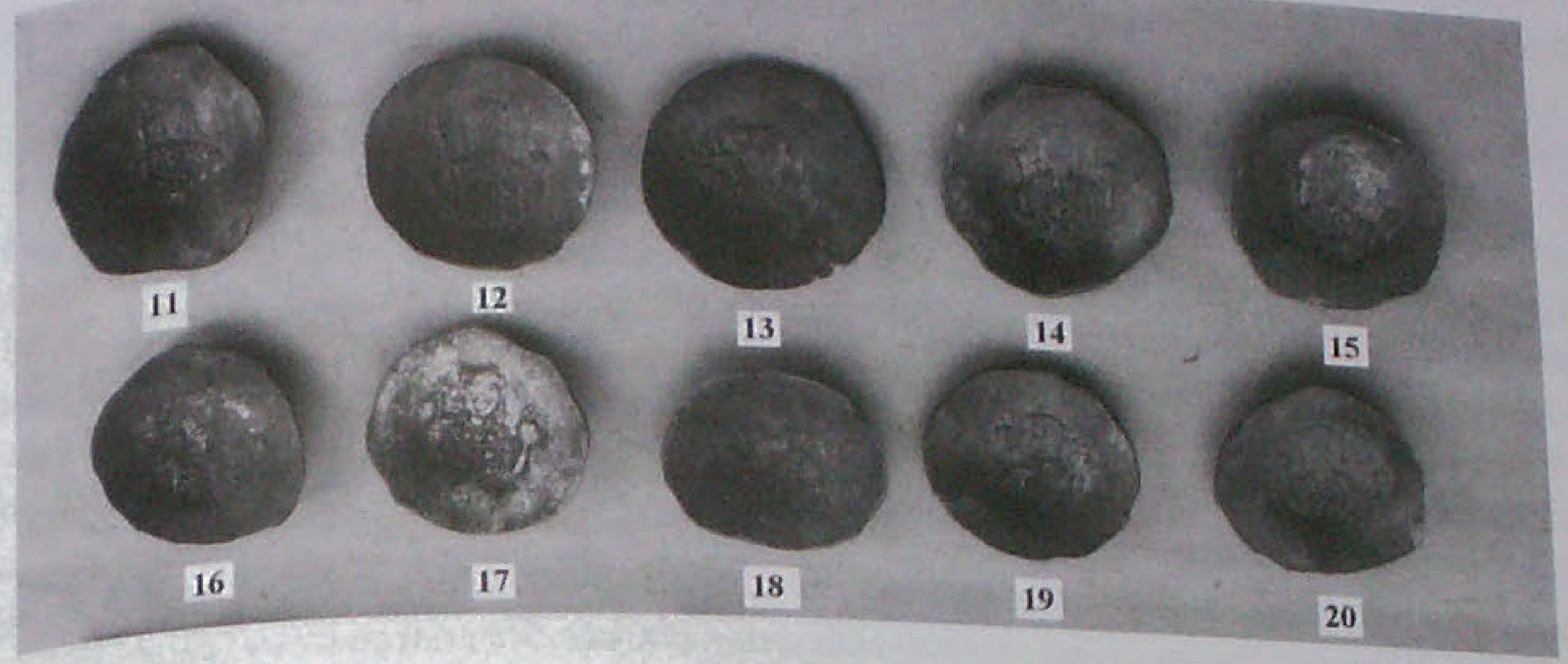

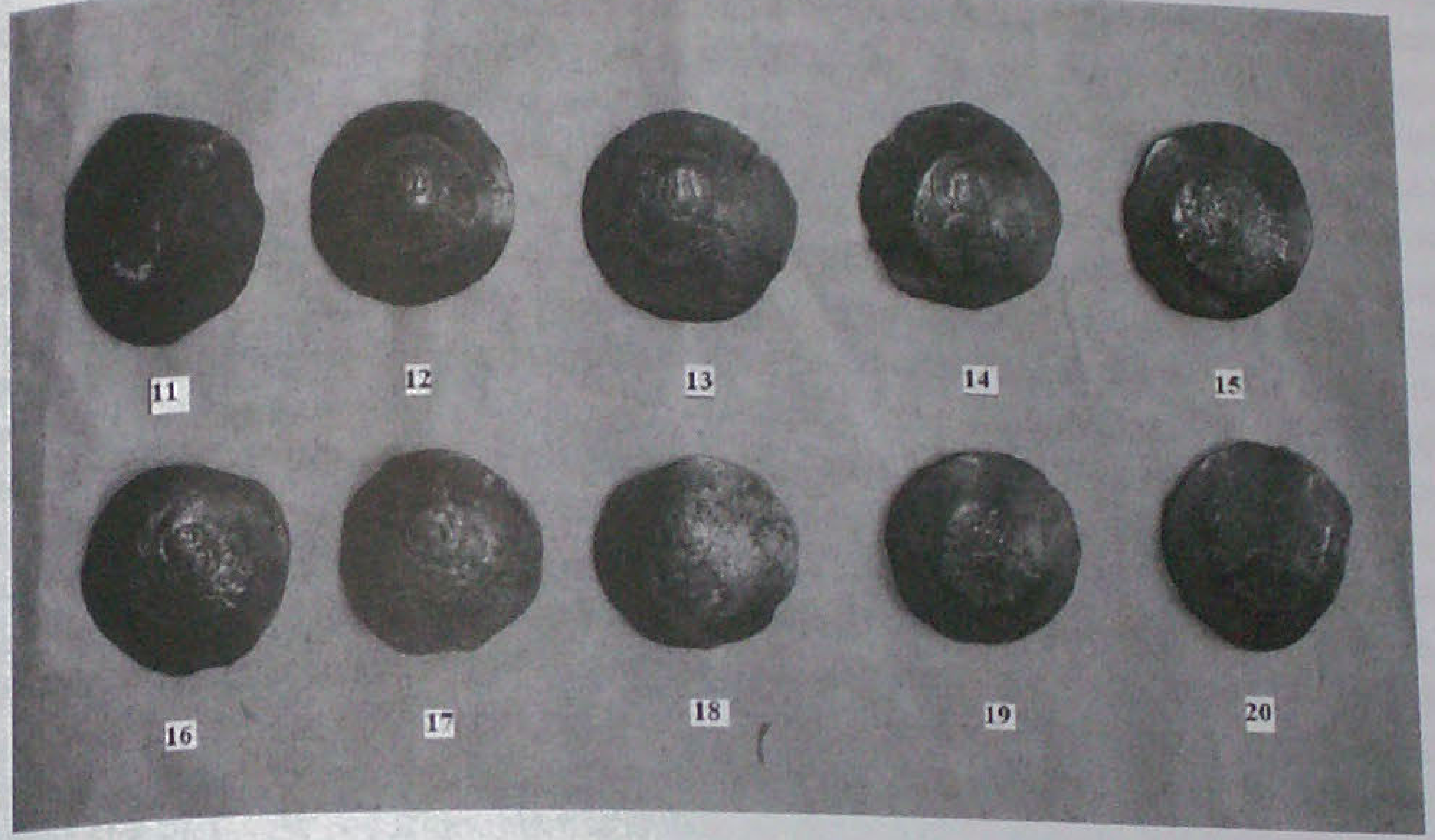

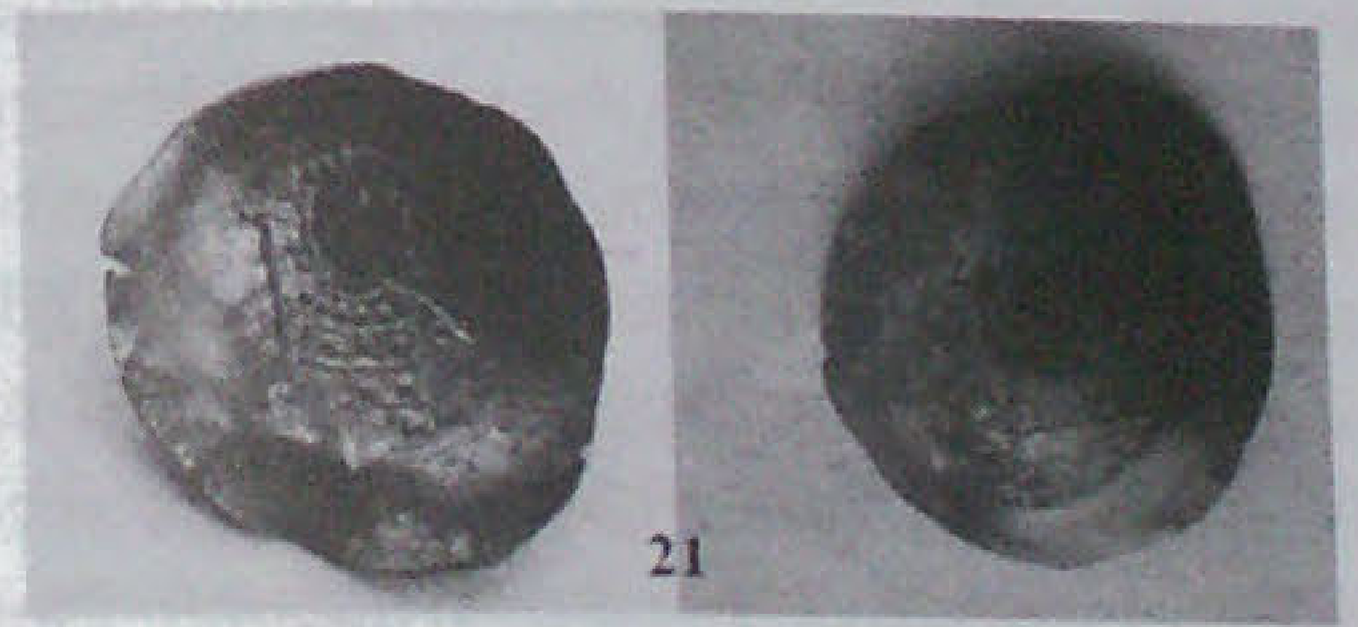

Снимка 3. *№ 11–20. Йоан II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (аверс)*
№ 11–20. Йоан II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (реверс)
№ 21. Йоан II Комнин (билон), Константинопол, II сечене (аверс – реверс)

DE L'HERALDIQUE A BOYANA

Romain Bail

Outre le charme indéniable du village de Boyana, ce qui fait son prestige est bien son église[1]. L'église de Boyana fut édifiée en trois étapes : fin Xe siècle, milieu XIIe siècle et au XIXe siècle. La deuxième période nous intéresse ici directement. Cette construction vient s'adjoindre à la partie Est du bâtiment lorsque le sébastocrator Kaloyan et sa femme Dessislava en décident l'exécution.

Conformément aux volontés du couple, une série de fresques vient combler les murs intérieurs. Elles datent vraisemblablement de 1259, comme le révèle une inscription du donateur. Ce travail démontre avec évidence le degré d'avancée et d'éclat de la culture médiévale bulgare. Les portraits de Kaloyan et Dessislava sont d'une expression assez réaliste. Ils sont peints avec précision, style et grande émotion. Les hauts dignitaires ou les aristocrates sont en effet les premiers à employer certains emblèmes après le souverain dans leur figuration du pouvoir et pour l'image qu'ils rendent au quotidien. En témoigne la tunique de la sébastocratoritsa Dessislava dans l'église de Boyana. Deux lions sont représentés sur son vêtement. Les deux animaux contournés au sommet, sont adossés en bas le long d'un arbre. Leurs corps sont ornés de motifs bleutés. Ces deux figures, trois fois répétées dans des cercles dorés, ont la queue entre leurs pattes et revenant par derrière le corps[2]. Hormis un style propre à ces dessins, le lion apparaît comme un animal noble et représentant la noblesse de cour à l'époque médiévale en Bulgarie. L'influence de Byzance sur toute la péninsule balkanique est encore une fois évidente, et les États sortis de sa domination, comme la Bulgarie, restent dans sa sphère d'influence. C'est ainsi que les Bulgares empruntent volontiers toute la parade de cour et les insignes du pouvoir à Byzance, sans s'en démarquer réellement. D'ailleurs l'aristocratie n'a pas en propre de tels signes[3], même si le lion demeure un symbole très usité[4]. Il est vrai que certains d'entre eux, remémorons-nous les fresques de l'église de Boyana où le sébastocrator Kaloyan et son épouse Dessislava sont représentés en habits traditionnels de cérémonie ou de cour, portent quelques-uns de ces insignes en fonction de leur rang ou de leur titre. Rien ne permet d'avancer pour autant qu'ils furent tous équipés de la sorte et qu'il ne s'agit pas de faire paraître au mieux un tel ou un tel dans certaines occasions. Nous pouvons avancer l'idée que chacun fut affublé d'un vêtement type en rapport avec son rôle au sein de la cour et du gouvernement, mais pas plus. Les rois bulgares et l'aristocratie s'inspirent en grande partie du modèle qu'ils connaissent et qui fut le leur, pour s'en démarquer et asseoir leurs prétentions, leur pouvoir, par une image symbolique de leur personne. Nous sommes donc davantage en présence de symboles forts que d'une héraldique véritable.

Pour autant des formes géométriques héritées des premiers découpages que connut le blason sont également présentes en Bulgarie médiévale et à Boyana. Ils constituent un élément premier des motifs préhéraldiques, étant présents dans toutes les civilisations. Ainsi les premiers boucliers qui adoptent des formes géométriques ne le font que par une utilisation pratique et évidente de leur structure et de leur armature. Pour autant, ces formes ne constituent en rien des marques héraldiques, sauf si elles deviennent héréditaires et systématiques pour un même guerrier. C'est un des problèmes que nous devons résoudre pour la période consentie en Bulgarie. S'agit-il d'emblèmes à caractère héraldique ou de simples motifs décoratifs à portée symbolique ? En somme, les quelques exemples de boucliers que nous possédons via les peintures murales ou les manuscrits notamment sont-ils révélateurs d'un système d'armoiries naissant ? Évidemment, nous ne le pensons pas. Quelques données picturales fort intéressantes tendent à le prouver. Les représentations faites pour partie des armes de défense des saints militaires et soldats des scènes évangéliques de l'église de Boyana[5] construite vers 1259 en sont la preuve. Ces peintures présentent une reconstitution plus ou moins réelle de tout l'attirail guerrier connu à l'époque. Au premier abord, « la forme triangulaire […] de l'écu rappelle celle du bouclier. C'est aussi par référence à cette arme défensive que le langage du blason parle de métaux »[6]. Car c'est bien sur ce type d'objet que nous retrouvons des ornements géométriques qui pourraient être à rapprocher de la grammaire héraldique, comme l'avait souligné E. Manova dans un article[7]. Mais pour cela, il faudrait savoir si ce blason – dans le cas où nous admettons qu'il s'agit d'un blason, est l'apanage d'une seule et même personne, ou ce qui paraît plus probable ici un décor traditionnel de l'armée utilisé par tous. Aucune autre représentation du même saint ne vient corroborer la première hypothèse. En outre, la fantaisie de l'artiste aurait pu être de mise. Cet exemple est le stéréotype de la composition d'un bouclier, formé d'une carcasse de bois sur laquelle des morceaux de cuirs sont tendus, ensuite peints et maintenus par une ferrure en extérieur. À Boyana, où les peintures ont subi les aléas du temps et sont pour partie effacées[8], la forme du bouclier est plus souvent ronde. Citons le bouclier du centurion Longin sur la scène du Crucifiement qui épouse une ornementation très minutieuse et où la face est colorée d'un jaune foncé. Ceci n'est pas sans nous rappeler l'évidence même d'un bouclier en métal unique. La fantaisie certaine impliquerait nécessairement une invention artistique et tendrait à prouver l'inexistence de l'héraldique en Bulgarie médiévale. Mais cela ne suffit pas, faut-il encore qu'il y ait continuité dans l'utilisation par la même personne, ce qui ne semble pas être le cas. Si tenté que notre jugement soit encore suspect, permettons-nous de citer quelques exemples qui renforcent cette thèse. Les soldats qui entourent le tombeau du Christ à Boyana tiennent des boucliers semi-sphériques avec décor métallique dont on perçoit nettement le travail de forge. Il s'agit d'un simple élément militaire et du travail d'un artisan. Bon nombre d'écus connus dans ces peintures et miniatures arborent des motifs radiaux et sont l'apanage de saints militaires qui portent un simple bouclier au motif décoratif, ornemental ou structurel. Partant du centre, des lignes droites ou courbes rejoignent le pourtour du bouclier. La multitude de représentation de ce décor rappelle l'armature du bouclier qui est constituée de plusieurs plaques en bois généralement assemblées horizontalement ou de manière concentrique ce qui révèle efficacement le tracé des rayons du décor, qui n'est autre que la jointure des planches. Le bouclier, de forme circulaire ou en amende, revêt plusieurs décors aux tendances géométriques évidentes. Celles-ci sont dues davantage aux appliques de cuirs, à l'armature du bouclier et aux cercles de fer qui lui donne vie, voire entièrement en métal. Les diverses couleurs sont le fruit d'un travail artistique qui voulait y faire figurer motifs et décors plus ou moins esthétiques, renforçant le bouclier et le parant de mille feux ; et non d'une normalisation de règles strictes soumises par l'héraldique. Pour autant, quelques symboles laissent penser le contraire.

Nul n'est besoin de rappeler que l'héraldique n'existe ni en Orient ni à Byzance, ou bien sous des formes éloignées des règles en usage en Europe occidentale. Mélange d'un bestiaire large et de décors souvent floraux répandus en Orient[9], l'emblématique en usage à Byzance a su s'immiscer par touches dans les pratiques de représentation de la cour bulgare. Preuve en est du tapis d'inspiration orientale représenté dans la *Vie de saint Nicolas* à Boyana, où dans des cercles des aigles et des lions s'opposent.

Cette peinture est tirée d'un ensemble de dix-huit fresques retraçant la *Vie de saint Nicolas*, patron de l'église de Boyana. C'est un sujet rare de l'art religieux qui est abordé ici dans le narthex de l'église. Artistes et relations diplomatiques en sont les vecteurs. L'exemple le plus évident est celui

13.01.2010

de l'aigle bicéphale clairement dessiné. « L'aigle bicéphale ne peut être trouvée à Byzance avant la moitié du XIIIe siècle »[10]. Mihaïl Asen, beau-frère d'Andronic II prit volontiers cet emblème, comme d'autres en Bulgarie, sans pour autant en faire marque d'État. Nombreuses sont les publications à considérer ces éléments de scènes et de légendes comme des témoins de contacts directs entre artistes Occidentaux et Orientaux, mais aussi Bulgares avec l'Empire Byzantin et notamment Constantinople et Thessalonique. Les scènes du *Miracle de la mer*, que nous étudierons par la suite, et du *Miracle du tapis*, précédemment cité, illustrent deux miracles et scènes du genre connus uniquement à Byzance[11]. Ces échanges furent l'occasion pour les artistes bulgares et les souverains de découvrir certaines pratiques et d'emprunter certains motifs, copiant les mњurs étrangères pour les appliquer aux leurs[12]. C'est aussi la confirmation que l'héraldique et toute sa symbolique furent introduites par ces derniers dans les terres bulgares. Ces relations sont aussi un moment d'échanges culturels et de rencontres des savoirs, où les artistes de l'Occident comme de Bulgarie puisent dans un bestiaire très large des motifs de décors pour leurs peintures ou miniatures, et une symbolique qui sera à la source des créations emblématiques du pays et de la naissance de l'héraldique plus tardivement.

Tout concourt donc à montrer que le blason n'est pas un élément constitutif de l'armement sous le deuxième royaume bulgare. Néanmoins, le modèle héraldique semble bien connu en Bulgarie. En atteste la représentation d'une nef voguant sur la mer dans la *Vie de saint Nicolas* à Boyana, sur laquelle près du gouvernail en poupe deux écus sont accrochés. L'un est d'argent au besant de gueules sur écu rond et l'autre d'argent au croissant de gueules sur écu pointu. Sont-ce là de simples motifs décoratifs comme toutes les formes géométriques étudiées précédemment ? Bien au contraire, nous croyons qu'il s'agit de véritables armoiries, aux symboles simples comme dans les premiers temps de l'héraldique[13]. Raison supplémentaire : le bateau sur lequel sont embarqués les occupants est de type occidental, voire italien dans sa charpente. Plusieurs éléments de comparaison permettent d'avancer qu'il s'agit bel et bien d'un navire de construction vénitienne. L'artiste inconnu y a inclus des éléments de vie contemporaine et d'une grande réalité. Les chapeaux des bons hommes du navire se retrouvent à la même époque dans le Sud de la France et le Nord de l'Italie[14]. L'une des symboliques de représentation d'un vaisseau se fait la plupart du temps sous forme d'un croissant. Nous savons qui plus est que les reliques de saint Nicolas parvinrent en Italie en 108715. Tout ceci expliquerait sans nul doute la figuration de ces deux armoiries. Après tout, cette scène du *Miracle de la mer* fut aussi laissée à l'appréciation de l'artiste qui њuvrait à Boyana : là un doute subsiste donc. Comment ce dernier aurait-il eu accès à de telles informations ? Il eut peut-être certains contacts avec Venise ou Gênes, comme cela était répandu chez les marchands bulgares[16]. Les cas de dessins de lune et plus spécifiquement du croissant, éléments naturels du quotidien de l'être humain, symbolisent le renouvellement du monde et dans le cas de ce dernier la notion d'un vaisseau qui passe et ondule. Pour cela figure-t-il sur un des écus du gréement de la *Vie de saint Nicolas* à Boyana.

Nous pensons qu'il s'agit très probablement des armoiries de Renier de Trit (11 ?–12 ?)[17], seigneur d'une localité du Nord de la France proche de la banlieue Sud de Valenciennes connue sous le nom de Trith ou Trith-Saint-Léger[18], village sur la rive gauche de l'Escaut. Lorsqu'il devint duc de Philippopolis (1204-1224), actuelle Plovdiv, il adopta ce symbole dans son écu. C'est pour ses hauts faits d'armes en Orient que les descendants de Renier de Trith portèrent dans leurs armoiries "un croissant de gueule dans un champ d'argent". De même le blason aux trois besants serait celui de la famille d'Estreungt, et particulièrement de Dreux d'Estreungt (11 ?-1205)[19], vassal de Jacques d'Avesnes dans le Nord de la France, mort au siège de Corinthe lors de la Quatrième Croisade (1202-1204)[20]. Sachant que les règles héraldiques précisent que tout un chacun peut emprunter un blason à la seule condition de ne pas usurper celui d'autrui, ces modèles représentés à Boyana sont uniques et appartiennent nécessairement aux dits chevaliers. Qui plus est, les dates concordent parfaitement bien, entre leur mise en contact et leur usage à Boyana par la suite. Il semblerait donc que ces blasons soient empruntés à l'univers héraldique occidental importé par les croisés en Orient et dans les Balkans et que l'artiste de Boyana les ait copié.

Des contacts à Philippopolis ou même à Thessalonique sont envisageables entre l'artiste(s) et les seigneurs français. Pour ainsi dire, le blason serait donc connu comme système de représentation en Bulgarie au cours de la période 1185-1396, par des contacts avec l'Occident, mais ne devient pas pour autant le système de référence mis en place dans l'armement.

Ce qui nous intéresse ici n'est pas de savoir si tel ou tel symbole existe sous telle ou telle forme en Bulgarie sous le deuxième royaume, mais bien de se questionner sur la part réelle accordée à l'héraldique dans la société et sur la mise en lumière d'emblèmes propres à un individu et soumis à des règles. Pour cela, nous disposons de plusieurs éléments qui sont la preuve formelle de la connaissance par les hommes de l'époque, et donc des souverains, de l'héraldique. D'autres éléments comme le trésor de Nicopolis, où nous avions déjà remarqué des lions par exemple et des vaisselles arborant en plein centre des blasons en font foi. Constitué d'objets apportés par les Occidentaux au cours de la Croisade contre les Turcs à la fin du XIVe siècle, ce trésor est témoin d'un art héraldique vivant, présent pour les Bulgares d'après nous. Nous connaissons aussi un sceau-matrice d'un certain Saguardia[21], templier catalan d'après nous, découvert récemment à Choumen, qui montre un blason avec lys et montagne. Cela montre clairement que l'héraldique est connue des Bulgares, sans doute là encore par le biais des Occidentaux lors de croisades. Mais la connaissance n'implique guère la reconnaissance d'un tel système de représentation et encore moins son adoption.

En matière héraldique, il est très difficile de considérer les apports étrangers dans la composition du blason, tout simplement parce que l'héraldique n'existe pas en Bulgarie, hormis le blason national[22]. C'est un système très usité en Occident et quasi inexistant en Orient[23]. Alors dans quelles mesures les Occidentaux ont-ils contribué à développer un système symbolique de type héraldique en Bulgarie ? Il est d'autant plus connu que les Croisés passèrent à plusieurs reprises sur le sol de la Bulgarie, ce qui contribua à une mise en avant des signes de reconnaissance des chevaliers, que sont les blasons. Les bulgares auraient pu s'inspirer des tenues militaires européennes de la Troisième Croisade conduite par Frédéric Ier Barberousse (1152-1190) ou de l'organisation militaire qu'ils côtoyèrent avec la Quatrième Croisade, conduisant à la conquête de Constantinople par les Latins. L'exemple le plus pertinent est celui de la fresque de la *Vie de saint Nicolas* à Boyana[24]. L'établissement de Français dans la région a conduit à répandre un modèle de représentation. Et pourtant, il ne devient pas systématique, même si les artistes et le pouvoir font appel à un bestiaire médiéval très en vogue en Occident, mais transcendant tous les systèmes de représentation. Ainsi de nombreuses monnaies et objets du quotidien arborent des croix ou des lions, parfois même des aigles. On retrouve aussi de nombreuses fleurs de lys notamment sur les bagues-sceaux de l'aristocratie bulgare[25] et particulièrement les boyards, qui en firent un signe distinctif. Les relations artistiques ou diplomatiques auraient d'après nous joué un rôle dans le développement d'un tel système, sans qu'il prenne une même proportion qu'en Occident.

L'un des problèmes majeurs demeure la paternité des fresques de Boyana. Les historiens et historiens de l'art parlent volontiers du « Groupe d'artistes de Boyana » pour qualifier l'équipe d'artistes inconnus qui a décoré l'église. Ces artisans provenaient très probablement de l'école de Tarnovo. Les fresques sont des chefs-d'њuvre authentiques et sincères, conçus avec une technique

13.01.2010

sans défaut, une profondeur psychologique, avec complexité et réalisme. Boyana demeure l'unique et la plus impressionnante réalisation conservée de cette époque et ce particulièrement pour ses peintures, classées au Patrimoine Mondial de l'UNESCO. En tout état de cause, l'église de Boyana pour la partie édifiée en 1259, de par les fresques et son architecture, montre non seulement la finesse du travail artistique de l'école de Tarnovo, mais aussi la seule de cette époque que certains qualifient de pré-renaissance de l'art. L'héraldique occidental y trouve toute sa place.

Légende :

1. Peinture de l'église de Boyana – Kaloyan et Dessislava.
2. Peinture de l'église de Boyana – *Miracle du tapis.*
3. Peinture de l'église de Boyana – *Miracle de la mer.*
4. a : blason de la famille de Trith – b : blason actuel de la ville de Trith-Saint-Léger – c : blason partiel de la famille d'Estreungt.

© Photos 1-3 R. Bail, avec l'aimable autorisation du conservateur de l'église ; réalisation dessins R. Bail.

---

[1] **Grabar, A.**, *L'église de Boyana*, Impr. d'État, Sofia, 1924, 88 p.

[2] *Ibidem*, pp. 70-71, d'ajouter que la dalmatique, qui épouse un caractère différent de celui du manteau, est ornée de « lions héraldiques, à côté d'un arbre symbolique. Le corps des lions est marqué de tâches bleues […] cernées de rouge », de quelques cercles et rosaces.

[3] Voir Master 1 – Romain Bail « Sigillographie et héraldique sous le Deuxième Royaume bulgare, symbolique du pouvoir en Bulgarie médiévale », p. 68. Parution à venir, sous réserve de modifications.

[4] **Notamment Poutiers, J.-C**, *Le félin de la bague-cachet de Kalojan*, in *Etudes balkaniques*, t. IV, Acad. bulgare des Sciences, Sofia, 1979, pp. 118-126.

[5] Notamment **Grabar, A.**, *L'église de Boyana*, Sofia, 1924, 88 p. Evocation de saint Nestor.

[6] Voir **Merdrignac, B. et Chédeville, A.**, Le blason des couleurs : l'héraldique, - *Les sciences annexes en histoire du Moyen Âge*, Coll. Didact Histoire, P.U.R., Rennes, 1998, p. 167.

[7] Voir **Manova, E**. Les armes défensives au Moyen Âge d'après les peintures murales de la Bulgarie du sud-ouest au XIIIème, XIVème et XVème siècles, - *BBg*, t. III, Acad. bulgare des Sciences – Faculté d'Histoire, Sofia, 1969, p. 211.

[8] **Tsonev, K.**, *Les peintures murales de l'église de Boyana*, Ed. bulgares Oudojnik, Sofia, 1957, 48 p.

[9] **Grabar, A.**, *Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique*, Les Belles Lettres, Paris, 1928, 150 p.

[10] **Solovjev, A**. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. - *Seminarium Kondakovianum, Recueil d'Etudes d'archéologie, histoire de l'Art, et études byzantines*, t. VII, Institut Kondakov, Prague, 1935, p. 120.

[11] **Christova, M.**, *The Boyana Church*, Borina, Sofia, 1994, pp.30-31.

[12] **Grabar, A.**, *L'empereur dans l'art byzantin*, Rééd., Ed. Variorum Reprints, Londres, 1971, 296 p.

[13] La peinture dessinée ici serait d'un siècle tardive à l'apparition des armoiries en Occident, à une époque de réelle expansion du phénomène. Pour autant, nous savons que les premiers motifs héraldiques sont très proches et similaires aux motifs dits préhéraldiques dont les formes géométriques et simples partitions en constituent le corpus, mais pour lesquelles le moment du passage de l'un à l'autre est délicat à établir.

[14] Discussion avec Zarko Jdrakov, spécialiste de Boyana et Kiril Pavlikianov, linguiste.

[15] Cf. *Vita* de saint Nicolas de Bari. Réputé avoir sauvé un navire du naufrage.

[16] Voir **Gjuzelev, V**. La Bulgarie, Venise et l'Empire latin de Constantinople au milieu du XIIIème siècle - *BHR*, V.II., Acad. bulgare des Sciences, Sofia, 1975, pp. 38-49 ; **Gjuzelev, V**. Du commerce génois dans les terres bulgares durant le XIVème siècle, - *BHR.*, V.VI., Acad. bulgare des Sciences, Sofia, 1979, pp. 36-58 ou **Gjuzelev, V**. Les relations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIVème siècle. - *Etudes historiques*, V.IX., Acad. bulgare des Sciences, Sofia, 1979, pp. 39-76.

[17] D'après Cellier N.-H., sire de Trith, constituée en baronnie. Il serait décédé à l'âge de 90 ans.

[18] La toponymie a pu évoluer entre Trie, Trich, Trig, Tris, Thrit ou Trith.

[19] Son fils Gérard d'Estreungt devient duc de Philippopolis de 1224 à 1229 à la suite de son seigneur. N°11 835, 1238 – Struens d'après Douët d'Arcq et son *Inventaire de la collection de sceaux*. Cf. l'armorial général de France de 1696, concernant la Flandre pour retrouver ces blasons, attachés à leurs descendants (cas de Jean-Jacques de Maisières, écuyer seigneur de Trith fin XVIIème siècle).

[20] **Bojilov, I.** La *Chronique de Morée* et l'histoire de Bulgarie au début du XIIIème siècle (1204-1207) - *BHR.*, t. II, Année V, Acad. bulgare des Sciences, Sofia, 1977, pp. 37-57. Surtout **Geoffroy de Villehardouin**, *La conqueste de Constantinople*, Renouard, 1838, Paris, 403 p. et **Robert de Clari**, *Istoire de ceus qui conquirent Constantinople*, Honoré Champion, Paris, 2004, 336 p.

[21] **Jordanov, I. et Zhekova, Z.**, *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Sofia 2007, 312 p.

[22] **Баласчев, Г**. *Българският народен герб*, Нар. Просв., С., 1908, с. 92.

[23] Michel Pastoureau dans *Traité d'Héraldique*, 4ème éd., Bibliothèque de la Sauvegarde de l'Art Français, Grands Manuels Picard, Picard, Paris, 2003, p. 180 : ils sont « […] pratiquement inconnus en Europe orientale, où d'ailleurs le système héraldique a toujours été particulier ».

[24] **Грабар, А.** *Боянската църква*, Държавна печатница, С., 1924, с. 88.

[25] **Йорданов, И**. *Корпус на печатите на средновековна България*, Агато, С., 2001, с. 202.

[26] Discussion avec Lozinka Koinova-Arnaudova et Vasil Kitov.

[27] **Grabar, A**. *La peinture religieuse en Bulgarie*, Libr. Paul Geuthner, Paris, 1928.

[28] Voir **Paul Lemerle**, *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971.

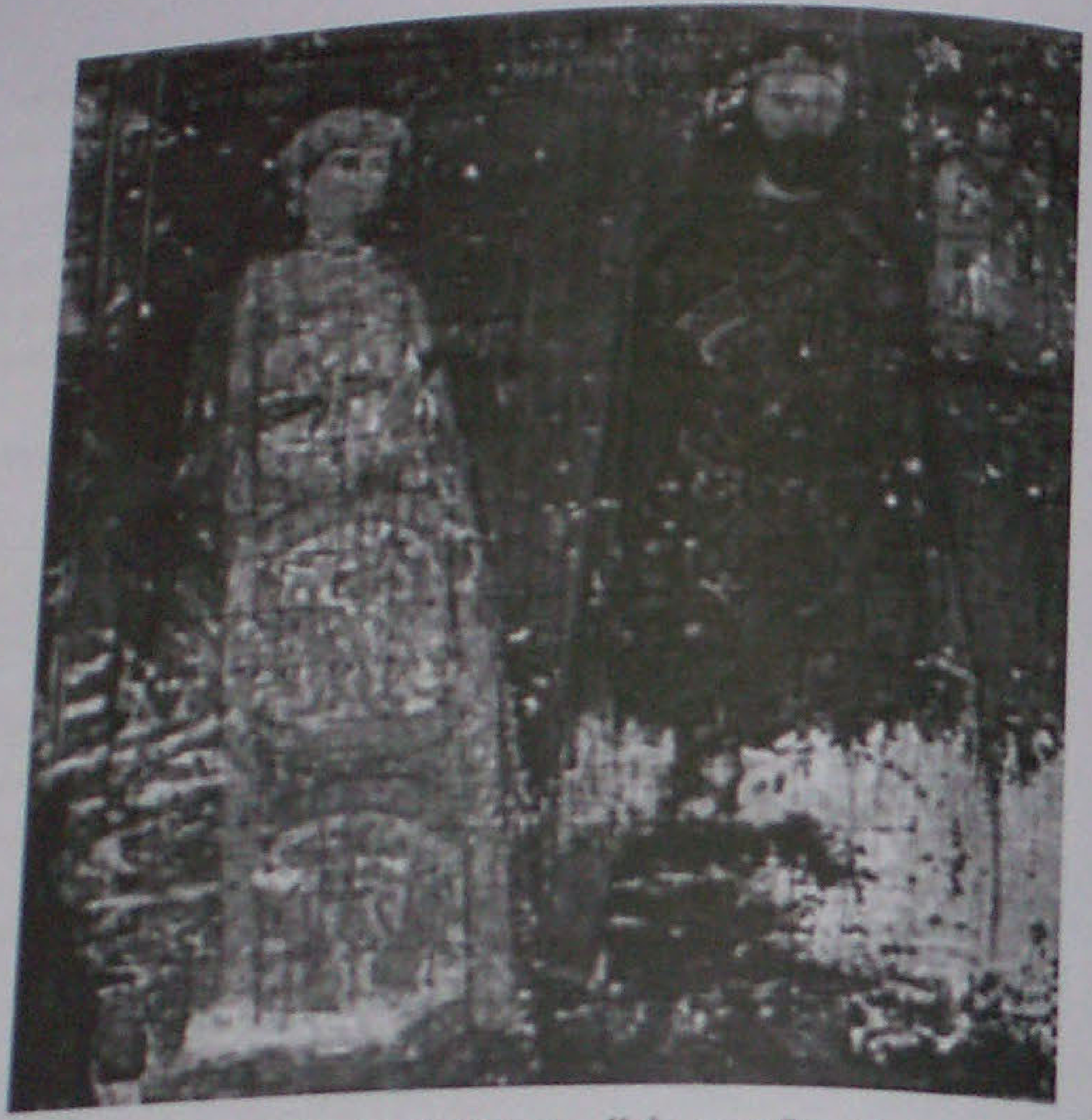

1. Peinture de l'église de Boyana – Kaloyan et Dessislava.

2. Peinture de l'église de Boyana – Miracle du tapis.

3. Peinture de l'église de Boyana – Miracle de la mer.

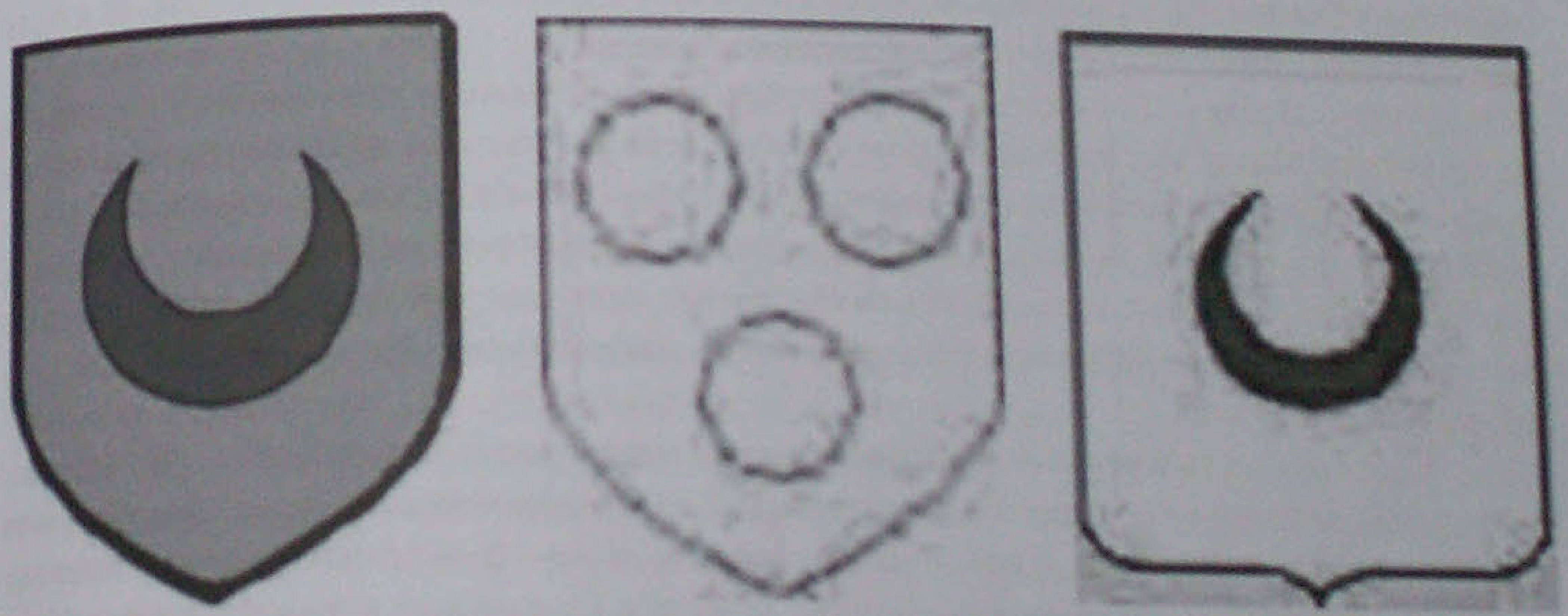

4. a : blason de la famille de Trith – b : blason actuel de la ville de Trith-Saint-Léger – c : blason partiel de la famille d'Extreungt.

13.01.2010

ПРОБЛЕМИ НА ВИЗАНТИНИЗМА В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ В ТРУДОВЕТЕ НА АКАДЕМИК ДИМИТЪР АНГЕЛОВ

Илка Петкова

Завършил с отличие специалност История в Софийския университет „Св. Климент Охридски” (1940 г.)[1], Д. Ангелов специализира през 1940–1943 г. в института по византология към Мюнхенския университет при известния учен професор Франц Дьолгер[2].

Тъй като е защитил дипломна работа „Влияния на чужди ереси върху богомилството”[3], той се ориентира към него като тема за докторската си дисертация[4]. На 18 февруари 1943 г. тя е успешно защитена[5] в горепосочения университет.

С тези успешни научни изяви ориентацията на Д. Ангелов към проблемите на византийската и средновековната българска история е предопределена. Скоро след завръщането му в България и кратко учителстване, той става асистент по византийска история в Историко-филологическия факултет на Софийския университет (1944 г.) и започва да публикува различни изследвания в посочените научни области[6], постепенно разширявайки диапазона на своите проучвания с въпроси на балканското средновековие и общата медиевистика[7].

Сред ранните му работи са и две статии, посветени на византинизма в Средновековна България[8]. Този проблем ще се превърне в тема, присъстваща трайно в научните интереси на изследователя почти през целия му творчески живот. На него, освен частни изследвания, той ще посвети и отделни съдържателни екскурси в други разработки, на различни теми.

Според младия учен, той е привлечен от изясняването на византинизма в неговото проявление „съобразно класовото и съсловно разслоение в Средновековната българска държава”[9], защото само по този начин може да се даде отговор на въпроса за самобитността на нашето историческо развитие през средновековието[10], както и да се прецени обективно ролята на идващите от Византия влияния.

Навлизането на Д. Ангелов в проблематиката на византинизма в Средновековна България е показател не само за проява на научна смелост от негова страна, но и за съзнателно поета отговорност. Причината за това се корени в обстоятелството, че до него тя е била обект на изследване или коментар от страна на ерудити като М. Дринов,[11] В. Златарски,[12] П. Мутафчиев[13]. Повлияни от националните проблеми и натрупаните разочарования в усилията за тяхното решаване във възрожденската и следосвобожденска епоха, тези изтъкнати автори стават изразители на подчертан негативизъм спрямо Византия и идващите от нея въздействия, който се налага като водещ подход в българската историография. Особено ревностен е професор П. Мутафчиев, който, изследвайки византинизма като фактор в нашата история, стига до заклеймяването му като най-голямото зло в нея и виновник за всичките ни беди и погроми през средновековието[14].

Отправна точка в усилията за решаване на нелеката задача, с която се е заел Д. Ангелов, е опитът му да осмисли понятието „византинизъм” в Средновековна България. Още в първите му проучвания в тази насока са налице индикации, че за него това понятие означава многоаспектно и социално ориентирано въздействие, идващо в България от могъщата южна съседка и проявяващо се във всички страни на „многоликата социална действителност, в цялата наша материална и духовна средновековна култура”[15].

С течение на времето, в резултат на натрупаните наблюдения и обстойна преценка, неговото виждане ще се задълбочи още повече и ще бъде формулирано във вид, който с основание се разглежда като „една съвсем нова постановка на византинизма в Средновековна България”[16]. Лансирана в някои статии на автора от 70-те години, последната поставя проблема в широта като „комплекс от религиозни, етични, политически, правни и културни явления”, изразен в Средновековна България „под формата на възприемането на византийската култура и цивилизация”[17], чието въздействие се реализира „в различни насоки от гледна точка на социалната си функция”. От една страна, според автора, прониква създаденото на официално ниво в областта на политико-правната, философско-религиозната и етично-социалната мисъл, обслужващо интересите на феодалната върхушка и свързано с нейния светоглед. От друга страна, както отбелязва той, навлиза и едно голямо литературно богатство, което отразява настроенията и светогледа на социалните низини във византийското общество[18] и на сродните им слоеве в българската държава.

„Двупосочната роля на византинизма, продължава по-нататък Д. Ангелов, която се изразява едновременно и като въздействие на официалната църковно-феодална идеология и като въздействие на антицърковни и еретически настроения, означава, че при изследване на цялостния проблем за ролята на Византия върху Средновековна България трябва да се прилага строго диференциран подход.”[19]

С такава нагласа именно пристъпва изследователят при проследяване и оценка на конкретните влияния, навлизащи от империята както на официално, така и на низово равнище.

Специално внимание заслужават неговите наблюдения и констатации относно възприемането на византийските държавноправни възгледи, което като проблем започва да го вълнува още в началото на научната му кариера[20]. При това вниманието му се концентрира главно в периода на Първата българска държава след християнизацията. Както се вижда, Д. Ангелов свързва посочения процес с проникването на първите византийски църковно-правни сборници като „Еклога”, „Земеделски закон”, „Послание” на патриарх Фотий (862–866 и 879–886) до княз Борис и отбелязва, че притокът на правна, църковна литература и документация от Византия продължава да прииждa и през следващите столетия, за да достигне апогея си в епохата на Второто българско царство, успоредно с динамично развиващия се процес на византинизация.

Изследователят подлага на задълбочен анализ процеса на заимстване в нашите средновековни паметници – надписи, хрисовули, договори, църковно-религиозни съчинения и т. н. на редица идеи на византийското самодържавие. В кръга на тези идеи той поставя „Представите за божествения произход на царската власт, за народ, даден от бога на владетеля, за Христос, който връчва короната, за добротворната мисия на царя, за привързаността му към църквата и т.н.”, отбелязвайки че понякога се стига „до пълно подражаване и до буквални заимствувания на установени изрази и формули”[21].

Под натиска на сложната идеологизирана обстановка в България след 9.IX.1944 г. и императивното налагане на марксистко-ленинските постановки за класовия характер на държавата и за особено реакционната роля на самодържавието авторът преценява заимстваните византийски държавноправни идеи като „подходящи и изгодни” само за господстващата феодална класа, чиито интереси защитават. За славянското мнозинство, което вече е претопило прабългарското монархически ориентирано малцинство обаче и придава облика на държавата, тези идеи са крайно неприемливи. Причината за това Д. Ангелов търси в характерната и дълбоко вкоренена в славянската историческа традиция склонност към „свобода и народовластие”,

13.01.2010

третираща „нахлулия и утвърждаващ се по византийски образец самодържавен дух” в България като „един враг, една чужда антинародна заемка, която трябвало да бъде отречена”[22].

Тези заключения не кореспондират много добре с основното съдържание на работата, основана на богат документален материал, както и на множеството интересни и аргументирани тези, намерили място в нея. Те елиминират изключителната роля на Византия за преустройството на българската държава от езическа в модерна за времето си средновековна християнска монархия и фактически доказаният и многократно подчертаван в историографията принос на империята като държава образец за държавно-строителните процеси и формирането на държавноправните идеологии не само в Европейския Югоизток, но и в цяла средновековна Европа[23].

В посочения кръг от проблеми се вписва добре и интересната статия, посветена на проникването на класови елементи от византийската официална и църковна литература в книжовната продукция на българската държава в периода след покръстването до падането ѝ под византийско робство.

Инициативите на управляващата класа за превеждане на византийски произведения с подобна насоченост, а именно – канонични старозаветни и новозаветни книги, творби на известни богослови (Атанасий Александрийски, Василий Велики, Йоан Златоуст, Йоан Дамаскин и др.), изследователят обяснява с добре осъзнати интереси от нейна страна[24].

В тази връзка ученият поставя и възникването на местна книжнина с подобен идеен заряд като „Шестоднев” на Йоан Екзарх, „Беседа срещу богомилите” на презвитер Козма и т.н. На базата на сериозен анализ той разкрива как в тези творби при разглеждането на различни въпроси от философско-светогледно, обществено-политическо и социално-нравствено естество, под влияние на византийските образци, българските книжовници прокарват редица класови елементи. В числото на последните той изброява открита или прикрита защита на социалната структура и порядки във феодализиращото се българско общество, прокламиране на социалните принципи на ранното християнство, пропагандиране на своеобразен надкласов морал и аскетично-примиренческа нагласа[25].

С оригиналните си и добре обосновани идеи тази статия запазва своята неподправена свежест и до днес и си остава едно от най-сериозните постижения, които ученият прави в изследването на византинизма в Средновековна България.

Подчертано приносен характер имат и усилията на Д. Ангелов да проследи връзката на формиращата се правна система в християнизирана България с византийското право[26]. Тази система от норми в областта на семейното, вещното, наказателното, облигационното право, той разглежда като рецепция на известни византийски юридически сборници – „Еклога”, „Земеделски закон”, „Номоканон”. Последната обяснява с обстоятелството, че застъпените в посочените сборници решения са в унисон с разбиранията и потребностите на господстващата класа в българската държава и с усилията ѝ да укрепи и защити съществуващите порядки. Всичко това дава основание на Д. Ангелов да прецени заимстването на византийското право в българското царство след християнизацията като резултат от „историческа необходимост”. Същевременно, за него няма съмнение, че то е явление с дълбоко положителен ефект, тъй като по този начин, според него, българската правна култура и практика се доближават до най-високите за епохата стандарти[27].

Повече като успех в маркирането на проблема и създаване на интерес към него, отколкото като детайлна разработка, могат да се разглеждат направените от изследователя разсъждения и известни предположения относно византийското влияние върху формиращата се образователна система в Средновековна България – както по отношение на степени и форми, така също и във връзка със съдържанието и целите на учебния процес[28].

Съществено внимание Д. Ангелов отделя и на характерни явления на низово равнище, в които също се установяват византийски въздействия. Обект на най-сериозни проучвания от негова страна в продължение на целия му творчески път е богомилството, на което той посвещава както монографични изследвания, така и студии и многобройни статии[29].

Изследвайки обстойно разнородни извори, той уточнява влиянието на разпространените във византийската империя източни ереси – манихейство, павликянство, масалиянство при формиране на богомилските религиозни, нравствени и социални представи[30].

Ценни мисли относно адаптацията на внесената в България от Византия апокрифна книжнина съдържа увлекателната статия „Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираната класа в Средновековна България”[31].

Нейната поява като търсено и желано четиво за утоляване на духовния глад на низшите слоеве той свързва с павликянската пропаганда в българските земи и отнася преди 865 г., а времето на най-интензивното ѝ разпространение поставя в годините на византийското владичество, когато са преведени и по-стари гръцки апокрифи като „Енох”, „Видение Исаево”, „Беседа на тримата светители”, „Апокрифният Апокалипсис на Йоан” и др.[32]

В съответствие с идеологическата конюнктура на времето, в което е публикувана статията, тези произведения са преценени като „ярко доказателство за голямото влияние на византийската прогресивна литература у нас, а също тъй и за общността, за еднаквия светоглед на поробените от византийското самодържавие народни маси”[33]. Независимо, че тази констатация се нуждае от по-голямо внимание и уточнение, социалният характер на тази литература е факт и много от тезите на автора не са загубили значимостта си и сега.

Наред с преводните апокрифни съчинения ученият посочва и местни, като съставените от известния писател поп Йеремия „Повест за кръстното дърво”, „Как Исус Христос орал с рало”, „Как Исус станал свещеник” и пр., в които отбелязва „силни влияния и елементи от византийската апокрифна книжнина”[34].

Заедно с проучванията за уточняване на конкретните пътища и сфери на проникване на византинизма, особен акцент в изследванията на Д. Ангелов получава и въпросът за начина, по който се реализира това проникване в Средновековна България. На базата на богат материал той констатира не робско и механично следване на внесените от Византия образци, а своеобразно творческо пречупване, видоизменение, побългаряване, за да могат те да бъдат сполучливо пригодени към местните условия. Един от примерите, които той посочва в тази насока в областта на заимстваните държавноправни възгледи, е развитата от презвитер Козма в неговата „Беседа” теза, „че не само царят, но и болярите са сътворени от Бога”[35]. Подобно изравняване на императора с динатите във Византия, както отбелязва Д. Ангелов, е немислимо при силните позиции на императора през IX-X век, но то е напълно понятно при ускорените феодализационни процеси и значителната роля на феодалната класа в българската държава по същото време[36].

Характерни примери за видоизменения и добавки той представя и в областта на правото. Според логичното му заключение те са свързани с усилията на българския съставител да се съобрази с местните условия и да намери най-подходящите решения. В този аспект може да се посочи според него удачното вмъкване на нов и оригинален член I в „Закон за съдене на хора”, липсващ в титул 17 на византийската „Еклога”, върху който е изграден старобългарският юридически паметник. В него са предвидени наказателни мерки срещу селата, в които още се спазват традиционни езически обичаи и практики. Според съставителя техните имоти и те самите трябва да се предават на църквата[37]. Така той реагира адекватно на специфичните нужди на българската действителност от правна и материална подкрепа на изграждащата се църква и настъпление срещу все още твърде жизненото езичество. В подобен смисъл могат да бъдат интерпретирани според учения и промените в чл. IX, X, XXIV, XXVI, XXVIII, XXIX на византийската „Еклога” в нейната рецепция – „Закон за съдене на хората”. Както се вижда, тежките членовредителни наказания и смърт, предвидени от византийския законодател, са заменени в българския юридически документ с конфискации на имущество и църковни епитимии в дух „на по-голяма хуманност и човечни отношения”[38]. Това според Д. Ангелов е „важен и оригинален принос към средновековната правна мисъл. Така независимо от външните въздействия българската правна система през разглеждания период придобива в значителна степен свой собствен облик”[39].

Подобни случаи ученият посочва и в областта на църковната литература. Видният старобългарски книжовник Климент Охридски, макар и да съставя словата си по образци на известни византийски богослови, променя стила и лексиката им, за да ги направи понятни за ненавлязлата все още в църковната догматика българска аудитория и да повлияе за изкореняване на нейните все още запазени езически представи и настроения[40].

Творческа активност проявява Йоан Екзарх. Съставяйки своя „Шестоднев” по византийски Шестодневи (на Василий Велики, Севериан Гавалски), той вмъква свои виждания и едно чудесно описание на материалния бит в столицата, в контраст с бедните селски околности в увода[41].

Но авторът не спира с констатациите на официално равнище. Подобни развития той набелязва и в сферата на низовите книжовни и идейни прояви. Сериозни усилия той полага, за да открои новото, което богомилската ерес внася в системата от еретически учения, независимо от генетичната ѝ връзка с богатата гностично-дуалистична традиция, запазена и доразвита във Византия, от която тя е сериозно повлияна[42].

Различни интересни линии на промяна коментира Д. Ангелов в богатия свят на низовата литература. Един от заинтригуващите примери за творческо присъствие той отбелязва в апокрифа „Повести за кръстното дърво”, чийто съставител е поп Йеремия (края на X – началото на XI в.). Ползвайки нашироко гръцки първоизвори в целия текст, в епизода наречен условно „Как Исус орал” старобългарският книжовник дава свои оригинални виждания за ценността и божествената благословеност на физическия труд чрез представянето на земния господар (римския император Август) и небесния господар (Христос) като хора на физическия труд. Единият строи крепости в държавата си, а другият (Христос) взема ралото от ръцете на орача, за да изоре 3 бразди. Така старобългарският автор чрез този оригинален, добавен от него епизод, внася нещо ново, плод на собственото му творческо въображение и идейни предпочитания[43].

В контекста на направените наблюдения за творческия подход при усвояването на достиженията на византийската цивилизация и култура ученият поставя и въпроса за самобитността на нашето историческо развитие през средновековната епоха. Според него това зависи от критериите, с които ще се подходи при разглеждането на византинизма, и по-точно дали той ще бъде оценяван като решаващ, или само като допълнителен фактор за развитието на българското средновековно общество[44].

Цялостната картина, в която той поставя разглеждания проблем, го навежда на аргументираното заключение, че за развиващото се по свои вътрешни закономерности българско общество византинизмът е само едно допълнително въздействие отвън, което става възможно едва когато са налице подходящите вътрешни условия. Това според Д. Ангелов е най-удачната формула, с която трябва да се подхожда, при оценяването на този сложен и комплексен феномен[45].

От гледна точка на този подход именно при отчитане цялата важност и сериозност на изводите си, в крайна сметка като изключва „някои зловредни” според него влияния в областта на държавноправната идеология, изследователят преценява въздействието на византинизма в Средновековната българска държава като „несъмнено благотворно”. Задълбоченото познаване на богатите постижения на византийската цивилизация и култура го навеждат на обективната констатация, че всяко приближаване до тях има своето изключително плодотворно отражение върху историческото развитие на българското общество, давайки му възможността да се равнява с нивото на най-развитите средновековни европейски общества и техните завоевания[46].

Проникновеността и изключителната ерудиция, с която Д. Ангелов навлиза в сърцевината на сложната и исторически обременена проблематика, за да предложи ценни мисли и успешни решения, поставят началото на сполучлив обрат към реабилитацията на византинизма с определено благодатни последици в своето проявление в нашето историческо битие.

Направеното от Д. Ангелов в тази насока, резултат на всеотдайност, творческо вдъхновение и проницателност, е един от големите му приноси в областта на византийската и българската средновековна история, който дава благодатна основа за размисли, дискусии и нови задълбочени и цялостни проучвания. Ето защо на това негово постижение се полага онази достойна оценка, каквато само непреходните дела заслужават.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Вълчев, В., Матакиева, М.** *Димитър Ангелов – Библиография.* С., 1998, с. 15.

[2] Пак там.

[3] **Ангелов, Д.** Влияния на чужди ереси върху богомилството. – *ИСИ фф СУ*, №1, 1942,145-180. Студията е препечатана и в книгата му: **Ангелов, Д.** *Проучвания по византийска история*. С., 2007, 13-49.

[4] **Ангелов, Д.** *Спомени.* С., 2004, с. 90. Докторската му дисертация е отпечатана на немски език. **Angelov, D**. Der Bogomilismus auf dem Gebiete des Byzantinischen Reiches – Ursprung, Wesen und Geschichte.1. – *ГСУфиф*, №44, 2,1947/48;№46, 1949/50. Тя излиза и в превод на български език под заглавие: „Богомилството в пределите на византийската империя –произход и същност.” – В: **Ангелов, Д.** *Проучвания*, 49-145.

[5] **Вълчев, В., Матакиева, М**. *Цит.съч.*

[6] Пак там, 47-56.

[7] Пак там.

[8] **Ангелов, Д.** Византийски влияния върху Средновековна България. – *ИПр.*, 1947/48, №4-5, 401-416 Византийски влияния върху Средновековна България. Класови елементи в официалната църковна литература. – *ИПр.*, 1948/49, №5, 507-601.

[9] **Ангелов, Д.** Византийски влияния върху Средновековна България. – В: Проучвания, с. 358.

[10] Пак там.

[11] **Дринов, М.** Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало до днес. – В: Съчинения, №2, С., 1911,443-449; Южные славяне и Византии в X веке. – Съчинения, 365-520.

[12] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, С., 1994, №1,2,3.

[13] **Мутафчиев, П.** Към философията на българската история. Византинизмът в Средновековна България. – В: **Мутафчиев, П.** *Изток и Запад в Европейското средновековие*. С., 1993, 159-268; Поп Богомил и Св. Ив. Рилски. – В: Цит. съч., 169-184.

[14] **Мутафчиев, П.** Към философията, 6-7; Поп Богомил, 9.

[15] **Ангелов, Д.** Византийски влияния върху Средновековна България. – В: Проучвания, 358.

[16] **Велков, В.** За жизнения път и творческото дело на академик Димитър Ангелов. – В: **Вълчев, В., Матакиева, М.** Цит.съч.11.

[17] **Ангелов, Д.** Византия и България (VII-XIV в.). – В: *България от древността до наши дни*. № 1, С., 1979, 190-191.

[18] Пак там, с. 192.

[19] Пак там.

[20] **Ангелов, Д.** Византийски влияния върху Средновековна България. – В: *Проучвания*, 358-369.

[21] Пак там, с. 366.

[22] Пак там, с. 371.

[23] **Бакалов, Г.** *Византия. Културно-политически очерци*. С., 1993, 283-431; Фактори за византийската културна доминация на Балканите. – В: *Византийското културно наследство на Балканите*. Пловдив, 2001, 15-25.

[24] **Ангелов, Д.** Византийски влияния върху Средновековна България. Класови елементи, 588, 589,590.

[25] Пак там, 593-600.

[26] **Андреев, М., Ангелов, Д.** *История на българската феодална държава и право*. С., 1972, 27-98.

[27] **Ангелов, Д.** Развитие на правната система в Първата българска държава. – В: **Ангелов, Д.** *Из средновековното ни минало – държава, народност, култура*. С., 1990, 35-38.

[28] **Ангелов, Д.** Византийското влияние върху образованието и педагогическата мисъл в България. – В: *История на образованието и педагогическата мисъл в България*, № 1, С., 1975, 37-42.

[29] **Вълчев, В., Матакиева, М.** Цит.съч.

[30] **Ангелов, Д.** Влияния на чужди ереси върху богомилството. В: *Проучвания по византийска история*, 13-49.

[31] **Ангелов, Д.** Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираната класа в Средновековна България. – *ИПр.*, 1949/50, №5, 493-508.

[32] Пак там, с. 494.

[33] Пак там, с. 495.

[34] Пак там.

[35] **Ангелов, Д.** Византийски влияния, - В: *Проучвания*, 368-369.

[36] Пак там.

[37] **Ангелов, Д.** Развитие на правната система в Първата българска държава. – В: *Проучвания*, 36-37.

[38] Пак там, с. 38.

[39] Пак там, с.38.

[40] **Ангелов, Д.** Византия и България, 195,196.

[41] **Ангелов, Д.** Византийски влияния върху Средновековна България. Класови елементи, с. 591.

[42] **Ангелов, Д.** *Богомилството в България*. С., 1980; Богомилството. С., 1993.

[43] **Ангелов, Д.** Българинът в средновековието (Светоглед, идеология, душевност). С., 1995, с. 222.

[44] **Ангелов, Д.** Византия и България, 192-193.

[45] Пак там, 193-194.

[46] **Ангелов, Д.** Византийски влияния върху Средновековна България. – В: *Проучвания*, 372.

THE BYZANTINISM PROBLEMS IN MEDIEVAL BULGARIA IN THE WORKS OF THE ACADEMICIAN DIMITAR ANGELOV

Ilka Petkova

Abstract

Academician Dimitar Angelov worked on the problems of byzantinism in medieval Bulgaria during all his life. On the basis of many sources he made a vivid picture of the adaptation of the byzantinism in the sphere of the state ideology, literature etc. in the way of innovation according to the local situation and needs. In his view the byzantinism means a large positive reflection of the Byzantine civilization and culture on the Bulgarian society, giving it a chance to achieve the highest standards of the time.

СКИТАНЕТО НА ЕДНА ПЛАЩАНИЦА И НЕЙНИТЕ КТИТОРИ

Василка Герасимова

Преглеждайки архива на покойният ми баща Т. Герасимов, се натъкнах на нещо необичайно за него. Той беше събрал снимки и сам бе нарисувал изцяло и в детайли една плащаница (обр.1-2). Не това е необичайното. Той си е събирал материали върху всичко, което му се е струвало любопитно. Странното е, че не е публикувал този изключителен паметник. И аз се заинтересувах от тази плащаница заради надписите, избродирани със сърма върху нея[1]. Според бележките на Т. Герасимов тя би трябвало да е собственост на църквата „Св. Богородица" в Благоевград. Когато я потърсих, там я нямаше и я публикувах без да съм я виждала, само по снимките и бележките на Т. Герасимов (Герасимова 1994 292–302). Тя отново бе тръгнала на път и бе сменила собственика си. Сега се намира в РИМ – Благоевград.

Плащаницата не е голяма – само 114 х 106 см. Това, което ме порази, е, че в чудесно запазената бродерия на рамката са вплетени медальони, във всеки от които е избродирано име, дума, (обр. 3) християнски формули (обр.4) и даже 2 герба (обр. 5, 6 и 7). Тогава разбрах кое е спряло публикацията ѝ – всичко е ясно, само че не е. Необичайно е върху плащаница от България да се бродират съвсем рицарски гербове, характерни за Западното средновековие. Нека се спрем на надписите в медальоните. Буквите са добре запазени и релефно се откройват върху ленената основа и остатъците от коприна. Цялата бродерия е дело на много опитна ръка. Буквите са подчертано калиграфски извезани. На най-долния ред в два медальона са представени два различни герба. Те и простите избродирани думи правят плащаницата необикновена и нейното присъствие и датировка твърде трудни. Чете се:

Φ(ῶς) Χ(ρηστοῦ) Φ(οτίζει) Π(άντας)
Χάριτη Θ(εο)ῦ ρομέων
Ἰζάους δεσπότης
Εὐδοκῆας βασιλεἰσις.

Превод: Светлината Христова осветява всичко! Деспот Изаус (моли) милост Божия за господарката Евдокия (и за)Ромеите.

Надписът на р. 1 се повтаря 9 пъти след всяка дума (обр. 2 и 4), поради което не го изписвам.

Между българските деспоти няма деспот Изаус. При това той има герб. Но кой от двата е неговият? В италианските хроники на латински се среща само един деспот с такова име и той е Esau. Ферянчич го нарича Есаул[2]. Това е един международен авантюрист. Според проучванията на византийските деспоти той произлиза от известната флорентинска фамилия Boudelmonte с имения в Muontebuoni, откъдето идва името им, и имат имения в Petroio, Fallrica и Sombuca. Фамилията е отбелязана във флорентинските хроники от 1151–1172 г. Членовете ѝ взимат участие в походите на Карл Анжуйски в 1266 г. в Египет и Тесалия. Това им донася почетни титли, привилегии и земи[3]. Деспотът е тринадесето дете на Manente di Cherardo и съпругата му Lapa Acciainuoli Boudelmonte. Те имат титлата "шамберлан". Самият бъдещ деспот воюва успешно под командата на Niccolo Acciaiuoli[4]. Членове на фамилията имат интереси и се заселват в Беломорието и Атина. Неговите роднини по майчина линия – Ачайуоли, са херцози на Атина и господари на Коринт. Неговата сестра Магдалена е съпруга на Леонардо I Токо с ранг дукеса. Тя е погребана в Занте[5]. Леонардо I Токо е граф на Кефалония и дук на Левкадия[6]. Много интересна личност е неговият племенник Кристофор Буонделмонте[7]. Той напуска Флоренция в 1406 г. и отива на остров Родос при Токо. След това в 1415 г. посещава Крит и до 1420 г изследва островите на Гръцкия архипелаг. Между 1414 и 1422 г. посещава и описва Константинопол[8].

Изаус получава от баща си 2 екипирани кораба и с тях се отправя да търси късмета си, напълно в стила на епохата. Така той акостира пред Янина. Посещава усърдно деспот Тома Прељубович и прекрасната му съпруга Мария. Тук хрониките са дискретни и съобщават, че на 23.XII.1384 г. добрият деспот починал при странни обстоятелства и не без участието на съпругата си Мария[9]. При настъпилия смут управата на града повикала по-малкия му брат, монах в близък манастир, и му предложила да поеме поста на починалия. Хрониката твърде картинно разказва, че той се разхождал край морето и се съветвал с вълните и Бог и на четиридесетия ден им отговорил: "По-добре жив монах, отколкото мъртъв деспот" и предложил деспотството на Изаус. Името е записано така, както е на плащаницата 'Ιζάυς Βουνδελμόντης. Приема се, че той става деспот след 31.I.1385 г. Датата е спорна и по-скоро това се случва на 25. IX. 1385 г. или май 1386, когато се оженва за въпросната Мария. Потърсен е веднага от византийския император Йоан V Палеолог (1341–1391) чрез сина му деспот Мануил II Палеолог. Изаус става негов васал и получава правото да постави двуглав орел на герба си. Коронясан е от него за деспот. Така става ясно, че като васал на византийския император гербът с двуглавия орел е негов (обр. 6). Птицата е в дясното поле. В лявото поле е златна звезда на син фон и под нея – червен щит. Вероятно това са части от неговия родов герб. Следователно другият герб – вълча глава надясно с херцогска корона, е на съпругата му.

Положението на Балканите съвсем не е спокойно. Васалството към Византия не е достатъчно. Самият Мануил става васал на турския владетел Баязид I (1389 – 1402)[10]. Заедно с Крали Марко, Ангел от Тесалия и редица други малки и големи християнски владетели става васал на турския султан[11]. Нашият деспот става турски васал в 1391 г. Изаус се чувства далеч от пряка турска угроза и се вижда като наследник на епирските деспоти. Той лавира между албански и сръбски владетели, Византия и турците и се опитва да бъде независим господар. Съпругата му Мария умира на 28.XII.1394 г. Две години по-късно Изаус се оженва за дъщерята на албанския велможа Йоан Сапата[12]. И този му брак не трае дълго. Не е известно да има деца. Негова трета съпруга става Евдокия. Изаус се оженва за нея в 1402 г. Евдокия е дъщеря на Джурдже Балшич, един от тримата братя (Срацимир, Джурде и Балша Балшич). Фамилията Балшичи владее земите между Катаро и Дурацо (Драч) в Албания. Постепенно разширява владенията си и в Требине. Бащата на Евдокия умира в 1378 г. и нейният чичо Балша Балшич застава начело на държавата. Получава титлата "Херцог на Дурацо" и оттам правото да носи херцогска корона. Загива в битка с турците в 1385 г. Негов наследник става зет му Мъркаш Жаркович (1386–1414). Той именно дава за съпруга Евдокия на Изаус. Родът и роднинските връзки са пряко свързани с втория герб на плащаницата (обр. 5 и 7) – представляващ вълча глава с херцогска корона на шията. Върху монетите на бащата на Евдокия е представена вълча глава надясно и шлем със схематично второ изображение (обр. 8), но на врата на вълка има само обикновен нашийник[13]. Той се появява след женитбата му със сестрата на Иван и Константин –Теодора Драгаш. Следващият владетел от рода Балшич е Балша II Балшич. На монетите му, сечени между 1378–1385 г. има вълк в хералдическа поза (обр. 9), обърнат наляво и с херцогска корона, под нея шлем с подпрян на нея герб. От тези елементи ние виждаме върху герба на плащаницата вълча глава надясно, така както е върху монетите на бащата на Евдокия, но с херцогска корона, както и шлемът от монетите на чичо ѝ. Това е един сериозен намек за претенциите на Евдокия и деспот Изаус за владение над земите, дадени ѝ като зестра, и нейната наследствена титла. Не напразно тя е титулувана върху плащаницата като "βασιλείσις".

Кога е изработена плащаницата? В надписите върху нея семейството се моли за спасението на ромейския народ. В друг документ – приписка към книгата "Диалозите на Григорий папа римски" се допълват нови данни за семейството на Изаус. В нея се съобщава, че преписът е направен в Янина по заповед на "деспотица кирия Евдокия, дъщеря на благочестивия велик господин Гюргиа Балшика и племенница (анапеса) на великия и славен господин Константин (Драгаш), владееща великия и славен град Янина със своя господин Изаул, деспот, и със сина им Георги"[14]. Приписката е направена през 1409 г. Следователно плащаницата е изработена преди да се роди синът им Георги, т. е. преди 1409 г., и след женитбата им в 1402 г.

Бродерията върху плащаницата е образец на изящество и декоративност. По стил тя се различава от известните други плащаници от XIV–XVI в. В нашата е подчертан западният вкус към растителния орнамент. Ягодовите листа отново подчертават рангът на Евдокия като наследница на херцогски род, ценен и от съпруга ѝ.

За коя църква или манастир е предназначена тази скъпа вещ? Гръцкият език и молбата за целия ромейски народ потвърждават, че плащаницата е предназначена за манастир или черква във Византийската империя. Каква е съдбата ѝ и какво търси в църквата в Благоевград? Частично можем да си отговорим, съдейки по втория ктиторски надпис (обр. 10, 11):

+Сїе снетїе приложи Павелъ їере ѿ Софїя възмонастыр Рылскїй : за прощенїе грѣхѡвъ егѡ : и родителей егѡ : 1764.

Осъвременен, текстът гласи: "Тази плащаница приложи поп Павел от София в Рилския манастир за опрощение на неговите грехове и на родителите му. 1764."

Много е интересен фактът, че поп Павел от София взема от някъде тази плащаница, нарежда или сам избродира ктиторския си надпис върху старата коприна под изображението на Христос и я подарява на Рилския манастир. Може би тя е донесена и подарена от племенника на Изаус Кристофор Буонделмонте при идването му в Солун, Родос и Имброс, но това е само едно недоказуемо предположение. Може би тя е била дар на църква или манастир в земите на Драгашите. Когато поп Павел от София я подарява, плащаницата е запазена и достатъчно представителна, за да бъде подарена. Не можем да разберем защо не я подарява на църквата в София, където служи самият той. Виждаме само, че тя е пропътувала много километри, докато попадне в ръцете на свещеника от София. След това е подарена по някакъв случай, вероятно при освещаването на църквата „Св. Богородица" в Благоевград. Тогава тя е подновена и подарена от името на манастира. Днес около добре запазеното изображение на Христос е пришит син копринен плат, за да прикрие износената и окъсана първоначална коприна. Плащаницата на деспот Изаус и господарката Евдокия е прибрана от църквата и се пази в местния Исторически музей. Може би тук тя ще намери покой и ще престане да скита.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

1. Плащаницата на деспот Изаус.
2. Рисунка на Т. Герасимов на плащаницата.

3. Медальони с надписи върху рамката на плащаницата.
4. Един от деветте медальона с християнска формула.
5. Гербът на Евдокия, съпруга на деспот Изаус.
6. Гербът на деспот Изаус.
7. Рисунка на герба на Евдокия.
8. Рисунка на монета на Джурдже Балшич, баща на Евдокия.
9. Рисунка на монета на Балша II Балшич, чичо на Евдокия.
10. Бродиран надпис на поп Павел от София.
11. Рисунка на надписа на поп Павел.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Герасимова, В.** Плащаницата на деспота на Янина ΙΖΑΟΥΣ.- *Сборник в чест на академик Димитър Ангелов*, София 1994, 292 – 302.

[2] **Ферянчич, Б.** Деспоти у Византии и јужнославянские земља - Посебни издания Византолошки институт. кн. 8 (CCCXXXVI), 1960, 81 и сл.

[3] **Borsari, S.** La politica Bizantina di Carlo d'Angio al 1266 al 1271. Archiv atori prov. Napoli, N.S. 35, 1956, 319-349.

[4] **Sapori, A.** Buendelmonte.- Enciclopedia Italiana vol. VIII, Roma, 117, 117; **Sapori, A.** Buendelmonte.- Enciclopedia Italiana vol. VIII, Roma, 198.

[5] **Van Spitael, A. M.** *Cristiforo Buondelmonti. Descriptio insulae Crete et Lpber Insularum*, Berolini 1981.

[6] **Weiss, R**. *Dicionario bibliografico degli italiani*, vol. XV, Roma 1972, 198.

[7] Благодаря на доцент Тома Томов, който ми предостави дисертацията си върху книгата на Кристофор Буонделмонте за островите на Архипелага и плана на Константинопол.

[8] **Semâvi, E. C.** Buondelmonte ve Istanbul – un en Eski Resmi, Istambul 1994.

[9] **Jireček, C.** *Geschichte der Serben*, Gotha, 1918; **Ферянчич.** Цит. съч. 79 -81.

[10] **Божилов, Ив**. Мануил II Палеолог. – В: Византийските василевси, София, 1997, 403-497.

[11] **Матанов, Хр.** Българските земи от края на XIV до XVI в. – *История на България, т. I, София 2003, 470 471.*

[12] **Макушев, В.** *Исторические разыскивания о славянах в Албании*. Варшава 1871, 50; **Estopañan, J.** Bizanco y Españ. El legado de la basilissa Maria y los despotes Thomas y Esaúde Joannina. Barcelona, 1943, II. **Ферянчич, Б.** Цит. съч. с. 81.

[13] **Димитриевич, С.** Нови врсте нових серија српског средновековног новаца - *Старинар*, 15-16, (1964/1965), 115-137..

[14] **Стоянович, Л.** *Стари српски записи и надписи I-IV*. Београд, 1902, 68, № 216.

THE ROAMING OF A SHROUD AND ITS KTETORS

Vasilka Gerasimova

Abstract

A shroud that has come down to us through centuries is preserved in the Historical Museum of Blagoevgrad. It was embroidered by order of the despothes of Ianina (Greece) Isaus. The text in the medallions along the border says that it is a plea for God's mercy over the despoina Eudokia and the Romans. It was intended for an unknown church in Byzantine world. It was made before 1409 when Eudokia and Isaus had a son George and after 1398 when they probably got married. The coat of arms in the left belonged to Eudokia and is hereditary of the Balshich family – a wolf's head but wearing a duke's crown. The other coat of arms belonged to the despothes Isaus who was given the right to have a two-headed eagle as a vassal of the Byzantine Emperor Manuel Palaiologos probably in 1386.

Much later, in 1764, the Sofia priest Pavel presented it to the Rila Monastery. The monastery on its part gave it to the Virgin Church in Blagoevgrad probably on the occasion of its sanctification in XIXth c. Then it was renovated and presented on behalf of the monastery. Today a blue silk cloth is sewn around the well-preserved image of Christ so as to cover the worn silk with prelate Pavel's inscription. The shroud of despothes Isaus and despoina Eudokia was taken from the church in the late XXth c. and is currently kept in the local Historical Museum. For the time being its long journey has ended here.

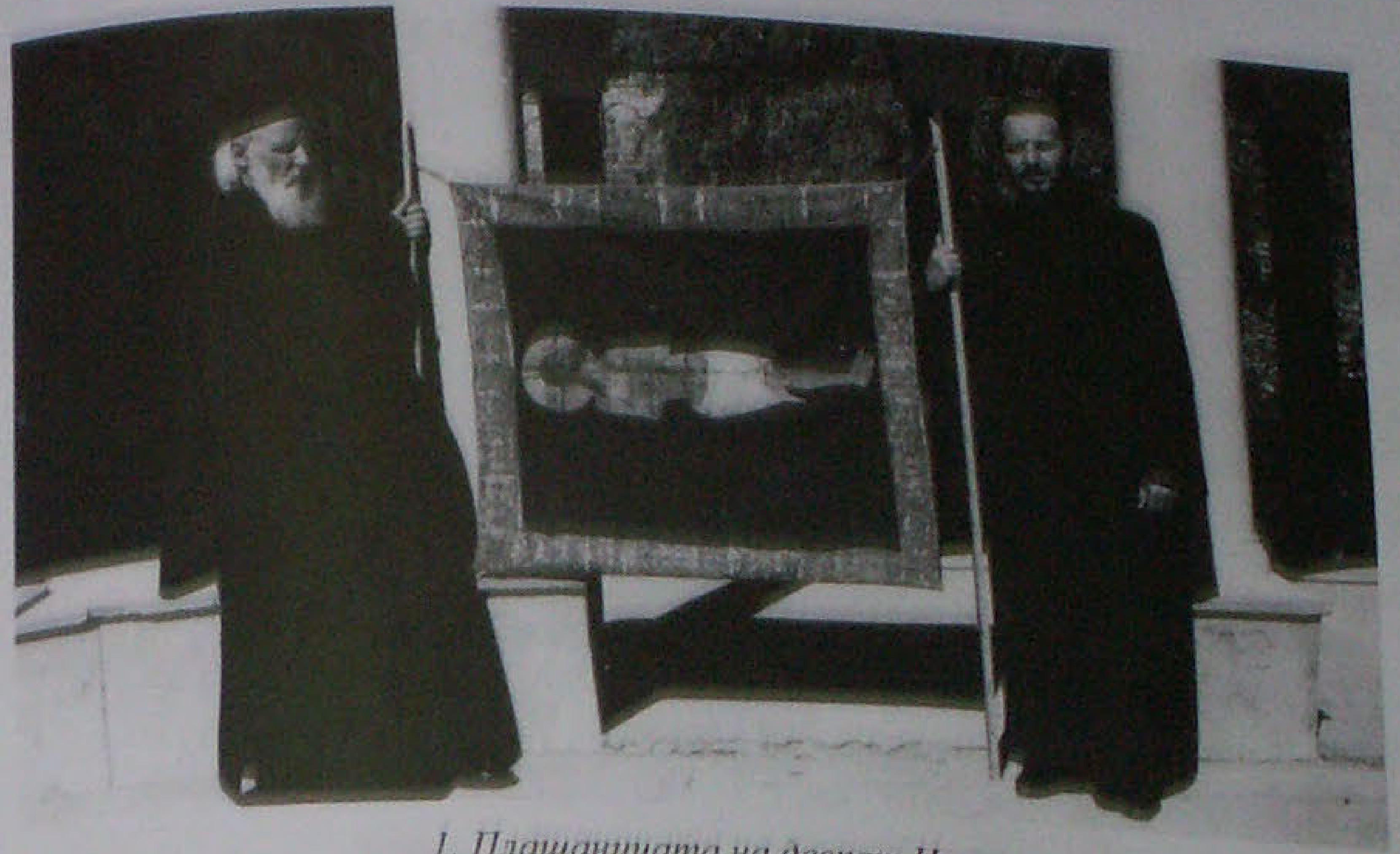

1. Плащаницата на деспот Изаус

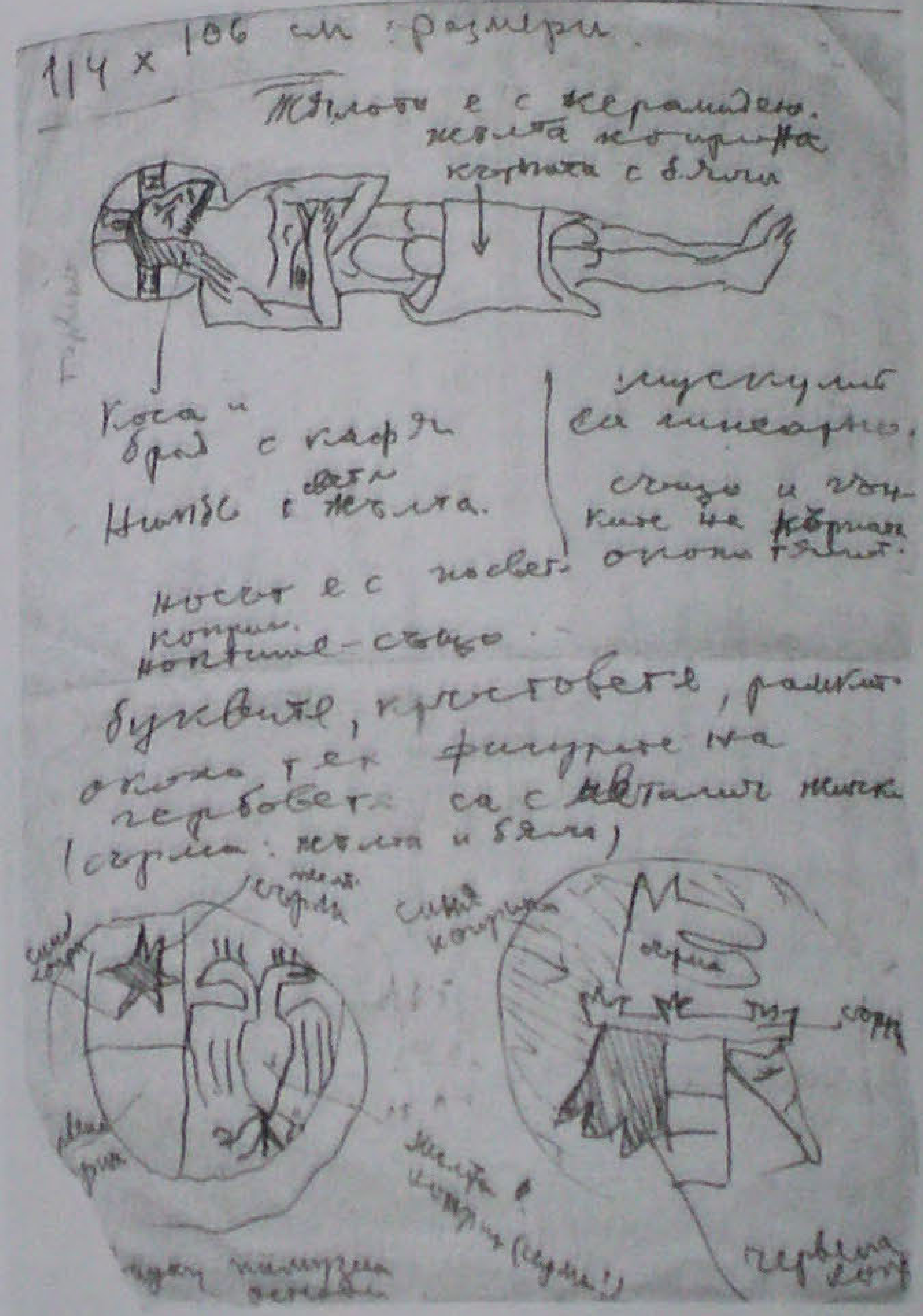
114 x 106 см размери.
Тялото е с керемидено жълта коприна
кърпата с бяла
Коса и брада с кафява
Нимбъ с жълта.
мускули са линеарно.
също и гънките на кърпата
носът е с посвет. коприна.
ноктите – също
буквите, кръстовете, рамките около тех фигурите на гербовете са с металич. жички
(сърма: жълта и бяла)
сърма
синя коприна
червена коприна

2. Рисунка на Т. Герасимов на плащаницата

3. *Медальони с надписи върху рамката на плащаницата*

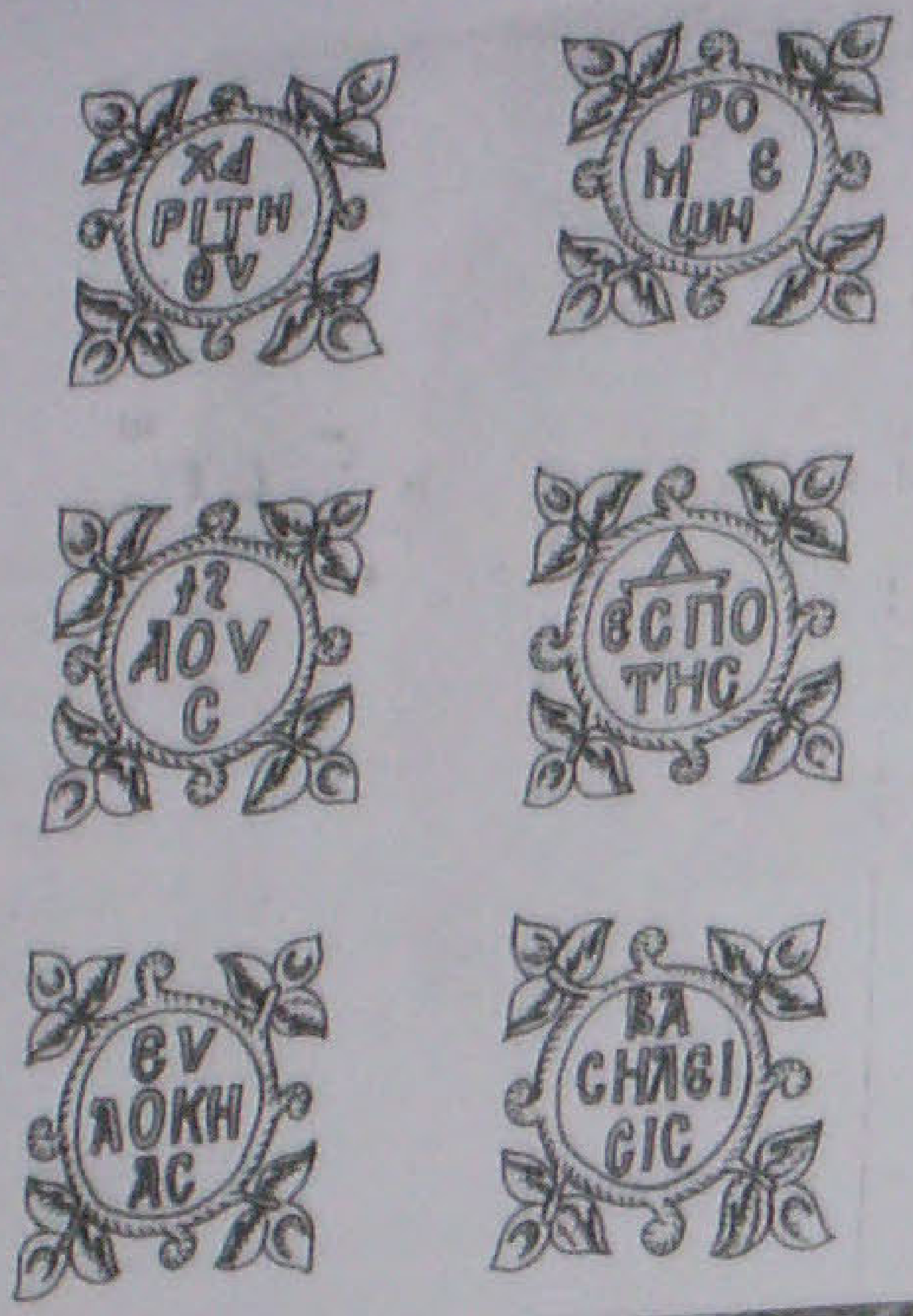

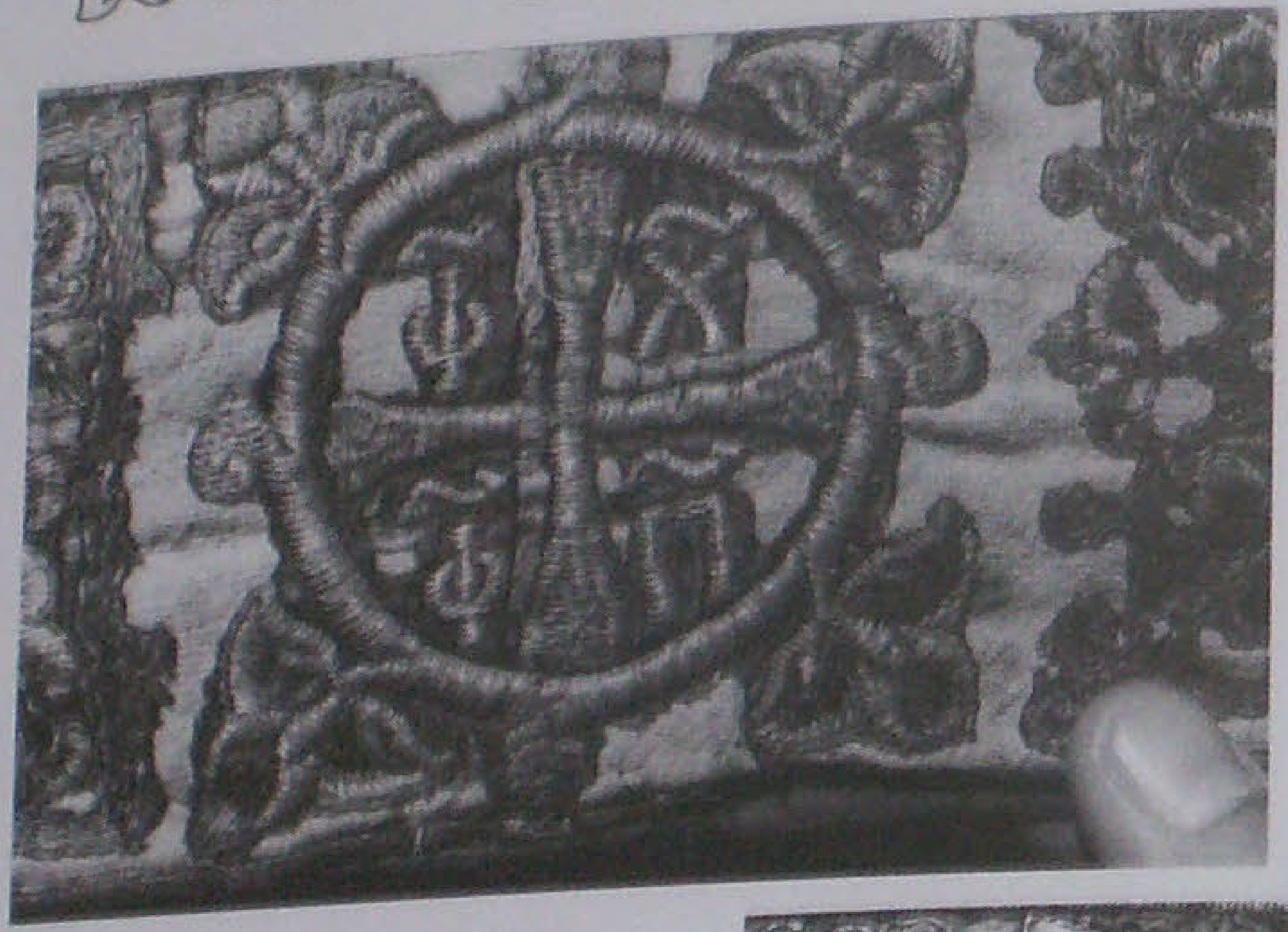

4. *Един от деветте медальона с християнска формула*

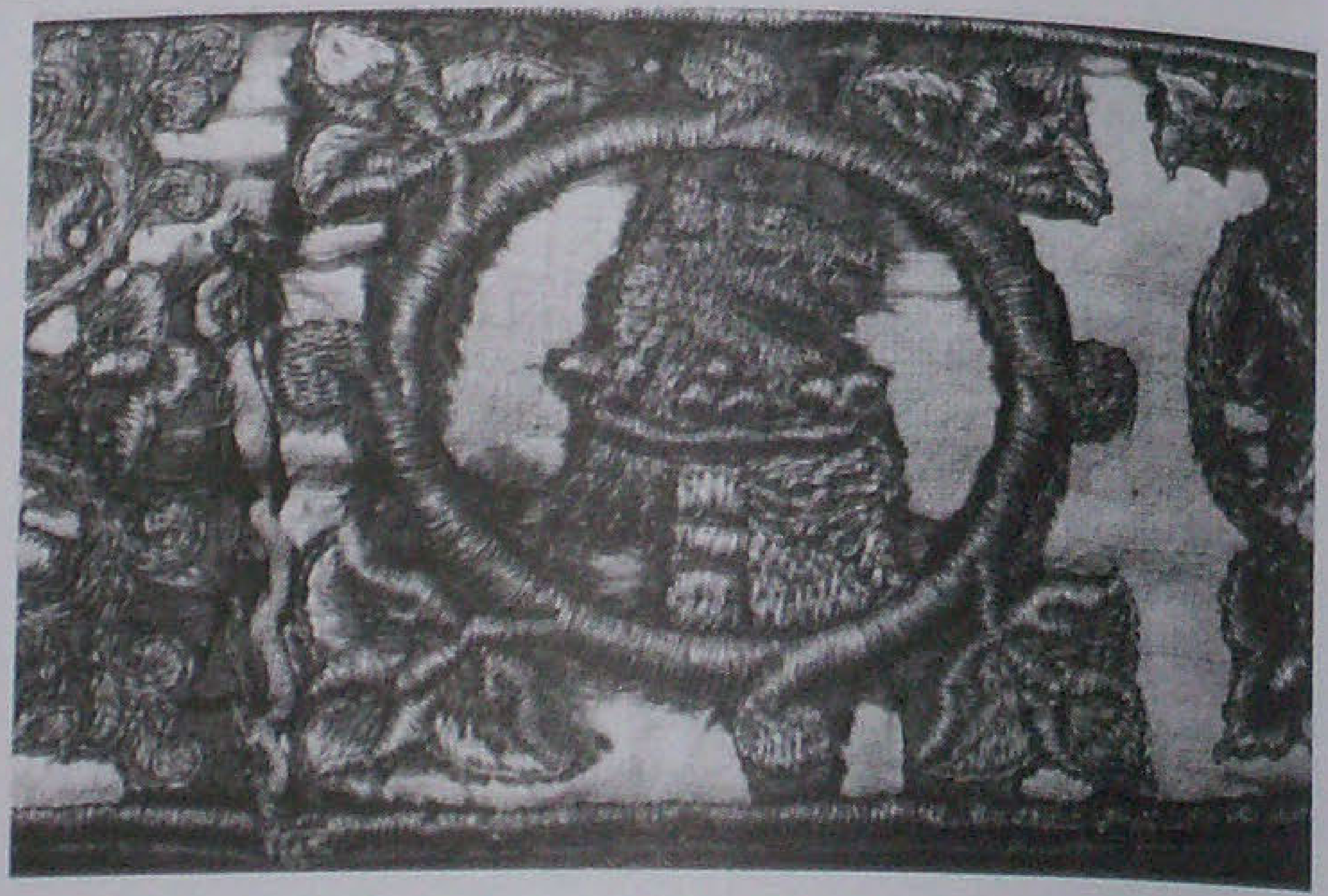

5. *Гербът на Евдокия, съпруга на деспот Изаус*

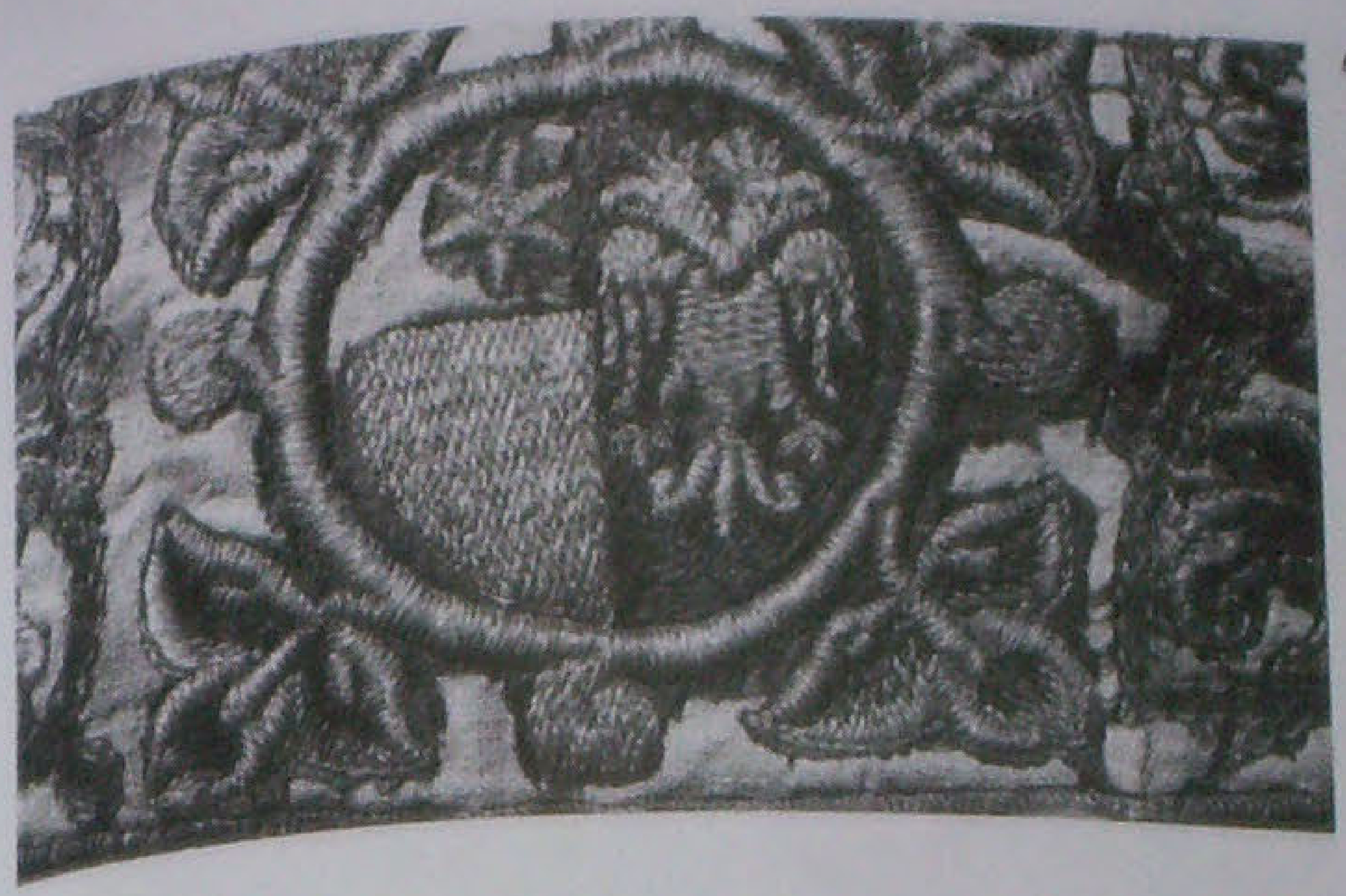

6. *Гербът на деспот Изаус*

7. *Рисунка на герба на Евдокия*

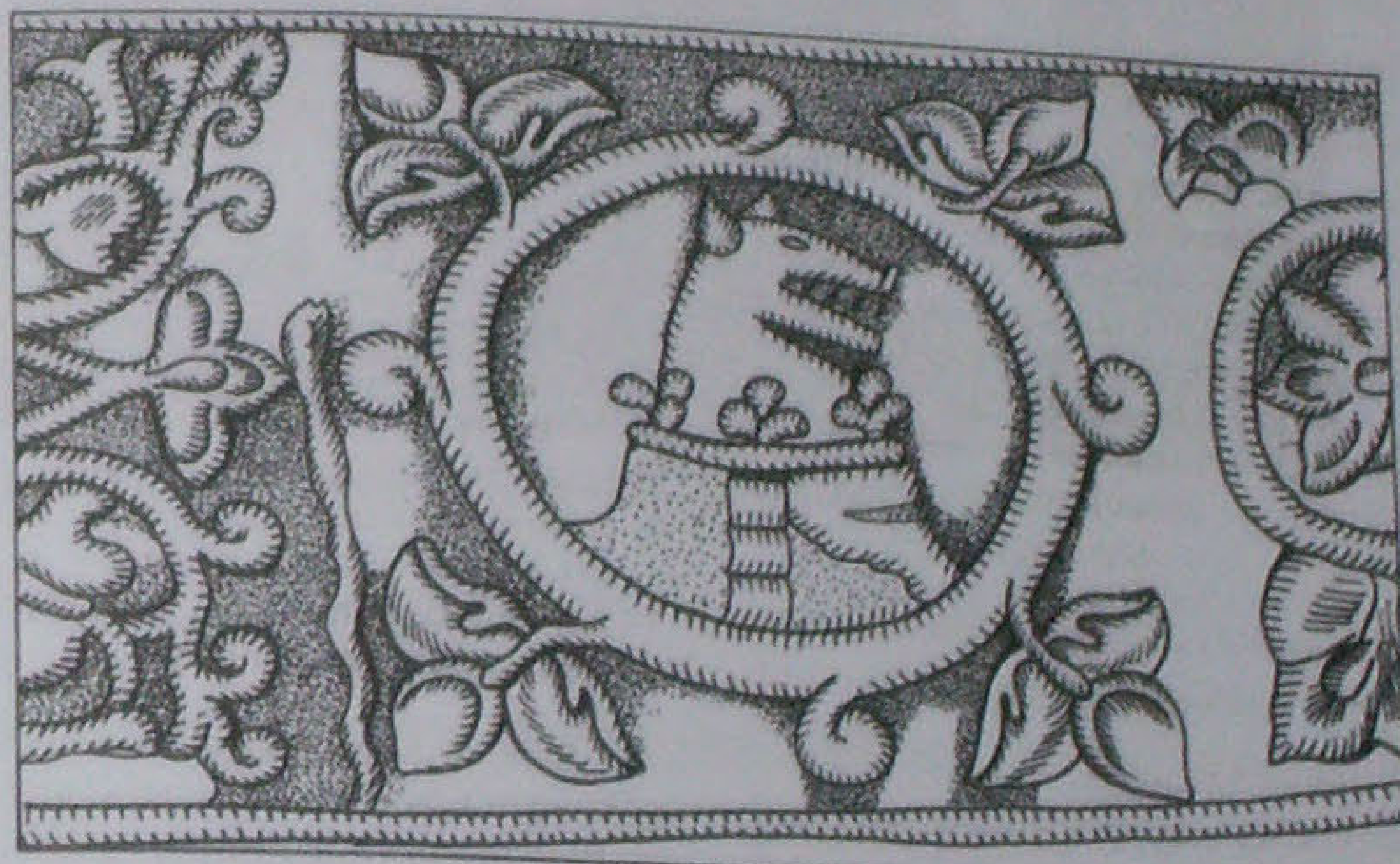

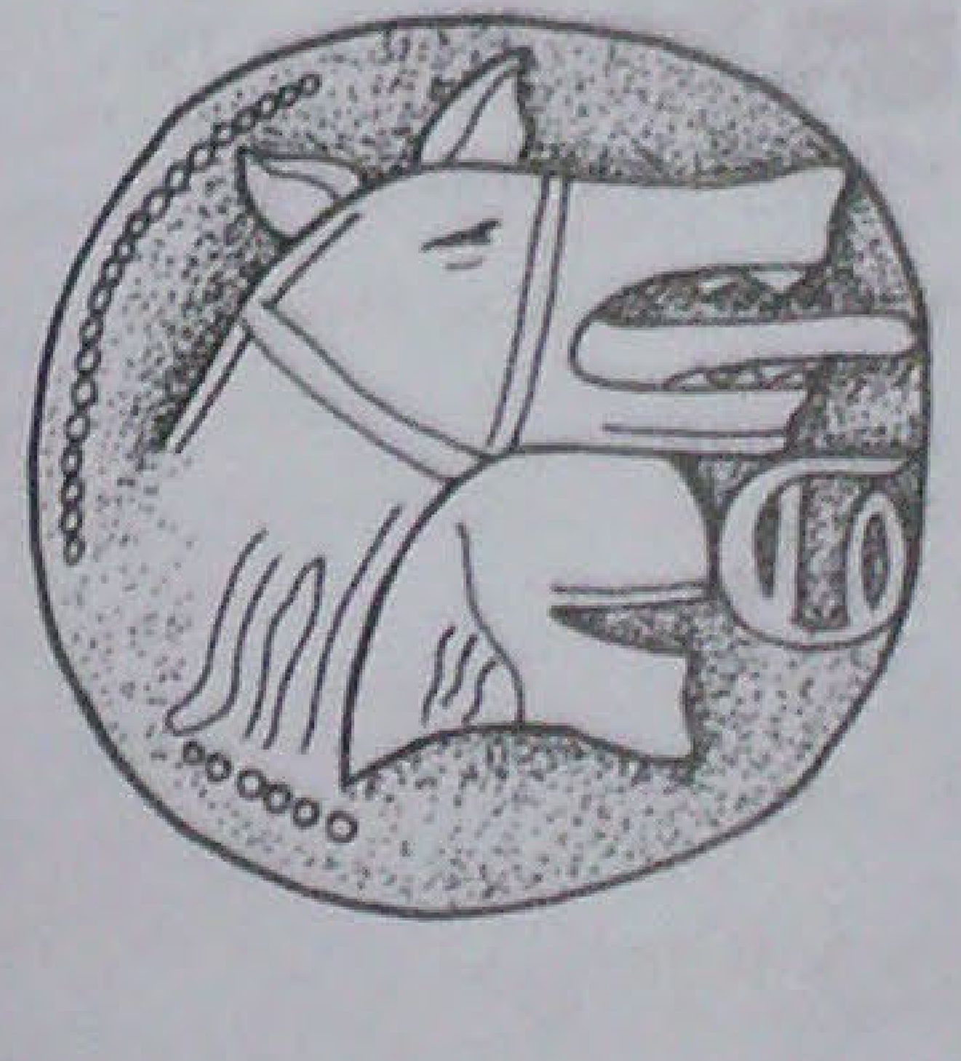

8. *Рисунка на монета на Джурдже Балшич, баща на Евдокия*

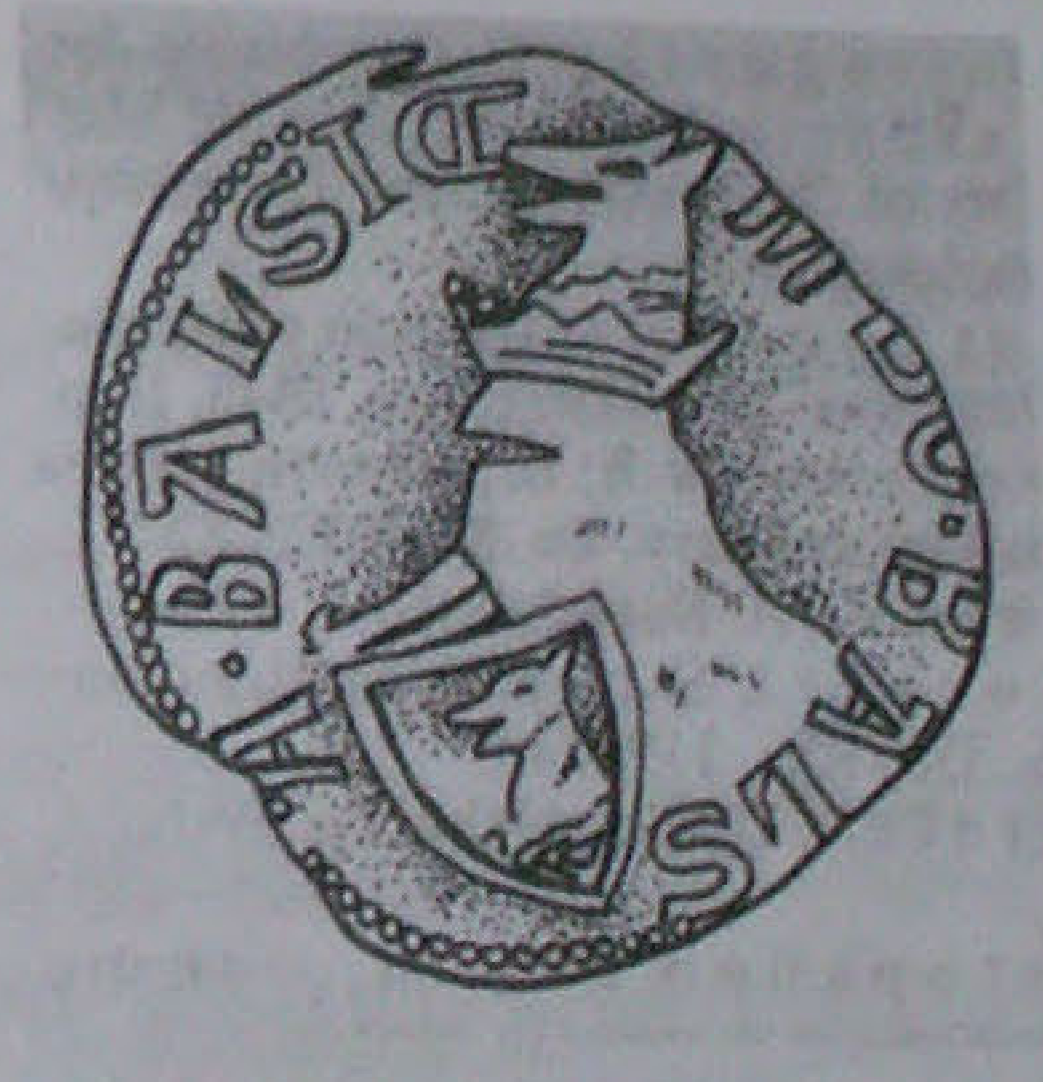

9. *Рисунка на монета на Балша II Балшич, чичо на Евдокия*

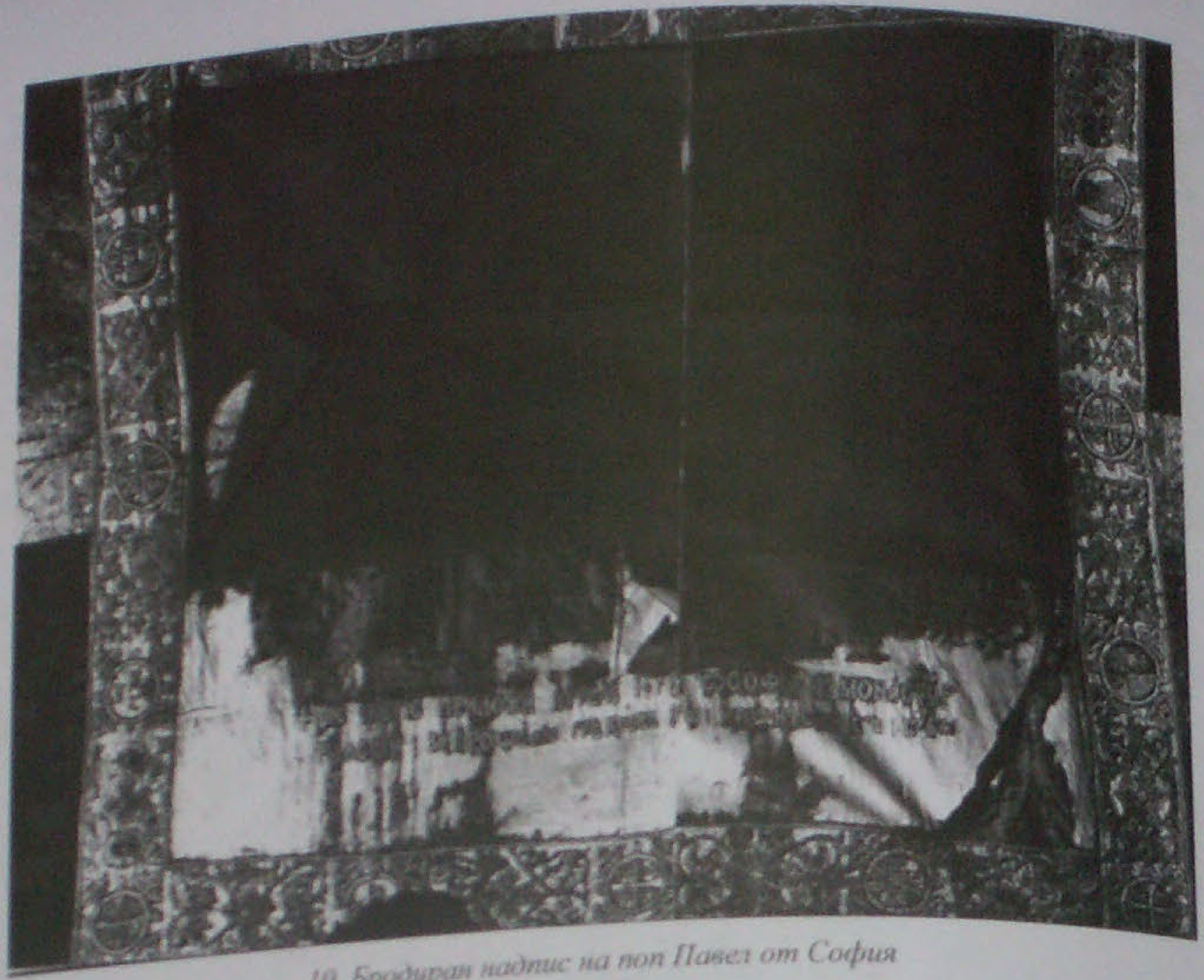

10. Бродиран надпис на поп Павел от София

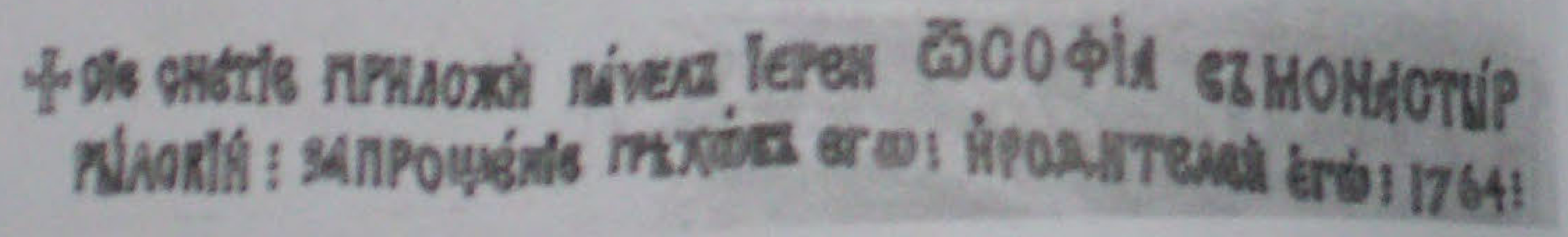
СЇЕ СВѢТЇЕ ПРИЛОЖИ ПАВЕЛЪ ЇЕРЕИ ѾСОФЇА ВЪ МОНАСТЫР
РЫЛСКЇИ : ЗА ПРОЩЕНЇЕ ГРѢХОВЪ ЕГО : И РОДИТЕЛЕИ ЕГО : 1764 :

11. Рисунка на надписа на поп Павел

КЪСНОАНТИЧНИЯТ ИТИНЕРАРИЙ И ПЕРИПЛУС В СЪЧИНЕНИЕТО ПО КОСМОГРАФИЯ И ГЕОГРАФИЯ НА КОНСТАНТИН КОСТЕНЕЧКИ

Цветана Чолова

Затвореният свят на Средновековието ограничава връзките и контактите на тогавашния човек. Той има смътни и твърде объркани представи за заобикалящия го свят и се задоволява с опознаване само на най-непосредствено свързаното с неговата дейност, предимно заради търговията и войната[1].

Географските съчинения във Византия през цялото Средновековие се базират върху трудовете на античните учени. Това се отнася не само за ранния период IV–VIII в., когато закономерно византийската наука продължава античната традиция, главно като коментари и компилации на антични произведения, но и за по-късно. Могат да се изброят няколко географски съчинения, които внасят нови сведения за населената земя, а още по-малко са те в теоретичен план[2]. Разбира се, синтезът направен от патристиката предопределя насоката на изследователските търсения, но за разлика от арабската, а по-късно и западноевропейската география, византийската остава в рамките на античната наука[3].

Достигналите до днес съчинения с географско съдържание от Българското средновековие (за съжаление наистина малочислени) показват, че българските книжовници познават основните теоретични въпроси на физическата география. Космографските проблеми отнасящи се до формата на небето и земята, мястото и големината на населената земя (вселена, икумени), деленето на 7 климата и пр., в повечето случаи предшестват конкретните сведения за сушата и моретата.

За разлика от несъмнения интерес към теоретичните въпроси, конкретните географски описания са единични, повечето от тях са превод или компилации от византийски съчинения. От друга страна са преведени изцяло или компилирани от византийската географска книжнина едни от най-разпространените описания на населената земя, на сушата и моретата. Преводите и компилациите на византийски съчинения с географско съдържание в Средновековна България следват развитието на византийската наука.

Българските книжовници познават едни от най-известните географски описания на населената земя, но почти не оставят описания на родните си земи. В различни по вид съчинения от Средновековна България – грамоти, разкази, агиографски произведения и пр. ние научаваме множество сведения за българските земи, за наименованията на градове, крепости и села, манастири, реки, планини и пр. Останали са няколко описания на Балканските земи – едното е по-скоро възхвала, отколкото същинско географско описание – на Константин Костенечки на „Житие на Стефан Лазаревич"[4] и кратки откъси в съчинения на писателя Димитър Кантакузин[5].

Едни от най-важните съчинения с географско съдържание в Средновековна България са преведените от Константин Костенечки гръцки описания на сухоземните и морските пътища в „населената земя" – итинерария „Описание на [пътищата в] населената земя" и периплуса „За моретата". Такива описания, освен в съчинението на Константин Костенечки „Отломки по космография и география"[6] се срещат и като отделни части в редица други български произведения. Географски сведения има в „Шестоднев" и „Небеса" на Йоан Екзарх[7], в „Разсъждения

13.01.2010

на Гален върху учението на Хипократ” (частта „За устройството на Земята”)[8], а описание на най-големите реки и планини във Вселената – в „Сборника на Симеон”[9] и в „Отломките по космография” на Константин Костенечки. Много интересни географски описания, предимно за Източната Римска империя (Византия) и източните страни, се съдържат в превода на „Християнска топография” на Козма Индикоплевст[10]. В „Диалози” на Псевдо-Кесарий е запазен и трактатът „За народите и страните” – част от съчинение, приписвано на сирийския учен от III в. Бардезан Едески[11].

1. За авторството на Константин Костенечки на съчинението „Отломки по космография и география”

“Отломки по космография и география” е съставено от няколко различни съчинения – космографско съчинение, гадателна книга „Месечник”, „Часовник” и три много важни кратки географски описания: итинерария „Описание на [пътищата в] населената земя”, „За Едем” – за четирите райски реки, „След това са 36 реки” – описание на най-известните реки, „Това са и планините...” – описание на най-големите планини, „За значението на името Адам”, и периплуса „За моретата”.

Съчинението „Отломки по космография и география” е съставено от Константин Костенечки. Подредбата на отделните части в първоначалния ръкопис вероятно е такава, каквато се среща в Богишичевия сборник (XVI в.)[12]. Различните по тематика и съдържание съчинения са преведени от гръцки първоизвори, но са обединени от обща космографско-географска тематика, така че по-късно учените определят сборника като „учебна книга”, разпространявана в балканските страни чак до Новото време[13].

Космографското съчинение в „Отломки по космография и география” е най-обширното, то съдържа 40 откъса. Това произведение е компилация – превод от византийски първоизточници, главно откъси от съчинението на Симеон Сит „Solutiones breves quaestionum naturalium” („Кратки обяснения на природни въпроси” – 22 откъса), което е широко разпространено на Балканите. Няколко важни откъса са взети от съчинението на Михаил Псел „De omnifaria doctrina”, както и от „Шестоднев” на св. Василий Велики. Все още цялостен гръцки ръкопис с такова съдържание не е намерен и затова с право се предполага, че космографската творба е съставена от Константин Костенечки или от негов последовател[14].

Константин Костенечки познава много добре византийската наука, защото при подбора от богатата византийска книжнина се спира на едни от най-известните съчинения с космографска и географска проблематика. Той заимства от творби на едни от най-известните учени и философи във Византия – Михаил Псел и Симеон Сит – и двамата автори на космографски и географски съчинения от XI в. Съдържанието на съчинението говори за съществуването на определен подход и традиции при подбора на произведения от византийската литература и на тяхна база съставянето на нови по същество творби, превърнали се в неразривна част от българската книжнина.

Географските съчинения към „Отломки по космография и география” – „Описанието на [пътищата в] населената земя”, „За моретата” и „За Едем” (за реките и планините)[15] са превод от различни гръцки кратки географски пособия, които имат практико-приложно значение през Късната античност.

Космографското съчинение в „Отломки по космография и география” е запазено в най-пълен препис в Богишичевия сборник (XVI в.). Останалите кратки географски произведения са запазени в различни варианти, освен в Богишичевия сборник и в български ръкописни сборници от XVI в. – в Ловчанския, Висарионовия и Дриновия сборник[16]. Макар текстът на един от тях – в Богишичевия сборник, да е публикуван от сръбския учен Ст. Новакович още през 1884 г., той остава непознат на чуждите учени (с някои изключения — А. Попов, по-късно Ч. Джанели). Българската версия направена от Константин Костенечки и разпространена в запазените сборници все още е слабо позната в научната книжнина.

Неясна позиция заемат и някои български изследователи по отношение на съставителството на Константин Костенечки. Пръв Ю. Трифонов изказва отрицателно становище за авторството на К. Костенечки на итинерария и проскинитария от Ловчанския сборник[17]. Ив. Дуйчев посочва, че гръцките първоизвори на „Отломки по космография” са известни в науката и са сравнени и публикувани от италианския учен Ч. Джанели[18]. Той издава старобългарския текст на „Отломките”, като посочва, че не е авторско произведение, а компилация от гръцки произведения[19]. По-късно в изданието на „Събраните съчинения" на Константин Костенечки, съставителите Куйо Куев и Георги Петков дори не споменават за дискусията и за съществуващите мнения на учените, нещо повече – те въобще не разглеждат въпроса за авторството на Константин Костенечки на съчинението „Отломки по космография”. Съставителите публикуват само итинерария „Описание на [пътищата в] населената земя”, както и откъсите от един проскинитарий по Ловчанския сборник, като се двоумят дали това са два отделни пътеписа или е едно съчинение[20].

Авторството на Константин Костенечки на съчинението „Отломки по космография и география” става ясно, ако се направи сравнение между него и „географското описание” в „Житие на Стефан Лазаревич”. Заимстването на текстове от „Отломките” в „географското описание” в „Житие на Стефан Лазаревич" е толкова очевидно, направено е с такова ясно виждане и обвързване с общата идея в текста, че на места се достига до пълно текстово съвпадение.

Единствено българският учен Б. Ангелов по-подробно се спира на това обстоятелство, като публикува успоредно откъси от двете съчинения и на основата на това прави правилния извод, че съпоставката пряко доказва авторството на Константин Костенечки относно „Отломки по космография и география”[21].

В „Житие на Стефан Лазаревич” Константин Костенечки описва сръбските земи. Този откъс възхвала, макар да не е съвсем точно географско описание, съдържа много конкретни сведения за балканските земи, които не се намират в други наши средновековни произведения. Всъщност целта на автора е по-скоро художествена.

Както се вижда от произведенията му, Константин Костенечки получава доста високо образование. Той показва влечението си към изложение на теоретични и философски въпроси, като демонстрира познаването на античните автори и техните теории по различни въпроси. Действително, както сочи Ю. Трифонов, ако това произведение не е съставено от Константин Костенечки, по това време би трябвало да е живял и творил друг, изключително ерудиран, неизвестен на науката българин, чието име не е достигнало до нас. Представата за разделянето на обитаваната земна повърхност на седем „климата" особено допада на средновековните автори[23]. Чрез съчиненията на византийските писатели тя се разпространява в Средновековна България.

В „Житие на Стефан Лазаревич” след като описва областите Далмация и Дакия, Константин Костенечки споменава за Хелеспонт и засяга въпроса за реките Дунав (Фисон) и Сава: „още една река измежду 36-те знаменити реки в обитаваната земна повърхност.”[24]

13.01.2010

Той засяга първо въпроса за 7-те климата във връзка със споменаването на Хелеспонт (Дарданелите) – „защото там денят се състои от 15 часа"[25]. Константин Костенечки пише по същия въпрос, но по-подробно, в „Отломки по космография" като посвещава на този въпрос отделна част „Слово осмо. За седемте климата на земята", както и краткото географско описание на 36-те най-големи реки[26]. Както в „Житието" и там „климатът на Хелеспонт" също съдържа 15 часа.

„Климатите" (паралелите) преминават последователно през „етиопския (африканския) град Мерое, където продължителността на летния ден е 13 часа"; следва паралелът, пресичащ Синия (Сиена) — също град „в етиопските и египетските земи" – летният ден се увеличава с 1/2 ч. Третият (Александрийският) климат в произведението на Константин Костенечки е отбелязан като „египетски", а четвъртия Родоският „основен" паралел. Българският писател е разменил местата на петия и шестия климат, като вместо 5-тия „Понтийски" е поставил климата на „Хелеспонт", „в който ние живеем" и обратното; (това разместване се среща както в „Житие", така и в „Отломки по космография")[27]; последният 7-ми климат при Константин Костенечки е на „Бористен" (Днепър). Авторът пише също и за съществуването на „някаква северна страна отвъд седемте климата, която има много голям ден..."

Особено характерен е текстът, в който се описват четирите „райски" реки. Библейската притча за изтичащите от рая четири реки: Фисон (Инд или Ганг, тук Дунав), Геон (Нил), Тигър и Ефрат, е само повод, за да се опишат четирите най-големи реки „в света", познати през античността и Средновековието[28]. Тя се среща и в съчиненията на други средновековни български автори – още „Небеса" и „Шестоднев" на Йоан Екзарх, където е развита и допълнена с множество сведения, така че връзката ѝ с библейския разказ е почти неузнаваема. Както Йоан Екзарх, така и Константин Костенечки в основни линии се опират на едно разпространено през Средновековието византийско анонимно съчинение за четирите „райски" реки[29]. В „Отломки по космография" на това описание е посветена отделна глава: „За рая Едем", докато изложението в „Житие на Стефан Лазаревич" е по-целенасочено към конкретната тема.

Според библейската легенда четирите „райски реки извират от рая Едем", след това се скриват под земята и отново извират, но вече на различни места, като напояват цялата обитавана земя. „Когато Геон (Нил) стига в Египет, един извор стига в Ливия, два в Горна Етиопия. Като се събере водата и се увеличи, напоява Египет през месец август. Египтяните наричат това истапис, което ще рече „вода от тъмата". Тигър и Ефрат извират от планината Тавор, образуват Междуречието (което има ширина според гръцкия ръкопис 428 стадия (?) и се вливат в Персийския залив."

Константин Костенечки се спира много подробно на описанието на реката Фисон, защото тя се отъждествява с р. Дунав. Той привежда разпространеното тогава обяснение, което заема навярно от гръцкото анонимно описание — за връзката на големите реки под земните недра:

„Фисон според книгата „Битие" обкръжава Евилатската земя (Индия) и така извира при нас." Това всъщност е един опит да се примирят различните схващания, че библейската река Фисон е река в Индия – (Инд или Ганг) и същевременно е най-голямата река в Европа—Дунав. Подобно разрешение е необичайно за днешните ни представи, но напълно правдоподобно за Средновековието: „Тази река се нарича Истър и Газ и Истър и Дунав от траките. Тя извира на запад при Пеонската планина, която се простира от Сицилианското море до германците при Северния океан. Оттам обаче (реката) тече на изток и се влива в Евксинския понт (Черно море)

чрез пет устия. Когато тече от север и запад към изток, се появява при чехите, разделя Унгария и напоява изрядната сръбска страна, оттам минава покрай българите и власите и се влива в Евксинския понт (Черно море) чрез пет устия."[30]

В „Отломки по космография" текстът буквално съвпада с този на „Житието": „Фисон, който се нарича Истър и Газ и Истър и Дунав от траките, също извира от рая. Като мине под дълбините на земята и стигне до запад, извира при Пеонската планина, която се простира от Сицилийското море до германците при Северния океан. Оттам той тече на изток и се влива в Евксинския понт (Черно море) чрез пет устия."[31]

При описанието на райските реки Тигър и Ефрат съвпадението на текстовете също е доказателство, че авторът на двете съчинения е един и същ или най-малкото е използван един и същ първоизточник. „И Тигър изтича незабелязано от някакво източно езеро, тече към южните страни, пресича Триконската планина при масагетите, съединява се с Ефрат, разделя Вавилон, излиза и се приближава към Перидон и се влива в Персийския залив. Преди да се съедини с Ефрат, като текат разделно една от друга, образуват Междуречието от 428 стадия."[32]

В „Отломки по космография" текстът е същият „Тигър изтича незабелязано от някакво източно езеро, тече към южните страни, пресича Триконската планина и при масагетите се съединява с Ефрат. Той разделя Вавилон, после като слиза надолу приближава към Перидон и се влива в Персийския залив. Преди да се съедини с Ефрат, докато текат разделно една от друга, образуват Междуречието. Разстоянието от Ефрат до Тигър е 428 стадия."[33]

В трактата „За Едем" в „Отломки по космография и география" след описанието на четирите райски реки следва описание на 36-те най-големи реки във Вселената. Докато в „Житието" Константин Костенечки специално посвещава един пасаж на р. Сава: „Тук има още една река измежду тридесет и шестте знаменити реки във Вселената, наричана Сава, която представя нещо като преграда от двете страни. Тя се съединява на най-красивото място, гдето Фисон излиза с три устия и образува два острова, където е създаден прочутият Белград, както изложението ще покаже по-нататък."[34]

Внимателното сравнение на текстовете на двете произведения с увереност потвърждава, че българският писател Константин Костенечки е съставил съчинението „Отломки по космография и география" на основата на известни гръцки късноантични произведения.

Итинерарият „Описание на пътищата от рая Едем до ромеите"

Итинерарият „СЪМОТРЬЕНІЕ ВЪСЕЛІЕННЫЕ" „Описание на [пътищата в] населената земя", достига до нас като част от космографско-географската творба на Константин Костенечки, наречена от първия издател на сборника, в който се съхранява „Отломки по космография и география".

Дискусията за авторството на Константин Костенечки на „Отломки по космография и география" продължава и за кратките географски описания, особено по отношение на итинерария „Описание на [пътищата в] населената земя". Независимо че текстът се намира и в средновековните български ръкописи на „Отломки по космография и география" и Богишичевия сборник да е публикуван още от края XIX в. (1884 г.), българската версия на това съчинение остава все още непозната на част от чуждите учени, та дори такива задълбочени познавачи на въпроса като А. Клоц (1910 г.)[35] и Н. В. Пигулевска (1951 г.)[36] пишат само за гръцка и грузинска версия на този известен итинерарий.

Италианският учен Ч. Джанели доказа във връзка изследването си върху Богишичевия сборник, а неговите изводи са потвърдени и допълнени от Ив. Дуйчев и Б. Ангелов, че итинерарият „Описание на [пътищата в] населената земя" е превод от известния гръцки итинерарий „Описание на [пътищата в] населената земя от рая Едем до Ромеите"[37], вероятно съставен през VI в. От своя страна гръцкият първоизвор на средновековното българско съчинение е по-късна християнизирана версия. Съчинението е итинерарий и за времето на създаването си има и пряко практическо значение.

Този текст е познат отдавна на учените, но не е особено изяснен и е публикуван като проскинитарий, озаглавен дори в христоматиите с подвеждащото название „Пътуване до Палестина". В Средновековна България намират разпространение и проскинитариите „Описания на светите места Палестина", като някои от тях са съставени (а не само преведени) от български поклонници и книжовници[38]. В някои от тях освен описание на Светите места в Палестина се срещат и по-разширени описания на градове и народи.

Може би поради това итинерарият „Описание на [пътищата в] населената земя" продължава да се издава като проскинитарий „Пътуване до Палестина". Така той е публикуван във всички направени до сега издания на съчинението на Константин Костенечки – в „Събрани съчинения на Константин Костенечки", съставители – К. Куев и Г. Петков, в сборника „Естествознанието в Средновековна България", съставен от Ив. Дуйчев и др. Единствено А. Милтенова в „Стара българска литература, Т.5 „Естествознание" разграничава този текст от проскинитария на Константин Костенечки, макар че ги публикува в обща рубрика „Светски и поклоннически пътеводители", отделно от космографското съчинение[39].

Гръцкият първоизвор на итинерария от съчинението на Константин Костенечки е съкратена версия на разпространения през Късната античност и Ранното средновековие трактат, съхранен в латинска версия – „Expositio totius mundi et gentium" (Пълно описание на света и народите)[40]. Изследователите доказват, по редица белези в текста, че латинският вариант е превод от недостигнало до нас гръцко съчинение, което е послужило за основа на краткия гръцки вариант „Описание на [пътищата в] населената земя от рая Едем до Ромеите"[41]. Итинерарият е кратко делово извлечение от известното географско съчинение, което дава названията на страните и разстоянията в дневни преходи.

Тук давам текста на Константин Костенечки. „Отломки по космография и география" – „Описание (на пътищата) в населената земя" (по Богишичевия – Висарионов сборник) с по-подробен коментар и уточнени топоними[42].

„Описание на (пътищата) в населената земя"[43]

От Едем[44] до Драхма45 има 70 престоя[46], пътят е по реката Фисон[47]. И от Драхма до Евилат[48] са 70 престоя. Там (няма определено време за жътва, а винаги е сеитба и жътва. (Хората) имат имотите си общо и казват, че са християни[49].

От Евилат до Емир (Ермин)[50] са 66 престоя.

От Емир до Евнека 51 са 32 престоя.

От Евнека до Дисиман[52] са 2 (престоя). Дотук (разстоянието) не е разделено (изчислено). Тази земя започва от реката Фисон. Живеещите тук почитат бога. (Тези (хора) нямат идоли, не вярват нито в Христос, нито в закона на Мойсей, но казват, че почитат по същия начин бога на небесата. Закон е сред тях да не се лъже.)[53]

От Дисиман са хуните на разстояние 8 месеца път. (Всички там са християни.) Има и безводни места (пустини) по протежение на 29 месеца (път).

Повечето (хора) пътуват по море до Велика Индия[54] от Диаврод55 за 7 престоя. (Християните (тук) са повече от елините.)

От Индия до Аксиомен (Аксиум)[56] се (преплава) за 7 месеца.

От Аксиум се плава по Червено море[57] и се стига до Малка Индия[58] за 5 месеца.

От Индия се плава до Персия[59] за 3 месеца.

От Персия до сарацините[60] са 2 прехода.

От сарацините се отплава в Евилат[61] на Червено море, в пристанището на индийска Персида[62] и от Египет (до Евилат) са 9 прехода.

От Елам[63] до Антиохия са (20) престоя.

От Константинопол до Рим са 86 престоя.

От Рим до Галия са 27 (престоя).

Всичко 1125 престоя. Един престой има 60 мили, един стадий 100 сажена, една миля има 780 сажена, така в милята има седем и половина стадия[64].

Изясняването на топонимите в текста на „Описание на [пътищата в] населената земя" може да стане единствено в сравнение с текста на анонимния географски трактат Expositio totius mundi et gentium (Описание на целия свят и народите). От друга страна „Описание на [пътищата]..." дава освен сухопътните разстояния и някои морски разстояния – от едно пристанище в друго, отново измерено в дневни преходи. Това показва, че източниците на „Описание на [пътищата]..." са повече и може би е ползван и някакъв периплус. Веднага след посочването на „земите на сарацините" в „Expositio" дава описание на земите на Римската империя. То започва от Месопотамия, много подробно описва Сирия, което дава повод на учените да смятат, че авторът е сириец или по-скоро е вмъкнато в текста изложение от сирийски анонимен автор: (§21) Ето какво разказва историкът за споменатите племена. „Вследствие на необходимостта да опиша и нашите, римските земи, аз ще се опитам да представя на читателите полезни сведения." По-нататък следва описание на римските провинции с най-големите им градове, търговия и забележителности, а накрая подробно са описани и островите в Средиземно море[65]. За разлика от „Expositio", „Описание на [пътищата]..." се задоволява да даде само кратки сведения за римските провинции и посочвания на разстоянията между най-големите градове.

Итинерарият „Описание на [пътищата в] населената земя" съдържа кратки данни за разстоянията от една до друга страна или град, намерени в гръцката мерна единица (мони (монъ) -дневен преход по суша или по море. „Описанието" започва от „рая Едем" на изток и завършва до Галия на запад, т.е. то включва познатите през античността земи и страни. Посочванията обикновено са кратки: „(От Едема до Драхми мони О (70 прехода)". Много рядко към тях са добавени пояснения от по едно-две изречения за народите, населяващи съответната страна, или за техните обичаи. Направлението на пътищата често не е строго издържано по посоката си.

Началото на всички пътища според произведението е на Изток — от „рая Едем", който според Библията се намира „някъде на изток". През Средновековието обаче, много от авторите изоставят библейската версия за местонахождението на рая, тъй като изворите, а и цялото протежение на реките Тигър и Ефрат е твърде добре известно. Най-далечната позната тогава страна е Индия, (а също и Китай), следователно „рая Едем" трябва да е разположен след Индия.

Топонимията в гръцкия текст на „Описанието на пътищата" е уточнена от изследователите, а тъй като средновековния български превод следва почти своя първоизвор, то направените изводи в много голяма степен важат и за българския текст[66]. Индия – страната на брахманите (Драгмаиъ, Драхма), отстои „само" на 70 дневни прехода (О мони) от „райския Едем". Пътят върви по реката Фисон (Инд или Ганг), която според Библията изтича именно от рая.

Съседни на брахманите са страните Евилат и Емир (Еуилатъ, Эмиръ). Евилат всъщност е библейското название на част от Индия, заобиколена от райската река Фисон.

След това текстът се ограничава предимно в посочване на разстоянията по суша и море, като се минава през „Аксиомен" (Етиопия) по море; след това от Аксум до Малка Индия (Малоую Іїаю) — Южна Арабия, след това по Червено море, оттам през Персия и Сарациния в Евилат (пристанище на Червено море), от което може да се отплува в пристанището на Индийска Персида. От Евилат пък може да се отиде (преплува) в Елам (несториянска епархия) и Антиохия. След това пътят води в Константинопол и Рим и завършва в Галия. Дължината му е 1125 прехода. Всъщност това е била дължината на обитаваната земя, измерена по права линия „по средата" (от Едем до Галия), но в средновековния български ръкопис това не е ясно отразено. В грузинския превод на съчинението е 1425 прехода (монадери). Що се отнася до другите мерки, те съвпадат — един преход има 60 мили, а една миля 7 и 1/2 стадия. Цифровите стойности, дадени в края на българския ръкопис в отделните гръцки ръкописи, се различават.

Преведеният от Константин Костенечки през XV в. късноантичен итинерарий „Описание на [пътищата от] в населената земя от рая Едем до ромеите", е особено показателен за интереса на средновековния българин към опознаване и връзка с останалия свят. Ако се приеме, че съчинението „Описание [на пътищата] в населената земя" е преведено на български в началото на XV в., за времето си то е твърде остаряло и дава малко практически полезни сведения. Възниква въпросът, защо все пак това съчинение е преведено и преписвано през XV–XVI в.? Най-вероятният отговор е това пътно пособие с краткостта и нагледността си да дава ясна (макар и остаряла) представа за една голяма част от населената земя.

„За Едем" (Описание на реките)

Тук давам отново този кратък географски текст, защото при издаването на книгата си[67] все още нямах копие от публикувания от Б. Монфокон гръцки текст в Коаленовата сбирка в Парижката библиотека[68].

„За Едем" (за реките)

Едем и макарините[69] имат една църква, която е направена от един камък антракс, дълга е 7 мили, а широка 30. Има 7 жертвеника. До жертвеника стигат 62 (27) стълби. Под тях извира река, течаща от рая, разделя се на 4 части. От тях Геон и Фисон, както и Нил текат на юг, Тигър и Ефрат – на север. И когато Геон достигне Египет, един от изворите му е в Ливия, откъдето и изтича водата, увеличава се и напоява Египет през месец август. Нарича се от египтяните „истипие", ще рече „вода от тъмата".

Така става и с Тигър и Ефрат, които са родени в райската градина, те също минават под земята и отново се появяват на планината Тавор.

И така Ефрат има светло течение, спуска се от северните страни към южните и се влива в Персийския океан, като прави дълбочини и тръстикови езера и в тях неизвестно се губи.

Тигър извира от някакво неизвестно източно езеро и тече към южните страни, пресича Триконската планина при масагетите, съединява се с Ефрат и разделя Вавилон, и като излиза

(от него), се приближава до Перидон и се влива в Персийския залив. Преди да се съедини с Ефрат, двете текат отделно една от друга, като образуват Междуречието, имащо дължина от Ефрат до Тигър 428 (стадия).

Фисон, която се нарича и Газ, и Истър, и Дунав от траките, извира от рая и като навлезе под земните недра глъбини, извира (отново) на запад от Пеонската планина (Алените), която се простира от Сицилийско море до германците на северния океан. Оттук тече на изток и се влива в Аксинското (Черно) море чрез пет устия[70].

„След това идват други 36 реки, които са"[71]**:** Йордан, Ниф, Танаи, Данаприс, Миниис, Йеримант, Алис, Асоп, Ермос, Йрасин, Риос, Варис, Алфие, Таврос, Еурот, Меандър, Иринос, Авксиос, Пилор, Пирам, Меон, Еврос, Сангар, Афеи, Нанеи, Иперган, Калис, Самие, Пандър, Стровос, Охиал, Вир, Хион, Йерис, Строс, Иродан.[72].

Срв. гръцкия текст на откъса за 36-те най-големи реки:

“In quaestionibus Anastasii ubi agitur de situ Paradis in margine legitur eadem manu").

Fol. 241.verso.

Ὀνόματα των μεγάλν ποταμοῦ Φησών Γεών Τίγρις Ἑύφρατάης Ιορδάνης Νύμφιος Τάναις Δάναπρις Μινήασ Βρυμάνθιος Αλσης Ασώμος Θέρμολος Ηράσινος Ρΐος Βαρυσένης Αλφίας Τάυρος Εὑροτας Πίνιος Μέννδρος Ηρινος Αξιος Πύὑραμος Βέος Ερον Σαγάρ Αλφελος Ὕπέργιος Κάλαοσρος Σίμιοσ Σκάνδρος Στρύμνος Αχελος Ρέσις Ρόδαμος Βίθρον Σέργερις Στροσος ό κάι Δανύβις Ρόδαμος όμυ μ[73].

„За планините"

Това са и планините Хиван, Кавказ, Авлис, Олимп, Арарат, Тавор, Синай, Пириніим, Кидеи, Термопие, Іермимон, Іерасин74 .

Срв. гръцкия текст на откъса за най-големите планини: Montfaucon, B. Bibhotheca Seguieriana sive Coisliana, Paris, 1715, codex CXX olim CCIX, fol. 241, p. 194: „In quaestionibus Anastasii ubi agitur de situ Paradisi, in margine legitur eadem manu."

Fol. 241.verso.

Ὀνόματα των μεγάλων όρέων Λίβανος Κυόρασις Ταῦρος Αχλας Ολύμβοσ Αραράτ Θαβίριον Σίναιον Πυρίναιον Κιθαρίνιον Θερμόνιον Ερμόνιον Σιών ομυ ρο. Joannes Comnenus in descriptione montus Atho, quam edidimus in fine Palaeographiae Graecae, ait montem Atho esse unum ex duodecim maximus orbis montibus, qui tamen hic non memoratur[75].

„За това, което означава Адам", (за посоките на света)

А. Анатоли, т. е. Изток; Д. Дисис, което е Запад; А. Аристос, което е Север; М. Месемврия, което е полуден, Юг.

Един от най-рано изгубените спомени в митологическото, религиозно и историческо съзнание на човечеството е споменът за местонахождението на рая Едем. Този въпрос се разисква нашироко в средновековната литература, като се интерпретира в зависимост от вида и характера на произведението. Християнските писатели още от ранните векове на формирането на християнската религия тълкуват по различни начини библейския разказ за рая.

“И насади Господ Бог рай в Едем, на Изток, и там настани човека, когото създаде.” (I, 2,8).

Отците на църквата подчертават изричното посочване в Библията, че раят е градина насадена от Бог специално за човека, тъй като човек е създаден „по образ и подобие" на Бога.

Йоан Дамаскин пише: „...Божественият рай, който Бог насади в Едем, хранилище на веселието и радостта лежи на Изток – по-горе от цялата земя, благоразтворен и освещаем наоколо с най-чистия въздух, украсен с най-цъфтящите растения, наситен с балаговония, изпълнен със светлина, надвишаващ представите за всякаква осезателна прелест и красота, той е истинското божествено място и жилище, достойно за този, който е създаден по образ Божии”. Що се отнася до това, че Бог е действал не като Бог, а е „насадил” рая, Йоан Дамаскин разсъждава: „И насади Бог рая...Кажи ми, да не би той да е трябвало да върши и копане и земеделие и друга земеделска работа за да украси рая? По никакъв начин. И тук думите „насадил”, трябва да се разбират, че Бог е заповядал да бъде на земята рай, за да може там да живее създадения от него човек.” (99 Хомилия на кн. Битие, 13, п.3). Всъщност при тълкуването значение има и етимологията на думата на гръцки παράδειςος, (градина, парк) от др. персийски paridäeza (оградено място), на старобългарски рай – от авестийското или индийското räy (богатство, щастие, владение).

Схващането за целесъобразността на „видимия свят” е свързано с антропоцентризма. Човекът в християнската религия е представен като микрокосмос, „малък свят”, най-висше творение, а всичко останало е създадено за негова полза и потреба. Йоан Екзарх също предава тези разсъждения, като добавя и удивлението си от божието творение: „ И как няма да се радва (всеки човек) като разбере за кого е украсено небето със слънце и звезди, за кого на земята са създадени растенията, дъбравите и цветята и с планини е увенчана, за кого моретата, реките и всички води са изпълнени с риба, за кого е приготвен рая, това царство (небесно).”

Объркване има и по отношение на поредния ден от шестдневното творение, когато е създаден рая. Тъй като Първа книга Битие на Библията е компилация най-малко от две книги, създадени по различно време, то и двата разказа за сътворението на човека се различават съществено един от друг. Това поражда и различията в тълкуванията. Според Йоан Дамаскин раят е насаден след шестия ден, докато Ефрем Сирин, Августин и др. отци на църквата го преместват в третия ден, когато са сътворени растенията. Августин се опитва да примири това противоречие като посочва, че след като създава растенията в третия ден от сътворението, Бог в шестия ден ги засажда в рая.

Идеята за засаждането на рая като изкуствена градина се възприема и като първото действие, което ще трябва да възприеме човек от Бога – да създава чрез култивиране, чрез изкуство, а не както Бог твори чрез божествения промисъл. Т. е. не самата цивилизация е грях, а греховната цивилизация на падналия човек, който посяга към дървото на познанието и може да посегне и към дървото на безсмъртието, с което ще се опита да стане равен на Бога.

Отците на църквата се различават в становищата си относно тълкуването на библейския разказ за рая и неговото разбиране в буквалния смисъл – като райска градина на земята или в преносен духовен, алегорически смисъл. Повечето от отците на църквата възприемат второто тълкуване, към алегорическото тълкуване са склонни предимно александрийските и кападокийските отци – Климент Александрийски, Василий Велики, Григорий Богослов, Йоан Златоуст и пр., някои от тях не отричат буквалното материално съществуване на рая на земята. Зад последното тълкуване стоят антиохийските патристи – Севериан Гавалски, Немезий Емески и пр. В западната патристика Августин Блажени се опитва да съчетае и двете тълкувания: „Аз мисля, че божествения рай е бил двоен – и духовен и земен, така че истината са я предали богоносните отци, тези които са учили по единия начин и тези, които са учили по другия начин.”

Св. Йоан Дамаскин предава по най-безапелационен начин първото тълкуване. Неговите хомилии на кн. Битие са преведени и в Средновековна България: „И насади Бог рая в Едем, на

Изток... За това блажения Моисей е записал и името на това място, за да не би обичащите да пустословят да могат да измамят простите слушатели и да говорят, че рая не е на земята, а на небето и да бълнуват подобни митологии...Затова моля да затворим слуха си за всички подобни учители и да следваме правилата на Светото писание...И като чуеш, възлюблени, че „насади Бог рая в Едем на Изток”, то вярвай че рая е бил създаден и то на същото това място, където посочва Писанието.”

Указанието, че раят е на Изток всъщност води до много и различни тълкувания за неговото място. Преди всичко следват разсъжденията от типа на – на изток от какво – от мястото, където Моисей получава Божието откровение – т. е. на изток от пл. Синай, или на изток от Светите земи? Според най-разпространените тълкувания на Битие (I, 2,9) мястото на рая е в северна Месопотамия, докато в Новия Завет тълкуването е алегорично като Небесен Ерусалим (Апок. 21,2-22,5).

За да избегнат прекия отговор, дали може да бъде достигнат раят, щом е на земята, средновековните писатели възпроизвеждат античната идея за съществуването на „световен океан”, който заобикаля цялата земна суша и „отвъд него съществува друга суша, където е раят. Затова той е недостижим. В преведената още през IX–X в. в Средновековна България „Християнска топография” на Козма Индикоплевст е обосновано това становище. Според него „световният океан” е като вътрешно море: „Казахме, че формата на Земята е (продълговата) от изток към запад, а ширината ѝ е от север към юг. Тя се разделя на две части, като лежи по средата и е заобиколена от морето, наричано от светските (философи) океан. Той заобикаля тази земя, на която живеем ние, хората (и е вътрешен спрямо онази земя), чиито краища се свързват с краищата на небето и която (земя) заобикаля океана. Ние хората сме живели някога на изток, на онази земя, преди станалия по времето на Ной потоп – а там е раят." Този възглед явно се е оформил у александрийския търговец и писател, може би и в противовес на разбиранията, отразени в „Шестодневите", че мястото на рая е на изток — т. е. до обитаваната част на земята. Козма Индикоплевст знае и от собствен опит, тъй като много от описанията в съчинението му се базират на личните му наблюдения, пък и от разказите на други пътешественици и мореплаватели, че това твърдение е невярно и невъзможно: „Тъй като човеците обичат много да се учат и полагат голямо старание, то ако раят се намираше на нашата земя мнозина не биха се поколебали да стигнат и до него”. Затова Козма отделя земната суша като остров от земята, на която „се намира раят” чрез „световния океан”.

Свързан с описанието на рая, много разпространен и многократно тълкуван е и „бродещият сюжет” за острова на блажените, брахманите или „голите мъдреци”, с които Александър Македонски отива специално да се срещне. Сцената е предадена както в преводите на Александрията – българския и сръбския превод, така и в много други съчинения.

Средновековният българин може да получи сведения за далечни страни и народи не толкова от посочените съчинения, които по своето съдържание биха могли да бъдат наречени географски, но по-скоро приличат на кратки справочници пътеводители. Можем да сравним едно от тези съчинения „Християнска топография" на Козма Индикоплевст, която по богатство на конкретните географски познания превъзхожда другите съчинения не само в средновековната българска, но и в ранновизантийската книжнина.

Смята се, че един от източниците на Козма Индикоплевст при написването на неговата книга също е един от гръцките ръкописи на итинерария „Описание (на пътищата) на населената земя от рая Едем до ромеите”. Разбира се, тези съчинения се схождат само най-общо, по-скоро в някои основни положения за "обитаваната земя", но не и по жанр. Както в „Описанието", така и за Козма тази земя на изток достига до Индия (у Козма до Китай), на запад до Гали – пристанището Гадера (Гадес, Кадис) – древна финикийска колония на югозападния бряг на Пиренейския полуостров. „Дължината на земята" измерена по права линия „по средата, според „Описанието", както бе посочено, е 1125 (1425) прехода, а според Козма тя е 400 прехода. При него „средната линия" на земята започва от Китай (Циниста), минава през Хуния, Индия, Бактрия до Персия, което прави 150 прехода. Дължината на един дневен преход (mansio) се е меняла и е отразена по различен начин. Докато в „Описанието на пътищата" един преход (монъ) е равен на 60 мили, то за Козма Индикоплевст той е 30 мили.

Периплусът – „За моретата"

Много разпространени в средновековната българска литература са съчинения от типа на кратки **периплуси** – „Описание на моретата", които се срещат в различни версии. Една от най-разпространените версии е описанието на четирите основни морета и по-малките морета (заливи) в тях. Такива са описанията в съчиненията на Йоан Екзарх, в „Галиново на Упократа" (За устройството на земята) и др. В края на съчинението на Константин Костенечки е поместен периплуса „За моретата" – описание на Средиземно и Егейско море с многобройните по-малки морета и заливи в тях. Тези кратки периплуси дават само най-общи сведения за моретата и тяхната последователност. Тук давам по-точен превод на този кратък трактат и коментар[76].

„За моретата". (По Богишичевия (Васарионов) сборник)[77]

“Брегът на Хелеспонт приема морето (Егейско) и се стеснява при Авин и Систон. Това море (Пропонтис) се стеснява при Халкидон и Византий, където е тясно. Оттук започва (Понтийско) море, натам е и Меотидското езеро (море) А пък от началото на Европа и Ливия е Иверийското (море), то се простира до Пиренейската планина, а (Лигустийското море) се стеснява и преминава в Тиренско (море). Сардинско (море) е това, което от Сардиния достига до Ливия. Тиренското (море) се стеснява при Сицилия, а започва от Лигустийския залив. Така също са Либийското, Критското, Сицилийското, Йонийското и Ангелското (Андриаонското) море, което се влива в Сицилийското море, както и Коринтския залив, сиреч Алкионското море (залив). Сунийското и Скиленското море приемат Саронското море. Така също са Миртонското и Каринското (море), в които са Кикладските (острови). Също и Карпатското, Памфилионското и Египетското (море). (През Икарийското море е Егейското море). (Разстоянието по море) при плаване покрай Европа от устието на река Танаис до Херакловите стълбове е 609 709 стадия. Либийското (море) от Тингас до Кановското устие е 209 252 стадия. А Сина (Азия) от Канова до река Танаис е 4711 стадия. Общо (покрай заливите) населената земя е 130 907 2 стадия."[78]

Картата към „Отломки по космография и география"

Картографията в Средновековна България почти не е развита. Запазени са схематични изображения на посоките на света, на розата на ветровете и пр., но единствената карта, която ми е позната, е картата от Багишичевия сборник. Тя най-вероятно придружава съчинението „Отломки по космография и география" Може би именно липсата на интерес към картографията в нашата средновековна книжнина е причината досега този въпрос да не е засяган в съвременните изследвания. Обратно, повече внимание обикновено се отделя на споменаването на България и на българските земи в чуждите географски карти[79].

Итинерарият „Описание на [пътищата в] населената земя" вероятно е придружавал някаква късноантична карта от типа на Пойтингеровата (Tabula Peutingeriana)[80], то картата в Богишичевия (Висарионов) сборник е от типа Т-О карти. Те отразяват схематично триделното деление на населената земя, описано от Павел Орозий. Съхранени са няколко десетки карти от Ранното средновековие, но нито една гръцка[81]. Именно поради това картата в Богишичевия сборник би трябвало да бъде обект на по-внимателно проучване от страна на специалистите по история на картографията. По надписите е ясно, че тя е превод от гръцка карта, като някои надписи са калкирани буквално от гръцки[82].

Този тип карти наподобяват буквата Т, вписана в кръг – О. Пресичането на буквата Т образува Танаис (р. Дон, лявата част, понякога Черно море), дясната част – р. Нил, основата – Средиземно море. Горната част на картата е два пъти по-голяма от долната и изобразява Азия, лявата долна част – Европа, а дясната долна част – Африка. Горната част на картата е Изток, долната – Запад[83].

На картата в Богишичевия сборник в центъра на „икумени" (позната земя), изобразена като кръг, е поставен „пъпът на света" – гр. Ерусалим — безспорно свидетелство за християнския произход на картата.

От Ерусалим четири линии сочат основните световни посоки. На север под формата на обърнато П, заградено в два кръга, е отбелязана крайната земна точка – Тулският остров (Θоулъ островъ), като преди него са поставени келтите (келтъ).

На запад се намира Средиземно море (наше море), като със специален знак – кула или колона, са отбелязани Испания и пристанището Кадес (гадири), както и Атлантическият (Британският) океан (вретаииіа океанъ).

На юг се простират Червено море (чрьмное море), и Еритрейско море (Индийския океан), както и Черно море (Евксинския понт). На юг е отбелязано и „топлият юг, окрайнините на р. Нил".

На север се простира Каспийско езеро (каспіа море) при сурите (сѡры). Означен е и Китай (сина).

Около картата има надписи, отбелязани са ветровете „розата на ветровете", но те могат да бъдат точно разчетени и дешифрирани само при работа с ръкописи, тъй като публикуваните фотокопия са некачествени[84].

Отбелязани са ветровете (розата на ветровете) с гръцките им названия, както и основната характеристика на вятъра, т.е. промените на времето, които го съпътстват: Афалѡт (άπηλιωτησ – източен вятър; Еорос (έυρος) – югоизточен, който е облачен и дъждовен; Еуронотос (έυρονοτος) – южен вятър; Ливоиотос (λιβόνοτος) – югозападен, южен вятър; Луј (λίψ, λιβός) – югозападен вятър; Θраскиіан (θρασκίασ) – северозападен вятър; Апаркіа (ἀπαρκτίας) – северният, студен вятър и др.

В горния край на картата е отбелязана смяната на сезоните според движението на слънцето лято и пролет, зима и есен. Това е пояснено по-точно в специална рисунка към съчинението.

Във всеки случай сведенията, които дава картата, отговарят на съдържанието на текста на „Отломки по космография". За XVI в. те са твърде остарели, защото картата по всяка вероятност е била механично копирана от по-стар оригинал, който Константин Костенечки е могъл да заеме от свой първоизточник, а по-късно и Висарион Дебърски го е пренесъл в своя ръкопис.

13.01.2010

В друга илюстрация към Богишичевия сборник чрез осемлъчна звезда, в центъра на която „се намира Раят", са изобразени основните посоки на света и е изразена старата идея за етническото географско райониране на „икумени", формулирани още от Ефор (V в. пр.н.е.). Според него на изток са индийците (индЬи), на север – скитите (скифъ), на юг – етиопците (ефиопи), на северозапад – келтите (келтъ). Както споменах, такова деление на обитаваната земя според основните (в античността) етнически групи се среща и в произведението на Козма Индикоплевст[85].

Средновековният читател може да получи от разгледаните съчинения сравнително ясно точно и достатъчно богато (независимо от краткостта и почти „справочния" характер на произведенията) познание за водните пространства, реки и планини на познатата тогава част от земната повърхност. Може дори да се предположи, че „Отломки по космография" на Константин Костенечки съдържат тези подбрани откъси от съчинения или кратки съчинения с илюстрации, защото са предназначени да се ползуват и като учебно пособие на един по-висок етап от обучението. С това до голяма степен може да се обясни практическата полза от неговото съчинение, защото по това късно време (след XV в.) в този вид кратките описания на географски обекти като пътища, морета, протоци, пристанища и пр. не са могли да бъдат използувани за прякото си предназначение – като пътни пособия.

Данните в „Описание на населената земя" и сведенията в съчинението на Козма Индикоплевст за времето, в което живеят и творят техните автори и съставители (IV–VI в.), са доста точни и богати. За средновековния българин те са остарели, с неясна топонимия. Българите едва ли изпитват нужда от съвсем точни данни, поради липсата на преки политически или търговски интереси към описаните страни, каквито например се съдържат в съчинението на арабски и други пътешественици от VII–XI в. и каквито по-късно (XIV-XV в.) се появяват и западноевропейската литература. Но независимо от коренната промяна на етническия облик на земите, които са описани, от прекрояването на държавните граници и културните промени, приведените данни остават до Късното средновековие неизчерпаем извор за задоволяване на любознателността и въображението на средновековния човек.

БЕЛЕЖКИ

[1] *Travel and Travellers of the Middle Ages.* **Ed. By A.P. Newton,** L., 1968, p. 23

[2] **Бородин, О. Р., Гукова, С. Н.** *История географической мысли в Византии.* СПб., 2000.

[3] **Martinelli, G.** La geographia e i padri della Chiesa. – *Bolletino della Societa Geographica italiana.* 1882, maggio-iuglio, p.19 sqq.

[4] **Куев, К.** *Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки.* С., 1983; **Куев, К., Г. Петков.** *Събрани съчинения на Костенечки. Изследване и текст.* С., 1986, 361–429, гл. 1-9. (**Куев, К., Г. Петков**. Събрани съчинения)

[5] **Ангелов, Б.,** Г.Данчев, Ст. Кожухаров, Г. Петков. *Димитър Кантакузин. Събрани съчинения.* С., 1989, с. 140; *Стара българска литература.* Т. V, *Естествознание.* **Състав. и ред. А. Милтенова**. С., 1992, с. 137–154, 162–163 (**Милтенова, А.** *Естествознание*) с. 164.

[6] **Novaković, St.** Odiomci srednovjekovne kosmografije i geografije. – *Starine,* XVI, 1884, c. 41 – 56 (**Novaković, St.** Odiomci kosmografije i geografije); **Естествознанието** в Средновековна България. *Сборник от исторически извори. От акад. Цв. Кристанов и проф. Ив. Дуйчев.* С., 1954, с.336–375 (**Дуйчев, Ив**. Естествознанието).; **Милтенова, А.** Естествознание, с.137–154, 162–163

[7] *Das Hexaemeron des Exarchen Johannes.* **Hrsg. R. Aitzetmüller.** T. I - VII, Graz, 1958 -1975 (**Aitzetmüller, R.** *Das Hexaemeron*), passim; **Йоан Екзарх.** *Шестоднев.* Прев. от старобългарски, встъпителна студия и коментар Н. Кочев.С., 2000 (2); **Дуйчев, Ив**. Естествознанието, с.93–157; **Des Hl. Johannes von Damaskus** Ἔκθεσισ ἀκριβής τῆς ὀρθοδόξου πίστεος in der Übersetzung des Exarchen Johanes. Hrsg. L. Sadnik, 1-3 *(MLS DV, T. - XVI),* Wiesbaden - Freiburg, 1967 - 1983.

[8] **Тихонравов, Н.** *Памятники отреченной русской литературы.* Т. 1, 2. СПб., 1863.

[9] **Изборник** великото князя Святослава Ярославича 1073 г. – *Общество любителей древней писменности (ОЛДП),* V, 1880 (фототипно: MLS, T. 3. Wiesbaden, Harrassowitz, 1965; М., 1980); Москва, 1983, (факсимилно) (**Изборник Святослава)**

[10] **Winstedt. E. 0.** *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes.* Ed. with geographical notes. Cambridge, 1909; **Cosmas Indlcopueustes.** *Topographie Chrétienne.* Introduction, texte critique, illustration, traduction et notes par W. Wolska-Conus. Bd. I - III (Sources Chrétiennes, 141,159,197), Paris,1968–1973.

[11] **Levi della Vida, G. Bardesane.** *Il dialogo delle leggi dei paesi.* Introduzione, traduzione e note. Roma, 1921, 19 – 51; **Четыре бесяди Кесария** или вопросы святото Сильвестра и отвяти преподобного Антония. Текст по рукописи XV в. принадлежащей Московской Духовной академии. Сообщил архимандрит Леонид. – *ОЛДП,* М., 1887; **Милтенов, Я.** *Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция.* С., 2006, отг. 109-111, с. 385–389.

[12] **Novaković, St.** Odiomci kosmografije i geografije, 41-56;– Вж. **Ангелов, Б.** *Из старата българска, руска и сръбска литература.* Кн. 2, 170–180 (**Ангелов, Б.** *Из старата литература).* **Дуйчев, Ив**. Естествознанието, 336–375.

[13] **C. Giannelli.** Di alcune versioni e rielaborazioni serbe "Solutiones breves quaestionum naturalium", attribuite a Michele Psello. - *Studi bizantini e neoellenici*, Roma, V, 1, 1939, 445-468

[14] **Чолова, Цв.** *Естественонаучните знания в Средновековна България.* С., 1988, с. 31–35. (**Чолова, Цв.** Естественонаучните знания).

[15] **Novaković, St.** Odiomci kosmografije i geografije, 54–56

[16] Боньо Ангелов убедително доказа, че Богишичевия сборник е писан през XVI в. от Висарион Дебърски. Висарионовите сборници – Богишичев и Скопски са близки по съдържание с Дриновия сборник (всичките са от XVI в.) Вж **Ангелов, Б.** *Из старата литература, Кн. 2, 165–170*

[17] **Трифонов, Ю.** Живот и дейност на Константин Костенечки. – *Списание на БАН,* 66, 1943, 223–292 (изд. на текста с. 288–291), с. 231–232, бел. 2.

[18] **Дуйчев, Ив.** За книжовното творчество на Константин Костенечки. – *Известия на Института за българска литература* (ИИБЛ), 1954, 223–231 (същото В: Проучвания, 241–248). **Дуйчев, Ив.** Географски описания в средновековната българска книжнина. – В: *Сборник в чест на осемдесет годишнината на Н. Михов.* С., 1959, 159 – 170 (същото В: Проучвания, 258 – 271); **Giannelli, C.** Op. cit.

[19] **Дуйчев, Ив**. Естествознанието, с. 336–375.

[20] **Куев, К., Г. Петков.** *Събрани съчинения,* с. 523–526

[21] **Ангелов, Б.** *Из старата литература,* Кн. 2, 186-190; **Сване, Г.** Константин Костенечки и его биография сербского деспота Стефана Лазаревича. – *Старобългарска литература,* 4, 1978, с. 35.

[22] **Трифонов, Ю.** Цит съч.**, с. 226;**

[23] *Die seiben Klimata und die πόλεις επισήμοι. Eine Untersuchung zur Geschichte der Geographic und Astrologie im Altertum und Mittelalter* **von E. Honigmann.** Heidelberg, 1929.

[24] **Константин Костенечки.** Житие на деспот Стефан, л. 148–1526 (с. 366-371); **Трифонов, Ю.** Цит съч., с. 226;

[25] **Константин Костенечки.** Житие на деспот Стефан, л. 148 6–160 (с. 367, 368).

[26] **Novaković, St.** Odiomci kosmografije i geografije, p.44, 55. **Константин Костенечки.** *Житие на деспот Стефан,* л. 148 6–160 (с. **367,** 368).

[27] **Novaković, St.** Op. cit., p.44;. **Константин Костенечки.** *Житие на деспот Стефан,* л. 148 6-160 (с. **367,** 368).

[28] **Klotz, A.** Ὀδοιπορίαι ἀπό Ἐδέμ τοῦ παρβδείσου ἄχρι τῶν Ρωμαίων. Zur Expositio totius mundi et gentium. Georg. lat. minor, ed. Riese, 1878, p. 104 sq. - *Rheinisches Museum für Philologie.* Neue Folge. Bd. LXV, Frankfurt am Main, 1910, p. 608, (**Klotz,** *Odoiporia)*

[29] Поповић, П. Четири рајске реке. Једно место из Константина Философа. - *Глас Српске академије наука у Београду,* 171, 1936, с. 161-176.

[30] **Константин Костенечки.** Пак там.

[31] **Novaković, St.** Op. cit., p.55

[32] **Константин Костенечки,** Пак там.

[33] **Novaković, St.** Op. cit., p.55

[34] **Константин Костенечки,** Пак там.

[35] **Klotz,** *Odoiporia,* p. 608 ff.

[36] **Пигулевская, Н. В.** *Византия на путях в Индию.* М.; Л., 1951, гл. „Пдорожные и Полное описание мира", с. 115-128; 408-410.

[37] **Klotz,** *Odoiporia,* p. 608–616.

[38] *Православный Палестинский сборник,* (ППС). Вып. 11 (Т. 4, Вып. 2) СПб., 1888, с. 16-31 (Публикуван е един от най-ранните проскинитарии – на Епифаний Агиополит); (ППС) Вып. 23 (Т. 8, Вып. 2) СПб., 1889, с. 1–59; За проскинитарите в Средновековна България Вж. С. Гюрова в: **Милтенова, А.** Естествознание, с. 407–437; **Гюрова, С, Н. Данова.** *Книга за българските хаджии.* С., 1985.

[39] **Милтенова, А.** Естествознание, с. 162-163

[40] Текстът на Expositio totius mundi et gentium е публикуван и коментиран многократно. Вж. анализ на изданията и публикация на текста: **Vasiliev, A.** *Expositio Totius Mundi. An Anonimus Geografic Treatese of the Fourt Century A. D.*, 1936, p. 28-38; (текст на англ.) p. 8-28; **Пигулевская, Н. В.** Цит. съч., с. 38–40; **Полякова, С. В., Феленковская И. В.** Анонимный географический трактат "Полное описание вселеной и народов" – *Византийский временник,* Т. 8, М., 1956, с. 12.

[41] **Vasiliev, A.** Op. cit., c.29.

[42] **Чолова, Цв.** Естественонаучните знания, с. 339–341.

[43] Добавките се правят по Ловчанския препис, който е по-пълен в началото. **Novaković, St.** Odiomci kosmografije, 54-55; **Ангелов, Б.** Из старата литература, Кн. 2, 192-193.

[44] „Рая Едем" (Битие, I, 2, 8 „И насади Господ Бог рай в Едем, на Изток, и там настани човека, когото създаде."). В Expositio В – § 4 започва описанието на „макарините (камарините), които обитават източните предели, описани от Моисей под името Едем". След това е описанието на четирите райски реки и начина на организация на живота на макарините, като завършва в § 7 „Земята на камарините се простира на 70 прехода.". За макарините. Вж по-подробно в трактата „О Едемоу".

[45] **Драхма** – (Драхма, Брахма[н]) – страната на брахманите; В: **Expositio,** §8 „Ако се движиш на Запад, там обитават брахманите...Продължителността на тяхната земя е 5 прехода". Брахманите, според друг източник – Geographus Ravennas, 2, 1, са жители на сирийска Индия.

[46] Престой (монада) – Вж **Чолова, Цв.** Естественонаучните знания, с. 193

[47] Вж бел. 72.

[48] **Евилат** – страна в Индия, спомената е в Библията Evilat (Gen., 2, 11). Според по-късните географски съчинения, Евилат и земята на брахманите се намират една до друга в Индия. Вж Geographus Ravennas, 2, 1; Епифаний (Epiphan. Expos, fid. cath., 12). В „Описание на [пътищата]..." е дадено разстояние от 70 престоя от страната на брахманите до Евилат, докато в Expositio § 9 „страната на евилатите се простира на 32 прехода".

[49] В Expositio В – текстът обяснява за всичките изброени до тук народи, че те живеят без държавна власт и водят богоподобен начин на живот § 4–9.

[50] **Емир.** Според издателя на грузинската версия на „Описание на [пътищата]..." **Avalichvili, Z.** Géographie et legende. – *Revue de l'Orient Chrétien.* 26, с. 280-283, 301) това е легендарна страна в Индия.

[51] **Евнека** – областта Неб (Небус), на север от Индия – Expositio § 11 и 12: „Тук [за първи път се появяват] посевите и жътвата, докато преди споменатите народи се хранят с плодове, пипер, и мед, камарините получават насъщния си хляб от небето. Всичките тези народи не познават гнева и не се нуждаят от съдилища; на тях са им чужди раздорите, алчността коварството и други подобни пороци.

[52] **Дисиман** (Дисаф – в Expositio , § 13) – неуточнена, легендарна страна.

[53] В Expositio сведенията за този легендарен народ (Дисаф) са много по-оскъдни. Споменава се само, че „обитателите на Дисаф, както и съседните племена се управляват от старейшини.". Страната им обхваща най-дългото разстояние, от 240 прехода.

[54] **Велика Индия** – същинска Индия – Вж **Пигулевская, Н. В.,** Цит. съч., с. 121, докато **A. Klotz.** *Odoiporiai,* с. 616, неправилно я отъждествява с Нубия.

[55] **Диаврод,** (Diaba) – вероятно о-в Цейлон (Сиеледива, Дива) – Вж **Пигулевская, Н. В.** Цит. съч., с. 121

[56] **Аксомис** (Axomis) - Аксум (Етиопия) Eximia regio – в най-стария вариант, а в по-новия —foris una regio., Сопоставката на eximia regio от Expositio с Ἀξομία от „Описанието на [пътищата].." прави в своето изследване **Avalichvili, Z.** Op.cit., стр. 290, като предполага че става въпрос за Аксум в централна Етиопия. Дали тази локализация е правилна е съмнително, защото в Expositio, § 17 се посочва, че Ексимия (Axsomis) **граничи** с Велика Индия.

[57] **Червено море** (Аравийско море), Вж **Чолова, Цв.,** Естественонаучните знания, с. 247 (бел.19).

[58] **Малка Индия** – Южна Арабия. При по-внимателен прочит на Expositio обаче, по-скоро се има предвид, че Малка Индия е до Велика Индия, която от своя страна граничи с Ексмия (Axsomis). За Малка Индия в Expositio § 18 се посочва „След тази страна Ексмия (Axsomis) лежи Малка Индия, нейният народ се управлява от старейшини. Тук има неизброимо множество слонове и поради това персите ги получават от тях. Жителите на Малка Индия населяват пространство от 15 прехода. (§19) След Малка Индия живеят персите, съседни на римляните..."

[59] **Персия.** Следващите топоними са по-познати и изяснени

[60] **Сарацини** – Пигулевска много точно отбелязва, че тук арабите се споменават, без да се отбележи, че са мюсюлмани, следователно съчинението е писано преди VII в.- **Пигулевская, Н. В.** *Византия на путях в Индию, с.129.*

[61] (Евилат) на Червено море (Ела, Айлана), дн. пристанище Акаба;

[62] **Индийска Персида**

[63] **Елам,** несторианска в Южна Месопотамия.

[64] **Чолова, Цв.** Естественонаучните знания, с. 339–341

[65] Expositio, § 19-671, p.21–26.

[66] Вж **Vasiliev, A.** Op. cit., passim и посочената там библиография; **Пигулевская. Н. В.** *Цит.съч.,* с. 38–40; **Полякова, С. В., Феленковская И. В.** Цит. съч., коментар към текста.

[67] **Чолова, Цв.** Естественонаучните знания, с. 341-345.

[68] **Montfaucon, B.** Bibhotheka Seguieriana sive Coisliana, Paris, 1715, codex CXX olim CCIX, fol. 241, p. 194.

[69] Макарини. Първата част на това съчинение отговаря на гръцкото анонимно съчинение Ἔκθεσις λόγου περὶ Μακαρε̃ων, Вж. **Klotz,** *Odoiporia, p. 608*

[70] **Попович, П.** Цит съч.,

[71] **Novaković, St.** Odiomci kosmografije, 55–56.;**Ангелов, В.** Из старата литература, кн. 2, с. 184,186–187; **Куев, Петков,** Цит.съч. с. 368–369; Вж и **Милтенова, А.** Естествознание, с. 395–396, 405–406. Съставителите на сборника приемат идентификациите, които предложих в първото издание, но дават и някои нови: Нифь – река в Древна Армения, Пилорь – река и град в Халкидика, Меонь –дн. Босфор, Вирь – кладенец (?) ,Иродань – митична река.

[72] Іодань (Ιορδάνης) - дн. р. Йордан; Нифь (Νύμφιος); Танаи, Танаис (Τάναις) – дн. р. Дон; Данaпрись (Δάναπρις) – дн. р. Днепър; Миніись (Μινήασ – Μινυήασ) – р. Миниос, в Елида, п-в Пелопонес; ІЕриманθь, (Βρυμάνθιος) (?); Алнсь Halis (Αλσης Αλυς) – р. в Мала Азия, дн. р. Казълърмак (в Турция); Асопь (Ασώπος) – р. Асопос в Гърция; Ермось (Θέρμολος Θέρμώδων) – Hermus – р. в Мала Азия, дн. р. Гедиз (в Турция) или Термодонт, р. в Беотия и в Мала Азия; Ирасинь (Ηράσινος) – р. в Гърция (п-в Пелопонес); Риось (Ρΐος) – р. Риони, в дн. Грузия; Варись (Βαρυσένης) р. Бористен, старото име на р. Днепър; Алфіе (Αλφίας, Αλφειός) – р. Алфей в Аркадия, п-в Пелопонес; Таврось Τάυρος – Тавър (?), планина в Мала Азия или р. Днестър (?); Еуроть (Εΰροτας) – р. Еврота в Гърция (п-в Пелопонес); Меандръ (Μέναvδρος); р. Меандър в Мала Азия, дн. Бююк Мендерес (в Турция); Ирнось (Ηρινος) - (р. в Сицилия?); Ауксиось (Αξιος) – дн. р. Вардар; Пилорь – (р. и град в Халкидики); Пирамь (Πύραμος) –р. Пирам в Мала Азия, дн. р. Джейхан (в Турция); Меонь (Βέος) –неотъждествена; Еурось (Ερον Εβρος) – дн. р. Марица; Саггарь (Σαγάρ) – р. Сангариос в Мала Азия, дн. р. Сакария (в Турция); Афеи (Αλφελος) –р. Алфиос в Гърция; Нанеи – р. Пеней (дн. Пиниос) в Гърция; Иперган (Ϋπέργιος) неотъждествена; Кались (Κάλλαοσρος) – р. Каистър в Мала Азия, дн. Кючук Мендерес в Турция; Саміе (Σίμιοσ), – приток на р. Скамандър; Пандрь, р. (Σκάνδρος) Скамандър в Мала Азия, дн. р. Мендерес в Турция; Стровось (Στρύμνος) – р. Струма; Охіаль (Αχελος) – р. Ахелос в Гърция; Вирь (Βίθρον) – неотъждествена; Хионь – неотъждествена; ІЕрись (Σέργερις) – р. Серег (?), дн. р. Донец; Строс (Στροσος ό κάι Δανύβις) – р. Дунав; Иродань (Ρόδαμος) – неотъждествена.

[73] **Montfaucon, B.** *Bibliotheca Seguieriana sive Coisliana,* Paris, 1715, codex CXX olim CCIX, fol. 241, p. 194:

[74] Хиван (Ливан) планината Ливан; Кавказ – планината Кавказ; Авлис; Олимп – планината Олимп в Мала Азия; Арарат – планината Арарат; Тавор – планината Тавор; Синай – планината Синай; Пириніим – неотъждествена; Кидеи- неотъждествена; Термопие – неотъждествена;планината; Іермимон неотъждествена; Іерасин неотъждествена;

[75] **Montfaucon, B.** Op. cit., ib.

[76] **Чолова, Цв**. Естественонаучните знания, с. 346–347;

[77] Вж **Novaković, St.** Odiomci kosmografije i geografije, p. 54; **Дуйчев, Ив**. Естествознанието, , 370–371; **Ангелов, В.** *Из старата литература.* кн. 2,178-179.; Добавките направени тук са по преписа на Висарион Дебърски, Скопски сборник. Вж **Ангелов, Б.** *Из старата литература,* кн. 2, с. 172 **Чолова, Цв.** Естественонаучните знания. с. 346–347; **Милтенова, А.** Естествознание, с. 151.

[78] Добавките са по преписа на Висарион Дебърски, Скопски сборник (Вж Ангелов, Б. Цит. съч.). Авинь, Ситонь (Абидус и Сестус) – градове при началото на Хелеспонт (Дарданелите); Халкидонь, Византіи (градове на Босфора, дн. Истамбул; Пропонтис – Мраморно море; Понтииское Понтийско море – Черно море; Меотско езеро (Меотидско езеро) – дн. Азовско море; Ливіа Ливиа – Африка (Северна Африка); Срдинско море (Врдинско – в Богишичевия сборник) – Сардинско море; Логистіискыи краи (Лигустийско море) – Лигурийско море, дн. Генуезки залив; Ливиіиско – Африканско море, Критскыих поучинь – Критско море, при о-в Крит; Сикельскых и Ионскыихь поучинь – Сицилийско и Йонийско море; Ангелскыихь – (Андриаонскихь поучинь – в преписа на Висарион Дебърски) – Адриатическо море; Алкионское море – залив в източната част на Коринтския залив, дн. Байа ди Лавадостро; Соуніискихь поучинь – Сунион, проток между югоизточният нос на п-в Атика и о-в Кея; Сикиленско – проток (Scyllaeum) проток между п-в Пелопонес и Атика, изход от Сароническия залив; Саронитское море – Саронически залив; Миртоонь (Myrtoom mare) – Миртонско море, между Пелопонес и Кикладските острови; Каринское – Икарийско море, при о-в Икария; Карпатско (Cargathos) – морето при о-в Карпатос (между о-в Крит и о-в Родос); Памфиліонь – море при едноименната област в югозападната част на Мала Азия; ІЕгунско (Египтско) – Египетско море; Канова (Canobis) – град на устието на р. Нил, дн. Абукир; Газскыихь оусть (Тиггас) – Тингаски залив, Тингас (Tingis), дн. гр. Танжер в Мароко; Сине (Сина) – тук Азия.

[79] **Иширков, А.** Българите в средновековните карти. — *Периодическо списание,* 70 (21), 158—160; **Koledarov, P.** The Bulgarian State in Medieval Carthography. – *Etudes Historiques*, 6, 1973, 37-57; **Коледаров, П.** Първата българска държава в средновековната картография. - *Векове*, 1, 1973; **Коледаров, П.** Втората българска държава в старинните карти от XII-XIV в. - *Векове*, 1975,15—26; **Beševliev, B.** Der Beitrag der italianischen Kartographen zur Klarung der kartographischen Gestalt der bulgarischen Lande. – *Bulgarian Historical Review*, 1982,3, 70-81; **Димитров, Б.** България в средновековната морска картография XIII-XVII векове. С., 1984. **Бешевлиев, Б.,** Основни етапи в изграждането на картографския облик на Балканския полуостров /II-XIX в./. – В: *Studia Protobulgarica et Medievalia Eropensia*. Велико Търново, 1993, 117-123.

[80] **Miller, K.** Die Weltkarte des Castorius. Ravensburg, 1888; **Пигулевская, Н. В.** Цит.съч., с.114;

[81] **Бородин, О. Р., Гукова, С. Н.** Цит. съч., с .61

[82] Първата публикация на картата е дадена като приложение на „Отломки по космография" Вж. **Novaković, St.** Odiomci kosmografije; Вж и **Чолова, Цв.** Естественонаучните знания, с. 250–251.

[83] **Бородин, О. Р., Гукова, С. Н.** Пак там.

[84] Потвърждавам тази своя констатация, защото без непосредствена работа със самия ръкопис могат да бъдат допуснати грешки. В рецензия за първото издание на книгата ми Вж **Чолова, Цв.** Естественонаучните знания, А. Милтенова отбеляза някои от неправилните разчитания, които съм направила, но самата тя, посочвайки едни грешки допуска други. Името на вятъра Ливоиотос (λιβόνοτος), аз разчитам и тълкувам неправилно, но и рецензента предлага едно неясно по смисъл разчитане. Тя пише: „на това място ясно се чете Липолотос, Лиϊолотос— едно от названията, засвидетелствувано в „Розата на ветровете", Вж **А. Милтенова**. – *Старобългаристика,* 23–24, 1990, 191–194. Такова название не съществува в „Розата на ветровете", а името на вятъра е Ливонотос Ливоиотос (λιβόνοτος) – югозападен, южен вятър. Червено море е отбелязано три пъти – един път под Ерусалим, един път над него и извън картата, с червено. Отбелязан е и Евксинския понт. В средновековните български ръкописи с Червено море (Еритрейско море) се отбелязват: Червено море, Еритрейско море, Индийския океан, Персийския залив и пр.

[85] **Редин, Е. К.** *Страны света и народи по Эфору,* 1–4.

THE LATE ANTIQUE *ITINERARIUM* AND *PERIPLUS* IN THE COSMOGRAPHY AND GEOGRAPHY SCRIPT OF CONSTANTINE KOSTENETSKY

Tsvetana Tcholova

Abstract

The boundaries of the medieval world limit the interactions and the contacts of men of that epoch. Their perception of the surrounding world is blurred and confused and they are contented only with the knowledge directly related to their activity, mainly war and commerce.

In XV century **Constantine Kostenetsky** translated a famous late antique *itinerarium*: Съмотреїе въселеніе (a Description of (the roads of) inhabited lands) which provoked the interest of the scholars but still remains under-analysed. It is still published under the misleading title „Journey to Palestine" but it has nothing to do with the proskinitaria manuscripts. This itinerary is very significant of the desire of medieval Bulgarians to discover and to connect with the rest of the world.

Constantine Kostenetsky also translates a *Periplus* describing the seas and the gulfs of the Mediterranean. The map annexed to the transcript in the Bogišić collection is the only preserved map in a medieval Bulgarian manuscript. Only after text analysis we can determine whether it was part of the original version or it is included later.

The analysis of another script of **Constantine Kostenetsky**, „the Biography of St. Stefan Lazarević" and especially the part referred to as „Geographical description" of Bulgarian and Serbian lands by the scholars, shows direct similitude and answers the question about the authorship of **Constantine Kostenetsky** of the two manuscripts: „the Biography of St. Stefan Lazarević" and „Notes on Cosmogony" and the related short pieces.

ОТПЪТУВАНЕТО НА ЕДНО СЪКРОВИЩЕ

Бисера Томова

През есента на 1927 г. случайно при изкопни работи е открито заровено съкровище от сребърни предмети и накити край селцето Ковей, окръг Долей, Румъния[1]. Ковей се намира на около 40 км североизточно от град Лом и на около 20 км източно от Калафат, в самото начало на полите на Карпатите. До появата на книгата на Л. Думитриу "Средновековният накит на долнодунавските земи през XI –XV в."[2] това забележително съкровище не бе известно на изследователите в България. До тогава то е било неколкократно разглеждано само в румънската провинциална книжнина[3]. Не е включено във внушителното изследване на Ив. Сотиров[4], тъй като неговата книга и тази на Думитриу излизат от печат едновременно, а поредицата Arhivele Olteniei е недостъпна в България. Думитриу не познава разработките на Сотиров и тези на повечето български изследователи и това я е накарало да приеме, че съкровището е работено в Румъния през XV в. То няма нито един паралел, както по изработка на накитите, така и по съдържание на предметите в него на север от Дунава. И най-бегъл поглед върху предметите на съкровището сочи, че те са работени от майстори от Чипровската златарска школа. Поради това се налага те да бъдат отново разгледани.

1.**Сребърна чаша тас**. (обр. 1–2). Размери: диам. 15.5 см, вис. 4.2 см и тегло 168.8 гр. В единият край при ръба е счупена. Върху плоското дъно е гравирана 6-листна розета леко защрихована с отвесен пунктир. Всяко листче е вписано в арка. В средата е гравирано допоясно изображение на Богородица, държаща с дясната си ръка детето Христос. Лявата е поставена на гърдите. Богородица носи обичайното си облекло, но под мафория се вижда сресана на път коса. Главата й, заобиколена с нимб, е леко склонена надясно. Лицето е схематично с очертани устни, очи и нос. Фигурката на Христос е по-дребна. С лявата си ръка държи свитък, а дясната е в благославящ жест. Косата му е леко къдрава, достигаща до раменете. Около главата му има нимб с вписан кръст. От двете страни на изображението в специално очертан пояс има надпис (обр. 1):

I(COV)C XP(ICTO)C и M(HTHP) / ΘEO)V.

Дъното е заобиколено с шнуровиден изпъкнал орнамент. Над него от груби палмети излизат косо канелирани колони, завършващи с волути и стилизирани листа образуващи сложна арка. Във всяка са поставени изображенията на четиримата евангелисти и 4 от учениците на Христос. Над главата на всеки апостол от волута излизат стилизирани листа, които се допират над главата на втория ред светци. Така в два пояса са представени 16 апостоли. Имената им са дадени само с 2 букви. Знаем, че Христос е имал много ученици и много свети мъже са били апостоли на словото Божие. Съдейки само по двете букви, бихме казали, че са изобразени на ред I евангелистите Матей (МА), Марко (МР), Лука (ЛУ), Йоан (Hω) и апостолите: Андрей (AN), Филип (ФН), Петър (ПЕ) и Павел (ПА). На ред II са изобразени апостолите: Сосипатер (СС), Вартоломей или Варнава (ВР), Симеон (СМ), Юда (Ю**У**Д) и брат му Яков (Алфеев, (**SK**), Тома (ТО) и Сила (Готски, ученик на апостол Павел) (CI) (Plopşor 1928 503). По ръба отвън е изчукан на матрица български надпис. Между всяка дума е поставена голяма точка. Той гласи:

ˆИСКОВА СЕ·СИЛА·ѴАША·КЪ·ЛЕТО·о·И·К·И·Г·КОѴПИ·ДА·ПИЄ·ОѴ·СЛАВОѴ·БОЖЪЮ..

13.01.2010

Майсторът добре е подредил буквите, така че началото и краят на надписа да се допират и да не оставят празно място. Това е причината да пропусне след дата да постави думите "Който я". Така пълният текст на съвременен български език е:

† Искова се тази чаша в година 7023 (= 1515).(Който я) купи да пие за Божия слава.

Надписът е много важен, тъй като категорично сочи, че чашата е изработена в 1515 година. Така автоматично се поставя укриването на цялото съкровище след тази дата. Това е и най-ранната датирана чаша тас от този вид. По стил и начин на изработка тя е сходна със серия чаши тасове, дело на майстори от чипровската златарска школа и работени през XVI в.[5] Чашата тас, изработена от майстор Андрей от София в 1597 г.[6], има същия сюжет за украса. На дъното е представена Богородица с Христос. От двете страни на изображението е поставена специална лента със съкратените им имена. По стените са представени 12 прави фигури на апостолите и имената им са изписани от двете страни на изображенията съкратено. Фонът е пунциран. Фигурите са поставени между колони с волути и стилизирани листа, излизащи от тях, образуват същите арки[7]. Надписът е гравиран по същия начин отвън по периферията. Сотиров с право отбелязва, че майстор Андрей работи в София, както се твърди и от надписа, но вероятно принадлежи към учениците на Чипровската златарска школа[8]. По стил и изработка, както и по сюжет чашата от Ковей отговаря и на тази от Чупрене, Белоградчишко[9]. На нея е представена също Богородица с Христос, но по стените на съда са изобразени само четиримата евангелисти под дъги и арки от същия вид, както и на чашата от Ковей.

2. **Сребърна чаша тас** (обр. 3–4). Размери: диам. 13.5 см и височина 3.2 см Тегло 137.90 гр. Украсата ѝ е съвсем различна. На дъното в средата на 6-листна розета е закрепен легнал великолепно скулптиран елен. Въпреки дребните си форми еленът е реалистичен. Проснал е предните си крака и е прибрал задните и кротко си почива. Рогата му са внушителни, правилно разклонени. Главата е стилизирана и твърде тясна и издължена. Очите са като хоризонтални чертички. Тялото е приковано към съда със специален гвоздей с правоъгълна глава. Цялото дъно е украсено със стилизирани листа. Между листата на розетата е поставен пунцир. Стените на съда са разделени на 6 полета от стилизирани увити колони, завършващи с волути и гладки стилизирани листа. Те образуват арки, под които са представени баснословни животни. Те са релефни и са изчукани на матрица върху пунциран фон. Над еленчето първото животно е птица с люспеста опашка – змия. То има мощни крила и странна глава с дълъг остър език изплезен между мощни челюсти. Очертано е в профил око и на главата има уши и рог. Това странно тяло се крепи на 2 птичи крака. Можем да допуснем, че това е дракон[10] (обр. 3). Следващото животно прилича на куче с щръкнали уши, тъпа муцуна и навирена дълга лъвска опашка. Козината му е на кръгли петна. Стъпило е на преден и заден ляв крак и е с повдигнати десни крака. Plopşor го е нарекъл хищник[11].

Следва го бухал с тяло в профил и прибрани криле. Главата му е с човешко лице насреща към зрителя. Един точен паралел на бухал представен по този начин е гравиран на дъното на чаша тас от колективната находка от с. Чупрене, Белоградчишко[12].

В следващата арка е представена птица с тяло и опашка на паун, но с човешка глава. Лицето е добре очертано, поставено анфас с нос, устни и очи. Ниско над тях започва коса, която се извива над гърба (обр. 4). Без съмнение това е митичната Сирена. Тя е птица с женска глава и тяло, но с крила и опашка. Plopşor я нарича "barza cu şdrpele in cioc" – щъркел със змия в човката[13]. Считам, че това е техническа грешка и се отнася за фигура 7, която наистина е щъркел със змия в човката. Бихме приели, че този щъркел по изключение е нормална птица, ако не бяха ушите на главата му и къс масивен рог между тях. Рогът завършва с подчертано кръгло топче. Птицата няма опашка. Двете изображения намират паралел в чаша тас от музея Будапеща, работена от чипровски майстор[14].

Най-интересна е фигурата между "щъркела" и "пауна" (Сирената). Представено е изправено животно, стъпило на задните си крака, които завършват по-скоро с човешки стъпала, отколкото с лапи. Тялото няма козина, а малки кръгчета. Главата е в профил, поставена на плещите без шия. Добре е очертано око с клепач. Най-странното е муцуната му, пълна с остри зъби, която е дълга и прилича на крокодилска. В двете си разперени ръце държи по една виеща се стилизирана змия. На главата отгоре има два тесни изправени рога или уши. Както и при предишната чаша в Чипровските златарски ателиета има паралели на тасчета, украсени по този начин. Животното на дъното обикновено е скулптирана фигурка на елен[15], на скулптирани птици[16], овен[17] или само очертани животни[18]. Около външния ръб на някои от тях има надпис със смисъла вложен в този от № 1: **ООꙊ ЦѦР: СЄЛИМѦ ДѦ СЄ ПИЄ СВЄТѦГО ТѠДѦРЪ СЛѦВЄЄ БОЖИЄ И ПРЄЧИСТИЄ. ѦМИН О ЛЄТО ЩОГ.(= 7073 = 1565)**[19]. Както виждаме, и в този текст (повторен върху 2 съда с известна разлика) не са изчукани всички думи. Въпреки пропуснатото смисълът е ясен. Съдовете са датирани и пиенето е за "слава Божия, Богородица и св. Тодор. Двата съда са с различна украса. Първият е с птици, а вторият е с растителен орнамент.

Рядко се намират едновременно 2 сребърни чаши тасове. Значителен е броят на постъпилите в музейни сбирки единични екземпляри и без местонамиране. Понякога са собственост на манастири или черкви. Няма едно мнение за предназначението им. Спори се дали са църковна утвар или са за домашна употреба. Надписът върху първия съд, украсен с 16 апостола и Богородица, недвусмислено показва, че съдът не е специално поръчан, а се купува и предназначението му е да служи за пиене (вода, вино) за прослава Божия. Това едва ли е ставало само в църква. Пиенето за прослава на Бог, Богородица и светци е обичаен трапезен български обичай, съпровождащ всяко похапване или празненство. Вторият съд е украсен с митични, баснословни животни. Те едва ли са подходящи за съд с религиозно предназначение. Единствено изобразяването на елен може да е намек в тази насока. Според народните вярвания еленът води хората към божието просветление. В този случай еленът е в съвсем нехристиянска компания. Считам, че двете тасчета – чаши са били предназначени за домашна употреба и са използвани в кръга на едно богато семейство.

3. **Сребърна чаша с форма на кратунка** (обр. 5 - 7). Размери: дължина 14 см, диам. 7.2 см и височина 4 см, тегло 110.5 гр. Тя е пукната на две места при устието (обр. 5). Украсена е по типичния за чипровската златарска школа начин. Около устието е поставен гравиран пояс от листа и цветя по него, по дръжката се спуща великолепна издължена палмета. На мястото, където тялото на съда и дръжката са скачени, е поставен пояс с палмети и полупалмети. Устието е елегантно оформено като две полудъги. Срещат се над дръжката и в средата. Там тялото на чашата е украсено с голяма врязана 6-листна розета (обр. 6). От двете страни на чашата са гравирани по един четириъгълен медальон, завършващ с трилистна палмета. В него на пунциран фон са представени листа и цветя. Двата медальона са свързани на дъното на съда с удължена палмета. От двете страни на тази връзка са гравирани птица и животно. Птицата е орел с хищна човка и полуприбрани крила. От другата страна е гравирано легнало говедо (крава?) с подвити крака (обр. 7).

Дръжката на кратунката е куха. Завършва със стилизирана животинска глава. Тя придава на съда устойчивост. Така когато е пълен с течност, той стабилно стои на маса. По стил и изработка чашата кратунка от Ковей напълно отговаря на публикуваните от Сотиров произведения на чипровското златарство[20].

4. **Сребърна обковка за ножница** (обр. 8 и 9). Размери: дължина 14.4 см и максимална ширина 2.4 см. Долният край е отчупен. Обковката е богато украсена с два вида украса. По устието са гравирани в два пояса растителен орнамент. В средата е припоен допълнителен правоъгълен щит с 4 касети със стъклена паста, заобиколени с релефна украса. На обратната страна е припоена украсена планка за окачване. Украсата прилича на обковките на ножници от с. Главановци, Берковско[21]. Върху тях, както и върху обковката от Ковей тя е гравирана и апликирана. Направени са върху прикрепените части и квадратни и кръгли касети за стъклена паста.

5. **Сребърен прочелник** с позлата (обр. 10 и 11). Размери: дължина на средната част 21.5 см и дължина на страничните висулки 18.6 см, ширина 3.2 см тегло 133 гр. Той е изработен по известната чипровска техника. Три реда сложно оплетени синджирчета са закачени за централна кръгла плочка за специално припоени към нея халкички. Те минават през запоени към кръглите плочки тунелчета от фино навита тел. Краищата на синджирчетата са заловени за крайната ъглова плочка. Под прав ъгъл с тях за нея са припоени отново 3 халкички, от които отново се спущат 3 синджирчета, минаващи през споени по 2 по-малки кръгли плочки. Краищата на синджирчетата са свързани в една голяма халка, на която е висял наушник или друга висулка. Кръглите плочки са фино изработени. По края са украсени с припоени ситни гранули, групирани по 3. Средната и крайна пластинка имат в средата по една квадратна касета, която е била запълнена с цветна стъклена паста. Останалите и малки и големи имат в средата по една розета. Около средното украшение има 2 концентрични кръга от фини перли. На хоризонталната част е имало 7 пластинки, а на страничните части – по 3 двойки по-малки запоени една за друга. В горната част на тези двойки пластинки са припоени 3 допълнителни украшения от перли. В долната част има по три халкички, на които са висели допълнителни трепки, закачвани посредством тунелчета от фино навита тел. На някои места тези халкички са вече загубени. Прочелникът е бил вече повреден при трезорирането си. Липсва една от пластинките на хоризонталната част и 11 халкички, както и трепките. По начин на изработка той напълно отговаря на прочелниците от с. Ръждавица, Кюстендилско[22], с. Василовци, Ломско, НАИМ София, инв. № 2897 и с. Гърци, Видинско[23].

6. Две сребърни кръгли **аграфи** (обр. 12 – 15). На обратната страна са припоени по 3 кухи фунийки, излизащи над ръба на аграфата. Техният горен край е допълнително украсен с припоено пръстенче със стилизирана украса. Трите тръбички са събрани в една точка и завършват с конусовидно кухо украшение.

Аграфа 6А. Размери: диам. 5.5 см,тегло 23.9 гр (обр. 12). Изработена е от плътна сребърна плочка. Върху нея са запоени 4 касети, а в срелата една по-малка със скъпоценнни камъни или стъклена паста. Между тях повърхността е украсена от малки кръгчета от сребърна тел. По края между два концентрични кръга от усукана жица са припоени тунелчета от навита телчица. Те служат както за завършеност на накита, така и за свързването му с други украшения или за пришиване. Това, което се вижда от трите тръбички, е допълнително украсено с кръгли и капковидни фигурки от фина тел. В кръгчетата има малки дупчици, вероятно за пришиване. Тази аграфа намира точен паралел с аграфата от с. Пешаково, Видинско, която има само една елипсовидна касета с камъче в средата и четири кръгли, запълнени със зелена стъклена паста. Между тях са поставени 4 полусфери на фона на припоени фини кръгчета тел. По края по същия начин между 2 концентрични кръга от усукана сребърна жица са припоени тунелчета[24]. Този вид украса на накити е характерен за чипровската златарска школа и е разпространен в България в XV–XVII в.[25]

Аграфа 6Б. Размери: диам. 5.9 см и тегло 27.9 г (обр. 13 - 15). Тази аграфа е откраднала и са запазени само нейни снимки. Изработена е от тънка сребърна ламарина. Повърхността ѝ е запълнена със сложна изчукана на матрица украса. Всички изпъкнали части са позлатени. По края е изчукан пояс от образуващи зигзаг букви V и точки. В средата е изобразен крилат кон – Пегас. Крилата са заоблени, пропорционални с грациозното тяло. Вижда се как предният десен крак като че ли принадлежи на друга фигура и тука е пригоден. Завършва не с копито, а със стъпало (обр. 13). Муцуната е странна, като че ли завършва с човка. Ушите са малки, остри. Липсва грива. Опашката се губи в сложната плетеница на растителен орнамент. В средата на пластинката има малка дупка. Вероятно там е било поставено приспособлението за закрепяне. Изчукването на изображения на матрица, т.н. кован релеф си използва още от дълбока древност и е обичана техника на тракийската торевтика. Използва се и през цяло средновековие. У нас добива най-широко разпространение през XIII–XIV в.[26] Използването на готова матрица е широко разпространено и в следващия период. Както в древността, така и в XV–XIX в. майсторите са комбинирали различни готови матрици за създаването на нетрадиционни изображения. Това можахме да видим и при чаша тас № 2, както и при изработката на тази аграфа. Върху задната страна на аграфата са припоени 3 фуниевидни тръбички, свързани с правоъгълна плочка (обр. 14). Дясната е отчупена в горния край (обр. 13-15). Тръбичките са украсени с допълнителна припоена ивица с меандър от фина тел.

Двете аграфи намират паралел в аграфа от с. Пешаково, Видинско[27]. Те са служили за прикрепване към шапка на 3 пера. Самите те са внушителни и красиви, но припоените към тях фунийки са задържали допълнителната украса към шапката. Използвани са от всеки, който е могъл да си позволи подобна украса. Най-ранно на Балканите е изображението на босненския херцог Хрвой от края на XIV в.[28], на което са представени 3 пера закрепени за шапка над челото. Използването на този вид украса за шапка продължава и през цялото Късно средновековие. Използвана е за прикрепване на 3 пера към мъжки и женски и даже детски шапки[29]. Вероятно са част от костюма на богати изтъкнати хора. Носенето на пера на шапката и прикрепването им с подходяща аграфа е разпространено и на Изток, където даже жените носят в къщи шапки с подобна украса[30]. У нас вероятно аграфи за прикрепване на пера са използвани от българските боляри, но с турското робство този отличителен знак е забранен и те изчезват като украшение у християнското население.

7. **Копчета:** Част от съкровището са и 27 сребърни копчета. Те са различни по големина, начин на изработка и украса (обр. 10 и 11). Бих ги групирала така:

7.1. **Група от 7** еднакви малки сферични копчета с ухо за зашиване. Височина с ухото 1.3 см и диам. 0.8 см. Изработени са от две полусфери, споени с най-широката си част. (обр. 11). Това е най-обикновеният вид метални копчета широко разпространени както на Балканския полуостров, така и в Европа в широк времеви диапазон.

7.2. **Група от 6** еднакви сферични копчета. Размери: вис. 2.5 см и диам. 1.3 см Изработени са от 2 кухи, споени полусфери. Горната част има дупчица за изхвърляне на газовете при запояването (обр.11). Украсени са на долния край с фина подставка, върху която са запоени 8 гранулки и върху тях още една, така че образуват пирамидка. Тези копчета намират също както и горните широко разпространение[31].

7.3. **Група от 9 големи и 4 по-малки** еднакво украсени копчета. Размери за големите – вис. 2.8 см и диам. 1.6 см, и на малките – вис.1.8 см и диам. 1.3 см (обр. 10). Големите имат леко удължена форма, докато по-малките са сферични. Копчетата са изработени по различен начин от предишните. Те също са споени от две части, но не са споени в най-широката си част, а по дължина. Халката за пришиване е с правоъгълно сечение и не е заоблена отгоре, както е при останалите копчета, а е плоска. Тези копчета са отлети в калъп, в който предварително е била нанесена сложна декоративна украса. Те са тежки, като теглото им се движи между 11.5 и 7.8 грама, докато другите са 3.56 до 1 грам[32]. Деветте големи копчета в долния си край завършват с 8-листна розета (обр. 10). Тази група няма паралел, който да ми е известен по начин на украса и техника на изработка. Вероятно всичките 13 копчета са украсявали великолепна горна дреха, закопчавана едноредно с 9 от тях и по две по-малки, пришити на маншетите.

7.4. Към тази група има и едно сребърно **ажурно копче** (обр. 11). Размери: височина 2.6 и диам. 1.5. То повтаря системата на изработка от две полусфери, направени от фина сребърна тел, запоени с най-широката си част към сребърна халка. В долната си част копчето завършва с пирамидка от гранули. Такива копчета са работени и от майсторите на Чипровската златарска школа и се намират в съкровищата от Копиловци, Главановци и др.[33]

Копчетата с цялото си многообразие показват, че са част от горните дрехи на едно лице, носило скъпи официални дрехи, украсени с множество сребърни копчета.

8. **Голям овален планински кристал** дълъг 3.7 см и широк 2 см. Той е бил предназначен за монтиране в голямо бижу (обр. 12).

Съкровището от Ковей, както е стигнало до нас, представлява цялото движимо имущество на едно богато семейство, скрило това, което има край днешното село, но не се е върнало, за да си го прибере. Това са скъпи сребърни предмети, някои с позлата. Ако съдим по факта, че повечето от тях са изработени от майстори от Чипровската златарска школа, то собствениците му са го донесли в днешна Румъния от Северозападна България. По начин на изработка предметите в него отговарят на тези работени през XVI в., както и сочи надписът върху чаша тас № 1. Сребърните съдове, обковът на ножницата, прочелникът, копчетата са употребявани продължително. Ножницата е повредена, прочелникът е без трепки и една плочка, чаша тас №1 е пукната и сплескана. Това не са нови предмети, а семейно съкровище, употребявано повече от едно поколение. Това обаче сочи, че изработката им е станала в самото начало на XVI в. или даже в краят на XV в. Не всичко обаче е изработено от чипровски майстори. Отлетите копчета, (7.3), както и аграфа 6Б нямат паралел в техният репертоар. Те обаче са дребни предмети, които могат да бъдат купени от пътуващ търговец. Може би дрехата с отлетите копчета е купена заедно с тях и не е ушита на място. При всички случаи собствениците на съкровището са преминали отвъд Дунава от българския бряг на румънския. Така то е отпътувало от България и не се е върнало в нея. Съкровището от Ковей допълва списъка на скъпите сребърни предмети, изработвани от майстори златари от Чипровската златарска школа и дава нови свидетелства за нейното майсторство и изящество.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

1. Сребърна чаша тас от Ковей № 1
2. Евангелиста Марко. Детайл от сребърна чаша тас от Ковей № 1
3. Сребърна чаша тас от Ковей № 2
4. Сирена. Детайл от чаша тас № 2
5. Чаша кратунка № 3
6. Детайл от украсата на чаша № 3
7. Детайл от украсата на чаша № 3
8. Сребърна ножница № 4
9. Сребърна ножница № 4. Профил
10. Сребърен прочелник от Ковей № 5. Лицева страна и копчета № 7.3
11. Прочелникът. Обратната страна. Копчета № 7.1–2 и 7.4
12. Аграфа № 6А и планински кристал № 8
13. Аграфа №6Б, лицева страна
14. Аграфа № 6Б, обратна страна
15. Рисунка на аграфа № 6Б

БЕЛЕЖКИ

[1] **Plopşor, N.** Tesaurul dela Coveiu-Dolej - *Oltenia Arheologica*, VII, (1928), 495-509.

[2] **Dumitriu, L.** Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11-15 Jahrhundert. Bucureşti, 2001.

[3] **Plopşor, N.** Data inscriptiei dela Coveiu - *Arheologica Oltenia*, IX, (1930), 278-279; **Nicolaescu, St.** O inscriptie slavonesca cu talc - *Arheologica Oltenia*, X, (1931), 243-244; **Romanescu, M.** Tezaurul de la Coveiu - *Revue Istorici Română*, 16, 1, (1946), 19-39.

[4] **Сотиров, Ив.** *Чипровската златарска школа*. София, 2001.

[5] **Сотиров, Ив.** Цит. съч., 126-129, обр. 64 и 65, кат. № 72, табло XVII, 55, кат. № 73 и 74

[6] **Сотиров, Ив.** Цит.съч., кат. 74, обр.65.

[7] **Boschkov, A.** Die bulgarische Volkskunst. Recklinghausen, 1972, 198,кат.№ 70; **Пандурскси, В.** Паметници на изкуството в Църковния историко-археологически музей. София, 1977, № 42.

[8] **Сотиров, Ив.** Цит. Съч., 128.

[9] **Сотиров, Ив.**, пак там, кат. 72, т. XVII, 55.

[10] **Дончева-Петкова, Л.** Митологични изображения от Българското средновековие. София, 1996, 82-96.

[11] **Plopşor, N.** Цит.съч., 500, fig. 5.

[12] **Сотиров, Ив.**, Цит. Съч., кат. № 107, табло XVIII. 63.

[13] **Plopşor, N.**, Цит. Съч., 499, fig. 3.

[14] **Фехер, Г.** Принос към изучаването на златарството на Балканите от XVI-XVII в. Известия на Археологическия институт, XXXII, (1970), 5-53, обр. 39; **Сотиров, И**. цит.съч, 231, кат. № 68, обр. 60.

[15] **Сотиров, Ив**. Цит. Съч., 125, обр. 60,126, обр.62, 127, обр. 63 и кат.№ 68, 70, 71).

[16] **Сотиров, Ив**. Цит. Съч., кат. № 59, т. XV, 45–36.

[17] **Сотиров, Ив**. Цит. Съч., кат. № 60, т. XV, 47–48.

[18] **Сотиров, Ив**. Цит. Съч., 123-126, обр. 57, 58, 59, 61.

[19] **Сотиров, Ив**. Цит. Съч., 231, кат. № 66 и 67.

[20] **Сотиров, Ив**. Цит. Съч., 140, обр. 98 и кат. №№122-125, т. XX, 71 и 72 и обр.99.

[21] **Сотиров, Ив**. Цит. Съч., кат. №№ 129, 130, 131, т. XX. 73.

[22] **Томова, Б.** Накити от късносредновековното съкровище от с. Ръждавица, Кюстендилско – *Известия на Историческия музей Кюстендил. Кюстендил*, XII, (2006), 191–199.

[23] **Сотиров, Ив**., Цит. Съч. 245-246, кат. № № 145-147, т. XXIV, 83 и 84 и XXV, 85.

[24] **Филипова, Ц.** Находка от сребърни накити и монети от с. Пешаково, Видинско – *Музеи и паметници на културата*, кн. III, (1966), 5–7; **Томова, Б.** Към проучването на съкровището от с. Пешаково, Видинско, 2008, кат. 3, обр.5 (под печат).

[25] **Сотиров, Ив**., Цит. Съч. 157.

[26] **Сотиров, Ив.**, Цит. Съч., 182.

[27] **Филипова, Ц.** Цит. Съч., 5–6; Томова, Б., 2008 (под печат).

[28] **Thalloczy, L.** Vojvoda Hrvoje I njegov grb - *Гласник земальског Музейа за БХ*, IV, (1892),178-185; **Ковачевич, J.** *Средњовековна ношња Балканских словена*. Белград, 1953, 83–86, обр. 55 и т. 57.

[29] **Nicolescu, C.** *Istoria costuma*. Bucuresti, 1970, T.131, 138, 169, 193, 194.

[30] **Forlan, A.** *Jakopo Ligozzi –In: ART-FMR-Encyclopédie chronologie*. Paris, v. III, XV-XVI-s, 2000, 262-264 fig. 56.

[31] **Сотиров, Ив.** Цит. Съч, 165; **Dumitriu, L.** Der mittelalterliche Schmuck des unteren Donaugebietes im 11-15 Jahrhundert. București, 2001,81.

[32] **Plopşor, N**. Цит. Съч., 509.

[33] **Сотиров, Ив.** Цит. Съч., 267–268, кат. № 271–274, табло XL 137–138.

THE DEPARTURE OF A HOARD

Bisera Tomova

Abstract

In 1927, a hoard of gilded silver items and a rock crystal was discovered during excavations near the village of Kovey, district of Doley, Romania. It was discussed only in Romanian literature in publications inaccessible in Bulgaria and it was only in 2001 that it was mentioned in L. Dumitiu's volume. Most of the items in the hoard have exact parallels with the numerous vessels and jewelry made by the Chiprov Goldsmithing School. The only exception is the clasp 6B and the thirteen buttons. Their workmanship is totally different from the known to the south of the Danube. However, they have no parallels among the other works made by goldsmiths to the north of the river. The hoard is of particular importance since one vessel is precisely dated to 1515 and is damaged. Therefore the hoard was buried long after this date. Some items as the diadem had been used for a long time which allows me to assume that the hoard was accumulated for a long period perhaps from the late XVth to the mid XVIth c. When and how it was transported to and buried in Bulgaria cannot be ascertained. But there are plenty of troublesome events and occasions for the emigration of a rich family in the XVIth c. It was not welcomed on the territory of modern Romania and did not return to collect its treasure.

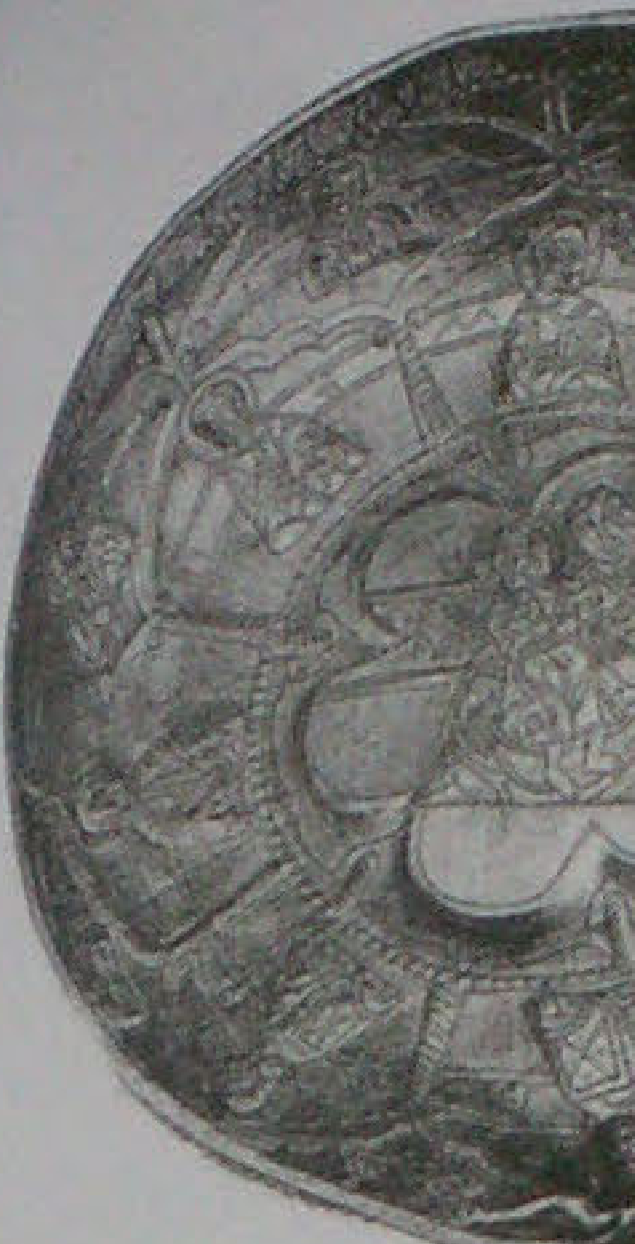

1. Сребърна чаша тас от Ковей № 1

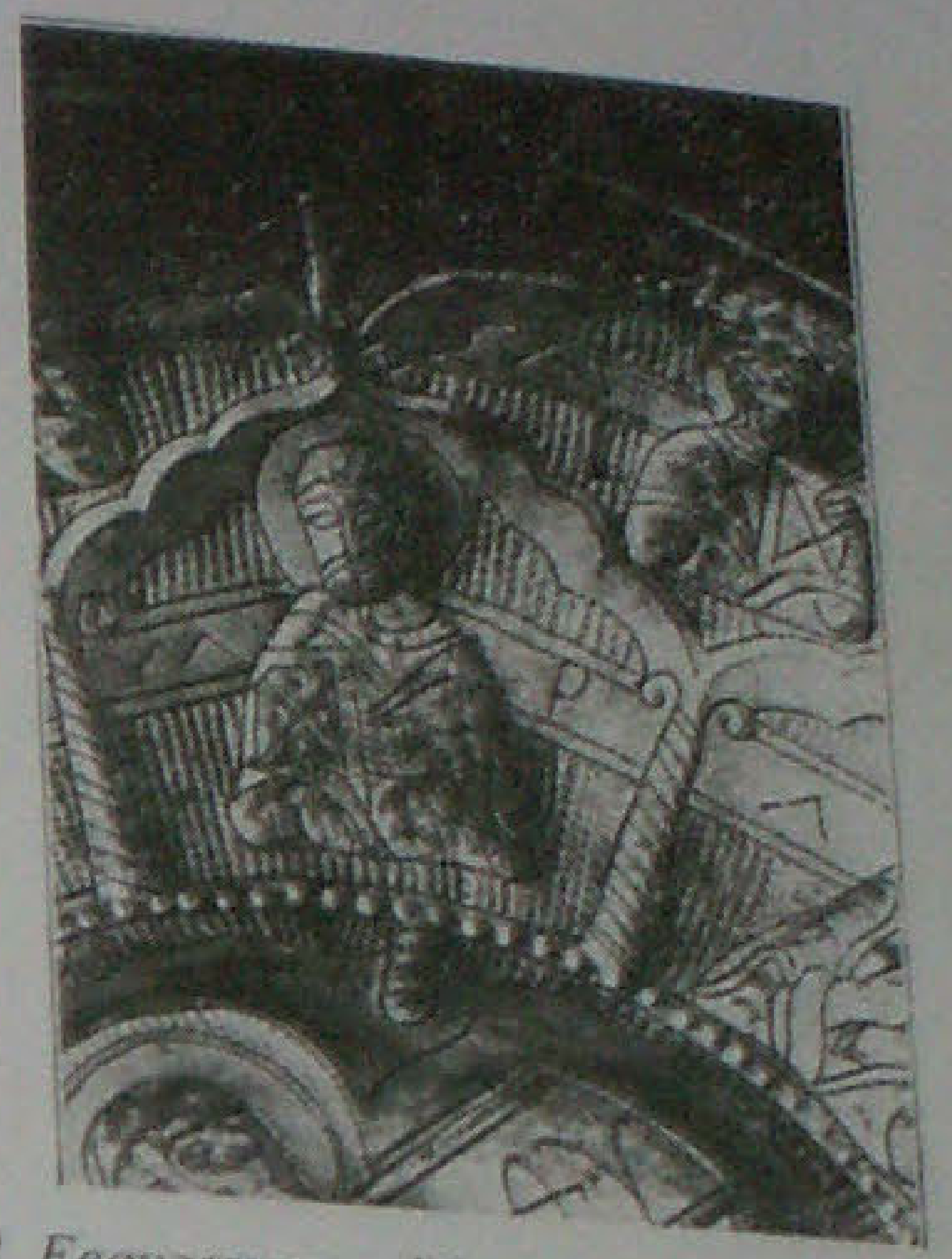

2. Евангелиста Марко. Детайл от сребърна чаша тас от Ковей № 1

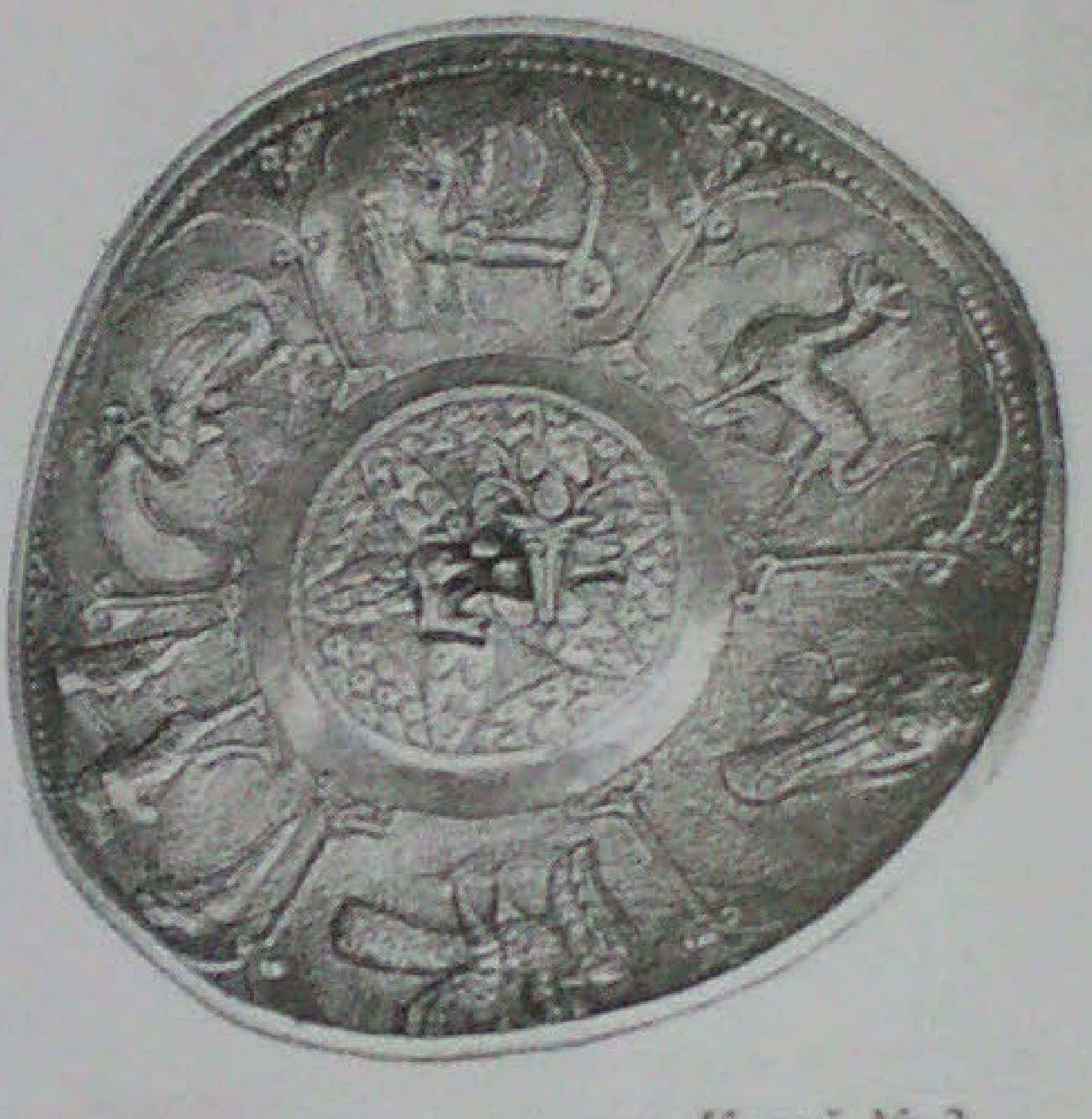

3. Сребърна чаша тас от Ковей № 2

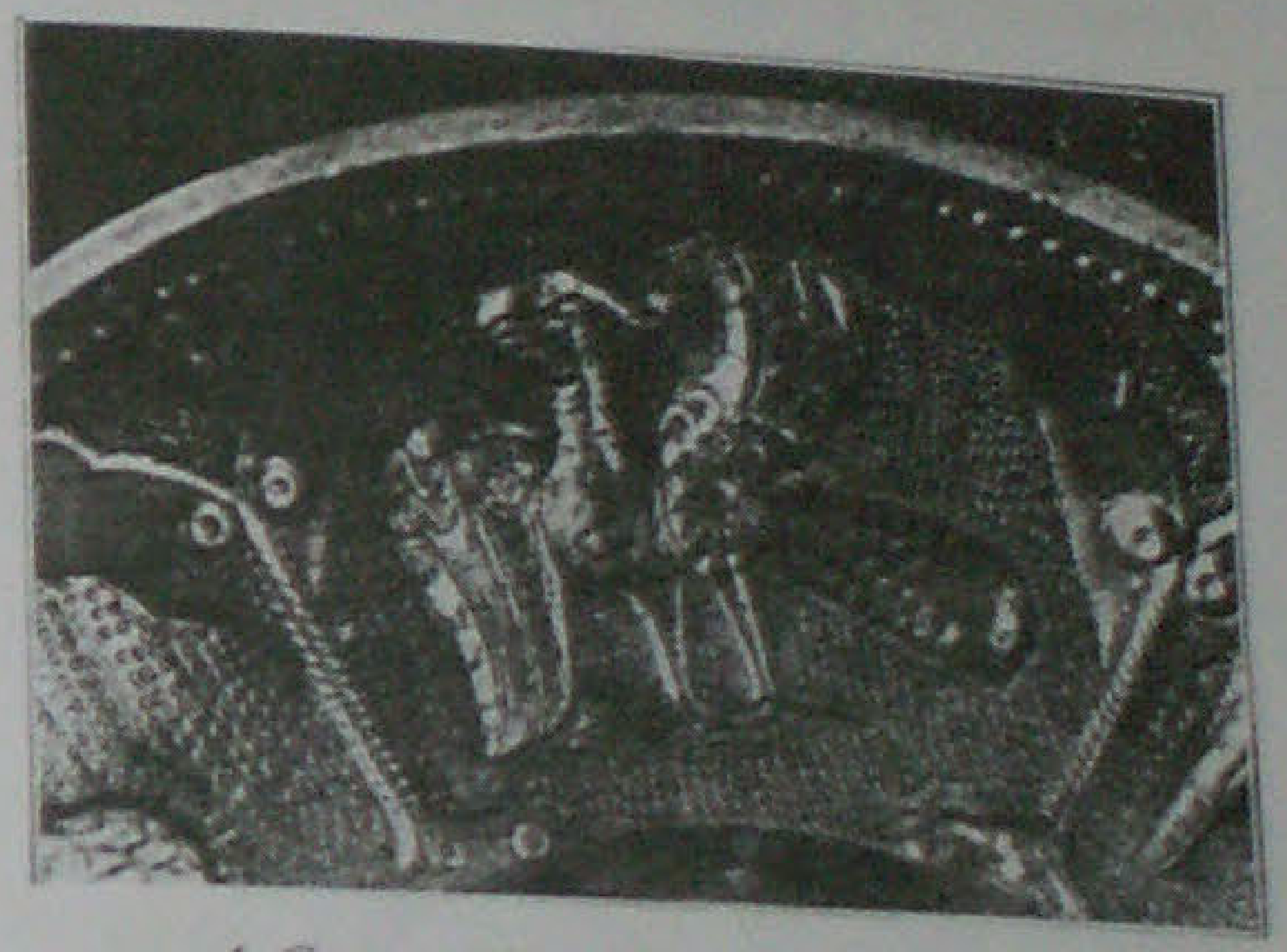

4. Сирена. Детайл от чаша тас № 2

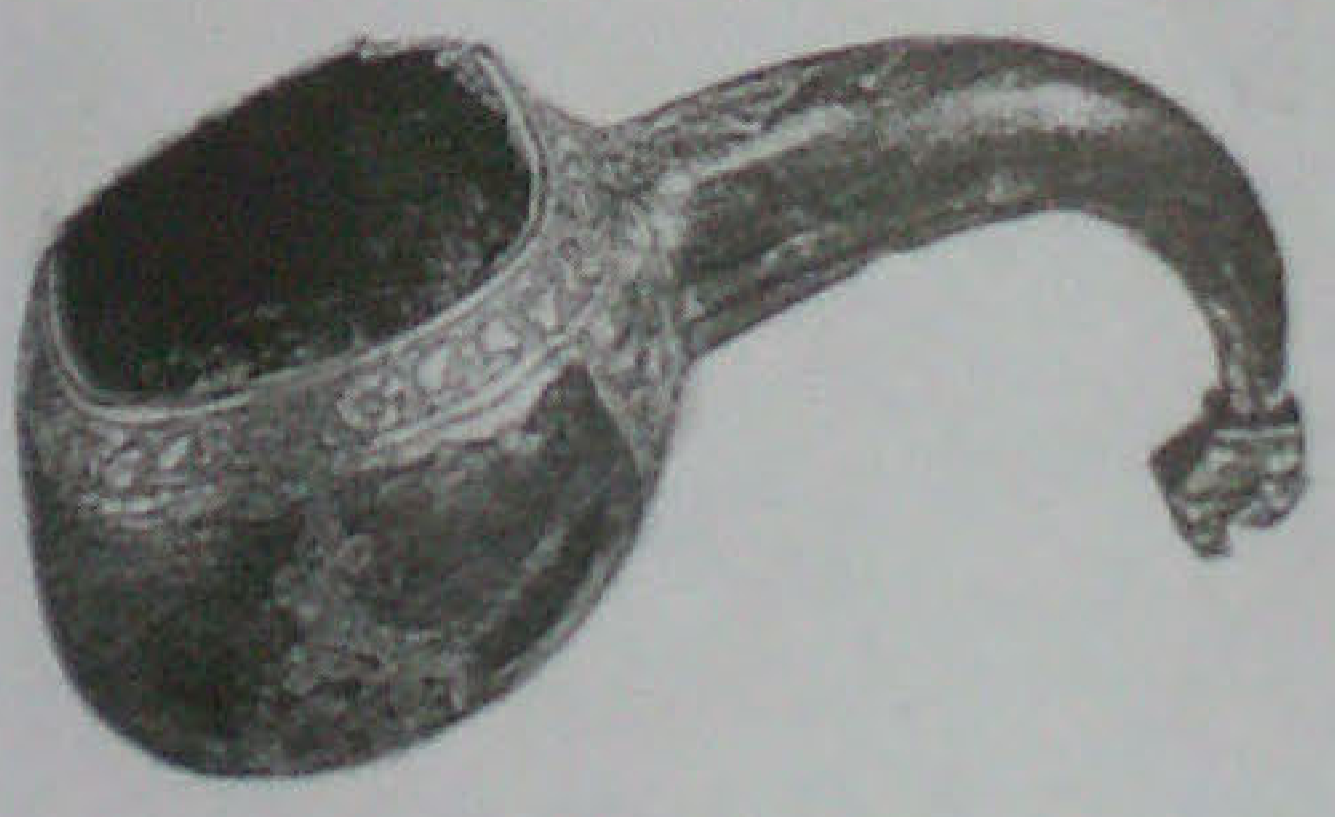

5. Чаша кратунка № 3

6. Детайл от украсата на чаша № 3

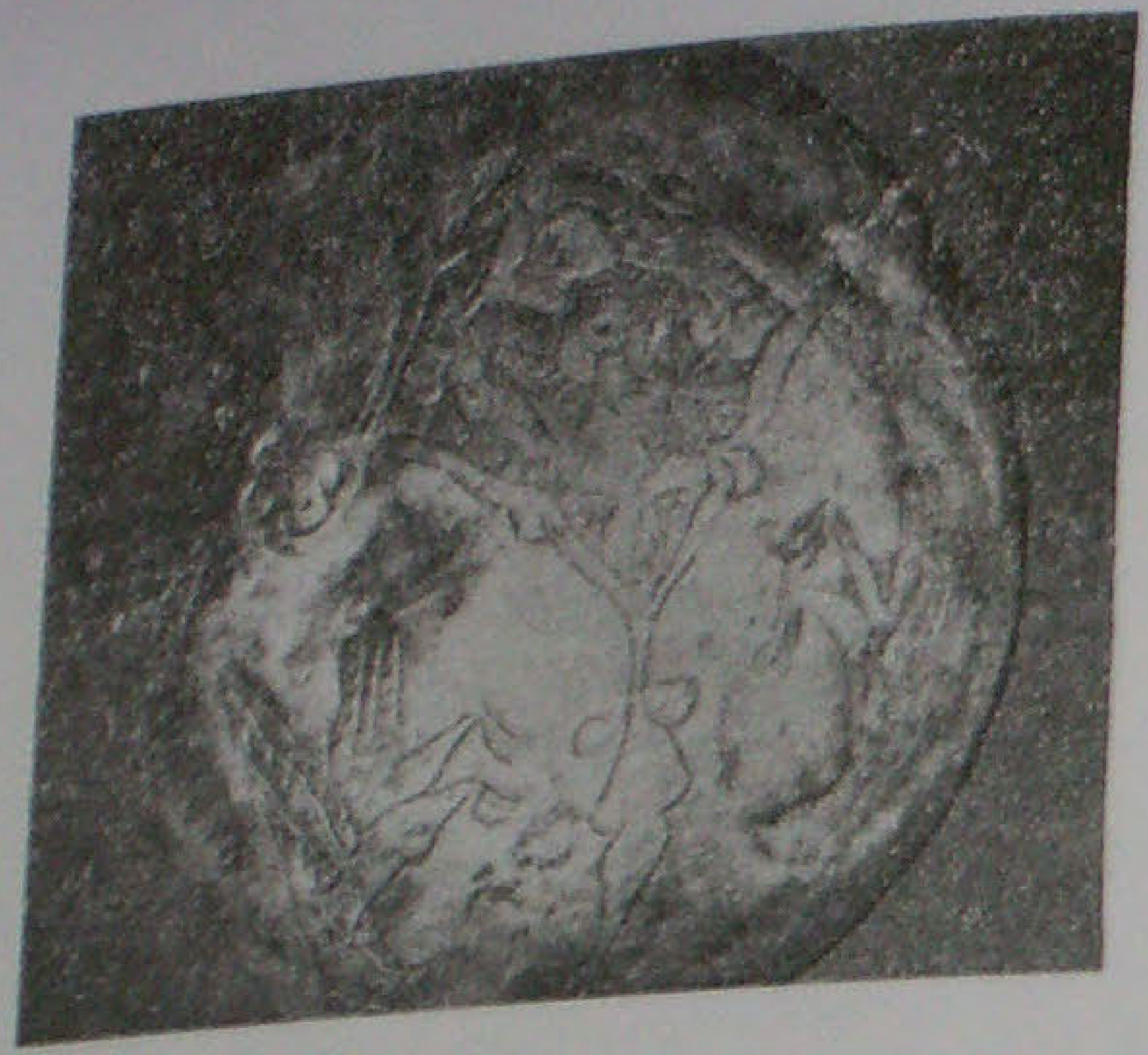

7. Детайл от украсата на чаша № 3

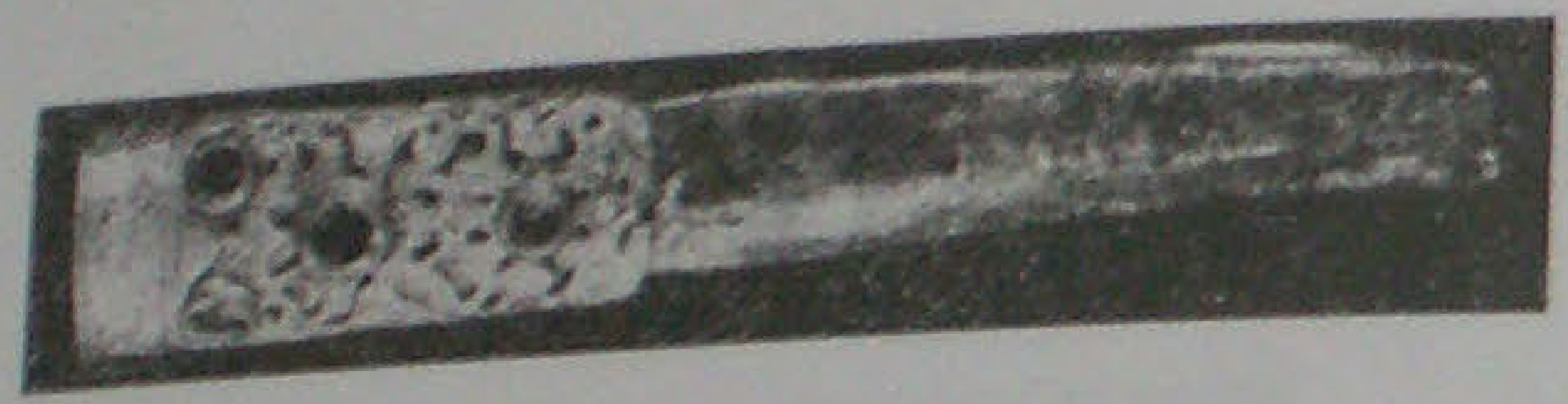

8. Сребърна ножница № 4

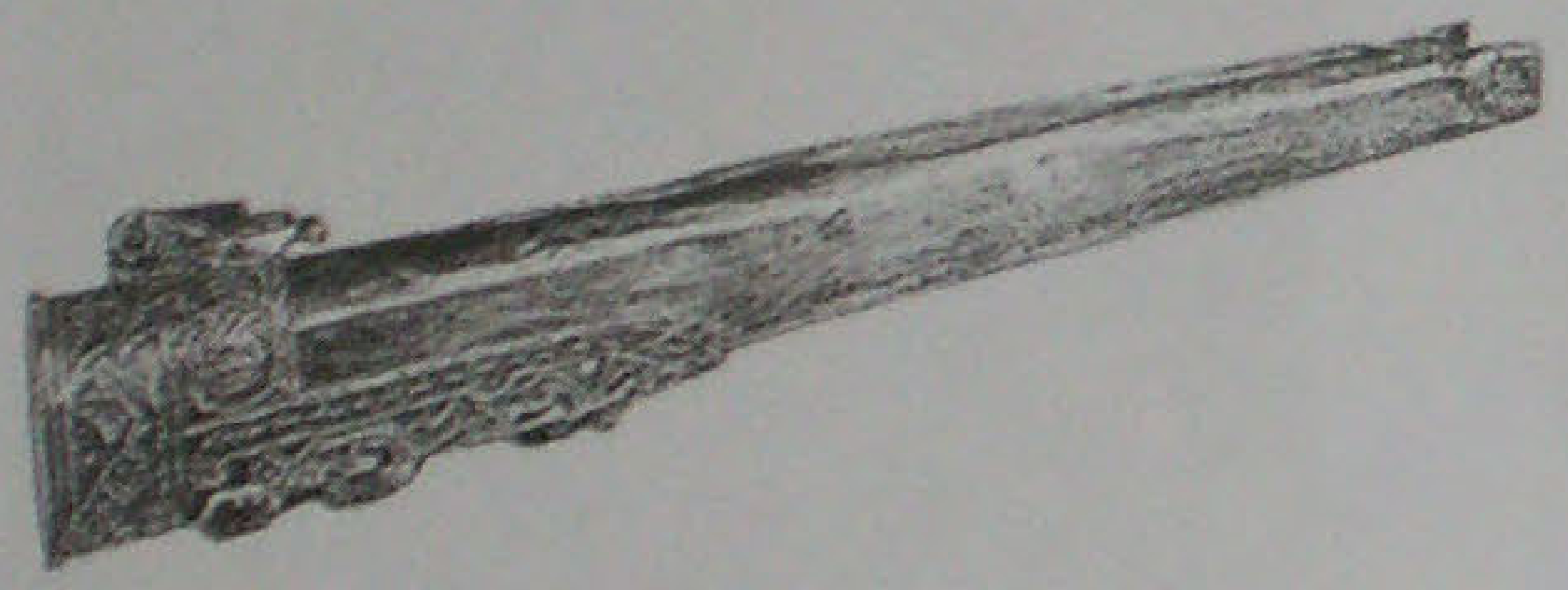

9. Сребърна ножница № 4. Профил

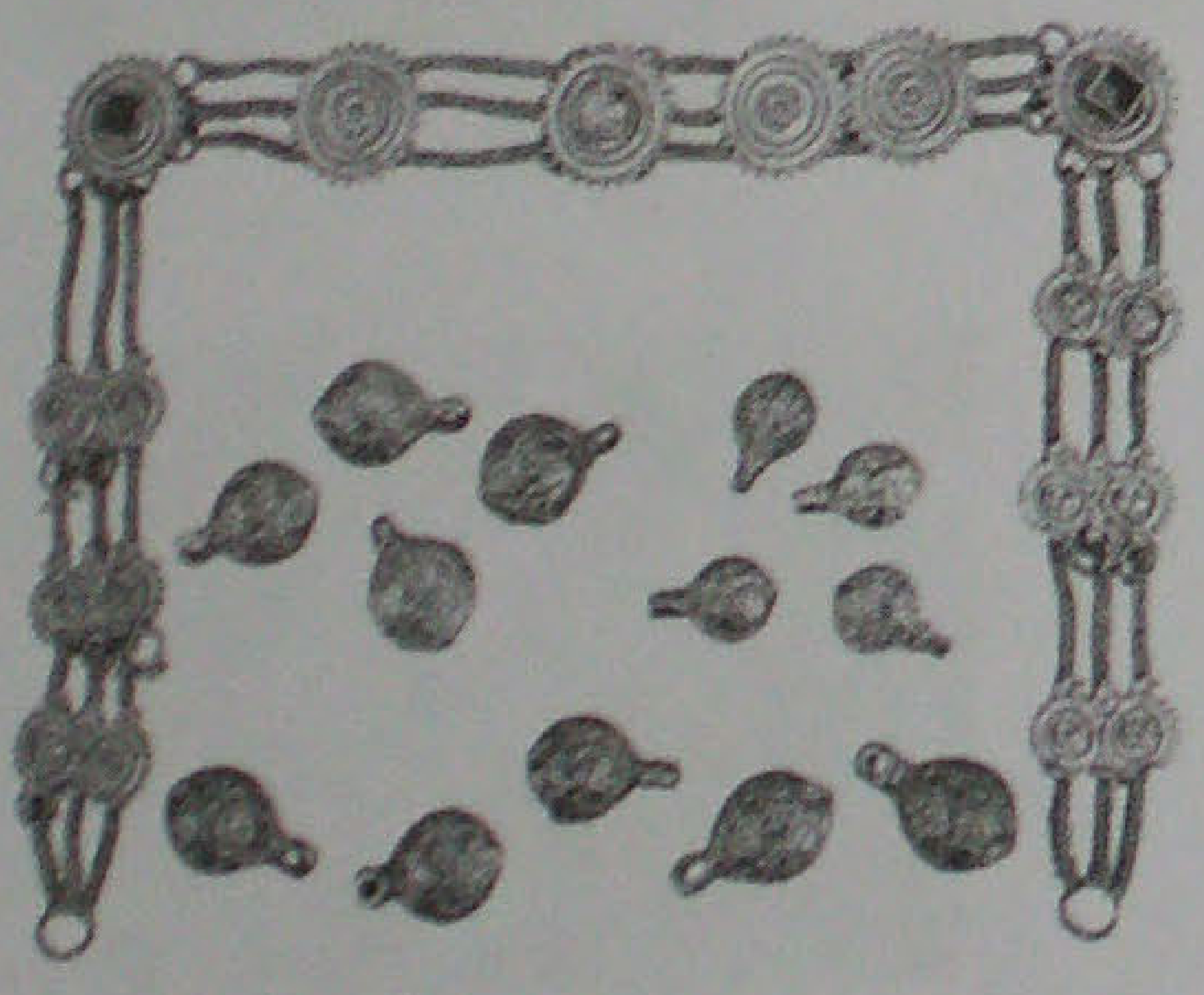

10. Сребърен прочелник от Ковей № 5.
Лицева страна и копчета № 7.3

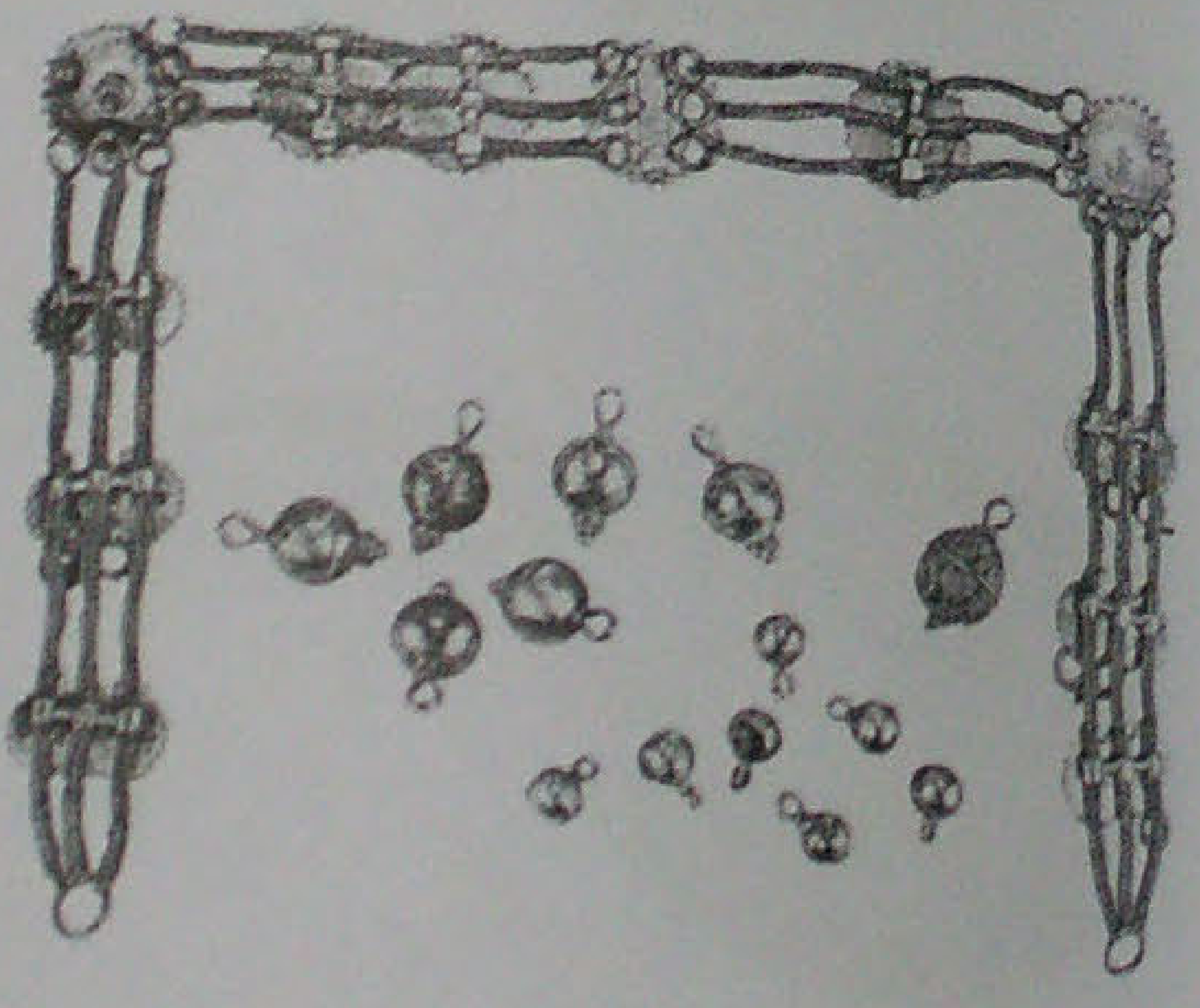

11. Прочелникът. Обратната страна.
Копчета № 7.1–2 и 7.4

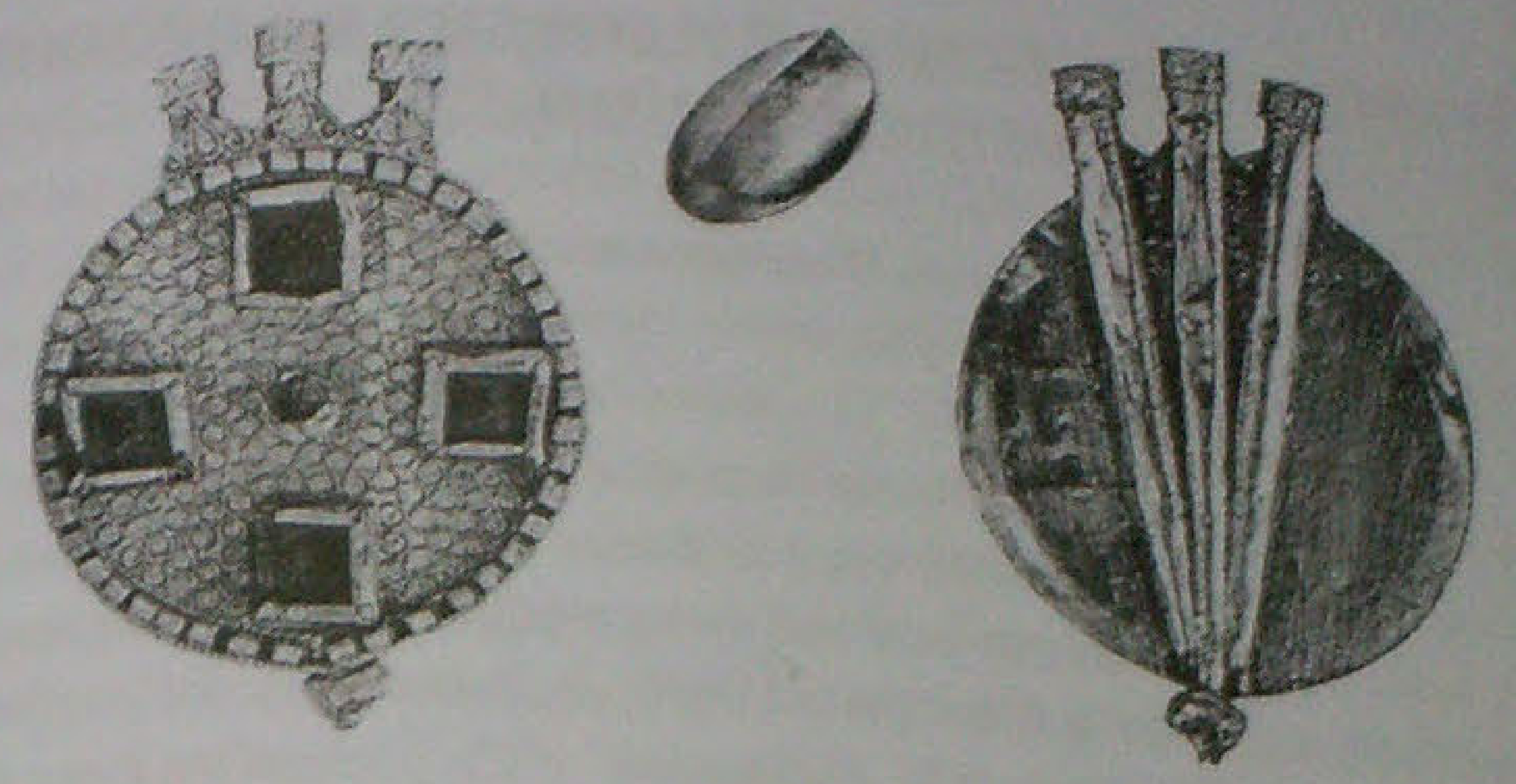

12. Аграфа № 6А и планински кристал № 8

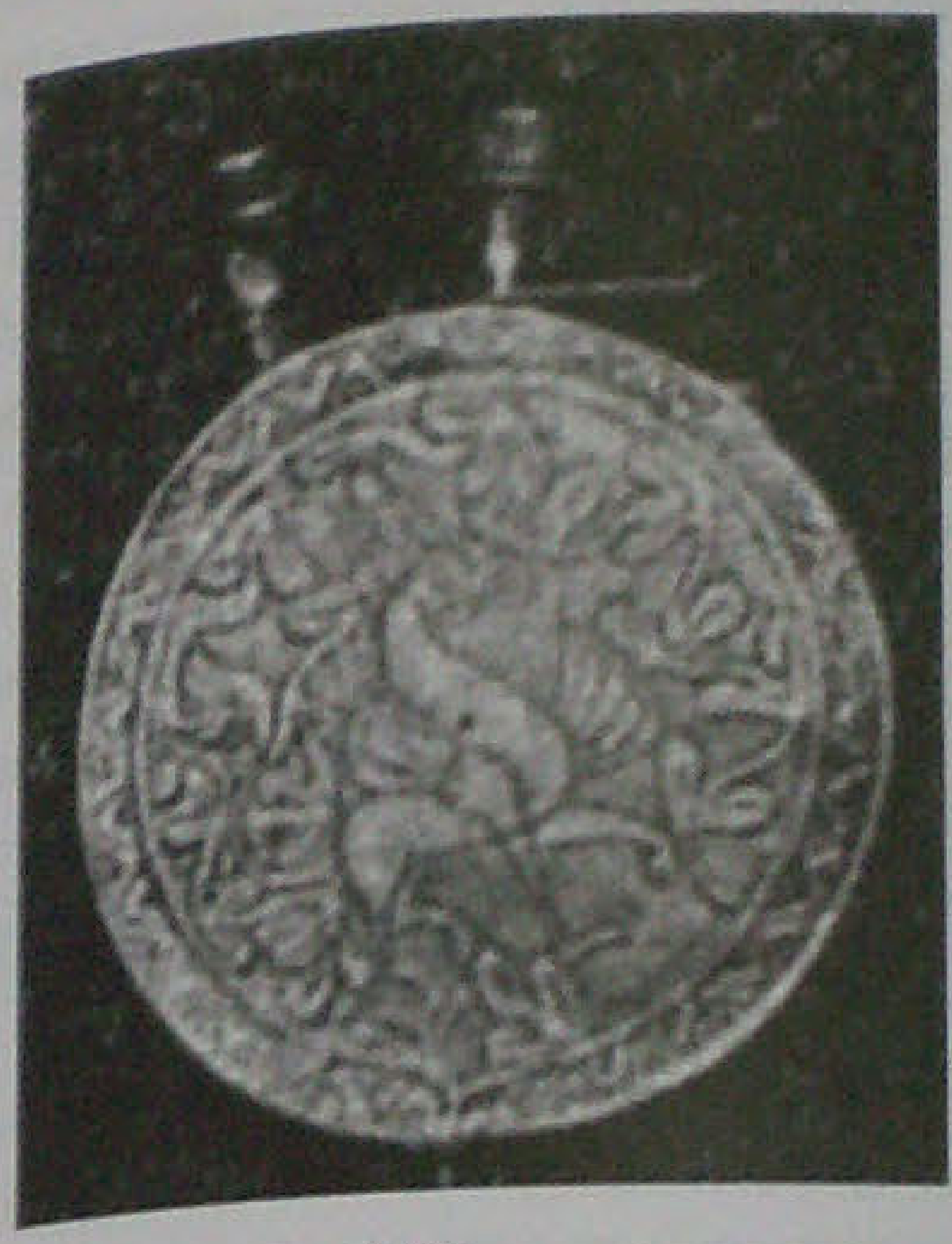

13. Аграфа №6Б, лицева страна

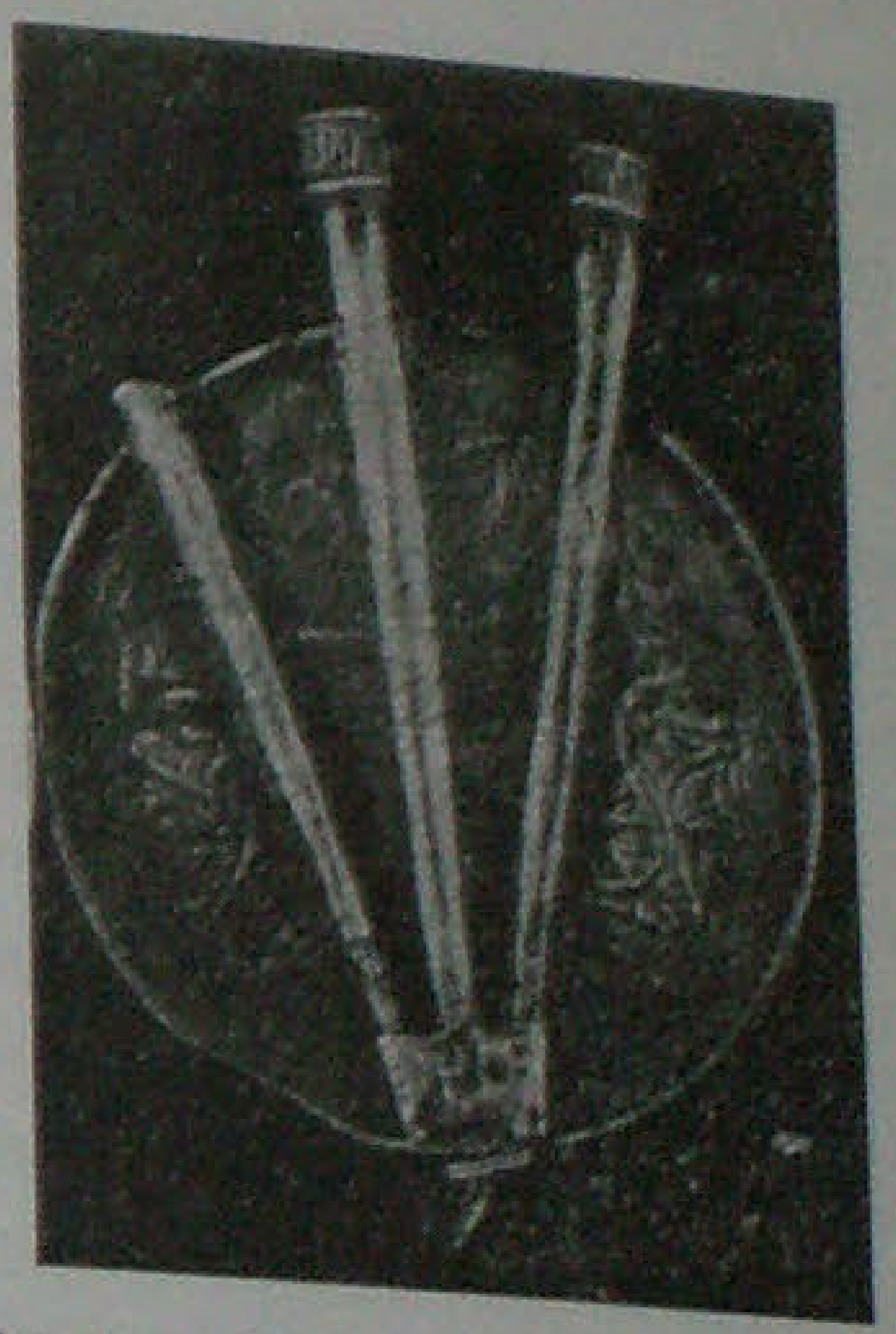

14. Аграфа № 6Б, обратна страна

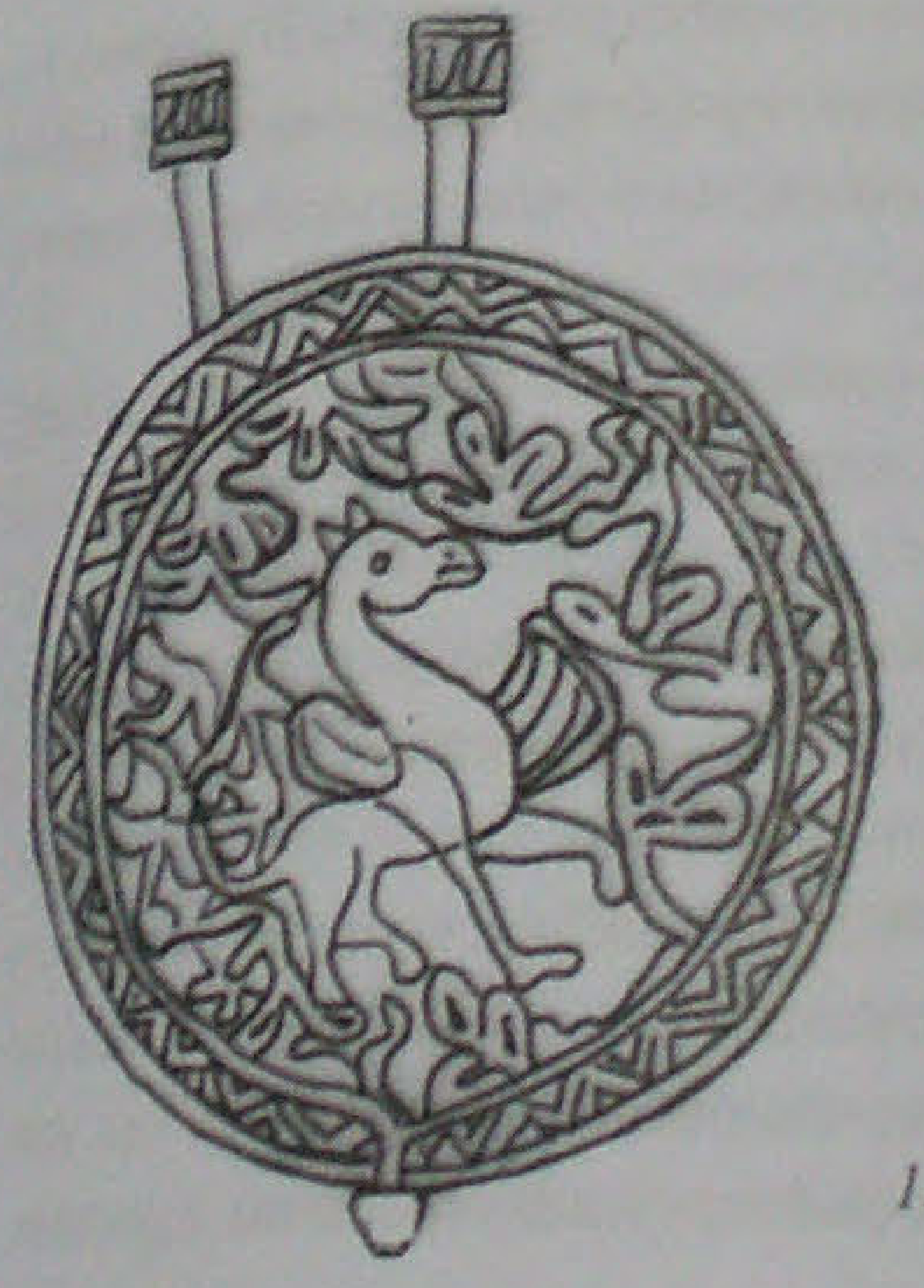

15. Рисунка на аграфа № 6Б

СТАРАТА ЦЪРКВА “СВ. ПЕТКА” В ПЛОВДИВ В СВЕДЕНИЯТА НА ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИТЕ

Димо Чешмеджиев

Храмовете посветени на св. Петка по българските земи и изобщо из целия Балкански полуостров са многобройни и трудно могат да бъдат дори изброени. Този факт най-добре илюстрира констатацията, че св. Петка не е най-популярната българска и балканска светица, чийто култ в много отношения се доближава до Богородичния[1]. Тук ще разгледам въпроса за един от тях – средновековната църква “Св. Параскева” (“Св. Петка”) в Пловдив, около която има известни проблеми.

Обикновено за идентификацията на църквата “Св. Петка” в Пловдив в съвременната историография се използват пътеписи на различни пътешественици, минали през града. На първо място това е пътеписът на прочутия немски пътешественик Стефан Герлах, който минава през Пловдив през юни 1578 г.

Стефан Герлах изброява осем **действащи** църкви: 1. “Св. Марина”; 2. “Пресветая”[2]; 3. “Св. Константин”; 4. “Св. Георги”; 5. “Св. Спас” (“Възнесение Христово”); 6. “Св. Никола”; 7. Св. Архангел Михаил”; 8. “Св. Димитър” (според превода на М. Йонов)[3]. Между тях няма църква с името “Св. Параскева/Петка”.

Тези осем църкви очевидно са действащи, доколкото след това С. Герлах споменава, че към тях се числят само трима свещеници, заедно с митрополита и те служат ту в едната, ту в другата, а най-често в главната или в тази, на която се чества патронен празник[4].

По-долу в текста Стефан Герлах описва още две филипополски църкви. Едната е разположена в подножието на т. нар. от него трети хълм или Джамбаз тепе:

“На третия хълм се намира една стара гръцка черквица, на която са изписани св. Елевтерий и други светии, а отвътре също – една цяла гръцка процесия или обхождане. На нея първият носи на главата си хляба, завит в кърпа, а пред него вървят двама с восъчни свещи; двама други носят две кръгли плоски табли, четвъртият – един потир, покрит с кърпа; петият носи кадило … . Долу под този хълм е митрополитската или главната черква.”[5]

Втората църква Стефан Герлах разполага под втория от седемте хълма на Пловдив:

“Под този втория хълм има една много стара гръцка черквица, в която се виждат няколко изображения с издраскани лица, а също и един престол, но с развалена горна част и устои … .”[6]

Тази църква очевидно също не е била действаща, доколкото престолът е бил развален. Тя трябва да се търси в подножието на Таксим тепе, който се идентифицира като “втория” хълм у Стефан Герлах[7].

Още К. Иречек, разглеждайки текста на Стефан Герлах[8], идентифицира църквата под третия хълм, т. е. под Джамбаз тепе, като “Св. Параскева”. Смущаващи са само думите му, че в XIX в. развалините още били показвани[9].

Авторите след К. Иречек обаче нареждат църквата “Св. Петка” между действащите у Стефан Герлах. Така напр. почти легендарният в Пловдив гръцки автор М. Апостолидис, по неясни причини, изброявайки общо взето коректно църквите, изведнъж при петата от тях, която в текста е наречена “Св. Спас” или с други думи е била посветена на Възнесение Христово,

я нарича “На Животворния извор, спомената по-горе, без да се уточнява името, под хълма на Акробата” (Джамбаз тепе – б. м. Д. Ч). След това добавя, че тази църква е била “Св. Параскева”. Тя, продължава авторът, е посветена на апостол Павел и в нея, на грамаден камък в центъра й, апостол Павел е проповядвал Евангелието[10].

Подобно нещо твърди и А. Пижев, който изброява от името на Стефан Герлах следните действащи църкви в Пловдив: 1. “Св. Марина”, 2. “Св. Богородица”, 3. “Св. Константин и Елена”, 4. **“Св. Петка”**, 5. “Св. Никола”, 6. “Св. Димитър”, 7. “Св. Архангел”, 8. “Св. Георги”[11].

И. Джамбов, Ж. Танкова и Х. Джамбов отиват още по-далеч и изброяват от името на Стефан Герлах дори девет църкви, а не осем: 1. “Св. Богородица”, 2. “Св. Георги”, 3. “Св. Константин и Елена”, 4. “Св. Димитър”, 5. **“Св. Петка” в подножието на Джамбаз тепе, 6. “Св. Петка” под Джумая джамия,** 7. “Св. Никола”, 8. “Св. Архангели”, 9. “Св. Марина”[12].

При разглеждането на въпроса за идентификацията на църквата “Св. Параскева/Петка” в историографията са привличани и сведенията на други пътешественици. М. Апостолидис използва сведенията на англичанина Джон Бърбъри, който през 1664 г. минал през Пловдив. Гръцкият автор обаче използва извора крайно некоректно и му вменява информация, която в него не съществува и по същество е интерпретация на самия Апостолидис. Той идентифицира свързваната с проповедите на апостол Павел църква на един от хълмовете със “Св. Параскева/Петка”[13]. Джон Бърбъри обаче говори само за църква посветена на св. Павел и нищо повече:

“Освен другите неща във Филипополис ни показаха на един хълм малка църква, посветена на св. Павел. Тя е забележителна с това, че само на три левги оттук, в села и градове са разпръснати много хиляди Paulini.”[14]

По същия начин Апостолидис разглежда и сведенията на Паул Тафернер (1665 г.). Той отново не цитира коректно текста, а предлага своята интерпретация, като идентифицира описаната от Тафернер църква, отново свързана с проповедите на апостол Павел, със “Св. Параскева”[15]. Иначе в самия текст на пътешественика подобно нещо липсва:

“По-личните хора и на първо място началниците на войската обитават само къщите на хълма (тепето), където е крепостта. Там се издига и малка черквица, построена на хълма до градските стени. Тя е изписана с много надписи на гръцки език върху бели и цветни мраморни плочи. От местните жители християни тя е посветена на апостола на народите Павел. По форма тя е кръгообразна, а диаметърът ѝ стига шест крачки. Без прозорци е, но в нея се виждат икони, а по стените следи от заличени стенописи. По средата на храма се издига голям камък. От него както мълвата говори, божественият Павел е проповядвал страстно Божия закон на филипяните.”[16]

Следвайки текста, тази църква е била посветена по-скоро на Апостол Павел, отколкото на Св. Параскева/Петка.

А. Пижев, който върви по Апостолидис, добавя и други подобни сведения. Той се опитва да използва пътеписа на Пол Рико, който минава през Пловдив през същата 1665 г.[17] Текстът обаче е прекалено общ и не позволява такива категорични изводи:

“От античността няма нищо останало освен развалините на два древни параклиса, построени от тухли във формата на кръст, единият е на голяма почит сред гърците, които казват че на това място св. Павел проповядвал често на жителите, поради което те често, особено в празнични дни, идват тук да се молят”[18].

Единственото, което може да се извлече от този текст, е информацията за знаменития параклис, който свързват с апостол Павел. За посвещението на втория не се казва нищо.

13.01.2010

Същото се отнася и за твърдението на А. Пижев, че сведения за църквата “Св. Петка” дават арменските пътешественици Хугас Инджеджиян (XVIII в.) и Минас Пъжъшкян (XIX в.). Там сведения за църква “Св. Петка” също не съществуват. Хугас Инджеджиян казва:

“Във Филибе видяхме много пазари, гостоприемници, бани и джамии. Освен гръцките църкви има и два кръстообразни, зидани с камък параклиса, в единия от които според преданията, разказани ни от местните жители християни, е проповядвал апостол Св. Павел.”[19]

Сведението у Минас Пъжъшкян е подобно. Според него Филибе е:

“Старовремски знаменит град, пълен със стари постройки, разположени край царския път. Има красиви и обширни пазарища, гостоприемници, бани, джамии и църкви. Известна е църквата на тракийския митрополит. ... Тук има два кръстообразни каменни храма. Жителите на града ни казаха, че в единия от тях бил проповядвал апостол Павел.”[20]

Както се вижда, и двамата наистина говорят за два кръстообразни, зидани с камък параклиса, но свързват по идентичен начин единия с проповедите на апостол Павел, а за другия не казват нищо. А. Пижев вероятно се подвежда по предположението на издателя на пътеписа – А. Орманджиян, който в бележките произволно идентифицира със сигурност двете църкви със “Св. Петка” и “Св. Марина”, в първия случай или “Св. Петка” и “Св. Константин и Елена” във втория[21].

За църквата, в която проповядва апостол Павел, споменават още няколко пътешественици от XVII и XVIII в., също толкова неопределено. Хронологически най-ранен между тях е Георг Христоф фон Найчиц (1631–1634):

“Филипопол е един твърде стар град, прославен главно с това, че е построен от бащата на Александър Велики – Филип. ... На ъгъла или на върха на една от споменатите височини в този град се намира една твърде стара и съвсем малка черквица, горе със заоблен свод и иззидана отвън и отвътре с камъни и украсена със стари изображения. Казват, че в нея трябва да е служел литургия апостол Павел.”[22]

Малко по-подробен, но също така неконкретен е Конрад Якоб Хилтебранд (1657–1658 г.), който разглежда две църкви в Пловдив:

“Аз попаднах на един немски ренегат, който беше зидар. Той ми показа една стара гръцка черква, в която апостол Павел трябва да е проповядвал. ... Той дойде с мене и в една друга гръцка черква, в която не видях нищо забележително, освен нарисувани икони.”[23]

Малко по-късният Йохан Кемпелен, който идва в Пловдив вече през XVIII в. (1740 г.), вече се съмнява в историята с проповедта на апостол Павел:

“В града има 12 черкви. Те не заслужават особено внимание, освен църквата “Св. Димитър”. ... В града има и друга черквица, която заслужава да бъде спомената заради трите гръцки надписа, които са издълбани на бял мрамор и са поставени на стените ѝ... . Впрочем, ако към тази черквичка се постави въпрос от друга гледна точка, тя предлага колкото любопитство, толкова и съмнения. В средата ѝ се вижда висок три стъпки четвъртит камък, за който общото мнение твърди, че от него апостол Павел е проповядвал евангелието на филипяните. Наистина, убедих се колко много греши простият народ в това, тъй като този велик апостол никога не е идвал по тези места, нито в този град... .”[24].

Единственият пътешественик, който идентифицира с точност църквата “Св. Параскева/Петка” е прочутият италианец Луиджи Фердинандо Марсили (1680 г.), който парадоксално не е използван в историографията по този въпрос:

“Градът Филипополис следователно е разположен на чудесно място... и има седем хълма от естествен камък или кремък. ... Три от тези хълмове имат имена; най-високият, този на Сарая, е наречен така по останките на един дворец; другият се назовава по часовника. Третият е наречен на гимнастиците, тъй като по неговия свод минават до равнината с въже. Под това тепе има една стара гръцка църква и ми казаха, че е посветена на Св. Веneranда.”[25]

Св. Веneranда (Санта Веneranда) е латинското име на Св. Параскева/Петка[26]. Това сведение добре потвърждава идентификацията на Иречек, който не е познавал пътеписа на Луиджи Марсили. Църквата, според пътеписа, се е намирала под Джамбаз тепе, където се намира и днешната църква “Св. Параскева/Петка”, известна днес като “Старата Св. Петка”, за разлика от новата, построена след Освобождението (1888 г.).

За старата “Св. Параскева” поп Константин през 1819 г. казва, че тя е “малка, каменна, с кубе” и дава текста на няколко римски надписа, които са били зазидани в стените ѝ[27]. През първата половина на XIX в. църквата се споменава и от известния руски учен В. Григорович, който я поставя между седемте действащи в града църкви[28]. За нея пише и Константин Д. Моравенов, който я описва като “малка черковка кевгирена, с печени тухли, направена по стара архитектоническа направа”. Особено важна е информацията, че в двора на тази църква са закопавали махленските мъртъвци – т. е. тя е гробищна, а също, че в нея става събор на първия петък след Великден, когато се събират хора от околните села и цял ден се веселят. До 1845 г. в църквата служи поп българин, на български език. Любопитно е съобщението му, че в един период църквата става ставропигия[29]. Подобно нещо е известно и на М. Апостолидис[30]. Според известния пловдивски писател Н. Алваджиев в по-ново време празникът на църквата е на 8 август стар стил (26 юли нов стил), т.е. на деня на св. Петка Римска[31].

Изключително важно е, че тази църква е известна и като “Св. Богородица Живоприемен източник”[32], което явно се дължи на намиращия се до нея кладенец, който е известен като аязмо против треска. Затова там има и болница[33]. Според запазен над вътрешната страна на вратата надпис църквата е възстановена през 1836 г.[34]

Идентификацията на църквата, направена от К. Иречек и подкрепена от сведението на Луиджи Марсили, се подкрепя и от факта, че достигналата до нас възрожденска църква “Св. Параскева/Петка”, в източната си част, заедно с абсидата, лежи върху останките на средновековен храм, на който е запазена цялата източна страна, с долната част от основата на абсидата му. Високо във външното лице на сегашната църква се вижда вграден фрагмент от мраморна плоча с изображение на релефен кръст, очевидно от по-старата църква[35].

Разглеждайки въпроса за църквите, посветени на св. Петка в Пловдив, веднага трябва да припомня, че в града до края на XIX в. съществуват предания сред местното турско и гръцко население, че най-старите джамии в града – Джумая джамия и Имарет джамия, са построени на мястото на средновековни църкви. Първи тези предания публикува през 1867 г. Любен Каравелов, според когото Джумая джамия е църква с име “Св. Петка”, а Имарет джамия се казва “Успение на Пресвета Богородица”:

“В града се намират 13 черкови, от които пет са български, шест са гръцки, една павликянска и една еврейска синагога. Почти всички черкови са нови или обновени в последните двадесет и пет години. От турските джамии са забележителни Джумаята (Св. Петка), която едно време е била черкова, и Имарет джамиси, т. е. джамията на Св. Мария, която така също едно време е била черкова под име “Успение на Св. Богородица”. Зданията на тия две

13.01.2010

Същото се отнася и за твърдението на А. Пижев, че сведения за църквата “Св. Петка” дават арменските пътешественици Хугас Инджеджиян (XVIII в.) и Минас Пъжъшкян (XIX в.). Там сведения за църква “Св. Петка” също не съществуват. Хугас Инджеджиян казва:

“Във Филибе видяхме много пазари, гостоприемници, бани и джамии. Освен гръцките църкви има и два кръстообразни, зидани с камък параклиса, в единия от които според преданията, разказани ни от местните жители християни, е проповядвал апостол Св. Павел.”[19]

Сведението у Минас Пъжъшкян е подобно. Според него Филибе е:

“Старовремски знаменит град, пълен със стари постройки, разположени край царския път. Има красиви и обширни пазарища, гостоприемници, бани, джамии и църкви. Известна е църквата на тракийския митрополит. ... Тук има два кръстообразни каменни храма. Жителите на града ни казаха, че в единия от тях бил проповядвал апостол Павел.”[20]

Както се вижда, и двамата наистина говорят за два кръстообразни, зидани с камък параклиса, но свързват по идентичен начин единия с проповедите на апостол Павел, а за другия не казват нищо. А. Пижев вероятно се подвежда по предположението на издателя на пътеписа – А. Орманджиян, който в бележките произволно идентифицира със сигурност двете църкви със “Св. Петка” и “Св. Марина”, в първия случай или “Св. Петка” и “Св. Константин и Елена” във втория[21].

За църквата, в която проповядва апостол Павел, споменават още няколко пътешественици от XVII и XVIII в., също толкова неопределено. Хронологически най-ранен между тях е Георг Христоф фон Найчиц (1631–1634):

“Филипопол е един твърде стар град, прославен главно с това, че е построен от бащата на Александър Велики – Филип. ... На ъгъла или на върха на една от споменатите височини в този град се намира една твърде стара и съвсем малка черквица, горе със заоблен свод и иззидана отвън и отвътре с камъни и украсена със стари изображения. Казват, че в нея трябва да е служел литургия апостол Павел.”[22]

Малко по-подробен, но също така неконкретен е Конрад Якоб Хилтебранд (1657–1658 г.), който разглежда две църкви в Пловдив:

“Аз попаднах на един немски ренегат, който беше зидар. Той ми показа една стара гръцка черква, в която апостол Павел трябва да е проповядвал. ... Той дойде с мене и в една друга гръцка черква, в която не видях нищо забележително, освен нарисувани икони.”[23]

Малко по-късният Йохан Кемпелен, който идва в Пловдив вече през XVIII в. (1740 г.), вече се съмнява в историята с проповедта на апостол Павел:

“В града има 12 черкви. Те не заслужават особено внимание, освен църквата “Св. Димитър”. ... В града има и друга черквица, която заслужава да бъде спомената заради трите гръцки надписа, които са издълбани на бял мрамор и са поставени на стените ѝ... . Впрочем, ако към тази черквичка се постави въпрос от друга гледна точка, тя предлага колкото любопитство, толкова и съмнения. В средата ѝ се вижда висок три стъпки четвъртит камък, за който общото мнение твърди, че от него апостол Павел е проповядвал евангелието на филипяните. Наистина, убедих се колко много греши простият народ в това, тъй като този велик апостол никога не е идвал по тези места, нито в този град... .”[24].

Единственият пътешественик, който идентифицира с точност църквата “Св. Параскева/Петка” е прочутият италианец Луиджи Фердинандо Марсили (1680 г.), който парадоксално не е използван в историографията по този въпрос:

“Градът Филипополис следователно е разположен на чудесно място... и има седем хълма от естествен камък или кремък. ... Три от тези хълмове имат имена; най-високият, този на Сарая, е наречен така по останките на един дворец; другият се назовава по часовника. Третият е наречен на гимнастиците, тъй като по неговия свод минават до равнината с въже. Под това тепе има една стара гръцка църква и ми казаха, че е посветена на Св. Венеранда.”[25]

Св. Венеранда (Санта Венеранда) е латинското име на Св. Параскева/Петка[26]. Това сведение добре потвърждава идентификацията на Иречек, който не е познавал пътеписа на Луиджи Марсили. Църквата, според пътеписа, се е намирала под Джамбаз тепе, където се намира и днешната църква “Св. Параскева/Петка”, известна днес като “Старата Св. Петка”, за разлика от новата, построена след Освобождението (1888 г.).

За старата “Св. Параскева” поп Константин през 1819 г. казва, че тя е “малка, каменна, с кубе” и дава текста на няколко римски надписа, които са били зазидани в стените ѝ[27]. През първата половина на XIX в. църквата се споменава и от известния руски учен В. Григорович, който я поставя между седемте действащи в града църкви[28]. За нея пише и Константин Д. Моравенов, който я описва като “малка черковка кевгирена, с печени тухли, направена по стара архитектоническа направа”. Особено важна е информацията, че в двора на тази църква са закопавали махленските мъртъвци – т. е. тя е гробищна, а също, че в нея става събор на първия петък след Великден, когато се събират хора от околните села и цял ден се веселят. До 1845 г. в църквата служи поп българин, на български език. Любопитно е съобщението му, че в един период църквата става ставропигия[29]. Подобно нещо е известно и на М. Апостолидис[30]. Според известния пловдивски писател Н. Алваджиев в по-ново време празникът на църквата е на 8 август стар стил (26 юли нов стил), т.е. на деня на св. Петка Римска[31].

Изключително важно е, че тази църква е известна и като “Св. Богородица Живоприемен източник”[32], което явно се дължи на намиращия се до нея кладенец, който е известен като аязмо против треска. Затова там има и болница[33]. Според запазен над вътрешната страна на вратата надпис църквата е възстановена през 1836 г.[34]

Идентификацията на църквата, направена от К. Иречек и подкрепена от сведението на Луиджи Марсили, се подкрепя и от факта, че достигналата до нас възрожденска църква “Св. Параскева/Петка”, в източната си част, заедно с абсидата, лежи върху останките на средновековен храм, на който е запазена цялата източна страна, с долната част от основата на абсидата му. Високо във външното лице на сегашната църква се вижда вграден фрагмент от мраморна плоча с изображение на релефен кръст, очевидно от по-старата църква[35].

Разглеждайки въпроса за църквите, посветени на св. Петка в Пловдив, веднага трябва да припомня, че в града до края на XIX в. съществуват предания сред местното турско и гръцко население, че най-старите джамии в града – Джумая джамия и Имарет джамия, са построени на мястото на средновековни църкви. Първи тези предания публикува през 1867 г. Любен Каравелов, според когото Джумая джамия е църква с име “Св. Петка”, а Имарет джамия се казва “Успение на Пресвета Богородица”:

“В града се намират 13 черкови, от които пет са български, шест са гръцки, една павликянска и една еврейска синагога. Почти всички черкови са нови или обновени в последните двадесет и пет години. От турските джамии са забележителни Джумаята (Св. Петка), която едно време е била черкова, и Имарет джамиси, т. е. джамията на Св. Мария, която така също едно време е била черкова под име “Успение на Св. Богородица”. Зданията на тия две

джамии са стари, исторически и замечателни в архитектурно отношение, но старовремната живопис е замазана извътре с вар, над която са изписани няколко изречения из коранът с жълта боя. Единствените древности, които носят християнски характер, са един железен кръг, една стара и почерняла от времето икона и такова едно нещо, което има голямо сходство със свински бут. Тия неща висят над вратата на Имарет Джамиси и накарват светът да разказва за тях различни легенди."[36]

Според друга легенда, разказана от Константин Д. Моравенов, преди идването на турците, на площада пред днешната Джумая джамия, тогавашна катедрална църква "Св. Петка", става събор на първия петък след Великден. След падането на Пловдив под османска власт, съборът се измества през църквата "Св. Параскева/Петка" под Джамбаз тепе, която църква преди това е нещо като параклис на катедралната[37].

На базата на тези легенди се правят опити за проследяване на историята на тази джамия, като се приема за безспорно, че тя преди това е била църква посветена на "Св. Петка". Старият пловдивски изследовател Хр. Кесяков напр. приема безпрекословно, че по време на цар Иван Александър пловдивска катедрална църква е "Св. Петка", посветена на българската народна светица и закрилница, която се издига на мегдана, на сегашния площад Джумая. При завземането на града турците разрушават църквата и на нейно място издигат Джумая джамия[38].

Други автори, на основата на "както гласи легендата", без да споменават откъде имат тази легенда, приемат, че църквата "Св. Петка" е издигната още по времето на Иван Асен II, а по-късно Иван Александър само я "уголемява и обогатява"[39]. После е превърната в джамия, която е разрушена по време на междуособицата при Баязидовите синове и от нея остават само зидовете. В 1435 г. е възстановена от султан Мурад[40].

Според А. Пижев, църквата е превърната в джамия още през 1364 г., след това тази първа джамия е съборена и на нейно място издигната днешната джамия, която е построена по времето на султан Мурад II (1421–1451) и затова е наричана и "Мурадие"[41]. Авторът отбелязва, че джамията има план на трикорабна базилика, защото ранната османска архитектура е под силното влияние на византийското и балканското строителство. На тази база той вече предполага, че църквата "Св. Параскева" има същия базиликален план, което е напълно хипотетично[42].

Допълнителна обосновка за доказване на данните в тези легенди Пижев прави на базата на керамопластичната украса на джамията. Между орнаментите на стените той открива няколко (пет), за които твърди, че са Христови монограми (хризми). Според автора тези несъвместими с мюсюлманската религия знаци се появяват на стените на джамията като спомен за това, че джамията някога е била църква. Църквата е посветена на св. Петка, защото "в православната традиция често срещано явление е използването на храмовете, посветени на тази преподобна светица за тържествена служба в петъчните дни около големия християнски празник Възкресение Христово (Великден), по-точно на Разпети петък през Страстната седмица преди Великден и на Светли петък, денят на Животворящия източник на св. Богородица през Светлата седмица след Великден". Явно не е случайно преобръщането на този "петъчен православен храм в главен – петъчен мюсюлмански". Понеже паралели на въпросните "хризми" той открива в Костур, Македония (дн. Кастория, Гърция), то изводът е, че българските майстори строили джамията са от този град[43].

Не знам какво означава "петъчен православен храм", но ще отбележа, че по принцип тези орнаменти са много интересни, независимо дали са хризми или не[44], и заслужават внимание. Идеята на автора, че е построена петъчна джамия, защото преди това там има църква

"Св. Петка", е абсурдна, тъй като постройката на мюсюлмански молитвени домове очевидно се подчинява на законите на мюсюлманската религия и богослужение, а не на християнските традиции. Независимо дали майсторите са българи или не, при постройката на джамия са съблюдавани правилата на ислямското култово строителство, а не на християнското[45].

Сега да видим откъде могат да идват легендите за това, че под Джумая джамия има църква "Св. Петка". Преданието за това, че Джумая джами е бивша църква "Св. Петка", може да идва от названието, доколкото "джумая" означава "петъчна" джамия, т.е. голяма джамия, в която се служи в петък[46]. Тази е и вероятната причина да възникне легендата и за "Хисар джами" ("Фируз бей джами") в Търново, която археологическите разкопки не потвърждават[47].

Причините за появата на идентификацията на Джумая джамия с църквата "Св. Петка" могат да бъдат търсени и в друга посока. Както стана ясно по-горе, има легенда, че преди идването на турците, на площада пред днешната Джумая джамия става събор на първия петък след Великден, или на т. нар. Светли петък. След това съборът се измества пред църквата "Св. Петка" под Джамбаз тепе, която преди това е нещо като параклис на катедралната[48]. Към тази твърде важна информация можем да прибавим и сведението, че църквата "Св. Петка" под Джамбаз тепе е известна и като "Св. Богородица Живоприемен източник"[49].

Както е добре известно, "Св. Богородица Живоприемен източник" или "Св. Богородица Живоносен източник" ("Ζωοδοχοῦ Πιγῆ") е голям константинополски Богородичен празник, учреден за честване обновлението на едноименния храм, намиращ се в района Пиги – "Св. Богородица при Извора". През османския период районът е наречен Балъклъ и оттук често храмът се нарича "Св. Богородица Балаклъ" или "Св. Богородица Рибна"[50]. Той е построен при чудотворен извор и което е особено важно – в голямо християнско гробище, където през османския период са погребвани цариградските патриарси[51]. Този празник е свързан с подвижния цикъл и се празнува на Светли (Бели) петък, т. е. на първия петък след Великден.

Сега да видим каква е връзката на този празник със св. Параскева/Петка. Както е известно, в християнския календар има няколко празника на св. Параскева/Петка, тъй като има няколко светици с това име. Обикновено народът не ги различава. В народния календар се празнуват два от тях – летен и зимен Петковден[52]. Според К. Иречек, зимният винаги е фиксиран на 14/27 октомври[53], докато летният може да варира[54]. Той се празнува както на 26 юли – денят на св. Параскева Римлянка, така и на някой друг петък от периода около Великден – на петък преди Петдесетница, много рядко на Разпети петък[55], но най-често на Светли (Бели) петък – първия след Великден[56]. Затова в цветния триод за Светли петък пасхалната служба се съединява със службата на Св. Богородица Живоприемен източник[57]. Именно от този празник на Светли петък се получава връзката на култа на св. Параскева/Петка с този на Св. Богородица[58].

Този извод се подкрепя много добре от съществуващия в района на Странджа, а и на други места празник "Св. Петка Балъклия" или наречен още "Рибна св. Петка", който се празнува на петия ден след Великден, или на т.н. Светъл петък[59]. В Асеновград, в църквата "Св. Богородица Благовещение", наречена "Св. Богородица Рибна" (преди "Св. Богородица Балъклийска")[60], се съхранява икона "Св. Богородица Живоносен извор". Всяка година на Светли петък тя се носи с литийно шествие до близкия параклис "Св. Петка". Там се прави служба и после иконата се връща обратно, като се прави водосвет в намиращото се там аязмо[61]. Такива сведения има и за други места от Южна България, но [illegible] Буково, Бургаско[62], Каланджа (дн. Синеморец), Б[illegible][63] и [illegible][64]

13.01.2010

Така че, ако трябва да се търси църква под Джумая джамия, тя трябва да е Богородична, а не посветена на св. Параскева/Петка. Тук разбира се трябва да се припомни, че на около 100 м над Джумая джами има Богородична църква (“Успение Богородично”). Сегашната постройка е от епохата на Възраждането, но очевидно е съществувала и по-рано – споменава се през целия османски период. Църквата със сигурност е предосманска, иначе няма как да е построена на по-високо място от джамията. Обикновено османците не допускат да има християнски храм, разположен на по-високо и видно място от джамия, още повече от “Улу” (“Главна джамия”), каквато е Джумая джами. Вероятно към момента на построяване на джамията църквата е помалка или най-малкото, значително по-ниска и джамията доминира. В същото време вероятно тя е и действаща, което е попречило да бъде превърната в джамия и за мюсюлманския храм е намерено друго място – в близост.

От друга страна, ако допуснем, че под Джумая джамия има църква “Св. Параскева/Петка, то тогава следва да се обяснят причините за построяването на две църкви толкова близо една до друга – то очевидно няма смисъл.

Ако приемем, че споменатият в легендите събор на днешния площад “Джумая” наистина е провеждан на Светли петък, той е свързан с намиращата се там Богородична църква, а не с някаква хипотетична църква “Св. Петка”. Този празник е свързан вероятно с литийно шествие до църквата “Св. Параскева/Петка”. След построяването на Джумая джамия от султан Мурад II този събор очевидно не може да продължава да се провежда на това място и е пренесен при църквата “Св. Параскева/Петка” под Джамбаз тепе.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Mesnil, M., A. Popova**, Démone et chrétienne: Sainte Vendredi. - *Revue des Etudes Slaves*, LXV/4, 1993, p. 752; **Valtchinova, G**. “Visages nationaux” du culte de sainte Parascève/Petka d’Épivatos: une approche historico-antropologique. - *Etudes balkaniques*, 2000, v. 2, p. 96. За култа на Св. Параскева/Петка вж. също **Bakalova, E**. La Vie de Sainte Parascéve de Tirnovo dans l’art balkanique du Bas Moyen âge, *Byzantinobulgarica*, V, 1978; **Вълчинова, Г**. *Знеполски похвали. Локална религия и идентичност в Западна България*, С. 1999.

[2] **Иречек, К**. Стари пътешествия по България от 15–18 столетие. – *Периодично списание на БКД*, 1884, кн. VII, с. 109, поправя правилно на “Панагия”, “Св. Богородица”, иначе няма смисъл.

[3] *Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XV–XVI в.)*. Увод, подбор и коментар М. Йонов, С., 1979, (Пътеписи за Балканите, № 3), 340–341. Според превода на М. Киселинчева, в: **Стефан Герлах**, *Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград* (подбор, превод, увод, и коментар М. Киселинчева, предговор и ред. Б. Цветкова), С., 1976, 258–259, църквите са следните: 1. “Св. Марина”; 2. “Святая светих”; 3. “Св. Константин”; 4. “Св. Георги”; 5. “Исус Христос”; 6. “Св. Никола; 7. “Св. Архангел Михаил”; 8. “Св. Димитър”.

[4] **Стефан Герлах**. – В: *Дневник на едно пътуване*, с. 259.

[5] **Стефан Герлах**. – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XV–XVI в.)*, 340. Вж. също **Стефан Герлах**, *Дневник на едно пътуване*, 258–259; ср. **Иречек, К.** Княжество България, ч. 2 – *Пътувания по България*, Пловдив, 1899, с. 196. ср. **Рудлоф-Хиле, Г., О. Рудлоф**, Град Пловдив и неговите сгради. – *ИБАИ*, т. 8, 1934, с. 386, 418, бел. 25; **Николова, Б**. *Православните църкви през Българското средновековие (IX–XIV в.)*, С., 2001, с. 167.

[6] *Немски и австрийски пътеписи*, с. 340.

[7] **Иречек, К**. Княжество България, ч. 2 – *Пътувания по България*, Пловдив, 1899, с. 124.

[8] **Иречек, К**. Стари пътешествия по България от 15–18 столетия. – *Периодично списание на БКД*, 1884, кн. VII, 109–110, изброява коректно следните църкви: 1. Св. Марина; 2. Пресветия; 3. Св. Константин; 4. Св. Георги; 5. Св. Спас; 6. Св. Никола; 7. Св. Архангел Михаил; 8. Св. Димитър. Съвременните автори, които цитират С. Герлах точно, са: Грозданова, Е., С. Андреев, Българите през XVI век. По документи от наши и чужди архиви. С. 1986, с. 53; Boykov, G., M. Kiprovska, The Ottoman Philippopolis (Filibe) during the Sekond Half of the 15th c.. – In: Bulgarian Historical Review, 2000, N 3-4, p. 119.

[9] **Иречек, К**. *Пътувания по България*, с. 139.

[10] **Апостолидис, М**. *История на град Филипопол от най-дълбока древност до наши дни. Атина*, 1959 (Книгата ми остана недостъпна, цитирам по машинописен превод на И. Комнев, който се пази в Държавен архив – Пловдив).

[11] **Пижев, А**. Църковното строителство в Пловдив през средновековието. – *Известия на музеите в Южна България*, т. XXI, 1995, с. 134.

[12] **Джамбов, И., Ж. Танкова, Х. Джамбов**, Средновековният Пловдив и приносът му в културно-историческото наследство на Византия и България. – Във: *Византийското културно наследство и Балканите*, Пловдив, 2001, с. 38.

[13] **Апостолидис, М**. Цит. съч., 339–340.

[14] **Джон Бърбъри**, Разказ за пътешествието на достопочтения милорд Хенри Хауърд от Лондон до Виена и Константинопол. – В: *Английски пътеписи за Балканите (края на XVI–30-те год. на XIX в.)*, Увод, съставителство и коментар М. Н. Тодорова, С., 1987, 151–152; ср. *Непресъхващи извори. Документални материали из историята на Пловдив и Пловдивско* (издирила, подбрала и редактирала К. Възвъзова-Каратеодорова), Пловдив, 1975, с. 236.

[15] **Апостолидис, М**. Цит. съч., 339-340.

[16] **Паул Таференер**. – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–средата на XIX в.* (увод, подбор и коментар М. Йонов), С., 1986 (Пътеписи за Балканите, № 6), 105–106.

[17] **Пижев, А.** Църковното строителство, с. 136.

[18] **Пол Рико**. Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII века). Подбор, превод от английски, предговор и бележки М. Киселинчева, С., 1988, с. 174.

[19] *Арменски пътеписи за Балканите (XVII–XIX в.)*. Съст., превод от древноарменски и коментар А. Орманджиян, С., 1984, с. 73, ср. бел. 70 на с. 118.

[20] Пак там, с. 185–186, бел. 127 на с. 194.

[21] Пак там, бел. 70 на с. 118; 185–186, бел. 127 на с. 194.

[22] **Георг Христоф фон Найчиц** (1631–1634). – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–средата на XIX в.*, с. 71.

[23] **Конрад Якоб Хилтебранд** (1657–1658). – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–средата на XIX в.*, с. 82.

[24] **Йохан Кемпелен**. – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII–средата на XIX в.*, 312-313.

[25] **Луиджи Марсили** (1680). – В: *Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XIX в.*, с. 169.

[26] Пътеписът на Луиджи Фердинандо Марсили, като извор за археологически сведения е използван от **Димитров, Д. П**. Археологическите изследвания на граф Луиджи Марсили за българските земи в края на XVII век. – *ГСУ иф*, т. XLIII, 1946–47, С., 1947, с. 32. Той отбелязва една плоча с гръцки надпис,

съобщен от Марсили, намерена в град Philippopolis, „вън от храма на Св. Богородица", докато в самият текст на Марсили се казва: „In civitate Philippopolis extra templum S. Venerandae", което означава че надписът е намерен до църквата „Св. Петка".

[27] **Иконом Константин**, Наръчник за Пловдивската епархия или нейното описание съчинено от преподобния и многограмотен господин Константин иконом, свещеник Пловдивски. - *Известия на Българското географско дружество*, кн. 3, 1935, с. 193; ср. Непресъхващи извори, с. 258.

[28] **Григорович, В**. *Очерк путешествия по Европейской Турции*. М., 1877, с. 139.

[29] **Моравенов, К. Д**. *Памятник за Пловдивското християнско население в града и за общыты заведения по произносно предание*, Пловдив, 1930, с. 121; ср. **Моравенов, К. Д.** *Паметник на пловдивското християнско население в града и за общите заведения по произносно предание* (Подарен на Българското читалище в Цариград 1869, (разчитане, съст., превод, бележки и коментар В. Тилева, З. Нонева), Пловдив, 1984, с. 158.

[30] **Апостолидис, М**. Цит. съч., с. 311.

[31] **Алваджиев, Н**. Старинни черкви в Пловдив, Пловдив, 2000, с. 42.

[32] **Апостолидис, М**. Цит. съч., с. 311; Пижев, А. Цит. съч., с. 136.

[33] **Моравенов, К. Д.** Памятник, с. 159.

[34] **Пижев, А.** Църковното строителство, с. 136.

[35] **Пижев, А**. Църковното строителство, с. 139.

[36] **Каравелов, Л.** Записки за България и българите – В: *Събрани съчинения в девет тома*, т. 4, С., 1966, с. 442. Според цитирана от **Алваджиев, Н**. *Старинни черкви в Пловдив*. Пловдив, 2000, 42–44, легенда, църквата "Св. Петка" била построена от цар Иван Асен II и уголемена и обогатена от Иван Александър, ср. **Джамбов, Х., Н. Алваджиев, И. Терзийски**, *Паметта на един град*, Пловдив, 1972, 41–42. Легендата очевидно е чисто белетристична.

[37] **Моравенов, К**. Д. Памятник, с. 122.

[38] **Кесяков, Х.** Пловдивските черкови в миналото. – *Пловдивски общински вестник*, бр. 108, 29 апр. 1932, с. 5.

[39] **Алваджиев, Н**. Цит. съч., 39-53.

[40] **Джамбов, Х., Н. Алваджиев, И. Терзийски**, *Паметта на един град*, Пловдив, 1972, 41-42.

[41] Вж. за тази джамия **Рудолф-Хиле, Г., О. Рудолф**, Цит. съч., 388-389; **Татарлъ, И**. Турски култови сгради и надписи в България, I част,. - *ГСУ-Факултет западни филологии*, т. LX, 1966, с. 579, 582, 605, 608.

[42] **Пижев, А**. Църковното строителство, с. 134.

[43] **Пижев, А**. Изображения на Христов монограм (хризма) в средновековни архитектурни паметници в Пловдив.- Във: *Византийското културно наследство и Балканите*, Пловдив, 2001, 300–302.

[44] Идеята, че на външната стена на джамия построена през средата на XV в. може да има хризми, е абсурдна.

[45] За превръщането на църкви в джамии на Балканския полуостров вж. обобщаващото изследване на **Андрејевић, А**. Притварање цркава у џамије. - *Зборник за ликовне уметности*, т. 12, 1976, 99-117.

[46] **Рудолф-Хиле, Г., О. Рудолф**. Цит. съч., с. 389; **Стамов, С., Р. Ангелова, В. Коларова, Н. Чанева-Дечевска,** *Архитектурното наследство на България*, С., 1972, с. 164.

[47] **Георгиева, С**. Нови данни за църквата "Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново. - *Археология*, 2, 1967, с. 29, 31; **Генова, З**. Джамията на Фируз-бег. В: **Нешева, В.** *Богоспасният Царград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на света Параскева (Петка) Търновска*, С., 2000, 203–222.

[48] **Моравенов, К. Д**. Памятник, с. 122.

[49] **Апостолидис, М**. Цит. съч., с. 311; Пижев, А. Църковното строителство, с. 136.

[50] За църквата "Св. Богородица при извора" (ναὸς τῆς Θεοτόκον τῆς Πηγῆς), твърде почитана от константинополското население, където веднъж в годината императорът извършва специална процесия, на Възнесение, както свидетелства Константин VII Багрянородни. Този обичай е засвидетелстван вече в началото на X в., вж. **Ebersolt, J.** Le *Grand Palais de Constantinople et le Livre des Cérémonies*, Paris, 1910, p. 187; **Ebersolt, J.** *Constantinople* (Recueil d'études, d'archéologie et d'histoire), Paris, 1951, 61-66; **Медаковић, Д.** Богородица "Живоносни источник" у српској уметности. - *Зборник Радова САН LIX, Византолошки институт*, књ. 5, Београд, 1963, 203-210, с литература.

[51] **Архидякон Павел Алепский**, Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в полвине XVII века. - *Чтения в императорском обществе историю и древности Российских при Московском университете*, 1896, кн. 4, с. 32. За празника вж. **Дебольский, Г.** *Дни богослужения православной церкви*, т. 2, Спб., 1901, 205-206; **Чифлянов, Б.** Живоносният източник. - *Църковен вестник*, 28 апр. 1978, бр. 14, 2-3; **Медаковић, Д**. Цит. съч., 203-210.

[52] **Попов, Р**. *Светци-близнаци в българския народен календар*, С., 1991, с. 142; **Караджова, Д**. За св. Параскева (Петка) и някои въпроси около култа. - *ГСУ – Център за славяно-византийски проучвания "Иван Дуйчев"*, т. 92 (11), 2002, с. 29.

[53] Известни са случаи, като този от манастира "Св. Петка Мулдавска", до с. Мулдава, Асеновградско, при които по-голям празник става не на "официалната" дата на храма, в случая 14 октомври, а на Светли петък. Сведението дължа на Мина Христемова, уредник в Историческия музей в Асеновград, на която благодаря.

[54] **Иречек, К.** Християнският елемент в топографическата номенклатура на Балканските страни. - *Периодическо списание на БКД*, 1898, кн. 55-56, с. 238.

[55] **Попов, Р**. *Цит. съч.*, с. 142 сл.; **Вълчинова, Г**. "Знеполски похвали", с. 91.

[56] Една от причините за това добре личи в едно доста ранно сведение на Пол Рико (XVII в.), който съобщава, че в Гръцката (Източната) църква се почита паметта на мъртвите в петък преди започване на коледните пости, на Велики петък и петъка преди Петдесетница, вж. **Пол Рико**, Сегашното *състояние на Османската държава и на гръцката църква (XVII в.)*, Подбор, превод от английски, предговор и бележки Мария Киселинчева, С., 1988, с. 244.

[57] **Бакалова, Е.** Рилската чудотворна икона-реликварий, Константинопол и Мара Бранкович. - В: *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*, С., 2005, с. 215.

[58] За връзката на двата култа във фолклора вж. **Попов, Р**. Цит. съч., с. 140.

[59] **Mesnil, M., A. Popova**, op. cit., p. 749; **Вълчинова, Г**. Цит. съч., с. 91.

[60] **Гашилов, И**. Църковното строителство в Асеновград. - *Родопи*, 1-2, 2005, 58-59.

[61] **Баева, В.** *Разкази за чудеса* (Локална традиция и личен опит), С., 2001, с. 62.

[62] **Мутафов, В.** Няколко паметника на култа към Света Петка Търновска и проблемът за формирането му. - *Известия на Исторически музей – Велико Търново*, XIV, 1999, с. 19.

[63] **Нейкова, Р**. Аязми и "поверия", Български фолклор, 2, 2002, с. 68.

[64] Интересно е, че според етнографски наблюдения селяните от Странджа смятат, че денят на тяхната св. Петка е именно Светли петък, докато 14 октомври е "попски", църковен празник. Него те също почитат, но като селскостопански, вж. **Мутафов, В**. Цит. съч., с. 18.

THE OLD CHURCH ST PETKA IN PLOVDIV IN THE INFORMATION OF THE TRAVELERS

Dimo Cheshmedzhiev

Abstract

The paper is an attempt for identification of the old church St. Petka in Plovdiv. It draws on information of west European travelers who passed through the town during the Ottoman period. Such are the widely used travel notes of Stefan Gerlach (1578), John Burbury (1664), Paul Taferner (1665), Paul Rico (1665), George Christoph fon Naichits (1631-1634), Conrad Jacob Hildebrand (1657-1658), Johann Kempelen (1740), Hugas Indjedjian (XVIIIth c.), Minas Pudjushkian (XIXth c.) as well as the travel notes of Count Luigi Ferdinando Marsigli (1680) unused to date on the question which gives the exact location of the church. It was located under the church St. Petka (1836) from the period of the Bulgarian national revival and still in existence today (the so-called Old St. Petka) and not under Dzhumaia mosque as according to historiographic and national revival legends.

UNKNOWN DOCUMENTS CONCERNING THE ARCHBISHOPRIC OF OCHRID IN THE ARCHIVE OF THE ATHONITE MONASTERY OF VATOPEDI

Cyril Pavlikianov

The archive of the major Athonite monastic house of Vatopedi is very rich with late Byzantine and early post-Byzantine acts[1]. Four documents from Vatopedi's post-Byzantine archive, quite unexpectedly, are connected with the history and the affairs of the Archbishopric of Ochrid. On September 12 and 14, 1610, the archbishop of Ochrid, Neophytos, has issued two acts, which are presently kept in the archive of Vatopedi although they definitely have no connection with the monastery[2].

The act of 12 September is labelled *synodikos codex*[3] and contains a synodal decision concerning the date of the regular annual meeting of the bishops and the metropolitans subordinated to the Archbishopric of Ochrid. The date of the meeting initially was November 21, the ecclesiastical feast of the *Eisodia* of the Virgin Mary. Given the difficulties of winter in late November, this date was changed to September 8, the birthday of the Mother of God[4].

The act of 14 September refers to some problems, which had arisen because of the pressure the Turkish tax authorities were putting on the Archbishopric of Ochrid. There are two Turkish terms used in the text. The first is *mültezim* (οἱ λεγόμενοι μουλτεζίμηδες[5]). It is a term which denoted a tax-farmer who, from the mid-16th century on, collected taxes and dues on behalf of the Ottoman treasury[6]. The officials who collected revenues for the treasury could either deliver all the proceeds while drawing a salary, or could buy the right to retain them by paying the Ottoman treasury an agreed sum in advance. It was the latter system that was known as the *iltizam*[7], the second Turkish term to be found in our document (τοῦ ποιῆσαι ἠλτιζάμην[8]). *Iltizam* differed from the other term used for a tax-farm, *mukata'a,* because it referred exclusively to the collection of revenues from the imperial domains, the so-called *khawaş-ı-hümayun*. *Mukata'a* was applied to the collection by contract of other revenues. In the case of *iltizam*, the contractor was called *mültezim*, in that of *mukata'a*, he was called *mukata'acı*[9].

In the case of Ochrid's Archbishopric, it is hard to figure out what had exactly happened. The quintessence of the problem is, no doubt, quite clear - Neophytos and his clergy had decided to expel the *mültezims* from the property of the archbishopric. The only exception allowed was for persons who enjoyed the bishops' confidence: ὅτι ἀπὸ τὴν σήμερον οἱ λεγόμενοι μουλτεζίμηδες νὰ λείπουν ἀπὸ τὸ μέσος, παρὲξ ὅποιον βούλει ὁ δεσπότης ἆραι συνοδίᾳ[10]. The text also threatens with an excommunication everyone who would dare to create any kind of inconvenience to the metropolitans in connection with the tax-farming[11].

Ivan Snegarov's extensive list of Ochrid's archbishops connects the period 1586-1614 with the names of the archbishops Athanasios, Balaam, Nektarios, and Metrophanes[12]. It refers neither to Neophytos, who appears in two Vatopedi's acts of 1601[13], nor to Zosimas and Parthenios, who are mentioned in two documents of Vatopedi dated 1607[14] and 1614[15]. It seems that these three churchmen have remained totally unknown until now.

On June 7, 1607, the Holy Synod of the Archbishopric of Ochrid issued a *sigillion* sanctioning the election of the Metropolitan of Aulona[16], Parthenios, to the position of Archbishop of Ochrid[17]. This election was made necessary because of the resignation of his predecessor Zosimas. Unfortunately, nothing is said about the reasons that compelled Zosimas to resign[18]. The charter of 1607 is a typical synodal letter of inthronization and accreditation granted to a recently elected prelate[19]. Taking into consideration its importance for Parthenios, there is no doubt that the latter must have died as a monk in Vatopedi, leaving his most important credential in the archive of the monastery. Some additional details connected with Parthenios' election are discussed in an act which the Patriarch of Alexandria, Cyril Loukaris (1612-1620), issued in 1614[20]. Based on it, Loukaris was requested to settle a difference, which had arisen between the ex-Archbishop of Ochrid, Parthenios, and the *megas skeuophylax* of the church of Ochrid, Zacharias[21]. It was all about money. Zacharias claimed that he had spent a large sum to make Parthenios' election possible providing gifts for the local Christian lords: ὁ μὲν Ζαχαρίας ᾐτεῖτο πολλὰ λαβεῖν παρ' αὐτοῦ, λέγων ὅτι ἐκεῖνος ἦν ὁ φροντίσας καὶ ἐπιμεληθεὶς καὶ δαπανίσας εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸν ἀρχιεπίσκοπον καὶ μάλιστα πρὸς τοῖς ἄλλοις προὔβαλλεν ὅτι κάποιας σκάλας ὀνησάμενος δι' αὐτὸν τὸν ἀρχιεπίσκοπον τινὶ τῶν ἐκεῖσε ἀρχόντων ἐχαρίσατο. Ὁ δὲ κὺρ Παρθένιος ἄλλα μὲν ἐξ ἐκείνων ἀπάντων ὧν ἔλεγεν ὁ Ζαχαρίας ἠρνεῖτο, τινὰ δὲ ὁμολόγει[22]. More specifically, Zacharias claimed that he had bought and donated "σκάλαι" to some of the local nobles in order to facilitate Parthenios' election. As far as we ignore the context of the affair, we cannot tell for sure whether in this text the word σκάλα appears in its normal meaning (ladder), or means something else. Most probably, in such a context σκάλα stands for ἰχθυόσκαλα and should be interpreted as "fishing facility". Apparently, Zacharias had bribed some of the electors offering them the control of some fishing facilities located on the coast of the Ochrid Lake.

Parthenios rejected some of Zacharias' claims, but not all of them. Cyril Loukaris finally decided that Zacharias had the legal right to take back everything he had given for Parthenios' campaign. Parthenios accepted the patriarchal decision, restored to Zacharias what he owed him and reconciliation was finally achieved[23]. What is definitely disturbing in Loukaris' charter is the total lack of detail about the terms of this reconciliation. The only thing we know is that Zacharias had signed a written statement certifying that Parthenios owed him nothing more[24].

Summarizing the data commented above we must point out that Vatopedi's documents of 1601, 1607 and 1614 reveal the existence of three unknown archbishops of Ochrid:

1. Neophytos, active in 1601.
2. Zosimas, active before 1607.
3. Parthenios, elected on June 7, 1607, deposed before 1614.

As far as the metropolitan and bishop sees subordinated to the Archbishop of Ochrid are concerned, Vatopedi's acts of 1601 and 1607 refer to the following persons:

I. A. Metropolitan sees in 1601[25]:

1. Kastoria or Kostur, presided by a metropolitan named Dorotheos[26]. He is not mentioned in Snegarov's list of Kostur's metropolitans[27].

2. Selasphoron and Koritsa[28].

3. Pelagonia and Perlepes, i.e. Bitolja and Prilep[29].

4. Belagrada, Berat or Belgrad, presided by a metropolitan named Cyril[30]. He is not mentioned in Snegarov's list of Berat's metropolitans[31].

5. Avlona and Kanina, presided by a metropolitan named Dionysios[32]. He is not mentioned in Snegarov's list of Avlona's metropolitans[33].

I. B. Bishoprics in 1601[34]:

1. Spathia and Mouzakia, presided by a bishop named Lawrence[35]. He is not mentioned in Snegarov's list of the bishops of Spathia and Mouzakia[36].

2. Sisanion and Anaselitson, presided by a bishop named Samuel[37]. He is not mentioned in Snegarov's list of the bishops of Sisanion[38].

3. Kichevo, presided by a bishop named Tahistos (?)[39]. His exact name remains uncertain but, nevertheless, no persons with similar names are mentioned in Snegarov's list of the bishops of Kichevo[40].

II. A. Metropolitan sees in 1607[41]:

1. Kastoria, presided by a metropolitan named Metrophanes[42]. He is not mentioned in Snegarov's list of Kostur's metropolitans[43].

2. Selasphoron and Koritsa, presided by a metropolitan named Petronios[44]. He is not mentioned in Snegarov's list of the metropolitans of Koritsa[45].

3. Grebena (Greben) and Bentzos, presided by a metropolitan named Joasaph[46]. He is not mentioned in Snegarov's list of the metropolitans of Grebena[47].

4. Debŭr (Divri), presided by a metropolitan named Petronios[48]. He is not mentioned in Snegarov's list of the metropolitans of Debŭr[49].

5. Belagrada, Berat or Belgrad, presided by a metropolitan named Jeremias[50]. He is not mentioned in Snegarov's list of the metropolitans of Berat[51].

II. B. Bishoprics in 1607[52]:

1. Spathia and Mouzakia, presided by a bishop named Lawrence[53]. As we have already pointed out above, he is not mentioned in Snegarov's list of the bishops of Spathia and Mouzakia[54].

2. Sisanion and Anaselitson, presided by a bishop named Samuel[55]. As we have already pointed out above, he is not mentioned in Snegarov's list of the bishops of Sisanion[56].

3. Kichevo, presided by a bishop named Paphnoutios[57]. He is not mentioned in Snegarov's list of the bishops of Kichevo[58].

4. Prespa, presided by a bishop named Matthew[59]. In Snegarov's list[60] of Prespa's bishops his name is connected with two inscriptions of 1607 and 1614[61], which are preserved in the Monastery of Slimnica near Prespa.

5. Moleschos and Phlorina (Lerin), presided by a bishop named Parthenios[62]. He is not mentioned in Snegarov's list of the bishops of Moleschos[63]. However, there is also a person named Theodoulos who has signed the document of 1607 as "Theodoulos of Moleschos"[64]. His exact connection with the bishopric remains uncertain.

6. Gora and Mokra, presided by a bishop named Dionysios[65]. He is not mentioned in Snegarov's list of the bishops of Gora and Mokra and, for the moment, is the earliest known prelate of this bishopric[66].

Snegarov emphasizes that by the end of the 16th century, the Archbishopric of Ochrid was steadily declining. An attempt was made to prevent further loss of prestige, and for this reason in 1585 the number of the metropolitans was significantly increased[67]. Based on the data analysed by A. Željazkova, Ochrid's decline was an irrevertible process triggered by the gradual growth of the Muslim population of Western Macedonia[68]. The two acts of 1601 are probably the earliest original documents of the Archbishopric of Ochrid that have survived. Greek acts issued by the Archbishops of Ochrid were published by A. Јђopов and G. Strezov in 1891[69] and 1894[70], by H. Gelzer in 1902[71] and by K. Delikanes in 1905[72]. In 1940, D. Zakythenos even provided a short summary of the Turkish archive of the archbishopric[73]. However, none of these five publications contains acts dated before 1650.

APPENDIX

EDITORIAL NOTE

The edition of the texts is diplomatic and is based on the rules established by the editors of the French series *Archives de l'Athos*. Only in few cases, when the reading of the accents and the breathings was not certain, we corrected them according to the standard grammatical rules. No spelling corrections were made.

LIST OF SIGNS

/2/ = number of the line
« » = letters deleted by the scribe
< > = letters or phrases which have to be omitted
( ) = reading of an abbreviation
[.....] = letters or text missing or not readable with proposals for reconstruction (the dots correspond to the number of the lost letters)
[... 10-12 ...] = missing text with probable number of the lost letters
{ } = letters omitted by the scribe
.. = uncertain reading
\ / = word written over the line

Act no. 1

Date: **September 12, 7110 (1601)** - Act of Neophytos, Archbishop of Ochrid.

Type of the act: συνοδικὸς κώδιξ (l. 17-18)

Description: Original kept in the archive of Vatopedi - Archive Quadrangle VII (Τετράγωνον Ζ'), folium no. 22. Paper, 305X205 mm. The ink of the main text is black, while that of the *menologium* is green. The act is well preserved. Three horizontal and two vertical folds can be seen.

Editions: unpublished

Νεόφυτος ἐλαίῳ Θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος τ(ῆ)ς αης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδ(ῶν) κ(αὶ) πάσ(ης) Βουλγαρί(ας), Σερβί(ας), Ἀλβανί(ας) κ(αὶ) τ(ῶν) ἑξῆς

/2/ † Τῆς ἡμ(ῶν) μετριότητος προκαθεζομένης ἐν τῷ θείῳ κ(αὶ) ἱερῷ δικαστηρίῳ {τ}της αης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδ(ῶν) /3/ μετὰ τ(ῶν) καθ' εὑρεθέντων μοι ἱερωτάτων μ(ητ)ροπολιτ(ῶν), τ(ῶν) θεοφιλεστά(των) ἐπισκόπ(ων), εὐλαβεστάτων /4/ ἱερέ(ων) κ(αὶ) τιμιωτ(ά)τ(ων) κληρικῶν σύνοδον ποιήσαντες περὶ τινῶν ὑποθέσεων ἐκκλησιαστικ(ῶν) /5/ τὰ πάντα καλὰ Θ(εο)ῦ εὐδοκοῦντος ἐτελειώθησ(αν) κ(αὶ) ἐσυμφώνησ(αν) πάντες οἱ εὑρισκόμενοι /6/ ἀρχιερεῖς ἐν τῇ αης (sic) Ἰουστινιανι ἱερώτ(α)τ(οι) μ(ητ)ροπολῖται, θεοφιλέστατοι ἐπίσκοποι ὅτι τὰ /7/ σύμφωνα ἅπερ εἴχαμ(εν) νὰ συνάζοντε οἱ ἀρχιερεῖς εἰς τ(ὴν) ἑορτ(ὴν) τ(ῶν) Εἰσοδί(ων), ἀθετήσαμεν /8/ αὐτὰ διὰ τὸν καιρὸν τοῦ χειμῶνος κ(αὶ) διὰ τ(ὴν) στράτ(αν) ἥν εἰσὶν (sic) ἐναντία ἀπὸ τ(οὺς) [...] ἔξω. /9/ Τὰ νῦν τόμ(ον) καινὸν ἐστέρξαμεν ἰδιοθελήτ(ως) ὅτι εἰς τὰς η' τοῦ Σεπτεμβρίου εἰς τὸ γενέθλιον /10/ <τ>της Παναγιας μου, νὰ συνάζοντε πάντες οἱ ἀδελφοὶ ἐν τῇ μεγ(ά)λ(ῃ) ἐκκλησίᾳ, κ(αὶ) ὀψέποτε /11/ λάχι τινὸς ἀρχιερέ(ως) ἀνάγκη μεγ(ά)λ(η) ἢ ἀσθένεια, ὡς δόξη τό προεστῶ. Εἰ δὲ ἄνευ ἀ/12/σθενεί(ας) ἢ ἄλλης τινὸς ἀνάγκης ἀμελήσ(η) τὶς τ(ῶν) ἀρχιερέ(ων) κ(αὶ) δὲν ἔλθη εἰς τ(ὴν) μεγ(ά)λ(ην) ἐκκλησί(αν) /13/τοῦ θεωρῆσαι πάντ(α) συνοδικῶς, πεδεβέστω βαρέ(ως) κ(αὶ) κανονικῶς νομίμ[...]. /14/ Ἔτι ἔστερξαν πάντες οἱ [ἀ]δελφοὶ εἰ μ(ὲν) λάχι τὶς ἐχθρὸς κ(αὶ) ἔλθι κατὰ του ἡμετέρου δεσπότου /15/ ἐπιβατικου τρόπου πάν[τ]ες οἱ ἀδελφοὶ εἰσὶν εἰς βοήθει(αν) κ(αὶ) ἐκκλησιαστικὰ κ(αὶ) ἐξοτερικά, /16/ τὰ ὅμοια κ(αὶ) τινὸς ἀδελφ[οῦ] εἰ μ(ὲν) ἔλθι τὶς ἐπιβατικου τρόπου κ(α)τ(ὰ) του θρόνου αὐτου πάντες /17/ οἱ ἀδελφοὶ εἰς τὸ μέσος ἔστωσ(αν) βοηθί. Κ(αὶ) διὰ πίστιν κ(αὶ) βεβαίωσιν ἔγινε κ(αὶ) ὁ παρὼν συνοδικῶς /18/ κώδιξ, ἐν ἔτει ζρι' <ἔτ(ος)> ἐν μηνὶ Σεπτεβρίῳ, ιβ'.

/19/ Μηνὶ Σ(ε)π(τ)ε(μ)βρ(ίῳ) ἰν(δικτιῶν)ος ιε'.
/20/ † Ὁ Καστορί(ας) Δωρόθεος κ(αὶ) πρωτόθρονος Ἀχρειδ(ῶν) †
† Ὁ Σελ(ασ)φόρου καὶ Κοριτζ(ᾶς) (;)
/21/ † Ὁ Πελαγονί(ας) καὶ Περλεάπου (;)
/22/ † {Ο} ταπεινὸς ἐπίσκοπος Σπαθίας κ(αὶ) Μουζακεί(ας) Λαυρέντιος †
† Ὁ Βελαγράδ(ων) Κύριλλος
† Ὁ Κανίν(ων) κ(αὶ) Αὐλῶνος Διονύσιος
/23/ † Ὁ Σισανίου (καὶ) Ἀνασελίτζου Σαμουῆλ
/24/ кнѵє(вскн) тахнст[.]с (sic)

Act no. 2

Date: **September 14, 7110 (1601)** - Act of Neophytos, Archbishop of Ochrid.

Type of the act: κώδιξ (l. 14)

Description: Original kept in the archive of Vatopedi - Archive Quadrangle VII (Τετράγωνον Ζ'), folium no. 23. Paper, 305X205 mm. The ink of the main text is black, while that of the *menologium* is green. The act is well preserved. Three horizontal and two vertical folds can be seen.

Editions: unpublished

† Νεόφυτος ἐλαίῳ Θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος τ(ῆ)ς α(ης) Ἰουστινιανῆς κ(αὶ) Ἀχρειδ(ῶν) κ(αὶ) πάσ(ης) Βουλγαρί(ας), Σερβί(ας), Ἀλβανί(ας) κ(αὶ) τ(ῶν) ἑξῆς

/2/ † Της ἡμ(ῶν) μετριότητος προκαθεζομένης ἐν τῷ θείῳ κ(αὶ) ἱερῷ δικαστηρίῳ <ἐν τῷ θείῳ κ(αὶ) ἱερῷ δι/3/καστηρίῳ> τῆς α(ης) Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδ(ῶν) κ(αὶ) πάσ(ης) Βουλγαρίας, Σερβί(ας), Ἀλβανί(ας) κ(αὶ) τ(ῶν) ἑξῆς μετὰ τ(ῶν) /4/ καθεὑρεθέντ(ων) ἱερωτάτ(ων) μ(ητ)ροπολιτ(ῶν), τ(ῶν) θεοφιλεστάτ(ων) ἐπισκόπ(ων), εὐλαβεστάτ(ων) ἱερέ(ων), τιμιωτ(ά)τ(ων) /5/ κληρικ(ῶν) περί τιν(ων) ὑποθέσεων τ(ῆ)ς μεγ(ά)λ(ης) ἐκκλησί(ας), σύνοδον ποιήσαντες τὰ πάντ(α) καλὰ λί(αν) ἐποιήσαμ(εν) /6/ Θ(εο)ῦ βοηθοῦντος. Τὰ νῦν (δὲ) τόμον καινὸν πεποιηκότες κ(αὶ) ἀπόφασιν συνοδικ(ὴν) ἐγεγόνι /7/ ὅτι ἀπὸ τ(ὴν) σήμερον οἱ λεγόμενοι μουλτεζίμειδες νὰ λείπουν ἀπὸ τὸ μέσος, παρὲξ ὅποιον βούλοι /8/ ὁ δεσπότ(ης) ἆραι συνοδία. Κ(αὶ) εἰς τοῦτο τελετ(ὴν) ἀνέμακτον ποήσαντες κ(αὶ) ἀφορισμὸν τέλειον /9/ ὅποιος ἐκεῖνος τ(ῶν) χριστιαν(ῶν) λάχη ἢ ἀπὸ τ(ὴν) Ὀχρείδα ἢ ἀπὸ τ(ὴν) Καστορίαν ἢ Βελάγραδα /10/ ἢ ὅπου ἄρα κ(αὶ) εἴη, βουληθείη κακ(ὴν) βουλ(ὴν) τοῦ ποιῆσαι ἠλτιζάμην τ(ὴν) μεγ(ά)λ(ην) ἐκκλησί(αν) κ(αὶ) ποιῆσαι /11/ ἐνόχλησι κ(αὶ) ταραχ(ὴν) εἰς τ(οὺς) ἀρχιερεῖς, ἔχωμ(εν) αὐτὸν ἀφορι[σ]μένον κ(αὶ) κατηραμένον παρὰ Θ(εο)ῦ /12/ παντοκράτ(ο)ρ(ος) κ(αὶ) ἐν τῷ νῦν ἐώνι κ(αὶ) ἐν τῷ μέλλοντι κ(αὶ) μετὰ θάνατον ἄλυτον αἰωνί(ως) κ(αὶ) ἡ μερὶς αὐτοῦ /13/ ἔστω μετὰ τοῦ Ἰούδα τοῦ Ἰσκαριώτου κ(αὶ) ἀναθέματι ὑποβληθήσεται αἰωνίῳ. /14/ Κ(αὶ) εἰς ἀσφάλειαν ἐγεγόνει κ(αὶ) ὁ παρ(ὼν) κώδιξ ἐν ἔτει ζρι$^{\omega}$ μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ιδ'.

/15/ † Ὁ Καστορί(ας) Δωρόθεος κ(αὶ) πρωτόθρονος Ἀχρειδ(ῶν) †
/16/ † Ὁ Σισανίου κ(αὶ) Ἀνασελίτζου Σαμουῆλ
† Ὁ Σελ(ασ)φόρου κ(αὶ) Κοριτζ(ᾶς) vacat
/17/ † Διονύσιος Κανίν(ων) (καὶ) Αὐλῶνος †

13.01.2010

Act no. 3

Date: **June 7, 7115 (1607)** - Charter of the Holy Synod of the Archbishopric of Ochrid. It sanctions the election of a certain Parthenios to the position of archbishop of Ochrid.

Type of the act: σιγίλλιον (l. 24)

Description: Original kept in the archive of Vatopedi - Archive Quadrangle V (Τετράγωνον E'), no. 45. Paper, 582X420 mm (actually two separate pieces of paper measuring 295X420 mm and 287X420 mm). The ink is black. The act is in a poor condition of preservation. There are ruptures at the folds and extensive damages caused by humidity. The paper pieces are glued to a double parchment folium taken from a 12th century Greek Gospel. Three horizontal and two vertical folds can be seen.

Note on the rear: Πράξις ἀνενέργητος (καὶ) ἄχρειστος.

Editions: unpublished

† Πραξι{ς} συνοδικὴ τῶν καθευρεθέντ(ων) ἀρχιερέ(ων) πανιερωτάτ(ων) μ(ητ)ροπολιτ(ῶν) θεοφυλεστάτ(ων) ἐπισκόπ(ων) τ(ῆς) μεγ(ά)λ(ης) ἐκκλησί(ας) τ(ῆς) α(ης) Ιουστινιαν(ῆς) Ἀχρειδ(ῶν) εἰς κ(α)τ(ά)στασιν τῆς μεγ(ά)λ(ης) τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἐκκλησί(ας) /2/ (καὶ) εἰς προχήρισιν τοῦ μακαριωτάτου ἀρχιἐπισκοπου κ(ὺρ) Παρθενίου μ(ε)τ(ὰ) τῶν τιμί(ων) ιερέ(ων) κ(αὶ) κληρικ(ῶν) ἀρχοντ(ων) (καὶ) παντὸς τοῦ λαοῦ.

/3/ Ὁ μ(ὲν) θαυμάσιος Σολομ(ῶν) ἐκεῖνος, ὦ χυμα παρὰ Θ(εο)ῦ σοφί(ας) δεδώρητ(αι) συναληθεία πάντ(α) φθεγξάμ(εν)ος φαίνετ(αι), ἅτε τῷ θείῳ ἐνηχούμ(εν)ος πν(εύματ)ι, τὸ δὲ ῥηθ(ὲν) ἐν τῇ ἐπιγραφῇ βίβλῳ σοφι(ας) /4/ αὐτῷ ὅλην ἔχειν τ(ῆ) ἀληθεί(ας) ἐπίπνοι(αν), αὐτη γ(ε) περι τῆς θει(ας) λέγων σοφι(ας) τοὺς ἀξίους αὐτῆς περιέρχετ(αι) ζητούσα φή[...]. Τῷ ὄντι γ(ε) ἡ μ(ὲν) σοφία Θ(εο)ῦ εὗρε τὸν ἄξιον αὐτῆς, ἡμῆς /5/ (δὲ) συνελθόντες ἐπὶ προχειρίσι ἀρχιεπισκόπου τ(ῆ)ς καθ' ἡμ(ᾶς) μεγ(ά)λ(ης) ἐκκλησι(ας) Χ(ριστο)ῦ α(ης) Ιουστινιαν(ῆ)ς Ἀχρειδ(ῶν) (καὶ) πάσ(ης) Βουλγαρί(ας), Σερβι(ας), Ἀλβανιτι(ας) (καὶ) τῶν ἑξῆς, οὐ προ πολλ(ῶν) /6/ χηρευσασ(ης) τῶν ἡμερ(ῶν) μ(ε)τ(ὰ) τ(ὴν) παρέτησιν τοῦ πρόην ἀρχιἐπισκοπου κ(ὺρ) Ζωσιμᾶ, θεία ψήφῳ εὑρόν(τες) σκεύος ἐκλογῆς τὸν πανιερότ(α)τ(ον) μ(ητ)ροπολίτην τ(ῆς) ἁγιωτ(ά)τ(ης) μ(ητ)ροπολε(ως) Αὐλονου κ(ὺρ) Παρθένιον /7/ εκλεγέντα (καὶ) ψηφισθέντ(α) κανωνικῶς (καὶ) νομίμως παρά τε ἀρχιερε(ων) πανιερωτ(ά)τ(ων) μ(ητ)ροπολιτ(ῶν) θεοφυλεστάτ(ων) ἐπισκόπ(ων) (καὶ) εὐλαβεστάτ(ων) κληρικ(ῶν) (καὶ) ἀρχόντ(ων) τ(ῆς) αὐτῆς ἁγιωτατ(ης) /8/ τοῦ Χ(ριστο)ῦ μεγ(ά)λ(ης) εκκλησι(ας) (καὶ) παντὸς τοῦ λαοῦ διὰ τὰς αὐτοῦ ἀρετὰς (καὶ) καλοκαγαθι(ας) ἃς ἐδωρήσατω αὐτῷ ὁ Θ(εό)ς, γράμματ(α) ταῖς ημ(ῶν) ὑπόγεγραμέναι χερσὶ διὰ ἀναντίρρητ(ον) (καὶ) σιγιλλίῳ /9/ τῷ συνήθ(ει) αὐτῶν ὑπογεγραμμ(έν)ω ταυτα ουν εὑρικότες (καὶ) μήτε τῇ ἄνωθ(εν) ψήφῳ ἀντιστατεὶν δυνάμ(εν)οι πῶς γ(ε), μήτ(ε) τ(οῖς) τῶν ἀρχιερέ(ων) (καὶ) τ(οῖς) τῶνσούτ(ων) (καὶ) τηλικούτ(ων) ἀνδρ(ῶν) τιμί(ων) (καὶ) εὐλαβ(ῶν) κλη/10/ρικ(ῶν) (καὶ) ἀρχοντ(ων) ψῆφοις ἐναντιούμ(εν)οι πεπειραμέν(ων) ὄντων κατὰ πάντ(α) τ(ῆς) τοῦ ἀνδρὸς ἀρετ(ῆς) (καὶ) εὐσεβει(ας) (καὶ) θεοδωρήτ(οις) χαρίσμασ(ι) (καὶ) ὅλως κεκοσμιμ(έν)ου τῇ ἀρετῇ (καὶ) ἀληθείᾳ, σύμψηφοι τούτοις /11/ (καὶ) ὁμόγνώμονες περιχαρῶς (καὶ) αὐτοὶ γενόμ(εν)οι, ψηφίσαν(τες) τῇ ἄνωθ(εν) ἐπικλήσι, θείῳ κινήματ(ι) νομίμ(ως) κ(αὶ) κανωνικὸς παρὰ παντ(ῶν) ἐκλεχθέντ(α) χειρίζομ(εν) (καὶ) προβιβάζωμ(εν) αὐτὸν τὸν πανιερώτατ(ον) /12/ μ(ητ)ροπολίτην κ(ὺρ) Παρθένιον, ἀρχιἐπίσκοπον (καὶ) ἀρχιποιμ(ένα) τ(ῆς) ἁγιωτάτ(ης) ἀρχιἐπισκοπῆς Ἀχρειδ(ῶν) τ(ῆς) α(ης) Ιοὺστινιαν(ῆ)ς κ(αὶ) πασ(ης) Βουλγαρί(ας), Σερβι(ας) κ(αὶ) τ(ῶν) ἑξῆς εἰς τὸ εἶναι (καὶ) ὀνομάζεσθαι μακαριώτ(α)τ(ον) /13/ (καὶ) ἁγιώτατ(ον) οὐ μ(ὴν) ἀλλὰ (καὶ) πάντ(α) τὰ προνόμια ἔχειν τε (καὶ) κεκτήσθαι, ὅσα δὴ οἱ κ(αὶ) προ αὐτοῦ εἶχον ἀρχιἐπίσκοποι (καὶ) ποιμένειν ου μον(ον) τῇ κατ' αὐτ(ὸν) ἐκκλησίᾳ τουτο γ(ε) (καὶ) τ(ῆς) ἄλλης πάσ(ης) τ(ῆς) ὑπ' αυ/14/τοῦ δι[....] ὀφιλόμ(εν)ης ἀλλὰ δή (καὶ) τὰς ὑπ' αὐτῶν (καὶ) ποιμέν(ας) αὐτ(ῆς), ἡμεῖς δηλονότι ἀρχιερεῖς, κληρική τε (καὶ)

λαικὴ (καὶ) ὅσοι τοῦ ἱεροῦ κ(α)τ(α)λογου ὑπάρχον(τες) (καὶ) ὅσοι ὑπὸ τ(ῆς) τοῦ Θ(εο)ῦ μεγ(ά)λ(ης) ἐκκλησί(ας) ἐσμ(ὲν) ἐπίσκοποι /15/ ἐξουσίαν (καὶ) κυριώτ(η)τ(α) ἄνωθ(εν) ὅπερ ὀφείλωμ(εν) ἅπαντες ἀπόνέμειν αὐτῷ τῷ μακαριωτάτῳ ἡμ(ῶν) ἀρχιἐπισκόπῳ (καὶ) αὐθέντ(ι) κ(ὺρ) Παρθένιον ὡς κοινῷ π(ατ)ηρ (καὶ) ἡμ(ῶν) ἀρχιγω ὑπακο(ὴν) (καὶ) εὐπείθει(αν) μ(ε)τ(ὰ) /16/ αἰδοὺς (καὶ) εὐλαβει(ας) ὅσοι π(ατ)ράσι φιλοστόργοις παρὰ εὐγνωμόν(ων) παίδ(ων), (καὶ) ὅσα παρὰ τ(ῆς) ἡμετερ(ας) ευσεβει(ας) κ(αὶ) πίστεως σύστασι(ς) αὐτὸς μ(ὲν) πρὸς ἡμ(ᾶς) ὁς π(ατ)ὴρ (καὶ) ἀρχιγὸς κ(α)τ(ὰ) πάντ(ων), ἡμεῖς (δὲ) ἐν αὐτῷ ὁς υἱοὶ /17/ (καὶ) ἀδελφοὶ κ(α)τ(ὰ) πάντ(α) ὡς (καὶ) τὸ ἀψευδὲς στόμα εν ευαγγελίοις, εἴπατε τοῖς ἀδελφοὶς μου ἀναβαίνω πρὸς τὸν π(ατέ)ρα μου κ(αὶ) π(ατέ)ρα ἡμ(ῶν) (καὶ) Θ(εό)ν μου (καὶ) Θ(εὸ)ν ημ(ῶν), τὸν (δὲ) βουληθέντ(α) τοῦτον οἰοδήτινι /18/ τρόπῳ ποτὲ παράσαλευσαι, ἢ ἀντιπράξαι λόγῳ ἢ ἔργῳ ἢ συμβουλὴ τινί, ἡμεῖς ἅπαν(τες) οἱ καθευρεθέντες ἀρχιερεῖς τε (καὶ) λαϊκὴ μ(ε)τ(ὰ) πάσ(ης) τ(ῆς) ἱερᾶς (καὶ) ἁγί(ας) συνόδου ἀφωρισμῷ ἀλύτῳ καὶ /19/ ἀναθέματ(ι) καθυποβάλλομεν σὺν τοῖς αὐτοῦ κ(αὶ) [...] αὐτοῦ κ(αὶ) [...] ἐν αὐτῷ ἐκκηρύτους τε τ(ῆς) ἐκκλησι(ας) ἔχομ(εν) τοῦ Χ(ριστο)ῦ (καὶ) τοῦ καταλόγου τ(ῆς) μερίδος τοῦ Ἰούδα (καὶ) τῶν στ(αυρ)ωτῶν τοῦ Χ(ριστο)ῦ /20/ επι τῷ αὐτῷ ἀφωρισμῷ (καὶ) ἀναθέματ(ι) (καὶ) καθαιρέ[σει] καθυποβάλλομ(εν) τοὺς θέλοντ(ας) ἐκβαλεῖν ἐπιβατικῷ τινὶ τρόπῳ τινὰ τῶν ἀρ[χιερέ](ων) [χωρ]ὶς κρίσεως εκκλησιαστικ(ῆ)ς /21/ (καὶ) θελήματος τοῦ μακαριωτάτου [..... δε]σποτου [....] ἐπισκόπου τῷ αὐτῷ ἀφωρισμῷ (καὶ) καθ[αιρέσει ....]σαντος τινὸς τῶν ἀρχιερέων /22/ βουληθὴ τὶς λαβεὶν τ(ὴν) εκεινου προστασί(αν) τ(ῆς) ἐπισκοπῆς ἄνευ θελίματος (καὶ) ἐξετάσεως (καὶ) ψήφου του μακαριωτατου ἡμ(ῶν) ἀρχιἐπισκόπου (καὶ) αὐθεντὸς κ(ὺρ) Παρθενίου (καὶ) τ(ῆς) περὶ αὐτ(ὸν) κλη/23/ρικοὺς τε (καὶ) θει(ας) συνόδου, τῷ αὐτῷ οὖν ἡ (καὶ) αὐτὸς πρὸς ἡμ(ᾶς) τότε (δὲ) θέλωμ(εν) ὅτε ἡ ἐξέτασ(ις) (καὶ) ἡ ψήφος γίνετ(αι) (καὶ) ἡ δοκημασία τ(ῆς) ἐκκλησίας /24/ διά γ(ε) τούτο ἐπικυρούντες ἅπαντες ὑπόγράφωμ(εν) τὸ παρὸν συγγίλιον εἰ{ς} βαιβέωσ(ιν) (καὶ) ἄσφάλι(αν) ἐπὶ ἔτους ζριε$^{\omega}$ ἐν /25/ μηνὶ Ἰούνίω ζ$^{\eta}$ (ἰνδικτιῶν)ος ε$^{\eta\varsigma}$. †

/26/ † Ὁ ταπεινὸς μ(ητ)ροπολίτης Καστορί(ας) Μ(ητ)ροφάνης (καὶ) πρωτόθρονος Ἀχρειδ(ῶν)
† Ὁ [.......] Ἀκάκιος †
/27/ Ὁ Πελαγονίας καὶ Πρελεάπου
† Ὁ ταπινὸς μ(ητ)ροπολίτ(ης) Γρεβενοῦ καὶ Βεντζου Ιωάσαφ †
/28/ † Ὁ Μολεσχοῦ (καὶ) Φλωρίν(ης) Παρθένιος †
/29/ † Ὁ Σελασφόρου κ(αὶ) Κορυτζ(ᾶς) Πετρώνηος †
† Ὁ ταπ(ει)νὸς ἐπίσκουπος Σισανΐου (καὶ) Ἀνασελίτζου Σαμουῆλ †
† Ὁ Ἀχ[......]
/30/ † Ὁ ταπεινὸς μ(ητ)ροπολήτ(ης) Βελεγράδ(ων) Ιερεμί(ας)
† Ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Σπατί(ας) καὶ Μουζακεί(ας) Λαυρέντιος
† Μῶλεισκού Θεώδουλος
/31/ † прєспански матєи
† дєбърски пєтрωнћє
† Ὁ Γγόρας κ(αὶ) Μόκρας Διονύσιος
/32/ † кичєвски пафнȣтћє

Act no. 4

Date: **1614** - Act of the Patriarch of Alexandria, Cyril Loukaris (1612-1620).

Type of the act: πατριαρχικὸν γράμμα (l. 13)

Description: Original kept in the archive of Vatopedi - Archive Quadrangle V (Τετράγωνον E'), no. 1 (folium 1). Paper, 290X210 mm. The ink is black. The act is well preserved.

Editions: unpublished

13.01.2010

References to the act: The affair described in the document is mentioned in Σωφρόνιος, *Ἱστορικὰ μνημεῖα*, 50, no. 27.

Κύριλλ(ος) ἐλέῳ Θ(εο)ῦ πάπ(ας) κ(αὶ) π(ατ)ριάρχ(ης) τ(ῆς) μ(ε)γ(ά)λ(ης) πόλ(εως) Ἀλεξανδρεί(ας) κ(αὶ) κριτ(ὴς) τ(ῆς) οἰκουμέν(ης)

/2/ Ἔμπροσθεν τ(ῆς) ἡμῶν μετριότ(η)τ(ος) σταθέντες ὅ τε πρώην Ἀχριδῶν κὺρ Παρθένιος καὶ ὁ κὺρ Ζαχαρί(ας) ὁ μέγας σκευοφύλαξ ἐκρίθησαν διηγησάμενοι παντας (sic) /3/ τὰς αὐτῶν διαφορὰς κ(αὶ) ὁ μὲν Ζαχαρίας ἠτείτω πολλὰ λαβεῖν παρ' αὐτοῦ, λέγων ὅτι ἐκεῖνος ἦν ὁ φροντίσας κ(αὶ) ἐπιμεληθεὶς κ(αὶ) δαπανίσας /4/ εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸν ἀρχιεπίσκοπ(ον) κ(αὶ) μάλιστα πρὸς τοῖς ἄλλοις προῦβαλλεν ὅτι κάποιας σκάλας ὀνησάμενος δι' αὐτὸν τὸν ἀρχιεπίσκοπ(ον) /5/ τινὶ τῶν ἐκεῖσε ἀρχόντ(ων) ἐχαρίσατο. Ὁ δὲ κὺρ Παρθένιος ἄλλα μὲν ἐξ ἐκείν(ων) ἁπάντ(ων) ὧν ἔλεγεν ὁ Ζαχαρί(ας) ἠρνεῖτο, τινὰ δὲ ὁ/6/μολόγει. Ἡ μετριότ(ης) οὖν ἡμῶν καλλ(ῶς) ἐνοτισαμένη τὰ ἑκάστῳ ῥηθέντ(α) ἵνα μὴ εἰς μακρότ(ε)ρ(ον) ἐκτείνοιτο ἡ διαφορὰ αὐτ(ῶν) κ(αὶ) ἵν' ᾖ εἰρήνη ἀ/7/πὸ τοῦ νῦν ἐν μέσ(ῳ) αὐτ(ῶν), ἀπεφήνατο καὶ ἐδικαίωσεν ἐκ μέρ(ους) τὸν Ζαχαρί(αν). Ὅθεν ὁ ῥηθεὶς πρώην Ἀχριδ(ῶν) ὁ κὺρ Παρθένιος συμφών(ως) τῇ ἀποφάσ(ει) /8/ ἀπέδωκε τῷ αὐτῷ κὺρ Ζαχαρίᾳ τὸ δίκαι(ον) αὐτοῦ κ(αὶ) ηὐχαριστήθησαν κ(αὶ) ἀνεπαύθησαν κ(αὶ) ἐσυγχωρήθησαν ἀλλήλ(οις). Ὅθεν καὶ ὁ κὺρ Ζαχαρίας /9/ χειρόγραφον γράμμα ποιήσ(ας) κ(αὶ) ὁμολογί(αν) ἔγγραφον, ἔδωκεν αὐτ(ὰ) εἰς τὰς χεῖρ(ας) τοῦ κὺρ Παρθενίου. Βουλόμεθα οὖν τοῦτο γνωστ(ὸν) εἶναι πᾶσιν /10/ ἵνα μηδέτερ(ον) μέρος δυνηθῇ ποτε ἀντιστῆναι κ(αὶ) τοῦ ἑτέρου, εἰ δέ ποτε ὁ κὺρ Ζαχαρί(ας) βουληθῇ παραβῆναι ταῦτα, ἄκηρος εἴη ἡ ἐκείνου ἀγω/11/γὴ καὶ τὰ ἐκείνου ἅπαντα γράμματα [...]ἢ ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ κ(αὶ) πρὸς τούτοις ἐὰν ἐπιμείνῃ τῇ πονηρᾷ γνώμῃ ταύτῃ ἵν' εἴη ἀσυγχώ/12/ρητος κ(αὶ) ἀφωρισμένος ἀπὸ π(α)τρ(ὸς) καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πν(εύματο)ς τ(ῆς) ἁγί(ας) καὶ ζωοποιοῦ καὶ ὁμοουσίου καὶ ἀδιαιρέτου τριάδ(ος), ἐν τῷ νῦν αἰῶνι καὶ ἐν τῷ /13/ μέλλοντι καὶ ἄλυτος μετὰ θάνατ(ον). Εἰς δήλωσ(ιν) οὖν πάντ(ων) ἐγράφη τὸ παρ(ὸν) ἡμέτ(ε)ρ(ον) π(ατ)ριαρχικ(ὸν) γράμμα κ(αὶ) δίδοται τῷ διαληφθέντ(ι) πρώην /14/ Ἀχριδῶν κὺρ Παρθενίῳ. Κ(α)τ(ὰ) τὸ αχιδ^{ω} ἔτος τ(ῆς) ἡμ(ῶν) σ(ωτη)ρί(ας).

/15/ Κύριλλος ἐλ(έῳ) Θ(εο)ῦ πάπας (καὶ) πατριάρχης τῆς μ(ε)γ(ά)λ(ης) πόλ(εως) Ἀλεξανδρεί(ας)

NOTES

[1] The bibliography on Vatopedi is rather extensive. Its best summary can be found in the two collective volumes *Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου. Παράδοση, ἱστορία, τέχνη*, vol. A-B, Mount Athos 1996. Documents kept from Vatopedi's have been published by: **Regel, W.** *Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει ἱερᾶς καὶ σεβασμίας Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου*, Sankt-Petersburg 1898; Γεδεών, Μ. Ὑπὲρ τῆς ἱστορίας τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Μεγίστης τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Λαύρας, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 22 (1902), 241-242; Ἀρκάδιος Βατοπαιδινός, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 2 (1918), 449-552; Ἀρκάδιος Βατοπαιδινός, Ἁγιορειτικὰ ἀνάλεκτα, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 3 (1919), 209-223, 326-339, 429-441 (nos. 15-51); Ἀρκάδιος Βατοπαιδινός, Γράμματα τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τῆς Θεοτόκου τῆς Ψυχοσωστρίας, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 13 (1937), γ'-ιγ'; Ἀλέξανδρος Βατοπαιδινός, Ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 4 (1920), 631-635; Ἀλέξανδρος Βατοπαιδινός, Ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἱερᾶς καὶ σεβασμίας Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 6 (1922), 86-87, 140-144, 195-197, 282-283, 289-291; Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης (πρώην μητροπολίτης Λεοντοπόλεως), Γράμμα τοῦ Θεσσαλονίκης Γαβριὴλ ἐπιδικάζον δύο χωρία τῆς ἐπισκοπῆς Ἀρδαμερίου τῷ ἐπισκόπῳ Λιτῆς καὶ Ρεντίνης, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 1 (1917), 40-45; **idem**, Ὁ ναὸς τῆς ἁγίας μεγαλομάρτυρος Παρασκευῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 1 (1917), 128-133; **idem**, Μονύδριον τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 2 (1918), 311-314; **idem**, Ἡ ἐν Φιλαδελφείᾳ μονὴ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κοτεινῆς, *Ἑλληνικὰ* 3 (1930), 317-339; Γούδας, Μ. Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 3 (1926), 113-134; Γούδας, Μ. Βυζαντιακὰ ἔγγραφα τῆς ἐν Ἄθῳ Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 4 (1927), 211-248; Γούδας Μ., Βυζαντιακὰ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἄθῳ ἱερᾶς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου. Ὁρισμὸς τοῦ δεσπότου Δημητρίου Παλαιολόγου ἀπολυθεὶς κατὰ μῆνα Ἰούλιον τῆς ι' ἰνδικτιῶνος τοῦ 6970=1462 ἔτους, *Δελτίο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (second period - περίοδος Β') 3 (1926), 35-48; **Ласкарис, М.** Повеље српских владалаца у грчким публикацијама, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 8 (1928), 185-192; **Ласкарис, М.** *Ватопедската грамота на цар Иван Асеня II*, (Български старини no. 11), Sofia 1930; **Laskaris, M.** Actes serbes de Vatopédi, *Byzantinoslavica* 6 (1935-1936), 166-185; **Papadopoulos, J. - Arcadios Vatopedinos**, Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Spéléotissa près de Mélénikon, *Списание на Българската академия на науките* 45. *Клон историко-филологичен* 22 (1933), 1-6; Σιγάλας, Ἀ. Ὁρισμὸς Δημητρίου δεσπότου τοῦ Παλαιολόγου (Ἰούλιος 1462), *Ἑλληνικὰ* 3 (1930), 341-345; Χρύσανθος Μητροπολίτης Τραπεζοῦντος, Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, *Ἀρχεῖον Πόντου* 4-5 (1933), 553-555 and plates 93-94; Θεοχαρίδης, Γ. Οἱ Τζαμπλάκωνες. Συμβολὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν μακεδονικὴν προσωπογραφίαν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος, *Μακεδονικὰ* 5 (1961-1963), 125-183; Θεοχαρίδης, Γ. Μία διαθήκη καὶ μία δίκη βυζαντινή. Ἀνέκδοτα βατοπεδινὰ ἔγγραφα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος περὶ τῆς μονῆς Προδρόμου Βερροίας, *Μακεδονικὰ* 2 (1962) (παράρτημα - appendix); **Соловјев, А.** Непозната повеља деспота Стефана Ватопеду, *Југословенски историски часопис* 1 (1935), 477-484; **Laurent, V.** Un acte grec inédit du despote serbe Constantin Dragaš, *Revue des Études Byzantines* 5 (1947), 171-184; **Соловјев, А. – Мошин, В.** *Грчке повеље српских владара*, Beograd 1936 (reprint London 1974); **Мошин, В.**, Акти из светогорских архива. I. Три грчка акта из архиве манастира Ватопеда, *Споменик Српске Краљевске Академије* 91 (II/5), Belgrade 1939, 155-169; **Dölger, F.** *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, Munich 1948; **Dölger, F.** Chronologisches und diplomatisches zu den Urkunden des Athosklosters Vatopedi, *Byzantinische Zeitschrift* 39 (1939), 321-340; *Archives de l'Athos XXI, Actes de Vatopédi I (des origines à 1329)*, ed. **J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari** and **Ch. Giros**, Paris 2001; Παπαδημητρίου-Δούκας, Ν. Νέες πηγὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Ἁγίου Ὄρους (μέσα 15^{ου} - τέλη 16^{ου} αἰ.) ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἱερᾶς Μεγίστης Μονῆς Βατοπαιδίου, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, 789/84, September-October 2001, 509-580; Παπαδημητρίου-Δούκας, Ν. *Ἁγιορειτικοὶ θεσμοί 843-1912/13*, Athens - Komotini 2002; *Ἱερὰ Μονὴ Βατοπεδίου - ἱστορία καὶ τέχνη* (Ἀθωνικὰ Σύμμεικτα 7), Athens 1999; Παλιομπέης, Σ. *Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου. Περιηγητῶν ἀναμνήσεις (15^{ος} -19^{ος} αἰώνας)*, Mount Athos 2003; *Archives de l'Athos XXII, Actes de Vatopédi II (de 1330 à 1376)*, ed. **J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros** and **K. Smyrlis**, Paris 2006.

[2] Cf. *Appendix* I, acts no. 1 and no. 2.

[3] Cf. *Appendix* I, act no. 1, l. 17-18.

[4] Cf. *Appendix* I, act no. 1, l. 2-17.

[5] Cf. *Appendix* I, act no. 2, l. 7.

[6] See **Θεοφυλακτίδης, Ἀ.** *Λεξικὸν τουρκοελληνικόν (Türkçe - rumca sözlük)*, Istanbul 1960, 478-479.

[7] Cf. **Radushev, E. - Ivanova, S. - Kovachev, R.** *Inventory of Ottoman Turkish documents about waqf preserved in the Oriental Department at the Sts. Cyril and Methodius National Library. Part 1 - registers*, Sofia 2003, 321.

[8] Cf. *Appendix* I, act no. 2, l. 10. See also **Κουκκίδης, Κ.** Λεξιλόγιον ἑλληνικῶν λέξεων παραγομένων ἐκ τῆς τουρκικῆς, *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ* 24-25 (Athens 1960), 36.

[9] See **Мутафчиева, В**. Откупуването на държавните приходи в Османската империя през XV-XVII в. и развитието на паричните отношения, *Османска социално-икономическа история (изследвания)*, Sofia 1999 (first published in *Исторически преглед* 1960/1), 309-342; **Radushev, E. – Ivanova, S. - Kovachev, R**. *Inventory of Ottoman Turkish documents*, 328-329.

[10] Cf. *Appendix* I, act no. 2, l. 7-8.

[11] Cf. *Appendix* I, act no. 2, l. 10-13.

[12] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия-патриаршия*, II, Sofia 1932 (reprint Sofia 1995), 194-195.

[13] Cf. *Appendix* I, acts no. 1 and no. 2.

[14] Cf. *Appendix* I, act no. 3.

[15] Cf. *Appendix* I, act no. 4.

[16] Identical with what is today the city of Valona on the Albanian coast of the Adriatic. See **Χρυσοχοΐδης, Κ**. Ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση ὥς τὸν 20ὸ αἰῶνα, Ἱερὰ *Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου*, I, 59.

[17] Cf. *Appendix* I, act no. 3.

[18] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 5-6.

[19] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 7-24.

[20] **Γεδεών, Μ**. *Πατριαρχικοὶ πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης*, Athens 1996^{2}, 424-426, 429-431, 433-437 and 441-445, no. 185; **Γερμανὸς Μητροπολίτης Σάρδεων καὶ Πισιδίας**, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἑξῆς. Μέρος πρῶτον (1454-1702)*, Constantinople 1935, 94-103, no. 29; **Runciman, S**. *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Cambridge, 1968, 259-288, 292-295 and 330-343; **Hering, G**. *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ εὐρωπαϊκὴ πολιτική (1620-1638)*, Athens 1992, 30-44, 114-118, 136-137, 191-194, 244-245 and 255-257. The affair is mentioned in **Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης (πρώην μητροπολίτης Λεοντοπόλεως)**, Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω. II. Ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου. 1. Πατριαρχικὰ σιγίλλια καὶ γράμματα, *Ἑλληνικὰ* 3 (1930), 50, no. 27.

[21] Cf. *Appendix* I, act no. 4.

[22] Cf. *Appendix* I, act no. 4, l. 3-6.

[23] Cf. *Appendix* I, act no. 4, l. 6-8.

[24] Cf. *Appendix* I, act no. 4, l. 8-11.

[25] Cf. **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 176.

[26] Cf. *Appendix* I, acts no. 1, l. 20 and no. 2, l. 15.

[27] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 228-232.

[28] Cf. *Appendix* I, acts no. 1, l. 20 and no. 2, l. 16.

[29] Cf. *Appendix* I, act no. 1, l. 21.

[30] Cf. *Appendix* I, act no. 1, l. 22.

[31] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 211-214.

[32] Cf. *Appendix* I, acts no. 1, l. 23 and no. 2, l. 17.

[33] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 210-211.

[34] Cf. **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 176.

[35] Cf. *Appendix* I, act no. 1, l. 22.

[36] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 235 and 251.

[37] Cf. *Appendix* I, acts no. 1, l. 23 and no. 2, l. 16.

[38] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 246-249.

[39] Cf. *Appendix* I, act no. 1, l. 24.

[40] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 227.

[41] Cf. **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 176.

[42] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 26.

[43] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 228-232.

[44] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 29.

[45] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 227-228.

[46] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 27.

[47] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 217-220.

[48] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 31.

[49] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 211-214.

[50] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 30.

[51] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 220-221.

[52] Cf. **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 176.

[53] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 30.

[54] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 235 and 251.

[55] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 29.

[56] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 246-249.

[57] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 32.

[58] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 227.

[59] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 31.

[60] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 242-243.

[61] **Иванов, Й**. *Български старини из Македония*, Sofia 1931^{2} (reprint Sofia 1970), 223, nos. 38 and 39.

[62] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 28.

[63] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 235.

[64] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 30.

[65] Cf. *Appendix* I, act no. 3, l. 31.

[66] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 217.

[67] **Снегаров, И**. *История на Охридската архиепископия*, II, 176.

[68] **Желязкова, А**. *Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV-XVIII век*, Sofia 1990, 94-112. See also *Охрид и охридско низ историјата. Книга втора. Од паѓањето под османлиска власт до крајот на првата светска војна*, Скопје 1978, 69-80.

[69] **Шопов, А**. Кодекс на Охридската патриаршия, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 6 (1891), 193-225.

[70] **Шопов, А. - Стрезов, Г**. Кодекс на Охридската патриаршия (продължение), *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* 10 (1894), 536-575.

[71] **Gelzer, H**. *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, 45-123.

[72] **Δελικάνης, Κ**. *Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος τρίτος, ἤτοι τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχειοφυλακείου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὰς ἐκκλησίας Ρωσίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, Σερβίας, Ἀχριδῶν καὶ Πεκίου (1564-1863), οἷς προστίθεται ἱστορικὴ μελέτη περὶ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν*, Constantinople 1905, 781-863.

[73] **Ζακυθηνός, Δ**. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἐκκλησιῶν Ἀχρίδος καὶ Ἰπεκίου, *Μακεδονικὰ* 1 (Thessalonica 1940), 429-447.

13.01.2010

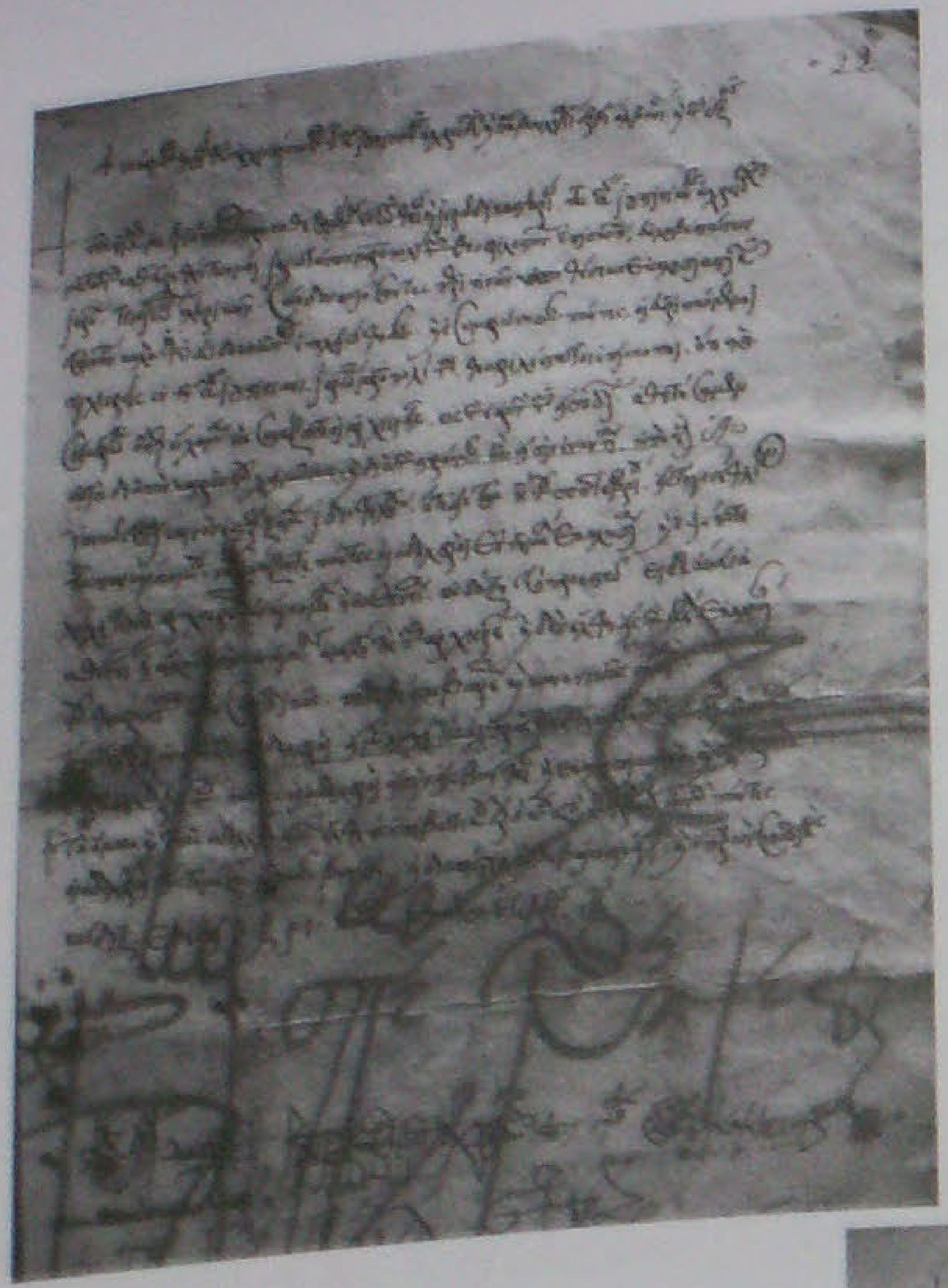

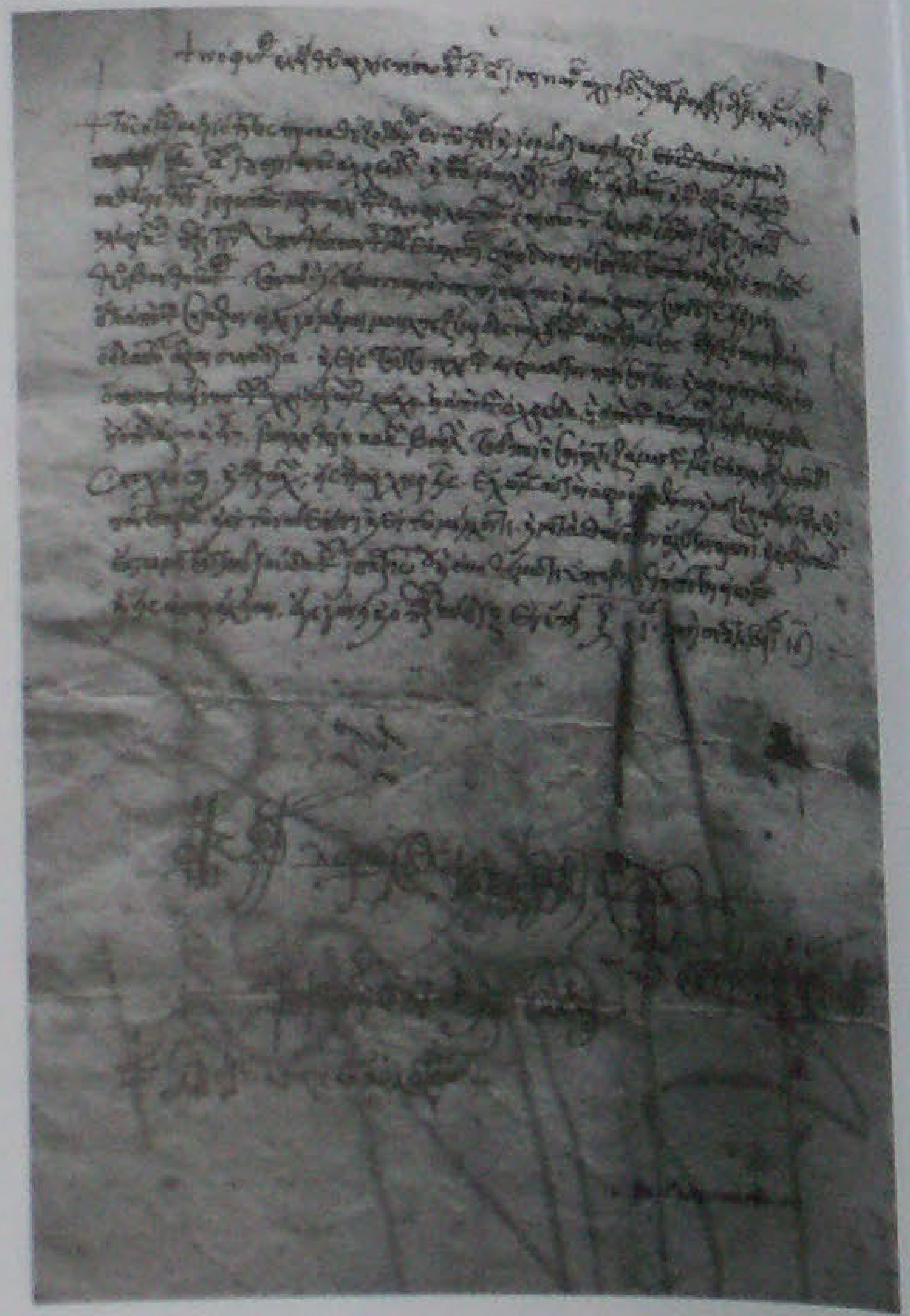

КЛАСИФИКАЦИЯ НА МЕРКИТЕ ЗА ДЪЛЖИНА (РАЗСТОЯНИЕ) В БЪЛГАРИЯ VII – XIX ВЕК

Христо Харитонов

Разработката на тема от областта на историческата метрология в контекста на конференцията е обоснована идея. Ако за историческата метрология обект са старите мерни единици и мерни системи, тяхната поява, приемственост, развитие и разпространение, то от своя страна пътуванията в средновековието или на фона на съвременните туристически придвижвания тези метрологични единици не само предизвикват интереса, но някои от тях продължават незабелязано да ни обслужват. Вярно е, че не са със същинската си семантична и метрологична стойност, но са познати и разбираеми, дори предпочитани в битова среда.

Изборът в случая е върху мерките за дължина. В метрологията е прието измерванията между два обекта да се изразява с термина „дължина", независимо на какво разстояние стоят един от друг. Затова приемаме единния термин „дължина" вместо паралелния „разстояние". Ето каква е стойността на двата термина според Български тълковен речник:

ДЪЛЖИНА	1. Разстояние между най-отдалечените краища на нещо. 2. За време: траене, продължителност от началото до края.
РАЗСТОЯНИЕ	1. Място или време от нещо до друго, интервал, дистанция. 2. Разлика.

Мерките за дължина, редом с останалите мерки и теглилки, са създавани от човека в неговата съзнателна трудова и духовна дейност. Първоначално носят своята натурална характеристика, съответстваща на обекти от околния свят, уподобявани или уеднаквявани с тях. Това са т. нар. натурални мерни единици[1]. Естествено е, че са подлагани на еталонизиране, но то е в зависимост от конкретните процеси на производство, търговия и на социална потреба в цялост. Едни от тях, появили се още в дълбока древност[2], продължават да ни служат и днес; други са изоставяни, като на тяхно място са създавани нови.

Мерките за дължина имат същата диалектика. Те съставляват най-значителната група в българската метрология. Обект на настоящото проучване са 123 термина. Извън тази численост има още няколко мерки за дължина, но не се подлагат на коментар. Имат предназначението да обслужват строителни, стопански, производствени, търговски и други дейности, а задача на проучването са пътните дължини. Изследват се мерките за дължина бивали в употреба сред българите от създаването на държавата до появата на първите български закони по метрология – Закон за мерките и теглилките на Източна Румелия[3] и Закон за мерките и теглилките на Княжество България[4].

Класификационният метод се определя от основните таксономични единици. В случая те са именната ТИПОЛОГИЯ, видът на МЕТРИЧНАТА СТОЙНОСТ, характеристиката на ИЗМЕРИТЕЛЯ, ПРОИЗХОДА, ДАТИРОВКАТА. Всяка от тях ще бъде подложена на класификационен анализ.

Няма да се дават данни за мерките за дължина, както и да се съберат в един общ речник, тъй като всички те са описани в книгата „Стари мерки, теглилки и монети. България VII-XXвек"[5]. Единствено ще се посочат само като лексикален фонд. Такъв ще е подходът и при представянето им в таксономичните единици.

Именната типология разглежда наименованието на мерките за дължина, етимологията им. Източник е на разнообразна информация. Въз основа на нея се изясняват характеристики на останалите таксономични единици. Проследява се същността и спецификата на първообраза на метрологичните единици.

Според именната си типология мерките за дължина оформят седем условно приети групи. Ето и съставът на именната типология на мерките за дължина:

I група – АНТРОПОНИМИЧНА ТИПОЛОГИЯ

Лексикалният фонд е от общо 71 термина:

Агач, аршин, бой, вик с висок глас, голям пик, дактилос, два аршина, два лакътя, два пръста, два човешки боя, деветник, десетичен аршин, длан, добра крачка, докъдето око вижда, един човешки бой, ендазе, женски лакът, женски хват, зира, кадем, каръш, клекавец, коляно, крачка, крачка на мома, къс лакът, лакът, левга, малък пик, миля, морска миля, мъжка крачка, мъжки лакът, мъжки хват, мъжки чеперок, непълен лакът, нов аршин, обсег, оргия, парасанга, пегя, педя, педя на възрастен мъж, пик; плетра,-он; поглед, поприще, пълен лакът, разкрач, разпер, разтег, ръка, ръст, сажен, става, стадий, стъпка, схоний; толкова близко, че човек може да хвърли до него камък; уруп, халеди аршин, хват, хватка, чапарог, чекор, чеперек, четири пръста, човешки бой, юмрук, ярд.

Мерките от тази група съставляват повече от половината от общия брой мерки за дължина. Логично е, след като се знаят условията и начинът на тяхното създаване, човек в своята трудова дейност да прибягва най-често до измеренията на части от своето тяло или неговото цяло. Еднаквите или близките мерни дадености му позволяват да ги използва в практическата си дейност. Те са общодостъпни. И най-важното, без да използва специално създадени за случая уреди, може да даде мерното определение. Когато се изисква прецизност, поради антропологическото различие между хората или между мъжкия и женския индивид, тогава идва определението. Примерът е с мерките „мъжка крачка" и „крачка на мома"; „мъжки лакът" и „женски лакът"; „педя" и „педя на възрастен мъж".

Най-много мерки са създадени въз основа на човешката ръка и отделните нейни части: лакът, длан, пръст. Специфичен измерител е „хвата" с пръсти, с едната или двете ръце. Дори и движението влиза в употреба: „толкова близо, че човек може да хвърли камък". В случая мярката е от стационирания човек до точката, където пада хвърленият камък. Веднага идва пояснението, че тази мярка има произволен характер. С подобно определение са и всички останали, които не са бивали никога еталонизирани.

Следващата антропонимична подгрупа се съставлява от мерките създавани на основата на човешките крака. Те са „крачка", „стъпка" (измервана посредством стъпалото на крака), „коляно" и други.

Мерки се формират по човешкия ръст. Използват се две синонимни лексеми за една и съща мярка: „бой" и „ръст".

Друга мярка за дължина е погледът: „до където око види".

Гласът е също такава мярка: „вик с висок глас". Турската мярка „агач", разпространена по българските земи, се измерва с човешки глас, който може да бъде чут на разстояние три пъти между трима души, разположени един от друг така, че всеки един да чува гласа на съседния. Според Н. Кант и В. Кнор 1 А = 5 010 до 5 334 метра за Турция[6].

Всички антропонимични мерки по своята природа са ориентировъчни. Българинът се стреми към еталонизирането на някои от тях и са налице такива моменти, но и в този случай те остават по-скоро теоретичен метрологичен обект. Българските средновековни и възрожденски мерки, както всички мерки от този исторически период, нямат прецизността на днешните[7]. Те са не само с мерна ориентировъчност, но са и в твърде голямо разнообразие. Породено е от незавършения процес на формиране на единен национален пазар[8]. На тази основа именно се появяват съвременните метрологични системи и тяхното нормативно легализиране. Така направеният извод е валиден и за останалите мерки за дължина оформящи условно приетите групи.

II група – ЗООНИМИЧНА ТИПОЛОГИЯ

Лексикалният фонд е от общо 9 термина:

Един ден конски ход, един ден с кон, час път с волска кола, час път с ездитен кон, час път с камила, час път с кон, час път с конска кола, час път с пощенска кола, час път с товарен кон.

Почти всичко от заобикалящата ни среда влиза в обекта на народната метрология. Поне до такъв извод водят мерките за дължина от тази и следващите класификационни групи. В трудовата си дейност човек използва активно помощта на домашните животни. Някои техни основни качества послужват за мерило. Най-голямо предпочитание от домашните животни за формиране на мерки за разстояние има конят. Прави се отлика между конете – ездитен и товарен. Разстоянието с конски ход се измерва с хронологичните мерки „ден" и „час". На свой ред те отразяват своята историческа поява.

Още две мерки са в състава на тази група. Волът винаги е бивал използван в преход с кола. Затова тази мярка не изисква някаква по-специална характеристика. Другата е формирана с разстоянието изминавано от камила. Домашното животно е познато на българина, макар и в по-ограничена територия. Така че и мярката за разстояние е в приложение основно в местата, където е било развивано камиларството.

III група – ФИТОНИМИЧНА И ДЕНДРОНИМИЧНА ТИПОЛОГИЯ

Лексикалният фонд е от общо 9 термина:

Ечемично зърно, върлина, коноп, ленена връв, мерилна тръст, прът, тръст за мерене, тупам.

Растителният и дървесният свят дават изходната база за девет мерки за дължина. Растителните се основават на естествените размери. При тях няма съществени отлики, което ги прави сравнително точни и постоянни. Примерът е с мярката „ечемично зърно". Тя е най-малката известна мярка в българската народна метрология. 1 Е.з. =4, 51 милиметра[9].

Другите мерки от групата са с дървесен произход. Те изпълняват ролята на уреди за измерване, но същевременно са и еталонни мерки. Запазват в характеристиката си относителността. Това ги прави измерители за дължина с условна значимост. По-скоро имат сравнителен характер, насочващ и ориентиращ. Примерът е с „копралята", служеща предимно за окомерно измерване пътя на слънцето, най-вече след изгрев и преди залез[10].

IV група – ХРОНОМЕТРИЧНА ТИПОЛОГИЯ

Лексикалният фонд е от общо 10 термина:

Ден път, ден ход, един ден до там, един ден път, един ден разстояние, един ден ход, пътен час по 20 на градус, час път, час разстояние, час ход.

Приехме това условно наименование по аналогия с историческата наука Хронология. Използвани са два измерителя, които са с хронометрична характеристика – „ден” и „час”. Но в случая те обслужват метрологията и са в качеството на мерки за дължина. С тях се означава разстоянието, което човек може да преодолее за това време. Има се предвид изминаването на разстоянието пеш.

Именно мерките от тази група сякаш имат най-дълговечно съществуване. Мерките за разстояние, основани на дневния преход, нямат заместител. Остават с метрологичната си характеристика от времето, когато са създадени, битуват с нея и сега.

Дневната мярка за разстояние се измерва с прехода направен от изгрев до залез слънце. Но в този случай тя е ориентировъчна, защото е в зависимост от продължителността на деня. Отклонение от точността има през периода на XV–XIX век, времето, през което България е в състава на Османската империя. В нея изчисляването на времето започва от залез-слънце. В този случай става невъзможно да се фиксира, каквато и да е точност за мярката „ден път” и „ден ход” при наличието на различна продължителност на деня.

V група – ТОПОНИМИЧНА ТИПОЛОГИЯ

Лексикалният фонд е от общо 4 термина:

Алеп-аршин, египетски лакът, израилски лакът, метър.

Мерките от групата са създадени по името на държавата или града, откъдето са приети за използване в българската метрология. Налице е стремежът да се търси прецизност в измерванията. Мерките от групата са за малка дължина. Те по-скоро имат търговско предназначение, но тъй като в изворите и информационните източници няма изрично условие, то приемливо е с тях да се оформи тази група. Все пак са фракция на мерките за големи дължини и няма основание да се редуцират.

VI група – ПРЕДМЕТНА ТИПОЛОГИЯ

Лексикалният фонд е от общо 8 термина:

Дръжка, колкото да хвърлиш камък, копраля, мотика, пушечен изстрел, пушкомет, хвърлей камък, хвърлей стрела

Два основни вида мерки оформят тази група. Единият вид мярка представлява разстоянието отчетено от хвърления с човешка ръка камък. По-скоро тя би могла да се отнесе към антропологичната група. Единствено неназоваването на антропологичен елемент поражда убеждението за видовата ѝ самостоятелност. Още по-убедително звучи мярката „хвърлей камък”. При нея на преден план се извежда предметът. Именно чрез него може да се формира измерителят.

Вторият вид опредметени мерки за дължина не будят двусмислие. Производни са на най-използваните оръдия на труда. Познати и широко приложими са в народната метрология[11].

Имат двояко предназначение. Освен за дължина, с тях се измерва и площ. Това условие именно им отрежда най-древния произход. Имат относителна стойност, но в практическото им приложение винаги е налице определено условие, примерно с кой измерител ще се извършва мерението.

Друг редовен спътник на човека е оръжието. Мерките от тази група са имали първоначално войсково предназначение. Оттам са преминали в бита. Примерът е с мярката „хвърлей стрела”. Тя е сходна на предметната мярка „хвърлей камък”. Преднамерено са поставени в различни групи. Направено е с оглед за по-голямо прецизиране на класификационния модел, а и да се подчертае разнообразието на етимологичния произход на мерките.

Мерките имат своята историческа поява и развитие. Именно в тази група се открива подходящото доказателство. То е с мерките „пушечен изстрел” и „пушкомет”. И в този случай те са с относителна стойност. В зависимост са от техническите възможности на съответната оръжейна единица.

VII група – НЕКЛАСИФИЦИРАНА ТИПОЛОГИЯ

Лексикалният фонд е от общо 12 термина:

Берръ, верста, гребване, киберат, кирах, линия, малко път, милиарий, преход, точка, хвърлей, черта.

Част от термините в групата са с относителна метрична стойност: „гребване”, „малко път”, „преход”, „хвърлей”. Те са използвани по-скоро с ориентировъчно предназначение. В зависимост са от индивидуалните възможности на измерителя. Всички са свързани с определянето на разстояние в резултат на движение.

Останалите са с неизяснена етимология. Те са привнесени в метрологичната лексика на българина. Употребяват се в езиковия си вид, форма и стойност, каквито са при първоначалното им възприемане. Примерът е с „точка” и „черта”. Те са еталонни мерки, въведени в Османската империя през 1870 г. с възприемането на десетичната мерна система.

Видът на метричната стойност е другата таксонимична единица на класификационния модел. Нейната характеристика изисква на първо място да се определи стойността на всяка една мярка за дължина, на чиято основа именно да се отнесе към съответния вид. Приехме, че те вече са установени. В такъв случай обект на внимание е само лексикалният фонд. Той се разпределя в две групи: произволни и еталонизирани. Едната е в състав от 59 единици. Мерките за дължина от тази група се отличават с произволната си метрична стойност. Те са ориентировъчни. В други случаи мерките от тази група са приблизителни на тези, които са еталонизирани. Произволният характер се дължи на особеностите на измерителя, на неговите индивидуални стойности, какъвто е примерът с мерките „вик с висок глас”, „хвърлей камък”, „колкото да хвърлиш камък” и други. Когато е необходима точност, то тогава идва пояснението. Примерът е с мярката „педя” и „педя на възрастен мъж”; „крачка” и „крачка на мома”, „мъжка крачка”.

Съпоставяйки числения състав между двете групи, се установява превес на втората група, макар и само с три мерки. Налице е едновременно използване на еталонизирани и произволни мерки. Ако в бита и ежедневието са предпочитани произволните и сходни на тях мерки, то при официалните и специалните отношения в употреба са еталонните. Това са строителни, търговски и други сходни дейности.

Втората група се съставлява от еталонните мерки за дължина. Лекият им числен превес над другите е свидетелство за наличието на стремеж към точността. Едни от тях са възприети от чуждестранната метрология („милиарий”, „дактилос”, „парасанга”, „аршин” и други), втори са в международна употреба („киберат”, „израилски лакът”, „час”, „пик”, „стадий” и други), трети са от местен произход („ечемичено зърно”, „копраля”, „клекавец” и други).

Според големината на числената си стойност мерките за дължина оформят други две видови групи. Едната е за малките дължини, а другата за големите дължини. Подобна класификация е в контекста на идеята на конференцията. Ако приемем, съобразно условията на Международната система на измерителните единици (СИ), че основна измерителна единица за дължина е метърът, то в групата на малките дължини ще се включат всички мерки, които са фракция на метъра. От фонда, който е обект на нашето проучване, се отделят 57 мерки за дължина за наречената от нас група на малките дължини. Общото за тях е, че те са предназначени за прецизни измервания – от няколко милиметра до един метър.

По-конкретен интерес предизвиква другата група – на големите дължини. По същество това са пътни разстояния. Те са 65 на брой. Всички са кратни на метъра. Стойностите им са от метър до няколко километра. Не надхвърлят обаче възможностите за еднодневен човешки преход или прехода с домашно животно.

Мерките за дължина от тази група са създавани във всекидневната практика на хората. Използвани са продължително време. Независимо от днешните еталонизирани мерки те продължават да бъдат в паралелна употреба. Тяхната универсалност ги прави пригодни във всички времена. Вярно е, че специално за съвременните български условия едни от тях имат историческа стойност ("един ден конски ход", „ленена връв", „час път с волска кола", „час път с камила", „час път с пощенска кола" и други), но някои остават познати и в употреба от съвременния българин („час път", „час разстояние", „човешки бой", „ден път" и други).

Общото за всички мерки за дължина е, че се отличават със своето разнообразие. Това състояние е характерно по принцип за всички видове мерни единици. Поражда се от наличието на еталонни мерки, които са търпели промени, съобразявани са с конюктурата на производството и пазара. В същото време отразяват потребите на местния и националния пазар и са пригаждани за него. Сведенията идват от „Книгата на епарха", предназначена за византийския пазар от IX–X век. Мерките и теглилките се легализират по съответния начин от епарха на града и са предназначавани точно за този пазар[12]. В международен план се налага приравняването, което не всеки път е точно. Оттук наличието на паралелни мерки, но и всяка от тях със своята метрична стойност. Пример може да се даде с всяка една от разглежданите мерки.

Характеристика на измерителя. Таксонимичната единица има съществено значение за проблематиката. Измерителят е главният фактор, който определя метричната стойност. Именно на него се дължи разнообразието на мерките, тяхната метрична стойност и отклоненията при установен еталон. Наименованията на едни от мерките за дължина недвусмислено определят произхода на измерителя. Те са пряка негова функция. Други от тях са изгубват първоначалното си наименование или се видоизменят през вековете и само тяхното историческо изследване позволява да се установи изначалната им същност.

Наличният лексикален фонд на мерките за дължина позволява да се формират три основни групи според произхода на измерителя. Първата група измерители имат антропологически произход. Измерител е човек: ръст, ръце, крака, движение, глас и очи. Сходните физически данни предопределят използването на сравнително еднакви мерки за дължина. Такива са например „крачката", „педята" и други. При проява на прецизност идва условието. В уговорката се казва кой измерител е използван: „десет крачки мои или твои", „четири педи мои или твои" и прочее. Такъв е случаят с известните мерки от нашия лексикален фонд „педя" и „педя на възрастен мъж"; „хват" и „мъжки хват"и други, за които стана дума в предходната част.

Антропологическият измерител се отличава с индивидуалността си. Именно тук е причината за сходния, близкия характер на метричната стойност. С такава характеристика са и другите измерители. Например Льофевр в своя „Пътепис" от 1611 г. определя според себе си, че „тази рекичка минава под дървен мост от 50 до 60 стъпки..."[13].

При невъзможност да се измери разстоянието се използва най-произволният антропологичен измерител – окото. Това е субективен измерител. В зависимост е от индивидуалните възможности на зрението. Климатичните условия също му оказват влияние.Той идва да компенсира невъзможността да се използва какъвто и да е друг измерител. Оттук и относителността на мерките. Примерът е с „докъдето око вижда" и „поглед".

Втората група измерители са от зоологически произход. В нея се включват най-разпространените домашни животни. От една страна, те дават наименованието на мерки за дължина и същевременно са измерители. При тях отклоненията от метричната стойност са по-големи. Различие има дори и между отделните животни от един и същи вид – коне, волове, камили. Измерването на разстоянието в резултат на придвижването на животното или впрегатното животно зависи от много фактори. Сред тях са климатичните условия, както вече споменахме; бързината на движението; дължината на деня и нощта; характерът и състоянието на преодолявания терен; необходимостта от поддържането на жизнените функции на животните (паша, водопой, почивка). Не са за пренебрегване и такива фактори като различните заплахи от крадци и разбойници; военни конфликти; бедствия. Митническите и административните формалности също оказват влияние върху измерителя.

Тази група измерители реализира преди всичко големите мерки за дължина (разстояние). Измерват с мерните единици „час" и „ден". Пример може да се даде с мерките за дължина „час път с ездитен кон", „час път с волска кола", „един ден разстояние", „един ден конски ход" и други.

Общото при измерителите от зоологически произход е, че се използват за мереното на големи пътни разстояния, а различието, че трябва да се отчитат реалните възможности на отделните видове домашни животни. Така например, ако „час път с волска кола" съответства на 3, 5 километра, то „час път с конска кола" е 10, 5 километра.

Третата група измерители са от технически произход. Дължините се измерват с уреди, съоръжения и движение (полет) на съответното техническо средство. По своята природа и предназначение са в употреба в производствената дейност на човека или в неговия бит. Те идват в приложение, когато трябва да компенсират недостига или невъзможността да се използва измерител от горните две групи.

Според величината на дължините (разстоянията), които се измерват с тях условно, могат да се поставят в две групи. Едната група се оформя от измерителите за дължини от един до няколко метра. Примерът е с „дръжка" и „прът". Другата група отчита големи дължини: „хвърлей стрела" и „пушечен изстрел".

Покрай измерителите за относително приети дължини има и такива, които са произволни. Примерът е с мярката „гребване". В случая разстоянието изминато от лодката между две загребвания.

Към измерителите от групата с технически произход се отнасят и онези, които във времената са с еталонен характер, установени по нормативен път. Примерът е с аршина, приет за еталонно мерило в Османската империя със Закона за новите мерки, кила и теглилки от 14.09. 1869 г., влязъл в сила от 1870 г.

Измерителите от третата група търпят още една характеристика. Свързана е с материала, от който са направени мерилата, и тяхната технология. Тези, които не изискват технически умения, могат да бъдат направени от човек без специална квалификация. Такива са например измерителите „остен", „копраля", „прът" и други. За останалите са необходими технически умения, условия за тяхното производство (направа) съобразно основната им функция: стрела; лодкарско гребло; кола; пушка и боеприпаси. Част от тези мерила се приемат в готовия си вид за основната им функция – стрелата за война и лов; колата за транспорт и прочее. Други са били правени и предназначавани специално за измерване, какъвто е примерът с библейското мерило „тръст за мерене".

Общото за мерките от тази група измерители е, че в историческото си развитие се отличават със сравнително постоянна и точна метрична стойност.

Произход на мерките за дължина. Мерките за дължина в България не се установяват на празно място, както се изразява техният изследовател Д. Коен. Едни от тях са донесени от славяни и прабългари. Други са унаследени от местното тракийско население. Политическите и търговските отношения довеждат други, единни за обслужваните страни. Най-общо, според техния произход, те могат да се разположат в две основни групи: домашни и чуждестранни.

Домашните мерки за дължина са създавани при местни условия и да обслужват потребите на българското население. Носят български наименования – „човешки бой", „добра крачка", „колкото да хвърлиш камък", „остен" и други. Не се срещат с тези наименования и означения в метричната система на съседните народи – „мъжки чеперок", „разпер" и други. Донесените мерки от съставните етноси на българската нация добиват също такава домашна характеристика. Примерът е със славянската мярка за дължина „поприще". Продължителното чуждестранно владичество над България от страна на Византия и Османската империя принудително превръща техните мерки в „домашни". Те се запазват, адаптират и развиват в новите си условия. Впоследствие лягат в основата на метричната система на българите.

Чуждестранните мерки за дължина се разпространяват по българските земи по обичайните пътища. Естествено е те да са в употреба с домашните мерки за дължина. Взаимно се допълват и развиват метричната система. При какви условия са предпочитани, трудно е сега да се установи. Но при всички обстоятелства те остават в употреба с чуждестранното си наименование и съответстваща им метрична характеристика. Такъв е примерът с мярката за разстояние „миля". В едно италианско ръководство „Ориентиране по корабоплаване" от 1250–1300 г. се казва: „...От Сизополи до Азило (Поморие) 20 мили на северозапад"[14]. Присъствието на италианци по нашите земи и измерванията им на разстояния с миля безспорно е довело чрез общуванията тази мярка да навлезе както в метричната ни система, така и в лексиката, но и да остане непроменена. Точно тази мярка за дължина се открива в други два извора. Единият е венециански портолан от XIV век: „... От Тиниада до Ахтопол от юг на север са 15 мили"[15]. Друг портолан от 1563 г. сочи, че „От Варна до Каяска (Калиакра) на север са 70 мили"[16].

Явно е, че чуждестранната мярка е в употреба по българските земи. Наложително, но и естествено е, защото по принцип, за да се води разговор с други, то той трябва да е на един и същи език, както се изразява Ф. Бродел[17].

Едни от привнесените от византийци и турци мерки остават, без да променят своята езикова и числена стойност. Придобили са официален характер, но не са навлезли дълбоко в народната метрологична лексика на българина. В противен случай, както обикновено става, той ги адаптира и видоизменя според своите потреби и разбирания. Такъв е примерът с мерките „парасанга", „стадий", „схоний", „агач", „берръ", „ендазе" и други. Но при всички обстоятелства те са в легитимно присъствие и със своя стойност в метрологичната система.

Друга част от чуждестранните мерки за дължина става известна на българите посредством панаирите и постоянните тържища. Освен това, тези центрове са меродавни пунктове и критерии за сверка на стойността на отделните мерки.

Българските търговци имат широк географски периметър на търговско придвижване: от Ерусалим до Централна Европа[18]. Така че те не само боравят с тези мерки, но се превръщат и в техен трансфер.

Създавани в непосредствената си производствена или търговска дейност, привнесени, наложени или адаптирани, мерките за дължина в България оформят една исторически установила се система, в която са отразени процесите и явленията при развитието на държавата като цяло.

Датировка. Мерките за дължина са създавани и утвърждавани в процеса на производството, търговията и културно-историческите потребности. При този факт не може да се установи точна датировка за създаването, на която и да е мерна единица. Това е възможно едва след появата на официални актове: договори, указания, грамоти, закони, наредби, митнически тарифи и прочее.

Затруднението идва и откъм източниците за информация. Те не са достатъчни, разпръснати са, неизследвани. Някои от тях съдържат данни за мерки за дължина, но те регистрират наличието им, а не утвърждаването им. Така например от един спогодбен акт от XI век се установява, че мярката „лакът" е позната и в обичайна употреба.: „Аз, Добрина, подарих детето си на попа... Защото той ми подари също 7 лакътя памучно платно и 5 ленено и 3 къбела пшеница"[19].

Мерките за дължина, употребявани в България и по българските земи от създаването на държавата до появата през XIX век на първите български закони за тяхното еталонизиране, могат да получат най-обща датировка. Тя отразява основните етапи от политическото развитие на държавата и социално-икономическите процеси. В такъв случай мерките за дължина оформят следните хронологични групи:

– мерки за дължина на Първата българска държава, VII–X век;
– мерки за дължина на Втората българска държава, XII–XIV век;
– мерки за дължина на българските земи XV–XVIII век;
– мерки за дължина на българските земи и българската държава XVIII–XIX век.

В зависимост от източника, от който са добити, те могат да се отнесат към съответната хронологична група, въпреки че датировката им ще е твърде относителна.

Освен нормативните и социално-икономическите предпоставки, за изоставянето или появата на нови мерки за дължина влияят и други фактори. Такъв е примерът с мярката „хвърлей стрела". Тя съществува още от XII в.пр.н.е. Привнесена е в български условия по-късно. В употреба е във всички онези времена, докато лъкът и стрелата са на въоръжение във войската или в ловно приложение. С появата на огнестрелното оръжие предишната мярка „хвърлей стрела" се изменя и се въвежда новата „пушечен изстрел" и „пушкомет". Това става в XVIII век, когато пушката се превръща в основно бойно въоръжение.

Фактор за изоставянето на едни и появата на нови мерки за дължина са техническите нововъведения, задълбочаване на пазарните отношения, налогови задължения и прочее. Най-общо казано, датировката на мерките за дължина се съобразяват с конкретни политически и социално-икономически условия, при които те се използват. Това са именно определящите фактори за тяхната поява и развитие.

Датировката би могла да бъде съобразена с културно-историческите фактори, с нормативния си произход и с условността си. Но това систематизиране е по-неясно откъм хронология. Би могло да се използва по-скоро в подкрепа и аргументация на датировката по избрания от нас модел. При него по-конкретно могат да се откроят периодите на употреба на мерките за дължина, а и оттам времето на тяхното създаване (поява). Повишена точност се открива особено в случаите на налагането на мерките на завоевателите, на доминиращата търговска структура, на пазарната конюнктура в резултат на развитието на стопанството в един или друг негов етап. Въпреки всичко, датировката на българските мерки за дължина остават в хронологическите граници на относителността.

Класификацията на мерките за дължина (разстояние) в България в контекста на конферентната тема води до НЯКОЛКО ИЗВОДА. Отнасят се главно до възможността съвременния човек да извърши едно своеобразно културно-историческо пътуване към природата на съвременните мерки. Едновременно с това се изясняват същността и характерът на мерните взаимоотношения в миналото, а на тази основа могат да се разкрият различни страни от историята и културата на България. В разшифровка това означава наличието на възможността за изясняване на българското стопанство в определено време, потребностите на населението и способите на тяхното удовлетворяване. Да се изясни размерът и стойността на видовете дейности с употребата на точно тези мерки за дължина (разстояние). Да се направят съответните исторически изводи, още повече че някои от тези мерки продължават да са в употреба от съвременния човек.

Трактат по българска метрология няма. Данните се черпят от различни източници. Някои се добиват по опосредстван път. Всичко това е стимул за по-нататъшната изследователска работа, каквато задача се разчита в работата на настоящата конференция.

Класификацията на мерките за дължина спомага да се узнае по-конкретно историята на старите мерки. Да се усвои съдържанието на историческите източници. Да се определи времето на тяхното създаване. В някои случаи да се определи автентичността на самите източници. Най-важното е, че се уплътнява представата за развитието на културата и научните знания на нашите предходници.

ЛЕКСИКАЛЕН ФОНД
на класификацията на мерките за дължина

Забележка: 1. Лексикалният фонд е набран от книгата на **Харитонов, Х. Стари мерки, теглилки и монети, Велико Търново, 2004.**

2. Независимо, че цитираната в т. 1 книга има енциклопедична форма, за улеснение след всеки термин се посочва страницата, на която може той да се открие, а в скоби се посочва първоизточникът, от който е добит.

Агач	25; (7: 80)
Алеп-аршин	27; (18: 47, 48)
Аршин	30; (10: 81)
Берръ	37; (17: 36)
Бой	41
Верста	48; (5: 78)
Вик с висок глас	49; (7: 81)
Върлина	51; (15: 38)
Голям пик	54; (7: 74)
Гребване	55
Дактилос	61; (17: 61)
Два аршина	61; (3: 478)
Два лакътя	63; (3: 478)
Два пръста	64; (3: 477)
Два човешки боя	64; (3: 477)
Деветник	66; (15: 42)
Ден път	68; (6: 29)
Ден ход	68; (6: 29)
Десетичен аршин	68
Длан	74; (7: 73)
Добра крачка	74
Докъдето око вижда	75; (15: 42)
Дръжка	76
Египетски лакът	80; (16: 231)
Един ден до там	80; (3: 478)
Един ден конски ход	80; (8: 220)
Един ден път	80; (5: 26)
Един ден разстояние	80; (3: 478)
Един ден с кон	80; (3: 478)
Един ден ход	80; (3: 478)
Един човешки бой	81; (3: 478)
Ендазе	83; (7: 74)
Ечемичено зърно	84; (7: 74)
Женски лакът	85; (7: 45)
Женски хват	85; (3: 407)
Зира	90; (3: 407)
Израилски лакът	93; (16:23)
Кадем	99; (17: 135)
Каръш	104; (14: 154)
Киберат	106
Кирах	107; (7: 75)
Клекавец	107; (3: 477)
Колкото да хвърлиш камък	109; (5: 25)
Коляно	109; (15: 77)
Коноп	109; (7: 76)
Копраля	111; (3: 481)
Крачка	114; (9: 768)
Крачка на мома	114
Къс лакът	121; (16: 231-232)
Лакът	122; (2: 274)
Левга	124; (10: 74)
Ленена връв	124; (4: 40-3)
Линия	127; (17: 165)
Малко път	133; (16: 232)
Малък пик	133; (7: 74)
Мерилна тръст	138
Метър	139
Милиарий	139; (17: 187)
Миля	140; (2: 92)
Морска миля	143
Мотика	144; (3: 478)
Мъжка крачка	145
Мъжки лакът	145; (7: 74)
Мъжки хват	145; (3: 407)
Мъжки чеперок	145; (7: 73)
Непълен лакът	149; (7: 74)
Нов аршин	150; (7: 75)
Обсег	153
Оргия	155; (10: 133)
Остен	156; (2: 92)
Парасанга	159; (17: 211)
Пегя	160; (3: 477)
Педя	160; (3: 477)
Педя на възрастен мъж	160; (7: 74)
Пик	164; (17: 224)
Плетра, -он	166; (2: 380)

13.01.2010

Поглед 167; (12: 211)
Поприще 172; (1: 276)
Преход 173; (10: 430)
Прът 173; (3: 478)
Пушечен изстрел 174; (7: 81)
Пушкомет 174
Пълен лакът 175; (7: 74)
Пътен час по 20 на градус 175; (13: 30)

Разкрач 176; (11: 250)
Разпер 176
Разтег 176; (2: 92)
Растог 177
Ръка 182; (2: 92)
Ръст 183

Сажен 184; (5: 26)
Става 193
Стадий 193; (1: 276)
Стъпка 197; (3: 478)
Схоний 198

Толкава близко, че човек може да хвърли до него камък 204; (5: 25)
Точка 205; (7: 75)
Тръст за мерене 210; (4: 40-3)
Тупам 211; (15: 38)

Уруп 213; (17: 333)

Халеди аршин 213; (17: 118)
Хват 220; (3: 478)
Хватка 221; (15: 38)
Хвърлей 221
Хвърлей камък 221; (13: 42)
Хвърлей стрела 221; (7: 81)

Чапарог 229; (3: 478)
Час път 227; (7: 78)
Час път с волска кола 227; (7: 80)
Час път с ездитен кон 227; (7: 80)
Час път с камила 228; (7: 79)
Час път с кон 228; (7: 79)
Час път с конска кола 228; (7: 80)
Час път с пощенска кола 228; (7: 80)
Час път с товарен кон 228; (7: 80)
Час разстояние 228; (7: 79)
Час ход 228; (13: 400)
Чекор 229; (11: 250)
Чеперек 230
Черта 231; (7: 75)
Четири пръста 233; (3: 477)
Човешки бой 236

Юмрук 244; (7: 73)

Ярд 247

ЛИТЕРАТУРА

обслужваща лексикалния фонд на класификацията на мерките за дължина

Ангелов, Д., Б. Чолпанов. Българска военна история, София, 1989.

Ангелов, Д., П. Тивчев. Подбрани извори за историята на Византия, София, 1970.

Вакарелски, Х. Етнография на България, София, 1974.

Йезекил 40: 3.

Каменцева, Е. И., Н. В. Устюгов. Русская метрология, Москва, 1965.

Коен, Д. По някои проблеми на историческата метрология в документалните публикации у нас. – ИДА, 42, София, 1981, с. 29.

Коен, Д. За предмета на историческата метрология и някои по-разпространени стари мерки за дължина и тегло в България. – АП, св. 1, 1986, 73-81.

Колев, Н. Българска етнография, Велико Търново, 1995.

Маринов, Д. Избрани произведения, II, София, 1984.

Петров, П., В. Гюзелев. Христоматия по история на България, 2, София, 1978.

Раковски, Г. С. Българийо, майко мила, София, 1967.

Спространов, Е. Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир, София, 1902.

Френски пътеписи за Балканите, София, 1975.

Цветкова, Б. Проучванията на градското стопанство през XV–XVII век, София, 1972.

Шарланова, В., М. Веков. Народни начини за измерване на пространството.- БЕ, кн. 3, XXI 1995, с. 15, 42, 38.

Шиваров, Н. Библейска археология, София, 1992.

Kant, H., B. Knorr. Alte Mase, Münzen und Gewichte, L., 1986.

Le komte de Marsigli – L'etat militaire de l'Empire Ottoman. I partie a la Haye, 1732.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Петрушевский, Ф. И.** Общая метрология, Санкт Петербург, 1849, с. 19.

[2] **Николов, И.** Основи на метрологията, Габрово, 1991, с. 5.

[3] **Дневници на II р.с. на Обл. събрание**, 43 з., 8 дек. 1880 г. – ЦДИА, ф. 20, оп. 1, а.е. 58, л. 83-87.

[4] **Държавен вестник**, бр. 7 от 19. 1. 1889.

[5] **Харитонов, Х.** Стари мерки, теглилки и монети. България VII–XX век, Велико Търново, 2004.

[6] **Kant, H., B. Knorr**. Alte Mase, Münzen und Gewichte, Laipzig, 1986, p. 14.

[7] **Каменцева, Е. И., Н. В. Устюгов**. Русская метрология, Москва, 1965, 4-5.

[8] **Беров, Л.** Движението на цените на Балканите през 16-19 век и европейската революция на цените, София, 1976, с. 35.

[9] **Коен, Д.** За предмета на историческата метрология и някои по-разпространени стари мерки за дължина и тегло в България и българските земи.- АП, св. 1, 2, 3, София, 1986, 48, 73-74, 79-80.

[10] **Геров, Н.** Речник на българския език, София, 1976, с. 397.

[11] **Вакарелски, Х.** Етнография на България, София, 1974, с. 478.

[12] **Подбрани извори за историята на Византия**, 1970, с. 104, 120, 122.

[13] **Льофевр**. Пътепис.-В: Христоматия по история на България, София, 1982, с. 94.

[14] **Христоматия по история на България**, 1, София, 1970, с. 221.

Христоматия по история на България, 2, София, 1978, с. 293.

[15] **Христоматия по история на България**, 3, София, 1982, с. 107.

[16] **Бродель, Ф.** Структуры повседневности: возможное и невозможное, Т. 1. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII ввек, Москва, 1986, с. 464.

[17] **Шарова, К.** Проблеми на българското Възраждане. – В: Проблеми на българското Възраждане, София, 1976, 18-19.

[18] **Дуйчев, И.** Български спогодбен акт от епохата на византийското владичество. – ИНА, 3, 1966, с. 185.

CLASSIFICATION OF THE LINEAR MEASURES IN BULGARIA VI-XIX CENTURY

Hristo Haritonov

Abstract

The linear measures (for distance), as subject of historical metrology are evoking interest on the background of the medieval and contemporary travels, because some of them are still imperceptibly serving us. They are preferred in daily life. They are the most numerous group within the Bulgarian metrology. One independent lexical stock is formed on the base of 123 terms that were studied. According to the typology of the names they are distributed in seven conditionally accepted groups. The paper pays attention at the type or the metrical value, makes a characteristic of the measuring device, discus where they were recorded, dates them. The classification allows much fully clarifying the essence and the characteristics of the measuring interrelations in the past and their modern adaptation and to reveal the development of the culture and the scientific metrological knowledge of Bulgarians.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЯТ ТУРИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ – РЕАЛНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВИ

ТЕНДЕЦИИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ В ШУМЕН

Живка Тонева

Туризмът, признат за една от най-динамичните сфери на бизнес в света, засяга всички страни на обществения живот – икономическа, социална, политическа, духовна и др., и е една от трите взаимосвързани световни индустрии, които ще движат икономиката на XXI век: информационните технологии, телекомуникациите и туристическата индустрия. Те влияят пряко на интелектуалното развитие, рекреацията и свободното време в съвременното цивилизовано общество. Именно като специализирано туристическо пътуване, мотивирано от задоволяване на социокултурни потребности чрез консумация на културни ценности, културният туризъм е синтез на културни атракции и бизнес, но този синтез влияе върху цялостната социокултурна среда.

Статистиките отбелязват впечатляващия ръст на туризма през последните години. Пътуванията на международни туристи са се увеличили в реални размери от 25 милиона през 1950 г. на 698 милиона през 2000 г. Според прогнозите на Световната туристическа организация (WTO) тази тенденция ще продължава и в близко бъдеще. Очаква се международните пътувания да достигнат над 1 милиард през 2010 г. и повече от 1,5 милиарда до 2020 г.

Според проучване на Европейската комисия 20 на сто от туристическите посещения в Европа отговарят на културните мотивации на посетителите, докато 60 на сто от европейските туристи се интересуват активно от културни открития и културен туризъм.

Всичко това превръща туризма и в частност културния туризъм в една от най-големите не само печеливши, но и хуманни индустрии в света. Той съдейства пряко за ***„укрепване на взаимоуважението между народите чрез запознаване с историята, обичаите, традициите и културата; защита на природните красоти, чистотата на горите, езерата, моретата и въздуха; опазване на историческите, културните и археологическите паметници"***, както е посочено в хартата на Международната федерация на журналистите и писателите по туризма.

В България все още преобладават туристическите пътувания с цел възстановяване и почивка сред природна среда. Изследванията показват, че нарастват туристическите пътувания с цел задоволяване на социокултурни потребности: конгресни прояви, посещения на паметници на културата, бизнес срещи, културно-развлекателни прояви и др. Според прогнози към 2010 г. маршрутно-познавателният туризъм ще заеме около 25,6% от нощувките на чужденците в България, с което ще заеме второ място след морския туризъм.

Какви възможности за развитие на културен туризъм предлага Община Шумен, как се вписва в общите тенденции на развитие на отрасъла в национален мащаб?

Маркетингът на града се характеризира с характерен профил на българския туристически пазар, поради историческата си и културна роля.

Изследванията показват, че **основните причини** за посещаемостта на туристи в Шумен са:

✓ Първо, историческото и културно наследство;

✓ Второ, живописната природа и разположение на града.

Градът не е типичният ваканционен регион, но природните му ресурси могат да бъдат използвани като допълнение към другите туристически възможности.

Транспортната инфраструктура благоприятства развитието на индивидуалния и организиран туризъм, провокиран от близостта на важни морски, речни и исторически градове.

Малко пътеводители окачествяват Шумен като приоритетен град сред останалите провинциални центрове. Често в промоционалните материали градът се споменава само като възможност за кратък отдих по пътя на по-далечни дестинации, а не като сериозен туристически център.

Какво от Шумен трябва да се види?

➢ Недалеч от Шумен се намират първите две столици на Българската държава – Плиска и Велики Преслав. Духовният център на България – Мадара, е само на 17 километра от областния град Шумен. Мадара е култов център с много светилища от времето на траките, римляните, прабългарите и християнска България. Наричат я „Българската Троя”, заради богатството на откритите културни пластове. Най-забележителният паметник в резервата е уникалният скален релеф Мадарски конник, обявен от ЮНЕСКО за културна ценност със световно значение. Ежегодно около 30 000 туристи посещават този обект, 1/3 от които чуждестранни.

➢ Най-добра илюстрация за ранната история на Шумен е Шуменската крепост – един от най-професионално проучените в археологическо отношение обекти в България. В лабиринта от крепостни стени са открити следи от наслоена материална култура на траки, римляни, византийци, славяни, от българите на Дунавска България и Втората българска държава.

Крепостта се посещава от 9500 туристи всяка година, от които само около 500 са от чужбина. Това наложи необходимостта от търсене на атрактивни начини на реклама и популяризиране на обекта. През 2004, 2006 и 2007 г. Крепостта беше естествен декор за зрелищна възстановка на битката между крал Владислав III Ягело (Варненчик) и турската войска през 1444 г. с участието на рицарски клубове от Полша, Чехия, Унгария и членовете на Национален клуб „Традиция”. Да наблюдават възстановката през м. октомври тук идват над 6 000 туристи.

➢ Силните страни на Комплекс „Създатели на българската държава”

✓ Добро местоположение – на най-високата част на Шуменското плато;

✓ Тихо, спокойно, екологично чисто място;

✓ Добри комуникации – път, телефон, факс, интернет;

✓ Добра МТБ – детски площадки, кафе, паркинг, ресторант, сувенирен щанд;

✓ Добри екскурзоводи.

Тук туризмът е доминиран от групи по предварително организирани маршрути, които използват като отправна точка големите портали като София или Варна.

Комплексът работи основно през активния туристически сезон, но се полагат усилия за привличане на по-голям кръг от посетители и през неактивните сезони. За тази цел се разработват оферти със специални празнични намаления, намаления за организирани туристи – на всеки 20 туриста – 2 безплатни, намаление 50 % за деца до 12 години, организират се дневни

занимания с цел толериране на семействата с малки деца, сватбени ритуали. Благодарение на тези нововъведения и чрез непрекъснато усъвършенстване и разширяване на така предложения продукт, комплексът успява да запази наложения си вече имидж и търговска марка сред конкуренцията и прави сериозна заявка за летния сезон.

Възможности за развитие, които се нуждаят от допълнително финансиране:

✓ изграждане на алея за инвалиди;

✓ дооформяне на площадката към града с оптическа техника;

✓ предоставяне на велосипеди за разходка;

✓ закупуване на атракционно влакче за връзка с крепостта;

✓ оформяне на дегустационна зала за Шуменско пиво.

Шумен и прилежащият му район са средоточие на останки от богата духовна и материална култура. Проучените селища, крепости и надгробни могили са дали експонати, които могат да се видят единствено в шуменския музей.

➢ Регионалният исторически музей съхранява над 150 000 музейни единици в осем зали. Експозицията представя богатата история на региона от древността до края на XIX в. През 1998 г. беше уредена зала „Съкровищница”. Тя е подредена на колекционен принцип и обхваща периода от X в. пр. Хр. до края на XIX в. Две големи нумизматични колекции, както и колекция от над 200 сфрагистични материала, са в основата на експозицията. Заедно с тях са показани накити, коланни апликации, съдове, статуетки, оръжие, експонати от благородни метали. В зала „Античност” се намират уникални тракийски гробници, единствените в България, експонирани в музейна среда и датиращи от IV в. пр. Хр.

Стремежът за нестандартно и атрактивно представяне на съкровищата в залите беше причина музеят да се включи през 2005 и 2007 г. в инициативата на Министерство на културата на Франция „Нощта на музеите”. Възстановка на един исторически момент – факт, отбелязан в каменния надпис от Шуменската крепост, съобщаващ за посещението на цар Иван Шишман в Шумен през XIV в., беше събитието, анимирано през първата година; „Европеизъм в Шумен” – през втората, с фокус на вниманието върху първите европейски прояви, с които Шумен влиза в българската история – музейно дело, образование, театър, музика, архитектура, обзавеждане на дома, облекло и стопански живот.

➢ Джамията Шериф Халил паша (Томбул джамия) е построена през 1744 г. и е втора по големина на Балканския полуостров. Архитектурният комплекс включва молитвен храм с минаре, библиотека, духовно училище и вътрешен двор с шадраван. Действащ мюсюлмански храм, тя е обект на ремонтно-реставрационни работи, финансирани от султана на Оман.

Интерес за всички възрасти от българските туристи, особено за ученици и студенти, са къщите музеи „П. Волов”, „Д. Войников”, „Л. Кошут”. Музеен комплекс „П. Владигеров” представя богата документална експозиция за един от най-изтъкнатите музикални творци на България, съчетана с автентичната уредба на този дом от първите десетилетия на XX в. Комплексът включва самостоятелна експозиция „Музикалното дело в Шумен” и камерна концертна зала, където на чаша шампанско гостите могат да се насладят на изпълненията на млади музиканти.

Съвременният Шумен е модерен град, запазил възрожденския си дух с богат културен календар. Мястото в туристическия продукт на атрактивни културни прояви, реализирани в общината, е гарантиран източник за развитието на малкия и среден бизнес и за разкриване на нови работни места, от една страна. От друга, с включването на всички сфери на културата в туристическите програми регионът ни става много по-атрактивен за гостите и туристите, което подпомага и самата култура.

Тук се провеждат както форуми на висока, елитарна култура – Международен конкурс за пианисти и цигулари „П. Владигеров", Национални ученически хорови празници „Д. Войников", Друмеви театрални празници „Нова българска драма", така и форми на популярни празници – Международен фолклорен фестивал, Карнавал на плодородието, Общобългарски събор „Мадарски конник", Фестивали на чушките и доматите, на динята и много други.

➢ Екологичният туризъм, в съчетание с други алтернативни форми на отдих, осигурява възможности за целогодишно продължаване на активния сезон и е значимо средство за поминък на местните общности, особено в по-малките селища на региона.

В ПП „Шуменско плато" се предлагат възможности за следните видове екотуризъм – пешеходен туризъм, образователен – на основата на образователни маршрути и възможности за обучение в екологична среда, орнитоложки туризъм, исторически, ботанически, спелеотуризъм и др. Екотуризмът се съчетава с исторически туризъм (скални манастири, стари столици, окултни места), селски туризъм, масов туризъм и др. На територията на парка се предлагат възможности за краткотраен отдих на местните жители в добре развита посетителска инфраструктура.

➢ Най-старият конезавод в България – „Кабиюк", е създаден през 1864 г. На територията му са разположени първият в страната Музей на коня, лятната резиденция на княз Ал. Батенберг – Музей на Съединението и постоянна експозиция. Четири основни породи коне се отглеждат тук – арабска, английска, източнобългарска и понита. На туристите се предлагат конни демонстрации, разходка с каруца до табуна, езда и др.

➢ В последните години се развива селският туризъм, за който регионът предлага благоприятни възможности. В туристическия пакет услуги на местните туроператори са включени автентични селски къщи, запазили духа на традиционния български бит. В уюта на селската обстановка туристите се радват на гостоприемството на стопаните, които предлагат студена ракия, салата от зеленчуци и собственоръчно приготвен местен специалитет. В „Осмарска изба" посетителят може да проследи технологичният процес на прочутия пелин от лозата до бутилирането и отлежаването, съчетано с дегустация на различни сортове.

Кои са неизползваните възможности за туризма в Шумен?

Съществуващите остарели маркетингови системи и раздробяването на туристическия продукт ограничават туристическата концепция за Шумен и задържат пазарното му развитие в това отношение. Вътрешните пазари са основите на туризма в Шумен и трябва да бъдат развивани в посока удължаване престоя на туристите. Развитието на чуждестранния пазар е по-сложно, което се очертава от факта, че градът не е изходна точка за обиколки. Дестинацията зависи от първоначалното намерение и решение на чуждестранния турист да посети България. Градът няма силно развит международен имидж и поради това присъствието на неорганизирани чуждестранни туристи е ограничено. В същото време туроператорите, ангажирани с външния поток от туристи, контролират голяма част от международния пазар и трябва да бъдат насърчавани да увеличат подкрепата си за Шумен и предлагания тук туристически продукт. В този смисъл трябва да се използва бързата промяна и разширяване на международните туристически пазари, за да се утвърди международният профил на града.

Туризмът е изключително динамично развиващ се отрасъл, поради което популяризирането и предлагането на даденостите и възможностите е много важен елемент от стратегията за развитието му.

Общинският план за развитие 2007–2013 г. предлага една от основните цели да е насърчаване развитието на града с оглед стабилно установяване на международните пазари. Основният акцент пада върху създаването на туристическа информационна база и подобряване качеството на туристическото обслужване. Стратегията цели също и включването на чуждестранни инвестиции в туристическата индустрия за подобряване на нивото ѝ.

Шумен се представя на туристическите изложения: „ТУРЕКСПО" във Варна, "ВАКАНЦИЯ" в София и „КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ" във В. Търново. През март 2008 година Шумен като културно-историческа дестинация се представи на Международната туристическа борса в Москва.

Виждате SWOT анализа. Отчитайки нереализираните възможности, Община Шумен разработи проекти по програма ФАР за развитие на културния туризъм.

Проект **„Шумен и Шуменско плато: начало на всички начала – история, култура, традиция и етноси"**. Главната му цел е принос в икономическото развитие на общината, посредством реклама на съществуващия туристически продукт и реконструкция и благоустрояване на паметници на културата (Томбул Джамия, ИАР Шуменска крепост и комплекс Създатели на българската държава) с висока историческа стойност.

Друг проект по програма ФАР за „Развитие на българския екотуризъм" е проектът **„Зелената врата на Шумен".** Основната му цел е да се идентифицират, социализират и предоставят по подходящ начин природните ресурси на Природен парк „Шуменско плато". Защитата на биологичното разнообразие в природния парк и устойчивото използване на неговия потенциал за развитие на екотуризма е стратегическата цел на проекта. Обхващането на цялото разнообразие на природните, културните и традиционните паметници на региона в специфичен и комплексен туристически продукт ще стимулира икономическите дейности свързани с предлагането на туристически услуги, особено в малките селища и селски райони около платото, и обратно – доходите от туристическия сектор ще бъдат реинвестирани за създаване устойчивост на природните ресурси.

През април 2007 г. Общинското сдружение „Селски туристически район – Шумен" кандидатства пред Министерството на правосъдието с проекта **„Стратегия за устойчиво туристическо развитие и валоризация на природните и културни ресурси в седем села от община Шумен"**. Активно привличане на туристически потоци, съживяване на икономиката и осигуряване на доходи и заетост чрез изготвяне на стратегия за създаване и маркетиране на интегриран местен туристически продукт, на база богатото културно-историческо наследство и природни ресурси в района (Мадара, Коньовец, Царев Брод, Ивански, Мараш, Дибич, Новосел).

Проект регионален туристически продукт **„Оттука започва България"** – главната му цел е да създаде работещ модел на междуобщинско сътрудничество за развитие на икономически ефективен и конкурентоспособен регионален туризъм. Чрез създаване, рекламиране и маркетиране на интегриран туристически продукт със запазена марка „Оттука започва България", Шумен и регионът да бъдат превърнати в уникална туристическа дестинация на база богатото културно-историческо наследство и природни дадености.

Община Шумен се включи в националния конкурс на Държавната агенция по туризъм "Тракийският дух – изключителна туристическа дестинация", в рамките на европейската инициатива за избор на национални туристически дестинации, подкрепена от Европейската комисия. Разработен беше проектът **„Знакът на Херос по нашите земи" – Шумен – Оттука**

започва България”, във фокуса на който са малко известни туристически обекти в слабо развити селища.

Това са основните насоки в усилията и амбициите да адаптираме ресурса на Община Шумен към съвременните изисквания на пазара на туризма. Вярваме, че туризмът е предимство и източник на финансови средства за местното население, което му позволява да се грижи за опазването и съхраняването на традициите, културното и природното богатство. Ангажираността, съдействието и сътрудничеството между местни власти, туроператори, собственици и специалистите, разработващи регионалните стратегически планове за развитие, са необходими в интерес на изграждането на непрекъснатата туристическа индустрия, както и опазването и съхранението на културното и природното богатство за бъдещите поколения.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ В КОНТЕКСТА НА МЕЖДУУНИВЕРСИТЕТСКИЯ ОБМЕН И РОЛЯТА НА ОБЩИНИТЕ В КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ

(Из опита на ПУ „Паисий Хилендарски”)

Иван Джамбов

В началото на своето изложение бих искал да подчертая, че съм поласкан от любезната покана да участвам в тази първа по рода си Национална конференция „Пътуване към България”. Още повече бях заинтригуван от нейното конкретно проявление „Пътуванията в Средновековна България и съвременния туризъм” главно по две причини. Първата е, защото смятам себе си за скромен изследовател в областта на средновековната българска археология, и втората – заради натрупания през последното десетилетие опит в областта на междууниверситетските връзки и проекти и най-вече заради контактите с редица общини на територията на Пловдивска област, където ние сме провеждали и провеждаме археологически проучвания. Тук не става дума единствено и само за традиционната нужда общините да оказват материална и финансова помощ, а за реалните резултати проучваните обекти да се превърнат в място за културен туризъм, в частност и за селски туризъм, и от създаването на подходяща инфраструктура около тях, строителство на пътища и т.н.

Тук бих искал да обърна внимание на нашия опит в работата с малцинствените групи и „пътуванията” към тях, ако мога така образно да се изразя, чрез средствата и методите на историята и археологията, съхраняване, опознаване и експониране на културно-историческите паметници.

На всички ви е известно, че Пловдив от далечни времена е един мултиетнически и мултирелигиозен град. В това отношение ние взаимодействаме активно с циганското малцинство, с гръцката, турската, арменската и еврейската общност.

На следващо място бих поставил въпросите на взаимоотношенията университет – училище и работата на преподавателите, студентите и учениците в областта на историята и археологията и превръщането на учебните заведения в привлекателно място за посещение не само чрез учебния процес, но и чрез организиране на различни по характер изложби и експедиции.

Бих искал също да посоча, че към ПУ „Паисий Хилендарски” съществува вече повече от 10 години Студентски историко-археологически клуб, носещ името на известния и уважаван от всички историк и археолог проф. В. Велков. Той стои в основата на многобройните наши експедиции и пътувания както на територията на България, така и в чужбина. Една част от тях са залегнали в учебните планове на специалност „История”, а от настоящата година и на специалност „Археология”.

Естествено поставените акценти са само част от многостранната дейност на преподавателите към Катедрата по история при Философско-историческия факултет на ПУ „Паисий Хилендарски”. Работата в екип е едно необходимо условие за тяхната успешна реализация. Искам да отбележа също, че почти всички наши пътувания, изложби, археологически експедиции, конференции и др. се документират. Един от нашите филми, заснет при съвместна археологическа експедиция в Източните Родопи, получи престижна награда на фестивала на документалните филми „Балфест” в гр. Балчик.

Както посочих в началото, ние работим активно с някои общини на Пловдивска област. Тъй като техните ръководства се сменят периодически по разбираеми причини, ще си позволя да не цитирам имена. Коректно би било така да се подходи и към ръководствата на учебните заведения, културни и други учреждения, които ще се споменат само институционално.

Археологическите проучвания и експедиции и научните форуми, които ние извършваме, засягат територията на няколко общини. Това са Пловдивска голяма община, Общините Карлово, Сопот, Първомай и Асеновград. С Община Пловдив работим активно по всички посочени направления. Нейното ръководство, ръководствата на ПУ „Паисий Хилендарски”, на Регионалния археологически музей и на Регионалния исторически музей – гр. Пловдив, съдействат за откриването и особено за опазването на културно-историческото наследство в областта, чрез организиране на съвместни пътувания до застрашени от иманярите обекти. Що се отнася до научните прояви, то бих могъл да откроя Международния симпозиум „Византийското културно наследство и Балканите”, проведен в Пловдив през 2001 г., съвместно с учени от ПУ, СУ, Институтите на БАН, музеите в страната и редица престижни изследователи от чужбина. Втората проява е свързана с двустранните научни и културни връзки на двата втори по големина града в България и Гърция – Пловдив и Солун. Учени от двата града на съвместен научен форум доказаха близки културно-исторически корени и събития, чрез взаимни гостувания. Резултатите намериха място в две мащабни научни издания.

Работата ни с Община Карлово и новата Община Сопот (преди към Карлово) датират повече от 25 г. Известно е, че там се намират останките на средновековната българска крепост Аневско кале, по-късно идентифицирана с цитаделата на средновековния град Копсис. Археологическите разкопки там продължиха приблизително същото време. Общинските власти, съвместно с ВМЗ – Сопот, не само участваха с материална база и финансово обезпечаване, но и със създаване условия за бъдещ културен туризъм. Крепостта се намира само на 3 км северно от подбалканския път София – Бургас. Осигурени бяха технически средства, включително и въздушно заснемане на останките от крепостни стени и други запазени съоръжения. Резултатите не закъсняха. Открити бяха значителни останки от жилищна, църковна и манастирска архитектура, многоброен археологически материал. Още тогава беше построен асфалтов път до подножието на крепостта за улеснение на работата и за многобройните любители на старините и туристите. Беше разработен идеен проект за въжена линия до крепостта и археологическа база с малка експозиция и екскурзоводско обслужване. За съжаление с настъпилите промени този проект не успя да се реализира до край.

Днес новата Община Сопот има амбицията и решения на Общинския съвет за актуализиране на този проект, още повече в съседство ние разкрихме една малко известна крепост южно от Аневското кале – Хисарлъка. Идеята е двата паметника да бъдат свързани с един туристически маршрут. Те бяха обозначени с подходяща пътна маркировка за многобройния автомобилен и пътникопоток.

Не мога да отмина и двата научни форума на територията на двете общини – първата национална научна конференция „Средновековният замък в българските земи XII-XIV в.”, проведената през 1985 г. в Сопот, и Националната конференция с международно участие – „100 години музейно дело в Карловско и 20 години археологически проучвания на средновековната крепост Аневско кале”. Тя се проведе през 2003 г., а неин домакин беше Община Карлово и съорганизатор ПУ „Паисий Хилендарски”.

През последните няколко години сме насочили нашите археологически експедиции в Родопите и по-специално техния източен дял. Началото беше поставено за нас към 1998-1999 г. Благодарение на доброто взаимодействие на учени от НАИМ при БАН, ПУ и РИМ в гр. Кърджали се проведоха няколко годишни теренни обхождания и археологически разкопки на крепостта Боровица. Разкрити бяха останки от крепостните стени, крепостни съоръжения и голяма църковна постройка, кула и некропол и многоброен археологически материал. Те днес са привлекателно място за излет, тъй като достъпът до тях може да се осъществи от съществуващата наблизо туристическа хижа през язовир Боровица. Впрочем нашата експедиция пътуваше до обекта по същия воден маршрут. Община Кърджали проявява засилен интерес към културно-историческото наследство в своя регион, за който обаче аз имам само бегъл поглед.

Искам да обърна внимание на археологическите разкопки, които извършваме край с. Новаково (Асеновградска община) и особено край с. Искра (Първомайска община). В самото село Новаково попаднахме на основите на средновековна църква от XI-XIII в. и некропол. Ръководството на Община Асеновград активно подпомага и следи за бъдещето на паметника. Местността се нарича св. Атанас. С нейна помощ, кметството в селото и доброволни помощи, местното население е амбицирано след одобрение на НИПК да бъде изготвен проект за консервация и строителство на нов храм със същото име. Самото село е известно със своите 17 параклиса, повечето от които действащи.

Археологическите проучвания, извършвани край с. Искра, отстоящо само на 8 км от Новаково, разкриха останките на няколко църкви, крепости и селища от ранновизантийска епоха и преди всичко средновековието. Те продължават и до днес. Резултатите на този етап, в съответствие с историческите, топонимични и други данни, ни навеждат на предпазливата хипотеза за малко църковно средище известно в изворите с наименованието „Епископията Буково”. В тази насока са нужни още научни изследвания и доказателства, но твърде показателна е ролята на Община Първомай и някои местни фирми. Трябва да подчертая, че тези проучвания придобиха широка популярност сред местното население, отговорните фактори, в т.ч. и Светата Пловдивска митрополия. Беше извършена необходима строителна дейност и активна популяризаторска работа. Беше завършен пътен участък между гр. Първомай и с. Искра, който с години беше труден за използване. Сега пътуващите местни жители и туристи удобно и бързо могат не само да се придвижат, но и да посетят нашите обекти, които се намират близо от него. Беше изградено и ново трасе на пътен участък до местността „Вакъфа”, където се намира средновековно селище и което според мен е особено важно. Възобновена беше занемарената допреди няколко години местна музейна сбирка в читалище „Иван Вазов”. Периодически се изготвят фотоизложби с резултатите от разкопките както в селото, така и в общината на гр. Първомай, и в ПУ. Населението провежда своите традиционни събори на местността Св. Врач, където се намират основите на една от средновековните църкви. Общината помага в реализирането на някои наши международни проекти. Тази активна дейност привлече вниманието на кметове и на други общини и кметства, като Лъки, Загражден, Косово за проучвания и методическа помощ в изграждането на музейните сбирки.

В тази връзка бих искал да спомена две от нашите международни експедиции, обогатяващи междууниверситетския обмен.

Първата от тях беше осъществена под егидата на Немската организация „Саксония Айнхалд”. В нея взеха участие студенти и преподаватели от ПУ, Полша, Германия и Румъния. Място на провеждане беше румънският град Сигишуара. Както знаем той е известен средно-

13.01.2010

вековен замък, атрактивна туристическа дестинация и родно място на Влад Дракула. Българското участие беше подобаващо, с проучване на участък от крепостните стени. Проведени бяха в рамките на експедицията няколко практически семинара и лекционни беседи от ръководителите с участието на студентите.

Втората междууниверситетска проява придоби традиционен характер. Това е един проект – договор между ПУ и Брянския държавен университет – Русия. Студенти и преподаватели от двата университета участват в археологически разкопки на разменни начала. Т. напр. руските колеги взимат участие в експедициите в Сопот и Искра, а българските студенти – в проучвания на могилни средновековни некрополи от XI-XIII в. край с. Елисеевич, близо до Брянск. Експедициите включват съвместни туристически обиколки на археологически, исторически и музейни обекти с национално и международно значение. Пловдивски студенти участват в световни туристически дестинации с доброволен характер в Италия, Франция, Австрия и др., насочени главно към музеите и галериите.

По учебен план в нашата програма са залегнали и две научни екскурзии до Хисаря (античния Диоклецианопол) и средновековните български столици – Плиска, Преслав и Търново. Ние току-що се завърнахме от последната.

Задълбочават се връзките между Университет и СОУ. Тук също бих могъл да отлича две. Едната е с регионален, а другата – с международен характер. Наскоро в Гимназията за хранителни технологии беше реализиран проект и сформиран ученически клуб, носещ името на музата на историята „Клио". Участието на преподаватели и студенти от Катедрата по история и други културни институции в Пловдив стимулира учениците и техните преподаватели в изучаването на историческата и археологическата наука. Този клуб извършва и събирателска работа. Спечеленото финансиране доведе до оборудването на модерен кабинет по история с необходимите компютри и аудио-визуална апаратура. Постижение е и организирането на съвместна археологическа изложба от студентите към СИАК и учениците от СОУ „Цар Симеон Велики" в Пловдив. Предстоят подобни прояви с училище в гр. Панагюрище.

Вторият проект е финансиран от Холандската фондация „Евроклио" Проявата се организира наскоро в Пловдив. В нея взеха участие преподаватели по история от цяла България, в т.ч. и от Шумен, директори на инспекторати и гости от Холандия, Англия, Сърбия, Черна гора, Македония, Босна и Херцеговина и др. Съорганизатор беше и Катедрата по история при ФИФ. Това всъщност е един пътуващ семинар, който всяка година се провежда в различни държави.

Накрая, но не по маловажност искам да открою още един проблем на нашия съвременен път към мултиетническата толерантност и малцинствата, за която напоследък много се говори, и ролята на Университета в тази насока. Ще се спра на два, но особено открояващи се примера. Единият проект носи атрактивното наименование „Ромски свят". В неговите рамки се реализира голяма експозиция на ромски занаяти, облекла, носии и тъкани, концертни изпълнения на традиционни фолклорни песни и танци. Експозицията намери място в една от палатите на Пловдивския панаир и предизвика особен интерес. Друг акцент в същата проява беше кръглата маса по проблемите на ромската история и култура и мястото й в нашето съвремие. В нея взеха участие преподаватели и студенти от ФИФ – етнографи, историци, археолози и изявени ромски лидери. Определено смятам, че това е крачка към тяхната по-реална интеграция. Трябва да подчертая, че някои от тях са много добре запознати със своята история и имат верен поглед към настоящето и бъдещето, което според мен е подценявано и недооценявано от държавната политика като цяло в тази насока.

Втората проява завърши в края на м. март 2008 г. Проектът носеше заглавие „Традиции и обичаи, култура, история – минало и настояще", финансиран от Национален съвет за сътрудничество по етническите и демографски въпроси към Министерския съвет на Република България. Мястото на провеждане беше хотел „Тримонциум – Принцес" в гр. Пловдив и инициран от Н.Ч. „Кемал Ататюрк", съвместно с ПУ – респективно Катедрата по история при ФИФ. Участие взеха и представители от Института по балканистика при БАН. В основата на самия проект стоеше провеждането на Научна конференция и издаване на сборник с изнесените доклади, което е предстоящо.

Изнесените данни по проблемите на историята и културата на някои малцинствени групи и ролята на Университета биха били самоцелни, ако нямат своята реализация. Ето защо със задоволство бих могъл да кажа, че те вече дават своите плодове. За първи път в рамките на специалност „История" в ПУ чрез успешно издържан кандидатстудентски изпит влязоха двама братя близнаци от ромския квартал на с. Искра, Първомайско. Днес те са вече във втори курс и имат много добър успех. Обществеността вече е информирана от медиите за тях във връзка със събирателската им дейност. Активни участници в археологическите експедиции още от ученическите си години, те обогатиха местната музейна сбирка с нови експонати. Сега със заповед на кмета на Община Първомай, те са нейни уредници на граждански договор и бъдещи екскурзоводи на културно-историческото наследство в този регион. Това е техният и нашият принос за развитието на културния и селския туризъм.

С тези редове се постарах накратко да очертая постиженията и проблемите на археологическите проучвания, междууниверситетския обмен, ролята на общините в развитието на културния туризъм на територията на някои общини в Пловдивска област и ролята на ПУ „Паисий Хилендарски". Няма съмнение, че ние, както и цялото ни общество и държава, правим първите крачки в тази насока. Едно е ясно, че чрез богатото ни археологическо и културно-историческо наследство България може да привлече много повече инвестиции. Това би подобрило материалното и духовното благосъстояние на нашето общество, би повдигнало престижа на българската нация и би я направил истински равноправен член на Европейския съюз. Тогава и Пътуванията към България ще бъдат удоволствие за представителите на световната общественост.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Студенти от специалност „История" – ПУ „Паисий Хилендарски" на разкопки в Сопот

Обр. 2. Научна екскурзия по учебен план със студенти от специалности „История", „Български език и история" и „Балканистика" в първата българска столица – Плиска

13.01.2010

БЕЛЕЖКИ

1. **Джамбов, Ив., М. Деянова.** Археологическите паметници в Карловско и Северните Родопи и взаимодействието с общините за развитието на културния туризъм. - *Известия на Старозагорския музей*, т. III, 2008, 192-196.
2. **Джамбов, Ив., Г. Митрев, П. Калоферова.** Културно-историческо наследство в българските земи през IV-XIV в. (мястото на Пловдив и Пловдивско). – *Научни трудове на ПУ*, т. 41, кн. 1, 2003 – Филология, 487-493.
3. **Джамбов, Ив.,** Нови археологически проучвания на крепостта „Хисарлъка" край с. Анево, община Сопот. – *Русский сборник, Труды кафедрой Отечественной истории древности и средновековья, Брянского государственного университета имени „Академика И.Г. Петровского, Брянск*, 2006, 129-134.
4. **Шинаков, Е. А., В. Н. Гурьянов, И. Х. Джамбов.** Исследования в селе Елисеевичи, Брянского района. – *Археологические открытия*, 2005, Москва, Наука 2007, 277-278.

THE ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF INTER-UNIVERSITY EXCHANGE AND THE ROLE OF THE MUNICIPALITIES IN THE CULTURE TOURISM

(according to the experience of Plovdiv University „Paisii Hilendarski")

Ivan Dzhambov

Abstract

The paper presented poses several basic questions in the context of the themes discussed at the conference and especially the cultural and historical heritage and the contemporary tourism. In the first place this is the attempt of the History department at the Philosophy and History Faculty of the Plovdiv university in the field of the archaeological heritage and the exchange between Bulgarian an foreign universities as per the conduction of archaeological surveys. In the second place the problems of the interaction between the leading teams conducting the archaeological excavations with the communities in the district of Plovdiv that resulted in the fulfillment of mutual projects in compliance of funding of sites and their further socialization and infrastructure.

In the third place the relations University-Secondary school in the mutual preparation of exhibitions, expeditions and other activities within the framework of the Euroclio. Of particular importance and discussed in the paper is the question of the working with the minorities and their integration in history education as well as the participation in archaeological expeditions, folk fests etc.

Обр. 1. Студенти от специалност „История" – ПУ „Паисий Хилендарски" на разкопки в Сопот

Обр. 2. Научна екскурзия по учебен план със студенти от специалности „История", „Български език и история" и „Балканистика" в първата българска столица – Плиска

СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ОБЕКТИ В ШУМЕНСКА ОБЛАСТ КАТО РЕСУРС ЗА ОБРАЗОВАТЕЛЕН ТУРИЗЪМ

Даниел Руменов

Шуменска област се явява център на Първата българска държава през Средновековието. От този период са запазени няколко обекта, които са лицето на региона пред останалата част на България, а защо не и пред света. Тук се намират първите две столици на тогавашната българска държава – Плиска и Преслав, култовото средище Мадара, аулът на хан Омуртаг, Шуменската крепост – играла значителна роля през по-късен етап от развитието на страната. Не на последно място е и резерватът “Кабиюк”, който в момента се проучва и специалистите очакват добри резултати. Всичко това е предпоставка за развитие на културен туризъм, ориентиран към посетители проявяващи интерес към средновековната българска история.

Целта на статията е не да описва тези обекти, а да ги представи като притегателни дестинации за образователен туризъм и по този начин да повиши значението им като туристически обекти. Това от своя страна би довело до допълнителни финансови постъпления в стопанисващите ги организации и общини. Отделно се прави опит да се изясни самото понятие, което се включва според повечето специалисти в по широкото “културен туризъм”.

В тази връзка е редно да се даде определение за културен туризъм. Според дефиницията на доц. д-р Енчо Костов културният туризъм е специализирано туристическо пътуване, мотивирано от задоволяване на социално-културните потребности при опазване на културното наследство[1].

С. Милева дава малко по-различно определение: “за културен туризъм се приема всяка форма на туризъм, при която участието в културни, образователни мероприятия или разглеждането на културното наследство е водещият мотив при предприемането на туристическо пътуване. Това са програми насочени към запознаване с културата, традициите и бита на даден район или регион. В принципите на Международната харта за културен туризъм на ICOMO в определението се включват и природните дадености на съответното населено място – туризъм използващ наследството – културните и природните дадености на средата, които съхраняват колективната памет на обществото”[2]. Може би то обхваща най-пълно понятието културен туризъм.

Сред всички видове туристически дейности образователният туризъм заема едно особено място. Той е този вид туризъм, който в общия си изглед има и много голямо социално значение за обществото, освен очаквания икономически ефект. Образователният туризъм е специализирано туристическо пътуване, мотивирано от повишаване на образователното и професионално-квалификационното равнище на участниците[3]. Споменатa по-горе Милева го дефинира по-различно: образователният туризъм е пътуване с цел обучение или образование. Включва програми и дейности, свързани с изучаването, обучението и приложението на придобитите познания, интегрирайки общността на обучаващи, преподаватели и професионалисти[4]. Някои автори причисляват този вид туризъм към специализираните видове, а други към алтернативния туризъм – Черемисин.

Според различните специалисти образователният туризъм има различни форми, но болшинството се обединяват около следните категории:

1. Образователни пътувания или тъй наречените “studi” турове – осъществяван предимно от учащи се;
2. Конгресен туризъм – в повечето случаи се разглежда като самостоятелен заради различния финансов профил на туристите, изискванията към настанителната база, техническите средства и дестинациите. Той е на професионална основа и включва туристически програми и дейности, които позволяват осъществяването на директен контакт между професионалисти с еднакви интереси и идеи. Характеризира се със сезонност – май – септември – ноември;
3. Технологично наследство и постижения.

Шуменска област със своите средновековни обекти е много подходяща за първите две форми – ученическите турове и конгресния туризъм. Още повече, голяма част от обектите се стопанисват от РИМ-Шумен, а според устава на ICOMO музеят е постоянна институция с идеална цел, в служба на обществото и неговото развитие, отговорен за публиката и занимаващ се с изследвания, които се отнасят до материалните свидетелства за човека и околната среда. Той придобива, съхранява, експонира и най-вече представя с ***научна*** и ***образователна*** цел, както и за естетическа наслада, културно-исторически паметници и природни образци[5].

В най-голяма степен това важи за вътрешния туризъм, защото обектите на Шуменска област са символ на национална гордост и могат да служат като възпитателно средство за младото поколение, пък и не само на него.

Прегледа можем да започнем от областния град. Шуменска крепост и зала “Средновековие” в Регионалния исторически музей предлагат разнообразно културно наследство от този период. Отделно от това, крепостта се намира в защитения Природен парк “Шуменско плато”, който предлага и голямо разнообразие от природни дадености. Защо споменаваме това? Там могат да се съчетаят културният, еко- и почивен туризъм. И всичко това с образователна цел предимно за ученици от страната. Още повече че там има и изградена инфраструктура – почивни станции, хижи, пътища в добро състояние, а не на последно място и това, че се намира в чертите на града. Има изработени еднодневни маршрути, които биха представлявали интерес за учащите се. Би могла да се използва и практиката на “Зелените училища” за едноседмичен престой. Спечеленият проект за експозиция в кулата на крепостта (по подобие на Балдуиновата в Търново) ще увеличи атрактивността на обекта. Добра реклама за Шуменска крепост и града е провеждащата се съвместно с общината, клуб “Традиция” и РИМ-Шумен през две години възстановка “Доблест и слава”. Тя също може да се използва за образователен туризъм не само от жителите на региона, а и от други части на страната. Това е един добър пример за сътрудничество между заинтересованите институции.

В РИМ-Шумен има практика в Дните на града през месец май и Седмицата на музеите 11 – 18 същия месец да се работи с деца от детските градини по въпроси свързани с историята. Тази практика може да се разшири и с подрастващи от останалата част от страната. Има практики в музеи от страната (Варна) през летния сезон да се организират занимални за деца във възрастта от 1 до 4 клас, където те се запознават с историческото наследство стопанисвано от съответния музей. Този опит би могъл да се приложи и в РИМ-Шумен, още повече че има подходяща база и материал, с който те да бъдат запознати. В условията на пазарна икономика това са допълнителни приходи, като не остава на заден план и ограмотяването на децата за историята на българската държава.

Останалите средновековни обекти, оставащи извън чертите на града – Мадара, Плиска, Преслав, нямат нужда от представяне. Те са достатъчно известни не само в България, а и извън ния. За целите на образователния туризъм те могат да влязат в тематичен маршрут “Първи български столици” и да служат като “studi” турове както за ученици, така и за туристи, почиващи на българското Черноморие. Такива младежки културно-образователни програми – круизни пътувания с цел повишаване на знанията за археологическите паметници, религията и др., би трябвало да са приоритет на общините в тези населени места, а също и на стопанисващите ги организации. Още повече че в споменатите обекти се провеждат ежегодни разкопки, в които с образователна цел биха могли да се включат и ученици от различни краища на страната, а не само от Шумен. Такива мероприятия може да са под надслов “Млад археолог” или “Младият Индиана Джоунс” или още по-добре – именувани на видни български археолози.

Образователните системи и тенденциите за алтернативни форми на запълване на свободното време в страните с висок стандарт създават голяма група студенти, любители на археологията или просто доброволци с различен профил, които участват на доброволни начала в археологически практики в цял свят. Мотивацията на тези хора може най-общо да се охарактеризира с нуждата от придобиване на нови умения и познания в областта на археологията и разнообразяване формите на свободно време със съчетаване на нови за участника и общественополезни за някого по света дейности. През 2006 г. има 28 хил. доброволци организирани от Алианс на доброволческите служби в Европа. Това може да се използва и от ръководителите на разкопки в Шуменските средновековни обекти, като по този начин се осигури допълнителна работна ръка (която не е платена) и интелектуален потенциал. В повечето случаи тези студенти сами поемат разходите си по път и престой, но израз на добра воля от страна на организаторите е, ако им се организират екскурзии през свободното време, които те да не заплащат. Такъв опит има РИМ-Стара Загора и резултатите от експеримента са добри, като колегите продължават да работят с Балкански младежки клуб, който организира чуждестранните студенти[6].

Все по-честа става практиката по света да се организират разкопки и за туристи ориентирали интересите си към историята. На тях им се предлага собственоръчно да извършват някои действия – естествено срещу заплащане на съответните институции организирали туровете. Плиска, Преслав, Мадара, Кабиюк със сигурност биха представлявали интерес за такива хора – особено чужди граждани. Статистиката сочи, че чуждестранните туристи (през летния сезон) по време на техния престой участват поне в една културна атракция, имат афинитет към музеите на открито, а също така и че 42% от тях на първо място поставят екскурзиите с познавателна цел и посещение на музей[7].

В Преслав е възприета инициативата на директора Александър Горчев и музейните работници за създаване на по-жив разказ от екскурзоводите, непосредствено след запознаване с макета на старата столица – дворцовия, патриаршеските и другите комплекси. Царски човек оповестява идването на царя и царицата, носейки регалиите на властта. По този начин особено младите посетители се запознават на живо с дворцовия церемониал, облеклото и попадат в духа на българското средновековие[8]. Това е един начин на нагледно ограмотяване на ученическия поток, атрактивно представяне и интерес у възрастните посетители.

Преди години в РИМ-Шумен беше представено от музейните работници посрещането на Иван Шишман в града. Възстановката предизвика интерес и бе посетена от голяма публика, но за съжаление това се случва единствено в Нощта на музеите. Би било добре такива възстановки да са по-често и с по-силна рекламна кампания.

Потенциалните туристи определят като идеално място за алтернативен туризъм планинско селище с живописен пейзаж, наличие на културно-исторически паметници, на река,

езеро или минерален извор. Като допълнителни атракции интерес представляват пешеходните зони, велосипедните маршрути, нощувките сред природата, преходите за гъби и билки, ездата, кулинарните специалитети, посещенията на културно-исторически забележителности[9].

Такова място, отговарящо на посочените условия, е с. Коньовец и ДПК „Кабиюк”. В него са съсредоточени различни културно-исторически паметници годни за туризъм. Най-ранният исторически период, застъпен в комплекса, е представен от останките на прабългарски аул. През 2006, 2007 и настоящата 2008 г. се провеждат нови разкопки в ДПК „Кабиюк” и дори на този етап на незавършеност те представляват интерес за туристическия поток. Особено любопитни са откритията през настоящата година в могилата „Кабиюк” (дала и името на комплекса). Там са открити сгради от времето на Първата българска държава, които са част от втората по големина фортификация след Плиска. Една от хипотезите е, че зидовете може да са от места, където са отглеждани коне за войската, произвеждани са мечове, шлемове и тарани. Другата възможност е това да е част от резиденция на български хан[10].

След окончателното завършване на проучванията и предоставянето на туристите като изцяло завършен продукт, те биха представлявали един атрактивен обект. Известно е колко голям е интересът в целия свят към културно-историческото наследство от ранното средновековие.

В чертите на ДПК „Кабиюк” са изградени и функционират уникалният музей на коня, открит през 1993 г., малка църква, където са изложени икони на съвременни български иконописци, ботанически резерват в района на могилата, зоологически резерват на аборигенни домашни животни и лятната резиденция на Александър I Батенберг, където през 1995 г. е открит „Музей на Съединението”.

В ДПК „Кабиюк” ежегодно се организират пленери на художници, което е предпоставка за привличане на туристи ориентирали своите интереси не само към културно-историческото наследство, но и към художественото изкуство.

Както бе споменато по-горе, конгресният туризъм може да се разглежда и като самостоятелна категория, но все пак той е с образователна цел. Ежегодно в страната се провеждат многобройни научни прояви от най-различен характер, а с приемането на България в Европейския съюз те се увеличават. Това означава и по-голям брой участници в тях, на които могат да се предлагат културно-исторически маршрути. А е известно, че тези участници не са сред масовия поток от туристи – те са по-платежоспособни и с по-високи интереси и изисквания[11]. В Шумен вече е станала традиция международната конференция „Траките и околният свят”, която събира научни работници от различни страни, занимаващи се с тракология. В такъв традиционен симпозиум може да се превърне и настоящият „Пътуване към Средновековна България”, който е не само реклама на град Шумен, но и на неговите забележителности от средновековната епоха. Естествено някои от участниците са запознати с обектите, други са работили и работят на тях, но в случая еднодневна екскурзия или заседания изнесени на самите места биха предизвикали интерес не само в участниците, но и в местните приемащи страни. В случая с конгресния туризъм е целесъобразно да се проучи и опитът на водещи в това отношение страни като САЩ, Германия, Англия и Франция, които са с традиции в тази област.

Като заключение можем да цитираме думите на Веселин Хлебаров – шуменски учител и общественик, казани в далечната 1927 г., но актуални и днес що се отнася до културно-историческото наследство и туризма: „Хубостите на един край, неговите исторически паметници, неговите курорти и минерални бани стават икономическо благо, което носи икономически доходи на неговите стопани. Всеки гост, всеки посетител за задоволяване на своите нужди носи средства, пари, които оставя на това място. От друга страна, и местните стопански фактори, стопанствата въобще се развиват, за да може да посрещнат нуждите на посетителите и така постепенно да подсигуряват поминъка и благосъстоянието на тоя край… Но това, което нас най-много трябва да интересува, това са останките-паметници на нашето минало: Плиска и Мадара на Крума и Омуртага, Преслав на Бориса и Симеона и Търново на Асеневци… Всички тия притежания на страната ни трябва да се направят широко известни в пределите и в чужбина, защото докато не бъде известен един обект и не се знае неговото значение, докато не бъде проагитиран, не ще бъде привлечен никой да го посети”[12].

БЕЛЕЖКИ

[1] **Костов, Е**. Икономическа ефективност на културния туризъм. – В: Сб. *Юбилейна научна конференция “Туризмът през XXI век”*. София 29 ноември 2002, с. 161; *Културният туризъм*. С., 2001, с. 15. *Туризмът през специализиран туризъм*. С., 2004, с. 62–63.

[2] **Милева, С**. *Рекреация чрез специализиран туризъм*, с. 55; **Пенерлиев, М**. Условия и перспективи за развитие на образо-

[3] **Костов, Е**. *Културният туризъм*, с. 55; **Пенерлиев, М**. Условия и перспективи за развитие на образователен туризъм в карстовите територии на ПП “Шуменско плато”. В: Сп. *“География 21”*, № 1, 2006.

[4] **Милева, С**. *Цит. съч*., с. 62–63.

[5] **Рибов, М. и др**. *Туризмът в ерата на развлекателната индустрия*. С., 2008, с. 186.

[6] **Василев, И**. Археология, туризъм, образование – споделени практики. - *Известия на Старозагорския исторически музей*, т. III, Ст. Загора 2008, с. 468 – 469.

[7] **Костов, Е**. *Културният туризъм*, с. 112.

[8] www.shum.bg

[9] **Станкова, М**. Потребяване на свободното време посредством продукта на селския туризъм. – В: Сп. *Икономика и управление*. Г. I, бр. 4, Благоевград 2005, с. 129.

[10] www.protobulgarians.com

[11] **Грозева, М**. Мултидисциплинарният характер на културно-историческият туризъм и перспективите му за развитие на Балканите. – В: Сп. *“География 21”*, № 1, 2008, с. 39.

[12] **Хлебаров, В**. Стопанското значение на туризма – реферат, четен в Плевен през 1927 г. София, 1927.

THE MEDIEVAL SITES IN THE SHUMEN REGION AS RESOURCE FOR EDUCATIONAL TOURISM

Daniel Rumenov

Abstract

The present paper aims to present the medieval sites in the Shumen region as a means of educational tourism as well as some useful activities for its development and attraction of a larger number of tourists in the specified destinations. In addition, an attempt is made for defining the educational tourism as part of the cultural tourism.

МУЗЕЯТ НА СОЛТА В ПОМОРИЕ КАТО ПАЗИТЕЛ НА ДРЕВНИЯ СОЛАРСКИ ЗАНАЯТ

Милчо Скумов

За солта

Солта (натриевият хлорид) е безусловно необходима за живота на Земята. Всеки ден всеки от шест и половината милиарда души на Земята приемат с храната си сол. Елементът натрий е нужен за поддържане на баланса между киселинността и количеството на водата в кръвта, за правилните функции на стомаха, нервите и мускулите (www.bb-team.org/articles/2614/). Смята се, че дневната доза сол, която човек трябва да приема, е 6-10 грама (www.saltinstitute.org), а според други източници препоръчителната дневна доза е 3-4 грама в зависимост от възрастта (www.bb-team.org/articles/2614/). От приемане на сол се нуждаят и тревопасните животни. Качеството на солта е от голямо значение при приготвянето на различни кулинарни продукти: сирена, колбаси и др. Макар и в по-ограничена степен, солта се използва и като консервант за хранителни продукти.

С развитието на индустриалните технологии от към средата на XIX век нуждата от сол, особено за химическата промишленост, е станала много голяма (www.eu-salt.com/index2.htm). Понастоящем солта е суровина за получаване на почти всички съединения на натрия, например натриева основа (сода каустик) и натриев карбонат (калцинираната сода). Големи количества сол се използват в производството на стъкло, хартия, гумени изделия и текстил (www.eu-salt.com/index2.htm). Солта се използва и като средство против заледяванията по пътищата.

Солта е сред най-често срещаните минерали на земята – халит. Огромните запаси от сол в световния океан са неизчислими. Но на сушата тя се среща сравнително рядко и особено в древността нейното набавяне е било трудно. Оттук и стратегическото значение на районите с находища на сол и с технически умения за нейното добиване.

Солта се добива главно по три начина: 1. Пряко извличане от подземните находища (каменна сол), 2. Разтваряне на каменната сол под земята и изпаряване на получения воден разтвор в специални изпарителни инсталации и 3. От морската вода или от водата на солени езера чрез изпарение в плитки басейни (солници) под действие на слънчевата топлина (www.saltinstitute.org, www.eu-salt.com/index2.htm, www.sriconsulting.com/CEH/). По данни за 2006 г. годишното производство на сол в света е било около 240 млн. тона (www.saltinstitute.org).

Солниците в Поморие

До началото на XX век по нашите земи каменна сол не е намерена. Източник на така необходимата сол е единствено солената вода на Черно море и по-точно – на солените езера по нашето Черноморие: Шабленската тузла, Наневската тузла (Тауклиман), Балчишката тузла, Поморийското езеро и Атанасовското езеро (Грозданова, 1982). От тях само поморийските и бургаските солници имат практическо значение за добив на морска сол (Йоцов, 1936). Най-старо е производството на сол в Поморие (Обр. 1). През 1922 г. започва производство и край Бургас, а през 1923 г. – добив на сол от солените извори до Провадия (Йоцов, 1939).

Не е известно кога започва добивът на сол в Анхиало. Систематични и задълбочени изследвания по този въпрос на са правени. Според издадената през 1979 г. История на България (Велков, 1979) солодобивът около Поморийското езеро е практикуван още преди основаването на града, т.е. от преди около 2500 години. Това твърдение обаче не е подкрепено с изворов материал. Според други сведения солниците в Анхиало са от 200 г. сл. Хр. (Йоцов, 1939) или поне от преди X век (Ризов, 1950). През XIV век вече имаме конкретни данни за съществуване на солници в Анхиало и за търговска дейност със сол (Гюзелев, 1978). През XVIII век пътят, който води за Анхиало, се нарича „тузлу йолу” (соларски път) (Ризов, 1950). В различни публикации от края на XIX и началото на XX век се споменава, че солниците в Анхиало са от незапомнени времена (Караогланов, 1934; Караогланов, 1938; В-к „Марица”, 1882). Всички описания на Анхиало след Освобождението не пропускат да отбележат наличието на солници и солодобива като важен отрасъл на местната икономика (Иречек, 1974; Страшимиров, 1963; Кратко учебно землеописание, 1883). Монографията на Грозданова и Андреев „Соларството по българското Черноморие през XV-XIX век” (Грозданова, 1982) разглежда производството на сол главно в Анхиало.

Технологията на морския солодобив, накратко казано, се състои в изпарение на морската вода под действието на слънчевата топлина в последователно разположени плитки басейни. След кристализацията солта се събира и изнася от солниците (Обр. 2, 3). В сравнение със световния океан, солеността на черноморската вода е почти два пъти по-ниска. Следователно за получаването на едно и също количество сол тук е необходима около два пъти по-голяма изпарителна площ, отколкото например в солниците по Средиземноморието.

До 1922 г. солниците в Поморие са единствени по крайбрежието на Българското Черноморие. Причината за това е благоприятното съчетание на няколко фактора. Единият от тях е Поморийското езеро, което е свръхсолена лагуна с естествен произход. То е с площ около 850 хектара и е доста плитко. Най-голямата му дълбочина е 1,5 – 1,7 метра. Затова през топлите летни месеци водата се нагрява бързо, изпарението се ускорява и концентрацията на солта става до 3 – 4 пъти по-висока от тази в морето. Така езерото е един естествен изпарителен басейн, източник на достатъчно количество концентрирана солена вода. Всички солници са разположени около Поморийското езеро и черпят вода от него.

Вторият фактор е наличието на достатъчно равна земя около езерото, подходяща за изграждане на солниците. Никъде другаде у нас близо до високосолено езеро това условие не е изпълнено. За изграждане на солници в Поморие са използвани ниските места и дори ниви в съседство с езерото, а солниците до Бургас са части от Атанасовското езеро, отделени чрез землено-дървени валове.

Третият благоприятен фактор за добив на морска сол в Поморие са климатичните условия: разположението на града и солодобивните местности на открито място, изложено на ветрове, улесняващи изпарението, както и сравнително малкото валежи, особено през работните месеци. Тук трябва да се добавят и свойствата на почвените слоеве, върху които са изградени солниците. Те имат ниска пропускливост и така задържат водата в басейните.

Въпросът с времето на възникване на солодобива в Поморие следователно е пряко свързан с произхода на Поморийското езеро. Според геоложките проучвания върху еволюцията на района на Поморие (Стоев, 1999; Георгиев, 1992; Khrischev, 1980) местоположението на езерото се променя през последните 8000 години с промяната на нивото на Черно море. Започналото през VI–VII век и продължило до X век повишаване на морското ниво, оформя езерото в сегашния му вид. Бавното потъване на терена се ускорява през периодите на повишена сеизмична активност. Има сведения, че в резултат от силно земетресение през I век потъва част от терена на Анхиало (Георгиев, 1992). Други големи земетресения стават през IV и VII век и по-късно (Георгиев, 1992; Стефанов, 1971).

Собствеността върху анхиалските солници и измененията, които настъпват през османския период, са подробно изследвани в книгата на Грозданова и Андреев (Грозданова, 1982). След Освобождението ние ги намираме като собственост на анхиалските граждани. Информация как става това и обсъждане на правните основания са правени още през Източнорумелийско време (Иванов, 1900). Засега е важно да отбележим, че скоро след Освобождението собствениците на солници разбират нуждата от някаква форма на обединение за изграждане и поддържане на общите съоръжения, за укрепване на морския бряг, осигуряване изгоден пласмент на произведената сол, отстояване на интересите пред държавната администрация и др. През 1894 г. по инициатива на солопроизводителите е създаден фонд „Анхиалски солници”, в който са внасят доброволно 5% от произведената сол и средствата от продажбата ѝ са използвани за укрепване на морския бряг с цел за запазване на солниците от заливане от морето по време на силни бури. Укрепена е съществуващата предпазна стена, направена от дървени колове и камъни още от турската държава (Караогланов, 1934).

Изглежда че въпросът за защитата на солниците от наводнения, както и за въвеждането на съвременни технически решения в производството не е решен, защото през 1911–1913 г. Бургаската търговско-индустриална камара предлага създаване на „Фонд за подобрение солопроизводството в Анхиало”, но инициативата не е утвърдена от Министерството на финансите (Подобрение…, 1914; Изложение…, 1912). След наводнението през 1915 г. държавата взема фонд „Анхиалски солници” под свое управление и увеличава вноската на 16% (Йоцов, 1939), а през 1925 г. тя е намалена на 12%. Управлението на фонда е възложено на Главната дирекция на българските държавни железници. През 1933 г. със закон се определят задачите на фонда: „подобрение и усъвършенстване на солниците и благоустройство на гр. Анхиало” и управлението му се предава на Министерството на финансите.

През 1936 г. се приема специална наредба закон за фонд „Поморийски солници”. Сред основните задачи на фонда са увеличаване производството на сол и подобряване на нейното качество, повишаване ефективността и усъвършенстване организацията на производството, борба с природните стихии, изследователска работа върху технологията, експлоатация на държавните солници и др. Финансирането на този фонд отново се осигурява от специални държавни такси върху солта, които през годинит се променят (Караогланов, 1934; Караогланов, 1938). Управлението на фонда се осъществява от управителен съвет, състоящ се от управител, който е и технически директор, и двама представители на солопроизводителите. За кратко време се постига значителен напредък: въвежда се механизация на товаренето и пренасянето на солта до складовете, пътищата в солниците са ремонтирани, назначен е надзирател по чистотата на солниците и на произвежданата сол, строят се нови складове (Обр. 4) и помпени станции, изграждат се нови укрепителни съоръжения по морския бряг. Значителен успех има Фондът в контрола за спазването на правилния технологичен режим в поморийските солници, с което се е осигурява добро качество на добитата сол (Йоцов, 1939).

Друга форма на обединение на производителите на сол в Поморие е Българското солопроизводително кооперативно дружество „Анхиалски солници” или накратко – Солната кооперация. Тя е създадена на 2 април 1922 г. по инициатива на 59 притежатели на солници. Сред целите на кооперацията, съгласно приетия устав, са подобряване „в качествено, количествено и техническо отношение солопроизводството в Анхиало”, „обединяване на солопроизводителите за общо прибиране и пренасяне на солта”, поддържане на каналите, пътищата и мостовете в района на солниците, на съоръженията за запазване на солниците от морските бури, общи доставки на материали и инструменти и др.

В следващите години кооперацията придобива парцели в района на града, върху които изгражда тъкачница за конопени торби за сол, солна мелница, моторно отделение, складове за сол и др.

В периода 1947–1951 г. със серия нормативни актове солниците в Поморие и всички съоръжения към тях стават държавна собственост. Национализираното имущество на кооперацията, описано в нарочния баланс, възлиза на над 160 млн. лв. През следващите години то е включено в различни държавни предприятия самостоятелно или заедно с Бургаските солници.

В началото на 60-те години започва изоставяне и частично засипване на солниците в района на града. На тяхно място се изграждат жилищни и обществени сгради. През 1982 г., извънградските солници, намиращи се по пътя за Несебър, се преустройват и технологията се променя: малките басейни кристализатори с площ 80–100 кв. м. се обединяват в басейни от 2 до 5 дка. Така старите имотни граници се заличават.

През всички времена на съществуване на поморийските солници състоянието на солодобива е зависел в значителна степен от отношението на държавата към този вид производство и тези отношения са били доста противоречиви. Запазени са искания на солопроизводителите за финансова подкрепа и съответно решенията на управляващите. Например, от една страна, правителството в началото на XX век създава споменатия фонд за укрепване и подобряването на солопроизводството, а от друга през 1933 г. иззема от него 4 млн. лв (Йоцов, 1936; Йоцов, 1939; Караогланов, 1938), без да има данни да ги е върнало.

През 1992 г. е приет **Законът за възстановяване собствеността върху одържавени недвижими имоти** и бившите собственици на солници възстановяват Солната кооперация. У по-възрастните поморийци се събуждат спомените за миналата слава на Поморие като център за добив на сол, за занаята, който в най-голяма степен е допринасял за материалното благополучие на града, за това как „от вода хората са правели пари”. На първо време решават да възстановят собствеността си, но тук пречките от обективен и най-вече – от субективен характер, изглеждат непреодолими. Кооперацията успява да си върне само 4 от притежаваните преди национализацията 15 декара парцели в регулацията на града.

Собствениците възстановиха почти всичките си солници. Не се забелязва обаче намерение за възстановяване на солодобива. Хората вече са други: те гледат на солниците главно като терени за строеж на жилища, хотели и туристически обекти. Опитите на някои по-предприемчиви собственици да произвеждат сол са мъчителни и с несигурно бъдеще. Солниците в района на града са безвъзвратно изгубени и вече почти изцяло застроени (Обр. 5). Не се забелязва грижа и от страна на държавата за запазване поминъка на поморийци и на солопроизводството като цяло. Надеждата е, че включването на извънградските солници в защитената зона „Поморийско езеро” и „Натура 2000” ще ги запази от т.нар. „инвестиционен натиск” с цел урбанизация.

През 2003 г. държавата приватизира собствеността си – солните складове, цеховете за преработване на солта и частта си от около 10% от солниците. В началото на тази година солните складове и районът около тях вече са продадени, складовете се разрушават и теренът се подготвя за строителство на търговски обекти (Обр. 6).

Сега съществуването на солодобива в Поморие изглежда проблематично. През 1938 г. проф. Караогланов пише, че солниците в Поморие „са поставени при такива географски условия, че изискват особени грижи. Там се борят две стихии: от една страна, природните стихии,

начело с морето, а от друга страна, човекът с желанието му да запази благата от труда си” (Караогланов, 1938). Седемдесет години по-късно двете стихии работят в една посока.

Музеят на солта

Музеят на солта в Поморие (Обр. 7) е открит на 5 септември 2002 г. Неговото изграждане и развитие е финансирано по два европейски проекта със средства от програма „Фар” в общ размер около 450 000 евро и от общинския бюджет с около 50 000 евро. Така стана възможно изпълнението на мащабна строителна програма, обзавеждане на музея с необходимата съвременна техника, провеждане на изследователска работа и разнообразна рекламна дейност, включително участие в национални и международни туристически борси.

Музеят на солта е единствен в Източна Европа специализиран музей за историята и технологията на производството на морска сол. Той е разположен в естествената си среда на брега на Поморийското езеро. Освен експозиционната зала, музеят включва 20 дка действащи солници, помпена станция, ремонтна работилница и складови помещения. Солниците към музея произвеждат сол по древната „анхиалска” технология и през летния сезон това може да се наблюдава от посетителите. Начинът на работа, инструментите и съоръженията за добив на сол са същите, каквито са се използвали и в миналото. Достъпът до музея по асфалтираната улица е възможен по всяко време, както пеша, така и с леки коли и автобуси. До експозиционната зала има уютна беседка за почивка и наблюдение на езерото и солниците. Сега районът на музея е привлекателно място за отдих и разходка не само за туристите, но и за гражданите на Поморие.

Макар и сравнително отдалечен от градската зона, музеят е обзаведен с всички съвременни средства за комуникация – телефон, факс, интернет, с компютърна, копирна, аудио и видеотехника, която дава възможност на посетителите да се запознаят с културното наследство свързано със солниците с помощта на съвременни технически средства.

В Музея на солта се съхранява богата колекция от стари снимки, карти, документи, соларски инструменти, а също така диапозитиви, филми, видео и аудиозаписи и др. Значителен е филмовият фонд на музея. Филмите са с различна продължителност и от различно време, като най-старите са от 1929 г. Обща продължителност на филмовия фонд е над 3 часа. Във фонда на музея се пазят и филми с интервюта на стари солари. Към видеоматериалите са и многобройните интервюта и филмови репортажи в местните, регионални и централни телевизии за дейностите по проектите и от проведените срещи и конференции. Може да се обобщи, че в Музея на солта се съхранява всичко заснето на лента и запазено до наши дни по темата за солниците в България. Аудиофондът на музея включва интервюта със стари поморийци, които помнят и са участвали пряко в работата на солниците, помнят и обичаите и традициите, свързани с производството и търговията със сол. Разполагаме с около 12 часа аудиозаписи. В музея се съхраняват и аудиозаписи на същата тема, излъчени по местни, регионални и централни радиа.

Всички намерени при проучванията документи, снимки, карти, скици, филмови материали и др., както и получените от дарители снимки са обработени и записани на електронни носители. В този си вид те остават за фонда на музея.

Една от важните задачи при изпълнението на проектите е рекламната и информационната дейност. Издадени са многобройни информационни бюлетини, тематични и рекламни диплянки и брошури и др. върху историята и технологията на солодобива, солниците и околната среда, резултатите от изпълнението на проектите и др. Поставени са пътни знаци и рекламни табели. Изработени са рекламни видео- и аудиоклипове и видеофилми, които са излъчвани по телевизионни и радиоканали и показвани на туристически борси и презентации. Разработена беше и интерактивна компютърна презентация на Музея на солта на български, руски, английски и немски език. Музеят на солта е участвал в туристически борси в София, Бургас, Варна и Велико Търново, както и на международни туристически борси в Берлин и Москва и на изложба в Истанбул. Провеждат се срещи с представители на туристическия бизнес в Поморие, на които се показват възможностите на музея за посрещане на туристи и предлаганите услуги.

Музеят на солта може да се разглежда и като природонаучен музей, защото в свръхсолените водни басейни, каквито са солниците и езерото, има специфична флора и фауна. Тук се срещат растения, застрашени от изчезване в Европа, както и редки видове, вписани в Червената книга на България. Фауната е представена от безгръбначни, риби, влечуги и други животни, но най-голямото предимство на региона е неговото орнитологично разнообразие. Тук екологични организации провеждат работни бригади за елиминиране на заплахите и охраняване на колонията размножаващи се птици, както и екологични образователни програми. Близостта на музея до Поморийското езеро го прави привлекателно място за ценителите на красиви природни пейзажи.

За положителните резултати от рекламата и популяризирането на Музея на солта може да се съди и по значителното увеличаване броя на посетителите през годините (Фиг. 1). Те са от всички възрасти: от деца от детските градини до пенсионерски дружества. Най-ентусиазираните посетители са децата. Музеят на солта е място, където се провеждат екологични акции, занятия по СИП с ученици от града и общината, интересни състезания, игри и други полезни инициативи.

Създаването и по-нататъшното развитие на Музея на солта в Поморие е една възможност за събиране и опазване на материалната и нематериална култура, свързана с добива на сол по нашите земи, както и за провеждане на системна научноизследователска работа в различни посоки: историята на възникването на този поминък, развитието на техническите и технологични познания за добив на сол, влиянието на природните условия и борбата с природните стихии, организацията на производството и взаимоотношенията с държавните институции, финансовата, данъчната и нормативната основа на производството, околната среда в района на солниците и нейното опазване.

СПИСЪК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА

Обр. 1. Солниците в района на града, „градските солници" през 30-те години.

Обр. 2. Събиране на солта на малки купчини.

Обр. 3. Изнасяне на солта от солниците и складиране на места, наречени „кумулотопи".

Обр. 4. Склад за сол през 30-те години със съоръженията за механизирано разтоварване и прибиране на солта.

Обр. 5. Градските солници сега, засипване и застрояване.

Обр. 6. Склад за сол в процес на разрушаване.

Обр. 7. Изглед от Музея на солта.

Фиг. 1. Посещения в Музея на солта за периода 2003 – 2007 г.

ЛИТЕРАТУРА

Грозданова, Е., С. Андреев. *Соларството по българското Черноморие през XV–XIX век*. С., 1982.

Йоцов, Л. Природни фактори в нашето солопроизводство край Черно море – *Отделен отпечатък от Годишника на БИАД*, 1936.

Йоцов, Л. Химикът в българското солопроизводство – *Химия и индустрия*, 1939, № 4-5, 200-214.

Велков, В. и др. *История на България*, Т. 1. С., 1979.

Ризов, Б. Солниците при гр. Поморие – *Географски преглед*, 1950, № 4–5, 20–23.

Гюзелев, В., П. Петров. *Христоматия по история на България*, Т. 2. С., 1978.

Караогланов, З. Кризата в солното ни производство – *Химия и индустрия*, 1934, № 5-6, 181-191.

Караогланов, З. Подобрения на солниците при гр. Поморие – *Химия и индустрия*, 1938, № 8, 421-429.

В-к „Марица", 1882, № 389, 2.

Иречек, К. *Пътувания по България*. С., 1974.

Страшимиров, А. *Съчинения*. Т. 7. С., 1963.

Кратко учебно землеописание. Ч. 3. Пловдив, 1883.

Стоев, Д. Л., Р. Н. Ангелова. Геоложка еволюция на района на Поморие през последните 8000 години – *Осми симпозиум „Екология 99", Бургас*, 1999, 65–71.

Георгиев, Д. Е., Р. Н. Николова. Геоеколожки проблеми на Поморийската лагуна – *Природа*, 1992, № 3-4, 36-40.

Khrischev, Kh., V. Georgiev, S. D. Chochov. Geological evidence on salt production in ancient Ankhialo – *C. R. Acad. Bulg. Sci.*, 1980, Vol. 33, No. 6, 825-827.

Стефанов, Д. *Поморие*. С., 1971.

Иванов, Ю. Налога върху солта в Княжеството – *Списание на Българското икономическо дружество*, 1900, № 2-3, 57

Подобрение солопроизводството в Анхиало. Отчет за дейността на камарата за времето от януари 1912 г. до края на м. ноември 1913 г. Приложение към VII общо редовно годишно събрание на Бургаската търговско-индустриална камара. Бургас, 1914.

Изложение за състоянието на Бургаски окръг през 1911-1912 г. Сливен, 1912.

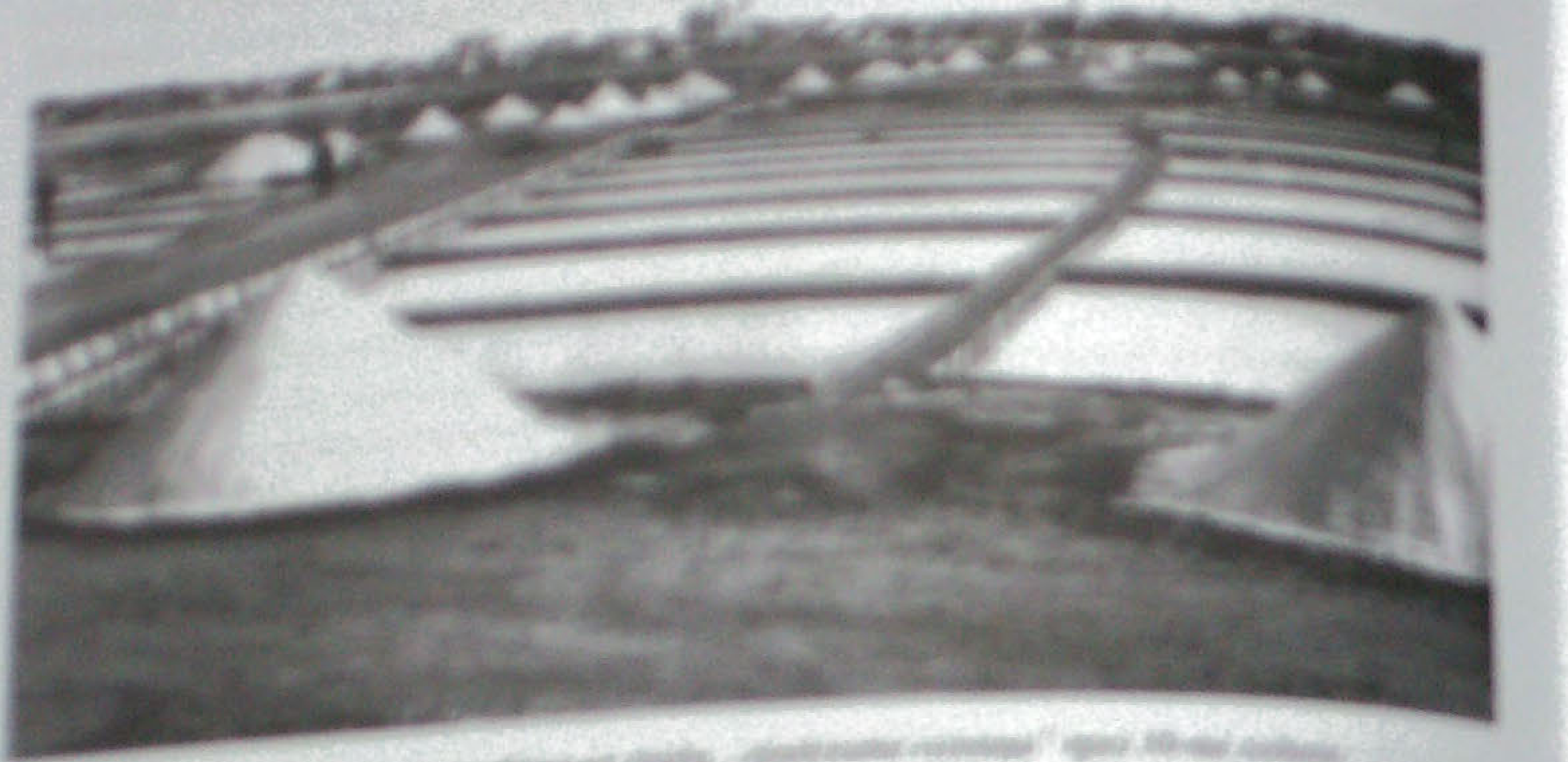

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Обр. 5. Градските солници сега, засипване и застрояване

Обр. 6. Склад за сол в процес на разрушаване

Обр. 7. Изглед от Музея на солта

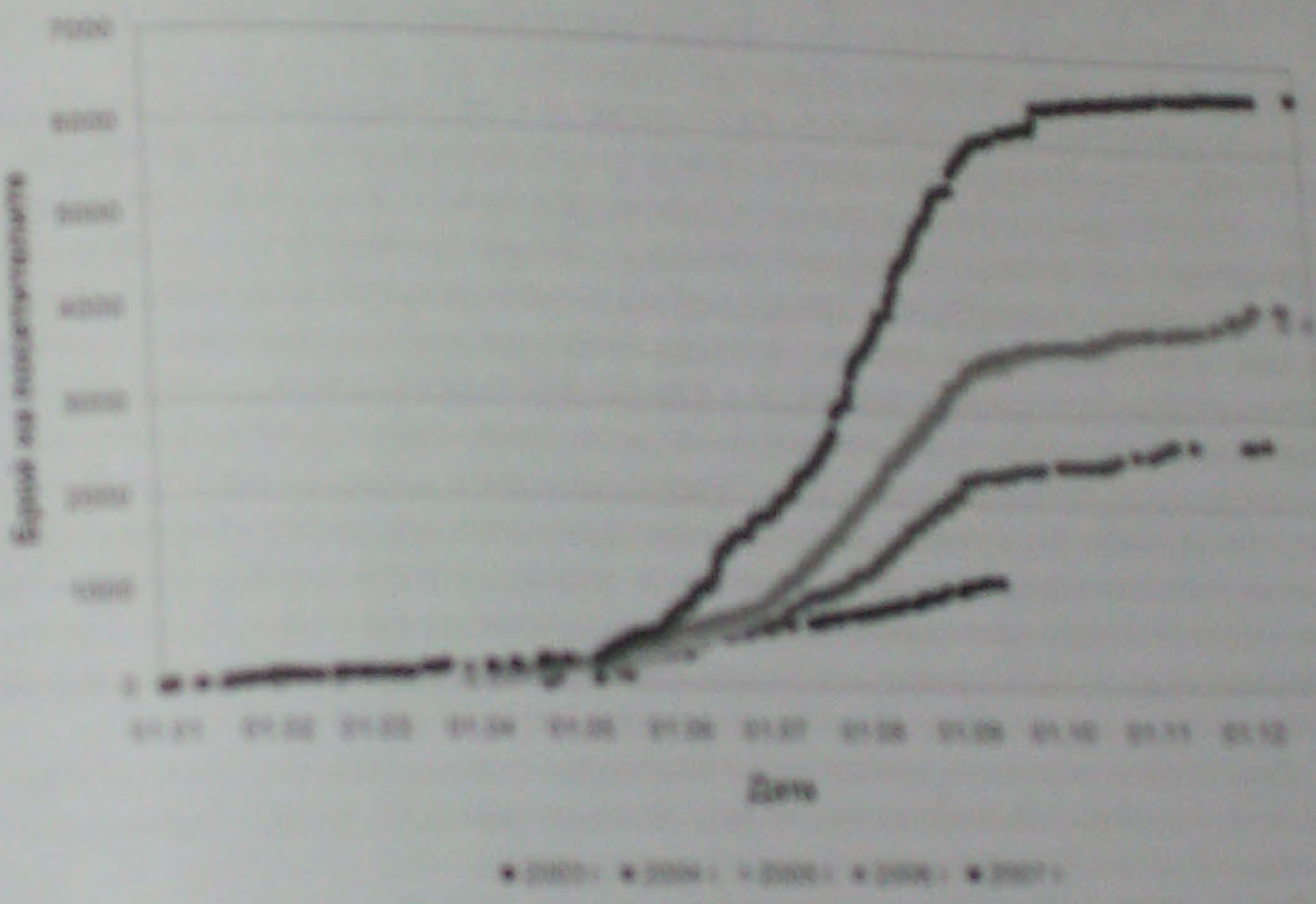

Фиг. 1. Посещения в Музея на солта за периода 2003 – 2007 г.

РЕГИОНАЛНИЯТ МАРКЕТИНГ КАТО ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЯ ТУРИЗЪМ

Светлозар Вацов

Бързото развитие на туризма като най-динамичен сектор на националната икономика и наблюдаващото се фактическо “абдикиране” на държавата от нейните отговорности ни изправя пред обективната необходимост от пренасяне на центъра на решаването на проблемите на неговото развитие на регионално и дори на общинско ниво, т. е. там, където този проблем се появява и изпълва с реално съдържание и където най-остро се усеща нуждата от формирането на определена политика, съобразена с наличните ресурси, реално съществуващите възможности и конкретните потребности както на туристите, така и на местната общност.

С колкото по-голям “асортимент” от различни туристически ресурси разполага даден регион, толкова по-големи възможности има той за привличане на туристи и за повишаване на продължителността на тяхното пребиваване в този район. Като правило, за това е необходимо наличие на:

– природни ресурси (ландшафт, климат, минерални води, екологични условия и др.);

– културно-исторически потенциал (исторически паметници, музеи, съвременни културнозрелищни и развлекателни обекти);

– материално-техническа база и туристическа инфраструктура (хотели, мотели, къмпинги, пансиони, заведения за хранене, обслужваща сфера, социална инфраструктура и др.);

– кадрови ресурси (обезпеченост с квалифицирани специалисти в областта на туризма, наличие на обслужващ персонал на съответното равнище);

– възможност за увеличаване на работните места в периода на туристическия сезон, потенциал за подготовка на необходимите кадри и за повишаване на тяхната квалификация.

Местните власти обаче все още не разполагат с практически механизми за управление на протичащите на тяхна територия икономически и социални процеси. Това в пълна сила се отнася и за сферата на регионалния туризъм, успешното развитие на който е възможно само на основата на прилагането на съответните принципи, методи и форми на управление. Системата за управление на развитието на туризма не е и не може да бъде обособена, тя представлява неделима съставна част от общата регионална система за управление на икономическите и социалните процеси. Взаимодействието на интересите на местните органи на властта и стопанските субекти трябва да се развива по линията на координацията, а не на приоритетността на едните по отношение на другите. Задача на местните органи на властта е именно създаването на механизми за стимулиране на деловата активност (в дадения случай в областта на туризма и необходимата му регионална инфраструктура). Един от тези механизми, които съществуват и е важно грамотно да се използват, е регионалния маркетинг.

Регионалният маркетинг представлява дейност, извършвана с цел създаване, поддържане или изменение на мненията, намеренията и/или поведението на субектите (преимуществено външни) по отношение на дадена територия (регион).

Той е призван да обезпечи:

– притегателност, престиж на региона като цяло;

– привлекателност на намиращите се на територията на региона природни, материално-технически, финансови, трудови, организационни, социални и други ресурси, а така също и на възможностите за реализация и възпроизводство на тези ресурси.

За реализацията на своята целева ориентация регионалният маркетинг трябва да разработи комплекс от мерки, обезпечаващи:

– формиране и подобряване на имиджа на региона, на неговия престиж, на деловата и социалната му конкурентоспособност;

– разширяване участието на региона в реализацията на различни международни, национални и междурегионални програми;

– привличане в региона на външни инвестиции;

– стимулиране на използването на собствените ресурси на региона в негов собствен интерес.

Към най-важните способи и инструменти на регионалния маркетинг могат да се причислят:

– политически, правни, научно-технически и други действия и акции, насочени към развитие на деловия, социално-икономическия, културния живот в региона и на съответната инфраструктура;

– комуникационни мероприятия, демонстриращи “отвореността” на региона за контакти и позволяващи на външните субекти по-добре да го опознаят, да се уверят в съществеността на преимуществата, които той има.

Много важен елемент на регионалния маркетинг е позиционирането на региона сред другите региони, както и на международните пазари. То може да помогне на местните власти да преценят в какви направления и на кои пазари регионът може и е целесъобразно да се стреми да играе ролята на лидер, в какви – да си партнира с други и конкретно с кои, а в какви – не си заслужава да разпилява своите усилия и ресурси.

Регионалният маркетинг до голяма степен решава същите задачи и използва същите средства, каквито и маркетингът на страната, но на друго равнище. В последните десетилетия започна да се натрупва интересен опит на региони от различни страни в използването на потенциала на маркетинга за целите на повишаването на туристическата привлекателност на определени територии. Както и в другите области на т. нар. нестопански или социален маркетинг, основната му цел не е получаването на конкретна изгода за определени стопански субекти, а създаването на благоприятен имидж на целия регион. За това е необходим добър стратегически маркетингов одит, решително подобряване на предлагания продукт и творчески подход към създаването на сполучливи регионални символи. Следващата, но не по-малко важна, задача е довеждането на този имидж до целевите групи.

Имиджът на региона е решаващият фактор, определящ как туристите и туроператорите ще се отнасят към неговото посещение. Следователно основна задача на регионалния маркетинг е да управлява този имидж. Стратегическото управление на имиджа изисква решаването на следните въпроси:

1. От какво се определя имиджът на региона?
2. Как може да се измери имиджът на региона?
3. Кое е най-важното при формирането на имиджа на региона?
4. Какви са инструментите за популяризиране на имиджа?
5. По какъв начин регионът може да поправи негативния имидж и да създаде положителен?

13.01.2010

Имиджът на региона можем да определим като сума от убеждения, представи и впечатления на хората по отношение на този регион. Имиджът представлява опростено обобщение на голямо число асоциации и парченца информация, свързани с дадения регион. Той по същество е продукт на ума, опитващ се да обработи и да избере най-съществената информация от грамадния обем от сведения за региона.

Стратегическото управление на имиджа е непрекъснат процес на изучаване на това какъв имидж на региона е създаден у различните целеви групи, на сегментиране на пазара и определяне на тези целеви групи, на позициониране на забележителностите на региона по такъв начин, че те да поддържат желания имидж, на разпространение на точно определена информация за тези забележителности сред целевите групи. Основната задача на управлението на имиджа се заключава в това, че доколкото имиджът на региона се поддава на определяне и се мени с течение на времето, регионалният маркетинг трябва да се занимава с измерването и влиянието върху имиджа, съществуващ в очите на различните целеви групи.

Обикновено имиджът укрепва в общественото съзнание и съществува там още дълго след като престане да съответства на действителността. За да бъде ефективен, имиджът трябва да отговаря на следните критерии:

а) съответствие на действителността;

Ако регионът се стреми да наложи имидж, който се различава съществено от реалността, шансовете му за успех са минимални. Туристите имат възможност бързо и лесно да проверят доколко създаваната представа за предлагания продукт отговаря на съществуващото положение.

б) правдоподобност;

Даже ако предлаганият имидж съответства на действителността, той може да не изглежда правдоподобен. Въпросът е в това, че туристите могат да не са готови да повярват в него. Натрапчивата реклама, несъобразена с психологията на потенциалния потребител, може да се окаже неефективна в дългосрочна перспектива.

в) простота;

Ако регионът се стреми да създаде твърде много различни представи за себе си, може да настане объркване у тези, които не го познават. Доколкото повечето региони не са разработили своя маркетингова стратегия, те често предлагат различен имидж на различни целеви групи, стига да им се струва подходящ за тях. В такъв случай се рекламира всичко, което изглежда привлекателно. Резултатът от това е в най-добрия случай неразбиране.

г) притегателност;

Имиджът трябва да дава да се разбере защо хората трябва да пътешестват в даден регион. Той трябва да притежава постоянна неотразима притегателност.

д) оригиналност.

Имиджът може да бъде плодотворен, ако се отличава от другите и ако не е прекалено общ. Не трябва да се злоупотребява с клишета и нищо незначещи за туриста лозунги. Регионът трябва да търси изобретателни способи за създаване на своя собствена “запазена марка”.

Маркетинговите специалисти разполагат с три инструмента за създаване на ефективен имидж на региона, всеки от които има своите собствени правила и възможности:

1) Девиз, тема и позициониране.

Девизът представлява кратка звучна фраза, която изразява общото виждане за региона. Като правило девизът се използва за създаване на единен стил на конкретна рекламна

кампания и в случай на успех тази формула се използва многократно. При добра интеграция в стратегическия маркетингов план девизът може да бъде полезен за подкрепа на ентусиазма на кампанията, за предаване на импулс за развитие и за поява на свежи идеи. Добрият девиз създава платформа, опирайки се на която имиджът на региона може да бъде засилен. Например девизът на Шумен “Оттук започва България” е достатъчно кратък, ясен и звучен, точно отразяващ културно-историческите забележителности на региона, но в същото време и достатъчно широк по смисъл, за да може да се използва и от различни стопански и неправителствени организации в техните маркетингови проекти.

Продължителното използване на един подходящ девиз води до формулиране на тема, която трябва да стане двигател на цял комплекс от специфични маркетингови програми, насочени към конкретни целеви групи. Най-ефективните теми са универсални и гъвкави, но едновременно с това и съвсем реални. Темата е основополагащото условие за всички успешни маркетингови действия и промени.

Друг подходящ инструмент е имиджовото позициониране, при което регионът се позиционира на регионално, национално и международно равнище като предназначен за определен вид туризъм или като жизнеспособна алтернатива от гледна точка на своето местоположение или местни забележителности на друг регион, който заема по-силна и солидна позиция на пазара. Сложността на това позициониране е именно в това как да се предадат преимуществата и уникалните качества на региона, които го открояват на фона на другите.

2) Визуални символи.

Визуалните символи играят важна роля в регионалния маркетинг. Много характерни изгледи остават завинаги свързани в съзнанието на хората (Червения площад и Москва, Биг Бен и Лондон, Бранденбургската врата и Берлин). Тези визуални символи постоянно се появяват на официални документи, брошури, рекламни билбордове, видеоматериали, значки и на десетки други понякога най-немислими места. За да бъде успешен, визуалният символ трябва да укрепва основната идея на имиджа. Ако визуалният образ не съответства на рекламния девиз, темата или позиционирането, може да се получи обратен на очаквания ефект. Такива ситуации на несъответствие могат да се получат вследствие на липсата или на непрофесионално формулираната стратегия на регионалния маркетинг. Това е сериозен проблем, особено за неголемите общини, където правилният маркетингов подход е даже по-необходим, за да може да се създаде туристически продукт, с който да се излезе на пазара.

3) Събития и действия.

Всички маркетингови кампании обикновено включват запомнящи се девизи, гръмки публикации, лъскави брошури, рекламни проспекти и видеофилми. Но имиджът може да се разпространява (понякога дори по-успешно) и при помощта на различни събития и действия. Едно успешно реализирано усилие може да създаде на региона имидж завинаги. Мероприятията могат да бъдат дръзки, но могат да бъдат и тихи и почти незабележими, тънко въздействащи на аудиторията с течение на времето.

Към тези специфични инструменти на регионалния маркетинг се отнасят:

– изложби и панаири, в това число постоянно действащи;
– тематични паркове;
– декади, месеци и други прояви на културата и изкуството;
– конгреси, конференции, симпозиуми и др.

Организацията на изложби и фестивали отдавна е съставна част от туристическия маркетинг в “стара” Европа и все повече се превръща в своеобразна “индустрия”. Такива традици-

13.01.2010

онни мероприятия като музикалните фестивали в Гластонбъри във Великобритания и в Роскил в Дания всяка година привличат десетки хиляди туристи, превръщайки неизвестните доскоро градчета в известни туристически центрове. А такива градчета като Екс-ан-Прованс във Франция, връщайки на своя известен отдавна фестивал качеството и изобретателността, вече жънат плодовете на своята минала слава.

Организацията на регионалния маркетинг може да бъде поверена на създадените (къде реално, къде само на книга) съгласно Закона за туризма регионални съвети по туризъм. Като основни направления на дейността им в това отношение могат да се посочат следните:

– създаване и развитие на банка информация за туристическите ресурси на региона, предоставяне на информационни и консултантски услуги;

– организация, провеждане и координация на маркетингови изследвания на територията на региона;

– организация и провеждане в региона на конференции, семинари, панаири и изложби;

– издаване на информационно-рекламни материали:

– разработване и реализация на програма за формиране и повишаване на имиджа на региона;

– комуникационна дейност, способстваща за повишаването на привлекателността на региона;

– организация и съдействие на ефективното участие на региона в реализацията на различни международни и национални програми;

– сътрудничество с подобни регионални (от други региони), чуждестранни и международни организации.

THE REGIONAL MARKETING AS A FACTOR FOR DEVELOPMENT OF THE CULTURAL-HISTORIC TOURISM

Svetlozar Vacov

Abstract

Regional marketing is an activity, aimed to create, maintain or change the opinions, intentions and/or behavior of the subjects (mostly outer) to some territory (region). The main aim is not achieving profits for certain economic subjects, but creating positive image of the region.

The image of the region can be determined as a sum of prejudices, concepts and impressions of the people towards this region. To be effective, the image must correspond to the following conditions: 1) parity to the reality; 2) probability; 3) simplicity; 4) attraction; 5) originality.

There are three ways of creating an effective image of the region: 1) motto, theme and positioning; 2) visual symbols; 3) events and activities. Each one of them has its own rules and possibilities.

The organization of the regional marketing may be entrusted to the created by the tourism law regional pieces of advice about the tourism. In the report are shown the main directions of their work in this field.

СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ – Античная древность и средние века
АОР – Археологически открития и разкопки
БИБ – Българска историческа библиотека
ВДИ- Вестник древней истории
ВИС – Военно-исторически сборник
ВВр – Византийский временник
ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ГНИМ – Годишник на Националния исторически музей
ГНМ – Годишник на Народния музей
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ГСУифф – Годишник на Софийския университет – историко-филологически факултет
ГСУ ФИФ – Годишник на Софийския университет – философско-исторически факултет
ГСУ юф – Годишник на Софийския университет – юридически факултет
ЗРВИ – Зборник Радова византолошког института
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИБИ – Извори за българската история
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИИБИ – Известия на Института за българска история
ИИД – Известия на историческото дружество
ИИИ – Известия на Института по история
ИИМШ – Известия на Исторически музей - Шумен
ИМЮИБ – Известия на музеите в Югоизточна България
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИНМБ – Известия на Народния музей – Бургас
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен
ИОМВТ – Известия на Окръжния музей – Велико Търново
ИПр – Исторически преглед
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
ИСИ фф СУ – Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Софийския университет
ЛИБИ – Латински извори за българската история
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МПК – Музеи и паметници на културата
ОИ – Отечественная история
РП – Разкопки и проучвания
СА – Советская археология
СБИД – Списание на българското икономическо дружество
Сб.НУ – Сборник за народни умотворения
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
AASS – Acta Sanctorum
BBg – Byzantinobulgarica
BHR – Bulgarian Historical Review
BZ – Byzantinische Zeitschrift
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
EB – Etudes balkaniques
SCIV – Studii si cercetarii de istorie veche
MGH, SS – Monumenta Germaniae historica. Scriptores
REB – Revue des études Byzantines
RESEE – Revue des études Sud-est européennes
SBS – Studies in Byzantine Sigillography
TIB – Tabula Imperii Byzantini

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Ангел Конаклиев, РИМ-Търговище
Ани Данчева-Василева, проф. д.и.н., ИИ при БАН-София
Бисера Томова, НАИМ при БАН-София
Борис Борисов, доц. д-р, ВТУ "Св.св. Кирил и Методий"
Валерий Степаненко, проф. д.и.н, Екатеринбург, Русия
Васил Гюзелев, акад. проф. д.и.н., БАН-София
Василка Герасимова, проф. д-р, НБУ-София
Веселин Станков, ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Владимир Ангелов, н.с. д-р, ИИ при БАН-София
Галя Атанасова, ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Дамян Дамянов, член-кор. проф. д.м.н., СУБ-София
Даниел Руменов, РИМ-Шумен
Димчо Чешмеджиев, доц. д-р, ПУ "Паисий Хилендарски"
Диян Йосифов, ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Димчо Момчилов, д-р, ИМ-Карнобат
Елена Койчева, ст.н.с. д-р, ИБ при БАН-София
Женя Добрева, ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Женя Жекова, н.с. д-р, РИМ-Шумен
Живка Тонева, зам.- кмет на Община Шумен
Зарко Ждраков, доц. д-р, НБУ-София
Иван Божилов, проф. д.и.н., НБУ
Иван Джамбов, доц. д-р, ПУ "Паисий Хилендарски"
Иван Иванов, доц. д-р, ТУ-Стара Загора
Иван Йорданов, проф. д.и.н., НАИМ при БАН-Шумен
Иван Карайотов, проф. д.и.н., ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Ивелина Кючюкова, Фрибург, Швейцария
Илия Илиев, ст.н.с д-р, ИИ при БАН-София
Илка Петкова, доц. д-р, ПУ "Паисий Хилендарски"
Йото Йотов, РИМ-Добрич
Камен Андонов, ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Кирил Павликянов, проф. д.и.н., СУ "Св. Кл. Охридски"
Константин Константинов, гл. ас. д-р, ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Лиляна Симеонова, ст.н.с. д.и.н., ИБ при БАН-София
Люба Илиева, д-р, СУ "Св. Кл. Охридски"
Мариана Минкова, РИМ-Стара Загора
Мария Долмова, н.с., НАИМ при БАН-филиал Велико Търново
Милчо Скумов, МС-Поморие
Николай Николов, РИМ-Разград
Павел Георгиев, ст.н.с. д-р, НАИМ при БАН-филиал Шумен
Roman Bail, Caen, France
Светлозар Вацов, гл. ас. д-р, ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Снежана Горянова, НАИМ при БАН-София
Стела Дончева, н.с. д-р, РИМ-Шумен
Стойчо Бонев, ст.н.с. д-р, НАИМ при БАН-филиал Шумен
Стоян Витлянов, доц. д-р, ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Тихомир Тихов, РИМ-Шумен
Тодор Тодоров, гл. ас. д-р, ШУ "Еп. Конст. Преславски"
Тони Филипоски, ИНИ-Скопие, Македония
Филипос Филипу, Гръцко посолство в София
Христо Харитонов, ст.н.с д-р, РИМ-Велико Търново
Цветана Чолова, доц. д-р НБУ-София
Янко Димитров, н.с. д-р, НАИМ при БАН-филиал Шумен.

13.01.2010